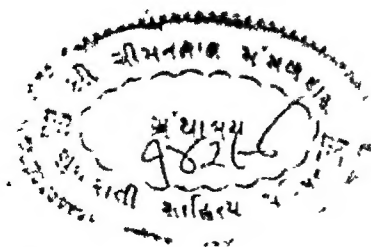

ૐ

પાપવૃથ્થા

દીપોત્સવી-૨૦૨૫

સિંહુ કથા વિશેષાંક

નંબરીંગ

હંચરલાલ મા. દવે

જયમલ્લ પરમાર

66 Great men and eminent men have monuments in bronze and marble set up for them but this man of divine fire managed in his lifetime to become enshrined in millions and millions of hearts so that all of us became somewhat of the stuff that he was made of, though to an infinitely lesser degree 99

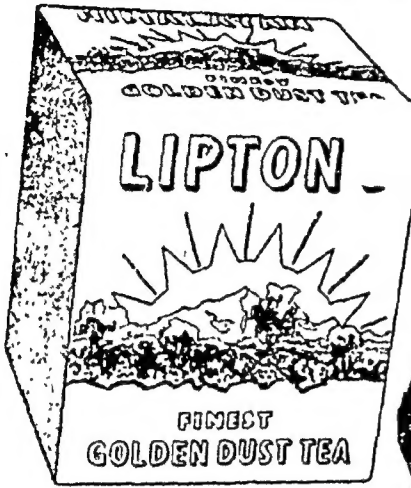
— Jawaharlal Nehru

National Trust for Economic Progress

INDIAN OIL CORPORATION LIMITED

લીપ્ટનની હિમાલયન ગોલ્ડન ડસ્ટ ચા

14298

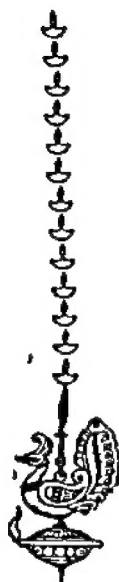
ઉંચી જાતની
ભૂકી ચામાં
બિનહરીક

આ ચા બોલામાં એકા સમયમાં તમને પૂરું
સોડમવાળી રોનરી રંગની ચાના વધુમાં વધુ
ખાસા પુરા પડે છે. તમે તેની મહેજન
માણી બુલે તમારા અતિથિઓને ખુ આ ચાથી
સગાર કરો તમને આ પીવાની ખરેખરી મજા
આવશે. તમારા મહેમાનો ખુ આનંદિત થશે.
તેના પ્રાર્થની બીજી બધી ચામાં લીપ્ટનની
હિમાલયન ગોલ્ડન ડસ્ટ ચા અલગ છે

લીપ્ટન એટલેજ
સારી ચા

WITH BEST COMPLIMENTS
FROM

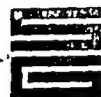

M/s. GEETA CERAMICS

KALOL-MEHSANA HIGHWAY ROAD
AT : CHHITRAL
(N GUJARAT)

WITH BEST COMPLIMENTS FROM

Suhrid Geigy Limited Baroda RANOLI

Manufacturers of (GEIGY) Specialised Optical Whitener

TINOPAL

Which whiten the best of all.

PHONE

Office : 227063

Resi : 227806

Gram
CHAKESHWARI

M/s Ashokkumar Kalyanbhai

YARN & CLOTH MERCHANT

4762, Laxmi Bazaar
First Floor Cloth Market
DELHI - 6

સ્ટેટ બેન્ક ઓફ સૌરાષ્ટ્ર

સ્ટેટ બેન્ક ઓફ ઇન્ડિયાની સબસીડીયરી

સહૃદયતા

સેવા

સલામતી

અમારી વિશિષ્ટતાઓ

- આપની ખચત ઉપર આંકર્ષક વ્યાજ
- નાના પાયાના ઉદ્યોગોને ઉદ્ધાર શરતોથી વિશાળ પ્રમાણમાં ધીરાણ.
- ખેતી વિકાસ માટે સરળ ધીરાણ,
- સેઈફ ડીપોઝીટ લોકર્સની આધુનિક સગવડતા.
- પરચુરણ વેપાર રોજગાર કરતા વેપારીને સરળ ધીરાણ.

સૌરાષ્ટ્રમાં સ્ટેટ બેન્ક ઓફ સૌરાષ્ટ્રની બીજી કોઇપણ વ્યાપારી બેન્ક કરતાં વધારે શાખાઓ છે.

માટે જ

આપની સર્વ પ્રકારની બેન્કીંગની જરૂરિયાત માટે આપની નજીકની જ સ્ટેટ બેન્ક ઓફ સૌરાષ્ટ્રની શાખાનો સંપર્ક સાધો.

હું આપ્તિસ

દરબારગઢ : ભાવનગર

WITH BEST COMPLIMENTS FROM

PHONES
OFFICE 26148
RESL. 78741

GRAM
JAYATMA

M/s. P. JAYANTILAL

YARN & CLOTH MERCHANT
626 /1 KAPASIA BAZZAR
VORA BUILDING
AHMEDABAD

‘ભારત સિલ્ક મિલ્સ’ ના

કાપડનો જ આગ્રહ રાખો

* સુંદર નવીનતાભરી ડિઝાઇન અને સુમેળ રંગોવાળી
ચુનંદી જતોની અમારી વિશિષ્ટતાઓ *

આર્ટ સિલ્ક
નાઇલોન શર્ટિંગ
પાલવજરી સાડી
પ્રિન્ટેડ સાડી
ફેન્સી ક્લોક
નાયલોન બ્રોશી
વગેરે

ધી ભારત સિલ્ક મિલ્સ (પ્રાઇવેટ) લિ.

સુંદર બાગ, કુર્લા - ૭૦૧ : મુંબઈ.

Grams : SUPERWEST

Tele No : 51422

A. DHANENDRA & CO.

COTTON & YARN WESTE MERCHANTS
EXPORTERS & IMPORTERS

A. DHANENDRA & co.

1427, RAIPUR, PARABDI'S POLE
AHMEDABAD-1.

Industrial Services Corporation

ટેકસટાઇલ ઓકઝીલરીઝ-કેમિકલ્સ
તથા ઇલેક્ટ્રીક મોટર્સ અને સ્ટાર્ટર્સ

INDUSTRIAL SERVICES CORPORATION

Bharat Industrial Estate, Block No. 521, 5th Floor,
Tokersey jivraj Road,
Sewree, BOMBAY-15 D. D.

મહેતા ટ્રેડર્સ

સૂતર તથા કાપડના વેપારી તથા કમીશન એજન્ટ

દ્રાલી સ્ટેશન પાસે
સુરેન્દ્રનગર

ધી જુનાગઢ ડિસ્ટ્રીક્ટ સેન્ટ્રલ કો-ઓપરેટીવ બેંક લી. જુનાગઢ

ટેલીફોન :- મેનેજર, ૨૦૭-૨૦૭એ
એકાઉન્ટન્ટ :- ૨૭૮

ટેલીગ્રામ COOPBANK :
પોસ્ટ બોક્ષ નં. ૪

તા. ૨૬-૪-૧૯૫૯ ના રોજ મુંબઈ રાજ્યના સહકારી કાયદા હેઠળ નોંધાયેલ
મુખ્ય કચેરી :- વણઝારી ચોક, જુનાગઢ

પ્રમુખ :- શ્રી ચિતરંજન ર. રાજ
ઉપપ્રમુખ :- શ્રી દ્વારકાદાસ ના. ત્રિવેદી

	લાખ
૧. અધિકૃત શેર ભંડોળ	૧૮૦,૦૦
૨. ભરપાઈ થયેલ શેરભંડોળ	૧૦૩,૫૮
૩. અનામત ફંડ અને અન્ય-ભંડોળ.	૩૨.૬૨
૪. કાર્ય ભંડોળ.	૬૪૪,૦૦

-: શા ખા ઓ :-

૧. વેરાવળ	૬. કેશોદ	૧૧. કુતિયાણા	૧૬. માધવપુર-ગ્રેડ
૨. માણાવદર	૭. માંગરોળ	૧૨. રાણાગવ	૧૭. ખીલખા
૩. પોરબંદર	૮. માળીયા	૧૩. ભેંસાણ	૧૮. ગીરગઢડા રોડ : ઉના
૪. ઉના	૯. તાલાળા	૧૪. મેંદરડા	૧૯. બાંટવા
૫. વંચલી	૧૦. વિસાવદર	૧૫. ચોરવાડ	૨૦. શાપુર
			૨૧. ગીર-ગઢડા

- દરેક પ્રકારની થાપણા આકર્ષક વ્યાજના દરે સ્વીકારવામાં આવે છે.
- પંચાયતો, મ્યુનીસીપાલિટી, જુદા જુદા પ્રકારના બોર્ડ અને ટ્રસ્ટની બેંક તરીકે કામ કરે છે.
- દરેક શાખા પર તથા ગુજરાત અને મહારાષ્ટ્ર રાજ્યના શહેર ઉપર ચેક, ડ્રાફ્ટ ઈસ્યુ કરવામાં આવે છે.
- ગુજરાત રાજ્યના શહેરો તથા બીજા સ્થળો ઉપર હુંડી. બીલ વિ. વસુલ કરવાની વ્યવસ્થા કરવામાં આવેલ છે.
- જીલ્લાની સહકારી મંડળીઓ મારફત ખેડુતોને ખેતીવિષયક કામકાજ માટે ધીરાણ કરવા ઉપરાંત ગૃહ અને નાના ઉદ્યોગોના વિકાસ માટે પગારદાર કર્મચારીઓને તથા નાગરિક બેંકને યજ્ઞ નાણાંકીય સગવડ પુરી પાડવામાં આવે છે.

વધુ વિગત માટે સંપર્ક સાધો.

મનહરલાલ ર. નારાયણીયા
બી, કોમ. એલ. એલ. બી.
મેનેજર.

લાલજી મૂળજી ટ્રાન્સપોર્ટ કું

રેલીફિન C/o ૨૪૭૭૨

પાંચ કુવા ચીરગાવાડ : અમદાવાદ

માલ સામાનની ગડપી તથા સુરક્ષિત હેરફેર માટે સંપર્ક સાધો

બુકીંગ એફીસ : ૭૦-૭૨.

ચકલા સ્ટ્રીટ : મુંબઈ—૩

રેલીફિન નંબર : ૩૨૭૩૭૪

૩૨૦૭૫૭

શુભેચ્છાઓ સાથે

ફોરેઇન મશીનરી અને ફોરેઇન રો-મટીરિયલથી બનાવનાર

ચિત્તલિયા ઇન્ડસ્ટ્રીઝ

રા જ કો ૮

ઉત્તમ ક્વોલિટી સીલવર શુ રેક્સ (ટીંગલ્સ)

ટીપ નેઇલ્સ પ્રોટેક્ટર સ્ટ્રીપ્સ (પ્લેઇન હોબનેઇલ્સ)

શ્રી કે. પી. ટેક્સટાઇલ્સ મિલ્સ

મેન્યુફેક્ચર્સ ઓફ ટેક્સટાઇલ્સ ફેબ્રિક્સ

ટેક્સ માર્ક : નં. ૮૧ (GUJ)

કોડ નં. ૩૭-૭૧૬૭-૧૩

ફેક્ટરી એડ્રેસ :- રાજનગર એસ્ટેટ :

અંજિત મિલ પાસે

રખિયાલ રોડ : અમદાવાદ-૧૦

શ્રી પટેલ વીવીંગ વર્ક્સ

મેન્યુફેક્ચર્સ ઓફ ટેક્સટાઈલ્સ ફેબ્રિક્સ

ટેક્સ માર્ક નં. ૧૩૫૬ (ગુજ.)

એલ-૪-નં. પી. સી. એફ. ૧૯૦/૬૫

દેકરરી એડ્રેસ :-

૧, બોખીનવાલા એસ્ટેટ : રખિયાલ રોડ

અનંત મિલ સામે : અમદાવાદ-૨૧

ધીરાણુ-વસુલાતનુ સંકલન ન કરીએ તો
સહકારી પ્રવૃત્તિ ઉણપવાળી લાગશે

: ચિતરંજન રૂગનાથ રાજ

દેશની કાયાપલટ કરવાના કાર્યમાં આર્થિક
અને સામાજિક ક્રાંતિ અનિવાર્ય છે. જે સહ-
કારી પ્રવૃત્તિ દ્વારા શક્ય બનાવી શકાય તેમ છે.

શ્રી ઉના તાલુકા સહકારી ખરીદ વેચાણ સંઘ લીં

(રજ. નં. ૧૪૫૬ તા. ૨૫-૬-૫૬)

જનીંગ ડ્રેક્ટરી એન્ડ એર્થલ મીલ

દેલવાડા રોડ, બિના (જૂનાગઢ જિલ્લો)

સલાસદ સંખ્યા=૫૫ મંડળીઓ : શેરભંડોળ રૂ. ૨૩૮૭૫૯/-

ઑડીટ વર્ગ-અ

ચંદ્રશંકર લાલશંકર જાની
મેનેજીંગ ડીરેક્ટર

પ્રાગજીભાઈ કાનજી પટેલ
પ્રમુખ.

ભાર્મિ નવરચના

અનુક્રમણિકા

૧૪૨૯

તંત્રીઓ : ઈશ્વરલાલ દવે : જયમહલ પરમાર

વર્ષ : ૪૦ નવેમ્બર ૬૯ : અંક : ૮ : સળંગ અંક : ૪૭૬

‘ભાર્મિ નવરચના’ નાં સર્વ લખાણો કેપી-રાઈટથી રક્ષિત છે.

તો માવડીને ભાર વેંઢારવામાંથી મુક્તિ આપજો.....	સંપાદકીય	૪૨૩
૧. સિંદ, સંપાદન અને નિવેદન.....	જયમહલ પરમાર	૪૨૫
૨. સિંદનું સ્વરૂપ.....	અપ્રાદેયભાઈ નરેલા	૪૨૯
૩. ભેંસું ચારતો સાવજ.....	કાનછ ગારોટ	૪૩૦
૪. આઈ ક્રમમતી ગિરદાવણીએ.....	વલ્લુભાઈ વ્યાસ	૪૩૨
૫. મેણાંના મારથી વિફરેલો વનરાજ.....	કવિ મેકરણ ગયુભાઈ લીલા	૪૩૪
૬. રંગ છે લાખા છુપેલાને.....	અમરૂ ગારોટ	૪૩૬
૭. સિંદણુ પ્રેમ દિવાની.....	વલ્લુભાઈ વ્યાસ	૪૩૯
૮. ચાંપલા સાવજનું રૂકેલું નરપણું.....	કવિ કાનછ ગયુભાઈ લીલા	૪૪૧
૯. વરાલ અને સિંદ.....	જયમહલ પરમાર	૪૪૩
૧૦. સિંદ અને વરાલનું જૂનપાર લુહ.. ..	કાનછ ગારોટ	૪૪૪
૧૧. મરોની મરણ મોજ.....	દ. થી. પુનવાળા	૪૪૮
૧૨. સંસ્કૃત સાહિત્યમાં સિંદ.....	વલ્લુભાઈ વ્યાસ	૪૫૧
૧૩. સાવજ ચરો પીઠો.....	કાનછ ગારોટ	૪૫૫
૧૪. સ્વયંવરના લુહો ચડેલી સિંદણો.....	વલ્લુભાઈ વ્યાસ	૪૫૫
૧૫. સિંદ શિકારનાં પ્રચરિત ગીતો.....	જયમહલ પરમાર	૪૫૯
૧૬. તપસી.....	ગારોટ સામનભાઈ	૪૬૦
૧૭. સિંદના શિકારનું પ્રચરિત ગીત.....	સ્વ. ગીતા સાવળ	૪૬૧
૧૮. મરદાઈનાં પારખાં.....	મરુતભાઈ વડ	૪૬૨
૧૯. રાખતો રાખ દીસિયા.....	વલ્લુભાઈ વ્યાસ	૪૬૫
૨૦. ગાયે દરગાચનું નીમ સાવજનું.....	કાનછ ગારોટ	૪૬૬
૨૧. વ્યાઈ મુંગલી અને સાવજ.....	કવિ મેકરણ ગયુભાઈ લીલા	૪૬૯

૨૨. સાદુજો કાળાંમે વીંધ્યો.....	જેઠસુર દેવ (કુંભજી)	૪૭૩
૨૩. બહારવટિયાને બદલે સિંહ દર્શન.....	સુરગભાઈ વર	૪૭૬
૨૪. ખરે ખમ્મૂં થાય.....	નુરમહમદ દોસ્તમહમદ	૪૭૯
૨૫. માલિકી કે મહોબ્બત	જયમલ્લ પરમાર	૪૮૧
૨૬. પહાડમાંય પ્રસિદ્ધ	રાજવીર ગઢવી	૪૮૬
૨૭. મેણુના માર્યાં :	સુરગભાઈ વર	૪૯૧
૨૮. ૧૩ નંબરનો રેલ્વે ડબ્બો.....	વજુભાઈ વ્યાસ	૪૯૪
૨૯. ભડ કેસર ને બુટિયો.....	કાનજી ખારોટ	૪૯૭
૩૦. હીરજી હલકાળી—.....	દાદુભાઈ પ્રતાપદાન ગઢવી	૫૦૦
૩૧. સાવજે મરમદ ન લોપી	મહેત શ્રી હરિકૃષ્ણમાયાર્	૫૦૧
૩૨. સાવજનાં સરવડાં.....	આપલલાલભાઈ ગઢવી...કરશન પઢિયાર	૫૦૩
૩૩. સિંહ પ્રાચીન તથા અર્વાચીન.....	પ્રસન્નકુમાર વસાવડા	૫૦૫
૩૪. સેંજળના સાદુળનો સાવજ.....	કાનજી ખારોટ	૫૦૬
૩૫. માનવ મા-આપની સિંહજી દુહિતા.....	વજુભાઈ વ્યાસ	૫૧૦
૩૬. શા'બાશ ગેટા !.....	સુરગભાઈ વર	૫૧૦
૩૭. લોકજીવનમાં સાવજ.....	મોડીદાસ પરમાર	૫૧૫
૩૮. ગોવિંદો, શંકર ને હૈદુ.....	જયમલ પરમાર	૫૨૫
૩૯. શીખામજી સિંહને હોય.....	કાનજી ખારોટ	૫૨૬
૪૦. બેકડા ને દીપડાનું જુદું.....	વૈદ્ય મોટાભાઈ	૫૨૬
૪૧. સિંહ અને સૂવર.....	નુરમહમદ દોસ્તમહમદ	૫૩૯
૪૨. મનમોર બની થનગનાટ કરે.....	પિંગળશીભાઈ ગઢવી	૫૩૧
૪૩. મરદાઈના મામલા.....	કવિ કાનજી ગયુભાઈ લીલા	૫૩૩
૪૪. જૂવાને જૂત બેટયો.....	સુરગભાઈ વર	૫૩૫
૪૫. સિંહની હેડતી.....	નુરમહમદ દોસ્તમહમદ	૫૩૮
૪૬. ચાંપઆઈની ચોડી.....	પિંગળશીભાઈ ગઢવી	૫૪૦
૪૭. મે ગાજે સાદુજો મરે !.....	સુરગભાઈ વર	૫૪૩
૪૮. સિંહના સોળતી.....	વજુભાઈ વ્યાસ	૫૪૬
૪૯. ચાંપલો સાવજ.....	કવિ મેકરજી ગયુભાઈ લીલા	૫૪૯
૫૦. સિંહ લશ્જાની પ્રાચીન કથાઓ.....	સંપા. રાજુ દેવે	૫૫૩
૫૧. લોકધરતીનું સોહામજી સુરખાચ.....		
ડૉ. મગનલાલ ગોંડલિયા	જયમલ્લ પરમાર	૫૫૬
૫૨. વાર્તાકથન અને લેખનની ઉભય કલાની સિદ્ધિના ખરદાવી		
કાનજીભાઈ ખારોટ....	જયમલ્લ પરમાર	૫૫૮

તો હે ઇશ્વર ! માવડીને ભાર વેઠારવામાંથી મુક્તિ આપજે

સંપાદકીય

દેશમાં રાજકીય દાવાનળ માણસાઈનાં મૂળિયાં ચૂસી રહ્યો હતો. અંધકારનાં કાળાં ઝેખાણુ વાદળાં જામી રહ્યાં હતાં. જન જીવન વિપથગામી એવી પાગલ દોટ દઈ રહ્યું હતું. ગ્રામમાં હતું ગુજરાત કે પોતે સર્વથી મુક્ત છે. ત્યાં તો એકાએક એ વાદળાં ગુજરાત માથે ત્રાટકી પડ્યાં. ગુજરાતના પાટનગર માથે અંધકારના ઓથાર છવાઈ રહ્યા. કયે સુખે ગુજરાત દીવાળી ઉજવે ? ફાને શાના અભિનંદન આપે ?

આત્મ પ્રતારણામાં રાચતા આપણે છેલ્લાં પાવીસ વર્ષથી હોળીને દીવાળી માનીને ઉજવતા આવ્યા. આજે એ દીવાળીમાં હોળીનાં પ્રગટ રૂપ દેખાણું. જેને નથી દેખાણું તેને મહાકાળીને સાક્ષાત્કાર થતો પાડી હશે, કાં તો દષ્ટિજડ હશે.

દીપોત્સવીના ઝાકઝમાળની જે રોશની આપણે માણી રહ્યા હતા તે તો પ્રજાજીવનના ભૂતળની લાલ્લતા લડકા હતા તે કદાચ આજેય નહિ સમજીએ તો પછી ભરખાઈ ગયા કેડે વિમાસવાનું જ ક્યાં રહે છે ?

અમદાવાદનું ફામી હુલ્લડ તો જવાળાના મુખરૂપી છે. પેટાળમાં ખળકતા લાવાને હજી આપણે નથી પીછાન્યો. એક અકસ્માત બન્યો કે ખાદશાહખાન આજે આપણી વચ્ચે છે. શાંતિના ફિરસ્તારૂપે જેમ ગાંધીજી નોઆપલીમાં ધૂમતા હતા તેમ ધૂમી રહ્યા છે. એવના પ્રત્યેક બોલના પડખા આપણે ન છૂટકે પાડી રહ્યા છીએ. કારણ કે દેશમાં ફાઈ એક ખીખનું કાને ધરે એવી સ્થિતિ રહી નથી અને ખાદશાહખાનના બોલનો વિરોધ કરવાનું આપણામાં નૈતિક બળ નથી.

ખાદશાહખાનના આંતર ચેતસથી પણ દેશમાં ફાઈ આગ ઓલાણી નથી, અને વધી રહેલા લડકા સૌ ઘેર ખેડાં લાળી રહ્યા છીએ. આવતી કાલે ખાદશાહખાન અફઝાનિસ્તાન સીધાવશે ત્યારે એમણે આપેલા આશ્વાસનથી વિશેષ આપણી પાસે એક

ખીખને દાગવાના દારૂગોળા સિવાય બાકી શું હશે ? આજે તો દાઝ્યા છીએ. એટલે શીખામણુ સહન કરી કરી રહ્યા છીએ. આમુલ પરિવર્તનના ઊંડા અવગાહન અને એ માટેની જલ્લટ લાગણી સિવાયનાં પ્રાયશ્ચિતનાં પાખંડ કેટલાં કારગત નિવડશે ?

ફાંચિસની સોગડી ઘાયે ચડી છે, એને ઘોયાં મારવામાં વિરોધ પક્ષો જામી પડ્યા છે, અને ફાંચિસ અને તેનાં સાધનો બચાવનાં યુદ્ધાં શસ્ત્રો સમણી રહ્યાં છે. આમાં પ્રજાજીવનની સમૂળી કાંતિના પ્રશ્નો કથળ્યા કરે છે. એમાં હિંદુ-મુસ્લિમની ઉપર-છલ્લી એકતાના ટાઢા દોળવાથી પ્રશ્નો હલ થશે કે ભૂગર્ભ-માં ઊંડા ઘોળ કરશે ?

ખાદશાહખાન જેટલી જ નિર્ભયતા અને નિખાલસતાથી બોલનારા ખીખઓની વાતો વિરોધમાં ખપે છે. પણ સડાનાં મૂળ દેખાડીને ઘણા બોલતા થયા છે એ કાળનું પરિબળ કામ કરે છે.

જગતના કોઇપણ દેશની લઘુમતિ સાથે ભારતના હિંદુ-મુસ્લિમ સંઘર્ષને સરખાવી શકાય તેમ નથી. આ કાર્ણાતરનાં વેર ધર્મને નામે અધર્મ બેલતાં જ આવે છે, કાર્ણાતરથી એનો કોઇ ઇલાજ કાયમી એકતા સ્થાપી શકેલ નથી. ત્યારે એમ નથી લાગતું કે મૂળમાં જ ક્યાંક ખામી છે ? હિંદુને હિંદુ રહેવું છે, મુસલમાનને મુસલમાન રહેવું છે, પણ બેમાંથી એકેયને ઇન્સાન બનવું ન હોય તો એમને કાણુ એક કરી શકે ?

જેના પેટાળમાં કોમીદોષ ઘોળાયા કરતો હોય એવી સામાજિક જડતાને આપણે હંમેશાં શાંતિનો કાળ ગણતા આવ્યા છીએ. ગાંધીયુગમાં પણ જે કાળે હિંદુ-મુસ્લિમ ગિરાદરી જેવું જે થોડું દેખાતું હતું તે તો થોડી વ્યક્તિ પુરતી અને ઉપરબલી હતી. ખાડીની તો સ્વાર્થની લાગીદારી હતી. ગાંધીજીએ પણ તે દિવસે જે સલામની અલ અકસા મસ્જિદના પ્રશ્નની જેમ ખિલાફતનો પ્રશ્ન ઉપાડેલો.

તે કાળે પણ હિંદુ મુસલમાનના ધર્મ અને સમાજની નીતિરીતિ બુદ્ધિ હોવાથી અને એમાં એકબીજાએ માથું ન મારવાની લતમણ રેખા પડેલી જ હતી. એથી જન્મે હિંદુ એવા કોઈ કાર્યકર મુસલમાનના સમાજમાં કે એના સાચી ખોટી ધાર્મિક માન્યતાઓને સ્પર્શી પણ શક્યો નથી. તેમ જન્મે મુસલમાન એવો કોઈ કાર્યકર હિંદુ સમાજ કે ધાર્મિક માન્યતાઓ કે રૂઢિઓના દોષ પ્રત્યે આગળ પહોંચી શક્યો નથી. એ બંનેમાં વાઘની ખોડમાં હાથ નાખવાનું જ જોખમ રહેલું હતું, આજે ય એમ છે. સારા દેખાતા સંઘર્ષો તો સ્થિતિવશ રહ્યા છે.

બંને કામ વચ્ચે કોઈ સમાન પ્રગતિ કે વિકાસની ભૂમિકા જ કદી રચાઈ નથી. સિવાય કે અર્થકારણ અને રાજકારણને જેટલો કાંઈ અવકાશ મળે તેટલા પૂરતી જ. એણે તો વધુ ઉત્પાત સંજોગો છે.

જ્યાં સમાન ભૂમિકાની સપાટીએ મળ્યા છે ત્યાં અંતરમાં અવિશ્વાસ અને નફરતને મજબૂતી અદ્યતન ઢાંકણ દેવાયા છે. હિંદુ કાર્યકારોની એવી એકપક્ષી અદ્યતન પક્ષની ધર્માધિતાને ઉત્તેજન આપવામાં જ પરિણમી છે. જ્યારે મુસ્લિમ આગેવાની એ દંભથી અલગ જ રહી છે.

જે એકબીજા કોમોના ધર્મના મૂળ સિદ્ધાંતો એક જ હોય અને બંને કામો તેમાં માનતી હોય તો ત્યાં કોઈ સમાન ભૂમિકા શા માટે કદી રચાણી નથી કે રચાતી નથી? જ્યાં સુધી બંને કામ એક બીજાના સમાજ અને ધાર્મિક રૂઢિઓનાં દુષણો ખતાવી ને દૂર કરવા જેવી સ્થિતિમાં ન આવે ત્યાં સુધી એક બીજા કોમના કાર્યકરો એક બીજા કામમાં કંઈ રીતે પ્રવેશી શકે ને શુ કામ કરી શકે? સિવાય કે આર્થિક રીતે એકબીજાને થોડા ઉપયોગી થાય ને રાજકીય સ્વાર્થનાં સગપણે સંધાય.

એ ગલત વિધાન છે કે આ બધાના મૂળમાં આર્થિક પહાતપણું જ પડેલું છે. આર્થિક પહાત પણું નહિ પણ બધા જ રાજના મૂળમાં સામાજિક અને ધાર્મિક પહાતપણું પડેલાં છે.

કોમી વિષય તો આ ધાર્મિક અને સામાજિક પહાતપણામાં પડેલું છે. એટલે જ્યાં સુધી સમજ અને ધર્મના માનવ ઉપકારક સિદ્ધાંતોની કોઈ સમાન

ભૂમિકા બંને કામ વચ્ચે ન સંધાય ત્યાં સુધી કોઈ એકતા ન આવે, કદી ન આવે.

ત્યારે એવી કોઈ સામાન ભૂમિકા સિવાય રાષ્ટ્રીય વિકાસમાં સમાન ભાવે બંને કામો સાથે મળીને કંઈ રીતે કામ કરી શકે? ગ્રામદાન કે આર્થિક ઉત્થાન એનો ધલાજ નથી જ નથી. બંને કામોના મહાપુરુષોની ભૂમિકાએ એકતાની જે શક્યતા દેખાય છે તે બંને કામોની સામાન્યજનોની ભૂમિકાએ કદી શક્ય જન્યું નથી, બનાવવાનું નથી.

સવાલ એ છે કે ૨૨ વર્ષના સ્વરાજ કાળ દરમિયાન આવા બધા જ પ્રશ્નોને ઉકેલ વિચારવાને બદલે એને વધુ જટિલ બનાવવાના કામમાં જ આપણે સૌ લાગી પડ્યા હતા. હજી આપણો મોરો બદલવાનાં કોઈ ચિન્હ દેખાતાં નથી. પ્રશ્નોને પાયામાંથી જોવાને બદલે સમગ્ર સડાને સાબુત રાખીને એની સપાટી ઉપર ઉકેલ શોધી રહ્યા છીએ. ચિંતાઓની ટાંઢ પડતાં ચણોઢીનો ઢગલો કરી ને એને અંગારા માનીને તાપવાની વાંદરોળોની આત્મવચનમાં આપણે પડ્યા છીએ.

સમગ્ર પ્રજાજીવનને સેડવી નાખીને માણસાઇના મૂળિયાં જ આપણે ખોદી નાખ્યાં છે. એથી નવો જન્મતો બાળક મોટો થતા થતા તો ભસ્માસુગ થઇને ભય પમાડી રહેલ છે.

જે વેતર જ વંદવા માટે તો પછી લાવા-તમક એકતા તો લોટ ફાકવા ને ભસવા જેવી હાસ્યાસ્પદ જ નીવડે ને? કોઈ છંદોરાજી કે કોઈ નિજલિંગપાણના સંઘર્ષ કે એકતા સનસનાટીમાં આપણી શક્તિ રોજીને કાર્ય નહિ લાઇ જાય. પ્રજાજીવન ન પાંચરે ત્યાં આગેવાની વફરતી જ રહે.

માણસાઇના સ્તર પર ડગલાં માંડીને આગળ ન વધી શકીએ તો ઇશ્વરના આશીર્વાદ આપણા ઉપર કેમ કરીને વરસે? તો તો પછી ઇશ્વરને આરાધના જ કરવી રહે કે સડાનો ચોપ અમારાં મૂળિયાં સુધી પહોંચી વળ્યો છે. એ સડો અમારા પુરો જ રહેવા દે. એમ નવાં માનવીનો વધારો ન કરતાં સાવડીને નવ રૂઢિનાનો ભાર વેંદારવામાંથી ઉગારી લે તોય નવા વર્ષે તારી કરણા વરસી કહેવ શે પ્રશ્નો!

સિંહ, સંપાદન અને નિવેદન

જયમદલ પરમાર

સિંહ એક માત્ર ગિરમાં જ રહ્યા છે અને ગિરમાં સૌરાષ્ટ્રની પ્રાચીન અને મધ્યકાલીન જાતિઓનો વસવાટ. એકથી ખીખ પ્રદેશમાં ઊતરતી ભ્રમણુદ્રીય જાતિઓને કારણે જે તે પ્રદેશમાં વસવાટ કરેલી જાતિઓ સાથે કાયમી ધોંગાણાં થતાં તેમ ગિરમાં વસતી જાતિઓ સાથે સિંહોનાં નિત્યનાં ધોંગાણાં રહેતા આવ્યાં છે.

સિંહ સાથેનો એ જૂની ખમીરવંતી જાતિઓનો વસવાટ, સિંહ સાથેનો કાયમી સંઘર્ષ, પરિણામે એમનાં પાળેલાં પશુઓનું પણ જીવન રક્ષાની સાહજિક વૃત્તિથી સિંહનો સામનો કરવાનું જીવવાયેલું ખમીર, પ્રાગૈતિહાસિક કાળથી આર્યોના જીવનમાં સિંહનું મહત્ત્વ અને મારા ૧૯૫૭ થી ૧૯૬૫ સુધીના ગિરના આઠ વરસના નિર્તાત રાજપાટને પરિણામે સિંહનું, એની સાથે વસતાં માનવીઓનું અને સિંહનો સામનો કરતાં પશુઓનું સ્વરૂપ મનમાં કંડારાઈ ગયેલું.

સંસ્કાર અને સંપાદન

શિકાર અંગેની વાતો તો પરદેશી સાહિત્યમાં અને પરદેશની જ ખબરો વાંચેલી. થોડી આપણે ત્યાંના વાઘ દીપડા અને હાથીની પણ ખરી. બાકી બાહ્યાવસ્થાથી રાજરજવાડાં તરફથી થતા શિકારની વાતો તો સાંભળ્યા જ કરતા. સત્તરેક વર્ષની ઉંમરે જીવનનો એક સત્યાગ્રહો અને રાષ્ટ્રીયતા તરફ વળી જતાં શિકાર ખેલવાની સ્થિતિ નહિ બની થયેલી. જતે દિવસે તો શિકારની વિલાસીતા અને માંસાહારની વિક્ષતા અને અને અનુપકારકતા પણ સમજાઈ. દેટલીક જાતિઓનાં તો લોહીમાં જ હરણાં સસલાં અને જળકુકડાંના શિકાર અને માંસાહારથી બંધાયેલા છે. એ સંસ્કારોમાંથી મારા જેવાને ઊગરવું સુરકેલ હવું પણ પહેલાં ધાર્મિક લાગણીથી અને પછી ગાંધીજીના સંસ્કારથી એમાંથી ઊગરી શકાયો, નહિ તો કાવાકસુળાં, દારૂની રમખાટ અને માંસાહાર વચ્ચે

જ ઉઠેર થયેલો.

વન્ય પ્રાણી રક્ષા અંગેની લાગણી ૧૯૫૦થી ૧૯૫૫ સુધીના 'ફૂલછામ' દૈનિકના મારા સંપાદનકાળ દરમિયાન કેળવાણી. પણ હિંસા, વિલાસીતા, કુરતા અને દેટલીક કરપીણતા બાદ કરતાં સિંહ જેવાં હિંસક પ્રાણીઓના શિકાર, સિંહ સાથેના રાજના સંઘર્ષમાં ખતાવાતી બહાદરી અને નિર્ભયતાની એક શાન તો લોહીના સંસ્કારને કારણે પણ ધર કરી ગયેલી.

એમાં જ્યારે ગિરમાં અને ગિરકંઠાળનાં ગામડાંઓમાં રાજગવાનું થયું, સંબંધો જીવવાયા ત્યારે તો જંગલી પ્રાણીઓ પ્રત્યેની અને વણહથિયારે એની સાથે બાખડતાં માનવીઓ સાથેની લાગણી બળવતર બની બેઠી. વાતો તો ખૂબ ખૂબ સાંભળવા મળતી. પણ ત્યારે લખવાનો તો લવલેશ ખ્યાલ અન્ય પ્રવૃત્તિ આડે આવતો નહિ.

એમાં આંખની તકલીફને કારણે અન્ય પ્રવૃત્તિનો વિચ્છેદ થયો. લોક સાહિત્યનાં અધુરો સ્વપ્નને સાકાર કરવા 'ઝિમિ' નરરચના'નું સંપાદન એક વરસથી હાથ ધર્યું તે અમારા જૂના બેડીદાર વજીલાઈ બાસ સિંહના જીવનનો અભ્યાસ અને અનુભવ લેખમાળા રૂપે લખને આવ્યા ત્યારે ફરી એ વન્ય પશુપ્રાણીઓ, એ સિંહ, સિંહ સમા માનવીઓની સત્તામણી શરૂ થઈ કે તારા લોક સાહિત્યના કારણે અમારા સ્થાનને રખે અન્યાય કરી ખેસતો !

સિંહની ભાઈબંધાઈ

સિંહ દીપડાની બે ત્રણ વાતો 'ઝિમિ'માં પ્રગટ થઈ, એમાં મૂળ શ્રી. સુરગલાઈ વરૂની એવી ધૂતાની મોણપરીના માત્રા આપાની વાત વાંચીને તો દિલ હલી ગયું. સિંહની મૈત્રિનો આવો અજબ કિસ્સો કદી નહિ સાંભળેલો. માનવ માથાપની સિંહણ પુત્રી એલસાની ઘટના તો જુદી જ કોટિની છે, એ ધૂતાની મોણપરીના માત્રા આપાની સિંહ સાથેની મૈત્રિની

ઘટના જાણા પછી સંતો સાથેની સિંહોની મહેા
જાતમા લખીરે અતિથયોક્તિ ન લાગી. ત્યારથી
સિંહની કથાઓનો આખો એક અંક કાઢવાની ઇચ્છા
દિલમા ધર કરી ગયેલી તે દીપોત્સવીના સિંહકથા
વિશેષાકરે પ્રગટ થાય છે.

‘ઊર્મિ’ ને પાને સિંહ સાહિત્ય

સિંહના જીવન વિષે ખાસ ઓછું લખવાનું રહેતું
હતું, કારણકે ઊર્મિનવરચનાને પાને શ્રી. વજુલાલ
જી સે ઢગલામોઢે સાહિત્ય ત્યાં સુધીમા પીરસી દીધેલું.
અત્યારસુધીમા સિંહ અંગેના નીચે મુજબના અભ્યાસી
લેખો અપાઈ ચયા છે :

૧. સહઅસ્તિત્વમાં માનનારાં (સિંહ
અને અન્ય પ્રાણીઓ)

૨. ગિરનાં વન્ય પશુ પખીઓ

૩ ભારતમાં સિંહોનો વસવાટ (પ્રાચીન-
કાળથી)

૪. સિંહ ૧૦૦૦૦૦૦૦માં (અસ્તિત્વનો-
લય)

૫. ગિરના અને આફ્રિકાના સિંહ
(તુલના સાથે)

૬. વનરાજની વિશિષ્ટ દેહરચના

૭. ગિરના સિંહનું બળ ને પરાક્રમ

૮. ટોળામાં ફરતા સિંહ

૯. સિંહનું રોમાંચક અને રસમય જીવન

૧૦. સિંહ-બેલાડનો દારૂપત્ય પ્રેમ

૧૧. સિંહજીનું માતૃત્વ

૧૨. સિંહની શિકાર માટેની યુક્તિઓ

૧૩. સિંહને ભગાડતી ભેંસો

૧૪. પ્રાચીન કાળમાં સિંહનો શિકાર
(પ્રકારો સાથે)

૧૫. આધુનિક કાળમાં સિંહનો શિકાર

૧૬. સિંહનું પાલન અને ગૈરિ

૧૭. સિંહની પ્રાચીનતા

૧૮. વેદકાળથી સિંહનો વસવાટ

૧૯. સંસ્કૃત સાહિત્યમાં સિંહ

આટલું તો પ્રગટ થઈ ગયું અને હજી
ખીજી પ્રગટ થવું બાકી છે. એટલે ખ્યાલ સિંહ
અને માનવ તથા પશુઓના પરાક્રમી સંબંધ, સંતોના
વચને પળતા સિંહ અને સિંહ-શિકારની રોમાંચકતાનો
જ હતો.

સિંહ અને લોક જીવન

લોકજીવન અને સિંહને જુદા પાડવાનો
તો પ્રશ્ન જ ન હતો, કારણ કે સિંહ ગિરિજન એવા
લોકો વચ્ચે જ હતો અને છે. વળી શિકારીઓએ
લવ્ય પરાક્રમો દાખવ્યા હોય તો પણ એ પરાક્રમોથી
વધુ જાનફેસાનીથી શિકારની સમ્મત જીભી કરનારા
ખડાદુરો ખધા તો લોકજીવનમાં જ રહેલા હતા ને
છે. વળી સવાસો દોઢસો વરસ પહેલાં તો સૌરાષ્ટ્રને
કુંગરે કુંગરે સિંહનો વસવાટ હતો પણ ધન્ય
હંમેશાં શિખરો સમા રાજ્ય મહારાજાઓને જ ચડી
છે. પાયામાં પડેલા પથ્થરોને નહિ બાકી અદ્ભુત
વીરત્વ ખંધૂકધારીઓ કરતા સિંહ સાથે બથોડા
લેનારે જ દાખવ્યા છે. એની ખીરદાવળીઓ ટાણ
રચે / કોઈ ઝડપઝડ રચાણી છે. શિખર કથાઓ
સાથે એના મરદને માથે બે ફાડિયાં જેવા વનવાસી
ખડાદુરોને પ્રકાશમાં લાવવાનો મોકો મળ્યો એને તો
અમે અમારાં અહોભાગ્ય જ માનીએ છીએ

સિંહ કથા અંકનું સંપાદક મંડળ

આ અંકમાં સિંહ અંગેની સત્ય ઘટનાઓ
તો ખ્યાસેક આપી છે. પણ પૂરા ચાર પાંચ મહિ-
મહિનાનો તે પરિશ્રમ છે, કોઈ એકલે કાથે આટલી
કથાઓ, દુકા, જંદ, કવિતો, પ્રચસ્તિતીન વગેરે
સંપાદન કરી શકાય તે અશક્ય જ છે. આ અંકના
જેટલા લેખકો છે તે બધાની એકધારી જહેમતનું
આ પરિણામ છે. એટલે આ અંક કોઈ એકાદ
બે જગ્યાનું સંપાદન નથી અંકના સંપાદન મંડળમાં
નીચેના આપ્તજનોનો સમાવેશ થાય છે.

વજુલાલ વ્યાસ, કાનજીભાઈ ખારોટ.
સુરભાઈ વર, કવિ કાનજી ગણુભાઈ લીલા,
કવિ મેકરજી ગણુભાઈ લીલા, તુરમહમદ દોસ્ત

મહામદ. બળદેવલાઈ નરેલા, ગૌંધ મોટાલાઈ ગઢડાવાળા, જેઠસુરદેવ; અમર ખારોટ. દ. શ્રી. પુન્નવાળા, ડો, મગનલાઈ ગોંડલિયા, રાજવીર ગઢવી, આપલલાઈ ગઢવી, હીંગોળદાન નરેલા, કરસન પઢિયાર, પ્રસન્નકુમાર વસાવડા, પિંગળશીલાઈ ગઢવી મહંતશ્રી હરિકૃષ્ણમાચાર્ય, રાણુ દવે અને ખોડીદાસ પરમાર.

એ બધાને ત્રણ ચાર મહિના સુધી તો બેચેન બનાવ્યા છે. ઊભાગિભ રાખ્યા છે. સંશોધન અને લેખનમાં સતત પરોવેલા રાખ્યા છે. અગત્યનાં કામો પડતાં મુકાવી ને કનડવામાં બાકી રાખ્યા નથી. એમની મમતા, એમની આત્મીયતા અને લગન સિવાય આ કથાઓ, દુહા, છંદ, કવિત અને પ્રશસ્તિગીતો મેળવવાનું અસંભવ જ હતું. એ સૌએ સંલલિત બનાવ્યું છે.

એ સૌ માફ કરે

સિંહ અંગેનું ધણુંક સાહિત્ય આ અંકમાં નહિ સમાવી શકવાથી પડ્યું રહ્યું છે. જેમણે સૌએ એ મહેનત કરીને મોકલ્યું છે તે સૌ જરૂર માફ કરશે. છેવટ તો અંકમાં એ બધું સમાવવાની શુંબયશ જ ન હતી. આવડો અંક પ્રગટ કરતાંય આખું ઓડે આવી ગયું છે. છતાંય એક પરમ સંતોષ છે કે આવું સાહિત્ય એક સાથે એક જ અંકમાં આપી શક્યા છીએ લોકસાહિત્યમાં સિંહને આલેખવો બાકી જ છે.

સિંહ અંગેની અઢળક ઘટનાઓ હજી વણુ-પ્રીતી પડી છે. દ્વિદમી જગતથી વધુ રોમાંચક, નવલકથાઓથી વધુ અદ્ભૂત રોચક અને રસમય. આ અંકમાં કાગડા સિંહ ને વરાહના એક રૂપક અને બે ત્રણ બેધકથા સિરાય સગંગ સત્ય ઘટનાઓ જ છે. કાષ્ઠ પરીકથા નથી, કોઈ કલ્પનાનું ઉડયન નથી.

ખોડીદાસ અને સિંહ રેખાંકન

ખોડીદાસ પરમારને જરાક જુદા તારવી ને એકે તો તેઓ મમતાસાચી જરૂર માફ કરશે. આ અંકને જે કાંઈ રેખાંકનો દ્વારા રૂપ મળ્યું છે તે

ભાઈ ખોડીદાસના રનેહ સૌજન્ય અને અન્ય ચિત્રકામના ભારે બોળ હેઠળથી પણ ઉઠાવેલા પરિશ્રમનું પરિણામ છે. એમનાં રેખાંકનો સિવાય આ અંક અડવો લાગત. એ રેખાંકનો માત્ર સુશોભન નથી પણ રસ, ભાવ અને સંસ્કારનાં દ્યોતક છે. એમની પીંછી લોકજીવનના આલેખમાંથી ઉપસી છે, લોક ધરતીના ઘુંટાયેલા રંગોમાં ઝખોળાયેલી છે, ભરત ગૂંથણ, ભીંતિચિત્રો અને કંડારણમાંથી એણે માનવ હૃદયનાં સંવેદનો ઝીલ્યાં છે, એમની દષ્ટિમાં વિજ્ઞાન છે પણ એનો પ્રાણ લોકનો-લોકાનો છે. એટલે લૌકિકમાં એણે અલૌકિક સૌંદર્યો નીપજાવ્યાં છે. આપ્તજનનો આભાર માનવા જતાં એમના સૌજન્ય-શીલ હૃદયને જરૂર આંચકા આવે.

શુજરાત રાજ્યનો વનવિભાગ અને તસ્વીરો

પરમાણુદલાઈ પ્રધાન રહ્યા એટલે આભાર માનવો જ રહ્યો. જંગલ ખાતાના ઉપમંત્રી શ્રી પરમાણુદલાઈ ઓઝાને અને એમના વડોદરાના વનવિભાગના પ્રકાશન અને સંપર્ક અધિકારીશ્રીને પણ સિંહની તસ્વીરો માટે ફીક ફીક તંગ કરેલા. છેવટ ગિરના ગોવિંદા સિંહની જે બે વિશિષ્ટ તસ્વીરો શ્રી. પરમાણુદલાઈ પાસેથી મળી આવી એ માટે એમના અને એમના ખાતાના ખૂપ આભારી છીએ. શંકર અને હૈદુની ઘટના એ સિવય કેટલી જ રહેત.

એ જ રીતે ભાઈ શુશુવંત શેઠાણી ભાઈ દીકરા જેવો હોવા છતાં એનો આભાર એટલા માટે માનવો રહ્યો કે ટાઈટલ પેઈજ ઉપરની તસ્વીર એણે મહેનત કરીને કાઢી આપી. ચિત્રોના બ્લોકસ પણ ઘણી ઝડપથી કાઢી આપ્યા. એ માટે શ્રી વનુમાઈ શેઠાણી, ભાઈ શુશુવંત અને એના ઉત્સાહી કર્મચારી ભાઈ સામજીભાઈના આભારી છીએ. સામજીભાઈએ પીંજરે પુરાયેલી સિંહણુ પ્રેમ દીવાનીની તસ્વીર લઈ આપી તે માટે એના વિશેષ આભારી છીએ.

જહેર ખખર પૂરી પાડનારાને આભારી

ઉપર કેથું તે બટું હોત અને જહેર ખખર જ ન મળી હોત તો અંક કાઢવા પડ્યું જ રહેતું ન હતું. કાં તો સામયિકનો અસાધારણ પ્રસાર હોય

કાં પરિસ્થિતિ હોય ને કાં મિત્રો હોય તો જ જાહેર ખર્ચ મેળવી શકાય છે. ભારત સરકાર અને ગુજરાત સરકારના માહિતિખાતાના વર્ષભર માટેના કાણુ સ્વીકાર સાથે કહીએ કે વ્યવસાયી ધોરણે લગ્ન પશુ નહિ, માત્ર સ્નેહના બળે જ જાહેર ખર્ચો મિત્રોએ આપી છે ને મેળવી આપી છે તે સૌનો અંતરની બિડી લાગણીથી આભાર માનીએ છીએ. જેમ પ્રકાશનનું સાહિત્ય જર્મિના લેખક પરિવારને આભારી છે તેમ પ્રકાશન જાહેર ખર્ચો આપનાર અને મેળવી આપનાર મિત્રોને આભારી છે. એ તમામ સ્નેહીઓ સંસ્થાઓ ને પેઢીઓનો ખૂબ ખૂબ આભાર માનીએ છીએ.

આભાર ગ્રાહકો તથા એજન્ટોનો

વીતી રહેલા વર્ષ દરમિયાન ગુજરાત અને બૃહદ ગુજરાતે વધુ ઉમંગ વધુ ઉત્સાહથી 'જર્મિ'ને આવક થઈ છે. કટોકટીમાંથી તો 'જર્મિ' એક વરસ પહેલાં નીકળી ગયેલું. પણ નવી કટોકટી વર્ષ દરમિયાન આવી દેશમાં એક યા ખીજા પ્રકારના દાવાનળને કારણે આલેખાતી 'જર્મિ'ની નિરૂપણ આલેખનાથી. જે કે આજે બાદશાહ ખાન કહી રહ્યા છે તેનાથી તો 'જર્મિ' એ ધણું ઓછું કહ્યું છે. પણ પારકી મા કાન વીંધવા નહોતી આવી ત્યાં સુધી ઘણાને ધણું કડવું લાગ્યું અને એને કારણે દોઢસો બસો ગ્રાહકો થોડી વ્યક્તિ અને ફેટલીક સંસ્થાઓના બંધ થયા. પણ આદર અને ક ગણો મળ્યો અને એ દોઢસો સામે ત્રણસો વધુ ગ્રાહક નોંધાયા.

લોકહૃદયમાં 'જર્મિ'એ એક નિશ્ચિત સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે. 'જર્મિ' ની નિરૂપણ આલેખના, વિચારોનો વૈજ્ઞાનિક વિકાસ અને માનવ ઘડતરના પાયા માટે જરૂરી એવું લોકસાહિત્યનું ખમીર એનાં ઘોતક બન્યાં છે. દરમિયાને 'જર્મિ'ને આવકારતા કુટુંબ કાગળો મળે છે. અમારા ઉમંગ અને ઉત્સાહમાં ગ્રાહકોની એ દાદ બળે છે. ઉમેરો કરતી બંધ છે.

'જર્મિ'ના આધાર સ્તંભ સમા મિત્રોનું જર્મિના ગ્રાહકો વતારવાનું અને જર્મિ વધુમાં વધુ

વંચાવવાનું એક મીઠાન બન્યું છે. એ બધાના નામો-લેખો સિવાય અને આભાર માનીએ છીએ.

સુરૂપ મુદ્રિકા અને તેના કર્મચારી

આજ હાથ રગિવામણા જર્મિનવરચનાની સફાઈ, સુધકતા ને નિયમિતતા તો સુરૂપ મુદ્રિકાના સંચાલક ને ઉત્સાહી કર્મચારી ગણને આભારી છે. એક વખત મેટર પ્રેસમાં આપ્યા પછી નાનેથી મોટી તમામ ચિંતા સુરૂપ મુદ્રિકા જ કરે છે. અમારી ક્ષતિ-ઓમાંથી પણ 'જર્મિ'ને ઉચકી લપ્તે સતત કાળજીભરી માવજત આપે છે. એમણે જે 'જર્મિ'ને પેતાનું ન ગણ્યું હોય, 'જર્મિ'નું પ્રકાશન એમની ચિંતા ન બન્યું હોય તો 'જર્મિ' ગ્રાહકોનો સંતોષ ન બની શક્યું હોય, સલાહક અને કર્મચારીઓ એક સત્તા મમતથી મવજત આપે છે. એમનો જટલો આભાર માનીએ તેટલો ઓછો જ ગણાય. એમાં થોડાક સિલ્કાચારમાં એટલા માટે ખેંચાઈએ છીએ કે ઠાઠનો આભાર માનવો જ હેય ત્યાં સુરૂપ મુદ્રિકા અને એમના કર્મચારી ગણને આભાર ન માનીએ તો અવગણના યુક્ત લેખાય. બાકી તો આભાર એમની આત્મીયતા અને તૌજન્યને સંકેત જ પમાડે.

સૂચન અને સ્પષ્ટતા

સિંહની ખીજ કપાઓ અને લેખો સાથે લેક-સાહિત્યમાં સિંહનું જે સ્થાન છે તે અંગેનો એક લેખ સમાવેશ ન થઈ શકનાં આપવો બાકી રહ્યો છે. 'પંડાકામાંય પ્રસિદ્ધ'ની ઘટનાઓમાં છેવાડે આવેલું ગીત શ્રી. જ્યમલ્લ પરમારનું રચેલું છે શ્રી. સુરગભાઈ વરના દુહાઓમાં એક ઠેકાણે મેરે (નહેર)ને બદલે 'નજે' છાપ્યું છે તે સુધારીને વાંચતા નિ. દીવાળીના દગદાર અકને કારણે ત્યાર પછીનો એક અંક ગયે વરસે પ્રગટ નહિ કરેલો તેથી જર્મિનવરચના અને તેના વાંચકો વચ્ચે લાંબું અંતર પડી જતું હોવાથી એક અંક મધ્ય ન રાખતા ડિસેમ્બરનો અંક નિયમિત પ્રગટ થશે. આથી 'જર્મિનવરચના'ને સાગી પેટે સહન કરવું પડશે પણ વાંચકોના પ્રેમ આગળ તે ગૌણ બની રહે છે.

एकोऽहमसहायोऽहं कशोऽहम परिच्छिदः ।

स्वप्नेऽप्ये वं विद्या चिन्ता मृगेन्द्रस्य न जायते ॥

હું એકલો છું, હું અસહાય છું, હું દૂષણો
છું, હું પરિવાર વિનાનો છું એવી ચિંતા સિંહને
સ્વપ્નામાં પણ થતી નથી.

મૃગેન્દ્ર વા મૃગારિં વા સુખં વ્યાહરતાં જનઃ ।

તસ્યો મયપિ ગ્રીહા ક્રીડાદલિતદન્તિનઃ ॥

માથુસો ભગેને તેને મૃગરાજ-મૃગેન્દ્ર કહે કે
મૃગનો શત્રુ કહે, પરંતુ જે રમતાં રમતાં હાથીને
દળી નાખે છે, તેને (સિંહને) તો એ બંને સંભો-
ધનથી લગભગ આવે છે.

ઉતુહન મત્તયાતહન મત્તકન્યસ્ત લોચનઃ ।

આસન્નેઽપિ ચ સારહને ન વાચ્છાં કરુતે હરિઃ ॥

જેની દષ્ટિ જન અને મદોન્મત હાથીના
ગંડસ્થળ ઉપર જાય છે, એવા સિંહની એકદમ
પાસે હરણું બેઠું હોય તો પણ તેને હણવાની ઇચ્છા
સિંહ કરતો નથી.

જાતઃસ્તન્યં ન જગ્રાહ કળ્પીરવકિશોરકઃ ।

ચક્ષુ વ્યાપાર યામસ કુન્જે કુન્જરશાલિનિ ॥

કંઠમાં ખરેખર નાદ કરતા આ સિંહના
અચ્ચાંએ હજુ તો માતાનું દૂધ પીવાનું છોડ્યું નથી
ત્યાં તો હાથીઓથી શોભતી કુંજો તરફ તેની નજર
ફરવા લાગી છે.

શ્વશેઽસિ કૃતવિદ્યોઽસિ દર્શનીયોઽસિ પુત્રક ।

કુલ તત્ત્વમ્દ્રજાતોઽસિ ગજો યત્ર ન હન્યતે ॥

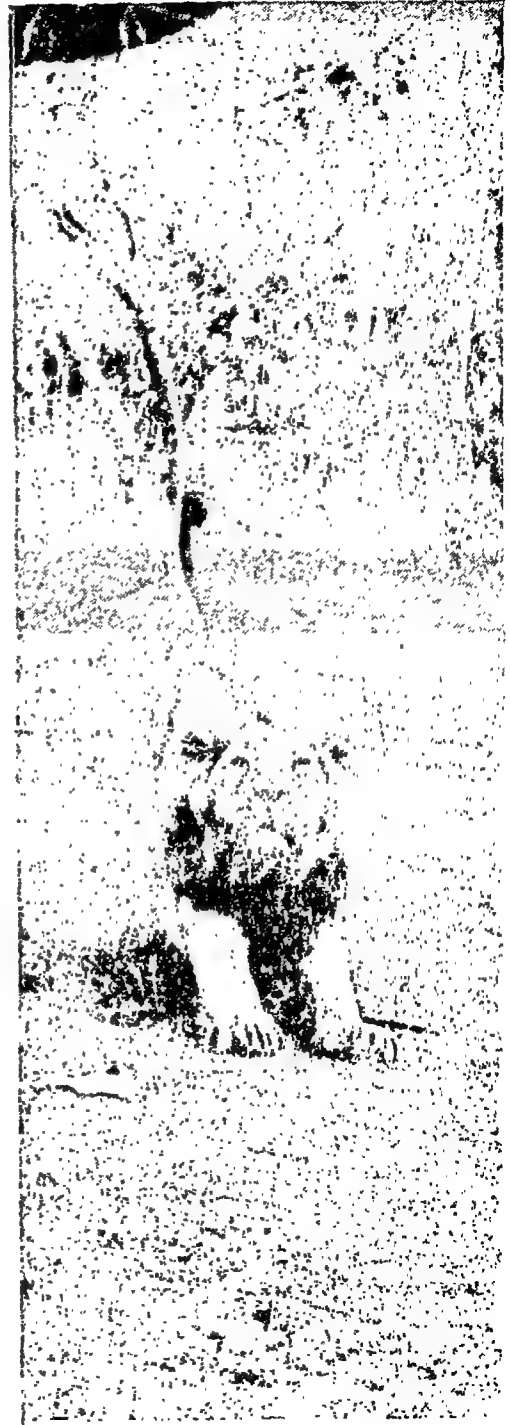
શિયાળના અચ્ચાંને પાળી પોષીને મોટું
કર્તા પછી તેને સિંહણ કહે છે: “હે પુત્ર! તું
શરનીર છે, વિદ્યા ભણેલો છે અને દેખાવડો છે,
પરંતુ તું તે કૂળમાં જન્મ્યો છે જ્યાં હાથીનો
સંહાર થતો નથી.

एकाकिनि वनवासिन्य राज लक्ष्मणीति शास्त्रहे ।

सत्याच्छि ते मृगयतौ राजेति गिरः परिणमन्ति ॥

સિંહ એકલો છે, વનમાં વાસ કરનારો છે.
રાજ્યની લક્ષ્મીથી રહિત છે અને નીતિશાસ્ત્ર
જાણતો નથી. તો પણ સર્વ પ્રાણીઓ કરતાં તેનું
પરાક્રમ વિશેષ છે. માટે બધા લોકો તેને “રાજા!
રાજા!” કહે છે.

અટલે અને સૌ ‘રાજા ! રાજા !’ કહે છે

પિંજર બદ

[પૃથ્વી સોનેટ]

હતો વનમહી' સદા વિચરનાર સમ્રાટ હું;
મને ન નડતાં કદીય સ્થળકાળનાં બંધનો;
શ્વયં સઘન પિંજરે પતન આજ તો ચે લહું,
મુદા વનતણી, બનેલ વનરાજ હું બાગનો !

હતી રણક આલને ગજવતી, ગજામાં લરી,
ક્ષણેક નજરે ચઢ્યે તરત હસ્તિઓ ભાગતા;
અહો પતન ! નાનકડાં શિશુય નાખતાં કાંકરી,
પણે હરણ મશ્કરી સભર નેણલે નાચતાં !

મહાન વનરાજ ! તોય લઘુ માનવીની ક્યા,
કરું સહન ! ઝેર જાય પચતાં જગત્યંત્રનાં;
હતાં સ્વજન તેય સાથ તરછોડી ચાલ્યાં ગયાં,
ગયાં વન, ગયાં બધાં સ્વપન મસ્ત સ્વાતંત્ર્યનાં.

કદીક વનશૂળ જેમ ખટકે ઘણી વેદના:
રહી હૃદયમાં ન રહેજ પણ મુક્તિની અંખના ? !

પ્રકાશ ગજજર

(પણ) ખુદ ફસી ફેંદો' ખુલખુલ કયા ખતા સૈયાદકી ?
('સિંહલ પ્રેમ દીવાની' જુઓ પાનું ૪૩૯)

સિંહનું સ્વરૂપ

ગીત સપાખરૂં

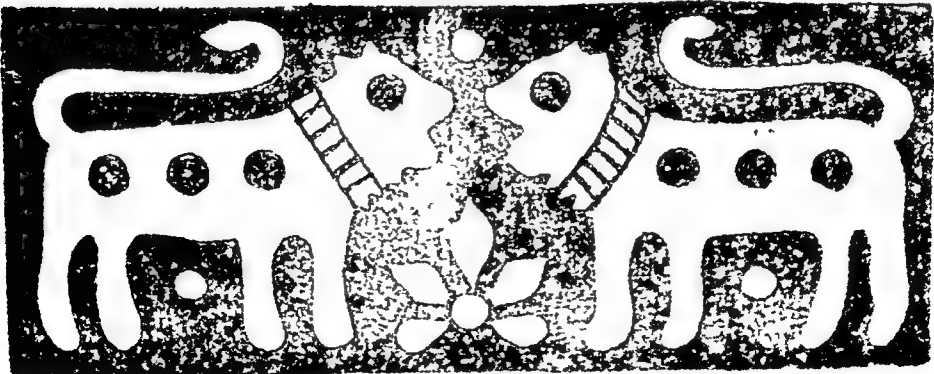
પંજ નાખતો આવિયો સિંહ, ડાલા મથો કાળજળ,
ડાલાળો હાલિયો દેતો, હુંગરા કણુંક;
હાથિયાં મૃગરા ઝુંડ, ભાળિયા પૃથીરે માથે,
લાગિયાં કતારાં કેતાં, કરેના બણુંક—૧

ભૂહરી લટાળો, અતિ ક્રોધવાળો, કેપ કાળો,
ઢળે નશાં મોત ઢાળો, કરતો હૂંકાર;
સાંધે ફાળ વિકરાળ, કામ હંદા જાણે કાળ,
ચૂકે નહીં એક થાપે, સાંધિયો શિકાર—૨

ધરાણો રોપ ન ધરે, ભૂલથી ન પાછાં ભરે,
લાંઘણ્યો હોય તો કદી ખાય ના અખાજ;
છેતરી પેંતરો ખાંધી, કરેના શિકાર કેદી,
અટકો ફેફરાં ફાડે, કેહરી અવાજ—૩

વીરતાને વરેલા છે, ધીરતા ગંભીરતાને,
સ્થિરતા ન છાંડે એવા ફળરા પ્રમાણ;
ગીરરા કંઠીર કરૂં કવિ કે વખાણ કેતા,
ધૂમતાં તાહરાં ટોળાં કરે ઘમસાણ—૪

બળદેવશાઈ નરેલા

કટાવકામમાં સાવરનું સુશોભન

ભેંસુ ચારતો સાવઝ

કાનજી બારોટ

દાના ભગતના ચલાણાના પુજા બારોટ વિસા વદર પાસે ચાવડા ગામે જેઠસુર ખુમાણના મહેમાન છે પુજા બારોટ જેઠસુર ખુમાણને પૂછ્યું

“જેઠસુરભાઈ ! આપો મલક આપા ગીગાના દર્શન કરવા જાય છે મેં હજી એમને જોયા પશુ નથી મૂળ તો ઈ અમારે ચલાણાના જ આપા દાનાના શિષ્ય પશુ મારું ત્યારે બાળપણ અને મને તો સાંભરે પશુ નહિ કહેવાય છે કે આપા ગીગાને ખાખી બાવાની જમાતે ચીપિયા મારી કનડયા ને આપે ગીગે ચલાણુ મેલી દીધું.”

જેઠસુર ખુમાણ કહે “હા દેવ ! ત્યાર કહે તો એણે ક’ક સ્થાનો ચેતવ્યા છે ગીગેવ તો જગતો પીર છે નોધારાનો આધાર છે દુખિયાનો બેલી છે રોગિયાના રોગ ટાળે છે એની નજર માં ભેદભાવ નથી એની જગ્યામાં અકારેય વરણુ એક પાતે જમે છે એના ચરણુ માં જે જીવ જાય ઈ વેરભાવ વીસરી જાય છે અમાર તો આગણે જ ગગાજી છે”

ત્યા તો પુજા બારોટ એકદમ ઉત્સુક થઈને કહે “તમે ભાઈ સતાધાર જાણુ ? કેટલું ક’ આણુ છે ?”

“પુજા બારોટ ! સાવ ઢૂંકડું ચાર જ ગાઉ”

આમ પુજા બારોટને સાથે લઈને ચાવડાના જેઠસુર ખુમાણ વિસાવદર થઈને સતાધારને કહે ચડયા તે દી આપા ગીગાની અવસ્થા સો વરસ ઉપરની, પણ હજી જીવતા હતા

બેય જણા વિસાવદર થઈને સતાધારને કહે ચડયા એક ધાર વળોટીને ખીજી ધારની ધકમા આવ્યા ત્યાં ધારની પેટાળમાં જ સતાધારનું ખાડું ચરે ત્રણ-સોઠ જેટલી ભેંસુ લીંસાકઝાર ખડ ચર છે

પુજા બારોટ કહે : “આ માલ કેનો ?”

“સતાધારની જગ્યાનો, આપા ગીગાનો” જેઠસુરે જવાબ દીધો.

ભેંસુથી એક જ નાડાવા છેદો નરસ ગરૂપ હોય એવો સાવઝ ઊભો છે પુજા બારોટ સાવઝ નજરે જાયેલો નહિ. ફક્ત વર્ણન સાંભળેલ કે સિંહ આવે હોય ને તેવો હોય

સાવઝ તો એની ગરવાઈમાં ઊભો છે. પુજા બારોટ એને જોઈને સફાળા બોલી ઊઠ્યા

“ભાઈ જેઠસુર ખુમાણ ! ઓલ્યુ ભેંસુથી છેટું ઊભુ છે ઈ જનાવર ક્યું કહેવાય ?”

જેઠસુર આપાની એ બાજુ નજર ખેંચાણી ત્યાં તો સિંહ જોયો મનમાં થયું કે બારોટને બીવ ડાવવા નથી વળી આ જગ્યાનો માલ છે. વખતે એકાદ ઠોરને સાવઝ મારી નાખશે તો ! એમ વિચારી પોતાને ખભે ભરેલી બદ્દક છાતીએ ચડાવી ને સાવઝને ધૂક રડી ગ ડી મૂડુગરામાં પડછદા પડ્યા ભેંસુ ભડકી ને ભાગિયું પણ ધૂમાડાના ગોટામાં સિંહને એમ ને એમ ઊભેલો જોયો ન હલે કે ન ચલે

જેઠસુર ખુમાણ કહે “પુજા દેવ ! ભાગો સાવઝ ઉપરનો મારો બધૂકનો ધા ચુકાણો ગોળી સાવઝના માથા ઉપર થઈ સરકીને ગઈ હમણા આપણા દીમનો વધૂટથે”

બે ય ભાગ્યા સતાધાર તરફ લફડ લફડ કરતા અરધાક ગાઉ ભાગતા ભાગતા માડ સતાધાર આપુ બે ય શ્વાસ ધમણને પરસેવે રેબઝેજ થઈ ગયા છે જગ્યામાં દાખલ થતાં આપો ગીગો ઓસરીમાં બેઠા બેઠા માળા ફેરવે છે

જેઠસુર ખુમાણ કહે “આપા રામ રામ !”

ભગત કહે “રામ રામ ! આવો આવો જેઠસુર ખુમાણ ! ભણ્યું રામ રામે એને કાણુ ચામે ? ભા માળા સાવઝને મારું નાખતને ! તોળી બધૂકના ધ થકી ઊગરે ગો (ઊગરી ગયો) ભણુ માતી પારે જ બેહુ રેતો હમણા માલમા જાત શીખ્યો છે જી ગો, જીવુ ગો (જીવી ગયો, જીવી ગયો)

જેઠસુર ખુમાણ કહે: “બારોટજી જેયું ?
આપા ગીગાનાં માલદોર સાવજ ચારે છે.”

જેઠસુર ખુમાણ પગે લાગ્યા પછી પુંજે બારોટ
આપા ગીગાને પગે લાગવા માંડ્યા.

આપો ગીગો કહે: “આ માટી કમણ ?”

જેઠસુર ખુમાણ કહે: “ચલાળા સાતા દેવના
દીકરા પુંજે દેવ છે. તમારા દર્શને આવ્યા છે.

“ભણ્યુ દર્શન ઠાકરના. તવ્ય ભણુને મોળા
ઠાકરનો જ દેવ. (આપા ગીગાના ગુરુ આપો દાનો
ચલાળાના, એ હિસાબે) ભાભણ્યુ ! તુ મુઢે પગે
લાગતો નઈ. લે હું ઊભો થા. આપણે બથું લેં ને
મળીએ.”

આમ કહી આપો ગીગો એટલી ઉમરે જુવાન
પુંજ બારોટને બથમાં ઘાલી ને મળ્યા. સંત ગીગાના
પ્રતાપથી પુંજ બારોટનું જીવન પણ સંત જેવું બન્યું
હતું સિંહને સંત બનાવે એ મનુષ્યને કેમ ન
બનાવે ?

(૨)

ગઈકાલ સુધી હજી પાંચાળમાં સિંહનો વસ-
વાટ હતો. એમ તો આખા સોરઠમાં હતો. પણ ગિરનો
ચાંપલો સિંહ પાંચાળનો હોય એવો એનો દોહો છે:

ધરતી ત્રાડે ફ્રફ્રે, ઝપટ ન ઝીલે ઝાડ,
હું ચાંપો પાછો હટું (તો) પડ લાજે પાંચાળ.

પછી કોઈ બીજા ચાંપા નામના માણસના
હોય તો ખબર નથી. પણ સંત આપા ગીગાના ગુરુ
આપો દાનો. આપો દાનો આણુંદપર ભાડવાના એટલે
કે પાંચાળના. આપા દાના ગુરુ આપો જદરો અને
આપા જદરાના ગુરુ એટલે એના સસરા આપો હતો.

આપા રતાના ચરાણુંમાં ગંગારામ અને મોતી-
રામ નામના બે સિંહ આળોટતા એ કથા તો જાણીતી

છે, એમનો જમાઈ આપો જદરો તો જમઝાળ ડાકુ હતો.
જદરો આસો વદના અંધારિયાની રાતે આપા
રતા હારે ખેતરે વાસુ ગયેલા. અરધીક રાતે આપા રતાએ
તાપણે ટાઢ્યું ઉડાડવા ગંગારામ ને મોતીરામને હાકલ
કરી.

એક પછી એક બેય સિંહે આવીને આપા
રતાના ખભે માથાં ઢાળ્યાં. નાના ગલુડિયાની જેમ
ભગતના પગમાં આળોટી ગયા. હાથ પગ ચાટ્યા.
ક્યે છે કે ભગત આપો રતો સિંહના અંગે
અંગે હાથ ફેરવીને કાંટા ઝાંખરા સાફ કરતા.
કેસવાળી પાંખાળતા. પગમાં કાંટા લાગ્યા હોય ઈ
ચીપિયાથી ખેંચી કાઢતા ને રાત બધી સિંહ હારે
વાતુંના ઝકોળ કરતા. સિંહ જાણે ભગતની વાતું સમ-
જતા હોય એમ મીકું મીકું ઘૂરકીને હોંકારા ભણતા.

બગબગામાં બેય સિંહ તાપણે તાપી, ભગત-
ની શિખામાણું સાંભળી ગર્જના કરીને ઠાંગાની ધાડુંમાં
પડછંદા પાડતા ચાલી નીકળતા.

લુટારા જદરાએ પરસેવે રેબઝેબ થઈને સગી
આંખે પોતાના ભગત સસરાનો આ પ્રભાવ જોયો.
અંગે અંગે નીતરી હાલેલો. જેની દીકરીને પોતે દોર
માર મારતો એવા પોતાના ભગત સસરાના પગમાં
બે વિકરાળ સિંહોને આળોટતા જોઈને વગર ડાકલે
સરમાં માતા આવે એમ થર થર થર કાંપી રહ્યો.
પ્રભાત પડતાં તો ઊંડીને આપા રતાના પગમાં લાકડી
પડે એમ પડી ગયો. લૂટારો આપો જદરો સીધી
ગયો ને મોટો સંત કહેવાઈ ગયો.

આજેય ગિરમાં એવા બે ચાર સાધુઓનાં
નામ લેવાય છે. જેનું ઓઠીંગણ બનીને સિંહ સિંહણ
બેઠાં હોય છે. સંતોને સિંહનો એવો સંબંધ આદુ-
કાળથી હાલ્યો આવે છે. લોકો એને ચમત્કાર ગણે
છે; પણ એ તો પ્રગટ પ્રેમની સિદ્ધિ છે.

ત્રોળે જો વનરાજ, કુંભાચળ કુંજર તણા;
જ ખુકથી ગણુ ઝાઝ, વારણુ કડકે ના વીરડા.
તું જાયો સિંહણુ તણા, કેવાણા સિંહણુ કંથ;
ભડ ભારથે ભીડતાં, પાછો ન પડે પંથ:
સા હું જો સાંઠાણુ, મે ગાજો નેવસ મરે;
ઈ ખ મે ખુ માણુ, વીરમદે હડદો વધુ.

આઈ લખમની બિરદાવળીએ

વજુસાઈ વ્યાસ

પાલીતાણાના ગારિયાધાર તાળે સખપરની સીમમા એક ડાલામથ્થો સાવજ હસડો થયો છે ભરવાડ રબારીના ઢોરનો બુકડો બોલાવી રહ્યો છે મીતિ-યાળાના ડુગરમાથી એક બાબુ કુડવા પથકમાં તો બીજી બાબુ ગારિયાધારની સીમમા ખોરાક માટે ભમતા ભમતા સાવજ આવી ચડે છે ને દુધાળા ઢોરનો સોથ બોલાવે છે

એવામા એક દી ગાવના ધણુ માથે સાવજ ત્રાટક્યો હાહાકાર મચી ગયો ખારા ગામે મુકામ કરી રહેલા ગારિયાધારના દરબાર પૃથ્વીરાજ પાસે રાવ ગઈ રાજ તો ગા બ્રાહ્મણ પ્રતિપાળ ચડમ ઊભા થતા આખો ડાયરો અડ ડ ડ કરતોક ને ઊભો થઈ ગયો.

કાંઈક ચારસો પાંચસો માણસો હાથ પડ્યુ તે હથિયાર લઈને દરબારની સાથે ચડી ચૂક્યા એક સાવજ ને જર કરવા.

સિંહ પણ કાળજાળ એને જોયો ન હતો, ડણક સાંભળી ન હતી ત્યાં સુધી તો સૌને શૂરાતન ચડી વાગ્યુ 'તુ'. પણ જેવો આ નવલથ્થો કાંટયમા નજરે પડ્યો કે માણસ માડયા સરવા એક પછી એક. સિંહ તો હજી આંધેરો કળાય છે પણ જેવો પડખુ મરોયીને બેઠો કે માણસ માડયુ ભાગવા તે થોડાક અગરદંકો ને ઠાકોર પૃથ્વીરાજ નકરા થઈ રહ્યા

ઠાકોર પણ મુગણા યાદ આવ્યો લુવારિયા ગામનો મરદ કાઠી જુવાન લુણ્વીર ખુમાણ ઠાકોર કહે

“તથે એમ કરો ! લુણ ખુમાણને જ બોલાવો ઈ સાદુળાને પૂરો પડ્યો.”

લડ ગોલણ લોકા તણા, જસમલડા જુવાન, ખળકે પાગ ખુમાણ, લગર તાહરે લુણિયા.

લુણ ખુમાણ પગે સોનાના લગર-સાકળા પહેરતા. આ સોનાના લગર તો શૂરાના બિરદની

નિધાણી રણસેગમાંથી ભગાય નહિ, પર સી સામે નજર ન મડાય, ભાગતા ચત્રુને મરાય નહિ એવા એવા વ્રતોનો પાલણુદાર જ સોનાના લગર પહેરી થકે. લુણ ખુમાણ એવો નીમાધારી નર હતો

કસુ બે કેસર ગળે, લવિંગા હદી લા'ણુ; એળચીએ ચોગઠ વળે, સો લુણ્વીર ખુમાણ

એના કસુ બે કેસર ઘોળાતાં, લવિંગની લહાણો અપાતી અને ઊંચી જતની એલચીઓના ઘોખાભર મુખવાસ અપાતા. એવો એ લુણ્વીર ખુમાણ હતો

બોલાવતા તો થયો સાબદો ઢાલ તરવાર લઈને, ત્યાં એના બાપ માણસુર ખુમાણ આવી ચડ્યા આતો સાદુળા સામે તરવાર ભેર જુદા જતો ભાળ્યો. આંધેથી રાડ નાખી

“બાપ લુણ ! પાછો વળી જ, પાછો વળી જ ! આપણે એવી મરદાન બતાવવા નથી જણુ ધણાય છે ઠાકોર ને !”

પણ પાછુ વળીને વ્રતધારીથી હવે જોવાય ? પાછુ વળી ને જોયા સિવાય ઢાલ ઊંચી કરીને લુણ કહે છે.

“બાપુ ! હવે બેય નહિ ભગાડુ.” પડોચો જ્યાં ગોઠીરો હાલતો હતો ત્યાં, વાત કરતા વાર લાગે એમ આવ્યો સાવજના માથે પરભારી હાકલ કરી :

“ઊડ ! આહી શુ હાલી મળ્યો છો ? મારી મારી ને ગવતરી ઉપર તણ જોર કાઢછને !”

હજી લુણ બોલી રહે તે પહેલા તો ગાળ સાંભળીને કાળજાળ બનેડો સાવજ જલાગ્યો લુણ માથે લુણે આડી ઢાલ ધરીને પાળના ધા ચૂક્યા ને લાગેલો જ તરવારનો ચાર કર્યો પણ માથાનો ફરેલ સાવજ એમ કાંઈ લુણને મૂકે ? બરાબર જુદા જમ્યુ.

લોહીઝાણ લુણે પડખે થઈને સોઈ ઝટકાને

ધા કર્યો. બરાબર સિંહની પાતળી કમર ઉપર તે બે કટકે ઢાળી દીધા. આવે ઊભા ઊભા જોનારે જોજોકાર કર્યો.

અંગે અંગે ઊઝરડાઈ ગયેલા લુણા આવ્યો સિંહને ઢાળી ને ઘેર. ત્યાં બાપે શૂરવીર બેટાને વધાવી લીધા. “ભલો કુળદીપક. આપણી ઈકેતેર પેઢી તે તારી, પણ તારાં પ્રાક્રમ શીરપાવ વગરનાં ન જાય.”

લુણવીર ઝબ ઘોડેથી ઊતર્યો ને પડખે ઊભેલા આંસાદેરના ચારણને પોતાનો દેવાંગી પંચકલ્યાણી આપી દીધા. ચારણને માતા સરસ્વતીનો પ્રસાદ નહિ. ટૂંકા આશીર્વાદ આપ્યા. “નવલાખ લોભડિયાળિયુંના તને રખોપાં બાપ !”

અને પંચકલ્યાણી ઉપર બેસીને ચારણ આવ્યો આસોંદર. એને ઘરેથી ચારણ જોઈ રહી: “આ શું ચારણ ?”

ચારણે માંડીને વાન કરી, આઈ લખમબાઈ કહે “અરે ચારણ ! આવું શૂરાતન અને આવી મોજ ભાગી ને તારી છાતી ન ઉછળી ?”

આઈ લખમને માતાજીની કૃપા થઈ. બિર-દાવળીની પાતાળ સરવાણી પ્રગટી :

સાવજ આવિયો, રણુ હૂઈ શાવળ,
પોરસે અવસાર પાવળ,
હું હું ઘોડા મચી હાવળ;
કડછીઆ ભડ કેક.

ઝોપ બગતર અંગ જડિયો,
ચોંપસે પૃથ્વીરાજ ચડિયો,
લાવલરકર લેહ.

કમ્મસીય કોરંભ પીઠ કડકડ,
ખડક ઢલાં ધરી ખડખડ
થડક ઘોડાં ભડાં પરહર;
હાક વીરાં હૂંધ.

લુણીંગ આયો સેન લીજે,
કોપ ચક્રમક ચોંગ કીજે,
દોનું ચારક વેણુ દીજે;
ઊઠ નહોર ! ઊઠ !

હુળકે કંઠ ધાઈ હડહડ,
ફાડય અઠાં ફીણ ફડફડ,
ધણુપે અંકાશ ઘડહડ;
રિયો સામો રૂઠ.

ઝળઝળિય સાવજ આવ્ય ઝડપડ,
અવડાં અવડાં ભાંગ અડવડ,
વકટ ખૂથા હુવા વડવડ;
વાઘ લુણીંગ વીર.

સર ભારાથ સામો જોર કરિયા,
ડાઢ નહોરાં નકે ડરિયો,
કડક ઢગ હેક ધાય કરિયો;
કોઠીએ કંઠીર.

સાવજ આવ્યાની રણુહાક પડી. અસવારો પોરસમાં આવી ગયા. ઘોડાંની હાવળુંની હુક મચી. ત્યાં તો કૈંક ભડવીરો હાકલું દઈ ઊઠ્યા.

જેઢાઓના આ કસમસાટથી પૃથ્વીને ધારણ કરી રહેલા કાચખાની પીઠ કડકડી ઊઠી. વીરોની હાક સાથે અંગે બખતર જડી, લાવ લશ્કર લઈને પૃથ્વીરાજ સાવજ માથે ચડ્યો.

ત્યાં તો લુણા ખુમાણ કટક લઈને આવી ગયો. ચક્રમકથી અંગારા ખરે એવા ક્રોધથી લાલખંભોળ બન્યો. આવતાંકને સિંહ બે ચાર વેણુ સંભળાવી પડકારો કર્યો “ઊઠ નાહોર ! ઊઠ !”

સાવજે હુબક કરીને ઘરઘરાટી સાથે ગર્જના કરી. ડુંગર જેવાં જડખાં ફાડી ને ફીણના ફોહા ઊડાડ્યા. આકાશ ધણુધણી ઊઠ્યું. રોપે ભરાઈને સામો મંડાણો.

ઝળેળાટ વેગે સાવજે ઝડપ કરી. આડાં અવગાં અંગ મરોડયાં. પછી તો સાવજ ને લુણાની વચ્ચે વિકટ વકવાડ થઈ. ભારે જુદ્ધ અખ્યું.

ભારતમાં—જુદ્ધમાં લુણવીરે ખરેખરું જોર મ્યું. સાવજના પંજના વિકરાળ નહોરથી કે રાક્ષસી દાઢથી લુણવીર ન ડર્યો. અને ભડવીર કાઠીએ એક ન ધા વડે કડક કરતોક ને સાવજનો ઢગલો કરી નાખ્યો.

મેણાના મારથી વિકરેલો વનરાજ

કવિ મેકરણ ગણભાઈ લાલા

જે મારગ કેસરી ચડ્યો, રજ લાગી તરણાંય;
તે ખડ ઊભાં સૂકેરો, નહિ આખે હરણાંય.

ચાચમના નાના મોટા કુંગરોની હારમાળાની ગાળિયોમા ઘટારોપ ઢળી પડેલ અંધારી વનરાષ્ટમાં અદાર આર વનસ્પતિના વારણા ઝીલતી શેત્રુંજી નદી બે માથે વહે છે આમ તો ચાચમનો કુંગરો જ શેતલ ગંગાનું મથાણું. કુંગરાની અધો-લમાં શેત્રુંજી નદીને કાઠે ચાચખાઈ ચારણુ આપના નામથી ચાચઈ નામનું નાનકડું ગામકું (નેસકું), એક દરબાર ગઢ, સાત આઠ ચારણુ, કાડી, રાજગોર ને આહીરના ઝૂંપડાં.

ચ ચઈ ગામના ઠેબાણી કાડી દરબાર માણુ-શિયાવાળા મરદનાં બે ફાડિયાં. એમણે ચારણુ આપ ચાચખાઈમાના પ્રમળ પ્રતાપે દલખાણિયા ગામ કોડી-નારની સરકથી માંડીને સેમરડી, પાણિયુ, ચાચઈ લીલાનો નેહ, આંબાગોળા, મીઠાપર, વાસગાળિયો, વીજળીગોળા અને માલીના મંડપને આટો લઈ નવાબરાજની કુંગરાળ લીલુડી ધરતી દબાવતાં દબાવતાં ઠેક પાચ ગાઉમાં પધરાયેલ કરકિયો કુંગર ને આખો આવું ગીરનું કાધિરોટ. વીસાવદર પાસે રાજપરા ગામ સુધી પોતાને કબજે કરેલ.

આવી ગાંડીતુર રણિયામણી ગિરનો પ્રદેશ તો સ્થવરજનું ઘર કહેવાય. ઠેબાણી કાડી દરબાર માણુશિયાવાળાના વંશના દરબાર જીવાવાળા તથા દરબાર ભાણુવાળા બન્ને ભાઈપુત્ર મહેમાનુંને માળવો. ભવપણુ આટો લઈ ગયેલ. ગીરાસ તો જૂજ, પણ દલગજો બહુ મોટો. એમની પાસે પોતાનો જૂનો માણસ કોળી રાધવ પગી રહે. જગલ ખાતાનો તોફાર (ગિરનો) પાણે પાણે જાણે. ફરી કાંકરી કળી જાય. સાવજના શિકારમાં ખૂમ પાવરધો. હાકા કરવામાં સાવજને ખીજાં જનવરના સમડ પારખવામાં ખડની એક સળી હલે ત્યાં કળી જાય. જરાક-

જનવરનો ખખડાટ ચાપ તો, એક-બેતરવા ભાગીને આધો પોગી ગયો હોય અને કાં તો ઝાડ ઉપર ચડી ગયો હોય. આવો રાધવ પગી ચાલાક, શિકાર ખાતાનો એકો માણસ.

એક વખત બરાબર ભાદરવો રહિનો. દર-બાર જીવાવાળાનું શેત્રુંજી નદી ક. ઠે એક મોટું બેતર. તેમાં પરહોડું પરહોડું, સંદિયા ચાલ્યા જાય એવો બાજરો ઊભેલ. એક એક હાથના તો બાજ-રાનાં કુંડાં આવેલ. બાજરો પાક ઉપર આવી ગયેલો, પણ ત્રિરમાં રખોપુ (ધ્યાન) ખૂમ રાખવું પડે, નહિ-તર પંખીની ખૂમ રંજડાય. સૂવરડાં (ફૂફર) રમતે ચડે તો એની દાતરડીથી ખોદી નાખે. એટલે રખોપુ મોલાતનું ખડે પગે રાખવું પડે. બાજરાનું ધ્યાન રાખવા પંખી ઉડાડવા રાધવ પગીને દરબારે કહેલ. રાધવ પગી સતારે બમખામાં દિવસ જીયું જીયું થયો એ વેળાએ શેત્રુંજી નદી કાંઠાના બેતરે બાજ-રાનું રખોપુ રાખવા હાથમાં ગોઠણ લઈ જીપડ્યો.

રાધવ પગી આસ્તે આસ્તે શેત્રુંજી નદીને આરો (કાંઠો) બેતરે છે ત્યાં બેલાડ જનાવર (સિંહને સિંહણ)ને નદીના ધૂના પાસે આજા પાણી પીતા જોયાં. સિંહણ પાણી પી સારજની પડખે ઊભેલ છે. અને સવજ પોતાના બન્ને આગધા પગ વાળી દૂંકી દૂંકાને પાણી પીએ છે.

રાધવ પગી બેલાડ જનાવર જોતાં નસંસ લો આસતે પગે સામે શેત્રુંજીનો આરો ચડતાં ચડતા પાણું વાળી સાવજ સામે જોયું. સાવજનું ધ્યાન પાણી પીતામાં છે. સિંહણનું ધ્યાન સાવજ તરફ છે. બન્ને જનાવરનું ધ્યાન નથી એમ રાધવ પગી નદીનો કાંઠો ચડતો જાય છે, ત્યાં નદી કાંઠાના જાંબુડાના ઝાડ ઉપરથી એક મોટો બધો કાકીડો બરા-બર સાવજ પાણી પીતો હતો તેની પાછળ ઉભાની પડખે પટ નારો પડ્યો, અને સાવજે પાણી પીતાં

પીતાં વતળજીને ગુલાંટ ખાધી. ત્યાં જ વેકરડીમાં લયમાં ને લયમાં આળગોડિયું ખાઈ ગયો. બેઠકભર પાછળ પડી ગયો. રાઘવ પગીએ આ બધું નજરે જોયું.

એટલે પડકારો કરીને કહ્યું કે :

“હૃદય ખીકણના !”

સાવજે આ શબ્દો કાને સાંભળ્યા, ભોહા-મણે મોઢે પાછા પગે પાસે જીભેલ સિંહણ સાચું જોઈ વેંદળ્યો. (કુદયો) પણ વચ્ચે પાણીનો ધૂનો અને નદીનાં મોટા બેડા, એટલે ફરંગી ખાઈ નદીના આરા તરફ દોટ દીધી.

રાઘવ પગી તો મહા કાબેલ શિકારી. સમજી ગયો. સાવજ મારા ઉપર આવે છે, એટલે નદીના બેડા ઉપરથી હડી કાઢી સાત આઠ આંખલિયુંનું ઝુંડ છે ત્યાં આંખલી માથે ચડી ગયો. આંખલિયો મોટી ખેરાટ, જમનાની, જાંચી કરાડે થે આલને આંખી ગયેલ. તેના માથે રાઘવ પગી ચડી ગયો.

સાવજ ઘડીના છટા ભાગમાં નદીના આરેથી બેડા ઉપર આવી ગયો, અને આંખલી નીચે આવી જાયું મોઢું કરી વિકરાળરૂપે ફાટી આંખે જોયું. રાઘવ પગી મહા જાણુબેદુ. આંખલી ઉપર ટગલી-સમા જાંચે જાંચે ચડી ગયો. સાવજ પોતાના પૂંછના ઝંડાને વળ દેતો દેતો ક્રોધમાં ધૂંકી કરી. વળી રાઘવ પગીએ ટકાર કરી.

“હૃદય ખીકણના !”

ત્યાં સાવજે આંખલી નીચેથી લા સાંધી અને સાવજનો એક પંજે તોતીંગ આંખલીની ડાળમાં અથડાણો. ફાટલ મકરાણીનો જમૈયો પડે એમ આંખલીની ડાળમાં સાવજનો પંજે પડ્યો. ચાર ચાર આંગળ આંખલીની છાલનાં છોતરાં સોસરવા ચીરા પડી જતરી ગયા. ફડદાં પડી ગયાં. સાવજ ખાછો પડ્યો અને પછી ઝરડકી દેતો જાય અને આંખલી ફરતા આંટાં મારતો જાય. નદીમાંથી સિંહણ આવી અને એક બાજુ જીભી રહી ગઈ.

સાવજ આંખલીને પૂંછના ઝંડાને વળ દેતોઆંટા ફરે.

બાજરાનું રખોપું રખોપાને ઠેકાણે રહ્યું. સાવજ ત્યાંથી ખસતો નથી અને રાઘવ પગી આંખલીની ટેચે ઉપરની ડાળના બેલાખડે ઘોડો પલાંગી બેઠો છે. રાઘવ પગીથી પછી રહેવાયું નહિ. ચઢકા પડકારો કર્યા. દરબાર જીવાવાળાની ડેલીએ ડાયરો બેઠો છે ત્યાં સંભળાયું.

દરબાર કહે કે આજે શું ઘોળે દિવસે જાન-વરે ક્યાંક રંજડ કરી હશે ? ભેંસુના ખાહુમાં સાવજ પડ્યો હશે ? આમ કહી બધા દાયરો ઘોડયા ને શેત્રુંજી નદી જતરી બાજરાવાળા ખેતર આવતાં રાઘવ પગી આંખલી ઉપરથી પડકારો કરે છે.

“બાપુ અહીં બેલાડ જનાવર (સાવજને સિંહણ) છે. હું માંડ માંડ ભાગીને આંખલી ઉપર ચડી ગયો છું. સાવજ અહીંથી ખસતો નથી. હું નીચે જતરી બધી વાત કરીશ. સાવજ ખાર ખાઈ ગયો છે. મને હેઠાં જતરવા દિયે તેમ નથી.” પછી બધા દાયરે અને માલધારીએ હાકોટા કર્યા બોળા માણસનો સમૂહ ભાળી સાવજ અને સિંહણ ત્યાંથી ઘેઘૂમ અંધારીમાં જતરી ગયાં.

રાઘવ પગીએ આંખલીથી જતરી દરબાર જીવાવાળાને બધી માંડીને વાત કરી. જાણુડેથી કાંકોડો પડ્યો. સાવજ પાણી પીતાં ભડકીને ભેંમાં વતળકયો. ગોથું ખાઈ ગયો. મેં નદીના આરા ને કાંઈ જિભાં જિભાં નજરે જોયું અને કહ્યું : “હૃદય ખીકણના !” અને સાવજ ત્યાંથી ત્રાટક્યો. હું આંખલિયે ચડી ગયો. ચારે પલ્લા ઝાટકીને આવ્યો.

આમ લગોલગ ત્રણ દિવસ સુધી રાઘવ પગી બાજરાને રખોલે જાય ત્યાં સાવજ એજ ટાણે આંખલીને આંટા ફરતો હોય. પછી તો બંધૂકધારી માણસોને ખાસ જોવા ખાતર બે વખત સાથે મોઢ-લેલા અને પછી હાકોટા કરે એટલે સાવજ ત્યાંથી નીકળી અને અંધારીમાં જતરી જાય. આવી હતી સાવજની સમજણ. કવેણુ કોઈ દી ન સાંખે.

રંગ છે લાખા બુધેલાને

અમર ખારોટ

ગીરની વહી વનરાયે ઢકાયેલા આદસ ગિયા
હુ ગરના ગાળામા ભડની છાતી બેસી જાય એવા
પધડા પડયા સર્જ વેળાએ સરાકડિયા દીમના
જતા એક ખાડુ ઉપર વીજળી ત્રાટકી હોય અને
જમ જમીનના બે ભાગ થઈ જાય તેમ બે શુ બે
ભાગે પડી ટોળે વળી ગઈ રચુકતા પાડડા ગળ
જિયું કુ ઢિયુંના એથે લપાઈ ગયા

લે ભૂડી લડલગી, (મર) નર કળવા ન દ્યે,
(આતો) પશુ ખિચારા પાખરા, (એને હરપગ
ખીક રિયે,

ગોવાળ જાતને રખારી, જમરે ગળે, જોતા
તો કાળ રામે પપલા માટે એવો તોય ઉપતાઈ
ગયો ગોળુ માયા પર તોળી ભમોરયા પાડની પડખે
એથ લઈ ગયો બે શુ પાડડા અને ગોવાળ બધાય
ગીરના ગીરી પામી ગયા કે ડણક સાવજની છે

હી આથમવા માડયો છે ધારના ગાળામા
એરડા જેવો કાળખીંટ પાણે જડયો હોય એવો રેડો
કયાક કયાક ડોકા દ્યે છે કાતો પાળા નીકર ધોગ
વાળા થઈને હાલે તો જ હલાય આવા રેડામા ધોડા
ના ડામડાનો અવાજ ગોવાળના કાને અથડાણે
આથી મોટે સદે કીધું કે “એ જે હોય ઈ
સેતજ્યો એ હો હો હોન ? જનાવર સે,
તમ પાહેથુ ધોડ સે તે જાળવ જ્યો ।”

સામેથી અવાજ આવ્યો “એ હા ખીજલા
મુને ખમર સે ઇ હમણા ઘણા દી ય્યા
હજ્યો સે તે મારેય બદ્ધ વગર ગામતરા નથ્ય
થાતા ”

“પણ જમાદાર ! ઇ અગ્નિમા જ કયાક
લાગેલ ધાન દઈ વયા આવો આણી કાય ”

હજી તો બેર આમ વાત કરે છે ત્યા તો
કાળનો કાળ હોય એવો પાકડા રમને જળરો

ગળજો, ભૂરિયુ ભૂટરિયુ કાન ઉપર અપાટા મારે
છે, લાલ હિ ગોળ જેવી ચીરાયેલી વાચા કાન સુધી
બે ચાઈ ગઈ છે નમેલ ત્રાખા જેવા નેત્રમાથી કોધામિ
ભભકે છે જમનો લોળો વારી ઘડીયે ડબકા દ્યે છે
રૂપાની છૂરી જેવા ગરેડા ભયકરતામા વધારો કરે
છે એવા વિકરાળ વનરાજે ભૂખ્યે પેટ ખાડુ ભણી
ડગ માડડા

જમાદારની નજર ગઈ મનમા થયું કે ભૂડી
થાહે ખબે લગતી કાળી નાળવાળી બદ્ધ હાથમાં
ગાંધી નિશાન તાકીને ફટકારી ગ ડી મ ધણે
થાટી બોલી ગઈ વનના મોરતા મહેકી ગયા પારે-
વડાના ટોળા ફફડીને જોડવા લાગ્યા એક બાજુએ
બેય આદમીની લીસ અને બેશના ટોળાના ફફડે
વનરાજ હળવેકથી પાછો વળી ડણક દેતો ધારના
ત્રાળા ગળવતો અદશ્ય થયો જમાદારનું નિશાન
ખાની ગયું હતું

સિદ્ધ ગયો અને જમાદારે તથા ગોવાળે
ખાડુ લઈ તતડાવ્યા ગામ ભણી તે વેલુ આવે ઘર

આ બાજુ વિક્રેલો વનરાજ વળાજી દેતો
ભાવરડીના કોલધાર નામના હુ ગરના આથમણે નાકે
જીનર્યો, જના આહીરોનાં છોકરા વાછર મારે છે એ
બધાને નાકે મધ આવી

“હમીર ! તોજે નાકે મધ નસે આવતી ?
ભણે જનાવર લાગેલ ”

આમ હજી વાત હાલે છે ત્યાં તો એક ગોવા-
ળીઆ ઉપર ઝાકળિયા પૂગા જેન સાવજે તરાપ
મારી. છોકરો ચાલાક, રાડય ફાટી ગઈ પણ
જમીન સારસો થઈ ગયો અને સાવજ સામેના
કાળખીંટ પાછા સાથે અફળાયો બે રેડાણે અસફળ
બનેલો વનરાજ વધુ વિક્રેલો બે વાછરડાનું મારણ
કરી ખાધા વગર ડેડાણના ‘પતરમાળા’ હુ ગરના
ગાળી તરફ જીતયો

નેહાના માલધારીઓ હથિયારો લઈ સળગ
ખન્યા. ભેંસુના ખાડુ ભેળવી દેવાણાં. સો સો ના
ટેળાં પાંચસોની સંખ્યામાં થયાં. નાનાં. પાડર
વાછરડાંને ઝૂંપડા પાછળના વાડમાં ઠાંડી નેહાની
ખાઈયું હાથમાં સાંભેલાં અને રવાયા લઈ ઝૂંપડાંની
પડથારે ખેતી ગઈ.

ચતુરીના નેસમાં ખખર પડી કે સાવજ હેડાણુ-
ના પતરમાળા કાર્ય ઊતર્યો છે. આ નેસના રહીશ
લાખા બુધેલાનું ખાડુ પરતમાળામાં છે તેથી ખબે
કુહાડી લઈ અને ફટકાર્યા પતરમાળા કાર. ચાલીશથી
પીસ્તાલીશ વરસનો લાખો બુધેલો પહાડી ગળળો
અળતખાડુ હતો. સાવજનો ભેટા થાય તો ભોંભેગો
કરવાના મનસુખે એણે પતરમાળા ભણી પ્રયાણુ કયું.
અંગ ઉપરનાં રવાડા...સમ...સમ...સમ... ખેડાં
થઈ રહ્યાં છે. મૂંછના આંકડા કેરીની ફાડય જેવી
આંખ સુધી જલા થઈ એના ક્ષત્રિવને શોભાવી
રહ્યા છે. થોડી ઘડીમાં તે લાખો બુધેલો પતરમાળે
પોગ્યા. ગાળો ઊતરી નજર કરી તો પોતાનું હાથણી
જેવી કુઠિયુંથી ભરેલું ખાડુ ચરે છે. ચારેકાર્ય નરી
નિર્ભયતા વ્યાપેલી છે.

ઘણાં નામ કુંદીતણાં નાંગડ્યું, ગોટકયું.
નેત્રસુ, નાનકયું, શીંગ નમણાં,
ગીડલું, ભૂતડું, લોજ છોગાળિયું;
ખીનડું, હાથણી, ગળાં ખમણાં.—૧
લીલડું, ખાવડયું, ખોઘડું ભૂરિયું,
પૂતળું ઢીંગલું નામ પ્રાળ,
ભગરિયું, વેગડયું, વાલમયું, લાલ્યખું,
રાણા ખાડુ તણાં નવય રાળ—૨

આવી એક જુઓ અને ખીજી ભૂલો એવી
દોઢસો ભેંશ ખડને માથે પોળી ગઈ છે. કાઠુભાઈ
નામનો ગોવાળ ખબે લાકડીના ટેકે કાનમાં આગ-
ળિયું નાખી લાંબે સાદે દુહા ફટકારે છે.

દૂધ ગોરસનાં દોલુલાં, મીઠી મેઢે છાશ્ય,
(લલે) થા તું ભૂપતી(તોય) ગર્થ મેટીનો જાશ. ૧

“એ...એ...એ... કાઠુભાઈ દોષ ! દવા(દુહા)
ફટકાર્યે રાખ્ય હો તો એકાદું માવ ઓસું થાહે !

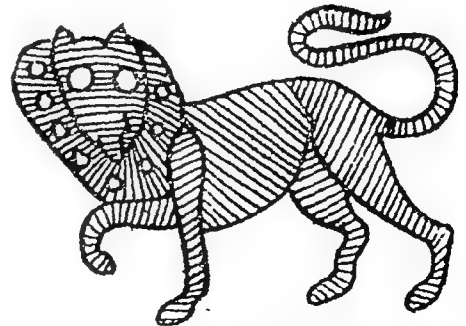
ધ્યાન રાખ્ય બાપા ! જનાવર આણીકાર્ય ઊતર્યાનો
વાવડ સે.”

“મોળી વાત હારી લાગેહ...ભેહું સુખે
સરતી નથ, પગ મુને એમ કે, ધરાણી સે ત્યે
ઝુંફળિયું ખાયસે. પણ તમે ખાડુ મેળા થઈ જવ...
હસ્યે તો...ખાણું થાહે.”

આમ વાત હાલે છે ત્યાંતો ઘે...ઘે...ઘે...
કરતો ..વિકરાળ વનરાજ કરમદીના દૂગને ત્રોડી
જહાર આવ્યો. આવતાં તમપ દીધી લાખા આપા
ઉપર. “અ...ર...નોળા હા પાડે...” કહીને આપા
લાખાએ માથાનો ફેંટો ડાબે હાથે લઈ જમણે હાથે
સાવજનો ડાબો પંને ઝીલી શીશામાં ખૂચ મારે
એમ ફેંટો ખોસી દીધો સાવજના નળદિયા સુધી,
અને ધક્કા મારી દોટ દીધી ખાડુ મેળા થાવા.
ભેંશું સાંડી ઝુંફળિયું ખાવા. શીંગડા ત્રોડા કરી
સાવજ કાર્ય ભીંસ કરી, આપા લાખાએ થોરની
વાડય ઠેકવા ફૂદકા માર્યો ઈ મેળા સાવજે ડાબો
પગ ખેંચી આપાને પહાડી દીધા. પણ લાખો બુધેલો
નાહિંમત ન હતો. એના વડવાનો દુહો પ્રચલિત છે.

ખરછી બુધેલા તણી, થાટે થોભાઈના;
અરજણ તણી અંહા, ખાણુ વરાહી ખોદલા.

ગોઠણુબેર થઈ હાથનો ટેકો દમ જેમ હેતુને
મળે એમ વનરાજ હાર્યે પથ લઈ ખે હાથે કાન
પકડી ફગોળિયો કર્યો. પણ આતો જંગલનો રાળ.
અથાગ ખળનો સ્વામી કેમ જમ ! વળી ફૂદીને
પડયો આપા લાખા ઉપર. ઝરિયું જેવા નહોર વાળો

કાઠી ભરતમાં ભરેલો સિંહ

પણે લાખા આપાના પેટને સમી ગયો. લાખા બુધેલે બળ કરી જમણા પગની પાટુ મારી સિંહની છાતી ઉપર એક રાસવા વનરાજ પાછો હટી ગયો. પણ પેટમાંથી આંતરડાનો લોચો કાઢતો ગયો. નાડાવા આંધો જઈને ધૂરકી કરવા માડ્યો. લાખો બુધેલો વીરઆસન કરી ખોળામાં આંતરડાનો ઢગ લઈને ખેડો રણસેત્રમાં શરવીરે કેસરીવા ક્યાં હોય એવો લાનડી ગોળ રંગે શરવીરતાની મૂર્તિ જેવો શોભાય- માન બન્યો.

એક હાથે આંતરડાનો લોચો પેટમાં ખેસાડી ઉપર પછેડીને લપેટા લઈ બેટવાળી દીધી.

કાદુભાઈએ આ બનાવ જોઈ કુવાડી માથા ઉપર તોળી પાડા સાથે સાવજ તરફ ભીસ કરી ત્યાં આપા લાખાએ પડકારો કર્યો.

“આવીઠમાં બાપ ! કૂતરો વિદ્યોસે બાંધે નહ પોગાય હવે તું જટ ગામમાં જઈ માણુહ બેળાં કર, નિકર આ તું નઈ બપ.”

“પણુ ભાઈ ! તમારા આવા હાલ ને કે કેમ મેલીને બપ ?”

“મારી સત્યા મેલી જટ મે કીધુ એમ કરની !”

“પણુ આ તમારી મોર્ષ ખેડોહ એનું કું ?”

“હ હવે કાંઈ નથી કરે એમ તું હવે ગામ બેળો થા.”

કાદુભાઈએ નેહ તરફ ફટકાવાં ગમેડ બેળુ કરી ગોફટ, બૂક આડ હથિયાર વિગેરે સાથે ખસે માણુસનું રાણુ લઈને આવ્યો. હાકના પડકારો કરી સિંહને હડાળ્યો. લાણુ-દીકરાએ મળીને આપા લાખાને ઊભા ક્યાં ખાટલે નાખી ચતુરોના નેસમાં લાખા ત્યાંથી મોલના નેહડાના રહીય ભગવાનભાઈ મોમના ટ્રેકટર ગીરમાંથી ખાતર વહેતું હતું એમાં નાખી લાખાભાઈને ખામા ફાપાને લાખા પણ

ખાંમાના ડોક્ટરોના હાથની વાત ન હતી, તેથી તેણે અમરેલી હોસ્પીટલે જવા સૂચન કર્યું.

મોટરમાં ખેસાડી અમરેલી આપા, આઠ આઠ કલાકની અસહ્ય વેગના છતાં મોટા પરગ્વાની કે લિહકારો નથી એવા બડ આદમીને જોઈને ડોક્ટર પણ વિચારમાં પડી ગયા.

“તમે બેટ છોડી દો, મારે તપાસ કરવી પડશે.”

“સામ્ય બેટય ઈ જ માર જીન સે ને સોડીહ તો આ ધડીએ પ્રાણુ ઢાલ્યો જલે.”

“નાના, કંઈ વધો નહિ, અમે અહિ જ છીએ ને !”

“! સામ્ય મને બધા હાર્ય રાણી લેવા ધ્યો.” કહીને આપા કુટુંબ કબીલાને મળીને બેટ છોડી.

બેટ છૂટતા અંતરડાનો લોચો બહાર નીકળી ગયો અને એ સાથે જ આપા લાખાનું પ્રાણુપ ખેર હસતે મુખે રામ શમ સથે શન્યમાં મળી ગયું.

રાવે રોવણુહાર, મોકળિયા મન મેની કરી, (હવે) ફીસે બધું પાળ, સાચર ફાપ્યો સાખડા ! જાતની સમોવડ હોય જાહે,

રાતની સમોવડ નોય આ રિયણુમા ઇતો પળા લાખા જેડા જોધ પાઠે-ર

તું ભડ જાતા ભોકા તણા, હવે રોણુ રહ્યા રાને (પણુ) પાથુને પાને (તું) અમર લખાણો લાખલા

આ વાતને હજી સાત વર્ષ થયા છે. ગિર કાઠાની નજરે આ તાજે પનાર હજાર એના કુટુંબ ને જોમ આપે છે. લાણુ-દીકરા બાપના ગિરદનો ગર્વ લઈ પોતાના રથુને પ્રેમથી પાળે છે.

*

સાદુળા જે સિંહ, છ મહિના છોડે નહિ
હાતા એતા દિહ, જીવો એ જાણું જાણું
મે ગાળે સાદુળો મરે, જેને આઠે મહિનાની આશ
નો જીવે નજરાજ, સિંધુ ગડગડતે સુરા ઉત

ભરજેબનમાં આવેલી સદૃષ્ટ, સિંહણ. એની જોયન થેલછાએ એક દિવસ વનનો માર્ગ ભુલાવી જતાગઢને માર્ગે ચડાવી દીધી. ભમતી ભમતી આવી ચડી ચક્રરથાગના પ્રાણી સંગ્રહાલય પાસે. સિંહની ઘાણુ આવી. મારી છલાંગ ને વાડ ફૂદી અંદર આવી.

સડેડાટ સિંહના પિંજરે આવી ઊભી. જ્યાં જુએ તો જેને પોતે શોધતી હતી એવો જ શોભીતો વનરાજ પિંજરમાં ટલ્લા દ્યે. [સિંહે રૂપાળી યુવાન સિંહણને જોઇ. જેય સામસામા આવી ઊભાં રહી ગયાં, પણ વચ્ચે લોહના સળિયાની દીવાલ.

એક ખીખાને જોયાં ને તારા મેત્રક રચાઇ ગયાં :

એક તાણે, ખીખું તાકવે, ઝડ લાગી નેણાં;
જેડી પ્રીત સરાણિયા, એડી નહિ રાણા.

નેણાંની ઝડ લાગી ગઇ. જેય પંજ મેળ-વના અધીરાં ખન્યાં. પણ વર્થ. મોઢે મોટું ઘસવા માથાફોડ કરી ને પિંજર ઝોલ્યા ભવનું વેરી ખનીને વચ્ચે ખડું રહું. જેય પ્રણયીએ પિંજરાને હચમચાવ્યું. પણ પ્રણયીમાં વિલેગના વાખા પાડતી માનવીની કિલ્લેખધીએ મચક ન આપી. પ્યાર પોતાનાં સાધન શોધી લે છે. ઉવટ જેથે જીલના લખકારા કર્યા. ધોરે મીડું ધૂરક્યાં અને અંગે અંગે અણુઅણુટી વ્યાપી ગઇ.

સુદ આહમના ચાંદે આ પ્રેમી પ્રાણીઓની આ અનાદિ લીલા નીરખીને ઇપ્પીમાં ને ઇપ્પીમાં વાદળમાં લપાતા છુપાતા જઈને અંધારું કરી મેલ્યું. રાતના છેલ્લા પ્રઠરનાં એ ઘડિયાં વાગતાં હતાથ સિંહણે વનનો મારગ લીધો, પ્રેમથી અસ્વસ્થ સિંહે ગર્જનાથી પહોંડો મજબૂત.

દિન ખધો સિંહ ધ.યલ મજબૂતી જેમ આંટા

મારતો રહ્યો. લોહ પિંજરને ખખડાવતો રહ્યો. એની પ્રેયસી જ્યાં ઊભી રહીને પ્રેમના ઊના ઊના શ્વાસ લઇ ગઇ એ સ્થળ સામે ઊભા રહીને લાંબે શ્વાસે એની માદક ગંધ સુંઘતો રહ્યો. “હાયરે દૈવ ! મું મન લાગી તું મના, તું મન લાગી મું. કાઈ આ પિંજરને હટાવે એવું નહિ ?” એને આ લોહાનું પિંજર છોડીને જોયનથેલી સિંહણના પ્રેમને પિંજરે પુરાવું હતું.

શિયાળ ખેટમાં અનંત આવડાની રૂપસુંદર કુંવરી પરણવાના કોડમાં કાપટ પિંજરે પુરાયેલા ગિરનારપતિ રાકવાટની જેમ સિંહને પણ તળાખના પરાક્રમી ધણી ઉગાવાળા જેવો કોઇ ભાણેજ હોત તો જરૂર પોતાની ભાપામાં સંદેશો મોકલત કે :

પંચાવન બંધે પડયો, લોહ પિંજરની લાટ;
સિંહણ સ્નેહ અગાય, મેળાવો નહિ મૃગેન્દ્રને.

સિંહણને પ્રિયતમ સળ્યો પણ પિંજરે પડેલો. હનાથ હેરે વિક્કરેલી સિંહણ વનમાં પાછી ફરી. એને મારણનો કોળિયો ગળે ફમ કિતરે ? દિન ખધો હાંફળિયાં માર્યાં. ઓહો હોહો ? વરસદી જેવડો દી વીથ્યો. પણ સિંહણની તો રાતે ય ન ખૂટે.

મધરાતનો ગજર લાંગર્યો. તેમનો ચંડ અધુ-કડો રહ્યો ને મારી છલાંગ પ્રાણી સંગ્રહાલયની દીવાલ માથે. આવી સિંહના પિંજરા માથે. પિયુ એની વાટ જ નીરખતો હતો. પણ શું એમનો સનેહ ! જે ય મહાપરાક્રમી પ્રાણી કાલાંધેલાં ઘઇ ગયાં. પિયુ પાસે જ કિઓ હતો. કાઈ વિદ્યની વાટે એની પોખું દરવાની ન હતી. મુહિબ્બીની જેમ મેહારને મળવા દરિયાનાં અતલગ પાણી કાપવાં દેત તો તો કયાઈના કાપી નાખ્યાં દેત. આ તો આડાં લોહાનાં રાક્ષસી પિંજર પડ્યાં હતાં. વિરહથી વ્યાકુળ

સિંહણે પીજરા માથે ડેટલીયવાર પળ પ્રાછટ્યા
ધૂરકિયું નાખી પથ હે દૈવ આવા વિન્નેગ !

એલી નાગમદેએ તો નાગને નીરખેલો પથ
નાગ કોષ જીનું મોઢું ન જોવાના વ્રતને કારણે
મોઢા આડી ઢાલ ધરી રાખતો

બાધી જોવે બજાર, પ્રિતમ તમણી પાધને,
અમણી કી અભાગ ધમજના ઢાલુ દિયો !

નાગમદેને પથ નાગના મોઢા આડની ઢાલ
લોઢાના પિજર જીવી લાગેલી આખુ ના જોડે
લોઢાની નેવળ બાધેલી અનુભવેલી લોઢાની સાંકળ
પગે બાધવાથી જેમ પ્રાણી હલી ચલી ન શકે એવી
આખુંની દશા અનુભવેલી

પગે બેડી પહેરિયે હાથે ડહકલા હોય,
નાગડા નેવળ નહોય આખુ કેરે જોડે

પથ સિંહણને તો આખો પ્રિયતમ પિજરે
પડેલો જ નીરખવાતો ઘડીક તો થયું હશે કે
માનવીને આ દશામાં મૂકીને આવા પ્રેમની મોજ
ચખાડવી જોઈએ પથ સિંહણ મુકત હોવા છતાં
સિંહના પ્રેમ પિજરમાં ધસવલતી હતી સિંહ લોઢા
ના પિજરે પ્રાછટ્યું નાખતો હતો

એક એવા બે બે એવા ચાર અને એમ
આઠ આઠ દિવસ સુધી સિંહણ મધરાતનો ગજર
ભાગતા હીવાલ ઠેકીને પિજરે પોતાનો અનૂત્ર પ્રેમ
લઈ પછાડું ખાતી રહી અને વહેલી સવારે ભગ્ન
હેય પાછી ફરતી રહી

બરાબર પૂર્ણિમાને દિને રખવાગોને થયું કે
હવે સિંહણને સિંહ બેય મસ્તીમાં ભરાતાં જોખમી
બનતા જાય છે હોનારત કરી બેસશે એટલે સિંહના
પીજરા પાસે જ એક બીજી પીજરે ગોઠવ્યું
એમાં બકડ મૂક્યું

મધરાત ચાતા તો રોજની જેમ આવી પથ
રધાટ બગી ઉઘાડા પીજરામાં આધળી યઇને

ઘસી પોતાના પિયુને ભેટવા વચમાં બકડ પગે
ચગદાયુ એની લાન ન રહી પથ અથડાયું ને !
એટલે એક ઝપાટે બકડને દર ફેંકી દીધું ત્યાં
તો ખારણુ બધ થયું

પ્રેમીને તો ત્યારે ન મળાયુ અને સિંહણ
એતી પથ બહુ મેં યજ ગયુ હતું એણે પિજર
તોડવા કાળજતર મહેનત કરી પળ ભરાવ્યા
માથાં પછાડ્યા ને લોહી છુટાણુ રઈ થકા ત્યારે
ફસડાઈ પડી

દિવસો સુધી એણે ખાવાનું છોડી દીધું
એના વહાલા વજરાજના વિરહમાં અવરથ પૂર્ન ને
આટા ભારતી રહી આ કષ્ટ અભળા ન હતી
પ્રબળા જેવો કાપ કરે એવો દૈવ પથ ન કરે

ધીરે ધીરે ધીરે શાત ધર સઘડાલયના
સ ચાલકોએ પૂર્ણિમાના દિને પકડાયેલી તેથી એનું
નામ પૂર્ણિમા રાખ્યું પથ એ પ્રેમ દીવાનીને મન
તો ચારે કોર અમાસના અધારા જ ધેરી વગેલા

મેલ જેઠવાની ખાપડી ઉજળાને તો એટલુય
સહલાગ્ય ક્યા મળ્યુ હતું ? પ્રેમને માડવડે પોખાવા
મઈ ત્યારે એના પ્રિયતમ મેહ જેઠવાએ જાતપાનના
બેકાર પિજર આડા ધરીને ઉજળાના પ્રેમને ક્યા
ઉજળડ કરી નહોતો મેલ્યો ? મેહ જેઠવાને કરગરી
કરગરીને કાયવ યજ ગઈ તોય મુખ જોરા નહિ
પામેલી ઉજળાના જીવનના દૈવત હણાયા સિવાય
એના અતરમાથી એવા શાપ ન જોડે કે તારી
ધૂમલી માથે કાગા કાગ કળેળરો સિંહણના પ્રેમને
વિન્નેગના વખભાર વાખ્યા પાડનારાઓ માથે એના
અતરમાથી કેવા શાપ જોડ્યા હશે એતો ઈશ્વર જાણે
પથ બધાં પ્રેમપથીઓની જેમ જલતી રહી હશે
દિન રાત કે

તન સૂળ લકડી લઈ લકડી જલ ભઈ ખાખ
મે પાપન એસી જલી ના ઢોયલા બહો, ન રાખ
જો મેં એ સા જાનતી, પિત કિયે હુ બ હોય
નગર ઢંઢેરા ફેરની પિત ન કીજો ન કોઈ.

ચાંપલા સાવજનું રૂઠું નરપાણું

કવિ કાનજી ગણુભાઈ લીલા

મોટું ધારી મૂકે એટલે ગીરના નાકા જેવું દલખાણીઆ ગામ દેખાય. ત્યાંથી ગીરમાં આગળ વધે એટલે ચાચઈ અને પાણિયા નામનાં બે ગામ આવે.

નાનકડાં, પંખીના માળા જેવાં, ચેતલ નદી ત્યાંથી નીકળે છે તે ચાચઈના ડુંગરાઓની હારમાળા વચ્ચે અને કઠક ઝાડોના ઝુંડમાં બંને ગામ રળિયામણાં લાગે છે.

આવાં રળિયામણાં ગામોની મૂળ વસાહત ડુંગર ઉપર ચાચઈ માતાનું થાનક બેસાડી ઠેબાણી કુળના કાઠી દરબાર માણસિયાવાળાએ કરેલી, એ મૂળ પુરુષની ત્રીજ પેઢીએ દરબાર જીવાવાળા અને દરબાર ભાણુવાળા થયા.

દરબારને પોતાને સાવજના શિકારનો ખૂબ શોખ.

મેડો બાંધ્યા વિના અને સામે ઊભા રહી કેટલાય સાવજના શિકાર કરેલા. સાવજની રજેરજ માહિતી એમની પાસે હોય.

પાણિયાને પાદર શેત્રુંજીને સામે કાંઠે બહુ ગીચ ઝાડી છે. વચમાં નાનું નેરું છે. આ ઝાડી એટલી ગીચ છે કે ત્યાં અજવાળું બહુ ઓછું પડે છે અને એટલે એનું નામ અંધારી કહેવાય છે.

આ અંધારીમાં એક બે સાવજ તો કાયમ પડ્યા રહે.

ચાંપલા નામનો એક સાવજ આ ઝાડીમાં રહે. મારણ કરી આવે અને ઝાડીમાં પડ્યો રહે. મગ ચાંપલા એટલે નામ ચાંપલા પડી ગયેલું. સગડ ઉપરથી વરતાય કે ચાંપલા અહીંથી નીકળે લાગે છે. દોઢ દોઢ લાવની કેશવાળી, થાળી ઘાળી જેવડા પંજ, સામટી ભેંસુંની છાત્ર ફરતી હોય એમ ગળું ધૂમવટા લેતું આવે, પોણા પોણા ઘેર પાણીની મોઢા આગળ છત્તે-છાટી બોલતી આવે. ચાંપલાની લાપના સાવજ ગીરમાં જોવા ન મળે. અગિયારેક લાલ લાંબા, ગોળાક જેવડું

માથું, ડણકું દીઠે ત્યાં તો ડુંગરાના ગાળા સામા હોંકારા દેવા માટે. આવા ચાંપલાને શોધવા દરબાર ઘણી જ તજવીજ કરે પણ કયાંય લાચ લાગે નહિ.

પગીને હુકમ કે ચાંપલાના સગડ મળે કે તુરત ખબર દેવા.

એક દિવસ પગી શિકારે ગયેલ ત્યાં ચાંપલાના સગડ જોયા. છાનોમાનો એક ઝાડ પર ચડી બેસી ગયો.

એક મસત પાડો પણ થોડે દૂર રિયો રિયો ચરે.

ઘડીક પગી બેઠો ત્યાં તો પડછંદા બોલ્યા. ચાંપલો અને એક સિંહણ આવી ચડ્યાં.

પાડો ચરતો હતો એના એક પંજની થાપટે ભુક્કા કાઢી નાખ્યા.

સાવજની એક તાસીર હોય છે કે મારણ ખાવા માટે ખુલ્લું મેદાન જેવું વધારે એને ફાવે.

મારણ ખાવાની તૈયારી કરતાં તો ચાંપલે પાડાના બરડામાં દાંતના દાઢા બેસાડી, મોઢામાં ઉપાડી વોંકળાના કાંઠા ઉપર ફેંકવા ફગાવ્યો.

વોંકળાનો કાંઠો જરા ઊંચો હતો. કાંઠા ઉપર પાડો ન ગયો. ભેખડની લારે ભટકાઈને પાછો વોંકરામાં પડ્યો.

પાડો બહુ જ મોટો. વજન ઘણું, સિંહણે જેવું કે સાવજે પાડાને કાંઠાની ઉપર મારણ કરવા ફેંક્યો પણ પાડો કાંઠા ઉપર ફેંકાયો નહીં. પટકાઈને લેકે પડ્યો. સિંહણે સિંહ પાસે ગઈ. જીભથી નરસક ચાટ્યો. પણ નિષ્ફળતાના ઝનૂનથી ધૂંધવાયેલો સિંહ રોપમાં જ રહ્યા.

સિંહણે આગળ આવી. પછાઈને પાછા પડેલા પાડા પાસે ગઈ અને ટોકને નીડેળી બધું જ બળ વાપરી સિંહણે પાડાને જિરથી કાંઠા ઉપર ફેંકી દીધો.

જેવો પાડો કાંઠા ઉપર પડ્યો કે સાવજ ત્યાં

ગયો સિંહણ પાછળ પાછળ ગઈ ઝનૂનભર્યા સાવજે
ડણક મારી, ધરતીના ગાળા ગાળ્યા.

મારણનો પાડો પડયો હતો તેને એક ઝેટથી
રોપભર્યા સાવજે પાછો વોકળામાં નાખી દીધો.

સાવજ અને સિંહણ બન્ને પાછાં વોકળામાં
આયા પહેલી તકે પોત પાડીને કાઠા ઉપર ન નાખી
શક્યો અને સિંહણે નાખી દીધો તેથી પોતાની મદદ-
નગી ધવાતા છછણી ઊઠેલો.

સાવજે કેશવાળી ખ ખેરી મચરક ફઈ પાડીને
બરડામાંથી દાંતના મજબૂત દાઢા ભરાવી એક બે કદમ
પાછળ હટી જોરથી ઝડપે મારતા એક જ ઝપટે પાડો
ગઈ પડયો વોકળાના કાઠા ઉપર.

સાવજ કોરાવેશમાં આવી ગયો. માથું ધૂણાવી
કેશવાળી જો થી ઝાપટી પજો પછાડતો જોમ ડણક
દીધો ત્યાં સિંહણ કળી ગઈ કે સાવજ એના ખરા
રૂપમાં આવી ગયો છે. બદલી ગયો છે

સાવજે મારથું તરફ નજરેય ન કરી અને
લાગલો જ સિંહણ ઊભી હતી તેની કેડ ઉપર સોઈ

ઝાટકીને પજો મારતાં કડક કરતી સિંહણ કડકી ગઈ.
કડયના બૂકડા બોલી ગયા.

સાવજ મારણને જરાય હલાવ્યા-ચલાવ્યા વગર
રીસમાને રીસમા પ જની ઝીંડ બોલતી ગઈ ને ચાલો
ગયો.

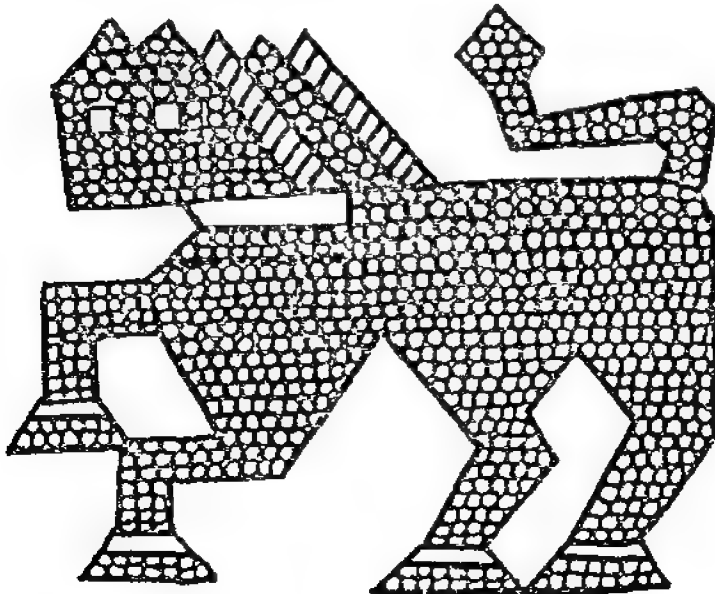
સિંહણ ઢગલો થઈને પડી ગઈ.

પગીએ જઈ દરબારને વાત કરી. બધા દાય-
રાને સાથે લઈ દરબાર આ બધું જોવા ગયા. ચાપલો
ચાલો ગયો હતો. તેના પગના સગડ જોમના તેમ
હતા.

સિંહણ કડય નૂટેલી હાલતમાં પડી હતી અને
મારણવાળો પાડો બેમાંથી એકેય જરાય ખાધા વગરનો
જોમનો તેમ મગેલો પડયો હતો.

પગીએ નજરોનજર જોયેલી બીના દરબાર શ્રી
જીવાવાળા ઘણીવાર દાયરા આગળ કહેતા અને એમના
મીઠા ગાલરસથી આ ઘટના એક રસિક વાર્તા બની
જતી

*

કાઠિયાણીએ મોતીના પરોણામાં પરોવેલો સાવજ

સંસ્કૃત સાહિત્યથી આજ સુધી સિંહ અને સુવર (વરાહ)નાં ખુદો ખેલાતાં રહ્યાં છે. માંસ ભક્ષક અને પ્રચંડ બળશાળી સિંહ સામે અમાંસ ભક્ષી એવું એક જ ગ્રાણી સિંહ સામે થાય છે. સંસ્કૃત પ્રાકૃત ડીંગળી અને આજની લોકખેલીમાં એનાં ઘણા ઘણા કાવ્યના ઉલ્લેખો જોવા મળે છે. ઘણીવાર વરાહ માર ખાઈ જાય છે પણ સિંહને મત્તક આપતો નથી. અને ક્યારેક સિંહ અને વરાહ બન્ને સામસામા યુદ્ધ ખેલતા મરણ પામેલી હાલતમાં મળી આવે છે. ગિરના જંગલમાં આજેય એવાં યુદ્ધો ખેલાય છે. નજરે જોનારા એનાં અદ્ભુત વર્ણન કરે છે. બે વરાહ વચ્ચે સિંહ ઝીક નથી ઝાલતો પણ બે સિંહ વચ્ચે એક વરાહ નિર્ભય પણ વિહરતો કે પાણી પીતો નીરખાય છે. સંવત ૧૮૮૦ના અરસામાં ભાવનગર મહારાજા શિહોરના ડુંગરામાં ફરવા નીકળેલા. ત્યાં એમણે સિંહ અને સુવરને (વરાહ) સામસામા લડીને મૃત્યુ પામેલા જોયેલા. એનું વર્ણન કરવા મહારાજાએ રાજકવિ જેડીભાઈ મહેડુને કહેલું. શ્રી જેડીભાઈ મહેડુએ સિંહ અને વરાહનું જે ગીત રચ્યું તે અતિ પ્રસિદ્ધ છે.

એના દુકા પણ રચાયેલા અન્યત્ર નજરે પડે છે, સંસ્કૃત સાહિત્યમાં પણ આવી વાતો પ્રસિદ્ધ છે. લોક કવિએ આ ગીત સાથે જુક્તિથી એક વાર્તા (સિંહને વરાહનું ખૂનખાર યુદ્ધ) બનાવી છે. આ વાર્તામાં એ ગીત આખરમાં વણી લીધું છે. ગીત તો જેડીભાઈ મહેડુનું છે. પણ દુકા દાના રચેલા છે તે હજી જાણવા મળ્યું નથી.

‘વરાહ’ને ‘એકલિયો’ કે વકરેલો એકલદંતો (દત્તરડીવાળો) કહેવામાં આવે છે. ‘સુવર’ નામ તો પ્રખ્યાત છે. એને ‘સૂર’ પણ કહેવાય છે ને ગામડાંઓમાં તે વરાહના અપભ્રંશ ‘વરાત’ નામથી ઓળખાય છે. સુરરાડાં કે શૂડડાંના ટોળાનો તે આગેવાન હોય છે. ઘણે કેકણે એને ‘કુકર’ પણ કહે છે.

વરાહ એ પ્રજાપતિનું રૂપ ગણાય છે. પ્રજાપતિ— એ વરાહ અવતાર ધારણ કરી પૃથ્વીને પાણીમાંથી બહાર કાઢી. અને દશ અવતાર માંહેનો પ્રથમ અવતાર તે વરાહ અવતાર ગણાયો. આરણ્યકમાં એને સો હાથવાળો અને શતપથ બ્રાહ્મણમાં એનો ઇમૂશ નામે ઉલ્લેખ છે.

કાશ્મીરમાં જે ‘બારામુલ્લા’નો પ્રદેશ કહેવાય છે તેનું મૂળ નામ ‘વરાહમૂળ’ છે. એમ કહેવાય છે કે કશ્યપ ઋષિએ એ સ્થળ વરાહની દાતરડી વડે ખોદીને સતીસર નામના સરોવરનું પાણી વહેવા દઇ નહેર ખોદી, એમાંથી જેલમ નદી રૂપે વહી. એ સ્થળનું નામ વરાહમૂળ પડ્યું. જેમ સિંહનાં નામ ધારણ કરાય છે તેમ અગાઉ વરાહનાં નામ પણ વેન્કાળ ને પુરાણકાળમાં ધારણ કરાતાં. એમાંથી એક વાત નિશ્ચિત થાય છે તે એ કે માંસભક્ષી ગ્રાણીઓ કે માનવીઓ વિશેષ બળવાન હોય છે તે વાત ખોટી છે. વરાહ કદી માંસ ખાતો નથી. કચરો, વનસ્પતિ કે ગંદકી જ ખાય છે, છતાં સિંહ સામે બાથ લીડવાનું અપ્રતિમ બળ ધરાવે છે.

મૃગ એટલે તો પશુ થાય છે. એના ઉપરથી મૃગયા એટલે કે શિકાર શબ્દ થોળયો છે. જતે દિવસે હરણનો શિકાર બહુ થતાં હરણને મૃગ કહેવામાં આવ્યું અને સિંહને મૃગેન્દ્ર કહેવામાં આવ્યો.

શિકાર બહુધા ત્રણ પ્રાણીના વધુ થતા. પહેલાં વરાહનો અને હરણનો, કાગલ કે બન્ને પ્રાણીઓ ખેતીના પાકને ખૂબ નુકસાન કરે છે. પછી સિંહનો, જે પાળેલાં પ્રાણીઓની જાનહાનિ કરે છે. શિકારની વધુમાં વધુ વાતો વરાહની છે. સ્વરક્ષણમાં અને સામનો છટકી જવામાં તે હિમતવાન પ્રાણી ગણાયું છે. પાણીમાં ડૂબકી દઇને પૃથ્વી ઉપર લાવવાથી માંડીને આજ સુધી વરાહને પાણી સાથે ખૂબ સંબંધ રહ્યો છે. સિંહમાં તુસિંહ અવતારની મૂર્તિઓ ઓછી મળે છે. જ્યારે વરાહ અવતારની મૂર્તિઓ શિલ્પના આદિ સર્જનકાળથી જોવા મળે છે.

સિંહ અને વરાહનું ખૂનખાર યુદ્ધ

કાનજી ખારાટ

સોરઠી ગિરમાં કવચખો નામે એક ડુંગર. એની એક બાજુ સિંહનું રહેઠાણ અને બીજી બાજુ બળથી છડી ગયેલા સૂર નો વાસ જગલનો રાજ કેસરી વૃદ્ધ થઈ ગયો છે, જ્યારે મઘી ફાટફાટ થતો સૂર ભર યુવાનીમાં છે. આ બેયની વચ્ચે ડુંગરની ટોચ ઉપર એક કાગડનો વાસ કાગડો બેય બહાદુરોને નીરખ્યા કરે કાગડાના મનમાં થયું કે આજ દિવસ સુધી પ્રાણી માનનાં માસ ખાધાં છે માણસનાં મડદાં પણ કોણ છે પણ આવા બળદાણીનું માંસ કદી ખાધું નથી, પણ એ બેના જીવતાં કેમ ખવાર ? ગોઠવી કાઢી કરામત

એક દિવસ વખત જોઈને કાગડા સિંહ પાસે આવી બેઠા જુગ જુગનો વાલેમચી હોય એમ વાત કરતાં કરતાં કાગડો સિંહને કહે

‘સાવજભાઈ ! વખત હવે સાવ બદલાઈ ગયો છે હો ?’

કળજગ આવ્યો ઠાકરો, જગત બધી જાણે, સાવજની પધારીએ, શિયાળિયા મોજી માણે

મોથનું ખોદતલ ને શેરડીના છોતાં ચૂસનાડું એક સૂરડુ કાઈ ફાટ્યું છે, કાઈ ફાટ્યું છે. કે જગલનો રાજ તો હું જ છું સિંહ હવે બુઢો થઈ ગયો છે એને વનની ગાંધીએથી ઉઘડી મૂકવો છે

આ સાંભળીને સિંહ કહે ‘કાગડાભાઈ ! વાસત (મદાંધ બનેલો વકરનો સૂર) મસ્તાન છે એણે મારી સામે બાંધ ચડાવી નથી’

“ઈ તમને ન સાંભરે સિંહભાઈ ! હું તો આ ડુંગર ઉપર કઈક જુગોથી રહુ છું, એના મોઢામા જે દાતરડી છે ને ! ઈ પડેલા તમારા મોઢામા હતી ઈ વખતે તમારી ઉમર નાની તે દી આ સૂર આચકી ગયો છે વનના ધણી ! રાજ અને દુશ્મનને તો ભગતા જ ડાખી દવા ખરા’

‘કાગભાઈ ! વત એમ છે કે એણે મારી

આજ્ઞ કરી નથી અને હું આફરડો લડુ તો તો મારું રાજપાણ લાજે,’

“પણ બાપુ ! રાજને દડ તો ધારણ કરવો પડ ને ?”

‘તમારી વાત સાચી કાગભાઈ ! પણ જુનો કરે એના ઉપર તવાઈ થાય ઈ સૂર મારા અપરાધ કરે તે દો જોયુ જશે, તમે ખેંટી ખપટ કરામાં ”

ક ગડે જાણુ કે આ સિંહ ચડાવ્યા ચડે તેમ નથી એટલે જીંદીને આવો સૂરને રહેમણે વલો પતો કરીને કાગડા કહે

“કેમ સૂરભાઈ ! હો તો મજમાં ને !

“કોણ મારી મજ માર એવો છે ?

કાગડો કહે ‘અરે સૂરભાઈ ! હું વાંટેથી કોઈના વગોણા ન સાંભળી શકુ આવો સાવજ તમારે ખેંધે પડ્યો છે તમારા માટે ન બોલવાના બોલ બોલે છે તમને તો ઈ ભૂડણના જ કહ છે એને સત્તાનો મદ ચડ્યો છે”

કાગડાની ચડામણીથી મદે છડેલો સૂર ભોલી બીક્યા

“એ મ ! એને કોઈ ભાઈડા ભેટા નથી લાગતા એને મનમાં ગો હોત તો આવે મેદાનમાં !’

એક તો જુવાની ને પછુ જોર સૂર તો ફરીને પૂવાડે ગયો છે કઈક બીભા શેરડીના વાઢ કરડી ગયેલ છે વજર જેવી દાઢવાગો જ્યા પડે ત્યાં દાળોવાગો કાઢે છે એક પગે ખડા છે એના દેહમાં કેટલાંય ભાવા ને ભરછિયુ ભાગી ગયેલ છે બધૂકની ગોળી તો એના ડીંચમા ખડી ગ કરતી ભટકાઈને પાછી પડે છે આવા સૂરને સિંહ સામ ઉરકેરાતો જોઈને કાગડો મનમાં ધરખણે મનમાં ને મનમાં કહે ‘આપણી દૂડી લાગી સૂરને વધુ ઉરકેરાતો કાગડા કહે

‘વગી સાંભળો વાતત ભાઈ ! ઈ સાવજને

કેશવાળી ને પટા છે ને ! ઈ અસલમાં તો તમારા જ હતા. પણ તમે નાના હતા ત્યારે ઈ આંચકી ગયેલ છે. હવે તમે જીવવાન થયા, તો ઈ કેશવાળી ને પટા પાછા માગી લ્યો; ઈ તમને જ આપે. એક તો તમારે વિકરાળ દાતરડી અને એમાં ભળે કેશવાળી ને ચટાપટા, એટલે તો પછી વનના રાજ તમે જ બનો. હવે અમારે ઈ બુદ્ધો રાજ નથી જોતો.”

આમ સૂવરને સિંહ સામે લડવા તૈયાર કરી ને કાગડો મનમાં મલકાતો ઊડી ગયો.

આ બનાવ બની ગયા કેડે એક દિવસ સિંહ અને સૂવરનો પાણી શેરડે ભેટો થયો. સાવજ જીભ બાળીને પાણી પીતો હતો ત્યાં તો સૂવરે સામી ઝાડી-માંથી પડકારો કર્યો.

“સાવજા ! આ હદ મારી છે, પાણી પીતો નહીં.”

સિંહ ગરવાઈથી કહે છે: “ભાઈ, આ જંગલ સોનું સહિયારું છે. સમી ભુમિ ગોપાલકી.”

સિંહની ગરવાઈભરી વાણી સાંભળીને સૂવર બરાડી ઊઠ્યો:

“અરે સિંહડા ! સહિયારીવાળો થા મા, મારા બાળપણમાં મારી કેશવાળી ને પટા તું લઈ ગયો છો, પણ હવે હું જીવવાન થયો છું, તો આપી દે મને !”

સિંહ કહે :

મું પટા પરમેસર દિયા, તેાં ઘટ ગયા સમાઈ; માસી જયો મારતાં, મને લાખ વિમાસણ થાય. હું તારે તળ આવિયો, તું મારે તળ આવ્ય; પંજે તું પર પ્રાછટું, તો ભૂંડણુ લેજો ન થાય. વારતે સિંહનો પડકાર ઝીંઝી લીધો ને ગાજ્યો.

“તો હવે થાજે મરદ, હું તારે રહેકાણે જ લડતા આવીશ, પણ પછી ચિંથરાં ફાડતો નહિ. માટીએ માટી મળે તંઈ પગની આંટીએ આંટી વળે.” આટલું કહીને ચિરડામાં પાણી પી ને ચાલતો થયો. સિંહ કોધથી બંભાળ થઈ પછી પીંચા વિના જ પોતાની બોડમાં પાછો ફર્યો.

કાગડે ઊડતાં ઊડતાં આ ભેયની વડગડ સાંભળી

અને મનમાં કહેવા લાગ્યો કે “થોડીક વાર લાગશે, પણ જોયા જેવી થાશે હો !”

સૂવરે ઘેર આવી ને ભૂંડણુ પાસે પોરહ કર્યો: “એલી એ...ય ! મારું પાનકમ સાંભળ, આજ તો મેં સાવજને તરસ્યો તગડ્યો.”

ખાંડો સૂવર ખામણે, સાવજ તરસ્યો જાય; કંવલખે જઈ પોરહ કરે, સાખ પૂરે વનરાઈ.

સૂવર તો જેઠ મહિનાનો કાકીડો ફાટે એમ ફાટ્યો હતો. એક શેરડીનું ખેતર લેળવ્યું. નજીકના ગામમાં આ વાતની ખબર પડી. શિકારના ઘોખીનો ઘોડે સવાર થઈ, હથિયાર પડિયાર લઈ સૂવરને શિકારે ચડયા. વાડની વાડીના દૂવા ઉપર એક બાઈ પાણી ભરે છે. વાડમાં ઊભેલા સૂવરને પનિહારી કહે છે :

“એ પિટયા સૂવરડા ! ભાગ્ય ! તારી પાછળ કટક ચડ્યું છે.”

આ સાંભળી સૂવર કહે છે :

“ઘેલી થામાં પનિહારડી, ઘેલી ખૂમ મ પાડય; આગ બળતી ફૂંકડે, એમાં લમર પડતાં લાગ્ય.”

આગના બળતા ફૂંકામાં જેમ પતંગિયા પડીને મરે એવી દશા તારા કટકની થવાતી છે માટે ઘેલી થઈને રાડ્યું નાખમાં !

આટલું કહેતાંક ને ઘોડેચારોની વચમાંથી ભૂંડણુ દેતો, કેટલાકને પોતાની દાતરડીથી વાઢતો કંવલખે પોતાના ભોંયરામાં જઈ ને સૂતો. ધાયલ શિખરીઓ ગામમાં આવ્યા. ગામમાંથી ઢોલ નગારાં થર-ણાધું અને નિશાન સાથે કંવલખે કટક ચડ્યું. સૂવરના ભોંયરા પાસે યુદ્ધનાં વાજાં વગડ્યાં :

“સૂવર સૂતો લોણુમાં, ભૂંડણુ ફેરા ખાય; ઊઠને કંથ નિંદરાળવા, તારું ઘોડેઘર લેજાય.”

જવાબમાં સૂવર કહે છે :

“ભૂંડણુ ચડયની રાફડે, કે’તાક દળ મળ્યાં ?”

ભૂંડણુ કહે છે :

“આલ વળુંલ્યો લાલડે, ધરતી પાખરિયા.”

સુવર કહે છે :

“ભીરૂ મ થા ભામની, ભીરૂ વેણુ મ લાખ્ય;
મુ સામુ કે આલે નહિ, હૈડે હરમત રાખ્ય”

જૂઝણુ કહે છે :

“હલકે કટક હાલિયું, ઘર ઘૂરે નિશાન;
વાળ મથે જ વળિયા, તું ઘોરે બેલાન !”

સુવર કહે છે :

વાળ વળે તો વળન દે, મર ઘૂરે નિશાન;
મુ લાખ્યા બે વળે, તો વાળ્યા પરમાણ.

એમ કહેતોક જિભો થઈ, ભોંયરાં બહાર નીકળી,
પગ ને દાતરડીથી ધરતીમાં એવી ખડતાણુ દીધી કે
ગાડુ એક ધૂળ ખોદી નાખી ડમલાણુ ચડાવ્યુ કટકને
ધૂળ ઉડાડી આપણુ કયું. કેટલાકને દાતરડીથી વાઢ
દીધા. લશ્કર ભાગી છૂટ્યુ.

ત્યાં તો સુવરનો ગર્વ આભે ચડ્યો. જુઝણી
પાસે આવીને કહે છે “હે સ્ત્રી ! જાડા દળ મે
તગડયા, હવે એક સિંહ જીતવો બાકી છે એને ઘેર
જઈને મારે એની સાથે ધી ગાણું કરવું છે ઈ ધી ગા-
ણામા વખતે મારું મોત પણ થાય. તો છોકરાં છાનડા
નું ધ્યાન રાખજે.”

આ સાંભળીને જુઝણુ સમજાવે છે કે

કથ મ જાઓ કવલખે, સિંહ છેડયો મ જાય;
સિંહણુ જાયો છેડતા, વડી વમાસણ થાય.

મદાંધ સુવર કહે છે

ભીરૂ થઇ તુ જુઝણી, મુજને આવે લાજ;
લેથી ભરાવું ભોંણમાં, થોડા જીવનને કાજ !
શતરૂ માથે સિંહડો, ગરવે ગાજે જેહ;
કાતો મારૂ મરદ થઇ, કાંતો પાડું દેહ.

આટલું કહેતોક પાછુ વળીને જોયા વગર
વરાહ ઊપડ્યો આવ્યો સિંહને જ્થાને. હુકાર કર્યો
હુ આ-યો ઘર આંગણે, સિંહ ગયો સતાઈ;
ભેટે જ્યારે ભાયડા, ત્યારે શૂરની હરમત જાય.
તારૂં બળ જે સિંહડા, રગતી મારછ ગાય;
કધક ભાલાં લજિયાં, મોરે ઘટ મચકાઇ.

સુવર આ પ્રમાણે મોંડયો હાકવા ને પડકાર કરવા
સિંહ ગુફામાં છે. ત્યારે સિંહણુ સિંહને કહે છે :

જાઓ વહેલા જુદમાં, જો નારી આવશે નાવ;
તો બણો મુ ભેનડી, તમું મુ લા લણાય.
તુ જાઓ સિંહણ તણો, કેવાણો સિંહણ કથ;
ભડ ભારથે ભીડતાં, પગ પાછો ન ભરે પથ.

કવલખા ડુંગરની તળેટીમા પ્રભાતના પોરમાં
સરજ ઊગતાં જ સિંહ અને મૂવરનુ રમખાણ મચ્યું;
સુવર તો દોટ દઈને દાતરડીનો ઘા કરે છે સિંહ ઘા
ચૂકવી દયે છે. સાવજ વિદરાજ બની સુવરને થાયો
ગી કે છે. આમ બેય વચ્ચે ખરેખર જુદ જામ્યું
છે કવિ આ બેય યોદ્ધાના યુદ્ધનું કર્ણન કરે છે :

ગીત સાણેાર

કોઇ નીકળ્યો સિંહ સેલાન કરવા કળુ,
વદીજે તકે પરભાત વેળા;
હોય મામી યુગ વજીતા દીકરા,
ભાખરે શિહોરે હુઆ લેળા.

ખરાસક તહે વારાહ મુખ બોલિયો,
તવીજે કહે ઉગાર તોરો,
સાત પેઢી તણુ વેર મુ સાંભર્યું,
અમના મારતલ આવ ઓરો.

આદ દાવા તણી વાત મુખ આણુમાં,
કાયર કે અમે નહિ કળશે;
નાહોરા ખયાની આજ કરીએ નહિ,
મોથના ખોદતલ ધૂળ મળશે.

વાડરો વઢોસણ ફરી બોલ્યો વકર,
મલક જાણે અશી રીસ મોરી;
વાઢ છાંડી કરી રહે તુ વેગળો,
તરત હુ કર છુ વલે તોરી.

શેર બહાદર નથી નામ કાને સૂણ્યો,
ભારથે હાથીરા કાંધ લાજે;
કરો ઘા મુજને સોજ કાથુ કરે,
લડયે જો હકું તો દૂધ લાજે.
કળો કરવા કળુ વળ્યા બે કાટકી,

નવેખંડ રાખવા અમર નામો;
ભૂડણી તણો કંથ મંડાણો લારથે,
સિંહણી તણા લરથાર સામો.

કહેડાટી કરીને મચાવ્યો કળો,
લખોમખ જોગણે રગત લીધો;
પટાધર થાપ વારાહ સર પ્રાસટી,
દાતરડી વાઈ સિંહ ઢાહ દીધો.

સરગમાં રંભ વેમાન જોવે ચડી.
જગત બાધી સરે રંગ જામ્યો;
પંચાણ મૂવો તે વૈકુંઠ પધારિયો,
પ્રાકમી સૂર કૈલાસ પામ્યો.

આવી રીતે બે દિવસ અને બે રાત સિંહ
અને વરાહનું ઘોર ધમસાણ ચાલ્યું, દી ઊગે છે ને
લોકોનાં ટોળાંથી ઠક બા પુછને જોવા ચડે છે. ત્રીજે
દિવસે સવારે સિંહે બધું બળ કરી એક પ્રચંડ થાંપો
મારી સૂંવરને ભાંગી નાખ્યો. પણ મરતા સૂંવરે

દાંતરડીના છેલ્લો ધા સાવજના આફરામાં (પેટમાં)
મારતાં સાવજના આંતરડાનો ઢગલો થઈ ગયો; આમ
બેથ થોડા પોતાના બળનું પારખું દેતા રામચણ
પામ્યા.

ગીત સાણીરના કેટલાક શબ્દોના અર્થ :

૧. કળુ=માટે. ૨ વદીલે=કહેણે. ૩ વજતા=
પ્રસિદ્ધ. ૪ ભાખરે=કુંગરે. ૫ બરાસક=જેરદાર. ૬
તકે=ત્યાં. ૭ વારાહ=સૂર. ૮ અજના=મકરીના. ૯
આદ=આડી. ૧૦ નાકોરા=સાવજના. ૧૧ આળ=
છંછેડનું. ૧૨ વાકનો વઢોસણુ=ચેરડીના વાકનો વાકનાર
ખોદનાર. ૧૩ વકર=વક-કોધ. ૧૪ ભાલે=ભાંગે. ૧૫
સોજ=વિચાર. ૧૬ કાથુ=થા માટે. ૧૭ કળો=કળિયો.
૧૮ કાટકી=પડકારી. ૧૯ ભારથ=પુદ્ધ. ૨૦ લખોમખ=
લખો. ૨૧ જોગણે=જોગણિયું. ૨૨ રગત=રક્ત. ૨૩
પટાધર=ડાવપેચનો રમનારો. ૨૪ પ્રાસટી=મારી. ૨૫
ઢાહ=માથો, -ઢાળ્યો. ૨૬ રંભ=રંભા. ૨૭ પંચાણ=
પંચાનન-સિંહનું નામ. ૨૮ સૂર=સુવર.

*

કારડિયા રજપૂતના લોકલરતમાં સાવજનો શિકાર

મારા વિચારોના ઘોડાની લગામ ખેતી ઊભા રાખી દીધા છે. હવે વાર્તા શેલીમાં એક પ્રસંગ આવે ખવે છે. પણ તોય તે તરંગના તોરીંગો કાગળની ધરતી ઉપર ખે ડાબા માંડીને જ ઊભા રચા છે. તે આ કલ્પનાના એ અશ્વોની બે પગલાંવા જમીનની વાત લખી લખાઈ જ જાય છે તે વાતી વ્યો પડી મૂળ પ્રસંગ પર અવાશે જે રીતે વાર્તામાં વાર્તા જ હોવી જોઈએ, બીજી કાંઈ જ નહિ, નહિ તો ઔચિત્ય-ભંગ અને સકલના ભંગ ને એવા ઘસ્ટા ઘસ્ટા ભગની વાતો આવે. એ બધાય ભગના દોષારોપણનો ટોપલો ઓઢીને હજી મારા મનના પાણિયાળા પાણી પંથા વાર્તા વળતા નથી. એટલે લ્યો લખી જ નાખ્યુ છુ.

કોણ જાણે કેમ ! પણ માણસ જાતમા એવો તો અહકાર આડપડ ઈશ્વરે ઝીક્યો છે કે જગલની હિસક પથુપખીઓના અહકારી સ્વભાવ પણ આ માનવ-જાતને ખટકે છે. આ ને બીજા આવાં અનેક કારણો ભેગાં કરીએ ત્યારે માનુષ્ય-પ્રાણીની જુદી-વિકાસના તબક્કા તપાસતાં તેનામાં શિકાર અને બીજી વૃત્તિઓ છે તેને માટે એ “જાત” માફ કરવા યોગ્ય ખરી કે નહિ ? એ પ્રશ્નો પુછાયા જ કરવાના છે. પ્રાગ-ઐતિહાસિક સમયના માનવમા અને વદ્રની ધરતી પર ધરાર પગ ધરતા માનવમાં કેટલે અશે સામ્ય હશે ? કેટલે અશે ભિન્નતા હશે ? આવા આવા અનેક પ્રશ્નો મારા માનસમાં મોટા પ્રશ્નાર્થ ઘઈ ઘોળાઈ રહ્યા છે આ બધાના ઉત્તર આપી શકાય તેમ નથી. પણ અમારે લોક-સાહિત્યના અભ્યાસીને તો આવુ કાંઈ સમજાવવા માટનુ એક લધિયાર છે. કોઈ એક પ્રસંગ રસપૂર્વક મઢીને રજૂ કરી દેવો તોય તે કેટલેક અશે ઉપરના પ્રશ્નોનો કાંક અશે ઉત્તર તેમાંથી મળી રહે તેમા અમને મજા આવે છે.

હુ એક ભકિતરસ પ્રધાન શાતરસની વાર્તા લખી રહ્યો હતો અનુકૂળ પવનની ગતિને આધીન થઈ કોઈ સફર જહાજ તરે જનુ હોય તેમ વાર્તા

વહો જતી હતી ત્યાં શ્રી જયમલ્લભાઈના પત્રરૂપી વાવડો ચડ્યો અને વહાણે શઠ ફેરવ્યુ-ફેરવ્યુ પડ્યુ.

આપ હકીકત સમજી ગયા હશે, છતાં નથી સમજ્યા માની આગળ ચલાવુ છું. વાત એમ બની કે શ્રી જયમલ્લભાઈએ પત્ર લખેલ કે બ્રિમિ-નવરચના માટે સિલ્હના શિકારનુ કે તેના જીવનને લગતુ કંઈક લખી મોકલે તો સારુ. પછી તો જેવી પેવી વાર્તા લખવા કલમ ઉપાડુ ત્યાં ગિરનો સાદૂળો મારા સામે ધૂરકિયા કરી અને તેના સામું જેવા ફરજ પાડી રહ્યો હવે તો મારે એનુ જ કાંઈક લખવુ પડશે એમ લાગ્યુ. છતાં માણસ-જાત તો લેખક રહ્યો એટલે તેમાં વારસા ચત સ્વાર્થી સ્વભાવ પ્રમાણે ભેગુ ભેગુ માનવનુ છાબડુ પણ ઊંચુ રહેતુ કાંઈ કાંઈ ચિત્ર કરી નાખ્યુ છે.

ગાંઝી નહિ, ત્રીશિક વર્ષ પૂરા નહિ વર્ષા હોય એવી હજી હમણાંની જ વાત છે લીલોડો સાડલો ઘોઈ ધફોઈને ઓઢયો હોય અને સત્તર અઢાર વર્ષની નમણી નવોઢા રૂડી લાગે એવુ રૂપાળું ડેડકિયળી ગામ કુદરતી વનરાઈનો સાળુડો ઓઢો ભારે રળિયામણુ દીસે છે આ ગામની રગતમાં ઉમેરો કરનાર છે ગિરના સિલ્હ. સાવજ ગામના જ અવેડે પાણી પીવા મહિનામાં અઠા આઠ દસ દસ વખત દેખા દે છે. જેવો પટાધર પાદરમા પસાર કે ગામનુ ધણ માથે પૂછ ફગોળનુ સિકોટા નાખનુ નજરમાં વધાઈ આપનુ રથવાણુ થાય માલધારીઓ ખભે લાકડિયું ઉપાડી સામા થવા જાય તો કોઈ કોઈ વખત ગામેડું સાવજ જેવા ઉમટે. ગિરમાં સિલ્હને જનાવર કહે છે. જનાવર જેવાના ભોળા ગામડીયાના કોડ સામેથી સાદૂળો પૂરા પાડે છે અને વસતીને રમાડે છે

આજ બાર બાર દિવસ થયા પણ ડેડકિયાળી ગામમાં સાવજ ફરકો નહિ વાલ્હિયા દરખાર શ્રી. અમરાવાળાની જી-1-મોન્ટુ વગડો ખૂદ છે. આડે આડે પેટ્રોલના ધૂવાડાની વાસ ફેલાય છે. ક્યારેક ક્યારેક નિર્જન શાન વનશ્રી બંદૂકના બહારથી ધસુ-

ધણી ઊઠે છે. ડેડકિયાળીનો દરબારી ઉતારો કારતુસોનાં હમાયયા અને હથિયારોથી ખડકાર્થ ગયો છે. પચીસેક કાફીઓ હોકારા પડકારાથી વાતાવરણ ગળવી મૂકે છે.

દરબારશ્રીના બડકમદાજ માણસો આમ આઠ, દસ અને બાર બાર દિવસથી એકધારા સાવજના શિકાર પાછા તનતોડ મહેનત કરી રહ્યા છે, પણ કોઈનું કાંઈ વળતું નથી.

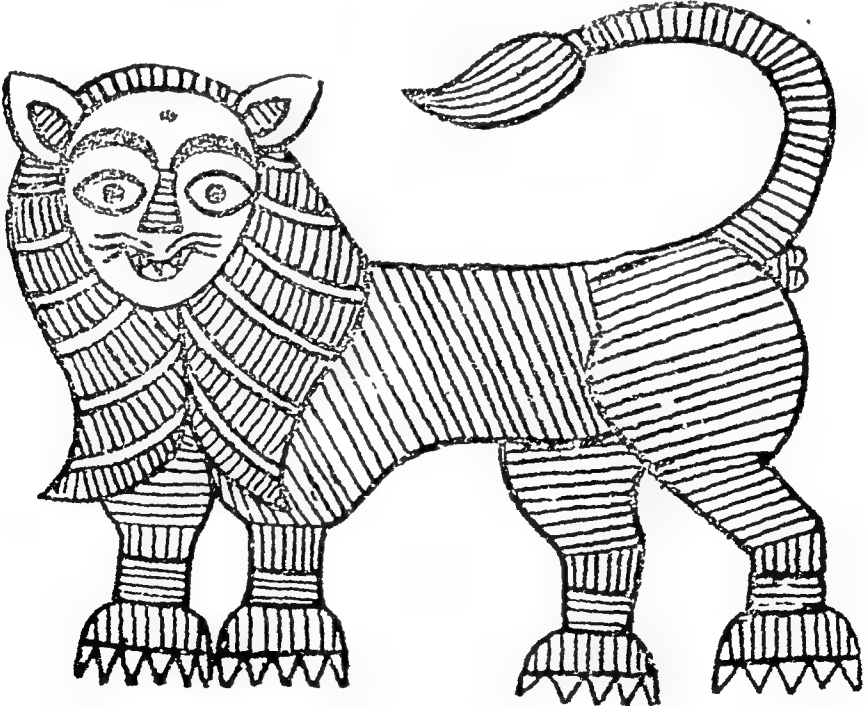
એકાદ વખત હા હો કરી પગીઓ સાવજને સૂતો જગાડીને લઈ આવ્યા. પણ જેની સાત આઠ શિકારીઓની બંદૂકો છાતીએ ચડી કે ખેલ ખલાસ. સિંહ તો જાળા ઝાંખરામાં અલોપ થઈ ગયો તે ન જડયો તે ન જ જડયો.

આજે બારમે દિવસે દરબાર અમરાવાળા તેમના ત્રણ સાથીદારો સાથે એકલા વગડો ખૂંદે છે. બપોરા ચડી ગયા છે. હજી ચારમાંથી એકેય શિકારી મંડળના સભ્ય પાછા નથી ફર્યા. ઉતારામાં સનાળીના કવિરાજ મેકરણદાનભાઈ અને બીજા વીસ માણસો ચિંતાથી

બાપુની વાટ જોઈ રહ્યા છે.

બરોબર ધોમ ધમ્મો ત્યારે હાથમાં બંદૂકનો જેટો, ખમા ઉપર લાંબા ઓડિયાં ળુલતાં આવે, કડયમાં દીપડાના ચામડાના પટામાં મહેલી તલવાર અને લોહીનો છાંટો પણ કાઢ્યા વગર આરપાર નીકળી જાય એવી તેજીથી નજર ફેરવતાં દરબાર ડેડકિયાળીના પાદરમાં ત્રણ સાથીદારો સાથે પગે હાલ્યા આવે છે. એક પસાયતો સામે ચાલી બોલ્યો : “બાપુ ! તમારી જ વાટ જોતો હતો. સામે ખાતરની ઊથરેટીની ઓલી બાજુ એક સિંહ અને સિંહણ આવ્યાં છે. ઉતારામાં ડાપરાને વાત નથી કરી. બાપુ આપની જ વાટ જોતો હતો.” જય ખાટવા પસાયતો ફરી બોલી ઊઠ્યો.

“હ”, “હ” બોલતા દરબાર તરત જ એક માથોડું ઊંચી અને અડધા નાડાવા લાંબી ઊથરેટી તરફ વળ્યા. તેમના ત્રણ સાથીદારો શિકારના નિયમ મુજબ પાછળ પાછળ બાપુનું પગલે પગલું દબાવતા ઊપડ્યા. આસ્તેથી સૌ ઊથરેટી ચડી ગયા. જેવું સામી બાજુ દરબાર સાહેબે જોયું કે કેસરીનું જોડું ચેતી

જોડૂતના ભરતમાં ભરેલો સાવજ

ગયું સિંહણ સરકી ગઈ સાવજ આજસ મરડી દર બાર સામે જેઈ રહ્યો હતો અને દરબાર અમરાવાળાની બાર બોરની બદ્દકમાંથી ગોળી છૂટી સિંહના આગલા પગમાં ગોળી છરકતી વાગી. છનનન કરતી નીકળી ગઈ. કટ કટ દરબાર બીજી નાળનો ઘોડે ચડાવે ત્યાં તો સાવજ સીરા જ હલ્લો કર્યો ધૂકાર ચબ્દ કરતાં પટાખરનું પેટ દેખાઈ જાય એટલેએ ઝાફી (ફૂદી) ગયો.

એક બે ત્રણ ગણીએ એટલીવારમાં આ બધું બની ગયું જેવો સાવજ દરબાર ઉપર ત્રાટકવા ફૂદ્યો એવા જ તેમના ત્રણે સાથીએ થી ચારેક ડગલાં પાછા પડી જવાયુ, અને ત્રણે જણા ઊંચરેટી નીચે ભસો ભમ જઈ પડ્યા.

ત્યાં તો દરબાર સાહેબની બદ્દકની બીજી ગોળી સાવજના સીનામાં જ વાગી ગઈ. અડગ મનના દરબાર એક ડગનું પાછળ હટ્યા નહિ. તેમના ત્રણે સાથી-દારો ચપોચપ પાછા ઊંચરેટી ચડી ગયા દરબાર અમરાવાળા પાછું ફરી વડિયાના રામભાઈ બસિયાને ગોળીને બોલ્યા “રામભાઈ ! ઉનાળ કરામાં, મારી બદ્દક બરાબર વાગી છે.”

રામભાઈ અને તેમના સાથીદારોને ભોંઠપનો ભાર ભારે થઈ પડ્યો. મદમિત્ત માણસો હતા માથે જાણે કે વીજળી ત્રાટકી. બીજી જ પળે રામભાઈ બદલી ગયેલા ધવાયેલો સાફળો પડ્યો હતો. એ બાજુ ફૂદી પડ્યા, વનરાજ ઘે ઘે ઘે” કરી ધૂરકી ઊઠ્યો. ફોલનાં ફોલેટા રામભાઈના અગ ઉપર ઊડ્યા દરબારે તરવાર તાણી લીધી. રામભાઈના સાથીઓ પણ ઊંચરેટી ઉપરથી મરણિયા બની ખાબક્યા.

સાવજ રામભાઈ ઉપર હલ્લો કરવા લગભગ ઊભો થઈ ગયો હતો. ત્યાં તો રામભાઈ બસિયાએ સિંહની મૂછ તાણી લીધી.

અમરુઆપુ કહે “શાબાશ બહાદર ! પણ રામભાઈ, હવે ભાવડાને ભોંઠપ દિયો. એ મરદના મરણની મોજ માણો.”

દરબાર અમરાવાળા આટનું બોલી રહે એ પહેલાં તો ઉતારામાંથી તેમના બીજા વીમ સાથીદારાએ બદ્દકો હિપાડી દોટ મૂકી હતી સનાળી ત ચારુદેવ

કવિરાજ મેકરણભાઈ લીલા પણ બવાની સાથે આવ્યા.

મેકરણભાઈ રામભાઈનો વસો થાપડી બોલી ઊઠ્યા “વાહ વાહ પગધર ! આજ તો એક મદનના મરણની નહી, ત્રણ ત્રણ મદનની મરણ મોજ આપણે માણી છે રામભાઈ ! મરણુ વેળા ભલભલા ભાવડાના પણ છકા છૂટી જાય છે તઈ આ આમ જેઈ યો ! આ કેસરી ! તેની લાલ આબડી, તેની ખુમારી, તેના કદરાના વાળ ઊભા થઈ ગયા છે મરદાઈ સાવજને આંટો લઈ ગઈ છે અને રામભાઈ ! બાપુએ પણ મદનની રીતે મોત નોતર્યું હતું એમની ગોળી જરાક ચાતરી હોત તો સાવજનો પગ પોતાની ઉપર જ હતો તમે ય મદન માણસની જેમ આગમ્યો નહિ તો ધાવ સિંહની મોઢા આગળ હાથ લઈ જવાય બા !”

બાપુ અમરાવાળાએ તલવાર મ્યાન કરી લીધી રામભાઈ ટાકા પડ્યા. સિંહે એ જ ખુમારીથી પ્રાણ છોડ્યા ડાવરો સો ઉતારામાં આવ્યા.

આનદમાં વખત ઝપટથી લીટી જા છે સંજય વળી સિંહનું શબ ઉતારાની આગળ શખવામાં આવ્યું હતું પેટ્રોમેક્સ બત્તીઓ પેટાવી સો સાવજને જેઈને વાતોએ ચડ્યા હતા કોઈ તેના પગ માપતું હતું તો કોઈ તેની કેસરી કેસવાળી પાળતું હતું. આખું ચિકારી મડળ લહેરમાં હતું, ત્યાં અધારામાં કઈક ઓગો કળાણે કોઈએ કહ્યું, “એવા જનવર છે !” સિંહણી આવી હતી પગની ખડતાલ મારી એક ગાડાવા ધૂડપ ઉડાડી સિંહણ ધૂરકી ઊડી દરબાર આજા ઊડી. “બધા શાનિરી સરકી જાય” સો ધીમે ધીમે આવા રાજ થઈ ગયા અને જેમ માડના કથુ થાય છે ?

સિંહના શનની નજીમાં શાન નત્ મક્કનકે બભીર મુખમુદાએ વનરાજની રાણી ઊભી રહી

દરબારે કહ્યું, “જા ! કોઈ એની ઉપર ધા કર્યો નહિ. એ તો પગધરની પરણેતર. તેના મદનની મરણ મોજ માણવા આવી છે.”

કહે છે સિંહણ ત્યાંથી ધીમે ધીમે ચાલી નીકળી વનમાં જઈને ગાંડી વનરાઈને ત્રાકુ પાડી પાડી મિહલે આખી રાત ગજની મૂકી હતી. એ ત્રાકુમાં માનવી તરફનો કાઈ ઈશારો હશે જરા ! કે ભગવાન જાણે પડી ?

સંસ્કૃત સાહિત્યમાં કવિઓ, લેખકો અને નાટ્યકારોએ સિંહને અન્ય રાત્રી પશુઓ કરતાં અગ્ર-સ્થાન અને માન આપેલ છે. એમના રચેલા ગ્રંથોમાં સિંહના વર્ણનો રસ ભરપૂર આવે છે. ખાસ કરીને મૌર્ય અને ગુપ્તકાળમાં જે નાટકો, મહાકાવ્યો અને કથાઓ રચવામાં આવ્યાં, તેના સુંદર વર્ણનોમાં સિંહને પાને પાને અંકિત કરવામાં આવેલ છે. એ સમયે માનવજીવનમાં સિંહનું કેટલું આધિપત્ય હતું, માન હતું તેનું પ્રતિબિંબ તે સમયના કવિઓ, કથાકારો અને અન્ય ગ્રંથકારોએ સાહિત્ય સર્જનમાં આભાદ રીતે પાડ્યું છે. સંસ્કૃત ગ્રંથોમાં સિંહના એક એક અંગનાં વર્ણનો કરવામાં આવેલાં છે. સિંહ એ એક જ એવું રાત્રી પ્રાણી છે જે રૂપે અને રંગે રૂપાળું છે, સ્વભાવે મમતાળુ અને ઉદાર છે. શક્તિશાળી અને પ્રયત્ન સ્નાયુ-બળ ધરાવતું છે; રાત્રી અને રૂઢિચુસ્ત છે, એ રક્ષક તેમ જ ભક્ષક પણ છે.

સિંહના હૂકવાના અવાજ અંગે સંસ્કૃત મહા-કવિ કાલિદાસે વર્ણવ્યું છે કે :

વસુધાધકંદરા દ્વિસપીં .

પ્રતિ શબ્દોપિ હરેભિન્નત્તિનાગાન ॥

[પર્વતની ગુફામાં રહેલાં સિંહનો પોતાનો અવાજ (હૂકવાનો) તો નહિ પરંતુ તેનો (ખાલી) પડઘોય હાથીને બીવરાવી હાંકી મૂકવાને સમર્થ છે.]^૧

જ્યારે મહા સંસ્કૃત કવિ શ્રી. અશ્વઘોષે સિંહની પ્રયત્ન ગર્જનાને ભગવાન બુદ્ધના દૃઢ સંકલ્પ સ્વરૂપે વર્ણવી છે. ભગવાન શ્રી બુદ્ધ પત્ની, પુત્ર અને કુટુંબ પરિવારનો ત્યાગ કરીને તપશ્ચર્યા માટે ચાલ્યા જાય છે, ત્યારે તેમના દૃઢ સંકલ્પને સિંહની સાથે સરખાવીને વર્ણવવામાં આવ્યું છે કે:

અથસવિક ચપહન જાય તાક્ષ :

પુરમચ લોકપ્રનનાદ્ સિંહનાદમ્ ।

જન્મ મ રણ્યે રદ્ધયાતેન,
પુનરહં કપિલાહ્વયં પ્રવેષ ॥

(ત્યાર પછી વિકસિત કમળ જેવી આંખોવાળા તે કુમાર (સિદ્ધાર્થ) પાછળ રહેલા નગરને જોઈને સિંહ ગર્જનાની જેમ ગર્જના કરીને ગર્જ્યો, જન્મ મરણનો પાર પામ્યા વિના હું કપિલવસ્તુમાં ફરીથી પ્રવેશ કરીશ નહિ.)^૨

સિંહની ગર્જનાની પ્રયત્નતાનું હબહબ વર્ણન તે ‘ગીતા’માં આપેલું છે. કુરુક્ષેત્રના મેદાન ઉપર મહાપ્રતાપી ભિષ્મ પિતામહ શંખ વગાડીને જે ગર્જના કરે છે તેને સિંહની ગર્જના-સિંહનાદમ્ તરીકે વર્ણવવામાં આવી છે.^૩

દ્વેડા તુ સિંહનાદ : સ્યાત ॥

વીરોની ગર્જનાને સિંહ નાદ કહેવામાં આવે છે.^૪

સિંહની ગર્જનાને અપાઢી મેઘની ગર્જનાની સાથે સરખાવવામાં આવેલ છે. સંસ્કૃત મહાકવિ ભાર-વિએ વર્ણવ્યું છે કે:

કિમવેદ્ય ફલં પયોધરાન્વનત :

પ્રાર્થયતે મૃગાધિપ : ।

પ્રવૃત્તિઃ બહુ સામહિપસઃ સહતે

નાત્ય સમુન્નયતિ યથા ॥

[હિ મૃગાધિપ સિંહ તું કયા ફળની આશા રાખીને ગરજતા વાદળોની સામે ગર્જના કરતો હતો ? મહાપુરુષનો જવાબ એ છે કે બીજની સમુન્નતિ

૧. ત્રિક્તમોવર્ણિય, પ્રથમ અંક શ્લોક ૨૩.

૨. અશ્વઘોષ દ્વિખિત “ભુદ્ધચરિત”

૩ તસ્ય સંજનયન્હર્ષ કુરુદ્ધઃ પિતામહઃ

સિંહનાદમ્ ત્રિનદ્રોશ્ચ શંખદંદમૈ પ્રણયવાન ॥

ગીતા અનુન વિપાદ શ્લોક-૧૨

૪. અમરોપ, શ્લોક. ૫.

ખમી થકો નથી]^૫

એક એવી માન્યતા રહેલી છે કે ચોમાસાની
ઋતુ દરમ્યાન સિંહ વાદળાની ગર્જના સાંભળીને માથાં
પછાડે છે અને વળતી ગર્જના કરે છે પરંતુ ખરેખર
એ માથાં પછાડતો નથી. અલબત્ત, ગર્જના કરે છે ખરો.

સિંહનો પંજો ફેટલો બધો જોરદાર અને ભારે
છે તેનું વર્ણન સંસ્કૃત મહાકવિ ઋદ્રે કરેલું છે.
હાથી જેવા હાથીને પણ સિંહ એના પંજાથી ચીંચી
નાખે. છે એ કવિએ વર્ણવ્યું છે કે

યેન શૈશવપદે મદેભરાડ ગડ સીમ
નખ રૈવિંખ ડિનમ્ ।

યૌવ તોત્સવમવાપ્ય કેસરી કેપ, દર્શયતુ ॥

[જેણે બાળપણમાં મદોન્મત્ત હાથીનું ગડ-
સ્થળ પોતાના નખોવડે (પંજાથી) ચીંચી નાખ્યું, તે
આજે યૌવના જેવો આવેલો સિંહ પોતાનું પરાક્રમ
કોને બતાવે ?]^૬ અર્થાત્-માગ માવમ પોતાનું આ
પરાક્રમ કોને કહે, કોને બતાવે ? સિંહ રાત્રી પશુ
ઓમાં મોટે હોઈ, એના પરાક્રમની વાત કોને કહે ?
મહાકવિ શ્રી ભારવિએ પણ સિંહના પરાક્રમોની
મહત્તા ગાઈ છે એણે વર્ણવ્યું છે કે

યેન લિપ્ત કરિકુન્નલ વિરુજલ-મૌતિકાવલિ-
લિરાગ્યાતા મહિ ।

અથ તેન હરિણાન્તિ કે કથ કથતાનુ-
હરિણા પરાક્રમ ॥

(જેણે ફાડી નાખેના ગડસ્થળમાંથી ખરતા
મોતીની શેરથી ભૂમિને અલકૃત કરી) એટલે લોહીઆણ
કરી) તે સિંહ આજે (નાના એવા) હરણા આગળ
પોતાના પરાક્રમની વાત કેવી રીતે કહે ?)^૭

વેતન્ડગન્ડ કન્દૂતિપા ષિડત્યપરિ પથિના ।
હરિણા હરિણા ત્રીધુ કથ્યતા ક પરાક્રમ ॥

[હાથીઓને મારી નાખનાર સિંહ પોતાના
પરાક્રમની વાત હરણના ટોળાને તે શું કહે ?]

સિંહ જેમ ભક્ષક છે તેમ રક્ષક પણ છે એ
ભૂખ વિના પશુઓને મારતો નથી અને પાતાને
આશરે આવનારને પણ એ મારતો નથી એના એ

શાનવટના અને ઉદાર સ્વભાવનું વર્ણન પડિન
જગન્નાથે આબેહૂખ કર્યું છે

જઠર જવલન જવલતાપ્ય પગનશ પક
સગા ગતાવિ પુર ।

કરિણા મરિણા હરિણા હરિણાલી
હન્યતા તુ કથમ્ ॥

(હાથીનો એ મહાન શત્રુ ! સિંહ જઠરાગ્નિથી
બળી જતો હોય, ખૂબ ભૂખ્યા હોય તો પણ તે
આશરે આવેલા હરણના ટોળાને કેવી રીતે માર ? મારના
માણસ વિપત્તિમાં હોવા છતાં તે હવકું કામ કરતો
નથી)^૮

રાજ ભૂંડરિએ પણ સિંહની બાબતમાં એમ
જ કહ્યું છે કે

સિંહો જમ્યુકમણ્ડમાગત મપિ
ત્યકતા નિહન્તિ દ્વિપમ્ ।

પ્રાય કૃછ્રગતોડતિ વાઙ્છતિજન
સત્વાતુડપ ફલમ્ ॥

રાત્રી પશુઓમાં સિંહનો ખાવા અંગેનો
સ્વભાવ જુદા પ્રકારનો છે તે પોતે શિખર કરે છે
અને પોતે શિકાર કરતું જ ખાય છ બીજા રાત્રી
પશુઓનું મારણ હોય એ તે ખાતો નથી એમના આ
સ્વમાની સ્વભાવ અંગે કવિ શ્રી ભારવિએ વર્ણવ્યું
છે કે

મદ સિક્તા મુખો મૃગાધિપ
કરિ લિવંતયતે સ્વય હતૈ ”

[સિંહ પોતે જ મારેલા (મદથી છવાયેલા
મોવાળા હાથીઓ વડે પોતાની આજીવિકા ચલાવે છે.

૫ કિરાતાશુર્નિયમ્, ખીન્ને સર્ગ, શ્લોક ૨૧

૬ ભાવવિલાસ, શ્લોક, ૧૦૪

૬, “ પ્રાસ્તાવિક વિનાસ ” (ભાવવિલાસ)

શ્લોક ૪૮,

૧૦, “ પ્રાસ્તાવિક વિલાસ ” (ભાવવિલાસ)

શ્લોક ૬૦

૮ કિરાતાશુર્ન, સર્ગ ખીન્ને, શ્લોક ૧૮.

એ આજીવિકા ચલાવવાનું બીજ ઉપર આધાર રાખતો નથી.]

સિંહ છેવટે તો મહાપુરુષ જેવો મહાન રહ્યો, વળી વનનો રાજા એટલે એ ભૂખ્યો હોય છતાં એ અખાદ્ય ખાતો નથી :

વનેડપિ સિંહા મૃગમાંસ ભક્ષ્યા

બુભિક્ષિતા નૈવ તૃષ્ટં ચરંતી ॥

(મૃગમાંસ એ જમનો ખોરાક છે એવા સિંહો વનમાં ભૂખ્યા થાય ત્યારે પણ કદી ઘાસ ખાતા નથી) ૧૮

કિં છૃણુ તૃષ્ટમત્તિ માન મહત્તા-

અગ્રેસર કેશરી ॥

વનનો કેશરી સિંહ કદાચ ભૂખના દુઃખથી પિડાતો હોય તો પણ એ કદી ઘાસ ખાતો નથી, ૧૦ સરખાવો.

નીચી દૃષ્ટિ નવ કરે

મોટો જે કહેવાય,

સિંહ લાંબજી સો કરે,

(તો) પણ તૃષ્ટ નવ ખાય.

સિંહને ઉદ્યમશીલ ગણવામાં આવે છે. એ પુરુષાર્થ કરનારો છે. એટલે એનું નામ આપીને કહેવામાં આવે છે કે

ઉદ્યમ નહિ સિદ્ધ્યન્તિ, કાર્યાશ્ચિ ન મનોરથૌ : ।
નહિ સૂખસ્ય સિંહસ્વ, પ્રવશાંતિ મૂળે મૃગા : ॥

[ઉદ્યમથી કાર્ય સિદ્ધ થાય છે, મનોરથથી નહિ. સૂતેલા સિંહના મોંમાં પશુઓ એની મેળે પેસતાં નથી.]

રાજવી અથવા રાજવંશીઓના નામની પાછળ સિંહ શબ્દ લગાડવામાં આવતો હતો. કારણ કે સિંહ શબ્દ એ શ્રેષ્ઠતા બતાવે છે. જેના નામની પાછળ સિંહ શબ્દ લાગ્યો એ શ્રેષ્ઠજન, રાજન ગણાય છે. સંસ્કૃતમાં કહ્યું છે કે :

સિંહ શાર્દૂલ નાગાધા : હુંસી શ્લેષ્ઠાર્થ જોચરા : ॥

[જે નામની સાથે સિંહ શાર્દૂલ, નાગ, આદિ શબ્દો જોડાય છે, તે શ્રેષ્ઠતા બતાવે છે.] ૧૧

એવી રીતે સિંહના રૂપ અને અંગે અંગેની

પણ માનવી સાથે સરખામણી કરી છે :

વરાંગ રૂપો પે તોય : સિંહ સિંહનનો હિસ :

[જે પુરુષ અંગમાં અને રૂપમાં શ્રેષ્ઠ છે, તેને સિંહ-સિંહજન કહે છે.] ૧૨

બચ્ચાંવાળી અથવા તાજી વિંચાયેલી સિંહણ પાસે જવાનું જોખમી ગણાય છે. કારણ સિંહણ ઘણી-વાર ભુરાઈ બને છે અને પોતાનાં બચ્ચાં લઈ જવાના ભયથી એ સામો હૂમલો કરવા પ્રેરાય છે. એના આ સ્વભાવનું કવિ શ્રી કાલીદાસે શંકુતલમાં હુબહુ વર્ણન કર્યું છે.

રાજા દુષ્યંતથી વિસરાયેલ શંકુતલનો પુત્ર સર્વદમન વન આશ્રમમાં સિંહણનાં બચ્ચાં સાથે રમે છે, ખેલે છે :

અર્ધપીત સ્તનં માતુરામર્દ કિલ કેસરમ્ ।
પ્રકીર્તિતું સિંહશિશુ પ્લાત્કારેણુ કર્ષિત ॥

૯. પંચનંત્ર લખ્ધ પ્રણાય, છઠી કથા.

ગુજરાતીમાં :-

પંડ પુન્નલિયો હોય, ભૂખ્યો તૃષ્ટ ભરખે નઈ કરે વળાંભા કોઈ, કુંભાચળ પર કાગડા !

૧૦. આ અંગેનો આખો શ્લોક નીચે મુજબ છે
હ્રુત્ક્ષામે ડપિ જરાકૃશોડપિ શિથિલપ્રાયોડપિ કષ્ટાંશ્વામ્ ।
આપનોડપિ વિપન્નગ્રીધીતિરપિ પ્રાણ્યુ નસ્યત્તરપિ ।
મતે ભેન્દ્રવિસિન્તકુર્યોપશિત ગ્રાસ કમખ સ્પૃકઃ ।
કિં છૃણુ તૃષ્ટમતિ માતમકતા અગ્રેસર કેસરી ॥

(સિંહ ભૂખવેડી રહ્યો હોય, ઘસપણને લીધે દુખજો પડી ગયો હોય, શક્તિ ન રહેતાથી શિથિલ થઈ ગયો હોય, દુઃખ ગતિ પામેલો હોય; તેજહીન થઈ ગયો હોય, પ્રાણ નાશ થવા ઉપર હોય-આવી સ્થિતિમાં પણ મદોન્મત હાથીના ગંડસ્થળને તોડીને માંસના કાગિયા (મોજન)ની જ ઇચ્છા રાખતો હોય છે. પોતાને વિષે માન અને મોટાઈ ધારણ કરનારાઓમાં અગ્રસેર એવો આ સિંહ શું કદી તૃષ્ટ ઘાસ ખાય છે?)

૧૧. અમર કોષ, શ્લોક ૫૯

૧૨. અમર કોષ, શ્લોક ૯૨

[માતાના સ્તનને અધુરું ધાવતા, ખેંચતાણથી અસ્તવ્યસ્ત વાળવાળા સિંહના બચ્ચાને પોતાની સાથે રમવા માટે એ (સર્વદમન) જોરથી ખેંચે છે અને કહે છે -

ભૂમસ્વ સિંહ, દન્તાસ્તે ગણિયિષ્યે ।

(મોઢું ફાડ, મારે તારા દાંત ગણવા છે.)

એ વખતે આશ્રમવાસીઓ સર્વદમનને સમજાવે છે કે

એવા ખલુ કેસરિણી ત્યાં લટધયિષ્યતિ ।

યદિ તસ્યા . પુત્રક ન મુન્યતિ ॥

(જે તું એના બચ્ચાને નહિ છોડે તો સિંહણ તારા ઉપર તરાપ મારશે.)^{૧૩}

સિંહનું બચ્ચું છેવટે સિંહનું જ એટલે એ

પણ એના બાપ જેવું પરાક્રમી ગણાય છે
ગિરિ ગગદનરેષુ ગુરુ ગર્વ ગુન્ધિતો,
ગજરાજ પોત ન કદાપિ સચરે ।
યદિ બુધ્યતે હરિશિયુ સ્તનધયો,
ભવિતા કરેણુ પરિશેષિતા મહી ॥

[હે શ્રેષ્ઠ હાથીના બચ્ચા ! ભારે ગર્વથી કુલેલો તું પર્વતની ગુફાઓમા કદી ફરીશ નહિ કારણ કે માને ધાવતું સિંહનું બચ્ચું જો જાગશે તો તે પૃથ્વી ઉપર ફક્ત હાથણીઓને (જ) બાકી જીવતી રાખે- અર્થાત બચ્ચાને તો મારી જ નાખશે ^{૧૪}

૧૩. 'અભિગાન શાકુન્તલમ્' ૭ મો અંક શ્લોક ૧૪

૧૪. પ્રાસ્તાવિક વિલાસ, શ્લોક ૧૧.

*

સિંહથી મરાયેલાનાં સ્મરણ ચિન્હો

અત્યારે તો ખીરના જ ગલમાં શિકારની છૂટ નથી, પરંતુ જ્યારે છૂટ હતી ત્યારે ખીરના સિંહોએ કેષક શિકારીઓના જીવ લીધા છે. જેમાં રાજવીઓનો પણ સમાવેશ થાય છે ગોડળ રાજ્યના રાજકુમાર નટવરસિંહજી તો વીસથી વધુ વર્ષ પહેલા જ સિંહના હાથે મરાયા એ સમયે ભેરિયા નેસની ખાજુ ડાલામધ્યા એક સિંહના શિકાર કરવાનું યોગ્યું એ રાજકુમાર માયડા ઉપરથી નહિ પરંતુ પોતે અઠગ શિકારના ખેડાડી અને નિશાનમાજ હોઈ, જમીન ઉપર આડ લઇને શિકાર ખેલતા હતા. એમના બેઠકની ગોળી લાગ્યે જ ખાલી જતી એમા એક ડાલામધ્યા સિંહ ઉપર સનનનન ગોળી છૂટી. ડાલામધ્યા ધવાયો. સામાન્યતઃ શિકારી પડખામા નહિ પરંતુ હૃદય ઉપર અથવા માથા ઉપર ગોળી મારે છે, જેથી વન્યપ્રાણી ભોય ભેગુ થઈ જાય છે પરંતુ આ રાજકુમારની ગોળી જરા ત્રાંસી ગઈ. સિંહ મરાયો પણ પૂરો નહિ અને ઘાયલ થઇને નીચે પડ્યો પાય દસ અને પદર મિનિટ થઈ પરંતુ એ ન હશે કે ન ચાલે એટલે રાજકુમાર એની નજીક ગયા એમ માનીને કે સિંહ હવે તો મરી ગયો છે. પરંતુ કુદરતને કરવું હશે તે રાજકુમાર નજીક જતા, ધમધમે વકરેલો એ કૂદ્યો, રાજકુમારનું પડખું ફાડી ખાધું સિંહને હાથે કમોત થયું ત્યાર બાદ આ સિંહને નજી દિવસે મારવામાં આવ્યો.

એવી રીતે ખીજ એક રાજકુમારનું પણ એમ જ મોત થયું એમા સિંહ અને સિંહણ બંને ઉપર ગોળીઓ છોડવામાં આવી, એમાં સિંહ મરાયો પરંતુ સિંહણ નાસી છૂટી એની રોધ કરવામાં આવી, એ ન જડી પરંતુ પાછળથી એકાએક આવીને લાગ શોધી પોતાના પતિને ગોળીઓ મારનાર પર વેર લીધું અને ત્યાં જ ફાડી ખાધેલ. સાસણગામની સામે વાસાદોળ હુંગરામા આજે પણ બે સ્મરણચિહ્નો છે. એ છે સિંહના અને સિંહણના મૂખે મરાયેલા બે અંગ્રેજોના રાજકોટના નવા વેસ્ટ દવાખાના પાસે કાર્નેજીનો કુમારો પણ સિંહ મુખે મરાયેલા કાર્નેજી અંગ્રેજનું સ્મરણચિહ્ન છે

વ, વ્યાસ

ગિરના ડાલાળા નામે નેસમાં પીઠો રજારી છે. ભારી બલકુડો. ખાપનું નામ જસો ને એના ખાપનું નામ કાનો.

એક દી સવારના પોરમાં ખરાબર દી જીગે પહર ચારીને પીઠે પોતાનું ખાડુ (બેંસોનું ટાળું) ઝોકમાં પૂછું. ત્યાં ખારાપાટ તરફના બેક મેંમાન આવ્યા. સામ સામા ખમે હાય નાખી નેરામરામ કર્યા.

પીઠા રજારીની ઝોક [વાડો] વિધાકવા જમીનમાં ગોળા કારે રહી ગઈ છે. એને એક પરહ[માથેડું] કાઠાળી કાંટાની વાડય છે ને તોતીંગ ઝાંપો છે. નાનો સૂનો ગઢ જોઇ લ્યો. સામટિયું દોઢસોક બેંસું પીઠા પાસે છે.

ઝોકની માલીકાર જ પોતાને રહેવાનું ઝૂંપડું. મેંમાનોને પીઠો ઝૂંપડામાં તેડી લાવ્યો. પીઠાની ઘરવાળીએ મેંમાનોનાં દુઃખડાં લીધાં. ખબર અંતર પૂછ્યા. ઝૂંપડામાં જ બે ખાટલા ઢાળી રપાળી થીંગડી ભાત્યવાળી ધડકિયું પાથરી મેંમાનું ને બેસાર્યાં. નેસમાં ખબર પડતાં આઠ દસ જણા મેંમાનું ને મળવા આવ્યા. એમથી ફેટલાક ખાટલે અને ફેટલાક નીચે બેઠા. પીઠાનું નાનકડું ઝૂંપડું ધડીમાં તો માથુસોથી ચિઝકાર ભરાઈ ગયું.

ઝૂંપડામાં જ એક ખૂલે ચૂલો. પીઠાની ઘરવાળીએ એકદમ એક બેંસ દોહી દૂધનું જ તપેલું ભરીને ચૂલા ઉપર ચા મેલ્યો. રજારણે ચાની ભૂકી મૂડીએ મૂડીએ અને ખાંડ ધોબે ધોબે તપેલામાં નાખી. રગડા જેવા બેંસના દૂધના ચાના પ્યાલા સદર સોંતા ભર્યાં. પ્યાલા ને રકામિયુંમાં તર જમી છે ને ધીમા પતનની ફણગીયી તર થોડી થોડી હલી રહી છે. ચાના પ્યાલા પીરસાઇ રહ્યા છે. એક ખાટલે ચા અપાસો. ખીજે હજી બાકી છે.

ગિરનાં જાતી સમાજા કણદાર ખડ ચરી આવી ઝોકની માલીકાર બેંસું ટાળે વળી જોગાળ-

ના ગડાકા દ્યે છે. [વાગોળે છે] ત્યાં જોચિંતાનો એક સાવજ ખાડુની ગંધે ગંધે ઝોકની એક માથેડું વાડય ફૂદી ને અંદર પડ્યો. બેંસું ભાગીને કેટલીક ઝૂંપડામાં ગરવા લાગી. ડાયરો બેઠો છે એની ઉપર એકદમ બેંસુંએ ભીંસ કરી. અજડ બેંસની જાત્ય:

“હે ! હે ! મરો ! મરો !” કરતા રહ્યા ત્યાં તો બેય ખાટલે માથે ભીંસ દેવા માંડી. સૌ જીલા થઇ ગયા. કોઇના હાથમાં ચાના પ્યાલા રહી ગયા, કોઇના ઢોળાઇ ગયા ને માંડ સૌ આદમી ઝૂંપડા બહાર નીકળ્યા. ત્યાં તો સામે જ એક બેંસને સાવજે દબાવી દીધેલ. બેંસ સાવજ નીચે કચરાતી મોતના ખાંખરડા નાખે છે.

પીઠો રજારી મેંમાનની ખાતર ખરદાસમાં હતો, એટલે એના હાથમાં નાનો ખડૂડા પથ્થુ ન મળે. સાલધારીને પોતાના જીવ કરતાં જીવાઇ વહાલી હોય, બેંસની આવી દશા જોતાં એણે જોરમાં ને જોરમાં હડી કાઢી. સાવજ પાસે પૂગ્યો તંબ એને લાન થયું કે પોતાની પાસે હથિયાર નથી. પીઠાએ વિચાર્યું કે હવે પાછા તો હટાય એમ છે નહિ.

સાવજ બેંસની ઉપર છે અને પીઠો ફેંકીને ચડી બેઠો સાવજની ગરદન ઉપર ઘોડો પલાલે એમ. બેય હાથથી સાવજના બેય કાન પકડી સિંહને સજડો સજજડ કરી દીધો. સાવજ હલે કે ચલે.

ખીજ જથ્થુ સૌ સામે જ હતા ઈ બધાય તો હાંફળા ફાંફળા થઈ ગયા. પીઠાની ઘરવાળી તો હજી ચૂલા આગળ બેંસું સોંસરવી થઇ ને ઝૂંપડા બહાર નીકળવાની મથામણ કહે છે.

બે ચાર જથ્થુ પાસે કુડાડિયો છે. પીઠો કહે: “એલા મારા હાથ સાચવી સાવજના માથામાં કુડાડી-નો ધા કરો !”

પથ્થુ કુડાડીવાળા જીવાનો હરેરી ગયા. ઇ

સિંહ શિકારનાં પ્રશસ્તિ ગીતો

જયમદ્દ પરમાર

શ્રી. વજ્રુલાઈ બ્યાસે આજપૂર્વના ઊર્મિ-
નવ યન.'ના અઢામાં સિંહના શિકાર કેવાં કેવાં
કારણોસર કવામાં આવતા એની વિશદ છણાવટ
કરેલી છે. આજે જ્યારે વાઈલ્ડ લાઈફ-વનચર
પ્રાણીઓને ખયારી સેરાની જગત આખામાં ઝુંબેશ
ચાલે છે ત્યારે ૨૦ વર્ષ પૂર્વેના સિંહ અને અન્ય
પ્રાણીઓના શિકાર એક દુઃખદ પ્રકરણ બની રહે
છે. જે કાળે અંદૂકોની શોધ નહોતી થઈ તે કાળે
સિંહનો શિકાર ખેલવો એ લોહાના ચણા આવવા
જેવું હતું છતાં માનવ વસાહતો અને પોતાનાં
પાળેલાં પ્રાણીઓના રક્ષણ માટે સિંહનો શિકાર
અનિવાર્ય બની રહેતો.

એ પછી તો રાજ બાદશાહ થયા એટલે
શિકાર-મૃત્યા પેટરા જ લેખેએ એવી એક પ્રણાલિકા
ખંધાઈ ગઈ અને બિનજરૂરી રીતે નિર્દોષ પ્રાણી-
ઓની કતલ થતી જ રહી, ભારતમાં જંગલો ઘટતાં
ગયાં તેમ જંગલનાં પ્રાણીઓની વસતી પણ ઘટતી
ગઈ. છતાં શિકાર ન ઘટ્યો, જાણે કે હિંસક માનવીએ
વનચર પ્રાણીઓને નેસ્ત નાબુદ કરવાની હોડ બકી
પોતાનો જ અધિકાર આ જગત ઉપર હોવાનો
દાવો સાબીત કરવાનો અખડ હત્ય કાંડ માંડ્યો.

અંદૂકો આવ્યા પછી તો શિકાર અતિ સરળ
થઈ ગયો. ગમે તે સુરક્ષિત સ્થળે છુપાઈને કે
સુરક્ષિત અંતરેથી માત્ર નિશાનખાજી લેવા જ
આ શિકાર થતો રહ્યો. આફ્રિકાના જંગલોના
સાહસવીર શિકારીઓને આ જમાતથી જુદા જ પાડવા
રહે. કારણ કે એ શિકારીઓએ શૌર્ય, સાહસ અને
કુનેહખાજી વિકસાવતાં વિકસાવતાં પ્રાણીઓ પ્રત્યેની
લાગણી પણ કેળવી ને એનું વૈજ્ઞાનિક સંશોધન પણ
કરી છેવટ વાઈલ્ડ લાઈફ-વનચર પ્રાણીઓનો સંહાર
ન કરવા અને બચાવી લેવાનો નિર્ણય ઉપર આવ્યા,
હિંસક પ્રાણીઓ સાથેની એમની મમતા-આત્મીયતા
ખંધાઈ રહી.

સૌરાષ્ટ્રના ગિર વિભાગને લાગેવળગે છે ત્યાં
સુધી અંગ્રેજોનો અમલ આવનાં રજવાડાં સ્થિર
થતાં જતાં સિંહના અને અન્ય પ્રાણીઓનો શિકાર
રજવાડાંનો, અંગ્રેજોનો, અમલદારોનો અને શિકારી-
ઓનો મોજ વિલાસ બની ગયો. એણે હિંસક પ્રાણીઓ
હરણાં અને પક્ષીઓનો સોય વાળી નાખ્યો. ૪૦
વર્ષ પૂર્વે એના વિરોધી પણ ગિરતા, જીવ દયાવાળા
પણુ જોર કરતા થયા, પણ ગિરના જંગલમાં કોણુ
જીવ દયાવાળા વિરોધ કરવા બધ?

સિંહથી જનહાનિ થતી હોય, દુધાળાં કે
પાળેલાં પ્રાણીઓને બચરૂપ બનેલ હોય ત્યાં સિંહ
કે બીજાં હિંસક પ્રાણીઓનો શિકાર અનિવાર્ય
બને, પણ સ્વરાજ પહેલાંના કાળમાં અને ત્યારપછી
સૌરાષ્ટ્ર રાજ્યની રચના બાદ પણ ગ્રાંધીવાદી સરકારે
કે સરકારોએ કાંઈ રજવાડાંની કે અમલદારોની મોજ
ને ખાતર સિંહના શિકારની જે છૂટ લેવા દીધી એ
તો અક્ષમ્ય અપરાધ ગણવો જોઈતો હતો.

બીજો પ્રશ્ન ગિરમાં જતા કે વસતા માલધારી-
ઓ અને ખેડૂતોના અને સિંહના જીવન સંઘર્ષનો
રહ્યો છે. ઠીક પડયું છે ત્યારે રાજકીય કારણોસર
વસવાની છૂટ આપી છે, કાયમી જેવા કુકમો કાઢી
આપ્યા છે ને ઠીક પડયું ત્યારે ગિર છોડી જવાના
કે વસવાટ દૂર કરવાના કુકમો હોડ્યા છે. સરકાર
કે સરકારોએ વાઈલ્ડ લાઈફ અંગે ચોક્કસ નીતિ
નક્કી કરી હોય તો પણ પરિસ્થિતિના દબાણ પ્રમાણે
સરકારો વર્તી છે. પહેલાં સિંહોને મારવાનું થેલું
હતું, હવે સિંહ-દર્શન માટે પણુઓને મરાવવાનું
થેલું વળગ્યું છે. કાયમી લાલચે ટટળતા પ્રજાજનો
ચીંધરાં જેવા થઈ બધ પછી સિંહનું તો થું ગયું?
એ ફૂતરા જેવા થઈ ગયા છે.

સ્વરાજ પહેલાંના ૫૦-૭૫ વર્ષનો ગાળો
સિંહની હસ્તી માટે હોનારત સમો નિવડ્યો છે.

સિંહ માણસ કરતાં વધુ બળશાળી અને નહોર દાંતના કાતીલ સાધનોવાળું પ્રાણી છે. એ નહોર દાંત સામે માનવીએ ભાલા તલવારનું સાધન શોધ્યું ને ભાલાં તલવારથી માનવીએ સિંહ સામે યુદ્ધ ખેલ્યાં ત્યાં સુધી તો માનવી પણ બળશાળી, સાહસિક અને કુનેહબાજ રહ્યો. ત્યાં સુધી સિંહની સામે માનવીની પ્રશસ્તિ થાય તે સ્વાભાવિક હતું.

એ જ રીતે બરછી, કુહાડી, કટાર, જમૈયા ધારિયાં, લાકડી કે આડ હથિયારે જેણે સિંહની સામે જુદાં ખેલ્યાં એ બધા ધન્યવાદને પાત્ર હતા અને છે. પણ માચડે ચડીને કે લાગમાં લપ્પને બંદૂકથી સાવડને મારવામાં થોડી હિંમતની જરૂર પડે જ, ખાકી તો એ નિશાનબાજના જ ખેલ હતા.

સાવ સાવડની સામે જઈને બંદૂક દેવામાં વધુ બહાદુરીની જરૂર પડે અને બંદૂક દેવાતાં છતાં સાવડ માથે આવે છતાં અથડાગ રહીને મરણિયો સામનો કરનારા ભડવીરો જ ગણાય. પણ સિંહની સાથે જંગલમાં વસનારા નિર્તાત આડ હથિયારે સિંહ સામે જુદાં ખેલતા રહ્યા છે, એ જ સૌથી વધુ બહાદુર રહ્યા છે. પણ એવાઓનાં પ્રશસ્તિ કાવ્યો ઓછાં રચાયાં છે. જ્યારે બંદૂક મારનારાઓનાં, ઝાઝા માથુસોએ વધુમાં વધુ સુરક્ષાનાં સાધનો વચ્ચે સાવડને બંદૂક દેનારાનાં પ્રશસ્તિ કાવ્યો વધુ રચાયાં છે.

બળ સિંહનું અગાધ પણ પ્રશસ્તિઓ એ સો વર્ષના ગાળામાં માનવીઓની જ વધુ રચાઈ છે. અને ખાનદાન અને ખમીરમાં પણ સિંહ જ માનવી કરતાં વધુ મહાન રહ્યો છે, ગરવાઈ પણ માનવી કરતાં સિંહમાં વધુ માલુમ પડી છે, છતાં પ્રશંસા એને બંદૂક દેનારાઓની થઈ છે. એટલે કે સિંહે બધી સુરક્ષા વચ્ચે પણ માનવીને પરાસ્ત કર્યાં છે ત્યાં ય કોઈ સિંહનું પ્રશસ્તિ કાવ્ય નથી રચાયું. એવા પ્રસંગોએ પ્રશસ્તિકારોએ ભીનું સંકેતી લીધું છે. કારણ કે પ્રશસ્તિકારના એ નકામાં-હિતમાં નહતું.

જ્યારે માનવીની પ્રશસ્તિમાં એને એકાદ થોડું કે એકાદ ભેંસ તો જરૂર મળતી. અને આવા એકાદ થોડા કે ભેંસની ખાતર પ્રશસ્તિકારે નજીવા બનાવે

માટે કે નજીવી બહાદુરી માટે અશોક ચક્રના વિજેતાથી પણ વધુ મહાન ચીતર્યો છે. અને આવી પ્રશસ્તિ મેળવવાની સ્પર્ધાએ સિંહોના વધુ હત્યાકાંડ સજ્યા છે.

રાજપુત યુગના એક હજાર વરસના ઇતિહાસનાં પ્રશસ્તિ કાવ્યો પણ અન્વેષણ માગે જ છે. ભિચિત અને અનુચિત પ્રશસ્તિઓ માટે. પણ એમાં રાજવીઓનાં કુળ, જાતિનાં મદ, અભિમાન, મહત્તા અને પ્રતિષ્ઠાની ભૂખ પણ ઓછી કારણભૂત નથી. રાજવીઓને એ રસ્તે ચડાવી દેવામાં બ્રાહ્મણો પણ વધુ જવાબદાર હતા. ખૌદ અને જૈન સંપ્રદાયના જોર સામે બ્રાહ્મણોના જીવન સંઘર્ષનું, બ્રાહ્મણોની હસ્તી ટકાવવાનું અને પ્રભુત્વ મેળવવાના પરિણામે એ બનેલું.

સંસ્કૃત સાહિત્યમાં સિંહની પ્રશસ્તિઓ જ વિશેષ છે, અને સિંહના શુભોથી માનવીને વિલુપિત બનતો જોતાં સંસ્કૃત કવિઓ નાચ્યા છે. સિંહના વિવિધ લક્ષણોથી, અલંકારોથી અને ઉપમાથી માનવીને વિલુપિત કરતાં સંસ્કૃત કવિઓએ ગૌરવ અનુભવ્યું છે.

લોક સાહિત્યમાં પણ ફેટલુંક એવું સાહિત્ય સંસ્કૃતમાંથી જાતરી આવ્યું છે, ફેટલુંક સંસ્કૃત સુભાષિતના સંધા તરજુમા જ છે અને ફેટલુંક મૌલિક પણ રચાયું છે. પણ પ્રશસ્તિ કાવ્યોની દૃષ્ટિએ જોતાં સિંહ કરતાં માનવીનાં ખીતો જ વધુ રચાયાં છે. કારણ કે સિંહ પાસે જરૂર, જગીર કે માલદોર આપવાનું કોઈ સાધન હતું નહિ છે નહિ.

ફેટલાંક પ્રશસ્તિ ખીતો ઘણા સમયાનુકૂળ ને માનવીના વીરત્વને યોગ્ય રીતે ખિરદાવનારાં પણ છે. પણ દુઃખની વાત એ છે કે અસંખ્ય ઘટનાઓ એવી બની છે કે જેમાં માનવીએ અજબ સાહસ, અતુલ બળ અને અદ્ભૂત વીરત્વથી સિંહ સાથે યુદ્ધો ખેલ્યાં છે કે અકદપનીય બહાદુરી બતાવી છે એ બધાં વીરત્વ અભૂપ્રીયાં રહ્યાં છે. એવી ફેટલીક ઘટનાઓ આ અંકમાં મળશે અને એ સિવાયની અદગક એકઠી કર્યા વગરની કે નોંધ પણ લેવાયા વગરની પડી છે.

છતાં એ સો વર્ષના ગાળામાં રચાયેલાં

પ્રથસ્તિત ગીનો એક હકીકત બની, એક ઇતિહાસ બન્યો, એમાં ક્યાંક વીરત્વ હતું તો ક્યાંક કવિનું રચના કૌશલ હતું. કલ્પિત ભાવના હતી ને કવિત્વ શક્તિ પણ હતી, એ માટે આ અંકમાં પ્રથસ્તિ ગીતના કોઈ કોઈ નમુના આપેલ છે. કોઈક સમજવાં સરળ છે તો કોઈક કઠીન પણ છે. વિસ્તાર ભવ્યથી અથો આપવા શક્ય નથી ગયા.

એ જ રીતે સિંહની શક્તિ અને સ્વરૂપ વર્ણનનાં ગીતો પણ કેટલાંક આપ્યાં છે. સિંહની ઘટનાઓ તો અદ્ભુત છે, જેમ જેમ મેળવતા ગયા તેમ તેમ એની વિપુલતાનો પ્રયાસ આપતો ગયો. પણ સિંહ અંગેનાં ગીતો, કવિતો, દુહા, છંદ વગેરે લોકજીવનના અન્ય પાસાંઓના પ્રમાણમાં બહુ ઓછાં રચાયાં છે. અહીં એક નીચે આપ્યું છે.

*

તપસી ગીત સાણેર

લતાલુળ ગર્વવર્યો, ઝાડ પા'ડ લીલુડાં,
આભને થોભ ફઠ પા'ડ ઊભા;
તંબુ જેમ ખેંચીઆ, એમ વેલડી તર પર,
ચોમાસે ગર્વવર્યોં દીએ શોભા. ૧
રાત દી સિંહના જિયાં રહેહાણુ છે,
ગ ટે ડે મેઘ છ' સિંહ ગાળે;
વાણ્યથી ઝોકમાં માલ ગોળે વળે,
ફૂડકથી પશુડાં થાય ફોળે ૨
ગોળા સમ માથડાં, તીન ફૂટાં ગજે,
શોભતી કાન લગ વાચ ચીરી;
લાલ લાલ છુલ જેમ આગથી લહલહે,
તમ'કે આંખ બે જ્યોત તીરી ૩
કાળ કંટારજી ડાઢ વિકરાળ છે,
હાલવા છાતી ને ગીવાધારી;
ચાર પગ નોર તે જેમ જમૈયા સજ્યા,
ભયાનક રૂપ નરસિંહ લારી ૪
રીચણ કે કેહરી, ગર્વ તણો રાજવી,
ફાંટ ફાંટ થપાટે ધૂળ ફોળે;
વારાત હાથી કે પાડાને બીખતણુ,
બરો નવહથો એ ગર્વોં બોળે. ૫
જખખર કેશવાળી જાણે જટાળો જોગ'ધર,
લટાઈ જરા છૂટ ગયું લપસી;
ગર્વવર્યોં ઝાડને પહાડના ગાળામાં,
તિતિક્ષા વેઠતો સિંહ તપસી. ૬
આરોર સામતલાઈ

(કુંભણ)

ગર્વવર્યોં—ગિરિવર. વારાત—વરાહ. તિતિક્ષા—સુખ દુઃખને સહન કરનારો. વાચ—મોંઘાડ.

(આ પ્રશસ્તિ ગીત ડેડાણના દરબાર ઉન્નડભાઈ ઉર્ફે દાદાભાઈએ સિંહનો શિકાર કરેલો તેનું છે. ઘણું કરીને આ ગીત ડોળિયાના સુપ્રસિદ્ધ સ્વ. ગીગા ખારોટનું રચેલું છે. સપાખરાની રચના ઉપર એમનો અદ્ભુત કાણુ હતો. પોતે શિશુ કવિ હતા. ખૂબ ચતુર અને વ્રતધારી હતા. સિંહને વ્યાધ પશુ કહે છે. એટલે કવિએ જરૂર પડે વાધ સજ્જાનો ઉપયોગ કરતા, ત્રીજી કડીમાં બે લીટી ખૂટે છે તે નથી મળી. સં.)

ગીત-સપાખરૂં

ગજાં ત્રોડરો વાધ ગરવયાંવાળો ગાઠો,
ડરાવે સાવળાં ભારે ખાડાતાં હંમેશ;
ખાણુમુખે નાખ્યા ભેળા ગજજઠળાં ભાગે ખીકે,
કુંગરાને ગાળે ગાળે હુંકે બિયે આધોદેશ ૧

વરાડેલ ખરેખરો નાહોર છલકું વધુ,
પ્રાછટેહી વીખે જાતો હાથિયારા પ્રાણુ;
ગજાં કુંભાથળાં કુંભોળાં તક આખાં ગળે,
ધરા વંકી ગર્થ માથે કાઢે ઘણો ઘાણુ. ૨

પંજળો ડણુંકે તંયે પાંચ દસ દોસ ત્રાસ પડે,
રંજડે હી માલ અત મચાવે હી રાડ; ૩

સાખદા ઘણા લોક તેની વાંસે માથાં ચૂથે,
ચૂથે મેડા રોકે કેડા સાખદા ગાળાય;
ધમકે આવતો થકો કાહીરાકા પાગ ફૂળે,
મિંચદળ આવ્યો વંકા માગાધાર માંચ; ૪

સુણી ખાત અસી કાને શીહારાકો ઘણી ચડયો,
પડયા નોખત હી ડંકા ગાજિયા જમીન પીઠ;
આયુદ્ધ અઢારે ખાંધ્યા ભારત કરેવા અંગે,
નંદહી ભાણુરે ઘોડાં હાંકિયા નત્રીઠ. ૫

ભેળાંહી મરદા મરદા ઉતરું કમંદ ભાથી,
લોહી લાડી ખંકા કાઠી હંટેના લગાર;
કોધાળા કાંથળતણા કાતિયાળ પંડયે કંટા,
મારણા સાહુળા ત્રાપે આગરા ઉભાણુ. ૬

હાક વાગે જેલખીઆ સુમરા નકે પાછા હટે,
ખોરીઆ એભલ ખરા રાડકા ખરાડ;
પાંચસો થકી ન હટે ચોકીઆ શેલાર પાછા,
પ્રશચારી છૂટે ઉપાડણો પાડ ૭

ભડાં ખરાં અત ઘણાં અમીર ઉમરાવ ભેળા,
શ્યામ ડેડાણરા આયા ભુજાયું છકેલ;
કેસરી ખતાવો કીયાં પામે જાવા નકો કેંદી,
ખરો સાવઝાંહી મારે મચાવણો ખેલ. ૮

જળાં ભુરાંવાળો આજ છછેડી જગાડયો જ્યારે
હડેડી ભારથથે ભકયા પંજ નીમજ હડીલ;
લીધી ખીજતોડ જ્યારે આભ ખડેડવા લાગ્યો,
કેસરી સિંહ સામે મંડાણો કેટીલ. ૯

ભારથે આટકયા જ્યારે સાહુળો ને બિયાભૂપ,
વાગી હકડાક નોરી ખાગરી પ્રછટ્ટ,
ધુવાધાર લાગી તિંયા, હલખત્રી હુઈ ધરા,
પડેખંધુકારી ધાણી છૂટી ગોળિયાં પ્રછટ્ટ; ૧૦

મંડાણુ ધીંગાણુ જામ્યું દેવતા કેંક જોવા મળ્યા
માથેહી વેમાન અને રોકયો રૂંધ્યો આસમાન;
જોગણુ-આયું જુવે જગ હાથમાં ત્રિશૂળ જડે,
ખરો રગતારો તિયાં મચાયો હી ખગ. ૧૧

લીમ હરે કરી વાર ગાયાંવાળી એમ ભાણુ,
ડિયે હી શાખાશી (જેને) બધા દશેદેશ;
શામ પરતાપે તેગ દેગ તપે ગાદી,
છડા અટકા પ્રદેશ વાકા રાજા ઉનડેશ. ૧૨

લાવનગર મહારાજ લાવસિંહજી અને મહારાણી નંદકુંવરબા પીલ માર્ડનમાં તાજે સાવજ પકડાઈને આવેલો તે જોવા પધારેલાં. પીંજરામાં ધવાયેલો સાવજ કોઈ સમ્રાટની અદાથી સૂતો હતો. નવેક હાથ લાંબો, કાળા ચાહી ઢંગેલી લાંબી કેશવાળા મોટી માથું જેવડું માથું પછાડી પછાડીને લોહી-લુહાણુ થઈ ગયેલું.

મહારાજએ સાવજ તરફ અગિયો ચીંધીને મહારાણીને કહ્યું :

“આ સાવજનો શિકાર કરવા મેં ઘણી મહેનત કરેલી. કેટલીયે વખત ઠાકા કરીને ઉઠાડેલો પણ કોઈ હી અપડાયેલો નહિ, આજે આપણા શિકારીઓએ સપડાવીને પકડતાં પાંજરામાં પુરાયો છે. પહેલાં જો નજરે પડ્યો હોત તો આ એકસએક (બંદૂક) એના રામ રમીડી દેત.”

“એ વખતે આપની સામે થઈને હતો ક્યો હોત તો ?”

“અરે એના ભાર શું છે ? આવા તો મેં કોંઈ સાવજના શિકાર કરી નાખ્યા છે.”

“એ હું ક્યાં નથી જાણતી ! પણ હમણાં હમણાં કોણ જાણે પણ આપ સાવજનો શિકાર કરો છો એ મને નથી ગમતું. આપણે રાજ છીએ તો શું આ સિંહ અને સસલાં આપણી પ્રજા નથી !” મહારાણીએ પ્રશ્ન કર્યો.

“એવા ટાપલાવેડા આપણને ન પોસાય.” મહારાજએ જવાબ આપ્યો.

“આમ જુઓ તો ! આ સાવજ કેવો પ્રચંડ છે ? એની સુંવાળી કેશવાળી, એની ચમકતી સુંદર સોનેરી રંગાટી, કેવો સુંદર છે ? કોઈ કુંગરાની ધારે આ સિંહ અને સિંહણ બેલાડ બિલાં હોય અને માથે સંધ્યાનાં તેજ ઢળકતાં હોય ત્યારે કેવાં મસ્ત અને બવ્ય લાગતાં હશે ? આવા શક્તિ અને

પરાક્રમના પ્રતિક જેવા સાવજને નિહાળવાને બદલે તેનો શિકાર કરવાનું અને પિંજરમાં પૂરવાનું કેમ મન થાય ?” મહારાણીની અંખમાં કંઈક જાલરાશ આવી.

“અમે તમારા સ્ત્રીના દિલની વાત સમજી શકતા નથી. તેમ તમને સ્ત્રીઓને શિકારના શોખની વાત કોઈ હી સમજશે નહિ.” મહારાજએ કહ્યું.

“મારે એ સમજવી યે નથી. મારા મનમાં આ વનરાજને પિંજરમાં પુરાયેલો જોઈને કોઈ પરાજિત રાજા ધવાયેલો નિરાધાર પડ્યો હોય એમ લાગે છે. મનમાં ન સમજાય તેવી વેદના જાગે છે. મનમાં એમ થાય છે કે ‘આ પિંજરનું પારણું ખોલી ને પિંજરમાં જાઉં અને એના ધા ધોઈ એની કેશવાળી પંપાણું.’”

મહારાણીને લાગણીવશ ચર્તા જોઈને મહારાજે કહે :

“જો જો હો ! સાવજનો કાળિયો થઈને મને ક્યાંક રખડાવતાં નહિ !”

“આ સાવજ સૂતો છે, એના પિંજરમાં જઈને પંપાણે એવો કોઈ બહાદુર હશે ?” મહારાણીને ખરેખર આજ સાવજને પંપાણવાની રહ લાગેલી.

“મારા બોલ ઉપર દીપડાના દરમાં દાખલ થઈને દીપડાને લગાડીને દીપડાનાં ખચ્ચાં લઈ આવેલા સુમાત જેવલીઓ અને નરસિંહ શેડીઓ આજ યાદ આવે છે. એ વખતના મેણાના ધા સહન ન થવાથી જમને વલસ પટેલને ગોળીએ દીધેલી, અને ફાંસીએ ચડી ગયેલી. સુમાત આદેશંગ છોડીને ક્યાંક ચાલ્યો ગયો છે. અરે હાં, યાદ આવ્યું, આ આપણા દરેદાર નાટકમાં દીડા સાથે બથો-બથ આવીને દીપડાને માર્યો છે, એ પીંજરામાં જાય એવો ખરો, દ્યો બોલાવું !” મહારાજ રંગમાં આવી ગયા.

“ના ના, એવા બહાદુર માણસને કારણ વિના મોતના મુખમાં ધક્કલવો ?” મહારાણી ઝઝકી ઊઠ્યાં.

એવા માણસની પરીક્ષા કરી રાખી હોય તો કેક'દી કામ આવે અને તમારું મન થયું છે તો જુઓ તો ખરાં ! હું સામે ઊભો છું. સાવજ હલ્યા ભેગો તો ફૂંકી દઈશ.” મહારાજ તત્પર થયાને નાંચલાને બોલાવ્યા :

“અરે નાંચલા ! અહીંઆ આવો તો !”

મહારાજનો હુકમ થતાં છકૂટને ત્રણેક ધંચ ઊઠ્યો, ગજગજ પહોળી છાતી, સીધું અણિયાળું નાક, વિશાળ આંખો, લોખંડી ભૂખઓ અને કાંધમાં જુવાની ભગડતૂતી રમતી હોય એવા પડછંદ નાંચલાએ આગળ આવીને મહારાજને સલામ ભરી હુકમની રાહ જોતા ઊભા.

“કેવા છો ?” મહારાજએ નાંચલા ગોહિલ છે એ જાણતા હોવા છતાં પૂછ્યું.

“હું તો ગોહિલ” નાંચલાએ નમ્રતાથી કહ્યું.

“મારો હુકમ માનો ?” મહારાજએ પૂછ્યું.

“ગોહિલો મહારાજના હુકમ માથે માથડાં ફેલ કરતા આવ્યા છે.” નાંચલાએ જવાબ આપ્યો.

“આ કાંઈ માથડાં ફેલ કરવાની વાત નથી. મારે તો તમને સાવજના પાંજરામાં મોકલવા છે અને તમારે સાવજ માથે હાથ ફેરવવાનો છે, જરો ?”

“જરૂર હજુર !”

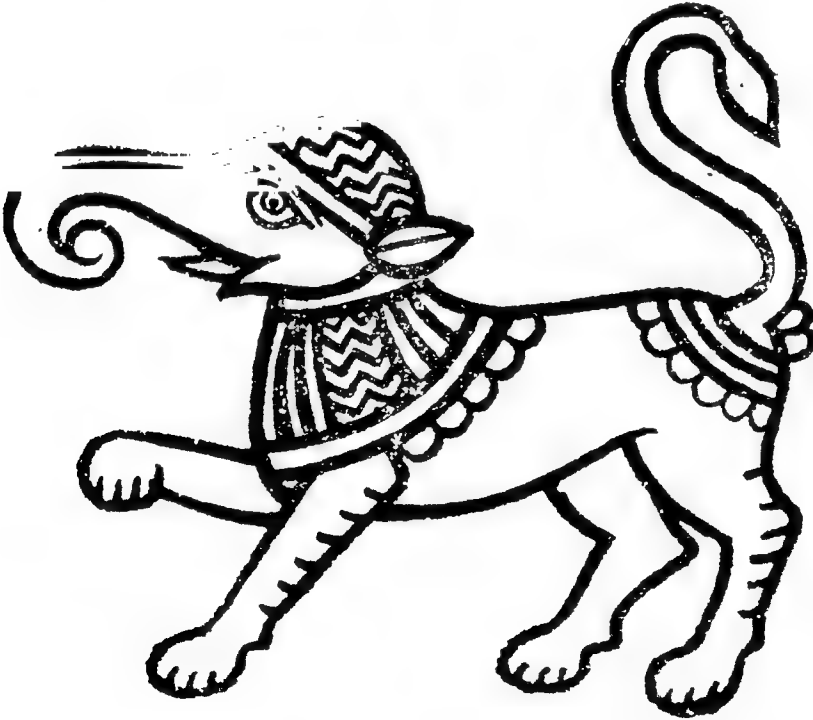
“તો કરો કંકુના !” એમ કહીને મહારાજએ રખેવાળ પાસેથી આવી માગીને નાંચલાને આપી. નાંચલા આવી લઈને તાળું ઉઘાડવા જતા હતા ત્યાં મહારાજએ કહ્યું :

“કુરો !”

‘કુરો’ કહેતાં નાંચલાએ મહારાજ સાચું જોયું.

“આ તમારાં રીવોલ્વર અને કીરીચ અહીં મૂકીને જાઓ.”

મહારાજનો હુકમ થતાં કમરે લટકતી કીરીચ અને રીવોલ્વર કાઢીને મહારાજ પાસે મૂકી.

છીપાએ માતાની પછેડીમાં હાથવડે છાપેલો ગજમુખ સિંહ વ્યાલી

નારલાએ પોંજરાનું તાણું બોલીને ખારણું ઉઘાડ્યું અને પાછું વાસી દઈ મક્કમ પગલે પોંજરામાં આગળ વધીને સાવજ તરફ ગયા.

તુરત જ મહારાજાએ બેઠક ખોલે ચડાવી સાવજના માથાનું નિશાન લઈ લીધું. વધુ થડકે નારલા સાવજ માથે નમ્યા અને માથે હાથ ફેરવ્યા. માથા ઉપર હાથ ફેરવી પછી વાચામાં હાથ ફેરવીને ઠેંક પૂછ સુધી હાથ ફેરવ્યા. “બીજી વખત” મહારાજાએ હુકમ કર્યો.

નારલાએ તરત બીજી વખત માથાથી પૂંછ સુધી હાથ ફેરવવા માડ્યો. કોઈ ધાવલ દિવને માથે હેતાળ હાથ ફરતો હોય તેમ સિંહને લાગ્યું.

“બસ, બહાર આવો.” મહારાજાએ હુકમ કરતા નારલાએ પાછા ફરીને પોંજરાનું ખારણું ઉઘાડ્યું, બહાર નીકળીને ભટાક ખારણું બંધ કરી, આગળીઆરો દીધો, તાણું વાસી ચાવી ફેરવી ત્યાં અચાનક સાવજે લા સાધી મહારાજા તરફ ફર્યો. પાંચ ફૂટ જાયે જતો પોંજરાના સજિયાને વળગી પડ્યો. ને પોંજરાના સજિયા મોઢામાં લઇ વાળી નાખ્યા.

સાવજ પોતા તરફ ફરતાં મહારાજા બે ડગલા પાછા ઢગી ગયા અને અચાનક બેઠકની લમલમિયે આગળી દમાતા હપમમ કરતી ગોળી વછૂટી ગોળી સાવજનું માથું ચૂસી ગઈ ને ફશવાળા ને લગરકો લેતી ંધ.

સાવજ ભુરાટો થઇ ને પાછો પડ્યો અને ખારો થઇને રીસમાં પૂળના ઝડાને વળ દેતા ડણક ઉપર ડણક નાખતો હડડવા લાગ્યો. સાવજની મજા નાથી મહારાજાની ઘોડાગાડીએ જોડેલા ઘોડા ભડકીને લાગ્યા, અને ઘોડાગાડીના ભાગીને બૂકા બોલાવી દીધા. બાજુના પોંજરામાં પૂરેલા સાવજે ભમના માર્યા એક ખૂણામાં લપાઈ ગયા મહારાજાએ પાસે જામેલા મહારાણી સામે જોતા મહારાણી ખડખડાટ ઢરી પડ્યાં.

“નારલા !” મહારાજાએ નારલાને બોલાવ્યા.

“જી.” કહીને નારલા સલામ ભરીને જિભા રહ્યા

“તમે દાર પાંચો છો ?”

“જી ના.” નારલાએ ઉત્તર આપ્યો

“તો પછે આ પોંજરામાં કેમ ગયા ? જોતા નથી તમે આ પોંજરામાં હોત ને સિંહ આ રીતે હલેલો કર્યો હોત તો શું થાત ? પોંજરામાં જતા પહેલા કાંઈ વિચાર તો કરવો હતો ?” મહારાજાએ કહ્યું.

“નામદાર ! હુકમ આપનારે વિચાર કરવાનો હોય છે. સૈનિક તો હુકમ પાળવાનો હોય છે સૈનિક વિચાર કરે તો સૈનિક ન બની શકે” નારલાએ નમ્રતાથી જવાબ આપતા કહ્યું.

“પશુ તમને સાવજે પતાવી દીધા હોત તો !” મહારાજાએ ફરીને પૂછ્યું.

“જોત અને જીવન એ તો ભગવાનના હાથની વાત છે અમારા સૈનિકની લાજ તો ભગવાન અને ઘરડાના પૂન્ય રાખે છે” નારલાએ કહ્યું.

“સંભળો છો ને !” મહારાજાએ મહારાણી તરફ જોઈને કહ્યું.

“રજા હોય તો મારે નારલાને ઈનામ આપવું છે !” મહારાણીએ મહારાજાની સમતિ માટે પૂછ્યું.

“તમારા તરફ મેં એ માટે જ જોયેલું.” મહારાજાએ કહ્યું

મહારાણીએ પોતાના મળામાંથી હાર કાઢી ને નારલાને આપતા કહ્યું

“તમારી બહાદુરી હિંમત અને સ્વામી ભક્તિ માટે હું તમને આ ઈનામ આપું છું.”

નારલાએ હારનો સ્વીકાર કરી માથે ચડાવ્યો અને મહારાજા અને મહારાણીના મસ્તક ફરતો ફેરવી ને હારનો ઘોળ કરીને મહારાજાના ચરણ પાસે મૂક્યો. (ઘોળ કરે એટલે માથેથી અલાગલા ઉતારીને સ્થમિત કરે.)

પોતાના જોવારમલ ખેટડાની ખુમારી અને વીરતાના અતરથી વારણા લેતી મા જેમ મલકી જોડે તેમ મલકી ઊઠ્યા મહારાણી નદકુ દરખા.

સેવકને ઈનામ આપતા સામેથી વિવેકના બે બોલ લખવાને ખટલે હારનો ઘોળ કરીને નારલાએ લાપરવાહી દેખાડી તેથી મહારાજા ગુરસે થઇને આકું જોઈ ગયા

ગિરના વનને ધ્રુવવતા ટીલિયા રાજનું થોડા વરસ પહેલાં અચાનક અવસાન થયું. ટીલિયા રાજ એટલે ગિરના જંગલનો સિંહ. સાસણ નજીક આવેલા શીરવણનેસ પાસે જ્યારે એ મરણ પામ્યો ત્યારે તેની સૌથી વહાલી રાણી લાસૂડી સિંહણ એની પાસે જ રહેલી, અને છેક છેવટ સુધી લાસૂડી એની પાછળ પાછળ સાસણ ગામના પાદર સુધી આવેલી. બનેલું એમ કે એક સિંહ બેલાડને (સિંહ દંપતી) પકડવા માટે જનવડલાના માર્ગે પીંજરા ગોઠવવામાં આવેલું. એ પીંજરામાં અચાનક લાસૂડી સિંહણ પકડાઈ ગઈ. એ ખબરથી ટીલિયો પીળીપાટના મારગેથી લાસૂડી સિંહણ પાસે આવ્યો અને પીંજરા પાસે લગલગ બાર કલાક સુધી બેઠો રહ્યો. પહેલાં તો એણે પીંજરા ફરતા ફેરા માર્યા, લાસૂડીની સામે જીભા રહીને જીલ લાંબી કરીને એનું મોં ચાટ્યું પરંતુ જ્યારે એને ખાત્રી થઈ કે પકડાયેલી એની વહાલી પ્રિયતમા બંધનમાં છે, મુક્ત કરી શકે તેમ નથી એટલે એણે પીંજરાની પાસે જ લાંબાવ્યું. ભૂખ્યો તરસ્યો એ એમને એમ બેઠો રહ્યો. પરંતુ જ્યારે લાસૂડીને પીંજરામાંથી મુક્ત કરી એટલે એ ત્યાંથી ખસ્યો અને બંને જલવડલાનેસના માર્ગેથી શીરવાણ તરફ ગયાં જ્યાં લગલગ બાર કલાક બાદ એનું મૃત્યુ થયું, જેને માટે એ તરફડિયાં મારતો હતો એ લાસૂડી સિંહણ ટીલિયાના મૃતદેહ પાસેથી ખસી જ નહિ. અને ટીલિયાને પોસ્ટમોર્ટમ માટે જૂનાગઢના પ્રાણીસંગ્રહાલયમાં લઈ જવાનો હોઈ, કહે છે કે લાસૂડી-એની પ્રિયતમા ઠેક સાસણ ગામની ભાગોળ સુધી પાછળ પાછળ આવેલી.

આ ટીલિયો સિંહ કોણ હતો? આ લાસૂડી કોણ હતી? બંને વચ્ચે આટલો દાંપત્યપ્રેમ ક્યાંથી? ટીલિયાનું નામ કોણે પાડ્યું? લાસૂડી એને ક્યાંથી બેટી? આ બધી બાબતોની પાછળ શૌર્ય, પ્રેમ અને રોમાંચક પશુજીવનનો ઇતિહાસ રહેલો છે. વન્યપશુ-

ઓના અભ્યાસીઓએ એ નોંધ્યું છે કે જે પશુપ્રાણી-ઓનો ગર્ભધાન કાળ લાંબો હોય ત્યારે તેનું મગજ વિકસેલું જોવા મળેલ છે. આ વન્ય પશુપ્રાણીઓ પશુ માનવજીવનની જેમ પ્રેમ, સુખદુઃખ, કુટુંબ પરિવાર, દાંપત્યજીવન, માંદગી વગેરે પ્રકારની લાગણી અને અસરો અનુભવતાં હોય છે. એનો સૌથી વધુ ઉત્કૃષ્ટ નમુનો સિંહના જીવનમાંથી જોવા મળે છે. વન્ય પશુઓમાં સિંહણનો ગર્ભધાન કાળ સૌથી વધુ લાંબો એટલે ૧૧૦ દિવસનો રહેલો છે. વન્યપશુ-ઓમાં સિંહ એ સૌથી વધુ લાગણી ખાનદાન અને ઉદાર પશુ છે, જેનું દાંપત્યજીવન આદર્શ માનવામાં આવે છે, અન્ય વન્ય પશુઓના જીવનની સરખામણીમાં.

એ ટીલિયા સિંહનું નામ ટીલિયો કોણે પાડ્યું? ૫૦૦ ચો. માઇલમાં પથરાયેલા ગિરના પાંખા જંગલમાં કોઈ એવું ન હતું કે જે ટીલિયાને નહિ ઓળખતું હોય. ટીલિયાનું નામ પડતાં, સિંહોની વચ્ચે રહેનારાં માનવીઓ ટીલિયાને જોવા લાગ મેળવતા, એકઠા થતા, એને જોવામાં કદી કંટાળો આવતો નહિ. ટીલિયો સિંહ જ્યારે એ પાંડો હતો, નાનો હતો ત્યારે જંગલમાં સિંહનું રક્ષણ કરતા રખેવાળોના જણાવ્યા અનુસાર એ ઝઘડાખોર હતો, તોફાની હતો. નાનપણમાં એનાં તેજ, તરવરાટ અને તરાપ અનોખાં હતાં. એણે એનું બાળપણ શીંગવડો નદી કાંઠાના વનપ્રદેશમાં વિતાવેલું. એ અન્ય સિંહો સાથે બહુ ઝઘડતો અને લોહીલોહાણ થતો. માનવીની જેમ જ સિંહને પણ પ્રાદેશિક ભાવના (ટેરીટોરીયલ ઇન્સ્ટીન્ક્ટ) પ્રબળ રહેલી છે. એક સિંહ પોતાના માનેલા વનપ્રદેશમાં ખીજ સિંહને આવવા દેતો નથી તેમ જ પોતાના વિહરવાના સ્થળ કે શિકાર મેળવવાના સ્થળની નજીક ખીજ સિંહને દૂકતો દેતો નથી. પરિણામે ટીલિયો વારંવાર ખીજ સિંહોની સાથે ઝઘડતો, અથડામણમાં આવતો. એથી એનું

કપાળે ધવાતું' અને વારંવાર ધવાવાને કારણે એના કપાળમાં ટીલુ પડી પથેલું, જેના ઉપરથી વનમાં વસતા માલધારીઓ અને ટીલિયો કહીને સંબોધતા અને ઓળખતા. એના કપાળમાં કુદરતી ટીલુ રહેલું નહિ, પરંતુ જે ટીલુ દેખાતું એ એના પ્રસાદ અને શૌર્યની નિશાનીરૂપ રહેલું હતું. રાણાસંગની જેમ. આજળ જતાં એના કપાળનો મોટો ભાગ ધવાવાને કારણે કાળાશ પડતો થઈ ગયો અને ટીનાં જેવો હૂમલુ બની ગયો. જે ઘા પાછળથી પાકીને એના માટે જીરસેલું નીવડ્યો કારણ કે ગયા ચોમાસામાં એના કપાળનો ઘા ઝાઝો નહિ અને એમાં જીવાંત પડી ગઈ. પરિણામે એ ઘા ઊંડે ઊતરીને ઝેરગ્રસ્ત બની ગયો. વચ્ચેએલા આ ઘાએ જ એનું કસમયે મોત આણ્યું, સામાન્યતઃ સિંહનું આયુષ્ય ૩૦ વર્ષનું રહેલું છે, જે વન્યપશુઓના અભ્યાસીઓ અને નિષ્ણાતોનું માનવું છે.

ટીલિયો મરણ પામ્યો અને આગલે વરસે એના કપાળના જીવાંત પડેલી એટલે વારંવાર એ ઝાડના થડ સાથે માર્યા ઘસતો. છિન્ન નક્કી થયું કે એની દવા કરવી. એનો તુમાર ચાલ્યો. પકડીને દવા કરવા જેવી સ્થિતિ ન હતી કારણ કે પકડાવાથી તો એ માર્યા પછાડે અને બમણી ઇજા કરી બેસે છેવટે નક્કી થયું કે એ જ્યાં હોય ત્યાં જ એની દવા કરવી.

એ માટેનું કામ રખેવાળોને સોંપાયું. પ્રસિદ્ધ રખેવાળ વીરમને એક યુક્તિ સૂઝી. બપોર પહેલાં ઝાડના થડ પાસે મારણ મૂક્યું અને ત્યારે એક લાંબા વાંસને છેડે દાનાં પોનાં પાઉડર વગેરે રાખીને વાંસ તૈયાર રાખ્યો વીરમ ઝાડ ઉપર ચડી ગયો.

ટીલિયો આવ્યો. મારણ ખાધું, પાણી પીધું અને બપોરના તડકામાં ઝાડના થડ પાસે જ ઊંઘવા માંડ્યો. એટલે વીરમે પેલા લાંબા વાંસને એના કપાળે હળવે હળવે ફેરવવા માંડ્યો. વાંસથી દવાનું પોતું ફેરવ્યું. વાંસ પેલો એટલે ઉપરથી પાઉડર વાંસમાં નાખીને આખા કપાળે લાગરાવ્યો. આમ એક અઢવાડિયા સુધી દવા કરવાથી કપાળની જીવાંત મરવા લાગી. દવા લગાડતી વખતે ટીલિયો બગી જતો,

પણ મીઠી ચળ આવવાને કારણે એને કપાળે દના ચોપડાવાનું ગમતું ત્યારે તો આઠ દિવસમાં એ સાજો થઈ ગયેલો.

પણ જન્યુઆરી ૬૪ના મહિનામાં ફરીથી પીળીપાટને માર્ગે વિહરતો જોયો ત્યારે એનું જ કપાળ ધવાયેલું હતું. આજીવંત અને ચામડીનો કેટલોક ભાગ ઊખડી ગયેલો હતો.

જૂનાગઢમાં સફરબાગ પ્રાણીસંગ્રહાલયમાં સિંહની રીતસરની દવા હાથ લગાડીને કરવામાં આવે છે, પાટાપીંડી થાય છે, ઇન્જેક્શનો અપાય છે, રેય અપાય છે, ડેલશિયમ વગેરે યુક્ત ખોરાક અપાય છે, તેમ ટીલિયાની સારવારનું વિચારાયેલું પણ એને પકડવાનું જોખમ જેવું લાગેલું.

ટીલિયા રાજનું મરણ થયું ત્યારે એનું આયુષ્ય અદાજે ૨૦ વર્ષની આસપાસનું રહેલું. કારણ કે સૌરાષ્ટ્ર રાજ્યનું એકમ થયું ત્યારે એ પાઠડો હતો, અને ત્યારે પણ એ સમયના રાજપ્રમુખ મહારાજા જમસાહેબના માનીતા સિંહ ચાંપલાની સાથે કાષ્ઠ કાષ્ઠ વાર જોવામાં આવતો.

ગિરના જંગલમાં આવેલા સિંહનું આયુષ્ય જોણું અંકિવામાં આવે છે. એકસદ્ની હાવડ વિદ્યાપીઠના જાણીતા પ્રાણીશાસ્ત્રી પ્રા. નીલ ટાડના અભ્યાસ અનુસાર ગિરના જંગલના સિંહ જોણું આયુષ્ય આફ્રિકાના સિંહોની સરખામણીમાં બેગવે છે. ગિરના જંગલમાં ૨૦ વર્ષના સિંહ બહુ જોવા રહેવા છે. એવા કેટલાક સિંહો છે જેમાં ચાંપલો (નાનો) ગોવિંદો, બૂરિયો, રાતડો મુખ્યત્વે છે. ગિરના જંગલના કેટલાક સિંહ અને સિંહણો રીતસરના નામથી ઓળખાય છે, અને એ પ્રમાણે એની જાળ રહે છે, એવી રીતે એ જુદા જુદા વિસ્તારોમાં વિહરતા, ફરતા જોવા મળે છે. ટીલિયો રાજ વચ્ચે બે વર્ષ સુધી જમવાળા વિસ્તાર બાજુ શી ગવડો નદીના જંગલમાં રહેલો, પરંતુ એ ખ્યાતનામ બન્યા પછી અને ખાસ કરીને પીળીપાટની રહીશ લાસુડી સિંહ રાણીના સંપર્કમાં આવ્યા પછી સાંઠબેડા અને જાનવડા એમ સાસલુરેજ વિસ્તારમાં વિહરતો રહેલો,

દીલિયાનો કુટુંબ પરિવાર પણ સ્પર્ધા વિસ્તારમાં રહેલો. છેલ્લા પાંચ વર્ષથી એ વિદેશી પ્રવાસીઓનો માનીતો બનેલો. ભારતના એ સમયના રાષ્ટ્રપ્રમુખ ડૉ. રાજેન્દ્રપ્રસાદ સોમનાથ મંદિરના નિર્ણાયક સમયે સૌરાષ્ટ્રમાં આવેલા અને ગિરના જંગલનો પ્રવાસ કરેલો ત્યારે તેઓએ દીલિયાને જોયેલો. એ પાદ સ્વ. નહેરુએ ગિરના જંગલનો પ્રવાસ કરેલો ત્યારે દીલિયાની ભાળ મેળવવા ખૂબ પ્રયત્નો થયેલ પણ એ ભ્રમવાળા બાજુ વિહરતો હોઈ, મળી શકેલ નહિ.

જેડનનાં રાજ અને રાણી ભારતના પ્રવાસે આવેલાં ત્યારે તેઓએ ગિરના સિંહ જોવાની ઇચ્છા વ્યક્ત કરી, એ સુખ્ય ગિરમાં સિંહ દર્શનનો કાર્યક્રમ ગોઠવાયો.

જેડનના રાજ રાણી દેશદે વિમાની મથકથી સાસણ ગયાં. ત્યાં માર્ગમાં કોઈકે એમને વાત કરી કે ગિરના જંગલમાં પણ એક રાજવી વસે છે. એનું નામ છે દીલિયો. એને જોવાનું ન ચૂકતા. બસ, થઈ રહ્યું. સિંહ-દર્શનના કાર્યક્રમમાં સિંહ સિંહણો જોયાં પરંતુ દીલિયાને જોવાની વાત જેડનના રાણી ન ભૂલ્યાં. એ તો કહે, “મારે તો દીલિયો જ જોવો છે. એને ગમે ત્યાંથી બોલાવી લાવો...બોલાવી જ લાવો.”

કાંસિયાનેસમાં આ પરદેશના મહેમાનો માટે સિંહદર્શનનો કાર્યક્રમ યોજવામાં આવેલ. એ કામ રખેવાળ હૈદરઅલીને સોંપાયું. સિંહ દર્શનની વ્યવસ્થા થઈ ગઈ. મહેમાનો જોવા આવ્યા. હૈદરઅલી એક પછી એક સિંહને ઝાડીમાંથી બહાર દોરવી લાવતો હતો. એમાં નજીકમાં જ કરમદાના દૂવામાં એક સિંહણની આખળી રહેલી, એ તાજ જ વિંચાએલી, એટલે હૈદરઅલી ત્યાંથી નીકળતાં એના ઉપર સિંહણ હુમલો કરવા તત્પર બની, એની આંખો અને મોંને બદલાયો, એણે રૂદ્રસ્વરૂપ ધારણ કર્યું અને જોતજોતામાં જ હૈદરઅલી ઉપર ત્રાટકી પડત...ત્યાં બાજુથી સિંહણની સામે જ સિંહ દૂદી પડ્યો અને સિંહણને રોકી રાખી. એ સિંહ હતો આપણો વનરાજ દીલિયો. અને એ સિંહણ એ તેની ત્રણ રાણીઓ-

માંની એક માનીતી રાણી લાસડી. અતિ રૂપાળા સિંહણ. ૨૪ સિંહ સિંહણનો પરિવાર પાછળ મૂકી જનાર ૬૫૦ પૌંડ વજન ધરાવતા આ દીલિયાને હજુ એ હૈદરઅલી યાદ કરીને કહે છે કે એ રાજાએ જ મને બચાવ્યો. એની દરમ્યાનગીરીથી હું બચી ગયો, નહિતર તે દી કાંસિયાનેસના મેદાનમાં સિંહણનો ભોગ બની જત. નવ ફૂટ લાંબો અને ગીરનો વનકેશરી દીલિયો ૨૪ વર્ષની ઉંમરે ૧૯૬૫ના ૧૮મી માર્ચના રોજ મરણ પામ્યો. તેની મરણનોંધમાં ગુજરાત સરકારે ખાસ લખ્યું છે કે, “આ સિંહે વચ્ચે પડીને એ વાર જંગલ રક્ષકોના જન બચાવ્યા છે.”

ગિરના જંગલમાં વિખ્યાત બનેલો સિંહ ત્રણ રાણીઓ લાસડી, બાડૂડી અને હેમકુંવરને રાખતો. દીલિયો સિંહ નિહરતો હતો ત્યારે એને જોવા મુબ-ધથી એક કુટુંબ ગિર-સાસણ આવેલું. આ કુટુંબમાં પુખ્તવયનાં સ્ત્રી પુરૂષો હતાં. બપોરે કાળીપાટને રસ્તે દીલિયાના મુકામ ઉપર ગયાં. એ પીપરના ઝાડ નીચે આરામ કરતો નસકોરાં ઢસરડતો હતો. મહેમાનો ઠેઠ મુબધથી એને જ જોવા આવેલા. એટલે જંગલ શિકારીએ એને જગાડ્યો અને બહાર ખુલ્લા મેદાનમાં દોરવી લાવ્યો. દીલિયો સિંહ શિકારની પાછળ પાછળ ચાલ્યો આવતો હતો તે જોઈને પેલા પ્રેક્ષકવૃંદમાંથી એક બહેન બોલ્યાં, “આમાં શું જોવું?” આ તો પાળેલા ફૂતરા જેવો છે!” પણ થોડીવારે જ્યારે મારણ જોઈને ત્રાડ મારી દીલિયે તરાપ મારી ત્યારે ૧૦૦ ફૂટથી વધુ દૂર બેઠેલી પેલી સ્ત્રીને તો પરસેવો પરસેવો થઈ ગયો અને બીકને લીધે એમની આંખો બંધ થઈ ગઈ. અને દોડીને જીપમાં પેસી ગયાં. પાછાં વળીને સિંહને જોવા પણ ન શક્યાં.

આમ સિંહનું રૌદ્ર સ્વરૂપ પૃથ્વી ઉપરના દરબને રોમાંચક-અચજનક બનાવી દે છે. પરંતુ સિંહ જ્યારે માનવીને આળખી જાય છે, પરિચિત થાય છે ત્યારે કેવો વિનયી તે વિવેકી બની જાય છે તે જોઈને આપણને આશ્ચર્ય થાય છે. ગિરના જંગલમાં

એક જ માર્ગ ઉપર સિંહ અને માલધારીને આગળ પાછળ જતા જોઈએ છીએ ત્યારે વિસ્મયનો પાર નથી રહેતો ! અને સિંહ ખતાવનારા શિકારીઓ સિંહને પડકારે છે, હાથમાં બકરું લઈને સિંહને દારવે છે, એક સ્થળેથી ખીન્ને સ્થળે દારવીને લઈ જાય છે ત્યારે એ કહ્યાગરો ખનીને પાળેલાની જેમ કામ કરે છે.

વિદેશી પ્રવાસીઓ, રાજપુરો, અગ્રણીઓ અને એલચીઓનો એ માનીતો સિંહ હતો. એ

અસલ શાદૂંસ હતો. વનનો રાજા હતો. અને એટલે જ ભારત સરકારે છેલ્લે છેલ્લે વન્ય પશુઓની છાપવાળી વધુમાં વધુ કિંમતી રા. એકની ટપાલ ટિકિટ ઉપર એની તસ્વીર પ્રગટ કરેલી. ટીલિયો વિશ્વ પ્રસિદ્ધ સિંહ હતો. સાથોસાથ માલધારીઓ, જંગલના રખેવાળો, જંગલખાતાના અધિકારીઓ, અને વનવાસીઓનો માનીતો અને માનવંતો હતો. એના વિના આજે ગિરનું એ જંગલ સૂનું સૂનું લાગે છે. એના નામના યડ્યા પડે છે.

*

સિંહને રોટલા અને દૂધ !

સ્વાનંત્ર્ય પછી જૂનાગઢ પ્રાણી સંગ્રહાલય—સફરબાગના બંદીવાન સિંહોએ ભારે મુશ્કેલી ઊભી કરેલી. એ સમયે જૂનાગઢ જિલ્લાના કલેક્ટર તરીકે શ્રી ખતેસિંહજી ઝાલા હતા. એ સમયે જૂનાગઢ રાજ્ય વિલિન પામ્યું અને તાજું લોકરાજ થયું. પર્યટનના દિવસોમાં મહાજનના અગ્રણીઓએ આ કલેક્ટર સુધી કતલખાના બંધ રાખવા જાહેર કર્યું. કલેક્ટરશ્રીએ એનો અમલ કરવાનો. એની જાહેરાત કરાઈ. પરંતુ પ્રાણી-સંગ્રહાલયમાં રહેલા ડાઝન સિંહોને શું ખવડાવવું ! મહાજને દબાણ કરી અને કહેવાયું કે સિંહોને રોટલા અને દૂધ આપો ! સફરબાગમાં બાર મણ દૂધ અને ગાડી ભરીને રોટલા આવ્યા. માંસ સુકાઈ જતાં દૂધથી ઢીલું કરીને, દૂધ નાખીને સિંહોને ખવરાવવામાં આવે છે. આ દૂધ-રોટલાને પણ દૂધથી ઢીલું કરેલું માંસ સમજીને સિંહો ખાઈ જશે એમ માનીને ડાઝમાં રોટલા નાખી દૂધ આપવામાં આવ્યું. પીંજરાઓમાં આ ખોરાક મુકાયો. પણ સિંહોએ તો સુંઘતાં વેંત પંખ મારી ડાહો ઊઘી વાળો નાખી. સિંહો વધુ ખીજવાયા અને શતભર ત્રાડો મારતાં શહેરીજનોની બંધ હરામ ખની. કહે છે કે શહેરના સિંહગ્રેમી સજ્જનોએ મહાજનના અગ્રણીને મળતાં, એક આગ્રહી મહાજન-અગ્રણીએ કહ્યું, “તો એમ કહે, સિંહો દૂધ-રોટલા ન ખાય તો રોટલા અને દૂધ ખવડાવો !” છેવટે ત્રણ દિવસ અનસન પછી અસલ ખોરાક ખાવા મળ્યો. કલેક્ટરે છેવટે મહાજનથી અકળાઈને રસ્તો કાઢ્યો કે, જૂનાગઢના કતલખાનાં ભલે બંધ રહે, પરંતુ ધોરાજીથી માંસ મગાવવું. ને એમ ધોરાજીનું માંસ સિંહોને ખાવા મળ્યું. સિંહોને રોટલા અને દૂધ ખવરાવવાના અહિંસક પ્રયોગને એ સમયે ભારતના અખબારોએ ભારે પ્રસિદ્ધિ આપેલી. મુબઈના એક અંગ્રેજ અખબારે પ્રથમ પાને ચોક્કામાં સમાચાર પ્રસિદ્ધ કરેલા. મથાણું બાંધ્યું “સૌરાષ્ટ્રના વિખ્યાત સિંહોને રોટલા ખવરાવવાનો પ્રયોગ !” મુબઈના એક અહવાડિકે પ્રથમ પાને એવું કાઢ્યું જાણ્યું, જેમાં એક ખાદીધારી કાર્યકર હાથમાં કડખનો પૂજો લઈને પીંજરામાંના સિંહોને ખવરાવતો હોય !”

સાચા પાણિયાના દરબાર જીવાણા ને બાણ-
વાળાની વાર. એમની પાસે કાઢુ કરીને એક મકરાણી
શિકારી. અરેછા સગડ પારખુ.

એક દિનને સમે કાઢુ મકરાણીએ દ. જીવા-
વાળાના દાયરામાં વાવડ દીધા કે બાપુ બે સાવજ
છે ને એણે વોડય (વિયાણા વગરની) ગાયનું
મરણુ કયું છે.

જીવાણાએ ભરેલી બંધૂક લીધી ને જિભા
થયા. બધો દાયરો પણ સડડડ કરતા દરબાર સાથે
હાથી નીકળ્યા. શિકારી કાઢુ આગળ ચાલ્યો. ને
સહુને લાગ્યો સાવજવાળે ઠેકાણે. ત્યાં તો બીજું
ગાયનું ધણ વીંખાઈ ગયું છે ને નાની વોડકીના
મારણમાં બેય ડાલામથ્યાનો ભરખ પૂરો ન થવાથી
ટીંબા ઉપર એક મરતાન ગાય ચરતી હતી. તેને
બેય બાજુથી બેય સિંહોએ ઘેરી છે.

હવે દરબાર જીવાણાને એમ થયું કે આ
શ્રાવણ મહિનો ચાલે છે ને સાવજને બંધૂક મારવો
હીક નહિ. પણ એમણે વિચાર્યું કે ગાયને બેય
સિંહ વેડી દયે (બેખમી દયે) એમ લાગે તો તો
કાઢુને પણ કહું કે એક સાવજને તું બંધૂકે માર
અને બીજાને હું ફટકારું. બંને અચૂક નિશાનબાજ
હતા.

ટીંબા ઉપર ચરતી ગાયે પોતાની બેય તરફ
બે સાવજ જોતાં જ ચરવાનું પડતું મેલ્યું. ગાય શ્રા-
તનમાં આવી ગઈ. પૂંછના ઝંડાને વળ દબને બેયે
ચડાવ્યો. આંખમાંથી અંધારા ખેરવવા લાગી. ફંચાડે
ફંચાડાં સૂયાની જેમ જિભાં ચપ ગયાં, ને બાજુ
સાવજ નજીક હતો એના તરફ વિકરાળ બની દોટ
દઈને વણ્ણી.

ત્યારે સાચનાં પગલાં તો સાવજેય વરતે.
સાવજ પોતા તરફ ધસ્યે આવતી ગાયનું ભયંકર રૂપ
જોઈને લાગ્યો. એમ ને એમ બેક નાડાવા સાવજને

તગડીને પોતે પાછી ફરીને ટીંબા ઉપર ચડી ગઈ.

ત્યાં બીજો સાવજ ગાય પાસે આવી ગયો.
પછી તો ગાય ગફલતમાં ન હતી ને જાગી ગયેલી.
બીજા સિંહ સામે પણ સીંઢાટા નાખતી ગાયે દોટ
દીધી અને બીજો સાવજ પણ ગાયના ભયંકર ધસા-
રાથી લાગ્યો. એને તો ત્રણ નાડાવા તગડી ને પાછી
એકદમ ટીંબા ઉપર ચડી ગઈ.

ત્યાં તો પેલો તગડો સાવજ ગાયની નજીક
આવ્યો, ગાય લડકીને લાગે તો જ સાવજને લાગ
ફાવે ને થાપો મારે, પણ લડકીને પાછી ફરવામાં
આ ગાય સમજતી જ નથી. વળી બમણી વિક્રીને
પેલા સિંહ સામે દોટ દીધી. વળી વનરાજ લાગ્યો.
હીક હીક તગડી આવી ને પાછી ટીંબા ઉપર આવી
ગઈ ને મોરચો સાચવી લીધો.

ત્યાં વળી બીજો સાવજ આવે ને ગાય હરમત
હાર્યા વગર એની સામે મંડાઈ ને હડી જ કાઢે.
આમ બેય સાવજ સામું એ ગાયે ઝોઝામાં ઝોણું
અરેછા એક કલાક ધીંગાણું કયું. ભારે બળકીને
આક્રમણ કરતી ચક્રાર ગાય આગળ બેય સાવજે
હારી ખાધું. બેમાંથી એકેવની કારી ન ફાવી ને
ધીંગાણું પડતું મેલી બેય રવાના ગઈ થયા.

ગાય એકલી અણુનમ ચોલા જેવી ટીંબા માથે
જિભી દ. જીવાણાની અને ડાયરાની તો છાતિયું
ફાટે. મોજના તોરા છૂટે. ગરીબ અને ગરવા ગણાતા
એક લડકણુ ગ્રાણીની બહાદુરી જોઈને સૌને અંગે-
અંગ ઉમંગ વાધ્યો.

“વાહ ચરતરી ! ઝાઝી લલાયું તું ને, તે તો
ભારથ મય્યાની ને બળ્યે. સિંહજોના લડવીરોને
લગાડ્યા.”

દરબાર જીવાણાને નીમ હતું કે શ્રાવણ
મહિનામાં કાંઈ જીવની હિંસા ન કરવી. અહીં ગાયે
પોતાની ભરડવીરાઈથી દરબારનું નીમ સાચવ્યું.

ગોવાળે જ્યારે ગાયને વાલ દધને બોલાવી
ત્યારે ટીંબા ઉપરથી જેમ સિંહણે જીતરે એમ હેડી
જીતરી, ધીરી પડીને ગોવાળનો હાથ ચાટવા લાગી.

૬. જીવાવાળા ગોવાળને કહે : “આ ગાય
કેની ?”

ગોવાળ કહે : “બાપુ, દલખાણિયાના સુતારની.”

દરબારે દલખાણિયા માણસ મોકલી સુતારને
બોલાવ્યો. સુતારે આવીને દરબારને રામરામ કર્યા.

દરબાર કહે : “એ રામ રામ મિત્તી ! તમે
અમારા ધણુમાં ચરવા મોકલી છે છ તમવાળી ગાય
ખરખી નાખવી છે ? (વેચવી છે ?) બોલો ! રૂપિયા
બસો આપીશ !”

એ સમયમાં અત્યારે પાંચસો રૂપિયા બેસે
એવી ગાય વીસ પચીસ રૂપિયામાં મળતી હતી. એ
હિસાબે ત્યારના બસો રૂપિયા એટલે અત્યારના હિસાબે
ચાર હજાર રૂપિયા ગાયની કિંમત થઈ.

સુતાર કહે : “બાપુ ! અમે ઘર આંખાએ
કાંડાં કરડીને ગાયને જીતરી છે. છતો બાપુ જીવાવા-
ળાનો ભરોસો હોય એટલે એના ધણુમાં ગાય મેલું,
ખીજે ચરવા પણ ન મૂકું. મારો દીકરો માગો તો
પાંચ દી કામ કરવા સોંપું, પણ ગાયને તો બાપુ
નહિ આપું. અમારા ગરીબની આથ (મૂડી) છે.”

સુતારનો પોતાની ગાય ઉપરનો અનહદ પ્રેમ
જોઈ દરબારે ગોવાળને કહ્યું કે : “આ મિત્તીની
ગાયને આપણા તરફથી બે મણુ કપાણિયા નીરજો.
એણે આપણું વ્રત સાચવ્યું છે.”

*

સિંહ બેલાડને તરવારની ઉપમા

પંજ ઉપાડે રીહરી બણી, કોધાળા સિંહરી નારી,

તાતી બિખ ધારી ભારી ભૂજંગણી સાથ;

ત્રોડવા હાથીરા ગૂંડ, સિંહણી જ્યુ કરે ત્યારી,

વેરાસરે ખારી ખારી તુંહારી બાણાથ.

ધખાડે ધણેણે સિહ, ચાડે દોખિયાકું પ્રદે,

ભૂજંગી અખાડે બંબ ભલકે ભેંકાર;

પંજ એક લેળા, મેંગળકા ગૂંડ પાડે,

હરા પાતા હથી તેગ મચાવે હોંકાર.

દોળકું આછડે પડે, ધુળવે પ્રેમડે ફેડ,

ખડાં ખડાં પંજ લેળી મચાવે ખીચાણ;

કરે ગળં હાંહણી તીન દીનરી લાંધણી કોપે,

સિંહણી સ્વરૂપ મૂળરાજરી કેવાણ.

*

સાહુજો વન સંચરે, કરણ ગયંદા નાસ;
પ્રખળ સોચ લંવરા પડે, હંસા હોય હુલાસ.

હાથીનાં ટોળાંનો નાશ કરવા માટે સાવજ જંગલમાં નીકળે ત્યારે લમરા દુઃખી થઈ જાય છે. લમરા ભય પામે છે કે હાથીના ગંડસ્થળમાંથી મદ-અરતી સુગંધી નાશ પામશે તો આપણે શેના ઉપર શુંભરવ કરશું? અને હંસા ખુશી થઈ જાય છે, કારણ કે સાવજ હાથીનો નાશ કરતાં હાથીનાં ગંડ-સ્થળ ચીરશે એટલે એમાંથી અરતાં મોતીનો ચારો મળશે.

વનરાઈનો રાજ સાવજ, એના દેહની સુંવાળપ, મરદાનગી, ખળની ખુમારી, દમામમરી ચાલવાની ઊટા અને મન મોટાઈ તો સિંહ જેવા માનવી-ઓની જેવી મોટાઈ જેણે અનુભવી હોય જાણી શકે.

મારણ ક્યું હોય ત્યારે પોતાનો ખારાટ અરખ આવે એટલે મોજમાં ધૂરક્રિયું કરતો જાય અને અરખ તરફ માંસના લોચા ફગવતો જાય, પણ અરખને મારવાની ઝપટ ન કરે. આવો દિલાવર અને સમઝદાર. સરજનો તાપ સહન ન કરી શકે એવો મુશાયમ, ગંદી જગ્યાએ પગ પણ ન મૂકે.

ઝીણી રેશમ જેવી વેળુડી પાથરી હોય ત્યાં બિછાતું જમાવવાતું વધુ પસંદ કરે. બિંધમાં અનહદ બેપરવા, એંઠાં જૂઠાંને અડે નહિ, વાસી ખાય નહિ અને ડણકે હાથી જેવા પ્રાણીના ગાઠ ગૂંટી જાય.

પોતાનાં ઢોર માલ માટે કાયમનો ભય સ્વરૂપ હોવા છતાં જંગલમાં વસનારાં માનવીઓના દિલમાં સાવજ માટે બહુમાન અને જિંચું સ્થાન હોય છે. સાવજનાં વિસ્તારમાં વસનારાં માનવીઓ પણ સાવજ જેવાં પાકે છે.

જાંડી ગિરમાં માલીનો મંડપ કહેવાય છે ત્યાં ચારણ આઈ મુંગલીનો નેપ્પ હોય. એ વખતે જૂના-

ગઢ નવાખની હકુમત. આઈ મુંગલી કાંઈ બેલતાં નહિ. નગ્ન સ્થિતિમાં જ રહેતાં. કાંઈ અજબરૂં નવતર આવે તો પોતાના કળના સ્થંભ જેવા સાથળ ઉપર અંગ ઢાંકવા પુરતું કપડું નાખે. આખો દિવસ બેઠાં રહે. વિકાર જેવી જાત નહિ. છાતીના ખન્ને પયોધર માતાના થાન જેવા તદ્દન ખુલા. પૂજ્યભાવથી દર્શન કરતાં ધરાઈએ જ નહિ.

નેસડાવાસી ચારણોએ શંકર ભગવાનનો એક ઓટા બાધેલ. સાંજ વેળા આરતી થાય, ઝાલર વાગે, શંખ વાગે ત્યારે મુંગલી આઈ પોતાની કેડ ઉપર પાણીકારાની પછેડી વીંટી ઊભાં થાય, દાંત કાઢતાં જાય અને તાળિયું પાડે.

એક વખત સ્વ. દરબાર જીવાવાળા અને સ્વ. કરણદાન લીલા આઈ મુંગલીના દર્શન ગયેલા. ખન્ને ખૂબ શ્રદ્ધાળુ. આઈ મુંગલીનાં દર્શન કરી દ. જીવા-વાળાના મનમાં શંકા પેદા થઈ કે આ ચારણ આઈ ગાંડાં તો નહિ હોય?

આમ વિચાર આવતાં મુંગલી આઈએ કર-ણદાનભાઈ સામે જોઈને ખડ ખડ ખડ ખડ દાંત કાઢ્યા. દ. જીવાવાળાને તો આઈ મુંગલીના દાંત વેંત વેંત જેવડા વિકરાળ લાગ્યા અને કરણદાન-ભાઈને માતાજીના દાંત દાડસની કળી જેવા દેખાયા. દ. જીવાવાળા આંખરું વીચી ગયા. ઘડીક પછી આંખો ઉઘાડતાં કાંઈ નહિ.

દ. જીવાવાળા આઈ મુંગલીના પગમાં પડી ગયા. મને (લેખકને) દ. જીવાવાળાએ રૂચર આ વાત કરેલી. દ. જીવાવાળાને બહુ અફસોસ થયેલો કે ક્ષત્રિય ઝીડીને આઈ જેવાં ચારણ આઈને માંડાં ગપ્પાં.

એવાં આઈ મુંગલીનું ખાહુનું પાંચ એક વખત સાવજે માર્યું. મારીને મારણ કરે. નેસડે ખચર પહોં-ચતાં ચારણ ડાપરો ગોખા લઈને દોડ્યા. મુંગલી આઈ

પણ કેડે પછેડી વીટીને સાથે ચાલી નીકળ્યાં, ને
જ્યાં સાવઝ પાડતું મારણ કરતો હતો ત્યાંથી થોડે
છેટે ઊભા રહ્યા

ચારણ ડાયરાને હાથના ઈશારાથી આધા
રહેવા કહ્યું અને સાવઝ સામે હાથ જોડી ખડ ખડ
ખડ હસી પડ્યા જાણે કહેતાં હોય કે નંરસિંહ
ભગવાન ! તમે જીતીને અમારા પાડને માર્યું ?

સાવઝ મારણ મૂકી, ચારે પક્ષા ઝાટકી
પૂચ્છનો ઝડો અદર કરી નમતે માથે રફ રફ કરતો,
બોઠામણનું એક એમણાસુ ખાઈ ચાલી નીકળ્યો

આ પછી આઘ મુગલીનું ખાડું રેડું ચરતું
ને ક્યારેય સાવઝે રેન્ગડ કરેલી નહિ જૂનાગઢ નવાબે
પણ આઘ મુગલીના ખોડુની મસંવાડી માફ કરેલ
આઘ મુગલી સૌરાષ્ટ્રનું એકમ થયા પહેલાં દેવ થયા

*

શર્મિષ્ઠા બદીવાન બની ત્યારે

કાંઈવાર સિંહણ વિકરે છે ત્યારે એ માતૃત્વને ભૂલી જાય છે અને કોઈથી
સળગી ઊડે છે એવે સમયે કાયલના બચ્ચાને કાગડીએ ઉછેરવા પડે એમ સિંહણના
બચ્ચાને ઉછેરવા પડે છે

જૂનાગઢના વન્ય પ્રાણી સંગ્રહાલયની બદીવાન સિંહણ શર્મિષ્ઠાએ આવો અનુભવ
કરાવી દીધો. શર્મિષ્ઠાએ ગિરની સિંહણ પાઠડી અને રૂપાળી ગિરમાથી એને
પકડવામાં આવી પરંતુ પકડ્યા પછી અજર પડી કે એ તો ગર્ભવતી છે પૂરા મહિને
એને બચ્ચા જન્મના સિંહણને ગર્ભાધાન પછી ૧૧૦ દિવસે બચ્ચા જન્મે છે

શર્મિષ્ઠા બદીવાન બની ત્યારે ચોથો મહિનો ચાલતો હતો એથી એ ખિજ
વાથેલી અને કોધાયમાન રહેલી બચ્ચા જન્મ્યા પછી પણ એનો કોધ અને વેર ન
શમ્યા અને એની દાઝ નીકળી બચ્ચા ઉપર એણે બચ્ચાને અળગા રાખ્યા બચ્ચાને
ધવરાવે જ નહિ વારવાર એને સમજાવવા છતાં, એની પાસે ફૂતરીના કુરકુરિયાં
જેવા બચ્ચા મૂકી આવવા છતાં એ ધવરાવે જ નહિ ! પરિણામે બચ્ચાને ઉછેર
વાનો પ્રશ્ન મૂઝવણ બન્યો બચ્ચાને ઉછેરવાની તાજી વિચારલ ફૂતરી
પાસે એ બચ્ચાને ઉછેરવાની ફૂતરી ખાટકીવાડાની પસંદ થઈ એને માસ બેઠાક
તથા વિટામિનસના ઇન્જેક્શનો અપાયા ફૂતરીને રૂપરૂપ કરવામાં આવી પછી પ્રથમ
મોઢા ઉપર કપડ ઢાકીને કુરકુરિયાં ધવરાવ્યા અને ધાવણ ચડતું ચડતું એમ એક
પછી એક કુરકુરિયાને ખસેડીને એની જગ્યાએ સિંહણના બચ્ચાને અચિને ધળ
ગાડી દીધા આમ શર્મિષ્ઠાના આ ત્રણેય લાડકવાયા થોડાં અઠવાડિયા સુધી ફૂતરી-
નવી માતાને ધાવીને મોઢા થયાં જૂનાગઢ પ્રાણી સંગ્રહાલયના વડાના કહેવા અનુસાર
આવું લાગે જ બને છે પરંતુ સિંહણને ફૂતરીના બચ્ચા ધાવ્યા હોય એવું તો
બચ્ચું નથી કાયલ કાગડાનાં બચ્ચાને ઉછેરી શકતી નથી !

*

[વીસેક વર્ષ પહેલાંનાં સિંહેના શિકારના પ્રશસ્તિ ગીતનો આ ખીજો નમુનો છે. આ કથાને ગીત મહુવાના ખારી ગાંમનાં દરબાર જહાંભાઈ તથા તેમના ભાઈજો અંગેનાં છે. એ વખતે હાજર હતા તે કુંભણ ગાંમના ખારોટ શ્રી જેઠસુર જહાંભાઈજો રચેલું. શ્રી. જેઠસુરભાઈ 'જેઠસુર દેવ' નામે વિખ્યાત છે. આજે તો તેજો સિતેરને ઘેર બેઠા છે. આખોજો ઝાંખ આવી ગઈ છે. પણ હજી ક્યારેક રડિયો ઉપરથી એમની વાર્તા લહેરાય છે. લગભગ દસેક વરસ પહેલાં શ્રી. જેઠસુરભાઈની વાર્તાજો સૌરાષ્ટ્રમાં અને રડિયો ઉપરથી ગાંજતી. સૌરાષ્ટ્રની ખાનદાની, વિવેક અને લાખેણીપણાનું તેજો ધરેલું છે. જાજર-માન જૂનવટના તેજો પ્રતિનિધિ છે. સૌરાષ્ટ્રની અસંલિયત જાળવી રહેલા જે થોડાક આદરણીય પુરૂષો આપણી વચ્ચે છે, તેમાંના તેજો એક છે.-સં]

“બણ્યુ...તોળા...ગગા ને...મોળી ગગી વેરે વરાવવો હોય તો સમૂરતે...પસાહ તોહા હેમ દીધું નેહે...! નકર...મોળે નસે નાતો કરવો...! મા' : મધનાની ખીજ તોળી ને તરીજ મોળી. ને નોં આવ્યો તો...તોળેને મોળે...ફવળય...મળ્યા...ના કાલ નઈ.”

વેવાઈનું વેણુ સંલિખીને વડવસાધારનો ચારણ મુંઝાણો. દૂખળું ધર. એકનો એક દીકરો. ને આ માંયલો....સંજ ધ ન થાય તો પછી નાત્યમાં ખીજુ ઠેકાણું મળવું જ. કહ્યું.

“દીક મા...વરડી....! તોળા...પૂતરસે તે તારે એડો સંજ ધ કરવો પડહયે. વેવાયે સંકટમાં સોડયા સે....તો તોળે આશરેસું મા ? મોળી...વાર કરને.” આમ મનમાં આઈ વરડીનું સ્મરણ કરતો ચારણ વિચારે ચડ્યો.

ભેજમાં એકથી એક ચડિયાતા ગામ ધણી એની નજરે ચડવા મોડયા અંતે એક ઠેકાણે નજર લાગી.

“વાહ મોળી મા ! સનવાવ્યે ભીમો ગોહિલ છે. નવડ દાતાર, મોળી લીંહ લાંગે એડું એનું દરિયા દિલ છે.” મનમાં ગઈયં વાળી ચારણ સનવાવને જુડે પડયો. બિગતો પહેર છે. સનવાવના ખસિયા દરબાર ભીમો ગોહિલ અકડે ઠાઠ ડાયરો ભરીને બેઠા છે. રંગત ઢોલિયા ઉપર સવા સવા મથુની તળાઈ

સાચી ધડકિયુંથી ઢંકાયેલી છે, અને એના ઉપર ફીમે ફીમ અવળ કંધા ખસિયા દરબારો મૂછે તા દેતા કસુંબાનો રંગ દઈ દઈને સામસામી ધકમક ખેંલે છે. ચારણે નજીક જઈ હાકલ કરી.

“લલો, લલો, લલો ગોહિલો રાણુ લલો, સનવાવરો નાય, ખમ્મા પાથુના પાળણુને ઘણી ખમ્મા ખાપ !

“મેં જોયો બાધો મલક, ઠાકર ફીમે ફીમ; ભીમની રાતયે ભીમ, જનમ્યો નઈ કાઈ જહાહિત.”

“જો હો હો હો, પધારો પધારો ગઢવી ! બજી સાઈ.....કયું. આજ અમારાં અહોભાગ્ય તે તમે દેવી પૂતર...પધાર્યા. આજ તો ડાયરાનો રંગ પથુ સારો જમશે.” કડીને બિલા થઈ ભીમો ગોહિલ યા પસા કરી બથ લઈને મળ્યા. ગઢવીને તેડીને પોતાને ઢોલિયે બેસાર્યા.

કસુંબા લીધા. ગઢવીએ રંગ દઈને કસુંબાની અંજલી આરોગી. અંગમાં અમલ આવ્યો અને ગઢવીએ વીરરસની વાત ઉપાડી. એની જામે આજ ભેગમાયા આવી. દહા, છંદ, અને ગીતની રમઝટ બોલવા માંડી. વેણુ વેણુ રંગાડાં બિર્માં થાય એવા પ્રસંગોએ ડાયરાને શરતાનો રંગ ચડાવી દીધો. ભીમો ગોહિલને મોજનો ડિલોળો ચડ્યો.

“વા...હ...ગઢવી ! આજ તો અંમને રણુ-

સેત્રે-ચડાની દીધા. હવે મને મોકા દ્યો, બોલો,
કઈ આશાએ આ યા છે ?”

“ધન્ય સે મોળા બાપ !”

સોનું સવાબાર, માગ્યું સનવાવે મળે;
હવે મને કમણું જાન, મો મરેવા લીમડા ।

“હ તો વીક પશુ કટલ્યું નેપએ ?”

“બાપ ! મોળા વેવાયે મને વેલું બાપ્યો
છે. દીકરાના વેસવાળે, પચાસ તોલા હેમ મા મધ-
નાની બીજે ને દહિ તો વેસવાળ થાય. પશુ
મોળો કને નસે બાપ ! હ આશ કરીને ગોઠિલા-
નાયને સરણે આવ્યો છું.”

“તો કરો ગઢવી પાડા, મા માતરી પચાસ
તોલા હેમ અને લગને વરકન્યાના સામા લુગડાની
નેડ દ્યો પછે કાઈ !” એવા આ નવડાતારે ૧૯૦૩
ની સાલમા હડમતિયાની સીમમા આડહથિયારે ઢાલ
ઉપર પળ ઝીંધી એકલે હાથે સિંહનો શિકાર કરેલો.
એ તા લીમા મોઢીવના પુત્રો લાલુ લાગ પડતા ખારી
ગામ બાધીને વચ્ચા. પાટવી પુન ભાઉલાએ
બાપની દોમદોમ સાલબી સાથે પ્રજાની સેવાના
સુકાન હાથમા લઈ જમાવટ લીધો. એમને ઘેર પશુ
રામ-નખમણ અને ભરત જેવા પિતાના વચનપાલક
પુત્રો છે. મોટરા જહાભાઈ, વડેરા ગીચુલા અને
નાનેરા પ્રતાપસિંહ આ બધા પુત્રો સાથે સવત
૨૦૦૫ની સાલમા એક સમે ડાયરો જમાવીને બેઠા
છે. કાવા-કસુ બાની ધકમક બોલે છે એમા દેકારો
બોલાવતું ઘણાક માણુહતું ટોણુ આવ્યું. આસ-
પાસના બડારિયા, સાતાનેસ સોડવદરી, કરમદિયા,
બગડાણા, ધરાઈ, મોણપર, દેગવડા, વગેરે ગામના
ખોકુ માલધારી બેઠાહો બોલાવતા આવે છે.

“એલા પશુ છે યુ ?” ડાયરો આખો બોલો
થઈ ગયો

“બાપુ લાલુલા ! બાપ બેઠા આજ ચાર
દી થી મોટી કસડીમા મેલાણુ છઈ. બાપુ ! કોળા
આસપાસ એક સાવળે આવી હાહાકાર મચાવ્યો છે
બાપ ! અમણા ઘણાં માલદોર મારી નાખ્યા હવે

તો તમજેવા વાર કરે તો થાય”

હં મારા બાપા કર સાવળ જવા તો પામે”
કહીને લાલુલાએ હાકલ કરી

“હ બેળા હાથીના કુંભાથળ લાગી નાખે
એવા જીવાન નેધ જહાભાઈ, ગીચુલા અને પ્રતાપ-
સિંહ ત્રણેય બાપુ બિમા થઈ ગયા.

“બાપુ આઠા કરો ! મા માતરી અને તમારા
આશીર્વાદે કા તો આજ જસ મળે છે ને કા રૈયત
ખાતર ખપી જવાતો મોકા મળે છે.”

“તો જાવ બાપ ! તમને રામની રખ્યા”

અને લાલુ-દીકરા તથા સેવડીવદર દરબાર
લાયો ગોઠિલ અને આવેલુ ટોણુ ગાડાં લઈ બેઠક
ખજામા ભરાવી કોળામા કુ ગરે પહોંચ્યા.

કુ ગરાની આધોત્યે દરીયાદી દશે સાવળ
મારણુ કરી નિરાતે પાણાની એથે સૂતો છે. રીડિયા
યાતા આજસ મરડી પૂછતો ઝડો માથા ઉપર
ફેરવી બોલો થયો પશુ ભયકર સ્વરૂપ છે, મોળાક
જેવડું માથું, માકડે રંગે. કન સુધી લાલહી ગોળ
વાચા ચીરાઈ ગઈ છે, લુરિયુ લટુરિયુ પવનમા
ઊડી રહી છે ગરેડીના ખીલા જેવી દાદું કાળવું
ખીજુ રૂપ દેખાડે છે, એવા વનરાજે ઘે . ઘે . ઘે
કરતી ટોળા લણી દોટ દીધી. પશુ કાયરોના માઢ
છૂટી ગયા નકામા હતા એણે બોલે કેડે તતડાવ્યા
ઘણા ગડથોલા ખાતા માડપ હેડા પોગ્યા. અને ડેણુક
દઈને વનરાજે જહાભાઈ ઉપર તળાપ મારી. તળાપ
મારતાં જોડાણી બેઠકમાથી ગોળી છૂટી ગ . ડી . મ
ધણેણાટી બોલી ગઈ. સાવજ ગડથોલું ખાધ ગયો.
પશુ આતો વનરાજ, એમ કેમ મરે ! વળી તળાપ
દીધી. ઈ બેળી ગીચુલાએ ગોળી ફટકારી. જેમ
કે ગોળિયો થાય એમ બેંહ કરતો સિંહ પડ્યો. પડ્યા
બેળી જહાભાઈએ વળી ધા કયો એ સાથે જ એનું
પ્રાણપ ખેડું બીડી ગયું.

“જહાબાપુની ને ! જહાબાપુની ને ! ફતેહ
ફતેહ !

સાવજ મરાણો ! આમ જેજેકાર બોલી ગયો.

વાયે લાત ફેલાણી. આસપાસના ગામોના આગે-
વાનોએ આવી ત્રણેય બાપુને ફૂલહાર કર્યા, એ

સમયે હું ત્યાં હતો. આવો નજરે નોંધો પ્રસંગ
કયે સખે મગજમાં સૂવે અને કલમ બિપડી:

ગીત-સપાખરૂં

મોટા પાડીયા બુંબાટ હાકા, સાવજો ધરાકે માથે,
ગાદીયા અનેક જીવ, નેરથી ગુંજળ;—
વળડીયા હાકા બાકા, ત્રેડી લોહ ગાઢા વંકા,
લગડયા ખેલડી ગળ, ઢાહણો ભૂરાણ.—૧

વજૂટયા લોકરા ગાઢ, ખારીએ આવીયા વેગે,
સુખસે પાડતા રાડય, અથાગ સુંજળ;
ભીમ તણા રાજ આજ, લોકને ભિગાર્યે ભલા,
છોડીયા હમારા ગાઢ; નેરાણો સિંહાણ.—૨

વ્યાકુળ લોક કાંણી, સાંભળી ખરીયે વાણી,
ઢાપ્યો વનરાજ માથે, ભીમ રો કુમાર;
ગૌધન વાળી ઘાટ, સાંભળી ભાવુભા ગાઢે
પુત્રને આરા આપી, પોગો આરપાર—૩

પાટવી જહોલા તેમ ગીગુલા તો મોટ પને,
ત્રીજો શરવીર જણે, ચિતોડે પ્રતાપ;
તહો ભાઈ માટી વટે, સાવજને માથે તૂંધ્યા,
ભિતર્યા ત્રિશળ, ચક્ર વજની અમાપ.—૪

સેડવાકા નાથ લાખા, હાથસા પ્રચંડ સાથે,
પવાડે હટે નઈ ફેંદી, પાંચમા પાંડીર;
ચડી ફેજ ખારીએથી, ઘૂંઘળો આકાશ છાંયે,
ડખારા આબ્રણ ચડયા, ઢાહલા કાંકીર.—૫

જરા જરા કોષ અંગે, જળુ કાળ દૂત જૂટા.
તરા તરા વ્યોમ માથે, ફરકયા તુંહાર;
ધરાં ધરાં ધરાં, જળી નગારાંકી રીડઘાટી,
હાલી બંદુકાં શરા, ઘાટ બે આતુર—૬

પટાધર ગોહિલાણા, કાળાંબે હુંગરે પોગ્યા,
જળીયો વનરો રાજ, પટાળો નેરાણ;
હુંગરા ધ્રુજવા લાગા, માટી વટે હાક દીધી,
ખરી ધ્રુજળાટી લાગી, ઝાંખા થીયા ભાણ.—૭

અડીખમ ખારી ધણી, મૂછડા ભરકે અડયા,
ચડયો અંગે વીરરસ, આકરા સુહાત;
મહા શ્રીજલોડ ઘાવ, ફેંકીયા સાવજ માથે,
ઘટા કાળજરે કીધી, ફેફરાએ ઘાત.—૮

સાવજ મેદાન માથે, ધહોણીને લાહ સાંધી,
હુંગરા ડોલવા લાગા, અધુત દેખાવ;
કાયરા ધ્રુજ્યા કૌંક, ભાગિયા ગામને કેડે,
ભાગિયા ન ત્રણેય રણે, શરા નંદ લાવ.—૯

વાંધિયો ગોળાયે સિંહ, ચારણીજીયું કર્યો વેગે,
ભીયો આળોટી પાછો, પ્રસેને આકાર;
ત્રીજ વાર તળપીયો, ઝડલાં ફાડતો તેમ,
પાડતોં મરદા ગાઢ, લોઠકાએ પાર.—૧૦

ઉપાડી તુફાક જસા, આકરા મામલે બઠ્યા,
છુટા ઘાવ સાસરિયે, લાગીયા સંકલ;
મરતાં ધણેયો ભૂરો, મરદાસ સૂટે માણ,
હટીયા નંદ લાવ નંદા, ધીંગાણે હઠીલ.—૧૧

પવાડે હઠાંચો સિંહ, પ્રથીનાથ સામે પગે,
સપાટયો લવાંકે સરે, જ્યારે સિંહાન;
સાવજરે માથે ગોળા, કાળચક્ર જેમ છૂટી,
છાડ ભેળો લોટ પોટ, બહાડયો ચોગાન—૧૨

ચડેકાટ લાગા જળા, હુંગરા આકરા થાવા,
કડેકાટ છૂટયા પ્રાણ, સિંહરા કરાળ;
હડેકાટ શ્રીજલોડ, ધીંગાણામાં પ્રાણ હયા,
ખડેકાટ પરુપખી, હરખાણ ખાળ.—૧૩

હાહાકાર લાગા વાગા, દેહમાં સુણીયા હાંકા,
મારીયા સિંહકુ આયા, ખારી ચે મુકામ;
નવે ખડે રીયા જહા, મરદારી કામા નામા,
આપીયા કબાકુ દાન, કેટલાં ઇનામ.—૧૪

સંવત ૧૯૦૩ દાદાએ સિંહને ફાર્યો,
ચીલો એના રાખ્યો વંશ, તારણા સંસાર;
વીરાને પાંચમાં સિંહ, સાદુજો કાળાંબે વીંધ્યો,
કવિ ગિરદાવે ત્રણે, ભાવારા કુમાર.—૧૫

આ ત્રણેય ભાણું હાલ મોનુદ છે. બે ભાણુંમાં
મોટાભાઈ જહોલાઈ તથા નાનેરા પ્રતાપસિંહ ખારીમાં
ગરાસનો વહિવટ કરે છે, ત્યારે વઢેરા ગીગુલાઈ
મહુવા તાલુકા પંચાયતના પ્રમુખ છે.

મને શ્રી. રતુભાઈ અદાણીએ તાર કરીને જૂનાગઢ બોલાવેલો. હું જૂનાગઢ તેમને મળ્યો એટલે તેમણે મને વાત કરી કે આવતી કાલે બપોર સુધીમાં વેજલ કાઢે પહોંચવું છે. “શું કામ જવું છે?” મેં તેમને પૂછતાં તેમણે જૂપતે તેમને લખેલ કાગળ મારા હાથમાં મૂક્યો. મેં કાગળ વાંચ્યો. કાગળ રતુભાઈ ને વચમાં પડે તો હવે તે બહારવટીયા કંટાળ્યો છે તો રજૂ થવા માટે તેણે રતુભાઈને મળવા વેજલ કાઢે બોલાવેલો. તેમાં શરત એ હતી કે તેમણે વેજલ કાઢે વગર હથીઆરે કાઢને સાથે લીધા સિવાય આવતીકાલની બપોર સુધીમાં વેજલ કાઢે આવવું.

શરત વાંચી હું વિચારમાં પડ્યો. મને વિચારમાં પડેલો નેઈને રતુભાઈએ કહ્યું, “કેમ વિચારમાં પડી ગયા! મારે તો તમારી પાસે એટલું બળવું હતું કે જૂપત દગો કરે ખરો?”

“દગો તો ન કરે પણ તમને મારાથી એકલા જવા ન દેવાય. હું પણ તમારી સાથે આવીશ.” મેં જવાબમાં કહ્યું.

“તમે સાથે આવો તો તો તેની શરતનો ભંગ થાય.” રતુભાઈએ મને સાથે ન લઈ જવા દલીલ કરી.

“મારા આવવાથી શરતનો ભૂપત ભંગ નહિ ગણે-તેની તમે ખાત્રી રાખો. બાકી આત્રી વાતે ગાડાં ભરાય. વળી તેને ને સમજાવવો હશે અને ખરેખર કંટાળ્યો હશે તો હું તમને થ મદદગાર થઈ શકીશ. અને તેને પણ સારી રીતે સમજાવી શકીશ.”

તેમણે મારી સાથે ઘણી રકડક કરી પણ મેં મારી વાત છોડી નહિ એટલે તેમણે મને સાથે લીધો. પછી હથીઆરનો સવાલ બોલો થયો. મેં કહ્યું: “વગર હથીઆરે ન જવાય. જૂપત કે કોઈ

બહારવટિયાની બધી જ શરત પાળવી નેઈએ એવું થોડું છે? અને વગર હથીઆરે જઈને થોડા ભાલે ભરાવાય છે? એટલે એક રીવાજર સાથે લીધી અને જૂનાગઢમાં વાઘણિયાનો માણસ હતો રામ આહીર તેને પણ સાથે લીધો. ખીન્ને દિવસે વહેલી સવારમાં જૂપ લઈને તુલસીસ્થામ બિપડયા અમે ગિરમાં જૂલા પડયા અને શીંગડો નદીમાં ધણું પાણી હતું તેમાં અમારી જૂપ ફસાણી. અમે ત્રણેય નેર કરીને માંડ માંડ જૂપ કાઢી, સંજના પાંચ વાગે માંડ તુલસીસ્થામ પોગ્યા. ત્યાં એક ભોમિયાને લઈને વેજલ કાઢે ગયા. પરંતુ ત્યાં જૂપત ન હતો. હતા માત્ર થોડાં સીંગારેટના કુંઠાં અને જૂટના સગડ. અમે મોડા પડયા હતા. “નક્કી આ તાજાં ખીડીનાં કુંઠાં અને સગડ બહારવટીયાના. આપણે મોડા પડયા.” રતુભાઈ નિશશ થઈને બોલ્યા.

“આપણા અને તેના મળવાના અંજળ નહિ હોય અને ને તે અહીં આ આવ્યા હશે તો તેને આપણા આવવાની જરૂર ખર પડવાની. અને ને તેને બહારવટું છોડીને રજૂ થવું હશે તો આપણે તેનો ભરોસો કરીને અહીં આ આવ્યા હતા એટલે તે આપણો ભરોસો કરીને ગમે ત્યાંથી તમને કે મને ગોતતો આવશે. મારા મનમાં તો એમ છે કે તમે તેના કાગળ ઉપર આવો કે નહિ તેનું તેને પારખું લેવું હતું. પારખું લેવાઈ ગયું. હવે એ તમારી નજરે ક્યારેય નહિ પડે.” મેં રતુભાઈને સમજાવવા કહ્યું.

રતુભાઈના મનમાં જૂપતને ન મળાયું તેનો વસવસો રહી ગયો. અમે પાછા તુલસીસ્થામ આવ્યા. રાત રોકાઈને વહેલી સવારમાં પાછા બિપડયા. અંધાર હતું. રતુભાઈ જૂપ હાંકતા હતા હું તેમની બાજુમાં બેઠો હતો. અમારી જૂપ સડોડાટ દોડયે જતી હતી, અમે સરાકડિયા નેસ મૂક્યો ત્યાં જરા અજવાળું થયું અને અમારી મોટરે એક ટેકરા ફરતો વળકે લીધો

ત્યાં પાંચ સાત ફૂટ છેડે મેં બેલાંડે (સિંહ-સિંહણ) બાળ્યું. મેં રતુભાઈના તુરત જ હાથ પકડી કહ્યું “મોટર ધીરી કરો. આ મામા આગળ જાય છે.”

ત્યાં તો તેમણે સિંહ-સિંહણને જોયા અને મોટરને ધીમે પાડી દબાવે મને પૂછ્યું, “શું કરવું છે? મોટર પાછળ હાંકતાં પાછા નહિ કરે? તેમ આપણી જીપને આગળ કાઢેય નથી અને પાછળ ફરેય નથી”

“મારો સિંહનો અંતુભા કહે છે કે પાંખો નહિ ફરે અને છતાં આ રામે આયરને પૂછો!” મેં રામ તરફ જોયું કહ્યું.

“વાઘણિયા દરબારે તો બે ત્રણ વખત સિંહ સ્થળે જીપને બટકાડીને સિંહનો શિકાર કરેલો.” રામે કહ્યું, મારી વાતમાં રામે ટાપસી પુરાવી એટલે મેં કહ્યું;

“અને છતાંય પાછા ફરશે તો મારી પાસે આ તમારી રિવોલ્વર છે અને રામ પાસે બાર નંબર છે. પડ્યા એવા દેશો.” એટલે રતુભાઈએ સિંહની નજીક જીપ લીધી. અમારી જીપ આગળ બે સિંહ જોડ્યા હોય તે રીતે આગળ સિંહ-સિંહણ અને

પાછળ અમારી જીપ. જીવનમાં બાગ્યે જ જોવા મળે તેવું બેલાંડ અમારી આગળ રૂંવાળાં એની મંદમરી ચાલમાં ચાલ્યું જતું. સિંહ અને સિંહણ સાડા ત્રણ ફૂટ બીચાં હશે અને દરેક ફૂટ લાંબાં હશે. બે ય પાડી જવાથી શરીર થોડી થોડી શાહી ઢળી ગયેલી. સિંહને લાંબી લાંબી ડેશવાળી ઢળકતી હતી. તેમના ગઠાદાર, ભરાઈ શરીર લોહીમાં થરક થરક થાયું, અને મદમાં છડેલ ખરેખર બેલાંડ હતું. જેને સિંહનો અનુભવ ન હોય તે તો જોતાં જ કંપી જાય. આ જોતો જતું બેલાંડ તો તેમના સિવાય દુનિયામાં કોઈની હસ્તી નથી તેમ પાછળ અમારી જીપની કે અમારી પરવા કર્યા સિવાય એમને એમ ચાલતું રહ્યું. ચાલતાં ચાલતાં એક બીજાનાં મોઢાં ચાટતાં નંચ અને ચાલ્યાં જાય. રતુભાઈને તેમની પાછળ જીપ હાંકતા હાંકતા કોંઈ જાણે તેમની નાનપણની આંખવીતરાઈ સાંભળી કે કેમ તેણે મને પૂછ્યું. “હોર્ન વગાડું?”

“વગાડોને!” હું ય ગેલમાં આવીને મારું બાળપણું સંભારી બોલ્યો.

રતુભાઈને એટલું જ જોઈતું હતું, એ તો મંડ્યા હોર્ન વગાડવા.

કાગળ કટાઈ (સ્ટેન્સીલ)માં છલાંગતો સાવજ

પણ આ તો સોરડી સિંહ અને સિંહણ.
એનાં રૂંવાડાંય ન ફરક્યાં, ન તો એણે આરતી
હકુમતના સરસેનાપતીની સામે જોયું કે ન તો એણે
આરતી હકુમતના ભરતી પ્રધાનની પરવા કરી. ન તો
એણે તેની ચાલ બદલાવી, ન તો તેણે અમારી
સામે જોયું. કાંઈ મસ્ત અવધૂત અને અવધૂતાણી
શા તેમને અમારી પરવા ન હોય તેમ એ જ મદભરી
ચાલે ચાલવાનું રાખ્યું. રતુલાઈએ સોએક વાર
ગયા પછી મોટરને સાવ ધીમે પાડી પચાસેકે વારનું,
અંતર અમારા અને તેના વચ્ચે પડ્યા દબને,
મોટરની સ્પીડ વધારીને ઠેક સિંહ પાસે લઇ જઈને
એકદમ મોટરને રેઇસ કરી પણ આ તો વનનો
રાખ. એ થોડો જૂનાગઢનો નવાળ હતો કે મોટરના
અવાજે લાગી જાય. એના પેટનું પાણી ન હાલ્યું
અને એની એ જ ચાલે બંને ચાલના રહ્યાં, “વાહ
તમારી મસ્તી!” રતુલાઈએ આફીન થઈને કહ્યું.

આ રીતે અમે બેએક દલોંગ ગયા હશું ત્યાં
રસ્તાને ચડાણ આવ્યું. બંને ટેકરો ચડવા લાગ્યાં.
ત્યાં ઉંચાના ધરતી ઉપર કુમકુમ પગલા પડ્યા અને
એ કંકુવરણા તેજમાં સિંહ અને સિંહણ રગાઈ
રહ્યાં. અમે ય આ રોમંચકારી દસ્તથી મસ્ત બન્યા.
અમારી જીપ પાછળ પાછળ ચાલતી હતી. ત્યાં ઢોળાવ
ઊતરતાં રસ્તાનો વળાંક આવ્યો આ વળાંક વટારતાં
સિંહે કતરાઈને અમારી સામે જોયું. રતુલાઈએ
જીપ બંદી રાખી કહ્યું, “જુઓ તો! આ સિંહની
આખમાં પ્રેમની કે રાખની લગણી દેખાય છે.”

મશ્કરીમાં મને કહ્યું.

“લાઈ! મને તો બેપરવાઈની અને ગેમા-
રાઈની લાગણી સિવાય કાંઈ દેખાતું નથી. પછી તો
તમને જેવી દેખાતી હોય તેવી ખરી.” મેં જવાબમાં
કહ્યું.

“મને તો એ આપણને મગતરાં માનતાં હોય
તેમ લાગે છે.” રતુલાઈએ હસતાં હસતાં કહ્યું. અને
સિંહે મોઢું ફેરવી લીધું અમારી મોટર પાછળ
ચાલતી થઈ. અર્ધોક માર્છલ ગયા હશું ત્યાં સડક
પાસેથી એક કેડી નકળી. સિંહ અને સિંહણને કાણ
જાણે શું થયું! તેને અમે મગતરાં નથી તેમ
લાગ્યું હોય અને અમે સમડ નહિ છોડીએ એમ
લાગ્યું હોય એટલે કેડીએ ચડી ગયા અને બાજુની
ઘાટી ઝાડીમાં અદસ્ત થઈ ગયાં. અમે અમારે
રસ્તે પડ્યા. થોડેક ગયા હશું ત્યાં ચોદેક વરસનો
છોકરો પેતાની ત્રીસ ચાલીસ લેસો ચારતો હતો.
અમને થયું કે સિંહ ને સિંહણી બાજુમાં ગયા છે
અને આ છોકરો નાનો છે એટલે એને ચેતવતા
જઈએ, એટલે જીપ બંદી રાખી તેને બોલાવી બાજુની
ઝાડીમાં હમણાં જ બેલાડ ગયું છે તેથી ચેતવે
રહેજે એમ શીખામણ દીધી

“એવા તો કે કૂટરાઓ રખડ્યા કરે છે.”
ઢાંગ મારીને છોકરો ચાલતો થયો.

“ઝાતભારીની!” કેડીને રતુલાઈએ જીપને
મારી મૂકી.

*

ધણીના ધણી કેમ થયો ?

સિંહને બતાવનારા કુશળ ગણતા કાચડ ચિત્રારી એમના પિતાનું મોત કેવી રીતે થયું તેનું
કંથાવનારું વર્ણન કરે છે. કાચડના પિતા રાજબાઈ તલવાર બાધતા અને તલવારથી ચિત્રાર કરતા. એવામાં
જૂનાગઢના નવાબને સિંહના ચિત્રારનો શોખ થયો જાનુઆરી-નેસની નજીક નવાબ માટે ચિત્રારનો માચડો
બધાવો. નવાબ અદર બેઠો, માણસોને ત્રણ બાજુએ ગોઠ્યા, ચોથો બાજુએથી સિંહ મચાણ તરફ
જાય એમ ગોઠવ્યું. માણસોએ હાકો કર્યો, સિંહ મચાણ તરફ જવાને બદલે એક તરફ બેઠો અને આવ્યો
નહિ. હાકો વારવાર થવા છતાં એનું પાણી હલ્યું નહિ એને મચાણ તરફ જવામાં માત દેખાયું ત્રણ
બાજુએથી માણસોના બોલાસ-હાકો એટલે ત્યાં તો એ જઈ શકે નહિ પરિણામે એ સમયના નવાબી
કાળના ચિત્રારી રાજબાઈ મચાણથી નીચે આવ્યા અને ખુદથી તલવાર કરી સિંહને પડકાર્યો

“ધણીની સામે ધણી થઈને બેઠો છે શું? ચાલ, બિનો થા કૂત્તા!” અને ગિરનો આ ફૂતો
રાજબાઈ ઉપર ત્રાટક્યો. બંને વચ્ચે રમખાણ થયું. પરંતુ યુગ્મનયની બે સને પણ ગળેથી ઉઘવાવી નાખે
એના આ બળવાન સિંહે ઉપરે રાજબાઈને ચૂથી નાખ્યા

શ્રી. નુરમહમદલાઇએ નવાબસાહેબના જમાનામાં વર્ષો સુધી ગિરમાં રહીને નોકરી કરી છે. ગિરમાં હજી સિપાહી, સંધી, બદોચ, મકરાણી વગેરે છુટા છવાયા રહેતા મળી આવશે. નુરમહમદભાઈ ગિરના ભોમિયા ને સિંહના અચ્છા ભણુકાર છે. મળવા જેવા મરદ આદમી છે. તલવારની ધાર જેવાં એ જમાનાનાં ખમીર બુદ્ધાં હતાં. કરડા. મીઠા, ડાંખરા, દિલાવર અને લડ આદમીઓ હજીએ ગિર અને એની આસપાસની ધરતી સંઘરીને ખેડી છે. જમાનાની પલટ જરૂર થઇ છે. પણ અસલી તોખમના આદમી મળે. નુરમહમદભાઈ આજે ઊના તાલુકાના લાચા ગામે ખેતી કરે છે, ખેતી કેળવી ભણી છે.-સં.]

નવામ મહોજ્જતખાનજી જૂનાગઢથી સિંહના શિકારે સાસણુ આવ્યા છે. એમના આવતાં પહેલાં એક સિંહને મારણુ આપી આપીને એક અઠવાડિયાથી હેળવવામાં આવ્યો છે. વીસ સાલ પહેલાંની આ વાત છે.

નવામ સાહેબની સાથે એમનો કેમ્પ ફોજદાર તમાચી હોથીલાઇ પણ છે. પૂરા માપનો આદમી. અંગે રૂઝ પુષ્ટ ને અમસ્થો કાઈને સામો મળ્યો હોય તો સાવજ જેવો લાગે. શિકાર માટેના કેમ્પની પૂરી જવાબદારી આ તમાચી હોથીલાઇને સોંપાણી છે.

મચાણુ - માચડો ખરોખર બંધાઈને એની પૂરી તપાસ થઈ ગઇ છે. અને નવામ સરકાર માચડા ઉપર ગોઠવાણા. ખંદ્રકા નિશાન લેવા તૈયાર રાખીને બેઠા છે.

મારણુથી હેળવેલો સિંહ નજીકના જ જંગલમાં હતો ત્યાંથી સિંહને મચાણુ સુધી લાવવા હાંકો શરૂ થયો. એ વખતના નવાખના ગિરના શિકારી સિપાહીઓ સિંહની પૂરી તકેદારી રાખતા આવે છે, જેથી સિંહ સીધો મચાણુ તરફ જ જાય, અને છટકી ન જાય. આમ બધા સિપાહીઓ સિંહ સાથે પૂરા અંતર સાથે માલ્યા આવે છે.

એમાં સિંહ વીકરો અને ખીજે રસ્તે વળી કરમદીનું એક ઝાડ હતું તેમાં ઘૂસી જઈને બેસી ગયો. સિપાહીઓએ ઘણી મહેનત કરી પણ સિંહ

કરમદીના દૂવામાંથી ધરાસાર બહાર ન નીકળ્યો.

બહુ મોડું થવા માંડ્યું. સરકાર માચડા માથે તપતા હતા. કેમ્પ ફોજદાર તમાચી હોથીલાઈ સિપાહીઓ પાસે ઝડપથી પહોંચ્યા ને જરા બંને અવાજે કહે :

“શું થયું ! આટલી બધી વાર કેમ થાય છે, ?”

સિપાહીઓ કહે : “સાહેબ ! શરૂઆતમાં તો સિંહ સીધો સીધો ચાલ્યો આવતો હતો. પણ અચાનક બદલ્યો ને કરમદીના દૂવામાં ગરીને બેસી ગયો છે. અમે બધાય પ્રયત્નો કરી છૂટ્યા પણ બિહતો નથી. પૂરો ખગડી બેઠો છે. પરાણે બિનો કરશું તો કાંકને નુકસાન કર્યા વગર નહિ રહે !

ત્યાં તો હોથીલાઇ સાવજની જેમ ગર્જ બિહતો કે : “આપણો ધણી મચાણુ બેઠો છે ને-આવી કાયર જેવી વાત ફેમ કરો છો ? ગમે તેમ કરીને બિનો કરો. સરકાર તૈયાર થઇને માચડે બેઠા હોય ત્યારે સૌનું પાણી ગુમાવવું છે ? સિપાહીના દોકરા છો કે કોણુ છો ?”

સિપાહીઓ પણ ત્યારે મરદા મરદ હતા બધા. કચ્છી જમાદાર ડોસલ, તથા સાલેમદમદ, નુરમહમદ જમાદાર, નુરમામદ ગંઝી ને મકરાણી દોસ્ત મહમદ સવનીવાલા. બધાયને ઝાટકો લાગી ગયો. એમ મુખા મારવાની વાત હોય તો ક્યાં પાછી પાની કરવી છે ? ફોજદાર-તમાચી હોથીલાઇ કહે “ હાલો હું ય તમારા બેગો આણું છું. ”

અને ઊપડયા સૌ. આગળ બધા સિપાહીઓ અને જમાદાર અને પાછળ હોથીલાઈ ફોજદાર. જ્યાં સાવજ બેઠો હતો એ કરમદીના દૂવાથી થોડે અંતરે જઈને માંડયા હાથ કરવા.

એક પછી એક આગળ હાલવા માંડયા અને જ્યાં હોથીલાઈ દૂવાથી થોડેક આધાર રહ્યા હશે ત્યાં બદલી બેઠેલા સાવજે લા સધી. લાગેલો જ આવ્યો હોથીલાઈ માથે. પહેલી જ તરાપે પાડી દીધા હોથીલાઈને અને ચડી બેઠો માથે. રાડય બેલી ગઈ.

આગળ હાલ્યા જતા બધાએ પાછળ જોયું ને ગભરાણા. સાવજ તો પલકારામાં સૌ થઈ ગયા પણ માણસ માથે બેઠેલા સાવજને ગોળાએ કેમ દેવો? કાં તો સાવજની માથે ચડી જઈને મોતનું જોખમ વહોરવું ને કાં માણસનું જોખમ વહોરવું

નુરમહમદ ગંજી આખા નિશાનબાજ. ધડી-તોચ વિલંબ કરે તો હોથીલાઈને સાવજ ચૂંચી નાખે. હેઠો બેસીને એણે બંધૂકનું નિશાન લીધું ને અવાજ ભેળું સાવજનું પડ્યું વીંધી નાખ્યું.

મરતાં મરતાં સિંહ મોઢું બદલાવવાની (હોથીલાઈ ઉપર બીજું વડકું ભરવાની તૈયારી કરતો જણાતાં બંધૂક ચડાવીને બેઠેલા મકરાણી દોસ્ત મહમદે ખરાબર ગરદન માથે ગોળા મારતાં સાવજ હોથીલાઈ ઉપરથી નીચે ગોથલાઈ ગયો.

હોથીલાઈને સિંહ પાસેથી એકદમ જેવી લીધા. જોયું તો ખબા ઉપર નજીવી ધળ થયેલી. હોથીલાઈ માથે સાફે બંધિતા, તે સાવજે પછાડ્યા ત્યારે સાફે ખબા ઉપર પડી ગયો. સાવજે ત્યાં જ પહેલું જોર ક્યું એટલે સાફેને કારણે ઈજા આવી થઈ. સિંહ બીજીવાર મોઢું બદલીને મારે ત્યારે જીવતો રહેવા દેતો નથી. પહેલી પકડમાં એટલું જોર હોતું નથી. બીજી વખત સાવજ હોથીલાઈ માથે પકડ કરે એટલો વખત જ દોસ્ત મહમદની ગોળાએ રહેવા દીધો નહિ.

હોથીલાઈને કપડાં ખંખેરી ઊભા કર્યા. જ્યાં નવાખ સાહેબ મચાણે બેઠો હતા ત્યાં સૌ આવ્યા. બધાને

જોઈને સરકાર કહે:

“કેમ બધા અહીં આવ્યા? બંધૂકોના અવાજ કેમ કર્યાં? સિંહ ભાગી જ નવ્ય ને!”

પણ જવાબ આપવાના ટાંકનામાં શરૂ ન હતા. નવાખ સાહેબે હોથીલાઈ સામે જોયું તો પંખદાર આદમી વેંત એક નીચા વરતાણા:

“કેમ તમે આમ છો?”

એટલે ધીરે ધીરે બધી હકીકત જણાવી. ત્યાં નવાખ સાહેબ એકદમ નીચા બિતર્કા. પોતાની સાથેના માણસોને હુકમ કરતાં કહે:

“તમાચીને એકદમ જૂનાગઢ હે રૂપીટલે લઈ જાઓ અને ડો. મારટીનને કહેજો કે, ખાસ કાંઈ ધળ નથી થઈ એટલે તમાચીને કાંઈ ન થયું, જોઈએ.”

તાબડતોબ તમાચીને જૂનાગઢ લઈ ગયા. હોરૂપીટલે પહોંચતાં નવાખ સાહેબના હુકમની જાણ ડો. મારટીનને કરી. મારટીન બહુ કુશળ ડોક્ટર, હતા. એકદમ તમાચીને ઓપરેશન હોલમાં લઈ ગયા. હજી તો ઓપરેશનની શરૂઆત કરી ત્યાં તો તમાચી ટેબલ ઉપર જ ચૂંચી ગયા. ડોક્ટરને થ આશ્ચર્ય થયું કે આ શું બન્યું?

નવાખ સાહેબનો રસાસો ચિકાર બંધ રાખી, જૂનાગઢ આવ્યો. નવાખ સાહેબે તરત ખબર પૂછાવ્યા. ખબર મળ્યા કે તમાચી તો હજી ટેબલ ઉપર લીધા કે ચૂંચી ગયા. નવાખ સાહેબના થ આશ્ચર્યનો પાર ન રહ્યો.

ડોક્ટરને, પુછાવ્યું. ડોક્ટરે ત્યાં સુધીમાં તપાસ કરી લીધેલી કે ક્યા કારણસર તમાચી ચૂંચી ગયા છે. ડો. મારટીને નમ્રાખ સાહેબને કહેવરાવ્યું કે “તમાચી ઉપર સિંહે અચાનક તરાપ મારતાં તમાચી એકદમ દેહસત ખાઈ ગયા હશે તે એના લીવરના-કાળખના તથા કટકા ફડકથી થઈ ગયા છે. એને કારણે તમાચી મરણ પામ્યા છે, ધળને કારણે નહિ.”

કહે છે કે રાવણનો વધ કરી લાંકા કબજે કર્યા પછી રામે સિંહની જેમ હુકારીને ગર્જના કરેલી કે. હું ક્ષત્રિય, દશરથનો પુત્ર રામ, મારી પત્નીનું હરણ કરી જનાર રાવણનો વધ કરી મેં મારું પરાક્રમ પુરવાર કર્યું છે. મારું કામ પૂરું થયું છે. કહે છે કે વાલ્મિકી રામાયણ પ્રમાણે રામે ત્યારે સીતાની પરવા નહિ કરેલી.

બળ એ જ ન્યાયે રાવણે હરણ કર્યું અને જો જ ન્યાયે રામે રાવણનો વધ કર્યો! આદિકાળથી આજ સુધી આ બળનો ન્યાય જ રાજશાહીથી સામ્યવાદી સરમુખત્યારશાહી અને હેઠ ઘોઠશાહી સુધી એક સરખો પ્રવર્તમાન નથી શું ?

અને બળ એ જ ન્યાય હોય તો તે સદા પુરૂષને પક્ષે જ રહ્યો છે? રામે ધનુષ ટંકારથી સીતાને મેળવ્યાં પછી ખરા રાવણનો વધ કરી છોડાવ્યાં પછી ખરા અને છેવટ સીતાને વનવાસ પછી આપ્યો. એ શું સૂચવે છે ?

શું માનવ જગતમાં કે શું પશુ જગતમાં પછી આ ન્યાય એક સરખો પ્રવર્તમાન છે. આ પુરૂષ પ્રધાન સમાજ રચનામાં પુરૂષે એક કરતાં વધુ સ્ત્રી કરતાં પાછું વાળીને નથી જોયું. સ્વેલાં કે પરસ્ત્રીનાં હરણ કરવાં, જુગારે રમણીને પછી પરસ્ત્રીને પોતાની કરવી, એકથી અનેકને પરણવી એ એક દિવસ ધર્મ મનાયું. આજે ય ઘણે ઠેકાણે મનાય છે.

એટલે કે પરસ્ત્રીના રૂપ માથે લોભાવું, પરસ્ત્રી હેલ ઊતરાવવાનું કહે તો જનનાં જાખમ-એડીને પછી એને ધરમાં બેસાડવી એમાં એક માત્ર રામના અપવાદ સિવાય અધર્મ મનાયો નથી. જ્યારે પોતાની સ્ત્રી માથે ઢાઢ ખીજે લોભાય તો એને ધરાશાયી કરવાનો ધર્મ મનાયો છે.

ધર જતાં, ધર પલટતાં, ત્રિયા પડતા તાવ;
તીનું ટાણું મરણુરા, કોણુ રંક કોણુ રાવ.

એટલે કે પોતે જેની છૂટ લેવામાં ધર્મ માને છે તે છૂટ સામે લે તો તે અધર્મ આચર્યો કહેવાય. અને આ બધા સમય દરમિયાન સ્ત્રીએ તો સતી જ રહેવાનું. પુરૂષે હરણ કરવું એ એનો ધર્મ અને સ્ત્રીએ પોતાનું હરણ ન થવા દેતાં જોડર કરવું એ સ્ત્રીનો ધર્મ. એમાં પછી જોડર થયાં એને બાદ કરતાં હરણ જ વધારે થયાં છે અને બળનો જ ન્યાય પ્રવર્ત્યો છે ને ?

એનું ચોથું પરિણામ એક એ આબુ છે કે જ્યાં સોરડી સિંહણ રૂપાં જેવી ઢાઢ ભેટી જાય (જુઓ 'સ્વયંવરના યુદ્ધે ચડતી સિંહણ') ત્યારે જોયા જેવી થાય. પછી એવી સિંહણ હોય તો જ વટકે ને ? બાકી તો ચાંપલે સાવળે પોતાથી પાડો વાંકળાને કાઢે ન ફેંકાયો ને સિંહણે વધુ બળ દાખવી કાંઠે ફેંકી દીધો (જુઓ 'ચાંપલા સાવળનું નરપણું') એ પણ માદા માટે-નારી માટે મોતનાં જોખમ ઉતારે છે. જેવી રીતો ચાંપલા સાવળે વધુ બળ દાખવતી પોતાની સિંહણને ભોંય ભેગી કરી નાખી તેમ.

એટલે ઢાઢ એક સિંહણ માટે લડતા બે સિંહોનું દંડ તે પ્રેમનું ગણવું કે માલિકી હક્કનું-પ્રભુત્વનું ગણવું તે એક પ્રશ્ન જ રહે છે. માનવ જગતમાં એવી ઉદારતા અપવાદરૂપે ઢાઢ એક પ્રેમી દાખવી શક્યો હશે, પછી સિંહને માટે તો એ શક્ય જ નથી. એમાં તો બળ એ જ ન્યાય નથી ? ને એ બળને આધન સિંહણને એ સિંહની પાછળ ચાલી નીકળવું નથી પડતું ?

આફ્રિકન સિંહણ મિમતિવાળ સાથે સોરડી સિંહ મોહન પોતાની સિંહણ રૂપાંને પડતી મૂકીને પ્રેમ કરી શક્યો, પછી રૂપાંને આફ્રિકન સિંહ થિઓડોરના પ્રેમમાં પડી હોત તો ! અગર થિઓડોર રૂપાંના પ્રેમમાં પડ્યો હોત તો ! સોરડી સિંહ મોહન આ સાંખી શકત ખરો ?

જ્યાતનામ-શિકારી કર્નલ શ્રી. જોરાવરસિંહજી

પોતાના દક્ષિણ આફ્રિકાના પ્રવાસને એવો એક સુંદર પ્રસંગ વર્ણવે છે કે દક્ષિણ આફ્રિકામાં પ્રવાસ દરિયાના એક સ્થળે એક સિંહ અને સિંહણ ઉપર મારી નજર પડી. પણ જનને પ્રેમમાં ચકચૂર. પરાક્રમી નરનારીના પ્રેમ પણ પરાક્રમી હોય છે

થોડે દૂર એક સિંહ લપાઈને બેઠો. આ પ્રેમમસ્ત બેલાડને રંગ બેઠને પોતે પણ કામાતુર થઈ બેઠો. અચાનક સિંહણ સાથે મસ્તીએ ચડેલા સિંહની નજર પેના લપાઈને બેઠેલા સિંહની માથે પડી. વરતી થયો કે આ લગાડ મારી સિંહણને પડાવી જવા જ આવ્યો છે

જોના બેળી જ એની આખમાથી કોપની જાણા લલૂકી બી. આંખોમાંથી અગારા ખરે એરી વાતો જ સાંભળેલી, પણ એ અહીં નજરો-નજર દીકું.

આખના પલકારામાં પ્રેમની મસ્તીમાંથી ગગનમેદી ગર્જના સાથે સિંહ લપાઈને બેઠેલા સિંહ માથે તૂટી પડ્યો સામે પણ સિંહણમાળ જ હતો. ગાંજ્યો જય એવો હોય તો બેલાડની મસ્તી વચ્ચે સિંહણને લઈ જવાની લાલચ કરી કેમ બેઠો રહે ?

બે ય જુદે ચડ્યા. આમ અમારા જોતજોતા-મા જુદા જમી પડ્યું જનનેની ત્રાડાથી આપુ જ ગલ ગાજી બેઠું. જ ગલ લય કરતાથી છવાઈ ગયું. પણ બેય પૂરા બળથી એક બીજા સામે તૂટી પડ્યા.

ઘડીક એક જીતતો લાગે તો ઘડીક બીજો. આમે ય સિંહોની લડાઈ બહુ લય કર હોય છે. એમાં સિંહણની હાજરી હોય તો તે વધુ લય કર બને છે. (સ્વયંવરોમાં આમ જ બનતું આવ્યું છે ને ? પૃથ્વીરાજ સંયુક્તાનું હરણ કર્યું ત્યારે બીજું શું બનેલું ? સંયુક્તા ને નામે નેટલા ફૂલ ચડાવવા ઊતારવા હોય એટલા ચડાવી ઊતારીએ પણ છેવટે એ જ સંયુક્તાએ પૃથ્વીરાજને ઘેરીતો બદીવાન બનાવવાની દયાએ પહોંચાડ્યો ને દેશને માથે બરબાદી બેસાડી, પણ સિંહને એવા સામ્રાજ્ય બોવાની

તરખાડ પોતાના પ્રદેશ પૂરતી જ, ખાકી સિંહણ જ એનું સામ્રાજ્ય.)

અ તે પ્રેમી સિંહે આગતુક સિંહને-પોતાના હરિફને પરાસ્ત કરી દીધો પળની ચપાટો ખાઈ ખાઈને બીજામાં લડવાનું શહુર નહોતું રહ્યું. હિમત ખોઈ બેઠો ગોથા ખાઈ થયો મહામહેનતે બેઠો થયો ને નીચી મૂડીએ, ચૂપ ચાપ લગડાતો લગડાતો જ મલમ આપ્યો થયો

સિંહણ તો વિજયીને વરમાળ પહેરાવવાની પ્રતિક્ષા કરતી જ બેઠી હતી. પેલા સિંહે વિજયી નજરે પેલા હરિફને પીઠ ફેરવતો જોયો અને એક લાગો શ્વાસ લઈ વિજયનો ફૂકાર કરતી લયકર ગર્જના કરી આ આ જગલને કુંભવી દીકું. પરાજિત સિંહે પાછું વાળીને ન જોયું ! સિંહણને પોતાનો અપમાનિત ચહેરો બતાવે કંઈ રીતે ?

સામામ પૂરો થઈ ગયો, હવે સિંહણ આગળ આવી એના ચહેરા ઉપર લાલીમાં પથરાઈ ગયેરી દેખાઈ. મદ્યક ચાલે સિંહ પાસે આવી ગેલ કરવા લાગી સિંહે તીરછી નજરે સિંહણ તરફ જોયું. એની આખમાં હજી કોઈ ઝલકતો હતો પણ નારી છટાથી કોઈ શમગ લાગ્યો.

સિંહણની ગેલ વધતી ગઈ તેમ તેમ સિંહને કોધાગ્નિ શાંત થવા લાગ્યો. પૂર્વવત્ સ્વસ્થતા પ્રાપ્ત થતાં સિંહે પોતાનો વિજયી પાંખે સિંહણના માથે મૂક્યો. સિંહણ ઋણુભાવે સિંહના ધાવ ચાટવા લાગી આ પ્રેમાળ સ્પર્શે સિંહના ક્રોધથી તગ બનેલા સ્નાયુઓ શિથિલ કરી નાખ્યા અને સિંહણની ગોદમાં માથું મૂકી સૂઈ ગયો

એ સમયે સિંહણની મુખમુદ્રા દર્શનીય હતી. એનો ચહેરો અપૂર્વ આલાથી છલકતો હતો નારીની આ સાહજિક આંતર ચેતનાનું મહત્ત્વ સ્પષ્ટિનું એક અમોલ્ય તત્ત્વ છે વિજયી નરના ધાવ રૂઝવણી એક માત્ર શક્તિ નારીમાં જ છે,

(૨)

ત્યારે શું માલિકીનું જ પ્રાપ્ત્ય છે ? મહો ખમતનું નહિ ? સિંહના અતુલ પરાક્રમ પાછળ

સિંહણું—નારીનું પ્રેરણા બળ નહોતું કામ કરતું? એક માતેલા સિંહને પરાસ્ત કરીને વિજયી બનેલો સિંહ સિંહણની ગોદમાં માયું મૂકીને જપે છે તે શું ખતાવે છે? નારી શક્તિ પણ જ્યારે વાતસલ્ય મૂર્તિ બને છે ત્યારે વામણામાંથી વીરભદ્રો નથી સર્જાવતી શું? અને પ્રબળ બને છે ત્યારે જગતને બંધુચતું કરવાની શક્તિ નથી ધરાવતી? બળ જેમ પુરૂષમાં છે તેમ નારીમાં પણ નથી? માત્ર પ્રકારો જુદા છે. ત્યારે નારી પોતાના બળનો પ્રાદુર્ભાવ નહિ કરી શકી હોય કે પુરૂષે નહિ થવા દીધો હોય?

માલિકી અને મહોબ્બત—પ્રભુત્વ અને પ્રેમનો આ સંઘર્ષ અનાદિ નથી શું? છેવટ પ્રેમના બળ આગળ પ્રભુત્વને પરાસ્ત થતું જ પડે છે. એ પછી વિજયી સમ્રાટ હોય, સિંહ હોય કે ચૌદ ભૂવનનો નાય હોય.

જેમ વધુ પરાક્રમ તેમ પ્રેમ વધુ ઉદાત્ત. પરાક્રમીનો પ્રેમ સીધું સ્વાર્પણ માગી લે છે. એમાં નફા તોટાના હિસાબ નથી મંડાતા. પછી શું નર હોય કે શું નારી.

વધુ નહિ હજી ચાર પાંચ વરસ પહેલાંની જ વાત છે. ગિરનો એક વિભાગ તે ઘાંટવડ અને દલ-ખાણિયાનો. આ વિસ્તાર દુધાળાં ઢોર અને હિંસક પ્રાણી એમ બેયને ફાવતો આવે તેવો છે. અરે માણસો ય સિંહ દીપડાને માથે પછાડે એવાં પાકે છે. નેકે અંગે ઘણો ઉતાર આવી ગયો છે, પણ પ્રવૃત્તિ કબાલા તોડી નાખે એવી. અમસ્થું થોડું જંગલમાં જવાય છે? નામખ્યાત સાવજ દીલિયો પણ આ પ્રદેશમાં ટલ્લા દેતો.

ગીચ આડી, વર્ષાનાર નદી શીંગવડો, શીંગ-વડાનાં બિંડાં કેતરો અને હાથ તાળી દધ કાષ હાલ્યું જાય પછી ભાર છે કોઇના કે પાંચ પંદર દી પાછા હાથ પડે?

આવા ગિરના પ્રદેશમાં દુધાળાં ઢોર મળતાં હોવાથી અવાર નવાર સિંહ ઊતરી પડે છે. એમાં એક બેલાડ સિંહ ને સિંહણ આવી ચડેલાં. વિહરતાં વિહરતાં એક નપાણિયા કૂવાને કાઠિયી પસાર થતાં બેધ્યાન સિંહણનો પગ લપટયો ને કૂવામાં ગોથું

ખાઈ ગયું.

તરત સિંહ થંભી ગયો. જોયું તો સિંહણ કૂવામાં જઈ પડેલી. બેમાકળો થઈ ગયો. ડગલાં માંડી ને ડોકાં તારો પણ સિંહણ એમ ક્યાંથી ઉપર આવે? આકળ વિકળ થઈને માંડયો ત્રાડું દેવા. જંગલ ગળાવ્યું. કૂવા પાસે જાય, પાછાં પગલે પાછો ફરે ને ત્રાડું દ્યે.

ફરતાં સીમ જંગલનાં માણસો સજાગ થઈ ગયાં કે સિંહ કાંઈક ભુરાંટો થયો છે. નજીક હતાં તેમણે નોંધી ને જોયું તો અવાવડ કૂવા માથે આધો પાછો થઈને સિંહ ઝળુખ્યા કરે ને ત્રાડું દીધા કરે.

છેવટ સિંહ વધુ ધીરજ ન ધરી શક્યો અને એણે સિંહણ પાછળ કૂવામાં પડતું મેલ્યું. પણ અટા-ટનો પડયો તે લોહી આણુ થઈ ગયો.

સિંહણના પ્રેમથી સિંહ કૂવામાં ખાબક્યો. લોહીઆણુ થયો. ન ચાલ્યું ત્યાં નરનું નરપણું, ન ચાલ્યું પૌરૂષનું પ્રભુત્વ કે ન ચાલ્યું સિંહનું વિશ્વ-ખ્યાત પરાક્રમ. એક પ્રેમનું બળ જ ચાલ્યું. પ્રેમના પ્રભુત્વે સિંહને કૂવામાં ખમકાવ્યો.

પણ સિંહ અને સિંહણને કૂવામાંથી કાઢે કાણુ? સિંહ પડયો અબડીએ, કાઢે એને ખાય. લોહી લાગણીથી દ્રવી ગયા. સિંહ અને સિંહણ કૂવામાં ત્રાડું દધ દધને થાકી ગયાં. એવી ત્રણ ત્રણ રાત ને ત્રણ દી પસાર થઈ ગયા.

છેવટ જંગલ ખાતાના અધિકારીઓને તેડાવ્યા. એમણે બેયને ઝકડાવીને કાઢ્યાં અને જૂના-ગઢના વન્ય પ્રાણી સંગ્રહાલયના દવાખાને દાખલ કર્યાં. સારવાર શરૂ થઈ. ઇન્જેક્શનો માલિશ વગેરે ચાલુ થયાં.

સિંહણને બહું ઓથું લાગેલું. પણ સિંહ-ને એટલે બહું લાગેલું કે તે ખાઈ શકતો નહિ. આજાર થઈને પડયો. સિંહ નથી ખાતો એટલે સિંહણે પણ ખાવાનું છોડ્યું. સિંહનું નામ પાડ્યું છે રોહિત અને સિંહણનું નામ પાડ્યું છે રોહિણી.

રૂડાં નામ પાડવાથી કાંઈ નિમારી ઘટે? સિંહની સાથે સિંહણે પણ માંડી લાંઘણું ખેંચવા,

એમને એમ છેવટ આગર સિંહનું અવસાન થયું. પછી રોહિણીના આકંઠનું પૂછવું જ શું? એણે અનન્યતા ત્યાગ કર્યો અને સિંહનું મડકું કાઢીને ખસેડવા દેતી નથી. પ્રાણી સંગ્રહાલયના સંચાલકોને મૂંઝવણનો કોઈ પાર પાર નથી.

છેવટ રોહિણીને ઘેનનું ઇન્જેક્શન આપી બેભાન બનાવી ખીજ પીંજરામાં ખસેડવામાં આવી ત્યારે જ રોહિતનું મડકું ખસેડી ચકાવું. ધીરે ધીરે રોહિણીને શોક ને ઉત્તેજનામાંથી વાળવાનું શરૂ કર્યું. સતત ત્રણ દિવસની મહેનત પછી રોહિણીએ થોડી રસ્યતા મેળવી અને થોડું થોડું ખાવા પીવાનું શરૂ કર્યું.

રોહિણી હજીય જૂનાગઢના પ્રાણી સંગ્રહાલયમાં ખંદીવાન છે. જ્યારે રોહિતના મૃતદેહમાં ૨૮૬ ભરીને કાચના પિંજરે રખાયેલ છે.

પીંજરે પુરાયેલી રોહિણી હજીયે એના સાજણને શોધવા કરે છે ને વેળા ક્ષેણા ગમગીન બની જાય છે :

સાજણ સીધાયા હે સખી, સૂના કરે અવાસ;
ગળે પાણી ન ઊતરે, દૈયે ન માયે સાસ.
સાજણનાં સપનાં રિયાં, વા'લાં રિયાં વિદેશ;
સંદેશો ને સાંપડે, જીવન જીવે વિરોધ.

(૩)

માનવીનું હૃદય વધુ સંસ્કારી હોવાને કારણે પ્રાણીના પ્રેમ જેટલી ઉત્કટતા નહિ હોય? ઉત્કટતા એ જડતાની નિશાની હશે? તો પછી તાદાત્મ્ય કાને કહેવાતું હશે? ચોતાના પ્રિયતમનાં અધુરાં મૂકેલાં કામ એની પ્રેયસી કરે અને પ્રેયસીનાં અધુરાં પ્રિયતમ કરે એવી એક ખીજનાં અધુરાં પૂરાં કરવાની આપણી મહાન શીલસુદ્ધી પ્રાણી સુધી કોણ પહોંચાડે કાં? સિંહનાં ક્યાં અધુરાં સિંહણ પૂરાં કરે અને સિંહણનાં ક્યાં અધુરાં સિંહે પૂરાં કરવાનાં?

કારણ કે માનવતાનાં, માનવ ઉત્કર્ષનાં, માનવ સેવા જેવાં કોઈ કામ આ પ્રાણીએ કરવાનાં હોતાં જ નથી ને! એટલે જ કદાચ એકની પાછળ મરી જવાનું ખીજું ઉતાવળ કરતું હશે. જડસુ રે જડસુ.

શું કહેવું પડ્યું ને! આપણે તો એક મૂંઝા ને ખીજો ભેગો.

પંદરેક વરસ પહેલાં સૌરાષ્ટ્ર સરકાર હતી ત્યારે એણે ગિરના બેરિયાનેસમાંથી પકડેલાં એક સિંહને સિંહણ બેલાડને અમદાવાદની મ્યુનિસિપલ કારપોરેશનને ભેટ આપેલાં. એને કાંકરિયાના વન્ય પ્રાણી સંગ્રહાલયમાં રાખેલાં.

ગિરના જંગલે ગામનો એક સીદી નામે બાણુ. એને રખવાળ તરીકે નીમેલો. આ સીદી બાદશાહ સિંહોને સાચવે, ખવરાવે પીવરાવે, બધી રીતે બેઘનું લાલન પાલન કરે, અને સિંહ-સિંહણ અંદરના ઝોરડામાં ચાલ્યાં જાય ત્યારે એનું એનકેસોઝર (વચ્ચું બારણું) બંધ કરી આગળનું મોઢું પીંજરે સાફ કરે, પાણીની કુંડી ભરે અને ખાતાનું પથ્થુ મૂકી આવે. આમ સિંહ સિંહણનાં લાલન પાલનથી સીદી બાદશાહ સાથે બેલાડ સારીપેટે હેગવાઈ ગયેલ.

એમાં એક દિવસ વચ્ચું બારણું બંધ કર્યાં વિના બાણુ બહારનું પાંજરું સાફ કરવા અંદર ગયો અને સિંહણે એને ભેળ્યો. આવી અંદરના પીંજરામાંથી બહાર, ત્યાં સિંહ પણ એની પાછળ બહાર નીકળી આવ્યો. મોટા પીંજરામાં ત્રણેય ભેગાં થયાં. પણ સિંહણ ભુરાઈ હતી. એ બાણુની નજીક જવા માંડી. બરાબર નજીક આવી રહી ત્યાં સિંહે ઝડપથી આવીને સિંહણને પાછી હડસેલી લીધી. તીરછી નજરથી ધક્કો મારતાં જાણે કહેતા હોય:

કે “જોતી નથી આ દિનરાત આપણું ધ્યાન રાખે છે, આપણું લાલન પાલન કરે છે તો! એના ઉપર જ નગણી યજ્ઞને ધસી?”

સિંહે સિંહણને વારી ને બાણુનો જાન બચાવી લીધો. સિંહણ પણ સમજી ગઈ. સરદાર પાણીકરે આ સિંહનું નામ વનરાજ અને સિંહણનું નામ વનરાણી રાખેલું.

ફેટલોક વખત તો બેલાડનું જીવન આનંદથી નિર્ગમન થયું. કુટુંબ પરિવારમાં બે બચ્ચાં પણ થયાં. પણ વનરાણી જિભાર પડી. ખૂબ સેવા સારવાર થઈ. વનરાણીની મિમારીથી વનરાજ અથમ્ભો થઈ ગયો. ઉદાસીનતા ઘેરો વળી અને એક દિવસ

વનરાણી બે ગર્યાં ને વનરાજને છોડીને ચાલી નીકળી.

વનરાજ એકલો થઈ રહ્યો. એનો સ્વાદ જીવનમથી ભરી ગયો. ન ખાવ, ન પિયે. પરાણે ખવરાવવાનું કરે, બાણ સીદી પૂરા પ્રેમથી સિંહને હેત કરે પણ સિંહણની ખોટ કેમ કરીને પુરાય ?

સિંહને જીવનમાંથી સ્વાદ ગયો અને એણે સિંહણ પાછળ દેહ છોડી દીધો.

મૂં મન લાગી તૂં મના, તૂં મન લાગી મૂં; લૂણ વળુંલ્યો પાણીએ, પાણી વળુંલ્યો લૂણ.

પણ એનો કાળજે ધા લાગ્યો સીદી બાણને. એનાં બંધ ભૂખ હરામ થયાં. ન સમજ્યો કે આ કાંઈ આત્મજન થોડાં ગુજરી ગયાં છે? કે ન તો એના બાંધ ભાંધ અવસાન પામેલાં. પણ પ્રિત એવી છે મારા ભાંધ !

“આપ જલે ને જગ હસે.”

છેવટ કાંકરિયા પ્રાણી સંગ્રહાલયના સંચાલક રૂબીન ડેવીડે હેયાધરી આપો આપા ને ખાતો પીતો કર્યો.

(૪)

રામાયણમાં સીતા, મહાભારતમાં દ્રૌપદી અને ઇલિયડમાં હેલન યુદ્ધોનું મુખ્ય કારણ બનેલ છે. એટલે જ કહેવાયું હશે ને ! કે :

જર જમીન અને જોર,
એ ત્રણે કનિયાનાં છોર.

મૂડીવાદ અને સામ્યવાદનો ઝગડો જ આ જર ને જમીનનો છે ને ? પણ લોકશાહીમાં સત્તાની એક પુરશી માટે અનેક અહિંસક યોદ્ધાઓનાં યુદ્ધો માટે વધુ અવકાશ રહે છે. કારણ કે સત્તા એ જોર-સ્ત્રી સ્વરૂપ છે. ત્યારે સિંહોના જીવનમાં સિંહણને સ્ત્રી ગણો, સત્તા ગણો, જર ગણો કે જમીન ગણો એ એક જ યુદ્ધ માટેનું સાધન બની રહે છે. શેષ

માનવ જગતમાં અને પ્રાણી જગતમાં ‘બધું’ સરખું જ છે.

ગિરના જંગલમાં સિંહનો શિકાર કરવાની મનાઈ થઈ એ પછી પણ સિંહના અકાળ મરણના બનાવો બનતા જ રહ્યા છે.

એક વખતે સૌરાષ્ટ્ર રાજ્યના સમયમાં એક સાથે સાત સાત સિંહો મરણ પામેલા મળી આવ્યા. અખખારોમાં ઉઠાપોદ મર્યો. સૌરાષ્ટ્ર રાજ્યની વિધાન સભામાં પ્રશ્ન પૂછાયો :

પ્રશ્ન : સિંહોનાં મરણ કયા સંજોગોમાં થયાં અને કેમ થયાં તે માનનીય મંત્રીશ્રી કહી શકશે ?

જવાબ : હા, જરૂર કહી શકશે. ખાતાને મળેલા અહેવાલ મુજબ આ સાત સિંહોમાં ૭ નર અને એક માદા-સિંહણ હતી. આ માદાનો પ્રેમ જીતવા સિંહ સામસામા લડ્યા અને લોહીલુહાણ થઈ ગયા. એક બીજાને પંખ મારી ઊતરડવા લાગ્યા અને આખરે મરણને શરણ થયા.

પ્રશ્ન : તો વન્યમંત્રીશ્રી કહેશે કે સિંહણનું મરણ કેમ થયું ?

જવાબ : ખાતાના આલોકને ખોતાની ખાતર અંદરો અંદર લડતા નેહને છેવટે એ સિંહણે આપઘાત કર્યો.

સિંહ હંમેશાં સ્વયંવરથી વરે છે. અને બળવાન તથા જોગનવંતો સિંહ સિંહણ માટે વધુ આકર્ષણરૂપ બને છે. સ્વયંવરમાં ઘણીવાર સિંહો સિંહણ માટે સામસામા યુદ્ધો ખેલે છે. આવાં યુદ્ધોમાં પરાજિત સિંહ નાગેશી બોરી ને ચાલતો થાય છે ને ઘણીવાર આવા યુદ્ધોમાં એકાદ હરિક મર્યું પણ પામે છે. આવા પરાજયોમાં પરાસ્ત થયેલો સિંહ પાછલે બારણેથી પ્રવેશ કરીને વિજયી સિંહ માથે હુમલો કરવાનો બનાવ હજી સુધાં નથી નોંધાયો.

*

માણસથી માછાં લલાં, સાચી પ્રીત જ બાણ;
જો પાડે જળ જૂજવાં, નિશ્ચે છાંડે પ્રાણ.

[આ પ્રસંગોના આલેખક જીવાનભાઈ રાજવીર ગઢવી ચિરમાં જ રહે છે ને ઘોડકવા ગામે સર્વોદય ઉપકેન્દ્રનું સંચાલન કરે છે—સં.]

કેસર, ચંદન ને નિજ કુરંગ,
ચારણ સેંદુર ને સિદ્ધ;
એતાં નગર ન નીપજે
પહાડાંમાં ય પ્રસિદ્ધ

સિંહ અને ચારણોનો આદિ વસવાટ જ પહાડો હતો. આજે પણ ગિરના જંગલમાં જનને સાથે જ વસે છે. અને સિંહની સાથે વસનારાં પણ સર્વદમન જેવાં જ થાયને? ચિરમાં વસનારાં ચારણના બાળકો સર્વદમનથી ચાર છોડાવા ચડે એવા પાકે છે.

માલધારી ચારણો એટલે દિન બધો ઢોરને લઇને જંગલમાં જ ભ્રમવાનું. એક ગોખા (લાકડી) સિવાય એને બીજું ઉધિયાર ન હોય. તુલસીસ્થામ પાસે જૂનો મીઠાનો નેસ છે. આ નેસમાં એક માલધારી ચારણ હતો. એને બે દીકરા. એકનું નામ રાણો અને બીજાનું નામ રામ. હજી તરૂણ વયમાં જીવાનીના મહારેયનહિ કૂટેલા. બેય ભેંસુના ખાડમાં જાય. નવરા પડે ત્યારે માતાજીની સ્તુતિઓ ગાય.

પણ બેય રમતિયાળ. સિંહ કે સિંહણને જુએ એટલે અટક્યાળો કર્યા વગર ન રહે. જનવર (સાવજ) લાગે એટલે મનમાં અટપટી થાય. ક્યારેક પાણી મારીને ચાળો કરે ક્યારેક લાકડીના ઘોઘા મારીને સિંહને કરે લગાડે, સદિએક નેસથી થોડે દૂર આવાં અટક્યાળાં કરવામાં આઠ દસ છોકરા એક દી લેજેલા. એક સિંહણને કરમદીના દૂવાને છાંયે સૂતેલી ત્યાથી તગડી. સિંહણ બેઠમાં લીધે જાય તે આંધે જઈને એક નાગમાં બેઠને સ્તી

છોકરાં ત્યાં પહેર્યાં. પાણી મારી મારી ને પાણી ઉઠાડી. એમાં સિંહણ જંછેડાઈ ને મારી તરીપ; તે આગલા છોકરાના ડેકરા માથે આવું કરી લીધું.

છોકરાઓએ ગોડારો કર્યો. માથે સ ભેંસું થઈ થયું ને સિંહણને લગાડી. પણ છોકરાને ખાટલે નાખીને લાવેલા પડેલા.

રામ ને રાણો એવા અટક્યાળા. એક દી ખરા બપોરનું ટાણું, બેયું તો એક ભેખડ નીચે વેળુમાં હાથો ઢળેલો એમાં એક સાવજ ધોધા કરે. બેય છોકરા ભેખડ ઉપર ચડી ગયા. બેય લાકડ વાલું કરે કે “કૂવો મીઠી નીંદરમાં ધોરે છે? હાલો એને જગાડીએ, ભારે મળે આવશે.”

બીજો કહે : “પાણી લાકડાંથી જગાડવામાં શું મળે?”

તેલો કહે : “તયે” સિંહને માથે જ ખાખકિયે. બેવા જેવી થાશે.”

“હા, ઈ વાત સાચી હો! ભારે રંગ જામે, તયે ખાખકવા દે મને !”

બેય નાના મોટા ભાઈ હુંસા તુંસી કરે છે. નાનો કહે કું પડું અને મોટો કહે હું પડું. ધડીક વઢવાડ જેવું કયું. છેવટ રામ કહે “હું મોટો છું, એટલે મને જ પડવા દે”

રામ તો થયો તૈયાર ગોબો રાણાને આપીને પછેડીનો માર્યો કછોટો અને “હૂપ !” કરતોકને ભેખડ ઉતરી ખાખકયો બરાબર સૂનેલા સિંહને માથે.

સાવજ પણ કાંઈ લાગ્યો છે ! કાંઈ લાગ્યો છે ! પાણું વળોને જુએ છ બીજા. અને બેય લાકડ દાંત કાઢી કાઢીને બે પા થઈ ગયા. “કૂવો ભગાડયો કૂતરાને ?”

આ મહા બળવાન પ્રાણી જેટલું બળવાન છે એટલું જ લડકણ છે. જેટલું પરાક્રમી છે એટલું

જે દરડકણ છે. એક વખત જો જાગી ગયોને કોધમાં આવી ગયો પછી તો ખીજી ભાત્ય છે, પછી તો મોત સામે આવીને ઊભે તો ય છક્કા છોડાવી નાખે.

આ ચારણુયાળ રામ અને રાણા પછી તો ચગતા ગયા. નાનો ભાઈ રાણા એક દી રામને કહે: “તું સિંહને માથે ખાખક્યો તો હું સિંહને ગળે ચામડાની ઢાલ પહેરાવી આવું.”

ભારી ભેખમનું કામ. જગતા સિંહને ગળે હાથ નાખવાનું, પણ ભેનું તો રામ કે રાણાને નામ નિશાન ન મળે. ખેય જણાએ ગોઠવણ કરી. ભેખડ પ્રાસેથી સિંહ પસાર થાય ત્યારે એ અસાવધ હોય. એટલે ભેખડને અધોલે બે ય સંતાઈ રહે.

એમાં એક દી લાગ આવ્યો. સિંહ ખરાબ ભેખડની અડોઅડ થઈને નીકળ્યો. જેવું સિંહનું માથું બહાર આવ્યું કે રાણાએ ઝમ દઈને ગળામાં ઢાલ પરાવી દીધી. સિંહ અચાનક પહેરામણીથી લાડક્યો ને લાગ્યો. ઢાલ સોંતો લાગ્યો જાય. મૂંઝવણનો કાંઈ પાર નહિ. ગળે ભૂત વળગ્યા જેવું લાગે પણ ઢાલ રહે નીકળે ?

ધણી ઝાવાં નાખ્યાં હશે, માથાં ઉલાળ્યાં હશે, પંખ ભરાવ્યા હશે. પણ લાગ્યો જ જાય. ખીજે દી છોકરા ઢાલ ગોતવા નીકળ્યા. એ ય તે સિંહના સગડે સગડે હાલ્યા જ ગયા. ગોતતાં ગોતતાં બારેક ગાઉ જતાં ચૂંથાઈ ગયેલી ઢાલ મળી આવી.

(૨)

ગિર-સાસણથી દસેક માઇલને અંતરે કીટા અને કાંટાનેસ આવેલ છે. આ કીટા નેસમાં લખ-મણુંની નામે ચારણુ માલધારી રહે. લખમણુની શાખ ગેલવા એટલે લખમણુ ગેલવાના નામથી સૌ ઓળખે.

આ લખમણુને દસ બાર ભેંસો, એટલે નાનો એવો માલધારી. પણ ગિરના નેસમાં ગમે તેવી મુસ્કેલી કે સારા નરસા વરસમાં પણ અતિથિને કદી વરસ વરતાવા ન દે એવા દલગજ. આવ્યા ગયાના આદર-સતકારમાં ઓળથોળ થઈ જાય.

લખમણુ ગેલવો માલધારી નાનો પણ જગ-

વાળો આદમી. એના દલનું કાઠું જગજગ. ભેંસું થોડી પણ મૂંઢ વિનાની હાથણી જોષ દ્યો. સાવજની સામે ખથોડાં દ્યે એવી. અને રાત દી સાવજ સાથે રહેનારાં માલદોર હાડખળુકાં જ થાય. એ તો જેવો જેનો વાસ અને જેવો જેનો અભ્યાસ. હાલતાં સાવજ મારણુની લાલચે આવી ચડે અને હાલતાં ભેંસું એને તગડી મૂકે.

એકવાર જંગલ ખાતાના ઉપરી અધિકારી અને ખીડગાર્ડ (જંગલ ખાતાના રખવાળો) લખ-મણુ ભેંસું ચારતો હતો ત્યાં શોધતા શોધતા આવી ચડ્યા. આવીને કહે :

“ગઢવી ! આ બાજુના કરમદીના દૂવામાં સાવજ બેઠો છે. એને અગારે ઉઠાડવો છે પણ કેમે ય કરતાં ઊઠતો નથી. તારી ભેંસુને પાણીમાંથી ઉઠાડ્ય ને ઇ હાકો કરે તો કદાચ સાવજ બેઠે.”

“હવે ઇમાં કંઈ મોટી મામલત હતી ! સાવજ ઉઠાડવો છે ને ! તે તમારાથી ન બેઠ્યો ? ઇ તો ગઈને કૂતરો કેંવાય. અબધડી ઉઠાડી દઉં.”

લખમણુ ગેલવે ભેંસુને પાણીમાંથી ઉઠાડી. સીસકારો કરતાં તો દસે ય ભેંસે પૂંછડાને વળ દઈને માથાં ઉલાળ્યાં. અંગ કયાન જેવાં કરી ત્રાંસે શીંગડે દસેધ ઘોડિયું. કરમદીના દૂવા ફરતી ગોઠવાઈ ને ! સિંહને વચ્ચે લઈ લીધો. ઘોડી ઘોડીને સિંહને ઢીંકે લીધો.

અચાનકના આક્રમણથી સિંહ બેચાકળો થઈ ગયો. લાગી છૂટવાનો મારગ ન મળે. એક બાજુ ધસારો કરે તો ત્રણ બાજુથી ભેંસું શિંગડે ઉઠાડે. કૂટબોલના દડા જેવી દશા કરી મેલી. થોડીવાર તો જુદું જમ્યું. પણ સિંહ ધા કરવા કરતાં તો લાગવાની જ વેળા સાંધતો હતો.

લખમણુ ગેલવે ઘડીકે ભેંસુને સિંહ સાથે રમાડીને સિંહને જવા દીધો. પણ લાદોડા કાઢતો ગયો. આ બધું નજરોનજર જોનાર અધિકારીઓ અને ખીડગાર્ડો તો જુદા થઈ ગયા. ભેંસું પાણી આવી ને લખમણુને ચાટવા માંડી. લખમણુે લલ-કારિયું દઈ દઈ ભેંસુને માથે હાથ ફેરવી ચોરદાવી

પૌરહાવીને હેત ક્યું. સરકાર તરફથી એને ૧૦૦ રૂપિયા ધનામ મળેલું.

(૩)

જામવાળાથી છ એક માઇલને અંતરે મોતીડી અને સોમાનીસર નામના નેસ છે. ધાંતરડો નદી કાંઠાના આ નેસમાં ચારણ માલધારી વાજસુર રહે. શાખે કેરવા. ત્યારે આ નેસમાં છ સાત ઝૂંપડા. ભેંસુ ચારે ને માતાજીના મંગળ ગામ આનંદ કરે.

એક દીનો સમો, વાજસુર અને પાંચ છ ચારણો બેઠા બેઠા કાલી પેલી લાપામાં માતાજીના હંદ ગાય ને વાતુંના ગલખા કરે. એમાં કોઈ ચિકારીએ જંગલમાં સિંહને માથે બધૂકનો ઘા કર્યો તે થોડો ઘણો ઘાયલ થઇને જુરોટિ થયેલો સાવજ એચિંતાનો માલના ઝોકમાં પડ્યો.

અચાનક સાવજ ભાગતાં તો ભેંસુમાં, ભંગાણુ પડ્યું ને ઝૂંપડામાં બેઠેલા ચારણો મંડ્યા જેમ આવે એમ ભાગવા. પણ સાવજ તો સીધો કૂદ્યો ઝૂંપડામાં અને વાજસુરનો જમણો પગ મોઢામાં પકડીને માંડ્યો ઝોંટા મારવા.

વાજસુર ખાટલા માથે બેઠેલ. અચાનક સાવજે પગ મોઢામાં લઇ લેવા છતાં જણુ ચડક્યો નહિ. એમને એમ બેસી રહી સાવજના બે.કાન કચકચાવીને પકડ્યા ને માંડ્યો આમળવા. સાવજ વાજસુરના પગમાં દાઢા બરાવીને ઝંઝેડવા મથે અને વાજસુર સાવજને જોર કરવા દ્યે નહિ. વાજસુર પણ સાવજના કાનને ઝૂંડની જેમ વળગ્યો.

વાજસુરે ઘણા ચડકા કર્યા કે “ધોડો ! ધોડો ! કોઈ આ સાવજને ગૂડી નાખો. મેં બરાબર કાન પકડ્યા છે. ચડકવા નહિ છઉં. મરી જાઉંશ તોય નહિ છોડું.”

પણ કોઈની હિમત ન.હાલી. વાજસુરને તો મરવા મારવાના જ ખેલ હતા. છેવટ એણે સાવજની ગરદનમાં ડાખો પગ બરાબરો અને જોરકરીને એક બાજુ સાવજ કૂંજોળ્યો ને બીજી બાજુ પોતે પડ્યો. ખાટલો ફલજ્યો ને ધબાકા બોલ્યા. એમાં સાવજ ભાગ્યો.

સાવજે જમણો પગ વીંચ્યો પણ સાજો સારો રહી ગયો. આજે વાજસુરની ઉંમર ૩૭-૪૦ વરસની છે. પગમાં સાવજના દાઢાની નિશાનીઓ રહી ગઇ છે. આ વાતને હજી દસ અગિયાર વરસ માંડ થયાં હશે. મર્યામાં સાવજની હારે જીવનારાને સાવજ થઈને રહેવું પડે છે. એમાં કોઈક દી સાવજ શરમા આવે તો કોઈકદી માથુસ શરમાં આવે. અને સાવજ જેવા સાવજ લાડકે તયે માથુસ પશુ-લાડકે તો ખરાજ ને ?

(૪)

ગિરમાં રહેનારાંએને જાનવર (સિંહ)ની બીક નથી હોતી એટલી ગર્વ (ગિર)ની બીક લાગે છે, એટલે કે ગિરમાં ઝાડનાં મૂળિયાંના ધોવાણવાળું પાણી પીવાથી ‘પીઓ’ યામ છે. પેટ આકરી ગયા જેવું મોટું થઈ જાય અને શરીર ગળા ને પીછું થઈ જાય છે એની બીક ભારે હોય છે. એક નદી બીજી ગિરની નદીને પૂછે છે :

રાવલ પૂછે જમરીને કે તારાં પાણી કેવાં ? (તો, કે) હાંકિ એકે ને આફરે, સવારે એવાં ને એવાં.

નદી જમરીનો ય ત બરો ઓછો ? પાણી એમાં અભિમાન લેતી હોય એમ કહે છે :

જમરી કે, હું જોરાવરી, કાખરો મારો જોઠ; મેંલાં નાખું આટલે, ને પછી વધારું પેટ.

આ જમરી નદીમાં ઠેક ઠેકાણે ધૂના છે. માલધારીઓ એને પાટ કહે છે. કાળાપાટ, પીળા પાટ, નીંજશની પાટ ને ધોકડવાની પાટ ને એવી બધી. જે વાધાભાષ માલધારીની વાત કરે છું એમનું ય ડેણું અત્યારે ગર્વ લાગી હોય એવું વધી ગયેલું છે. પંચાવનેક વરસની ઉમર છે. પણ આ વાત તો પંદરેક વરસ પહેલાંની છે. તે દી વાધા-ભાષની લરજીવાની. આળીસેક વરસનો લોંઠકા આદમી.

દોઢીનેસના આ રગારી વાધાભાષનો જાનો ભાષ જો સુ લઇને ચારવા ગયેલ તે ધોકડવાની પાટમાં બેસાડેવી. બપોરનું ટાણું તે વાધાભાષ પોતાના નાનાભાષ માટે, સાત લઈને નીકળ્યા.

પાટથી થોડે દૂર એક બેલાડ ભટકાણું (સિંહ ને સિંહણ). જૂન્યું હશે કે ભૂરાડું થયું હશે તે આળ્યું વાઘાભાઈની માથે. વાઘાભાઈએ બેલાડને આળ્યું રાખવા પત્થરો લઈને સિંહણ માથે ઠોક્યો. સિંહણને જડખામાં વાગતાં તો સિંહ ઉસ્કરાણો અને લાગલી જ વાઘાભાઈના પેટ માથે તરાપ મારી.

વાઘાભાઈએ ઘણું બચવાનું ક્યું પણ બે વખત સાવજે મોઢેથી આવું કરી લીધું. સાવજના નહોરથી અંગ ઊતરડાઈ ગયું. પણ વાઘાભાઈએ મરણિયા થઈને સિંહની ગરદન પકડીને માથેથી ફાળિયું ખેંચી સાવજના મોઢામાં ભરાવી દીધું ને ઝપાઝપી થઈ પડી. વાઘાભાઈ સિંહ હારે બંધેથી પ્રથમ આવી ગયા ને ગોફારો કર્યો.

ગોફારો નાનાભાઈને કાને પડતાં ગોબો લઈને દોડ્યો. ભેંસુ પણ પાણીમાંથી ઊડી ઊડીને ઘોડી સિંહને સિંહણ માથે. ચારે કોરથી ભીંસ કરીને બેલાડને ભગાડ્યું.

વાઘાભાઈને લોહી નીંગળતી હાલતમાં ઘેર લાવ્યા. માલધારીઓના આગ્રહથી ધોકડવે દવાખાને દાખલ કર્યો, પણ સુધારો ન થયો. પેટમાં અને નહોરના ઊંઝરડામાં પાક થઈ ગયો. છેવટ ગિરની

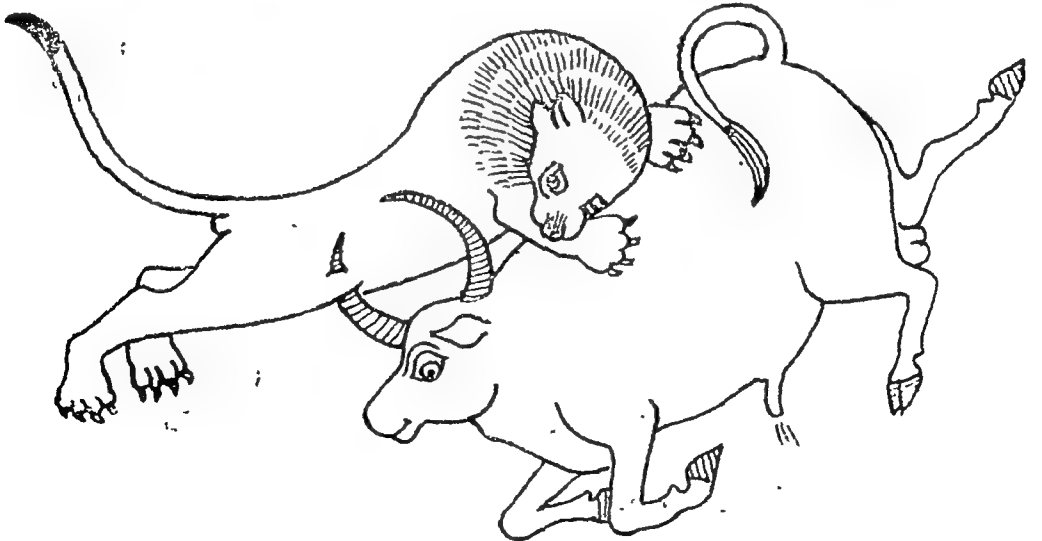
દેશી દવા કરી. ‘વઢવેડી’ઓ નામના આડની છાલથી સાર થયું.

આ વાઘાભાઈને ચત્યારે ભેંઈએ તો જમરીનો દુહો વાદ આવે એવું મોટું ડેફર (પેટ) છે. સિંહે મોઢાં માર્યાની અને નહોરના ઊંઝરડાની નિશાની છે. એમને કોઈ દિવસ મેં કેડિયું પહેરતાં ભાળ્યા ત્યાં. કોઈ ગામ ગામતરે જતા હોય અને પહેરતા હોય તો લલે. નહિ તો એક કાછડી ને હાથમાં ગોબો લઈને જ જ્યારે જુઓ ત્યારે મળે. માલધોરમાં ખાજા પડી ગયા છે. હાલ જમવાળા પાસે ભાખા ગામે રહે છે.

(૫)

કોડીનારનું હરમડીઆ ગામ. ગામથી એકાદ માઈલ છેટે અંતુમાઈ ભટની વાડી છે. વાડી પાસે કરજળા નામનું નેરડું છે. આ નેરડું એલલગડના પાદરમાંથી નીકળી ને સાંગાવાડી નદીને મળે છે.

જગ્યા રળિયામણી. આઠેક વરસ પહેલાંની વાત. ત્યારે હજી કૂવાઓ ઉપર મશીન નહિ ચૂકાયેલાં. નદી ઉપર ઓરીઆથી કે કોસ માંડીને પાણી પવાતાં. કૂવાના પૈયાથી સોએક કૂટને અંતરે એક ઘેધૂર વડલો છે. એક દીના સમે બપોરના અગિ-

૧૭મી સદીની આખરના બિકાનેરશૈલીના એક ચિત્રમાં સિંહ અને પાંડો

ધારેક વાગ્યે એક ડાલામથ્થો અચાનક આવી ચડ્યો,
અને પૈના નજીક માલદોર બાધેલ તેમાંથી વાછરડાને
પકડ્યો અને માડ્યો બાગરોડો બોલવા.

ત્યારે બે કોળીના છોકરા ત્યાં. એમાંથી એક
ચોદેક વરસનો લાણુ નામનો છોકરો ધગી ગયો.
લાકડી લપ્પને દોડ્યો. પણ દેવા જ માડ્યો સોષ
ઝાટીને. લાકડીની પ્રાછટ બોલાવવા માડ્યો.

સાવજનો બરડો બેવડ વાગી દીધો. સાવજના
મે ઢામા વાછડો ને માડ્યો લાણુ સામે ધૂરકવા.

પણ આ ચોદ વરસના કોળી બાળે લાકડીઓ
સબોડવા જ માંડી. ઝઝક્યો જ નહિ.

સાવજ વાછડાની બોચી માથે જોર કરી ચક્યો
નહિ, પણ લાકડીની પ્રાછટે સાવજને વાછડાની બોચી
છોડી દેવી પડી લાકડીનો માર તો પડ્યા જ કરતો
હતો, ત્યાં તો હાકલા પડકારા થયા ને લાકડિયુંના
માર ખાતો સાવજ મુઝાધ ને ભાગ્યો.

આજે એ વાછડો મોટો બળદ થઈ રહ્યો છે.
ને ખેતીમાં સારું કામ આપે છે એનું નામ રાખ્યું
છે સાવજડો. લાણુ અટાણે જુવાનજોષ થઈ રહ્યો
છે ફાછ મેઘાણી ઈ ટાંકણે હોત તો એની છાતી
ગજ ગજ ફૂંસાઈ ને માલીકોરથી ગીત ગૂંજવા માંડત કે:

કિશોર કોળી

ચોદ વરસનો કિશોર કોળી
કાચો કુમળો કિશોર કોળી
આગ ઝરતો કિશોર કોળી
ત્રાડ ગજવતો કિશોર કોળી
ભલો રહેજે !

ત્રાડ દીધી કે ભલો રહેજે
ગિરના ફૂંત્યા ભલો રહેજે
કાયર ફૂંત્યા ભલો રહેજે
ગા ગોઝારા ભલો રહેજે
ગોબો લીધો

હાથ હીલોળી ગોબો લીધો
કુમળી વચનો કિશોર ભેલો
હુધમલીઓ એ દોડ્યો સીધો
મૃગેન્દ્રના મૂંડામાં દીધો
પ્રાછટ બોલી

લાકડિયુંની પ્રાછટ બોલી
વાર કરી વેગે વટોળી
નાનકડા તે દેહ નીડોળી
સાવજના બરડામાં ચોડી
ધૂમ મચાવી

લડવીર લાણુ ધૂમ મચાવી
પંચાનનને પાઠ લણાવી
જાળીનાં જડબાં બોલાવી
વાછરને તે લીધ બચાવી
ડંકો દીધો

કિશોર લાણુ ડંકો દીધો
લાણુ નહિ તું લાણુ અટકો
બનખંકો બાળકથી બીધો
વનરાવનનો મારગ લીધો
લાણુ પ્રકાશે

ભારતમાં બે લાણુ પ્રકાશે
જ્ઞાન તણી બે જ્યોત છવાશે
યૌવનનાં અંતર અજવાસે
અંધારાં ઘટશે આકાશે

તરણુ બગે
તરવરિયા બે તરણુ બગે
કુમળાથી કંઠીરો ભાગે
હુબળિયાથી દૈત્યો ભાગે
છોરાથી છોગાળા ભાગે
જય વરતાશે

દીન હુબળાંને જય વરતાશે
ખુરાંટ ખેતર છોડી બશે
ઢોળાંના ડચકારા બશે
દેશતણુ ભાવિ પલટાશે

[આ અંકમાં સિંહના પ્રસંગો આવેખનારા ઘણા ખરા સ્વાનુભવના જ પ્રસંગો આવેખ છે તે એની વિશિષ્ટતા છે. થોડીક જ કથાઓ એવી હશે જેણે સ્વાનુભવી પાસેથી સાંભળીને લખી હશે. ‘મરદોની મરણ મોજ’માં દ. શ્રી પુન્નવાળાએ વાંચણિયા દ. શ્રી અમરવાળાનો પ્રસંગ આવેખ્યો છે. આ ‘મેણુના માર્યા’ પ્રસંગમાં પણ દ. શ્રી અમરવાળા આવે છે. આ પ્રસંગના આવેખક શ્રી સુરગલાઈ વરૂ વાંચણિયા દરબાર અમરવાળાના અનેથી થાય. એલ. એલ. ખી. નો અભ્યાસ પૂરો કર્યા પછી શ્રી સુરગલાઈની વાંચણિયા તાલુકાના મેજસ્ટ્રેટ તરીકે વરણી કરવામાં આવેલી. ભૂપત (ડાકુ) ત્યારે દ. અમરાવાળાનાં ઘોડાં સાચવતો અને ફાઈવીંગ કરતો. ‘બહારવટીઆને બદલે સિંહ દર્શન’માં એ સંખ્યા પેલુ ભૂપતને મળવા શ્રી સુરગલાઈ શ્રી રતુલાઈ સાથે જોડાયેલા. આમ ઘણાખરા આ પ્રસંગો સ્વાનુભવના જ છે. અને ‘મેણુના માર્યા’ પ્રસંગ તો સિંહના શિકારમાં અને સિંહના જીવનમાં એક નવો જ પ્રકાશ પાડે છે.—સં]

વાંચણીઆ દરબાર શ્રી અમરવાળાના કૂંઠના દીકરા નાનાલાઈ બસીઆ ભારે મશકરા. પંડ્યનું છ મણનું વજન, શરીર અદોદળું, માંડ માંડ હાલી શકે, પણ શિકારનો ગજબનો શોખ.

એક વખત અમરલાઈએ દીપડાનો શિકાર કરીને નાનાલાઈને ચીડવવા મોટરમાં નાખીને વાંચણીઆ લાવી નાનાલાઈને દીપડો દેખાડ્યો.

“આપુ! મને તો સાથે તેડતા જાવો તો!” અમરલાઈને કપડો આપતાં નાનાલાઈએ કહ્યું.

“નાનાલાઈ! દીપડાના શિકારમાં તમે સાથે હો તો તમને મેડે (માયડે-મયાણે) માંડ માંડ ચગવવા, અને બધાથે છુપાઈ ને દીપડાને શંકા ન જાય તે માટે શાંત બેસવાનું હોય તે વખતે તમે ઝોલે ચડો ને તમારાં નાખોરાં (નશકોરાં)ની શરણાઈ ચાલુ થાય તમને કુંધિયાળને તે સાથે કોણ લઈ જતું?” નાનાલાઈની મશકરી કરતાં અમરલાઈએ કહ્યું.

“તો પછી માઈ પેટ બાળવા અને મને દેખાડવા આ દીપડો શું કામ લાવ્યા?” નાનાલાઈએ ખીન્નઈને કહ્યું.

“તે તમે ય શિકાર કરીને અમને ખીન્નવાને!” નાનાલાઈને વધુ ખીન્નવવા અમરલાઈએ મહર કર્યો.

“હવે બચાડી દીપડી મારી એમાં તો શું

ડાઢો છો? એ...સાવજ મારીને ન લાવું તો માઈ નામ નાનો બસીઆ નહિ.” નાનાલાઈએ મૂંછે તા દબને કહ્યું.

આ વાતને મહિનાક દિવસનાં વહાણાં વિત્યાં હશે. રાતના દસેક વાગ્યાનો મુબાર હશે, દરબાર-ગઢના ચોકમાં દ. શ્રી. અમરવાળા ખીત્રીક બેલતા હતા ત્યાં ઢુઢુઢુ કરતીકને મોટર પાસે આવી અને હોર્ન ઉપર હોર્ન વગાડતા નાનાલાઈ મોટરમાં બેઠો બેઠો મરકતા હતા.

“નાનાલાઈ! તમે તે શું ઇંડરિયો ગઢ જતી આવ્યા તો તે આટલાં હોર્ન વગાડો છો?”

“એ હા! હા! અહીંઆ આવો, કાંક દેખાડું!” નાનાલાઈએ કહ્યું.

“ઈ દેખાડવાનું તમારી પાસે રાખો, તમારે પગે મેંદી થોડી દીધી છે? ને હેઠો બતરો નહિ તો દીંગાટોળી કરીને ઉતારવા પડશે!”

“હું મશકરી કરતો હોઉં તો મારા સમ, અને તમે અહીં ન આવો તો મારા સમ.” નાનાલાઈએ અમરલાઈને સમ દેતાં કહ્યું.

સમ દેતાં અમરલાઈ મોટર પાસે ગયા. એટલે મોટરની પાછળની સીટમાંથી તાબ જ મારેલા સાવજનું ચામડું કાઢીને અમરલાઈને દેખાડીને પૂછ્યું:

“બોલો, નેધ’ માપુ ! આ શેનું ચામડું છે ?”

“ છે તો સાવઝનું ” અમરભાઈ કહ્યું

ખીનું ચામડું ઉપાડીને નાનાભાઈએ ફરીને પૂછ્યું “ આ શેનું છે ? ”

“ હે ! હે ! નાનાભાઈ તમે ખરેખર બે સાવઝ માર્યા ? ” અમરભાઈએ નવાઈ પામીને પૂછ્યું

“ હવે હે હે રુ કરો છો ? તમે તો એક દીપડી મારી’તી અને મારૂ પેટ બાળ્યું’તું હવે કોઈ દી પેટ બાળશો ? બોલો, કેટલા ચામડા દેખાડુ ? ”

“ બઉ બઉ તો ત્રણ સાવઝ માર્યા હશે એમા તો ચકલી ફૂંચેકે ચડી ” અમરભાઈએ મશકરી કરતા કહ્યું

“ નહિ વદુ, ’ નહિ વદુ ’ એ તમારા રાગના લખણુ ભારે રૂડા બોનો જોઉં ! કેન્ના માર્યા હશે ? ”

“ તમે ત્રણ માર્યા હોય તો એક ઘેટા સાચો ને મોણુ યાદના નગર આ અરોહણા ડીને કેટલા સાવઝ માર્યા એ કહોને ! ”

“ હશે ત્યારે મજો ! ” એમ કહીને એક પગી એક ચામડા ઉપાડતા નવ અને એક બે ત્રણ ચાર પાંચ એમ ચૌદ ચામડા ગણી દેખાડ્યા તેમા બે અર્ધા ખવાઈ ગયેલા ચામડા હતા

“ અરે આ તો ચકો ગજો રણુ છતીને સાવઝ મારીને પધાર્યા છે શાહમાશ નાનાભાઈ ! તમે તો શિકારમા અમારૂં પાણી ઉતારી નાખીને સાવઝ મારવામા દુનિયાનો નવો રેકર્ડ બોમો કર્યો ”

“ ઈ રેકર્ડની વાત કયાક ઝપાનતા નહિ, નહિ તો એજન્સીને જાણુ થઈ તો અનીગ તાબુકાને પી ખી નાખશે એટલે કોઈને ખચ ન પડે એમ તરંગ આ ચામડા રગારા મોકલી દ્યો ”

“ એ તો બધુ થઈ રહેશે, પણ માડીને વાત તો કરો ! આટલા સિંહ કેમ અને કયાથી માર્યા ? ” અમરભાઈએ પૂછ્યું

નાનાભાઈએ માડીને વાત શરૂ કરી

“ હ ગિરમા અનીગ તાબુકાના ડેડકિયાળી ગામે વગે (ખગાનો દરમાર ભાગ) જોખના ગયેવો

ગામના ખેડૂતોએ મને કહ્યું કે “ નાના ખાપા ! આ સાવઝુએ ભારે ઉપાડો લીધો છે અઢાર સાવઝનું ટોશુ એવું હળી ગયું છે કે રોજ ને રોજ એકાદ ગાય, બળદ કે બેસ મારી નાખે છે આનો જો ઉપાય નહિ થાય તો અમારા દોર સાફ થઈ જતો ”

“ મે કહ્યું કે આજે જો સાવઝ મારણુ કરે તો મને ખચર દેજો હુ યે પેટોમેકસમા બ્યાસતેવ પુરાની ને તૈયાર રખાડીશ ”

“ થોડું અઘાર થયુ ત્યા ગામમા ઉતારાની બાજુમા જ ગામખાડ દાખવ થતુ હતુ ત્યા ખા ! ઉપર અઢાર સિંહ ખામકયા ને એક બેસને મારી નાખી બેસની મરણુ ચીસ સાલગીને એકદમ પેટાવેલી બત્તીઓ ઉપડીને તરત જ બહાર આવ્યો ભરેલી ત્રણ બદ્દકો પસાયતા પાસે ઉપડી

“ પાદરમા જોયુ તો અઢાર સિંહ બેસને ખાના વળગી પડ્યા’તા મે બત્તિયુ સાવઝ મરોમ દેખાય તે રીતે ગરની ડાળે બધારી દીધી ને પાસે આવેલુ બકરડા ઉપર હુ ચડ્યો ઓડવો લઈને પસાયતાને બે બદ્દક ઝાલી રાખના કહ્યું ”

“ અને માઉઝર (બદ્દકની જાત) ખમે ચકારી ને નિરાન લઈને લગડો કર્યો એક લગડે એક સાવઝ પડ્યો એટલે સાવઝ લાગ્યા લાગતા માથે બીજો લગડો કર્યો એટલે બીજો પડ્યો થોડેક સાવઝો લાગ્યા ને પાછા ફર્યા ને પાછા બેસને ખાના લાગ્યા

“ એને મે પાછો લગડો કરી ને રીખને પાડ્યો સાવઝ લાગે ને પાછા આવે બત્તીના તેજમા અજાત જાત એને કયાથી બદ્દક ફૂટે છે એ ખચર ન પડે એમ મે છ અનાજ છ સાવઝ ઢાળી દીધા

“ એટલે તો સાવઝ ખરેખરા ખારા થઈને કુડાગે પડી ને વે વે કરીને ધૂમના માડ્યા એટલે પસાયતો કહે

“ માપુ ! આ ઠછેડાયેલા સિંહ છવતા રહેશે તો કેટક માણસને વેડશે ” એટલે મે તેની ભરેન બેડીકર (બદ્દકની જાત) હતી તે ઉપાડી અને બીજા છ અનાજ કરી બીજા છ ને ઢાળી દીધા આથી બાકી રહ્યા તે છ પાછા હની ગયા

“પણ ખૂબ જ ભૂખ્યા હોય કે કોણ જાણે
પણ પાછા આવ્યા ને ત્યાં પડેલા એ સાવજને ખાવા
મંડ્યા. મને ય નવાઈ લાગી સાવજને સાવજ ખાય
તેની. એ સાવજને આ છ સાવજ અડધા અડધા ખાઈ
ગયા. એટલે મારો હાથ સખણો ન રહ્યો. એ જોડાળી
એક્સપ્રેસ ભરેલી હતી તે ઉપાડીને એને વીંધી નાખ્યા.

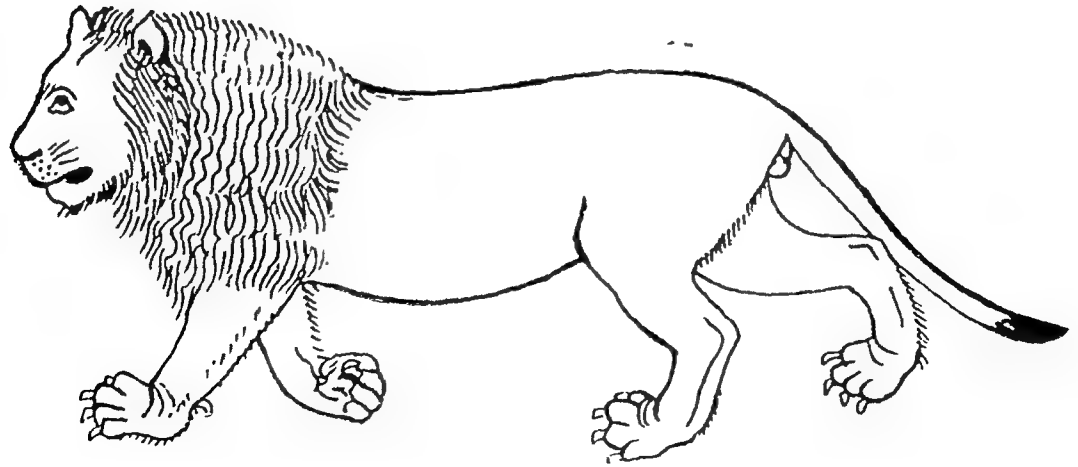
“આમ બધા થઈને ચૌદ માર્યા. આ બંદૂકના
તાણેરાથી અને સાવજની ગર્જનાથી ગામેડું એ બેયું
થઈ ગયેલું. એટલે પછી મેં ઉનારામાં પડેલી મોટર
બહાર કઢાવી ને સિંહો માથે નખાવી અને ગામેડું એ
હાકલા પડકાર કર્યા ત્યારે ખાડીના લાગી ગયા.

“ઓલો બાપુ ! કોણ છું ધિયાળ ?” નાનાભાઈ
એ મૂંછે તા દઈને હસતાં હસતાં કહ્યું.

“અવરતિયાની જન જ આળવીતરી, એક
એ ત્રણ નહિ ને ચૌદ સાવજ ધબેડી નાખ્યા.”
અમરભાઈએ હસતાં હસતાં કહ્યું.

નોંધ : આ બધો અનેતો પ્રસંગ છે. આ
બધાંય ચામડાં શ્રી. રતુભાઈ અદાણી અને મિત્રો

અમરેલીના તરવડા ગામે ચર્મશય ચલાવતા એ ચર્મ-
લયમાં રંગાવેલાં. આ પ્રસંગ જોતાં હું માનું છું કે
આટલી મોટી સંખ્યામાં અત્યાર સુધીમાં એક સામટા
ચૌદ સાવજ કોઈએ નહિ માર્યા હોય. અને તે રેકર્ડ
તરીકે રહે તેટલા માટે તમારા ઉપર લખી મોકલેલ
છે. ખીજું આમાં ઘણી વિચિત્ર વાત જાણવા મળે
છે તે સિંહને સિંહ ખાઈ જાય તે સિંહનો સ્વભાવ
જોવા મળે છે. વાઘણીઆ દર્યારે પણ એક વખત
સિંહ મારેલો ને ખીજા સિંહ લાગી ગયેલા, ને
થોડીવાર થોભ્યા એટલે લાગી ગયેલા સિંહોએ પાછા
આવીને મરેલા સિંહને ખાધેલો. પહેલાં કહેવાતું કે
કે ગિરમાં મરેલ સિંહનું પાહું (મડદું) જડતું નહિ.
આ ઉપરથી અનુમાન કરી શકાય કે મરેલ સિંહને
સિંહ ખાઈ જતા હશે. મારણ ઉપર બંદર મારવાની
દવા છાંટવાથી એ મારણ સિંહ ખાય એટલે સિંહ મરી
જાય છે તેમ એવા સિંહને ખાવાથી પણ ખીજા
સિંહો મરી ગયા હશે. અત્યારે તો બંદર મારવાની
દવાથી જેમ આપવાન સહેલા થઈ પડ્યા છે તેમ
સાવજનો પણ સોથ જોડાતી દીધો છે. પરિણામે
સિંહની વસતી ખૂબ જ ઓછી થઈ ગઈ છે.

[શ્રી વજુભાઈ વ્યાસે સિંહના જીવનના અભ્યાસમાં એક ય પાસુ ફેરવ્યા વગરનું બાકી નથી રાખ્યું, ખૂલે ખાચરે જ્યાં કાંઈક મળે ત્યાં વજુભાઈ પહોંચ્યા જ હોય સિંહ અંગે જે કાંઈ પૂછો તે એમની પાસેથી અચૂક નળી આવે એમણે જૂનાગઢના એક રત ફાટક સાહેબ અંગે નોંધ કરી છે કે ફાટક સાહેબ એટલા સિંહમય થઈ ગયેલા કે સામા મળે એટલે સિંહની જેમ જ ગર્જના કરત તેમ શ્રી વજુભાઈ એટલા સિંહમય થઈ ગયા છે કે એક ગર્જના કરવાનું બાકી રાખ્યું છે આ પહેલાં 'ભિર્મિ નવરચના' માં સિંહના વિવિધ અંગોના ૧૮ લેખ તેઓ આપી ચૂક્યા છે આ સિંહકથા વિરોધાકમાં પણ તેમણે અઢળક સામગ્રી આપી છે પણ એમાની ઘણીખરી ગિરના સિંહ અંગેની છે અહીં આ સત્તન ઘડના તેઓ દક્ષિણ આફ્રિકાના સિંહની રજૂ કરે છે અદ્ભુત ને રોમાચક ઘટના છે ગિરના સિંહોનો તો એમનો ઘણો ખરો સ્વાનુભવનો પણ અભ્યાસ છે જ્યારે દક્ષિણ આફ્રિકાના સિંહ અંગે પણ તેમણે ખૂબ વાર્થું છે-સ]

દક્ષિણ આફ્રિકાના યુગાન્ડામાં રેલ્વે બંધાતી હતી ત્યારેનો એટલે કે ૬૫ વર્ષ પહેલાંનો એક રેલ્વેનો ડબ્બો નૈરોબી સ્ટેશન પર ઉજી મોજી પડ્યો છે એ રેલ્વેના ડબ્બા ઉપર ડાય નંબર ૧૩ નો આક્રોશ લખેલો છે એ ડબ્બો એક સ્મૃતિરૂપે છે જે સ્મૃતિ લખાનક વાતાવરણ ખડુ કરે છે જેની પાછળ એક માનવખાઉ સિંહની લોહિયાળી કથા રહેલી છે

દક્ષિણ આફ્રિકાના જ ગલોમાં સિંહનો કુદરતી વસવાટ રહેલો છે, અને સિંહને માટે આફ્રિકાના જ ગલો જાણીતા છે, યુગાન્ડાની સરકારે રેલ્વે બાંધવાનું કામ ૬૫ વર્ષ પહેલાં હાથ ધરેલું ત્યારે એ સરકારે સ્થાનિક તેમજ બહારથી મજૂરોને બહુ મોટી સંખ્યામાં બોલાવેલાં, થરતુ રહેલું જગત વિસ્તારમાં પસાર થવાની હતી ત્યાં એક સિંહ માણસખાઉ બનેલ અને આ સિંહે મજૂરોને બહુ સંખ્યામાં મારી અને નાસનું વાતાવરણ બીજું કરેલું જાણીતા યુગ્મ માણસખાઉ સિંહે દોઢસોથી વધુ માણસોને ફાડી ખાધેલ પરિણામે રેલ્વે નાખવાનું કામ અટકી પડેલું અને કોઈ પણ મજૂર જગત વિસ્તારમાં કામ કરવાને તૈયાર ન થાય તેવી સ્થિતિ બની થવા પામી જેથી યુગાન્ડાની સરકારે એ માણસખાઉ

સિંહનો શિકાર કરવાને લગતી જાહેરાત કરી અને એને માટે ધનામની જાહેરાત કરેલ એ માણસખાઉ સિંહે એવો ત્રાસ ફેલાવેલો કે ત્યાં જવાનું નામ લલલલા શિકારી લે એવી સ્થિતિ રહી નહોતી અને માણસખાઉ બનેલા સિંહનો શિકાર કરવો, એને મારી નાખવો એ કામ ખૂબ જ મુશ્કેલ બની રહેલું કારણ એણે નાસનું વાતાવરણ બીજું કરેલું હતું છેવટે એ માણસખાઉ સિંહને મારવાનું બીજું પગમની પોલીસના વડા અગ્રેજ અરસર અને અચ્છા શિકારી ચાર્લ્સ હેનરી રિયાલે હાથ ધર્યું અને તેઓએ આ માનવલક્ષીને ફાંસી પણ રીતે મારી નાખવાનું કામ હાથ ધર્યું જેથી હેનરી રિયાલે ખાસ રેલ્વેનું સહુન લઇને માનવલક્ષી સિંહનો શિકાર કરવાનો કાર્યક્રમ હાથ ધર્યો તેઓની સાથે બીજા બે મિત્રો પણ રહેના હતા એક હતા હયુનર અને બીજો તે મેરિયો પેરેન્ટી આ બંને વ્યાપારી એ નૈરોબી પોત ને કામે આવેલા હતા પરંતુ જ્યારે એમણે જાણ્યું કે એક વિખ્યાત બ્રિટિશ શિકારી રિયાલ આ માનવલક્ષીનો શિકાર કરવાના છે એટલે તેઓએ સાથમાં રહવાનું સ્વીકાર્યું તેઓ પણ સાહસિક સ્વભાવના હતા

હેનરી રિયાલ રેલ્વેના ઇન્સ્પેકશન ડાખાઈ

ક્રીમા જંગલ વિસ્તાર કે જ્યાં માનવલક્ષી સિંહે મળ્યો તે મારી ખાધેલા ત્યાં આવ્યા. તેઓએ સ્ટેશન નજીક ઉભો એક બાબુએ જોયો રાખ્યો. એ ઉખાને બે બાબુએ ખારણાં હતાં. એ ઉખામાં રસોઈ કરવાનો પણ વિભાગ હતો. એ ઉખામાં એક બાબુએથી પ્રવેશીને બીજા બાબુએ જવાની કે નીકળવાની ગોઠવણ હતી. વળી આ રેલ્વેના ઉખાને ખારીઓ પણ હતી, જે ખંધ કરી શકાતી હતી. આ ખારીઓથી બહાર કોણ ગયું તે પણ જોઈ શકાતું હતું. વળી એ ઉખાના એક ભાગ ઉપરનીએ ઊતરવાનાં પગથિયાં પણ હતાં. આ ઉખાના બન્ને ખારણાં રાત્રે ખંધ કરવામાં આવ્યાં. બારી ઉઘાડી રાખીને માનવલક્ષીના આગમનની રાહ જોવામાં આવી. એવું નક્કી કરવામાં આવ્યું કે અર્ધી રાત સુધી એકબીજાએ જાગતા રહેવું. તેમજ માનવલક્ષીના આગમન ઉપર નજર રાખતા રહેવું. આ પ્રમાણે નક્કી કરીને પહેલી અર્ધી રાત્રે પેરેન્ડીએ પહેરો ભરવાનું નક્કી કર્યું. અને અર્ધી રાતે તે સૂતા જાય ત્યારે હેનરી રિયાલને જગાડીને જાય. એટલે એ પછીના ભાગમાં હેનરી રિયાલને પહેરો ભરવાનું કામ સોંપાયું અને સવાર પછી ત્રીજા જર્મન પ્રવાસી હયુનરે પહેરો ભરવો એમ નક્કી થયું.

રાત્રે એ ત્રણેય જણાએ ભોજન લીધું. બાદ હયુનરે ઉખાના ઉપલા પાટિયાં પર સૂતા માટે લાંબાવ્યું. એનો જાગવાનો વારો તો સાવ છેલ્લો આવતો હતો. એમણે સૂતી વખતે હેનરી રિયાલને કહેલું કે છેલ્લે પોતાને જગાડી દે. હેનરી રિયાલે ઉખાની નીચેની બેઠકના પાટિયા ઉપર લાંબાવ્યું. જ્યારે એક બાબુનું બારણું ખોલીને પેરેન્ડીએ પહેરો ભરવાનું શરૂ કર્યું. પેરેન્ડીનો પહેરો શરૂ થયો. અર્ધી રાત થઈ એટલે હેનરી રિયાલનો વારો આવ્યો ! એમણે શિકારી રિયાલને જગાડ્યા અને કહ્યું કે હજી સુધી કંઈ જોવા મળેલ નથી. તેમજ માનવલક્ષી સિંહ પણ દેખાયો નથી એટલે હેનરી રિયાલે ચોક્કસ ભરવાનું કામ શરૂ કર્યું અને તેમની જગ્યાએ પેરેન્ડી ધાબળો ઓઢીને સૂઈ ગયા.

રિયાલ ચોક્કસ ભરતાં લાંબા થઈને બેઠો.

તેમની ભરેલી બંદૂક બાબુમાં પડી હતી અને સામે ઉખામાં પ્રવેશવાનું બારણું ખુલ્લું રાખી માનવલક્ષીને માટે વાટ જોતા રહ્યા. એ અચ્છા શિકારી તો હતા જ, કદી એમનું નિશાન ખાલી જતું નહિ. એટલે એ નરલક્ષીને પૂરો કરવાની રાહ જોતા બેઠો હતો. નરલક્ષી આવે એટલે સામે ખુલ્લા ખારણામાં એને આવવાનું આમંત્રણ હતું, એ અંદર આવે એવો જ એને પૂરો કરવો એવું નક્કી થયું.

સ્ટેશન માસ્તરના કહેવા અનુસાર આ ત્રણેય રાતના ૧૦ વાગ્યા સુધી તો અંદરોઅંદર વાતચીતો કરતા હતા, અને એમનો અવાજ સાંભળવા મળતો હતો. પરંતુ અર્ધી રાત પછી ઉખા તરફ જોયું તો ઉખાની રોશની સાવ ઓલવાઈ ગયેલી અને ઉખામાં બધું સૂનસૂન હતું. કંઈ પણ અવાજ સાંભળવા મળતો નહિ.

મેજર જનરલ રોપર્ટના પ્રમુખપદે એક તપાસ સમિતિની સમક્ષ એ રાતના બનાવનું જ્યાંન કરતાં પેરેન્ડીએ કહ્યું કે પોતે જ્યારે જાંઘમાં ઝગમગી ગયેલા ત્યારે હેનરી રિયાલને એમ કહેતાં સાંભળેલા કે સામે જાંઘની બે ચમકતી આંખો દેખાય છે. આ વાત સાંભળીને સૌ હસી પડ્યા કે આવા કુશળ શિકારી હેનરી રિયાલ સિંહની ચમકતી આંખોને જાંઘની આંખો કેમ માની બેઠો હશે ? પરંતુ ખરીવાત તો એમ લાગી કે જનને માણસખાઉ સિંહ ધીમેધીમે યુક્તિથી ખારણા સુધી આવી લાગ્યા. જરા ય અવાજ પણ ન થવા દીધો. એ રિયાલનો ચહેરો દૂરથી જોઈ શકતા હશે અને એમનું નિશાન પણ રિયાલ રહેલું હશે. એ સમયે એક નરલક્ષી સિંહ હજવેથી આગળ વધીને પેલા ખારણામાં ઘૂસીને રિયાલ ઉપર તરાપ મારી અને રિયાલને ગબરાવી મૂકેલ. રિયાલને આવી ઓચિંતી એમના ઉપર તરાપ આવશે એવો ક્યાંથી ખ્યાલ હોય ? રિયાલને ખબરે ય નહિ હોય કે એની સામે મોતનો પંજો ખડો હતો. એની સામે મોત જીતું હતું. આવી કલ્પના કરવાનું આ ખ્યાતનામ શિકારી માટે મુશ્કેલ હતું.

રિયાલ પાસે આવતાં સિંહનો એક પંજો

પેરેન્ડીના શરીર ઉપર પણ પડ્યો. એ પંજો નર-
ભક્ષી સિંહના પાછલા પગનો હતો. એ પંજાથી
પેરેન્ડી જમી ગયેલ અને જોયું તો નરભક્ષીએ રિયા-
લને બરાબર ગળાથી પકડ્યો હતો. આ સમયે હયુ-
નર પણ જંગા જોઈલ પણ સિંહ એવી સ્થિતિમાં
હતો કે એને હટાવવો કે લગાડવો મુશ્કેલ બનેલ.
કારણ એના જડબાની પકડમાં રિયાલ આબાદ રીતે
ફસાઈ ગયેલ. એટલે પેરેન્ડી તથા હયુનરના ગમે
તેટલા પ્રયાસો છતાં રિયાલ બચી શકે એમ નહોતું.
નરભક્ષી અંદર આવીને પોતાનો શિકાર કરવા જે
આવેલ તે રિયાલને લપ્પને બારણામાંથી નાંકો અને
દૂર ગાયબ થઈ ગયો. ચોતરફ અંધારું હતું એટલે
કંઈ બાજુ એ ગયો તેના પણ ખગર નરલા. અને
રેલ્વેના ડબ્બામાં તો ગભરાટ અને અવ્યવસ્થાનું વાતા-
વરણ ફેલાઈ ગયેલું હતું.

પેરેન્ડીની ભરેલી બદ્ધ પણ બાજુમાં હતી.
છતાં એ ગભરાટને લીધે કંઈ ન કરી શકેલ.
જ્યાં નરભક્ષી શિકાર લપ્પને બહાર નાંકો કે તરત
પેરેન્ડી બહાર આવ્યા અને શોરબોલ મચાવ્યો,
પરંતુ કોઈએ માન્યું નહિ કે આવા મશ્હૂર શિકારી
રિયાલનો આમ આંખના કણાની જેમ શિકાર થઈ
પડ્યો. એ વાત કોઈ માનવા તૈયાર પણ ન થયું.
પેરેન્ડી સ્ટેશન પાસે ગયા અને તુરત ચેતવણીની
ઘંટડી વગાડી. સ્ટેશન માસ્તર પણ આવા સમયે શું
કરે? તાર કરીને ચોતરફથી મદદ માગી અને તાર
મુંજળ મદદ આવી, પણ ધણુ મોકું થઈ ગયેલું.
ખીજો દિવસે પોલીસ આવી પહોંચી અને નરભક્ષીને
માટે તપાસ કરી. ખૂબ ખૂબ તપાસ કરી, છેવટે એ
રેલ્વે ડબ્બાથી બરાબર એક ગાઉ દૂર એ ખ્યાતનામ
શિકારી રિયાલનું અર્ધ ખવાઈ ગયેલું શબ હાથમાં

આવ્યું. એ ખૂબ ખરાબ હાલતમાં ખવાઈ ગયેલું
હતું. આ ખ્યાતનામ શિકારી ખૂદ નરભક્ષીનો ભોગ
થઈ પડેલ તો ખીજનું તો શું ગળું? એટલે આ ગભ-
રાટ લખા વાતાવરણને કારણે બધા રેલ્વેના મજૂરો
નૈરાખી તરફ ચાલ્યા ગયા-કોઈ કામ કરવા તૈયાર ન થયું.
એ સમયે રેલ્વે એન્જિનિયર તરીકે પેટરસન નામના
અંગ્રેજ હતા. તેમણે આ ખબરથી પ્રતિજ્ઞા કરી કે
કાં તેઓ નરભક્ષીને મારે છે, કાં પોતે મરે છે.
અને તેમણે એક માડા ઉપર મંચ ગોઠવ્યો અને
રાતે નરભક્ષીની શોધમાં એ અંગ્રેજ એન્જિનિયર
જપડ્યો તેવામાં સામે જ નરભક્ષીનો બેટો થયો.
ધડ..ધડ... ગોળીઓ છૂટી અને નરભક્ષી ત્યાં જ
ઢળી પડ્યો. આ એક આકસ્મિક રીતે જ આ
નરભક્ષીનો શિકાર ખેલાયો અને એ ઢળી પડ્યો.
આ મરેલો નરભક્ષી સિંહ બચકર સિંહ હતો
એની નાકથી પૂંછડી સુધીની લંબાઈ ૬ ફૂટ અને
૮ ઇંચ હતી. ત્રણ ફૂટ અને ૬ ઇંચ એ જીવો
એના માથા ઉપર બંને ગોળી વાગેલી હોઈ એ
ઢળી પડ્યો હતો. એને ઉપાડવા માટે આઠ માણ-
સોની જરૂર પડેલી. એ ખૂબ જોરાવર સિંહ હતો
તે માનવભક્ષી બની ગયેલો.

આ નરભક્ષીના મોતના ખબર દુનિયાભરમાં
ફેલાયા. અમેરિકાના પ્રમુખ ખુદ રૂઝવેલ્ટે પણ અભિ-
નંદનનો તાર મોકલેલો. એ પછી થોડા સમય બાદ
ખીજો માનવભક્ષી સિંહ પણ એવી રીતે મરાયો.
આજે એ સફેદ રંગનો રેલ્વેનો ડબ્બો નૈરાખી
સ્ટેશન પર મોજુદ છે, જે આ પ્રસંગનો પૂરેપૂરો
સાક્ષી છે. ૬૫ વર્ષ પહેલાની આ ઘટના આ ડબ્બો
જોધને તાજી થાય છે અને માનવભક્ષીનું બયાનક
દસ્તખત પકડે છે.

*

છોટે મોટે કામ જિહ્વિ, કરને લાયક હોય;
સિદ્ધ કરત સો ચાહતે, સિંહન કે શુન સોય
ગજ હણવાના ગવંથી, અધિક કરે ઉતપાત,
સાવજ તું શરો ખરો, તદ્દપિ તામસ તાત.

“એ પરબત બાપુ, રામ રામ !”

“રામ રામ છોકરા ! ક્યાં રેવાં ?”

“રેવાનું તો હતું ઠાંચા દીમનું. અટાણે તો ઠેકાણું નથી. માલધારી આયરનું છોરું છડે, નામ કાનુડો. સાપે ચલાડ. માવતર ને મોસાળમાં બધાં મરી ખૂટ્યાં છે. કોઈએ કહ્યું કે પરબત રાવળને આશરે જ. ઇ જાકારો નઈ દયે. તો તમારા ભેજો રેવા આવ્યો છું. તમારાં વાછરૂં પાડરૂં ચારીશ. તમારા રોટલા ખાલી નહિ બગાડું.”

સાત આઠ વરસની ઉમર, રૂપાળી કાયા, ટૂંકી પોતડી, ખભે નાનો રાજ્યનો ગેડિયો, અને માથે ફક્ત જૂના લુગડાનો ફટકો બાંધ્યો છે. બાકી શરીર ઉઘાડું. એવે અનાથ છોકરે નેસમાં આવી પરબત રાવળને રામરામ કરી આશરો આપવા કહ્યું.

પાંચાળની ખડખાડ ધરતીમાં ધીંગા નેસડાનો આગેવાન પરબત રાવળ પણ ગુણીજનરૂપ પંખીઓનો ગ્રાગવડ. એની ઉપર જોગમાયાના ચારેય હાથ. ઘરમાં ભરપુર રિદ્ધિ સિદ્ધિ. ધણ ખાકુનાં બોળાં દુઝાણાં. ઘરનો સુખી માણસ છે. કોઈ વાતનો કમીના નથી. અને મેમાને તો લલપના શેઠા વળોટી જાય એવો. કાયમ દસ વીસ મહેમાનો તો હોય જ.

આપા પરબતને છોકરો જીવરો ને પાણીદાર લાગ્યો. છોકરાને કહે છે :

“વાહ બેટા ! તારું રૂડેરું નામ, કાનુડો ચક્કાડ. તુ મે રહી જ. કોને ખબર છે, કોના લાગ્યનું ખાતા હથું !”

કાનુડો ચલાડ પરબત રાવળ ભેજો રહી ગયો. નાનો હતો ત્યારે વાછરૂં પાડરૂં ચારતો, જુવાન થયો ત્યારે ભેંસું ચારવા માંડ્યો. આ ખાકુમાં સવાસો જેટલી ભેંસું. એક જુઓ ને એક જૂસો.

મૈયું અંખાડાળિયું
દોદો શીંગોડા વટ

એ ખાકુમાં એક પાડો, પણ હાથીનો પછો હોય એવો ને શીંગના ત્રણ ત્રણ આંટા વળી ગયેલ, આંખરુંમાં ટોપા ચડી ગયેલ, આંખરું માંડ કળાય. જાણે મેખાસુર, (મહિષાસુર) પાડાનું નામ ભૂટિયો.

એક રાતને સમે કાનુડો ભેંસું ઘેળીને પહર (પાછલી રાતે ઢેર ચારવા જાય તો) ચારવા ગયો છે. ભેંસું કેડ કેડ સમાણા ખડમાં ચરી રહી છે. સામટી ભેંસુંના ચરવાનો અવાજ વડજ વડજ વડજ સંભળાય છે. ભૂટિયો પાડો જ ભેંસું ચારી રહ્યો છે. કાનુડો તો પાણીનું ઝોશિકું કરી લાંબું ડીલ કરીને સૂનો છે. પાડો ભેંસુંને એકલ કૃષ્ણ રાખે છે. આડા અવળિયું થાવા દેતો નથી.

એમાં એક જનાવરે (સિંહે) આવી વાણ્ય નાખી. (સિંહ પોતાના નસ્તોરમાંથી જે ગંધ કાઢે છે તેનાથી ઢેર સમજી જાય કે સિંહ આવ્યો છે, ને પછી લાગે. લાગતાં ઢેરમાંથી એકાદને નોખું તારવી ને થાપો મારી પાડી દયે) પાડો સમજી ગયો. એકદમ ચરતી બંધ થઈને ભેંસું નોખનોખી લાગતી હતી એને એક જથ્થે કરી અને પોતે સાવજ સામે મંડાઇ ગયો.

ભેંસું ભૂટિયે પાડે એકલકૃષ્ણ કરી નાખતાં સિંહનો લાગ આવ્યો નહિ. એટલે ખીખી ને પાડા સામે મંડાણો. કાનુડો જાગી ગયો. પામી ગયો કે ભૂટિયા ને સિંહનું જીવ જમવાની તૈયારીમાં છે. પણ કાનુડાને ભૂટિયા માથે પૂરો ભરોસો. એટલે પડ્યો પડ્યો જીએ છે. મનમાં વિચારું કે જો જનાવર પાડાને વેડે (તુક-સાન કરે) તો જ બિલા થાવું છે.

સિંહે લાગલી જ પાડા માથે તરાપ મારી પણ પાડો તો તૈયાર થઈને જ બિભો તો. જેવો સિંહ કૂદ્યો કે પાડો એક છોટિયાવા પાછલે પગે હટી ગયો. અને સાવજના બેય પંજ ભોંધ માથે ભટકાઈ ને ભોંધા પડ્યા.

[ગિર જેમ સિંહની તેમ અન્ય પશુ પખીઓ અને નદીઓની પણ જનેતા છે. ગિરની એ એ અથોક સમૃદ્ધિ વચ્ચે જ સિંહ રૂપાળો લાગે છે. ગિરનાં રૂપકડાં અજણાં ને નાની મોટી નદીઓ એ પશુ, પક્ષી અને વનશ્રીની જનમદાતા છે. નદીઓને કાકા સાહેબે લોકમાતા કહી છે, એનાં વર્ણન પણ કાકા સાહેબથી વધુ સારાં જડવા મુશ્કેલ છે. પણ લોકકવિ એવા લેખને માથે મેખ મારે એવા નદીઓનાં અદળક રૂપને પોતાની પ્રાચાદિક સલીમાં રેલાવે છે. નવયુવાન ચરણ કવિ દાદુભાઈ પ્રતાપદાન ગિરની માતા હૈયાં જેવી હેતાળથી હીરણુ નદીનાં અથેક રૂપને કલકલ નિનાદે પ્રસન્નછટાનાં શિકરો વડે આ બીતમાં રેલાવે છે.-સ]

ડુંગરથી દડતી ધાર ઊતરતી,	પડતી પડતી આખડતી,
આવે ઊછળતી જરા ન ડરતી,	હરતી ફરતી મદ ઝરતી;
કીલકારા કરતી ડગલાં ભરતી,	જાય ગરજતી જોરાળી,
હીરણુ હલકાળી જોખન વાળી,	નદી રૂપાળી નખરાળી-હીરણુ
આંકડિયા વાળી વેદ્ય ઘટાળી,	વેલડિયાળી વૃષ વાળી,
અવળાં આંટાળી જમી જળી,	લેખડિયાળી લે વાળી;
તેને ઈર્ષ તાળી જતા લાળી,	લાખણિયાળી લટકાળી,-હી ણુ
જોગંદ જટાળા ભૂરી લટાળા,	ચાલ છટાળા ચરચાળા,
ડણકે ટાઢાળા સિંહણુ ખાળા,	દસ હથાળા દઈ તાળા;
મોટા માયાળા ગજવે ગાળા,	હીરણિયાળા હું કારી.-હીરણુ
ગાગડિયાવાળી મા મમતાળી,	ખોડલ માડી ખપરાળી,
ખેડી ત્યાં ખાળી કાયમ કાળી,	જતન કરાળી જોરાળી;
થાનક લઈ થાળી નિવેદ વાળી,	માનવ આવે સરધાળી-હીરણુ
ડેંડાં ડળવળતાં જૂડ ઝળંખતાં,	મધરાં ફરતાં મોં ફાડી,
જળ કૂકડાં તરતાં ખતક વિહરતાં,	દાદર ડહતાં દન દાડી;
માછલિયુ ટોળાં કરે કિલોળાં,	ખગલાં ખોળાં ખડુભારી.-હીરણુ
ફૂળફૂલ ખીલતાં ફીશ કલતાં,	પૂચ્છ ફીરતાં પચરગી,
થોથે થનગનતાં મધુરાં કરતાં,	નિત નાચતાં નવરંગી;
ઢેલડિયું હુંગાં ચલતી રુગાં,	એવાં મૂંગાં દ્રશ્ય વાળી-હીરણુ
ખળખળતાં ઝરણાં લીલાં તરણાં,	ચરતાં હરણાં ઠેક ભરે.
કઈ શ્વેત સુવર્ણા નિલ વરણાં,	કંકુ ચરણાં ફૂલ કરે;
મધુકર ગુંબર ભાત અઢાર,	ખની ખહીર ખદ વાળી.-હીરણુ
રાણ્યુ કોળખા લઈ અવળખા,	બુવે ઝળખાં જળ ખખા,
કરી કેશ કલખા, ખીખરી લખા,	જે જુગદખા ખન અખા
‘દાદલ’ દિલરંગી છંદ ત્રિલંગી,	ખની ઉમંગી ખરદાળી-હીરણુ

તાલાળા મહાલના જંગલ વિસ્તારમાં આવેલ સાંઢખેડો વનરાજીના વસવાટના પાડોશમાં આવેલ માલધારીઓની જીવન વસાહત છે. અહીં કેટલાક માલધારીઓ ઝૂંપડા બાંધી કાયમને માટે વસેલા છે અને પશુપાલન તેમનો વ્યવસાય છે. પાડોશીના નાતે માલધારીઓ અને વનરાજી વચ્ચે નિકટનો સંબંધ સૈકા જૂનો છે. રસ્તા ઉપર આવતા માલધારીની ધ્રાણુથી સિંહ પોતાનો રસ્તો બદલી માનવીઓની અદ્ય કરે છે.

સિંહ મોટે ભાગે પોતાનો ખોરાક જંગલના રાત્રી પશુઓમાંથી મેળવી લેતો હોય છે. માલધારીઓના પશુધનને તે ભાગ્યે જ જફા પહોંચાડે છે. ભૂખના દેખાણને વશ બની માલધારીઓના ઝોક ઉપર આવતો સિંહ શરમ સાથે ચોરી કરવા જતો હોય તેવી લાગણીથી મારણ કરવા આવે છે. માટેલો મદમસ્ત સિંહ એક નાનકડા માલધારીના બાળકના હાકાથી શરમનો માર્યો મારણ છોડીને ભાગી દેખાયો છે.

ચોમાસા દરમિયાન જંગલમાં ઘાસ અને ખીજ વનસ્પતિ ઊગી નીકળવાથી ઝાડવાના ઘટા ટાપમાં મચ્છર, માખી, અને ડાસડાંનો ઉપદ્રવ વધી પડવાથી સિંહ પોતાની સુવાળી કાયામાં આવા ડંખ સહન કરી શકતો નહિ હોઈ જંગલના કિનારા ઉપરની છાવડ જગ્યામાં ઊતરી આવે છે.

ગિરમાં ઊછરેલી ભેંસો સાવજની સમેાવડી ગણાય છે. જંગલમાં પસર ચરવા ગયેલ ભેંસોના ખાકુ ઉપર સાવજ ભાગ્યે જ હુમલો કરી શકે છે, કારણ કેટલીક ભેંસોને માલધારીઓએ બાણ નાખવાની તાલીમ આપેલી હોય છે. આવી બાણ નાખનારી ભેંસો સાવજને જોતાંની સાથે મોઢામાંથી જીલ બહાર ઠાઠી નેરદાર રણકોટા સાથે સાવજનો પીછો પકડી તેને જંગલની સરહદ છંડાવી બહાર તગડી આવે છે. કેટલીક વખતે એક કરતાં વધારે

સાવજ સાથે ધીંગાણાનો વખત આવે ત્યારે ભેંસ પોતાની પીઠનો ભાગ કરમદી અથવા ખીજ ઝાડના ઢૂવામાં ભરાવી સાવજની સામે કલાકો સુધી શિંગડા ફેરવીને ઝડપે છે અને સલામત પોતાની ઝોક ઉપર પાછી ફરવાના દાખલા જંગલના જીવનમાં બહુ સામાન્ય ગણાય છે.

ચરાણુની અછતવાળા વિસ્તારના માલધારીઓ માઠા મેના કારણે પોતાના પશુધનને જીવાડવા માટે ગિરમાં જતા રહે છે. આમ સીમરોલી ગામનો રખારી સીદી કરમટો, પોતાની જોરત વાલી, બે દીકરાઓ અને ચારપાંચ ભેંસો અને એકાદ બે ગાયો સાથે સાંઢખેડાના નેસમાં ઝૂંપડી બનાવી માલ નભાવવા માટે આવી વસેલ છે. સીદી કરમટો મૂળ તો મહંત સીમરોલી ગામનો વતની છે પણ પોતાનું સાચરિયું ગિરમાં હોવાથી વખતો વખત સાંઢખેડા જનવરો સાથે નળળા વરસ દરમિયાન આવ જ કરે છે. આમ વખતોવખતની અવરજવરથી ગિરનો મુલક તેનાથી અને જનવરોથીથી અપરિચિત નથી.

એક રાતે બધા માલધારીઓ સૂતા બાદ પાછલી રાતના એક સાવજ અને શેણુ (સિંહણુ) ઝોક ઉપર ઓચિંતાં ચડી આવ્યાં. સાવજ અને શેણુની ધ્રાણુથી વાડામાં પૂરેલ ભેંસુ ઊલિયું થઈ ગયું અને પાંચ વાછરૂને વચમાં રાખી ફરતી પોતાની કાયાની વાડ કરી છીંકાટા મારી સૂતેલા ગોવાળોને આવેલ આફતથી સાવધાનીની સંજ્ઞા બતાવી. દરેક વાડાના ધાંગણિયારા આગળ સૂતેલા ગોવાળોને જગાડે છે. જનવરોના સંજ્ઞાવાચક છીંકાટાથી પરિસ્થિતિ સમજી ગયેલા ગોવાળો જાગી ગયા અને ગોવાળોના હાકાથી આવેલ સાવજ અને શેણુ ભાગી નીકળ્યાં. સાવજ અને શેણુ જતાં જતાં સીદીના વાડા તરફ મરડાયા. પાછળથી માલધારીઓના હાકાથી શેણુ ભાગી છૂટી પણ સિંહ સીદીના વાડાની બંચી વાડનો

ઝોય લઈ લપાઈ ગયો. હોકો આગળ નીકળી ગયો અને સીદી પણ બધા ગોવાળની સાથે શેષ પાછળ નીકળી ગયો. વાડાની ઝોથે લપાયેલ સાવજ લાગ જોઈ જ્યાં મારી વાડામાં ફૂદી પડ્યો જિભી થઈ ગયેલ બેંસોએ સાવજની સામે જીંકોટા સાથે આક્રમણ કર્યું. બહાર નીકળવા માટેનો રસ્તો બંધ હોવાથી જ્યાં મારી સાવજ ઝૂંપડા ઉપર ફૂદી પડ્યો. જૂનાં અને મોળમળ ગયેલાં લોકોનું વળણવાળા ઝૂંપડાનું ડાપડું તૂટી પડ્યું અને સાવજ ઝૂંપડાની અંદર જ્યાં સીદીની ઝોરત અને યસ્માં સૂતાં હતાં ત્યાં જઈ પડ્યો.

ઝોમિંતાના અવાજથી સીદીની ઝોરત વાલી જાગી ઊઠી. જાગતાની સાથે ઝૂંપડાના સામા કરે બે ઝોમિંતા તગતગાવતો સાવજ બહાર ફૂદી પડવા માટે ત્રાટકના લીતડા ઉપર પંજ લાંબાવી બહાર નીકળવા ફાળ ભરતો દેખાણો, પણ ડાપરા ઉપર ન પહોંચતાં પાછો નીચે પડ્યો. આ તમાસો જોતાંની સાથે વાલી પરિસ્થિતિ પામી ગઈ કે ઝૂંપડામાં જનાવર આવી ગયું છે. છાતી સ્થિર રાખવા હીંમત એકઠી કરી પણ જીવતા જાગતા મોતને નજરે જોયા બાદ લલભલા મૂંઝાળાના પગ નીચેની ધૂળ નીકળવા માટે, તમારે આ તો ઝોરત જાત કેટલી હીંમત કરી બતાવે ? વાલીના મોંમાંથી ચીસ સરી પડી. બહાર ફૂદવા ફાળું મારતો સાવજ ઝોરતના અવાજથી અસિધાણો પડી સાથેના ખૂણામાં જિભી ગયો. માને રાડું નાખતી સંભળી જિંદગીમાંથી છોકરાં જાગી ગયાં અને માની સાથે તેમણે પણ આકંઠ શરૂ કર્યું.

વાલી ગભરાણી, છતાં તે રજારીની દીકરી હતી, ગિરમાં જિભીને મોટી થઈ હતી. આવા અનેક

પ્રસંગોની વાતોથી તે વાકેફ હતી. એટલે ખાટલા-માંથી જિભી થઈ, કપડાં સંભાળ્યાં, મોટા દીકરાને બાધેલા સીંકામાં ચડાવી ઉપર પોતાનું ઝોદણું સીંકાને ફરતું બાધી દીધું. નાના દીકરાને ઝૂંપડાની આડીએ બાંધેલ કામચલાઉ ઘોડિયામાં નાખ્યો, ખાટલાને ઉપાડ્યો. પોતાના શરીરની આડે ખાટલાને ઢાલ આક્રમક રાખી બે ડગલાં આગળ ચાલી ઝૂંપડાનું ધાંગણિયું ખોલી નાખ્યું. રસ્તો ખુલ્લો થતાંની સાથે સાવજ લાગ્યો. લાગતાં લાગતાં તેણે ઝૂંપડાની આગળ બાંધેલ વોડકી ઉપર જ્યાં મારી પણ પાછળથી વાલીએ સળગતા લોકડાના વેદા સાથે હાક મારી વોડકીને બચાવી લીધી.

ત્યાં તો ગોવાળો પણ શેષ (સિંહણ)ને તગડી એકમાં પાછા ફર્યા. વાત સંભળતાની સાથે ગોવાળો-માં સળેણાટો ફેલાઈ ગયો, એક નાનકડાં ઝૂંપડામાં એક ઝોરત અને બે માસુમ બાળકો સાથે પુરા-યેલ સાવજને ત્રણે જીવને મારતાં કેટલી વાર ?

પણ અનુભવી ગોવાળોએ અભિપ્રાય આપ્યો કે આંધળામાં સૂતા હોઈએ ત્યારે ઘણી વખત સાવજ બાળુમાં આવી જાય છે, રંગીન કપડું ઝોદણું હોય તો પણ ધાણથી માણસને ઝાળખી કાઢે છે. માનવીની મરજા સાવજ બને ત્યાં સુધી ન લોપે. સાંકડામાં આવી પડ્યો હોય તો ખીવરાવીને પોતાનો મારગ મોકળો કરી જતો રહે. એ માઝા મૂકે તો અહીં વસાય કેમ ? એવો આપણો રાજ કહેવાય.

વાલી જીવતી હતી ત્યાં સુધી પ્રસંગોપાત આ વાત ગર્વપૂર્વક કહી સંભળાવતી. અત્યારે પણ તેના દીકરો લગવાન વાત કરતો હોય છે કે મારી માને સાવજ સામસામા આવી ગયેલાં.

*

જોરાવરસિંહ રાઠોડે સાવજ સાથે બથોબથ આવી સાવજને જમ્યાથી દાર કરેલો તેના બે દુહા.

ડકર કેર હાલામથો, કાયર ફડકે કે'ક;
અડર મહિપત એક, જોથો રાઠોડ જોરસિંહ.
મહિપત મારે કે'ક, સિંહજખખર ઝાડે થડી;
જોરો ઝગડે એક, બાહુબળ બાથે કરી.

એકે હજારાં

સિંહ અને સિંહણને વાદ થયો. સિંહણ કહે કે આપણાં બાળ હાથીના કુંભ સ્થળ તોડી નાખે તે મારા દૂધનો પ્રતાપ છે. સાવળ કહે એ મારા બિરદનો પ્રતાપ છે.

એમાં એક શિયાળનું બચ્ચું હાથ આવ્યું. સિંહ કહે જે તારા દૂધનો પ્રતાપ હોય તો આ બચ્ચાને ધવરાવીને મોટું કર. એટલે સિંહણ તો ઇડે ઇડે શિયાળના બચ્ચાને ધવરાવવા લાગી. પોતાનું બચ્ચું ભૂખ્યું રહે પણ શિયાળના બચ્ચાને વધારે ધવરાવે.

એક વરસ થયું ત્યાં તો શિયાળિયો ફાટ્યો. આકાશ ખાઈ કે પાતાળ ખાઈ! જેને તેને સોળ-કાંઈ માંડ્યો કરવા. સિંહ તો ખેડો ખેડો બધું જોયા જ કરે. સિંહણ શિયાળાંઆની સબળાઈ જોઈ મલ-કાયા કરે.

સાવળના બચ્ચાને દૂધની તાણે પંડય ઉપર પૂરાં રવાંડાંય નથી આવ્યાં. ખહુરિયા જેવું લાગે.

એક દિવસ મોકો જોઈને સાવળ કહે “આજે આ હાથીના ટોળામાં છેલ્લો મોટો હાથી છે તેનો શિકાર કરવો છે. તો તારા શિયાળિયાને કહે કે હાથીને પાડે.” સિંહણે શિયાળિયાને બિરદાવ્યો “જે જે હો, માઈ દૂધ ન લાજે, માર્ પેલા હાથીને!”

શિયાળિયો તો લાથામાંથી તીર છૂટે એમ છૂટ્યો. હાથીને સાત આંટા માર્યા. વિચાર કર્યો કે ક્યાં બટકું ભરવું? અને હાથીના પૂછની ડોડીએ ખાધી પડ્યો. હાથીએ સૂંઢ ફેરવીને શિયાળિયને પકડ્યો. ત્રણ વખત હીલોળીને આકાશમાં ઉછાળ્યો તે ગયો ઘરરરર કરતો આકાશમાં ને હેડો પડ્યો ત્યારે જમીન સાથે એવો ચોટી ગયો કે તાવીથે ઊખેડવો મુશ્કેલ બન્યો.

હાથીએ પોતાના બચ્ચાને હાંકલ કરી. લડ-

થડિયાં લેતો સિંહ બાળ ઊઠ્યો. પૂછ આટકી ડણક દીધી ને ઘણુણુણુ હાથીએ ઢેલ ઢેલ જેવડા પોદળા માંડ્યા કરવા. એ તો દૂધ્યો તે ગયો કુંભા-થળ ને માથે. પાછલા પગની ભીંસ દીધી. ચરકલી માથે સોઈ આટકીને પંજે પ્રાછટ્યો માથામાં, તે હાથી પડ્યો મોઢવું પડે તેમ. સિંહણ અંખવાઈ ગઈ. સિંહ પોરહાણો. પણ શિયાળિયો સિંહણના પેટમાં પાકેલો નહોતો. (દંતકથા)

આપલભાઈ ગઢવી

જે થઈ છે !

એક વખત જમનગરના જમવિભાએ સિંહના શિકારની તૈયારી કરી. હયદળ, પાયદળ અને શિકારી ફોજના માણસો સાથે ગિરના સાંઢખેડાના નેસમાં પડાવ નાખ્યો ને કીધું કે : “મારે હાથણી ઉપર ખેસીને શિકાર કરવો છે.”

ગિરના માલધારીઓએ અને ચોકીદારોએ સમજાવ્યા કે :

“બાપુ ! મેડા ઉપર રહીને શિકાર કરો તો સાઈ”

પણ હડીલો જમ માન્યો નહિ. માણસોને કીધું કે :

“જમ હાકાકરો અને જનાવરને આ તલાવડીના આરા પર લાવો, અમે અહિ હાથણીને ઊભી રાખીએ છીએ.”

આગલે દિવસે મારણ કરી એક સિંહનું કુંડુંખ કરમદીના દૂવામાં સૂવું હતું. એમાં શિકારી ફોજના માણસોએ દૂવા ફરતા હાકલા પડકારા અને છીપરાં ઉડાડતા હાકા કર્યો. ગોડીરો સાંભળી સિંહના બે બચલાં બહાર નીકળ્યાં, પાછળ ખારી ખારી ચાલી અને ઘૂરકિયું કરતી સિંહણ પણ બહાર આવી. કાંઈના હાથનો કાંકરો અડી જતાં ડાલામથો સાવળ આળસ મરડીને ઊભો થયો. પૂંછને આમળેટી ત્રાડ દીધી અને પહાડમાં પડખંદા પડ્યા.

જોય લઈ લપાઈ ગયો. હાંકા આગળ નીકળી ગયો અને સીદી પણ બધા ગોવાળની સાથે રોય પાછળ નીકળી ગયો. વાડાની ઓથે લપાયેલ સાવજ લાગ જોઈ જલાગ મારી વાડામાં ફૂદી પડ્યો જિભી થઈ ગયેલ બે સોએ સાવજની સામે છી કોટા સાથે આક્રમણ કર્યું. બહાર નીકળવા માટેનો રસ્તો બંધ હોવાથી જલાગ મારી સાવજ ઝૂપડા ઉપર ફૂદી પડ્યો જૂના અને મોજાઈ ગયેલા લાકડાનું વળણુવાળા ઝૂપડાનું છાપર તૂટી પડ્યું અને સાવજ ઝૂપડાની અંદર ન્યા સીદીની ઓરત અને બચ્ચા સૂતા હતાં ત્યાં જઈ પડ્યો.

ઓચિંતાના અવાજથી સીદીની ઓરતવાલી જાગી ઊઠી. જાગતાની સાથે ઝૂપડાના સામા કરે બે આંખો તગતગાવતો સાવજ બહાર ફૂદી પડવા માટે ત્રાટાના લીતડા ઉપર પળ લખાવી બહાર નીકળવા ફાળ લરતો દેખાણો, પણ છાપરા ઉપર ન પહોંચતાં પાછો નીચે પડ્યો આ તમાસો જોતાંની સાથે વાલી પરિસ્થિતિ પામી ગઈ કે ઝૂપડામાં જનાવર આવી ગયું છે જાતી સ્થિર રાખવા હી મત એકઠી કરી પણ જીવતા જમતા મોતને નજરે જોયા બાદ લલલલા મજાળાના પગ નીચેની ધૂળ નીકળવા માડે, ત્યારે આ તો ઓરત જાત કેટલી હી મત કરી બતાવે ? વાલીના મોમાંથી ચીસ સરી પડી બહાર દૂધવા ફાળુ મારતો સાવજ ઓરતના અવાજથી અસિધાણો પડી સામેના ખુણામાં જિભી ગયો માને રાકું નાખતી સાલણી જિંઘમાંથી છોકરા જાગી ગયાં અને માની સાથે તેમણે પણ આક્રંદ શરૂ કર્યું.

વાલી ગલરાણી, જતાં તે રનારીની દીકરી હતી, ગિરમાં જિજરીને મોટી થઈ હતી. આવા અનેક

પ્રસંગોની વાતોથી તે વાંકું હતી. એટલે ખાટલા-માથી જિભી થઈ, કપડાં સલાળ્યા, મોટા દીકરાને બાધેલા સીકામાં મડાવી ઉપર પોતાનું ઓઢણુ સીકાને ફરતું બાધી દીધું નાના દીકરાને ઝૂપડાની આડીએ બાધેલ કામચલાઉ ઘોડિયામાં નાખ્યો, ખાટલાને ઉપાડ્યો. પોતાના શરીરની આડે ખાટલા ને ઢાલ આક્રંદ રાખી બે ડગલા આગળ ચાલી ઝૂપડાનું ધાંગણિયું ખોલી નાખ્યું. રસ્તો ખુલ્લો થતાંની સાથે સાવજ લાગ્યો લાગતા લાગતા તેણે ઝૂપડાની આગળ બાધેલ વોડકી ઉપર જલાગ મારી પણ પાછળથી વાલીએ સગમતા લાકડાના વેદા સાથે હાક મારી વોડકીને બચાવી લીધી.

ત્યાં તો ગોવાળો પણ રોય (સિંહણ)ને તગડી ઝોકમાં પાછા ફર્યા વાત સાલળતાની સાથે ગોવાળો માં સણેણુટો ફેલાઈ ગયો, એક નાનકડા ઝૂપડા માં એક ઓરત અને બે માસુમ બાળકો સાથે પુરાયેલ સાવજને ત્રણે જીવને મારતા કેટલી વાર ?

પણ અનુભવી ગોવાળોએ અભિપ્રાય આપ્યો કે આગણામાં સૂતા હોઈએ ત્યારે ઘણી વખત સાવજ બાળુમાં આવી જાય છે, રંગીન કપડું ઓઢણુ હોય તો પણ ઘાણુથી માણસને ઓગળી કાઢે છે. માનવીની મરજા સાવજ બને ત્યાં સુધી ન લોપે સાંડમાં આવી પડ્યો હોય તો બીવરાવીને પોતાનો મારગ મોકળો કરી જતો રહે એ માઝા મૂકે તો અહીં વચ્ચાવ કેમ ? એતો આપણો રાજ કહેવાય.

વાલી જીવતી હતી ત્યાં સુધી પ્રસંગોપાત આ વાત ગર્વપૂર્વક કહી સંભળાવતી અત્યારે પણ તેનો દીકરો લગવાન વાત કરતો હોય છે કે મારી માને સાવજ સામસામા આવી ગયેલાં.

*

જોરાવરસિંહ રાઠોડે સાવજ સાથે બથોબથ આવી સાવજને જમૈયાથી દાર કરેલો તેના બે દુહા

ડકર કેર ડાલામથથો, કાયર ફૂડકે કે'ક,
અડર મહિપત એક, જોયો રાઠોડ જોરસિંહ.
મહિપત મારે કે'ક, સિંહજખખરઝાડે ચડી,
જોરો ઝગડે એક, બાહુબળ બાથે કરી

સાવજનાં સરવડાં

એકે હજારાં

સિંહ અને સિંહણને વાદ થયો. સિંહણ કહે કે આપણાં બાળ હાથીના કુંભ સ્થળ તોડી નાખે તે મારા દૂધનો પ્રતાપ છે. સાવજ કહે એ મારા બિરદનો પ્રતાપ છે.

એમાં એક શિયાળનું બચ્ચું હાથ આવ્યું. સિંહ કહે જો તારા દૂધનો પ્રતાપ હોય તો આ બચ્ચાંને ધવરાવીને મોટું કર. એટલે સિંહણ તો ઇડે ઇડે શિયાળના બચ્ચાંને ધવરાવવા લાગી. પોતાનું બચ્ચું ભૂખું રહે પણ શિયાળના બચ્ચાંને વધારે ધવરાવે.

એક વરસ થયું ત્યાં તો શિયાળિયો ફાટ્યો. આકાશ ખાઉં કે પાતાળ ખાઉં! જેને તેને સોણ-કાષ માંડ્યો કરવા. સિંહ તો બેઠો બેઠો બધું જોયા જ કરે. સિંહણ શિયાળીઆની સબળાઈ જોઈ મલ-કાયા કરે.

સાવજના બચ્ચાંને દૂધની તાણે પંડય ઉપર પૂરાં રૂંતાડાય નથી આવ્યાં. ખહુરિયા જેવું લાગે.

એક દિવસ મોકા જોઈને સાવજ કહે “આજે આ હાથીના ટોળામાં છેલ્લો મોટો હાથી છે તેનો શિકાર કરવો છે. તો તારા શિયાળિયાને કહે કે હાથીને પાડે.” સિંહણે શિયાળિયાને બિરદાવ્યો “જે જે હો, સાઈં દૂધ ન લાજે, માર્ય પેલા હાથીને!”

શિયાળિયો તો ભાથામાંથી તીર છૂટે એમ છૂટ્યો. હાથીને સાત આંટા માર્યાં. વિચાર કર્યો કે ક્યાં બટકું ભરવું? અને હાથીના પૂછની ડોડીએ બાધી પડ્યો. હાથીએ સૂઢ ફેરવીને શિયાળિયને પકડ્યો. ત્રણ વખત હીલોળીને આકાશમાં ઉછાળ્યો તે ગયો ઘરરરર કરતો આકાશમાં ને હેઠો પડ્યો ત્યારે જમીન સાથે એવો ચોટી ગયો કે તાવીથે ઊખેડવો મુશ્કેલ બન્યો.

હાથીએ પોતાના બચ્ચાંને હાકલ કરી. લડ-

થડિયાં લેતો સિંહ બાળ બેઠ્યો. પૂછ ઝાટકી ડણક દીધી ને ઘણુણુણુ હાથીએ ઢેલ ઢેલ જેવડા પોદળા માંડ્યા કરવા. એ તો કૂદ્યો તે ગયો કુંભા-થળ ને માથે. પાછલા પગની ભીંસ દીધી. ચરકલી માથે સોષ ઝાટકીને પંજે પ્રાછટ્યો માથામાં, તે હાથી પડ્યો મોઢવું પડે તેમ. સિંહણ અંખવાઈ ગઈ. સિંહ પોરહાણો. પણ શિયાળિયો સિંહણના પેટમાં પાડેલો નહોતો. (દંતકથા)

બાપલભાઈ ગઢવી

જો થઈ છે !

એક વખત જમનગરના જમવિભાએ સિંહના શિકારની તૈયારી કરી. હયદળ, પાયદળ અને શિકારી ફોજના માણસો સાથે ગિરના સાંઢખેડાના નેસમાં પડાવ નાખ્યો ને કીધું કે : “મારે હાથણી ઉપર ખેસીને શિકાર કરવો છે.”

ગિરના માલધારીએ અને ચોટીદારોએ સમજાવ્યા કે :

“બાપુ ! મેડા ઉપર રહીને શિકાર કરો તો સાફ”

પણ હડીલો જમ માન્યો નહિ. માણસોને કીધું કે :

“જવ હાકોકરો અને જનાવરને આ તલાવડીના આરા પર લાવો, અમે અહિં હાથણીને ઊભી રાખીએ છીએ.”

આગલે દિવસે મારણુ કરી એક સિંહનું કુટુંબ કરમદીના દૂવામાં સૂતું હતું. એમાં શિકારી ફોજના માણસોએ દૂવા ફરતા હાકલા પડકારા અને છીપરાં ઉડાડતા હાકો કર્યો. ગોટારો સાંભળી સિંહના બે બચ્ચાં બહાર નીકળ્યાં, પાછળ ખારી ખારી ચાલી અને ધૂરકિયું કરતી સિંહણ પણ બહાર આવી. કાંઈના હાથનો કાંકરો ચડી જતાં ડાલામથ્થો સાવજ આળસ મરડીને ઊભો થયો. પૂંછને આમળેટી ત્રાડ દીધી અને પહાડમાં પડછંદા પડ્યા.

વિભોજન હાથણીને માથે અંબાડીમાં બંધૂક લપ્પને બેઠા છે. કરતા સોળ હથિયારધારી અંગરક્ષકો ગોઠરાણા છે. હાથણીના માવતે બરાબર કબજે રાખેલી હાથણીના સિંહની ત્રાડ સાંભળીને ગાદ છૂટી ગયા ને કુંડાળે પડી ગઈ, અંગરક્ષકો ઉપાધિમાં પડ્યા કે હથિયાર સાચવવાં કે પડેને સાચવવું કે બાપુને સાચવવા! જામવિભાએ હાકલ કરી કે :

માવત ! હાથણીને સભાળજે.”

ચારેકોરથી ત્રામેડો બોલ્યો, અને હાથણી ભાગી પણ જેમ મરતીકંપનો આંચકો લાગતાં

સંગ્રહાલયનાં પૂતળા પડે તેમ અંબાડી પરથી અંગરક્ષકો જઈ પડ્યા. મોઢામાં સૂંઢ લઈ ઢોલ ઢોલ જેવા પોદળા પાડતી હાથણી ભાગી. જામવિભો એક ઝાડવાની ડાળે બાગી પડ્યા, ને કાધું કે :

“હાથણીને રોકો, !”

પણ ઘેડાં વાંસે કરેય હાથણી શેની આંખવા દે ! અંબાડી તૂટી ગઈ માવત ઝાડવામાં ક્યાંક અટવાઈ ગયો, શિકાર શિકારને કેકાણે રહ્યો અને વિભા જામના હાથીખાનામાં હાથણી પહોંચી ગઈ.

કરશન પઢિયાર

*

સુરગભાઈ વડુ રચિત સોરઠા

હણક દીથે ડાલા મથ્યો (ન્યાં) ભેંસા દળ ભંગાણુ;
છૂટે પેટેથી છાણુ, વાણ્ય સૂણી વનરાજની.
હરણુ રોઝ ને શેમરાં, (એ) વગડો વાલી જાય;
ફેફરાં ફાંટી જાય, વાણ્ય સૂણી વનરાજની.
હણકે કુંગર ડોલતા, પહાડે પડે પડઘાવ;
ગજદળ ભાગે ગાવ, વાણ્ય સૂણી વનરાજની.
ધન્ય સોરઠ ધરા, ધન્ય ધન્ય ...ગિરનાર;
(ન્યાં) ધીંગી ભેંસ ધરા, સાવજ તગડે સૂરના.
ગજદળ ગોત્યાં ના જડે, શેમર જાય સંતાય;
(ત્યારે) વારાહ વગડામાંય, સિંહ જગડે સૂરના.
ઘેટા ધૂમે ધમસાણવાં, કરતા ઢીંકા ઢીંક;
જરા ન ગાલે ઝીંક, સાવજ વાળી સૂરના.
પંજળો લાંબે પને, માથું ઝોળા માણુ;
જમદદ ગરેડા જાણુ, જમૈયા નળે જડ્યા.

*

સિંહ પ્રાચીન તથા અર્વાચીન

(પ્રકાશન અને સંપર્ક અધિકારી વનવિભાગ : ગુજરાત રાજ્ય)

પ્રસન્નકુમાર વસાવડા

ઇતિહાસના આદિ સમયમાં સિંહો મધ્ય યુરોપમાં ગ્રીસ અને બાલ્કન દેશમાં મળી આવતા હતા. એ પછી પણ ઘણા સમય સુધી સિંહોનું અસ્તિત્વ હતું. ખ્રિસ્તિ ધર્મની શરૂઆતના સમયમાં સિંહો પેલેસ્ટાઇન, ઈરાન વિગેરે દેશોમાં પણ હતા. આપણા દેશમાં સેંકડો વર્ષો પહેલાં સિંધથી બંગાળ સુધી ઉત્તર ભારતમાં સિંહો મળી આવતા અને દક્ષિણમાં છેક નર્મદાના કાંઠાં સુધી સિંહો હોવાના ઐતિહાસિક પુરાવા છે. ૧૬૫૦માં માળવાના જંગલોમાં સિંહો હતા, અને મોગલ સલ્તનતના સમય વખતે શહેનશાહ જહાંગીરે માળવાના જંગલોમાં સિંહનો શિકાર કર્યાની ઐતિહાસિક હકીકત મળી આવી છે. તે જ અરસામાં આબુ પર્વત ઉપર અને સાબરમતીના કિનારા ઉપર સિંહો હોવાનું માલુમ પડેલ છે. અંગ્રેજોના સમયમાં લગભગ ૧૮૩૨ સુધી ઘોડા ઉપર બેસીને સિંહનો શિકાર કરવાનો રિવાજ પ્રચલિત હતો. ગુજરાતમાં અમદાવાદ અને વડોદરા પાસે ૧૮૩૬ સુધી સિંહો જોવા મળેલા છે. ડીથા પાલનપુર અને આલુમાં ૧૮૮૧ સુધી સિંહોનું અસ્તિત્વ હતું. પેરબંદર પાસે ખરડાના કુંગરમાં ૧૯મી સદીમાં સિંહો હતા.

વાઘ અને સિંહનું સાથે રહેતું અશક્ય હતું, કારણ કે સિંહનો સ્વભાવ અને હિંમતની સામે વાઘની લુચ્ચાઈ અને ઝપટ સિંહને માટે હાનીકારક નિવડ્યા. તે ઉપરાંત અંગ્રેજોના સમયમાં અંગ્રેજો તથા ખીજ મોટા ભારતીય ઓફિસરો અને લશ્કરી અધિકારીઓના સિંહના શિકારના શોખે હિંદુસ્તાનના લગભગ બધા જ ભાગમાંથી આ પ્રાણીનો સદનંતર નાશ કર્યો ને છેવટે ગિરના જંગલમાં રડ્યા ખડ્યા સિંહો બચી ગયા, અને રહ્યાગ્યે તેમને રક્ષણ મળવાથી ભારતમાં સિંહનું અસ્તિત્વ કાયમ રહ્યું. સિંહની વસ્તી ગણતરી ઘણી વરસોથી કરવામાં આવતી, તેમાં ભૂતકાળની ગણતરીઓ ખાસ કરીને

સાધારણ નિરક્ષણ પર આધારિત હતી, પરંતુ ૧૯૫૦ ના વર્ષથી દર પ્રત્યેક પાંચ વર્ષે વસ્તીગણતરીનું કામ હાથ ધરવામાં આવ્યું છે. અને અત્યાર સુધીની વસ્તી ગણતરીના જુદા જુદા આંકડાઓ નીચે પ્રમાણે છે.

વરસ	સિંહનો અડસટો
૧૮૮૦	૧૨
૧૮૮૩	૩૧
૧૯૦૫	૧૦૦
૧૯૧૧	૨૦
૧૯૨૦	૫૦
૧૯૩૬	૨૮૭
૧૯૫૦	૨૧૯ થી ૨૨૭
૧૯૫૫	૨૯૦
૧૯૬૩	૨૮૫
૧૯૬૮	૧૬૦

સિંહ ખુલ્લા જંગલમાં રહેતું પ્રાણી છે. તેની લંબાઈ લગભગ નવ ફૂટ જેટલી હોય છે. તેનું વજન લગભગ બસોથી સવાબસો કિલો જેટલું હોય છે, સિંહ કરતાં સિંહણ કદમાં નાની હોય છે. અને સિંહના જેવી કૌશલાળી તેને હોતી નથી. બચ્ચાંઓ ઉપર દીપડા જેવા ઝાંખા શુદ્ધ હોય છે. જે પુખ્ત ઇંમરે અદૃશ્ય થઈ જાય છે. સિંહ બિલાડીની જાતનું પ્રાણી છે. આ જાતના પ્રાણીઓમાં સિંહ એક જ એવું પ્રાણી છે કે જેની પૂછડી ને છેડે વળેલો ગૂંચો હોય છે. સિંહની શારીરિક ખાસિયતો તેના માંસાહારી સ્વભાવની જરૂરત માટે સંપૂર્ણપણે બનેલી હોય છે. સિંહના મોઢામાં કુલ ૨૬ દાંત હોય છે. તેમાંથી આગળના નાના દાંત-મારેલા જનવરનાં હાડકાં ઉપરનું માંસ તથા રેસાઓ કોતરી ખાવામાં વપરાય છે. આ દાંતોની બન્ને બાજુ ઉપર તથા નીચે જડખામાં બે રાક્ષસીઓ હોય છે.

નીચેનું જડખુ આડા માલતી મળગરાની માફક બધ થતા ઉપર નીચેની રાક્ષસીઓ એક ખીજને સાથે એની મજબુત પકડ કરે છે કે જેથી અદરથી પકડ્યા પછી ટાઇપણુ શિકારને છટકવું અશક્ય મની જાય છે રાક્ષસીની બાજુમા ઉપરના જડખામા ત્રણ અને નીચેના જડખામા બે છરી જેવી ધારવાળી તિલ્લુ એવા કાપવાના દાત હોય છે જે કાતરની માફક માસના ટૂંકડે ટૂંકા મરી નાખે છે

સિહની જીભ અત્યંત ખરખચડી હોય છે અને તેની ઉપર અણીદાર નાની ગારો હોય છે જેનાથી તે તેના બચ્ચાને બચાવી માફક સાફ કરી શકે છે અને તેનાથી તે હાડકા ઉપર ચોટેલું માંસ સહેનાઈથી ઉખેડી ચાટી જઈ શકે છે સિહનો ખોરાક મોટા માસના ટૂંકડાઓ ગળી જવા સાથે સફાયાલો હોઈ તેની જીભ ઉપર સ્વાદ બિંદુઓ ધણી ઓછા હોય છે તેમના પગ અને પગલો શિકાર માટે સંપૂર્ણ ઉપયોગી અવયવો છે અને તેની મદદથી સિહ બિલકુલ અવાજ કર્યા વગર ઘાસ અને સૂકા પત્તામા પણ ચાલી શકે છે

પગના અદાર નખો પ્રત્યેક આગલા પગમા પાંચ અને પાછળના પગમા ચાર તેઓ ચાલતી વખતે અદર લઇને ચાલે છે પરંતુ લડાઈ કરતી વખતે અથવા શિકાર વખતે આ અદાર તિલ્લુ છરીઓ ટાઇપણુ પ્રાણીના ટુકડે ટુકડા ઉડાવી દે તેવી શક્તિ ધરાવે છે સિહના આ નખોની અદરના પોલાણુમા હરહ મેથ બચાનક જીવાત રહે છે જેથી તેનાથી થયેલો ઘા તાત્કાલીક સારવાર ન લીધી હોય તો અવશ્ય તે જીવાતથી થતા ડેરને લીધે પ્રાણુઘાતક નીવડે છે નરના પગની નિશાની માદા કરતા મોટી હોય છે અને લગભગ ગોળાકાર હોય છે જ્યારે માદાના પગની નિશાની સાધારણ લબગોળ હોય છે

ચાલતી વખતે સિહના આગલા પગની નિશાની ઉપર જ પાછલા પગની નિશાની નહી પડતી હોવાથી તેના નિશાનો બેવડા માલુમ પડે

છે શિકાર કરતી વખતે સિહ માથું નીચું કરી પગના ટેરવા ઉપર જરાય અવાજ કર્યા વગર આગળ ધસે છે અને છેવટે સંપૂર્ણ ઝડપથી તરાપ મારી પ્રાણીને પકડી પાડે છે સિહની સાલગવાની શક્તિ તથા જેવાની શક્તિ અત્યંત તીવ્ર છે પરંતુ તેની સુધવાની શક્તિ સાધારણ નબળા છે આ એક તેની ખોટ, ખીજ પ્રાણીઓના ભાગ્ય માટે ઘણી જરૂરી છે કારણ કે પરમાત્માએ જો સિહને તેની જેવાની અને સાંભળવાની શક્તિ જેવી જ શક્તિ વાળુ નાક આપ્યું હોત તો દુનિયાનું એક પણ પ્રાણી બચવા પામ્યું ન હોત

સિહ કુટુંબપ્રેમી છે અને હમેશા ટોળામા ફરે છે આવા સિહના ટોળાને અંગ્રેજીમા “પ્રાઇડ” કહેવામાં આવે છે શિકાર વખતે નર એક બાજુથી શિકારના પ્રાણીને હકારે છે જ્યારે ખીજ બાજુ માદાઓ તથા નાના બચ્ચાઓ તૈયાર જ બેઠા હોય છે જે ઝડપભેર શિકારને પકડી પાડે છે સિહો માટે નર માદાના સંયોગ બાબતે ટાઈ ખાસ ઝડપ નથી, પરંતુ ગિરમા આ સંયોગ ઓક્ટોબર, નવેમ્બર માસમાં થાય છે અને લગભગ ચાર મહિના પછી બન્યુઆરી, ફેબ્રુઆરી માસમા માદા ધણી ખડુ બે બચ્ચાનો જન્મ આપે છે કે કેટલીક વખતે ત્રણને કાર્યિત પાંચ બચ્ચાનો જન્મ આપે છે બચ્ચાઓની ઉછેરવાની તાલીમ આપવાની ક્રિયા માદા કરે છે પરંતુ નર તેઓની સાથે રક્ષક તરીકે રહે છે બચ્ચાપણથી બચ્ચાઓને તેઓને શિકાર કરવાનો ભય દૂર ખેંચ સારી રીતે શીખવાડવામા આવે છે આ તાલીમ પૂરી થયે લગભગ પાંચ વર્ષની ઉંમરે નર તથા લગભગ ત્રણ વર્ષની ઉંમરે માદા સંપૂર્ણ સુત્રા અવસ્થામા પહોંચે છે આપણા દેશમા અમુક મા પ્રાણી સંગ્રાહલયના સિહ પિતા અને વાઘણુ માતાથી થયેલા બચ્ચાને ‘લાયગર’ કહેવામા આવે છે જ્યારે વાઘ પિતા અને સિહણુ માતા તરીકે હોય અને તેનાથી થયેલા બચ્ચાને “ટાઇગોન” કહેવામા આવે છે

સેંજળના સાદુળનો સાવજ

કાનજી ખારોટ

‘સરવો સોરઠ દેશ, જ્યાં સાવજડાં સેંજળ પીએ;
ખાણું પાટણ દેશ, જ્યાં પાણી વિષુ પોરા મરે.’

એમ રાણક દેવડીએ અમથું નહિ કીધું હોય.
એવા સરવા સોરઠ દેશમાં દસ દસ માઈલે હુંગરા;
હુંગરે હુંગરેથી દડતી સેંજળ નદિયું અને નદીએ
નદીએ સાવજડાં સેંજળ પીતાં ઇ ઝાઝા વરસની
વાત નથી.

ફેટલાક કુદરતી જોગ બાધી જાય છે. સોરઠના
ખુમાણુ પંથકમાં સેંજળ ગામ, ઘટારોપ ઝાડી,
સેંજળ નદી અને સાદુળ ખુમાણુની વારિયું. આ
સેંજળ નદીમાં આજથી સવાસોઠ વરસ પહેલાં
સાવજડાં પાણી પીતાં.

સાદુળ ખુમાણુ પણ નામ એવા જ ગુણ.
એમણે કે’ક સાવજ દીપડાના શિકાર ખેલેલા. સાદુળ
ખુમાણુને આલને ટેકા દયે એવા બે દીકરા. મોટાનું
નામ કાયડ અને નાનાનું નામ માણુસિયો.

સેંજળ પાસે જ મદાવાનો ને બાવળાનો
હુંગર. એમાં મેપો કરી ને એક ભરવાડનો દંગો. આ
મેપાની એક ખડાઈ ભેંસ ઉપર સાવજ ત્રાટક્યો ને
મેપો મેખાસુર થઈને દોડ્યો. હાથમાં કુવાડી ને કોડી
ને સાવજને ફટકારી. ધવાયેલો સાવજ ખડાઈનું મારણ
પડવું મેલી ને ભાગ્યો. હાકલા પડકારા થયા, ગામેકું
બેશું થઈ ગયું ને ધવાયેલો સાવજ કાંટયમાં ભરાઈ ગયો.

સાદુળ ખુમાણુ ડાયરો ભરીને બેઠો છે. ત્યાં
ખપ્પર પડી. સાદુળ ખુમાણુનો નાનેરા દીકરા માણુ-
સિયે બંધૂક ઉઠાવી. સાવજના લોહી નીતરતા સગડ
લીધા, કાંટયમાંથી ગોતીને પડકારો કરી બંધૂકની
ગોળીએ ઠાર માર્યો.

કવિજનની તો રત પાડી. માણુસિયાની મર-
દાનગીરી બિરદાવળીએ રચાવા માંડી. પંદર દી થયા
નથી અને એકાદ ચારણુ ખારોટ બિરદાવળી રચી

નથી. કોઈને કે’વરાવવાની જરૂર ન પડે કે આપા
માણુસિયે સાવજને બંધૂકે દીધો. સાદુળ ખુમાણુના
ડાયરામાં કસુંબાની ને કવિતાની ધક બોલે છે.

એક દીનો સમો ને ડાયરો જામ્યો છે. સાદુળ
ખુમાણુના મોટા દીકરા કાયડ પણ બેઠો છે. ઝોછા
બોલા પણ બોલ્યે પણ એવા. કવિએની જુક્તિ જોયા
કરે છે. એમાં આવી ચડ્યા એક કવિ અને માણુ-
સિયાની મરદાનગીનો દુહો ફટકાર્યો :

ધીંગો ગરવરનો ધણી, ડણકુંતો દહીવાણુ;
માર્યો સાવજ માણુસી, રંગ ખુમા વજરાણુ,

દુહો સાંભળીને ડાયરાએ વધાઈશું દીધી. ત્યાં
કાયડ ખુમાણુ પોતાના બાપને કહે : “બાપુ !
ભાઈએ સાવજ માર્યો ઇ તો જાણે ખરાખર, પણ
એમાં આ બિરદાવળીનાં લાંબાં લપસીંદર આળ-
સતાં જ નથી અને કાણુક આ બધાય વારાઘડીએ
વખાણુ કરે’ રિયા છે? સાવજ બંધૂકે માર્યો ઇ તો
સંદેશે મોત !”

એમાં એક કાડી મરમ કર્યા વગર ન રહી
શક્યો :

“સાદુળ બાપુ ! આપણા કાયડભાઈ તો
બંધૂકને અડે થ નહિ હો ! સાવજને લણ્યે તરવારે
જ વાંતરે’ નાખે હા આઆ !”

કાયડ ખુમાણુ મરમને પી ગયા. જવાબ ન
વાળ્યો. મુનિની જેમ જ અબોલ બેઠો રહ્યો. પણ
આપા સાદુળ સમજ ગયા કે વાત વહમી થઈ ગઈ.
પોતાના પેટને તો એ જોળખે જ કે કાયડ બોલ્યું
પાળ્યા વગર નહિ રહે, એટલે સૌને સ્થાનમાં સમ-
જાવી દીધું કે હવેથી સાવજના ખપ્પર કાયડને કાને
ન પડવા દેવા.

એવામાં એક દી સેંજળની સીમમાં સાવજ
બેઠ્યો, પણ કેવો સાવજ !

ઝોપે ડુંગરાં જ ગરા નદીનાળા ગામ મીતિયાળા,
જોરાળા પળળા સિંહ વસે છે જરૂર,
કરે કોણ હાળા ચાળા ભુહરી લટાળા કહું,
કોધાળા ખેધાળા તેમ હઠાળા કરૂર

જોયે જેની જોય આખો ખેરના ઇંગારા જેવી,
ખરા કાત ગરેડીના ખીલા જેવા ખાસ
તીવ્ર શસ્ત્ર ધાર જેવા ચમકે નખાળા તેજ,
તેને જોતાં વેત લાગે કાચરાને ત્રાસ

ખીજીયો નખમે ડારા રહે સદા ખારા ખારા,
પીઠ ડોલે વસુધરાથી ક સાલળી ડણક,
મેખારા પછાડ તાડકાડ છે અખરા માર,
ખડા હાથિયારા ગ્રાહ કરકે બણક

છોકરા છાના રિયે ઝેવો ડાનામથો પીઠ
વડીને મારગે આવેલ આપા સદુળની વાડીમા એક
વોડય (વિવાલ્યાવગરની) ગાયને મારી ને ખાય છે

આપા સાદુળને સાદુળ નામના કાળીએ
વાવડ દીધા કે

“આપુ ! સેંજળમા બે સાદુળા છે ને એક
ડીજે આવ્યો” [ખીજે સાદુળ કાળી પોતે]

આ સાલળીને આપા સાદુળે તો સાવ
અના શિકારે ચડવાની કરી તૈયારી હજી સાદુળ
ખુમાણુ સિંહના શિકારે જીપડે તે પહેલા તો કાચડ
ખુમાણુ ઢાલ ને તરવાર લઇને નીકળી ગયા જીવલા
ગોવાળે કાચડ ખુમાણુને જતા જોયા એટલે કહે

“લાઇ ! કુ થે આવુ ?”

“વુ થે હાલ !”

બેધ નીકળ્યા

સેજળિયા નદીને કડિ વાડીમાં રાવણના
ઝાડ હેઠ ગાયનું શરીર નોરને મોઢાથી ઝાઝેડી
માસના લોચા ગળી રિયો છે

કાચડ ખુમાણે જીવા ગોવાળને આયમણી કોર
રહેવાનું કહ્યું, પોતે બિગમણી બાળુ આવ્યા જીવા
ગોવાળે સામી બાળુ જઈ સાવજને પડકારીને કુવાડી
નોળી

કાચડે જાણ્યું કે જીવલો ગોવાળ જરા ખાટી
જરો, એટલે પોતે સિંહ જેવી જ નાડ મારીને કહે
“હો ગાયના ખાનારા ! માટી ચાળે !”

સાવજે જાણ્યું કે ખરો શત્રુ તો આણીકોર
છે, અને ઝોદળીને કાચડ ખુમાર માથે દોટ દીધી
ધ-ધ-ધ કરતોક ને કાચડને ફીણુને ફાંદે જરી
મેની તરાપ મારીને કાચડ ઉપર પળે ઝીકયો

ત્યા તો કાચડ ખુમાણુ ગોઠણિતમર મઈ
ગયા ને ડાબે હાથે ઢાલ ઉપર સાવજનો ૫ ને ઝીંડી
જમણે હાથે સાવજના પેટાળ માથે તરરરનો ઘા
કર્યો પેટના નળ કાપી નાખ્યા, સાવજનો ખરડો
વળગ્યો રિયો.

કાળજાળ સાવજે ઝેવા કપાઇ ગયેલા દેહે
કાચડ ઉપર ઝપટ કરી પોતાના લોહીથી આપાને
તરબોળ કરી ઢાલ માથે મેય ૫ જળ ઝીંડી ઢાલને
ડાચામા લઇ લીધી

લાગ મળતાં આપાએ અગને સેરવી લીધુ
સાવજે મરતાં મરતાં ઢાલને ચાવીને જમીનમા ધાવી
દીધી

હજી આપો સાદુળ તો શિકારીઓ સાથે
હાલના આવે છે જના વાડીએ આવી ને જીએ ત્યા
તો દીકરાને લોહીમબોળ દીઠો બાપે નવાઈ કરી

“જનાવરે લગાડ્યું ?”

“ના, આપુ ! આ તો સાવજનું લેહી છે
મને જરાય ઈજા નથી થઇ અને કવિઓ ગહેડી
જિલ્યા

કટો ફૂલ તો મદમાસ હ, જીવતો સેલ્લાન કહા,
કોધમે હુલ તો જોર ભરતો કઠાર
ગરવરા ધરા માથે, કેરહી કરતો ગાઢો,
ઝડાફેહી માલ ઢોર લાગતો જગીર-૧

ધરતો મદ ફરતો ઝિતરતો કાઠિયા ધરા,
અજગી ભારથે જગી ભાજ્યો અલ્બુલ,
અરાઢો ભરતો ફાળ, ભાગિયા સધીર કેતા,
કેડે કેડા બાધી રાડય પડાવે કપૂત-૨

મદમે' તોડ'તો માલ, મેલાવે મનુષ પ્રાણ,
પ્રચંડ થાપહી ઓંટ પાડ'તો પંતળ;
બંકા વાત'સૂણી બંકા સેજનકા નાથ બંકા,
કડંકી ઉઠાયા ભડાં વેરિયા કા કાળ -૩

સોડુળકો નંદ'ચાલ્યો, સંહયે ચોગાન સામે,
કરી હાક જંગી વીર ભડાંક કાંથડેશ;
બંકા શૂર ધીર થઈ જા સિંહકા બેટા,
છોડું નહિ ધાંગાણે મે બડા સમરેશ -૪

અપટ જોલહી સૂણી, હડેડી ભૂથો જંગી,
સાંમો એક રંગી ખુમો હટ્યો ના સધીર;
ક્રોધમે છકેલ બડો, વિરોધ મે ભૂપ કંટો,
અપટ થાપરી કરી પંતળે જંગીર-૫

બછટી મ્યાન સે તેગ, હથા કાંથડેશ વીર,
મહા શૂર ધીર વીર હટ્યો ના મેરાણ;
પડી વીજ આલ થકી, પટાળે કેસરી પરે,
પાંડ જ્યું પ્રચંડ પડે(એમ) પાડિયો પંચાસ-૬

બડા એક ઘાયે કાંયા દુકડાં બિલંક બાંકા, વિંધ્યાકુળ સુભટરા રાખવા વેંડુર;
પટાળા પાહોર પતિ નાહોર મારિયો પંડે, કહે સામતેશ કવિ રાખિયું શહુર-૭
આ કાંથડ ખુમાણ સં. ૧૮૯૯માં કમળપૂજા ખાઈને દેવલોક પામેલા.

*

વનરાજ વિહોણું વન

રઘુઆત : કવિ કાનજી ગગુભાઈ લીલા

એક સમયે એક જંગલમાં હાથી, વરાહ, વાઘ, ચિત્તા, હરણાં, શિયાળ ને સંસલાંને ઉન્મત્તપણે
વિચરતાં જોઈને કવિને કલ્પના આવે છે કે :

ઉન્મત્ત મતંગ લતા દુમ તોરે, નિશંક ઠેઠે દોરે હે સ્યાર સસા;
બિનચિંત ઠેઠે ચિત્તે ચરિત્ર કરેડ, બઘેરે બડપન લાય નસા;
મૃગ ઠેઠે ગતિ મંદ તહાં બિહરે, મિલિ ખોદત સૂકર વૃંદ રસા;
બનરાજ બિંહન બડે બનકી જુ, ભઈ કછુ ચોરકી ચોર હસા.

જુઓ તો ખરા ! હાથીઓ મહાન્મત્ત થઈ આજે વેલીઓ ને વૃક્ષો તોડી રહ્યા છે, શિયાળ
અને સંસલાં જેવાં નમાલાં પ્રાણીઓ પણ નચિંત ધઈને દોડી રહ્યાં છે. ચિત્તાઓ મનથી ચિંતવી
પણ ન શકાય તેવાં ચરિત્રો કરી રહ્યા છે, અને વાઘ તો મોટા બની વનનો રાજા બની બેઠો છે.
હમણાં જ છત્રાંગતાં હોય તે ધીમી ગતિથી નિર્ભયપણે ફરી રહ્યાં છે. આ સુરવડાંનાં જૂથનાં જૂથ
હાતરણીઓથી ધરતી બાદી ને ધૂળ ઉઠાવી રહ્યાં છે. નક્કી આ વનમાં વનરાજ ચાલ્યો ગયો છે. નહિ
તો આવા વનની આ દશા ન હોય.

મૃગ તો ચિતોડના મહારાજા સંજ્ઞાનસિંહજી ગુજરી જતાં ચિતોડમાં નાના માણસોનું જોર
જામ્યું, પડોશી રજવાડાં પણ ભીંસ કરા લાગ્યાં, આ બધી પરિસ્થિતિ જોઈ સાત જોવો પુરૂષ
ચાલ્યો જતાં આ બધું થઈ રહ્યું છે તેવી કવિએ તુલના કરી છે.

*

માનવ માયાપની સિંહણ દુહિતા

સંક્ષેપક : વલુભાઈ :

[જેની ફિલ્મે જગત આખામાં સનસનાટી મચાવી અને જે પુસ્તકનો જગતની ૨૧^{મી} અનુવાદ થયો છે, ને જેની લાખો નકલો ખપી ગઈ છે તે BORN FREE પુસ્તકનો સંક્ષેપ કરી ને અહીં સિંહણનાના વૈજ્ઞાનિક અભ્યાસી શ્રી વલુભાઈ વ્યામે રજૂ કરેલ છે એ લેખિકાનું નામ છે જોય એડમસન એના પતિનું નામ છે જ્યોર્જ એડમસન એમના જન્મ સિંગો તો આ સંક્ષેપમાં જ આપેલ છે. આ પુસ્તક સૌ પ્રથમ ૧૮૬૦માં પ્રગટ થયેલું પ્રકાશક પેટી વિલિંગ્ટન કોનીન્ગ તરફથી એ પ્રગટ થયું છે દુનિયા આખીમાં આ સત્ય ધર્મનાની ખતાનાય છે, મુળધના માટુગાના થીએમર 'અરોરા' મા ગત ફેબ્રુઆરીમાં એ ફિલ્મ પાચમી વાર આવી

આ સિંહણ એસ્સાને ચાર વાસાથી દીકરી તરીકે રાખેલી તે અઢી વર્ષની પુખ્ત વર્ષ ત્યાં સુધી એના માનવ માયાપને હોડવા માગતી નહતી એની રમ્ય, વાતસલ્યમય, ભવ્ય માનવ હિંસક પ્રાણીના અદ્ભૂત સ્નેહની આ રોમાચક ઘટના પુસ્તકના પ્રકાશક સત્ય માનવા તૈયાર ન એથી તેમને ઇચ્છાથી વિમાનમાં એસાડીને એડમસન દપતી કેનિયાના જંગલ વિસ્તારમાં લઈ ગઈ એસ્સાનું રહેઠાણ હતું તે વિસ્તારમાં

પોતાના માટે તણુ ખેતીને જંગલમાં અદરના ભાગે જઈને એસ્સાને સાદ પાડવા જે જ્યોર્જ એડમસન બદકનો અનાજ કરતા તે રીતે અનાજ કયો અને એમના પત્ની જોય એ પોતાની ખોવાયેલી પુત્રીને સાદ કરતા હોય તેમ સાદ કયો "એસ્સા! એસ્સા!" ને માયાપના ગથી દુખી એડસા હજમ્બેર આવી દોડતી પણ લામા રિયોગે માયાપને મળવા દીકરી દોડે તેમ અને જોય એડમસનને ભેગી પડી પુસ્તકના પ્રકાશક પેટીના સચાનકો હેરત પામી ગયા એસ્સા ભેગા એના તણુ ખેતીને તેડતી આવેલી અને સાથે એનો સિંહ પતિ પણ ખરો સિંહ આગે રહી ગયેનો હવે એસ્સાને પગની ફાસનારી અને કુટુમ પરિવાર સાથે જંગલમાં અદરના સુધી મૂકી આવવા પડ્યા

આ ખતાવે જગતને હેરતમાં મૂકી દીડું પુસ્તક પ્રકાશન પામ્યું પછી તો એની ફિ જીતરી અને જગપ્રસિદ્ધ બની સૌરાષ્ટ્રમાં સિંહ સાથેની લાભમધી સિંહ સાથેનો સ્નેહ એ કોઈ જાત નથી કુત્સરી મેળુપરીના કાઠી દરદાર ચાર આપાતી વાત ખૂબ પ્રસિદ્ધ છે અને અપ્રમુદ વચને સિંહ પગના આવે છે એ તો હજી ગિરના જંગલ માટે રોજખરોજની મિના છે આ પટના આપી છે જ એટલા માટે કે સિંહ સાથેના માનવ સ્નેહની પ્રતીતિ થાવ ચિત્રો ધણામાંની જ અહીં આપ્યા છે અને પુસ્તકમાંથી સિંહના શિકારના જંગલના વર્ણનો છોડીને સિંહણ ૦ ખીજી ખામતો છોડી ને માનવ સ્નેહભાગ જ આપ્યો છે—સ]

એ જોય જો તો ખરી કુ તારે માટે ખાનું ઉઘાડીને જોયુ તો એમાં તણુ ખેત્યા કઈક ભેગ લા થો છુ!" એમ જ્યોર્જ કયું એને ખાના અને ભૂખથી પીતા મ્યાઉ મ્યાઉ જોય એકદમ મકાનમાંથી બહાર આવી, સ્ટેશનવેગનનું એ ખેત્યા ને જોય ને જોયનું માતૃનાત્સલ્ય

હાંકયું અને એણે ત્રણેય બચ્ચાંને જાંચકી લીધાં.

માઉન્ટ કેનિયાથી એમેસિનિયા સુધી ઝાડા ઝાંખરાં અને અર્ધજંગલ જેવો વિશાળ પટ પથરાયેલો છે. ત્યાં જાંચા જાંચા ઘાસ થાય છે. ત્યાં ઘણાં પશુપક્ષીઓનો કાયમી કુદરતી વસવાટ છે. એ પ્રદેશના એક ભાગ તરીકે દક્ષિણ આફ્રિકાના કેનિયાની પૂર્વ સરહદ પર ન્યોર્જી એડમસન તે એમનાં પત્ની બન્ને જંગલનું જીવન ગાળતાં હતાં. ન્યોર્જી એડમસન એ સરકારી વન્યપ્રાણી રક્ષક તરીકે હતા. તેમનું કાર્ય પ્રાણી રક્ષા ઉપરાંત જંગલી પ્રાણીઓથી લોકોને બચાવવાનું પણ હતું. તેઓ એક અચ્છા શિકારી હતા. એડમસન દંપતીને જંગલી પ્રાણીઓ પરવે ભારે મમતા હતી. ઇગ્નીઓલો (ગામ) નજીક એમનું નિવાસસ્થાન હતું. જંગલમાં આ એડમસન દંપતી અવારનવાર સફરે સાથે ફરતાં હતાં.

૧૯૫૬ના ફેબ્રુઆરીમાં આ પ્રદેશમાં એક કૂચળ બનાવ બની ગયો. ભોરન ભત્તિના એક સીદીને તે જંગલમાં કામે ગયેલ ત્યારે માણસખાઉ સિંહે ફાડી ખાધો. આ સિંહની સાથે એ સિંહણો પણ હતી. આ માણસખાઉ સિંહના ભયથી આખું ગામ ધરધરી ગયું. સીદીઓ ન્યોર્જી પાસે આવ્યા અને આ માણસખાઉનો નાશ કરવા વિનંતી કરી. એથી ન્યોર્જી અને તેમના સાથીદારો સ્ટેશનવેગન લઈને માણસખાઉનો નાશ કરવા ઊપડ્યા. આ માણસખાઉ સિંહનો ઝાડી ઝાંખરાવાળા એક ખડકાળ પ્રદેશમાં વાસ હતો, ત્યાં ન્યોર્જી અને એમના સાથીદાર ગયા. સિંહને શોધીને એને ગોળીઓથી ઠાર કર્યો, પરંતુ સિંહણને મારવી પડી કારણ કે એ સિંહથી વિખૂટી પડ્યા માગતી ન હતી, અને સિંહના રક્ષણ આડે જાળી હતી. સિંહ અને સિંહણ બન્ને ઢળી પડ્યાં.

ન્યોર્જી સિંહણ પાસે ગયા તો એના આંચળ દૂધથી ભરેલા હતા. એટલે એ તાજી વિચાણી હતી. થોડે દૂર ભેખડ તરફ જતાં એની આખી (વિષાવાનું સ્થળ) જોઈ અને ભેખડ નીચે ત્રણ બચ્ચાં આંધિ આંધિ કરતાં હતાં. ન્યોર્જી એને ખેંચી કાઢ્યાં અને સ્ટેશન વેગનમાં નાખ્યાં. મા વિનાનાં બચ્ચાંને થોડાં ભૂખે મરવા દેવાય ! એટલે એ ઘેર લઈ આવેલ.

જોય તો એને જોઈને રાહ રાહ થઈ ગઈ. એ ત્રણેયને ઘરમાં લઈ ગઈ અને સૂવાડ્યાં.

પણ હવે કરવું શું ? એ ખૂબ નાનાં માંડ ત્રણ ચાર દિવસનાં હશે. એને પાવું શું ? દૂધ પાવું જોઈએ પણ કેવી રીતે પાવું ? એટલે ૫૦ માર્બલ દૂરના શહેરથી દૂધ પાવાની શીશી અને ટોટી મગાવ્યા. બાળકની માફક દૂધ પાવાનું શરૂ કર્યું. પણ રખપરની વાસ મારતી ટોટીથી બચ્ચાં શે દૂધ પીએ ? એ તો છી...છી...છી કરવા લાગ્યાં. જોય નિરાશ થઈ ગઈ. એને થયું બચ્ચાં મા વિનાના ભૂખે મરી જશે ! પરંતુ ન્યોર્જી યુક્તિ લગવી, દૂધનાં ટીપાંને આંગળી ઉપર લઈને બચ્ચાંને ચડાડવા લાગ્યા, બચ્ચાંને સ્વાદ લાગ્યો અને આંગળી ચાટવા લાગ્યાં, આમ ધીમે ધીમે એને શીશીના દૂધ ઉપર ચડાવ્યાં.

પરંતુ આ એકલા દૂધથી એને શે નિરાંત

બાળક વિહોણાં જોય એડમસનને બાળક મળ્યાં. માના હેતથી ત્રણેય સિંહપ્રાણને ઉછેર્યા. આ ચિત્રમાં પચાસેક દિવસનાં ત્રણેય બચ્ચાંને પ્રેમથી હૈયા સરસાં લઈ જોય એડમસન બેઠાં છે.

માનવ માયાપની સિંહણ દુહિતા

સંલેખક : વલ્લુભાઈ વ્યાસ

[જેની ફિલ્મે જગત આખામાં સનસનાટી મચાવી અને જે પુસ્તકનો જગતની ૨૧ ભાષામાં અનુવાદ થયો છે, ને જેની લાખો નકલો ખપી ગઈ છે તે BORN FREE પુસ્તકનો ગુજરાતી સંલેખ કરી ને અહીં સિંહણનના વૈજ્ઞાનિક અભ્યાસી શ્રી વલ્લુભાઈ વ્યાસે રજૂ કરેલ છે એ પુસ્તકના લેખિકાનું નામ છે જોય એડમસન. એના પતિનું નામ છે જ્યોર્જ એડમસન એમના જીવન અંગેની વિગતો તો આ સંલેખમાં જ આપેલ છે. આ પુસ્તક સૌ પ્રથમ ૧૯૬૦માં પ્રગટ થયેલું, વ્હાસગોની પ્રકાશક પેટી વિલિયમ કોવીન્સ તરફથી એ પ્રગટ થયું છે દુનિયા આખીમાં આ સત્ય વર્ણનાની ફિલ્મ ખતાવાય છે, મુબઈના માર્કુગાના થીએટર ‘અરોરા’ માં ગત ફેબ્રુઆરીમાં એ ફિલ્મ પાંચમી વાર આવી ગઈ

આ સિંહણ એસ્સાને ચાર વાસાથી દીકરી તરીકે રાખેલી તે અહીં વર્ણની પુખ્ત વયની થઈ ત્યાં સુધી એના માનવ માયાપને છોડના માંગની નહતી એની રમ્ય, વાતસલ્યમય, ભવ્ય, માનવ અને હિંસક પ્રાણીના અદ્ભુત રસેહની આ રોમાન્સક ઘટના પુસ્તકના પ્રકાશક સત્ય માનવા તૈયાર ન હતા એથી તેમને ઇંગ્લાંડથી વિમાનમાં એસાડીને એડમસન દેખતી કેનિયાના જંગલ વિસ્તારમાં લઈ ગયા. ત્યાં એસ્સાનું રહેઠાણ હતું તે વિસ્તારમાં

પોતાના માટે તણુ ખેતીને જંગમમાં અંદરના ભાગે જઈને એસ્સાને સાદ પાડવા જે રીતે જ્યોર્જ એડમસન બંધકનો અરાજ કરતા તે રીતે અનાજ કયો અને એમના પત્ની જોય એડમસન જેમ પોતાની ખોરાયેલી પુત્રાને સાદ કરતા હોય તેમ સાદ કયો “એડસા! એડસા!” ને માયાપના રિયો ગથી દુખી એડસા હજીબેર આની દોડતી પણ લાખા વિયોગે માયાપને મળના દીકરી દોડે તેમ આની અને જોય એડમસનને ભેગી પડી પુસ્તકના પ્રકાશક પેટીના સચાવકો ટેરત પામી ગયા એસ્સા આની, ભેગા એના ત્રણ બચ્ચાને તેડતી આવેલી અને સાથે એનો સિંહ પતિ પણ ખરો સિંહ આવો ભેગો રહી ગયેનો છંદે એસ્સાને પટારી ફેંસવાની અને કુટુંબ પરિવાર સાથે જંગમમાં અંદરના ભાગે દૂર સુધી ચૂકી આનના પડ્યા

આ બનાવે જગતને હેરતમાં ચૂકી દીધું પુસ્તક પ્રકાશન પામ્યું. પછી તો એની ફિલ્મ પણ બનરી અને જગપ્રસિદ્ધ બની સૌરાષ્ટ્રમાં સિંહ સાથેની લાઈમ પી, સિંહ સાથેનો રસેહ એ કોઈ નવી વાત નથી ધૂનાની મોણપરીના કાગી દરમાર માત્રા આપાની વાત ખૂબ પ્રસિદ્ધ છે અને આપણા સંતોને વચને સિંહ પગના આવે છે એ તો હજી ગિરના જંગમ માટે રોજખરોજની મિના છે આ નટના અહો આપી છે જ એટલા માટે કે સિંહ સાથેના માનવ રસેહની પ્રતીતિ થાય ચિત્રો વણામાંથી માત્ર ચાર જ અહો આખ્યા છે અને પુસ્તકમાંથી સિંહના, શિકારના, જંગમના વર્ણનો છોડીને, સિંહણ આખાની ખીણ આમનો છોડી ને માત્ર રસેહભાગ જ આપ્યો છે—સ]

“જોય જોય, જે તો ખરી હું તારે માટે ખાતું ઉઘાડીને જોયું, તો એમાં ત્રણ બચ્ચા લથડિયા કઈક ભેટ લાગ્યો છું!” એમ જ્યોર્જે કહ્યું એને ખાતા અને ભૂખથી પીડાતા મ્હાં મ્હાં કરતા હતા જોય એકદમ મકાનમાંથી બહાર આવી, સ્ટેશનવેગનનું એ બચ્ચા ને જોઈ ને જોયનું માતૃસાત્વ છંકાઈ

હાકયું અને એણે ત્રણેય બચ્ચાંને બાંધી લીધાં.

માઉન્ટ કેનિયાથી એમેસિનિયા સુધી ઝાડ ઝાંખરાં અને અર્ધજંગલ જેવા વિશાળ પટ પથરાયેલા છે. જ્યાં બાંધેલા બાંધેલા ઘાસ થાય છે. જ્યાં ઘણાં પશુપક્ષીઓનો કાયમી કુદરતી વસવાટ છે. એ પ્રદેશના એક ભાગ તરીકે દક્ષિણ આફ્રિકાના કેનિયાની પૂર્વ સરહદ પર જ્યોર્જ એડમસન તે એમનાં પત્ની અને જંગલનું જીવન ગાળતાં હતાં. જ્યોર્જ એડમસન એ સરકારી વન્યપ્રાણી રક્ષક તરીકે હતા. તેમનું કાર્ય પ્રાણી રક્ષા ઉપરાંત જંગલી પ્રાણીઓથી લોકોને બચાવવાનું પણ હતું. તેઓ એક અચ્છા શિકારી હતા. એડમસન દંપતીને જંગલી પ્રાણીઓ પરત્વે ભારે મમતા હતી. ઈસીઓલો (ગામ) નજીક એમનું નિવાસસ્થાન હતું. જંગલમાં આ એડમસન દંપતી અવારનવાર સફર સાથે કરતાં હતાં.

૧૯૫૬ના ફેબ્રુઆરીમાં આ પ્રદેશમાં એક કચ્છળ બનાવ બની ગયો. ઓરન બર્તિના એક સીદીને તે જંગલમાં કામે ગયેલ ત્યારે માણસખાઉ સિંહે ફાડી ખાધો. આ સિંહની સાથે એ સિંહણો પણ હતી. આ માણસખાઉ સિંહના ભયથી આખું ગામ થરથરી ગયું. સીદીઓ જ્યોર્જ પાસે આવ્યા અને આ માણસખાઉનો નાશ કરવા વિનંતી કરી. એથી જ્યોર્જ અને તેમના સાથીદારો સ્ટેશનવેગન લઈને માણસખાઉનો નાશ કરવા બેઠા. આ માણસખાઉ સિંહનો ઝાડી ઝાંખરાવાળા એક ખડકાળ પ્રદેશમાં વાસ હતો, ત્યાં જ્યોર્જ અને એમના સાથીદાર ગયા. સિંહને શોધીને એને ગાળીએથી ઠાર કર્યો, પરંતુ સિંહણને મારવી પડી કારણ કે એ સિંહથી વિખૂટી પડ્યા માગતી ન હતી, અને સિંહના રક્ષણ આડે બળી હતી. સિંહ અને સિંહણ બંને ઢળી પડ્યાં.

જ્યોર્જ સિંહણ પાસે ગયા તો એના આંચળ દૂધથી ભરેલા હતા. એટલે એ તાજી વિચાણી હતી. થોડે દૂર બેખડ તરફ જતાં એની આખળી (વિધાવાનું સ્થળ) નેઈ અને બેખડ નીચે ત્રણ બચ્ચાં મ્યાંઉ મ્યાંઉ કરતાં હતાં. જ્યોર્જ એને ખેંચી કાઢ્યાં અને સ્ટેશન વેગનમાં નાખ્યાં. મા વિનાનાં બચ્ચાંને થોડાં ભૂખે મરવા દેવાય ! એટલે એ ઘેર લઈ આવેલ.

જોય તો એને જોઈને રાજી થઈ ગઈ. એ ત્રણેયને ઘરમાં લઈ ગઈ અને સૂવાડ્યાં.

પણ હવે કરવું શું ? એ ખૂબ નાનાં માંડ ત્રણ ચાર દિવસનાં હશે. એને પાવું શું ? દૂધ પાવું જોઈએ પણ કેવી રીતે પાવું ? એટલે ૫૦ માઈલ દૂરના શહેરથી દૂધ પાવાની શીશી અને ટોટી મંગાવ્યા. બાળકની માફક દૂધ પાવાનું શરૂ કર્યું. પણ રજીસ્ટરની વાસ મારતી ટોટીથી બચ્ચાં શે દૂધ પીએ ? એ તો છી....છી....છી કરવા લાગ્યાં. જોય નિરાશ થઈ ગઈ. એને થયું બચ્ચાં મા વિનાના ભૂખે મરી જશે ! પરંતુ જ્યોર્જે યુક્તિ લગાવી, દૂધનાં ટીપાંને આંગળી ઉપર લઈને બચ્ચાંને ચટાડવા લાગ્યા, બચ્ચાંને સ્વાદ લાગ્યો અને આંગળી ચાટવા લાગ્યાં, આમ ધીમે ધીમે એને શીશીના દૂધ ઉપર ચડ્યાં.

પરંતુ આ એકલા દૂધથી એને શે નિરાંત

બાળક વિહારમાં જોય એડમસનને બાળક મળ્યાં. માના હેતથી ત્રણેય સિંહજાણને ઉછેર્યા. આ ચિત્રમાં પચાસેક દિવસનાં ત્રણેય બચ્ચાંને પ્રેમથી હૈયા સરસાં લઈ જોય એડમસન બેઠાં છે.

રહે ! અને આ પાઉડરના દૂધમા કસ પણ કેટલો ? એટલે જોયે જુકોઝ, કોડીવર તેવ વગેરે મગાની, દૂધમા બેળવીને પાના માડ્યુ બન્યા હોશે હોરો પીવા લાગ્યા અને મોટા થના લાગ્યા

મન્યાને રાખના માટે રજા નધને ઈસીઓનો જર્ઈ લાકડાનું પીજર તૈયાર કરા યુ અને જ્યોર્જ એડમસનને એ અદેશનુ કામ પૂર કરીને જાણી સકવી ઈસીઓનો બાજુ રહેકાણુ ફેરવ્યુ સાથે આ ત્રણેય બન્યાને પણ ભેગા રાખ્યા આખો દિવસ આ બન્યા એડમસન દપતીની સાથે જ ધનમા રહેતા રાત્રે ધનમા જ લાકડાના પોજરામા સુઇ રહેતા નાના નાના બાળકોની જેમ જ એડમસન દપતીને બોલે બિછરવા લાગ્યા

આ ત્રણેય બાળ માદા હતા સિહણો હતી. મોટાનું નામ રાખ્યુ મોગી, મધ્યનીનું નામ રાખ્યુ લાસીકા અને સૌથી નાનું જે દેખાવે સુદર હતુ, નમગુ હતુ તેનું નામ રાખ્યુ એલસા. એલસા દ્વબગુ ખરૂં પરતુ તરવરિયુ અને સમજુ હતુ, મમતાગુ હતુ એ જો એની મા સિહણ પાસે રહ્યુ હોત તો કદાચ જીવત પણુ નહિ સામા યત આના નમગા બન્યા મરી જતા હોય છે પરતુ અહીં તો ત્રણેય ઉપર ધ્યાન આપાતુ હતુ નમગા ઉપર વિશેષ ધ્યાન આપાતુ હતુ

સિહના મન્યા નાના હોય છે ત્યારે એના શરીર ઉપર દીપડા-વાઘની જેમ આજા આજા ગૂલ હોય છે, જે મોગ થયે જૂસાઈ જાય છે એમ આ ત્રણેય બન્યા ગૂનથી શે જતા હતા અને રમતિયાગ હોઇ, આખો દિવસ ફૂંફાફૂં કરી મૂકતા તોફાન કરતા અને ભાગફાડ કરતા હતા રસોડામા જર્ઈને બધુ વેરણુ છેરણુ કરી મૂકતા, ટોળી મૂકતા અને કનડગત કરતા હતા પણુ જોય એડમસન મા તરીકે એમને લાડ લડાવીને ખુશ રાખતી બન્યાને સાચવવા માટે નુરૂ નામના એક માતીને (હજસીની તત) નોકર તરીકે રાખેલો, જે આખો દિવસ બન્યાની દેખભાળ રાખતો અને તેની પાછળ પાછળ ભમતો હતો

આ સિહણના નાના બન્યાએ જ ગલનુ જીવન

જોયુ ન હતુ એને મા પણુ યાદ ન હોતી જોય એમની મા અને જ્યોર્જ એમના પિતા હતા એ મસનનું ઘર એ એમનુ ૨૨ ૨૮ આ પાનક મા માપ બન્યાને રમના માટે ફૂટબોલ, રમરના ટયૂન ટાયર, દડા વગેરે આપતા હતા દીવાનખાનામાથી શયનખડાથી ઓશિકા ચાંદર અને કપડા ખેચી જતા અને તેનાથી રમતા એકમીજની સામે ધૂરકતા તોફાન કરતા અને શિકાર કરતા ટોપ તેમ ફૂમો પણુ મરતા શિકાર માટે લપાતા છુપાતા અને જે આ યુ તે પાડી દેતા કોઈનાર એડમસન દપતી ઉપર પણુ ફૂમો કરતા પરતુ એ નિર્દોષ ભાવે ખાસ કરીને જોય એમને ખૂમ સાચવતી, પોતાના સતાન હોય તેમ એના પર પ્રેમ કરતી વહાલ કરતી આમ સવારથી રાત સુધી ધી ગામરતી અને તોફાન કરતા રાત્રે પણુ માડ સૂએ, અને કાઈદાર દોડીને અધારામા દૂર ચાલ્યા જાય તો એને રોધવા જતુ પડે રાતે એ તો દેખે પાછળ જનાર જોઈ શક નહિ

એક દિવસ એડમસન દપતીને તા મહેમાન આગ્યા એ તો આ સિહણોને જોઈને ઝમકી ગયા અને ઓઠામા પ્રૂ એનો સામાન પડ્યો હતો તે આ ત્રણેય મહેનોએ વેરણુછેરણુ કરી મૂક્યો ફેદી નાખ્યો રમકડાની જેમ રમના લાગ્યા

આમ મરતા મરતા કરતા ત્રણ માસના થયા એટલે દૂધને બદલે માસ રસ પાવાનુ શરૂ કર્યું, પણુ તે શે પીએ ? પરતુ ધીમેધીમે માસરસ ઉપર બગાન્યા એટલે તો હજુપુજ થના લાયા જોતજોતામાં ત્રણેય બહેનો વધી ગઈ પાચ મહિને તો મોગી ગધિના કૂતરા જેવી લાગના માડી એ ત્રણેય ને ધરમા કયા સુધી રાખવી એ કોયડો થયો એક જાજુ મમતવ બીજા જાજુ આના જોખમી પ્રાણીઓને જાગવાની સમસ્યા હતી ગમે તેમ તો ય આ રાત્રી પ્રાણીઓ અને એય સિહણુ એટલે સાચવવા મુશ્કેલ હતા વળી એક મે નહિ પણુ ત્રણ હતા આડોલી પાડોશી સોને એના વિશે ચિંતા અને લય રેતા મોગી કુરેલી દીકરીઓને વિાચ આપવાનુ પણુ મૂંઝવણુભર્યુ હતુ અને તેમાય મા-જેવો માટ તો વસમુ હતુ એક દિવસ દીકરીને ય સાસરે વળાવરી પડે છે,

એટલે એમ નહોતું થયું કે મોટી બંનેને રોટરગ્રામ પ્રાણીયાગમાં મૂકી આવવી, અને નાની એલ્સાને રાખવી. એ મુજબ મોટી બંને એનોને નૈરોબી વિમાની મથક પરથી વિમાનમાં રોટરગ્રામ મોકલી. બહેનોને વિદાય થતી એલ્સા ભેંધ રહી, જોયને તો એથી ય વસમું લાગ્યું, એની આંખો આંસુઓથી ભરરાખ મધ.

હવે એલ્સા એકલી રહી, એણે થોડા દિવસ મુધી બહેનોને ગોતી, વારંવાર ઝાડી તરફ જાય અને પાછી ફરે, પણ એ બહેનો ન મળી એટલે એડમસન દંપતી તરફ વધુ જોવાઈ. ખાસ કરીને જોય તરફ. એ એની પાછળ પાછળ પડછાયાની માફક ફરતી. એલ્સાનેય ઊંડી બીક લાગી કે રખેને એને એની જે બહેનોની જેમ છોડી દેવામાં આવે! રાત્રે એ લાકડાના પીંજરામાં સૂતી નહિ, એને બદલે એડમસન દંપતીની સાથે કે નજીક સૂવા લાગી અને ઘણીવાર તો રાત્રે એક પગ જોયને અડાડી રાખતી. અંગૂઠો

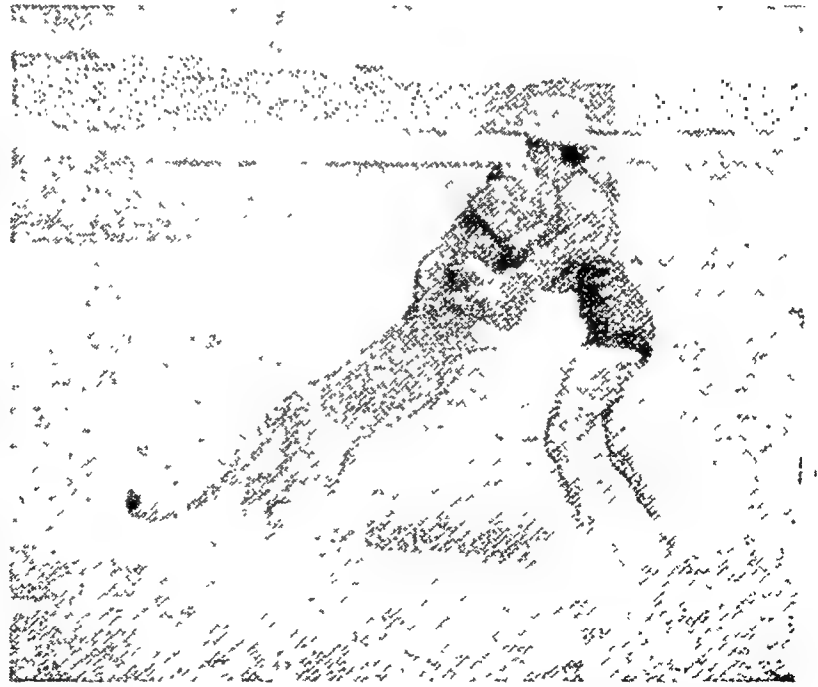
મોંમાં લઇને ચાટતી પરંતુ એમાં ય જોખમ તો હતું, કારણ એની કાચકાગળ જેવી જીભ વધુ ચાટવા દેવામાં આવે તો ચામડી ઉખેડીને લોહી નીકળી આવે.

એલ્સા મોટી થઇ હતી, એનો ધક્કો લાગે તો પણ પડી જવાય. એ એડમસન દંપતી સાથે રોશન વેગનમાં ફરવા જતી, ગાડીમાં પણ જોયની બાજુમાં બેસવાનો આગ્રહ રાખતી અને ન બેસાડે તો મસ્તી કરતી, તોફાન કરી લાડ લડતી એટલે એના તોફાનમસ્તી આ માળાપને ભારે પડવા લાગ્યાં. એક બાજુ જોયની એકની એક દીકરી એટલે ખૂબ ખૂબ માતૃવાસલ્ય, બીજી બાજુ આ જનરમાન

સિંહણને સાચવવાની જવાબદારી. આમ મનુષ્ય પ્રાણી વચ્ચેની અતૂટ મનતાનું જે આણુ માનવ મા બાપ અને સિંહણ પુત્રી વચ્ચે સમસ્યા બની રહ્યું.

જોયને ઘણીવાર એમ લાગતું કે આ ત્રણેય બહેનોને જંગલ જીવનની સ્વતંત્રતામાંથી ઝૂંટવી લઇને ઘરમાં રાખવામાં ભૂલ કરી છે. તેમનું સ્થાન ઘર નહિ, સરકસ નહિ, પ્રાણીયાગ નહિ પરંતુ વનવગડામાં જ હોઈ શકે. પેટની દીકરી કરતાં ય સારી રીતે મોટી ફરેલી એલ્સાની જવાબદારી એડમસન દંપતીને ભારે ચિંતાનો વિષય બન્યો હતો.

એલ્સા પહેલાં પાણીથી ભડકતી પરંતુ એડમસન દંપતી રજા લઇને હિંદી મહાસાગરના કિનારે હવા ખાવા ગયાં ત્યારે એલ્સા દરિયામાં નહાવા પડતી અને જોયની પાછળ પાછળ પાણીમાં ફરતી, છપાછપિયાં બોલાવતી. એ એક વર્ષની થવા આવી હતી.

એલ્સાને જંગલજીવનની કશી જ તાલીમ નહોતાં અને શિકાર અને જંગલજીવનની બધી તાલીમ આપવામાં આવેલી. આ તસ્વીરમાં એલ્સાને સાગર સ્નાન જોય એડમસન કરાવી રહ્યાં છે.

એને નવ પ્રાણીઓના પરિચય થતા માણે હાથીને જોઈને એ ઉસ્કેરાતી પરંતુ મે ફરીને પાઠી મામાપને ઘેર આવી જતી એડમસન દપતી માઠી મારી કરના જતા તે એ માઠીને મોમા નહીને કિનારે મૂકી આપતી અને સૌની સાથે જમના એસતી અને ફરના જતી નખતે જોયને પસાતી આપતી જોયનો તો કેડો છોડવો એને મમતો નહિ માના પડખામાથી દૂર જતી નહિ જાય તો પાઠી આવી જતી

પ્રસાસ દરમ્યાન એકનાર એસ્સા માદી પડી મધ, એને બાદી થઈ ગયેની એમને પનગગામા સાધનો મેગીને એને એનિમા આપવો પડેનો એકનાર તો એ ઠોઠ જ નહિ છેડે એને પનગ સાથે ઊંચકવી પડી એનું એકનીનું નજન ખારસુ ૧૮૦ પાઉન્ડ હતું દરમ્યાન ઉરનાયરો નદી વિસ્તારમા માણસખાઉ સિંહનો રખડ નધી પડનાથી એડમસન દપતીને એ માણુ રહેતું પડ્યું એસ્સા પણ સાથે રહી માણસ ખાઉ સિંહને મારનામા રાત દિવસ હેગનગતિ વેકતી પડતી અને જ્યોર્જ થાકીને ટે થઈ જતા પરંતુ જ્યારે આરીને એસ્સાને હાથ ફેરવતા ત્યારે એનો બોલો ય થાક, એનો મોલો ય કટાગો ઓગળી જતા

એડમસન દપતી પાછા ઇસીઓનો આવી ગયા એન્સી ૧૮ મહિનાની થવા આવી અને ક્રતુમા મેસવા લાગી એના નસુકાળ દરમ્યાન શરીરમાથી એક પ્રકારની સખન ગંધ આવતી હતી પાયેક માસ એડમસન દપતીને જુદા જુદા ગ્રંથોએ ફરવાનું થયું તો મધ્ય ગ્રંથોએ એસ્સા સાથે જ રહી કેટલેક સ્થળે તો એ સાથે આપતી અને રહે થાકી જાત એટલે પડખામા મૂકી જતી પરંતુ કોઈ કોઈ રાતે તે ઝાડી ઝાખરામા આવી જતી લામો સમય રોમઘને પાઠી આપતી નસુકામા આવેની યુવાન સિંહણ એસ્સાને એક તરફથી સિંહને ભેગવાની ઉત્સુકતા જાગી, ખીંછ માણુ મા માપનો ગ્રેમ છોડાતો નહોતો એડમસન દપતીને પણ ખ્યાન આવી ગયેનો કે હવે એ યુવાન સાથીદારની રોધમા ખેંચાયેન છે

એકવાર તુર સાથે એ ફરવા ગઈ પણ તુરને જા આપીને એ સરકી ગઈ જ્યારે મા આપને

જાણ થઈ ત્યારે તેઓ ગાડી લઈને શોધવા નીકળ્યા તો એ રગદોગાયેની હતી, શરીર ઉપર બ્રશ હતા, જખમ પણ હતા એ સિંહને મેળવવામા ખીંછ કોઈ સિંહણની ધવ્યાનો ભોગ મની દોન એમ લાગ્યું એ સના એ વર્ષની થઈ એના અવાજમા ફેરફાર થઈ ગયો, એના શરીરમા ફેરફાર થઈ ગયો અને વારવાર નાસી જઈને સિંહનો સમાગમ શોધવા લાગી

એડમસન દપતી સાથે ફરના નીકળે તો પણ એ એની દિશા તરફ દોરી જતી કે જ્યાં સિંહ પાડે (યુવાન) ગયો હોય એડમસન દપતીને સ્પષ્ટ જણાયું કે તે હવે સાથીપેની મની છે એનું માનસ બદલાઈ ગયેતું, વારવાર જગલમા જના લાગેની માત્ર એ જમવા માટે અને મા-માપના વાડ માટે જ ઘેર આવતી હતી પરંતુ એ સ્થિતિ જ્યોર્જ એડમસન માટે માયાના દુખાવા સમાન બની કારણ એસ્સા જ્યારે બહાર ચાલી જતી અને રાત પડના છતાં ય પાઠી ફરતી નહિ ત્યારે જોય વાડ તાર જ્યોર્જની પાછળ લાગતી અને કહેતી “ઝા જાઓ, એને ગોતી આવો, એ હજુ આવી નથી મિચ્યારી ભૂખી તરસી હશે, ક્યા ગઈ હશે” અને જ્યોર્જ રેશન વેગન લઈને આઠા મારી આવે, શોધીને થાકે પણ એ-સાનો પત્તો ન લાગે અને વેર પાછા ફરે ત્યારે જોય સૂન મૂન મની બેઠી દોન એને એની આ એ-સા છોકરી વગર ગમતું જ નથી એને જ્યોર્જને ફરીને શોધના જતું પડતું અને મદૂકના અરાજ કરીને એ સાને સાદ પાડે પડેતો એ સા મદૂકનો અરાજ પારખી શકતી અને ગમે ત્યાં હોય ત્યાંથી આવી જતી

હવે એડમસન દપતીએ એસ્સાના લાવિ વિશે નિર્ણય કરી લેવાનો સમય પાડી ગયો હતો પરંતુ ત્યારે વિભાસણુ બીજી થઈ તેને મુકન જગન જીનન મહાનના રેદી મૂકી દેની ? જ્યોર્જ અને જોય એસ્સા જગનમા રસીને તેનું ઘર માડે તેમ ઇચ્છતા હતા અને એસ્સા પણ તેના પ્રિયતમની રોધમા હતી છતાં મા-માપ-દીકરી વચ્ચેના મનેહ અને વાતસલ્ય એમને છૂટા પડવા દેતા નહિ મા-માપને લાગ્યું કે હવે જ્યારે એ જગનના સિંહના સમાગમમા આવી છે ત્યારે એને પરણાવી જગનમા સાસરે વગાડવી જોઈએ.

ઐવામાં એક પ્રસંગ બની ગયો. ચાંદની રાત હતી. મધરાત થઈ હતી. દૂર દૂરથી એલ્સાને બોલાવતો સિંહનો અવાજ થયો. પરંતુ એલ્સા એડમસન દંપતીને છોડીને કેમ જઈ શકે? છતાં એ પેલા આકર્ષિત અવાજને કારણે ઊભી થઈને ચાલવા લાગી તો જોયે જોરથી કહ્યું, “એલ્સા ત્યાં જવાનું નથી. ત્યાં ખીજી સિંહણ હતી તો તને મારી નાખશે.” એટલે એલ્સા પાછી આવીને બેસી ગઈ. પરંતુ એનું મન તો ચકળ વકળ થઈ રહ્યું. પરંતુ એણે કહ્યું માન્યું. આથી એડમસન દંપતીને વિચારતું કરી મૂક્યું. આમ ક્યાં સુધી એને રોકી શકાશે!

દર અઢી મહિને એ ઋતુમાં આવતી ત્યારે એના શરીરમાંથી એક પ્રકારની ગંધ પ્રસરી જતી અને એના સ્વભાવમાં ફેરફાર થઈ જતો. ત્યારે એ ફરવા નુરની સાથે જતી તો પણ આગળ ચાલવાનો આગ્રહ રાખતી અને લાગ મળતાં દૂર હુંગરાળ લાગ તરફ સાથીનો શોધ માટે સરકી જતી.

હવે એલ્સા ૨૭ મહિનાની થઈ હતી અને

પૂરી યુવાનીમાં આવી હતી. હવે તો એ બે રાત સુધી બહાર ફરી આવતી હતી અને ઘરે આવતી ત્યારે નિરાંતે ઊંઘતી હતી. પહેલાં તો ગમે ત્યાંથી ખાવા અને પીવા આવતી પરંતુ છેલ્લે કેટલોક સમય તો એ ખાવા માટે પણ આવતી નહિ. એને ધીમે ધીમે શિકાર કરતાં પણ થોડું આવરી ગયું હતું. અન્ય સિંહના ટોળામાં જઈને એ ખાવાનું પણ મેળવી લેતી હતી.

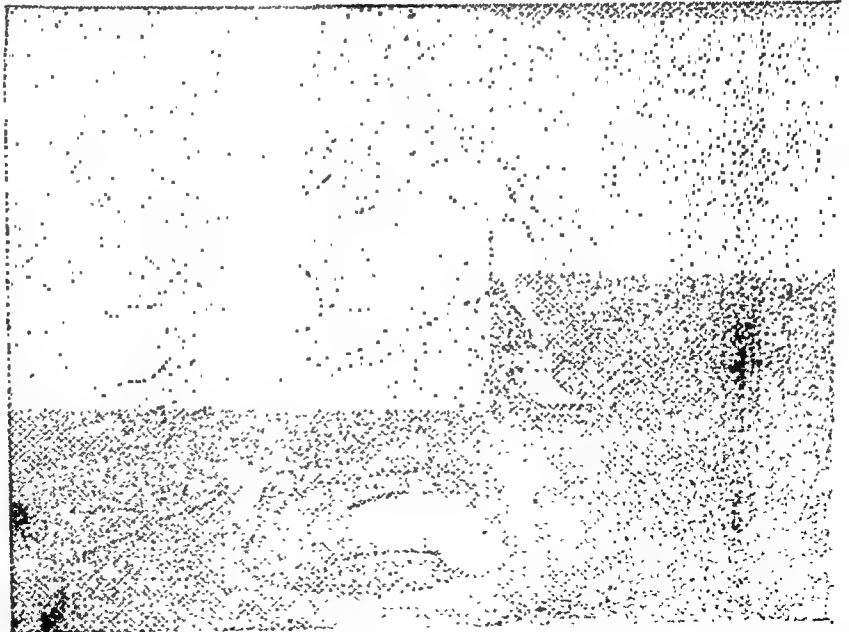
એડમસન દંપતી

કેન્યા છોડવા માગતા હતા પરંતુ એલ્સાની ચિંતા હતી. એડમસન દંપતીને લાગ્યું કે માથાપનો દીકરી પર સાચો

ગ્રેમ હોય તો દીકરીને સાસરે વળાવી દેવી જોઈએ. દીકરી ગમે તેટલી વહાલી અને લાડકી હોય તો પણ આખરે તો તેને પતિગૃહે જ મોકલી આપવી જોઈએ.

એવી વિદાય વેળા આવી ત્યારે માને ખાસ કરીને જોયને બહુ જ વસમું લાગ્યું. બેયને લાગ્યું કે એલ્સાને જો હંમેશને માટે જંગલને અને સિંહને સ્વાધીન કરી દેવી હોય તો તેની સાથેનો સંબંધ કાપી નાખવો જોઈએ, અને માથાપે તેને અહિં મૂકીને ચાલ્યા જવું જોઈએ. એથી તેમણે પોતાનું ઘર સમેટવાનું શરૂ કર્યું પણ એલ્સાને એનો વહેમ ગયો. એથી એ વધુ ને વધુ વિહવળ બન્યે જતી હતી અને જોયને છોડવા માગતી નહોતી, એને વળગી પડતી હતી, એટલે જ્યારે જ્યોર્જે ઘર સમેટવાનું શરૂ કર્યું ત્યારે જોય એને દૂર લઈ જઈને તેની સાથે વધુ વહાલ કરતી, દીકરીને પહેલી જ વાર સાસરે વળાવતી વખતની માની મનોવ્યથા જોય અનુભવી રહી હતી.

એલ્સાથી હંમેશને માટે છૂટા પડવાનું છે એ

રાતની વખતે એલ્સા પોતાનાં માનવ મા બાપથી જરાય વિષ્ટ્રાં પડવાનું પસંદ ન કરતી. પડખે જ સુઈ રહેતી અને મા બાપ પથારીમાં છે કે નહિ તેની ખાતરી રહેતે માટે એક પંજો તેમની પથારીમાં જ રાખીને સૂતી.

ખ્યાલ દીકરી કરતાં ય મા જોયને બહુ સંતાંવી રહ્યો હતો. કેટલાય દિવસથી માની આંખો પાણીથી ભરાયેલી રહેતી દીકરીની વિદાય એને બહુ વસતી લાગી. ચારવાસાની હતી ત્યારથી બોલે લીધેલી આ દીકરીને એવા લાડકોડમાં રાખી, બહેરી, એની ખાતર ટાક-તડકો સહ્યાં, એની ખાતર લાંબા પ્રવાસે જવાનું પણ ટાલ્યું પરંતુ છેવટે એ વેળા આવી પહોંચી કે એને કાયમ માટે છોડીને જવાનું છે.

ઘર સમેટાઇ ગયું. સામાન અંધાઇ ગયો. ગાડી ભરી લેવામાં આવી. એટલાના ગળે આંધેયો પટ્ટો છોડી લેવામાં આવ્યો. એડમસન દંપતી એસાને લઇને જંગલમાં દૂર દૂર નીકળી પડ્યાં. જુદા જુદા સ્થળોએ છાવણી નાખી સિંહ-પાઠકની શોધ કરવા માંડી. એમા એક અઠવાડિયા પછી એક સિંહ-પાઠકો જોવા મળ્યો. એ એસાને માટે ચોખ્ખા સાથીદાર જણાયો એ યુવાન અને દેખાવડો હતો. એસા એના તરફ આકર્ષાઇ પણ એને ખ્યાલ આવી ગયો કે એડમસન દંપતી તેને છોડી જવાનાં છે, એટલે એ ગાડીથી નીચે ઊતરી નહિ, એક હરણાને જોઇને એસા એના ઉપર ફૂટી એટલે લાગ જોઇને એડમસન દંપતી એને છોડીને ભારે ઠેયે પાછાં ફર્યાં.

એડમસન દંપતીએ વિચારેનું કે અઠવાડિયા સુધી જેવું કે એસા એકલી ગઈ શકે છે કે કેમ ! એને એનો પ્રિયતમ તો એ જ સ્થળે મળી ગયો હતો, પરંતુ જોયનું ઉદ્દય ઝાલ્યું ન રહ્યું, એ શું કરતી હશે, એણે ખાધું હશે ? પાણી પીધું હશે ? પ્રિયતમે એને સાચવી હશે ? વગેરે વિચારમાં જોયને અઠવાડિયાનો સમય તો અસલ યઇ પડ્યો. માઆપ દીકરીને મળવા અધીરાં બન્યાં તેઓ તેને મળવા જ્યાં એસાને મૂકી ગયેલા ત્યાં ગયાં. જોયે ખૂબ પાડી, “જેટી એસા ! એસા !”

અને આશ્ચર્ય વચ્ચે એસા નદીને સામે કાંડેથી શ્વાસભર દોડી આવી. આવીને એકદમ એ ચાટવા લાગી, જોયના આગળ મોંમાં લઇને ધાવવા લાગી અને એનું આખું શરીર જોય ઉપર ઢાળી દીધું જ્યોર્જની સાથે શરીર ઘસ્યું, ઘુસરાડી કરી એના પ્રેમ અને સંતોષ વ્યક્ત કર્યાં. મા એને ફાસલાવી

છોડી ગઇ એથી એ થોડીવાર તો જોયની સામે ટગર ટગર જોઇ રહી એની આંખોમાંથી પાણી ટપકવા લાગ્યાં. જોયે એના મોં પર હાથ ફેરવીને આશ્વાસન આપ્યું. વહાલ કરી મા-દીકરી બંને ભેટ્યાં.

થોડા દિવસ માઆપ અને દીકરી સાથે રહ્યાં, સાથે ફર્યાં પરંતુ મા આપને હવે ખાતરી યઇ કે એસા હવે એકલી રહી શકે એમ છે, એણે એનો પ્રિયતમ ગોધી લીધો છે, એ શિકાર પણ કરી શકે છે. પૂરેપૂરી દેખભાળ કરીને એડમસન દંપતીએ દીકરીને કાયમને માટે સાસરે વળાવી.

એકની એક દીકરીને સાચરે વળાવીને માઆપ એકલતા અનુભવે એી એકલતા જ્યોર્જ અને જોય અનુભવી રહ્યાં હતાં પણ એમને સંતોષ હતો કે દીકરીનું મન હવે સ્વચ્છરૂદે વસી ગયું છે.

આમ છતાં માઆપ એસાની ખચર કાઢી જતાં હતાં. એડમસન દંપતીનું રહેઠાણ એસાના શ્વસુર-ગૃહથી લગભગ અઢીસો માઇલ દૂર હતું. એડમસન દંપતીએ એ જંગલના રખેવાળોને ભલામણ કરી, એસાનું ધ્યાન રાખવા કહેલું પરંતુ જોયનું મન

અદ્ભૂત ને રોમાંચક દશ્ય છે આ સિ હણ પુત્રી અને માનવ માતાના આલિંગનનું. એસાને આઠ દિવસ જંગલમાં મૂકી આવ્યા બાદના પ્રથમ મિલને મા દીકરી ભેટી પડે છે.

જ્યારે બચક થતું ત્યારે તેઓ એલ્સાને મળી આવતાં.

એવામાં એડમસન દંપતીને ખચર પડી કે એલ્સા ગર્ભવતી છે. એથી તેમને ખૂબ ખુશી ઉપજી. જોય એની દીકરીને આવે સમયે મળવા ખૂબ આતુર હતી. તેઓ મળવા બેઠાં. જોયના મનમાં થયું કે એલ્સા તેને ઓળખશે ! તેની પાસે આવશે ! તેની સાથે પ્રેમ કરશે ! એલ્સાના વનપ્રદેશમાં આવીને જોયે ખૂબ પાડી, “બેટી એલ્સા ! એલ્સા !” અને જ્યોર્જ એલ્સાને બોલાવવાના સંકેત તરીકે અંદૂકના ધડાકા કર્યા. ખાત્રી હતી કે એલ્સા આગા વગર નહિ રહે.

અને એલ્સા આવી. નદી કાંઠેથી એ દોડતી આવી. એના આંચળમાં દૂધ ભર્યા હતાં. એ આવી તો ખરી પણ સાથે એક પછી એક એમ ત્રણ નાનાં બચ્ચાંને મોંમાં પકડીને લાવી. જાણે તે તેની માને કહેતી ન હોય ! “મા ! મા ! જો તો ખરી ! તું નાની થઈ છો ! આ તારાં દોહિત્રા કેવાં છે ! હવે તું એને રમાડ !”

અને દોહિત્રાને ખૂબ પ્રેમથી રમાડી, એલ્સાને વહાણ કરી અને એડમસન દંપતીએ ભારે હૃદયે વિદાય લીધી.

*

વેટિકનના માસિયાઈ ભાંડુ-અમર અને આશા

નામદાર પોપ પોલ છઠ્ઠાના રાજ્યના પાટનગર વેટિકન શહેરમાં બે માસિયાઈ ભાંડુ વસે છે. એ છે ગિરના સિંહ-બચ્ચાં અમર અને આશા. ના. પોપને ભારત સરકારે બે બચ્ચાં ભેટ આપ્યાં છે. એ ગિરના જંગલના સિંહ બાળ છે. ભારત સરકારે ના. પોપને ભેટ આપવા આ બચ્ચાંને મેળવવા ગિર જંગલના સત્તાવાળાઓને જણાવ્યું. જેના ઉપરથી ૪ થી ૬ મહિનાનાં બચ્ચાંની શોધાશોધ ચાલી. ગિરના જાળેગોળા અને ધારેધાર જોઈ વળ્યા. પછી એવાં નાનાં બચ્ચાંવાળી સિંહણ મળવી મુશ્કેલ બની. છેવટે સિરવાણ નેસ પાસે એક સિંહણ અને બે બચ્ચાં મળી આવ્યાં. આ સિંહણ અને બચ્ચાંને મેળવવા મારણુ અપાયું. પરંતુ જ્યારે બે બચ્ચાંને લેવા જંગલના અધિકારીઓ ગયા ત્યારે પેલી સિંહણની બે એનો-અન્ન બે સિંહણે પણ આવી ચડી. આમ ત્રણ સિંહણે અને બચ્ચાંની સંખ્યા થઈ. આ બે આગંતુક સિંહણને ખસેડવાનું કાર્ય બહુ મુશ્કેલ બન્યું. દિવસો પછીની મહેનત પછી બે સિંહણોને દૂર ખસેડી શકાઈ.

હવે બે બચ્ચાં અને એની માને પીંજરામાં પૂરવાનું નક્કી થયું. મારણુ ગોઠવાયું, સિંહણ અંદર ગઈ પરંતુ મારણુ કરીને ઝડપે બહાર નીકળી ગઈ. બે નાનાં બચ્ચાં પુરાઈ રહ્યાં. પણ એને લઈ કેમ જવા ? પેલી મા તો પીંજરા ફરતી ધૂમતી રહી. એ ચક્કર ચક્કર ફર્યા જ કરે. કોઈને નજીક ન જવાદે અને બચ્ચાં ઘેલી બની ગઈ. ન ખાય, ન પીએ. ખૂબ જ ઉસ્કેરાયેલી રહે. એને ખસેડવા ઘણા પ્રયત્નો થયા, પણ સિંહણ એકની બે ન થઈ. અને કામ જોખમ ભર્યું બન્યું. સિંહણને એનાં બચ્ચાં માટે માર્યા પહોંચતી જોઈને સો મૂંઝાયા. છેવટે એમ નક્કી થયું કે બે બચ્ચાંમાંથી એક માદાને ઊઠાવી લેવું અને બીજા નર બચ્ચાંને છોડી દેવું, જેથી સિંહણ શાંત બને. એ મુજબ માદા બચ્ચાંને છૂપી રીતે ઊઠાવી લઈ, નરને છોડી દેવામાં આવ્યું. અને એટલી જ ઉમરનું નર બચ્ચું વિસાવદર બાજુ ફેરે પડી ગયેલું તેને લઈ આવવામાં આવ્યું.

આમ નર બચ્ચાંને માદા બચ્ચાં સાથે હેળવી, બંનેને સાથે શાંતાકુળથી વિમાન રસ્તે વેટિકન મોકલી દેવામાં આવ્યાં નરનું નામ રખાયું અમર અને માદાનું નામ રખાયું આશા. આજે બંને ના. પોપની નમસ્કીર્તિ બંદીખાને ઉછરી રહ્યાં છે.

થોડાવડીના નેસમાં બાધા ભગત નામે રખારી મિર ઝોલાદની સારી સારી વીણાવ પચાસેક ગાયોનું ધણ રાખીને રહેતો. એને રાણા નામનો સોળ વરસનો દીકરો. ગાંધુના ઊભાં ઊભાં બોધરણું દૂધ પીધ જ્ય સોળ વરસની ઉંમર, પણ કાઠું ધણું કરી ગયેલો.

એક દી બાધા રખારીને ત્યાં મેમાનો આવેલા એટલે ગાયોને પઠર ચારવા રાણાને મોકલ્યો અને પોતે મેમાનોની સરભરા કરવા રોકાયા. સવારમાં રાણાએ ગાંધુને પઠર ચરાવીને ઝોકમાં પૂરી અને બાધા પાસે જઈને પોક મૂકી કે : “પાછા વળતાં ઉમણાં જ ગોરી ગાયને સાવળે મારી નાખી.”

બાધાએ વાત સંભળતાં જ ઊભા થઈને રાણાને જોરથી લાફો માર્યો. લાફા બેજો રાણો જોરથી ગડથોલું ખાઈ ગયો. બાધાએ રાણાને કહ્યું :

“શરમ નથી આવતી ? રખારીનો દીકરો રોતો રોતો આવીને વીસડનો થઈને કહે ‘બાપા આપણી ગાયને સાવળે મારી નાખી.’”

આમ થપાટ પડતાં તો રાણામાં સુટેલું દેવાતન થપાટ ભેગું સફાળું જાગી ગયું. રાણાએ કડિયાળી ઝાંઝ લઈને દોટ મૂકી.

મેમાનોએ બાધાને ટપકા દીધો કે આમ દીકરાને મરાય ? બાધાએ કહ્યું :

“રખારીનો દીકરો રોતલ થાય અને સાવડ ગાયને મારી જાય તો ગિરમાં ગાંધુ રાખી રિયા.”

રીસમાં ને રીસમાં દોડ્યા જતા રાણા પાછા તેનો બાપ ને મેમાન પણ લિપડયા.

સાવડ જ્યાં ગાય ખાતો હતો ત્યાં રાણાએ સૂસ ભર્યા આવીને ફડાક ફડાક એમ લાકડીથી ગ્રાછટ બોલાવી. લાકડીની ગ્રાછટ પડતાં સાવળ ભાગ્યો. થોડે ભાગીને પાછા આવીને જોઈું ત્યાં ગાય પાસે નાનકડો છોકરો લાકડી તોળીને બેઠો હતો. આવો છોકરો તેને મારી જાય તથી સાવળને વસતું લાગ્યું

અને ત્રાડ દેતો પાછો ફર્યો પણ રાણો લાકડી વીંઝતો સામે થયો.

સાવળના વેંતમાં રાણો ફરે ય આવે નહિ. રાણાને પાછા હટાવવા-તેને ડરાવવા સાવળે ધણાં આવલાં માર્યાં. રાણાને ખીવરાવવા ધણી ધુરંધિયું કરી, ત્રાડો નાખી પણ આજ રાણાએ છોકરું મટી ગયો હતો. બાપના બોલે નમિકેતાએ જેમ જમનાં દાર ખખડાવેલાં તેમ રાણો વિકરાળ સાવળને પડકારી બેઠો રહ્યો.

બાધો અને મેમાનો રાણાને સાવળ સાથે જૂઝતો લાળી, આ તાડીરો જોવા થંભી ગયા. મેમાનોએ બાધાને હાકો કરવા કહ્યું એટલે રાણાએ તેમને વાર્યા અને કહ્યું :

“રાણાને સાવળ સાથે એકલો જૂઝવા શીખવા દ્યો પછે એને કેઈદી વાધો નહિ આવે.”

બાધો અને મેમાનો ઠુંડે કલેજે સાવળ અને રાણાને જંગ જોતા રહ્યા. ત્યાં તો સાવળે વધરાયા થઈને રાણા માથે હલ્લો ફર્યો. રાણો સાવળેટ હતો. રાણો કુદીને બે ડગલાં પાછો હટી ગયો અને સોઠ ઝાટકીને સાવળના માથામાં કડિયાળી ઝીંકી. માથામાં લાકડી પડતાં સાવળ ફરંગટી ખાઈને જમ પડ્યો. રાણાએ ખીજ લાકડી ફટકારી. સાવળ લથડિયું ખાતો ભાગ્યો અને કળ વળતાં પલાયન થઈ ગયો.

“શાબાશ બેટા !” કહી બાપાએ દોડીને રાણાને તેડી લીધો. અને બે-ચાર બકા ભરી લીધા.

નરસંગ દર્શન

નાગેશ્રીમાં નાનભાઈ વડેને લકિતનો રંગ લાગી ગયેલો. લકિત અને વેરાગમાં થરીર અને મનને ગાળી નાખીને શામળિયા સાથે સૂરત સાધી દીધેલી. લોકો તેમને ભગતબાપુ કહે. એક વખત તેઓ તુળશીસ્થામ દર્શન કરીને ખજૂરીના નેસ

ગયેલા. ત્યાં જગાભાઈ મનને ત્યાં આસન રાખેલું.
એ ત્રણ માલધારીના જુવાનોએ આવીને તેમને કહ્યું:
“લગતખાપુ ! સાવજ નેવો હોય તો
ખાજુમાં જ મારણ કર્યું છે. નેવો હોય તો હાલો !”

“નરસંગના દર્શન કરવાની તો ઘણા દી થી
ઈચ્છા છે. ભારે કામ થયું પણ આપણા રામ તો
હથિયાર રાખતા નથી, અને ધારો કે સાવજ સામે
થાય તો શું કરવું ? એની કોંક સમજ પાડો તો
આવીએ.” નાજ લગતે જરાખ આપ્યો.

જગાભાઈ—મન નાજલગતની વાતનો અર્થ
સમજી ગયા પરંતુ જુવાનો તેમની વાતનો અર્થ ન
સમજ્યા, એટલે તેમણે જવાબ આપ્યો:

“સાવજ સામે થાય અને ને માણસ ભાગે
તો સાવજ પાછળ થાય અને ને માણસ સામે
જિલો રહે તે માણસને નુકસાન ન કરે.”

“અમે તો ભાઈ બિન અતુભવી અને તમે
અતુભવી અને જાણકાર કહેવાવ, એટલે તમે તો
જાણો તો ભાગો, અને તેથી તમારી જાથે જિલા રહીને
અમે નરસંગના દર્શન કરશું.” નાજ લગતે કહ્યું.

આમ વાત કરી આ ત્રણ માલધારી જુવાનો
સાથે જગાભાઈ મન અને નાજભાઈ સાવજ નેવા
જીપડ્યા. જુવાનો સાવજ ને ઠેકાણે મારણ કરેલું
તે ઠેકાણે જવાની ખીજ ફેડીએ જઈ ચડ્યા અને
અચાનક સાવજ જ્યાં મારણ ખાતો હતો તેની

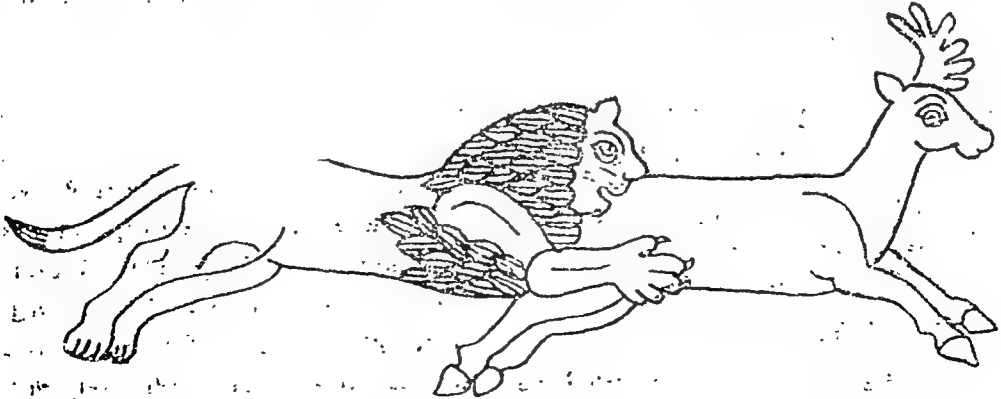
ખગખર સાથે જમ્મને જિલા રહ્યા. સાવજ મારણ
ખાતો હતો ત્યાં આ બધાને ધડબડ કરતા સાથે
આવતા ભાળીને ઘેં ઘેં કરતોકને મંડળી સામે ધૂરકાડી
કરતો દોડ્યો. તાજ જ મારેલા રોડને ફાડીને ખાતા
સિંહનું મોઢું રગતે લાલખખોળ થઈ ગયું હતું. ફેશ-
વાળીએ લોહીથી રંગાઈ ગઈ હતી અને લોહી ૮૫-
કુટું હતું. લોહીથી ભેજુત બનેલા એવા વિકરાળ
સાવજને બાળ્યા ભેળા તો કાચા પોચાનાં છાતીનાં
પાટિયા બેસી જાય. કાળજી અને છાતી થડક
ઉથડક, થડક ઉથડક સોવાવા માંડે.

“આવા દરાળ સાવજને પોતાના તરફ દોટ
મૂકતાં જે જુવાનો આગળ ચાલતા હતા તેના તો
છઠ્ઠા છૂરી ગયા અને મરિયું વાળીને ભાગ્યા અને
ખાજુમાં આવેલ ઝાડ ઉપર ચડી ગયા. ખડાઈ હાંક-
નાર જુવાનોને ભાગતા ભાળી જુવાનોને નાજલગતે
કહ્યું:

“એ ભણે જુવાનો ! આમ ભાગીને અમને
જૂંડા લગાડોમાં, ભવા માણુ કાળથી ભાગીને ક્યાં
જાહે, એતો તમે જ્યાં હશે ત્યાં ઝડપી લેશે.”

નાજલગતની આ વાત સાંભળે તો તો
જુવાનો શેનક? સાવજ નાજલગત અને જગાભાઈ
મનની નજીક આવી જતાં તેની સામે ડગલાં આગળ
વધી નાજભાઈએ કહ્યું:

“હું તો તમારી ફેંકુની વાટ જોઉં છું.
તમારા અપમાન આ શરીર આવતું હોય તો એનાથી રહું.”

પિત્તળની તાંસકમાં તીક્ષ્ણ ઓળમસ્થી કેતરેલું ચિત્ર ‘સાખર અને ખારાશી’ શું

વાનું ખીજી કયું હોય શકે ?” આમ કહેતાં સાવજ પાછો ફરી ગયો એટલે જગાભાષ મનને નાળભગતે કહ્યું : “હું લગવાન છું” એવી ડંકાશ મારનાર હરણાકંસ જેવો પણ આ નરસંગને ભાળ્યા બેગો ભાગેસો ત્યારે આ બચાડા જીવાનોતો શુ વાંક ? જીએ જીએ આ કરાળકાળના રૂપમાં ભિભેલ નરસિંહનું પ્યાન ધરો તો તમને પેલો નટખટ કનૈયો ખંસી બજવતો ભિભેસો દેખાશે.”

એમ કહીને સિંહના રૂપમાં જણે કનૈયાનું દર્શન કરતા હોય તે રીતે આંખ મીચીને જાણ રહ્યા. થોડીવારે આંખ ઉઘાડીને જોયું તો સિંહ મારણ ખાતો હતો ત્યાં ઝરખ સાવજ આશ્રય રજતો રજતો ટળવળતો હતો. તેને ખતાવી જગાભાષએ કહ્યું :

“ભગતખાપુ ! આ ઝરખ જીએ, એ સાવજનો ખારોટ ગણાય ને આજ તેની શીખ સેવા આપ્યો છે.” સાવજે ટળવળતા ઝરખ સામે ધૂરકાટી કરીને હોટ મૂકી એટલે ઝરખ ભાગી ગયો. એટલે સાવજ મારણ ખાવા મંડ્યો. એટલે ઝરખ આવીને પાછો ટળવળવા માંડ્યો. સાવજે મારણમાંથી માંસનો સોચો મોઢે તોડીને ઝરખ તરફ ફેંક્યો એ લઈને ઝરખ છેઠા જઈને ખાવા માંડ્યો.

“હવે વનનો ખરો રાજ.” નાળભગતે કહ્યું : “કુનિયા ટળવળતી હોય અને પોતે એકસપેટા આરોગતો હોય એ રાજ શેનો ?”

આ વનરાજના નરસિંહ રૂપે દર્શન કરીને જગાભાષ મન અને નાળભગત પાછા ફર્યા. ઝાડ ઉપર ચઢીને ખેડેલા જીવાનોતે હેઠા છતાયાં. જીવાનો નીચું જોઈ પાછળ, ચાસવા લાગ્યા, તેમને હસીને કહ્યું.

“ભાઈ ! કાળનું રૂપ જોવું એ સહેલું નથી. કાળની ખીજ તો બલજલા પાસે પારોડનાં પગલા બરાવે છે અને પીછ મુકાવે છે.”

‘લે હાહરીના લેતો જા !’

બીખસકુખામાં ગાગો નામનો રજારી રહે. ચરીરે અસમસ્ત એવો જ સોહિંકા, પંગદાર આદમી,

અને ગાંઠા બાળિયો. માલીસ પચાસ બેંસનું ખાડું રાખે. બાવા બળુકા જીવાનને તેની રાજ એક એક બેંસ મારીને સાવજે તેને કવરાવી દીધો તેટલે તેના લાછબંધ દેવાતમનને કહ્યું : “આ સાવજ રાજ હજી ગયો છે તે રાજ એકએક બેંસ મારે છે, એનો કાંઈ ઉપાય નહિ ફરીએ તો તે મને રખડાવી દેશે.”

“સાવજને તો આપણે ગમે તેમ પતાવી દઈએ પણ આ જીનાગઢ રાજનો કાળો કાવડો, સાવજને સોદી માર્યાની પણ ખનર પડે તો આપણા વાંઠા ખરાબર ફરી નાખે.” જવાબમાં દેવાતભાષએ કહ્યું.

“પણ કાંઈ કયાં સિવાય છૂટકો નથી,” ગાગે લાચાર થઈને કહ્યું.

“સાવજ જણે ખૂબ લડકણ અને એટલી ભારે ખીએ, જે તેના માથે એક નાખ્યો હોય તો લડકે પણ એક નાખવો કેમ ?” દેવાતે મુંઝાઈને કહ્યું.

“આ રસ્તો ખરાબર છે, આપણે બે ત્રણ એક મારીને ગાળીઆ સાથે બાંધીને સાવજને જે ગાળિયો પહેરાવી દઈએ તો કામ થઈ જાય.” ગાંગાએ કીધું.

આ બંનેએ બે ત્રણ સાપ મારીને બેગા કયાં અને એક દોરડાનો ગાળિયો કરીને તેની સાથે સાપ બાંધ્યા. એક સડી ગયેલી ઢાલ હતી તેને પણ ગાળિયા સાથે બાંધી અને જે સાંકડે રસ્તેથી રાજ સાવજ નીકળતો હતો ત્યાં રસ્તાના એક ઝાડ ઉપર સાવજના નીકળવાના સમય પહેલાં બંને ચઢી ગયા. થોડીવાર થઈ અને સાવજ નીકળતાં ગાળિયાનો સીકતથી ઘા કરીને સાવજની ડોકમાં પરાવી દીધો. ગાળિયો ત્રણમાં પડતાં સાવજ લડકીને ભાગ્યે. ત્રણમાં ઢાલ લટકાવને એક અડતાં ફૂટે. સાવજ થઈને ફૂટે. પાછલા પગે ફૂટીને ઝૂડ નાખે અને દેવાત અને ગાગો ઝાડ ઉપર ફૂટક મારે. “બેટાને બેસું બહુ આવતી હતી. લે હાહરીના લેતો જા !” એમ કહેને દાંત કાઢે. સાવજ લડકીને લાખી ગયો અને આ દિશાએ પાછો ફાઈ દી. ટુંકાચો બહિ.

લોકલવનમાં સાવજ

ખોડીદાસ પરમાર

પરજમાદી દશવને માથે દેવે દીધેલી કાળી હીસખી જેવી રસાળ સોરઠ ધરાને માથે જૂગજૂનો ગિરનાર અડીખમ બિભો છે. એની બેંકાસર જેવી ખીણ અને લીલીકુંજર જેવી કંદરા વળોટ ચોદરથે ઘેઘૂરે ગિરનું જંગલ ઊભું છે. આ જંગલની લળુંખ-જળુંખ વનસંપત્તિમાં દિવસેય સૂરજ નારાયણના તેજ-તલક છાંયા ન દેખાય એવી તો ઘેર-ઘૂંચાવળ, જેમાં સેંજલનદીઓ પથુ વહરાવેલે અને પાતળપટે વહે છે, આવી ઘેર વનરામાં ગિરનારી સાવજરાણના રાજ અમર તપે છે તેથી જ કહેવાયું છે ને:

“બાળું પાટણુ દેશ્ય, જ્યાં
પાણી વન્યા પૂરા મરે,
આ સરવો સોરઠ દેશ્ય,
જ્યાં સાવજડાં સેંજળ પીવે.”

આમ એ કેસરીસિંહના દુનિયાભરમાં બે ઠામ જ રહેઠાણુ, એક તો અંધારિયાખંડ આફ્રિકામાં અને ખીજું એશિયાખંડમાં, સૌરાષ્ટ્રમાં જ ગિરના જંગલમાં ટોળે રહી વનગૌરવને વધારી દીધું છે.

સૌરાષ્ટ્રની જુગજૂની ભોમકાને માથે વરસે પાંચ વરસે અકાળદુકાળના એંધાણુ ઊતરી જ પડે છે, ત્યારે દરથે દિશામાંથી મેઘરાજ મહેર ક્યાં વગર, પાઘડીનો વળ છેડે ઉતારી તેને નીચોવ્યા વગર જ, ભાગી છૂટે છે, ત્યારપછી આ ધરતીને માથે ઠેર ઠેર અકાળદુકાળની ડાકલિયું જ બજે છે. પાણી વગરના ચરાણુ પથુ વાવરે ઊડીને વિહમી જાય છે. હોળીની આળ આભને અંખવા મથે ત્યાં સુધીમાં તો લીલા-છમ ઝાડનાં પાંદડાંએ દોરઠાંખર આવી જાય છે, ને પછી વરડો ને સીમ આખી હૂંડી, ચૂડના વાંદા જેવી થઈ જાય છે. એ ટાણે સૌરાષ્ટ્રભરના માલધારીની ચીટ વનંરસી લીલુડી ગરના પેટાળમાં મંડાય છે, અને પછી તો મને કે કમને જીવ નેમ જાળવી રાખેલા ડોખાને લઈ વાંદવદાદીને સૌરાષ્ટ્રભરના માલધારી જથ્થ

ગિરના જાંડા પેટાળમાં ઊતરી જ પડે છે. જોકે ત્યાં ગિર સિવાયની બેંસો જ વધારે સાવજનો શિકાર બની જાય છે, છતાં માતામાવલડી જેવી ને ઝોછા વરસાદે પથુ કાળાંખતી ગિર સૌને સંઘરીને આશરો ને જીવતદાન આપે છે, તેથી દરેક માલદોરને ત્યાં ખાધાખા ચરાણુ મળી રહે છે. વરસવળોટ પૂરતું તો માલદોર પોતાનું આયજી ખેંચીને આવતા વરસની રાહ જોઈ, મેઘરાજની મહેર વાંચીવું વિમાસી રહે છે, ત્યાં ખીજી વરસનો ખેડનો અપાડેય ધૂંકી જાડે છે. વાદળે વાદળે નોખતું ગડગડી જાડે છે ને ગરજતો મેઘ ગિરને માથે વરસી પડે છે.

આ ગિરના ઘેઘૂર જંગલમાં જ સાવજ છે. તેથી વિશેષ તો ગિરના માલધારીઓ જ ગિરના સાવજની સગજદારી અને એજ આજરને વિશેષ જાણે છે. ખાણીના સૌરાષ્ટ્રના બહુ ઝોછા લોકોએ સાવજને નજરે દોડો હશે. માત્ર સાવજના ગૌરવને તેમજ તેના વિપેની પરંપરાગત વાતો સાંભળીને જ મોટા ભાગના લોકોએ સાવજને વનના રાજવી તરીકે નવાજી દીધો છે. ખીરમાં વસતા મૂળ માલધારીઓ, રખારી, ભરવાડ ચારણ, આપર વગેરે તો સાવજને મૂળથી જ પારખે છે. પથુ ખઠારથી વાંદથે આવેલો જથ્થ વરસવળોટમાં પથુ સાવજની અમૂક્તમૂક ખાસિ-યતો તો જાણુતો થઈ જ જાય છે અને ત્યાંના મૂળ રહેવાસી પાસેથી પણ સાવજની દિનચર્યાનો વળોટ વગેરે જાણીને સાવજ વિષે તે થોડું ઘણું તો જાણી જાય છે. અને મે વરસે ત્યારે ગિરમાંથી માલદારીને તે પાછો પોતાની મૂળભોમમાં પોતી જાય છે. પછી તે માલધારી સૌથી વધારે તો ગિરના સાવજની જ વાતું ક્યાં કરે છે, તેના કાળજાળ રૂપરંજ, ખાન દાની, તેમજ ગરવાદની વાતો તે હાવદાઈથી અને તેજીથી જાણનાથી સૌ કોઈને કરે છે. તે સાંજમાં નેજે સાવજ નેચો નથી તેવા લોકોના દેખામાં આ જખરા જનાવરની અનોખા પ્રકારની આકૃતિ કંડા-

વાર્તાઓમાં તો સાવજના જીવનરૂપની અનેક વાર્તા વર્ણવાઈ છે. જેમાં રાજવીરપની મોટાપ 'સિંહ અને ઉંદર'ની વાર્તામાં દેખાય છે. તો બળ ઉપરની ખુસ્તાકી અને ભોળપણ 'સિંહ અને શિયાળ'ની વાર્તામાં વર્ણવાયું છે. વળી સંપની સાથે દોસ્ત જેમ રહેતા સાવજ સોરડીવાતોમાં ઠેર ઠેર વર્ણવાયાં છે.

સાવજના કંડારરૂપો સમી, ભારહત પહેલાંના મળે છે. તે જૂના કાળથી જ ચક્રવર્તીનો પ્રતીકરૂપે જ લેખાયો છે. બળવાન રાજવીઓના ગર્વ, અભિમાનનું પ્રતીકરૂપ સિંહાસન, જેના ઉપર તે રાજવી ઠાઠમાઠથી બેસે છે, તેમાં પણ સિંહમુખના જ કંડાર હોય છે. તેથી તે લોકગીતોમાં પણ રૂઢી રીતે ગવાયું છે. "પરભુ સોનાના સિંધાસણ, રૂપલાતા બાળેઠ." વચ્ચે, સાવજ અમાપ બળવાળો હોવાથી તે મહા-માયાશક્તિના વાહનરૂપ પણ લેખાયો છે. જેમકે શક્તિશાળી હાથીની સદૃશ, સિંહના પંજ અને લોંઠકુ શરીર, આ બધી શક્તિઓ ભેગી કરીને લોકકલા કારોએ એક નવું જ પ્રાણી બનાવ્યું જેમાં અમાપ-શક્તિ હોય છે તેને "ગજમુખ સિંહવ્યાલી" કહે છે. અને તેને મહાશક્તિ પોતાના વાહન તરીકે વાપરે છે.

લોકકળા અને કારીગરીમાં સાવજ અવનવા રૂપે અને શોભનક્ષમ આકારે વિહરતો દેખાય છે. તેમાં ભરત, ચિત્રમાં તો સાવજના અનેક રૂપશો-ભનો જોવા મળે છે. તદ્ઉપરાંત લોકકળા નાના રમકડાંમાં, સાવજમુખા હાથવલયોમાં, લોકડીના હાથા ઉપર એમ જુદા જુદા માધ્યમની કલા, કારીગરી અને કસબમાં સાવજના અનેકરૂપ જોવા મળે છે.

સૌરાષ્ટ્રના દેશી રાજરાજવાડાના રાજા મહા-રાજાઓ આ સૌરાષ્ટ્રના સાવજનો શિકાર બહુ રોષિ-પૂર્વક ખેલતા, પણ સામાન્ય ગ્રામજનોએ સાવજને બહુ નજદીકથી તો લાગ્યે જ જોયો હતો. સહેરોના સંગ્રહસ્થાન અને સરકસમાં પાછળથી લોકોએ સિંહને જોયો. સ્વરાજ આવ્યા પછી તો ગિરના જંગલમાં સુકત રીતે વિહરતા સાવજના 'સિંહ દર્શન' યોજાય છે, તેના લાલ લઇને ઘણા લોકોએ હવે

સાવજને છુટો કરતો જોયો છે. વળી સિંહ વિષે અનેક વિદ્વાનોએ રસભરી ઘણી માહિતીઓ આપી, તેનાં પુસ્તકો લખ્યાં, અનુભવો લખ્યા અને સાવજની રહેણીકરણની અનેક પ્રકારની છબીઓ પણ છાપી, તેથી સાવજના જીવન સંબંધે આજે તો લોકોને ઘણી માહિતી મળી ગઈ છે.

સાવજ પાંજરે પુરાય પછી તેની સ્થિતિ દયનોય બને છે. તે જોરાવર હોવા છતાં કશું જ કરી શકે તેમ નથી, તેથી તેના અનુસંધાને કોઈ જીવાનજેઠ માણસ રોગમાં સપડાય અને પથારીવશ થઈ જાય, ત્યારે તેને માટે કહેવત કહેવાય કે, "કેવો શીળ (સિંહ) સાંજળ્યો છે." (સિંહને સાંજે બાંધ્યો છે.) જેને બંધન ન હોય તેને બંધનમાં જકડી લીધો છે.

લોકગ્રંથોએ સિંહને પાતળી કેડના આદર્શ-રૂપ વર્ણવ્યો છે. તેથી લોકસાહિત્યમાં જ્યારે જ્યારે કેડનું વર્ણન આવે ત્યારે સાવજની કેડની જ ઉપમા અપાય છે. જેમ કે.

"હારે વણુઝારા રે, તારી કડયનો વળાંકિવણુઝારા રે,
કે જાણે સાવજનો સગાંડો વણુઝારા રે.

નારીરૂપના વર્ણન પણ સિંહજીની કેડ સાથે સરખાવાય છે.

"હામ કામ લોચના, રૂપ રંગ અથોકના"
"ભૂખી સિંહજીના જેવો કેડનો વાંક."

અરેખાત સિંહસિંહજીની કેડ આવી પાતળી નથી હોતી. ગધેયા કરતાં વેલરની કેડ પ્રમાણમાં પાતળી હોવા છતાં તે આટલી બધી તો નહિ જ.

લોકજીવનમાં સાવજ નામથી ખૂબ પ્રખ્યાત હોવા છતાં તેને જૂનાકાળમાં બહુ ઓછા લોકોએ જોયો હતો. તેથી તેના મૂળરૂપ કરતાં તેના કલ્પિત રૂપનાં ગ્રામલોકોએ રૂપસુંદર વિધાનો અને વર્ણનો આપ્યાં છે. અને આજે તો અનેકોએ સિંહને જોયો છતાં તે ચીવાચાણુ વર્ણન આલ્યા જ કરે છે તે જ કંઈકે રૂપવર્ણનની દૃઢરેખ કરામત છે ને !

નિરોગી રામ ગોવિંદો. તસ્વીરગાર શંકરની સાહસિકતાનું માન કરવા આ સાવચૂનું નામ ગોવિંદોને બદલે શંકર રાખવામાં આવ્યું છે.

ગિરના નંગલમાં પેતાની સામે લા સાંધતા આવઝ ગોવિંદની સાતેક ફૂટ ઘરથી તસ્વીરકાર શંકરે બેંચેલી તસ્વીર

ધર ધીંગા ગરવો ધણી, માહુ ધીંગા મજાજ
નકલંક કેસરી નીપજે, ધીંગા ખોખડ ધજજ

ગોવિંદો શંકર ને હેહુ

જયમદલ પરમાર

દીક્ષિયા સિંહનું અવસાન થતાં આજે સિંહ ગોવિંદો ગિરનો ખ્યાતનામ સિંહ બન્યો છે. આ ગોવિંદો ગિરના પશુરક્ષક માહેના ભાઈ હૈદરખાની-હેહુનો ખાસ મહોબ્બતી છે.

સિંહની છેલ્લી વસંતી ગર્જતરીના દિવસો અને જો જાણે સિંહનું રેકોર્ડીંગ અને કચકડે મઢવાનું કામ જોડાજોડ થાય. ગુજરાત રાજ્યના માહિતી ખાતાના ફાટેલ પિયાલાના ફેટાગ્રાફર શંકરને ગોવિંદાની રેખા એ રેખા ખેંચતી અતિ નિકટથી તસ્વીરો ખેંચવાની અદ્ભુત તલવ. સિંહ હજી સંયમ-માં રહે પણ શંકર ન રહે.

શંકરની આ ગાંડી ધૂને શંકર પાસે અનેક સાહસિક કામો કરાવ્યાં છે. અપ્રાપ્ય એવી તસ્વીરો પડાવી છે. જેવો એ ભોળો ને નિખાલસ એવો જ એ નિડર ને સાહસિક જેવો એ ઉદ્ધત ને મરણિયો એવો જ એ સ્નેહાળ ને દિલાવર. પ્રેમ ને વિરોધ એકસાથે જગાવે એવો. ઉતાવળ ને ઉચતા એનાં લક્ષણો પણ પ્રેમ ને સમજદારીથી વાળ્યો વળી ને સ્ત્રાપ્તિયુતાં ડરલાં દેતો રહે એવો સિંહના સંસ્કારોવાળો.

ભયને એ કદી પીછાનતો નહિ, તેમ જો છેડા કદી મેળવી શકતો નહિ. સ્નેહ માટે સદાય ખરપાનો રહેતાં આર્થિક ખેડાશી એને ગુંગળાવ્યા કરતી છતાં એટલો જ બેપરવા ને બેતમા.

સાહસિક રાખાવે એને અખાડિયન બન વેલો અને રાજકોટ સત્યાગ્રહ દરમિયાન ખાતે લોમીને ઝૂંઝેલો અને તસ્વીરો દ્વારા પણ રાજકોટ રાજ્ય અને એ પસંદી સંમે એજો જુદ જ માંડિયું. ઘણું ઘણું સડન કરેલું એજો એ કાળે.

એ પછી સૌરાષ્ટ્ર રાજ્યની રચના થતાં એના માહિતી ખાતાનો તસ્વીરકાર બન્યો પણ પટ્ટાવાળાથી માંડી ને પ્રધાનો સુધી એ બધાને એક સરખા જ

લેખતો. સ્નેહ ભાળે ત્યાં માથું આપવા તૈયાર અને માથું ફરી જાય ત્યાં મોટા ચમરખંધોની મર્યાદા તોડતાં તે કદી ન અચકાતો.

રાજકોટના સત્યાગ્રહથી ફૂલછાબ દૈનિકના મારા સંચાલન દરમિયાન મને એજો ઘણું ઘણું કામ આપેલું. એના સિવાય સૌરાષ્ટ્ર સરકાર સામે ધરખેડની, ભૂપતની ઉઠાયતીથી ઊભા થયેલા સંજ્ઞે-ગોની, વેચાણવેગની ને ફી વધારાની લડતો અને જાળે ચૂંટણીઓમાં પત્રકારત્વને ક્ષેત્રે હું અધુરી જ લડતો લડી શક્યો હોત.

‘ફૂલછાબ’ ના આજના તસ્વીકાર ભાઈ ગુણ-વંત સેદાણીને મેં ભાઈ શંકર પાસે જ તૈયાર કરવા મૂકેલાં. ભાઈ ગુણવંતના ઝડપ વેગ અને જોખમ વહોરીને કામ કરવાનાં ફેટલાક ગુણો ફેટલેક અંશે ભાઈ શંકરને અંભારી છે.

સૌરાષ્ટ્ર રાજ્ય દરમિયાન ગિરના સિંહોના શિકાર માટે ખંડારથી આવતાં મહેમાનો અને ત્યાર-પછીનાં સિંહ શિકારનાં પ્રતિબંધ સુધીમાં શંકરને સિંહો સાથે સ્નેહ સંબંધ બંધાઈ ગયેલો. વિક્કરણ સિંહોની અપ્રાપ્ય તસ્વીરો એ દિવસોમાં ‘ફૂલછાબ’ ને પાને શંકરને કારણે જ પ્રસિદ્ધ કરી. શાપ્રયેલી. સિંહ સૌરાષ્ટ્રનું ભૂપણું છે એવી લાગણી ત્યારે હજી ફળવાતી હતી.

સિંહ પ્રત્યેનું શંકરનું આકર્ષણ વધતું જ ગયું. કાઈએ ન ખેંચી હોય એવી સિંહની તસ્વીરો ખેંચવાની એની ઝંખના ઉત્તરોત્તર બળવતર બનતી ગઈ. એ મોઢો શંકરને સિંહની છેલ્લી વસંતી ત્રણ-તરી દરમિયાન મળી ગયો. એના જાનનો એ પહેલો ને છેલ્લો ચિરંજીવી પ્રસંગ બની ગયો.

એવી અતિ નિકટની, છતાં સિંહના ત્રિવિધ ભાવોની તસ્વીરો ખેંચતા ગુજરાત રાજ્યના જંગલ ખાતાના ઉપમંત્રી શ્રી પરમાજીવે ઝોટા અને પથુ

સ્વ. તસ્વીરકાર શંકર

રખેતાળ એવા હૈદુનાં સહકાર ને ઉત્તેજન મળી ગયાં.

સિંહનાં તમામ લક્ષણો ધરાવતા ગોવિંદાની એવી તસ્વીરો ખેંચવા નક્કી થયું. શ્રી પરમાયુદ્ધ-ભાઈ ઓઝા અને શંકર ગોવિંદાસિંહની નિયત જગ્યાએ નિયત સમયે પહોંચી ગયા. પણ હૈદુ ત્યારે એ વખતે ન પહોંચી શક્યો.

સિંહ ગોવિંદા એના બાદશાહી દબદબા સાથે બેઠેલો શંકરે જોયો. હૈદુની ઠીક ઠીક વાટ જોઈ. શંકર અધીરો બન્યો, સિંહને સિંહના વિવિધરૂપે પકડી તસ્વીરો ખેંચવાનું ન થયે બને.

સાવજની પાસે જતાં સાવજને શાનો ડર લાગે? ખૂબ નજીકથી તસ્વીરો ખેંચવા શંકર તો ધસ્યો ગોવિંદા તરફ. ઘણું કરીને એ વખતે લખ-મણ કરીને એક રક્ષક સાથે હતો. પણ વણ હથિયારે સિંહને માથે ધસતા શંકરને એ કેટલોક ગમ્યાવી શકે? પાછો ફાઈ વાહનમાંથી નહિ, જમીન ઉપર જ.

એમાં સિંહ ડાહ્યો ને શંકર ગાડો ઠીક ઠીક નજીક જઈને એક ફોટો પાડી લેતાં વનના બાદશાહ ગોવિંદાને થયું કે આ ફોટો પોતાની સામે કાંક તાડી રહ્યું છે ને પાછું ઊંચું નીચું થઈ રહ્યું છે. એટલે ગોવિંદા ખબરદાર બનીને થયો બેઠો.

પણ હવે શંકરને કોઈ રોકી શકે તેમ ન હતું. શંકરમાં શંકરનાં ત્રણેય લક્ષણ, બોળપણ, ઉમતા ને ઉદારતા. એમાં શંકરની લાગણીઓ ત્યારે ઉગ્ર બની ગયેલી. ધારી તસ્વીર લીધે જ છૂટકો. સિંહ ગોવિંદા શંકરની સામે મંડાવો, પણ શંકર અડગ રહ્યો, અંગમાં જરફિય ચડકાટ અનુભવે તો તસ્વીર ક્યાંથી ખેંચાય? અણીના ટાણે શંકર અપૂર્વ સ્વસ્થતા મેળવી લેતો. બાકી અસ્વસ્થ

શંકરે ખીજે ફોટો લીધો ને ગોવિંદા પેતરો લીધો, ત્યાં ત્રીજો ફોટો લીધો ને સિંહ તરાપની તૈયારીમાં આવ્યો, બંને લગોલગ આવતા જાય. બરાબર બેય વચ્ચે સાતેક ફૂટનું અંતર રહ્યું ત્યાં સિંહે લા સધવાનું કથું ને શંકરે ચોથો ફોટો ઝડપી લીધો ને હળવેકથી પાછો પગલે પાછો ફરતો ગયો. એ ચોથા ફોટાએ સિંહને, ગિરને, અને ગુજરાતને ખૂબ જગ પ્રસિદ્ધિ અપાવી. શંકરના જીવનનો એ અવિસ્મરણીય ને જીવનમાં એક વિજયી નેમ હાંસલ કર્યાના આનંદ અને સંતોષનો બનાવ બની રહ્યો. એ તસ્વીરોમાંથી બે મુખ્ય તસ્વીરો વાચકો આ અંકમાં આર્ટ પેપર ઉપર પ્રગટ થયેલી જોઈ શકો. એક છે ગોવિંદા બેઠેલો તેની. બીજી છે શંકર ઉપર તરાપની તૈયારીમાં આવતા ગોવિંદાની. સાચી વાત એ છે કે ગોવિંદા જ શંકરની લાજ રાખી. નહિ તો સાત ફૂટ પાસે આવેલાને પાછો શું કરવા જવા દ્યે? ગોવિંદા જ શંકરને મોતના મોંમાંથી જાવા દીધો.

પણ હજી શંકરના દિલને સોધરી નહોતી વળી, હજી એના જુદા જુદા કાણુથી ફોટા લેવાની તો મનની મનમાં જ રહી ગયેલી. એટલે બપોર થાતાં હૈદરને લઈને પાછો ગોવિંદા પાસે પહોંચ્યો. ગોવિંદાની ગર્જના ને ધૂરકિયુંનું રેઢાડીંગ કરવા માટે માર્છક વગેરે રાખવાની જગ્યા પણ નક્કી કરવાની હતી. ગોવિંદા એના મિત્રજનમાં અને મસ્તીથી ત્યાં જ આરામમાં પડ્યો હતો.

હૈદરે જેમ માણસ માણસને જગાડે એમ

ગોવિંદાને જગાડવા ગોવિંદા સાથે વાન કરવા લાગ્યો.

“એલા આપણે ત્યાં કાણુ મેમાન આવ્યા છે ઈ તો નો ! આમ પડ્યો છો શું ? બેઠો થા, બેઠો થા !”

આમ સિંહને હૈદર બેઠો કહી રહ્યો છે તે અક્ષરે અક્ષર સમજતો હોય તેમ સિંહ બેઠો થયો. પણ શંકરને સગવળિયો જપડેલો. એટલે પોતે તે જુએરા બેય હાંચાનીચા થયા કરે. એટલે શંકરને નેતાં જ ગોવિંદે ધૂરકાટી નાખી. આ વખતે તો નજીક નેતાં ભોળા શંભુય શંકરની લાજ રાખે તેમ ન હતું.

વનના રાખને થયું કે પોતાની આણુદાણુને અનાદર કરનાર કાષ્ઠ માનવી પોતાની બે ઇજ્જતી કરી રહ્યું છે. ગોવિંદે ધૂરકાટી નાખતાં શંકરે હૈદર સામું નેથું તે હૈદરે સિંહ સામું નેપને કહ્યું કે :

“ગોવિંદા ! આ તું શું કરી રહ્યો છો ? આ તો તારી ધૂનિયું ખેંચવા આવ્યા છે. આપણા મેમાન છે. એની સામે ધૂરકિયું કરાય ! એટલું તો સમજ !”

હૈદરનું માન રાખીને ગોવિંદા ચૂપચાપ બેસી રહ્યો. માર્ધક વગેરે માટે જગ્યાનું માપ વગેરે લઈ લીધું પણ શંકરને જુદી જુદી તસ્વીરો ખેંચતી હતી એનું શું ? સિંહ આંધો ન હોય એટલા માટે અગાઉથી એને માટે ત્યાં જ બધી સગવડ રાખવામાં આવેલી. પાણી લરેલું લોઢાનું એક બકડિયું પણ થોડેક આંધે પડેલું.

શંકર હૈદરને કહે : “હૈદુ ! દોસ્ત, ગોવિંદાને આ બકડિયામાં પાણી પીવરાવ તો ફેટો ખેંચવાની ભારે મજા આવે.”

હૈદુ આંધે પડેલું પાણીનું બકડિયું લઈ આવ્યો અને સિંહની ઠીક ઠીક નજીક મૂકીને પાછા થોડાક આંધે ઊભા રહીને ગોવિંદાને કહે :

“ગોવિંદા ! પાણી પી લે !”

પણ ગોવિંદા ન હલ્યો કે ન અલ્યો. પોતાના મિત્રજમાં જ બેઠો રહ્યો. એટલે હૈદુ કહે :

“એલા ગોવિંદા ! આજ તો મારી લાજ

રાખ ! હું તારી ફેટલી સેવા કરું છું ? દોસ્ત થઈને આજે આખર ગુમાવવા કાં બેઠો ? આટલી ૫ મારી વાત આજ નહિ માને ! બિહ ! બિહ ! પાણી પી લે દોસ્ત !”

અને સરવા કાને હૈદરની વાત સાંભળી ધીરથી ગોવિંદા બિહ્યો. ગૌરવથી પાણીના બકડિયાં તરફ ડગ માંડ્યાં ને હૈદરને ખુશ રાખવા, એની ઇજ્જતથી બકાડયામાંથી થોડું પાણી પીધું.

શંકર એક તો ગાંડો હતો અને આ બેઈ ને વધુ ગાંડો થયો. એણે ખેંચાય એટલી તસ્વીરો ખેંચી. અને આ બધો સમય નજીકના એક ઝાડની બેલાખી માથે બેઠાં બેઠાં ઉપમંત્રી શ્રી. પરમાણુદલાઈ એકા આરામથી આ બધો તમાશો જોયા કરતા હતા.

હૈદરે કાષ્ઠ વીજળીના હંટરથી નહિ, તેમ કાષ્ઠ લાંબા અણીદાર હથિયારથી નહિ, તેમ કાષ્ઠ તત્કાલિન લાલચથી નહિ પણ લાંબાકાળના સહવાસની માનવીની મહોખતથી જ સિંહ પાસેથી ધાણું કામ લીધું. પ્રેમની એ તાકાત છે. આજે એ જ તાકાતને કારણે હૈદર અનેક માણસોને ગોવિંદા નજીક લઈ જઈને દેખાડી શકે છે. એ સંસ્કાર ભયનો નહિ પણ પ્રેમનો છે.

ગોવિંદાના વિવિધ કાણથી પાડેલી તસ્વીરો લઈને એક રાતે શંકર ઉમંગથી મને બતાવવા આવ્યો ત્યારે એણે અતિ ઉત્સાહથી અને પાગલપ્રેમથી આ બધી વાતો માંડીને કરેલી.

વાત કરતાં શંકર ઉત્કટ ભાવમાં આવી જતો ત્યારે પૂરી પ્રગટ ન કરી શકતો. એટલે પછી બધું બિલા થઈને પૂરા અને નેશીલા અભિનયથી બધું સમજાવતો.

શંકરના આ પરાક્રમી સાહસથી ખુશી થઈને શ્રી. પરમાણુદલાઈએ ગોવિંદાનું નામ શંકર રાખ્યું. પણ અક્ષસોસ કે શંકરનું એ છેલ્લું જ પરાક્રમ બની રહ્યું ને એ પછી થોડા જ મહિને પ્રેમન હેમરેજથી શંકરનું અવસાન થયું. એ અકાળ અવસાન અમ જેવા મિત્રોને કાળજે ધા મારી ગયું. એ સિંહ તો ગયો, માત્ર શંકર નામ રહી ગયું.

ખિયારી સુધરીની પણ માણસે આપદા બેસાડી છે. કાક બાઈના વાળ જીથરચીથર હોય તો કહે 'સુધરીના માળા જેવું માથું છે' ઈ જીથર ચીથર માથા ઉપરથી સુધરીનો ખ્યાલ કરતા ઘઈ જવાય પણ એનું નામ તો છે સુઝડી, એમાંથી સુધરી થઈ ગયું.

આ ચકલી જેવડું નાનકડું પક્ષી એવી ખૂમીથી માળો બાંધે છે કે મેં અનરાધાર વરસતો હોય, પણ પક્ષી ઝાડનીડતો દાળોવાટો નોકગી ગયો હોય, પણ આ પક્ષી એવી સુઝનાવળ છે કે ખારેન મેઘ ખાગા થાય તો પણ એના માળામાં પાણીનું ફેરવ ન પડે. એવું વૃક્ષ ગોલીને એની ડાળે એવો રૂપાળો માળો ગૂંથે છે. માળામાં પણ બેઠણ ખાના હોય, એક ચણ રાખવાનું અને બીજું બચ્ચાને રાખવાનું. અને જ્યારે આ માળામાં બેસીને એ પક્ષી ઝૂલતું હોય ત્યારે ભારી રડુ દેખાય છે.

એક દિવસનો સમો-ત્રણ નવું દિવસ-ચપા વરસાદ બધ નથી થતો એવી એલી મગી છે એમાં સુધરીના માળા નીચે એક સિંહ વરસાદમાં પલંગના પલંગતા એાથ લઇને જિલો રહ્યો.

જે ઝાડે સુધરીને માળો તે ખજૂરીનું ઝાડ હતું એમાં સિંહને એાથ કેવાક મળે? ભીંજાઈ રહ્યો છે આવી સિંહની દશા જોઇ સુધરી પોતાના ધણીને કહે છે કે :

“હે સ્વામીનાથ ! તમે કહો તો સિંહને શીખામણ આપુ ?”

સુધરીનો નર કહે છે. “દેવી ! એમાં શું ! થોડીક જીમ મનાવવાથી કાઈનું મહું થાતું હોય તો સાર ને !”

નીચે વરસાદમાં પલંગતા સિંહને સજોધીને સુધરીએ કહ્યું :

“હે વનના રાજા ! આપ શા માટે દુખ વેઠો છો. આવા સમયે તે કાંઈ ઘાટો ઝાડનો દૂવો ગોલીને એમાં ખિરાળેને ! આ ખજૂરીનું ઝાડ આપ જેવાનું રક્ષણ ન કરી શકે ”

સિંહ કહે. “ખાઇ ! સાચી વાત છે. મેં ત્યારે તારી વાત માની કરમહીના દૂવામાં ચાલ્યો જાઉં છું.” એમ કહી સમજી કરીને સિંહ ચાલતો થયો.

સિંહે પોતાની શીખામણ માની એમ જાણી સુધરી તો પોરડાણી ત્યાં એક વાદરો પણ આ વરસાદમાં પલંગી, કરીને ઠીકરા જેવો ઘઈ થર થર ધુજતો ધૂજતો દાતનીકડકડાટી બોલાવતો ખજૂરીના ઝાડ નીચે આવીને બેઠો.

સુધરી વળી એના પતિને કહે છે.

“હે રામગીનાથ ! આ વાદરજી લાઈને ઉપદેશ આપુ ?”

સુધરીનો વર સુધરો કહે.

“એને શીખામણ આપવી રહેવા દે, ઈ શીખામણ જોઈ નથી મેલો તો સિંહ હતો, ઈ સમજ્યો, આ વાદરો નહિ સમજે.”

સુધરી કહે : “સમજે ન સમજે ઈ એનાં તકદીર, આપણે કહીએ તો ખરા !”

સુધરો કહે : હું તો તને ના પાડું છું, પછી તારી મરજી. થાવા દે”

સુધરી વળી પોતાના પતિની થોડીક રમ મળતાં ડાહી ડમરી થઇને કહે છે કે.

“હે વાદરજી લાઇ ! મનુષ જેવા ઇશ્વરે આપને અવધ અપા છે તો આવા વિકટ સમયમાં કાંઈ ઝૂંપડ બાંધીને રહો તો રીક ગણાય.

અંગ હાલે ને આગસ કરે, મોટી ખોટ નરા, તરણે તરણે સુધરી, આદરતી જ ધરા.

વાંદરે આ શબ્દો સાંભળતાં વાંકું ડાચું
કરીને ઊંચે જોયું તો વેઠા જેવું પંખી પોતા
જેવા મોટાને શીખામણ આપતું સાંભળ્યું. વાંદરાનું
અભિમાન ધવાણું ને ખોલ્યો :

“અરે તારી જાતની સુધરી ! તું ટચુકડી
મને શીખામણ દે છે ? તારો માળો સલામત છે
એટલે ને ?”

એમ કહીને જે દૃઢ્યો સુધરીના માળા તરફ

તે ઝલી જાતી ને ફેંટી દીધી. સુધરા ને સુધરીને
જનન બચાવવા માળામંથી બહાર ઊડી જવું પડ્યું.

સુધરા સુધરીને કહે :

“લે લેતી જા ! કાઢ્ય કાપડો શીખામણ દઇને,
શીખામણ સિંહને હોય, વાંદરાને ન હોય :

શીખામણ સિંહકોઢિયે, શીખામણ ઇસકો સુહાય;
શીખામણ બંદરકો નદિયે, અપના ઘર હુટાય.

*

ખોકડા ને દીપડાનું જુદું

રજુઆત : વૈદ્ય મોટાભાઈ (ગઢડાવાળા)

સિંહ સામે જે સુવર, પાડો ભેંસ અરે ઘોડાં ગાય જેવાં પ્રાણી પણ લડે તો પછી ખોકડો
દીપડો સામે કેમ ન લડે ? આમ તો સિંહ દીપડો ને વાઘનું ખોકડો મારણ ગણાય છે. એટલા માટે
એ બધાને ‘અજમાર’ કહેવાય છે. અને હજી સિંહ દીપડાને હેળવવા ખોકડાનું જ મારણ મુકાય છે
ને ! કવિઓ ગાઈ ગયા છે કે “સિંહ અજમા કરે ગરજના, કરતુચી મુગ રાજન.” અને બકરીના
વાઘમાં સિંહનું બચ્ચું મોટું થયેલું અને જ્યારે એને ભાન કરાવવામાં આવ્યું ત્યારે બેં બેં કર-
વાનું ભૂલી ને ડલુક દેતાં ચિકાર પાડેલાની કથાઓ પણ આપણે ત્યાં ક્યાં નથી ? ખોકડો ને દીપડો
જુદો ચડ્યા હશે કે નહિ એ તો રામ જાણે. પણ કવિની કલ્પનાએ તો ખોકડાનેય દીપડામાર
બનાવી દીધો છે. બધાંયનાં ગીતો હોય અને ખોકડાના જુદાંતાં ન હોય એમ કેમ બને ? અહીં એવું
એક ગીત ભાવનગરથી વૈદ્ય મોટાભાઈ (ગઢડાવાળા) એ મોકલ્યું છે તે આપ્યું છે. સં.

ખોકડો દીપડો જંગલમાં ખાટકયા,
દીપડો ખોકડાને લલો દાઢયો;
ખોકડો શીંગડી ભરાવી ખાલમાં
વજરની કટારીએ જેમ વાઢયો - ૧

દૈવના દીકરા આકલ્યા હુંગરે,
હુંગરે હુંગરે હાક દીધી;
શિયાળિયાં લોંકડા કહે જે શેઠાડાં,
(આતો) લાખની ખોકડે લાજ લીધી. - ૨

જીવતા હથું તો મનમાં જાણશું,
કો'ક દી અસલી વાત કાઢી;
બરફ છોડીને આવિયો દીપડો,
ખોકડે લલો તરવાર બાંધી - ૩

સિંહ અને સૂર

તુરમહમદ દોસ્તમહમદ

પાંચ હ વર્ષ પહેલાંનો પ્રસંગ છે. સાચુ અને કાલિયાનેસ વચ્ચે આવેલા આલાવાણી નેસ પાસે સમી સાંજે મારણ માટે નીકળેલ સિંહ અને સૂરડાનું ટેણું બેઠી ગયું. સૂરડાના ટેણા બેગો એનો એકલ સરદાર પશુ ખરા.

સિંહને જોતાં જ જૂનાવેર યાદ કરતાં હોય તેમ સૂરડાં સાપદાં થઈ ગયાં. એકલતા વરાહે પગની ખડતાલ મારીને છીંકાટા કર્યાં. પોતાના અગેવાનના જોરે સૂરડાં જોરમાં આવી ગયાં અને સિંહને ઘેરી વળ્યાં.

સિંહમાઇને સંગ્રામ ખેડવાની વેળા ન રહેતા દીધી, ચારેકોરથી સૂરડાંએ સિંહને ભીંસમાં લીધો અને એકલિયો સિંહની સામે મંડાઈ ગયો. સિંહ-ણનો લડતીર ભાગીને જાય કર્યાં? પાસે જ સાગડાનું ઝાડ. સિંહમાઈએ હેવટ ઝાડે ચડીને જન બચાવ્યો. સૂરડાં સિંહવળગ્યો હતો એટલે ય સાગડાના ઝાડે ચડી શકે તેન નહતું એટલે વિજયના હુકાર કરીને હાલતાર્તા થયાં. આવા મક્કા બગવાન પ્રાણીના ક્યારેક આવા હાલ પશુ થાય છે.

સિંહ હિમતવાન અને જમ બળવાન પ્રાણી છે તેમ વાહ નેટલી તો નહિ પશુ શિકાર માટે થોડી કુનેહ પશુ વાપરનાર પ્રાણી છે. એટલે જ્યારે હાથી જેવાં પ્રાણી સિંહની ડણકથી ભાગે છે ત્યારે પ્રાણીઓમાંથી એકમાત્ર સિંહ સામે થનાર વરાહ-સૂરથો ક્યારેક સાંડસામાં સપડાતો હોવા છતાં સૂરડાંનો શિકાર ખેલી પશુ જાણે છે.

માથ અને ખીજાં પ્રાણી ઉપર મોટે ભાગે પાછળથી સિંહ તરાપ મારી પીઠ માથે થાપા સાથે ભીંસ દઈને કાંતો પોતાના પ્રયંત બળથી ફેડ ભાંગી નાખે છે અથવા સિંહના પીઠ પાછળના ધાના જોરથી જનાવર પછાડીને ચત-ચિત્ત થઈ જતાં જનાવરના પગ વચ્ચે આવી પરલાઈ ગયું પકડી એનું લોડી મારે છે.

પશુ સૂર સિંહને જોઈને ભડકતો પશુ નથી તેમ ભાગીને પીઠ પશુ ફેરવતો નથી. એટલે સૂર જ્યારે સિંહની સામે થાય ત્યારે સિંહ ખેસી જાય છે.

સિંહને બેઠેલો જોઈ સૂર જેવો ટાટ મેલે છે કે સિંહ એને નજીક આવવા દઈને છલાંગ મારીને સૂરને ટપી જાય છે. અને ટપતી વખતે પંજથી ખરડતો જાય છે.

આથી છંછેડાઈને સૂર ભારે ગુસ્સામાં આવી દાંતરડીને પગ વડે એકદમ ધૂળ ખોદવા માંડે છે. એનું જોર ત્યાં લગાડે છે. સૂર ધૂળ ખોદતો બંધ થાય એટલે વળી સિંહ ભીંસ કરે છે એટલે ફરી પાછો સૂર ધૂળ ખોદવા માંડે છે.

આમ આમ સિંહ અને સૂરની જનનની રમત ચાલ્યા કરે. વખત આજ્યે સિંહ સૂર ઉપરથી છલાંગીને પંજથી છંછેડતો રહે, સૂર ધૂળ ખોદતો રહે ને સિંહ ભીંસ કરી કરીને સૂર પાસે ધૂળ ખોદાવી સૂરને ચકવી નાખે છે.

સૂર ચાકેલો દેખાય એટલે એને હેવરવા સિંહ સૂર સામે આંખ રાખીને એની આસપાસ આંટા મારે છે. મલકુસ્તીના દાવમાં એક મલ ખીજા મલને પકડેલા કુડાગે પડી જાય તેમ સિંહને આંટા મારતો જોઈ સૂર સિંહની સામે જ અંગ ફેરવતો રહે છે. પશુ ધૂળ ખોદી ખોદીને થાકી ગયો હોય એટલે સિંહની માથે બહુ ઝપટ કરી શકતો નથી.

સૂરને સિંહના લાગમાં ન આવવા ચકકર ચકકર ફરવું પડે છે. એમાં સિંહનો લાગ આવી જતાં જોશીલી તરાપ મારીને સૂરની ઉપર ખરાખર ગરદન માથે ફૂંદીને સૂરને ભેધ ભેગો કરા પોતાના પ્રયંત બળથી ભીંસ દઈ સૂરના હાડકાના ચૂરા કરી નાખે છે.

સૂર ચીસા ચીસ કરી મૂકે છે. ત્યાં સુધી સૂરની ચીસ ચાલુ રહે ત્યાં સુધી સિંહ પંજથી અને મોઢેથી લીધેલી પકડ છોડતો નથી અને ભીંસ દઈને દાદા દેખાવતો જ રહે છે ને સૂરને જમીન સાથે મસળતો જ રહે છે. આમ સૂર ખલાસ થઈ ગયા પછી પંજની પકડ ચાલુ રાખીને પછી જ મોહું બદલી સૂરને દાદાથી અંકેડીને, હિતરડીને ખાય છે.

મનમોર બની થનગાટ કરે

પિંગળશીલાઇ ગઢવી

ગિર મોરાં, સર દાદુરાં, અમરત કૃણ ચુવાં;
હેતુ જો કુવચન, જનમલોભ, વિસરશે મુવાં.

ગિરના વનનો મોરલો, તળાવ સરોવરનાં દેડકાં, આંખાની પરિપક્વ શાખ, સ્નેહીજનનું કુવચન અને જનમલોભ એટલાં તો મરીએ ત્યારે જ વિસરાય, ખાફા અવિસ્મરણીય રહે છે. ગિરના સિંહને જેમં રાષ્ટ્રીય પ્રાણી તરીકે માન્ય કરવામાં આવેલ છે તેમ મોરને રાષ્ટ્રીય પક્ષી તરીકે માન્ય કરવામાં આવ્યું છે. ગિરની શોભા એકલા સિંહની નથી. અન્ય પ્રાણીઓ સાથે વિપુલ પક્ષીવારિધિ ન હોત તો ગિર એકલા સિંહગર્જનથી ખિહામણું જ લાગત. સિંહ ગર્જન સામે મયુરોના ગહેકાટથી અને પક્ષીઓના કલરવથી ગિર જેમ નયનરમ્ય તેમ કર્ણપ્રિય લાગે છે. ગિરની વારણાં લેતી વનરાઇ આ પશુ પક્ષીઓથી દિલડોલાવણુ લાગે છે : બધું ભરીને ભેટીએ એવી હેતાળવી લાગે છે. એકલા સિંહને જોવા હોય તો જૂનાગઢના સફરખાગમાં કે અનેક પ્રાણી સંગ્રહાલયો કે સરકસમાં ક્યાં નથી જોવા મળતા !

પણ સિંહનું દર્શન રળિયામણું લાગે છે ગિરના જંગલને કારણે, અને એ જંગલ રળિયામણું લાગે છે એનાં પશુ પંખીઓથી. જેમ ગર્જન, ગૌરવ, ખમીર, ખાનદાની અને પરાક્રમથી સિંહ શોભે છે તેમ રંગ, રૂપ, છટા, પિચ્છ, અભિમાન અને ગહેકાટથી મયુર શોભે છે. અરે આ મોરલાને જોઈને તો માણસ ગાંડાં ગાંડાં થઈ જાય છે. એના ગહેકાટે કંઈક માણસો ગામડામાં મોરલાની જેમ હજીયે ફેફક, ફેફક ગહેકાટ કરવામાં મસ્તી માણે છે. હાલારના એક ગામમાં સાત ભરવાડ જીવાનોએ મોરલાના વાધા સજ્યા, પિચ્છના ખૂંડ પાછળ બાંધ્યાં, એક ઊંચા કોઠે ચડ્યા અને સાતેયે જીવાનો એક સાથે ફેફકારવ કરતા કરતા કોઠેથી ઊડવાનું કરી પડીને સાતેયે પ્રાણુ છાડેલા. આજે સાતેયની ખાંભિયું પૂજાય છે.

આવા મોરલાનું કવિવર ટાગોરનું શ્રી. મેઘાણીભાઈનું રૂપાંતર શ્રી. પિંગળશીલાઇએ સાંભળ્યું અને એમનું હૃદય પણ ગહેકાટ કરી ઊઠ્યું : ‘ધનધોર ઝરે, ચહું ઓર મારું મન મોર બની થનગાટ કરે.’ મેં તો એમને લોકસાહિત્યમાં મોરે જે નવેય રસ પૂર્ણ છે તેની મદીલી રંગભરી રસભરી રજુઆત કરવા કહેલું. પણ કવિનો પ્રાણ પુલકાટ કરી ઊઠ્યો, હાથ ઝાલ્યા ય કેમ રહે ? મેઘાણીભાઈની મોરની કડી એમના મનમાં શુંખરવ કરી રહી. છંદની મદ્દ ઝરતી ચાલ, આવી તો કહે પચીસેક કડી હોય તો પણ જાણે ગાયા જ કરીએ. કવિનું મન વળ્યું જ નહિ. દિવસ આખો ગુનગુનાટ ચાલ્યા જ કરે, છેવટ મદનસ્ત રસઝરતી ને રંગભરી આઠ કડી લખાણી ત્યારે જ દિલ જાંચ્યું. એ મોર વગર તો ગિરની કે સિંહની પણ શોભા શી ? માણુવા જેવું ગીત છે. સિંહની અને ગિરની પણ શોભાં વધારે એવું. ખુશ નસીબી એ છે કે ચારણ બારોટોની ઊગતી પેઢીમાંથી નિસર્ગની મમતા છૂટી નથી.

મનમોર બની થનગાટ કરે

વનરાઇમાં કુંજ આલાપ કરી
પચરંગીય કેશ કલાપ કરી
મન લેત હરી સુમલાર કરી

મહાદેવ સમી જગ તારક મૂરત કંઠ નીલે વિષપાન' કરે
તવ સૂરત મૂરત જોઈ માર મન મોર બની થનગાટ કરે
મન મોર બની થનગાટ કરે

શિરયે વિધ કૂલનકી કલગી

લંબ કૌમળ ડોક નીલામ્બરશી

ધનધોર ચડયો ગગને ગરજી

કલશોર સુણી મન મરત વિજેગણ વામ પિયુ પિયુ સાદ કરે

તવ સૂરત મૂરત જોઈ માર મન મોર બની થનગાટ કરે

મધરો મધરો મલકાટ કરે

સંગ ઢલડિયે ગહેકાટ કરે

જાણે જૂલો હી ડાળ ખાટપરે

નથ જોબન વ્રજ ગોવાલનમા વર સાંવરિયો ચળકાટ કરે

તવ સૂરત મૂરત જોઈ માર મન મોર બની થનગાટ કરે

ઢળકે જદ કેશ કલા ધરકે

નગ નીલમ શ્વેત હીરા ઝળકે

નલ મંડળ ચાંદલિયા ચળકે

સુવરણ તણા મયુરાસન ઉપર શાહ નવો દમદાટ કરે

તવ સૂરત મૂરત જોઈ માર મન મોર બની થનગાટ કરે

લખી દામની બાદલમાં ભડકા

કરી ડોકની સાંકળના કટકા

પ્રતિ ઉત્તર દેત પડે પડ્યા

ધન ધોર તણા હડેડાટ સુણી ગિરિ કંઠરાઓ ગડેડાટ કરે

તવ સૂરત મૂરત જોઈ માર મન મોર બની થનગાટ કરે

થનગનતો સોવર પાળ પરે

મન ગમતો જ ખૂર ડાળ પરે

ગઠ કાંગરેને ગિરિમાળ પરે

વન વાડીએ ને પનઘટ દીઠો ચોક મેડીએને મહેલાત પરે

તવ સૂરત મૂરત જોઈ માર મન મોર બની થનગાટ કરે

તવ પિચ્છ એવો પમરાટ કરે

જોઈ બાળકડાં બળજાટ કરે

કાન કુવર મુગટ માથ ધરે

કંઈ નાર સુહાગણ પિવ વળોંભીને વીઝણલે ઉકળાટ કરે

તવ સૂરત મૂરત જોઈ માર મન મોર બની થનગાટ કરે

તારો કંઈ વિધાતાએઘાટ ઘડ્યો

કંઈ પીછીએ અજળ રંગ પૂર્યો

ગણ પંખિયાંનો શણગાર કર્યો

વૃદ્ધ બાલ યુવાન કવિ નર નારનાં ચિત્ત હરી સવળાટ કરે

તવ સૂરત મૂરત જોઈ માર મન મોર બની થનગાટ કરે

પચ્ચીસી પહેલાંના બે વીસીના સિંહના શિકાર અર્ધા સોરઠ સરકારની ગિર, કાંધક મિતિ-યાળાનો હુંગર ને અર્ધામાં ચાચઈ પાણિયાના કાડી દરખાર જીવાવાળાનો ભાગ પડે. અર્ધામાં જૂનાગઢ અને અર્ધામાં સીતાઈળીની જેમ જ.

ચાચઈ પાણિયાનો ગિર વિસ્તાર એટલો ઘટાટાપ. સાગ, ખેરિયાં, રાણ્ય, કરમદાં, ખજૂરી ને ખાખરાનું અડાખીડ જામેલ છે. વનસ્પતિની કઠક ઝાડી, શેત્રુંજીનો કાંઠો અને અવળાં સાળાં ફાટેલાં નેરણાં, વંછી જગ્યા. સિંહના શિકાર માટે આથી વધુ અનુકૂળ જગ્યા ગોતવી મુશ્કેલી પડે.

વળી માલધારીનાં નેસડાં પડ્યાં જ હોય એટલે માલદોરનું મારણ પશુ સિંહને મળ્યા કરે, એથી સાવજનો વસવાટ રહ્યા જ કરે.

દ. જીવાવાળા બધી રીતે ગજબદાર આદમી. અઠંગ શિકારી, અચ્છા નિશાનવાળા અને દિલાવર આદમી. વરસમાં બે ચાર રજવાડાંના કેમ્પ સિંહના શિકાર માટે ચાચઈ પાણિયા પડ્યા જ હોય. દ. જીવાવાળા બધી જ સગવડ કરી આપે.

શિકાર મચાણ બાંધી, નીચે મારણ બાંધી અને મચાણ ઉપરથી થાય અને મચાણ ઉપર ખેસી શિકારીઓ અને પગીઓના હાકાથી સિંહને મચાણની દિશામાં વાળી ને સામે આવતાં મચાણ ઉપરથી બંધૂકે દેવાય.

એમાં એક દી બિકાનેર મહારાજાનો સંદેશો શિકાર માટે આવ્યો. દ. જીવાવાળા ઘણા રાજ થયા ને હખી મોકલ્યું કે ખુશીયા પધારો.

બિકાનેર મહારાજાનો કેમ્પ પાણિયાના પાદર પડ્યો. તંજુ ખંચાણા, શિકારીઓ, પગીઓ ને કંઈક માણસો ભેગાં થયાં. ભેગા કવિ કરણીદાન જેવા મિરદાવવાવાળા કવિઓ પશુ ખરા.

પગીઓ સાવજી શોધખોળમાં પડ્યા અને સગડ વરતી કાઢી એક વિકરાળ સાવજને ગોતી કાઢ્યો. મહારાજાના રસાલાને તૈયાર થવા હુકમ થયો. દ. જીવાવાળાએ મચાણ તૈયાર કરવા અને મારણ બાંધવા વરધી આપી ત્યાં મહારાજા બોલી બઠ્યા :

“નહિ જીવાભાઈ ! હું મચાણ ઉપરથી શિકાર નથી કરતો. હાકો કરી સાવજને કાઢે અને સાવજ સામે આવે એટલે જમીન ઉપર મેજ કે ખુરશી માથે ખેસીને શિકાર કરું છું. મચાણ ઉપર ખેસીને શિકાર કરવો એ મારા સિદ્ધાંતની વિરૂદ્ધ છે.”

“પણ બાપુ આ તો ફાટેલા સાવજ છે. જેનો જોટો ન જડે એવો, એટલે મચાણ બંધાવીએ તો રીક.” યજમાન દ. જીવાવાળાએ સલામતીના ખ્યાલથી કહ્યું.

મહારાજાએ દઢતાથી કહ્યું : “નહિ, જીવા-ભાઈ ! શિકાર તો જમીન ઉપર રહીને જ કરવો, મચાણ ઉપરથી તો નહિ જ.”

હાકા કરવાના હુકમ દેવાણા. હાકા કરવામાં તો મરદ માણસનું કામ છે. શિકાર કરનારા તો વધુમાં વધુ જળવાય એટલી સલામતી જાળવે છે પણ હાકા કરનારા તો જનના જોખમમાં જ હોય છે. એણે તો દરેક શિકારે જમીન ઉપર રહીને જનના જોખમ ખેડીને જ શિકારની સગવડ બીલી કરી દેવાની હોય છે.

આવા હાકા કરવામાં જીવાભાઈ ધાધલ મરદા મરદ આદમી. હજી હૈયાત છે. ઓછા બોલો આદમી પણ કાળનો ય કોળિયો કરી જાય એવો જવાંમદ. એવા બે ચાર જણાએ સાવજ હતો ત્યાંથી હાકા શરૂ કર્યા.

બિકાનેર મહારાજા માટે એક મેજ રાખવામાં આવ્યું. મેજ ઉપર ચોતે બેઠા. પડખે બે એ. ડી. સી. તૈયાર બંધૂકે બેઠા રહ્યા.

પણ મારણ કરીને સૂતેલા સાવજને જગાડી ને ધાર્યા માર્ગે લઇ જવો એ તો શેષનાગની મૂઝ બેચવા જેવું કઠિન કામ, હાકો થાતા સાવજ જાગી ગયો પૂછતો ઝડો ઝાટકી આજસ મરડોને બેસે થયો પગની ખડતાળ મારી ફૂક દીધી.

ફૂક દેતા તો ગિરના કુગરાઓમા પડછદા પડ્યા. માણસોના મનમા એમ થયું કે સાવજ અમારા પાસે આવી ગયો. જેમ હાકલા પડકારા થયા કે સાવજ ભુરાદો થઇ ને બિકાનેર મહારાજ બેઠા હતા તે તરફ ધસ્યો.

મહારાજના બેળામાં મેનલીકર બધૂક. પડખે બાર ન બરનો જોગ પડ્યો છે અને સાવજ આવવાની દિશામાં નજર નોંધીને બેઠા છે સાવજ તદ્દન નજીક આવી ગયો પણ મહારાજ શાત છે,

પડખે દ જીવાવાળા મોટરો પાસે ભરી બધૂકે બેચાર માણસો સાથે જીભા છે. વખત છે ને મહારાજની બધૂકનો બાર કદાચ ખાની જવ ને સાવજ

લગાડી દયે તો પોતાને મરવું પડે એટલે પૂરી સાવધાનીથી જીભા છે.

સાવજ નજીક આવતા દ જીવાવાળાએ મહારાજને ચેતવ્યા. મહારાજએ હાથની ઈશારતથી તૈયારી ખતાવી

મહારાજએ મેનલીકર ઉપાડી, ત્યાં તો આવ્યો મહારાજની ઉપર સાવજનો લા સાધવો ને બધૂકનું છૂટવું બેચ એક સાથે બન્યું બરાબર માયામાં ગોળી લાગતાં સાવજ એક છોટિયાવા ગોથુ ખાઈને પડ્યો.

દ. જીવાવાળાએ મહારાજને બધમા લઈ લીધા કહે કે : “ધણાને શિકાર કરતા જોયા છે, પણ આટલી સધરાઈ, આટલી હિંમત ને જમીન ઉપરથી શિકાર કરતાં આ પહેલીવાર જોરા”

મહારાજએ માણસોને ઈનામ અકારામ આપ્યાં ને દ જીવાવાળાને ઉંચા ચાપલી બે બધૂકા આપી. દ. જીવાવાળા બીજી ઈનામ સ્વીકારતા નહિ.

*

ટાઢા પહોરના

ગિરના જંગલમા નીલા જેવા સિંહ છે એ બધા એક યોગીનો પરિવાર છે અને એટલે તો જ્યારે ભજન-કિર્તન હોય છે ત્યારે સિંહો ભજન સાંભળવા આવે છે !

મુબઈના પત્રકાર શ્રી, કમળા માનકેકરે ગિર જંગલનો સિંહ દર્શનનો પ્રસાસ કર્યા પછી મુબઈના અંગ્રેજી અખબર ‘સનડે સ્ટાન્ડર્ડ માઈ’ ૧-૬-૫ ના બકમા સિંહ અંગે અંગ્રેજીમા એક લેખ લખ્યો છે

એમાં એમણે એવું નોંધ્યું છે કે ગિરના સિંહ માનવબક્ષી કાપિ બનતા નથી અને માનવ ભયથી દૂર જ રહ્યા છે કારણ ગિરના લોકોની માન્યતા મુજબ અગાઉ લોકોએ ત્રણ સિંહને મારી નાખેલા અને સિંહણ બચી ગયેલી આ સિંહણે કાળો કેર વર્તી દીરો એટલે લોકો એક યોગી થાસે જઈ અને સિંહણથી બચવા પડે પડ્યા.

પેલા યોગીએ લોકોને કહ્યું, “બચ્ચાઓ ! હું સિંહણને સમજાવીશ” એમ કહીને મત્રખજે યોગી સિંહ સ્વરૂપ ધારણ કરીને સિંહણ પાસે ગયા સિંહણને સમજાવી પરંતુ સિંહમાથી માતવી સ્વરૂપ ધારણ કરવાનો મન જ એ ભૂચી ગયા ! બસ, એ તો સિંહને સિંહ જ રહ્યા આ સિંહ અને પેલી ત્રણ સિંહણો ગીરના જંગલમા સાથે રહીને દાપત્ય જીવન ગાળ્યું અને અત્યારે ગિર જંગલમા જે સિંહનો પરિવાર છે તે આ યોગીનો પરિવાર છે

અને એટલે તો જ્યારે ગિરમાં ભજનકિર્તન હોય છે ત્યારે આ સિંહો (યોગીનો પરિવાર ખરોને!) ભજનકિર્તન સાંભળવા આવે છે ! આમ આ મુબઈના પત્રકારે ખરી સોંધ કરી

ઇંટવાયા ગામમાં કાના નામનો ડાકલિયો નેગી રહે. તે ધુધવાણા ગામે ગયેલો. ત્યાંથી દસેક બકરા ખરીદીને સરકડીઆ નેસમાં જતો હતો. આને ભૂવો થાપવા માટે સરકડીઆ ભોળ ભગતને ત્યાં ભેગા થયેલા અને કાને માતાજીનો ભૂવો થાપવો તે માટે ડાકલું વગાડવા કાનિયો પોતાનાં બકરાં સાથે સરકડીઆ તરફ જતો હતો.

ત્યાં રસ્તામાં આવળની કાંટય આવી અને કાંટયમાંથી ડચુક દેતો ડાલામથ્થો નીકળ્યો. સાવજને ભાળતાં જ બકરાં બેં બેં કરતાં ભાગ્યાં. કાનિયાથી રાડય પડાઇ ગઇ. ‘એ માયા !’ ‘એ ખાધા !’

સાવજ બકરાંની પાછળ પડે એ પહેલાં તો કાનિયો નેગી ડાકલું વગાડતો સાવજની આડો પડ્યો અને સાવજ સામે હૂઠ્ઠક હૂઠ્ઠક ડાકલું મંડ્યો વગાડવા. સાવજે તો બકરાંની પાછળ પડવાનું છોડીને કાનિયોની સામે ડાકલું સાંભળવા મંડાણો. સાવજને ડાકલું સાંભળવાની મજ પડી. જોર કરીને ડાકલું વગાડતાં કાનિયો થાકી ગયો, અને એનું ડાકલું વાગવું જ્યાં ધીમું પડે ત્યાં સાવજ કાનિયા સામે ધૂરકે અને પાછો કાનિયો મંડે ડાકલું વગાડવા, હૂઠ્ઠક હૂઠ્ઠક.

કાનિયો ડાકલું વગાડતો ભાગવાનો ભાગ શેધી ભાગવા જાય ત્યાં ‘ઊંહહ’ કરતોડ ને સાવજ આડો પડે. પાછો કાનિયો ડાકલું વગાડે. કાનિયાના ડાકલાંએ તો જંગલને જંગવી મૂક્યું. આજ જંગલમાં જભે ભૂતાવળ ભેગી થાતી ડાકલાંના તાલે નાયતી હોય તેવું વાતાવરણ ખડું થયું.

આમ ખરે ખરે ડાકલાંનો અવાજ સાંભળીને મીંઢાતર નેસમાંથી સાલધારીઓ દોડીને આવ્યા. ત્યાં તેમણે ડાકલા વગાડતા કાનિયાને અને ડાકલાના નાદ ઉપર મંડાયેલા સાવજને ભાળ્યા, એટલે ડાકલા પડકાર કરીને સાવજને ભગાડ્યો.

કાનિયાના ખીકમાં ડોળા ફાટી ગયેલા અને ‘એ માયા !’ ‘એ ખાધા !’ બોલતો ડાકલું વગાડતા કાનિયાને પકડીને ટાઢે પાડ્યો. આમ ભૂવાને ભૂત ભેટી ગયો.

સાવજે પાણી ઉતાયું

લેરીઆના નેસમાં દેવાત કાતીઆળ કાઠી ત્રીસેક ભેંસું રાખીને રહે. સ્વભાવે ભારે રમુજ તેમની બાજુમાં માધો રખારી રહે. એક વખત માધો રખારીની ચાર ભેંસું સાવજે મારી નાખી. દેવાત કાતીઆળ ભેંસુનો ખરખરો કરવા ગયા. અને ખરખરો કરી તેને પૂછ્યું :

‘હેં માધાભાઈ ! તમે સાથે હતા ને સાવજે એક બે નહિ ને ચાર ભેંસ મારી નાખી ?’

‘એ આપા દેવાત ! ડાઢવું રેવા દો, બોખરો ભેટી ગયો હોય તે દી ખખર પડે, અને પહેલાં મારી વાત સાંભળીને પછે ટપકા આપવો હોય તો આપજો. આજ સવારે હું ભેંસું લઈને પહોર ચારવા ગયો હતો. ભેંસું દાણો દાણો થઈને ચરતી હતી. મારા ખાડુએ ઢેટલાય વખત સાવજને તગડેલા, એટલે હું તો નિરાંતવો થઈને ગમે હતો. ત્યાં તો બોખરો એની સિંહણ સાથે ખાડુમાં પડ્યો અને મારી પૂતળની (ભેંસુંનું નામ) મધરી મોઢામાં લઈને મોઢાની બીંસ દેતાં તો પૂતળ ફસાઇ પડી. ભેંસે રાડ પાડી. અને હું ગોણું લઈને દોડ્યો.

ત્યાં તો બોખરો ઝપટ કરીને ભગરને ભાગમાં લઈને તેને પથ પાડી અને ઘટાક ઘટાક ખનને ભગરનું લોહી પીવા માંડ્યો. હું તેના તરફ દોડું ત્યાં તો ઢીંગલ માથે પડ્યો અને તેને પથ ઢાળી નાખી.

મેં ખાડુને વાંચ્યું. ખાડુ ભેંસું થાય તે પહેલાં તો ભૂરીના બૂકા બોલાવી નાખ્યા. મેં તો લાકડી ફગાવી દીધી અને શામજી મારાજને ધા નાખી. હે લીલી ઝંડીવાળા ! હવે તો તારો આશરો.

તું જ મારું ખાડુ ખચાવ્યું “સિંહ અને સિંહણ
ભૂરીને ખાવા વળગ્યા એટલે મેં બાકીના ખાડુને
મેણું ક્યું અને આ ખોખરાને વધારે વતાવે.
સારું નહિ, એમ માનીને ઘેર આવ્યો. આજ મારી
આખ સામે મારી ચાર ચાર હાથણી જેવી બેસુને
મારી નાખી તમે મેં કાંઈ આવલા મારવામાં થોડી
મળા રાખી હશે ? આપા દેવાત ! કોક દી બેલાડ
બેટી જય અને રમતે ચડે ત્યારે હો તો ખખર પડે.”

“હવે ખખર પડ્યા પડ્યા, એ ખચાડ
ખોખર શું કરતું તું ?” દેવાત કાતીઆળ આમ
કરીને પોતાની ઝોકે આવ્યા.

ખીજે દિવસે સવારમાં તેની ઝોકમાં તેના
વાહડાને પ પાળતા બેઠા હતા સાવજ ખાડુ માથે
આવી ન શકે એટલે દોઢ દોઢ મથોડું વાડ ઝોક
ફરતી કરી હતી.

ત્યા અચાનક તેમના હાથમાંથી કાંઈક વાહ
ડાને ખેંચ્યો. આમ સાસુ જીએ તો ખોખરો દેવાત
કાતીઆળ પાસેથી વાહડાને મોઢામાં લઈને ખોખરે
આચકી લીધો. દેવાત કાતીઆળ પાસે પડેલાં જોડો
બિપાડીને સાવજના મોઢા માથે માર્યા

પાસે બિબેલ પાડો લડકીને લાગ્યો તે પાસે
બેઠેલ બિટ ઉપર પડ્યો. બિટ બેગાકળો ખનીને
પાડા સોતો બિબો થઈ ગયો, અને દેવાત કાતીઆળ
કાંઈ કરે તે પહેલાં વગર સંચળે જેમ સાવજ આવ્યો
હતો તેમ દોઢ માથોડું વાડ દૂધીને વાહડો લઈને
આવ્યો ગયો.

દેવાત કાતીઆળે માધા રખારીને સાદ કર્યો:
“એ માધાલાઈ, અહીં આ આવજો, કાંઈ રોનક
દેખાડું !” માધા લગતે આવીને જોયું તો પાડો બિટ
માથે ચડ્યો હતો આ દશ્ય જોઈ અને ખડખડ
હસી પડ્યા અને દેવાત કાતીઆળે માધા રખારીને
ખધી વાત કરી.

“કાં આપા દેવાત ! ખોખરે પાણી ઉતારી
નાખ્યું ને ?” માધા રખારીએ કહ્યું.

“પણ મેં એને મોઢા માથે જોડો તો માર્યો
હતો ને !” દેવાત કાતીઆળે પોરહ કર્યા

સાધુની શેખી

ગિરમાં ખજૂરીના નેસમાં ઉઘાસી સંત
પ્રેમદાસજીનો ધૂણો અને ખજૂરી એ સાવજનું ધર
જ્યારે પ્રેમદાસજી તેમની મઢીએ રહેતા ત્યારે ધણી-
વાર સિંહ તેમના ધૂણા આગળ તેમના આશ્રમમાં
આવીને ચાલ્યા જાય સવારમાં માલધારીઓ મહા-
રાજના દર્શને આવે ત્યારે સાવજના સગડ લાળે
પ્રેમદાસજી મઢીએ હોય ત્યારે માલધારીઓને નિરાત.
તેમના ઢોરને પણ સાવજ ન મારે આવી ધણી
વાતુ માલધારીઓ કરે, પ્રેમદાસજી તો પોતાની
મઢી છોડી આદસગ ચાલ્યા ગયેલા.

એક ઉતાર હિંદુસ્તાની સાધુ ગિરમાં આવ્યા
અને તેમણે ખજૂરીના નેસમાં આસન જમાવ્યું.
માલધારીઓએ તેમને ઉઘાસી મહારાજની આવી
ધણી વાતો કરી. રાત પડી એટલે માલધારીઓએ
મહારાજને કહ્યું :

“બાપુ આ નેસમાં સાવજ રાજ પાણી
પીવા આવે છે તો નેસમાં ચાલો, રાત વરતના
તમને કદાચ હેરાન કરે.”

માલધારીઓ પી વાત સાંભળી સાધુ ગુસ્સે
ચઈ ગયા અને બોલ્યા :

“ક્યા ઉઘાસી મહારાજ શેરકી સાથ રહ
સકને થે તો ક્યા હમ સાધુ નહી હૈ ? હમ બી
ધખર ઠહરે ગે ”

“બાપુ ! ઈ વેન રેવાઘો, આ જ મતમાં
તમને કંઈ થયું તો અમને નેસવાસીઓને ખટો બેસો.
એટલે તમને કહીએ છીએ.”

આમ મહારાજને ખૂબ સમજાવ્યા પણ મહા-
રાજ એકના બે નો થયા અને હડે ચડી ગયા. નેસ-
વાસીઓને સાધુનું પારખું કરવાનું મન થયું. એટલે
તેમણે બે જીવાનોને અધાર જામતા પિત્તળના
બોધરડા સાથે મોકલ્યા. આ બેય જીવાનો બોધરડામાં
મોઢું નાખીને અખેદન સાવજ દુકાવી બેય જણ
મહારાજની બે પાંચ સામસામાં જઈને ઝાંચે બિલા
રહ્યા, અને એક જણે બોધરડામાં મોઢું ધાવીને
“બી...હા !” કરતા તો મહારાજને સાવજની મજાના

લાગી. મહારાજના ગાઢ મૌકળા રહ્યા. ત્યાં તો બીજી બાજુથી સાવજની ગજની સંલગ્નાણી.

મહારાજને ચીપિયો ને ઝેળી લેવાની ક્ષત્ર નો રહી અને બાગ્યા. બેય જુવાનો તેમની પાછળ સાવજ હુકાવતા પાછળ પડ્યા. મહારાજને કોઠામાં શ્વાસ ન માય. છાતી ધમણની જેમ ધમાવા માંડી. નેસમાં માંડમાંડ પૂગ્યા. પણ નેસવાસીમાંથી કોઈનું નામ નો જાણુ. નેસને બદલે 'નીસ' આવડે, એટલે ફાટેલ સાદે એ "નીસલગત ! એ નીસલગત !" એમ બે-ત્રણ સાદ કરતાં તો મહારાજનો સાદ

ફાટી ગયો. પછી તો બોલાય પણ નહિ.

નેસ ભેગા મહારાજ થેંધ જતાં જુવાનો મહારાજની પાસે ગયા અને ટોચ ફરી તો મહારાજ. ડોળા ફાટી ગયેલા. અને બોલવા માટે ખાડી કરે પણ અવાજ નો નીકળે અને કોપીન બગાડી મૂકલી તેની વાસ છૂટે. જુવાનોએ જઈને મહારાજને ટાઢા પાડ્યા અને નવરાવી ઘોવરાવીને સાફ કર્યા, અને મહારાજની પાસે ત્રણ ચાર જણા સૂતા પણ બેઝાકળા ખનીને જાગી જાય. મહારાજનો ફાટી ગયેલો સાદ છ મહીને પાછો આવ્યો.

*

તરવરતી મારકણી બે આંખો.

ગિરના જંગલમાં વિચિત્ર અનુભવ એક મામલતદારને થયેલો. દસેક વર્ષ પહેલાં ગિરના જંગલમાં સિંહોની સાથે વસતા માલધારીઓને જમીન ઉપર વસાવવા મામલતદાર અને માલધારી કાર્યકરો જામમાં ફરતા હતા. એમાં એક સમી સાંજે જામ રસ્તાના વળાંક આગળથી પસાર થઈ. જ્યાં આગળ સિંહ માટેનું મારણ ગોઠવાયેલું. અને મારણ ઉપર સિંહ ત્રાટકવાની તૈયારીમાં હતો. જેવી જામ મારણ પાસે પહોંચી કે સિંહ કૂદ્યો. અને મારણ ઉપર જઈ પડ્યો. જામના આગળના ભાગમાં લોહી ખરડાયેલા મોંએ એણે ત્રાડ મારી, બે પાંચ સેંકડમાં જામમાં એકેલા સૌને સ્વર્ગ નજીકમાં દેખાયું. મામલતદાર કે જેમણે સિંહનું આ વિકરાળ સ્વરૂપ પહેલી જ વાર જોયું તેમની તો છાતી ખેંચી ગઈ. શરીર ધગ્યું અને તાવ ચડી ગયો. એમને બોલવાની પણ હોશ ન રહી એટલે બાજુના કડકિયા નેસના કુંપડમાં એમને લઈ જવામાં આવ્યા, ખાટલા ઉપર સૂવડાવ્યા. એને બીક તો એવી પેસી ગયેલી કે હમણાં સિંહ અવશે, હમણાં સિંહ ત્રાટકશે એવા વારંવાર ભણકારા લાગવાથી એમના ખાટલા પાસે બીટગાર્ડ-જંગલના ચોડીદારને રાત્રે મુવરાવવા પડ્યા. બોજામાં પૂરું કુંપડાના બારણા બંધ કરી, જામને આડી રાખવામાં આવી જેથી અંદર સૂતેલા મામલતદાર સાહેબને હિંમત રહે ! મામલતદારને આખી રાત એમ થયું કે હમણાં સિંહ આવશે ! સિંહ આવશે !

અને હજુએ એ મામલતદારને સિંહની રીઠ સ્વરૂપી પેલી બે આંખો નજરે તરે છે. નિંદગીના આ અનુભવને હજુએ તેઓ યાદ કરે છે.

૪

ગિરના મમનાળા રેઈન્જમા બામરિયા નામે ગામ છે ૧૮૪૦ના અરસાની આ વાત છે રાતના દમેક વાગ્યાનો સુમાર હશે અમે મકરાણી અમ્દે રહેમાનને ત્યા વાગુ કરતા હતા ત્યા દોરનો બામ રોટો મોલ્યો ને હોકારા સાબળ્યા

મકરાણી અમ્દેરેમાન કહે કો'કની ઝાંકમા જનાપર (સિંહ) પડ્યુ લાગે છે જમનાતુ છોડી ને તરત અમે મહાર આવ્યા જ્યા જમને જોયુ તો એક ખેડૂતની ૭ સાત ફૂટ ઊંચી વાડ ઠેકાને અવરથી વોડ્ય ગાયને સિંહે બહાર ફેંકી દીધેની જોઈ આ વોડકુ સાસ લેતુ હતુ, અને ખેડૂતના તમામ દોર ભડકાને વાડ તોડીને બહાર નીકળી ગયેલ

આ મહાર નીકળી ગયેલ માનમાથી એક પૂરી ઉમરના ગોધાને ભગાડી બામરીઆ ગામની માજુમા આપા પટેલનુ ખેતર છે, એ ખેતર વચ્ચે વેળ્યનો જાડો ઝરેરો છે તેમા ગોધાને પગાડીને તેના ઉપર સિંહણ મેરી હતી અને સિંહ જાઓ જાઓ પોતાના પૂઠને વગ દેતો હતો

અમારી સાથે ફરેજ આનાનો હાસમખીજલ ગાર્ડ અને અમે બન્ના છ સાન જત્યુહના ધડીક તો અમે સિંહણને મારણુ કરતા જોઈ ને એનો આનદ નેતો સિંહ પણ જોયો ગોધનો મરી ગયો છે એ જાણી અમ્દેરેમાને મેટરી ફેંકી લાકડી સાથે ધસી કરતા સિંહણ મારણુ માથેથી ઠેક મારીને ડીને સિંહ સાથે આનતી ધર્ધ નજીક જમને જોયુ તો ગોધનો સાન ખનાસ હતો

હવે સિંહણ ને સિંહ યુ કરે છે તે જોના અમે ત્રણ ચાર સિપાહી અને ખેડૂતો જરા આધા જમને જામા રહ્યા ત્યા તુરત બન્ને જનાપર મારણુ ઉપર આની ગયા અજનાળી રાત હતી એટલે મધુ દેખાતુ હતુ, અને અમારી પાસે મેટરી હતી

પ્રથમ સિંહણ મારણુ ત્રણેક ફૂટ ખાગમા

પડ્યુ હતુ તેને વચ્ચેથી મોઢામા પકડીને બહાર ફેંકવા કોશીશ કરતી હતી સિંહ તેની માજુમા જાઓ જાઓ સિંહણની કોશીશ રમુજથી જોતો જેન કરતો દેખાતો હતો સિંહણે ખૂબ ખેચતાણુ કરી પણ ગોધાને બહાર ન ફેંકી શકતા હેવ નિરાશ થઈને જામી ગઈ એટલે પગી સિંહ માજુમા આ યો સિંહણ આધી ખસી ગઈ સિંહે ગોધાને વચ્ચેથી મોઢાથી પકડી મે પગ ઝરેરાના કાકા ઉપર ભરાની ઝોટ મારી એટલે તેના માથા ઉપરથી તેનાથી આસરે ૧૫ થી ૨૦ ફૂટ તે ગોધાને ફેંકી દીધો

ગોધનો ઉપર ફેંકાતા સિંહણ તેના ઉપર છવરાત મઈ અને સિંહ પણ મારણુના પાછના ભાગથી માસ તોડના લાગ્યો અમે સિંહની તાકાતર્ અને મારણુ કરવાની મગ નઈ રહ્યા હતા સિંહને સિંહણની મારણુ ઉપર પૂરી જમાવ ધર્ધ મઈ હતી ત્યા અમે અ દેરેહમાનને કહ્યુ કે

“હવે મન્ને તુ હમની દે તો ખરો ” એમે અમ્દેરેહમાને અમને ત્યા જ જામા રહેતાનુ અને મે ત્રણ જે નમગા દોય તેને ચામ્યા જવાનુ કહ્યુ કારણુ કે દસ માણસના દુગામાથી એકા પશુ માણસ ભાગે તો બાકીના નવેય જણાનો સિંહ સામનો કરે છે

અમારામાથી એક મેટરી લર્ઈ જાઓ રહ્યો અને બીજા ઝાકની ઓથ લર્ઈ જામા રહ્યા, અમ્દે રેહમાન લપાતો છુપાતો સિંહ અને સિંહણથી દસ ચાર ફૂટ છેટે રહી મારણુ ઉપર એક મોગ પથરનો ધા કર્યો ત્યા સિંહ અને છનાગ મારી ને થોડે છેટે જઈ જામા રહ્યા ને ધીરે ધીરે આનતા થય

અમે મારણુ પામે ગયા ત્યા મારણુથી થોડે છેટે એક ત્રણ ચાર પાઉડ વજનનો માસનો લોનો પડેનો જોતો અમ્દેરેહમાનનો પથરનો ધા કરવા અને સિંહને લોલો તોલો એ ખેય એક સાથે ખનના

સિંહથી માંસનો લોચો ફગવાઈ ગયો હતો. ઘણીવાર ખરાબ માંસ હોય તોપણ તોડીને આથે મૂકી આવતા હોય છે ને સારો લાગ ખાય છે.

અમે પાછા હટી જતાં ફરી બેલાડ મારણ ઉપર આવેલ. ફરી અઘરેમાનને રમત કરવાની ચાનક ચડી પણ અમે એને વાર્યો. કારણ કે મારણ ઉપરથી એક બે વાર હટાવ્યા પછી બે એને છંછેડવામાં આવે તો સિંહ બદલી જાય છે ને હટવાને બદલે સામો થાય છે. ત્યારે પૂંછડાનો ઝડો માથે લઈ પૂંછડાને ઝટકો મારે છે ત્યારે સમજી લેવું કે હવે સિંહ બદલ્યો છે. પછી છંછેડવામાં પૂરું નેખમ.

મારણ ક્યાં પછી બચ્યાં બેમાં ફરવા જેવડાં હોય ત્યાં બચ્યાંને મારણ ઉપર છૂટાં મૂકે છે. બચ્યાંને ત્યારે તાલીમ પણ આપે છે. પછી સિંહણ મારણ ઉપર બેસે છે ને ત્યારપછી સિંહ મારણ ખાય છે. બચ્યાં સાથે ફેરવવા જેવડાં ન હોય ત્યાં સિંહણ પેટની નળી સુધી મોઢામાં માંસ ભરીને બચ્યાં પાસે લઈ જાય છે ને બચ્યાં પાસે જઈ અંદરથી માંસ કાઢવા ઓકતી હોય તેટલું જોર કરીને બહારથી અન્નનળી સુધી ભરેલું માંસ કાઢે છે.

પૂરું મારણ ક્યાં પછી સિંહ કે સિંહણ નંધરોળની જેમ બંધતાં હોય છે. એક વખત હું જનવડલા થાણા ઉપર ઘાસનું કામ ચાલતું હોઈ ગયેલો. મારી સાથે બેલીમ સિપાહી હાસમ તથા મકરાણી શાહ મુરાદ હતા. સડક નજીક મોતીપાણી

નામનું છેલું છે. ત્યાં એક મોટો વડલો છે. આ વડલાના થડનો ટેકો લઈને સડક ઉપરથી નેઈશકાય તેમ સૂતો હતો.

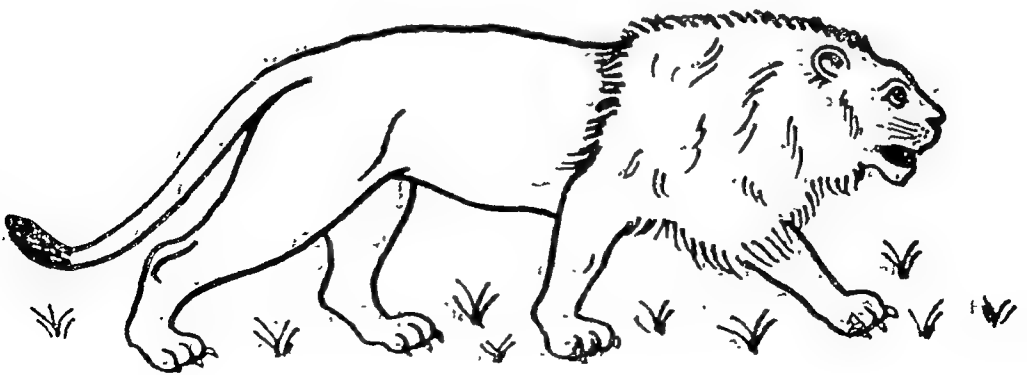
મારા સાથીદારોએ ઇશારો કરીને મને ખતાવી કહે આ સિંહની બંધની ખાત્રી કરવી હોય તો ખતાવીએ. એટલે સિપાહી હાસમ થોડી ઝાલીને બોલો રહ્યો અને શાહ મુરાદ તેની પાસેનો રૂમાલ લઈ સિંહને માથે ઓઢાડીને આવતો રહ્યો. ફરી પાછો મોકલતાં તે રૂમાલ પાછો લઈને આવતો રહ્યો.

એટલા વખતમાં સિંહે એક બે વખત પડખાં ફેરવેલ, પણ ફરી પાછો ઘસઘસાટ બંધી ગયો. શાહ મુરાદ પાછા આવી ને એક પથરો લઈ સિંહ માથે ફેંક્યો એટલે એકદમ સિંહ બોલો થઈ નેવા માંડ્યો ને ફરી પાછો પડખાભર થઈ સૂઈ ગયો.

સિંહની બંધ અથોરી જેવી હોય છે. મારણ ક્યાં પછી પાણી પીને એક બીજાં સાથે ફૂતરા મીંદડાંની જેમ ગેલ કરે પણ સારી જગ્યાને છાંંથો નેઈ સૂઈ જાય. પછી ઘોર્યાંજ કરે, અથોરીની પેડે :

સિંહ બંધતો હોય ત્યારે કાગડાને જલસો પડે છે. સિંહ સૂતો હોય ત્યારે એના મોઢા ઉપર બેસી સિંહના દાંતમાં ભરાઈ રહેલ માંસ ખેંચીને ખાય છે. એમાં ભૂલથી કાગડાથી ચાંચ લાગી જાય તો ‘હુંબુંબું’ જેવો થોડો અવાજ કરી પાછો સૂઈ જાય છે. બંધમાં આવો અથોરી હોય છે.

*

એક હાથે બગદિયો, બીજા હાથે સિંહ,
ચોરાડી ચાપલતણી, કોઈ ન લોપે લીહ.

ટકારા ગામમાં ચારણ હરપાળ કવળને ઘરે
બહુ જ મોટી ઉમરે એક દીકરીનો જન્મ થયો દોઢેક
મહિને નાઈધાઈને ચારણ રેણાકને ઓરડે આવી ત્યારે
હરપાળને બોલાવીને વાત કરી કે “જુઓ તો ખરા
આ દીકરીને ! એનું નામ થુ રાખશું !”

હરપાળે આવીને દીકરી સામે જોયું તો હાથની
મૂઠિયું વાળી ને ઘુઘલા કરે છે પણ સામે નજર
કરી તો બેય પગે ચાંપલી હરપાળ કવળ ધણીક તો
ચારણ સામે જોઈ રહ્યા પછી મોઢું મરકાવતો બોલ્યો

“ચારણ ! આ દીકરીનું નામ કોઈ બ્રાહ્મણને
પૂછવાપણ નથી નામની સાથે જન્મી છે એના
પગ સામે તો જુઓ ! હુ જ નામ આપી દઉં
‘ચાંપબાઈ’ બરાબર છે ને ? તને ગમે છે ને ?”

“હા, ચાંપબાઈ તો મને બહુ ગમે છે”
ચારણે વળતો જવાબ આપ્યો

દીકરી બેય પગે ચાંપલી હોવાથી હરપાળે ચાંપ
બાઈ નામ આપ્યું

એક દિવસ બેય માણસો બેઠાં છે, એમાં
દીકરીની ચિંતા કરતા હરપાળથી બોલાઈ જવાયું કે
“અરે આ દીકરીનું થુ થાયે ? કાંઈ આરોવારો છે ?
બિચારી પાગળી અવતરી”

“ચારણ ! સતનાં તેજ તો એવા વેહરડામાં
જ હોય છે એ કાંઈ જોવાનું નથી આ દીકરીનો જન્મ
થયો ત્યારથી આપણુ ઘર અભરે ભરાણુ છે. મને
તો આ દીકરી જોમમાયાનો અવતાર લાગે છે, નહિ
તર આવું તેજ હોય નહી”

આવી વાતો કરી બેય માણસ દીકરી ચાંપબાઈ
ઉપર અનોખા હેત વરસાવે ને લાડમોડમાં ઉછેર કરે

હરપાળને દીકરી ચાંપબાઈ ઉપર અનહદ હેત

છે દિવસ આખો મીઠા મલાવામાંથી નવરોજ ન પડે
વાતની વાતમાં કહે “ચાંપબાઈ તો મારી ચાંપબાઈ
છે, ચાંપબાઈ જેવી દીકરી ક્યાથી ? ભગવાનની પૂરી
કૃપા હોય તો જ મળે.”

ગાલ ઉપર હાથ ફેરવીને પૂછે

“હે મા ! તું કેનો અવતાર આવી છે, કે
તો ખરી ! તારી આંખોના તજ જોતાં તો જણ
અબા આવી હોય એમ લાગે છે હાથ જોતાં લાંબા
લાંબા અન્નપૂર્ણા જે ! અટલે અન્નપૂર્ણેશ્વરી હોય તો
પણ કહેવાય નહી, કારણ કે તું આવી ત્યારથી કે કા
રિયામા જીવર ખૂટતી જ નથી, અને તારો વાન
જોતાં તો અસલ વરવડી-પ્રહુ શામળી”

આમ હરપાળ ચારણ હમેશા કાંચી કાંચી વાતો
કરતો દીકરીના લાડ લડાવે

હવે તો ચાંપબાઈની ઉમર પણ સત્તર અઠાર
વરસની થઈ ગઈ છે પણ કોઈ ચાત્રે આવીને માથું
નાખ્યું નથી દેખીતા જ અપારી જ અગવાળાનું કોણ
કરે ? હરપાળને એ ચિંતા નથી ચાંપબાઈ આખી
જીજી બેઠાં બેઠાં ખાવ તોય ખૂટે એમ નથી ઘરે
જમીન ઘણીય છે માલકોરનો પણ મોટોથી અખીરો
છે, ફક્ત કામમાં બેકાવાઈ ખરી

ચાંપબાઈ દૂઆણાના કામકાજમાં સાંજ સવાર
ટકો દિવે ને નવરી થાતાં માતાજીના થડા પાસે બેસીને
પૂજા પાન કરે આખા ગામમાં ચાંપબાઈ આઈ તરીકે
જ ઓળખાય છે

એક દિવસ ચાંપબાઈએ હરપાળ ગઢવીને વાત
કરતા કહ્યું “બાપુ ! મારે હી પાગાજ જવું છે”

“અરે દીકરી ! બહુ વિકટ મારગ તારા અપા
રી ગ થરીરે ત્યા કેમ પોગાય ? અને મારે આગ્રહો
અખીરો મૂકીને નીકળવું કેમ ! હી ગાળાજ તો આપણે
જવું જોઈએ પણ અહી કોઈ સલાજે એમ છે ?”

“બાપુ તમારું કોઈનું કામ નથી. મને રજા આપો તો બધાના સાટાની હું જઈ આવું, આપણા સાથીને ગાડું જેડીને મોકલો. મારે બીજા કોઈનું કામ નથી. ત્યાં રસ્તામાં મને કોની બીક છે?”

“ના ના ના મા! તારે બીક કોની હોય? હું તને ઓળખું છું કે તું કોણ છે, એમાંય વળી જેની રમમાં સનનાં, તેજ રમતાં હોય એને બીવાનું હોય જ નહિ. ચાગજની દીકરી જે પીએ તો અમે આશરો કોનો લેશું? મને એ વ્યાધિ નથી, પણ તું પગે પાંગળી રહી એટલે ચિંતા રહે છે.”

“ના બાપુ, એ વ્યાધિ કરતા નહિ, મને ગાડું જેડાવી આપો તો હું જઈ આવું.” દીકરી ચાંપબાઈએ આમ વાત પકડી રાખી એટલે ડરપાલે કહ્યું: “બલે મા! જેમ તું કહે એમ.”

ડરપાલે સાથીને કહી ગાડું જેડાવી આપ્યું. આઈ ચાંપબાઈએ જેઈતી કરતી વસ્તુ તૈયાર કરી બાતું પાણીનું ઠામ, પાગરણ, લઈને હીંગળાજ પરસવા રવાના થયાં.

જ્યાં સાંજ પડે ત્યાં રાતવાસો રોકાઈને દિવસ ઊગતાં રવાના થાય. એમ થાનાં કરણમાં અંજાર મૂકતાં સીનોગરા પાસેના ખેડોઈ ગામની સીમમાં આવ્યાં. દિવસ આયમવાની તૈયારી છે, એટલે ખેડોઈ ગામની સીમમાં રાત રહેવ તું નક્કી કર્યું. એક ચરિયાણુ આવનાં ગાડું છોડીને પડાવ નાખ્યો.

ગામમાં જતાં આવનાં માણસોએ આઈ પાસે આવીને વાત કરી કે: “અહિં અંતરિયાળ રાત રહેવામાં જોખમ છે. સાવજનો ત્રાસ બહુ જ છે. હમેશાં એકાદ હોરનું મારણ કરે છે, માટે ગામમાં રોકવાનું શખો.”

આમ વાત થતાં આઈએ સાથીને કહ્યું કે: “તો ગામમાં જ જઈ ને તપાસ કરો કોઈ સગવડ આપે તો ગાડું જેડીને ગામમાં જઈએ. આવું જોખમ શા માટે ખેડવું?”

સાથી ખેડોઈ ગામમાં આવ્યો. ગામમાં રજાતની વસ્તી છે. ભીમાજી કરીને દીવાન માણસ છે, એને જ ઘરે આવીને વાત કરી કે: “આઈ ચાંપબાઈ

હીંગળાજની જત્રાએ જાય છે. આજની રાત અહિંયા રોકાવું છે. સગવડ કરી આપો, તો અમારે તો સીમમાં જ રહેવાનું હતું પણ સૌ કહે છે કે સાવજની બીક લાગે છે માટે રાતની રાત આશરો આપો.”

અવળ ચંડીલો ને અભેમાની ભીમાજી બોલ્યો કે: “આઈને વળી બીક શેની? સાવજથી બીની હોય તો આઈ શેની હાલી નીકળી છે તે આઈ થઈ ને?” આમ મશકરી કરતાં ઉઠાડે જવાબ આપ્યો.

ગાડા ખેડુ તો તરત જ હાલી નીકળ્યો. આઈ ચાંપબાઈપાસે આવીને વાત કરી કે: “ગામના આગેવાન ભીમાજીએ મશકરી કરીને ઉઠાડે જવાબ આપ્યો કે આઈ હોય તો કાંઈ સાવજથી બીએ? આઈ તો સાવજ ઉપર સવારી કરે!”

સાથીને મોઢેથી ભીમાજીની વાત સાંભળીને આઈએ કહ્યું કે: “હશે લાખ! દુનિયા છે, એના ગોલવા સામે ન જોવાય.

જામે છતની ખુદ્દ હે, ઈતની દેત ખતાય; વાકો યુરો ન માનીએ, એર કહાંસે લાય.”

“કાંઈ નહી, ગામમાં નથી જવું, અહિંયા જ રોકાઈ જઈએ. જરા જોગો રાખવું.” આમ નક્કી કરી એક વોકળાને કાંઈ ગાડું છોડીને પડાવ નાખ્યો.

રાતે વાળુ પાણી કરીને લંબાવ્યાં, ઘડીએ ઘડીએ જોગો રાખીને અવાજ કરે છે, ચારે બાજુ નજર કરે છે. રાતનો ગજર ભાંગતાં થાકોડાની ઘસ-ઘસાટ ઊંઘ આવી ગઈ, એમાં ડાલામથો સાવજ આવ્યો ને બળદનું મારણ કર્યું. બળદે રાડય નાખીને તરત જાગી ગયાં. હાકો કર્યો એટલે સાવજ તો ભાગી ગયો પણ બળદ મરી ગયો.

સવાર થયું. રવાના થવું છે પણ એક બળદે ગાડું થોડું ચાલે? એટલે આઈએ સાથીને કહ્યું કે: “ભાઈ, ગામમાં જ, કોઈ બળદની સગવડ કરી આપે તો!”

સાથી ગામમાં આવ્યો. ભીમાજી પાસે જઈને વાત કરી કે સાવજને અમારા બળદને મારી નાખ્યો છે, માટે એક બળદની સગવડ કરી આપો. આઈએ કહેવરાવ્યું છે.”

ભીમાજીએ કહ્યું : “આઈના બગદને કાંઈ સાવજ મારે? બળદ મારી નાખ્યો હોય તો આઈ શેની કહેવાય છે? આઈ હોય તો સાવજને જ ગાડે જોડી લિયે. બળદ માગવા હાલી નીકળ્યો છે!” આમ ઉઘડે જવામ આપીને મરકરી કરી એટલે ગાડા ખેડુ ઠાલો હાલી નીકળ્યો. આઈ પાસે આવ્યો. વળી વાત કરી કે “આઈ! આ ભીમાજીએ તો હદ કરી. દેવુ ન દેવુ એની મરજી પણ મુસાફરોની આમ મરકરી કરી હેરાન કરે છે આ વખતે પણ કહ્યું કે આઈ હોય તો સાવજને ગાડે જોડી લિયે, બળદ માગવા થું હાલી નીકળ્યો છે?”

ભીમાજીની આવી તોછડાઈથી આઈ ચાંપબાઈને દુ ખ થયું કે વાટમારગુને સગવડ આપવી તો યા રહી, ઉંલટાનો આમ ઠકામરકરી કરી માણસોને મુશી-બતમા મૂકે છે. આઈને કોધનો આવેશ આવ્યો. રૂપ બદલ્યું ને દૈવી સ્વરૂપ ધારણ કરતાં સાથીને કહ્યું કે

“જા ઝેટ, ગામમાં ભીમાજીને કહે કે સાવજને ગાડે જોડે છે, હાલ્ય જોવા માટે”

સાથીએ ગમમાં આવીને વાત કરતા ભીમાજીને ગ્રામવાસી સૌ પડાવ પાસે આવ્યાં, એટલે આઈ એક હાથમા પરોણા લઈ પાસેની બાવળની કાટયમાં ગયા તો આવજ પડયો પડયો ની દર ઘોરે છે પરોણાની ઝાપટ મારી એવો ગર્જના કરતો ઊભો થયો, ને લા નાખી એવી આઈએ કાનની બૂટ પકડી લીધી ત્યાં સોજી બકરી જોવા થઈ ગયો

આઈ દોરીને હાલી નીકળ્યાં. સાવજને લઈને આવતાં જોઈ માણસોના હાજ ગગડી ગયાં, સૌ ધુજી ઊઠ્યાં, હાથ જોડી લાભે સાદે કરગરવા લાગ્યાં. “એ આઈ ચાંપબાઈ! માફ કરો, અમે અપરાધી છીએ”

ભીમાજીની છાતી તો ડાકવાના પડ જેમ સોવાવા લાગી. જણ્યે પોતાના માટે જ આવતો હોય એમ થવા લાગ્યું. ભાગીને પણ ક્યા જવું! તુટતે સાદે રાડય નાખી બોલી ઊઠે. “એ આઈ મારો ગનો માફ કરો, હું પાપી છું, મે તમને ન ઓળખ્યાં. હું જ બળદ લાવી આપુ છું”

ભીમાજી આમ કરગરતો હતો ત્યાં આઈ નજીક આવ્યાં ભીમાજી છેટેથી નોધારી લાકડી પરે એમ થગમાં પડીને માફી માગી “આઈ હવેથી કોઈનું દિલ દુખાય એવું નહીં બોલુ, માફ કરો”

ગ્રામજનો અને ભીમાજીની કાકતુદી સાબળી આઈ શાત થયાં. મીઠા મીઠા વેણથી ગામને કહ્યું “ભાઈઓ! વાટ મારગુને બને એટલી સહાય આપવી જોઈએ એ ગામની ફરજ છે, એક ઝડને છાંયે બેઠેલા માણસ પાસે બીજી આવે તો પ્રથમ બેઠેલાએ આવકાર આપવાની ફરજ છે તમે ગામના આગેવાન ઊઠીને આમ મુસાફરને હેરાન કરો તો જવું કોની પાસે? આયરા ધરમ પાળતાં થીખો માણસનો દેહ મળ્યો છે, કાંઈક લવાઈ કરી છૂટે”

એમ કહી સાવજને છોડી મૂકતાં કહ્યું કે. “જા સામે જોયા વિના સીધો તારા રહેકાણે વહ્યો જ” સાવજ પછું વાળીને જોતા વિના કાટયમા જતો રહ્યો

ભીમાજીએ ગામમાંથી એક બળદ લાવી આપ્યો. આઈ ગાડુ જોડારી રવાના થયા. પણ ગામને બીક બેસી ગઈ કે આઈ કોચવાણા છે એ આપણે માટે સારું નથી થયું, એટલે ગામ આતંગવાસુ પાધરી નાખીને આડુ ફરી ને વિનતી કરી કે “આઈ! આ સારજ અમને જીરવા નહિ દિયે. અમારું મન બહુ બીએ છે

આઈએ ગામને આશીર્વાદ આપ્યો. ગામને ફરતો આંટો દઈને એક રેખા દોરીને આણ આપી. ત્યારથી ખેડોઈ ગામમા કોઈ રાની જનવર રજડ કરતું નથી

ખેડોઈ ગામે ઝાપામાં આઈ ચાંપબાઈની દેરી ચણાવી સામે એક સાવજ આજેખીને ઊભાડયો છે આખું ગામ રાતે સૂતી વખતે ચાંપબાઈની ચોકી આપતા આ દુહો બોલે છે

એક હાથે બળદિયો, બીજે હાથે સિંહ;
ચોગાડી ચાંપલ તણી, કોઈ ન લોપે લીંહ

ગિરના માવધારીઓ પણ રાતે સૂતી વખતે “આઈ ચાંપબાઈની ચોકી” એમ કહીને લબાવે છે

મે ગાળે સાદુળો મરે !

સુરગભાઈ વર

એક વખત નાગેશ્વીના દેવાતભાઈ વર તેમના પંદર વીસ મિત્રો સાથે તુળશીશ્યામ દર્શને જતાં રસ્તામાં બેઠીઆ ગામે પરમાણુદભાઈ પાસે રોકાણા અને પરમાણુદભાઈને (બેઠીઆ સરકારને) સાથે લઈને જપડયા. એક તો આપા ડાયરો અને તેમાં શેતરૂં-જીમાં ગાગડીઓ ભળે તેમ પરમાણુદભાઈ ભળ્યા. પછી પૂછવું જ શું? આનંદની અને મસ્કરીની છાણું ભરે? (આજે પરમાણુદભાઈ ઉપમંત્રી છે તે.)

તુળશીશ્યામના દર્શને ફરીને ડાયરો મીંદાને તેસ આળ્યા. વડલા હેઠે ડાયરો ખાટલો ઢળાવીને બેઠા હતા ત્યાં બે સાવજ મેમાનોના ઘોડાં ચરતાં હતાં તે તરફ આવતા ભાળી પરમાણુદભાઈએ મસ્કરી કરતાં કહ્યું:

“એ આપાઓ! મલકને ખીવરાવો છો પણ આ મામાઓ તમારાથી નહિ ખીએ અને જો કા'કના ઘોડાને મારશે તો સામાન માથે લઈને જશો તો ભારે રૂડા લાગશે!”

ઘોડા જીવનો ઘોડા સાચવવા દોડીને ઘોડા તરફ ગયા અને દેવાતભાઈ અને પરમાણુદભાઈ ભગવાનભાઈ બોરીયાને સાથે લઈને સાવજ જેવા સાવજ તરફ ગયા. આ ત્રણે જણાને પોતા તરફ આવતા ભાળી સાવજ પાછા ફરી ગયા. એટલે ત્રણે જણા તેમની પાછળ પાછળ ગયા. દેવાતભાઈએ ભગવાન બોરીયાને પૂછ્યું:

“હે આપા ભગવાન! બધા વાતું કરે છે કે સાવજમાં એક સાદુળો થાય છે. તેનો દુહો છે. મે ગાળે સાદુળો મરે, જેને આઠે મહીનાની આશ”

એ પ્રમાણે મે ગાળતાં સાદુળો માથાં પછાડીને મરે તેવી વાત સાંભળી છે તો એ વાત સાચી?”

“આશુના જીગમાં હોય તો કોણ જાણે. મે ગાળવાથી માથાં પછાડીને સાવજ મર્યો હોય એમ અમે તો કંઈ જાણ્યું નથી, પણ આ બે સાવજ હાલ્યા જાય છે તેમાં ઓલ્યો જેનું ગોળા જેવડું માથું છે અને લાંબી ઢેલવાળી છે એને અમે ફસરી કહીએ છીએ, અને ઓલ્યો ખડકા જેવડો હાલ્યો જાય છે જેનું માથું નાનું અને પૂછડું ટૂંકું છે એને અમે ગધૈયો કહીએ છીએ. એમાં એક ત્રીજી જાત થાય છે. એ આ જાનને કરતાં લાંબો હોય છે, એને ફશવાળી પણ થોડી હોય છે એને અમે વેલર કહીએ છીએ. આ બધામાં ઢેલરીને બહુ વતાવવા જેવો નહિ. ગધૈયામાં તો તેના નામ પ્રમાણે ગુણ છે એ ખીકણ ખરો.”

આમ સાવજની જાતની ઓળખાણ આખી ભગવાન બોરીયાએ આગળ ચલાવ્યું:

“મે ગાળે સાવજ મરતો નથી પણ ક્યારેક ખરોખરની એલી જમી હોય અને ખરેખરો મે મંડાણો હોય અને સમ વળળક સમ વળળક વીજળી સળકા કરતી નાયતી હોય અને કુડકુડ કરતો મે ધણેણતો હોય ત્યારે ક્યારેક ક્યારેક એની સામો વાદ માંડીને આવો કોઈ ફસરી હોડતો મંડાય ત્યારે કહેવું પડે કે, ખરેખરો સાદુળો.”

“એ આપા! ટાઠા પોરની હાકિમાં, અમેય ગર્વ વેડી છે પણ આતું જાઈ દી સાંભળ્યું નથી,” પરમાણુદભાઈએ ભગવાન બોરીયાને ધખવવા કહ્યું:

“તમે ગર્વ વેરી પશુ બેડીઆમાં અને કયા-
રેક નેસડાના ઝૂપડામાં, અને પારખું કરવું હોય તો
આલ્થો જુઓ જાણી હાલ્યો જાય. દેવાતભાઈ
તેમની માથેથી ગોળી જાય તેમ બધૂકનો ભડકો
કરે તો પછી જુઓ મળા. દેહરી અને ગરોયાનું
પારખું થઈ રેશે.”

“તે આતમારા આપા દેવાતમાં ક્યાં હિંમત
છે ? કરેને ભડકો ! આમ કુતરાની જેમ ચાલ્યા જતા
સાવજ જોવાની મળે એ શું પડે ?” પરમાણુંદભાઈએ
દેવાતભાઈ પાસે બધૂકનો અવાજ કરાવવા મેલું માયું.”

એટલે દેવાતભાઈએ હવામાં ગોળી ખેંચ સાવ-
જની માથે જાય તે રીતે ગોળીખાર કર્યો અને હમમમ
કરતી ગોળી છૂટી. મણુમણુ કરતીકને ખેંચ સાવજ
માથેથી ગાજતી ગઈ. બધૂકનો ભડકો સાંભળીને
ગધેયો તો સૂડો લાદોડો વેરતો પલાયન થઈ ગયો
અને સાદુલો પૂંછડાને યુસ્સામાં લગ દબને ચકકર
ખાઈ સામે ફરી ગયો અને ગોધલો ગોધલાને ભાળીને
ત્રાડ નાખે એમ ત્રણેય જણા સામે ત્રાડ નાખી.
કેહક કેહક મોરલા ક પી બિટ્યા, અને હ ગરાના
ગાળે ગાળામાંથી પડી દા બિટ્યા.

“હ, હવે જોવાની મળે પડી” પરમાણુંદ-
ભાઈએ કહ્યું. થોડીવાર આ સાવજને ડાકતો જોઈને
ત્રણેય જણા પાછા ફર્યા. ખેર સુધી ગઈ ના કરતો
સાવજ ડાક્યા કર્યો પરમાણુંદભાઈએ કહ્યું: “આપા
ભગવાન ! તમારી વાત સાચી ગાજ કસરી અને
ગધેયાની ઝોળખાણ થઈ ગઈ.”

“સાવજ મળે તો આમ માડ”

પદરેક વર્ષ પહેલા ગિરમાં મરગરનો ત્રાસ
વધવાથી એક સિંહ નાગેશ્વરીની સીમમાં આવી ચડેલો
બે ત્રણ દિવસ બે-ત્રણ દોર માગી નાખ્યા અને
ધોળાદ્રોના નેરાંની દોડ દોડ માથોડું બેચી પાન્યમાં
(નદીનુંધાસ-ખાનખાજરિયું) દિવસે પડ્યો રહે. ગોવા-
ળીઆ એક દિવસ જતા સારજને જોઈ ગયા, એટલે
ગામમાં આવીને જુવાનીઆઓને વાત કરી કે સાવજ
જોવો હોય તો પાન્યમાં પડ્યો છે. બધા જુવાનો
ભેગા થઈને દેવાતભાઈ પાસે ગયા અને તેમને વાત

કરી કે: “આઈ સાવજ જોવા આવવું હોય તો
ચાલો.”

સો દોડસો માણસો અને સાથે, સો ખસો
છોકરાં માળી દેવાતભાઈએ તેમને સાવજ જોવા જવા
ના પાડી. આમ છોકરાંઓને સાથે લઈ જઈને
સાવજ જોવા ન જવાય, પરંતુ જુવાનો તો દેવાત-
ભાઈને ખેરોરે સુવા દબને સાવજ જોવા બિપડ્યા.
સાથે દોલ બિપડાવ્યો. દસ વીસ ડાળા લીધા. અને
હાથમાં લાકડિયું, કુહાડિયું અને ધારિયાં સાથે
બિપડ્યા. ધોળાદ્રોના નેરાં પાસે જઈને દોલને
ધડકાવ્યો. અને ડાળા વગાડીને હાકલા પકારા કરીને
વગડાને ગળવી મૂક્યો. પશુ સાવજ તો આ અવા-
જની પરવા ક્યાં સિવાય પાનમાં પડ્યો પડ્યો ધોળાં
કર્ચો.

આટલા બધા અવાજ ક્યાં છતાં સાવજ ન
જાડતાં જુવાનોએ માન્યું કે સાવજ ચાલ્યો ગયો
હશે. એટલે જુવાનોએ સાવજને જોનાર ગોવાળને
ક્યાં સાવજ સતો છે એવું પૂછતા તણે ઠેકાણુ ખતાવ્યું.
એટલે જુવાનો ટીપ્પણે ચડી ગયા અને પાન્યમાં
લાકડિયુંની ગ્રાહટખોવાવવા માડ્યા અને બધા કહેવા
માંડ્યા કે “સાવજ મળે તો આમ મારી નાખીએ.”
પશુ આ સાવજનો ભડકો દીકરો જરાય જાણે
નહિ.

ત્યાં ઝોમિતાની ભોજ વડે નામના જુવા-
નની લાકડી સાવજના ઢીલા માથે પડી. લાકડી
પડતાં સાવજ ઝોદલ્યો અને ભોજ ભાગતાં પાછળ
પાંખનું ડાવું કરીને ભોજનો વાસો નોરથી ઉતરડી
નાખ્યો. અને જુવાનો ભાગ્યા રીડીઆ રમણ થઈ
થઈ. કેટલાયની લાકડિયું પડી રહી. સાવજ તો
પાંખનું ડાવું કરતોડને નહીતો કાંડો ચડીને ચાલતો
થયો, એટલે જો જને ધર તરફ વળાવીને જુવાનો
પાછા સાવજની પાછળ ગયા

કડીઆળીના ખારા સુધી સૌ સાવજની
પાછળ પાછળ ચાલ્યા જાય. ત્યાં કડીઆળીના બે
દોળીના જણ સામા ચાલ્યા આવતા હતા તેને સાદ
કરીને કહ્યું. “પાછા ફરી જાવ ! સાવજ ચાલ્યો”
એમાંથી એક પાછા ફરી જાવને બદલે આડા ફરી

જાવ એમ સમજતાં લાકડી લઈને આડો ફર્યો. એટલે સાવજે તેના તરફ ધૂરડી કરતાં તે ભાગ્યો. સાવજે તેના વાંસામાં પંખની ઝપટ કરીને તેનાય વાંસાને ઝિતરડી નાખ્યો. અને સાવજ સાથુના કુંગર તરફ વેંતો થયો. જીવાનોને કોઈ કહ્યું. ‘આમ મામાઓ વાંહે પડ્યા છે. તો કોઈને પીંખી નાખશે માટે ગામ ભેગા થઈ જાવ.’ એટલે જીવાનો ગામમાં આવ્યા.

ગોળને આજે ય લોડા “સાવજ ગળ્યો હોત તો આમ મારી નાખું” એમ કહીને ત્રીડે છે. શિકારીનો શિકાર

એક વખત વાઘણિયા દરબાર શ્રી. અમર-ભાઈએ સાવજનો શિકાર કરતાં સાવજ ધાયલ થઈને ભાગી ગયેલો. તેને જોતવા સવારે તે જતા હતા ત્યાં તેમની વીડીમાં ઢોર રાખીને પડેલ ચારણે આડાકરીને કહ્યું.

“ખાપુ ! મારી એક માત્ર સાંજળીને પછી સિંહને જોતવા જાવ.”

“વાર, હું કાણમાં પતાવો.” અમરભાઈએ કહ્યું.

“એ ખાપુ ! એક જ મિનિટમાં.” એમ કહી ગઢવાએ વાત શરૂ કરી.

“હું ગોંડળ તાપ્તાની ગિરમાં તેસ નાખીને પડેલો. ત્યાં ગોંડળ દરબાર શ્રી. ભગવનસિંહના નાનાકુંવર—નામ તો મને નથી આવડતું એ શિકાર કરવા આવેલા. શિકારી કરાકાતના. દોડતા હરણને ત્રણસો કરમથી પાડી દે. ઝેડતા પંખીને પચુ પજારમાં પાડે એવી બંધૂંક લાય ભેરી ગયેલી. અમારા સામે જ માંચડા નાખીને કુંવરસા’બ શિકાર કરવા બેઠા અને મારણ બંધાવ્યું. સાવજે મારણ કરતાં કુંવર સાહેબે ગોળા છોડી. સાવજને ગોળા વીંધી મોમાં નીકળી ગઈ, પણ ગોળી ત્રારી વાગતાં સાવજ

મર્યો નહિ અને ધાયલ થઈને ભાગ્યો.

કુંવરસા’બ રાત હોવાથી નીચે ચિતરીને ઉતારે ગયા. અને સવારે એક નોકર સાથે સાવજને જોતવા ઊપડ્યા. પોતા પાસે બંધૂંક અને નોકર પાસે પણ બંધૂંક. સાવજ ધાયલ થઈને એક જગ્યામાં પડ્યો હતો. કુંવરસા’બ અને આ માખુસ ત્રેયા તેની પાસેથી નીકળ્યા તેવો જ સાવજે કુંવર માથે હલ્લો કર્યો. કુંવરે બંધૂંકનો સાવજ માથે ધા કર્યો. આ ગોળી પણ ત્રારી વાગી. સાથેનો નોકર સાવજને હલ્લો થતાં ભાગી ગયો, સાવજે ખીજી વખત કુંવર ઉપર હલ્લો કર્યો. કુંવર ખીજી વખત ભડાઈ કરવા જાય ત્યાં બંધૂંકમાં ખીજું કારતુસ નહિ.

“આમ જુએ ત્યાં નોકરને લાગતાં ભાગ્યો એટલે કુંવરે બંધૂંક સાવજની આડે ધરી. સાવજે મોઢામાં બંદૂક લઈને બંદૂકના બુકડા ખોલાવી દીધા. કુંવર આ અપાઝીમાં પડી જતાં સાવજે કુંવરનું મળું મોઢામાં લઈને બીંસ દીધી અને અંજી. દઈને કુંવરને ચૂંથાને ફગવી દીધા. સાવજને બે બંદૂકના ધા. પૂરતા હોવાથી તે પણ કુંવરને પાડીને મર્યો.

“અમે બધા દોડીને ત્યાં ગયા. કુંવર સાથે. અને મરેલા જોયા. નોકરે જોવાને પોંક મૂકી. ગોંડળ મહારાજ ભગવનને ખજાર પડતાં તેઓ મોટરને વધતે પધામાં. પોતાના કુંવરની આવી દશા જોઈ તેમની આંખમાંથી ટપટપ આંસુ ટપટા પડ્યાં. તેમણે કુંવર તરફ આંગળી ચીંધી કહ્યું : ‘શિકારીનો પણ આવી રીતે દાકાર શિકાર થઈ જાય છે.’

“ખાપુ ! મારી વાત પૂરી થઈ.” એમ કહીને ચારણે વાત પૂરી કરી. ત્યાં તેમના વાંચિતરે આવી વાત કરી કે સાવજ મુસાનીઆમાં મરેલા પડ્યો છે. સાવજને ઉતારેલક આવવાનું કરી અમર-ભાઈ ઉતારે ગયા.

જન કલ ઝોત્તી રીત છે, તાકો એસો ભાવ;
આધા માંકે પેટમે, આધા ગયંદ સર પાવ.
મિટે ન સેવ સ્વભાવ, જેહિ બિધિ મિનકું દલો;
દેખત સિંહન દાવ, ગર્લ ત્રોડી કુંજર મલો.

નવાળી કાળમાં જ ગલના વડા તરીકે શ્રી. હરિપ્રસાદદેસાઈ કામ કરતા. જેઓ પાછળથી જાણીતા બહારવટિયા કાદુમકરાણીને પણ મળેલા તેઓ ગુજરાત । જાણીતા મહિલા આગેવાન શ્રી પુષ્પા બહેન મહેતાના પિતા થાય શ્રી પુષ્પાબહેન ધણી-વાર કહે છે કે પોનાનો ઉઠેર આ ગિરના જ ગલમાં થયો છે એમણે ગિરનું ઝાડવે ઝાડવું જોયેતું. એ સમયે તો ગિરનું જ ગલ ખૂબ ઝીચ અને રમણીય હતું શ્રી પુષ્પાબહેન નાનાં હતા ત્યારે સાસણુ ગામના એ કામા હાલ જ્યાં મસ્જિદ છે તેના ઝોટલા આગળ રમતા હતા. બાળુમાં ગાય બાધેલી. એમાં એક સવારે સિંહ અને સિંહણ ગાય ઉપર કૂદ્યા. એમાં સિંહણે શ્રી પુષ્પાબહેનને બાળુએ હડસેલી મૂક્યા અને બને સિંહ સિંહણ ગાય ઉપર તૂટી પડ્યા દરમિયાન કોણાહલ થતા બને ભાગ્યા પણ પુષ્પાબહેનને સિંહણે બચાવી હજુયે શ્રી પુષ્પાબહેન મહેતાં આ સ્મરણ વર્ણવે છે અને સિંહણે એમને કેવી આસાનીથી બચાવેલ એને યાદ કરે છે સિંહ અને સિંહણમાં સિંહણ સ્વભાવે વધુ વાનસ્પત્ય ભરી અને મમતાળુ છે એનું કારણ એનું માતૃત્વ હશે । સિંહણમાં માતૃત્વની ઘણી પ્રમળ લાગણી રહેલી છે

મરણિયુ માતૃત્વ

(૨)

જૂનાગઢ રાજ્યના સમયમાં રેલવેના પાટા નખાતા હતા ત્યારની એટલે ૧૯૧૪ના અરસાની આ વાત છે. વિસાવદર અને સાસણુ ગામ વચ્ચે પાટા નખાયા અને એના ઉપર પહેલ વહેલુ રેલ્વેનું એન્જન દોડ્યું એવામાં સાસણુ ગામ તરફ રેલવેના પાટા ઓળંગતા સિંહણની પાછળ પાછળ દોડયે આવતું બચ્ચુ એન્જનમાં કચરાઈ ગયું. એન્જન ડાયવરે ઘણી મથામણ કરી પરંતુ ન બચાવી શકાયું. આ તો કૂડી ગઈ પરંતુ બચ્ચુ એટલી ઝડપે ન કૂડી

શક્યું. આ સમયે પેની સિંહણ પાછી ફરી અને એન્જનને રોકવા તરાપ મારી, અદર ચડતી ચડતી રહી ગઈ. બચ્ચાને કચરી નાખનારનું એ વૈર લેવા અર્ધા માઇલ સુધી પાછળ પાછળ દોડી, બહાવરી બની ગઈ. પછી તો બ્યારે બ્યારે એ સ્થળે એન્જન નીકળે ત્યારે પેની સિંહણ ગમે ત્યાં હોય, દૂર હોય કે નજીકમાં હોય પરંતુ રેલવેના એન્જનનો અવાજ સાંભળી એ દોડી આવતી અને એન્જન ઉપર તરાપ મારતી લાગતગાટ ત્રણેક મહિના સુધી સિંહણે આમ કરેતું. આકિરસો એ સમયના રેલવેના બાણુ શ્રી. ફાટકે નેધિલો અને આ પ્રસંગ પછી શ્રી ફાટકે સિંહના ભારે પ્રસશક બની ગયેલા.

આવો જ દિસો દક્ષિણ આફ્રિકાના જ ગલમાં બનેલો જે કર્નલ જોરાવરસિંહજીએ નોધ્યો છે તેજોએ નોધ્યું છે કે થોડા વર્ષ પહેલા એક સિંહણ પોતાના બચ્ચાને શોધતી શોધતી ૮૦ માઇલ દૂર નીકળી ગઈ બચ્ચું એવું કે કેટલાક શિકારીઓ આ સિંહણના બચ્ચાને પાળવા માટે પકડીને લઈ ગયા સિંહણને એની જાણ થઈ ત્યારે એ બચ્ચાને શોધવા નીકળી અને ગ. ધે ગ. ધે ભૂખી તરસી એકધારી ચાલતી રહી. આખરે એક રાતે જે પીંજરામાં એના બચ્ચાને પૂરવામાં આવ્યું હતું એ પીંજરાને શોધી કાઢ્યું. પીંજરાનું બારણું બંધ હતું એટલે પીંજરાના નીચેના ભાગમાં બખોલ કરી ત્યાંથી તોડી નાખીને એ બચ્ચાને લઈ જઈને જ જ પી.

સિંહણેલા ફાટકે સાહેબ

માનવી સિંહની જેમ ગર્જના કરી શકે? હા એક માનવી એવો હતો જેમને સિંહની જેમ ગર્જના કરવાની લત કહો કે આદત પડેતી. એ એમનો સ્વાભાવિકતા હતી. એ માનવી તે સ્વ દત્તાત્રય મોરેશ્વર ફાટક. મૂળ દક્ષિણિ બ્રાહ્મણ, જૂનાગઢ સ્ટેટની રેલ્વેના એ બાણુ. સાસણુ વિસાવદર રેલ્વે લાઈન એમણે નાખેલી.

એમાં રેલ્વેની ટેલ્યુગાડીએ ફરતા ફરતા એમણે વિસાવદર પાસેના કાંસિયા નેસના પાદરમાં બે બચ્ચાં વાળી સિંહણુ જોઈ. રેલ્વે શરૂ થઈ અને શ્રી. ફાટક રેલ્વેના એન્જનને લઈને વિસાવદરથી સાસણ તરફ બેપડયા. માર્ગમાં બરાબર કાંસિયાનેસ પાસે જ આ સિંહણુનું બચ્ચું એન્જનમાં કપાઈ ગયું. સિંહણુ કાળ ઝાળ બની અને દિવસો સુધી એન્જનની પાછળ પાછળ બહાવરી બનીને દોડતી રહી બસ, ત્યારથી શ્રી ફાટકને સિંહ-સિંહણુના જીવનમાં રસ લાગ્યો,

પછી તો તેઓ નિવૃત્ત થયા પછી યે જંગલમાં જતા. કોઈ વાર ઘેરથી પૂછ્યા વિના ગિરના જંગલમાં ફરતા, સિંહ-સિંહણુનું ટાળું જોઈને ગાંડા ગાંડા થઈ જતા. એમાંથી એમને એવો રસ લાગ્યો કે જ્યારે એમને ઘરે મળીએ ત્યારે એ સિંહની જેમ ગર્જના કરીને સ્વાગત કરતા. એ હંમેશા કહેતા કે સિંહ આમ ગર્જે, સિંહણુ આમ ગર્જે, બચ્ચાં આમ બોલે ફરે વગેરે. એમને સિંહના જીવનમાં ખૂબ રસ પડ્યો, એમણે લેખન કાર્ય પણ કર્યું અને ખાસ કરીને સિંહના જીવનમાં રસ લેનારાઓનું એક વર્તુળ જૂનાગઢમાં એમણે બિલું કરેલું.

થોડા વર્ષ પહેલાં સિંહ....સિંહ કરતાં એમનું અવસાન થયું. એમના પશ્ચં પાસે સિંહના ફેટા, સાહિત્ય અને સિંહ અંગેનું વસ્તુ તેઓ રાખતા. તેઓ કહેતા: “સિંહના જીવનમાંથી મને ઈશ્વરની પ્રેરણા મળે છે. મને થાય છે કે હું મારી વૃદ્ધાવસ્થા પેલા સિંહ, સિંહણુ અને બચ્ચાંની વચ્ચે ગાળું.” તેઓ અનેક સિંહને જોળખતા, દેખલાળ રાખતા, અને મરતાં સુધી તેઓ સિંહ....સિંહ કરતા મર્યા. સિંહનું પુરું જતન નથી થતું એ એમના જીવનનો મોટામાં મોટો વસવસો હતો.

સિંહ-સંગાથી કાંચડ, વિરમ અને હૈદરઅલી

ગિરના સિંહની રંગે રંગ અને મગે પગ જણુકાર છે ત્રણ શિકારીઓ, જેઓ હાલ રખેવાળનું કામ કરે છે-કાંચડ, વીરમ અને હૈદરઅલી. તેઓ પહેલાં સિંહના શિકાર માટેની ગોઠવણોનું કાર્ય કરતા, માંચડા બાંધનાં, હાકો ગોઠવતા અને સિંહના શિકાર

માટેની જંગલની બધી વ્યવસ્થા ગોઠવતા. પરંતુ શિકાર ઉપર પ્રતિબંધ આવ્યા પછી તેઓ રખેવાળીનું કામ કરે છે. જંગલના જુદા જુદા પ્રદેશમાં રહીને સિંહની દેખલાળ રાખે છે.

કાંચડના પિતા રાજભાઈ પણ ગિરમાં હતા. સિંહથી એનું મરણ થયું. હૈદરઅલી હૈદરને નામે જોળખાય છે તે તથા વીરમ જૂના શિકારીઓ છે.

આ ત્રણેય રખેવાળો ચાંપલો, ભૂરિયો, ટીલિયો, લાંબડો વગેરે સિંહોના ખાસ જોળખીતા. એવી રીતે લાસુડી, હેમકુંવર, બાહુડી વગેરે સિંહોના પણ જોળખીતા. ચાંપલો અને ટીલિયો સિંહ મરણ પામ્યા. સિરવાણુનેસ પાસે એક ઝરડાની ઇજ્જ થવાથી આંખે બાહી બનેલ બાહુડી સિંહણુ પણ ટીલિયાની પાછળ મરણ પામી. આ સિંહો-સિંહણુને તેઓ પગલાંથી, હુકવાના અવાજથી જોળખી જાય છે.

સિંહ દૂર હોય, એકાદ માંપલ દૂર હોય પરંતુ એના હુકવાના અવાજ પરથી એ ક્યા રસ્તે, કઈ દોર ફેડીએ નીકળશે એ આ રખેવાળો કહી શકે છે. એટલું જ નહિ પરંતુ પગલાં ઉપરથી સિંહ કે સિંહણુ ક્યા રસ્તે પસાર થયાં, હાલ ક્યાં હશે, ક્યાં રાત રોકાશે, બપોરા કરશે વગેરે પણ તેઓ અજબ રીતે વર્ષો જૂના તેમના અનુભવોના આધારે કહી શકે છે. જેમ પગી પગેડું કાઢીને ચાર લૂટારાને શોધી કઢે છે એમ સિંહના આ ત્રણ દોસ્તો એમના પગલાં જોઈને એમની હિતચાલ કહી આપે છે.

આ રખેવાળો સિંહ સાથે એટલા પરિચિત થઈ ગયા છે ને સિંહના સ્વભાવને એટલા જોળખી ગયા છે કે રાતે કે દિવસે સિંહની ભાળ મેળવવા નિર્ભયપણે ગિરના જંગલમાં ભમતા હોય છે. બકડું હાથમાં લઈને પાછળ ધાર્યા સ્થળે પાછળ પાછળ સિંહની હેરફેર કરાવે છે. અને આમ હેરફેર કરાવતી વખતે કેટલીવાર એમની અને સિંહની વચ્ચે ક્યારેક ક્યારેક માત્ર પાંચ દસ ફૂટનું અંતર જ રહેતું હોય છે.

ઘણીવાર લાકડીના થોદા મારીને પણ સિંહને

જગાડે છે સ્વ નેહરુ સિદ્ધ જોગ આવેલાત્યારે
નધરોગપણે જી ધના સિદ્ધને લાકડીના ઘોડા મારીને
ઉઠાડશે

પણ હ મેશા એમનુ જીવન આસાન હોય
છે એમ માની લેવાની જરૂર નથી જીવને મૂંઝા
લઇને જ જીવાનુ હોય છે પણ એટલી તોયારી
ને હિમન સાથે તેગનામાં વધોના અનુભવથી એક
આત્મવિશ્વાસ પેદા થઇ ગયો હોય છે.

સિદ્ધિના મોમાથી

શિકારીઓમાના વીરમે એકનાર કમાલ કરેની
સાસણુ ગિઝી પાંચ માઇ દૂર સરતગઢમામધરાતે
સિદ્ધનુ એક ઓરડીમા ઘૂસી ઓરડીમા આગળ
પુઝા મૂતેલો પાછળ એનો ઓરત અને બાજુની
ખાટનીમા નાની માળકી

સિદ્ધનુ ધમ્મ ધૂતી જતા એની છલગયો
પુરૂષ સ્વપ્ના જાગી ગયો એ બહાર લગ્યો, એનો
પાછળ એની ઓરત પણ લાગી અને ઓરડીનુ
બારણુ બંધ કર્યું પછી ખ્યાલ આવ્યો કે ડંચુ
નાની બાગકી તો પેના બાગીમાં અદર રહી ગઇ
છે હાપરાના નખિસા ખસેડીને જોયું તો સિદ્ધનુ
ઘટ્ટી પાસે ખૂણામા લપાઇને બેઠી હતી એ બડકી
જેમો અવાજ સાલળાને અદર ધસી આવેની
દરમિયાન શિકારી વીરમે આવીને નખિયા ખસેડી એ
ઓગામા ફૂંકો માર્યા અને સિદ્ધનુથી થોડે દૂર
સૂતેલો બાગકીને લઇને બારણુ માથી એ બહાર
આ ગો સિદ્ધનુ તો વીરમને જોતી રહી. કાલ્ય
એને ઓગમી પણ ગઈ હોય પણ એણે ન તો
બાગકીને ઈજ્જ કરી કે ન તો શિકારીને આજ
રખેતાળ અને સિદ્ધનો માનીતો માનની વીરમ એક
વાર સિદ્ધના મોમાથી જીવનુ મક્ક લઈ આવેલો

એક વખત આ જગની સિદ્ધોએ લારે
કડવો અનુભવ કરાવી દીધેલો એક શિકાર સમયે
સિદ્ધો હમના પલ સિદ્ધનુ ન ઢગી એટલે વીરમે
એને હાકવવા નૂક તાળી, પરંતુ નૂક ફૂટે તે
પહેલાં સિદ્ધનુ જનાગ માગી વીરમ ઉપર આવી પણ

એવી રીતે આવી કે પેની બદકીની નજી એના મોમાં
ગળી જવાથી ફૂટી અને એ ઢગી રહી બીજી બાજુ
વીરમ પણ પડ્યો પરંતુ દેવ યોગે મચી ગયો

સાદિયા બેડા નેસના માનસારી ગલો સામણુ
હજુયે એ દિવસની યાદ કરે છે અને વાત કરે છે
ત્યારે ચારે તરફ જોઈને વાત કરે છે, કેમ જાણે
મિહ એના ઉપર ત્રાટકવાના ન હોય. સિદ્ધની
વચ્ચે ઉછરેલા, ધાળા ખૂણી જેવા વાગ અને દાઢી
મરાવતા આ ગઢા રમારીને સિદ્ધને લારે કડવો
અનુભવ થયો છે

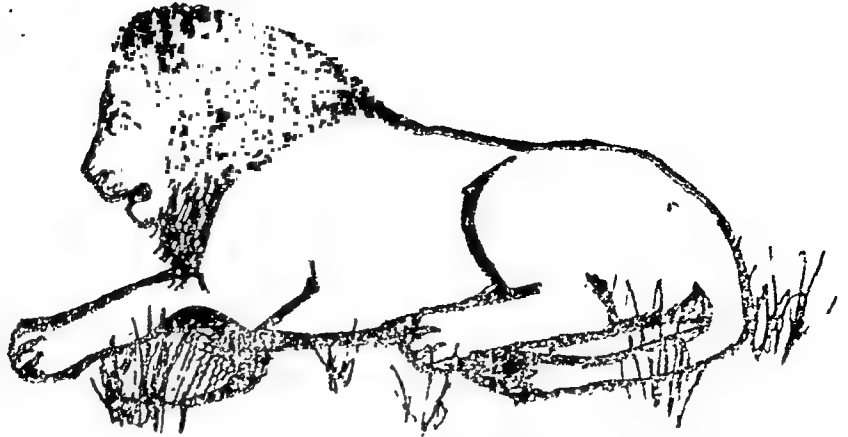
ગલો રમાગી કહે ‘તે દી સાળો સાદિયા
બેડા નેસમા માલમેમોના ખડુ સાથે હુ પાછો ફરતો
હતો ત્યા નજીક આવતાજેતુ તો બૂખ્યોડાસ થયેલો
સિદ્ધ પદરનીચ ફૂટ દૂર બેમોના ખાકુની પાછળ
પાછળ પગલા નાવતો આવતો હતો પણ લા
ચિચાપ એને લગાડવો મુશ્કેલ ખુસા મેનનમા
આવ્યા બાદ હાકારો કર્યો પણ સિદ્ધ પાછો ન
હયો એટલે હાથમા ખૂદો-લાકડી હતો તેને ફેરવીને
તેના ઉપર છટો ધા કર્યા ધા કરતા તો એ બેસ
ઉપર ત્રાટકવાને બદને મારા ઉદર ત્રાટક્યા મારા
જમણા પડખાને પકડ્યુ ત્યાં બીજા માનધારીઓના
હાકોગ પકારાથી એ ભાગ્યો, પણ ખારસો ત્રણ
મહિનાનો ખાટલો થયો”

પછી ગયો કહે, “ખાગલો તો થયો પણ
એ સિદ્ધે મારો કેડો છોડ્યો નહિ” જનાના કહેવા
સુજન લામધાગાટ જ મહિના સુધી જ્યારે જ્યારે એ
સિદ્ધ એને જોતા ત્યારે એના તરફ ધૂરકયા કરતો,
ખીજવાયેલો રહેતો અને એને કારણે બૂપડા બહાર
જવાનું પણ ગઢાને માટે મુશ્કેલ પતી ગયું હતું

છેવટ જ્યારે એણે એનો વનપ્રદેશ બદલ્યો
ત્યારે એણે એનો કેડો છોડ્યો સાદિયા બેડા એ સાસણુ
ગામથી સાન માર્છલ દૂર સિદ્ધ જોતાનું સ્થળ છે
જ્યાં અચૂક સિદ્ધ જોવા મળે છે, ત્યાં ત્યાં માલ
ધારીઓનો મોટો નેસ હાઇ મૂખના સિદ્ધોને મારમ
મળવાની પણ લાલચ રચ્યા કરે છે

ચાંપલો સાવઝ

કવિ મેકરણ ગગુભાઈ
લીલા

હોયલ પદમણી અને ઓઢામનું એસણું
ગિરના કનરા હુંગરા અથોલમાં ડેરા તંજુ નખાઈ
ગયા છે. યસો ત્રણસો માણસોની હલક એલે છે.
ઝાડવે ઝાડવે માનવીની ઠઠ લાગી છે. અઢારભાર
વનસ્પતિથી ભરેલી ગિર માનવીના અવરજવરથી
સજીવન બની ગઈ છે.

જૂનાણાના બાદશાહના શાહનદા 'છોટામિયાં'
ગિરમાં સાવઝના શિકારે પધાર્યા છે. આમ તો નામ
હતું શેર જુમ્માખામ. પણ હુલામણું નામ છોટામિયાં
સાહેબ. જૂનાગઢ નવાય રસુલખાનજી ના - જે -

રસુલખાની બાગમાં

લીલો લીંબડો રે લોલ

અંદર છે કાંઈ એલચડીનાં ઝાડ રે

એ રસુલખાનજીના ગાદીવારસ બડા શાહનદા
છોટામિયાં. એમના કોઈ અંગ્રેજ મિત્ર પોતાની મેમ
સાથે આવેલા. શિકારનો ઘણો શોખ અને મેમ
સાહેબને સાવઝને જંગલમાં જોવા ઘણી રહ.

જેતપુર દ. મૂળવાળા રાજકુમાર દોલેજીમાં
સાથે ભણેલા. એથી ખાસ ભાઈમંધી. દ. મૂળવાળા-
ની હદમાં કનરા હુંગરની અથોલમાં શાહનદા છોટા-
મિયાંના રસાવે મુકામ નાખ્યો.

આ તો શાહનદાનો પગવ, એમાં થું કચીના
હોય ? અઢારવટીઆ કાદુ મકરાણીના ભાણેજ ગુલ-
મહમદલાઈ એવખતે જંગલના ઉપરી માણસોને હુકમ

છૂટયા. ગાંડીતુર ગિરમાં વનરાઈનો રાત્ર એવો ગલા-
મથો સાવઝ ગોતવો છે. પહેલાં મેમ સાહેબને નજરે
જોવો છે, પછી શિકાર કરવો છે.

ગુલમહમદલાઈ નીચેના મહિયા રાત્રભાઈ
જમાદારને હુકમ થયો. પગી શિકારીઓ મળી ગિર
આખીને ઢંઢોળી, ખૂંદીવળી ગલામથો સાવઝ ગોતે.
બીડી રાત્રના વખતમાં વામન ભગવાને ધરતીને પગે
ખૂંદી હતી એટલી ઝડપથી ગિરની ધરતી ખુંદાવા લાગી.

ગોતનાં ગોતનાં મધુવંતી નદીના પહોળા વહેણ
પટમાં સાચાં મોતીઝાં પાથરેલ હોય એવી વેળુડીમાં અને
બાજુ વનરાઈનો વીંઝણો વાહર ઢોળી રહ્યો છે, કઠક
ઝાડી. નદીના એથ કાંઠે ઝાડવાંની કતાર લાગેલી ત્યાં
ખીજાનું ખીજાની વનરાઈનો રાત્ર ભર નીંદરમાં થોરી
રહ્યો છે. પડખે જ એની માદા સિંદણ સૂતી છે.

રાત્ર જમાદાર આ જોઈ ગયા. સીસોડી થઈ.
ઘડીના છઠ્ઠા ભાગમાં નદી કાંઠાના સાગડના ઝાડ
ઉપર માથેડો અંધાઈ ગયો. ફરતાં નસંચલ માણસો
ગોડવાઈ ગયાં. અને એટલી જ ઝડપથી શાહનદા
છોટામિયાં, દ. મૂળવાળા, શાહનદાના અંગ્રેજ મિત્ર
અને એનાં મેમ તથા અન્ય રક્ષકો માથેડા ઉપર
ગોડવાઈ ગયા.

મેમ સાહેબને નદીના પટમાં ઘંચનું સાવઝ
યુગલ બતાવવામાં આવ્યું. મેમ સાહેબ ખુશ ખુશ
થઈ ગયાં. ધવે સાવઝ કેમ કાઢે, આવે અને ફરે છે

કેમ તે જોડુ છે ગુનમહમદલાઇએ રાગ જમાદારને સકેતથી કમ કર્યો રાગભાઈ જમાદારે મધુવતીના ઊંચા કાકા ઉપર ઊભા રહી હાથે લરવાની બે જોગણી બધૂક સાથે હાકન કરી

અહીં નવ સરકનો ધણી આ યો છે ને તુ શ સૂતો છો ? ઊઠ ! ઊભો થા !

આમ કદીને એક મોળા કાકરાનો ધા કર્યો પત્થર ખરાખર સાનજના ડેમામા લાગ્યો ચારે બાજુ નજર કરી રાજ જમાદારને નદીના કાકા ઉપર ઊભેના જોના સાનજે એક તળપ દેતા નદીના કાકા ઉપર સાનજના આગના પળ અને મોઢુ લાગ્યા

રાગ જમાદારના હાથમાંથી બધૂક પડી ગઈ એટલે પનિયાનો ગોટો કસી હાથ આડો દીધો સાનજ રાગ જમાદારનો ડમો હાથ ચાલી ગયો હાથ કોણીથી જુદો પડી ગયો

છોટામિયા સાહેબ તથા તેમની શિકારી મણી ચીતરામજીમા આજેખાઈ ગયા છોગમિયાએ બધૂક ઉપાડી પણ ગુનમહમદલાઇએ ના પાડી કે રાગભાઈ ને લાગી જાય હાકોગ પડકારા થયા એટલે ડાના મધ્યે સાનજ ત્યાથી થોડોક હટ્યો રાગ જમાદારે ઊભા થઈ હડી કાઢીને એક ઝાડ આડ આની ગયા અને છોટામિયાની બધૂક ફૂટી સાનજના પગના પળમા ગોળી લાગી સાવજ ધાયન થઇને ધારી વનરાઈમા ગેમ થઈ ગયો

મેમ સાહેમે તથા છોટામિયા એ સિહણ ઉપર બધૂકનો ધા કરવાની ના પાડી સિહણ ગલ ફાતી ગભરાતી ત્યાથી ચાલી ગઈ

પછી સાનજની ડણી ગોતણ થઈ પણ સાનજ જૂનાગઢની ગિરની હવે મૂકી ગાયકના ની ચાયછ-પાણિયા ગિરની હવેમા જોતરી ગયો પગે લૂનો થઈ ગયો પણ અગમજૂડ જનાર પછી નેસાવાસીઓએ તેનું નામ પાડ્યું ચાપનો વા તો પાઞ્જથી રૂઝાઈ ગયેનો પણ એના પગના સગડ ઉપરથી પરખાઈ જનન કે ચાપનો કઈ બાજુ ગયો હશે

અને કા ન છોટામિયા સાહેબનું તે દિવસે બધુ

ચલી ધિજલોટ, આધા કોસ કે ગીરહ માટે, અવાજે અસલ, મેઘનાદ જેસી માને હે, ધડકકે ધરતી, ફડકકે નારિયા વેરી, કીરતી જહાન મધ્યે, જાહેર સુજાને હે, નાહોર બિકરાલ તાકો, હરદમ હી નાશ કરે, કહે કવિરાજ પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ દરસાવે હે, શેર જુમ્માખાન તેરી બહાદુરી બધૂક કહુ, કલકત્તા બબઈ ઔર ખિલાત મે બખાને હે

અને સાવજને સામે પડકારો કરનાર રાગભાઈ જમાદારનો હાથ ચરાઈ ગયો તેને મે સાતીની જમીન મગી

પછી આ ચાપના સાવજના શિકારની બધા રાગ મહારાજાઓને રૂ લાગી ચાપનાના શિકાર ખાટે કંઈક રાવ રમી ગયા પણ ચાપલાનો શિકાર ભારે પડી જાય એવો

જનમ રણુજીતસિંહને છોગમિયાના શિકારની જાણ થઈ થઈ અને એક દિવસ ચાયછ પાણિયાના દ જવાનાજાને ત્યા જનમ રણુજીતસિંહ મહેમાન થયા એ પ્રદેશ ગાયકવાડી એગે ગાનમાડ સરકાર તરફથી પણ બદોમસ્ત થયો

એ ગિ મા શેત્રુજી નદીના મ ને કાઠે ઢગી પડેન નનરાઈનાગા લાગને અધારી કહેવામા આવે છે ત્યા સાત આઠ વડના છે આ વડનાના ઝાડમા ઉપર જનમ રણુજીત તથા ૮ જવાનાગા અને સાન આઠ માણસો ગોડવાઈ ગયા

ચાપનો સાનજ એ અધારીમા આમનીના જૂડમા મોળા મૂળિરામા સતાઈ ગયેન હાકો ધાય હાકોટા પડકાર ચાર પણ સાવજ મહાર નીકળે નહિ પરલાતના આ નારતો કરી ને ઝા માથે મેકના પણ સાવજ કોઈ રીતે બહાર નીકળે નહિ શિકારીઓ પગીઓ બધા થાપી ગયા

જનમ રણુજીતે કહ્યું સાનજ છે કે નહિ ?

જવાબ મળો કે સાવજ અધારીમા જ છે પણ હાલ નીકળતો નથી ખોરાના રોગના ફરના આ થા ગ માથી મા મોન ાઇએ મ્દેસ યુ કે માપા ! જાથુરી જન છે (જમનાનુ મો ચાય છે)

પડવરી તાઆના ગોલીટા ગામના દરબાર
નડેન મેરૂલા જમ રણુછતના એ ડી સી. એમણે
વિનાંતી કરી કે : “આપુ ! જહુ મોટું થઇ ગયું છે.
દ. છવાવાળાને ત્યાં ગઢમાં અધાં જમવાની રાહ બેઇ
એકાં છે, પછી આપની મરજી.”

જમ રણુછત કહે: “મેરૂલા ! આંપલો નીકળ્યા
વગર જમવું નથી.

મેરૂલા કહે: “તો આપ કોઇને હુકમ કરો
અંધારીમાં ઊતરે.”

જમ રણુછત કહે: “મેરૂલા તમે જ જાઓ.”

તરત હાથમાં રીવોલ્વર લઇને મેરૂલા અંધારીમાં
ઊતર્યા. પાછળ ચાર લેન્સર્સના માણસો જમ
સાહેબે મોકલ્યા.

ગિરના શિકારીઓ અને પગીઓ તો કરા-
ફાતના ચાલાક હોય છે એટલે સિંહની ઝપટથી પાકા
માહિતગાર.

મેરૂલા કાંઠેથી ઊતરતાં, ખખડાટ થયો અને
આંપલા સાવજે સામેથી લા સાંધી હડી કાઢી. મેરૂલા
અને સાવજનો ભેટો થઈ ગયો. મેરૂલાએ એક હાથે
પનિયાનો ગોટો ફરેલ ને બીજે હાથે રીવોલ્વરનો ઘા
કર્યો. સાવજ ધાર્યા બહાર દૂદતાં રીવોલ્વરનો ઘા
ખાલી ગયો. સાવજ ત્રાંસો પડતાં એક હળદરવાના
ઝાડ સાથે ભટકાણો. ત્યાં તો લાન્સર્સના ચારેય
માણસોની અંધૂકો છૂટી ધન...ધન...ધન. પણ સાવ-
જને એકેય ઘા લાગ્યો નહિ. અને આંપલો સાવ
સાને નરવો વનરાઈમાં ઊતરી ગયો. આજની થડી
અને કાલનો દી. જમ રણુછતે મેરૂલાનો વાંસો થાગડ્યો.
મેરૂલાની મરદાનગીનાં વખાણુ કર્યાં.

આમ આંપલાને લીડવવા ને શિકાર કરવા
કૈંક રાજ મહારાજ અને શિકારીઓ કારતુસો મોંઘા
કરી ગયા, પણ આંપલો અણીશુદ્ધ અધાં ધીંગાણાંથી
પાર થાંતો ગયો. આંપલાની રાડ બોલી ગઇ.

માચડે ચડીને વગર સિંહ માર્યે ને શિકાર-
રીઓનાં કવિત જોડતાં હોય તો પછી આંપલાના
પરાક્રમેનાં કવિતો જોડ્યા વગર લોકો રહે ? માલ
દોરને નુકસાન કરતો હોવા છતાં આંપલો ગિરવારીઓનો
લાડકો બન્યો. અને સિંહના ઇતિહાસમાં કોઈ એક

સિંહને ગિરદાવતા ઘણા અંધા દુહા જોડ્યા હોય તો તે
આંપલાના. ગિરના એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી એ
દુહા ગાજતા આખી સોરઠ માથે ગાજતા થયા:

છોટામિયાનાં શિકારમાં, ભારે થયેલ ભીંસ;
લાંકાળા તે દી લૂલો થયો, આંપલિયો ભડસિંહ.

છોટામિયાનાં શિકારમાં, વતળકથો હથ્થાં વીસ;
લાખેણો લૂલો થયો, આંપલિયો ભડ સિંહ.

પંડ મોટું ને યગ લૂલો, તળપે હથ્થાં ત્રીસ;
ઠણુકે ગિરના હુંગરે, આંપલિયો નરસિંહ.

ગિર હુંગરની ગાળિયે, ઠણુકે દશે દિશ;
સાવજમાં છોગાળો કહું, આંપલિયો નરસિંહ.

ભડાં ભડ ભડકી જતા, ઘટાટોપ ગર્થ ધીંસ;
વનરાઈયુંમાં વિચરે, આંપલિયો નરસિંહ.

ચાચઇ પણિયા દરબાર છવાવાળા અને દર-
બાર ભાણવાળા. બંને ભાઈયું. અડુગટ રોટલો. એ
ગામ વચ્ચે એક માઇલનું છેડું થાય. પાણુ બંને ભાઇ
એકબીજાની થડીલર છેડા ન રહી શકે. ચાચઇ
ગામથી દ. ભાણવાળા સવારમાં પાણિયા ગામે દ.
છવાવાળા પાસે પહોંચી જાય. અને ક્યારેક વાગુ
કરી રાતે એકાદ માણસ સાથે લેના જાય અનેચાચઇ
વધ્યા જાય.

એક વખત વાગુપાણી કરી દ. ભાણવાળે
પોતાની રોઝી થોડી તૈયાર કરી. દ. છવાવાળે સાથે
માણસ મોકલવાનું કહ્યું. પાણુ દ. ભાણવાળે કહ્યું :
“આપણી રોઝી થોડી રંગમાં હોય પછી ચાચઇ ક્યાં
છેડું છે ?”

થોડી કરાફાત, ગિરની ભોંઈ ને સાવજની
વાણને (વાસ) પારખનારી. પાણિયાથી દ. ભાણવાળા
થોડી ઊપર રવાના થયા. થોડેક છેડે નાગવા આડી
શેત્રું નદી ઊતરી સામે કાંઠે કાંઠે આલ્યો જાય.

દરબાર ભાણવાળે થોડી દાંડી મૂકી. એકાદ
ખેતરવા સાત વડાની થડા આવે છે ત્યાં પોચા.
થોડીએ ફરડકો કર્યો. અંદમાનું અન્યાયિયું રોકાર
જેવું. દરબારે સામે રસ્તા ઉપર નજર ફેરવી ત્યાં
પાંચ સાવજ રસ્તા રૂંધીને બેઠેલા. દરબારે નજરે
જોયા. થોડી ફરડકા કરવા લાગી.

દ લાલુનાગા તે ગિરના બાથુમેદુ સમજ
ગયા કે સાનઝ આપણા માટે જ બેઠા છે એટલે વોડીથી
ઝતરીને વોડીને ઉડાળ મૂકી દીધી. ઘોડી પણ બાણી ગઈ
ઘોડીએ આમા ગામ તરફ ચારે પક્ષના ઝાટકી પાટી
કાઢી પાછળ બે સાનઝ ને એક સિંહણ ગયા અને
દરબાર ફરતો એક સાવઝ આટા દેના માગ્યો.

દરબાર પાસે ફક્ત એક ઝીણી નેતરની મોટી
અને ખીસામા પીગ્તોના પશુ દરબારના ગાઢ ત્રૂટી
ગયા, માર્યા કે મારસો! સામે એક સિંહણ એકક
બર બેસી ઓમળાસા ખાવા લાગી.

દરબાર પોતાને આટા ફરતા સાનઝ તરફ
પોતાના સાકાનો ધા કરો આગ ફરતો સાનઝ સાકાને
સૂઘના લાગ્યો. દરબારે ઉનાનળા પાછ પગે વડલાનું
થડ આડ દઈ દીધું. સાવઝ સાફે સૂઘના લાગ્યો.
દરબારે ઉનાનળા પાછ પગે વડલાનું થડ આડ દઈ
દીધું સાવઝ સાફે સૂઘી વડને આટા દેવા લા ગો.
દ લાલુનાળાની રાડ ફાગી ગઈ રીડ કરી.

પાણિયા ગામે દ જીવનાગો હજી દોકો પીતા
હતા દાયરો મેઠો હતો દોનરનાના કારી દ માત્રા
વાળા કહે આપ! લાલુબાઈને જનાનરનો બેટો થયો
લાગે છે રીડ સલગાણી દાયરો બધા પ્રોડના નદી
ઉતરી સાન વડને આનતા વડલાને આટા ફરતો સાવઝ
નેયો ને એક રમતામા બેઠેલ જોયો.

જાણુ બેદુ પગી પારખી ગયા માપુ!
આપલો સાનઝ છે

હાકોગ થયા જનાનર ત્યાંથી જતા રહ્યા અને
ઘોડી આમા ગામે જીનાલાઈ ધાધનના ઝૂપે જઈને
લભી રહી પાછળથી ત્રણ સાનઝને ત્યાં માનધારીએ
તમડ્યા ઘોડીને હાથ કરી પણ તે દિવસથી વોડીનો
અવાજ ગયો હણકણુતી બધ થઈ ગઈ પાચેન
સાનઝ સનારો સવાર પ્રાગડના દોરા ફૂટ્યા સુંધી વડની
આસપાસ ફ કયા કર્યા

દ લાલુનાગા બહુ શ્રદ્ધાગુ ને જોગા જ્યારે
પાણિયાથી બધા દાયરો આન્યા ત્યારે દ લાલુનાગા
આપના સાવઝને અરામર ઓગળી ગયેલ એટલે બને
હાથ બેડીને કહ્યું

“એક તો અમારી ગિરમા રહેતું, અમારાં
માનદારને મારવા, અમારે જ ખાતુ અને અમને
કનડવા! આતુ કાઈ નરસિંહ લગનાન તમને શોભે?”

ત્યારપછી આપના સાનઝે રહેકાણુ મનાન્યુ ને
તુનસીશ્યામના જ ગનમા ચાલ્યો ગયો વાત સાલળી
છે કે ત્યાં એક સાધુની ધૂણીએ આતી મેસતો અને
સાધુ તેમને આવો નરસ ગણા એમ આનકાર આપતા

દ જીનાનાગા કહેતા કે પગી આપનો કોઈ
રાજ મકારાજ કે અગ્રજની મધૂકથી મરાણો નથી
પણ સાધુની ધૂણી પામે જીવરીશ્યામના જ ગતમા
માહો પડી શ્યામજીના ચરણ મા પ્રાણ છોડ્યા

પોતાના માનદારને મારનાર આપના સાનઝને
ગિરના માધધારી ચારણોએ ખૂબ ચિરદાવો છે
છે જે છેલ્લે તેના બરશિયા ગાય છે ને કાયમ સભારે છે
મરદ તને મારવા, (કઈ) ભટકયા સોરઠ જૂપ
ચાપલિયો રવગે ગયો, રૂડી વનરાઈનું રૂપ

With Best Compliments
From

**SARABHAI M CHEMICALS
LIMITED BARODA**

*Manufacturers of Vitamin C
Laboratory Reagents Guaranteed
Reagents Acids Solvents
MERCKOZONE Sorbitol and Mannitol*

Sole Selling Agents for

**Liver Products, Bacto-Peptide,
Beef Extract and Yeast Extract
manufactured by Biochemical &
Synthetic Products Limited
Hyderabad**

સિંહ લક્ષણની પ્રાચીન કથાએ.

સંપાદક : રાજુ દવે

યમુના નદીના કિનારા ઉપર એક પૂંછલે પડેલ સંજીવક નામના બળદને છોડી દઈને એનો માલિક ચાલ્યો ગયો. કાળક્રમે બળદને મુક્તિ મળી અને જંગલનો લીલો ઘાસચારો મળતાં ફરીને ધુંવાડે ગયો. એવો જામ્યો એવો જામ્યો કે મહાદેવના પોઠિયા જોવો મદમસ્ત બનીને ગર્જના કરવા લાગ્યો.

આ વનનો રાજા સિંહ કે જેનું નામ પિંગલક હતું, તેણે એક દિવસ સંજીવકની ભયંકર ગર્જના સાંભળી. પોતાથી પણ વધારે ગર્જના કરનાર કોઈ પ્રાણી આ વનમાં આવી ચક્યું છે એવા ભયથી ભાગીને સિંહે તો પોતાની ગુફામાં ગરી જઈ પોતાનો વનપ્રદેશ છોડી જવા વિચાર્યું.

આ પિંગલક નામના સિંહને દમનક અને કરટક નામના બે શિયાળ મંત્રી. સિંહ મારણ કરે ને આ બે લુચ્ચા મંત્રીઓને વગર મહેનતે ખાવાનું મળે. સિંહને ઉદાસ જોઈ બન્ને શિયાળે ખૂબ નમ્રતા ને વિવેકભરી વાણીમાં કારણ પૂછ્યું.

સિંહ કહે. “આ વનમાં મારા કરતાં પણ વધુ બળવાન પ્રાણીની ગર્જના મેં સાંભળી એટલે હવે જીવ બચાવવા આ વન છોડી જવું જોઈએ.”

શિયાળ મંત્રીઓ કહે : “પૂરી તપાસ તો કરીએ ! પછી વન છોડવાનું વિચારીએ.”

સિંહે તપાસ કરવાની સંમતિ આપી. શિયાળવાંએ તપાસ કરી ત્યાં તો બળદિયો નીકળ્યો. ભલે ને માત્રેલો થઈ ગયો હોય, પણ આખર તો બળદિયોને !

આવીને સિંહને વાત કરી ત્યારે સિંહનો શ્વાસ હેઠો ખેઠો. પછી સિંહ કહે : “એને અહિં લઈ આવો. હું અભય વચન આપું છું. તેને નહિ મારું.”

અભય વચનથી સંજીવક બળદ સિંહ પાસે આવી રહ્યો. સેવક બની ગયો ને સિંહને એવો પોતાના પ્રભાવ નીચે લઈ લીધો કે સિંહ બળદિયાની આંખે જ જુઓ શિયાળ મંત્રીઓની સામે પણ ન

જુઓ.

શિયાળિયાં ને થયું કે આ તો ભૂંડી કરી એટલે તેમણે એકબાબુથી સિંહના કાન સંજીવક વિરૂદ્ધ ભભેર્યા અને બીજી બાબુથી સંજીવકને સિંહ વિરૂદ્ધ ઉશ્કેર્યો. છેવટે સિંહને સંજીવક લડી પડ્યા. સંજીવક મરાયો ને શિયાળવાને સંજીવકનું માંસ ખાવાનું અને સિંહનું મંત્રી પદ ભેગ મળ્યાં. સિંહ બરાબર બુધ્ધુ બનતો રહ્યો, બળ હોય પણ બુદ્ધિ ન હોય, બળ હોય પણ કાળજી ન હોય તો આપું થાય.

આવી જ એક કથા છે મદોન્કટ નામના સિંહની. એને ત્રણ પ્રધાનો હતા. એક કાગડો, બીજો શિયાળ ને ત્રીજો દીપડો. ત્રણેયનું કામ સિંહના બળથી થતા મારણ ઉપર તપડ દેવાનું અને સિંહને જરૂર પડ્યે શિકાર શોધી દેવાનું.

એમાં એક દિવસે પોતાના વનપ્રદેશમાં અદારેય અંગ જનાં વાંકા છે એવું એક ઊંચું પ્રાણી જોયું. સિંહ કદી વન છોડી ને બહાર ગયેલો નહિ. એટલે પોતાના મંત્રીઓને પુછ્યું કે આપણા જંગલમાં આવું તે કેવું વિચિત્ર પ્રાણી આવ્યું છે ?

કાગડો તો જેમ જંગલનો તેમ માનવ વસવાટનો પણ ભાસિયો. જ્યાં ઊંડીને જોયું ત્યાં તો ઊંટ નીકળ્યું. જઈને સિંહને ખબર આપ્યા કે “મહારાજ ! આ તો અદાર અંગે વાંકું ઊંટ નામનું પ્રાણી છે. ઘાસ પાંદ ખાનારું.”

સિંહ કહે : આપણા દરબારમાં નવતર પ્રાણીનો વધારો થયો. હું એને અભય વચન આપું છું. માટે લઈ આવો એ વિચિત્ર પ્રાણી ઊંટને.”

ઊંટે તો આવીને સિંહને પ્રણામ કર્યા ને શિલે પોતાના સેવકગણમાં ઊંટને સ્થાન આપ્યું.

એક સમયે હાથી સાથેના યુદ્ધમાં વિગ્ધ ઘાયલ થયો. જખમ કેમેય કર્યા મટે નહિ, બિમારી વધતી ચાલી. સિંહ ગુફામાં જ પડ્યો રહે, હાલવા ચાલવાની

શકિ નહિ એવે શિકાર કરી શકે નહિ તેથી લાંધણી
ખે ચવા માંડ્યો સિલની સાથે એના શિકાર ઉપર
નભતા કાગડો, શિયાળ ને દીપડા પ્રધાનોની પણ એ જ
હાલત થઈ

સિલે પોતાના મંત્રીઓની સલાહ પૂછી કે
“આ પ્રિયતિમાં લાંબુ નહિ ખે ચાય જખમ જલદી
ન રૂઝાય તે તો ગમજ્યા પણ ખાધા વગર કયાં સુધી
ખે ચાય ?”

મંત્રીઓ તો વાટ જોઈને બેઠા હતા ચડાવ્યો
સિલને કે “આ બિટને થા માટે મારી નથી ખાતા ?
ધામ ખાનારા પશુઓ આપણા ખોરાક માટે જ
બગવાને બનાવ્યા છે”

સિલ કહે “મેં એને અભયદાન આપ્યું છે
તેનું શું ?”

લુચ્ચા મંત્રીઓ કહે, “પણ બિટ સામે ચાલીને
પોતાને ખાવનું તમને કહે તો તમને શું વાંધો છે ?
તમારું વચને ય રહે ને ખાવાનું ય મળે”

સિલ કહે “તો મને વાંધા નથી,

ત્રણેય મંત્રીઓએ જડ બુદ્ધિના બિટને ગળે
બિતરાવી દીધું કે “આપણા સ્વામી જૂએ મરે છે
શિકાર કરી શકે તેમ નથી એટલે અમે સામે ચાલીને
જ આપણા શરીર એમને અર્પણ કરવાનું નક્કી
કર્ચું છે”

બિટ તો ભોળવાઈ ગયું. ચારેય ગયા સિલ
પાસે કાગડો કહે

“મહારાજા ! મને ખબરો”

સિલ કહે “તારામા માંસ કેટલું ? મારું
મોઢું પણ ન ભરાય, હાલતો યા ભાઈ !”

શિયાળ કહે “મને ખાઓ”

સિલ કહે “તારાથી પણ મારું પેટ ન ભરાય
તું ય હાલતો થા”

દીપડો કહે “મને ખાઓ”

સિલ કહે “તને ખાઉ તો પણ અર્ધા
ભૂખ્યો રહુ, માટે તું ય હાલતો થા”

છેવટ બિટે પોતાની કાયાનો સ્વીકાર કરવાની
વિનંતી કરતા સિલે તે સ્વીકારી, ને આમ ત્રણેય લુચ્ચા
પ્રાણીઓએ પોતાના પેટ સાફ સિલ પાસે બિટને
મરાવી નાંખ્યો ત્યાર તો સિલ ધરાણો, પણ
બુદ્ધિમાન પ્રાણીઓની યુક્તિ પ્રયુક્તિથી જ.

એવી જ એક સિલ અને ગધેડાની કથા છે
સિલ મહા બળવાન પણ એક રાજાએ શિકારમાં
ધાવણ કરેલો તે છટકી આવેલો માદો પડ્યો, શિકાર
કરવાની તેવડ ન રહી ભૂખે મરવા માંડ્યો

એનું મંત્રી એક જંબુક નામનું શિયાળ
કહે કે “મહારાજા ! આમ તે કયા સુધી પેસી
રહેશે ? આપની સેવા કરતા અમેય જૂએ મરીએ
છીએ”

સિલ કહે “કોઈ ગધેડાને મારી પાસે લઈ
આવ તો એના કાન અને કાળજી ખાઉ તો તરત
સાજે થાઉ, પછી જોઈ લે મારી ઝપટ !”

શિયાળો કહે “ગધેડાને લઈ આવતા
કેટલીવાર ! અજ ઘણી લઈ આવું”

શિયાળિયો તો ફરતા ફરતા ઠઠ એક ગામના
નદી કિનારે પહોંચ્યો ત્યાર માડ એક ગધેડો મળ્યો,
ગધેડો મળતાં શિયાળ કહે

“હે ગર્દભરાજા ! ખાતા પીતાં કયે દુખે
આટલા દૂબળા છો ?”

“અરે વાત પૂછીમા. ખાવામા તો હફેણ મળે
છે ને ઘોભીનાં કપડાનો ભાર વેઠારી વેઠારીને મારો
બરડો બેવડ વળી ગયો છે”

“તારે દુખમાં શું કામ પડ્યા છે ? ચાલો
મારી સાથે, એવા વનમાં લઈ જઈ કે ખાવા પીવાના
તો રાત દી જલસા ને કાંઈ કામ નહિ ત્યાં સુદર
ગધેડી સાથે તમને પરણાવશું મતવાલા બની જશો,
મતવાલા !”

ગધેડો તો ગામ છોડીને તાડોડે શિયાળ સાથે
જલસા ઉડાવવા જ ગલમાં શિયાળિયો એને ઠઠ સિલના
ભોણ સુધી લઈ ગયો

ત્યાં તો સિલે મારી ગધેડાની પીઠે તરાપ, પણ

તનમાં તેવડ નહિ તે ગધેડો ભડક્યો ને ભાગ્યો. સિંહના પંજ ભોંય ઉપર પછડાયા.

શિયાળ મંઝી કહે : “તમે એક ગધેડાને મારી શકતા નથી ત્યારે હરણાંને કેવી રીતે મારશો ?”

સિંહ કહે : “હું જરા નમ્રજો પડી ગયો છું ને પાછો વ્યાકુળતાથી ઉતાવળો થઈ ગયો, એમાં ગધેડો છટકી ગયો. હવે પાછો લઈ આવ તો જોઈ લે ભાઈ-ડાના ભડકા !”

શિયાળે પણ ઘણા દિવસથી માંસ ખાધેલું નહિ એટલે ગયો ગધેડાની પાછળ.

“કાં ગર્દભરાજ ભાગી આવ્યા ?”

“અરે વાત ન પૂછો શિયાળભાઈ ! કોઈક વિકરાળ પ્રાણીએ જે મારી મારા માથે તરાપ તે જાન બચકે પાયા. માંડ ભાગી છૂટ્યો.”

“ભડકણ રે ભડકણ, સાવ ભડકણ, ત્યાં કેવું વિકરાળ પ્રાણીને કેવી તરાપ. થંકા ભૂત ને મંછા ડાકણ. હાલો, પાછા હાલો. વનના મેવા મૂકીને

આ ઉકરડા શું ફંદોસો છો ? કહેણા ન ખાવા હોય તો હાલો પાછા, જલસા કરાવીશ જલસા.”

ગધેડો તો પાછો હાલ્યો શિયાળ સાથે, જ્યાં સિંહના ભોણ પાસે ઊભો રાખ્યો ત્યાં સાવધ બનીને બેઠેલા સિંહે ગધેડાને બરાબર ઝડપી ને ચીરી નાખ્યો.

પણ એટલી મહેનત કરતાં સિંહ હાંફી રહ્યો. શિયાળને ગધેડો સોંપી પોતે થાક ઊતારવા સ્નાન કરવા ગયો. ત્યાં પાછગથી શિયાળ ગધેડાના બેય કાન અને કાળજી આરાગી ગયો.

સિંહ પાછો આવીને જુએ તો ન મળે કાન કે ન મળે કાળજી. શિયાળને પૂછ્યું કે :

“આ ગધેડાના બે કાન અને કાળજી ક્યાં ગયા ?”

શિયાળ કહે : “અરે રામ ! એ હતો જ ક્યાં ? ગધેડાને કાળજી ને કાન હોત તો ફરી અહીં આવત જ શાનો ?”

પણ એકલા ગધેડાને જ ! સિંહને નહિ ?

*

સિંહ-સૌ કોઈના ઘોષાનો વિષય !

ગિરના સિંહ-હવે એવો વિષય બની ગયા છે કે એમાં ગમે તેમ ઘોષા મારી શકાય.

ગાંધી પુરાણા-ભક્ત અને લીંબડીના શિયાણી ગામવાસી સ્વામી આનંદે “ભૂમિપુત્ર” તા. ૨૬-૪-૬૯ ના અંકમાં ગિરના સિંહની વસ્તી અંગે પોતાને એક પત્રકાર સાથે થયેલી વાતચીતનો લેખ લખ્યો છે લેખને અંતે લખ્યું છે કે, “મારું માનવું છે કે ગિરના સિંહના એ ત્રણ કુટુંબો છે. નરમાદા બન્ધ્યા સહિત કુલ સંખ્યા પાંચ સાત આઠ દસથી વધુ નહિ હોય. વળી આધુનિક વિજ્ઞાનની દોડ આગળ જુગ-જુગના જોગંદર હિમાલયે પણ જેમ નીચા નમીને કુરનેસ કરી, સલામી ભરી, તેમ ગિરના જંગલના આ બાદશાહોના એ ત્રણ કુટુંબો મોગલ સમ્રાટ બહાદુરશાહની સ્થિતિએ પહોંચીને છાપ્પનિયાનાં રાંકા કે સદાવ્રતનું ખાનારાં માગલુની હાલતે પહોંચીને સદાવ્રતનું પાડું બકડું મળતાની આશાએ નીમેલ ટાઈમે મિનિસ્ટરોએ નક્કી કરેલ બૂથ ઉપર આવે છે અને એવા “સદાવ્રત”ના ડોલ પર દિવસ ગુજરે છે, આવી છે એશિયામાં એકલા અજોડ એવા ગિરના સિંહોની ગતિસ્થિતિ. બીજી બધી નવલ કથા”

પત્રકારનો પ્રશ્ન : “પણ સરકારી રાહે સત્તાવાર બહાર પાડવામાં આવેલો આંકડો ૨૮૬ નો હોય તો તેનો તમારી પાસે શો જવાબ છે ?”

જવાબ : “કહેતા તો દીવાના, લેકિન સુનતા ભી દીવાના ?”

જયમહલ પરમાર

પહેલીવાર ઝડપઝડ
જોયેલા ૧૯૫૨-૫૩
માં મગનભાઈને
અને પિંગળશીભાઈને
એક જ સમારંભમાં.
તે દિવસે તો અમારી
સોની બરબુવાવસ્યા.
પણ જોયેલા જ.
જનસરાને અને મગ-
નભાઈને એક સાથે.

પરિચય તો થયો તે પછીનાં પાંચ સાન વર્ષે.
અને પહેલા જ પરિચયે વહી જવા એકેની સંસ્કૃતિની
અજ્ઞતાધારાએ - મધ્ય કાઠિયાવાડના જીવંત ઇતિ-
હાસની એમની અસ્ખલિતધારાએ મુગ્ધ બની જઈયો.
એક જ દિવસમાં જાણે એક જ સંસ્કૃતિના સહ-
યાત્રીઓ હોઈએ એવો અનુભવ બંધાઈ રહ્યો.

એમને મળીએ અને છેવટ છૂટા પડીએ ત્યાં
સુધી એમની વાકધારાનો નાના ટુચકા, દરમારી
કરામતો, સંતોની સૂચાસ અને જૂનવાણી ઇતિહાસ
તથા બહાદુરો અને મહારાષ્ટ્રીઓની વાતોનો
પ્રવાહ બંધાઈ રહે. એમની વાતના વડે દહા અને
ચે પાઈનાં બહુવિધ પખીઓ કલરવ શુંજન કરી રહે.

અડીખમ આદમી, આસ ખાવા ન થોભે,
બોલનાં બધ થાય નહિ અને ખીજનો વારો આવે
નહિ. વારો આવે જ કાંથી ? જગદોષથી જેમ
પડ્યે આવતા હોય ત્યાં !

એ પછીનાં દસેક લરસમાં તો અંતરંગ
સંનધો બંધાઈ ચૂક્યા. મહેમાનોના માળવા સમા
આ મોલાદાર આદમીમાં ચીકપનાં મોખાં ખળકે.
પ્રથમ પરિચયે પોતાનાં કરી લેતાને આ સહજ
સ્વભાવ આજના યુગે અપ્રાપ્ય બનતો જાય છે.

વયગાળાનાં એ દસેક વરસ દરમિયાન હું લોકસાહિત્યના
વિવિધ રચના કામમાં પરોવાઈ રહેલો. પણ ૧૯૬૮
માંબ્યારે 'ચિર્મિનવરચના'નું સંપાદન હાથ ધરું ત્યારે
સૌ પ્રથમ એ વિચાર આવ્યો કે મેઘાણીભાઈના
કાળ દરમિયાન જે શક્ય નહતું તે આજે ઘણું
શક્ય છે. તે દિવસે એમણે કોઈ જાગરમાન વર્ગ-
કારને કલમ પકડવાનું કહ્યું હોત તો હમી મસ્કરીમા
જ લેખાત.

પણ ત્યારે કાંઈ બે પાંચ પંદર લોક સાહિ-
ત્યના રસિયા વાર્તાઓ એકી કરી કરી ને પોતાને
નામે પ્રગટ કર્યે જાય એવા સંચિત કરેલી કથાઈને
વહેલી ખરચી નાખવાનો વ્યવસાય હતો. વાર્તાઓનું
રચાયન જેના હૃદયમાં, જેના જીવનમાં ઘુંટાવું હતું
તે ઘુંટાવું બધ થાય, વાતો વિકૃત રૂપ ધારણ
કરતી જાય અને લોક સંસ્કૃતિ ભ્રષ્ટ બને અને
લોકસાહિત્યનો પ્રવાહ વહેતો બંધ થાય, જેનું છે
તને શ્રેય ન મળે અને વિવિધ રૂપથી નિરિધરસોથા
રચાયેલું એનું રૂપ ખીજનું જ ખીજાંમાં ઢળી જાય.
સિવાય કે લેખક લોકધરતીથી રળેડાથો હોય.

સ્વ. ગણુભાઈ જેવા પ્રતાપી વાર્તાકારના શ્રી.
કાનજીભાઈ લીલા અને શ્રી. મેકરણુભાઈ લીલા જેવા
કવિ પુત્રો પાસે કલમ પકડાવવી તો આશાન હતી.
રનેહના બળે એ તો શક્ય બને. કારણ કે એ
તો વાનકિલાના કસમીઓ છે. અરે નવધુવાન
ચારણ બારોડને પણ ઉત્સાહ ઉતેજનની જરૂર પડે,
અમરદાસજી જેવા સાધુ પાસે પણ કનમ પકડાવી
શકાય કારણકે એ તો નવધુગ્રી કથાકાર છે પણ મગન-
ભાઈ પાસે કલમ પકડાવી એ તો પૃથ્વીરાજના પટાવત
ચામુંડરાયને હથિયાર પકડાવવા જેટલું કપડું હતું.

કાઠી દરમારની સુવર્ણ સાકળે જે નહોતા
બંધાવા તે કલમે ક્યાંથી બંધાય ? મુક્ત માનવી
અથોક વાત ડાહ્યા પણ એવો એમની પરંપરા અને

રસિકતાના એક ભાગ રૂપે. વળી તાજા જ ભૂતકા-
ળના એમને મોઢે તાજાં લાગેલાં છે. કાઠી દરબારો
સાથેના એમના સંબંધો હજી એવા જ મહેરી રહ્યા
છે. એમની ભલપ અને રખાવટથી એ સંબંધો દેશ-
ભરમાં પથરાઈ રહ્યા છે. જૂના અને નવાયુગની સાંકળ
સરખા છે.

પણ એમની ઈતિહાસ રસિકતા, એમની
સંસ્કૃતિ ચાહના અને સ્નેહબળે જ એ સંસ્કૃતિના
એવા બહુવિધ રંગે એક રંગીલા સુરખાબનું મનો-
હારી ઉડ્યન આપણે માણી શક્યા.

બહુવિધતામાં એકવિધતા કચ્છના રણપ્રદેશમાં
અપરૂપ સૌંદર્ય મંડિત સુરખાબ પક્ષી જેવી એટલા
માટે કહી, કે પક્ષી જગતમાં અંગાંગના વિવિધ ઘાટ
અને એક એકથી જુદા એવા રંગોનું સોડામણું
સામંજસ્ય. એવા વિવિધઘાટ અને વિવિધરંગોનો
એક અપરૂપ આકાર.

જન્મે સાધુ, વ્યવસાયે ડોક્ટર, રખાવટે જૂન-
વટ, પ્રવૃત્તિએ નવી અને જૂની પ્રણાલિઓનાં પગલાં
ભરનાર, મહેમાનોનો માળવો. આ બધી જૂનવટ
વચ્ચે વેશભુષા બધી આધુનિક, સર્વ કાર્યરત છતાં
સંબંધોમાં સંપૂર્ણ દાવકાંઈ, ખીજમાં ખારા પશુ
એ ખીજ તો દિલ દરિયાની સપાટી ઉપરના તરંગો
જેવી. રીઝમાં તનતોડીને કડાં ભેગાં કરવાનો એકધારો
ને અદ્ભુત પરિશ્રમ ઉઠાવનારા. એક અણુષ જનથી
માંડીને ઉચ્ચ આગેવાનો સુધીના સૌ સાથે એક
સરખી ભલપ. અને આ બધું છતાં એમની સાધુ
પરંપરાના સંસ્કારની સૌમ્ય આભાથી પ્રકાશિત.

આ સાધુ પરંપરા તો ગોંડલના સુપ્રસિદ્ધ
સંત શિરોમણી લોકલંગરીજી મહારાજથી ઊતરતી
આવી છે. ત્યાંથી ગોંડલિયા સાધુઓની પરંપરા શરૂ
થઈ, અને મગનભાઈનું મૂળ તો ગિરના ધોધાના
નેસના સાધુ બનેલ અલખના ઉાસક ચાણુ સુધી
ચાલ્યાં જાય છે. એ અમર સ્ત્રામીના સુપ્રસિદ્ધ પુત્ર
થયા નયુરામ ગોંડલિયા. (ખંભાગિયાના) મૂળદાસજી
જેના અનેક પ્રતાપી સાધુઓ આ પરંપરાનાં થયા.
એમની જ વેત્રમાં બાપુ ગોવિંદરામ થયા. જેમણે
જીવતાં સમાધ લીધેલી. આ બધી કથાઓ 'ઊર્મિ'માં
પ્રગટ થઈ ગયેલી છે. બાપુ ગોવિંદરામના થયા
આધવદાસજી અને ગંગારામ. એમાં ગંગારામ બાપુના
ઘેર લાખાપાદા રેત્ત-જના શેત્રુંજી કાંઠાના હાલરિયા
ગામે ત', ૨૦-૧૧-૧૯૧૩ના રોજ મગનભાઈનો જન્મ

થયો. પિતા એજન્સીના શિક્ષક એટલે અર્ધા કાઠિ-
યાવાડમાં બચપણથી જ ફરવાનું અને ભણવાનું થયું.
બચપણથી જ બેહદ રૂંપાડાં, આ તોફાની છોકરો
કાષ્ટ ડાળે વળગશે કે નહિ એવો પિતાને અજાણ.
તોફાનો હદ બહાર જતાં પિતાના મિત્રોએ બગસરા
સીવીલ સ્ટેટ ડિસ્પેન્સરીના કુશળ ડોક્ટર એમ.
કીસનસીંગ પાસે કમ્પાઉન્ડીંગ શીખવા ફરજ પાડી.

પંખીને ડાળ મળી ગઈ. વૈદ્ય એ તો પર-
પરાનો સંસ્કાર. કમ્પાઉન્ડીંગમાંથી પસાર થયા.
કવોડીક્ષાઉ ડોક્ટર થયા. શક્તિને સહારો મળતાં
બે કાઠે બંધાઈને વહેવા લાગી. એમના કાર્ય પ્રદે-
શના સમાજના અનેકવિધ ક્ષેત્રે એના પ્રગતિ અને
વિકાસ સધાતાં ગયાં. ઝોકટોપરના 'ઊર્મિનવરચના'
ના અંકમાં પોતા વિષેનો પરિચય આપતાં એમની
નમ્ર લેખિનીએ ઘણું ઘણું કહી આપ્યું છે.

સાધુ પરંપરાના સંસ્કાર ને સેવા, ઉછેર તળ
કાઠિયાવાડમાં, કાઠીદરબારો ને કુશળ વણિક કામદારો
વચ્ચે અનુભવ. એમાં રહતપથી ભક્ત કવિ શ્રી. દુલા-
ભાઈ કાગના પરિચયમાં આવ્યા. એમના ગ્રેમી બની
રહ્યા. એ દરમિયાન શ્રી મેરૂલા ગઢવીના પરિચયમાં
આવ્યા ને સ્નેહસાંકળે બંધાઈ રહ્યા પિંગળશીલાઈ
તો અંતરંગ ભ્રમ બની રહ્યા. લોક ધરતીની વાણીના
એમના સંસ્કારો એ રીતે પોષાયા. વાતડાદ્યા તો
હતા જ.

કલમ પકડાવવાથી એક ફાયદો એ થયો કે
પહેલાં એ જ બોલતા ને ખીજ સાંભળતા, હવે
વસ્તુ સંગ્રહ માટે ખીજને પરાણે બોલતા કરીને
પોતે સાંભળે છે.

જેવો એમનો અનુભવ બહુવિધ છે એવી
જ એમની કલમ બહુવિધ છે. વિવેકની મર્યાદાઓ
વચ્ચે અનેકવિધ ઘટનાઓમાં મુક્ત પણે ઉડ્યન
કરે છે. રસીલી અને રંગભરી ચાલે ક્યારેક કટાક્ષ
વેરતી, ક્યારેક મર્માણું હસતી હસાવતી દમામભેર
ચાલે છે.

લાખા રમતિયાળ, શૈલી છટાચુક્ત ક્યારેક
વર્ણનોની આછી માધુરી વેરી જાય. પણ વક્રોક્તિ
દાખવતી એમની રંગભરી બાનીમાં માનવજીવનનાં
પડો વીંધીને જેમ દંભના પડદા ખોલી બતાવે છે
તેમ માનવીના હૃદય લાવ સુધી ખેંચી જઈને
સાત્તિક મનોભાવની આછી આછી ઝંઝૂકાથી રસાવિત
કરે છે. અનેક વિષયોમાં રમમાણ ફરતી એમની
કલમ રમુજ અને ગાંભીર્યનો એક સરખો આસ્વાદ
આપે છે. ડો. મગનભાઈ ગોંડલિયા ખરેખર આપણી
લોક ધરતીનું સોડામણું સુરખાબ છે.

કાનજીભાઈ ખારોટ

જયમદલ પરમાર

ગિરના જમ-
વાળા ગામે દૂધની
તર જમે એવા
જમેલા લોકદાય-
રામાં ખરાખર
મધરાતે કાનજી-
ભાઈને પહેલવહેલા
ચાલજેલા એ પછી
ભવનાથના મેળા
માં એમનો કાર્ય-
ક્રમ ગોઠવેલો અને
છેવટ રેડિયો ઉપર

કાનજીભાઈ ખારોટ

પણ આવ્યા. ત્યાં સુધી તો એમની કુળ પરંપરાથી
અનુસર રહેલો.

કેવડાના મધમઘાટ જેમ સંબંધો મહોરતાં
વાતની વાતમાં જણવા મળ્યું કે મેઘાણીભાઈએ
પોતાને સોરઠી સંતોના દર્શન કરાવનાર શુકનદાતા
તરીકે વર્ણવ્યા છે તે, હડાળાના સ્વ. દ. શ્રી.
વાજસુરવાળાની નવલખા મોતીની માળાના કવિ
વિદ્વાનો ને વાર્તાકારોની માળાનું અલુભૂત મોતી
સુરા ખારોટ એમના મોટા બાપુ થાય.

સુરા ખારોટના ભાઈ ગેલા ખારોટ, ગેલા
ખારોટના ભુટા ખારોટ અને ભુટા ખારોટના આજના
આપણા લોકપ્રિય વાર્તાકાર કાનજી ખારોટ.

એમની તરજવાસ્ત્યામાં કદી કોઈને કલ્પના
સરખી નહિ હોય કે એક દિવસ એખા મંડળથી
મુબઈના ઝંપા સુધી એમનો ડંકો વાગતો યશે.
વાર્તાકથન કલાના ખાલી પડ માથે પડેલા નગારે
એમનો ધાવ પડશે

બે તમા બાળક, પરાણે પંચ ગુજરાતી ભણ્યા.

સંતોની જીવન ફોરમુથી મન મસ્ત બની જોડેલું.
એથી ભજન ભાવમા દિનરાત ભમે. દિવસો ને રાતોની
રાતો લખીરામજીની મળીમાં સૂર પુરાવે ને ઝાંઝવગાડે.
ને મધ્ય-કાઠિયાવાડથી જૂનાગઢના વગલ સુધી ધૂમે.

ન કુટુંબની પરવા, ન પૈસાની. બેક વરસ
તો મન એવું વેરાગી થઈ જઈયું કે પૈસાને સ્પર્શ
ન કરે. કોઈ આવે તો એક પુસ્તકમાં ચૂકવાનું કહે.
જરૂર પડે કાષ્ટક પાસેથી એમંથી કઢાવી લે. રુનેહી
અને કુટુંબ પરિવારને થયું કે હવે નક્કી આવે બની
જશે, સાતેક વરસનો અણુવાડે પગે તુલસી શ્યામનો
ભાદરવી અમાસનો મેળા કર્યો અને ચિતરાત્રી જેવા
ખીજ મેળા પણ ખગા.

વાચનનો અજમ રસ. એક દિવસ ગિર કાંઠાના
કડાયા ગામે ઝાંઝેસરી નદીને કાંઠે પ્રવીણ સાગર
વાંચતાં એટલા મથકુવ થઈ ગયેલ કે નદીના મધ-
રિયા ધૂનામાં જઈ પડ્યા. ત્રિધીયુગના પ્રભાવ નીચે
એવા આવેલા કે બની શકે તેટલા સભારંભોમાં હાજરી
આપીને વાર્તાઓ કરે. એક દિવસ ટીંમલાથી માલી
નીકળ્યા તે જઈને અમદાવાદ ગાંધીજીના આશ્રમે
જઈ જિલા રહ્યા ત્યાં સ્વ. નરહરિ પરીખને પણ
રા નવઘણી વાર્તા સંભળાવેલ. રાષ્ટ્રીય જીવાગમાં ફૂદી
પડ્યા હડુંબા ઊપડેલ પણ જીવનની બેઠીકરાઈ અને
હજી જીવનનો પંથ પાકો નહિ થતાં એ રડી ગયું.
પણ રાષ્ટ્રીયતા અને ગાંધીજી પ્રત્યે અશ્વ ય્રેમ.
એટલે એમની આખી વાર્તાકલાને રાષ્ટ્રીયતાનો
ઝોપ આઈ ગયો છે ને એક સુરાસા તરફ અને
સમાજ પરિવર્તન તરફનો રહ્યો છે.

મોરના ઈંડાને ચિતરામજી જરૂર ન હોય.
કુળ પરંપરા વાળાકાળે અને સીસેદી આ મહેરોની
વંશાવળી રાખવાનું, પણ અદ્ભુત હાસ્ય વાર્તાકાર
પિતા ભુટા ખારોટ કાનજી ભાઈની સાતવરસની

વધે દેવલોક પામ્યા.

યજ્ઞમાનો મજ્જુ એટલે સુરાખારોટ અને એમના પુત્ર ભીખા ખારોટ સાથે યજ્ઞમાનોમાં જાય. વાર્તાની પ્રેરણા સુરાખારોટની સેવા અને આશિષથી મળી, એમાંથી વાર્તાકલાની ગંભીરતા અને ગૌરવ પ્રાપ્ત થયાં. જ્યારે સિતાર ઉપર વાત કહેવાની કળા ભીખા ખારોટ પાસેથી પ્રાપ્ત થઈ. અને હાસ્ય કટાક્ષની છાજો ઉડાડવાનો પિતા છુટા ખારોટનો સંસ્કાર ઊતરી આવ્યો.

ધીરે ધીરે ચલાળા ને અમરેલી એમની લોક વાર્તાની કર્મભૂમિ બની. અમરેલીના બાલુભાઈ ખેતાણી, દીંબલાના ગુણુઆહક દ. જેઠસુરવાળાનાં પ્રેરક ઉત્તેજન મળ્યાં. ચલાળા અને ઝરના શેઠિયાઓ મારફત મુંબઈનાં તેડાં થયાં ને મુંબઈએ-એમને વધાવી લીધા. ઘાટકાપરમાં બાપાલાલ ગાંધી અને હરિભાઈ દોશી એમની વાર્તાકલાનું સ્થાન બન્યા.

વાર્તા વિકસ્યે જતી હતી. અભ્યાસ વધ્યે જતો હતો. વાચન વિશાળ બન્યે જતું હતું. જગતિક દષ્ટિ. યુગના પ્રવાહોની અજળ પરખ. એટલે પ્રવાહોની પકડ કરી ને વાર્તામાં વણ્યે જાય. એમાં ચલાળાના શ્રી. નાથાલાલ ચંદ્રારાણા અને ગિરહરમડીઆ અંતુમાઈ ભટ્ટના સહવાસ સત્કારે કાનજીભાઈ નાનાં વર્તુળોમાંથી વિશાળ પટમાં આવતા થયા.

આજે રેડિયો કાનજીભાઈની વારતા વગર આથમતો નથી એ રેડિયાના આમંત્રણથી રાજકોટ આવ્યા. પોતાને ન ફાવ્યું. સંચાલકોના આગ્રહ છતાં રેડિયો છોડી ગયેલા તે રેડિયોના શ્રોતાઓના આજ્ઞા અત્યંત પ્રીતિપાત્ર બન્યા છે.

વાર્તા કથનમાં એમનાં ત્રણ અંગો છે. વાર્તા, ગેયતા એટલે ગાવાનું અને સિતાર વાદન. સિતારમાં પરજ કે ધૂન બાંધી લે છે, પછી આંતરે આંતરે ઝાલાનો સ્પર્શ આપે. સિતારની લયકારી બંધાય એથી વાર્તાની સુરાવટ બંધાય જાય છે. એથી આખું વાર્તાકથન સંગીતના આરોહ અવરોહના હિલોળમાં વહે છે.

કંઠ ઘેરો ને પડછંદા પાડતો, દુહા છંદ ગીત કવિતા રસની જમાવટ કરતા જાય. જ્યાં મીઠી

લહેકાગળી અને ગાનનો પ્રકાર વાર્તા કથનની લયકારીથી બંધાયેલો બારોટ શૈલીનો.

પ્રેમ, શૌર્ય, શૃંગાર, ભક્તિ અને દિલેરીના ભાવ વ્યક્ત કરતી વાર્તામાં ઠેર ઠેર હાસ્ય કટાક્ષ વેરતા જાય. વાર્તા કથનની એમની ગતિ બધા જ ભાવો પ્રગટ કરવા છતાં શાંતરસમાં વહે છે, ઔત્સુક્ય ધણું, આવેશ નહિ.

ભાષા સરળ, મર્માળી ને સર્વમોગ્ય હોવાથી શહેરો અને ગામડાંમાં એક સરખી ચાહના પામે છે. આ મીઠી, રાવળી મોજીલી સૌરાષ્ટ્રીય જબાન આજે ગુજરાતને પણ ઘેલું લગાડી રહી છે. કારણ કે એમનું કથન પણ મસ્ત મોજીલું અને દિલ ડોલાવણ છે.

સવાલ તો આ ખૂબ લોકપ્રિયતા પ્રાપ્ત કરી ચૂકેલી વાર્તાકથન શૈલીને લેખન શૈલીમાં ઊતારવાનો હતો. વાર્તાકથનને વાર્તાલેખનમાં ઊતારીને ગમે તેમ તોયલખેલા એટલે ઠંડા શબ્દોમાં કથનની ઉખા પ્રગટાવવી, વાર્તાના હાર્દ સાથે ભાવવાહી બનાવવી, સુદીર્ઘ કથન શૈલીમાં લેખનનું લાઘવ લાત્રું એ કેટલી વીસે સો થાય છે તે તો વાર્તાકથનના લેખક જ બાણી શકે.

પણ અજળ પ્રભુત્વ સિદ્ધ કર્યું છે શ્રી. કાનજીભાઈએ. જેવા વાર્તાકથનના તેવા જ વાર્તા લેખનના ઠાવકા ને પાવરના કયાકાર સિદ્ધ થયા છે. શ્રી. કાનજીખારોટ.

વાર્તાકથનનું હાર્દ, મર્મ વેગ, જુસ્સો અને જમાવટ તેઓ વાર્તા લેખનમાં અગ્રીશુદ્ધ ઊતારે છે. વાક્યોના તળપદા મરોડમાં ભાવ સાથે માનવમનનું ઊંડું અવગાહન ઉપસાવે છે. અને વાર્તા એકધારી પડતી આવે છે જળધોધની જેમ.

એમની આ વાર્તાકલાની સિદ્ધિ અનુભવ ચિંતન અને એકધારા વિદ્યાથી સમા અભ્યાસનું પરિણામ છે. એ વાર્તાકથન અને વાર્તાલેખનની ઉભય સિદ્ધિ પાછળ એમનું તે દિશાનું સતત પ્રગતિશીલ તત્ત્વ કામ કરી રહ્યું છે. જેવા કાનજીભાઈએ વાર્તાકથનમાં લોકપ્રિયતાનાં શિખરો સર કરવા માંડ્યાં છે તેવાં જ વાર્તા લેખનમાં પણ અવશ્ય લોકપ્રિયતાનાં શિખરો સર કરશે. કાનજીભાઈ ઉદયમાન યુગના ઉભય કલાના કલાધર છે.

હેડ ઓફિસ :

ભીચી મસ્જિદ બજાર

વિસનગર

પ્રાન્થ ઓફિસ

ફોન : ૫૩૪૫૭૩

એ-૨, નૂતન નગર

મુબઈ ૫૦ (એ એસ.)

પાતાળ ફૂવાઓમાંથી વિપુલ જથ્થામાં પાણી
મેળવવા માટે ટકાઉ અને સુવિખ્યાત
જ્યોતિ ટરબાઇન પમ્પ
કે. એસ. બી. સબમરઝીબલ પમ્પ
વાપરે।

મેળવવાનું સ્થળ :

ભારત મશીનરી કોર્પોરેશન

મેન્યુફેક્ચર્સ રીપ્રઝન્ટેટીવ્સ અને સેલિંગ એજન્ટ્સ

જ્યોતિ ટરબાઇન પમ્પ્સ, કે. એસ. સબમરઝીબલ પમ્પ્સ,
ઇલેક્ટ્રીક મોટર્સ અને સ્ટાર્ટર્સ

સહકારી ક્ષેત્રે

મોડલેમ

ભારતભરમાં

મોડલેમ

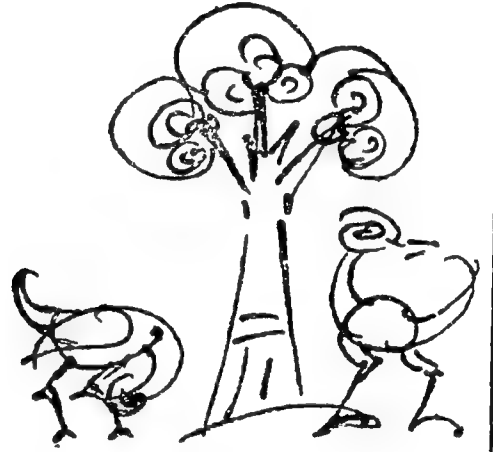
એક જ અને અજોડ સાહસ

ઉકારેટીવ લેમીનેટ્ડ શીટ્સ

ગૃહ અને ઓફીસની

અદ્યતન સંજ્ઞવટનું ઉત્તમ સાધન

જુદા જુદા આકર્ષક રંગો અને ડીઝાઈનમાં બનાવાય છે :

વિસનગર તાલુકા ઔદ્યોગિક સહકારી
મંડળી લી. વિસનગર

નિતીન એસ. પરીખ
મેનેજિંગ-ડીરેક્ટર.

રમણીકલાલ
પ્રમુખ

Gram : "WASTE MIX"

Phone : Office : 23379

Resi. : 6684

મે. જયંતીલાલ લક્ષ્મીચંદ એન્ડ કું.

કોટન, કોટન યાર્ન, કોટન વેસ્ટ, વેસ્ટ યાર્ન
મરચન્ટ એન્ડ એક્સપોર્ટર્સ

કાળુપુર : ચોખા બજાર
અમદાવાદ-૨

ગુજરાત સ્ટેટ કો-ઓપરેટીવ લેન્ડ ડેવલપમેન્ટ બેન્ક લિ.

(રજીસ્ટર્ડ ઓફિસ : અમદાવાદ)

૪૮૯, આશ્રમ રોડ,
નવરંગપુરા.
અમદાવાદ-૯.

સહકાર, લવન
ટેબરભાઈ રોડ,
રાજકોટ.

ગુજરાતના ખેડૂતોની તેમની ખેતી વિષયક નાણાંકીય
જરૂરીયાત ૧૮૧ શાખાઓ દ્વારા પુરી પાડનારી
રાજ્યની કેન્દ્રીય સંસ્થા

સભ્ય સંખ્યા, ૭.૧૭.૪૯૧

આનુષંગિક હેતુઓ માટે અત્યાર સુધી કરેલ ધીરાણ.

	સંખ્યા	ધીરાણ કરોડ-લાખ.
[૧] નવાકુવા	૧.૪૦.૦૫૬	૨૮.૬૭
[૨] જૂના કુવા	૨૮.૫૫૫	૨.૬૬
[૩] ઓઈલએન્જીન ઈલે. મોટર્સ	૧.૨૫.૩૫૧	૪૩.૫૫
[૪] ટ્રેક્ટર્સ	૨.૮૨૫	૫.૨૬

તેમજ અન્ય હેતુઓ માટે મળી
કુલ રૂ. ૯૪ કરોડ અને ૯૭ લાખનું ધીરાણ
તા. ૩૦-૬-૬૯ સુધીમાં કરવામાં આવેલ છે.

મગનભાઈ ર. પટેલ
ઉપપ્રમુખ.

હરિપ્રસાદ હ. ત્રિવેદી
આઈ. એ. એસ. રીટાયર્ડ
મેનેજિંગ ડિરેક્ટર

ઉદયભાણુસિંહજી
યુવરાજસાહેબ ઓફ પોસ્ટમંદર,
પ્રમુખ.

શ્રી. અમરેલી જિલ્લા મધ્યસ્થ સહકારી બેન્ક લી.

અમરેલી

હેડ ઓફિસ : અમરેલી

ફોન નં. ૪૦૨

: શાખાઓ :

૧: ધારી.	૨: ચલાલા	૩: ખાંભા.	૪: લાઈ	૫: લીલીયા.
૬: દામનગર	૭: વડીયા.	૮: બગસરા.	૯: બાળરા.	૧૦: રાજુલા.
૧૧: હુંગર.	૧૨: બકરાખાદ.	૧૩: કુંકાવાવ.	૧૪: હેડાણુ.	

કામકાજનું લ'હોળ.....રૂ. ૩૨૩ લાખ ઉપરાંત

૧: બેન્ક તરફથી તમામ પ્રકારની થાપણો આકર્ષક વ્યાજના દરોથી સ્વીકારવામાં આવે છે.

૨: દરેક પ્રકારનું બેન્કીંગ કામ કરવામાં આવે છે.

આ બેન્કમાં રોકાણેલ નાણાં જીલ્લાના કૃષિકારોને ખેતીનો વિકાસ તથા તેમનો આર્થિક ઉત્કર્ષ
કરવામાં સદૃઢ કરે છે. અને આથી દેશના અન્ન-સ્વાવલંબનના કાર્યમાં આ બેન્ક ફાળો આપે છે.

મ. હ. પરીખ
મેનેજર

દા. મો. પટેલ
પ્રમુખ

WITH BEST COMPLIMENTS
from

SYNBIOTICS LIMITED

Post Box No 129
Wadi Wadi
BARODA 7

MANUFACTURERS OF
BULK ANTIBIOTICS, VITAMINS & FINE CHEMICALS

TELEGRAM : "KOTAK & CO"

TELEX : 011 - 2466

PHONES : 263331 - 32. 33

KOTAK & CO.

(ESTABLISHED 1927)

EXPORTERS : IMPORTERS AND MANUFACTURERS
REPRESENTATIVES.

NAVSARI BLDG. 240. D. N. ROAD FORT
BOMCAY-1
REGD.

TRADE

EXPORTERS

COTTON YARN, PIECE GOODS,
RAW COTTON etc. ART SILK,
HOSIERY, READY-MADE GRAMENTS etc.
ENGG. GOODS.
Oil AND Oil SEEDS etc.

MARK

IMPORTERS

RAW COTTON
TEXTILE MACHINERY
H. T. L. T. INSULATORS
SCIENTIFIC TESTING
AND MEASURING
INSTRUMENTS etc.

WITH BEST COMPLIMENTS FROM

M/S. JEET TRADERS

45, SWASTIK SOCIETY, NAVARANGPURA
A H M E D A B A D - 6

Telephone Nos.
Office : 324512
328347

Resi : 351377
Cable Add : "JIKEBHI"

Keshavlal Bhikhabhai

95, TAMBAKANTA
BOMBAY - 3

EXPORTERS & IMPORTERS
YARN & PIECE GOODS MERCHANTS

ધી રાજકોટ ડિસ્ટ્રીક્ટ કો-ઓપરેટીવ બેન્ક લિ.

—મુખ્ય કચેરી—

સહકાર ભાવન, ઢબરભાઈ રોડ, રાજકોટ

—: થાપણો ઉપરના દર :-

સેવિંગ્સ થાપણ	: દર વરસે દર સેક્ટે:
સ્પે. સેવિંગ્સ	૪ ટકા
: બે. વિ મહાગીઓના બેંકૂલ સભ્યો માટે જ:	૪, ૧/૪ ટકા
કાલ ડીપોઝીટ	
ત્રણ દિવસની અરસપરસની નોટીસની શરતે	૪ ટકા
બાધી મુદતની : ફીક્સ્ડ ડીપોઝીટ : થાપણ	
: રા. ૧૦૦ અને તેથી વધુ રકમ માટે:	

૧ ત્રણ માસ માટે	૪, ૧/૨ ટકા
૨ છ માસ માટે	૫, ૧/૨ "
૩ નવ માસ માટે	૫, ૩/૪ "
૪ બાર માસ માટે	૬ "
૫ છત્રીસ માસ માટે	૬, ૧/૨ "
૬ પાંચ વર્ષ માટે	૭ ટકા

વિશેષ માહિતી માટે સંપર્ક સાધો :-

(૧) રાજકોટ-લોધીકા (૨) ગાંડલ (૩) કોટડા સાંગાણી (૪) જેતપુર (૫) ધોરાજી
 (૬) જામકંડોરણા (૭) ઉપલેટા (૮) ભાયાવદર (૯) પડધરી (૧૦) દંકારા (૧૧) વાંકાનેર
 (૧૨) મોરળી (૧૩) માળીયા (મિયાણા) (૧૪) જસદણ (૧૫) વિછીયા (૧૬) દેરડી (કુંભાજી)
 (૧૭) મોવિયા (૧૮) મોટીમારડ (૧૯) સુપેડી (૨૦) રાજકોટ-બેડીપરા (૨૧) સરધાર.

વલ્લભભાઈ પો. પટેલ

ચેરમેન

ભારતના ખેતી તેમ જ ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રના
વિકાસમાં મહત્વનો ફાળો આપતું નામ :

“કિલોસ્કર”

આજે વર્ષોના અનુભવથી ‘કિલોસ્કર’ ઉચ્ચતમ કાર્યક્ષમતા વાળા એન્જીન
ઈલેક્ટ્રીક મોટર, સ્ટાર્ટર, પંપ, ચીચોડા, શીંગકોળ મશીન વગેરે
ખેતી તેમજ ઉદ્યોગ ઉપયોગી સાધનો બનાવે છે. આપ
પણ “કિલોસ્કર”ના સાધનોમાં રોકાણ કરી સમૃદ્ધ બનો.

“કિલોસ્કર” એટલે કવોલીટી

અધિકૃત વિકેતા

કે. આર. ગોહેલ એન્ડ કું.

ગરેડીયા કુવા રોડ-રાજકોટ

મહાત્મા ગાંધી રોડ

*

ન્યુ માર્કેટ

*

વાણિયાવાડ

જૂનાગઢ

*

સુરેન્દ્રનગર

*

ભૂજ (કચ્છ)

નૂતન વર્ષાભિનંદન

મેસર્સ મહેન્દ્ર ટેક્સટાઈલ્સ

પાવરફુલ કાપડ માટે સંપર્ક સાધો

અરવિંદ એસ્ટેટ
પૃથ્વીર સોસાયટી
ઈન્ડસ્ટ્રીઅલ ઝોન પાસે
બા પુ ન ગ ર : અ મ દા વા દ - ૨૧

કુમકુમ સિલ્ક મિલ્સ

આકર્ષક ડિઝાઇન અને સુમેળ રંગોવાળા

ચુનંદી જતોની અમારી વિશિષ્ટતાઓ

આર્ટ સિલ્ક, નાયલોનના ફેન્સી કાપડ બનાવનારા, નાયલોન શર્ટીંગ,
પાલવજરી સાડી, પ્રિન્ટેડ સાડી, ફેન્સી ફ્રેક તથા નાયલોન પ્રોશે
અને પ્રોકેડ વગેરે.

ધી કુ મ કુ મ સિલ્ક મિલ્સ

સુન્દરબાગ, આગ્રા-૭૦ : મુબઈ

મેસર્સ વિસનગર ગુડઝ ટ્રાન્સપોર્ટ

ટેલીફોન નં. ૧૦૨

આપના માલ સામાનની ઝડપી વ્યવસ્થિતતા ને
સલામતી પૂર્વકની હેરફેર માટેની ઉત્તમ વ્યવસ્થા

અમદાવાદ ઓફીસ

ઠે. પ્રેમ દરવાજા
પારસી ચાલની સામે
અમદાવાદ-૧

પ્રાન્થ ઓફીસ :

સ્ટેશન રોડ
વડનગર (તા. ખેરાળુ)

*

સ્ટેશન રોડ

ખેડ બ્રહ્મા

ટેલીફોન નં. પી. પી. ૨૪૨૩૨

ગુજરાત રાજ્ય માર્ગ વાહનવ્યવહાર કોર્પોરેશન

દ્વારા

પ્રવાસી જનતાને અપાતી સુવિધા અને સગવડો.

અદ્યતન બસ-સ્ટેશનો, આરામગૃહો,
ઉપાહારગૃહો, પીક-અપ-સ્ટેન્ડ,
સ્ટોલ વિ.

ઠંડા પાણીની વ્યવસ્થા

○

રીઝર્વેશન અને પ્રાયોરીટીની
વ્યવસ્થા.

○

વિદ્યાર્થીઓને ગ્રામ સર્વિસમાં
ફ્રી ટિકેટ અને શહેરી સર્વિસમાં
પપ ટિકેટ કન્સેશન.

○

અધિજનોને બસ-સાડામાં ૫૦ ટિકેટ
કન્સેશન.

○

લાંબા અંતરની મુસાફરી
માટે દિવસની તેમજ રાત્રીની
બસ સર્વિસ.

○

સરકાર ચોજીત હરિક્ષામાં
ભાગ લેવા જતા હરિક્ષાને
કન્સેશન.

○

આરામદાયક મુસાફરી માટે
લક્ઝરી બસ સર્વિસ.

આપના માલ સામાનની સુરક્ષિત
અને ઝડપી હેરફેર માટે એસ. ટી.
પાર્સલ સર્વિસ.

ગુજરાત રાજ્ય માર્ગ વાહનવ્યવહાર કોર્પોરેશન,

વાહનવ્યવહાર ભવન, અમદાવાદ-૨૨.

WITH BEST COMPLIMENTS

મે. આર. આર. ટેક્ષટાઇલ્સ

ટેલીફોન નં : ૪૫

સૂતરમાંથી પાવરલુમ્સનાં બધી જાતના કાપડના જથ્થાબંધ ઉત્પાદક તથા
જથ્થાબંધ વેચનાર

ઉત્તર ગુજરાતની મોટી પાવરલુમ ફેક્ટરી

મે. આર. આર. ટેક્ષટાઇલ્સ

વેરાવાગ્રણ : વિજયપુર

WITH BEST COMPLIMENTS

મે. અંબિકા સાર્ઈઝીંગ વર્ક્સ

વિનપુર તાલુકાની મોટી પાવરલુમ ફેક્ટરી

સૂતરમાંથી પાવરલુમ કાપડના જથ્થાખંધ
ઉત્પાદક તથા જથ્થાખંધ વેચનાર
પાવરલુમ કાપડ માટે એક વખત
અચૂક મળેા અથવા લખેા

મે. અંબિકા સાર્ઈઝીંગ વર્ક્સ

મુ: વેડા

પો. : પિલવાઈ

તા: વિનપુર

WITH BEST COMPLIMENTS

ભાવસાર વનમાળીદાસ ત્રીકમદાસ એન્ડ કું.

હાથવણાટ તથા રંગાટી કાપડ તથા
મૂતરના વહેપારી

૪ દરબારગઢ રોડ
વડનગર : ઉ. ગુજરાત

Phone :

Office : 319778 : 319674

Res : 243208

Telex : Foot Fert, No. 503

Grams : IN BURCORP.

BOMBAY - 2

A NAME FOR EXPORTS FOR ALL COTTEN YARN

INDO BURMA TRADING CORPORATION

Johri Mansion : 5th Floor
259: Kalbadevi Road, BOMBAY - 2

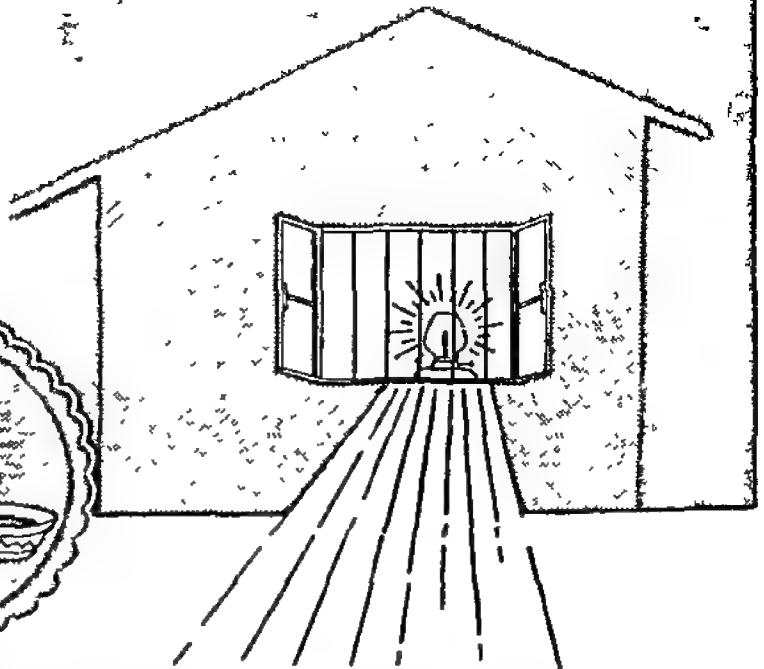
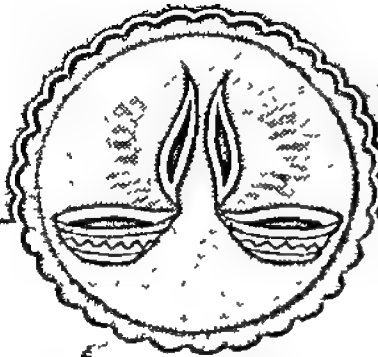
Branch :

115, B. Netaji Subhashachandra Bose Road
MADRAS - 1

Telex : 041 - 509

Gram : BURMA TRADE

Phone : 39123 533916

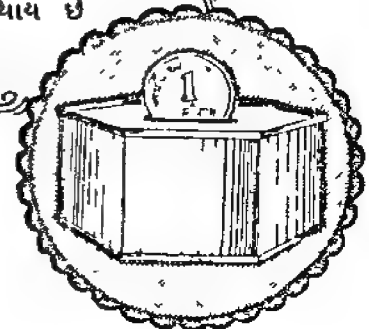

એક દીવાથી બીજો દીવો પેટાય છે... એક નાનકડી
જ્યોત ઘર આખામાં અજવાળું કરી મૂકે છે...

આપ રોજ એક એક પૈસો કે એક એક
રૂપિયો બચાવતા બાંધો તો એ નાનકડી
બચતમાથી મોટી રકમ બનીને રાષ્ટ્રના
ઉપયોગી કાર્યોમાં મદદરૂપ થાય છે

નાની બચત

નાનેરા પ્રયાસોનું મોટું પરિણામ

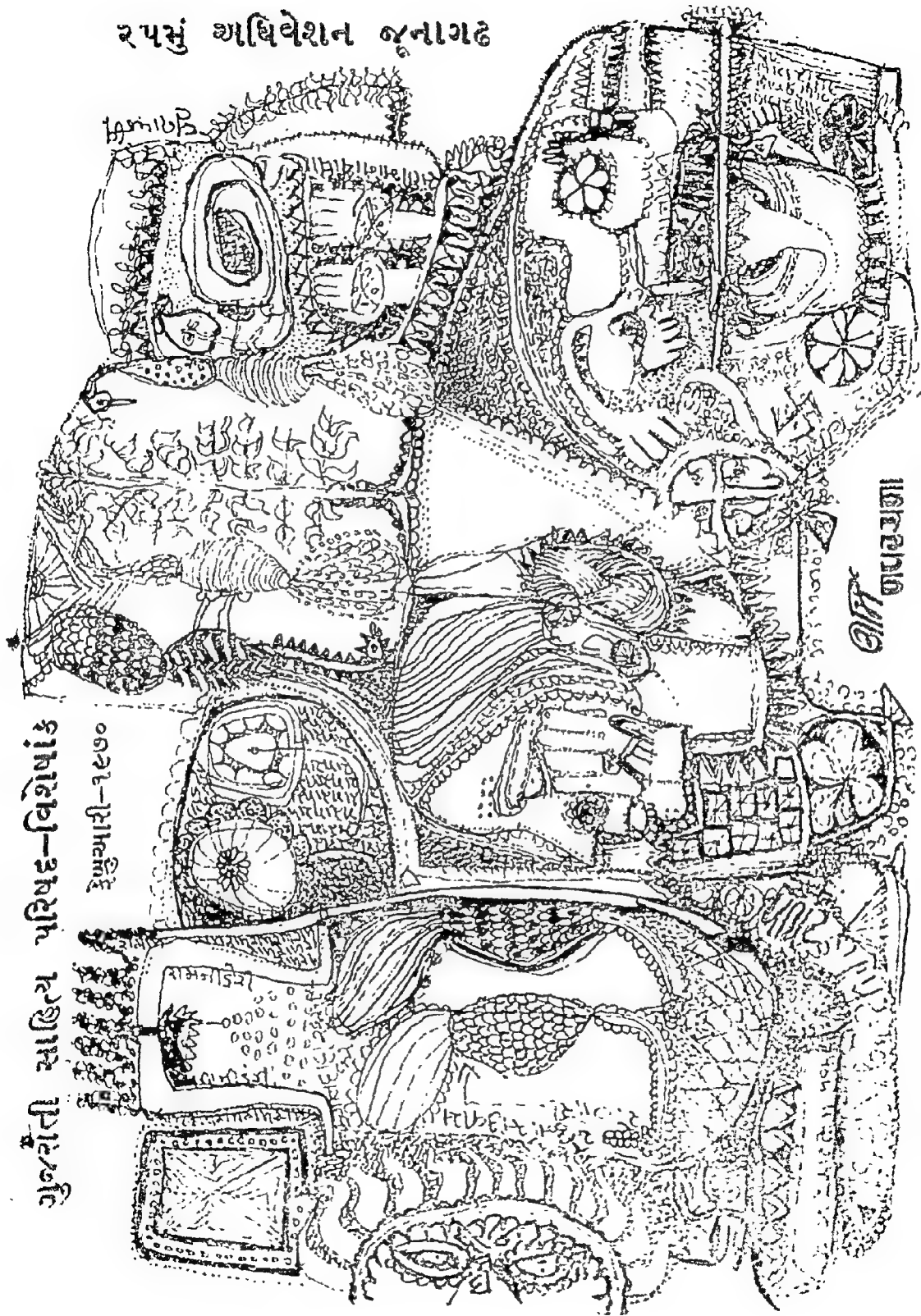
ગુજરાત સરકારના માનિતી ખાતા તરફથી પ્રકાશિત

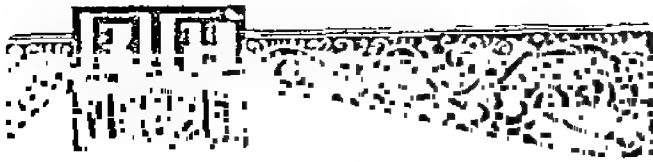
પ્રકાશક : ઇન્ડિયન મો. દલે : મુદ્રક ને મલિક : જયમલ પરમાર : ૧૩, જાનનાથ પ્લોટ, રાજકોટ.
મુદ્રણાલય : સુરત મુદ્રિકા, ડૉ. યાજ્ઞિક રોડ, કન્યા છાત્રાલય સામે ગેસમેર્ચ, રાજકોટ-૧

રપસું આધિવેશન જૂનાગઢ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ-વિશેષાંક

ફેબ્રુઆરી-૧૯૭૦

તંત્રીઓ : ઇશ્વરલાલ દવે • જયમદલ પરમાર

વર્ષ : ૪૦ : ફેબ્રુઆરી '૭૦ : અંક ૧૧ : સળંગ અંક : ૪૭૯

‘જીર્મિ’ નવરચનાતાં સર્વ લખાણો કેપી શપ્તથી રક્ષિત છે,

નરસિંહને.....	મનસુખલાલ ઝવેરી ૬૮૫
ધ્વનિ એનો..	હસિન ખૂચ ૬૮૫
સા. ૫ નો આ અધિવેશન અંક	તંત્રીઓ ૬૮૬
ક હસામનજીનું મૃત્યુ વર્ષ....	ડોલરભાઈ માંકડ ૬૮૭
શુ સા. પરિવેશના અધિવેશનો	વિક્રમકિશોર ખૂચ ૬૮૯
જૂનાગઢનું સા. ૫ અધિવેશન..	જયમદલ પરમાર ૬૯૨
સંસ્કૃતિ દર્શન ..	ઈન્દુકુમાર જોષી ૭૦૪
શેરી વળાળી સજ્જ કડુ.	લલિત વસાવડા ૭૦૫
ગુજરાત અને લોકસાહિત્ય...	જયમદલ પરમાર ૭૦૯
જૂનાગઢનું યાદગાર ગરતુ અધિવેશન ..	પીતાનર પટેલ ૭૧૨-અ
સ્ત્રીશોના અધિવેશન.... ૭૧૨-ક
રક સાહિત્ય અને સ્વાગત...	ગુલાબ અદાણી ૭૧૩
કડીરૂપ બનતુ જોષીએ....	રાજ્યપાલ ત્રીમજારાજ ૭૧૯
અભિજ્ઞાન અર્પણ .	ઉમાશંકર જોષી ૭૨૧
વિન્દેમ દેવતા નાયમ્ .	નુદરમ્ ૭૨૩
વિંચનનો અત .	મુરેશ હ. જોષી ૭૩૦
શોવયત્રા..	કેશવરામ કા. શાસ્ત્રી ૭૩૮
ગ્રાધી દર્શન ..	મનુભાઈ પચોતી ૭૫૩
‘વિવેચનનો અત ૧’ વિશે દૂક ચર્ચા ..	ઉત્તેન્દ્ર પડ્યા ૭૬૦
પરિવર્તે નવો વળાક લોગો....	ઝીણાભાઈ દેસાઈ ૭૬૨
શુ સા. ૫. ૨૫મું અધિવેશન..	કેશવરામ કા શાસ્ત્રી ૭૬૫
શુ સભા? શુ વીસર...	ચિત્તરંજન રાજ ૭૬૭
યાદના આયોગમા ..	દિવ્યકાન નાચાવટી ૭૭૦
રામનું મોણ ભરતને લાધ્યુ ..	રતુભાઈ અદાણી ૭૭૩
ધન્ય એ અવસર ! ..	હરનુભાઈ ગદાની ૭૭૬
સજ્જન સુભાગ્ય સંવત્તી .	જયમદલ પરમાર ૭૮૫
છેડી રસિક ખીન ને....	લલિત વસાવડા ૭૮૬
લલિતજાની યાદ	મંત્રીઓ આ. સ ૭૮૦

આહકોને —

* દર માસની પહેલી તારીખે અંક પ્રગટ થાય છે.

* કોઈપણ મહિનાથી આહક થઈ શકાય છે.

* આહકોને અંક પંદર દિવસ સુધી ન મળે તો તે વિભાગની પોસ્ટ ઓફિસે તપાસ કર્યા બાદ કાર્યાલયને જણાવવું. અંક સિલિકમાં હશે તો મોકલશે.

* સરનામું બદલાયાની ખબર અંકની પ્રસિદ્ધિ પહેલાં પંદર દિવસે આહકે આહક નંબર સાથે કાર્યાલયને પહોંચાડવી.

‘જીર્મિ-નવરચના’ના લવાજમના દર વાર્ષિક-દેશમાં રૂ. ૧૦-૦૦ વાર્ષિક-પરદેશમાં રૂ. ૨૧-૦૦

લેખકોને—

* લેખ, વારતા કે કવિતા વગેરે ન સ્વીકારતાં પરત મેળવવા ઇચ્છનારે જરૂરી ટિફિડ સાથે જ ખીડવી.

આ માસિકમા પ્રસિદ્ધ થતા વિચારો જ તે લેખકોના હોય છે. તંત્રીઓ તે વિચારમાં સંમત જ હોય તેવું માનવું નહિ.

પ્રકાશકોને—

* બદલાના સાપ્તાહિક, પાક્ષિક કે માસિક વગેરે તથા અવલોકન માટેનાં પુસ્તકો નીચેના સરનામે મોકલવાં.

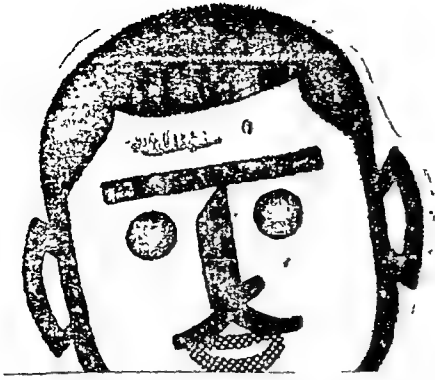
એજન્ટોને—

* ‘જીર્મિ-નવરચના’ના વેચાણ અને આહકો અંગેના પત્રવ્યવહાર નીચેના સરનામે કરવો.

જીર્મિ-નવરચના કાર્યાલય
૧૨, ભગનાથ પ્લોટ
રાજકોટ (જિ. રાજકોટ)

પ્રકાશક ઇશ્વરલાલ મો. દવે : મુદ્રક ને મલિક : જયમદલ પરમાર : ૧૩, જાનનાથ પ્લોટ, રાજકોટ.

મુદ્રણસ્થાન : સુરેષ મુદ્રિકા, ડૉ. યશિક રોડ, કન્યા છાત્રાલય સામે : રેસકોર્મ, રાજકોટ-૧

“ગમે તે સ્વીકારે ગત સમય કેરા સ્મરણમાં”

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના રજતજયંતી અધિવેશન નિમિત્તે આ અધિવેશનની ‘સ્મૃતિ પ્રસાદી’ સંકલિત કરતો ‘ઊર્મિ નવરચના’નો આ વિશેષાંક પરિષદના પ્રતિનિધિઓ તથા સ્વાગત સમિતિના સદસ્યો-મિત્રોને એક અમોલા સંભારણાઈ મોકલાઈ રહ્યો છે.

આશા છે “માણ્ય” તેનું સ્મરણ કરવું એમ એક લઠાણું” રૂપ આ પ્રયાસ બની રહેશે.

સ્વાગત સમિતિ

યુ. સા. પરિષદ અધિવેશન રૂપમું

જૂનાગઢ ૧-૨-૭૦

વિક્રમકિશોર બૂચ-પ્રકુલ નાણાવટી

દિલસુખરાય દવે - ડૉ. મહેન્દ્ર દવે

અ. સૌ. વનલીલા માંકડ

મંત્રીઓ

સ્વાગત સમિતિ

૭૬૮ ૪૮૮

ગુજરાત સ્ટેટ ફે-ઓપરેટીવ લેન્ડ ડેવલપમેન્ટ બેન્ક લિ.

(રજીસ્ટર્ડ ઓફિસ : અમદાવાદ)

૪૮૯, આશ્રમ રોડ,
નવરંગપુરા.
અમદાવાદ-૯.

સહકાર, ભવન
ટેપરભાઇ રોડ,
રાજકોટ.

ગુજરાતના ખેડૂતોની તેમની ખેતી વિષયક નાણાંકીય
જરૂરીયાત ૧૯૧ શાખાઓ દ્વારા પુરી પાડનારી
રાજ્યના કેન્દ્રીય સંસ્થા
સભ્ય સંખ્યા, ૭,૩૯,૭૮૧
આનુષંગિક હેતુઓ માટે અત્યાર સુધી કરેલ ધીરાણ.

	સંખ્યા	ધીરાણ કરોડ-લાખ.
[૧] નવાકુવા	૧,૪૩,૦૭૦	૩૧.૯૨
[૨] જૂના કુવા	૩૦,૨૪૭	૨.૭૪
[૩] ઓઈલએન્જીન ઈલે. મોટર્સ	૧,૨૯,૪૫૧	૪૫.૪૪
[૪] ટ્રેક્ટર્સ	૩,૦૪૮	૫.૪૮

તેમજ અન્ય હેતુઓ માટે મળી
કુલ રૂ. ૯૯ કરોડ અને ૫૩ લાખનું ધીરાણ કરેલ છે.

મગનભાઈ ર. પટેલ
ઉપપ્રમુખ.

હરિપ્રસાદ હ. ત્રિવેદી
આઈ. એ. એસ. રીટાયર્ડ
મેનેજિંગ ડિરેક્ટર

ઉદયભાણુસિંહજી
પુતરાજસાહેબ ઑફ ચેરમનર,
પ્રમુખ.

ધીરાણ-વસુલાતનું સંકલન ન કરીએ તો
સહકારી પ્રવૃત્તિ ઉણપવાળી લાગશે

: ચિતરંજન રૂગનાથ રાજ

દેશની કાયાપલટ કરવાના કાર્યમાં આર્થિક
અને સામાજિક ક્રાંતિ અનિવાર્ય છે. જે સહ-
કારી પ્રવૃત્તિ દ્વારા શક્ય બનાવી શકાય તેમ છે.

ઉના તાલુકા સહકારી ખરીદ વેચાણ સંઘ લી.

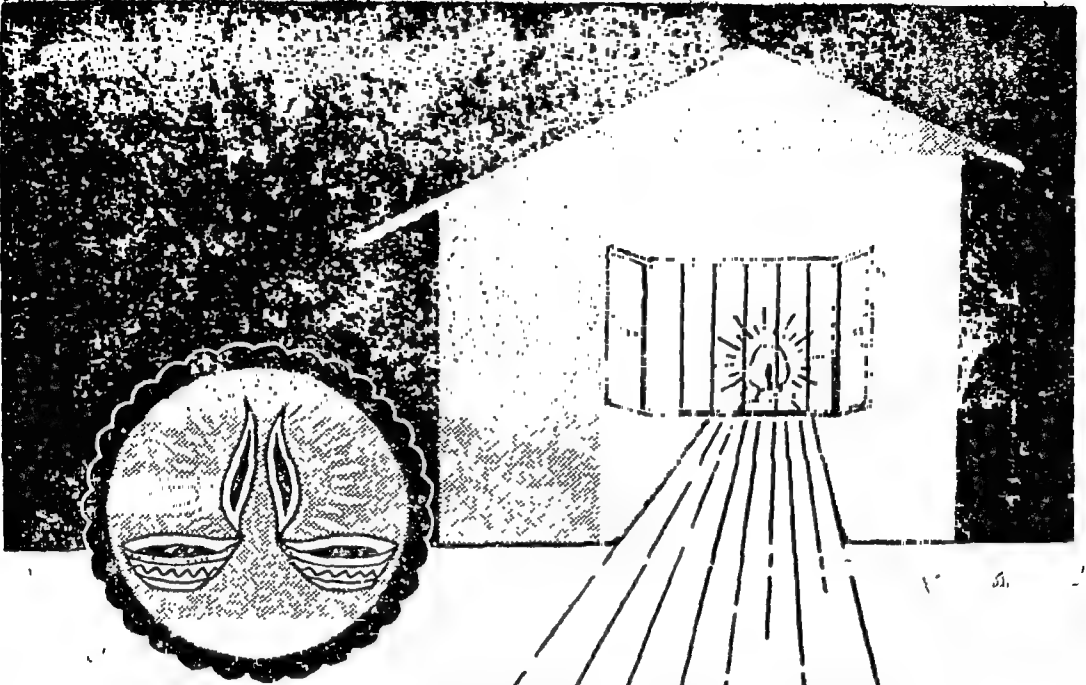
(રજી. નં. ૧૪૫૬ તા. ૨૫-૬-૧૯૫૬)

જનીંગ ફેક્ટરી એન્ડ ઓઈલ મીલ

દેવવાડા રોડ, ઉના (જૂનાગઢ જિલ્લો)

સલાસદ સંખ્યા=૬૦ મંડળીઓ : શેરબંડોળ રૂ. ૨૩૨૪૪૨/-
ઓડીટ વર્ગ-અ

ચંદ્રશંકર લાભશંકર જાની
પ્રમુખ.

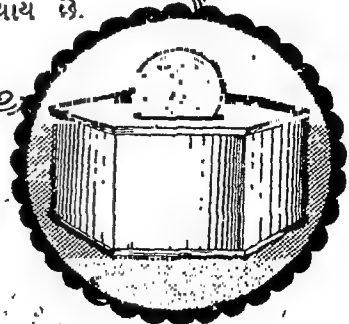
એક દીવાથી બીજો દીવો પેટાય છે ... એક નાનકડી
જ્યોત ઘર આખામાં અજવાળું કરી મૂકે છે ...

આપ રોજ એક એક પૈસો કે એક એક
રૂપિયો બચાવતા બચો તો એ નાનકડી
બચતમાંથી મોટી રકમ બનીને રાષ્ટ્રનાં
ઉપયોગી કાર્યોમાં મદદરૂપ થાય છે.

નાની બચત

નાનેરા પ્રયાસોનું મોટું પરિણામ

ગુજરાત સરકારના માહિતી ખાતા તરફથી પ્રકાશિત

ટ્રાન્ઝીસ્ટર રેડિયો ભેટ !

લાયબ્રેરીઓના સંચાલકો માટે ઉત્તમ તક

તમારા બજેટ પ્રમાણે પુસ્તકો ખરીદો, અને નીચે મુજબ ભેટ મેળવો.

રૂ. ૨૦૦ નાં પુસ્તકો લેનારને રૂ. ૭૫નાં પુસ્તકો ભેટ, ઉપરાંત
એક એલારામ ધડિયાળ ભેટ મળશે.

રૂ. ૩૦૦ નાં પુસ્તકો લેનારને રૂ. ૧૦૦ નાં પુસ્તકો ભેટ, ઉપરાંત
ફીલીપ્સનો મીડિયમવેવ ટ્રાન્ઝીસ્ટર રેડિયો વિક્રમ
ભેટ મળશે.

રૂ. ૪૦૦ નાં પુસ્તકો લેનારને રૂ. ૧૨૫ નાં પુસ્તકો ભેટ, ઉપરાંત
ફીલીપ્સનો ટ્રાન્ઝીસ્ટર રેડિયો બહાદુર ભેટ મળશે.

અમારા એકસો લેખકોના નવા સૂચિપત્રમાંથી પુસ્તકો પસંદ કરી
ઉપર મુજબ ભેટો મેળવો.

આવી અમુલ્ય તક ફરી નહિ મળે.

આ યોજના ૩૧ માર્ચ ૧૯૭૦ સુધી જ અમલમાં રહેશે.

સૂચિપત્ર માટે લખો

ભારતી સાહિત્ય સંઘ પ્રા. લિ.

ફરનાન્ડિઝ બ્રીજ

૬૪, ગાંધી રોડ : અમદાવાદ

નરસિંહને

જન્મના, જાતિના, વર્ણના જૂઠડા-
લેદ હરે કઇ તેં ફગાવી,
હરિતણા જન ગણી સ્વજન, તે સંગમાં
સકલ સંસાર હીધો ખિછાવી.

જોયું તે ગાયું ને અજબ અનુભૂતિને
રસમધુર વાણીમાં વ્યક્ત કીધી;
ધન્ય રે ધન્ય નરસિંહ નર! ધન્ય! તેં
ધન્ય શુજરાતની લોભ કીધી.

જીવન ને કવનના પરમ અદ્વૈતને
સાધતી ખાલી તેં અજબ પ્રીધી,
ધન્ય રે ધન્ય નરસિંહ નર! ધન્ય! તેં
ધન્ય શુજરાતની લોભ કીધી.

શ્રી. મનસુખલાલ ઝવેરીના
કાવ્યમાંથી

ધ્વનિ એનો

ફરી ફરી વતસલ જનમંગલ
ધ્વનિ એનો સાંભરે,
કિરણ ફૂટતાં નવાં યુગે યુગ
આશિષ એની વરે.

કોટિ કોટિની આરત મૂંગી,
હતી ધબક જે રગરગ ઊંડી;
એ જ અહો કંઠે ગાંધીને
પ્રાણ અલિનવ ધરે.

પથથર પથથર નિર્ઝર પ્રગટયા
ધરા-ગગનના છેડા ધબકયા
અહો, ગાંધી ઉદ્ધાર કાળની
કલગી થઈ ફરફરે.

—હસિત શૂચ

સાહિત્ય પરિષદનો આ અધિવેશન અંક

—ત્રીઓ

જૂનાગઢ સાહિત્ય પરિષદના ૨૫મા અધિવેશને જે સાંસ્કારિક ચેતના જગતી છે તેનાથી પ્રેરાઈને 'ઊર્મિનવરચના'નો આ ફેબ્રુઆરી અંક અધિવેશનના વિશેષાક તરીકે પ્રગટ કરતા અમે ઘણી ઘણી રીતે કૃતાર્થતા અનુભવીએ છીએ

જે કાર્ય ઘણા વર્ષોની જહેમતથી પૂરતું નથી સધાતું તે કોઈક વિરલ પ્રસંગથી એકાએક આકાર લઈ જાય છે હેશ અને ખાસ કરીને ગુજરાત રાજકીય વિષમતામાંથી પસાર ન થતા હોત તો સાહિત્ય પરિષદના ૨૫મા અધિવેશને જગાવેલી ચેતનાનો અનુભવ સાર્વત્રિકરીતે સમગ્ર ગુજરાતને સામયિકો દ્વારા પણ પૂરતા પ્રમાણમાં થયો હોત

ઉલટ પક્ષે એવો અનુભવ થયો કે બધી રાજકીય વિષમતા વચ્ચે પણ પ્રમજ્જનની સાંસ્કારિક ચેતના જગતી અને વિકસતી જ રહે છે શ્રી સ્નેહ રશ્મિએ આ અંકમાં પ્રગટ થયેલા એમના લેખમાં એનો સૂચકરીતે નિદેશ કર્યો છે

જૂનાગઢના ૨૫મા અધિવેશનના રોકાણને કારણે જ 'ઊર્મિનવરચના'નો જાન્યુઆરી અંક તો ૧લીને બદલે તો ૫મીએ પ્રગટ કરી શકાયેલો એ પછી તો અધિવેશનનો વિશેષાકની તૈયારી કરવા માટે સમયનો ઘણો દૂકો ગાળ્યો જ રહેતો હતો એ દૂકો ગાળ્યામાં જે કોઈ શક્ય બની શક્યું છે તે સાહિત્ય પરિષદની જૂનાગઢની સ્વાગત સમિતિને જ આભારી છે જેટલું સાહિત્ય પ્રગટ કરી શકાયું છે તેટલું મેળવી આપનામાં સ્વાગત સમિતિએ એક દિવસનોય નિલબ થવા દીધો નથી

આ સહાયતા અને આ તત્પરતા નહોત તો આ વિશેષાક અમે પ્રગટ ન કરી શકત આ અંકમાં પ્રગટ થયેલી તરતીરો અને અથ બોલસ પણ સ્વાગત સમિતિને જ આભારી છે

આખર 'ઊર્મિનવરચના' જે સાર્વત્રિક મૂલ્યો

લઈને આગળ વધી રહ્યું છે તે સાહિત્ય પરિષદ અને સ્વાગત સમિતિના સંસ્કારયત્રમાંથી પોતાની જાતને જુદી તારીને કેવી રીતે બેધ શકે ? એટલે આ વિશેષાક પણ એવી આત્મીયતાના જ ફલસ્વરૂપ છે

આ અંકમાં સાહિત્ય પરિષદના અગ્રેસરોના અને જે ખીળ લેખો પ્રગટ થયા છે તેનો આભાર માનતા એટલા માટે જ દિલ સહાય અનુભવે છે અને 'ઊર્મિનવરચના' લોકસાહિત્યની નાનકડી જે એક જેહાદ લઈને જૂઝતું હતું તે શિષ્ટસાહિત્ય અને લોકસાહિત્ય વચ્ચેની દીનાલને ૨૫મા અધિવેશને સહજભાવે તોડી નાખી છે ત્યારે તો ખાસ કરીને અધિવેશનના વિશેષાકનો આ નાનકડો પ્રયાસ સરસ્વતીમાં સંગમિત થયેલા બે સાહિત્ય પ્રવાહો પછીના એક મગલ પ્રારભરૂપ છે

મે વર્ષ પહેલા 'ઊર્મિનવરચના'ને અમે નવો એક આપ્યો ત્યારે અમે 'વિકસતસાહિત્ય અને લોકસાહિત્યનો સમ વય સાધતું એવી લાવના સાથે નવ પ્રયાણ કરેલું અમારી એ લાવના ૨૫મા અધિવેશના એકાત્મલાનથી સાકાર થઈ જઈયાનો આનંદ અમે પ્રગટ કર્યા સિવાય રહી શકતા નથી

આ અંકનું મુખપૃષ્ઠ શોભાવતા ચિત્ર માટે અમે શ્રી વૃંદાવન સોલંકીના આભારી છીએ સ્વાગત સમિતિની સચ્ચદ્ 'આર્ટિસ્ટ'ની રજીસ્ટ્રેશન એ ચિત્ર મુખપૃષ્ઠ ઉપર આપેલ છે આધુનિક ટેકનીકથી લોકકળાના મોનીફને ઉત્સારાની શ્રી વૃંદાવન સોલંકીની કલાદક્ષતા ધ્યાનદને પાત્ર છે શ્રી ખતુભાઈ રામના શબ્દોમાં આજે તેઓ ગુજરાતના કલાક્ષેત્રે કાઠ કાઢી ગયેના છે

અતમા શ્રી ઉમાશંકર જોરીના પ્રમુખપદની નિવૃત્તિના વ્યાખ્યાનનો જે ભાગ આ અંકમાં છપાયો છે તે 'આકાશનાણી રાજકોટના સૌજન્યના પણ અમે આભારી છીએ

ચારણ કવિરાજ ઈસરદાનજીનું મૃત્યુ વર્ષ

શ્રી ડાહરભાઈ માંકડ (કુલપતિ સૌ. યુનિ.)

ઈસરદાનજીના જન્મ અને મરણના સમય માટે થોડો વિવાદ છે. રાજસ્થાનમાં નીચેનો દુહો પ્રચલિત છે :

પનરાસૌ પિચ્યાણુવૈ જન્મ્યાં ઈસરદાસ
ચારણ વરણ ચકારમે' ઉણ્દિન હુવૌ ઉભસ
મોતીલાલ મનોરિયા (હાલાં ઝાલા રા કુંડળિયા ભૂમિકા પૃ. ૨)

આ પ્રમાણે ઈસરદાનનો જન્મ સં. ૧૫૮૫માં થયો હતો. પણ યદુ (તૃતીયખંડ પ. ૧૨૩) નીચેનો દુહો આપે છે :

સવંત પંનર પંનરમે' જનમે ઈસરચંદ
ચારણ વરણ ચકારમે' ઉણ્દિન હુવૌ આનંદ
સર^૧ ભૂ^૧ સર^૨ શશી^૧ બીજ ભૃગુ શ્રાવણ સિતપખ સાર
સમય પ્રાત સુરા ઘરે ઇસરમે' અવતાર

આ પ્રમાણે ઈસરદાનનો જન્મ સં. ૧૫૧૫ના આવણ સુદ ૨ શુક્રવારે થયો હતો.

ડો. મનોરિયા પ્રમાણે (એ જ પૃ. ૬) ઈસરદાનનું મૃત્યુ સં. ૧૬૭૫ની આસપાસ ૮૦ વર્ષની ઉંમરે થયું.

યદુ (૩, પૃ. ૧૨૮)માં નીચેનો દુહો છે :

સંવત સોળ બાવીસ બુધ સુદ નવમી મધુમાસ
ઈશાણુંદ કવિ ઉદ્ધરે વિશ્વ કરેા વિશ્વાસ.

આ પ્રમાણે ઈસરદાનનું મૃત્યુ સં. ૧૬૨૨માં ચૌત્ર સુદ નવમીના દિવસે બુધવારે થયું. આ અનુશ્રુતિ મુજબ ઈસરદાનજી ૧૦૭ વર્ષની ઉંમરે દેવ થયા.

ઈસરદાનજી જન્મ રાવળના બારેટ હતા-જન્મ રાવળ સં. ૧૬૧૮માં મૃત્યુ પામ્યા. તે પછી સં. ૧૬૨૦માં ધોળના જન્મ જસાજી રણમાં પડ્યા તે પ્રસંગે ઈસરદાનજીએ જ 'હાલાં ઝાલાં રા કુંડળિયા'નું કાવ્ય રચ્યું હતું એમ ડો. મનોરિયા માને છે અને તે સ્વીકારવા યોગ્ય છે.

ઈસરદાનજીના મૃત્યુ વિશે નિર્ણયાત્મક પૂરાવા મળે છે. ઈસરદાનનાં એક પત્ની સોનબાઈ હતાં અને ઈસરદાનના મૃત્યુના સમાચાર સાંભળીને એ સતી થયાં હતાં. તેનો પાળીઓ આજે પણ મોરબીથી ત્રીશેક કિલોમીટર દૂર માળિયા પાસેના વીરવદરકા ગામમાં છે. વીરવદરકા ગામની પશ્ચિમે ડાડાનો ઓરડો કહેવાય છે તેમાં વચ્ચે આ સતીનો પાળીઓ છે અને આજુબાજુ બીજ શૂરાપુરાના પાળીઆઓ છે. ઓસરી ઉતાર ઓરડો છે. પાળીઆમાં સતીનો હાથ છે અને તેમાં નીચે મુજબ લખાણ છે :

૧ સંવત સોળ બાવીસ સદ તે

૨ રસ અષ્ટમ માસ ઈશાણુંદ ૬

૩ વ... ..

.... ..

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના રપમા અધિવેશનના

પ્રમુખો, સ્થળ અને સાલ

પ્રમુખો	સ્થળ	સાલ	
(૧) શ્રી ગોવર્ધનરામ મા. ત્રિપાઠી	અમદાવાદ	૧૯૦૫	
(૨) ,, કેશવલાલ હ. ધ્રુવ	મુંબઈ	૧૯૦૭	પરિષદના વરણી
(૩) ,, અંબલાલ સાકરલાલ દેસાઈ	રાજકોટ	૧૯૦૯	ચયેલા હોદ્દાદારો
(૪) ,, રસુદોડભાઈ ઉદયરામ દવે	વડોદરા	૧૯૧૨	પ્રમુખ
(૫) ,, નરસિંહરાવ ભોળાનાથ દિવેટિયા	સુરત	૧૯૧૫	શ્રી. સુન્દરમ
(૬) ,, હરગોવિંદ દ્વા. કાંટાવાળા	અમદાવાદ	૧૯૨૦	ઉપપ્રમુખ
(૭) ,, કમળાશ કર પ્રાણશ કર ત્રિવેદી	ભાવનગર	૧૯૨૪	શ્રી. ઝીણાભાઈ દેસાઈ-
(૮) ,, રમણભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠ	મુંબઈ	૧૯૨૬	સ્નેહરશ્મિ.
(૯) ,, આનંદશંકર બાપુભાઈ ધ્રુવ	નડિયાદ	૧૯૨૮	શ્રી. ચશવંત શુક્લ
(૧૦) ,, ભોળાભાઈ જીવણજી દેસાઈ	નડિયાદ	૧૯૩૧	મંત્રીઓ
(૧૧) ,, કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી	લાઠી	૧૯૩૩	શ્રી. શુભાષદાસ બ્રોકર
(૧૨) ,, મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી	અમદાવાદ	૧૯૩૬	શ્રી. પીતાંબર પટેલ
(૧૩) ,, શ્રી કનૈયાલાલ મુનશી	કરાંચી	૧૯૩૭	શ્રી. વિનોદ અધ્યયુક્ત
(૧૪) ,, અરદેશ કરામજી 'બબરદાર'	અંધેરી	૧૯૪૧	કોષાધ્યક્ષ
(૧૫) ,, વિદ્યાગૌરી રમણલાલ નીલકંઠ	વડોદરા	૧૯૪૩	શ્રી. ઠામુભાઈ શુક્લ
(૧૬) ,, રામનારાયણ વિ. પાઠક	રાજકોટ	૧૯૪૬	કારોબારીના અન્ય સભ્યો :
(૧૭) ,, કનૈયાલાલ મા. મુનશી	જૂનાગઢ	૧૯૪૯	શ્રી. ઉમાશંકર જોષી
(૧૮) ,, હરસિદ્ધભાઈ વ. દિવેટિયા	નવસારી	૧૯૫૨	શ્રી. અનંતરાય રાવળ
(૧૯) ,, કનૈયાલાલ મા. મુનશી	નડિયાદ	૧૯૫૫	શ્રી. ભોગીલાલ સાંડેરા
(૨૦) ,, કાકાચાહેબ કાલેલકર	અમદાવાદ	૧૯૫૯	શ્રી. નટવરભાઈ પંડ્યા
(૨૧) ,, વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી	કલકત્તા	૧૯૬૨	—ઉશનસ
(૨૨) ,, રસિકલાલ છા. પરીખ	મુંબઈ	૧૯૬૪	શ્રી. હીરાબહેન પાઠક
(૨૩) ,, ન્યોતીન્દ્ર હ. દવે.	સુરત	૧૯૬૬	
(૨૪) ,, ઉમાશંકર જો. જોશી	દિલ્લી	૧૯૬૮	
(૨૫) ,, ત્રિભુવન પુ લૂહાર 'સુન્દરમ'	જૂનાગઢ	૧૯૬૯/૭૦	

*

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનાં અધિવેશનો

(એક વિહંગાવલોકન)

શ્રી. વિક્રમકિશોર ખૂચ

“...સાહિત્યની દુનિયામાં જે જૂનાગઢે પોતાના નામની એક અમર કોતરણી કરી. ભક્ત કવિ નરસિંહ જૂનાગઢની માતા હોય, ગુજરાતી ભાષાને કવિતાનો કંઠ આપનારો જૂનાગઢનો નરસૈંયો હોય. અને નરસૈંયાનું રચેલું, ગાંધીજીએ ગાયા પછીથી આપણી દુનિયાના કરોડો માનવીઓના કંઠમાં મઢાઈ ગયેલું, “વૈષ્ણવજન તો તેને રે કહીએ...” હું જગપ્રસિદ્ધ કાવ્ય પણ જૂનાગઢની સાહિત્ય રસિક ભૂમિને માથે જ પ્રકટયું હતું. અહીંથી થોડેક દૂર વસેલા કાઠિયાવાડના નંદનવન સમા ચોરવાડમાં પણ સાહિત્યનો બીચો હતો તો ગાંધીજી કાલ સુધી જ ફોરેલો હોય, “સ્વર્ગ”નાં પુસ્તકોના લોકપ્રિય કર્તા અમૃતલાલ પઠિયારની મંડળી રમણીય ચોરવાડમાં હતો તો હમણાં જ વસતી હતી.

“આરણી સાહિત્ય સોરઠમાં ફૂલી અને ફાલી રહ્યાં... અંધારી અથવા અજવાળી રાતે સાંભળો તો સોરઠના રખારીની વિલક્ષણ હલક હૈયાને હલાવવાનું હજુય કારણ બને. મહાગુજરાતના સાહિત્યકારોને જૂનાગઢના ગિરિ અને ગિરનાં નેસડાઓએ આપેલી વસ્તુઓનો હિસાબ સાહિત્યના કોઈ રસિયાએ રાખ્યો ખરો? ગળાંની હલક, દિલની કવિતા, આંખમાં વસતી કદંપના અને અંગમાં ઉછળતો ઉત્સાહ —આવા સોરઠના સીમાડે મહાગુજરાતના આવતી કાલના સાહિત્યને લગતી આશાઓ પણ જરાય ઓછી નથી....”
(સ્વ. શ્રી સામળદાસ ગાંધી)

આ નરસૈંયાની ભૂમિમાં, સાહિત્યરસિક ભોમકામાં અને આવતીકાલની આશાઓનાં પિયુષ ઉદરમાં સમાવતી ભૂમિમાં ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું ૨૫મું રજત જયંતી અધિવેશન ઇસુના ૧૯૬૯ના વર્ષાન્તે મળી ગયું. જૂનાગઢના સાહિત્યપ્રેમી, સંસ્કાર-પ્રિય નગરજનો માટે તા. ૨૬-૨૭-૨૮ ડિસેમ્બરના આ ત્રણ દિવસો ચિરંજીવી સંભારણું બની ગયા છે.

કવિ નરસિંહની ભૂમિમાં મળી ગયેલ સંમેલનમાં જતા અને આવતા બંને પ્રમુખો પણ ગુજરાતના કવિવરો શ્રી ઉમાશંકર જોશી અને શ્રી સુંદરમ્ હતા એ પણ યોગાનુયોગ જ કહેવાય.

આઝાદીના ઉપકાળે, નવી રાજ્ય વ્યવસ્થા અને તંત્ર અંકિત થઈ રહ્યા હતાં, ગાંધીજીએ આ ફાની દુનિયામાંથી વિદાય લીધી હતી. એ ટાણે ૧૯૪૯માં અહીં જૂનાગઢમાં ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું ૧૭મું અધિવેશન મળ્યું હતું.

સાહિત્ય પરિષદનું અધિવેશન જ્યારે જ્યારે મળે છે ત્યારે સાહિત્યિક વર્તુળોમાં પરિષદના સ્વરૂપ અને કાર્યપ્રણાલી અંગે વિવિધ સૂચનો-મંતવ્યો તત્સમય પૂરતાં રજૂ થાય છે જ; પણ પરિષદની કાચાપલટ અંગે પછી જેને follow up કાર્ય કહેવાય એવું કશું થતું નથી અને તેથી ફરી બે કે અઢી-ત્રણ વર્ષે અધિવેશન મળે ત્યારે પાછા ઠેરના ઠેર-એવી જ સ્થિતિ પ્રવર્તે છે.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું પોતીકું કાર્ય શું છે?

ગુજરાતમાં અને ગુજરાત બહાર અન્ય સંસ્થાઓ પણ એક યા ખીજી રીતે ગુજરાતી ભાષા દ્વારા સાહિત્ય અને વિજ્ઞાનનાં ક્ષેત્રોને સાંધે છે. આ સંસ્થાઓ અને પરિષદના કાર્યક્ષેત્રના સીમાડાઓ ક્યાં જોડાય છે અને ક્યાં જૂદા પડે છે એ વિચારવાનો સમય પાડી ગયો છે.

પરિષદ સિવાયની અન્ય સંસ્થાઓને ઉપકારક થાય એવું કાર્યક્ષેત્ર પરિષદનું હોવું ઘટે. આ બધી સંસ્થાઓથી ન થાય એવું ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્યને વિકસાવવાનું, સમૃદ્ધ કરવાનું અલગ કાર્યક્ષેત્ર પણ પરિષદનું બની શકે. કેન્દ્ર એકેડમી જેવી પરિષદને બનાવવાનો કેટલાક વિદ્વાનોએ મનોરથ પણ સેવ્યો છે.

સાહિત્ય પરિષદના આધિવેશનો સામાન્યતઃ પ્રતિ એ વર્ષે મળે છે. સંયોગાધીન આમાં ફેરફાર પણ થયા છે.

આજ સુધીમાં મળેલાં અધિવેશનોમાં અમદાવાદમાં ચાર આધિવેશન ૧૯૦૫, ૧૯૨૦, ૧૯૩૬ અને ૧૯૫૯ માં મળ્યાં છે, મુંબઈમાં પણ ચાર ૧૯૦૭, ૨૧, ૪૧ અને ૬૪. નડિયાદમાં પરિષદ ત્રણવાર મળી છે : ૧૯૨૮, ૩૧ અને ૫૫ માં. સુરત રાજકોટ, વડોદરા અને જૂનાગઢમાં પરિષદનાં બે-બે વાર આધિવેશન યોજાયાં છે, સુરતમાં ૧૯૧૫ અને ૧૯૬૬ રાજકોટમાં ૧૯૦૯ અને ૧૯૪૬, વડોદરામાં ૧૯૧૨ અને ૧૯૪૩, અને જૂનાગઢમાં ૧૯૪૯ અને ૧૯૬૯.

આ ઉપરાંત ભાવનગરમાં ૧૯૨૪માં લાડીમાં ૧૯૩૩માં, કર્ણાટીમાં ૧૯૩૭માં અને નવસારીમાં ૧૯૫૨માં અધિવેશન માળ્યાં છે.

ગુજરાત બહાર કલકત્તામાં ૧૯૬૨ માં અને દિલ્હીમાં ૧૯૬૮માં પણ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું અધિવેશન મળ્યું છે.

ગાંધી શતાબ્દિ વર્ષને પરિણામે દિલ્હી પછી તુરત જ ૧૯૬૯માં જ અધિવેશન ગાંધી જન્મ-જૂબિમાં વિચારાયું.

આ અધિવેશનોના અધ્યક્ષો અને હોદ્દાદારોએ સમયોચિત યથાસમયે પરિષદને ઉઘાડી તે આપી જ છે, છતાં પ્રારંભકાળમાં પરિષદને જીવંત અનુમોદન આપી ટકાવી રાખવામાં પહેલી વીસીના પ્રમુખોએ ભારે બહુમુદ્દા કાર્ય કર્યું છે.

ઈ. સ. ૧૯૦૫માં અમદાવાદની સાહિત્યસભાના યુવક વર્ગમાં પ્રથમ કલ્પના આવી કે ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ ભરવી આ કલ્પના નવીન હતી. મહારાષ્ટ્રમાં એ સમયે શરૂ થયેલી મરાઠી પરિષદની સંસ્થામર્થી એ પ્રેરણા ઉદ્ભવી ન હતી. ગુજરાતી સાહિત્ય સભાએ-મંડળનું આ નામમાં રૂપાંતર થયું-તે સમયે નક્કી કરેલા હિદેશોમાં સાહિત્ય પરિષદ ભરવી એ એક હિદેશ હતો.

પ્રથમ પરિષદના અહેવાલ ઉપરથી જણાય છે કે નર્મદ અને મણિલાલ દિવેદીની અભિલાષા પરિષદ ભરવાની હતી. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદને ઉત્પન્ન કરવાનું માન એ સાહિત્યસભાના યુવકવર્ગને જ છે એટલું જ નહિ પણ આ નવીન કાર્ય-અંગે અનેક અડચણો, સમજાવ વિનાના પુરુષો તરફના ઉપહાસ ઈત્યાદિને જીતી એ સમારંભને વિજયી બનાવવાનો યથા પણ એમનો જ છે. ગુજરાતમાં ઇ. સ. ૧૯૦૪ માં બિનાબામાં સ્વ. શ્રી ગોવર્ધનરામની સાથે ગુજરાતી સાહિત્ય સભા અમદાવાદના પ્રમુખ શ્રી રમણભાઈ તથા મંત્રીઓ શ્રી ઠાકોરલાલ હરિલાલ દેસાઈ તથા શ્રી રણજીતરાય નાનાભાઈએ પરિષદ ભરવાની ચર્ચા કરી હતી.

પરિષદના મંગલાચરણની પૂર્વ ભૂમિકા કંઈક આવી હતી; અને પછી તે મંગલ અધિવેશન પ્રસંગે સાક્ષર શ્રી. ગોવર્ધનરામના આશીર્વાદ સાંપડ્યા. સાહિત્યના સાતત્યનું જ્ઞાન શ્રી. કેશવ ઇ. ધ્રુવે ૧૯૦૭ માં કરાવ્યું. વ્યગ્ર દશાને પ્રાપ્ત થયેલી પરિષદને ૧૯૦૯માં રાજકોટમાં શ્રી અંબાલાલ દેસાઈએ ટકાવી રાખી તે ૧૯૧૨માં વડોદરામાં શ્રી રણજીતરાય દેવેએ તેને પત્થભર બનાવી. પરિષદને તેજસ્વિની બનાવી શ્રી. નરસિંહરાવ દિવેદીયાએ ૧૯૧૫માં સુરતમાં.

આ ટાંકણે પરિષદને સ્થાયી સ્વરૂપ આપવા વિચારણા ગતિમાન બની અને એકતા સમિતિની રચના પણ થઈ.

૧૯૨૦માં આ સમયે અમદાવાદમાં પરિષદનું ૬૬મું અધિવેશન શ્રી. કાંટાવાળાના અધ્યક્ષસ્થાને મળ્યું. પરંતુ મહાત્મા ગાંધી અને શુરુદેવ ટાગોરનું પણ આ જ સમયે મિલન થતાં આ બંને મહાત્માઓની તેજ પ્રભામાં પરિષદ ટંકાઈ ગઈ.

છતાં પણ શ્રી. કાંટાવાળાએ પ્રવર્તે તો જી રાખ્યા અને તેમના વડપણ નીચે પરિષદ સ્વરૂપ બદલ્યું. પરિષદ મંડળની રચના થઈ અને તેમાંથી પરિષદનું સંમેલન સ્વરૂપનું પોત ઉપસ્યું.

૧૯૨૪માં શ્રી. કમળાદાસ ત્રિવેદીના પ્રમુખસ્થાને ભાવનગરમાં મળેલા અધિવેશન સમયે પરિ-

ધર્મને મંડળ તરીકે રજીસ્ટર કરાવવાની યોજના થઈ.

૧૯૩૧માં પરિપદને શ્રી લુલાભાઈ દેસાઈના પ્રમુખસ્થાને મળેલા વ્યવસ્થિત બંધારણ પછી પ્રતીતિ લાગવા માંડી કે અનેક કવિ-સાક્ષરો, સાહિત્ય રસિકોની લગભગ આખી સૃષ્ટિ પરિપદથી વિમુખ બનવા લાગી છે.

૧૯૩૬માં ખુદ મહાત્મા ગાંધીજીએ “બંધારણ” નો પ્રશ્ન ઉપરિચિત કરાતાં કહ્યું કે : “સાહિત્ય પરિપદમાં ‘ઉમોક્તી’ના બંધા નિયમો નહિ હોય... આવી સંસ્થામાં ‘ઉમોક્તી’નું ધોરણ ન ચાલે. ચલાવવામાં આવે તો તે ‘ઉમોક્તી’ નહિ પણ ‘મોબોક્તી’ થાય.”

ગાંધીજીએ પોતાની આ વાત સમજાવતાં બેન્ક અને હાઇકોર્ટનું દૃષ્ટાન્ત આપ્યું હતું. બેન્ક કે અદાલતનો કારભાર ચલાવવાની જેમાં કાર્યશક્તિ હોય, પ્રમાણિકતા હોય, ન્યાયની જેમાં શુદ્ધ દૃષ્ટિ હોય તે જ કાર્યની ધુરાનું વહન કરી શકે.

આ પછી પણ “પરિપદ સુક્તિ”નો જંગ ખેલાયો અને જિતાયો ! નવું બંધારણ ઘડાયું અને લોકશાહી બંધારણવાળી પરિપદ બની. આજે પરિપદ લોકશાહી બંધારણ હેઠળ કામ કરે છે—યથામતિ, યથાશક્તિ.

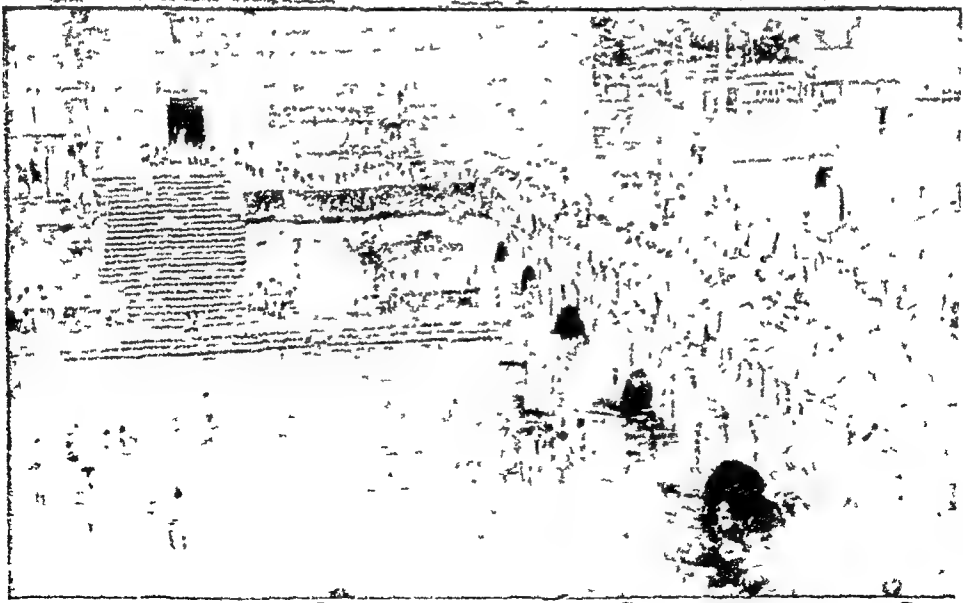
પરિપદનું જે રપમું અધિવેશન જૂનાગઢમાં મળી ગયું તેમાં બે શક્યતાઈ નિર્ણય લેવાયા છે. અને એ દૃષ્ટિએ આ અધિવેશન ઐતિહાસિક બની રહેશે. અન્ય સાહિત્ય સાથે લોકસાહિત્યનું સ્થાન સ્વીકારાયું એ પ્રથમ નિર્ણય અને પરિપદનું પોતાનું ભવન નિર્માણ કરવાના નિર્ણયને અમલમાં મૂકવાની અવૃત્તિનો મંગલ પ્રારંભ થયો તે બીજો નિર્ણય.

ખાસી તો પરિપદના જીવનમાં છેલ્લાં ૬૮ વર્ષો જોઈશું તો જગતની અને પલટાતી પરિસ્થિતિ સાથે ક્રેવો મેળ સચવાઈ રહ્યો છે (!) તે સહેલાઈથી દેખાઈ આવે છે.

શ્રી સુંદરમ કહે છે એ મુજબ જગતની ઘણી ઘણી વસ્તુઓ, વસ્તુ માત્ર, નવું સર્જન માગી રહી છે અને તે માટેની મહામોંઘી કિંમત ચૂકવીને તે એ નવું સર્જન પામી પણ રહી છે.

આપણી સાહિત્ય પરિપદ આ નવા યુગ પલટાની અગ્રગામી જ્યોતિર્વાહિકા બની રહે, આપણે તેના ધુરંધરો બનીએ.

શ્રી સુંદરમની આ શુભ આશાઓ આપણો સંકલ્પ બની રહો !

ગિરી તળાટી ને ફુંડ દામોદર, ત્યાં મહેતાજી નાહવા ગય

(તા. ૨૫મીની શોભાયાત્રાથી તા. ૨૮મીની પૂર્ણાહુતિ સુધીની કાર્યવાહીનું સળંગ દર્શન)

ગુજરાતપતિ સિદ્ધરાજ જયસિંહે સોરઠ જીલ્લો, જૂનાગઢ પંચાયત ત્યારે, સોરઠની જનતાના હૃદયમાંથી બકારો બેઠેલો કે :

ગોઝારા ગરનાર, વળામણ વેરીને કિયો,
મરતાં રાખેંગાર, ખરેડી ખાંગો નવ ધિયો,

ગુજરાતના સાક્ષરરત્ન કવિઓ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું રજત જયંતી અધિવેશન લઇને જૂનાણાને આગળે આવ્યા ત્યારે સોરઠની જનતાએ હૈયાનાં હેતથી સામૈયાં કર્યાં કે :

શેરી વળાવી સજ કડં ઘરે આવો ને,
આંગણીએ પથરાવું ફૂલ મારે ઘરે આવો ને.

કારણ ? સિદ્ધરાજ જયસિંહ જમિવિજેતા હતા. એ સોરઠની સંસ્કાર લક્ષ્મી લૂટવા આવેલો. બ્યારે ગુજરાતનાં કવિરત્નો હૃદયવિજેતા હતા, એ સંસ્કાર લક્ષ્મીનું સ્થાપન કરવા આવેલા.

હાંથા વિગ્રહને ખાતે પોતાની મનકામના પૂર્ણ કરી સોરઠની સંસ્કાર લક્ષ્મીને બળપૂર્વક સાથે લઈને સિદ્ધરાજ પાછો ફર્યો ત્યારે ગિરના ટક્કતા મોરને સોરઠની જનતા કહે છે કે :

કાં ટોકે ગરજ છ મોર ! ગોખે ગરવાને ચડી;
કાપી કાળજ કોર, પીજર દાગયો પાણીએ.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું અધિવેશન ગરવાની ગોદમાં શરૂ થયું અને કોયલના શુકનવંતા ટક્કારે શરૂ થયા :

હરિયા બનકી કોયલાં, હરિયા બનકા મોર;
મન જરિયા હરિયા કરે, બોલ બોલ નિસ ભોર

અધિવેશનના ત્રણેય દિવસ કોયલના ટક્કાર માણ રહ્યા, ત્યારે શ્રી. ઉમાશંકર કહે બધું તો ઠીક પણ ખીલે બ્યાં જશું ત્યાં આ કોયલના ટક્કાર ક્યાંથી લાવશું ?

કાળી શી કોયલ શબ્દે સોહામણી,
આવે રે કોયલ આપણા દેશમાં.

સાક્ષરો અને કવિરત્નો બ્યારે પાછા ફર્યા ત્યારે પોતાની સાથે શીતકારી અને શ્રુતિમનોહર કોયલના ટક્કાર લેતા ગયા.

ગુજરાતના મહામદ બેગડાએ સાડા ત્રણ વરસ સુધી જૂનાગઢને ઘેરો ઘાલ્યો. માંડલિક પડ્યો. સોરઠ સર થયું, ત્યારે નેરસિંહ મહેતાનું સંકીર્તન સિધુ-ગાન બની ભારતના પ્રદેશ પ્રદેશ ભક્તિનો પ્રવાહ વહેરડાવી રહ્યું હતું.

મહાકાળના પાંપણ પલકારે ખાર બાળી ને તેરમી ટોપી અલોપ થયાં. સોરઠના સપુત ગ્રાધીજીએ ભારત ભારતના ઘરે ક્યું એ રાજકીય નહિ પણ સંસ્કારિતાને વિજય હતા, ને એ જ સંસ્કારમાન ગાજતું રહ્યું કે :

ગૈણુવજન તો તેને કહીએ
જે પીડ પરાઇ બળે રે-

જૂનાણાને પાંધર ગુજરાતની સાહિત્ય પરિષદના અધિવેશને એ જ સંસ્કારમાન રેલાવ્યું. સંસ્કારના જૂજવાં રૂપમાં એકતાનું ઘોતક બન્યું. રાજકીય રીતે વિભક્ત પણ સંસ્કારિતાથી અવિભક્ત સોરઠ અધિવેશન ટાણે એક બન્યું.

ગાંધી શતાબ્દિના વરસમાં ગાંધીજીની જનમ બોમકામાં જ પરિષદનું અધિવેશન મળે એવી પરિપક્વની ભાવના થઈ. ગાંધીજીનું મૂળ વતન કુતિયાણા, જનમ પોરબંદરમાં એટલે અનુક્રમતાને કારણે પોરબંદરને બદલે જૂનાગઢમાં અધિવેશનનું ટૂંકા ગાળામાં નરસિંહનગર ખડું થઈ ગયું.

વીસ વર્ષના ઉભય છેડે

બે દાવડા પહેલાં આ જૂનાગઢમાં સ્વ. શ્રી સામળદાસ ગાંધીએ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું અધિ-

વેશન બોલાવેલું. સ્વાગતાધ્યક્ષ સામળદાસ ગાંધી તે દિવસે સત્તાસ્થાને. આ વખતે સ્વાગતાધ્યક્ષ રતુભાઈ અદાણી હતા. રાજકીય વિષમતાથી એમણે સત્તાસ્થાન છોડી દીધેલું. શ્રી સામળદાસ ગાંધી જૂનાગઢ આરઝી હકુમતના સરનરશીન હતા. શ્રી. રતુભાઈ આરઝી હકુમતના સર સેનાપતિ હતા. વીસ વર્ષમાં પ્રમુખવને અનેક પલટા ખાધા. મિત્રો હતા તે વિરોધી બની ગયેલા તે વિરોધી હતા તે મિત્રો બની ગયેલા. સમગ્રપણે વિષમતા વ્યાપી રહેલી.

શ્રી. સામળદાસ ગાંધીએ બોલાવેલું અધિવેશન નવસ્વાધીનતાની ઉગતી ઉપાએ રાજકીય દબાવણથી મળેલું. શ્રી. રતુભાઈના માર્ગદર્શન નીચે આવકારેલું અધિવેશન સ્વાધીનતા પ્રાપ્ત કરનાર કેન્સિસના વિભાજિત થયેલા બે જૂથના જનિલ સંઘર્ષ વચ્ચે લોક લાગણીના પ્રચંડ જીવાળ સાથે મળ્યું.

એતું જ કાંઈક જીજ્ઞાસા સાહિત્ય પરિષદના રજત જયંતી અધિવેશન અંગે બન્યું છે. બે દાયકા પહેલાં જૂનાગઢ અધિવેશનના પ્રમુખ સાક્ષર રાજપુરુષ શ્રી. કનૈયાલાલ મુનશી હતા. ત્યારે રજત જયંતી અધિવેશનના વિદાય લેતા અને પ્રમુખપદે આવતા નવયુવાન પેઢીના ગાંધીયુગના બે શ્રેષ્ઠ કવિઓ શ્રી. ઉમાશંકર અને શ્રી. સુંદરમ્ હતા. સાહિત્ય પણ એ બે દાયકામાં જોછા સંઘર્ષમાંથી નથી પસાર થયું. સારસ્વતોનાં સામૈયાં

બધી રીતે બદલાઈ રહેલાં મૂલ્યો વચ્ચે વિદાય લેતા વરસના ડિસેમ્બરની રપમીની સાંજે ચાર વાગ્યે સાહિત્ય પરિષદના ધુરંધરોનાં જે અનોખાં સ્વાગત કર્યાં એને કોષ્ટએ રાજ ભોજના સમયની કલા સંસ્કૃતિની રસિકનગરી સાથે સ્પર્ધાવેલ છે તે કોષ્ટએ અશ્વઘોષે વર્ણવેલા રાજકુમાર સિદ્ધાર્થની શોભાયાત્રા સમ વર્ણવેલ છે. જનસાધારણના હૃદયમાં રહેલા સરસ્વતી પુત્રો પ્રત્યેના આદર-ઉમંગનાં એ પૂર હતાં. લોકોને ‘શોભાયાત્રા’ શબ્દમાં હજી સમજ નથી પડતી. એમણે તે બહાલપ ઘૂંટીને વધાવ્યા, સરસ્વતી પુત્રોનાં સામૈયાં કર્યાં. જનસાધારણના હૃદયમાં સંતો અને સરસ્વતીપુત્રો વચ્ચે જોછા તફા-

વત રહેલો છે. નવી વ્યાખ્યામાં શ્રી. સુંદરમ્ સંત જ છે, અને સંસ્કાર સૌજન્યે શ્રી. ઉમાશંકર પણ એ જ વ્યાખ્યામાં ન આવી જાય ? બન્નેના હૃદયની સુવાસ તેા નરસિંહ નગર પ્રવેશ દ્વારે સામૈયાં થોભતાં વધાવીઆ સૌને બહાલબરી રીતે શ્રી. ઉમાશંકર અને શ્રી. સુંદરમ્ મળ્યા તે સંદર્ભમાં જ ફેરી રહી. એમના મુખમાંથી આનંદાદ્વાર નીકળ્યા કે “પ્રજના ચૈતન્યમાં આનંદ લહરી માલી ગઈ હોય એવો અનુભવ થયો.”

વંદાવન સોલંકીની કલાકૃતિઓ

જાડી ને આંખ વળગે તેવું નરસિંહ નગરનું પ્રવેશદ્વાર હતું. સૂતળાને ઘેરા વાદળા રંગમાં રંગીને એને ભૌમિતિક આકાર આપવામાં નૂતનતા, રંગદર્શીતા અને સાદગીથી એ શોભતું હતું. એ જ રીતે સૌરાષ્ટ્રની લોકકલાના મોટીકને ઉપસાવતું મંચની પાર્શ્વભૂ ઉપર આલસાંબાર્યા કંતાનના ટૂંકકાઓના સંધાનનું સુશોભન પણ નાવીન્ય નીપજવતું હતું. સ્વાગત સમિતિ તરફથી પ્રકાશિત થયેલ સમૃદ્ધ સ્મારિકાનું મુખપૃષ્ઠ પણ જૂનાગઢના સ્મૃતિ અવશેષાના આધુનિક ચિત્રામણની કલાદષ્ટિનું શ્રી. વંદાવન સોલંકીની કલાનું કૌતુકપ્રેરક રસ દર્શન કરાવતું હતું.

પ્રગટપણે જ એમાં બે મત પડતા હતા. એકમત રંગ અને રેખાસૃષ્ટિના તળપદી કલાના આ આધુનિક મોટીકને પ્રશંસક હતા. બીજો મત આ મોટીકને કલાની તરંગલક્ષી પ્રયોગશીલતા માનતો હતો. જેમાં કલાકારનું વ્યક્તિત્વ ઉપસતું હતું પણ લોકકલાની સાર્વજનિકતાનું સંવેદન નહોતું ઉપસતું. એમને મતે આસપાસના બાગ, બગીચા, ઇમારતો, સમિયાણો અને સંમેલનની રચના સાથે લોકકલાના મોટીકની પ્રયોગશીલતા મેળ નહોતી લેતી. લોકકલાની રંગદર્શી સમૃદ્ધિનું પ્રાગટ્ય એમાં નહોતું થતું. પણ શ્રી. વંદાવનની પ્રયોગશીલ કલાદષ્ટિએ વિચારતા ધણુને કરી મૂક્યા. સાદગીબરી એમની કલાદષ્ટિને નવા ઉન્મેષ સૌએ માપ્યો.

સજ્જન સાહિત્યિક રાજ્યપાલ

સોનામાં સુગંધ ભળે તેમ આ અધિવેશનનું

ઉદ્ઘાટન કરવાનું એક સાહિત્યિક રાજપાલને હરતે કરાવવાનું નક્કી થયેલું. અન્યથા આ શુદ્ધ સંસ્કાર સમારંભને એટલા પૂરતો પણ રાજકીય પાસ લાગી જતો.

જીમખાનાના વિશાળ ઉદ્યાનમાં નરસિંહ-નગરનું આધિવેશન સ્થળ હતું અને પાસેના જ છાત્રાલયના વિશાળ ઉદ્યાનમાં સ્વાગત કાર્યાલય, ભોજનાલય અને કેટલીક ઉતારાની પણ વ્યવસ્થા હોવાથી આઠો પહોર હરતો હરતો સમારંભ સ્થાપિત રહેતો. પાંચ સાત મિનિટના પત્તે જોમના ઉતારાની વ્યવસ્થા થયેલી તેમાંથી સદાના સુવાળા કેટલાકને કપાણુ પણ લાગતી. સર્વ સુદર પ્રજ્ઞાલિકા પડી કશા જ પ્રેરણાકાર સિવાય રાજપાલ શ્રીમન્નારાયણે સૌની સાથે બેસીને જોમના લીધું તેમાં, એટલું જ નહિ પણ અધિવેશનનો ઉદ્ઘાટન સમારંભ પૂરો થયો ત્યાં સુધી ઉત્સાહજનક હાજરી આપી. સમારંભને યથોક્ત ગૌરવ આપ્યું. નહિતોએનું બનતું આવે છે કે આ પ્રકારના અતિથિ વિશેષોની હાજરી સાથે અમલદારો અને આગેવાનો અડાલીક મચાવે છે તે પોતાનું કામ પૂરું થતાં અતિથિ વિશેષો બીકીને ચાલતા થાય એટલે સમારંભમાં ભાગાણુ પડે એમ મોટાકાગના બીકીને ચાલતા થાય છે.

સોરઠનું સંસ્કૃતિ પ્રદર્શન

સાડા અગિયાર વાગ્યે સોરઠ અને જૂનાગઢની સંસ્કૃતિ સમૃદ્ધિનો આઠો પરિચય કરારતા સ્વાગત સમિતિ તરફથી યોજાયેલા પ્રદર્શનનું ઉદ્ઘાટન શ્રી. ઉમાશંકર જોષીને હાથે થયું. એકસો વર્ષ પહેલાં જૂનાગઢમાંથી પ્રગટ થતાં સામીયકો, ચારસો વરસ પહેલાંના હસ્તલિખિત સામવેદના ગ્રંથ અને સંવત ૧૫૨૧માં લખાયેલ સેગદસ વૈષ્ણવના પદોની ઉસ્ત-પ્રત આ પ્રદર્શનને વિશિષ્ટતા અર્પિત હતાં.

તા. ૨૬મીની એ બેસીને એક વાગ્યે નરસિંહનગરમાં શરણાર્થ ગુંજ બીકી. ભારતખ્યાત નોખતના ઘેરા મધુર નદની સ્વશવલિએ અને પાનિ આદિલને જૂનાણાને જાણ કરી કે હવે ઉદ્ઘાટનનો સમય થતો આવે છે.

દસેક હજારની મેદની સમાય એવડા વિશાળ મેદાનમાં છથી સાત હજાર શ્રોતા બેસી શકે એવડા સુશોભિત મંડપ પ્રતિનિધિઓ, પ્રેક્ષકો, શ્રોતાઓ અને આમંત્રિત મહેમાનોથી ભરેલા લાગ્યો.

પ્રમુખો આવી ગયા. રાજપાલ આવી ગયા તે તાળાઓના ગગડાટ વચ્ચે સમારંભનો પ્રારંભ થયો શ્રી. વાલાભાઈના સામચાનથી. એ પછી ઋગ્વેદના શ્લોકો બાદ વાતાવરણુ મધુર સ્તવનોથી પ્રસન્ન ગંભીર બન્યું. એ પછી સાહિત્યજન્યતમાં પોતાને અનધિકૃત પ્રવેશ કરનારા તરીકે પિછાન આપનારા શ્રી. રતુભાઈ અદાણીએ પોતાના સ્વાગત પ્રવચનના વાચનની શરૂઆત કરી.

સ્વાગત પ્રમુખ શ્રી. રતુભાઈ

ત્રીસેક વર્ષ પહેલાં શ્રી. રતુભાઈએ મેઘાણી-ભાઈ સંચાલિત સાપ્તાહિક 'ફૂલછાયા'માં શ્રી. રવિશંકર મહારાજના જીવન પ્રસંગો લખવાથી શરૂઆત કરેલી. એ જીવનપ્રસંગોથી પ્રેરાઈને જ મેઘાણીભાઈએ શ્રી. રવિશંકર મહારાજની મુલાકાત લઈ, મહીનાં કોતરો ભરીને 'માણસાધના દીવા' લખેલા. પચ્ચીસેક વરસ પહેલાં રાહના નવનિર્માણના કાર્યમાંથી મળેલા મોટી સમા ઘટનો-પ્રસંગોનું રચાણ તે ચોટદાર વાર્તા નિરૂપણ શ્રી. રતુભાઈએ કરેલું. એ પછી 'રજગુની રાજનીશી', 'પ્રવાસી' વગેરે નામે થોડું ઝાંઝું લખતા જ રહ્યા છે. પ્રકૃતિથી તેઓ રચના કાર્યકર છે પણ લેખન એમને સહજ સાધ્ય છે. એમણે જ પહેલું પુસ્તક લખ્યું તે 'દીકું મેં ગામડું જ્યાં ખૂન પ્રસિદ્ધિ પામેલું'. લેખનનું ખમીર તળપદ ધરતીનું રહ્યું છે. ઉર્મિ-નવરચનામાં ૪૨ નાં 'સમરંગણનાં સંસ્મરણો' આલેખતી એમની લેખમાળા જુજરાતના કાંતિના ઇતિહાસનું બિગતી પેઢી માટે પ્રેરક ગ્રંથસમી બની રહે તેમ છે. ગુ.સિ.ચ. માટે પુરિતકાઓ પણ લખી છે. સોરઠ-સાહિત્ય ને સ્વાગત

એમણે પોતાના સ્વાગત પ્રવચનમાં સૌરાષ્ટ્ર-સોરઠનું આછેરું દર્શન કરાવી નરસિંહ મહેતાથી માંડીને અમૃતલાલ પદિયાર સુધીનાને યાદ કર્યા. ચમત્કારો

ને દંતકથાઓમાં દટાયેલા નરસિંહ મહેતાના ચરિત્રનું શુદ્ધ નિર્માણ કરવાનું સૂચન કર્યું અને સાહિત્યકારોને યુગની સાથે તાલ મિલાવવા આજેરી ટકોર પણ કરી લીધી. છેવટમાં સાહિત્ય પરિષદના વિદ્યામંદિર મકાન માટે સાહિત્યકારો ઉપરાંત પ્રજાને પણ ધર્મ હોવાની યાદ આપી એના મંગલ પ્રારંભરૂપ સ્વાસ્થ સમિતિ તરફથી રૂપિયા ૧૦૦૧ જાહેર કર્યા. તાળીઓના ગગ-ગટથી તેનાં વધામણાં થયાં.

વિજ્ઞાન ને આત્મજ્ઞાનનો સેતુ-સાહિત્ય

શ્રી. રતુભાઈના સ્વાગત પ્રવચન પછી રજત જ્યંતીને અનુલક્ષીને રાજપાલ શ્રીમન્નારાયણે રૂપ દીપ પ્રગટાવ્યા ત્યારે વાતાવરણ આનંદ વિભોર યની ઊઠ્યું. બિંદીમાં પોતાનું ઉદ્ઘાટન પ્રવચન કરતાં શ્રીમન્નારાયણે કવિવર ટાગોર, ગાંધીજી અને વિનોબાજીની સત્ય શિવ અને સુન્દરની સાહિત્ય સંરા આપી. સાહિત્ય અને આધ્યાત્મિકતાની ખૂટતી કડીરૂપ બનવાની ભાવના વ્યક્ત કરી અને માનવી માનવી વચ્ચેનું અંતર ઝોણું કરે એવા સાહિત્ય નિર્માણનો અંગુલિ નિર્દેશ કર્યો.

એ પછી શ્રી. વિક્રમભાઈ બૂચે સંદેશ વાચન કર્યું. તેમાં કક્ષાસાહેબ કાલેલકરનો સુદીર્ઘ પથ ઉલ્લેખનીય સંદેશો હતો કે “ભારતીય સંસ્કૃતિના પાયામાં આપણે જે કાળગ્રસ્ત વિનાશકારી તત્ત્વ આત્મીયતાથી આપણે સંધરતા આવ્યા છીએ તે ચાલુ જ રહેશે તો આપણે વિનાશ નિશ્ચિત છે. ભારતીય સંસ્કૃતિનો પાયો વ્યાપક કરવાના પ્રયત્નો આપણે છોડી દીધા છે. તે અંગેની અસ્વચ્છતા સૌના દિલમાં જાગે તો આપણે ધણું કરી શકીશું.”

એ પછી શ્રી. યશવંત શુકલે ગત અધિવેશન પછીના અહેવાલની રૂપરેખા આપી. પરિષદના મકાન માટેની ટહેલની યાદ આપી. આજીવન-સંખ્યા ૨૦૬ છે તેના એક હજારને આંકે પહોંચાડવાની અપીલ કરી.

ઈશ્વરને પડકારમાંથી પ્રેમમાં

ત્યારબાદ પ્રમુખપદનો પ્રસ્તાવ રજૂ કરતાં શ્રી. હીરામહેન પાઠકે શ્રી. સુન્દરમ્ને અંખનાના

કવિ તરીકે વર્ણવ્યા. તેમની વિવિધ રૂપેણ અંખના આધ્યાત્મિક અંખના બનીને વધુ તીવ્રરૂપે વ્યક્ત થતી હોવાનું જણાવ્યું. કવિતા ઉપરાંત નવલિકા, વિવેચના અને પ્રવાસ વગેરેમાં શ્રી. સુન્દરમ્ના પ્રદાનનો ખ્યાલ આપ્યો. અને એવા ગૌરવશીલ પ્રમુખ મળવા માટે આનંદ વ્યક્ત કર્યો.

પ્રસ્તાવને ટેકો આપવા કવિ શ્રી ઉશનસ ઊભા થયા. સુન્દરમ્ના વ્યક્તિત્વ કરતાં ય વિશેષ તો જાણે ભક્તિભાવથી શ્રી. સુન્દરમ્ની સંસ્કાર જીવનના ચાલાક બળ તરીકે પિંજાન આપી, ગાંધી-યુગને વાચા આપનાર એક સાથે બે કવિ મળ્યા તેવા શુભરાતના સફલાગ્યનો એમણે ખ્યાલ આપ્યો. એમણે કહ્યું કે એકવાર ઈશ્વરના અસ્તિત્વને પડકારતા તેમના ઉગ્રવાદમાંથી તેઓ અરવિંદના પ્રેમની સાધના કરી રહ્યા છે. તેમણે કહ્યું કે બ. ક. ઠાકોરની કવિતામાં જેમ પ્રવાહિતાની ઉણપ લાગે છે, કવિ કાન્તમાં સત્ય માટેના મંથનનાં દર્શન થાય છે, અને કલાપિમાં ભૂમિનો ઉન્મેષ દેખાય છે તેમ સુન્દરમ્ની કવિતામાં દયારામથી માંડીને નરસિંહરાવ સુધીની વ્યાકુળતા કાષ્ઠ - અખંડ અંખના ઠેર ઠેર વ્યક્ત થાય છે. શ્રી. સુન્દરમ્ના સાધના વિકાસના સંદર્ભમાં ગાંધીજી અને મેઘાણીભાઈનો ઉલ્લેખ કરતાં વિવેકી કવિ શ્રી. ઉશનસ જરા ભાવવિવશ બની રહેલા જણાયા. પ્રસંગ પણ એવો જ હતો ને !

શ્રી. ઉમાશંકરનું અભિજાત અર્પણ

સમારંભને બાળે એવા ગૌરવપૂર્ણ પ્રેક્ષકો વચ્ચે ચૈતન્યભાવની લહરો ચાલી રહી છે. શ્રી. ઉમાશંકરે એ ભાવમયતાને અનેરો ઝોપ આપ્યો. પ્રસ્તાવને વધાવતાં એમણે કહ્યું કે ગિરિવર ગિરનારના ખોળે, આ નરસિંહની ભૂમિમાં કુદરત પણ ભારદ્વાજ પંખીના ગાન અને કાલેલના કલશોરથી આવકાર આપી રહી છે. અજંપાના આ યુગમાં અંખનાનો કવિ સાહિત્ય પરિષદને લાધે તે ગાંધી શતાબ્દિના વર્ષનો એક સુયોગ છે. સુન્દરમ્ સુન્દરનો ખંદો છે અને તે શિવ અને સત્યની યાત્રારૂપે પ્રતીત થાય છે. એમણે કહ્યું કે આમ તો સુન્દરમ્ મારા

કરતાં એ વર્ષે મોટા છે, હું એમનાથી એ વર્ષ નાનો છું. પરિપક્વતા પ્રમુખ તરીકેનું મારું પદાર્પણ તો સુન્દરમ્ ના પ્રમુખસ્થાન માટેની શ્રુતિકાર્ય હતું.

શ્રી. ઉમાશંકરની આ અભિનત નકત્તાએ સૌને હલાવી નાખ્યા. પરિપક્વતા પ્રમુખપદના સ્વીકાર માટે સુન્દરમ્ ઊભા થયા અને ઉમાશંકર-ભાઈએ હાલ દસ્તથી વીરેલો અહેવાલ અર્પણ કર્યો ત્યારે અનુપમ દશ્ય રચાઈ રહ્યું. સમારંભ સમસ્ત ભાવવિભોર બની ઊઠ્યો. ખુદ શ્રી. સુન્દરમ્ એટલા ભાવમય બની ગયા કે એમનું અણુએ અણુ આનંદના રોમાંચ અનુભવતું જણાયું. વાણી મૌનમાં ચાલી જતી જણાઈ. એમણે ત્રંચ બગલમાં દબાવ્યો. લાલ વસ્ત્ર કાંઠા મધ્યે રાખીને એની સાથે જેલ કરતાં જણાયા. શ્રી. રતુભાઈને લાગ્યું કે તે વસ્ત્ર એમને સાચવવું પડે છે. તેથી ઊભા થઇને લેવા ગયા ત્યારે શ્રી. સુન્દરમ્ ખાલસહજ ભાવથી કહે “ના, એ નહિ આપું, એ મને ગમે છે.” ત્યારે સમસ્ત સમારંભ એમની સરલતાના આનંદથી ઠસી ઊઠ્યો.

અજ્ઞાના યુગમાં ઝંખનાનો કવિ

એમણે કહ્યું કે વાણી જાણે કે મારી પાસેથી વિદાય લઈ રહી છે. ‘મારી વીણાની વાણી જગાડી તું જા’ એમ ફરીથી કહેવું પડે એવી પરિસ્થિતિ છે. શ્રી. અરવિંદ જેને દેવમુહૂર્ત કહે છે તેવી જાણે કે આ ક્ષણ છે. એમણે કહ્યું કે ગાંધીજીમાં જે સાધના હતી તે આગળ જતી દેખાઈ એટલે હું અરવિંદમાં આવ્યો. એ શક્તિને જાણે કે હું અડીને બેઠો છું. પણ ત્યાં એક મૌન આવે છે જે ચૂપ કરી દે છે. એ મૌનમાંથી આગળ કોણ લઈ જશે? સાહિત્યકારો લઈ જશે?

આ સર્જકા ડોની તરફ નજર રાખે છે? જનતા તરફ? જનતાને નારાયણ સમજીને નમસ્કાર કરીને અને તમારામાં વાણી આવશે. એ વાણી મનથી ઉપરના મૌનના પ્રદેશમાંથી આવશે. જ્યાં ભગવાન રહેલા છે. એમણે પરિપક્વતા વાત કરી. ગોવર્ધનરામે કહેલા સાહિત્યસેવીઓ માટેના એક કથાસુખામની રચનાની વાત કરી. અને સવિશેષ ને-

સૌને લાગે વળગે છે તે જોડણીની વાત કરી કે શુદ્ધ જોડણી કોઈ લખતું નથી. ગાંધીજીએ વર્ષો પહેલાં એનો શ્રુંગિમો પીટ્યો હતો. આટલાં વરસ થયા છતાં એ વાત જ્યાંની ત્યાં પડી છે. કેવળ સાચી જોડણીની શ્રુંગેશ પાંચ દસ વર્ષ સફળ થાય તો પણ સાહિત્ય પરિપક્વતા તે એક મોટી સિદ્ધિ લેખાશે.

ભાવમય બનેલા શ્રી. સુન્દરમ્ના વિચારોના તાત્પર્ય ગૂટક છૂટક રહ્યા. અનુસંધાન એણું જળવાયું. એમણે પોતાના છાપેલા વ્યાખ્યાનમાંથી થોડા ફક્કરા વાંચ્યા. ઘણાને લાગ્યું કે બોલવા કરતાં વ્યાખ્યાન જ વાંચી જવું જોઈતું હતું. ઘણાને લાગ્યું કે છાપેલા વ્યાખ્યાનનો મોટો ભાગ ‘દર્શન’ ઉપર-પ્રભુ ને માનવીના સંબંધ ઉપર હતો. તે વાત એમણે આનંદ રોમાંચમાં પણ ટૂંકમાં કહી બતાવી.

નગરપાલિકા તરફથી સત્કાર

શ્રી. સુન્દરમ્ના પ્રમુખીય વ્યાખ્યાન બાદ આભારવિધિ થયો અને જય જય ગરવી ગુજરાતના સમૂહગીતથી પ્રથમદિનનો સમારંભ ઉત્સાહ આનંદ વચ્ચે પૂરો થયો. સમારંભમાં જ જૂનાગઢ નગર-પાલિકા તરફથી સાહિત્યકારોને સત્કારવિધિ થવાની જાહેરાત થયેલી. એ મુજબ રસ્તો વળાટતાં જ આવેલા નગર ઉદ્યાનમાં નિરાંતવો સત્કાર સમારંભ ચોળ્યો. આ સત્કારવિધિ કરતાં જૂનાગઢમાં સાહિત્યકારોની પરિવૃત્ત નામાવલિ સભિળી ત્યારે સાહિત્યમાં જૂનાગઢનું પ્રદાન જોતાં મુગ્ધ થઈ જવાય. આ સમારંભમાં પણ રાજ્યપાલ શ્રીમન્નારાયણ અને શ્રી. મહાલક્ષ્મણેને હાજરી આપી પ્રસંગને વધુ ગૌરવ આપેલું. જેમનાં નામ સંભળતાં કે વાંચતાં હોઈએ પણ નજરે દીઠા ન હોય એવા સાહિત્યકારોને મુખ્યદર્શન પૂરતો પણ પરિચય ત્યાં કરાવવામાં આવ્યો તેથી સૌને આનંદ આવ્યો.

રાતના મનેદારજન કાર્યક્રમમાં જૂનાગઢ જે નાટ્યકલામાં પણ મેદાન મારતું જાય છે તે પાત્રોની અગવડથી નાટ્યપ્રયોગ લખવી શકે તેમ ન હતું, તેથી ભારત સરકારના શ્રેષ્ઠ પ્રચાર વિભાગ તરફથી જર્વનિકા આર્ટ્સ થિયેટર તરફથી “પ્રેમજન્યોત”

નામનું પ્રચારલક્ષી નાટક બજવાયું. તેથી દર્શકો તે રાતે મનોરંજનની ધારી મળ ન માણી શક્યા, જે સ્તર પર પરિપક્વ ચાલી રહી હતી તે સ્તરની આભો-હવાને તે માફક આવે તેમ ન હતું.

વિવેચન અને સર્જન

તા. ૨૭મીની સવારે ચોઘડિયાં વાગ્યાં. શર-ણાધના મધુર સૂરના ગિરનારની પ્રાચીન શિલાઓએ પડખો ફાડ્યા. રાતના ઉગ્મ રા અને થાકથી નીંદર થેરેલા પ્રતિનિધિઓ ઉતાવળે તૈયાર થયા હાગ્યા. શ્રીતાઓ સમય પહેલાં જ નરસિંહનગરના મંડપમાં પોતાનું સ્થાન લેવા હાગ્યા. સવારની બેઠક વિવેચન વિભાગના અધ્યક્ષ શ્રી. સુરેશ જોષીના વ્યાખ્યાનથી શરૂ થઈ.

વ્યાખ્યાનનું શિર્ષક હતું, 'વિવેચનનો અંત?'. અને આ શિર્ષકમાં જ વિવેચનનો અંત નહોતો આવી જતાં પણ નવા વિવેચનનો ત્યાંથી જ પ્રારંભ થતો હતો. શ્રી. સુરેશ જોષી નવી પેઢીના વિદ્રોહી સાક્ષર ગણાય છે. શિક્ષિતવર્ગની નવી હવાના તે માનીતા મોવડી છે. સાહિત્ય પરિષદમાં વિવેચન જેવા વિષયનું અધ્યક્ષીય પ્રવચન એમને ફળે આવ્યું તે સાહિત્ય પરિષદના નવપ્રાણનો પણ દિશાદોર સૂચવે છે. વર્ષો જૂના બંધિયારપણાને ભેદીને સાહિત્ય વાસ્તવની વધુ નજીક આવી રહ્યું છે તેમ કથા જ હીચકીચાટ વગર કહી શકાય.

એકબાજુ ગાંધીદર્શન ખીજી બાજુ અરવિંદદર્શન અને ત્રીજી બાજુ વાસ્તવદર્શનના નવયુગના ત્રિભેદે સાહિત્ય આવીને ઊભું છે. કલાનો, રૂપનો, સૌંદર્યનો આ સ્વાદ-રસદર્શન બાંધેલી વ્યાખ્યાઓ કે કૃત્રણ બુદ્ધિ-જન્મ રીતે લઈ શકાય ખરે? શ્રી. સુરેશ જોષીએ પોતાના વિદ્વતાપૂર્ણ પ્રવચનમાં ઘણા મૂળભૂત પ્રશ્નો ઊભા કરી દીધા હતા. કેટલાક વિવાદસ્પદ પણ રહ્યા છે, પણ એ વિવાદ આવકારદાયક રહ્યો.

એમણે અધ્યાપકીય વિવેચન, વિવેચનનાં કર્તવ્ય, સૌંદર્યશાસ્ત્રમાં રૂપની વિભાવના, કલાની અદ્વિતીયતા, અશ્લીલતા વગેરે અનેક પ્રશ્નોને આવરી લીધેલા. એમના પ્રત્યેક પ્રશ્નના તત્ત્વાન્વેષણથી માત્ર

વિવેચનના વિષયને જ નહિ સાહિત્યના નવસર્જનને પરખવાની પણ નવી દિશાઓ દેખાડી છે. આધુનિક સાહિત્યના સર્જન પ્રકારો પ્રત્યે સહિષ્ણુતા દાખવવા એમણે જણાવ્યું છે. એટલા બધા પછી પણ શ્રી. સુન્દરમે પૂછેલો પ્રશ્ન તો ઊભો જ રહે છે કે આ સર્જકો કોની તરફ નજર રાખે છે? આ સાહિત્ય-કારો આપણને ક્યાં લઈ જશે? આ સર્જન કૃત્રણ નિર્જનનંદલક્ષી જ હોય તો તો પ્રશ્ન જ નથી.

વિવેચન ઉપર વિચાર

વિવેચન વિભાગની ચર્ચામાં શ્રી હરિવલ્લભ-દાસ ભાયાણી, શ્રી અનિરુદ્ધ ભટ્ટ, શ્રી શુભાષદાસ બ્રોકર, શ્રી ઉપેન્દ્ર પંડ્યા, શ્રી. વિનોદ અધ્વર્યુ, શ્રી. યશવંત શુક્લ, શ્રી. કાંતિલાલ કલાણી, શ્રી. ઉમાશંકર જોષી વગેરેએ ભાગ લીધેલો.

શ્રી વિનોદ અધ્વર્યુએ શ્રી. સુરેશ જોષીને અનુમોદન આપતાં જણાવેલું કે વિવેચન અને સર્જન બેરોજગેર ચાલવાં નેહ્યં. આજકાલ પરંપરાચુકત અને ઉદ્દામ એમ બે પ્રકારનાં વિવેચન જેવાં રહે છે. પણ જે ઢગલાબંધ પુસ્તકો બહાર પડે છે તે છૂટા લેખોના સંગ્રહ સમા જ હોય છે.

શ્રી અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટે વિવેચનને બંધિયાર બનતું અટકાવવા સાંસ્કૃતિક ઉઠાપોહને આવકાર્યો હતો. શ્રી. હરિવલ્લભદાસ ભાયાણીએ પરિભાષાનો અથ્ર ઉઠાવેલો કે ધણીવાર લેખક શું કહેવા માગતો હોય છે તે સમજવામાં પણ ભૂલ થતી હોય છે.

શ્રી. ઉશનસે જણાવ્યું કે શ્રી. સુરેશ જોષી આ જમાનાના અસંતુષ્ટ માનવી છે. ઉઠાપોહ પ્રચાર મટી શ્રદ્ધા બને તે જરૂરી છે. આજે જેટલું સમાનતાપૂર્વક લખાય છે તેટલું આપણા પૂર્વજોના વખતમાં ન લખાતું. શ્રી. યશવંત શુક્લે જણાવેલું કે સર્જનક્ષણે એક રાસાયણિક પ્રક્રિયા ચાલતી હોય છે અને શબ્દની કલામાં વ્યક્તિત્વનો પ્રવેશ થાય છે, તે પૂરેપૂરી આત્મવિલોપના કરીને વૈજ્ઞાનિક ચેક-સાઇ પામી શકે અને આશય છોડીને કૃતિ પાછળ કેન્દ્રિત થઈ શકે.

વિવેચક અને વિવેક

શ્રી. ગુલાબદાસ ખોડે જણાવ્યું કે શ્રી. સુરેષ જોષીએ ઉઠાવેલો રૂપ અને સંભારનો મુદ્દો વધારે હંડાણભરી ચર્ચા માગી લે છે. તે કપટ રીતે થવી જોઈએ.

શ્રી. ઉમાશંકર જોષીએ કહ્યું કે શ્રી. આનંદ-શંકર ધ્રુવ રસ સંદર્ભમાં જ જીવન સંદર્ભની વાત કરતા હતા. શ્રી. બ. ક. ઠાકોર કલાપિની કવિતા-શૈલીના વિરોધી હતા તો પણ જ્યારે જે મુખ્ય કવિઓ ગણાવવાના હતા ત્યારે તેમણે કાન્ત અને કલાપિને ગણાવ્યા હતા. અસહિષ્ણુતામાં પણ સન્નિષ્ઠ વિવેચક વિવેક રાખવો જોઈએ. તેમણે જણાવ્યું કે સમકાલીન રચનાને સમજવાની શક્તિ હોવી જરૂરી છે. અસંતુષ્ટ થવું તે પણ એક અધિકાર છે. જીન્વી નજરે જોવું ને નીચી નજરે ચાલવું તે સાચી રીત છે. સર્જન માટે ઉડાપોહ જરૂરી છે.

પ્રમુખ શ્રી. સુન્દરમે કહ્યું કે વિવેચન બંધાતા મકાનની પાલખ છે. સર્જક આગળ ચાલે છે તે વિવેચક તેની પાછળ જ ડગલું મારે છે. સાચા વિવેચકો-ગોનીને ત્રીજું નેત્ર મળે છે અને બધી ય વસ્તુનું દર્શન તેને શક્ય બને છે. કેટલાક વિવેચનો મેં કવિતા કરતાં પણ વધુ રસથી વાંચ્યાં છે. એમણે કહ્યું કે પરિષદ ઉપનિષદ બને તો કેવું સારું? આપણે એ દિશામાં જતા હોઈએ તેવું લાગે છે. આ સંમેલનમાં જણે એક મોટો વર્ગ ચાલતો હોય તેમ શ્રોતાઓ પણ આ સાધનામાં બાગીદાર બને છે.

ત્રણ નાના નિબંધો પણ વંચાયા. જેમાં, શ્રી. ઉપેન્દ્ર પંડ્યાએ ‘કાકા કાલેલકરની કલાદષ્ટિ’ માં રહેલ વિસંવાદ બતાવ્યો. ‘સાંપ્રતકાલીન વિવેચન’ અંગે શ્રી. નવીન દેસાઈ બોલ્યા અને પ્રાધ્યાપક શ્રી. ચંદ્રકાન્ત મહેતાએ સ્વાતંત્ર્યોત્તર ગુજરાતી કવિતામાં શાકાકૃષ્ણને રજૂ કર્યા.

શાસ્ત્રીજી ને શોધયાત્રા

બેયોરના બીજી બેઠક શરૂ થઈ તેમાં સૌથી વિસ્તૃત પ્રચન સંશોધન વિભાગના અધ્યક્ષ શ્રી.

કે. કા. શાસ્ત્રીનું હતું. આ “શોધયાત્રા” શિર્ષક ધરાવતું જાણેલું પ્રવચન ખાસ્સું ૪૨ પાનાનું કદ ધરાવતું હતું. પણ એમાં ચાર વિભાગો સમાયેલા હતા. ભાષા સંશોધન, જૂના સાહિત્યનું સંશોધન, ઇતિહાસ સંશોધન અને પુરાતત્ત્વ સંશોધન.

સિરોરેને ઘેર પહોંચ્યા આવેલા આ અંગુઠિયા પંડિતે વગર વાંચ્યે જ્યારે ચારે ધ વિષયોને ન્યાય આપતો અરુપસિત ધારાએ વાક્યવાહ વહેવડાવ્યો ત્યારે તાડ જેવડા દેખાયા. શાસ્ત્રમતોનું ખંડન અને મંડન કરતાં પંડિતો જે વાક્યસુદો ખેલતા હશે કંઈક તેવા પ્રચંડ નારે એમણે વિશાળ મંડપને ધ્રુજાવ્યો. પાછળથી જ્યારે મેં પૂછ્યું કે વક્તૃત્વ વખતે કંઈ ગિરની સિંહગર્જનાઓ યાદ આવી કે શું?

ત્યારે કહે “ના, નાના હતા ત્યારે બાપા અમને બધાં બાળકોને તકતૃત્વની તાલીમ આપતા. પિતાની તાલીમનું આ પરિણામ છે.”

એમણે છેલ્લા ચારેક વર્ષ દરમિયાન ચારેય ક્ષેત્રોમાં થયેલ કામકાજ વર્ણવી બતાવ્યાં. ગુજરાતી ભાષાની ૮૦૦ વર્ષની પરંપરા બતાવી. હેમચંદ્રાચાર્યથી નર્મદ સુધીનો હુંદાળો, મારવાડી ને ગુજરાતીના વિવિધ પ્રકારોનો પરિચય આપ્યો. નરસિંહ મહેતાનું સાહિત્ય હજી ઘણું અપ્રગટ હોવાનું જણાવ્યું. દટાઈ પડેલા મહાનિબંધોના સંપાદનની જરૂરિયાત બતાવી. ગુજરાતની નદીઓના રેતીના થરો નીચે દટાયેલા ભૂસ્તરીય ભાગો તરફ ધ્યાન દોર્યું. હડપ્પા અને મેહિજો દોની સૌરાષ્ટ્રમાંથી મળેલી પરંપરાનો ખ્યાલ આપ્યો. વેદકાળથી પુરાણ કાળ સુધીના પ્રમાણો આપ્યાં. ગુજરાતના લખાઈ રહેલા સરિકૃતિ ઇતિહાસ સાથે સૌરાષ્ટ્રનો સર્વાંગીય ઇતિહાસ લખાવો જોઈએ તેવું સૂચન કર્યું. એમણે દારિકા અને ગિરિનગરની વિસ્તૃત આલોચના કરી. આમ સતત દોઢ કલાક સુધીમાં એમણે ચારેય વિષયને ખૂબ ન્યાય આપ્યો.

પરિષદની કાર્યવાહી દરમિયાન શ્રી. કે. કા. શાસ્ત્રી, ડૉ. હરિવલ્લભ બાયાણી અને ‘પચિકના’ તંત્રી શ્રી. માનસિંહજી ખારડ સાથે સુદર્શન તળાવના ક્યળનું નિરીક્ષણ કરીને કેટલાક નમૂના પણ લેતા

આવેલા અને સુદર્શન તળાવની સીમાઓનો પણ ખ્યાલ આપ્યો.

નવ નિબંધોનું વાચન

કુંલ ચોવીસ નિબંધો આ સંબંધમાં આવેલા. એમથી નવ નિબંધોનું વાચન થયું. શ્રી. ઉમાશંકરભાઈએ પ્રેમાનંદના 'નાગદમન'માં બૂબ્બી છંદમાં બ્યાં 'ગુજરાતી ભાષા'નો ઉલ્લેખ છે ત્યાં તે ભાષા તરીકે નહિ પણ 'ગુજરાતીભાષા' એટલે કે એક છંદ તરીકે ઉલ્લેખ હોવાનું પ્રતિપાદિત કર્યું.

શ્રી. કાંતિલાલ વ્યાસે 'શબ્દોના આદાન' અંગે વાચન કર્યું. શ્રી. ભાનુશંકર આચાર્યે રઘુવંશના સ્તુતિ શ્લોક વિષે વાચન કર્યું. શ્રી. હરિવલ્લભદાસ ભાયાણીએ 'બળકમળ'માં 'જા' ને બાળા' એ નરસિંહની પ્રભાતી અંગેના કૃત્તવનો જૂનો પ્રશ્ન રજૂ કર્યો. તે ઉપરાંત શ્રી. કનુભાઈ શેઠ, પુષ્પકાન્ત ધોળકિયા, ગોસ્વામી મોહનપુરી તથા હરનારાયણ પંડ્યાએ પણ પોતપોતાના નિબંધોનું વાચન કર્યું ને ખીખે દિવસની અધિવેશનની ખીજ બેઠક પૂરી થઈ.

લોકસાહિત્યનો કાર્યક્રમ

રાતના લોકસાહિત્યના કાર્યક્રમમાં દસેક હજારની હુકળતી મેદની અને સારસ્વતો સમક્ષ સરસ્વતીપુત્રોએ લોકસાહિત્યના અનેકવિધ રસોની રંગત પાથરી દઈ લોકસાહિત્યના કેટલાક અંગોનો રસભર્યો પરિચય આપ્યો. લોકસાહિત્યના આ કાર્યક્રમનો વિસ્તૃત ખ્યાલ 'ભૂમિનંવરચના' માસિકના બન્યુઆરી અંકમાં આપ્યો છે.

આ કાર્યક્રમે સાહિત્યકારો અને મેદનીનાં દિલ ડોલાવ્યાં. શિષ્ટસાહિત્ય અને લોકસાહિત્યના કવિ ગાયક અને કથાકારોને વધાવતાં શ્રી ઉમાશંકરભાઈએ જણાવ્યું કે આ સાહિત્ય કાર્યપથ હિસાબે જળવાવું જ જોઈએ. એનો પ્રવાહ ચંબી જતો અટકાવે જ રહ્યો. લોકસાહિત્યનું વિશેષ સંશોધન કરવાની અગત્ય સમજાવીને કહ્યું કે શામળજીના એક લોકમેળામાં પોતે સાંભળેલાં લોકગીતોએ પોતાને ગેય

ગીતો લખવા પ્રેર્યા હતા. સ્વ. મેઘાણીભાઈને સાથે લઇને સાગરકાંઠાના લોકસાહિત્યનું સંશોધન કરવાની પોતાની ઇચ્છા હતી. પણ મેઘાણીભાઈ સ્વર્ગે સીધાવ્યા અને એ કાર્ય ન થઈ શક્યું. શ્રી. ઉમાશંકરભાઈએ જણાવ્યું કે લોકસાહિત્યની નવી પેઢી જાણી કરવામાં પરિષદ પણ પોતાનો યોગ્ય ફાળો આપી રહેશે.

લોકસાહિત્યકારો અને મેદનીએ શ્રી. ઉમાશંકરભાઈના લોકસાહિત્યના આવકારને હર્ષોન્માદ્ધા વધાવ્યો. લોકસાહિત્યકારો તરફથી પણ જાહેરાત થઈ કે પરિષદના મકાનકેડ માટે લોકસાહિત્યકારો પણ પોતાની સેવાઓ આપી રહેશે ત્યારે તાળાઓના ચગડાટથી એ જાહેરાત વધાવાઈ. આ આનંદમય વાતાવરણમાં શ્રી. બચુભાઈ રાજાએ હૈયાના ઉમળકાથી લોકસાહિત્યકારોનો સ્વાગત સમિતિવતી આભાર માન્યો.

દર્શક અને ગાંધી દર્શન

તા. ૨૮ મીની પ્રભાતે શરણાઈએ નોખતના દીપચંદીના તાલે પ્રભાતના સૂર છડ્યા ત્યારે વન-ઉઘાનોમાં પક્ષીઓ ક્લરવ કરી જાણ્યાં ને શ્રાતાઓની ભરચક હાજરી વચ્ચે ગાંધી દર્શન વિભાગના અધ્યક્ષ શ્રી. દર્શક-મનુભાઈ પંચોળીનું દૂકું પણ મનનીય વ્યાખ્યાન શરૂ થયું. બહુવિધ વ્યક્તિત્વ ધરાવતા શ્રી. મનુભાઈ ગાંધી-વિચારના નવી પેઢીના તરવર છે. તળ ધરતીના સામર્થ્યવાળી પણ વિદ્વાપૂર્ણ એવી એમની આગવી વક્તૃત્વ શૈલી છે. શબ્દની શક્તિ વિચારોને અભિવ્યક્ત કરવા સંસ્કૃતપ્રચુર શબ્દોની જટિલ વાક્યરચનાની અટવીમાં નહિ પણ સરળતામાં -કેટલી ચોટ કેટલું સમર્થ-છે તે એમના દૂકા, મુદાસર અને મનનીય વ્યાખ્યાનમાં જણાયું.

એમણે ગાંધીજી પૂર્વેનાં આપણાં ભાષાસાહિત્ય અને તેમના આગમન પછીનાં આપણાં ભાષાસાહિત્ય વચ્ચે રહેલા યુગપલટાનો તફાવત જતાવીને કહ્યું કે "ગુજરાતમાં તેઓ હોત જ નહિ, આ ગુજરાતીમાં તેમનું લખવા બોલવાનું થયું જ ન હોત તો ગુજરાતી સાહિત્ય અને ભાષાનું કાઠું આજે

કેવું હોત તે વિચારતા જ પ્રાસંગિક પડે છે." જીવનના સંદર્ભમાં ગાંધી દર્શનની વિશેષતા એમણે સમજાવી. ગાંધીજીએ પશુ જેમાંથી પ્રેરણા લીધી તે રિક્તકન અને માકડ વચ્ચે આજે વિગ્રહ હોવાનું જણાવ્યું. નકશાના ખંડ-ભાગ અને આકૃતિ

ગાંધીદર્શન વિભાગમાં સારી પેઢે ચર્ચાઓ થઈ. શ્રી. વિજયરાય પેઠ, શ્રી. શિવકુમાર જોષી, શ્રી બાલમુકુંદ દવે, શ્રી. હીરાબહેન પાટક, શ્રી. રમેશ બેટાઈ, શ્રી. જસભાઈ પટેલ, શ્રી. શાંતિલાલ મહેતા, શ્રી. પ્રેમશંકર ભટ્ટ, શ્રી. દામુભાઈ શુક્લ, શ્રી. અમૃતલાલ મોદી, શ્રી. ઉમાશંકર અને હેવટ સમાપન શ્રી. સુન્દરમે કયું.

શ્રી. શિવકુમાર જોષીએ ગાંધીજીના અભયની શોખ સાહિત્ય અને આચાર દ્વારા જીવનમાં ઉતારવાની અપીલ કરી, શ્રી. પ્રેમશંકર ભટ્ટે ગાંધીજીએ જીવનમાં મૂલ્યો ઉતારીને પ્રજાને આપ્યા તેમ જણાવ્યું. શ્રી. અમૃત મોદીએ માજની કોઠકટી ગાંધીમૂલ્યોને સતેજ બતાવશે તેમ જણાવ્યું. શ્રી. જસભાઈ પટેલે ગાંધીજીને સમયધર્મનું સૂત્ર આપી જનાર તરીકે વર્ણવ્યા. શ્રી. દામુભાઈએ કહ્યું કે માનવીના સનાતન પ્રશ્નોના ઉત્તર ગાંધીજીએ પ્રચલિત યુગભાષામાં આપવા પ્રયાસ કર્યો છે, શ્રી. હીરાબહેન પાટકે ગાંધીજીના 'મંગલ પ્રભાત'ને તેમની આચાર સંહિતા વર્ણવી. શ્રી. બાલમુકુંદ દવેએ સત્ય એ જ ધર્મ એવું નક્કર તારણ આપનાર તરીકે જણાવ્યા.

શ્રી. સ્નેહરશ્મિએ ખલિલ જિબ્રાનના કથન ટાંકીને એક નકશાનો દાખલો આપી જણાવ્યું કે નકશાના છૂટા ભાગોમાંથી આખો નકશો કરી દેવા બાળકને કહેવામાં આવ્યું. બાળક મુંઝાઈ ગયો, પણ નકશાની ખીજ બાજુ માનવ આકૃતિ હતી તે મેળવી દેતાં આખો નકશો બની ગયો. એ જ રીતે ગાંધીજી વ્યક્તિના પરિવર્તન દ્વારા જાતનું પરિવર્તન કરવામાં માનતા હતા.

ગાંધીજી ઉદ્ધવચારી

શ્રી ઉમાશંકરે જણાવ્યું કે ગાંધીજીની યાત્રા એ ઉદ્ધવચારી છે. માણસ ન ભરી શકે તેવું પગલું

તેમણે ભર્યું નથી. ગાંધીજીને એક પણ પગલું ભગવાનથી દૂર જવાય તેવું ભરવું નથી, પણ તેમનો રસ્તો તો પડોશીના ઘર પાસેથી નીકળે છે. જાન ધર્મની સાન્નિધ્યમાં ન લઈ જાય તેવું એક પણ પગલું ભર્યું નથી. ગાંધીજી પૂર્ણતા તરફ આગળ વધતા રહ્યા છે. એને માટે 'અર્થસત્ય' શબ્દ બરાબર નથી. 'અપૂર્ણસત્ય' એના કરતાં સારો શબ્દ છે. અપૂર્ણને તત્કાળ પૂરતું સત્ય માનીને એ વલવાર ચલાવે છે. અને પૂર્ણ તરફ આગળ વધે છે. સાધન શુદ્ધિની વાત એમને એમાંથી લાધી છે. ગાંધીજીના કર્મયોગમાં વિચારને નિષેધ નથી. એમનામાં ત્રિવિધ યોગ છે. ગાંધીજીમાં વ્યક્તિની સાધના પ્રજાકીય સાધના બની ગઈ. જગતમાં હિંસા તો છે જ. ગાંધીજીનો આશય અહિંસાના ક્ષેત્રનો વિસ્તાર કરવાનો છે.

એ પછી દર્શકે ગાંધીજીના જીવન સંદર્ભને અનુલક્ષીને કાંઈક ચિરંજીવી આપી બવાની અપીલ સર્જકોને કરેલી.

ચર્ચાનું સમાપન કરતાં શ્રી. સુન્દરમે જણાવ્યું કે આપણે જે ચર્ચા રહ્યા છીએ તે નિષ્પદ થયું ગઈ છે. તે વિષય નથી. પણ જીવન છે. ગાંધીજીએ 'હિ રામ' શબ્દ ઉચ્ચારીને જીવનભરની મયામણને અંતે જે તાર સાધવા મથતા હતા તે ચરિતાર્થ કરી બતાવ્યું.

સાહિત્યસંગમનું આનંદગાન

સવારની બેઠક પૂરી થઈ. બપોર ચડી ગયા, શ્રી. રતુભાઈને રોનક સૂઝ્યું કે ભોજન વખતે જ હુંડા લોકગીતોની રમઝટ બોલાવવી. બપોરનું ભોજન પીરસાવા માંડ્યું ને એકાદ સોકગ્રીત બાદ લોક ગાયકોએ હળવેકથી મીઠાં ફટાણાં શરૂ કર્યાં. સાજનીઆને વધાવતા જઈને બધા જ મેવડીઆને રંગસહાસુમાં લીધા. આનંદનું મોઝું છવરાઈ રહ્યું. ભોજન પૂરું થવા આવતાં શ્રી. દાદુભાઈએ પોતાનું હીરણ્ય હલકાળીનું ગીત ઉપાડ્યું. ધ્રુવપદ બીજાઓએ ઉપાડી લીધું. અને એવું જમ્યું કે શ્રી. ઉમાશંકર ભટ્ટ સાથે બીજા કવિસેબકોએ પણ તે ગીતી લીધું. રંગની મરતી જવાઈ રહી લોકસાહિત્યકારોને

વગર ભોજને નૃત્તિ થઈ ગઈ. એકી અનાજ બેલી
જેલ્યા કે આજે ઉમાશંકરભાઈએ શિષ્ટ સાહિત્યને
લોકસાહિત્ય વચ્ચે ખખડી રહેલી દીવાલ પથુ તોડી
નાખી છે.

લોકસાહિત્યકારો એટલા ઉમંગમાં આવી
ગયા કે માત્ર નામવાનું જ બાકી રાખ્યું. જો કે
મોટેરાએ આડા અવળા થતાં નાચી પથુ લેતા હશે,
એમના ઉતારામાં તો રંગત જામેલી જ રહેતી. પથુ
ત્રિધિવત દીવાલ તૂટવાની બાકી હતી.

રાષ્ટ્રીયકરણને પાઠ્ય પુસ્તકોની સમિતિ

બપોર પછીની બેઠક દરમિયાન મધ્યસ્થ
સમિતિની કારોબારીની બેઠક મળી. નવા હોદ્દાઓની
વરણી વગેરેમાં ઠીક ઠીક સમય ગયો, ૨૫ મા
અધિવેશનની આ છેલ્લી બેઠકમાં ચાર ઠરાવો થયા.
એકતો બે વર્ષ દરમિયાન અવસાન પામેલા સાહિત્ય-
કારોને શોકાંજલિ અર્પિતો. જે એ જિભા થઈને એક
મિનિટની સૌન પ્રાર્થના સાથે પસાર કર્યો.

બીજો ઠરાવ પાઠ્ય પુસ્તકોના ગુજરાત સરકારે
કરેલા રાષ્ટ્રીયકરણ પછી જે પ્રકારની સમિતિ નીમા-
યેલી છે તે માટે ચિંતા વ્યક્ત કરીને તેમાં યોગ્ય
માણસોની વરણી થાય તે અંગેનો હતો.

પાઠ્ય પુસ્તક અંગેનો ઠરાવ શ્રી. દામુભાઈ
શુક્લે વિશદ રીતે મૂકેલો અને શ્રી વિનોદ અધ્ધુએ
તેને ટેકો આપેલો. ઠરાવ હલચલ મચાવે તેવો હતો.
એમાં ઘણા ઘણા પ્રશ્નો જિભા થતા હતા. રાષ્ટ્રીયકરણ
કરવા માટેના જે બે મતો હતા તેમાં જ આ લય
સમાઈ જતો હતો. પથુ બપોટાચાર અને થોપણુ એટલા
ફાલતાં ફૂલતાં જતાં હતાં કે એક મતે રાષ્ટ્રીય-
કરણ એનાં કેટલાંક દૂષણો સાથે પથુ
અનિવાર્ય ગણાવ્યું. બીજો મત ત્રિવિધ પ્રજાસમૂહને
શિક્ષણના તદ્દવિદોને જે વ્યાપક લાભ મળવો જોઈએ
તે રાષ્ટ્રીયકરણથી મળતો બંધ થશે તેવો હતો.
આમાં તો તદ્દવિદોનું પથુ રાજ્યીકરણ થઈ ગયાની
સ્થિતિ જિભા થઈ. આ અંગે બેલતાં શ્રી. રતિલાલ
છાયાએ ખૂબ ગુસ્સાપૂર્વક બાળકોના વાલીઓને
અપીલ કરેલી. પથુ એનો ગણિતાર્થ તો રાષ્ટ્રીકરણ

જ એક અવરોધરૂપ હોવાનો હતો. રાજકારણના
વિષયકમાં જિહારતી પેઢીના શિક્ષણઅંગે પ્રજાજગૃતિ
નથી લાવી શકતી તેનું આ પરિણામ છે. પોતાનાં
જ બાળકોનું ભાવિ રંગદોળાવાનું છે તેની કે એના
શિક્ષણ કે સંસ્કારની ચિંતા કરવા જેટલી માયાપોમાં
હજી જગૃતિ નથી લાવી શકાઈ. જગૃતિ સર્વાંગીણ
રીતે જ આવી શકે. બાકીનો બધો ઉઠાપોહ જ રહે
અને તે ચોક્કસચર્ચા પૂરતો જ.

લોકસાહિત્યનો શકવર્તી ઠરાવ

એ પછી લોકસાહિત્યકારો માટે ગુજરાતી
સાહિત્ય ક્ષેત્રે શકવર્તી એવો લોકસાહિત્યનું મહત્ત્વ
સ્વીકારતો ઠરાવ પરિષદની ૬૫ વર્ષની કારકિર્દીમાં
પ્રથમવાર જ આવ્યો. શિષ્ટસાહિત્ય અને લોકસાહિત્ય
વચ્ચેની જે દીગલ નૂટી ગયેલી એના ફલસ્વરૂપ જ
એ હતો.

શ્રી રતેહરસિંહએ આ ઠરાવ મૂક્યો. લોક-
સાહિત્યના હાઈને સમજવતી રસિક પથુ ગંભીરતા-
પૂર્ણ રજીઆત કરતાં એમણે સાંજરકાંઠાથી શ્રી.
ઉમાશંકર જોષી લઈ આવેલા લોકગીતની કડીનું
એક જ ચરણ કહ્યું કે :

કોરી ગાગર મધે ભરી
ને ઉપર ચીતર્યા મોર

આ ગીતના હાઈની સંસ્કૃત સાહિત્યની
નાનીશી તુલના સાથે મહત્તરનો નિર્દેશ કરી એને જાળ-
વવા, વિકસાવવા અને તાલીમ આપવાની સરકારને
વિનંતી કરી.

શ્રી. પિતાબર પટેલ પોતાના લોકસાહિત્યના
વૈવિધ્યપૂર્ણ અનુભવોનાં દબાંતો આપી લોકસાહિત્યની
સમૃદ્ધિનો વિશદ ખ્યાલ આપીને ઠરાવને ટેકા આપ્યો.

નિવેદન અને અભિનંદન

આ ઠરાવ ઉપર થોડું બોલવા પ્રમુખ શ્રી
તરફથી મને ઈજન મળતાં એક ઐતિહાસિક
નિર્ણય લેવા બદલ પરિષદને ખૂબ ખૂબ ધન્યવાદ
આપ્યા. ૨૧. મેઘાણીબાઈ જાંઘીબર લોકસાહિત્યના
વકીલ બનીને આખર સુધી બે સાહિત્ય વચ્ચેની

બૈદ દીવાલ તોડવા ઝૂઝતા રહ્યા તેનો ખ્યાલ આપ્યો. મેઘાણીભાઈ પછી લોક સાહિત્યના વિકાસ વિસ્તારની જે પ્રવૃત્તિઓ ૨૦ વર્ષથી ચાલી રહી છે તેનું ટૂંક ખ્યાન આપ્યું સાથે સાથે લોકસાહિત્યની પ્રવૃત્તિઓને રૂંધરા અથવા વિક્ષણ બનાવનારા બળાનો નિર્દેશ કરી જણાવ્યું કે પરિપક્વ લોકસાહિત્યનું મહત્વ સ્વીકારીને જે હૃદયપૂર્વકનો આવકાર આપ્યો છે તે સાહિત્યજગતના ઇતિહાસમાં સુવર્ણક્ષિરે અંકિત થશે.

પરિપક્વ કટલાક અગ્રેસરો અને જૂની પેઢીના સાક્ષરો સિવાય નવી પેઢીના સાહિત્યકારોને આ ઠરાવનું ઐતિહાસિક મહત્વ ન સમજાય તે સ્વાભાવિક છે. કારણ કે ૬૦ વર્ષ પહેલાનો પાડિત્યયુગનો આ ઝગડો હતો. એ પચાસ વર્ષ પુરાણી મેઘાણીની લોકસાહિત્ય માટેની જેઠાદના જેઓ સાક્ષી હોય તેને જ આ ઠરાવનું મહત્વ સમજાય. સૌરાષ્ટ્ર લોકસાહિત્યકારોથી સભર ભરેલું છે નવી યેનના એમને ઓછી સ્પર્શી છે એ પછી પણ પ્રમ્ન લોકસાહિત્યના મૂલ્ય સ્વીકારના રહેતો હતો.

પરિપક્વ લોકપ્રાણને સ્પર્શી ગઈ

લોકજીવનના સદર્શમાં લોકસાહિત્ય વિશાળ ક્ષેત્રમાં પથરાયેલું છે. ગાંધી યુગમાં અને તે પછી પણ કવિતા, વાર્તા, નવલ-નવલિકા, ચિત્ર, શિલ્પ, નાટ્ય, નૃત્ય, સિનેમા, અલકારો અને સુશોભનોમાં; રેડિયો અને મનોરંજન કાર્યક્રમોના લોકસાહિત્યનો મૂક પ્રભાવ પથરાયા જ કર્યો છે 'ગાંધી યુગથી આપણા સમગ્ર સાહિત્ય અને સર્વાંગીય કલાક્ષેત્રમાં લોકસંસ્કૃતિના પ્રભાવની તુલનાત્મક ક્ષા કરવાનો શ્રેષ્ઠ અવસર હવે આપ્યો લેખાય

મેઘાણી પછી લોકસાહિત્યની તુલનાત્મક ત્રવેચના કદાચ ઓછી થઈ હશે પણ પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાં લોકસાહિત્યના વિકાસની પ્રવૃત્તિઓ સતત ક્રિયાશીલ રહી છે પ્રમ્નકીય સન્માન રળ્યે જતું હતું પણ વિદ્વદ સન્માનને અભાવે તે મનોરંજનના લપસણા માર્ગે રળ્યે જતું હતું લોકસાહિત્યના રજેવાળાને આનો ઘણો મોટો રજ હતો. લોકસાહિત્યકારો એક છપા અવમાનની લાગણી અનુભવતા હતા. એને

રંચમંચના સન્માન મળતાં હતો પણ વ્યાસપીઠનાં નહોતાં મળતાં. લોકસાહિત્ય-લોકજીવનનું ક્ષેત્ર સાહિત્ય પરિષદની સભ્ય સંખ્યા કરતા પણ અનેકગણું મોટું છે. એ બધાના આનંદની અવધિ નથી રહી.

ઘણાને આ નહિ સમજાય કે સાહિત્ય પરિષદ આ ઠરાવ દ્વારા લોકપ્રાણને સ્પર્શીને સાચા અર્થમાં લોકોની નજીક આવી છે. અને એટલે જ પરિષદના આ ઠરાવને મેં 'શકવર્તી' કહ્યો છે. લોકસાહિત્ય-કારોના અત્યાનંદનું પણ એ જ કારણ છે.

સ્વાગત સમિતિ પણ અત્યાનંદમાં આવી ગયેલ. કારણ કે જે વર્ષોથી વાટ જોઈ રહ્યું હતું તે જૂનાગઢને આજણે સિદ્ધ થયું.

ચોથા એક ઠરાવમાં યુજરાતમાં સાહિત્ય સંસ્થાઓ, યુનિવર્સિટીઓ અને હરિજનોમ આશ્રમ જેવી સંસ્થાઓ તરફથી કેટલાક ઉપયોગી ગ્રંથો તૈયાર કરી પ્રકાશિત કરવાનું કામ ચાલે છે તેની ખાસ નોંધ લેવામાં આવી હતી.

એ પછી આભારવિધિ પણ ઉત્સવના આનંદ તરફે થઈ. સ્વાગત સમિતિ તરફથી શ્રી. બચુભાઈ રાજાએ પોતાની હજીવી રમુજ સૈલીમાં ખટમીઠાં સભારણા સાથે વિધિની સરૂઆત કરી. શ્રી રતુભાઈએ પણ ક્ષતિઓ રહી જવા પામી હોય તે જે અવરોડો વેઠવી પડી હોય તે માટે માફ કરવા વિનંતી કરી. શ્રી. રતેહરશિખ, તે શ્રી પીનાનરભાઈ પરેલે પોતાનો હૃદયભાવ ઉમળકાથી ઠાલવ્યો. અને એ જ રીતે શ્રી. ઉમાશંકરભાઈએ વિદ્ય વેળાના હૃદયો-દ્વારથી વાતાવરણને રનેહલીનું કરી મૂક્યું.

એમણે મીઠાં સંભારણાં સાથે સૌરાષ્ટ્રના પ્રણાલિકાગત આતિથ્ય, સ્વાગતસમિતિ દ્વારા કરવામાં આવેલી ભોજનની ઉત્તમ વ્યવસ્થા તથા હૃદયંગમ પ્રાકૃતિક વાતાવરણનો ભાવપૂર્ણ ઉલ્લેખ કર્યો.

પરિષદની કલથુતિ

પરિષદની કલથુતિ વિષે બોલતાં તેમણે 'કહેલું' કે યુજરાતના સંસ્કાર દેહને પુષ્ટ કરવામાં

પરિપદની કામગીરીને સફળતા મળતી જાય છે. શિષ્ટસાહિત્યના સર્જકો અને લોકસાહિત્યના ગાયકો અને સર્જકો એક જ જાતના ઉપર મળ્યા અને એક ખીજની બહુ નજીક આવ્યા એ આ અધિવેશનની ખીજ સફળતા છે. લોકસાહિત્યના વ્યવસ્થિત શિક્ષણ માટેની સંસ્થા આપી શકાય એવું વાતાવરણ મળ્યું નેઈએ. અહીં નેવા મળેલી આત્મીયતાને પરિણામે નવા જમાનામાં પણ લોક-સાહિત્યની કલાનું સ્થાન ટકી શકશે એવી આશા જન્મી છે.

પરિપદના મકાન ફંડ માટે પણ વેગ મળ્યો છે, એમ કહેતાં શ્રી. ઉમાશંકરભાઈએ રાજ્યપાલશ્રી, સ્વાગત સમિતિ તથા લોકસાહિત્યકારોની જાહેરાતોનો ઉલ્લેખ કરેલો. તેમણે કહેલું કે ગુજરાતને સ્વસ્વતીનું પોતાનું મંદિર હવે જલદી મળશે એવી શ્રદ્ધા જન્મી છે.

પૃષ્ઠ ૭૦૪ થી ચાલુ]

તે દીવાન અમરજી-એ બનેનાં તૈલચિત્રો તેમજ દીવાન અમરજીની તલવાર પણ આ પ્રદર્શનમાં પ્રદર્શિત કરવામાં આવી હતી.

પ્રદર્શનના ખીજ એક ભાગમાં જૂનાગઢમાંથી એકસો વર્ષ પહેલાં પ્રગટ થતાં સામયિકો રાખવામાં આવ્યાં હતાં. ‘સૌરાષ્ટ્ર દર્પણ’ ‘વિજ્ઞાન વિલાસ’ વગેરે સામયિકો એકસો વર્ષ પહેલાંના સામયિકોને તેમજ તત્કાલીન છાપકામ વગેરેનો આછો ખ્યાલ આપતાં હતાં.

સં. ૧૫૨૧માં હાથે લખાયેલો ગ્રંથ પણ ખાસ ધ્યાન ખેંચતો હતો. સેવાદાસ નામના કોઈ અનભિસ વ્યક્તિના વૈષ્ણવ સંપ્રદાયના હજારો પદો એ ગ્રંથમાં સંગ્રહાયેલાં છે. સાક્ષર શ્રી. કે. કા. શસ્ત્રી તથા સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટીના ઉપકુલપતિ શ્રી ડોલર-રાય માંકડે ખૂબ જ ગ્રીષ્મવટભરી રીતે આ ગ્રંથોનું અવલોકન કર્યું હતું.

તે જ રીતે ચારસો વર્ષ પહેલાના સામવેદના હસ્તલિખિત ગ્રંથો પણ ખાસ આકર્ષણનું કેન્દ્ર હતા. શ્રી. વાલાભાઈ ત્રિપાઠીના અંગત સંગ્રહમાંથી એ ગ્રંથો પણ પ્રદર્શનમાં મુયોગ્ય રીતે રાખવામાં આવ્યા હતા.

રાતના ૯ વાગ્યે કવિ સંમેલન યોજવામાં આવેલું. એમાં ૪૨ કવિઓએ ભાગ લીધેલો. સંચાલન શ્રી. ઉમાશંકર નેપીએ કરેલું. રાતના એક વાગ્યા સુધી આ રસપ્રવાહ વહેતો રહેલો. છેવટ રાષ્ટ્રગીતના ગાન સાથે પરિપદની પૂણ્દ્રિતિ થઈ. ત્રણેય દિવસ દરમિયાન પ્રતિનિધિઓ માટે જૂનાગઢનાં નેવા લાયક સ્થળોની વાહનની જે વ્યવસ્થા સ્વાગત સમિતિ તરફથી કરવામાં આવેલી તે પ્રમાણે ત્રણેય દિવસ પ્રતિનિધિઓમાંથી ઘણાએ તે સ્થળો નેવાનો લાભ લીધેલો. એ જ રીતે સોરઠનાં વિખ્યાત રસજો, શારદાગ્રામ અને સિંહદર્શન માટે કરેલી વ્યવસ્થાનો લાભ પૂર્ણાકૃતિ ખાદ ૧૫૦ જણાએ લીધેલો.

પરિપદના મકાનફંડમાં સમારંભ દરમિયાન સ્વાગત સમિતિ, રાજ્યપાલશ્રી, શ્રી સનેહરશ્મિ ઉપરાંત સાહિત્યકારોએ જે ફાળો નેધાવેલ તે રૂપિયા ૧૭ હજાર સુધી પહોંચી ગયેલો.

જૂનાગઢ પણ જુદા જુદા ક્ષેત્રે વિચારે છે. તેની પ્રતિતી કરાવતા છાપકામની દિપ્તિઓના ફોટો-ગ્રાફ્સ પણ ધ્યાન ખેંચતા હતા. આ ફોટોગ્રાફ્સનાં છાપકામ માટે અક્ષરોના નવા વળકાંકો માટે પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે. શ્રી. ભક્તિલાલ સોલંકીના આ પ્રયોગો પણ સાહિત્યકારો માટે દર્શનીય હતા.

ગાંધીશતાબ્દિના વર્ષમાં જ પૂ. ખાપુની જન્મજયંતિ સોરઠમાં આ પરિપદ મળી રહી છે ત્યારે તેનો ખ્યાલ પણ વ્યવસ્થાપકોની નજર બહાર નથી રહેતો. રાષ્ટ્રપિતા પૂ. મહાત્મા ગાંધીના સમગ્ર જીવન અને કાર્યને આવરી લેતા ૩૧ ભવ્ય ચિત્રો પણ આ પ્રદર્શનમાં યોગ્ય રીતે મૂકવામાં આવ્યાં હતાં.

પ્રદર્શનની ઉદ્ઘાટન વિધિ વખતે કવિશ્રી સુંદરમૂ, સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટીના કુલપતિ શ્રી. ડોલરરાય માંકડ, ઉપમંત્રી શ્રી. જોગા અને અન્ય સાહિત્યકારો અને અગ્રગણ નગરજનોએ સારી સંખ્યામાં હાજરી આપી હતી. દીપ પ્રગટાવીને કવિ શ્રી. ઉમાશંકર નેપીએ પ્રદર્શનનું ઉદ્ઘાટન કર્યું હતું. આ પ્રદર્શનના અવલોકન પછી શ્રી. ઉમાશંકર નેપી, શ્રી. સુંદરમૂ વગેરે સૌએ આનું સુંદર પ્રદર્શન યોજવા બદલ અભિનંદન આપ્યાં હતાં. પરિપદના ત્રણે દિવસો દરમિયાન અધિવેશનમાં પધારેલા પ્રતિનિધિઓ તથા નાગરિકોએ ખૂબ મોટી સંખ્યામાં આ પ્રદર્શનને અવલોકવાનો લાભ ઉઠાવ્યો હતો.

“કોઈ પણ સંસ્કૃતિનો એકાએક જન્મ થતો નથી. એવી રીતે કોઈ પણ સંસ્કૃતિ એકાએક નાશ પામતી નથી સંસ્કૃતિ તો એક પ્રવાહ છે,—સરિત પ્રવાહ. નદી જે રીતે નિરંતર વહા કરે છે તે જ રીતે સંસ્કૃતિ પણ અવિરતપણે વહા જ કરે છે. અહીં યોગ્યએલા આ નાનકડા પ્રદર્શનમાં આપણને એ વાતની પ્રતિતી થશે. જૂનાગઢને એની પોતાની સંસ્કૃતિના સદીઓનાં વહેણ છે. એનું આ પ્રદર્શનમાં દર્શન થાય છે.”

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના સુવર્ણ જયંતી અધિવેશનના પ્રસંગે તા. ૨૬ મી ડિસેમ્બરે સવારે ૧૧ા વાગે પ્રદર્શનનું ઉદ્ઘાટન કરતાં કવિ શ્રી. ઉમાશંકર જોષીએ ઉપર મુજબ જણાવ્યું હતું. સાહિત્ય પરિષદના ટાકણે ખાસ યોગ્યએલા નરસિંહ નચરની ખાજુમાં સરદાર એક પાસે આવેલા જિલ્લા મંથાલયમાં આ પ્રદર્શન યોજવામાં આવ્યું હતું. જૂનાગઢના ઇતિહાસ, સંસ્કૃતિ અને કોઠજીવનની અખી કરાવતા આ પ્રદર્શનમાં જુગ જૂની સોરઠ ધરાનો અચ્છો પરિચય કરાવવાનો સફળ પ્રયાસ થયો હતો.

ભગવાન સોમનાથની ભૂમિએ યુગો સુધી અનુભવેલી તકડી ઈર્ષડીઓનો ખમાલ પણ આ પ્રદર્શનમાંથી મળી રહેતો હતો. ૧૨૫થી વધુ સંખ્યામાં સોમનાથના જૂના મંદિરના અવશેષોની જુદા જુદા કોણોથી લેવાયેલી તસ્વીરો સોમનાથની ભૂતકાળની ગાથાની ગવાહી આપતી હતી. એ જ સપથનો મૂર્તિકલાનો સાક્ષીરૂપ ‘શાલભંજિકા’ ‘દેવગના’ વગેરે ખડિત મૂર્તિઓ પણ ખાસ ઉલ્લેખનીય ગણી શકાય એવી હતી.

જૂનાગઢ જિલ્લો એના ગિરના જંગલ અને વનસ્પતિ માટે જ નહીં પણ એના ‘સિંહો’ માટે વિશ્વભરમાં જાણીતો છે આ પ્રદર્શનમાં ગિરના જંગલની આછી પણ અખી યદ્ શકે તેવો પ્રાસ કરવામાં આવ્યો હતો. તેમાં સિંહયુગલ, હરણ,

સાખર વગેરે પ્રાણીનો ‘મમી’એ તેમજ જંગલની વનસ્પતિઓ સુયોગ્ય રીતે ગોઠવવામાં આવી હતી.

પ્રદર્શનના એક વિભાગમાં સોરઠના કોઠજીવન સાથે સંકળાયેલી વસ્તુઓ પણ ગોઠવવામાં આવી હતી આમાં હળ-કળિયું-કંતાળી વગેરે ખેત સાધનો-ગૃહ સુસોલન અને કલાની અખી કરાવતા ૬૦ વર્ષથી પણ વધારે જૂના-આકળા-ચંદ્રવા-મણેશ-ચ્યાપન-કર્તનકલાનાં નમૂનાઓ, મોતીના દાર સ્તંભો, ગૃહદાર-ગાકું (કલા-સભાર), બળદની મોની ભરતની ખૂલ વગેરે પણ ધ્યાન ખેંચતા હતા.

ખીજ એક વિભાગમાં હક્કો-પાનપેટી-રેફી-જરેટર (નવાખી યુગનું) વગેરે ખાસ ઉલ્લેખનીય હતા. ઉપરકોટ વિસ્તારમાંથી ખોદકામ કરતાં મળી આવેલી સૈકા જૂની વસ્તુઓમાં, માટીના વાસણના અવશેષો, કટાયેલી પણ એક યુગમાં જેની ગણના હશે-તેવી કટાયેલી તલવારો, ઉપરકોટના ખોદકામના પરિણામે મળી આવેલા અનાજ ભંડારમાં સંગ્રહાયેલા વર્ષો જૂનો ખાજરો વગેરે વસ્તુઓ જૂનાગઢનો જુગજૂનો ઇતિહાસ તાજો કરતો હતો.

પથરોને વાણી આપનાર પ્રખર સંશોધક ડૉ. ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજી અને સોરઠની ધરતીના ઇતિહાસ સાથે જેમનું નામ હંમેશા વણાયેલું રહેશે

શેરી વળાવી સજ્જ કરું....

શ્રી. લલિત વસાવડા

ગરવા ગિરનારની ગોદમાં, સાડાપાંચસો વર્ષ પહેલાં જે નગરની ગલીઓમાં 'ગોવિંદ હરે'ની ધૂન અને કીર્તનના ગૂંજરવ ઊઠ્યા હશે, 'દાતાર જમિ-યલશા'ના લોખાનની ભલકે આભ ધૂંધળું બન્યું હશે જે જ પુરા પ્રાચીન નગરીએ આભ ઊંચી અટારી અને અટ્ટાલિકાએથી એક નવલું દશ્ય નિહાળ્યું. ગઢ ગિરનારની શિખરશ્રેણી અને પહાડી કંદરાઓમાં ફરી પાછાં ઝાંઝ, ઢોલકના પડવા ગૂંજ્યા, શરણાદઓ ગહેકી, ઢોલ ટબૂક્યા. ફૂલ-ગુલાબની ધૂસર ધૂસિથી તે દિવસનો નમતો પહોર રંગરંગીલો બન્યો. જૂનાણાના આંગણે ગુર્જર ગિરાના જે જે અતિલાવાન્ કવિ-મનીષીઓ પધારતા હતા-આઘ કવિની જન્મજોમમાં સાડા પાંચ શતાબ્દનો કાળ સંકેલાઈને જે અતિનિધિ દ્વારા સાક્ષાત્કાર થતો હતો. બન્ને સરસ્વતી પુત્રોને સન્માનવા જૂનાગઢ હેલે ચડ્યું હતું.

ગુર્જરગિરાના સાહિત્યસ્થામીઓને, ગુજરાતી સાહિત્ય ગંગોત્રી સમી પરિપદના કર્ણુધારોને સત્કારવા જૂનાગઢને હૈયે કેા' અનેરો હુલ્લાસ, તરવરાટ અને થનગનાટ હતા. સ્વાગત સમિતિ આ 'સારસ્વતો'નું સ્વાગત આપણી પ્રાચીન પરંપરાથી કરવા વિચારતી

હતી. સર્વપ્રથમ તો સામાન્ય રીતે, આજના શુષ્ક વાતાવરણ સમુ' સ્વાગત હશે તેવા સહુના મનમાં ખ્યાલ હતો. અત્યાર સુધી તો પરિપદના રથએ જતાં પ્રમુખોને પરિપદ વેળાં પાંચ-પચીસ જણના 'હાલરા' માં મૂંચા મૂંચા જતાં નિહાળ્યા હતા. જૂનાગઢમાં નવું ન કરી જતાવે તો નવાઈ લેખાવી જોઈતી હતી. થયું પણ તેમજ !

સ્વાગતની વાત નીકળી ત્યાં સુ. શ્રી રતુભાઈને અચાનક જ વિચાર મુઝ્યો. "સ્વાગત અરે, 'શોભાયાત્રા' કાઢી હોય તો ? બે-પાંચ શણગારેલાં ગાર્ડ હોય, મજનિક હોય અને આપણે પ્રમુખના હોતારેથી પરિપદ મંડપે જઈએ તો ?" ત્યાં બેઠેલા સહુ ગેલરાં આવી ગયા. "વાહ, ભઈ, વાહ તો તો રંગ જમે...." આવડી નાનકડી ભૂમિકા બંધાયેલી. સમય પણ ઝડવઝડ રહેયે ... વિચારતાં વિચારતાં થયું કે પ્રમુખો જ્યારે ગામમાં આવે ત્યારે જ સ્વાગત કરીએ, પણ સ્વાગત રાત્ર પેલાં લટકણિયાં જેવા ફૂલહાર પેહેરાવી દપ્પે અને પછી સડસડાટ મોટરમાં હોતારે પહોંચી જઈએ તેમાં કું' ઉમળગી ન આવે.

વાત ઘોખાવા માંડી. રતુભાઈ પરંપરાગત શૈલીની શોભાયાત્રા વિશે વિચારવા માંડ્યા. ખીજા મિત્રો પણ પોત પોતાની કલ્પનાનો સંકાર મેળવવા માંડ્યા. આ મંચનમાંથી નવનીત સાંપડ્યું. રંગે તો જૂનાગઢના સ્વાગતને, જૂનાગઢની સરદાલકિતને આ ગુર્જરગિરાના સરસ્તીનયોને શેર શેર લોહી મઢાવ્યાં. આખાય પ્રસંગને સોનેરી રંગ ચડાવી દીધો.

નગરપાલિક ના સ્લાખડમાંથી, જૂનાગઢના દંડયલાએ આવેલા આ રથએ વસાયેલા પ્રમુખ કપિ સાધક મુંદરમ અને નિદામ લે । પ્રમુખશ્રી. ઉમા-ચંકરનું સ્વાગત કરવા નગરના આગેવાનો, ક્રીડા, સંસ્થા સંચાલકો, અખાલદત્રો જોડા થયા હતા.

નગરપાલિકાના વિશાળ સભાખંડમાં અંદર અને બાહર માનવ મહેરામણ છલકતો હતો. આજ સ્થળે એક જમાનામાં સ્વામી વિવેકાનંદ જૂનાગઢની મૂલાકાત વેળા રહી ગયેલા; એ જ સ્થળે ફરી વર્ષો પછી સાધક-શ્રદ્ધેય સારસ્વતોનું સન્માન થયું.

રાજકોટથી મોટર રસ્તે આવી પહોંચેલા સાહિત્ય શ્રીષ્ઠી સર્વશ્રી ઉમાશંકરભાઈ તથા સુન્દરમ્ને સત્કારવા થનગની રહેલા માનવ સમુદાયે વિધિવત્ સ્વાગત કર્યા પછી આ પ્રસંગની વિશિષ્ટતાસ્થ અને આજસુધીની પરિપક્વની પાંસઠ વર્ષની કારકિર્દીમાં ક્યારેય નહીં તેવી ભવ્ય “શોભાયાત્રા” નગરપાલિકા દ્વારેથી પરિપક્વ સ્થળે-નરસિંહનગર સુધીની આરંભાધ.

રાજકુમાર સિદ્ધાર્થની શોભાયાત્રાનું સંસ્કૃતના મહાકવિ અશ્વધેષે જેવું ‘બુદ્ધચરિતમ્’માં વર્ણન કર્યું છે તેવું દશજૂનાગઢ જનપથ-રાજપથ સમા મહાત્મા ગાંધી માર્ગ પર રચાયું.

સ્વાગત સમિતિના આ વિશિષ્ટ આયોજનને માત્ર અતિથિએ જ નહીં પણ રહેવાસીઓ પણ આશ્ચર્ય મુગ્ધ રીતે જોઈ રહ્યા. ક્યારે અને કેમ આટલી તૈયાર થઈ? કોણે કરી? કોઈને કશો જ ખ્યાલ ન આવે અને જીંધમાં ઘેરાયેલાની અચાનક આખે જીંધે ને જેમ અવનવું દરય નિહાળે તેવું જ નગરજનો માટે થયું.

પરંપરાગતરીતે યોજાયેલી શોભાયાત્રાની સૌથી મોખરે હતા-મંગળવાદ્ય ગણાતો આપણો પ્રાચીન વાદ્ય વિનાયક ઢોલ. ઢોલના સ્વાગત ઢબકારે હૈયે હૈયે એક રોમાંચ જાહેરો હતો-એક નાદ રવની સાથે કમ્બોલ કેકે ધ્રુંટાતો હતો. પ્રાચીન રીતિથી, ખોવાયેલા ઐતિહાસિક વર્ષોથી જેમના વંશ-...પરામાં મધ્યગતી સુરાવલિમાં જે વાદ્ય ગૂંજતું રહ્યું છે તે શરણાઈનો સમવારો પણ ઉત્સાહધેલા ઢેલીડાઓને સાંપડ્યો હતો. શરણાઈ ગહેકાવતા મીરભાઈઓ-હાજી કાસમ અને હાજીભાઈ વર્ષોથી પેઢી દર પેઢી શરણાઈના સૂરને, કંઠની સુરાવટમાં સાચવી બેઠા છે. આજે એ “ભાડૂતી” નહોતા-રોજમદારી નહોતા, આજ તો મનના ગુલાલે

ગાવા આવ્યા હતા, બળવવા આવ્યા હતા.

આઠ આઠ ઢોલવાળાની ત્રંબાળુ ઢોલપર પડતી એકધારી દાંડી અને વર્ષોથી માના દૂધમાંથી પીધેલી શરણાઈની મધ્યગતી સાકરમીડી સુરાવલી... વાતાવરણમાં એક રંગ આવી ગયો, રોનક આવી ગઈ.

ઢોલ શરણાઈ પછી આવી સુખપુરની રાસ મંડળી. સંસ્કૃતિના પોશાકચિહ્નો સાથે ભાવ, તાલ અને લયથી લટકે હીડતી આ રાસમંડળીમાં ઝાંઝ, પખાવ, મૃદંગ, દોકડ, મંજરાનો સમૂહરવ હતો તો સાથે સાથે હોતો સોરડી નરવો કંઠ. કંઠના ગહેકાટમાં આજનો ઓચ્છવ જાણે શબ્દ બનીને, બીત બનીને વેરાતો હતો :

“મારો વાલો આવ્યાની વધામણી હોજી રે .
આજની ઘડી રળિયામણી....”

સરસ્વતીપુત્રોને, શારદાતનયોને, વાડૂ અને અર્થના સાચા-સાધકોનું સન્માન હતું, શબ્દશ્લોકના દત્તમિત ઉપાસકોના આગમનની રળિયામણી ધણી હતી. ગોકુળ આવેલા ગિરધારીને સન્માનવા દનનયનતા ગોપહૃદયની લાવણી જૂનાણાના આંગણે ઉમાશંકર-સુન્દરમ્-મત અને સાધનાના સત્કાર મારે સાગર છાંણે છલી રહી.

કીર્તન મંડળીની પછી આવે છે પાંચ પાંચ ત્રાડાની હેડય. કેવી છે એ હેડય ? હૈયે વસી જાય તેવી. પિતળિયા, રણજીતના ત્રાડા, મેરના ઇંડા જેવા વલિયારા બળદ-જાણે મદરજતા હાથીની છોટી સી ત્રિતકૃતિ શા દેહ સૌજન્ય, મોતી મઢી રાશ્યું અને આલસા મઢી ખૂલે, તેલ પાયેલી, હાથીદાંતથી ચળકતી શિંગડિયોના અનોખા શયુગાર, કૈલાસ લોકથી ભિતરી આવેલા નંદીના વંશ જ જેવા આ ગોવત્સો એમની મહત્તા જાણે સમજી ગયા હોય તેમ ઉત્સાહધેલા બની ઉતાવળા ડગ માંડી રહ્યા હતા. માનવલૈયાના હાઈ હિલોળ સાથે નંદીના પગ પણ ધરાતલ માથે જગતા નહોતા. આ ગાતામાં પણ બાળજોપાળ વિવિધ સ્વરૂપે પ્રિયજતા હતા.

આગલા ત્રાડામાં સોરઠમાં વસતી પચરંગી

વસતીના રીતિરિવાજ, પરંપરાગત પોશાક, વ્યવસાયને પ્રગટ કરતાં પ્રતિનિધિ બાળકો—નિર્દોષ બૂલકાંઓ... વેદપાઠી બ્રાહ્મણ, ત્રાજૂડી તોળતો વણિક, મૂંઝ મરડતો ખંઠા રજપૂત, ગિરની પાટ શીલા શાદેહ સૌષ્ઠવનો અધિકારી મેર, આયર, ભરવાડ આદિવાસી. સૌના મોં ઉપર ઉત્સાહની ઝલક, આતિથ્યનો ઉમંગ. પછી ગાડાંમાં સાંસ્કૃતિક કાર્યવિશેષ અને સ્થાપન-ધારી બૂલકાં તો વળી ત્રીજામાં ભૂમિગત વિશેષતા. ભૂગોળ ઈતિહાસ અને સંસ્કૃતિ નાનકડાં, કચકડાના પૂતળાં શા પણ ભાગે આવેલ 'વેશ' અદાકારીથી ભજવી જતાં બાળકો અતિથિઓનું અને પર્યવેક્ષકોનું આગવું આકર્ષણ બની રહ્યાં હતાં. રમઝમટું પિતળિયું ગાડું રજુવગડાની વાટે દડકું જતું હોય અને ઘૂઘરાના ધમકારે, તેલ પાયેલ ધરીના લય બદ્ધ કીચૂડાટે સોરઠી કંઠની સંગત સંભળી છે? એક અનેરો લહાવો છે, એ અહીંપણ આકાર લેતો હતો. પ્રાદેશિક વૈશિષ્ઠ્ય ધરાવતા પોશાકમાં સજ્જ થયેલી કિશોરીઓ—બહેનો સાકર સ્વાદીલા કંઠે ગીત ગાતી હતી. સોરઠી ઢોલ—મીરની શરણાઈ અને ગહેકતા મોરલા શો સોરઠીનારીનો મધમીઠો કંઠ.

એ પછી આવે છે સંગળતા સૂચક આબુ-પણો—વસ્ત્રો પહેરેલી, માથે મોતી ભર્યા કળશ લીધેલી કુમારી કન્યકાઓ. કંઠમાંથી ઝરતું ગીત, સંગળ-ધ્વનિનો આલેખ માંડતાં વાઘો, શાસ્ત્રીય શુકન સમા મોતી ભર્યા કળશ. સોરઠી આતિથ્ય સંસ્કારની આલા સોળેકળાએ જાણે ખીલી ઊઠી. જનપથ પર હજારોની સંખ્યામાં ઊભેલા નાગરિકો અભિનંદી રહ્યા હતા. પ્રમુખશ્રીના વૃષભવાહનને શયુગારેલા કલાત્મક ગાડાંમાં બેઠા હતા શ્રી સુન્દરગ, શ્રી ઉમા-શંકર જેપી અને સ્વાગત પ્રમુખ શ્રી રતુભાઈ અદાણી. ખેતી મનમાં આ સન્માનને સત્કારવા મીઠી સુંઝવણ અને એકના હૈયામાં પરમ પરિતોષ !

શોભાયાત્રાના પ્રારંભે તે સમસ્ત જૂનાગઢ શહેરવતી નગરપાલિકાના પ્રમુખશ્રી ધીરુભાઈએ અને સમગ્ર જિલ્લા તરફથી જિલ્લા પંચાયતના પ્રમુખશ્રી વિજયદાસજીએ પુષ્પમાળા પહેરાવી બંને સન્માનીય

અતિથિઓને સત્કાર્યા. પછી તો પગલે પગલે આ સત્કાર વિધિ ચાલી. હૈયાના ઉમળકાને, મનના મનો-રથને સરસ્વતી સાધકાના સન્માન દ્વારા સરસ્વતીનું સન્માન કરવા નગરની ત્રીસથી વધારે સંસ્થાઓએ પગલે પગલે પુષ્પાંજલિ અર્પીને સ્વાગતની ભવ્યતામાં અંતેરો ઉમેરો કર્યો, ઊજળો ઓપ આપ્યો. નગર પાલિકા, જિલ્લા પંચાયત, ચેમ્પર ઓફ કોમર્સ, રોટરી, લાયન્સ, જુનિયર ચેમ્પર્સ, અપિલ હિન્દ સહિલા પરિષદ, જનસંઘ શાખા (જૂનાગઢ) હાટકેશ ભાતુમંડળ, લગિનીમંડળ, મિલન સાહિત્ય સંસ્થા, નરસિંહ મહેતા ચોરાસમિતિ, શ્રી. નરસિંહ સાહિત્ય સભા, બહાઉદ્દીન કોલેજ, કૃષિ વિદ્યાલય, કોમર્સ—લો કોલેજ, રૂપાલતન, શિશુમંથ આમ અનેક નાની—મોટી સંસ્થાઓ અને વ્યક્તિઓએ પોતાની યજમાન ભાવનાને આકાર આપ્યો. અતિથિઓના ગાડાં પાછળ નગરજનોનો વિશાળ સમૂહ શિસ્તબદ્ધ રીતે ચાલતો હતો. અનેક સાહિત્યપ્રેમી ભાષાઓ—બહેનો, આગેવાનો આ સમૂહમાં અવસરના અનેરો ઉત્સાહમાં જાણે 'સાજન' બની મહાલી રહ્યા હતા.

શોભાયાત્રા રજતભરી બની રહી, ઉત્સાહ અને ઉમંગથી આખોય પ્રસંગ માનવમન મિલનનો એક મધુર મહોત્સવ બની રહ્યો. આજના અર્થલક્ષી અને રાજકીય પ્રધાનદર્શી યુગમાં કોઈપણ સાહિત્ય-કારનું આવું અદ્ભૂત અને ઉમળકાભેર સ્વાગત થાય એ વાત ધણીને દલપનાતીત હતી, ન માન્યામાં આવે તેવી હતી. આટલો વિશાળ સમૂહ જાહેર રાજ-માર્ગ પરથી આટલા દમદમાથી નીકળ્યો હોવા છતાં આખીયે યાત્રાનું શિસ્ત ભારે પ્રસંશા માગી દ્યે તેનું હતું. બે કે ત્રણ આગંતુક જેવા પોલીસ કર્મચારી સિવાય આખીય યાત્રા અને માનવ સમૂહ સ્વવ્યવસ્થિત પ્રવર્ધમાં જ હતો. એકપણ સ્વયંસેવક નહીં, કશો ડોળદમાય નહીં, પણ ચનની મધુરપ અને આદરભરા આતિથ્યનો દમદમો સર્વત્ર છવાયેલો હતો.

આશ્ચર્યમુગ્ધ થયેલા એક પ્રાધ્યાપક તો બોલી ઊઠેલા. “રાજપુરોના અને ધર્મગુરુઓના જ સ્વાગત થાય છે તેવું નથી, સુંદરમ અને ઉમાશંકર

નગરપાલિકાના વિશાળ સભાખંડમાં અદર અને ખાડર માનવ મહેરામણુ છલકતો હતો. આજ રથળે એક જમનામાં સ્વામી વિવેકાનંદ જૂનાગઢની મૂલાકાત વેળા રહી ગયેલા, એજ રથળે ફરી વર્ષો પછી સાધક-શ્રદ્ધેય સારસ્વતોનું સન્માન થયું.

રાજકોટથી મોટર રસ્તે આવી પહોંચેલા સાહત્વ શ્રોત્રી સર્વશ્રી ઉમાશ કરભાઈ તથા સુન્દરમ્ ને સત્કારવા થનગની રહેલા માનવ સમુદાયે વિધિવત્ સ્વાગત કર્યા રહી આ પ્રસંગની વિશિષ્ટતારૂપ અને આજસુધીની પરિવહની પાસઠ વર્ષની કારકિર્દીમાં ક્યારેય હી તેવી ભવ્ય “સોલાસાના” નગરપાલિકા દ્વારેથી પરિવહ રથળે-નરસિંહનગર સુધીની આરભાધ

રાજકુમાર સિદ્ધાર્થની શોભાયાત્રાનું સરકૂત ના મહાકવિ અસ્વધોયે જેવું ‘લુહરિતમ્’માં વર્ણન કર્યું છે તેવું દશ જૂનાગઢ જનપથ-રાજપથ સમા મહાત્મા ગાંધી માર્ગ પર રચાયું

સ્વામત સમિતિના આ વિશિષ્ટ આયોજનને માત્ર અતિથિઓ જ નહીં પણ રહેવાસીઓ પણ આશ્ચર્ય મુગ્ધ રીતે જેમ રહ્યા ક્યારે અને કેમ આટલી તૈયાર થઈ ? કોણે કરી ? કોઈને કશો જ ખ્યાલ ન આવે અને જિલ્લા ધેરાયેલાની અચાનક આખ જીધડે ને જેમ અવનવું દર નિહાળે તેવું જ નગરજનો માટે થયું !

પરપરાગતરીતે ચોળયેલી શોભાયાત્રાની સૌથી મોખરે હતા-મગગવાદ ગજાતો આપણો પ્રાચીન વાઘ વિનાયક ઢોલ ઢોલના સ્વાગત ઢબકારે હૈયે હૈયે એક શોભા ઊઠતો હતો-એક નાદ રવની સાથે કસૂબલ કેક ધ્રુટાતો હતો પ્રાચીન રીતિથી, ખોવાયેલા ઐતિહાસિક વર્ષોથી જેમના વશ-

પરામા મધ્યરતી સુરાવલિમાં જે વાદ્ય ગૂજતું રહ્યું છે તે શરણાઈનો સથવારો પણ ઉસાહધેલા ઢોલોડાઓને સાપડ્યો હતો શરણાઈ ગહેકાવતા મીરભાઈઓ હાજી કાસમ અને હાજીસઈ વર્ષોથી પેઢી દર પેઢી શરણાઈના સૂરને, કંઠની સુરાવટમાં સાચવી બેઠા છે આજે એ ‘ભાડૂતી’ નહોતા-રાજમદારી નહોતા, આજ તો મનના ગુનાલે

ગાવા આવ્યા હતા, બળવવા આવ્યા હતા

આઠ આઠ ઢોલવાળાની ત્રણાણુ ઢોલપર પડતી એકધારી દાડી અને વર્ષોથી માના દૂધમયી પીધેલી શરણાઈની મધ્યરતી સાકરમીડી સુરાવલી વાતાવરણમાં એક રંગ આવી ગયો, રોનક આવી ગઈ.

ઢોલ શરણાઈ પછી આવી મુખપુરની રાસ મડળી સરકૂતિના પોશાકચિહ્નો સાથે ભાવ, તાલ અને લયથી લગ્નકે હીંગતી આ રાસમડળીમાં ઝાઝ, પખાજ, મૃદંગ, દોકક, મજરાનો સમૂહરવ હતો તો સાથો સાથ હતો સોરડી નરવો કંઠ કંઠના ગહેકાટમાં આજનો ઓચ્છવ જાણે થઈ જતો, ગીત બનીને વેરાતો હતો

‘મારો વાલો આવ્યાની વધામણી હોજી રે
આજની ઘડી રળિયામણી’

સરસ્વતીપુત્રોને, શારદાતનયોને, વાહ અને અર્થના સાચા-સાધકોનું સન્માન હતું, શબ્દશ્રવણ દત્તચિત ઉપાસકોના આગમનની રળિયામણી ધડી હતી ગોકુળ આવેલા ગિરધારીને સન્માનવા દનનગતતા ગોપહૃદયની લાવણી જૂનાણાના આંગણે ઉમાશ કર-સુન્દરમ્-નગ અને સાધનાના સત્કાર માટે સાગર છોગે છલી રહી

કીર્તન મડળીની પછી આવે છે પાંચ પાંચ ગાડાંની હેડય કેવી છે એ હેડય ? હૈયે વસી જાય તેની પિતળિયા, રણુજાણતાં ગાડાં, મોરના ઇંડા જેવા વલિયારા બળદ-મઘે મદગળતા હાથીની છોટી સી પ્રતિકૃતિ થા દેહ સૌષ્ઠવ, મોતી મઠી રાસ્યુ અને આભણાં મઠી ઝૂલે, તેલ પાયેલી, હાથીદાંતશી ચળકતી શિંગડિયોના જનોખા શશુગાર, કૈલાસ લોકથી ઊતરી આવેલા નદીના વશ જ જેવા આ ગોવત્સો એમની મહત્તા જણે સમજી ગયા હોય તેમ ઉન્સાહધેલા બની ઉતાવળા ડગ માંડી રહ્યા હતા માનવહૈયાના હૈં હિલોળ સાથે નદીના પગ પણ ધરાતલ સાથે જમતા નહોતા આ ગાડામા પણ બાળજોપાળ વિવિધ સ્વરૂપે બિરાજતા હતા

આગલા ગાડામાં સોરઠમાં વસતી પચરગી

વસતીના રીતિરિવાજ, પરંપરાગત પોશાક, વ્યવસાયને પ્રગટ કરતાં પ્રતિનિધિ બાળકો-નિર્દોષ ભૂલકાંઓ... વેદવાદી બ્રાહ્મણ, ત્રાજૂડી તોળતો વણિક, મૂછ મરડતો ખંઢા રજપૂત, ગિરની પાટ શીલા શાદેહ સૌખ્યવનો અધિકારી મેર, આયર, ભરવાડ આદિવાસી. સૌના મોં ઉપર ઉત્સાહની ઝલક, આતિથ્યનો ઉમંગ. પછી ગાડાંમાં સંસ્કૃતિક કાર્યવિશેષ અને સાધન-ધારી ભૂલકાં તો વળી ત્રીજામાં ભૂમિગત વિશેષતા. ભૂગોળ ઈતિહાસ અને સંસ્કૃતિ નાનકડાં, કચકડાના પૂતળાં શા પશુ લાગે આવેલ 'વેશ' અદાકારીથી ભજવી જતાં બાળકો અતિથિઓનું અને પર્યવેક્ષકોનું આગવું આકર્ષણ બની રહ્યાં હતાં. રમઝુમટું પિતળિયું ગાડું રથુવગડાની વાટે દડયું જતું હોય અને ઘુઘરાના ઘમકારે, તેલ પાયેલ ધરીના લય બદ્ધ કીચૂડાટે સોરડી કંઠની સંગત સંભળી છે? એક અનેરો લહાવો છે, એ અહીંપણ આકાર લેતો હતો. પ્રદેશક વૈશિષ્ઠ્ય ધરાવતા પોશાકમાં સજ્જ થયેલી કિશોરીઓ-બહેનો સાકર સ્વાદીલા કંઠે ગીત ગાતી હતી. સોરડી ઢોલ-મીરની શરણાઈ અને ગહેકતા મોરલા શેા સોરડીનારીનો મધમીઠો કંઠ.

એ પછી આવે છે મંગળતા સૂચક આભૂ-પણો-વસ્ત્રો પહેરેલી, માથે મોતી ભર્યા કળશ લીધેલી કુમારી કન્યકાઓ. કંઠમાંથી ઝરતું ગીત, મંગળ-ધ્વનિનો આલેખ મંડતાં વાદ્યો, શાસ્ત્રીય શુકન સ્વમા મોતી ભર્યા કળશ. સોરડી આતિથ્ય સંસ્કારની આલા સોળકળાએ જાણે ખીલી જાડી. જનપથ પર હજારોની સંખ્યામાં ઊમેલા નાગરિકો અભિનંદી રહ્યા હતા. પ્રમુખશ્રીના વૃષભવાહનને શણગારેલા કલાત્મક ગાડાંમાં જેઠા હતા શ્રી સુન્દરમ, શ્રી ઉમા-શંકર જેવી અને સ્વાગત પ્રમુખ શ્રી રતુભાઈ અદાણી. ખેના મનમાં આ સન્માનને સત્કારવા મીઠી સુંઝવણ અને એકના હૈયામાં પરમ પરિતોષ !

શાલાયાત્રાના પ્રારંભે તે સમસ્ત જૂનાગઢ શહેરવતી નગરપાલિકાના પ્રમુખશ્રી ધીરુભાઈએ અને સમગ્ર જિલ્લા તરફથી જિલ્લા પંચાયતના પ્રમુખશ્રી વિનયદાસજીએ પુષ્પમાળા પહેરાવી બન્ને સન્માનીય

અતિથિઓને સત્કાર્યા. પછી તો પગલે પગલે આ સત્કાર વિધિ ચાલી. હૈયાના ઉમળકાને, મનના મનો-રથને સ્વસ્વતી સાધકોના સન્માન દ્વારા સ્વસ્વતીનું સન્માન કરવા નગરની ત્રીસથી વધારે સંસ્થાઓએ પગલે પગલે પુષ્પાંજલિ અર્પીને સ્વાગતની ભવ્યતામાં અનેરો ઉમેરો કર્યો, ઊજળો ઓપ આપ્યો. નગર પાલિકા, જિલ્લા પંચાયત, ચેમ્પર ઓફ કોમર્સ, રોટરી, લાયન્સ, જુનિયર ચેમ્પર્સ, અપિલ હિન્દ મહિલા પરિષદ, જનસંઘ શાખા (જૂનાગઢ) હાટકેશ ભાત્રમંડળ, લગિનીમંડળ, મિલન સાહિત્ય સંસ્થા, નરસિંહ સહેતા ચોરાસમિતિ, શ્રી. નરસિંહ સાહિત્ય સભા, બહાઉદ્દીન કોલેજ, કૃષિ વિદ્યાલય, કોમર્સ-લો કોલેજ, રૂપાયતન, શિશુમંગ આમ અનેક નાની-મોટી સંસ્થાઓ અને વ્યક્તિઓએ પોતાની યજમાન ભાવનાને આકાર આપ્યો. અતિથિઓના ગાડાં પાછળ નગરજનોનો વિશાળ સમૂહ શિસ્તબદ્ધ રીતે ચાલતો હતો. અનેક સાહિત્યપ્રેમી લાઘવો-બહેનો, આગેવાનો આ સમૂહમાં અવસરના અનેરો ઉત્સાહમાં જાણે 'સાજન' બની મહાલી રહ્યા હતા.

શાલાયાત્રા રંગતભરી બની રહી, ઉત્સાહ અને ઉમંગથી આખોય પ્રસંગ માનવમન મિલનનો એક મધુર સહોતસવ બની રહ્યો. આજના અર્થલક્ષી અને રાજકીય પ્રધાનદર્શી યુગમાં કોઈપણ સાહિત્ય-કારનું આવું અદ્ભૂત અને ઉમળકાભેર સ્વાગત થાય એ વાત ધણીને કલ્પનાતીત હતી, ન માન્યામાં આવે તેવી હતી. આટલો વિશાળ સમૂહ જાહેર રાજ-માર્ગ પરથી આટલા દગદગાથી નીકળ્યો હોવા છતાં આખીયે યાત્રાનું શિસ્ત ભારે પ્રસંશા સાગી લ્યે તેવું હતું. જે કે ત્રણ આગંતુક જેવા પોલીસ કર્મચારી સિવાય આખીય યાત્રા અને માનવ સમૂહ સ્વવ્યવસ્થિત પ્રયત્નમાં જ હતો. એકપણ સ્વયંસેવક નહીં, કરોડો ડોળદમામ નહીં, પણ સનની મધુરમ અને આદરભરા આતિથ્યનો દગદગો સર્વત્ર જવાયેલો હતો.

આશ્ચર્યમુગ્ધ થયેલા એક પ્રાધ્યાપક તો બોલી જઈલા. “રાજપુરુષોના અને ધર્મગુરુઓના જ સ્વાગત થાય છે તેવું નથી, સુંદરમ અને ઉમાશંકર

જેવા સાહિત્યિક સંસ્કાર સપૂતો-સારસ્વતોનું પશુ
એથી ય અદ્ધી અદ્ધ બળતાથી સ્વાગત થાય છે
એ સોરઠી પ્રજાના દિલાવર સંસ્કારનું વિશિષ્ટ
લક્ષણ જ છે.”

સાચે જ ગુજરાતની સમગ્ર ધરતી ઉપર
“સિદ્ધદેવ”ના રાજકીય સન્માન પછી સદીઓ પછી
સારસ્વત સન્માનનું આવું સ્વાગત થયું હશે.
હજાર વર્ષનો ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ આ અમોક્ષી
અવસર !

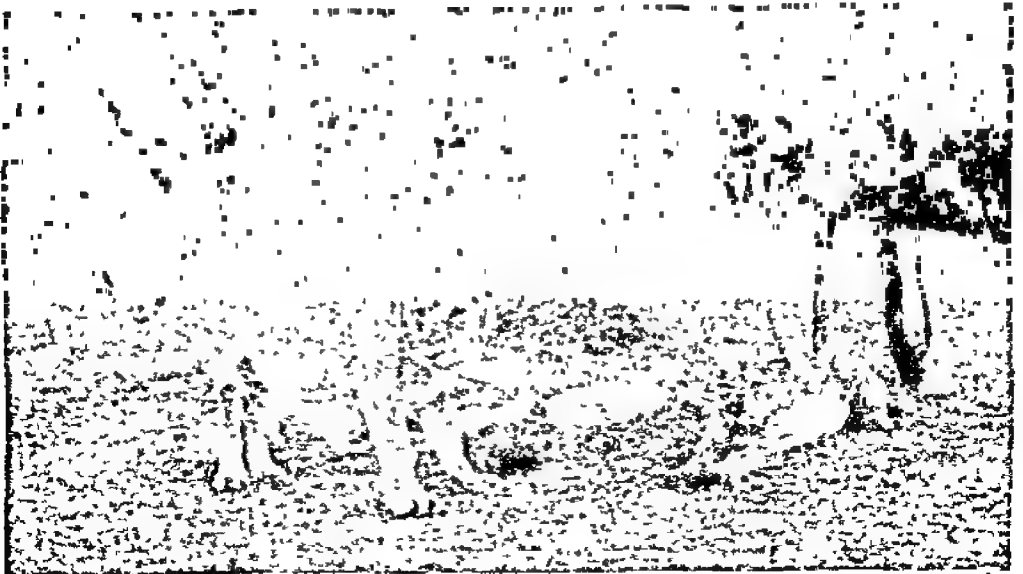
નરસિંહનગર પાસે ગુજરાતી શૌર્યદક્ષતાની
મૂર્તિ રત્ન સરદાર સાહેબના બાવલા પાસે શોભાવાના
આવી પહોંચી ત્યારે દાંડિયા રાત્રની રમઝટ બોલી,
અત્યારસુધી અંતરમાં ઘોળાઈ રહેલી, આનંદની
હેલી બહે વરસી પડી, મન, પગ અને હાથ બહે
એકતામાં બની ગયા. આવકારના આનંદની છાજ
સહુકોઈને નખશિખ બીજવી રહ્યાં. રાસદાંડિયાની
રમઝટમાં અંતરની આનંદ લાગણી ગૂંજી બિડી..

“ શેરી વળાવી સબજ કઈં ઘેર આવો ને ”

સાહિત્ય પરિપક્વની રૂપરેખા બનતીને અવસર
આ શોભાવાના આયોજને બિજમાળો બની ગયો.
લોહદેવાની નિર્જન્મ લાગણીની છાજ મા ચારદાના
ચરણ પખાણી રહી અને સરસ્વતીના સાધો, શબ્દ
બ્રહ્માના આરાધકોને સન્માની જૂનાગઢની જનતા
તથા સ્વાગત સમિતિ એ પ્રાચીન પરંપરાની સંસ્કૃતિ
સરવાણી પુનઃ પ્રગટ કરી.

આપણા એક પીઠ સાહિત્યકાર તો આ
સ્વાગતથી ભારે પ્રભાવિત થઈ ગયા. એમણે તો
એક મિત્રને પોતાની લાગણી પ્રગટ કરતાં કહ્યું :-
“આવું સ્વાગત સપને પણ ધારેલું નહીં. અરેબર
જૂનાગઢ સરસ્વતી સાધનાની નવી દિશા દેખાડી ગયું.”

શ્રી સુન્દરમ્ અને ઉમાચંદર પણ ત્યાં ઉતરીને
નાના મોટા સહુને ઉપમાપૂર્વક મળ્યા. ગાઝવાળાને,
ભાજનિકાને, નાના બૃહદાંજોને, કન્યાઓને પણ.

ધરતી સોરઠ દેશની, ગઢ જૂનો ગિરનાર;
સાવજડાં સેજળ પીએ, નમણાં નર ને નાર.

ગુજરાત અને લોકસાહિત્ય

જયમદલ પરમાર

આશ્ચર્યની વાત છે કે અમદાવાદમાં મળેલી પહેલી જ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના અધિવેશનમાં 'લોકકથા ને લોકગીત' ઉપરનો નિબંધ શ્રી. રણજીતરામ વાવાલાઈ જેવા વિદ્વાને વાંચેલો. એ પછીના સાહિત્ય પરિષદના અધિવેશનોમાં આ 'લોકસાહિત્ય' ખોવાઈ ગયું તે ખોવાઈ જ ગયું. એ પછી વિદ્વાનોની આ પરિપક્વતા અવગણના પામેલા લોકસાહિત્યનું સંશોધન, સર્જન અને રજૂઆતનો પ્રવાહ તો ચાલુ જ રહેલો. સ્વ. મેઘાણીલાલએ લોકસાહિત્યના સમાલોચન ગ્રંથમાં એનું વિસ્તૃત ધ્યાન આપેલું છે.

રાજ, રજવાડા ને નાની મોટી ઠંકરાતોના દરબારી ડાયરામાંથી મેઘાણી પૂર્વે જ આ લોકસાહિત્યનો પ્રવાહ સામાજિક સમારંભોમાં આછો પાતળો વહેતો થઈ જ ગયેલો. અરે સાહિત્ય પરિષદોમાં પણ એની રજૂઆત શ્રી. મેરૂલા ગઢવીના વાર્તાકાર પિતા સ્વ. મેઘાણુદ ગઢવી અને યુગર્જ ચારણ વિદ્વાન શ્રી. ભવદાનજી રતનુ જેવી સમર્થ વ્યક્તિઓ દ્વારા થતી હતી. તો બીજી બાજુ સનાતીના સ્વ. ગણુલાલ નીલા, લાઠીમાં સ્વ. સામંત નીલા, લાવનગરના સ્વ. પિંગળશીલાલ પાતાળાઈ, પાટણના સ્વ. હારણુલાલ, શ્રી. શંકરદાનજી દેયા જેવા અડીખમ કવિઓ અને વાર્તાકારો માત્ર રાત્રદરબારે જ નહિ પણ સામાજિક ક્ષેત્રે પણ પ્રકાશી રજા હતા.

એ દોર વિદ્વત્ સાહિત્યની ભૂમિકા ઉપર સ્વ. મેઘાણીલાલ અને ભક્તકવિ શ્રી. દુલાભાઈ કાગ, સ્વ. રામચુરા તથા શ્રી. મેરૂલા ગઢવીએ પકડી લીધી.

મેઘાણીલાલ તો લોકસાહિત્યને સાહિત્ય ક્ષેત્રે શિષ્ટસાહિત્ય જેટલું જ સ્થાન અપાવવા એક જેહાદ બની રહ્યા, લોકસાહિત્યનો મેરુદંડ અને મશાલચી બની રહ્યા. મેઘાણીલાલ પૂર્વે ને મેઘાણીલાલ પછી લોકસાહિત્યને એમના જેવા સમર્થ વકીલ એકેય મળ્યો નથી. ધરતીનું ધાવણુ એમણે જેટલું

પીધું એના કરતાં સવાયું કરીને સમાજને દીધું.

મેઘાણીલાલના કાળે જ લોકસાહિત્યમાં નવી કેડીઓ પડવા માંડેલી. પણ મેઘાણીલાલએ લોકસાહિત્યના સામર્થ્યથી નવી સર્જન કેડીઓ પાડી. ગાંધીજીએ જે લોકયુગનાં મંડાણુ ક્યાં તેથી એ કેડીઓ રાજમાર્ગ બનવા માંડી.

એ કાળની નવધ્રુવાન પેઢીના કવિ લેખકો ઉપર લોકયુગનો અબળ પ્રભાવ પડેલો. એમાંથી આજના આપણા બે સમર્થ કવિઓ શ્રી ઉમાશંકર અને શ્રી. સુન્દરમને પણ બાદ કરી શકીએ તેમ નથી. એ જ રીતે આપણા ખ્યાતનામ લેખકો શ્રી પન્નાલાલ, શ્રી. પેટલીકર, સ્વ. ચૂનલાલ મડિયા અને પીતાંબર પટેલને પણ બાદ કરી શકાય તેમ નથી.

મેઘાણીલાલ પછી ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છમાં લોકસાહિત્યના વિશાળ અર્થમાં ઘણું કામ થયું છે તે થઈ રહ્યું છે. સાહિત્યના અર્થમાં કવિતા વાર્તા, સંશોધન અને વિવેચનનો જ સમાવેશ થતો હોય તો આપણે લોકસાહિત્યને બદલે લોકસંસ્કૃતિ શબ્દ જ વાપરવો પડે. રૂઢ અર્થમાં મોટેભાગે એ ચાર વિષયોનું ખેડાણુ કરનારાને જ સાહિત્યકાર કહેવામાં આવે છે. પણ રણજીતરામ સુવર્ણચંદ્રકે એ ફલક ઘણું વિસ્તાર્યું છે.

મેઘાણી જેટલું સંશોધન સંપાદન અને સર્જન લોકસાહિત્યના ક્ષેત્રે કોઈ એક વ્યક્તિ કરી શકેલ નથી, પણ એ ક્ષેત્રે સંશોધન, સંપાદન અને સર્જન કરનારી એક આખી પેઢી જિભી થઈ ગઈ છે. સિનેસ્ટ્રીએ તો ૪૦ વર્ષ પહેલાંથી લોકસંસ્કૃતિના કથાવસ્તુ સર અને શબ્દોને ઝડપવા માંડેલા. નાટ્ય પ્રયોગોએ પણ એ ક્ષેત્ર ઝડપી લીધું. આપણા કરતાંય આપણા લોકસાહિત્યનું વધારે મહત્ત્વ પામી જનારા પરદેશી વિદ્વાનોની નજરે એ

મહાયુ', અંગ્રેજીકાળ દરમિયાનના એ સાહિત્યસેવી અંગ્રેજો પછી કદાચ પહેલ વહેલા ડૉ. બાકેએ આવીને આપણાં ગીત-વાર્તાનાં રેકર્ડીંગ મેધાણી-ભાષના કાળ દરમિયાન કર્યાં. એ પછી હમણાં જ આવી ગયેલા બર્લિન યુનિ. ના ડૉ. વેસ્ટ પોલ સુધી આપણા લોકસાહિત્યના સંશોધન સંગ્રહ ને અભ્યાસ માટે પરદેશી અભ્યાસીઓની એક સાકળ રચાઈ ગઈ છે.

ખડુ જોછા આપણા સાહિત્યકારો ને સાહિત્ય-સંસ્થાઓને ખ્યાલ હશે કે ગુજરાતની જૂની જ્ઞાતિઓ વચ્ચે ઠેર ઠેર આ પરદેશી અભ્યાસીઓ બખબે વરસથી થાણાં નાખીને પડ્યા છે. એ જુની જ્ઞાતિઓના જીવન અને સાહિત્યના સંશોધન અને સંગ્રહ અંગે આપણી કોઈ સાહિત્ય સંસ્થા જે નથી કરી શકી તે પરદેશી અભ્યાસીઓ વડે આજે થઈ રહ્યું છે.

શ્રી રતુભાઈ અદાણીએ પોતાના સ્વાગત પ્રવચનમાં જૂનાગઢના નવાખીકાળમાં કનરા હુંગર ઉપર સત્યાગ્રહને કારણે ૮૪ મહિયાઓની જે કતલ થયેલી તેના કરેલા ઉલ્લેખ અંગે ખડુ જોછા સાહિત્યકારોનું ધ્યાન દોરાર્થું હશે. ત્યારે અમેરિકાનો પી. એચ. ડી. માટે અભ્યાસ કરતો એક વિદ્યાર્થી મહિયાના સત્યાગ્રહ અને ગાંધીજીના સત્યાગ્રહ વચ્ચેની ત્રાઈ સંકલના શોધી રહ્યો છે.

આપણી યુનિવર્સિટીઓનું ધ્યાન પણ આ લોકસાહિત્ય તરફ દોરાર્થું ને ક્યારેક વિભાગો ખોલાયા છે તે લોકસાહિત્યના એકાદ વિષયમાં પી.એચ.ડી. થતા માટે આજે કુડીમંથ વિદ્યાર્થીઓ કામ કરી રહ્યા છે. પણ એને તાત્વિક માર્ગદર્શન આપી શકે એવા વિદ્વાનો આપણી પાસે પૂરતા નથી. અને હેતુિય કામ માટેની તત્પરતા ઓછી છે.

પુરાતત્ત્વમાં આપણે જેટલો રસ લઈએ છીએ તેટલો સંસ્કૃતિઓના અકોડા સમી પ્રાચીન એવી જીવંત જ્ઞાતિઓના સાહિત્યમાં રસ લેતા નથી તે આપણી કશ્મતા છે. સ્વાયત સમિતિ તરફથી પ્રકાશિત થયેલી 'સ્મારિકા'માં બહુશ્રુત અને

સૌરાષ્ટ્રની લોકસંસ્કૃતિમાં જ આજેટલા શ્રી. કે. કા. શાસ્ત્રી જેવા વિદ્વાનના 'સૌરાષ્ટ્રનો મધ્ય-કાલીન ગુજરાતીના સર્જકો'વાળા દેખમા ચારણ અને ખારોટ કવિ-લેખકામથી માત્ર બેના જ નામોલ્લેખ રૂળે છે. એક કવિરાજ ઇસરદાનજીનું અને બીજું મહિયુ ભગતનું. ત્યારે ઇસરદાનજીથી લઈને સન ૧૮૬૦ સુધીમાં તો મધ્યકાલીન ગુજરાતીના ચારણ ખારોટ સર્જકોની એક સાકળ પડેલી છે. એ કામ આજે સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટીએ ઉપાડી લીધું છે.

સૌરાષ્ટ્રનું એની ભૌગોલિકતા અને પ્રાચીન જ્ઞાતિઓને કારણે લોકસાહિત્ય અને કલાક્ષેત્ર વિશિષ્ટ પ્રદાન રહેલું છે. મેધાણીભાષથી શરૂ થયેલો પ્રવાહ સાહિત્ય અને કલાનાં તમામ ક્ષેત્રે ચાલુ જ હતો. મેધાણીભાષના અવસાન પછી અમે એ લોકસાહિત્ય અને કળાના ઉત્થાન, વિકાસ અને વિસ્તાર માટે સંગઠિત પ્રયાસો હાથ ધર્યાં

ભૂતપૂર્વ સૌરાષ્ટ્ર રાજ્ય સૌરાષ્ટ્રની સંસ્કારિક ચેતના સાથે એકતાલ મિલાવતું હતું. સૌરાષ્ટ્ર રાજ્યના પણ સંસ્કૃતિક મનોરથો હતા. એણે અમારા પ્રયાસો વધારી લીધા ને પ્રત્યેક ક્ષેત્રે પ્રોત્સાહન આપ્યું.

લોકસાહિત્ય અને શિષ્ટસાહિત્ય તથા અન્ય ક્ષેત્રોમાં કામ કરી ગયેલ સમર્થ વ્યક્તિઓની જયંતીઓ ઊજવવા માટે એક સમિતિ નીચવામાં આવી. એનું વાર્ષિક ૧૬ હજારનું બજેટ હતું. મેધાણી-જયંતી માટે વાર્ષિક પાંચ હજાર ખર્ચાતા. દર વર્ષે લોકસાહિત્ય માટે ખ્યાતનામ વિદ્વાનને આમંત્રણ અપાતું અને એ માટેના વિસ્તૃત નિબંધનું વાચન થતું અને ત્રણ દિવસ સુધી એ જયંતી લોકસાહિત્યના કાર્યક્રમથી ઊજવાતી.

દૈનિક 'ફૂલછામ'નું સંચાલન ત્યારે હું કરતો હતો એટલે ૧૯૫૦ થી ૧૯૫૫ સુધી સાહિત્ય અને કળાનાં તમામ અંગોના ઉત્કર્ષ માટે એ એક સમળ સાધન બની રહેલું.

૨૧મી જાન્યુઆરીના સ્વાતંત્ર્યદિને જવા

હરલાલજીએ દિલ્હીમાં દર વર્ષે લોકનૃત્યોનો મહોત્સવ શરૂ કર્યો. સૌરાષ્ટ્ર રાજ્યના પંચાયત અને વિકાસ ખાતાના મંત્રી શ્રી. રતુભાઈ તો લોકસંસ્કૃતિનો જ જીવ: એમણે સૌરાષ્ટ્ર રાસોત્સવ વિજ્યાદશમીને દિને ઊજવવો શરૂ કર્યો. ગામડાંઓની તાલુકા હરિકાઈ યોજાતી પછી જિલ્લાના તાલુકાઓની જિલ્લા હરિકાઈ ને જિલ્લાઓની રાજ્ય હરિકાઈ યોજાતી. આ મહોત્સવે અખોલને બોલતા કર્યા, અવગણ્યા-ચેલાઓને આદરમાન દેતા કર્યા ને અગેત્યર ખૂણે પડેલાઓને ઝલાંઝલાં પ્રકાશમાં લાવી મૂક્યા. લોક-જીવનમાં સાંસ્કારિક જગૃતિનો જીવાણ આપ્યો ને સૌરાષ્ટ્રનાં લોકનૃત્યો વિશ્વખ્યાત બન્યાં.

કહેવાની ભાગ્યે જ જરૂર રહે કે આ ક્ષેત્રે કામ કરનારા અમારા જેવા સૌની શક્તિ રાજ્ય તરફથી થતી સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓમાં સંકળાયેલી જ રહેતી. એમાં રાજ્ય અને પ્રજાનો પણ એકાત્મ ભાવ હતો.

દિલ્હીમાં સંગીત નાટક અકાદમી સ્થપાઈ. મારા દિલમાં થયું કે સૌરાષ્ટ્ર તો કલાધામ છે. અહિંયા શા માટે અકાદમી ન થઈ શકે? ‘ફૂલછાબ’ દૈનિક દ્વારા એના પ્રથમ પ્રયાસો હાથ ધર્યા. થોડા મિત્રોએ મળીને મંડળ રચ્યું. કાર્યક્રમો શરૂ થયા. પણ અકાદમી રાજ્યાશ્રય સિવાય શક્ય ન બને. રાજ્યે અમારી વિનંતીનો સ્વીકાર કર્યો ને ત્રણ વર્ષે બાદ સ્વાયત્ત એવી સૌરાષ્ટ્ર સંગીત નૃત્યનાટક અકાદમી અસ્તિત્વમાં આવી. લોકસંસ્કૃતિની ભૂમિકા ઉપર જ આ અકાદમીની સરકારે રચના કરેલી.

આ અકાદમી તરફથી લોકસંગીતને લોક-નૃત્યોના વર્ગો લેવાતા. લોકનૃત્યો ને લોકગીતોનાં રૂપકો તૈયાર થતાં ને ભજવાતાં. લોકસંસ્કૃતિને આકાર કરતાં લોકત્રિય બનેલાં એ નાટકો પણ આપ્યાં. ‘શેતલને કાઠે’ને ‘ધન્ય સૌરાષ્ટ્ર ધરણી.’ ‘લવાઈ કલાકાર સંઘ’ સ્થાપ્યો ને લવાઈના શુદ્ધ ને તંદુરસ્ત પ્રયોગો આપ્યા. લવાઈ સંમેલનો યોજ્યાં. લવાઈ મંડળીના તેજસ્વી જીવાનોને નૃત્ય સંગીતની તાલીમ પણ આપી.

ચીનના આક્રમણ વખતે ‘ધન્ય સૌરાષ્ટ્ર ધરણી’ ના ૨૦ ગામોમાં પ્રયોગો કરીને અમે ૬૦ હજાર રૂપિયા અને ૧૧૧ તોલા સોનું રાજ્ય સરકારને આપવાનો બનાવ કદાચ ભારતભરમાં વિરલ છે. એ બધું પણ આ લોકસાહિત્યનું જ.

સૌ વિશેષ ત્રણ મોટાં ત્રણ ત્રણ દિવસનાં લોકસાહિત્ય સંમેલનો યોજ્યાં. રાજકોટ, સુરેન્દ્રનગર અને ભાવનગરમાં. જેમાં ૧૫૦ થી ૧૭૫ કલાકારો ભાગ લેતા. જેમાં લોકસાહિત્યનાં તમામ અંગો રજૂ થતાં. આ સંમેલનોએ કળાકારોને પ્રતિષ્ઠિત કર્યાં. લોકસાહિત્યની સમૃદ્ધિ પ્રકાશમાં લાવી શકાઈ અને મુખ્યમંત્રી આઈ. એન. ટી. જેવી સંસ્થાઓ સુધી એની પ્રેરણા પહોંચી.

આ અકાદમી પાછળ પ્રોત્સાહન શ્રી રતુભાઈનું જ રહેલું. ગુજરાત રાજ્ય થયા પછી આ અકાદમી જે ‘સંગીત નાટ્ય ભારતી’ના સામાજિક સંસ્થાના રૂપે રહી અને સરકારી સહાય એ મુજબ ચાલુ રહી તે શ્રી. રતુભાઈના પ્રયાસોને કારણે જ.

રાજકોટમાં રેડિયો ધર ઉતારવામાં લોકસાહિત્ય માટેના અમારા અવિરત પ્રયત્નોનો એક ઇતિહાસ પડ્યો છે. લોકસંસ્કૃતિની સમૃદ્ધિની પ્રતીતિ કરાવ્યા બાદ જ તે મળ્યું છે. અને શરૂઆતનાં ચાર પાંચ વરસ સુધી તો ગાયકો, ભજનિકો, કથાકારો, વાર્તાકારો વગેરેને ખેંચી લાવી, પસંદગી કરી મેળમાં મૂકવા પાછળ અમે દિવસ રાત ખેંચ્યા છે. એ પછી ઠીક ઠીક વર્ષો સુધી એનું ઊંચું સ્તર ટકાવી રાખવા અમે જહેમત ઉઠાવી છે.

સૌરાષ્ટ્ર રાજ્ય પછાત વર્ગોની સ્થાપના થઈ ત્યારે સંસ્કૃતિક ઉત્કર્ષ માટે શ્રી રતુભાઈની નજર દોડી. લોકસાહિત્યના ધુરંધરો નવી પેઢીને વારસો આપતા જાય એ માટે લોકસાહિત્ય વિદ્યાલયની સ્થાપના કરી. લોકસાહિત્યનાં પ્રમુખ બળોને એમાં સાંકળી લેવાયાં. આ વિદ્યાલય દસ વર્ષ ચાલ્યું એમાં અમે સાઠ વિદ્યાર્થીઓને બન્ને વર્ષની તાલીમ આપી તૈયાર કર્યાં. જેમાંના ૪૦ જેટલા જીવાનો વિવિધ ક્ષેત્રે સેવાઓ આપીને લોકસાહિત્યને

સંસ્કાર પ્રચાર કરી રહ્યા છે.

જે ત્રણ મોટાં લોકસાહિત્ય સંમેલનો થોણ શોલા તે અકાદમી અને લોકસાહિત્ય સભાના ઉપક્રમે જ. આ સંમેલનમાં સૌ પ્રથમ શ્રી ડોલર-ભાઈના પ્રમુખપદે શ્રી. રતુભાઈના હાથે ભક્તકવિ શ્રી. દુલાભાઈ કાગ અને શ્રી. મેરલા ગઢવીનું બહુમાન કરી અકાદમીના ફેલો નીમેલા.

આ લોકસાહિત્ય વિદ્યાલય દ્વારા રાજકોટ રેડિયો ધરને ભક્ત કવિ શ્રી. દુલાભાઈ કાગ અને શ્રી મેરલા ગઢવીનું ૩૮ કલાકનું રેકર્ડીંગ કરાવી આપેલું. અમારા પ્રવાસ પર્યટન અને આ વિદ્યાલયના રેકર્ડીંગના દિવસો દરમિયાન રેડિયોધરના ગાયકો અને ઝેના પ્રોડ્યુસર પણ તાલીમ પામતા રહ્યા છે.

આ ઉપરાંત જેના સંપર્કમાં અમે આવેલા અને નહિ આવેલા એવા કંઈ કહેણી અને કાવ્યના નામી અનામી કવિ ગાયક ને કથાકારોના કાર્યક્રમો આપ્યાથી માંડીને આર્ટિકલ સુધી માલ્યા જ કરતા હતા. વાર્તા કવિતાને ક્ષેત્રે પણ ધણા નવા નવા ચહેરા ચમકતા હતા.

પણ એક કામ રહી જતું હતું તે મેઘાણી-ભાઈએ લોકસાહિત્યની જે પરંપરાઓના સમર્થ કવિ-વાર્તાકારો પાસેથી સાહિત્યધન મેળવેલું એ પરંપરાઓના જાળરમાન વારસદારોને જ લખતા કરવાનું. ‘જીર્મિનવચન’ની જવાબદારી જે એ વર્ષથી સંભાળી છે ત્યારથી એ મારેના સનેહલક્ષી પ્રવાસો સફળ થતા આવે છે ને આજ સુધીમાં ૨૦ થી ૨૫ કલમો વિવિધ શૈલીની પ્રસિદ્ધ વારતાઓ પીરચતી આવે છે.

આજ સુધીમાં ૧૨૫ જેટલી લોકકથાઓ પ્રગટ કરી શકાઈ છે. પ્રાચીન દુહા છંદો પણ પ્રગટ થતા આવે છે ને લોકસાહિત્યનું લેખન ક્ષેત્રે નવચર્ચન પણ થતું આવે છે.

અંગતરીતે જેમણે જે કાંઈ પુસ્તકો લખ્યાં તે સિવાય લોકસાહિત્યના પ્રકાશન ક્ષેત્રે બાકી નથી કરી શક્યા. સૌરાષ્ટ્ર પછાત વર્ગ મોડા દ્વારા ભાઈ જયંત મલકાણ દ્વારા ‘સૌરાષ્ટ્રની પછાત જાતિઓ’ના ત્રણ ગ્રંથ તૈયાર કરાવી ચકેલા, જ્યારે લોક સા. વિદ્યાલયના અમારા ગુરુજી પાસે કાવ્ય રચના માટેનો એક મોટો ગ્રંથ તૈયાર કરાવી શક્યા જેની હસ્તપ્રત આજે સૌ. યુનિ પાસે પડી છે.

બાર મહિના પહેલાં ૧૯ ના જન્યુઆરીની ૧૯ મી તારીખે સૌ. યુનિ.એ ચારણ વિદ્યાનોનું બહુમાન કર્યું ત્યારે અમારા પુરોગામીઓની અને અમારી ઝંખના ધણે અંશે તૃપ્ત થઇ.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના જૂનામંડળ અધિવેશન અંગે સ્વાગત સમિતિએ શોભાયાત્રાથી માંડીને લોકસાહિત્યના કાર્યક્રમ સુધી જે કાંઈ કર્યું તે સૌરાષ્ટ્રની લોકસંસ્કૃતિનો જ સંસ્કાર હતો. ગુજરાત અને સૌરાષ્ટ્રના પ્રજાસમૂહો વચ્ચેની ભાવાત્મક એકતાનું એ દ્યોતક હતું.

પણ રણજીતરામ વાવાભાઈએ ગુજરાતી સા. પરિષદના પહેલા અધિવેશનમાં બીજા વાવેલું અને મેઘાણીભાઈથી માંડીને અમારા સંધીની જે કાંઈ ઝંખના હતી તે ફપહર્ષ પછી પરિપદે લોકસાહિત્યનું મહત્ત્વ સ્વીકારી ને આવકાર્યું ત્યારે તે ઝંખના પરિતૃપ્ત થઇ. અમારા આનંદની પરમાવધિ એ કારણે થઇ.

સાહિત્ય પરિષદનું જૂનાગઢનું યાદગાર ગરવું અધિવેશન

શ્રી. પીતાંબર પટેલ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું ૨૫મું અધિવેશન ડિસે. ૧૯૬૯માં તા. ૨૬, ૨૭ અને ૨૮ મીએ જૂનાગઢ મુકામે મળી ગયું. આ અધિવેશન ખે ત્રણ કારણે યાદગાર બની રહેશે.

શ્રી. મુનશીજી પાસેથી, નવા બંધારણ પ્રમાણે લોકશાહી રૂપે પરિષદ સૌ સાહિત્યકારો પાસે આવી ત્યારથી અધિવેશનો અને જ્ઞાનસત્રોમાં ખૂબ જ ઉત્સાહ પ્રગટેલો જેવા મળ્યો છે. કલકત્તા, મુંબઈ, સુરત, દિલ્હીએક એકથી અદકાં અધિવેશનો યોજાયાં હતાં. પ્રતિનિધિઓની સંખ્યા પણ ખૂબ જ વધતી રહી હતી. દિલ્હીમાં તો તેનો આંક વધીને હજાર ઉપર પહોંચ્યો હતો. આવી અમર્યાદિત, ખંતે દષ્ટિએ મુશ્કેલી ઊભી કરે એવી હતી. ખીજું સ્વાગત સમિતિને મંડપ, સુશોભન, ઉતારા, વ્યવસ્થા, સંસ્કૃતિક કાર્યક્રમ વગેરે પાછળ ઘણું ખર્ચ થયું હતું. આવડા મોટા ખર્ચને કેવી રીતે પહોંચી વળવું એ નિમંત્રણ આપનાર સંસ્થાને માટે એક સમસ્યા પણ બના ગઈ હતી.

એથી પરિષદે બંધારણમાં આવશ્યક સુધારા કર્યાં અને સાહિત્યરસિકો માટે કેટલાંક નિયંત્રણો મુકાયાં. એનું સુંદર પરિણામ જ્ઞાનસત્ર પ્રસંગે શારદા-ગ્રામમાં અને અધિવેશન ટાણે જૂનાગઢમાં જેવા મળ્યું. જૂનાગઢ અધિવેશનમાં લોકોની સંખ્યા વધુ જેવા મળી. સહેલાણીઓ હવે પ્રમાણમાં ઘણા ઓછા થઈ ગયા છે. નવા સુધારેલા બંધારણ પછીનું જૂનાગઢ પ્રથમ અધિવેશન હતું. તેમાં લેખકોનું પ્રતિનિધિત્વ વધું એ ધ્યાન ખેંચે તેવું સુભગ પરિણામ છે. તેમ અહીં સાદગીનું સાહિત્યિક નિર્માણ વાતાવરણ, પૂનમની શીતળ ચાંદનીના પેડે છવાયેલું દેખાયું. અધિવેશનમાં મંચ કે શણગાર કે કાર્યક્રમ કે તેના આયોજનમાં ક્યાંય ઠઠારો, આજી નાખે એવો લલકો કે

શ્રીમંતાઇનો આડંબર પ્રગટ કરે એવો ચમકાર નહોતો. પણ સમારંભને ઉચિત એવી નિર્મળતા અને સાદગીની પ્રસન્નતા સરોવરના કમળની સુંદરતાની જેમ સોહાઇ રહેતી હતી. હવેનાં અધિવેશનો વ્યવસ્થાની દષ્ટિએ આવાં સારાં હળવાં હિતાવહ બની રહેશે. જૂનાગઢ અધિવેશને એક યાદગાર કેડી પાડી આપી છે.

ખીજું જૂનાગઢનું અધિવેશન પરિષદનું પણ હળવું અધિવેશન હોઈ ઐતિહાસિક અધિવેશન હતું. અલબત્ત, પરિષદે એ વિશે કશો ગોઠારો કર્યો નહોતો. ૨૫ મા અધિવેશનના ખ્યાલથી કંઈ વિશિષ્ટ કાર્યક્રમ પણ યોજાયો નહોતો. પણ સ્વાગત સમિતિએ સંયમ અને વિવેકથી ઉમળકાભરી ૨૫ મા અધિવેશનની ઊજવણી કરી. તા. ૨૫ મીએ સાંજના વિદાય લેતા પ્રમુખ શ્રી. ઉમાશંકર જોશી અને વરાયેલા પ્રમુખ શ્રી. સુન્દરમનું પ્રેમભર્યું સ્વાગત કરી તેમને શણગારેલા ગાડામાં બેસાડી 'શોભા યાત્રા'માં નગરમાં ફૂલાવ્યા, ફૂલડે વધાવ્યા. પચીસ બાળાઓએ ૨૫ મા અધિવેશનની યાદમાં માથે ફળશ અને મોતી ભરેલા નાળિયેરથી પ્રમુખોને વધાવ્યા. આ સ્વાગતનું દસ્ય અભિરમ્ય હતું. સુદીર્ઘ કાળ સુધી આખિ અને અંતરમાં સચવાઈ રહે એવું એ પ્રગ્નકીય ઉત્સાહનું સ્વાગત હતું.

'શોભાયાત્રા' એ પરિષદના અધિવેશન માટેનો પ્રથમ વિરલ પ્રસંગ હતો. શણગારેલાં ગાડાંમાં આકર્ષક વેશભૂષામાં ખેઠેલાં બાળકો સારાત્રની લોકસંસ્કૃતિની ઝલક દેખાડી રહ્યાં હતાં. કૃષિ, ગોપાલન, ભજનિક સંસ્કૃતિ સાથે સોરઠની ભૂમિના ઉજ્જળ ઈતિહાસની પુનિતવાદ તાજી કરાવે તેવાં નરસિંહ, ગિરનાર, ઉપરકોટ, સોમનાથ વગેરેની ઝલક પણ નયન રંજક હતી. એ શોભાયાત્રા જેવા જૂનાગઢનાં નરનારીઓ રસ્તા પર, ઝોટલા પર,

આટારીએ, ખારીમાં, ઝરખામાં બિના રહ્યાં હતાં. આપણી ઝુઝરી બાપાના એ બંને કવિઓને-પ્રમુખોને ફૂલડે વધાવતા હતાં. આ ચોખ્ખાવાત્રા રપમા અધિવેશનની યાદ સુદઢ કરી રહેશે. કદાચ આગામી અધિવેશનો માટેની એક પ્રજ્ઞાલિકા પણ બની રહે.

જૂનાગઢનું રપમું અધિવેશન એક ખીજા મહત્વના કારણે પણ યાદગાર બની રહેશે. ચાલુ વર્ષ ગાંધી શતાબ્દિનું વર્ષ છે. આપણા રાષ્ટ્રપિતાએ પોરબંદર-સોરઠ જૂમિમાં જન્મ ધારણ કરી એ જૂમિને પણ ગૌરવ અર્પ્યું છે. શતાબ્દિ પ્રસંગે ગાંધીજીની જન્મ બોમકામાં અધિવેશન મળે તે પણ એક વિરલ સમિતિ બની રહેશે પરિપદે પણ એ જ કારણે 'ગાંધી દર્શન' તેવો વિષય પણ અર્થાં માટે રાખ્યો હતો અર્થાં તેનો પડથો પણ સારો પડયો હતો.

ખીજે સુલગ સંજોગ પણ બીડીને આગે વળગે એવો છે કે વિદાય લેતા પ્રમુખ અને વરાયેલા પ્રમુખ બંને ગાંધીયુગના અગ્રિમ કવિઓ છે. આ અધિવેશનમાં એ બંને કવિઓ એક સાથે મળ્યા તે પણ એક યાદગાર ઘટના બની રહેશે

પરિપદના અધિવેશનનું ઉદ્ઘાટન ગાંધી વિચારને વરેલા રાજ્યપાલશ્રી શ્રીમન્નારાયણે કર્યું હતું. રપમા અધિવેશનના પચીસ દિવડા પ્રગટાવવામાં આવ્યા હતા પ્રથમ બેઠક સુધી ઉદ્ઘાટક બેસી રહ્યા અને બેઠકને પણ ગૌરવ અર્પ્યું હતું. આવું ઔચિત્યપૂર્ણ ઉદ્ઘાટન શતાબ્દિ વર્ષની યાદ તાજી કરાવતું હતું.

જૂનાગઢ અધિવેશનમાં પરિપદે મકાનફંડોને પ્રારબ કર્યો અને તેનો સારો પડથો પડયો. જ્વામત સમિતિએ એક હજાર આપવાની જાહેરાત કરી મકાન ફંડના શુકન કરાવ્યાં. આશા રાખીએ કે આવતા અધિવેશન સુધીમાં સાત લાખ નેટલી રકમ મળી રહેશે

અધિવેશન સોરઠમાં મળે અને 'સાચુ સોરઠિયો લણે ..' એ દુહાનો લત્તાર સાંભળવા ન મળે તે જ નવાઈ તા. રજારના લોકસાહિત્યકારો અને ગાયકોનો ડાયરો રાખ્યો હતો. તેનું સચાવન સૌરાષ્ટ્રની લોકસંસ્કૃતિના અવધારી અને લોકસાહિત્યના

જીવ શ્રી જયમમલ્લ પરમારે કર્યું. એ કાર્યક્રમની સજ્જતા તેના કુશળ સંચાલનમાં રહેલી હતી એ સૌ સુરા સાહિત્યકારો નીરખી શક્યા હતા

લોકસાહિત્યનો ડાયરો કેટલાકને માટે તો તદ્દન નવો જ કાર્યક્રમ હતો. તેમાં આવતા કટાક્ષ, અવળવાણી, પ્રાસંગિક ચીમકી, હળવી ટકાર વગેરેથી ગીત, કથા અને દુહાની કહેણી આલ્હાદક બની હતી. સંચાલકે લોકસાહિત્યનું વૈવિધ્ય પણ સારું પીરર્યું. એથી એ આખોયે કાર્યક્રમ સતર્પક બનીરહ્યો

શ્રી. કાનજી ભૂટા ખારોટની લોકકથા કહેવાના શેલી સૌને મુગ્ધ કરી મઠ. વાણીની સખળ અવિવ્યક્તિની એ સુંદર યાદ બની રહેશે. આપણી જૂમિમાં કેવું, અવનવું, વૈવિધ્ય સહર વિપુલ લોકસાહિત્ય પડ્યું છે તેનું પણ સૌને દર્શન થયું. ચારણી સાહિત્યને સ્વ. મેઘાણીએ સાહિત્યિક વ્યક્તિત્વ અર્પ્યું. એવું કાર્ય હજી થવાનું ઘણું બાકી રહે છે. તેમ ગાયકી, કહેણી, કંઠની પરપરાઓ પણ માણ રહેવી જોઈએ. એ ખ્યાલથી પરિપદે તેની તાલીમ-શાળા ચાલુ કરવાનો ઠરાવ પણ કર્યો છે. ઇચ્છીએ કે પ્રજા અને સરકારના સંયુક્ત પ્રયાસથી સફળ તેવું સાડું પરિણામ આવશે.

લોકસાહિત્યના ડાયરો એ કાર્યક્રમ પણ રપ મા અધિવેશનનો યાદગાર પ્રસંગ બની રહેશે

આ અધિવેશનમાં પરિપદે પણ વિભાગીય પ્રમુખોની બેઠકો ખુલ્લા અધિવેશનની બેઠક બનાવી. એથી શ્રીતાઓને પણ મોટો લાભ થયો. ભારેખમ વિષયમાં પણ જૂનાગઢના સાહિત્યરસિકો મોડા સુધી બેસી રહેતા છેલ્લા વક્તા સુધી હાજરી સારી રહેતી એ પણ એક ધ્યાન ખેંચે એવી ઘટના ગણાય. નાગરિકોની આવી સાહિત્યરસિકતા બહુ ઓછી જોવા મળે છે

મારા જેવા જે બધા જ અધિવેશનોમાં ભાગ લે છે તેવાઓને પણ જૂનાગઢ અધિવેશન આ ગણાવ્યાં તે કારણોસર યાદગાર બની રહેશે જેની સુરાસ યોગેર પ્રસરતી રહેશે અને પરિપદની કાર્યવાહીમાં પણ નવું ખળ પૂરશે.

તસ્વીરોમાં સાહિત્ય પરિષદનું રંપમું અધિવેશન

નિવૃત્તયતા પ્રમુખ શ્રી. ઉમાશંકર તથા વરાયેલા પ્રમુખ શ્રી. સુન્દરમ્ તા. રંપની સાંજ પહેલાં જૂનાગઢ આવી પહોંચતા સ્વાગતપ્રમુખ શ્રી. રતુભાઈ અદાણી દૂવહારથી અભિવાદન કરે છે.

‘શિભાયાત્રા’ જૂનાગઢની રસિકનગરીમાં સારસ્વત સપુતોનું સ્વાગત સરઘસ. ચણગારાયેલા ગાડામાં શ્રી. સુન્દરમ્, શ્રી. ઉમાશંકર તથા શ્રી. રતુભાઈ.

અધિવેશનનું ઉદ્ઘાટન રાજ્યપાલ શ્રીમ નાતાલસુ રૂપ દીપ પ્રગટાવીને કર છે એમને સાથ આપે છે શ્રી દિવ્યકાંત નાણાવટી શ્રી બચુભાઈ રાજ તથા બન્ને પ્રમુખો

નિમિત્ત થતા પ્રમુખ શ્રી ઉમાશંકર જોષી વસાવેલા પ્રમુખ શ્રી સુ દરમૂને અહેવાલગ્રંથ અર્પણ કરે છે મંચ ઉપર શ્રી મદાવસાબહેન, શ્રી ડાહરભાઈ શ્રી પીતાંબર પટેલ અને શ્રી. નાયબ મંત્રી પરમાણુદ ઓઝા વગેરે બેઠલા છે

વિવેચન વિભાગના અધ્યક્ષ શ્રી. સુરેશ જોષી.
પાસમાં એક બાજુ શ્રી. રમેશ્વરશિખ. બીજી બાજુ
શ્રી. પીતાબર પટેલ

સંશોધન વિભાગનું વ્યાખ્યાન આપતા શ્રી. કે. કા. શાસ્ત્રી

‘ગાંધી દર્શન’ વિભાગના અધ્યક્ષસ્થાનેથી વ્યાખ્યાન આપતા શ્રી. મનુભાઈ પંચોળી-દર્શક

તા. ૨૮ના કવિ સંમેલન વખતે 'નરસિંહ મહેતા ચોરા સમિતિ' તરફથી નરસિંહ મહેતાના શ્રી. કે. કા. શાસ્ત્રીએ સંપાદિત કરેલા અપ્રગટ ૧૦૮ પદોના અંથનું ઉદ્ઘાટન પ્રમુખશ્રી સુન્દરમ્ તરફથી થઈ રહ્યું છે.

તા. ૨૮ની રાતના કવિ સંમેલનમાં શ્રી. રતિલાલ છાયા કાવ્યચાચન કરે છે. શ્રી. મેરૂલા મઠવી, શ્રી. ઉમાચંદર, શ્રી. સુન્દરમ્, અને વિશાળ કવિ સમુદાય મંચ ઉપર દેખાય છે.

સોરઠ સાહિત્ય અને સ્વાગત

સ્વાગત પ્રમુખ : રતુભાઈ અદાણી

જૂનાગઢને આંગણે ૨૧ વર્ષ પછી ફરી આજ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું અધિવેશન મળી રહ્યું છે. આ શુભ પ્રસંગે આપ સૌનું હું સ્વાગત સમિતિ વતી ભાવભર્યું સ્વાગત કરું છું.

રાષ્ટ્રપિતા ગાંધીજીની જન્મશતાબ્દિનું આ વર્ષ છે. દુનિયાના મોટા ભાગના દેશોએ પોતપોતાની રીતે જન્મશતાબ્દિનો કાર્યક્રમ ઊજવીને આ યુગપુરુષને શ્રદ્ધાંજલિ અર્પી છે. આપણે દેશ પણ છેલ્લા સવા વર્ષથી વિવિધ કાર્યક્રમો દ્વારા ગાંધી જન્મશતાબ્દિ ઊજવી રહ્યો છે.

ગાંધીજીએ ચીંધેલા માર્ગને આપણે છોડી દીધો છે અને ગાંધીજીને આપણે ભૂલી ગયા છીએ એવું તો આપણા ઉપર આળ હતું જ. એવામાં કમનસીબે આ શતાબ્દિના વર્ષમાં જ કેટલાક એવા બતાવો બન્યા અને બની રહ્યા છે જેને કારણે આપણા માટે નીચાંજોડું થયું છે. આવા સંજોગોમાં આપણે જે રીતે ગાંધી જન્મશતાબ્દિનો કાર્યક્રમ ઊજવી રહ્યા છીએ એની યથાર્થતા વિશે કેટલાક મિત્રો પ્રશ્ન ઉઠાવે છે. આ પ્રશ્ન આપણને વિચારતા કરી મૂકે છે.

ગાંધીજીના માર્ગને અનુસરવાની આપણી ઈચ્છા અને પ્રયાસ હોવા છતાં આપણી અશક્તિ અને ઉણપને કારણે આપણે એ માર્ગ ચાતરી ગયા હોઈએ તો પણ જેમણે આપણા રાષ્ટ્રને નવી દૃષ્ટિ અને નવું

જીવન બક્ષેલ છે એમના ઝલણને કેમ વિસરી શકાય ? ગાંધી જન્મશતાબ્દિના કાર્યક્રમો દ્વારા આપણે રાષ્ટ્રપિતા પ્રત્યેનો આપણો ઝલણભાવ વ્યક્ત કરીએ છીએ અને એમને આપણી ભાવભરી શ્રદ્ધાંજલિ અર્પીએ છીએ.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદે પણ આ જ ભાવથી પ્રેરાઈને ગાંધી જન્મશતાબ્દિના આ વર્ષમાં મળતું અધિવેશન ગાંધીજીના જન્મસ્થાનમાં કે એ વિસ્તરમાં યોજાય એમ ઈચ્છ્યું. જેમાં ગાંધીજીના જન્મસ્થાન પોરબંદરનો સમાવેશ થાય છે એવા જૂનાગઢ જિલ્લા માટે આ એક સદ્ભાગ્યની વાત બની રહી. અધિવેશન માટે સૌ પ્રથમ નજર ઠરેલી પોરબંદર ઉપર, પરંતુ અમે સૌ મિત્રોએ અમારી અનુકૂળતા ખાતર અધિવેશન માટે જૂનાગઢની પસંદગી કરી. અમારી આ બ્યવસ્થાનો પરિપદે સ્વીકાર કર્યો.

જૂનાગઢ જિલ્લાને અને ખાસ કરીને જૂનાગઢને પરિષદના યજમાન બનવાનો અને આપ સૌનું સ્વાગત કરવાનો આ રીતે અવસર મળ્યો એ માટે સ્વાગત સમિતિ વતી હું પરિષદના પ્રમુખશ્રીનો અને કાર્યવાહક મિત્રોનો હૃદયપૂર્વક આભાર માનું છું.

મારા નાત્ર અભિપ્રાય અનુસાર ગાંધીજીના જન્મસ્થાનના પ્રદેશમાં અધિવેશન યોજીને પરિષદે એક મોટી જવાબદારી વહોરી છે. અધિવેશનની કાર્યવાહીમાં આ જ દૃષ્ટિએ ગાંધીદર્શન નામના ખાસ વિભાગની

વ્યવસ્થા વિચારવામાં આવી છે આથા છે કે ગાંધીદર્શન વિભાગમાં રજુ થનારા નિબંધો અને એના ઉપરની ચર્ચા વિચારણા ખૂબ જ ઉપકારક નીવડશે; અને અધિવેશનની સમગ્ર કાર્યવાહી ગાંધીજીને આપણી ભાવભરી નમ્ર પ્રાર્થનાઓ બની રહેશે

સોરઠમાં જૂનાગઢને આગણે આ અધિવેશન મળી રહ્યું છે. ત્યારે આ પ્રદેશના ઐતિહાસિક અને સાંસ્કૃતિક ભૂતકાળનું થોડું સ્મરણ કરુ તો એ અસ્થાને નહીં ગણાય

ઈતિહાસની કેડીએ સર્વપ્રથમ પગલાં માંડનાર આપણા રાષ્ટ્રના પ્રાચીન ઇતિહાસમાં સોરઠની ભૂમિ આગવું સ્થાન ધરાવે છે સોરઠની સૌથી જૂની આર્ય રાજધાની કુશસ્થળી પાછળથી આ પ્રગૈતિહાસિક પાટનગર ઓળખાયું દ્વારિકા તરીકે કેટલાક વિદ્વાનોના મત અનુસાર આજે જ્યાં જૂનાગઢ વસેનું છે, એ જ ભૂમિ ઉપર આ દ્વારિકા નગરી વસેલી હતી

કુતાના વસવાટ ઉપરથી ઓળખાતું કુતલપુર (કુતિયાણા) વામનનું જન્મસ્થાન વામનરથળી (વઘરી) હેડમ્બાવન, રૂક્મણીજીનું પિયર માધવપુર, કૃષ્ણસખા સુદામાજીની સુદામાપુરી, ગિરમાં આવેલ ભીમચાસ અને જ્યાં અન્યોને બાણ મારીને કુતામાના માટે પાણી મેળવ્યું કહેવાય છે એ બાણેજ, કોડીનાર પાસે આવેલું મૂળ દ્વારિકા, જ્યાં પારધીને હાથે કૃષ્ણ ભગવાનને પગમાં બાણ વાગ્યું એ ભાલકાતીર્થ, દેહો સર્ગ, આ બધાં સ્થાન અને નામની આસપાસ વણાયેલ ઇતિહાસ અને કથા મહાભારતકાળમાં પણ આ ભૂમિનું અસ્તિત્વ અને મહત્ત્વ દર્શાવે છે

ધર્મ અને સપ્રદાયની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો આ ભૂમિ ઉપર કોઈ એક જ ધર્મ ફરકી નથી અનેક પ્રદાયો અને વિચારધારાનો અહીં સુભગ સમન્વય જવા મળે છે ગઝની, ખીલજી, તઘલખ અને ઝફરખાનના ઝનૂની આક્રમણો પછી પણ સંસ્કૃતિની અણતમ ધળ લહરાવી રહેલ શૈવસ પ્રદેશનું સમગ્ર ભારતનું મહાન તીર્થસ્થાન સોમનાથ, નાથસ પ્રદાયનું સૌથી મોટું બેસણું ગિરનારી ગેરખનાથ, જૈનસંસ્કૃતિના દર્શન કરાવતાં ગિરનાર ઉપરનાં જિનાલથો, ઉપરકોટ

તથા ધારાગઢ દરવાજે આવેલાં બૌદ્ધચૈત્યો સમ્રાટ અશોક, અને ત્યારબાદ રૂકદગુપ્તે કોતરાવેલા ભગવાન તથાગતના ઉપદેશ વચનામૃતો સઘરીને બેઠેલા અશોક શીલાલેખ, પાટણનું પ્રસિદ્ધ સૂર્યમંદિર, સ્વામી નારાયણ સંપ્રદાયના સ્થાપક શ્રી સદગજનંદ સ્વામીનું મૂખ્ય મથક લોજ અને આવા ખીજાં મહત્ત્વનાં સ્થાનોને ધારણ કરતી સોરઠ ભૂમિએ સમસ્ત ભારતના સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસની નાનકડી આવૃત્તિ છે

શુરુદત્તાના બેસણાનીચે વિસ્તરેલા આ જૂનાગઢ શહેરમાં જ ગુર્જર ગિરાના આદ્યકવિનો જન્મ થયો છે ગુજરાતી સાહિત્ય અને સંસ્કારમાં આજે સાડા પાંચસો વર્ષ પછી પણ તાજગીની ફોરમ પ્રધારવતી કવિતાના સર્જક અહીં જન્મ્યા છે એનું જૂનાગઢના પ્રજાજનોને ગૌરવ હોય એ સ્વાભાવિક છે

આભડછેટને આપણા સમાજનું કંઈક લેખાવીને, એ કલક દૂર કરવા માટે ગાંધીજીએ પોતાના જીવનને હોડમાં મૂકીને કરેલા ભગીરથ પ્રયાસો પછી અને આપણા પતિન બધારણે સૌ ભારતવાસીઓને બહેલા સમાન હક્ક અને દરજ્જા પછી પણ હજી આપણા સમાજમાંથી આભડછેટ નિર્મૂળ બની નથી. આવું રૂઢિચુસ્ત માનસ ધરાવતા સમાજમાં આજથી સાડા પાંચસો વર્ષ પહેલાં કરી હોવા, ધામધૂમ કે પ્રચાર વિના, સમદષ્ટિનો મત્ર ગાઈને અસ્પૃશ્ય લેખાતા ભાડુ ઓની વચ્ચે જઈ ભજન ધૂન જમાવતા આ ભાવ દણની હિમત, ધીરજ અને સહનશીલતાની તો કલ્પના જ કરવાની રહી

નરસિંહ મહેતાનો સાહિત્યિક અભ્યાસ તો ઘણો થયો છે અને હજી થશે પરંતુ આ મહાન તત્ત્વચિંતક કવિના જીવનને દત્તકથાઓના ઢગધામાંથી ઉગારીને શુદ્ધ સ્વરૂપે આલેખવું બાકી રહ્યું છે ગુજરાતના સાહિત્ય અને સંશાનમાં રસ ધરાવતા મિત્રો આટલું કરશે તો એમને ફાળો બહુ અગત્યનો બની રહેશે

વિશાળ સાગરકાંઠે ધરાવતા, ગરવો ગિરનાર, બરગે અને નાની મોટી અનેક ડુંગરમાળથી શોભતા, મધુવતી, ઉજવતી, કપિલા, હિરણ્ય, સરસ્વતી જેવા

મીઠાં નામે ધરાવતી નદીઓનો શણગાર સહેલા, અને રાષ્ટ્રીયપ્રાણીનું બહુમાન પામેલા ૨૫૦ જેટલા સાવજને પોતાની ગોદમાં લઈને બેઠેલા અને ખમીરવાંતા લોકોને ખોળે રમાડતા આ સરવા સૌરઠ દેશના પાણે પાણે કોઈ શૂરા, સતિયા, સંત, જોગમાયા કે સમર્થ પુરુષોનો ઇતિહાસ લખાયો છે એમ ઠાઈ કહે તો એને અતિ-શયોકિત ન લેખવા વિનંતી છે.

સતીને શૂરની માતા, સંતને ભક્તની પ્રસૂતા કેસરી સિંહની જનેતા, નમન સૌરાષ્ટ્રની ધરણી.

એવી આ ધરણીમાં જેમણે ધર્મને ખાતર, સ્વમાનને ખાતર, ગૌરવને ખાતર પોતાના જનની આહુતિ આપી છે, જેમણે સેવા અને ભક્તિનો મંત્ર ઝીલીને નિસ્વાર્થ લાવે દુઃખિયા લોકોની સેવામાં સારુ થે જીવન ખર્ચી નાખ્યું છે, એવા અનેક શૂરાઓ, સંતો અને ભક્તોનાં સ્થાનક પથરાયેલાં જેવા મળે છે.

આ ભૂમિએ સમાજને કેવળ શૂરાઓ અને સંતો જ આપ્યા છે એવું નથી. મુતસદીઓ, અધ્યાત્મીઓ, સાધકો, તત્ત્વચિંતકો સાહિત્યકારો અને વિદ્વાનોના જ્યોતિર્મંત્રણે પણ આ વિસ્તારને ગૌરવ અપાવ્યું છે. આદ્યકવિ નરસિંહ મહેતા ઉપરાંત નાથભવાન, પંડિત ઠુલાલજી, શ્રીમન્ નથુરામ શર્મા, પુરાતત્ત્વવિદ્ ડૉ. ભગવાનલાલ ઈંદ્રજી, શીલાલેખોની ભાષા ઉકેલનાર પિતાપુત્રની જોડી શ્રી વલ્લભજી હરિદત્ત આચાર્ય અને ગિરજાશંકર આચાર્ય, તવારીખ-એ-સૌરઠ જેવો ફારસી ભાષામાં પ્રમાણભૂત ઇતિહાસ લખનાર દીવાન રસુછોડજી, સૌરાષ્ટ્રની એકતાના પ્રથમ પુરસ્કર્તા દીવાન અમરજી, સુધાકર શ્રી મણિચંકર, બર્માના ગાંધી તરીકે ગાંધીજી દ્વારા પ્રથમ પામનાર શ્રી મદનજીત વોરા, સૌરાષ્ટ્રના સાધુ-જેમની જન્મશતાબ્દિ પણ આ જ વર્ષમાં છે એ શ્રી. અમૃતલાલ પઢિયાર, રંગભૂમિને સાહિત્ય સંસ્કારનો ઓપ આપનાર બેરિ. નૃસિંહ વિભાકર, સિદ્ધીજી જૂનાગઢી આ છે સૌરઠ સમાજને ચરણે ધરેલ મહાનુભાવોનાં કેટલાંક મોજાવાં નામ.

આ સૌના શિરમોર છે આપણા યુગપુરુષ ગાંધીજી, જેમની જન્મશતાબ્દિ ઉજવાઈ રહી છે. જીવનનું એકપણ અંગ એવું નથી જેને ગાંધીજીએ

સ્પર્શ કરીને નવો ઘાટ આપ્યો ન હોય. સાહિત્યક્ષેત્રે એમનો ફાળો મૂલવવાનું આપણું-ખાસ કરીને મારું તો ગબ્યું નથી. ૧૯૩૬માં આ જ પરિષદને એમણે નવી દૃષ્ટિ આપી, પંડિતો અને વિદ્વાનો પૂરતા મર્યાદિત બની રહેલા સાહિત્યને એમણે બહુજન સમાજમાં સ્થાન અપાવ્યું. ગુજરાતી ભાષામાં કેટલું જેમ, કેટલું ખમીર છે એનું આપણને ભાન કરાવ્યું. જેડણીની અતંત્રતા ટાળીને એમણે ગુજરાતી સાહિત્ય ઉપર બહુ મોટો ઉપકાર કર્યો છે. ગુજરાતી સાહિત્ય ગાંધીજીના જીવન અને કાર્યમાંથી કદાચ પ્રેરણા અને બળ મેળવતું રહેશે.

જૂનાગઢના પ્રજાકીય ઇતિહાસના અનેક ઊજળા પ્રસંગોમાંથી પણ એક બે પ્રસંગનો ઉલ્લેખ કરું તો અસ્થાને નહીં ગણાય. આ જૂનાગઢના નવાબીરાજ માટે મરી ફીટનારી મૈયાદામ ઉપર રાજ્યે જતે દહાડે નવા લાગા લેતરી નાખ્યા. રાજ સામે વાંધા પડે એટલે બહારવટું ખેડવુંએ તે દિવસોમાં સામાન્ય વાત લેખાતી. પણ આ મૈયા લોકોએ એ માર્ગે ઇસંદ ન કર્યો. અહિંસા અને સત્યાગ્રહ જેવા શબ્દો અને એનો મર્મ ન જાણનારા આ મૈયા કોમના આગેવાનો કનરા ડુંગર ઉપર રિસામણે ગયા. વાટાઘાટને નામે રાજ્યે દબો કર્યો. હથિયાર બાંધી અને વાપરી જાણનારા મૈયાઓને લડવું નહોતું, રિસામણે જવું હતું, એટલે હથિયાર પડિયાર તો ઘેર મૂકીને આવેલા. આ નિઃશસ્ત્ર મૈયાઓ ઉપર સંવત ૧૯૩૯ના પોપ મહિનાની અજવાળી પાંચમને કાળે પરાક્રમે જૂનાગઢની સેના તૂટી પડી. મૈયાઓ સામી છાતીએ ઊભા રહ્યા. એમની ગરદન ઉપર તલવાર નહીં ફૂંલાડા ચાલ્યા. કોઈ મૈયા ખસ્યો નહીં. પોતાની ટેક ખાતર ૮૪ મૈયાઓ અડગ ઊભા ઊભા મોતને ભેટ્યા. આજે પણ કનરા ડુંગર ઉપર આ ૮૪ સત્યાગ્રહી શહીદોની ખાંભીઓ ઊભી છે. અહિંસક સત્યાગ્રહનો આવો ઊજળો દાખલો ખીજે ક્યાં જેવા મળશે ?

આ જ જૂનાગઢના નવાબે પાકીસ્તાન સાથે જોડાણ કરતાં સૌરઠની પ્રજાએ બળવો કર્યો. સ્વ. શ્રી. શામળદાસ ગાંધીની આગેવાની નીચે આરત્રી હકુમતની રચના થઈ. સફળ લોકક્રાંતિનો આ ઇતિહાસ તો

હજુ તાજે છે

સ્વરાજ્ય પહેલા નવાગ્રીકાળમાં જાહેર પ્રવૃત્તિને આ પ્રદેશમાં કોઈ સ્થાન ન હતું એક પુસ્તકાલયનું ઉદ્ઘાટન કરનારને રાજ્યે ગિરફતાર કર્યોના દાખલા છે પરંતુ સ્વરાજ્ય પ્રાપ્તિ બાદ આર્થિક અને સામાજિક ક્ષેત્રની સાથે સાથે શિક્ષણ ક્ષેત્રે પણ આ જિલ્લા પ્રગતિ કરી રહ્યો છે

શરદાશામ એ શિક્ષણ ક્ષેત્રે કેવળ આ જિલ્લાનું નહીં પણ સમગ્ર ગુજરાતનું ગૌરવ છે પેરનદરમાં નવયુગ કેળવણી મંડળ દ્વારા માધ્યમિક અને ઉચ્ચ શિક્ષણ સંસ્થાઓનો સારા વિકાસ થયો છે સોરઠ શિક્ષણ અને સંસ્કૃતિ સંઘ પણ શિક્ષણ અને સંસ્કાર ક્ષેત્રે પોતાનો નત્ર ફાળો આપી રહેલ છે વેરાવળ, જૂના ગઢમાં પ્રાજનીય સંસ્થાઓ દ્વારા મહાવિદ્યાલયો ચાલી રહ્યાં છે શિશુમંગલ, સર્વોદય આગમ, રૂપામતન અને અન્ય કેળવણી મંડળો શિક્ષણ ક્ષેત્રે પોતાનો ફાળો આપી રહ્યાં છે

જૂનાગઢમાં નરસિંહ સાહિયકભા, મિલન, સોરઠ સંરોધન મંડળ અને અન્ન મંડળો સાહિત્ય, સંસ્કાર સંરોધન ન શિખમત્રે સેવા આપી રહ્યાં છે

આર્થિક સામાજિક અને શૈક્ષણિક ક્ષેત્રે થતા વિકાસની વાતામાં સંસ્કૃતિ વિકાસ મૂલ્યો ન જવો જોઈએ પેઢી દરપેઢીથી જળવાઈ રહેલો અને સ્વર્ગી મેધાણીભાઈ, ભક્તકવિ શ્રી વાલાખાલા અને અન્ય કવિઓએ રચેલા લોકસાહિત્ય, ચાણીસાહિત્ય, કથાસાહિત્ય અને લોકગીતોનો ભવ્ય વારના પ્રજાના સાંસ્કૃતિક પારાણુ જતન કરી રહેલ છે સોરઠ ની જૂમિ ઉપર જોના મળતાં જુદી જુદી જાતનાં લોકનૃત્યોમાં પણ અહીંના સંસ્કાર અને ખમી નું દર્શન થાય છે

આ વિસ્તારનો કોઈક પરિચય આપવાનું માત્ર કાર્ય પૂરું થયું

એક એવી ટીકા છે કે સ્વાગત સમિતિના પ્રમુખ પોતે જ જાણે સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખનું કામ કરતા હોય એવી રીતે સાહિત્ય વિશે એક મેટુ વ્યા

ખ્યાન ચલાવે છે, એકને બદલે બે વાખ્યાનો મળ્યાં એમ માની કેટલાકે આ રિવાજને વધાવ્યો છે જ્યારે કેટલાકને મન પરિષદના પ્રમુખ તરીકે જે સાહિત્ય સ્વામીની વરણી થાય છે એમના ક્ષેત્રમાં પદાર્પણ કરવાનો આ પ્રાસ વિવેકભગ લેખાયો છે અમારી સ્વાગત સમિતિએ સાહિત્યમેત્રની બહારના મરા જીવાને સ્વાગત પ્રમુખ તરીકે પસંદ કરીને પરિષદની આ અંગેની વિતા ટાળી છે, ગુજરાતી સાહિત્યની ગતિવિધિ વિશે ખાસ કોઈ કહેવાનો હું કોઈ અધિકાર ધરાવતો નથી

પરંતુ હું એટલું જાણુ છું કે પરિષદને વધુ અગરકારક અને કાર્ણિક બનાવવા માટે અત્યાર સુધી અનેક સાહિત્યકાર મિત્રોએ ઉપયોગી સૂચનો કર્યા છે સભવ છે કે બધા સૂચનોનો સ્વીકાર કે અમલ ન થઈ શકે હોય પણ દૂર રહ્યા રહ્યા હું એટલું જોઈ શક્યો છું કે ઉપકારક અને શુભ એવું કોઈક નવું કરવા અને આજળ વધવા પરિષદ તરફથી જાગૃતિપૂર્વક પ્રયાસો થઈ રહ્યા છે.

બધિયારપણુ તો હવે જીવનના કોઈ ક્ષેત્રમાં ટકી શકે એમ નથી, પરંતુ મદ ગતિ પણ હવે કોઈને પરલકે એમ નથી આગામી વર્ષમાં નિશ્ચિત કાર્યક્રમ અને ગતિશીલતા એ હવે કોઈપણ સંગઠન કે સંસ્થા માટે અનિવાર્ય છે પરિષદે આ દષ્ટિએ ગભીરપણે વિચારવાનું રહેશે

પણ આ તો મસ્થાના દેહની અને કાર્યક્રમની વાત સાહિત્યકારને ભાગે તો એથી વે અનેકગણી વિશેષ જવાબદારી રહી છે

સમાજમાં સાહિત્યકારના સ્થાન વિશે બોલતા ભક્તકવિ શ્રી દુલાભાઈ કાગને મેં એમ કહેતા સાંભળ્યા છે કે સફાઈ કામગીરી હડતાળ પાડે તો શહેરના ગદડી ના ઊભરાતા દગ્ગાં જોઈને લોકો ત્રાસી જાય, વીજળીવાળા હડતાળ પાડે તો અધિકારમાં ગોથા ખાવાં પડે, પાણીવાળા હડતાળ પાડે તો સોને તરસ્યા મરવું પડે, ડૉક્ટરો હડતાળ પાડે તો પણ ઘાઘા થઈ જઈએ, શાક કે દૂધવાળા હડતાળ પાડે તો પણ મુશ્કેલીનો પાર નહીં પણ કોઈ કવિ લેખક કે સાહિત્યકારો

હડતાળ પાડે તો આવી હડતાળથી એમના શેજીંદા જીવનમાં થોડો કંઈ વિશેષ પડવાનો છે ?

પરંતુ કવિઓએ હડતાળ પાડી હોત તો સમાજને શમાયણ, મહાભારત, ભાગવત, કે ગીતા જેવા સમગ્ર ભારતને એકતાને તાંતણે બાંધનારા આધ્યાત્મિક, સામાજિક, ધાર્મિક અને નૈતિક શિક્ષણના ભંડાર સમા, જ્ઞાન અને ભકિતરસને રેલમછેલ કરતા, મહાન મુલાકાતો ક્યાંથી સાંપડ્યા હોત ?

ભૂતકાળની ભવ્યતાનો વારસો સંઘથી લઇને જ્યાં રવિ ન પહોંચે ત્યાં કવિની નજર જરૂર પહોંચાડીને, પ્રકૃતિના ગૂઢ કોથડાઓ ઉકેલીને, તમિસ્રમાં ગડથોલિયાં ખાતા જીવોને ખબરદાર કરીને ભાંગેલા દિલમાં આશા અને જીવન પ્રગટાવીને, ઘવાયેલાં હૈયાં-ઓને રૂઝાવવાનો પ્રયત્ન કરીને કવિઓ તથા લેખકોએ કે સર્જકોએ સમાજ ઉપર ઓછો ઉપકાર કર્યો નથી.

આ સાહિત્યકારોની-સર્જકોની કોઈ જુદી દુનિયા ન હોઈ શકે. એ સમગ્ર સમાજનું અંગ છે, સાહિત્ય એ સમાજ કે જીવનનો કોઈ અલગ વિભાગ નથી. પરંતુ સમગ્ર જીવન ઉપર પ્રભાવ પાડી પાથરી શકે એવું એક બળ છે.

દુનિયામાં સર્જાયેલી ક્રાંતિઓના મશાલથી ગમે તે હોય, એની ભૂમિકા નિર્માણ કરનાર અને પ્રેરક બળ બની રહેનાર તો કોઈ સર્જક જ જેવા મળે. કવિ કે લેખક વારંવાર વિક્રતાથી વિમુખ થઈ શકે નહીં.

સ્વ. શ્રી મેઘાણીભાઈ જેવાને આથી કોઈ વિમુખતા દેખાઈ હશે, માટે તો એમને ગાવું પડ્યું :-

ધરતીને પટે પગલે પગલે
મૂઠી ધાત વિના નાનાં બાળ મરે,
પ્રભુહીન આકાશથી આગ ઝરે
અહોરાત કરેડ કરેડ ગરીબોના પ્રાણ
ધનિકોને હાથ રમે
ત્યારે હાથરે ? હાથ ? કવિ તને
પૃથ્વીને પાણી તણું શેણે ગીત ગમે ?

એમણે પ્રકૃતિનાં, પ્રાણીનાં, પંખીનાં ગીત તો રચ્યાં અને ગાયાં છે પણ સાથે સાથે :-

અમે 'કંટકનો પુનિત તાલ'
પહેરી શિર પરે આજ
પીડિત દલિતોનું રાજ
રચવાને આવ્યાં.

એમ ગાઇને એમણે લોકોનાં અરમાન અને ખમીરને પણ વાચા આપી છે. ત્યારે એમને કોઈએ સામ્યવાદી નહોતા કહ્યા. કારણ કે પીડિતોની વેદનાને તે વાચા આપી રહ્યા હતા.

ગાંધીજીની હાક સાંભળીને ઘટનાં ઘોડાં થનગનાવતા અને આતમની પાંખ વીંઝરા અનેક પુત્રાને યુદ્ધભૂમિ ઉપર ચાલી નીકળ્યા. એમનામાં જોમ હતું, શહાદતની ભાવના હતી, પણ :

કોઈ પ્રિયજન તણું નેન રડ્યો નહીં
યુદ્ધ ચડતાને અપશુકન કર્યો નહીં
કેસરી વીરના કોડ હર્યો નહીં
મત્ત યોવન તણી ગોન કર્યો નહીં.

એના એપના મનોરાજ્યને વાચા આપવાનું કામ તો કવિ મેઘાણીભાઈએ જ કરવું પડ્યું.

આપણો દેશ આઝાદ થયો અને હેલ્થ બાવીસ વર્ષથી આપણે વિકાસપાથનો પ્રારંભ કર્યો છે, એનાં કેટલાંક શુભ પરિણામ જેવા મળે છે. અને સાથે સાથે થોમર જેવા મળે છે વિસંવાદ, વિખવાદ અને વેરઝેર. સદ્ભાવ અને વિશ્વાસનો પાયો લચી ગયો છે. આછાં નીર ડહોળાઈ ગયાં છે. રામર આંધી ચડી છે.

આવા વિષમકાળે માનવીના દિલમાં સદ્ભાવ 'પ્રેમ' શ્રદ્ધા અને વિશ્વાસ પુનઃ સંસ્થાપિત કરવાનું, ઉશ્કેરાયેલાં, વિદ્રેવાં અને તપા હૈયાંઓને ધાંત કરવાનું કામ સાહિત્યકારો નહીં કરે તો કેણુ કરશે ?

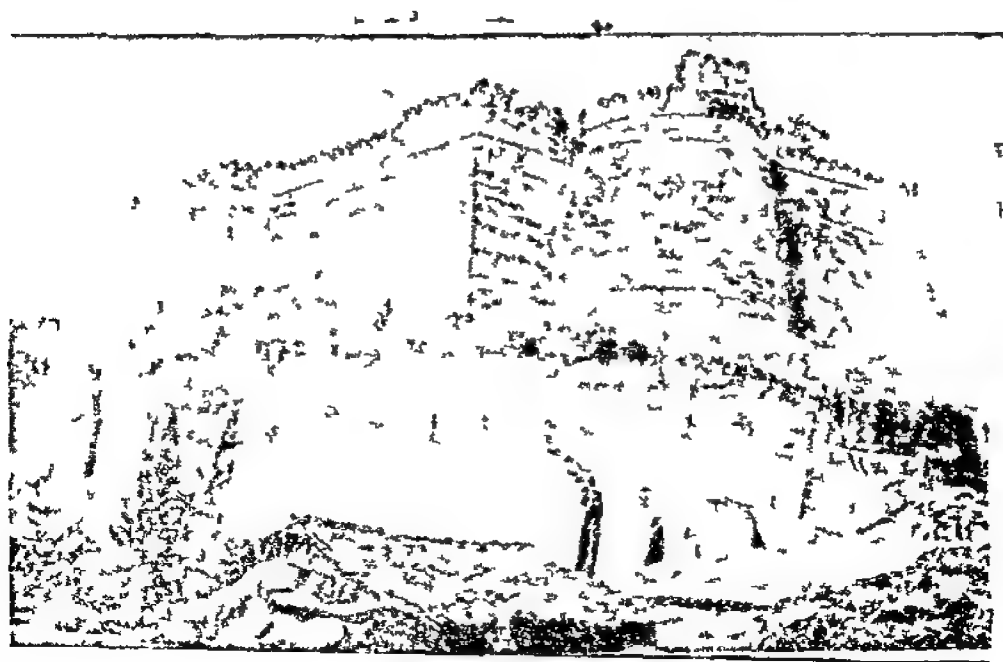
રાજકારણથી દૂર રહેવાની કે સાહિત્યમાં રાજકારણ ન પ્રવેશવાની સાવધાની-સલાહ સાંભળવા મળે છે. હું તો એમ કહેવાની રજૂ કરું કે મારે મન આ સલાહ કોટત નથી. જો કેવળ રાજકારણ નહીં પણ સમગ્ર જીવન ઉપર સાહિત્યનો પ્રભાવ પડે એવી સ્થિતિ નિર્માણ કરે શકાય તો !

આનંદ અને સફળતાની વાત છે કે પરિષદને પ્રમુખ તરીકે સાધક કવિશ્રી સુદરમ સાપડયા છે જૂનાગઢને આગણે પધારેલા આપ સૌ સાહિત્યકાર અતિથિઓ એમના નેતૃત્વ નીચે અધિવેશનની કચવાણી દ્વારા કેવળ સાહિત્યની દુનિયાને નહીં પણ સમગ્ર સમાજને નવી દીપ્તિ અને પ્રેરણા મળે એવું પાથેય આપી રહો એવી અભ્યર્થના સથે ફરી વખત આપ સહુનું સ્વાગત સમિતિ વતી ભાવભર્યું સ્વાગત કરી વિરમું છું.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદે પોતાની પ્રતિષ્ઠા અને વ્યવસ્થિત રીતે સંચાલન કરવા અને વિકસાવવા પોતાના મકાનની જરૂરિયાત સ્વીકારીને પરિષદના પ્રમુખ શ્રી ઉમાશ કરભાઈ બેઠીએ પોતાના

તરફથી રૂ ૧૦૦૦નું દાન આપી મકાન ફંડની શરૂઆત કરી છે અને સાહિત્યજગત-વેબકે-મિશનને યથાશક્તિ ફાળો આપવા અપીલ કરી છે પરંતુ પરિષદના મકાન માટે નાણાની આવશ્યકતા જોતાં પ્રજાએ પણ આ માટે ઉદાર ફાળો આપવો જોઈએ આ દિશામાં પ્રારબ થાય એ દૃષ્ટિએ અને પ્રજા-ફાળાના પ્રતિક તરીકે સ્વાગત સમિતિએ ફૂલ નહીં તો ફૂલની પાખડી તરીકે રૂ ૧૦૦૧/ એક હજાર એકના ફાળો આપવાનો નિર્ણય કર્યા છે એની જાહેરાત કરતાં મને આનંદ થાય છે આશા છે કે અમારા આ નામ ફાળો પરિષદ માટે આવશ્યક પ્રજા કીય ફાળો એકઠા કરવામાં સહાયરૂપ થઈ પડશે

*

ત્રણેક હજાર વરસની સંસ્કૃતિના અવશેષો સઘરીને બેઠેલા સોરઠનો સગી—ઉપરકોટ

સાહિત્યે વિજ્ઞાન અને આધ્યાત્મિકતાની કડીરૂપ બનવું જોઈએ

(સાહિત્ય પરિષદના ૨૫મા આધિવેશનનું ઉદ્ઘાટન પ્રવચન)

રાજ્યપાલ શ્રીમન્નારાયણ

ગુજરાતી સાહિત્ય સમ્મેલનના ઇતિહાસ બડા ઉજ્જવલ ઓર પ્રાચીન છે. ગાંધી-શતાબ્દિ વર્ષ મેં સમ્મેલન કે ૨૫વેં આધિવેશન કે ઉદ્ઘાટન દે અવસર પર આપને મુઝે સ્મરણ ક્રિયા છસકે લિયે બહુત આભારી હું. ગુજરાતી ભાષાકે ગણમાન્ય કવિયોં ઓર સાહિત્યકારોં સે યહાં મિલકર બહુત પ્રસન્નતા હુઈ. મેં આપ સબકા હાર્દિક અભિનંદન કરતા હું.

સન ૧૯૨૦ મેં ગુરુદેવ રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરને ગુજરાતી સાહિત્ય સમ્મેલન કે સમુપાય એક મહત્વ-પૂર્ણ ભાષક દિયા થાં ઓર ઉસકે અન્ત મેં ચે શબ્દ કહે ચે :-

“The ultimate truth in man is not in his intellect or in his material wealth, it is in his imagination of sympathy, in his illumination of heart, in his activities of self-sacrifice, in his capacity for extending love far and wide across all barriers of caste and colour, in his realising this world not as a storehouse of mechanical power but as a habitation of man a soul with its eternal music of beauty and its inner light of a divine presence.”

ઉસી વર્ષ મહાત્મા ગાંધીજીને ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ મેં ભાષણ દેતે હુએ અન્ત મેં કહા થા :-

“આપણી પ્રજા સત્ય લખતી, સત્ય બોલતી અને સત્ય આચરતી થાય એ મારી અંતઃકરણની પ્રાર્થના છે.”

સંસ્કૃત સાહિત્ય મેં પરમેશ્વરજી ‘સત્યમ્ શિવમ્ ઓર સુન્દરમ્’ કી સંગ્રાઓસે પુકારા ગયા છે.

યહી સદ્ગુણ ઉચ્ચકોટિકે સાહિત્ય મેં ભી વિદ્યમાન હોતે છે. સત્ય સાહિત્ય તો વહી હો સકતા છે જિસમેં હમેં સત્ય કે દર્શન હો, જો કલ્યાણકારી હો ઓર સુન્દર ભી હો. વહી સાહિત્ય સાર્થક કહલાયા જ સકતા છે જિસકે દ્વારા મનુષ્ય અપને સત્ય સ્વરૂપ કો પહચાત સકે, સેવા વ ત્યાગકી ભાવના સે પ્રેરિત હો ઓર ઉસકા જીવન સુન્દર વ સુખમય બન શકે. અન્યથા વહ સાહિત્ય કેવલ વાણી કા વિલાસ હોગા ઓર સમાજ વ રાષ્ટ્રકો જિંયા ઉહાને મેં અસમર્થ દહેરગા.

યહ અકસર કહા જતા છે કિ કલા કલાકે લિયે ઓર સાહિત્ય સાહિત્ય કે લિએ નિર્નિત ક્રિયા જતા છે. કુજ વિચારકોને સમજાય છે કિ કલા ઓર સાહિત્ય જીવનકે લિએ છે. કિન્તુ હમેં એક કદમ ઓર આગે બઢના હોગા. યદિ હમારા જીવન શુદ્ધ ઓર સાધનામય છે તો કહો સત્ય સાહિત્ય છે, સત્ય કલા છે. રાષ્ટ્રપિતા મહાત્મા ગાંધીને તો આખાની શાન્તિ-૧ ત્રા કે સમય એક પત્રકાર કે પૂછે જાને પર કહા થા :

“મેરા જીન હી મેરા સન્દેશ છે.” ઉત્તરી પ્રત્યેક ક્ષણ સમજ, દેશ વ દુનિયા કી સેવા મેં ખીનતો થા. ઉત્તરી રંગ-રંગ મેં રામ-નામ કે જગતી ધ્વનિ થી. ઉત્તરા રોમ-રોમ સત્ય આર અહિંસા કે સનાતન સિદ્ધાન્તોસે જન્મિત થા.

આચાર્ય વિનોબા ને ખારયાર દોહરાયા છે કિ અખ મજહૂમ ઓર સિયાસતકે દિન લદ ચુકે છે, ઓર વિજ્ઞાન વ રહસિયતકા જમાના આયા છે! વર્તમાન યુગ વૈજ્ઞાનિક કહલાતા છે. સાથ હી સાથ અધ્યાત્મ વ આત્મજ્ઞાનકી શક્તિ તેજ સે

विकसित हो रही है यदि विज्ञानके ऊपर दुहा नियतका नियंत्रण न रहा तो वह हमें विनाशकी और से लयगा, किन्तु अगर विज्ञान और आत्मज्ञानका सम्बन्ध हो सके तो फिर विश्व विकासकी और अभिसर होगा और एक नये प्रकारका समाज निर्मित हो सकेगा जो आजके समाजसे कड़ी अधिक कल्याणकारी, प्रगतिशील व शान्तिमय होगा विज्ञान और अध्यात्मके भीयकी यह कड़ी साहित्य ही बन सकता है

द्वय प्रकार के साहित्य द्वारा ही विज्ञानको इहानियत की और से लया जा सकता है धर्मीयिने हमारे जीवन में साहित्यके धर्मता लया स्थान दिया गया है और एका जना यादिये विज्ञान द्वारा आज मानव यन्त्रमा पर उत्तरकर वहाँ की मिट्टी और पत्थरका विश्लेषण कर सकता है यह समयुय एक अभूतपूर्व सक्षमता है किन्तु साहित्य द्वारा हम मनुष्य के हृदयों को एक-दूसरे के अधिक निकट लाने में सक्षम हो सकते हैं इस विज्ञान के जमाने में अगर साहित्य के जरिये आध्यात्मिकता का वातावरण न बनाया जा सके तो हम लसे यन्त्रमा और मगल-ग्रह पर सशरीर उत्तर सके, कि तु हमारे दिन और दिमाग एक-दूसरे से सुदूर होते लयेगे और दुनिया शान्ति के पल्लय विध्वंस की और तेजसे यदनी लयगी इस दृष्टिसे साहित्यकारों व कलाकारों का उत्तरदायित्व बहुत बढ जाता है

किन्तु इस कामका हार आगे मढाना आवश्यक है ताकि आधुनिक विज्ञान और प्रगति का लाभ हमारी प्रमीय जनता को उपलब्ध हो सके यह कठनेकी आवश्यकता नही है कि जनता के लिये यह साहित्य कही सस्ता किन्तु सुगुणपूर्ण होना यादिये

कुछ मढीने पढले अहमदाबाद और गुजरातके कुछ अन्य स्थानोमे लो सांस्कृतिक दृगे हुये उनसे हम सभीका बहुत रज हुआ है.

सारे देशमे लोगोका आशय हुआ कि गांधीजी के गुजरातमे इस प्रकारकी हिसा किस प्रकार कूट सकी यह स्पष्ट है कि लविष्यमे इस प्रकारकी शर्मनाक घटनाओका रोकनेके लिये शहर और गांवके लोगोका रोकनेके लिये शहर और गांवके लोगोका 'सर्वधर्मसमभाव'का विचार गहराई व व्यापकतासे समझना होगा गांधीजीने अपने जीवनकालमे निरन्तर यह प्रयत्न किया कि देशमे सच्ची राष्ट्रीय एकता स्थापित हो और लति, लापा, धर्म अदि के सधर्म समाप्त हो किन्तु यह हमारा दुर्भाग्य है कि गांधी-शताब्दि वर्षमे ही भारतमे बहुत से स्थानो पर विध्वंसक घटनाओ पड गेयाने पर दुष् है और उनके कारण देशकी प्रतिष्ठ का भारी धक्का लगा है धर्मलिये यह आवश्यक है कि हम उपयोगी साहित्य द्वारा लोगोमे सहिष्णुता और पारस्परिक सहकार्यकी लावना लगुत करे एक विशाल देशकी जनताके हिस और दिमाग भी विशाल होना जरूरी है स कुचित लावनाओ और तग नजरिये से तो हमारा राष्ट्र छिन्न-भिन्न हो लयगा

मुने इसका पग सन्तोष है कि गुजरात प्रदेश मे हयकोटिक के कवि, कलाकर और साहित्य कर पैदा होते रहे हैं हमारे भीय आज भी उत्कृष्ट ओणी के साहित्यकार विद्यमान हैं मुने इसके तनिक भी सन्देह नही है कि श्री लमाशकर नेशी, श्री सुन्दरम् व 'स्नेहरसिम' की कविताओ केवल गुजराती साहित्य मे नहा लेकिन भारतीय साहित्य की भी अमर कृतिया गिनी लयेगी गुजरात का साहित्य सामान्यत सात्विक है गहन है और प्रगतिशील है इस दिसा मे गुजराती साहित्य परिषद् ने बहुत वर्षों से अमूह्य और लज्जतव सेवा की है उसे गुरदेव रवीन्द्रनाथ और राष्ट्रपिताका आशीर्वाद मिल है मेरी श्रद्धा है कि गुजराती साहित्य परिषद् मे भी इसी प्रकार समाज व देशकी लय सेवा करता रहेगा

અભિજાત અર્પણ

(યુજરાતી સાહિત્ય પરિપદના રપમા અધિવેશનમાં નિવૃત્ત થતા પ્રમુખશ્રીના હૃદયોદ્ગાર) ઉમાશંકર જોષી

અખિલ ખંગિય ભારતપરિષદ છે, તેણે ૧૯૬૧-માં કલકત્તામાં પોતાનું અધિવેશન ભર્યું હતું-આ અધિવેશન કવિવર રવીન્દ્રનાથ ટાગોરની શતાબ્દિ નિમિત્તે ભરવામાં આવ્યું હતું. આમ તો આ શતાબ્દિ ઉત્સવ પ્રત્યેક મોટા શહેરોમાં ઊજવવામાં આવ્યો હોતો, પણ આ પરિષદે-ટાગોરના જન્મસ્થાન જોડા-સાંકેમાં-જાહેર ભર્યું. યુજરાતી સાહિત્ય પરિપદને પણ છેલ્લાં દસ વર્ષમાં ખડાર ફરવાની ટેવ પડી હતી. કલકત્તા, દિલ્હી વગેરે શહેરોના યુજરાતીભાષી ભાઈ-બહેનોએ તે અંગે પ્રેરણા આપી હતી. પણ આ ગાંધીશતાબ્દિ વર્ષમાં એની નજર આ જિલ્લા તરફ હતી. ગાંધીજીનું જન્મસ્થાન એ કાંઈ કોઈ મુકરર ફરેલી જગ્યા નથી-જે સ્થળે કોઈ શુભ ભાવનાનો ઉદય થાય ત્યાં ગાંધીજીનું જન્મસ્થાન આપણે કન્પી લેવું જોઈએ, એની શતાબ્દિ માટે પણ એસી રહેવાની જરૂર નથી-જ્યારે પણ શુભ ભાવનાનો ઉદય થાય ત્યારે એમનો જન્મ છે.

પણ આપણું સદ્ભાગ્ય છે કે ગયે વખતે આપણે ભારતની રાજધાનીમાં જઈ શક્યા અને આ વખતે ભારતની હૃદયધાની ગાંધીભૂમિ-એમની જન્મ-ભૂમિ ત્યાં આપણે સૌ મળ્યા છીએ. હવે જ કામો કરવાનાં છે તેમાં-એ બેનો પરસ્પર સંબંધ એ એની વ્યાખ્યા કરવી સહેલી નથી. ભાષા મારફત અનેક વહેવારો ચાલે છે. પણ એમાં પ્રતિભાસાળી સર્જક-કળાકાર ઉપયોગ કરે છે, એ ભાષાની એક મુખ્ય પ્રવૃત્તિ છે. વિવેચન એવી એક બીજી પ્રવૃત્તિ છે, સાહિત્યવિદ્યા એને કહે છે, સાહિત્યવિદ્યા એ બંધી વિદ્યાએનો નીચોડ છે. આ બંધુ કામ શબ્દના ઉપાસકો કરતા હોય છે. બન્ને વર્ગો એ જનતાની પાસે જાય છે, પોતપોતાની રીતે ભાષાનો સંબંધ મનમાં સમજી લેતા હશે. આવો સરસ પ્રસંગ આવે અહીં આ સાંગડ્યો છે. અહીંના સૌ કાર્યકરોએ જે જહેમત ઊઠાવી અને આ પ્રસંગ યોજ્યો છે, તેને માટે

આભાર દર્શન તો થયો, જે રીતે એમણે આ પ્રસંગને ગોઠવ્યો છે એનો આરંભ મઈ કલે સાંભળે થયો, તે તે રીતે થયો. શોભાયાત્રા પ્રગ્નતા હૃદયની અંદર જાણે આનંદ ચૈતન્યની લહરી ચાલી ગઈ હોય એમ લાગે છે.

પરિપદનાં આવાં જુદાં જુદાં સ્થળે ભારતનાં અધિવેશનો પરિપદને લોકોની પાસે લઈ જાય છે. જાંઘતા ભમરડા જેવી શાંતિ થી. સુન્દરમ્ આ પ્રવૃત્તિઓમાં રહીને લેશે એવો મને વિશ્વાસ છે. થી. સુન્દરમ્ મારાથી બે વર્ષ મોટા છે. હું બે વર્ષ નાનો છું. પણ થી. સુન્દરમ્ આ સ્થાને પદાર્પણ કરે તેની ભૂમિકારૂપ હું આ સ્થાને રહ્યો છું.

ભાઈશ્રી સુન્દરમ્, આપને હું આ કાર્ય-જે

ભાર તો છે જ નહિ-પોતે જ કહ્યું છે ‘હું પુણ્ય થઈ આવીશ તારી પાસમાં તમે આ ભાર લો એટલું જ નહિ, પણ પરિપક્વને છેલ્લા દસ વર્ષોમાં અનેક નવા કાર્યકરો સ્થાપક થયા છે, હવે તેઓ જ બનશે ભાર ઉઠાવી લે તેવું વાતાવરણ સર્જાય, બે હજારનું જે વર્ષ ઘણું દૂર લાગે, પણ જે અનેક નવા તરુણો

નીકળી રહ્યા છે, તેમને માટે તો એક ઉમરો છે, બે હજારની સાત પંચ જ એમને મુખ્ય જીવન તો જીવવાનું છે. તેઓ બધા પણ આ સંસ્થાનો કાર્યભાર ઉપારી લે અને એની પ્રેરણા ભાઈથી સુન્દરમ પામેથી મળે એની પ્રાર્થના સાથે હું ગયા અધિવેશનનો રિપોર્ટ એમના હાથમાં અર્પણ કરું છું.

*

આરંભે મધૂર રવે .

પરિપક્વની પ્રત્યેક બેઠકનો પ્રારંભ સંગીતની મધૂર સુરાનિધી થાય તેવી ખાસ બંધન સ્વાગત સમિતિ એ કરેલી આ માટેની પસંદગી પણ દાદ માગે લે તેવી હતી સંગીત ભાસ્કર પંડિત આદિત્યરામજીએ સંસ્કારેલી અને આમ જુઓ તો આવકવિ નરસિંહે પોતાની રચનામાં જે શાસ્ત્રીય રાગોની ગૂંથણી કરી છે તે તેને સંગીતના મર્મજ્ઞ તરીકે પ્રગટ કરે જ છે જૂનાગઢમાં ભારતીય સંગીત વિદ્યાનયના સંચાલક શ્રી અરુણકાન્ત સેનક એક સંગીત-સાધક તરીકે અને કલાકારરૂપે હવે તો રીક ઠીક જાણીતા થયા છે પરિપક્વના મગગ ઉદ્દ્યાન વેળા સહુ પ્રથમ સામવેદ તથા યજુર્વેદના મંત્રોચ્ચાર સંપૂર્ણ શાસ્ત્રીય ઢબે કરનામાં આન્યા.

વેદના ગભીર યોગ્યુક્ત આશીર્વાદો પડી, શ્રી સેનક અને તેના સાથીદારોએ સંકલિત કરતું ‘શારદા રતન’ ખૂબ જ સંદર રીતે, સૂરની સજવટ, રમ્પની માધુરિયા અને સંગીતની આરોહઅવરોહની લહરીઓમાં રમતું મૂકી સમગ્ર વાતાવરણને સંગીતની મહેકથી ફારમતું કરી દીધું પ્રથમ બેઠકના પ્રારંભે શારદા રતન’ અને અંતે, યુજરાનની આરાધના પણ ‘જય જય ગરરી યુજરાન’ આ મડગી એ જ કરી

પ્રત્યેક બેઠકના પ્રારંભ પહેલાં આપણા મશહર શરણાધ-નોમત સાધકો પોતાની કળાને આ વાદ્યો દ્વારા માગલ્યપૂર્ણ અને મધૂર રીતે સમગ્ર વિસ્તારને-વાતાવરણને ભરી દેતા આ એક નાનીન્યપૂર્ણ વિશિષ્ટ આયોજન હતું નરસિંહનગરનું વિસ્તીર્ણ મેદાન, કનઠમક મડપ, સામે જામેનો ગરવો દેવ ગિરનાર, માગશર માસનું ગિરનો વહેલી નદી જેવું નિર્મળ આકાશ અને નીચે ગોર ભાના શરણાધ-નોમ તના સૂર મા શારદાના બેસણાને ભારી ગૌરવ અને મગજરૂપ આપી રહ્યા હતા

તા રજીએ સનાર-મપોરની બેઠકમાં જૂનાગઢના આગણે આની આનતી કીર્તન પર પરાના ધનલક્ષ્મ-ધોળના આનર્તનમાં મધૂરકરે સૂર તથા સ્વરનો સગમ સાધના પદો રજૂ કર્યા શ્રીમતી જયમતી બહેન શુકને સંગીતની સાધના પરમ ચેતનાની આરાધનારૂપ ગણી, પોતાની કનાઅધ્ય જગનરવામીના પાદપ્રક્ષાલને ધરતા જયમતીબહેને બન્ને બેઠકોના પ્રારંભે છેડેલી મધૂર મીડ દિવસો સુધી ગૂંજતી જ રહેશે તો અતિમ દિવસની બેઠકના આરંભે પોતાના મધૂર કંકની હનકથી વાતાવરણને પુનઃકિત-મુદિત કરનાર બહેન મિનાક્ષી દેવે પણ વિદ્યાર્થી અવસ્થાથી જ માટેની સાધનાને શિરમોર કરી રહ્યા

સરસ્વતી આરાધનાના સર્વસ્વરૂપો શબ્દ, સંગીત અને તૃલિકાનો ત્રિવેણી સગમ પરિપક્વના ત્રણેય દિવસ જનકતો-જનકાનંદો રહ્યો

—“હું”

વિન્દેમ દેવતાં વાચમ્

(૨૫મા ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના અધિવેશનના અધ્યક્ષરથાનેથી)

શ્રી સુન્દરમ્

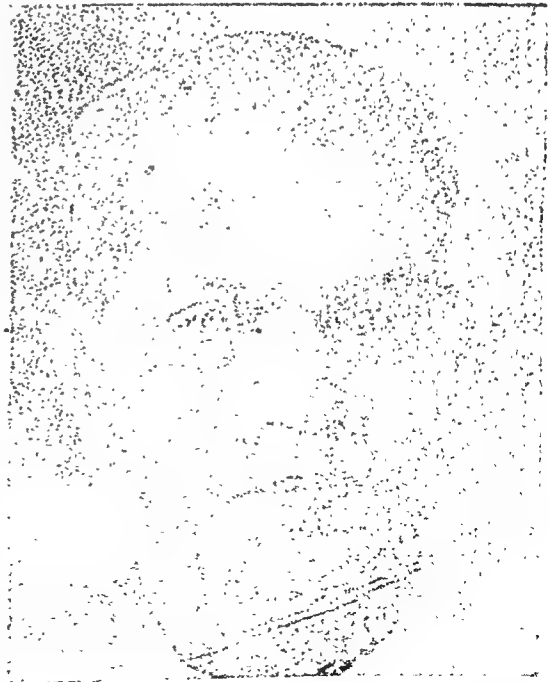
આ એક અજબ મગજવાળો કવિ એવું એવું કવી ગયો છે કે વાણીનો વ્યવહાર કરવા એસીએ છીએ ત્યારે એના શબ્દો, એની જ પ્રાર્થના, પુનઃ પુનઃ આપણે ઉચ્ચારેલી, આપણી સમક્ષ આવીને ઊભી રહે છે. આ વાણીદેવી, વાગ્દેવતા આપણને મળો એવી આપણી પ્રાર્થના છે.

આમ તો આપણા મુખમાં વાણી ક્યારથી આવીને બેઠેલી છે, પણ એ એના ઉત્તમોત્તમ રૂપે તો અમુક સમયે જ આપણી પાસે આવે છે. ઉર્વનાં, ઉપરની સૃષ્ટિઓમાં રહેલાં બધાં તત્ત્વો પોતાની મેળે, આપણી પાસે આવે છે. બેશક, આપણી પ્રાર્થના તેમને આપણા પ્રતિ પ્રેરે છે, પણ તે આપણી સાથે ક્યારે સંજમ સાધશે તેનો સમય-નિર્ણય તો તે જ પોતે કરે છે. એનો સમય નથી પાકતો ત્યાંસુધી તે આપણા હાથમાંથી સરકી જતી રહે છે. આપણને એ મળી ગઈ એમ માનીએ તે જ સમયે તે સરકી જતી હોય છે. અવિજ્ઞાતં વિજ્ઞાનતામ્. એટલે જાણે કે આપણું બધું કહેલું અ-મલિત અ-કવિત બની રહે છે અને પાછો આરાધનાનો યજ્ઞ આપણે આદરવાનો રહે છે. થઈ ગયેલી સિદ્ધિની મૂડી ઉપર આપણે આગળ વધી શકતા નથી. કારણ, હજી તો ઘણું ઘણું અ-સિદ્ધ અ-વ્યક્ત, અનાદૃત પડેલું છે, બાવનની બહાર, બાવનથી ઉપર બેઠેલું છે. એ પરાત્પરને અહીં નીચે આવવા દેવા માટે આપણને પ્રાપ્ત થયેલી વાણીને મૂક કરી દેવાની રહે છે. વિચારોના સમરાંગણ જેવા કે મહા બજાર જેવા મનને નીરવ કરવાનું રહે છે, અનેક ભાવોના કોલાહલોના આક્રોશોના આગાર જેવા હૃદયને શાંત કરવાનું રહે છે, અને ત્યાર પછી આપણી-ધિવઃ ને પ્રેરનાર દેવતા સક્રિય બને છે— The Transcendent acts, અનુદ્ગારિત શબ્દ આપણી પાસે આવે છે—And the hushed heart hears the unuttered Word.

મારી સ્થિતિ કાંઈક આવી થઈ રહી છે.

આપની સમક્ષ કહેવા માટે જે કાંઈ વિચાર્યું હતું તે જાણે આપ્યું ન આપ્યું ને મારી પાસેથી છિનવાઈ ગયું છે, અને જેમ જેમ વિચારતો જાઉં છું તેમ તેમ પ્રતિશ્ણ છિનવાતું જાય છે. ન જાને, આવતી કાલે શું થશે. એની જવાબદારી હવે મારી નહિ હોય.

આપે પ્રેમપૂર્વક મને આ સ્થાન માટે બોલાવ્યો અને હું એ પ્રેમની આજ્ઞાને આધીન થઈ અહીં આવ્યો છું. મારે માટે કંઈ કર્તવ્ય છે એવા ભાનથી આ જવાબદારી મેં સ્વીકારી છે. અને જે ક્ષણથી આ જવાબદારીની લાગણી મારામાં જન્મી ત્યારથી હું કાંઈ એક નવા જન્મ જેવી સ્થિતિ અનુભવવા લાગ્યો. આપણી આ મહાન સંસ્થાના ઊગમથી માંડીને આજ સુધીની બધી ક્ષણોમાં હું જાણે કે છવી આવ્યો,

એટલું જ નહિ, જે ગુજરાતની સાંસ્કારિક ચેતનાની એકમાત્ર પ્રતિનિધિ જેવી આ સંસ્થા છે તે ગુજરાતના વ્યાપક જીવનની સાથે હું એકરસ બનવા લાગ્યો. આખું ગુજરાત, એનું બહુરંગી અને સુસમૃદ્ધ, ભૂત અને વર્તમાનનું જીવન, એ બધાની અદર જાણે લીન બની રહ્યો. અટવી મોટી પ્રાપ્તિની મેં આશા રાખી ન હતી આ સ્થાનનું ગૌરવ અને માન અનુભવનો હું રોમાંચિત તો થાઉં છું, પરંતુ આ સૂક્ષ્મ અનુભૂતિ મારે માટે અકલ્પ્ય હતી એ અનુભૂતિ એક નવું કર્તવ્ય જિભુ કરે છે.

પેલા જર્મન કવિ ટોલ્સ્ટોય શબ્દો વાંચ આવે છે
અહો કવિ, તું દોર અમોને !

પણ પ્રશ્ન થાય છે કે આ કવિ આપણને ક્યાં દોરી જશે. જ્યાં આપણે, માનવમાત્રે જવાનું છે ત્યાંનું દર્શન એનું હશે એ પ્રતીતિમાંથી આ પ્રાર્થના તેના પ્રતિ થાય છે. કમળ કાન્તદર્શિન. કવિ ક્યાંક આગળ જઈને જોઈ આવતો હોય છે, સમયસીતમાંના પ્રવાસીઓ માટે પેરિસ્કોપ કામ કરતો હોય છે તેમ કવિ પાણીમાં ડૂબેલી પ્રાકૃત ચેતનાથી ક્યાંક ઊંચે ચડી દૂર સુદૂરની, રચૂર સ્થિતિજની પાછળની બીજી ભૂમિને જોઈ આવતો હોય છે અને આ ભૂમિની ભૂગોળ, તેમ જ ખગોળ કઈ, કેવી હશે ?

આ બધી વસ્તુઓનો વિચાર કરતાં મન સ્તબ્ધ થઈ જાય છે પણ પછી કાંઈક આછું આછું અજવાળું દેખાવા લાગે છે બત્રીસ પૂતળીની વાર્તાઓમાં આવું પેલું વિક્રમ રાજનું આગન યાદ આવે છે એ દટાઈ ગયેલા આસનના ટેકરા ઉપર ગોળાળિયા બેસતા અને એ બેસનાર ઊંડરામાં વિક્રમની ચેતના પ્રગટતી, એ અપૂર્વ ભુદ્ધિપ્રતિભા દાખવતો પણ એ ચમત્કારને જોઈ, એ આસનને ખોદાવી તેના ઉપર જનારે ભોજ રાજ ભેગવા ગયો ત્યારે પૂતળીઓએ તને ચલાવી દીધા અને પૂછ્યું કે, શેખી જા, કહે, વિક્રમ જેવી તારામાં શી થી શકિત છે ?

આ પ્રમુખસ્થાન તે આપણી સારસ્વત ચેતનાના અવતાર જેવી આ પરિવર્દનું વિક્રમ આસન છે અત્યાર સુધીનો એ આસનનો હું દ્રષ્ટા રહ્યો

છું; દૂર સદૃશી એના ગૌરવની આભા મેં નોંધાઈ બનીને માણી છે નાવ નજીકથી પણ એની સ્તિગ્ધતા મેં અનુભવી છે મારું સ્થાન, મેં આ પરિવર્દન પ્રમુખ તરીકે આવેલી આપણી પ્રથરત વિભૂતિઓના બાળક તરીકે, શિષ્ય અને સૈનિક તરીકે અનુભવ્યું છે મારો અને એમનો અને આપણા સોનો આ પૂર્વજ અને પૂર્વગ, પૂરોહિત પુરુષો સાથેનો સબધ એમનાં વિત્ત-સત્તાન તરીકેનો છે પણ એમની સપત્તિના વારસદાર તરીકે આ કાર્યભાર આપણે માથે આવે છે, તો એ પૂર્વજો અને એમનું આ આસન આપણને વિચાર અને વાણી આપશે, ધિયો યો ન પ્રચોદયાત્ ની પ્રાર્થના આ નવી રીતે ઉત્તરિત થશે

આ વિચાર અને વાણી શાં હશે ?

આનો જવાબ હું ઉકેલ તો આચાર્ય મિતિ મોહન સેને કહેલા એક ટુચકા મુજબ ઘણાં સહેલાં ને સડ લાગે છે, એ મહાવિદ્વાનને અમે જ્યોતિ સંઘમાં બોલાવી ગયેલા ત્યારે ત્યાંની બહેનો સમક્ષ પોતે શું કહેવું તેના દર્શાત લેખે તેમણે તેમના એક પહેલવાન વિદ્યાર્થીની વાત કહેલી એ પરણીને તેમની પાસે આ-યો અને તેમને પૂછવા લાગ્યા કે અમારી પ્રથમ મિલનની રાત્રે હું એને મળું ત્યારે મારે શી વાત કરવી, ત્યારે તેમણે કહેવું કે, તને જે વિષય પ્રિય હોય તેની વાત કરજે. અને આ વ્યાધામશીલ નવપરિણીત યુવાન જ્યારે દીપકથી અળ-હળતા એના શયનાગારમાં પોતાની પ્રિયતમ પત્નીને મળ્યો ત્યારે વાત ઉપાડતાં તેણે શું કહ્યું—તને પણ લડાવતાં આવડે છે ?

આપણા અત્યારના મિલનની ભૂમિમાં સૌથી વિશેષ તો હું પ્રેમની અનુભવ છું અને પેલા ગુરુની આજ્ઞા મુજબ મારા પ્રિય વિષયની વાત કરવા જાઉં તો પણ લડાવવા જેવું પણ બને પણ હું એવો અતિશય વ્યાધામબદ્ધ માણસ નથી મને કવિ તરીકે અને પ્રેમી તરીકેનો મારો વ્યવહાર કરવાની રજા જો મળતી હોય તો મારી આ કવિતાને મારી મદ-માં લાવું—

શ્રીજ માંડું પ્રિય જોડ તેહને
બાહુ માંહિ લઈ બેસી હા રહું,
ને અનંત મુજ પ્રીત - ગીતને
એહ કણ્ઠમહી હા રટયા કરું.

આ રીતે પછી આ પરિપદ કેવી બનશે તે
હું કહી શકતો નથી. અને પેલા વ્યાયમવીરે ગુરુની
સલાહ મુજબ થું ક્યું હશે, કમલ જેવા કોમળ
પોતાની પ્રિયતમાના હાથ જોયા પછી એ પંજ સાથે
એનો પંજ કેવી રીતે મળ્યો હશે, એ કોમળતાએ
પેલા લોખંડી કે પાપાણી પંજને કેની રીતે પિગળાવી
દીધો હશે એ વાર્તા હજી આપણે જાણવાની રહે છે.

*

આપણી આ પરિપદ, ગુજરાતની આપણી આ
મહાન સંસ્થા સાક કરતાં વધુ વર્ષો વિતાવી ચૂકી છે.
આપણા વિદ્યજનોએ એને કન્યારૂપે, યુવતીરૂપે વર્ણવી
છે, એને માટે ગૃહસ્થાશ્રમની કે ચિરબ્રહ્મચર્યની કષ્ટપના
સેવેલી છે. પણ મનુષ્યની આ પરિભાષાને વળગી
રહીશું તો પછી આપણે એને માટે જરા-મરણની પરિ-
ભાષામાં પણ વાત કરવી પડશે. વાસ્તવિક રીતે તો
પરિપદની ગતિ આપણા જેવા પ્રાકૃત માનવોને હાથે
રચાતી રહી છે, છતાં સ્વતઃ તે માનુષી વસ્તુ નથી.
આ પરિપદ-તો આપણી સારસ્વત ચેતનાનો આવિષ્કાર
છે, દિવ્ય ઐતન્યવાળી સદા વહેતી ગતિવાળી સરસ્વ-
તીનું આપણી વચ્ચે આ પ્રાકટ્ય, કહો કે અવતરણ
છે. રજુજિતરામ જેવા ભગીરથોએ એને તપ
કરીને પ્રસન્ન કરી નીચે બોલાવી છે અને આપણા
ગોવર્ધનરામ જેવા શિવ-શંકરોએ એને પોતાની જટામાં
ઝીલી છે, અને એ પતિતપાવની ને આપણા અનેક
ભગીરથો પોતપોતાના પિતૃઓના શોક્ષ માટે, પોત-
પોતાની ભાવનાઓની સિદ્ધિ અર્થે દોરતા રહ્યા છે.
એમનાથી દોરાતી એ ભલે ગમે તે દિશામાં જતી રહી
હોય, અત્રલુપ્તા સરસ્વતી જેવી તેની સ્થિતિ થઈ હોય,
છતાં તે ચિરયોવના અને શાશ્વતરૂપિણી છે. અને એ
રીતે આપણી વચ્ચે તેનો આવિર્ભાવ આ નવા નવા
ઉન્મેષોમાં સતત થતો રહેવાનો છે, અને આપણી
'ધિયઃ'ને પ્રેરતી તે 'જોદયિત્રા સૂતતાનામ્' આપણને
આપણા ઈશ્વર અને કલ્યાણકર્તા કર્તવ્યમાં લઈ જશે.

આ પરિપદની સિદ્ધિ-અસિદ્ધિઓનું જમા-
ઉધાર પાસું ભલે ગમે તેવું હોય, અને માણસના
હાથની વસ્તુમાં આમ હજી થતું જ રહેવાનું, પરંતુ
એની સમગ્ર મુદ્રા જોઈશું તો જણાશે કે આપણી
સાંસ્કારિક ચેતનાની પ્રતિનિધિરૂપ એવી સંસ્થા તો
આ જ એકમાત્ર છે. ગુજરાતની જે ઉત્તમોત્તમ વિભૂ-
તિઓ છે, સર્જનના, ચિંતનના, ભાવનાત્મકતાના પ્રદે-
શના જે અગ્રણી પુરુષો છે તે બધા એક કે બીજી
રીતે આ પરિપદના સાથે સંકળાયેલા છે, એમના
વ્યક્તિત્વે, એમની પ્રતિભાએ, એમની શક્તિએ અહીં
આવીને પોતાની કોક ઉત્તમોત્તમ અભિવ્યક્તિ
આપેલી છે. આ પરિપદના રંગમંચ ઉપર, એના
પ્રમુખોએ, એના અનેકવિધ વિભાગીય પ્રમુખોએ, એને
નિમિત્તે સરજાયેલા અનેકાનેક નિબંધોએ જે સમૃદ્ધિ
પીરસેલી છે તે જોતાં પ્રશ્ન થશે કે એવો કયો વિષય
છે જેનો વિચાર આ પરિપદમાં થયેલો નથી. આપણે
'સાહિત્ય'ના નામથી આપણું કામ શરૂ કર્યું છે,
પણ એ 'સાહિત્ય' તો વાણી જે જે વસ્તુને સ્પર્શી
શકે છે તે વસ્તુમાત્રને પોતાના આશ્લેષમાં લેતી
પ્રવૃત્તિ બની ગયું છે. આપણા સાહિત્યના પ્રશ્નો,
કેળવણીના પ્રશ્નો, ભાષાના, લિપિના, પાઠ્યપુસ્તકોના
પ્રશ્નો, તત્ત્વચિંતનના, લોકકલ્યાણના અને ઈશ્વર
પરાયણતાના પ્રશ્નો, એમ આપણે ઘણું ઘણું વિશ્રાપ્યું
છે. રમણભાઈએ એમના આઠમી પરિપદના પ્રમુખ
સ્થાનેથી એમના વિનોદની રીતે નોંધ્યું છે તે મુજબ
માત્ર 'પુનર્જન્મનો' જ પ્રશ્ન પરિપદમાં વિચારવાનો
બાકી રહ્યો છે !

અને આવું બધું બહુવિધ વિશ્લેષ ચિંતન
મનન કરતાં કરતાં આપણે કર્મનો પથ પણ વથાશક્તિ
ખેડ્યો છે. પરિપદ પોતાના હેતુઓનું આકલન કરતાં
પોતાના કાર્યની રૂપરેખા આપી પણ છે. એ દિશામાં
એને પોતાને હાથે કેટલીક ઘણી નોંધપાત્ર સિદ્ધિઓ
થઈ છે તો કેટલીક વસ્તુઓ તેની પ્રેરણાથી કોઈને
કોઈ રીતે સધાઈ છે. દા. ત. પરિપદની પહેલી
બેઠકની જ આપણે જોડણીને મહાપ્રશ્ન વિચારવા
માંડ્યો, અને તે હવે સિદ્ધ બન્યો છે, ભલે તે કાર્ય
પછી ગાંધીજીના આદેશથી ગુજરાત વિદ્યાપીઠે

કર્તુ' અહીં જ આપણા કાર્યક્ષેત્રનો, કાર્યશક્તિનો, તેની મર્યાદાનો પ્રશ્ન આપણને સમજાવવા લાગે છે પરિપદે કાંઈક સક્રિયતા કરવી જોઈએ, પણ થુ કરવું જોઈએ, એ પ્રશ્ન ફરી ફરીને ઊભો થાય છે અને ફરી ફરીને આપણે કંઈક તેનો ઉકેલ લાવવા મથીએ છીએ અને લાવીએ પણ છીએ

જરાક ઊંડે જઈને જોઈશું તો જણાશે કે આપણે થુ કરવું છે, એના કરતાં કરનાર કોણ છે એ પ્રશ્ન વધારે મહત્વનો છે એ પહેલાં પ્રશ્ન છે કાર્યશક્તિવાળા અને કાર્યની ભાવનાવાળા, ધગશ વાળા, માણસો હશે તો તેઓ અનેક કામો કરી નાખશે એક રણજિતરામ હતા, અને તેમણે પરિપદ ઊભી કરી એક ગાંધીજી હતા અને તેમણે જોડણીકોષ કરાવી આપ્યો પણ અહીં બીજો મહત્વનો પ્રશ્ન ઊભો થાય છે તે વ્યક્તિ અને તેની સાથે ગળાતી સમસ્યાનો કોઈ પણ કાર્યને વ્યાપક કરવાને માટે સમસ્યાને તેમાં લેવાની રહે છે, એકના રણજિતરામ કે ગાંધીજીથી પરિપદ કે જોડણીકોષ તોવાર ન થઈ શકે એટલે પછી આ વ્યક્તિ પોતાની આસપાસ પોતાના વિચાર અને ભાવના, પ્રેરણા અને આદર્શની યાછળ કેટલાંકે કેવી રીતે આકર્ષી શકે છે, આમ ની શકે છે તેનો પ્રશ્ન ઊભો થાય છે અને અહીં પછી માનવપ્રકૃતિ ઊભી કરી શકે તેટલી અનેકાનેક પરિસ્થિતિઓ, સારી માની અને હરેક રીતની ઊભી થઈ શકે છે. અને આપણે ત્યાં એવું બધું છે

રણજિતરામે પરિપદનો સૂત્રપાત નાખ્યો, પણ આ પરિપદમાં ભેગા થતા આપણા સામ્રાટ કેવી રીતે હળશે મળશે અને શુ શુ કરશે એના પ્રશ્નો પછી ડોળા ફાડીને સામે આવવા લાગ્યા પરિપદમાં હળતા મળતા, કરતાકારવતા સજ્જનોને હાથે કે કોઈક કંઈક એવું થયું કે કવિ ન્હાનાલાલ સદાને પરિપદથી રિસાઈ ગયા પરિપદના વ્યવહાર માટે બધારણની જરૂર જણાવા લાગી, પણ એ બધારણ ઉપજાવતાં ઉપજાવતાં પરિપદને પચીસ વર્ષ લાગ્યાં અને એક ધારાશાસ્ત્રીને આપણે પરિપદના સુકાને બધારણ બનાવવાને બેસાડીને બધારણ બનાવ્યું પરિપદના એકવીસમા વર્ષે, પ્રમુખસ્થાનેથી

રમણભાઈ નોંધે છે તેમ, ત્યાં સુધીમાં કોયડાઓનાં એક મોટો ભારો પરિપદ આગળ ઊભો થઈ ગયો હતો અને ૧૯૩૧માં પરિપદને શી ભૂલાભાઈ દેસાઈના પ્રમુખપદે મળેલા વ્યવસ્થિત બધારણ પછી વળી એવું થયું કે આ પહેલાં તો માત્ર એક કવિ-સામ્રાટ તેનાથી વિમુખ થઈ ગયા હતા, અને હવે તો અનેક કવિ-સાક્ષરો, સાહિત્યરસિકોની લગભગ આખી સૃષ્ટિ પરિપદથી વિમુખ બનવા લાગી

વ્યક્તિ અને સમસ્યાના મેળની વચ્ચે કંઈક વસ્તુ હજી ખૂટતી હતી બધા થુ બન્યા પછી જે મહા સક્રિય વ્યક્તિ પરિપદના રગમય ઉપર નાવી તેણે સાહિત્યજગતની સમસ્યા સાથે પોતાની રીતે વ્યવહાર આદર્યો અને એમાં એવું બન્યું કે આ પહેલાં જેવી રીતે કવિ ન્હાનાલાલ પરિપદથી અજાણ થઈ ગયા હતા તેવી રીતે હવે આપણી એક બીજી સામ્રાજ્યવ્યક્તિ, બળ વતરાય ઠાકોર, તેનાથી અલગ બની ગયા. બેથક, કવિની પેઠે એ પરિપદ પ્રતિ ઉદાસીન તો ન રહ્યા, 'પરિપદની મુક્તિ'નો જગ તેમણે બેલ્યો, કહો કે પ્રેરો અને પાર પણ પાડ્યો, પણ પરિપદ ના રગમય ઉપર તેમનું પગલું પછી કદી ન પડ્યું ૧૯૩૦ પછી બીજા પચીસેક વર્ષે જ્યાં અને ૧૯૪૫માં નવો બધારણીય તબક્કો રચાયો. બધારણમાં ઈષ્ટ પરિવર્તન માટેનો મોરચો નવલોહિતા સાહિત્યકારોએ ૧૯૩૬થી, અમદાવાદમાં ભરાયેલા સંમેલનમાં ગાંધીજી આનંદ ત્યાગી માંડ્યો હતો પણ એ મોરચા પરની પૂરી સક્રિયતા ૧૯૪૫માં નડિયાદમાં, પરિપદના સુવર્ણ મહોત્સવ પ્રસંગે રચાઈ-એને પરિપદના જીવનની ખરેખર સુવર્ણ ધટના કહેવી જોઈએ અને પછીનાં થોડા વર્ષોમાં-૧૯૫૯ માં નવી શકલવાળા, બ ક ઠા જે લોકશાહી-ડેમોક્રેટિક બધારણ માટે અવાજ પુકારતા હતા તેના બધારણ વાળી પરિપદ બની પરિપદના બધારણનો આ ત્રીજો તબક્કો બન્યો, અને આપણે એ પૂરા લોકશાહી બધારણ હેઠળ કામ કરીએ છીએ આપણી યથામતિ, યથાશક્તિ

અત્યારે આપણે પરિપદનું લગભગ ૬૪મા વર્ષમાં છીએ અને આ દીર્ઘ કાળ દરમિયાન ભારતીય રહેલા તેના અધિવેશનોના રૂપમાં આધિવેશનમાં મળીએ છીએ. પરિપદનાં આ અધિવેશનોની આ રજતજ્યતી

છે. અને એવા ધન્ય પવે આપણે આજે જે મળીએ છીએ તેનો એક આનંદ અનુભવતા આપણે હવે ભવિષ્ય તરફ દૃષ્ટિપાત કરી શકીશું.

આ ભવિષ્યમાં આપણે અત્યારના લોકશાહીવાળા 'ડેમોક્રેટિક' બંધારણ હેઠળ છીએ છતાં એનાથી એકાદ કદમ આગળ વધાય તો વધીએ. બંધારણનો ખ્રશ જ્યારે અમદાવાદના સંમેલનમાં, ૧૯૩૬માં ગાંધીજી આગળ ઊભો કરવામાં આવ્યો ત્યારે તેમણે કહેલું : 'સાહિત્ય પરિષદમાં 'ડેમોક્રસી'ના બધા નિયમો નહિ હોય...આવી સંસ્થામાં 'ડેમોક્રસી'નું ધોરણ ન થાવે. ચલાવવામાં આવે તો તે 'ડેમોક્રસી' નહિ પણ 'મોઓ-ક્રસી' થાય.' આ વાતનું ચિંતન આપણે વધુ કરવાની જરૂર છે. ગાંધીજીએ પોતાની વાત સમજાવતાં બેન્કો અને હાઈકોર્ટેનો દાખલો આપેલો અને કહેલું કે એમાં તો એ બેન્કનો કારભાર ચલાવવાની જોમાં કાર્યશક્તિ હોય, પ્રામાણિકતા હોય, ન્યાયની જેનામાં શુદ્ધદૃષ્ટિ હોય તે જ કાર્યની ધુરાનું વહન કરે. સાહિત્યનું જે પ્રાણરૂપ તરવ છે, સાહિત્યના જે પ્રશ્નો છે, અને જેને માટે આપણે સૌ પ્રવૃત્ત થયા છીએ તેનો નિર્ણય કોઈ બહુમતીના આધારે થઈ શકવાનો નથી. એને માટે તો સાહિત્યજગતની જે ઉચ્ચતમ પ્રજ્ઞાઓ હોય એની દ્વારા પ્રવૃત્તિનું નિર્માણ થવું જોઈએ. એમની દ્વારા પ્રવૃત્તિનો આરંભ, પ્રવૃત્તિની દીક્ષા અને દિશા રચાવી જોઈએ.

અને આ કેવી રીતે બનશે ? પરિપદ તે આગળ વધીને હવે ઉપનિષદ બનવી જોઈએ. આપણી સંસ્કૃતિના આદિકાળમાં જેવી રીતે વિદ્યાસંપન્ન ગુરુની પાસે બેસીને વિદ્યાર્થી તરુની પ્રાપ્તિ કરતો, ગુરુનું જ્ઞાન, ગુરુની મેધા, ગુરુનું વ્યક્તિત્વ, એના એ નિકટતમ સંપર્કમાં આવી તેનું તે પાન કરતો, તેનાથી પુષ્ટ અને દૃઢિગત થતો, કંઈક એવી રીતે આપણી પરિપદની અંદર આપણા પ્રતિભાશીલ સાહિત્યકારો, માત્ર સાહિત્યકારો જ નહિ, આપણી સાંસ્કારિક ચેતનાના પ્રદેશની હરકોઈ સિદ્ધ વ્યક્તિની આસપાસ તેમના નિકટતમ સંપર્કમાં પહોંચાય, તેમનું જિનગ્ધ સાંનિધ્ય સેવાય અને એમાંથી આપણી નવી નવી પેઢીઓ પુષ્ટ થતી જાય એવું કાંઈ થવું જોઈએ.

આપણી સાહિત્ય પરિપદની પ્રવૃત્તિમાં આપણા સર્જકો, ચિંતકો, આપણા મેધાવી વ્યુત્પન્ન પુરુષોનો સંપર્ક, આપણને જે અન્યથા વ્યાપક રીતે મળતો રહે છે તે વધારે નિકટતર સાંનિધ્યમાં રચાય એવું બનવું જોઈએ. દા.ત. ગાંધીજી જ્યારે અમદાવાદના ૧૯૩૬ના અધિવેશન વખતે વિષયવિચારણીમાં પોતાનું હૃદય ઠાલવતા હતા ત્યારે મેં જોયેલું કે એ એક નાનકડી ઉપનિષદ જ બની રહી હતી. એટલું જ નહિ, એ આખું અધિવેશન ગાંધીજીની આસપાસ ઉપનિષદ જેવું બની ગયું હતું, કેમકે એમણે જનમાત્રને પોતાના હૃદયની નિકટમાં નિકટ લઈ લીધા હતા. આપણા સર્વ સાહિત્યસર્જકો, તરવચિંતકો, છવનદષ્ટાઓ અને આપણા સૌની વચ્ચે એક આવો વધુ નિકટતર સંપર્ક રચાય, બંધારણની આંતરૂપીઓમાં ઊતર્યા વિના, આપણે એકબીજાની પડખે બેસી જઈએ, આપણા અગ્રગામી પુરુષોની આસપાસ ગોઠવાઈ જઈએ, આપણાથી એકબીજાના અંતરતમમાં જવાય તેટલા જઈએ, આપણું ઉત્તમોત્તમ બીજને આપીએ અને બીજનું લઈએ, આપણા વ્યવહારમાં એક ઊંડું સૌહાર્દ, આદ્વાદક સૌજન્ય આવે, એક મધુર સંવાદિતા આવે, એક સદન એવું અત્મોપમ્ય, આત્મેત્ય, એકરૂપતા આવે અને આપણે એક પૂર્ણ સંવાદમાં અને પૂર્ણ સત્યમાં પહોંચેલો કે પહોંચવા મથતો સાહિત્યસંઘ બની રહીએ આવી કાંઈક અભીપ્સા હું સેવું છું.

આપણા સાહિત્યનો જગતની સાથે, જનતા સાથે જે સંપર્ક હોય તેની વાત તીવ્રરૂપે આપણી વચ્ચે જમારથી ગાંધીજી આવ્યા ત્યારથી બનવા લાગી. ૧૯૨૦ના અધિવેશન વખતે તેમણે સાહિત્યકારોને કહેલું, 'સાહિત્ય પરિષદને હું કહું છું કે આપણા કોસ હાંકનાર જેવાના મોંમાંથી અપચન્દ કઢાયો અને નહિ તો આપણી અવનતિનું પાપ તમારે શિરે રહેશે.' અને ૧૯૩૬ના અધિવેશન વખતે પોતે જે દરિદ્રો અને રોગીઓની વચ્ચે રહેતા હતા તેમના જેવા જીવ પ્રાદુર જોવાને માટે આપણે સાક્ષરો થું આપી શકીએ તેની ટહેલ નાખી હતી. આ કુરુણાપૂર્ણ પુકાર ધણી સાચો હતો. પણ જરા ઊંડા ઊનચીએ તો પ્રશ્ન આટલો સરળ અને સહેલો નથી.

આપણી અવનતિનું પાપ માત્ર સામરોને માથે જ શી રીતે આવશે? આપણા સામરોને પોતાને જ જુઓ ને? કેમ હાકનારના અપશબ્દોની સામે હરી-ફાર્દમાં ઊતરે એવા અપશબ્દો શુ આપણા સામરોની પામે નથી રહ્યા? તો આપણે પૂછવું પડશે કે આ બનેલી અવનતિનું પાપ કેને માથે મૂકી શકશે? જીવનની અવનતિ માત્ર અપશબ્દો પૂરતી જ નથી. આખું જીવન અને જગત અપ-તત્ત્વોથી ભરેલું છે ખરી રીતે તો જગત રચાયું છે ત્યારથી દસ્યુઓ અને પશ્ચિઓ, વૃત્રો અને અસુરો, રામસો અને આતતા-ચીઓ પ્રગટતા રહેવા છે, એમ આખું જે વિશ્વ એક વિરાટ સમસ્થાપ્ત રહેલું છે એ સમસ્થાની ચાવી આખરે તો પ્રભુના હાથમાં છે

પણ આખું જગત સમસ્થાના આ અંતિમ છેડે હજી પહોંચ્યું નથી એ દિશા તરફ જવાની તેની સનાતન યાત્રા હજી પણ ચાલુ છે જગનમાં પવટા પછે પવટા, પરિવર્તનોની અને ક્રાંતિઓની પર પરા, વિચરો અને ભાવના અને કાર્યશક્તિમાં પ્રયત્ન ઉન્મેષો આવતા રહ્યા છે અને એ રીતે આપણે સૌ આગળ વધતા તો રહ્યા જ છીએ આપણી સાહિત્ય પરિપદના જીવનમાં છેલ્લા ૬૫ વર્ષ જેઈશું તો જગત ની અને હિંદની પલ્લગતી પરિસ્થિતિ સાથે આપણે કેવા સંકળાયેલા રહ્યા છીએ તે સહેલાઈથી દેખાઈ આવે છે

૧૯૦૫માં આપણે પરિપદના મગળાયરણ કર્યા અને એ ૬. અરબમાં ૧૯૦૭માં સુરતમાં ક્રેશિસને નવો ક્રાન્તિકારી જન્મ મળ્યો ૧૯૨૦માં અમદાવાદમાં પરિપદ મળે છે અને ગાંધીજીનો અસ્પર્શ રોજ મહાસત્યાગ્રહ કાય છે, અને બીજા દસ વર્ષમાં સત્યાગ્રહનો મહા-ગામ મંડાય છે ૧૯૩૧માં આપણે ગાંધીજીને પરિ-પદમાં લઈ આવીએ છીએ નવા બધારણનો સંકલ્પ સેવીએ છીએ ત્યાં તો ૧૯૪૨માં આપણે બધા એવા મરણતોલ સ્વાતંત્ર્યજગમાં અટવાઈ જઈએ છીએ કે કે પેલા બધારણનો વિચાર કરવાની પણ ક્ષણ આપણને મળતી નથી અને આ આપણો જગ તે આખા જગતના મહાજગોતું એક અંગ જ છે. જગતને માટે જણે પુદ્ધ એ જ મહાન સિદ્ધિસાધન હોય તેમ

અદિકાળથી તે લડતું જ રહ્યું છે. જહિશત્રુમ્નો મંત્ર ભગવાનને સતત આપવો પડ્યો છે આ છેલ્લાં સાઠ વર્ષમાં જગતમાં વિરાટ પાયા ઉપર જે મહાપુદ્ધો થયા અને એ પછી માનવે સેવેલી શાંતિ એ મિથ્યા વસ્તુ હોય તેમ માનવની આસપાસ કોઈ ને કોઈ જગ ઊભા થતો જ રહ્યો છે

જગતની ઘણી ઘણી વસ્તુઓ, વસ્તુ માત્ર, પવટો માગી રહી છે, નવું સર્જન માગી રહી છે અને તે માટેની મહામોઢી કિંમત ચૂકવીને તે એ નવું સર્જન પામી પણ રહી છે આપણે જ્યારે જ્યારે જગત રીતે વિચારતા થયા છીએ ત્યારે ત્યારે આપણી આસપાસ આપણને યુગપવટો, અને ક્રાંતિઓ થતી દેખાઈ છે અને આજે છેલ્લાં જે વિશ્વપુદ્ધો પછી, જગત એક નવી ક્રાંતિના ઉભર ઉપર ઊભેલું છે અને આ ક્રાંતિ તે પહેલાની ક્રાંતિઓ કરતા ઘણી જુદી અને ઘણી ઊંડી છે પહેલાની ક્રાંતિઓ રાજકીય હરી, આર્થિક હરી, આજની ક્રાંતિઓ મૂલગામી છે માણસ જે મૂલ્યોને મૂલ્યતમ તમજીને વળગી રહેતો હતો તે બધા આજે ઉપરતળે થઈ રહ્યા છે વિસર્જિત થઈ રહ્યાં છે માણસ જેને પરમ આદર્શ અને પરમ શક્તિ માનતો હતો તે પણ હવે પોલા અને સત્ત્વહીન દેખાવા લાગ્યાં છે આપણાં નૈતિક અને વૈચારિક મૂલ્યો આજની પરિ-સ્થિતિને માટે કથા પણ કામચાપ નીવડતા નથી. માનવ પોતાની દુર્ગુણિઓને જીતી શકે તેવું એકે બળ સાનનું કે સંકંપનું, તેની પાસે નથી

આ જણે કોઈ નવી સાધના, નવી સિદ્ધિ આવશ્યકતા હોય તે પૂર્વ જનુનતા વિસર્જનનો વિશ્વ-વ્યાપી થય ચાવી રહ્યો છે નવા નવા દૃષ્ટિકોણો ઊભા થતા જાય છે માણસના કારકમાં, વેશજૂતામાં, તેના રોમાં તેની જીવન વિષયી ચરિતાર્થતાની શોરમાં પગે ને પગે પરિવર્તન થઈ રહ્યું છે જીવનની પરમ નુષ્ઠિની થોપ માણસને એવો તો આકુળચાકુળ કરી રહી છે કે બાહ્ય સમૃદ્ધિઓથી છવકાતું જીવન છેવટે આત્મઘાતમાં જ પોતાનો મોક્ષ જુએ છે. આપણે સાંભળીએ છીએ કે અમેરિકાના સૌથી સમૃદ્ધ સંસ્થાન કેલિફોર્નિયામાં આપણોતોનું પ્રમાણ જગતના સૌ દેશો કરતાં વધારે છે.

આ પરિવર્તનનાં વેગીલાં ચક્રોની ગતિ જગતના અને તેના જ પ્રતિબિંબરૂપ આપણા સાહિત્યમાં પણ સરજવા લાગેલી છે. જગતનું સાહિત્ય, કવિતા, નવલ આજે નવા નવા આવિર્ભાવોમાં પહોંચી રહેલાં છે. આપણું સાહિત્ય પણ, આપણી કવિતા, આપણી નવલ-કથા, નવલિકા, આપણા સાહિત્યિક અભિગમ પણ આપણે જોની કદી કલ્પના કરી ન હતી તેવાં રૂપોમાં ગતિ કરવા લાગ્યાં છે. આપણને કદી કલ્પના ન હતી કે આપણી કવિતામાં અપદ્યાગદ્ય કે અછાંદસતા પાછી આવશે, પણ તે એવી તો ધસારાબંધ આવી રહી છે, અને એવા તો સામેના છેડે જઈને કે અપદ્યાગદ્યના આપણા આદ્ય સર્જક ન્હાનાલાલ પણ મોંમાં આંગળાં નાંખી દે. આપણા છંદો, આપણી પદાવલિ, આપણી ચિત્રાત્મકતા, આપણાં પ્રતીકો, કાંઈ ને કાંઈ અભિનવતાની શોધમાં લીન બની ગયાં છે. અને પ્રાચીનના વિસર્જનની આ ક્રિયા ઘડીક તો એવી ગતિમાં પહોંચેલી છે કે તેણે છેવટે આત્મવિસર્જનમાં જ લીન થવું પડે છંદ ન જોઈએ, તો પછી વિષય પણ ન જોઈએ, કાવ્યનું મથાળું ન હોય, કાવ્યનો વિષય ન હોય, તો પછી કાવ્યનો કાંઈ અર્થ પણ શા માટે હોય ? કવિતાને વિચારોના ભારણથી મુક્ત રાખો, કવિતાને 'શુદ્ધ કાવ્ય' બનાવો અને એની શોધમાં પછી શુદ્ધતા નામે શૂન્ય હાથમાં આવી રહે તો નવાઈ નહિ. અત્યારની બહિર્લક્ષી સંસ્કૃતિ માણસને આપદાતમાં મૂકી આવે છે, તેમ જ આવી આજની કવિતા પણ પોતાના ધાતમાં પહોંચી શકે છે.

પરંતુ જે મૃત્યુ પામે છે તે તો બાહ્ય શરીર છે. અંતરાત્માનું મૃત્યુ નથી. આપણું સાહિત્ય, કવિતા, આપણી નવી સર્જકતા અત્યારે ઠીક ઠીક પ્રયોગોમાં ગતિ કરી રહી છે. અમારી પેઢીના કવિઓની પછી નવી કવિપેઢી કેવી આવશે તેનો ઉત્તર ઘણા જ કુતૂહલપ્રેરકરૂપે મળવા લાગ્યો છે. ખરેખર, આવું આવું આપણે ત્યાં લખાશે એ કદી કલ્પનામાં ન હતું. અને એ નવા ઉન્મેષની પાછળ ત્યાં સચ્ચાઈનું તત્ત્વ છે ત્યાં આપણા નવા કવિઓના સર્જનમાં નવા લેખાસ હેઠળ પણ શુદ્ધ કવિતા સરજવા લાગી છે. આપણી

નવલકથા અને નવલિકા સાથા નવોન્મેષો પામી રહી છે. બેશક, હમેશાં બને છે તેમ અપકવ કલાશક્તિમાંથી ઘણી ઘણી અપકવ કૃતિઓ રચાય, તેની બાલબાલા પણ થાય એવું અત્યારે પણ થઈ રહ્યું છે. પરંતુ આપણે અત્યારે એક સંક્રાંતિના નવા તબક્કામાંથી પસાર થઈ રહ્યા છીએ, આખું જગત એક નવા આવિર્ભાવમાં પહોંચવાને કટિબદ્ધ બનેલું છે. એવે વખતે જાણે જીવનસિદ્ધિનો એક નવો મોરચો રચાઈ રહ્યો છે. માનવના જીવનવ્યાપારમાં અત્યારે અનેક અદરશ ઊધ્વ બળો કામ કરી રહેલાં છે; બેશક, અનેક અદરશ એવાં અધોરૂપ બળો પણ પોતાનો બહાર પૂરવેગમાં ફેલાવી રહ્યાં છે, પણ તે બધાં સૂક્ષ્મ રીતે જોઈશું તો જણાશે કે પોતાની સંપત્તિને છેવટની વાપરી નાખવા માગનાં હોય, પોતાની શક્તિનો છેવટનો ક્યાસ કાઢી લેવા માગનાં હોય તેમ પોતાને અશેષ કરતા માટે ગતિ કરી રહ્યાં છે. જગતમાં આટલા વિશાળ પાત્ર ઉપર થઈ રહેલી ઊથલપાથલ એ આ બધાં અપ-તત્ત્વોના જાણે કે વિદાય સમારંભ જેવી છે. આને અંતે એક મંગલમય મધુર સુંદર શિવરૂપ જગત રચાવાનું છે. અને એ જગતમાં આપણું સાહિત્ય પણ એક મંગલમય શિવ સુંદર સ્વરૂપને ધારણ કરશે.

આ પરિવર્તનની મહાક્રિયાને આપણે સમજીએ, વધાવીએ, આપણાથી થાય તેટલો એ પૂર્ણ પલટો પોતામાં રચીએ અને એક નવા અતિમાનુષ્ય અવતાર માટે તૈયાર થઈએ.

આપણી પરિપદ આ નવા યુગપલટાની અગ્રગામી જ્યોતિર્વાહિકા બની રહે, આપણે તેના દુરંધરો બનીએ.

નવા સર્જનની, નવી ક્રાંતિની, નવી સિદ્ધિની આપણી આરાધના વધુ ને વધુ બળવરી બનો, વધુ ને વધુ તેજસ્વી બનો. વિશ્વની પરમ સર્જક શક્તિ પોતાના સંકલ્પને જગતમાં સક્રિય કરી રહી છે તેની મહાક્રિયામાં આપણે પણ આપણું પૂર્ણ ભાગપૂર્વક સમર્પણ કરીએ, આપણે તેના સહકારી અને સહચારી બનીએ: સહવીચ કરવાવૈ.

વિવેચનનો અંત ?

(વિવેચન વિભાગના અધ્યક્ષસ્થાનેથી આપેલું વ્યાખ્યાન)

શ્રી સુરેશ હ. જોષી

આ સ્થાનેથી સૌ કોઈ સાહિત્યરસિકને માટે મહત્વના કેટલાક પ્રશ્નોની માંડણી કરવાનો અવસર મને પ્રાપ્ત થયો છે એમાં હું એક વિશિષ્ટ વ્યક્તિ તરીકે મારું કથું મહત્વ જોતો નથી. અહીં જે કરવાનો હું પ્રયત્ન કરું છું તે આપ સૌના વતી કરું છું. અહીં જે કહીશ તે પૈકાનું ઘણું તો આપ-માંના ઘણા વિચારતા જ હશે. આવી પરિપક્વને જે કારણે ગૌરવ પ્રાપ્ત થાય તેનું જ ગૌરવ મારે મન છે, અને એ છે સ્વસ્થ, ગંભીર પર્યાયણા આવી પર્યાયણા શક્ય તેટલે અંશે એના પર્યાયકની વ્યક્તિ-ગત વિશ્લેષણતાઓ અને મર્યાદાઓથી, અભિગ્રહો અને પ્રતિગ્રહોથી, મુક્ત રહેવી ધટે. પણ સૌથી મોટી અને અક્ષમ્ય લેખાવી ધટે એવી મર્યાદા તે અલ્પ કે પરિમિત યાનતી છે, ને જો વળી એ અલ્પતાનું કે પરિમિતતાનું જાન હોય તે છતાં જો એ ચલાવી લેવાતું હોય તો એ વધુ અક્ષમ્ય બની રહે. આ મર્યાદાઓમાંથી બને તેટલે અંશે હું મુક્ત રહેવાનો પ્રયત્ન કરીશ.

આપણી અદ્યતન સર્જનપ્રવૃત્તિ અને વિવેચનપ્રવૃત્તિ વચ્ચેનો સંબંધ જોઈને કેટલાકને એમ લાગે છે કે સર્જને હરણફાળભરી છે ત્યારે વિવેચન હજી કચ્છપગાતએ ચાલી રહ્યું છે. જેમ જેમ આપણા કહેવાતા સહૃદયોની સંવેદના આ નવા આવિષ્કારોથી દૂર રહેતી જાય છે તેમ તેમ એમની વિવેચના આધુનિક સંદર્ભોથી વેગળા થતી જાય છે, એ કારણે એ અપ્રસ્તુત પ્રશ્નો નાહક ઉપરિચિત કરે છે. પ્રસ્તુત પ્રશ્નોની ચર્ચા કરવાની સજ્જતા ન હોવાને કારણે, એટલું જ નહીં પણ એ સજ્જતા પ્રાપ્ત કરવાની દાનત સુદ્ધાં ન હોવાને કારણે કેવળ કહેવાતા સૌદાન-ન્ટિક સુદ્ધાઓના ચર્ચિતચર્ચણમાં કે પિષ્ટપેયણમાં રાગે છે. પોતાની આ મર્યાદા ઠાંકવાને એ મૂલ્યનાશ કે મૂલ્યહાસનો હાઉ જોભો કરે છે, અરાજકતાનું નામ લે છે. વાત આટલેથી અટકતી નથી. વિદ્યાર્થીમાંના

સાહિત્યશિક્ષણ પર પણ આની અસર પડી છે. શિષ્ટ અને માન્ય એવો વર્ગ નીવડેલી કૃતિઓ જ સાહિત્યના વિદ્યાર્થીઓ સુધી પહોંચે એવો, કદાચ વિદ્યાર્થીના અને સાહિત્યના હિતમાં, આગ્રહ રાખે છે. આથી અમુક સાહિત્યપ્રકારો, અમુક નીવડેલી કૃતિઓ અને અમુક સર્જકોમાં જ સાહિત્યનો અભ્યાસ સમાપ્ત થઈ જાય છે. આથી આજનો સાહિત્યનો વિદ્યાર્થી અદ્યતન કે સમકાલીન સાહિત્ય પરત્વેનો અભિગમ ફેળવવાનું શીખતો નથી. સદાદ્યત જાગ્રત વિવેચન સર્જનપ્રવૃત્તિને ઉપકારક નીવડે. આજનું વિવેચન આ કર્તવ્ય જાળવી શકતું નથી. આથી સર્જકોનો એક વર્ગ આવા વિવેચનથી ઊંડેરા ચાલી ગયો છે. આપણી સાહિત્યિક પરંપરા સાથે અદ્યતન ઉન્મેષોનો સંબંધ જોડી આપવાનું, પરંપરા-માંથી જે પોષણ મેળવવું ધટે તેની જૂમિકા રચી આપવાનું કાર્ય પણ આપણું વિવેચન બાજું કરતું હોય એવું દેખાતું નથી. આથી અન્તિમે જઈને સર્જકોનો એક વર્ગ તો એમ જ કહેવા લાગ્યો છે કે વર્તમાન સંદર્ભમાં વિવેચનની પ્રવૃત્તિ નિરર્થક છે. વિવેચન જે માન્યતા અર્પે તે પરત્વે હવે આ વર્ગ પૂરેપૂરો ઉદાસીન છે એવું તો નહીં કહેવાય. પણ એટલા અપૂરતું વિવેચન એ પોતાના વર્ષ-માંથી જ ઉપજાવી લે છે. રૂઢ વિવેચનની એ ઘણી વાર આ રીતે વિડંબના પણ કરે છે, તો કેટલીક વાર વિદ્રોહના એક સ્વરૂપ લેખે રૂઢ વિવેચનનાં જે ગૃહીતો છે તેનાથી બીજા અન્તિમે જઈને ગૃહીતોની જાહેરાત કરે છે આમ કહેનારાઓનાં આ વિધા-નોમાંથી આકોશ કે અનુચિત અભિનિવેશનું તત્ત્વ ગાળી નાખીને જોઈશું તો અમુક અંશે એમાં તથ્ય છે એવું લાગ્યા વિના નહીં રહે. આખા સમાજની રુચિના ઘડતર પર અમુક એક વર્ગની જોઈ-કમી ચાલવી ન જોઈએ. જો આવી પરિસ્થિતિ ચાલુ રહે તો આપણી રસપ્રતિ મંદપ્રાણ બની જાય. ખોટી

રીતે ચૂંધાખોર બની જાય. એને પરિણામે સમાજનો, સાહિત્યમાં રસ લઈ શકવાની ક્ષમતા ધરાવનારો, મોટા વર્ગ નવી સર્જનવૃત્તિને પૂર્વગ્રહદુષ્ટ દષ્ટિએ જોતો થાય અને ધીમે ધીમે એનાથી વિમુખ થતો જાય; કાવ્ય એના ભાવકથી છુટું થતું જાય. કવિ વેગળો પડી જાય, અલગારીપણું ફેળવે; તો વળી ફટલાક સર્જકો આવી સ્થિતિને સહ્ય ન લેખી શકે તો માન્યતા તથા સ્વીકૃતિ પામવા માટે સાહિત્યેતર અંશોનો સમાવેશ કરતા થઈ જાય. આ પ્રકારનું સમાધાન સર્જનના ગૌરવને ભોગે થાય, માટે આખરે તો એ એમને માટે કલેશકર જ નીવડે. આને પરિણામે સાહિત્યના અનુભાવનથી જે મૂલ્યબોધનો ઉપયોગ સામાજિક ચેતનામાં થતો આવે તેમાં જાણુપ આવે, એટલે અંશે આપણું સંસ્કારજીવન દરિદ્ર બને.

ફટલાક ગંભીરપણે એમ માને છે કે વિવેચન શક્ય જ નથી. કૃતિનો સાર આપી છૂટનારું, અથવા તો એનો અર્થ તારવી આપનારું કે એનો નર્થ અનુવાદ કરી આપનારું વિવેચન આપણી રસવૃત્તિને ફેળવવામાં આજું ઉપયોગી થતું નથી. કૃતિને મૂલવનારા વિવેચન વિશે પણ વિચારવું જરૂરી છે. આવી મૂલવવાની પ્રવૃત્તિ ક્યા ધોરણે થાય છે ? એક બાબતથી એમ કહેવાય છે કે કોઈ પણ કળાકૃતિ એ કળાકૃતિ હોવાને કારણે અદ્વિતીય હોય છે. જે અદ્વિતીય હોય તેને કોઈ જોડે સરખાવાય, વિરોધાવાય શી રીતે ? એનું પુનરાવર્તન કરવાનો શો અર્થ ? એને વિશે તમે કથું પણ કહેવા જાઓ તો ખરેખર શું કહેતા હો છો ? જે એ અદ્વિતીય હોય છે તો એને એના વડે જ માણી શકાય, જે ખીજી કશાનો એ માટે આશ્રય લઈએ તો એની અદ્વિતીયતાનો ભોગ આપીને જ. આ રીતે અદ્વિતીય કૃતિ વિશે કશું કહી શકાય નહીં, એ અદ્વિતીય હોવાને કારણે એની તુલના થઈ શકે નહીં. મૂલ્યમાં તો તુલના હોય, ઉચ્ચાવચ્ચતાની વાત હોય. કાવ્ય વિશે વાત કરતાં ખીજું કાવ્ય રચી દેવાનો કશો અર્થ નથી. કળાકૃતિ માત્રની આ અદ્વિતીયતા વિશેનો દાવો સાચો છે ? કેટલાક વિવેચકો એમ કહે છે કે કોઈ કૃતિને અદ્વિતીય કહેવાથી વાસ્તવમાં તો એને વિશે

કશું જ કહેવાતું નથી. જે અ અદ્વિતીય છે, વં અદ્વિતીય છે, ક અદ્વિતીય છે તો આ બધી અદ્વિતીયતાઓ વચ્ચે કશું સમાન તત્ત્વ છે ? એક અદ્વિતીયતાને ખીજી અદ્વિતીયતાથી શી રીતે નોખી પાડી શકાય ? અદ્વિતીયતા ઓછીવતી માત્રામાં છે એમ આપણે કહી શકીશું ? કળાકૃતિને એનું આગવું રૂપ હોય છે એમ કહીએ છીએ ત્યારે અમુક કૃતિનું રૂપ ઓછી માત્રામાં સિદ્ધ થયું છે ને અમુક કૃતિનું વિશેષ માત્રામાં એમ જો કેઈ કહે તો એનો આપણે શો અર્થ કરવો ? આપણે એમ પણ કહેવાતું સાંભળીએ છીએ કે કાવ્યમાં અલંકાર હોય, પ્રતીક હોય, છંદ પર પણ કવિનું પ્રભુત્વ હોય, ભાષા પર પણ પ્રભુત્વ હોય-આ બધું જ હોય છતાં એ કાવ્ય ન બનતું હોય એમ બને. તો આ કાવ્યત્વ શી રીતે સિદ્ધ થાય છે ? કથાસાહિત્ય વિશે વધારે મુશ્કેલી જાલી થાય છે. એમાં રૂપની વાત કરવાનું આપણા વિવેચનને આજું કાવ્યું નથી. ગદ્યશૈલીને તપાસવાનાં જોખર હજી એને લાખ્યાં નથી. આથી એમાંનો માનવસંદર્ભ, એમાંની વાસ્તવિકતા, એમાંનું જીવન-દર્શન આવી બધી, રસકીય દષ્ટિએ સર્વથા પ્રસ્તુત નહીં એવી, વીગતો આપવામાં આવે છે. પાત્રોનું સારા હેતુ કે ખરાબ હેતુ એ નૈતિક દષ્ટિએ જોવાનું હોતું નથી. અધમ પાત્રનું માનસ પણ જો કળામય રીતે આવેખ્યું હોય તો એ રસારસાદની સામગ્રી બની રહે છે એ હકીકત હંમેશાં સ્વીકારાતી લાગતી નથી, પૂરાં સિદ્ધ નહીં થયાં હોય એવાં, છતાં જેમના પર લેખકે ઉત્તમ કે અસાધારણ નૈતિક ગુણવત્તાનું આરોપણ માત્ર કથું હોય એવાં, પાત્રોની પ્રશંસા કરવામાં આવે છે. આથી ઘણી વાર આપણું વિવેચન કૃતિની aesthetic બાબતને ગૌણ ગણીને જ ચાલતું દેખાય છે. જે વિવેચન આવી aesthetic ભૂમિકાને સ્વીકારતું ન હોય તો સર્જકને એની સાથે શી નિરખત ? આથી વિવેચનથી સર્જકને કશો લાભ થાય એવું આજના મોટાભાગના સર્જકો માનતા નથી.

આ ઉપરાંત, આપણું વિવેચન પરિભાષાનો આશ્રય લઈને મૂળ મુદ્દાને અર્ધવાનું ટાળે છે. આ

પરિભાષા બહુમા અસ્પષ્ટ કે અચોક્કસ સંકેતવાળી હોય છે. કૃતિની સંકુલ સમૃદ્ધિનો એથી તાગ મળતો નથી. આપણે કાવ્ય રમણીયતાનો કે સૌન્દર્યનો ખોષ કરાવે એવું હોતું એમ એમ કહીએ છીએ ત્યારે ખરેખર આપણી અપેક્ષા શી હોય છે? આને પરિણામે આપણી મોટાભાગની ચર્ચા અછડતી બની રહે છે.

એક બાબુથી આત્મલક્ષી દષ્ટિબિન્દુનો વિવેચનમાં બને તેટલો પરિહાર કરીને એને શક્તિની કોટિએ સ્થાપવાનો પ્રયત્ન પણ થાય છે. શાસ્ત્રમાં અપેક્ષિત objectivity કળાના આસ્વાદમાં પૂરેપૂરી શક્ય છે ખરી? જો આત્મલક્ષિતાને સ્વીકારીએ તો કોઈ કૃતિ વિષે જુદા જુદા મત પ્રકટ થવાના. આ મતની સ્થાપનાની ભૂમિકા પણ આત્મલક્ષી જ રહેવાની. આથી, પૂરેપૂરું મૌલિક સાહિત્યમાં ઈષ્ટ ન હોય તોય કોઈ કૃતિ પરત્વેના પ્રતિભાવો સંબંધી વિનિમય સાર્થક બની રહે. એવી ભૂમિકા શાને આધારે રચી શકાય?

આ ઉપરાંત આજની વિવેચનની પરિસ્થિતિ પરત્વેનો જે અસંતોષ છે તેનું એક કારણ આજકાલ ચતુર્થ અધ્યાપકી વિવેચન છે. જૂની પેઢીના અધ્યાપકોની વાત જવા દઇએ તોય નવી પેઢીના અધ્યાપકોના વિવેચન સંગ્રહો જોતાં મોટે ભાગે એવું જણાઇ આવશે કે એમના વ્યવસાય અંગે જે પુસ્તકો જોડે પાનું પાડવાનું આવ્યું તે પુસ્તકો વિશે જ એમણે લખ્યું હોય છે. આજના સાહિત્યિક સદર્ભ જોડે એને ઝાઝી લેવાદેવા નથી, જો હોય છે તો કોઈ મિત્ર કવિ કે મિત્ર વાર્તાકાર પ્રત્યે બહુકૃત્ય આચરવા પૂરતી જ. આથી આમ વિવેચનનાં પુસ્તકો પ્રગટ થતાં રહે છે. છતાં એનો ઉપયોગ નિઃશી-એના અભ્યાસમાં મદદરૂપ થવા પૂરતો જ બની રહ્યો છે. વિવેચનનું કાર્યક્ષેત્ર આમ અત્યંત સીમિત બની રહ્યું છે. પરીક્ષાર્થીઓ એને મને કમને વાંચે છે. સાહિત્યને એના સાચા ભાવકો સુધી રસબોધ કરાવીને પરોંચાડનારા વિવેચકો બહુ નથી. જે છે તે ટિપ્પણ કરનારા છે.

કળાની, સાહિત્યની કે એના જુદાં જુદાં સ્વરૂપો કે પ્રકારોની વ્યાખ્યા આપવાના પ્રયત્નો પણ કેટલા સફળ નીવડ્યા છે? જોને કળાકૃતિ કહીએ છીએ તે દરેકમાં અમુક સરખામણું હોય છે અને એને આધારે કલાનાં સામાન્ય લક્ષણો નક્કી કરી શકાય અને વ્યાખ્યા બાંધી શકાય એવી માન્યતાને હવે પડકારવામાં આવી છે. કળાનું ક્ષેત્ર વિસ્તરતું રહે છે, એમાં અભિવ્યક્તિનાં નવાં નવાં સાહસો થતાં રહે છે. એમાં નવા નવા પ્રયોગો થતા રહે છે, પરિવર્તનો થતાં રહે છે. આને કારણે વ્યાખ્યા બાંધી શકાય એવાં નિશ્ચિત લક્ષણોની યાદી કરવાનું અશક્ય બની રહે છે. આથી જો આવી વ્યાખ્યા બાંધવાનો દુરાગ્રહ રાખવામાં આવે તોય નવી રચનાઓ એ વ્યાખ્યાને નિરર્થક કરી જ નાખે. આથી જ દૈવ વ્યાખ્યાને બાજુએ રાખીને દરેક ક્ષેત્રમાં થતા પ્રયોગો એવી હદે પહોંચે છે કે તે તે સાહિત્યપ્રકારનાં લક્ષણોથી બીજાં છેડેનાં જ લક્ષણો એ ધરાવતા હોય એવું લાગે છે. આથી નવલકથાની પ્રચલિત વ્યાખ્યાથી દૂર નીકળી ગયેલી કૃતિને અ-નવલકથા કે પ્રતિ-નવલકથા કહેવાનું વલણ જોવામાં આવે છે. આવા નવા પ્રયોગો અને આવિષ્કારો વિશે કશું કહી શકાતું નથી કે એની આડે કશો અન્તરાય જીભો કરીને એને કૃત્રિમ રીતે નિયંત્રિત પણ કરી શકતા નથી એટલે ત્રિકાલાબાધિત કાવ્યશાસ્ત્રનો ખ્યાલ હવે છોડી દેવામાં આવ્યો છે. આવી પરિસ્થિતિને ધ્યાનમાં લઈને જ કળાની વ્યાખ્યાને 'Family-resemblance' ના પ્રકારની કે Open-texture વાળી કહીને સ્વીકારવામાં આવે છે. આમાં દરેક કલાકૃતિની આગવી વિશિષ્ટતા કે અદ્વિતીયતાને ધ્યાનમાં રાખવામાં આવી હોય છે. કળાના ક્ષેત્રમાં નવો ઉન્મેષ પ્રકટ કરે, મૌલિકતા દેખાડે, કશું અભૂતપૂર્વ સિદ્ધ કરે તેનું જ જોઈએ સ્થાન હોય તો પછી દૈવ લક્ષણોના પર ભાર મૂકતી વ્યાખ્યાનો આમલ ન રાખી શકાય તે દેખીતું છે. નવા ઉન્મેષો પ્રત્યે જે અસહિષ્ણુતા દેખાય છે તેનું કારણ આવી વ્યાખ્યાઓને વળગી રહેવાનું લક્ષણ છે. અભાર સુધીમાં જે થઈ ચૂક્યું છે તેને આધારે ભવિષ્યના સર્જનોનું નિયંત્રણ કરતા નિયમો ઘડી નહીં શકાય. જો વિવેચન

સાહિત્યના પ્રકારોમાં થતા નવા આવિષ્કારોને અ-સાહિત્ય, અ-કવિતા, અ-ન લક્ષ્યા વગેરે કહીને વર્ણવશે તો અ-કવિતા ગણાઈ જવાના લાયકી શિષ્ટ વર્ગનાં માન્ય ધોરણો સાથે સમાધાન કરીને એ લોહા જેને કવિતા કહે તેનાં લક્ષણો સ્વીકારીને રચના કરવાનો પ્રયત્ન કાંઈ સાચો સર્જક કરશે નહીં. એને બદલે એ અ-કવિતા જ રચવાનું પસંદ કરશે. પણ આવો વિદ્રોહ ફેશન બની જાય ત્યારે જે કવિતાય નથી કે અ-કવિતાય નથી તેવી રચના કરીને વિદ્રોહીમાં ખપવાનો પ્રયત્ન કરશે. ત્યારે વિવેચકોએ રૂઢ ખ્યાલો પ્રત્યેની વક્ષાદારી છોડી દઈને જે સાચું છે તે જ કૃતક છે તે વચ્ચેનો વિવેક કરી આપવાનો રહેશે. બધાંને જ અ-કવિતાના વિશાળ વર્ગમાં ધકેલી દેવાથી કે પુણ્યપ્રકોપ પ્રગટ કર્યાથી વળતું નથી. માધ્યમની નવી શક્યતાઓ ને પ્રગટ થતી આવતી હોય તો તે સાહિત્યના લાભમાં જ છે.

સાહિત્ય કરતાં અન્ય કળાઓમાં આ પ્રશ્ન વધારે ઉગ્રરૂપે ચર્ચાય છે. ચિત્રકળામાં કે શિલ્પમાં માધ્યમને નવી રીતે વાપરવાના જે પ્રયોગો થાય છે તેમાં કળા એ માનવીની કૃતિ છે એ વાતના પર પણ હવે ઝાઝો ભાર મૂકવામાં આવતો નથી, જેને 'કોનક્રીટ સ્ક્યુલ્પ્ચર' કહે છે તેમાં અનેક પ્રકારના અવાજો (મોટરને એકાએક એક મારવાનો અવાજ, વાસણ પડવાનો અવાજ, બૂમ પાડવાનો અવાજ, ટંકારા, ઠપકારા)ને ભેગા કરીને ગૂંથવામાં આવે છે. આમાં કોણ ગાયક અને કોણ વગાડનાર? એવી ચીતે ચિત્રકાર કે શિલ્પી પણ તૈયાર પદાર્થોને ઉપયોગ કરે તો એમાં કર્તૃત્વ કોનું? ખરું પડતો હોય ત્યારે જીવાતા ખરૂંના જે બારી આગળ આકારો થાય તે સુંદર લાગે, પણ એનું કર્તૃત્વ કોનું? જાપાનીઓ રેતી અને ખડકોનો બનીએ બનાવે છે. એમાં પવન અને સમુદ્રનાં જળ પથ્થરોને જે આકાર આવે છે તેનો જ એઓ ઉપયોગ કરે છે. એમાં કર્તૃત્વ કોનું? આથી એમ કહેવાવા લાગ્યું છે કે કાણે રચ્યું તે મહત્ત્વનું નથી, તમારી સમક્ષ તો પરિણામ છે ને તમે એનો રસાસ્વાદ લો છો. આ રીતે નાટકમાં પણ પાત્રો વિના કેવળ ટર્ષપ કરેલા અવાજો, 'સાઉન્ડ

ઇફેક્ટ'ને આધારે જ નાટક રજૂ કરવાના પ્રયોગ થયા છે, એમાં કોઈ જીવતાં પાત્રો આવતાં જ નથી. આથી હેતુપૂર્ક અને સભાનતાથી કરવામાં આવેલી રચના તે કળા એવું વિધાન પણ કળાના ક્ષેત્રને પરિમિત કરશે.

આમ છતાં જો આપણે આવા બધા જ પ્રયોગોનો કળામાં સમાવેશ કરીએ તોય એ બધામાં સમાન એવાં કક્ષાં લક્ષણો ચીંધી બતાવી શકાશે? કેટલાક એમ કહે છે કે કળાકૃતિમાં એક પ્રકારની સુગ્રથિતતા હોય છે, અને એમાં સ્વયંસંપૂર્ણતાનો અનુભવ થાય છે. એક વિવેચકે જાનના હાથકુનો ઠાપલો આપીને કહ્યું છે કે જે હાઈકુ માત્ર અતુક-રણરૂપ છે કે કૃતક છે તે જાણે જીવનમાંથી પરાણે આંચકી લીધેલું ને ખંડિત લાગે છે અને એમાં આખું વિશ્વ અકબંધ સચવાઈ રહેલું લાગે છે. પણ આવી સુગ્રથિતતાને સ્થાને હવે માત્ર નરી સહોપ-સ્થિતિ (Juxtaposition)ને મૂકવામાં આવે છે. એક અંગ જોડે બીજા અંગને સંબંધ ખરો પણ સંબંધ જોડનારી કડીઓને પ્રગટ ન કરવામાં આવી હોય, સુગ્રથિતતાની પરવા રાખ્યા વિના પણ કોઈક સર્જક કૃતિનું નિર્માણ કરે. કળાના કર્તૃત્વનો પ્રશ્ન મહત્ત્વનો ન ગણીએ તોય જે માનવીનું સર્જન છે, અને જેનો આસ્વાદ માનવી કરે છે તેની જ આપણે ચર્ચા કરતા હોઈએ છીએ એ પણ ભૂલવાનું નથી. આથી વખતોવખત વિવેચનમાં જે વિભાવનાઓ બંધાતી આવે છે તેની ફેરતપાસ થતી રહેવી જોઈએ. એવી વિભાવનાઓ બાંધવી તે જરૂરી છે જ, પણ એને આત્મન્ટિક મણી લેવાનું વલણ ખોટું છે. જો એમ કરવામાં આવે તો એવી સંજ્ઞા ચોક્કસ સંકેત વિનાના ઠાલાં ખોખાં જેવી જ બની રહે છે. આવી વિભાવનાઓ પરિમિત ક્ષેત્રમાં ઉપયોગી નીવડે છે, પણ સર્જનની સંકુલ અને વૈવિધ્યપૂર્ણ પ્રવૃત્તિની સમગ્રતાને આવરી લઈ શકે એવી એક વ્યાખ્યા બાંધવાનો આગ્રહ ખોટો જ કરતો આવ્યો છે. જેને nickel plated કહે છે તેવી વ્યાખ્યાઓને જો સ્વલ્પી બનાવવાનો આગ્રહ રાખીએ, એ જે સંદર્ભ-પૂરતી સાચી હોય તેનાથી વ્યાપક અને વિસ્તરતા

જતા સંદર્ભ પાત્રે પણ એને લાગુ પાડવાનો આગ્રહ રાખીએ, પ્રચલિત રુચિથી બહારી જતી રચનાઓ સામે એને શસ્ત્ર રૂપે ઉગમતામા આવે તો અનિષ્ટ પરિસ્થિતિ બીબી થાય પરિસ્થિતિની સકુલતાને આવરી લેતી એવી કશી વ્યાખ્યા મહા પરિશ્રમે બાધ્યા પછી એને મમતાપુર્વક વળગી રહેવાનું વલણ જોવામા આવે છે આમ થી ધીમે ધીમે સિદ્ધાંતનિષ્ઠાને સ્થાને સિદ્ધાંતજડતા દેખાવા માટે, આ વલણ આગળ વધે એટલે કૃતિને તપાસવાનું જે ધોરણ હોય તે આદેશનું રૂપ ધારણ કરે, અસહિષ્ણુના વધે આને પરિણામે એક વર્મનું જે સાહિત્ય તે બીજા વર્ગનું અસાહિત્ય બને. જ્યાં સુધી 'સાહિત્યમા આ હોવું જોઈએ' એવા આગ્રહ જડપણે રાખવામા આવે છે ત્યાં સુધી આવી પરિસ્થિતિ રહેવાની જ. એને 'અરાજકતા'ને મોટે નામે જોળખાવીને સાહિત્યમા કટોકટી જાહેર કરવાનો અત્યુત્સાહ પણ કેટલાક જતાવવાના જ, અથવા તો પોતાને ન રુચતી પ્રવૃત્તિઓ પરત્વે અનુલેખેન મારણમૂતી નીતિ અપનાવવાના.

વિવેચક જે વિધાનો કરે છે તેમાના કેટલાક આપણે 'સાચું' કે 'ખોટું' કહી શકીએ એ સ્વરૂપનાં હોય છે, જ્યારે કેટલાક વિધાનો આપણને પ્રમાણભૂત લાગે છે અથવા તો નથી લાગતા. જેમા સાચા ખોટાનો સ્વાલ ઉપસ્થિત થતો નથી. જેમા કૃતિનું interpretation કરવામા આવ્યું હોય છે, એ વાજબી લાગે અથવા ગેરવાજબી લાગે. આવા અર્થઘટનોમા, અથવા 'અર્થ' શબ્દ કેટલોક નિર્ચયક ગોટાગો બોલો કરે એમ લાગતું હોય તો, મર્મઘટનોમા અમુક મર્મઘટન સાચું ને અમુક ખોટું એમ કહી શકાશે? એવી વૈજ્ઞાનિક ચોક્કસાઈને અહીં અવકાશ ખરો? જે વિવેચન એ બૌદ્ધિક પ્રવૃત્તિ હોય તો આવો વિવેક કરવો જ રહ્યો. આ જ રીતે આપણે વિવેચન જે પ્રશ્નો ચર્ચે છે તેમાથી કૃતક પ્રશ્નો અને સાચા પ્રશ્નોનો વિવેક કરવો જરૂરી સમજીએ છીએ. કળાકૃતિમા સદ્વિધતા સમૃદ્ધિના પર્યાવરણ બની રહેતી હોય છે, આથી તો વાચ્યાર્થ કરતા વ્યજનાનું મહત્ત્વ છે જે આમ હોય તો કોઈ પણ વ્યજના-સમૃદ્ધ કૃતિનું કયું અર્થઘટન વધુ સાચું

કે એક માગ સાચું થયું? કેટલાક એમ માને છે કે કૃતિનું આપણે એક અર્થ અર્થઘટન કે significance હોય છે અને સહાયોનો પ્રતિભાવ એને આગવા મથે છે, વિવેચનનું લક્ષ્ય પણ એ જ છે જે આમ ન માનીએ તો એક જ કૃતિનાં, કેટલીક વાર પરસ્પર વિરોધી લાગતા, જુદાં જુદાં અર્થઘટનોને સ્વીકારવાનાં રહે આ બધાં અર્થઘટનો પરસ્પર વિરોધી હોય એવું માનવાને કારણ નથી, એ પરસ્પરને પૂરક પણ નીવડે એથી વિવેચનમા અરાજકતા ફેલાતી નથી કે એમાં વિવેચનની કોઈ તાર્કિક શિથિલતા રહી છે એમ માનવાનું કારણ નથી. જે કૃતિનું એકમાત્ર આદર્શ અર્થઘટન હોય અને એને જ જે પ્રમાણભૂત લેખવાનું હોય તો એનો નિર્ણય શાને આધારે થઈ શકે? આવા નિર્ણયો આખરે તો કેટલીક રસકોય ઉપપત્તિઓને આધારે જ કરવામા આવતાં હોય છે. આ ઉપ-પત્તિઓ ઉપપત્તિ હોઈને એમા અનિશ્ચિતતાનું તત્ત્વ રહેવાનું જ. તો પછી એને આધારે સિદ્ધ થતા નિર્ણયને આખરી કે એકમાત્ર સાચો નિર્ણય શી રીતે કહી શકાય? આથી જુદા જુદા અર્થઘટનોની શક્યતાને સ્વીકારવી, એટલું જ નહીં પણ ચીધી જતાવવી; એમાં આ સાચી ને આ ખોટી એવું કહેવાનો દુરાગ્રહ છોડી દેવો, એ પૈકાની જે કૃતિની સકુલતાને અને સમગ્રતાને વધારે આવરી લઈ શકતી હોય, અને વધારે વિશદ કરીઆપતી હોય એની સાથે વધુ સખદ લારતી હોય તે તેટલે અરો વધુ સ્વીકાર્ય એવું જ માનવું રહ્યું આમાંના કોઈ અર્થ-ઘટનો mutually exclusive હોતા નથી. કૃતિ પરત્વે ઘણા જુદા જુદા અભિગમો હોઈ શકે અને એ અભિગમોને એની તાર્કિક ભૂમિકા હોઈ શકે. આવી તાર્કિક ભૂમિકા કે રસકોય ઉપપત્તિનું સ્વરૂપ તપાસીએ તો એનું વાજબીપણું કે ગેરવાજબીપણું પર ખઈ જાય કૃતિના બધા જ અર્થઘટનો સાચા જ હોય એવું કહેવાનો આશય નથી કૃતિના અનુવક્ષમાં એની ઉપપત્તિઓને તપાસીને એનો નિર્ણય કરી શકાય. આપણી 'સરસ્વતીચંદ્ર'ની જુદી જુદી વિવેચનાઓને તપાસી જોવી ઘટે.

'રૂપ' સંજ્ઞા વિશે ઘણી સંઘટતા પ્રવર્તે છે. આપણી સાહિત્યમીસામાં એ સંજ્ઞાનો પ્રવેશ પ્રમાણમાં તાજેતરમાં જ થયો છે. એને વિશેની કેટલીક ગેરસમજો તેા એટલી ઉઘાડી છે કે એને ચીંધી ખતાવ્યાથી વિશેષ કશું કરવાની લાગ્યે જ જરૂર છે. રૂપ એટલે બાહ્ય ક્ષેત્ર કે આકાર, સામગ્રીને એકત્રિત કરીને રાખવાનું ખીબું આવી સમજ રૂપને કશુંક બાહ્ય તત્ત્વ ગણે છે. આવી સમજ પ્રમાણે રૂપ તો નિમિત્ત માત્ર છે, મહત્ત્વ સંભારનું છે. અમુક સંભારને માટે અમુક રૂપ અનિવાર્ય હોય એવો સંબંધ આ દૃષ્ટિએ સ્થાપિત થતો નથી કે અનિવાર્ય બનતો નથી. તો કેટલીકવાર એમ પણ કહેવાય છે કે જીવનદર્શન કે દૃષ્ટિ રૂપનું વિધાયક તત્ત્વ છે. જે જીવનદર્શન શું છે તેનું જ્ઞાન હોય તો રૂપની શોધ શા માટે? તો એ તો માત્ર એનું ખીબું આગળ સંક્રમણ કરવાનું સાધન માત્ર ખની રહે. તો રૂપની સાર્થકતા એ આ જીવનદર્શનને કે સજ્જકને અભિમલ અનુભવને કેટલી દક્ષતાથી સંક્રમિત કરે છે તેના પર આધાર રાખે છે એમ કહેવું રહ્યું. અહીં વળી આ જીવનદર્શન સજ્જકનો આશય ખની રહેશે, અને લેખકના આશયને આધારે કૃતિને આસ્વાદવાની રીતિની મર્યાદાઓ વિશે આપણે આગળ ચર્ચા કરી ગયા છીએ. વળી અહીં જીવનદર્શનનો જ્ઞાનબોધ નહીં પણ રસબોધ ઉદ્દિષ્ટ છે. જે જીવનદર્શનને જ્ઞાનની પરિભાષામાં મૂકી થકાય તેમાં સંઘટતા દોષ લેખાય, જ્યારે કળામાં સંઘટતા સમૃદ્ધિનું કારણ બને. આમાં અમુક વિષયની માહિતી પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રશ્ન નથી, અહીં તો રસબોધથી ચેતોવિસ્તાર સિદ્ધ કરવાનો છે.

કળાકૃતિના આ સંયોજનને ઉલ્લખ કરનાર, એના રૂપનો સાક્ષાત્કાર કરનાર જ રસાનુભવ માણી શકે. ચિત્ર જેનાર જે આ સંયોજનને પામતો નથી તો એને ક્લેશ પર રંગના છૂટાછવાયા ડાઘા કે ટપકા જ દેખાશે. આ સંયોજન વિના કળાકૃતિ તે સામગ્રીનો ઢગલો છે. આ સંયોજનને કારણે જ એને એની વિશિષ્ટ સંજ્ઞા પ્રાપ્ત થાય છે. સામગ્રીનો ઉપચય તે રસાસ્વાદનો વિષય નથી, એમાંથી સિદ્ધ

થતું રૂપ જ રસાસ્વાદનો વિષય છે. એમાં ચેતોવિસ્તાર ક્રમિક સાદસ્યોનો સમવાય આપણો ચેતોવિસ્તાર સાધી આપે છે. આ સાદસ્યોનો અનુવાદ આપણે આપણી ચેતનામાં સિદ્ધ કરી શકીએ. આપણું વિવેચન રસાસ્વાદને માટે જે આ રૂપરચનાની પ્રક્રિયાને મહત્ત્વનું લેખશે તો રસક્રીય સંદર્ભની ખડારની કેટલીક અપ્રસ્તુત વીગતોને અત્યારે જે સ્થાન મળે છે તે નહીં મળે. આવા અભિગમને કારણે આપણી આસ્વાદ માણવાની શક્તિ પણ ઘાતી આવશે.

અત્યારની કેટલીક અભિવ્યક્તિઓ કે આવિષ્કારો વિશે ઔચિત્યના, નીતિના પ્રશ્નો જોવા થતા રહે છે, જે રસક્રીય સંદર્ભની ખડારની પ્રવૃત્તિ છે એવું પણ કહેવાતું સંભળાય છે. સાચી વાત તો એ છે કે દરેક વિશિષ્ટ રચનાના અનુલક્ષમાં જ એની ચર્ચા થવી જોઈએ. તો ય આવાં વલણો, એના ઉદ્ગમ પાછળની ભૂમિકા અને એના રસક્રીય સંદર્ભ સાથેના સંબંધ વિશેના મુદ્દાઓ હમણાં હમણાં આપણે ત્યાં ઉપસ્થિત કરવામાં આવે છે, પણ જે વિશેની ચર્ચા અછડતી અને ઘણીવાર તો પૂર્ણપણે પ્રેરિત લાગે છે. ગદ્ય સાહિત્ય પરિષદના સાહિત્ય વિભાગના પ્રમુખના વક્તવ્યમાં પણ એનો ઉલ્લેખ હતો, આવાં વલણોને સલાનપણે અપનાવનારાં કેટલાંક નૂથ આપણે ત્યાં છે, એમના વલણના નિર્દર્શનરૂપ કૃતિઓ અને કોઈક વાર એ વિશેનો ઉઘાપોહ એમનાં લઘુ સામયિકોમાં પ્રગટ થતાં રહે છે. હવે તો આવાં પ્રસ્થાનો ત્વરિત ગતિએ થતાં રહે છે અને કેટલીક વાર એટલાં જ જલદી સમેટાઈ જાય છે. આવું બને તે પહેલાં એ પ્રવૃત્તિએ ઉપજાવેલાં ઇષ્ટ પરિણામોને આપણે જાળખી લેવાં જોઈએ. શિષ્ટમાન્ય વર્ગ આ પરત્વે કંઈક ઉદાસીન રહેતો લાગે છે, તો કેટલીક વાર એનું વર્તન કંઈક અસહિષ્ણુ કે વિરોધી હોવાનો પણ ભાસ થતો રહે છે. અસ્તિત્વવાદી, સર્ચિવાસિસ્ટ મેડ (Camp) વાળા અને છેલ્લે છેલ્લે ક્યુબિસ્ટ તરીકે યોતાને જાળખાવનારા સર્જકો દેખાવા લાગ્યા છે.

આપણી યુચિના જે નિષ્પૃથકો અને સંરક્ષકો છે તેની સામેનો વિદ્રોહ પણ આવાં વલણોમાં દેખાય

છે. એમનાં સ્થાપેલાં ધોરણોની સામે એઓ પોતાનાં ધોરણો સ્થાપવા ઈચ્છે છે અથવા તો જાણી કરીને અસાધ્યતાની પરિસ્થિતિ સર્જવા ઇચ્છે છે. એ જૂથો પૈકીના કેટલાક જોરજોરથી રૂપરચના, સંઘટન, ટેકનિક વગેરેની ઉપેક્ષા કરે છે. આવા ફેરફારો સાહિત્યનાં બધાં જ સ્વરૂપોમાં થયા નથી. મોટે ભાગે એ કવિતામાં અને કંઈક અંશે ટૂંકી વાર્તામાં થયેલા દેખાય છે. નાટકોમાં પણ ‘એન્જલ્સ’ પ્રકારની કૃતિઓ આપવાના પ્રયત્નો થયા છે, પણ એવા થોડા પ્રયોગો પણ એ પ્રવૃત્તિ આગળ વધતી દેખાતી નથી.

આપણી રચવૃત્તિ કેળવાતી જાય છે તેમ તેમ કલા અને અસ્વીકૃતતા પ્રશ્ન પરત્વે ઓછા ઉગ્ર અને વધુ સહિષ્ણુ બનતા જાય છે. કળા અસ્વીકૃત હોઈ શકે ? અથવા એમ કહી શકાશે કે કળા અને અસ્વીકૃત એ પરસ્પર વિરોધી સંજ્ઞાઓ છે ? કળા હોય ત્યાં અસ્વીકૃતતા ન હોય અને અસ્વીકૃતતા હોય ત્યાં કળા ન હોય એમ કહી શકીશું ? અસ્વીકૃતતાનો સંકેત, આ ચર્ચા પૂરતો, સ્પષ્ટ કરી લઈએ. એમાં જાતીય સંબંધની અંગત કહી શકાય એવી વીગતો ઉત્તેજક રીતે આલેખવામાં આવી હોય. વાચક કે પ્રેક્ષકની જાતીયવૃત્તિને એમાં પ્રતિકો, પદાર્થો અથવા અત્યંત અંગત સ્વરૂપનાં કહી શકાય એવાં દૃશ્યોને ગ્રામ્ય કે સાવ ઉઘાડી રીતે યોજવામાં આવ્યાં હોય ત્યારે એને અસ્વીકૃત કહી શકાય. પ્લેટોના જમાનામાં સમાજીય યૌનસંબંધ નિષિદ્ધ નહોતો. ઇંગ્લેન્ડમાં એ માટે ઓસ્કાર વાઈલ્ડનો ઠંડ થયો, તે વળી એવા સંબંધને આજે શુન હિત કૃત્ય ન ગણવું એવું નક્કી થયું. ઓત્તરવૃત્તિ સહીના અન્તમાં વિનસ દ મિલેનાં શિલ્પને જર્મનીમાં અસ્વીકૃત લેખવામાં આવ્યું, આવી પરિસ્થિતિમાં કળા અને અસ્વીકૃતતા વિશે શું કહેવું ?

જોને ધરાહોજ અસ્વીકૃતતાને ઉશ્કેરવાનો છે તેને માટે તો કૃતિનું કળાતત્ત્વ ઊલટાનું અન્તરાયરૂપ બની રહે છે. એનો વાચક આ યૌનવૃત્તિને ઉત્તેજિત કરનારા પ્રસંગોની પકડમાંથી છૂટે નહીં એ જ એની ચિન્તા હોય છે. આથી સૌથીનું તત્ત્વ લાવકના ધ્યાનને દાવો કરે અને એ રીતે યૌનવૃત્તિની પકડમાંથી છૂટીને એ રસદાતાને સન્તોષપાત્ર તરફ વળે તો એનો આશય

માર્ગો જાય. અને માટે આમ કળાતત્ત્વનો પરિહાર જરૂરી બની રહે છે. જીવનનો જે પ્રસક્ત અનુભવ કલામાં પ્રવેશે છે ત્યારે પ્રતીકો, કલ્પનો, ધ્વનીઓ ભાષાની શક્તિ-આબધાં તત્ત્વો એ અનુભવની સામગ્રી અને લાવકની વચ્ચે આવીને એનું નવું જ રૂપ સિદ્ધ કરે છે. આથી કલામાં માનવી પોતાની અને જીવનની વચ્ચે પ્રતીકને મૂકતો આવ્યો છે. આથી આપણી વૃત્તિઓનું વિમોચન કે વિરેચન થવા ઉપરાંત કલાનો આનંદ પણ પ્રાપ્ત થાય છે.

કર્તાનો આશય મહત્ત્વનો નથી. કૃતિમાં શું સિદ્ધ થયું છે તે જ આપણે માટે તો મહત્ત્વનું છે. સમગ્ર માનવસંદર્ભ કલાકારની સામગ્રી છે. સામાજિક નિષેધોને કારણે જે અનુભવ આપણે પોતાને માટે પણ એનું રૂપ પામી શકતો નથી તેનો એ પ્રકારનો સાક્ષાત્કાર જો આપણે ન કરી શકીએ તો એટલે અંશે આપણી રચવૃત્તિનો હાસ થાય. વળી કૃત્તિને એની સમગ્રતામાં જોવી જોઈએ, એમાંથી જુદા પાડેલો કાંઈ અંશ, એના સંદર્ભની બહાર એનું રચકીય વાજબીપણું ખોઈ બેસે છે. માત્ર ‘dirty birds’ શોષી શોષીને વચિનારા તો નેબેકાવની ‘લોલિટા’ને પણ કંટાળીને મૂકી દેતા હોય છે. ફ્રેન્ચ ફિલ્મ ફેરિટલ થયો ત્યારે થોડા જન દરેકે જોવાની અપેક્ષાએ લોહીનો ક્વો ધસારો થયો હતો. ‘હિરોશિમા મો એમોર’ જેવી ફિલ્મ પણ રૂવળ આવી વૃત્તિથી જોવા આવનારા લોહી હતો. એમની દૃષ્ટિએ એમને ઉત્તેજિત કરનારાં દરેકે આવે ત્યારે સમગ્ર સંદર્ભને ભૂલીને અસંયત બનીને એઓ સિસકારો બોલાવતા હતા. કળાકૃતિના કાર્પહેગને મર્યાદિત કરવાને બદલે આગ લોકોની રચવૃત્તિને વિકસિત કરવા માટે એમને વધારે ને વધારે કળાકૃતિના સમ્પર્કમાં લાવવા જોઈએ અને એમની રુચિને પરિપૂર્ત કરવાની વ્યવસ્થા સમાજે કરવી જોઈએ આપણી રુચિનું ક્ષેત્ર કેટલું તો પરિમિત થઈ ગયું છે ! નવલકથાનું સર્જન કરનાર કાવ્યસર્જનને સમજી શકતો નથી કે સાહી શકતો નથી તો પછી સાહિત્યકાર ચિત્રકાર કે શિલ્પીની કૃતિમાં રસ લે એવી પરિસ્થિતિની કલ્પના જ શી રીતે કરવી ? સંવેદનપટુ ગણાતા સર્જકોનું આ

જડભરતપણું આપણા સંસ્કારજીવનની સમસ્યા છે. આપણે કાનુની શાસનનો ઉપયોગ કરીશું, દંડ શિક્ષા કરીશું ને સામાજિક કલ્યાણની જવાબદારી અદા કર્યાનો સન્તોષ માણીશું. આપણા સમાજમાં કળા વિના ચલાવી લેનારો જડભરત કાંઈ કાળે અર્ધ-વિકસિત, અર્ધમાનવ કે શુનેગાર લેખાયો નથી. ઘણી વાર સર્જકો પોતે પણ એમને સાહિત્ય કે કળાના સમારંભોમાં અગ્રસ્થાને ભેસાડે છે. એમની રેઢિયાળ અને સૂઢિયાણી સલાહ નીચી મૂંડીએ સાંભળીને એને હારતોરા પહેરાવી કૃતકૃત્વતા અનુભવતા દેખાય છે. આથી વધુ અશ્લીલ દ્રશ્ય શું હોઈ શકે ? ભદ્રતાના વરખ પાછળ અલદ્રતાને ઢાંકવાની ધૂતતા તે શિષ્ટાચારમાં ખપે છે. કળાની કક્ષાએ નહીં પહોંચતી, લોકારાધનમાં રાયતી ફેટલીય કૃતિઓ પુરસ્કૃત થતી રહે છે ! કળાહીનતા આપણને જાણે ખટકતી નથી.

આથી પ્રશ્ન એ થાય છે કે આપણા સર્જકની કે સાહિત્યરસિકની સજ્જતા કેટલી છે ? એ પોથી-પંડિત થાય કે પ્રચલિત પરિભાષાનો શુકપાઠ કરતો થાય એવું આપણે ઈચ્છતા નથી. ચર્ચાસલાઓમાં કે સંવિવાદોમાં એ વિદ્વતાપૂર્વક સાહિત્યસિદ્ધાન્તો રજૂ કરી શકે એમ પણ આપણે કહેતા નથી. પણ સાહિત્ય કે કળાને લાગેવળગે છે ત્યાં સુધી આપણે તો સમસ્ત વિશ્વના વારસદાર છીએ. એ વારસાથી સ્વેચ્છાએ વંચિત બનીને જીવવાનું એને ન પરવડે. આપણા જમાનાની સંવેદનાનો ઘાટ આપનારા પ્રમુખ સર્જકો, એમની સર્જનપ્રવૃત્તિ, અને એનાથી થતા સંઘાત-પ્રતિઘાત આ બધાનો એ બને તેટલે અંશે પ્રત્યક્ષ સમ્પર્ક સાધતો હોવો જોઈએ. ખપડ-દર્શન એ એનું સૌથી મોટું પાપ છે. રસપ્રત્તિની ઉદારતા એ એને સૌથી મોટો ગુણ છે. જે સમર્થ છે તેનું જ એ સન્માન કરે, જે અલ્પસત્ત્વ છે તેને એ પુરસ્કારે નહીં. લોકોની ભીડમાં એ પોતાપૂરતું એકાન્ત શોધી લે, પણ એને પોતાનો ત્રિશિષ્ટાધિકાર નહીં લેખે, સાચા ઊઠાપોઠથી એ ભાગે નહીં તો કુચલી અને વ્યર્થ વિતંડામાં એ રાગે પણ નહીં. અહંમાન્યતા કે તુડમિજીભણું એને બાલિશ લાગે તો આત્મશ્રદ્ધા અને પોતાને નિમિત્ત બનાવવાને સૌના વતી સત્ય ઉચ્ચારવાની નિકા એ કદી છોડે નહીં. સમાજે કે રાજ્યે કે એવા કે.છ વગેરે ધરાવતા વર્ગે આપેલી માન્યતા માટે એ પડાપડી કરે નહીં કે આ

કે તે જૂથને રાજી રાખવા માટે એ નિર્ભીકતાનો સોદો કરે નહીં. સર્જક કરતાં એ સર્જનના પક્ષમાં રહે, જડભરતોની ઉપેક્ષાને એ પુરસ્કાર ગણે. સૌથી વિશેષ તો એ પોતાનામાં રહેલા સર્જકને સદા જીવતો રાખવા અવિરત પુરુષાર્થ કરતો રહે.

આણું વિલાજન થયાના સમાચાર જ્યારે રશિયન ચિત્રકાર કાન્ડિન્સ્કીએ જાણ્યા ત્યારે એ બોલી બોલેલો : "Oh ! then everything is possible." એ જ રશિયાના લેખકે દાસ્તોયેન્સ્કોની નવલકથા 'અર્ધસ' ફેરેમેઝોફ' નું પાત્ર ઈવાન પણ એક વાર આમ જ બોલી બોલેલો : "If God dose not exist, everything is possible" આમ જમાને જમાને સાનવી આ હિંદુગાર કાઢતો રહ્યો છે. કળાના ક્ષેત્રમાં પણ આ જમાનો atomizationનો છે. વિભાજિત કરીને અનિવાર્ય એવા સદ્સમતમ અંશને પામવાનો જમાનો છે. જે પડ તટનું નહોતું તેને તોડી નાખવાનો જમાનો છે, આપણે હવે 'બધું જ શક્ય છે' એવો આનન્દભર્યો સાક્ષાત્કાર કરવો જોઈએ. જર્મન કવિ હોલ્ડરલિને કવિતાને કંડા દહીને જોળખાવી હતી. એમાં રસનાર પોતાને ભૂલી જાય છે. માટે જ એને માનવીની એ સૌથી નિરુપદ્રવી પ્રવૃત્તિ લાગી હતી. પણ જર્મન દ્વિલસક્ક હાઈડેગર કહે છે કે કળા એવી કીડા હરગીઝ નથી. સાચી કવિતા એવું વિશ્વ સ્થાપે છે જેમાં દરેક પોતાને એ જેવો છે તેવો અને એવો શી રીતે થયો તે જાણે છે. દત્તિહાસ અને પરમ્પરા સાથે એને સંબંધ છે છતાં એ માત્ર ઐતિહાસિક પરિબળોની નીપજ નથી, એથી બિલકુલ એમ કહેવું જોઈએ કે દત્તિહાસ જ સૌ પ્રથમ ઇતિહાસને શક્ય બનાવે છે. એજે યોન્ટ્સાં કલ્પકાનું અને રૂપકાનું વિશ્વ ખડું થાય છે. આ પ્રથમ આ વિશ્વમાં ઐતિહાસિક ઘટનાઓ આધાર ધારણ કરે છે, વળી ભાષા એ માનવીના હાથમાં આવેલું સૌથી ખતરનાક કોખર છે, કારણ કે એ જેટલું ગાંઠ કરે છે તેટલું જ ઢાંકે છે. આપણને પરિચિત પરિચિત માનવીએ, માંધગીવાર માનવની બળિ દંડાઈ જાય છે, આખરે એ જ આપણી વચ્ચેથી દરેક વાત જાય છે. આપણને અપરિચિતતામાં દરેકેલીને નિરુપ જગાડીને એ માનવને શોધવાને પ્રેરવા એ કવિતાનું કાર્ય છે, આ કાર્ય એણે એની અદિતીય અને અનુ-નુકરણીય રીતે કરવાનું છે.

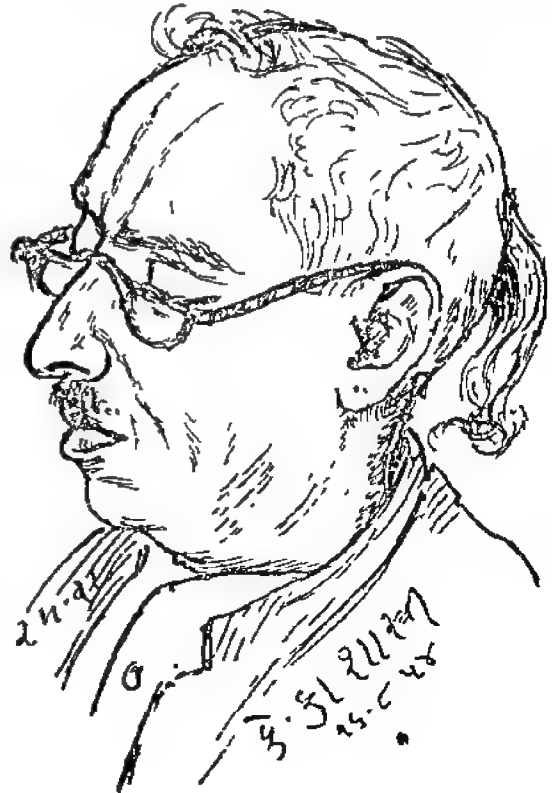
શોધયાત્રા

(સંશોધન : ભાષા સાહિત્ય-ઇતિહાસ પુરાતત્વ : વિભાગના પ્રમુખનું વ્યાખ્યાન) શ્રી કેશવરામ કા. શાસ્ત્રી

ગુજરાતની પ્રાચીનતમ રાજધાનીના અવશેષોની આસપાસ ઊભી થયેલી મધ્યકાલીન રાજધાની જૂનાગઢમાં સ્વરાજ્યના ઉપ કાલે ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના ૧૭ મા અધિવેશન પછી આજ ૨૧ વર્ષ થતા ૨૫ મા સંમેલનમાં 'સંશોધન' કિંવા 'શોધ-વિષય'ને સ્વતંત્ર વિભાગ તરીકે મૂકવાનો કદાચ આ પહેલો જ પ્રયત્ન છે અને એને માટે મારા જેવા એકદેશી સંશોધક ઉપર વિભાગના સંચાલનની જવાબદારી સોંપીને મારું જે ગૌરવ કરવામાં આવ્યું છે તે માટે પરિષદની મધ્યસ્થ સમિતિનો અને એના નિર્ણયમાથી ફલિત થયેલાં નામોમાથી મારા નામને પસંદગી આપવા માટે સ્વાગત સમિતિનો નેટલો આભાર માનું તેટલો જોછો છે. મને એમ લાગે છે કે જૂનાગઢ જિલ્લો-જૂનો સોરઠ પ્રાંત મારી જન્મ-ભૂમિ છે, એમાં મારા જીવનનો ૩૧ મા વર્ષ સુધીનો સમય વીત્યો છે, એ સંબંધે જ સ્વાગત સમિતિએ મને આ માન આપવાનું વિચાર્યું હોય તો મારી એવી ધારણાને નિર્મૂલ તો નહિ જ કહી શકાય.

'સંશોધન' કિંવા 'શોધ' આ ભૂમિમાં કાષ્ઠ નવીન પ્રયત્ન નથી, જ્યારે યુરોપિયન સંશોધકો ભારતવર્ષના ઇતિહાસ અને પુરાતત્વના વિષયમાં આગેફૂચ કરી રહ્યા હતા તે અર્વાચીન આદિકાલમાં જૂનાગઢના જ એક સપૂત ડૉ. ભગવાનલાલ ઈંદ્રજીએ લિપિવિદ્યા અને ઇતિહાસ-પુરાતત્વના ક્ષેત્રમાં ઉચ્ચ કક્ષાની સિદ્ધિઓ હાંસલ કરી હતી. એ આપણા આદિ સંશોધક વિદ્વાન અને એમના જ મંગલ સ્મરણથી અહીં આ આરંભ કરી રહ્યો છું. આજ ટાંકણે સૌરાષ્ટ્રને જ શોભાવી ગયેલા સ્વ. વલ્લભજી હરિદત્ત આચાર્ય, શ્રી. વલ્લેશંકર ગૌરીશંકર જોષા અને સ્વ. ગિરિજાશંકર વલ્લભજી આચાર્યનું, તો ગુજરાતનાં અન્ય ગામોમાથી આવી જૂનાગઢને કર્મક્ષેત્ર બનાવી સંશોધનક્ષેત્રે નાનાં મોટાં પ્રદાનોથી શોભાવી ગયેલા પ્રો. શાપુરજી હોરમસજી હોડીવાલા,

પ્રો. નર્મદાશંકર ભોમીલાલ પુરોહિત અને પ્રો. શંકરલાલ ગંગાશંકર શાસ્ત્રીનું પણ સ્મરણ કરી લઉં છું. અને દક્ષિણાત્ય વિદ્વાન શ્રી દત્તાત્રેય બાળકૃષ્ણ ડિસકનજરને પણ યાદ કરવા જ જોઈયે. આ જ ટાંકણે સૌરાષ્ટ્રના લિન્ન લિન્ન પ્રકારના સંશોધકો સ્વ. જગજીવન કાળિદાસ માટક, શ્રી ધીરસિંહજી ગોહેલ, શ્રી ગોકુલદાસ દ્વારકાદાસ રાયચૂરા, અને મારા આત્મીય સ્વ. ઝવેરચંદ કાળિદાસ મેઘાણી અને શ્રી હરિલાલ રંગીલદાસ માંકડ, અને જામનગરના સુપ્રસિદ્ધ વિદ્વાન રૂઢામહોપાધ્યાય શ્રી. ણથીભાઈ હરિશંકર શાસ્ત્રીને પણ કેમ ભૂલી શકું? મારી પ્રાણરૂપ સ સ્થા ભો. જે. અધ્યયન સંશોધન

વિદ્યાભવનમાં તાલીમ લઈને નીકળી આવેલા જુવાન પુરાતત્ત્વ-શોધકોમાં નામ સ્થાપી ગયેલા ભાઈશ્રી સ્વ. પુરુષોત્તમ પી. પંડ્યા આને પણ આખી સામે તરવરી રહ્યા છે.

આને સૌરાષ્ટ્રના સહસંશોધકોમાં, સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટીના કુલપતિ પ્રો. ડોલરરાય રંજીલદાસ મકંડ અને ઇતિહાસ-પુરાતત્ત્વના ક્ષેત્રમાં ઇતિહાસવિદ શ્રી. શંભુપ્રસાદ હરપ્રસાદ દેસાઈ, મારા સ્વજનો શ્રી. હરિશંકર પ્રભાશંકર શાસ્ત્રી અને ડૉ. હરિપ્રસાદ ગં. શાસ્ત્રી, ડૉ. કૃષ્ણકુમારી વીરજી, અને ભાઈશ્રી મધુસુદન ઢાંકી અને વયોવૃદ્ધ વિદ્વાન શ્રી મણિલાલ વોરાના ચાલુ સંશોધન-કાર્યો વ્યવસ્થિત રીતે બહાર આવી રહ્યાં છે. આચાર્ય શ્રીમતી ડૉ. પ્રિયમાળા શાહ, ડૉ. પ્રવીણભાઈ પરીખ, પોતાના સ્થાન ઉપર રહીને ગુજરાત રાજ્યના પુરાતત્ત્વ ખાતાના નિયામક શ્રી જયેંદ્ર નાથાવટી અને પશ્ચિમ વર્તુલના અધ્યક્ષ ઉત્સાહી કાર્યકર શ્રી. છોટુભાઈ અત્રિના કામે પણ સૌરાષ્ટ્રને યશ અપાવે જાય છે.

સૌરાષ્ટ્ર અતિપ્રાચીન કાળથી ગુજરાતના મુખ્ય વિભાગથી એકાત્મક જ રહ્યો છે. આનર્ત અને સુરાષ્ટ્રની એકાત્મકતા તો સૌરાષ્ટ્રના વાયવ્ય ખૂણે આવેલી દ્વારવતી-દ્વારકાનું પુરાણોમાં ‘આનર્ત-પુરી’ તરીકે પણ નામ જાણીતું રહ્યું છે એનાથી સુસિદ્ધ છે. ‘હરિવંશ’માં જણાવ્યા પ્રમાણે મધુ દાનવે પોતાના જમાઈ હર્ષશ્વને ‘અનૂપ’ દેશ-ભાગથી સુસમૃદ્ધ સુરાષ્ટ્ર બક્ષિસ આપ્યો ત્યારે આનર્ત પણ એના કમળમાં આવી જશે એમ સૂચવેલું, જે સુરાષ્ટ્ર સહિતના ‘આનર્ત’ નો સહેજે ખ્યાલ આપી જાય છે. પ્રો. ડોલરરાય રં. મકંડે સુરાષ્ટ્ર એ આજે જેને ‘સૌરાષ્ટ્ર’ કહેવામાં આવે છે તે અત્યારના જૂનાગઢ જિલ્લાનો પ્રદેશ અને આજના સૌરાષ્ટ્રનો બાકીનો ભાગ યા ઉત્તરભાગ આનર્ત એવો અભિપ્રાય આપ્યો છે તેને પણ નજર બહાર રાખી શકીએ એમ નથી. સ્થાનનો વિસ્તાર કે સંક્રાય જે કાંઈ હોય, આનર્ત અને સુરાષ્ટ્રનો સંબંધ એકાત્મક જ રહ્યો છે એ સત્યને ટાળી શકાય એમ નથી. અને હકીકત તો એ છે કે ગુજરાતનો ઇતિહાસ એટલે જ સૌરાષ્ટ્રનો

ઇતિહાસ. આજે પ્રાગ્-ઇતિહાસ આદ્ય ઇતિહાસ અને ઇતિહાસના યુગોના સર્વાંગીણ ઇતિહાસના મૂળમાં ‘સુરાષ્ટ્ર’ જ પડ્યો છે. પ્રાગ્-ઇતિહાસનાં કેટલાં બધાં સ્થાનો ‘સુરાષ્ટ્ર’માં-આજના સૌરાષ્ટ્રમાં જાણીવામાં આવ્યાં છે. સંશોધનના પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાં આમ ગુજરાતને એનું ભાણું મેળવવામાં આ સૌરાષ્ટ્ર પ્રાચીન જ બની રહ્યો છે.

૧. ભાષા-સંશોધન :

આપણી ભાષા ગુજરાતી ભાષા છે. આપણે આપણા શિક્ષણ, સાહિત્યલેખન, રાજ્યનો વ્યવહાર, વગેરે આદાનપ્રદાનમાં ગુજરાતી ભાષાનું છેલ્લું સવાસો વર્ષમાં માન્ય થયેલું સ્વરૂપ સ્વીકારીને માલિયે છિયે. માન્ય સ્વરૂપ લેતાં આપણે એ સ્પષ્ટ રીતે સમજવાનું છે કે શિષ્ટ પુરુષો આજે લેખન અને વાણીમાં જે સ્વરૂપ પ્રયોજે છે તે આ છે. આનો અર્થ એ છે કે ગુજરાત - સૌરાષ્ટ્ર - કચ્છમાં પ્રવર્તતી સ્થાનિક અને સાતિગત બોલીઓની આગવી લાક્ષણિકતાઓના પાસથી એ વિમુક્ત છે. એ ખરું છે કે માન્ય ભાષા-સ્વરૂપના મૂળમાં પણ હોય છે તો કોઈ એક બોલી જ. અહીં એના ઇતિહાસમાં હું ભિંડો નહિ ભેટડું ; મેં અન્યત્ર સૂચક રીતે બતાવ્યું જ છે. અહીં એટલું જ કહું કે હોપસાહેબે વાચન-માળાઓ તૈયાર કરાવી અને વ્યાકરણની પણ રચના કરી ત્યારે અમદાવાદની એ વખતની ‘ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી’માં બેસી એ સમયની પ્રજાના લાડીલા મનોરંજક કવિ દલપતરામ ડાહ્યાભાઈ ભાષાને ચોક્કસ પ્રકારનો આકાર આપી રહ્યા હતા. શુદ્ધિપ્રકાશ’ માસિક દ્વારા ગદ્યને ઘાટ આપ્યે જતા હતા, અનેક પદો લખીને પણ ચોક્કસ માળખું સ્થાપિત કર્યું જતા હતા. એ જ સમયે સુરતમાં ‘અંડિયો’ નામના સામયિક દ્વારા કવિ નર્મદાશંકર પણ ગદ્ય અને પદ્યને ચોક્કસ પ્રકારની સ્થિરતા આપવા પ્રયત્ન કરી રહ્યા હતા. યોગ જ એવો બન્યો કે અમદાવાદમાં શિક્ષકોને તૈયાર કરનારી મહાઘાગા સ્પષ્ટ અને જેમાં મહીપનરામ, નવલરામ વગેરે દક્ષિણ ગુજરાતમાંથી આવેલા મહાશિક્ષકોને પણ હોપવાચનમાળામાં સ્વીકારાયેલા ઢાંચાની ભાષામાં તાલીમ આપવાનું યયું. પરિણામે કવિ

નર્મદાશંકરનો સુગતી ઘાટ કદી વ્યાપકતા ધારણ કરી ન શક્યો અને કવિ દલપતરામનો ઝાલાવાડી ઢાંચો પ્રાચુર્ય ખતી ગયો. આપણે એ સારી રીતે જાણીએ છીએ કે આકાશેઠકૂવાની પોળ કે લાખા પટેલની પોળના ધુરધર નાગર વિદ્વાનોની સ્થાનિક બોલીનો કોઈ પાસ તાત્કાલીન ચિષ્ટ ગણાતી જતી અને ભવિષ્યમાં માન્યતાની કક્ષાએ પહોંચનારી ભાષાને લાગ્યો નહિ એક ખીલુ પણ વિચિત્ર બન્યું તે એ કે અમદાવાદની તાલીમી મહાશાળામાં તાલીમ પામતા આવેલાઓમાં મોટી સંખ્યા ઝાલાવાડના શિક્ષકોની જ રહ્યા કરતી હતી અને ગુજરાત-સૌરાષ્ટ્ર કચ્છની અને મુઝઈની પણ સરકારી તેમજ ખાનગી શાળાઓમાં મોટા ભાગના શિક્ષકો ઝાલાવાડી હતા. આમ જાણ્યે-અજાણ્યે તળ ઝાલાવાડની બોલીને ઉપસાટ મળ્યો અને કેદ્રમાં ગોઠવાઈ ગઈ એણે જરૂર પડતાં પ્રાતીય બોલીઓમાંથી પણ શબ્દો-રૂઢિપ્રયોગો-કહેવતો જેમ લીધા તેમ વ્યવહારની અનેકવિધતાને પહોંચી વળવા સંસ્કૃત અને અંગ્રેજી ભાષાઓમાંથી, લોકમાં ઉલ્લાસાતેક સૈકાઓથી હરત-ફરતા થઈ ચૂકેલા અરબી-ફારસી-તુર્કી અને ફિરખી-અંગ્રેજી વગેરે ભાષાઓમાંથી પણ તત્સમ અને તદ્દત્ત શબ્દોની ખહોળે હાથે આયાત કરી અને વિદ્વાનની અનેકવિધ શાખાઓ, વર્તમાન પત્રકારત્વ, અદાલતો, તાર-ટપાલ વગેરેને લગતા વ્યવહારોને પહોંચી વળતા આયાત ચાલુ જ રાખી છે.

આપણા વિદ્વાનોને આ જાતની સૂઝ છેક નર્મદાશંકરના સમયથી આવવા લાગી હતી ચોક્કસ પ્રકારના ઉચ્ચારણો લેખનમાં કેવી રીતે વ્યક્ત કરવા એની પહેલી ચિંતા નર્મદાશંકરને થયેલી હતી, તો બીજી પ્રમુખ ચિંતા નરસિંહરાવ દિવેટિયાને થયેલી હતી. ગુજરાતી વ્યાકરણ લખવાના સમય પ્રયત્નો પણ હોપ દાહેમના વ્યાકરણથી કંઈક વિશિષ્ટતાએ થયેલા, પરંતુ ૧૯૪૬માં મારા તરફથી 'ગુજરાતી ક્રમિક વ્યાકરણ, ભાગ નીચે' પ્રતિદ્ધ થયો ત્યાં સુધી ગુજરાતી સ્વાભાવિક ઉચ્ચારણોના વિષયમાં કોઈએ સાધનાની જરા નેટવી પણ ખતાવેલી નહિ; અને છેક આજે પણ આપણા શાળાકીય નાના

મોટા વ્યાકરણોમાં એ વિશે કોઈ પ્રકારની ઝીણવટના દર્શન થતાં નથી. સ્વતંત્ર પ્રયત્નોમાં ડો. ધનુલાલ ન દવે અને ભાદશી ડો. પ્રબોધ પડિતને ફાળે એ માન જાય છે. આ બંને વિદ્વાનો ખનિ પ્રક્રિયાના બિડાણમાં કિતર્યા છે. પ્રસંગવશાત્ આ દિશામાં મારે પણ વિશિષ્ટ રીતે ઝુંકાવવાનો યોગ આવ્યો હતો અને છેક ૧૯૨૮થી આ ક્ષેત્રમાં કામ અને કંઈ મારા મજબૂત પ્રમાણે આપતો રહ્યો ડો. પ્રબોધ પડિતનો 'ગુજરાતી ભાષાનું ધ્વનિસ્વરૂપ અને ધ્વનિપરિવર્તન' ભારે શ્રમપૂર્વક, તદ્દન અર્વાચીન પદ્ધતિએ લખેલો ગ્રંથ છે મહાશાળાના અધ્યાસક્રમની દૃષ્ટિએ મારે 'ગુજરાતી ભાષાનો વિકાસ અને અર્વાચીન ગુજરાતી ભાષાનું સ્વરૂપ' એ મથાળે ગ્રંથ લખવાનો પ્રસંગ આવ્યો ત્યારે સાડાચાર વર્ષ ઉપર ગુજરાતી ધ્વનિપ્રક્રિયાના વિશ્લેષ-પાસ કરીને સ્વરો અને વ્યંજનો વગેરે ઉચ્ચારણો કયા સ્થાનોમાંથી કઈ ઉચ્ચારણપ્રક્રિયાથી વ્યક્ત થાય છે એ વિશે તેમજ ગુજરાતી સ્વરો અને વ્યંજનો કેવી રીતે કિતરી આવ્યા છે એ ખતાવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો હતો.

ધ્વનિતંત્ર વ્યુત્પત્તિ અને વ્યાકરણ આ વિષયોમાં આપણે ત્યાં ગણ્યા ગાઠ્યા કહી શક્ય તેટલા જ વિદ્વાનો છે ડો. હરિવલ્લભ ભાયાણી આ વિષયમાં ભારે શ્રમપૂર્વક કાર્ય કરી રહ્યા છે કિત્તિ ભિન્ન સારવિકોમાં અવાગનવાર એમના લેખો આવ્યા કરે છે. આ વર્ષે જ 'થોડોક વ્યાકરણ નિરાર' એ મથાળે ૧૩ લેખોના સંગ્રહ છપાયો છે તદ્દન વર્ણનાત્મક પદ્ધતિ (descriptive method) નો જ સમાવેશ કરી જીવંત ગુજરાતી ભાષાને જોવાનો એમનો પ્રયત્ન છે પૃથ્વી ઉપરની પ્રાચીન લખાણોમાંથી સ્વરૂપ ભાષાઓને ચોતાને વ્યાકરણ છે સંસ્કૃત ભાષા એક જ સમૃદ્ધ ભાષા છે કે જેને માત્ર વર્ણનાત્મક પદ્ધતિએ મહાપિં પાણિનિએ વ્યાકરણમાં સમગ્ર રીતે જકડી લીધી છે આમાં ભાષાની પરપરા જોવાનો પ્રયત્ન નથી હોતો, કાને જે સંભળાય છે અને એ ૧ જ બળે જે સિપિસ્ય થયું હોય છે તે જ સ્વરૂપના બધારણના પૃથકરણનો કંઈ

પણ પ્રકારના પૂર્વગ્રંથ વિનાનો આ પ્રયત્ન હોય છે. એમાં ખીજી ભાષાઓનો-એક કુળની કે લિન્ન કુળની કે પોતાની સાથે લોહીથી બંધાયેલી બોલીઓનો પણ -‘બોલી’ તરીકે સ્વીકાર નથી હોતો. ભાષાઓમાં બોલીઓનાં તત્ત્વો ન સ્વીકારમાં આવે એવું કંઈ નથી હોતું; પરંતુ એ સ્વીકાર ‘વિકલ્પ’ તરીકે સૂચિત હોય છે, જે વપરાશથી માન્ય કોટિમાં આવી ગયો હોય છે. આપણે ત્યાંનાં છેક હોપ સાહેબથી લઈને લખાયેલાં વ્યાકરણો, બે અપવાદે, બધાં વિવરણાત્મક છે. અપવાદ તે કમગણ્યકર ત્રિવેદીનું ‘બૃહદ્વ્યાકરણ’ અને મારુ ‘ગુજરાતી ભાષાશાસ્ત્ર-ગ્રંથ ૩ ભાગ’નાં ‘પારંપરિક વ્યાકરણ.’ આપણાં વિવરણાત્મક વ્યાકરણોના સંસ્કૃત વ્યાકરણો અને અંગ્રેજી વ્યાકરણોના સંમિશ્રણ જેવાં જ રહ્યાં છે.

ડૉ. ત્ર્યંબકલાલ દવેનો ‘સ્વાધ્યાય’ (સં. ૨૦૨૦-૨૧ સને ૧૯૬૪)ના (૩ ભાગ)માં ‘બોલી અને બોલીવિજ્ઞાન’ આ વિશે પ્રસિદ્ધ થયેલો લેખ આ દિશામાં કામ કરનારાઓ રાટે મારુ માર્ગદર્શન પૂરું પાડે એમ છે. વ્યક્તિગત બોલીઓના વિષયમાં આપણે ત્યાં છટાછવાયા પ્રયત્ન થયા છે. વાઘેરાની બોલી ઉપર ડૉ. દવેના માર્ગદર્શન નીચે એક અધ્યાયકે પ્રયત્ન કર્યો છે. મારા માર્ગદર્શન નીચે મોડાસા કોલેજના હિંદીના અધ્યાપકે ડૉ. લાલશંકર કુ. જોશીએ હુમરપુર-વાસવાડાની ‘વાગડી’ બોલી ઉપર સુવ્યવસ્થિત મહાનિબંધ લખ્યો છે. ખીજા ખીજા પ્રયત્નો પણ ચાલુ છે, પરંતુ આમ કર્યે વર્ષો નીકળી જવાનાં. ગુજરાત પાસે આ દિશામાં ધ્યાન આપી શકે તેવી પાંચ યુનિવર્સિટીઓ છે. હવે તો ગુજરાત પાસે સુવ્યવસ્થિત કાર્ય કરી શકે તેવા ભાષાતત્ત્વજ્ઞો પણ છે. તે તે યુનિવર્સિટી પોતાના કાર્યપ્રદેશને જ પસંદ કરી આ દિશામાં સરળતાથી આગળ વધી શકે, મારી પાસે ડૉ. ત્ર્યંબકલાલ દવેએ સિદ્ધ કરેલી પદ્ધતિની મદદથી તૈયાર કરેલી ‘પ્રશ્નાવલી’ તૈયાર છે. મારા તરફથી સમગ્ર ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર, કચ્છ અને સરહદના પ્રદેશોને ૧૦૮ વિભાગમાં કરી નાખવામાં આવ્યા છે તેવા નકશો પણ તૈયાર કરવામાં આવ્યો છે. સૂચિત સ્થાનો ઉપર જઈ સચવ્યા પ્રમાણે વ્યવ-

સ્થિત નોંધણી તેમજ જરૂરી ટેપ-રેકોર્ડિંગ કરવામાં આવે તો પૂરતી સામગ્રી રળી રહે. પછી તો માત્ર ચાર નિષ્ણાતોની સમિતિ જ પૂરતી છે.

આમ આપણે ભાષા વિશે કરવાનાં કામોમાં ગુજરાતી માન્ય ધ્વનિઓ અને બોલીગત ધ્વનિઓનો અભ્યાસ, ભાષા અને તે તે બોલીનાં વ્યવસ્થિત પારંપરિક તુલનાત્મક અને વિવરણાત્મક વ્યાકરણો, અને માન્ય ભાષા તેમજ બોલીઓનો ઉદાહરણો-પ્રયોગો સાથેનો સંદર્ભકોશ એ મુખ્ય વસ્તુ છે, જેને માટે ભાષા અને બોલીઓની મોજણી એ પ્રાથમિક કાર્ય છે.

૨. જૂના સાહિત્યનું સંશોધન :

ગુજરાતી ભાષાને આઠસો વર્ષની એની સદીઈ પરંપરા છે. ગુજરાતી ભાષાનાં મૂળ બારમી સદીના ખાયાઈ હેમચંદ્રે એમના ‘સિદ્ધ હેમ’ સંસ્કૃત વ્યાકરણના આઠમા અધ્યાયમાં આપેલા પ્રાકૃત ભાષાઓના વ્યાકરણને છેડે અપભ્રંશ ભાષાનું લોકસાહિત્યમાંથી દુહા-શબ્દિત્ય ઉદાહરણ કરીને વ્યાકરણ બાંધી આપ્યું છે તેમ જોવા મળે છે. ગુજરાતી ભાષાએ ‘ગુજર ભાષા’ની સંજ્ઞા પ્રાપ્ત કરી ૧૫મી સદીના લગભગ આરંભના સમયમાં. આ અઢીસો ત્રણસો વર્ષોના ગાળામાં જે કોઈ સ્વરૂપ પશ્ચિમ ભારતવર્ષના વિશાળ ભૂભાગમાં વ્યાપક હતું તેની સંજ્ઞા વિશે વિદ્વાનોમાં મતભેદ છે, મારા મનમાં એ વિશે કોઈ સંદેહ નથી. એ વિશાળ દેશ જ ગુજર્ દેશ હતો. અને ‘ગૌર્-અપભ્રંશ’ હોવાનું ચૌલુક્યોની સાથે વૈમનસ્ય ધરાવનારા ધારાના ભોળે જ કહેલું હોઈ એ નામની પ્રામાણિકતા સંદેહાતીત છે. કર્તલ ટોડે રાજપુતાનાનું નામ ‘રાજસ્થાન’ આપ્યું એના ઉપરથી ગ્રિયર્સને એ ભૂભાગના ભાષાકુટુંબનું નામ ‘રાજસ્થાની ભાષા’ આપ્યું; અને એ પ્રવાહમાં ખંચાઈને છટાલિયન વિદ્વાન ડૉ. તેરિસ્ટોરિએ રાજસ્થાનના ગુજરાત સહિતના પ્રદેશની જૂની ભાષાને ‘જૂની પશ્ચિમી રાજસ્થાની’ કહી તે ભાષા ૧૫ મી ૧૬ મી સદીમાં સાહિત્યનું વાહન હતી, પણ સાથોસાથ એ યુગમાં જ પ્રાદેશિક ભેદો પડી

થુક્યા જ હતા ખુદ તેસ્લિસતોરિએ જ ઉપયોગમાં લીધેલી હાથપ્રતોમાંની પાંચ પ્રતોમાં 'મારવાડી સસ્કાર' કલા જ છે. હકીકત તો એ છે કે ગુજરાતી મારવાડી દૂઢાળી એ ત્રણે ભાષાઓની સ્પષ્ટ જુદી પડી જાય તેવી લાક્ષણિકતા ધરાવતી પ્રતો, એ સમયની મળે જ છે એનો અર્થ બહુ સ્પષ્ટ છે કે ૧૨ થી ૧૪ મી સદી સુધીમાં એકાત્મક સ્વરૂપ ધરાવતી ભાષા ૧૫ મી સદી આમપાસ પ્રાદેશિક બોલીઓના સ્વરૂપમાં પ્રથમ જુદી પડી અને ૧૫ મી સદીથી ત્યાં ઉત્પા તે તે બોલી વિકસતાં એમાંથી ગુજરાતી અને મારવાડી ભાષાએ મોટા પ્રમાણમાં વિકાસ સાધ્યો, દૂઢાળી(જેપુરી)નો વિકાસ અયસ્થ થવાની દૃષ્ટિએ મર્યાદિત રહ્યો, પરંતુ આગળ જનાં તે તે વિશાળ જૂ-ભાગોમાં ગુજરાતી મારવાડી-મેવાડી દૂઢાળી (જેપુરી) મેવાતી અહીરવટી હાડોતી માળવી અને નિમાડી ભાષા કે બોલીઓ ત્યાં ત્યાંની લોકભાષા તરીકે વિકસી આવી કેા ઉમાશંકર જેશીએ તેસ્લિસતોરિની સૂચવેલી 'જૂની પશ્ચિમી રાજસ્થાની' નું 'મારુગુજર' એવું નામ આપ્યું છે હકીકતે તેસ્લિસતોરિ જે ભૂમિકાની વાત કરે છે તે પૂર્વનું આ બધી ભાષાઓના મૂળ મથાળરૂપ એવું 'ઉત્તર ગોર્જર અપભ્રંશ'નું સ્વરૂપ તેને 'મારુગુજર' નામ બધ બેસે બેશક, આ સગાં પશુ 'પશ્ચિમી રાજસ્થાની'ની જેમ જ માની લીધેલી સગા છે સાચી અને ઇતિહાસપુષ્ટ સગા તો 'ઉત્તર ગોર્જર અપભ્રંશ' છે. સ્વ. કેશવ હ દુવે અને એમને જનુસરીને મે પશુ આ હેમચંદ્રથી ૧૫ મી સદીના આરંભ સુધીની ભાષાને 'પ્રાચીન ગુજરાતી', જેને ૫. બેચરદાસજીએ 'જિપતી ગુજરાતી' કહી, અને ૧૫ મી સદીથી ૧૧ મીના પૂર્વાર્ધ સુધીની ભાષાને 'મધ્યકાલીન ગુજરાતી' કહી તે બે સજાઓ પશુ આરોપિત માત્ર છે. જેમ પૂર્વેનું નામ 'ઉત્તર ગોર્જર અપભ્રંશ' છે તે પ્રમાણે 'મધ્યકાલીન ગુજરાતી'ની ઇતિહાસપુષ્ટ સગા 'ગુજર ભાષા' છે ભાલજે એકથી વધુ સ્થાનોમાં આ સગાનો ઉલ્લેખ કર્યો જ છે. અને અર્વાચીન ગુજરાતી ભાષાની તો પ્રેમાનંદે જ 'માધુ નાગદમણ ગુજરાતી ભાષા' એમ

'ગુજરાતી ભાષા' સગા સમર્થિત કરી જ આપો છે

'ગુજર ભાષા'થી ગુજરાતી લક્ષણિકાઓ પ્રમળ રીતે સ્થાપિત થઈ ચૂકી હતી ૧૫મી સદીના આરંભથી જ ઉત્તર સાગ્ર ચારસો વર્ષોનો વિશાળ સમય ગુજરાતી ભાષાના જૂના અનેક સાહિત્ય પ્રકારોના વિકાસથી સમૃદ્ધ બન્યો છે અને છેલ્લા સો—સવાસો વર્ષોએ અગ્રેજી સાહિત્યપ્રકારોના ઉત્તરોત્તર થતા આવતા ગાઢ પરિચયને કારણે અર્વાચીનતર ગુજરાતી ભાષાને આજના જગતસાહિત્યમાં પોતાના અનેક અર્વાચીન સાહિત્ય-પ્રકારોના ખેડાણથી યોગ્ય સ્થાન લાવી આપ્યું છે

ઉલ્લાં પચાસ વર્ષોમાં મધ્યકાલીન સાહિત્યની અધિકૃત વાચનાઓ જરૂર પ્રકાશિત થઈ, પણ એની સખ્યા ઓછી જ કહી શકાય એનાં બે કારણ છે એક તો એ કે એ કામ ભારે સમય અને શ્રમ માગી લે છે, એ આ વિષયની તાલીમની પણ અપેક્ષા રાખે છે, અને એની પાછળ કરેલા શ્રમનું વળતર નજીક છે. અને અત્યાર સુધી કાચા પાકાં જે કોઈ સપાદનો થયા તે અન્યાય સ્વસ્થાઓ તરફથી જ કે જેને પુસ્તકો લાગે ગાળે ખપે તોયે નુકસાનની કાષ્ટ ચિંતા ન હોય એ માટેની રકમો-આ એવી અનામત રકમો હોય તો એના વાળ-માંથી પ્રકાશનો થયા કરે સાહિત્ય એ તત્ત્વકાલીન પ્રજાનું પ્રતિનિધિ છે એ ઐતિહાસિક તરતરક જ સમાન્ય બેદરકારી અનુભવાય છે નરસિંહ મહેતાના આત્મચરિતના જ કાવ્યો, ઉદાહરણ તરીકે, લઈએ તો એમાં નરસિંહના સમયના સમાજનું કેવું સૂચક ચિત્ર ઊભી આવે છે! એ યુગમાં બાતલન એ અત્યંત સામાન્ય વસ્તુ હતી. ખુદ નરસિંહ મહેતાનાં પણ લગ્ન નાની ઉંમરે થયાં હતાં. નરસિંહ તદ્દન રખડુ કે માત્ર સતોમાં ભટકતો જ રહેતો હશે એમ કહી શકાય એમ નથી 'બાઈ મૂને હરિ જેવાની ટેવ પડી' એ હાર માળાના આરંભના પદમાં 'આખા ઘાઠાનો રળી ખપી આવ્યો, ભાલીએ મૂક્યું ન પાણી' એ વાક્ય નરસિંહનું અપભ્રંશમાં પણ કષ્ટિક કામે જવાનું સૂચવે જ છે ભાલીના મહેણાથી નરસિંહ ધર છોડીને તપ

કરવા ગોપાનાથ મંદિરમાં જાય એ પણ એના બેરોજગારપણાનું નહિ, પરંતુ કામ પર જવાનું કહી જાય છે, કામે જવા છતાં, 'રણી ખપી' આવ્યા છતાં પણ લાભીના તરફથી તરછોડાટ અનુભવતાં હજી કિશોર અવસ્થા વટાવતા નરસિંહને લાગી આવે છે. તપનું જે શુભ ફળ મળ્યું હોય તે, પરંતુ પાછો આવતાં ગુણપાડ તો લાભીનો જ માને છે એ એની સ્વયંભૂ વૈષ્ણવતા છે. સાથે રહેવાનું ઠીક ન લાગવાથી પ્રથમ તળાજમાં બુદ્ધિ ઘર લઈ રહે છે અને આમ છતાં ચળભળાટ ચાલુ રહ્યો હશે એટલે જૂનાગઢ આવી નાગરોના વાસમાં જઈ રહે છે. એને પોતાના જ્ઞાતિયંદુઓ તરફથી કનડગતના રૂપમાં કનડગત નથી, પણ ટીખળનો ભોગ બનવાના પ્રસંગ આવ્યા કરે છે. સામળદાસના સગપણનો પ્રસંગ, મામેરાના પ્રસંગે વેવાઈ-વેવાણુ તરફથી કસોટી, અને હૂંડીના પ્રસંગમાં પાણું નાગર લાઈ-ઓનું ટીખળ-આ સૂચક વસ્તુ છે. સાંપ્રદાયિક વિદ્વંસ પણ એ જમાનામાં હતો જ એ મંડળિકના દરબારમાં હારતી કસોટીનો પ્રસંગ કહી બતાવે છે. ગુજરાતી સાહિત્યમાં જ નહિ, ભારતીય અન્ય સાહિત્યમાં પણ ભક્તિની અર્ચિત્ય રીતે ભીડ ભગિયાના પ્રસંગ ખુદ પોતે જ વર્ણવે એવું સાહિત્ય જાણવામાં આવ્યું નથી. નરસિંહ મહેતાની ઉજ્જવળ પ્રતિભા એની ભીડના પ્રસંગોમાં સર્વત્ર પ્રભુકૃતિને તાદશ્યતામાં મૂર્ત કરી આપે છે.

જૂના ગુજરાતી સાહિત્યની-તોંધપાત્ર સાહિત્ય-કારોની પણ અધિકૃત વાચનાઓના ક્ષેત્રે હજી પા પા પગથી જ થઈ કહેવાય. સંપાદનનું શાસ્ત્રીય ધોરણ હજી જોડાયે તેવું નિશ્ચિત થયું નથી, અને તેથી સિત્ત સિત્ત સંપાદનોમાં સંપાદકીય વિભિન્નતા જોવા મળે છે. ડૉ. ઉમાશંકર જોશીના મુખ્ય સંપાદકપણા નીચે પ્રેમાનંદના દશમસ્કંધનો એક ખંડ અને અખેત્રીતા છેલ્લાં વર્ષોમાં પ્રસિદ્ધ થયાં છે. મારા દ્વારા આવાં સંપાદનો ચાલુ છે. ડૉ. શિવલાલ જેસ-લપુરા આ દિશામાં વ્યવસ્થિત કામ કર્યું જાય છે. સંપાદન કૃત્રી રીતે કરવું એ વિષયમાં ૧૯૩૮માં જ્યારે મારા તરફથી 'ગુજરાતી હાથપ્રતોની સંકલિત

યાદી' પ્રસિદ્ધ થઈ ત્યારે એના પ્રાસ્તાવિકમાં નિયમો બતાવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. જનક દવેએ કાર્યસૂત્ર ગૌમાસિક (૧૯૬૭ના અંક ખીજ)માં 'જૂની ગુજરાતી કૃતિઓનું સંપાદન' એ સ્થાળે સચાવિત્વા-રણા કરી છે. આપણી મોટી મુશ્કેલી મધ્યકાલીન ગુજરાતી ભાષાની જોડણીની છે. એકંદરે શુદ્ધ હોય તેવી પ્રતો વિરલ જ હોય છે, વળી લહિયાઓને હાથે ભૂમિકાબેદ પણ થયા કર્યા છે. આ કારણે એક જ કૃતિની એકથી વધુ સળતી પ્રતોમાં એકરૂપતાનો સર્વથા અભાવ જ વરતાતો હોય છે. આમાંથી સંગત નિયમો તારવીને એક ચોક્કસ ધોરણ નક્કી કરવાની પણ અનિવાર્યતા છે. સંપાદકોને તત્ત્કાલીન ભાષા-ભૂમિકાઓનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ હોવો જરૂરી જ છે. આવું ન હોવાને કારણે સંપાદકીય શિથિલતાઓનાં દર્શન દુર્લભ નથી. આપણે ત્યાં દીર્ઘ અનુસ્રવ ધરાવનારા પીઠ સંપાદકો છે તેમના માર્ગદર્શન નીચે વ્યવસ્થિત રીતે પ્રયત્ન થાય તો આ માર્ગ સરળ બને.

અર્વાચીન ગુજરાતી ભાષામાં પ્રચારમાં રહેલા તદ્દસ્રવ અને દેશજ શબ્દો-કયો કયારે અસ્તિત્વમાં આવ્યો એ જાણવું હોય તો જૂની ગુજરાતીની હાથ-પ્રતોનો જ આશ્રય લેવો પડે. એવું કર્યા સિવાય જ આપણે ત્યાં આધિગણિય કરવામાં આવે છે અને તેથી જ શબ્દકોશ નિરર્થક નીવડે છે. દર વર્ષે માત્ર ચાર આંકડાની ઝોઝામાં ઝોઝી રકમ પણ પ્રત્યેક યુનિ-વર્સિટી ફાજલ પાડે તો આ દિશામાં શક્ય પ્રકારની ગતિ સાધી શકાય.

મહાનિબંધો માટે કોઈ એક કૃતિ લઈને એનો સર્વાંગીણ અભ્યાસ સાધવામાં આવે છે તેના મહાનિબંધો દટાઈને પડ્યા રહે છે. મારા એક શિષ્ય ડૉ. ધીરુભાઈ દોશીએ લાલજીનાં ભાવશ્રીતોની અધિકૃત વાચના કર્યું દસથી વધુ વર્ષ નીકળી ગયાં છે; પરંતુ હજી સુધી એણે સૂરનાં તાપના દર્શન કર્યાં નથી. આવાં કારણોને લઈ વિદ્યાર્થીઓ નાસીપાસ થઈ આ પ્રકારના સંપાદન-કાર્યમાં પ્રવૃત્તિ કરતા નથી. આ દિશામાં યુનિવર્સિટીઓએ જ મહાનિ-બંધોના સંપાદનકારને વેગ આપવા પ્રવૃત્ત રહેવું જરૂરી છે. આની પાછળ ખર્ચ પણ કાંઈ નથી અને

યુનિ એને પ્રકાશનગ્રાંથ મળતી હોય છે અને વાપરી ન શકવાને કારણે જપ્ત થતી હોય છે

હાલ તરત હાથ ધરવા જેવા કામોમાં ૧ ગુજરાત, મુબઇ, પૂના, સુરત, પોંડોર, નડિયાદ, વલ્લભવિદ્યાનગર અલિયાગાડા વગેરે સ્થળોના હસ્ત લિખિત પુસ્તકસંગ્રહોમાં વેર રિપેર પડેલી હાથ-પ્રતોમાંથી તેમજ જૂનાગઢ જેવા સ્થળોનાં ઘરોમાં જ્યાં કયાય પશુ ખૂલે ખાંચે પડી હોય તેવી હાથ પ્રતો મેળવવાને પ્રયત્ન કરી જેઓમાંથી નરસિંહ મહેતાના પદોની નકલ કરી લેવાનું કામ એ સાથે તે તે પ્રતમાં ખીજી અન્ય સહિત્યકારોની પશુ રચનાઓ જેવા મળે તો એ ૧ હાલ સમય પૂરતી યાદીઓ જ કરી લેવાનું કામ આ બેઉ કામો આપણી લિન્ન લિન્ન યુનિવર્સિટીઓએ ઉઠાવી લેવાં જેમણે અહીં નોંધવું જેમણે કે 'હા'સમેના પદો અને હારમાળા'ની ખીજી આગતિ મારા સપાદક ત્વે કાર્નસ ગુજરાતી સભાએ જપાવી છે, ચાતુરીઓ ૧ પશુ અધિકૃત વાચના એ જ સરથાએ મારા માર્ગ દર્શન નીચે શ્રી ચૈતન્યબહેન દિવેટિયાએ સપાદિત કરેલી જપાવી છે 'નરસૈના પદો' મારા સપાદકત્વે અમદાવાદની ગુજરાત સાહિત્ય સભાએ જહાર પાડ્યા છે, અને નરસિંહના 'આત્મચરિતના કાવ્યો' જૂનાગઢની 'શ્રીનગસિંહ મહેતા ચોરા સમિતિ' તરફથી મારા સપાદકત્વે અહીં જ પ્રકાશિત થયા છે ૨ બાલજીની કાદબરીના બે ને ભાગ અને નળાખ્યાનની મારી અધિકૃત વાચનાઓ આવી ગઇ છે એ સિવાયની બાલજીની સગમ રચનાઓનું વહેવામાં વહેલી તકે સપાદકકાર્ન, બાલજીનું લવચીતોનું તો અધિકૃત સપાદન મારા શિષ્ય ડૉ. ધીરુભાઈ દોરીએ એમના મહાનિબધના વિષય તરીકે લેઈ કરી આપેલું જ તેનું પ્રકાશનકાર્ન આપણી યુનિવર્સિટીઓમાંની કોઈ પશુ એક વહેવામાં વહેલી તકે ઉઠાવી લે ૩ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદે પ્રેમાનંદની પ્રામાણિક રચનાઓની અધિકૃત વાચનાઓ સ્વ પ્રેમારામનારબલ પાઠક અને મારા સહુજ્ઞ સપાદકનણે પ્રસિદ્ધ કરવાની યેજના કરેલી અને એના કનસ્વરૂપે ચંદ્રાસ-સુધ-વ-અતિનન્નુ અખ્યાનોની વાચનાઓનો એક ગ્રંથ

પ્રસિદ્ધ થયો ખીજા ગ્રંથ માટે હું ડી-વિવાહ-શ્રાદ્ધ-મામેર નક્કી થયેલા આમાંના ત્રણ કાવ્યો જપાઈ પશુ ગયા, પરંતુ પ્રેસ જ બંધ થતા કાર્નએ જેરવલે પડ્યા મામેરુ શ્રી ચૈતન્યમાળા દિવેટિયા દ્વારા સપાદિત કરાવી કાર્નસ સભા દ્વારા પ્રસિદ્ધ કરા યુ આ ચારેનું સપાદન તૈયાર છે અને ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ જ એ તરત પ્રસિદ્ધ કરે એ જરૂરી છે પ્રેમાનંદના દશમસ્કંધનું વ્યવસ્થિત પ્રકાશન ગુજરાત યુનિવર્સિટી કરી રહી છે એક ભાગ રત અખ્યાનો શ્રી ઉમશંકર જોશી અને ડૉ. હ ચુ ભાવાણીએ સપાદિત કરેલો પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂક્યો છે અને ખીજા ભાગનું-પ્રેમાનંદે જ્યાં 'કુમ્ભિર્ગુહરણ'ના પ્રસંગ સુધીનું અપૂર્ણ રાખ્યું છે ત્યાંસુધીનું કામ ચાલુ છે અને એક વર્ષમાં આપણી સમક્ષ આવી જશે 'સુદામાચરિત'નું સપાદન કરી મા ૧ તરફથી કાર્નસ સભાને પ્રકાશન માટે સોંપવામાં આવ્યું છે 'નળાખ્યાન'ની શાળાકીય વચના આ વર્ષે જ ડૉ. શિવલાલ જેસલપુરાની સહયોગી અમારા સપાદન તરીકે જપાઈ છે, અને એની અધિકૃત વાચના મારેની સામગ્રી મારી પાસે તૈયાર છે બાકીની રચનાઓનું મમ, મારી ભાવના એવી છે કે ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદની યોજના પ્રમાણે, મારા તરફથી તૈયાર થાય છે તે માળામાં પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે ૩ ત્રીજું મહત્વનું કાર્ન દયારામની રચનાઓનું- એની ગુજરાતી રચનાઓનું તરત હાથ ધરવું જેમણે આમાંથી એના જ હસ્તાક્ષરનાં પ્રત ઉપરથી 'રસિકવલ્લભની વાચના મારા તરફથી તૈયાર થયેલી ગુર્જર ગ્રંથરત કાર્નલિપ્ત-અમદાવાદ તરફથી પ્રસિદ્ધ થઈ છે દયારામના શિષ્ય રણુછોડ જોશીના પ્રપૌત્ર અને દયારામની રચનાઓના એક સમર્થ અભિસક અધ્યા જીવણુનું લછગનવાલ જોશી એમના મહાનિબધના વિષય તરીકે દયારામનું પદ-ગરખી સાહિત્ય મોટા ભાગની દયારામના જ હસ્તક્ષરમાં પ્રાપ્ત થતી એમની માનિફેસ્ટ પ્રતોમાંથી તેમજ એમની માનિફેસ્ટ ખીજા નડિયાદને હાથે નકલ થયેલી અને ખીજા સપ્રદોમાં સચવાયેલી પ્રતોની મદદથી સપાદિત કરી રહેલા છે તે મનુર થતા જ એના પ્રકાશનની વ્યવસ્થા થવી જેમણે

અમદાવાદની ગુજરાત સાહિત્ય સભાએ દયારામની વ્રજ ભાષામાં રચાયેલી ‘અનુલવમંજરી’ના પ્રકાશનથી એનો આદર કર્યો છે. દયારામની વ્રજ ભાષાની રચનાઓના પ્રકાશનની જવાબદારી ગુજરાત યુનિવર્સિટીએ ઉઠાવી છે અને ડૉ. અંબાશંકર નાગર અધ્યા. જીવજીવલ જોશીની સહાયથી એ દિશામાં આગળ વધી રહ્યા છે. આ વ્રજ કામોને તરત અગ્રતા આપવાની હું જરૂર જોઉં છું.

લાલભાઈ દલપતભાઈ સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિર-અમદાવાદ જૈન રચનાઓના પ્રકાશન તરફ ધ્યાન આપી રહી છે અને ડૉ. શિવલાલ જેસલપુરા લાવણ્યસમયની કૃતિઓ એ દ્વારા પ્રકાશિત કર્યે જાય છે. સ્વતંત્ર પ્રકાશન પણ ડૉ. જેસલપુરા કર્યે જાય છે.

આ પૂર્વે ધ્યાન દોર્યું છે તે પ્રમુખ ગુજરાતી ભાષાનો સંદર્ભ શબ્દકોશ તૈયાર કરવાને માટે આ. હેમચંદ્રની અપભ્રંશ રચનાઓથી લઈ વિકસી આવેલા ‘ઉત્તર ગૌર્જર અપભ્રંશ’ની રચનાઓ, ૧૬મી સદી લગભગથી શરૂ થયેલી ગુજરાતી સંપૂર્ણ લાક્ષણિકતા ધરાવતી ‘ગુજર ભાષા’ની રચનાઓ, અને લેખનમાં પણ સંપૂર્ણ રીતે અર્વાચીન ભૂમિકાને સ્વીકારી રાખતી છેક દયારામ અને છોટામ સુધીની રચનાઓના પરીક્ષણની ખાસ જરૂર છે. આ દિશામાં હજી આપણે પા પા પગલી પણ માંડી નથી. ‘લગવદ્દગોમંડળે’ એના નવ મહાકાવ્યગ્રંથોમાં કાવ્યો મસાલો જરૂર આપ્યો છે. પરંતુ એમાં મુદ્રિત સાહિત્ય જે કાંઈ મળ્યું-સાચું ખાટું-તેની સહાય લેવામાં આવી છે, તે તે શબ્દના જાણીતા એકથી વધુ અર્થો પણ નોંધ્યા છે, પણ ક્રમિક અર્થવિકાસની ઐતિહાસિક પરંપરાનો એમાં સ્પર્શ સુધ્ધા નથી. ગુજરાત વિદ્યાપીઠનો એ દિશામાં પ્રયત્ન સર્વજનપ્રિયમાં આવ્યો છે, પરંતુ પૃથ્વીભૂમિકાના અભાવે એ પ્રયત્ન ફલદાયક નીવડવા વિશે શંકા રહે છે. અને વ્યુત્પત્તિકોશ પણ ત્યારે જ સિદ્ધ થઈ શકે કે જ્યારે છેલ્લાં આઠસો વર્ષોની પરંપરા એના સંપાદકોની આંખ સામે સૂર્યના પ્રકાશની જેમ પ્રકાશી રહી હોય.

અને ગુજરાતી ભાષાના વ્યાકરણની પાછળ પણ આ સુઝીઈ પરંપરા પડી છે તેનો ઉપયોગ

એના સુવિશદ ‘પારંપરિક વ્યાકરણ’માં થવો જોઈએ. મારા તરફથી એની પ્રામાણિક પદ્ધતી સ્થાપવાનો ‘ગુજરાતી ભાષાશાસ્ત્ર-ગ્રંથ ડા. જી’ માં પ્રયત્ન થયો છે, જેમાં મુદ્રિત ગ્રંથોનો જ સહારો લેવામાં આવ્યો છે. એનો અધિકૃત પ્રયત્ન તો દેદાયેલા દયાયેલા પડેલા હસ્તલિખિત ગ્રંથોની સહાયથી જ પ્રમાણિત થઈ શકે.

૩ ઇતિહાસ-સંશોધન :

આરંભમાં જ ખતાવ્યું છે તે પ્રમાણે ગુજરાત પાસે એના પ્રાગૂ-ઇતિહાસ આદ્ય-ઇતિહાસ અને ઇતિહાસના યુગોની સુઝીઈ પરંપરા પડી છે. ડૉ. હસમુખ ધી. સાંકળિયાની મંડળી દ્વારા સાબરમતીની ખીણમાં લાંબજીવમાં કરવામાં આવેલા સંશોધનોએ લાખથી વધુ વર્ષો ઉપર આ ભૂ-ભાગમાં પણ આદિ માનવ હોવાનો સગડ મેળવી આપ્યો છે. આ તો પાશીરામાં પહેલી પૂર્ણીનું ટાયકું જ માત્ર છે. તળ-ગુજરાતનો સત્ર મધ્યભાગ સમુદ્ર અને સૌરાષ્ટ્ર કચ્છની સહિયારી સીમા સુધીનો ઘણો જાંડે સુધી રેતી અને માટીથી દબાયેલો છે એટલે ખાસ કરી એની સ.જરમતી શેઠી વાતક મેંચો મહી વિશ્વામિત્રી નર્મદા તાપી એ નદીઓ સુધીના પ્રદેશોમાં નદીઓનાં ખેડિ બાળુનાં ભાઈઓ અને કાંઠાઓના ભૂભાગોમાં સંશોધનને વિપુલ પ્રમાણમાં અવકાશ છે. એના ભૂસ્તરીય થરોમાંથી ઘણું ઘણું મળી શકે એમ છે. ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર, કચ્છના પથરાળ પ્રદેશોમાં પણ એક ઉર એક થરો કાળના અમાપ અંતરાલમાં જમતા રહ્યા છે તેણે પણ મહત્ત્વનાં રહસ્યો ખુલ્લાં કરી માનવ-વસાહતોની પૂર્વે એતન પશુઓ વગેરેના અશ્વાવશેષોના બળે ભૂભાગની સજાતાનો સગડ આપ્યો છે. અતિ પ્રાચીન કાળનો ભારતવર્ષના ભૂભાગને પ્રનાણિત કરતો મોંઘવાણાનો પ્રદેશ, ઓસ્ટ્રેલિયા, દક્ષિણ ધ્રુવના પ્રદેશ, આફ્રિકાના પ્રદેશ અને દક્ષિણ અમેરિકાના પ્રદેશ સાથે એકાત્મક હોતો, એ સિદ્ધાંત તો જાણીતો છે. છેલ્લા પખવાડિયામાં અમેરિકા વિદ્વાનોએ દક્ષિણ ધ્રુવપ્રદેશમાં હિપોપોટેમસના અશ્વાવશેષ રુબ્યા છે તે દ્વારા આ સિદ્ધાંતને ભારે મહત્ત્વનું બળ આપ્યું છે. હિંદી મહાસાગર હજી

અસ્તિત્વમાં આવ્યો જ નહોતો તેવો અહીં અખજ વર્ષ ઉપરનો આ ઇતિહાસ છે. એ વખતે દક્ષિણ ધ્રુવના પ્રદેશ પાસેથી પૃથ્વીનું વિપુલવૃત્ત પસાર થતું હતું. પૃથ્વીના અયનચલનની ધીમી પ્રક્રિયાથી વિપુલવૃત્ત ઉત્તર બાજુ ખસતું આવે છે. એ જ કારણે ઉત્તર ધ્રુવનો પ્રદેશ પણ વિપુલવૃત્ત નજીકથી ચલિત થતો જ રહ્યો છે. સ્વર્ગીય લોકમાન્ય ખાલ ગંગાધર દીજકે આયેનો ઉત્તરધ્રુવનિવાસ સમર્થિત કર્યો છે એનું રહસ્ય અમેરિકન વાદાનોની ઉપલી શોધથી સ્વતઃ જ સિદ્ધ થઈ શકે એમ છે. યુરલ પર્વતની સુદીર્ઘ તળેદીમાં, ત્યાંથી ખસતા છેક મધ્ય એશિયામાં આયેનો નિવાસ ઠીક ઠીક સમય સુધી રહ્યો હોય તો એ પૃથ્વીની અયનચલનની પ્રક્રિયાથી જ સિદ્ધ થઈ શકે.

‘સૌરાષ્ટ્રની ભૂરતરરચના’ અને સૌરાષ્ટ્રના પાપા-જીયુજો વિશે પણ ડૉ. હસમુખ સાંકળિયાના ‘પથિક’ ના ૧૯૬૮ના ‘સૌરાષ્ટ્રના ખાસ અંક’ (જુલાઈ-ઓગસ્ટ)માં લેખો પ્રસિદ્ધ થયેલા છે તેમાં પણ સૌરાષ્ટ્રના આદિ માનવનો ખ્યાલ આપવાનો પ્રયત્ન નેવા મળે છે.

કચ્છના જુઝાગના આદિ માનવ વિશે પણ ડૉ. હસમુખ સાંકળિયાએ ઠીક ઠીક માહિતી એકઠી કરી આપી છે. ગયે વર્ષે જ ‘પથિક’ના (ઓક્ટોબર ૧૯૬૯ના દિવાળીના) અંકમાં ‘કચ્છમાં આદિ અસ્મ-યુગ’નો અભ્યાસપૂર્ણ લેખ છપાયો છે તેમાં એમણે ‘અણુએકયા’ કચ્છના પ્રાચીનતમ યુગમાં ડોકિયું નાખવાનો પ્રયત્ન પ્રયત્ન કર્યો છે એનું સ્થાન જ માત્ર અહીં બસ છે.

આપણે આટલે જાડે કર્યા જઈયે ? છેલ્લાં ચાર-પાંચ હજાર વર્ષોનો આપણો ગ્રામ્ય-ઇતિહાસ પણ આપણે ત્યાં એટલો જ સમૃદ્ધ છે. પંજાબમાં હડપ્પા અને સિંધમાં મોહેં-જો-દડોનાં સ્થાનોનાં ઉત્ખનનોથી એ બુભાર ઉપર સિંધુ સ્થળતા અને સંસ્કૃતિની સમૃદ્ધ વસાહતોનો ઇતિહાસ ઉઠેલાયો. એની જ પરંપરા ભારતવર્ષનાં અન્ય સ્થાનોમાં હોવી તો જોઈયે જ, પરંતુ કર્યા ? એનો તાણો

સૌરાષ્ટ્રમાં ખેંચાયેલો મળી આવ્યો. સુરેન્દ્રનગર જિલ્લાના લીંબડી તાલુકાનું રંગપુર, રાજકોટ જિલ્લામાં ભાદરકાંઠે રોઝડી, જામનગર જિલ્લામાંનું લાખાખાવળ, એની નજીકનું અમારા, પ્રભાસપાટણ નજીકનું ‘નગરા,’ અને છેલ્લે સૌરાષ્ટ્ર યુજરાતના ભૂલાગોની સંધિએ આવેલું લોથલ એ વગેરે સ્થાનોમાં એ પરંપરાનો સ્પષ્ટ અને સ્પષ્ટ પ્રકાર મળી આવ્યો છે. વધુ શોધોએ કચ્છમાં તો મોટી સંખ્યામાં આ પરંપરાના સ્થાનો મેળવી આપ્યાં છે. દેસળપાર, ગૂંતળી, ડેરાસી, સુરકોટડા, પાણ મઠ, લાખાપર, ખારીકાખંડા, ખીરવાડા ખેતર, ઝાંધર, કોટડા આ સ્થળોનું ચોક્કસ ઇત્ખનન થયું છે અને એણે સિંધુ સંસ્કૃતિના ઉત્તર કાળની પરંપરા સાંચવી રાખવાનું બતાવ્યું છે, કચ્છમાં ખીજાં પણ સ્થાનો મળી આવે એમ છે. કચ્છના મારા છેલ્લા પ્રવાસમાં નખત્રાણા તાલુકાના નવા ખિરસરા ગામ નજીક ‘મઢવાળી વાડી’ નામના સ્થાનમાં ત્યાં નીકળેલા શંકુ આકારના એક પથ્થરની લાગ મળતાં એ જોવાનો અચાનક જ યોગ મળ્યો. ત્યાં જતાં માલૂમ પડ્યું. એ તો માટીમાં દમાઈ ગયેલા કિલ્લાની દીવાલોના અવશેષો અને હડપ્પાકલીન સંધિદ્ર મૂત્તાવો (perforated jars)ના ઠેર ઠેર પડેલા અવશેષો. અંદાજે ૨૦૦૦ x ૧૦૦૦ ફૂટના વિસ્તારના આ કિલ્લાની અંદરની જમીન જાંચી છે, જ્યારે બહારની જમીન છ સાત ફૂટથીએ વધુ નીચી છે. બહાર ખેતર કરવાને માટે એક સ્થળે માટીના બહારના ઢાળ ખોદી કાઢવામાં આવ્યા છે, જેમાં અગ્નિ ખૂણે દસેક ફૂટની જાંચાઈની દીવાલ, તે નૈર્ઋત્ય પશ્ચિમે બારેક ફૂટની જાંચાઈવાળી દીવાલ નેવા મળે છે. આ દીવાલ બારેક ફૂટ પહોળી અણુ-ધડ મોટા પથ્થરોની બનાવેલી અને બહારની જમીનથી પણ દસેક ફૂટ નીચે પથ્થરની લાઈ સુધી ગયેલી, નજીકનો કૂવો જોતાં જણાયેલી, નેવામાં આવી. અમારી જાહેરાત પછી યુજરાત સરકારના પુરાતત્ત્વ ખાતાએ પણ પ્રતિનિધિ મોકલી એ સ્થાનની તપાસ કરાવી છે અને અમારા નિષ્કૃપિત પ્રમાણિત કરી આપ્યો છે. દેસળપુર ગૂંતળી અને કોટડા પણ

પણ અમારાં જોયેલાં છે; એ ખેડ કરતાં આ સ્થાન વધુ મોટું છે અને જોડતોના જણાવ્યા પ્રમાણેના કિલ્લાની દક્ષિણ બાજુએ આવેલા પહાડો અને કિલ્લાની વચ્ચેના માઇલ જેટલા વિસ્તારમાં નીચે મકાનોના પાયા અને રસ્તાઓ જાણવામાં આવ્યા છે. અમને આશા છે કે આનું વ્યવસ્થિત ઉત્ખનન કરવામાં આવે તો ઊંડાંએ મુદ્રાઓ જેવા સૂચક પદાર્થો પણ નીકળી આવે.

આમ સૌરાષ્ટ્ર કચ્છમાં સિંધુ સમ્પત્તા અને સંસ્કૃતિની પરંપરા પણ મોજૂદ પડી છે. અને આઘ-ઈતિહાસયુગ તો આર્ત સુરાષ્ટ્ર અનૂર માહિષક કચ્છ આલીરનો સજીવ ક્ષાટિનો પડ્યો છે. સજીવ ક્ષાટિનો એ દષ્ટિએ કે વૈદિક સંહિતાઓથી લઇને દસમી પારમી સદી સુધીમાં રચાયેલાં પુરાણો સુધીમાં અનેક કથાનકો સંઘરાયેલાં પડ્યાં છે તેમાં આઘ-ઈતિહાસયુગના તાણાવાણા જેવા મળે છે. પ્રમાણની દષ્ટિએ વિચારતાં ગ્રંથની જેટલી પ્રાચીનતા તેટલી સ્તરની નિકટતા. મનુસ્મૃતિ અને મહાભારત રામાયણ હરિવંશ મત્સ્ય વાયુ બ્રહ્માંડ વિષ્ણુ ભાગવત વગેરે પૌરાણિક ક્ષાટિના સાહિત્યથી સ્વતંત્ર સાહિત્યમાં યાસ્કનું િરુક્ત, પાણિનીય અષ્ટાધ્યાયી વ્યાકરણ, મહત્વના પ્રાચીન સૂત્રગ્રંથો આમાં ઉપયોગી થઇ પડે છે. ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યથી સૌરાષ્ટ્રનો ઇતિહાસયુગ શરૂ થતો હોય કૌટિલ્યના અર્થશાસ્ત્રને આપણે આઘ-ઈતિહાસયુગને માટે ઉપયોગી ગણતા નથી.

વૈદિક સાહિત્યમાંથી આ ભૂમિ સાથે સંબંધ ધરાવતા હોય તેવા ત્રણ જ નિર્દેશ છે. ઋગ્વેદના ખીજા મંડળના તેરમા સૂક્તની આઠમી ઋચામાં ‘ઊર્જ્યંતી’ નજીક ઇંદ્ર નમુર નામના દાનવને માર્યાનું સૂચવાયું છે. હુડવિગ આ કિલ્લો હોવાનું માને છે. ૨૧, ડા. આનંદશંકર ધ્રુવે આનો સંબંધ ઊર્જ્યંત ગિરનાર સાથે હોવાનો મન આપ્યો છે. સૌરાષ્ટ્રનો પ્રદેશ આર્યોના આગમન પૂર્વે આર્યોતર પ્રળથી વસેલો હતો એ વિષયમાં આજે મતભેદ નથી. યાદ-વાની પૂર્વે આલીરો અર્ધ આર્ય ક્ષાટિના હતા. અને મહાભારત હરિવંશ વગેરેના જણાવ્યા પ્રમાણે આલીરો

સૌરાષ્ટ્રના પ્રદેશમાં પણ પથરાયેલા હતા કે જેવા કચ્છ વાગડના પ્રાચીન આલીર પ્રદેશમાં પણ. આલીરોની પહેલાં અહીં કોણ હતું? સૌરાષ્ટ્રમાં વસતા કોળીઓના પૂર્વજો પુરાણોમાં જણાવેલા કૌલ લોકો ખરા? માર્કંડેયપુરાણમાં દેવીમાહાત્મ્યમાં રાજ સુરથનો કૌલો સાથેનો વિગ્રહ એ કઈ ભૂમિમાંનો? સુરથનો સિંધુ સૌવીર સાથેનો સંબંધ એવું માનવા ન પ્રેરે કે દેશના ‘સુરાષ્ટ્ર’ નામ સાથે ‘સુરથ’ નામને કાંઈ સંબંધ હોય? તો એ આર્યો અને કૌલો વચ્ચેનો, ઇંદ્રે નમુરની હત્યા કર્યા પછીનો, આ એક પ્રાચીનતમ બનાવ સૌરાષ્ટ્રની ભૂમિ સાથે સંબંધ હોય.

ખીજો નિર્દેશ ઋગ્વેદનાં ખિલ સુક્તોમાં સોમેશ્વર અને પ્રાચી સરસ્વતીનો ધ્યાન ખેંચે તેવા છે. સ્વ. રતનભિરાવ જીમરાવે એમના ‘સોમનાથ’ પુસ્તકમાં આ તરફ ધ્યાન ખેંચવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. ખિલસુક્તો કેટલાં પ્રાચીન, એ પ્રશ્ન ઊભો જ છે, પરંતુ મહાભારત રામાયણ વગેરેના માન્ય સમયથી એ સમય પૂર્વનો હોવા વિશે શંકા કરવા જેવું નથી જ.

ત્રીજો સમર્થ નિર્દેશ ઇન્દ્રોગ્ય ઉપનિષદનો ઘોર આગિરસના શિષ્ય દેવકીનંદન કૃષ્ણનો છે. આ નિર્દેશો પછી ઇ. સ. પૂર્વે ૬ ઠી સદીમાં થયેલા મનાતા ‘અષ્ટાધ્યાયી વ્યાકરણ’ના કર્તા પાણિનિનાં સૂત્રોનો તેમજ સૂત્રોને માટે કરેલા ગણપાઠનો અને પાણિનીય ‘શિક્ષા’નો પણ કહી શકાય. વ્યાકરણની પ્રક્રિયાઓની ચર્ચા કરતાં ઉદાહરણો તરીકે અનેક શબ્દો લીધા છે તેઓમાં દેશનામો નદીનામો નગરીનામો વગેરે નોંધાયેલાં છે. નગરીનામોમાં માહિષ્મતી અને વલ્લી ઘણાની નજરમાં આ પૂર્વે આવી ચૂક્યા છે, પરંતુ ‘ગિરનાર’ હજી સુધી કોઈની નજર ખેંચી શક્યું નથી. સૂત્રગ્રંથોમાં બોધાયનનાં ધર્મસૂત્રોમાંનો ‘સુરાષ્ટ્ર’-નો અર્ધ પવિત્ર દેશ તરીકે થયેલો નિર્દેશ જૂના સમયમાં આ ભૂભાગમાં આર્યોતર પ્રળ રહેલી હોવાનું કહી બીજા એમ છે.

ઈતિહાસયુગમાં આવ્યા પછી તો ત્રણ પ્રકારના શુદ્ધ પુરાવાઓનું બગ પ્રાપ્ત કરવાની સરળતા છે : ૧. ઉત્કૃષ્ટ લેખો-એ તાત્રપત્રો હોય, શિલાલેખો

પણ હોય અને સિક્કાઓ પણ હોય ૨ વિધાની
મિનન મિનન શાખાઓના અથો-એ શાસ્ત્ર
અથો હોય ટીકાગ્રથો હોય લલિત સાહિત્યના અથો
પણ હોય, અરે, પુરાણ કોટિના અથો પણ હોય,
તો અનુશ્રુતિઓના બળ ઉપર રચવામાં આવેલા
પ્રમથપ્રગ્રહો અને તત્વારીઓ પણ હોય અને ૩
વિદેશી યાનિઓના હેગલો પણ હોય આપણે ત્યાં
અભિનવ પદ્ધતિએ યુરોપિયન સંશોધકોએ તેમજ
ભારતીય સંશોધકોએ આવા પ્રમાણોને આધારે
ચદ્રગુપ્ત મૌર્યથી લઈ છેલ્લી સદી સુધીનો ઇતિહાસ
સિદ્ધ કરવામાં પહેલાં અને છેલ્લાં સાધનોનો ઉપયોગ
ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં કર્યો છે, જ્યારે વચ્ચેના સાધનોનો
ઉપયોગ લગભગ જ થયો છે એમાં પણ પુરાણકોટિના
અથોની મોટાભાગે ઉપેક્ષા જ કરવામાં આવી છે પુરાણો
ને પણ ઇતિહાસ-વેબનમાં સ્થાન હોવું જોઈએ એ
તરફ કનકતા હાઇકોર્ટના ન્યાયમૂર્તિ પાર્જિટરે ગઈ
સદીના અંતભાગમાં જ્ઞાન દોહું અને એમણે
પૌરાણિક રાજવંશનો નિશ્ચય કરવામાં પૌરાણિક
વૃત્તાંતોનો ઉપયોગ કર્યો આપણે જ્યારે રૂઢપુરાણનું
વાચન કરીએ છીએ ત્યારે માલૂમ પડે તો વિના રહેવું
નથી કે સાતમી આઠમી સદી સુધીના ઇતિહાસની
કેટલીક ખૂટતી કડીઓ પૂરી કરવાનું એનાથી સરળ
બને છે

ગુજરાતનું ખરેખર રૂઢભાગ્ય છે કે અમદા
વાદના અમારા ભોળાભાઈ જેશિંગભાઈ અધ્યયન
સંશોધન વિદ્યાભવનની નવ ગ્રંથોમાં ગુજરાતનો
રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ તૈયાર કરી
પ્રકાશિત કરવાની યોજનાએ ગુજરાત રાજ્યે ખર્ચકારી
વાર્ષિક દેણગી દ્વારા પાંચ વર્ષમાં એનો મોટો ભાગ
સિદ્ધ કરી આપવાની સુવિધા કરી આપી છે ગુજ-
રાતનું પ્રથમ કોટિના ઇતિહાસવિદો પ્રો. રસિકલાલ
છોટાલાલ ખરીબ અને ડૉ. હરિપ્રસાદ ગંગાશંકર
શાસ્ત્રી ગુજરાતના પીઠ તેમજ નવસોહિયા તરિદોની
સેવાઓનો પણ યેગ સાધી એ અથમાળા તૈયાર
કરી રહ્યા છે આવતે વર્ષે એના પહેલાં બે અથા
પ્રસિદ્ધ થશે જ એવી અમને પૂરી શ્રદ્ધા છે આ
રૂઢજે ગુજરાત રાજ્ય, બો જે વિદ્યાભવન અને

એ અથમાળાના સર-પાઠનું કાર્ય સંભાળનારો
બેઉ વિદ્વાનોના જેટલા અભિનંદન કરીએ તેટલા
થોડા છે

એવી જ આનંદની વાત સૌરાષ્ટ્રના સર્વા-
ંગીણ ઇતિહાસની છે સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટીના બહુશ્રુત
કુલપતિ શ્રી ડોહરરાય ૨ માંકડે યોજના તૈયાર કરી
લીધી છે અને ગુજરાતના તરિદોની સાથે આખા માળ
ખાની વિચારણાનું કાર્ય પણ આરંભી દીધું છે,
આપણી પાસે એક મહત્વની મુશ્કેલી પણ છે બો
જે વિદ્યાભવન તરફથી તૈયાર થવાના ગુજરાતના સર્વા-
ંગીણ ઇતિહાસમાં સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છ બંને સમાઈ
જાય છે, અરે ગુજરાતના ઇતિહાસને પ્રાચીન
સૌરાષ્ટ્રનો જ પ્રાગ-ઇતિહાસ અઘ-ઇતિહાસ અને
પ્રાચીન ઇતિહાસ પ્રાચુર્ય છે, એટલે સૌરાષ્ટ્રનો
ઇતિહાસ લખતા નકામું પુનરાવર્તન ન થાય એ
વિશે પણ પૂરી સાવચેતી રાખવાની છે એક વસ્તુ
સ્પષ્ટ છે કે ગુજરાતના સર્વાંગીણ ઇતિહાસમાં
સાર્વત્રિક દષ્ટિ હશે, જે સૌરાષ્ટ્રના ઇતિહાસમાં
સૌરાષ્ટ્ર વિશે કેન્દ્રિત હશે અને તેની નિરૂપણમાં
કે લોક તારતમ્ય રહેય, તેમ મહત્વનું જતું નહિ
કરાય પરંતુ સૌરાષ્ટ્ર પાસે છેલ્લા બાવીસે વર્ષોના
વિશાળ ફલકમાં કેટલીક વિશિષ્ટતા કેન્દ્રિત થઈ શકે
એમ છે આ વિશિષ્ટતાઓ ઉપસાવી શકાશે એના
પ્રાક-મૌહ્યકાલીન શિલ્પ સ્થાપત્ય અને પ્રાજ્ઞીય
હોરેર એવા વિષયો છે કે જે સૌરાષ્ટ્રમાં જ સવિચર
જુદા તરી આવે છે અને છેલ્લા બારસે વર્ષોમાં
તો સૌરાષ્ટ્રમાં નાના મોટા અનેક રજવાડા વિકસ્યાં
છે, જેએને ગુજરાતના સર્વાંગીણ ઇતિહાસમાં
ઉપસાવી શકાય એમ નથી પ્રાગૈતિહાસિક અને
આઘ ઐતિહાસિક સમયની સામગ્રીનું બાથુ સૌરાષ્ટ્ર
પાસે પ્રમુખ પ્રમાણમાં છે જ

ઇતિહાસની ચર્ચા કરતી વેળા સૌરાષ્ટ્રને જ
લગતા બે નજી પ્રશ્નોની થોડી મીમાંસા બઢી કરવી
ઠીક પડશે આપણી સામે દ્વારકા, ગિરિનગર, રૈવતક,
સુદર્શન તળાવ અને પિહારક તીર્થના સ્થાનોના
નિર્ણયનો પ્રત્યેક વર્ષોમાં ઠીક ઠીક ચર્ચા થાય છે
આવા પ્રશ્નોનો નિર્ણય પ્રમાણ-પુરાવાઓની આનુ

પૂર્વીથી જ લાવવાનો હોય છે. આરંભમાં બતાવ્યું તે પ્રમાણે તે તેના નિકટના સમયના પુરાવા પછી પછીના પ્રાપ્ત થતા પુરાવાઓ કરતાં વધુ મહત્ત્વ ધરાવે એ તદ્દન સમજી શકાય એવી વાત છે. ગિરિનગર અને સુદર્શન તળાવનાં સ્થાનોનો નિર્ણય કરવાનું બહુ વિકટ નથી, કારણ કે વિસ્તાર તો નિશ્ચિત જ છે, એમાંથી જેટલો ગણવે એટલું જ વિચારવાનું રહે છે. આ દિશામાં ડૉ. રમણલાલ ના. મહેતા, ડૉ. પ્રિયબાળા જી. શાક, શ્રી. છોટુભાઈ અત્રિ અને મારા તરફથી અમુક ચોક્કસ પ્રકારનાં મંતવ્યો રજૂ કરવામાં આવ્યાં છે. હરિવંશને આજથી બે હજાર વર્ષ પૂર્વેનો ગણિયે તો એ સુરાષ્ટ્રમાં જ કોઈ પહાડની તળેટીમાં 'ગિરિપુર' હર્ષવે વસાવ્યાનું કહે છે. એ પૂર્વે પાણિનિ પોતાના સમયમાં સારી રીતે વ્યાપક થઈ ચૂકેલા શબ્દોને વ્યાકરણની દૃષ્ટિએ વિચારે છે અને એમાં 'ગિરિનગર'નો ઉલ્લેખ કરે છે. રાજસ્થાનમાં પહાડની ધારો વચ્ચેની તળેટીમાં નગરો-ગામો વસેલાં જોવા મળે જ છે. સૌરાષ્ટ્રમાં સૈંધવો-જેઠવાઓની રાજધાની બ્રૂમલી-ધૂમલીની વસાહતનું સ્થાન આપણી સામે છે. આ જોતાં અંદરના પહાડનાં પગથિયાંથી લઈ પશ્ચિમે દામોદર કુંડ તરફની ઘાટીની વચ્ચે સુવર્ણરેખાના કાંઠા મુખીની પ્રમાણમાં ચપટ જમીન પસંદ કરવામાં આવી હોય તો એ અસંભવિત નહિ હોય. ઘાટીના પશ્ચિમ ભાગે દ્વાર ઉપર દામોદર કુંડ અને સ્કંદ-ગુપ્તના ગિરિનગરના પ્રતિનિધિ ચક્રપાલિતે ઈ. સ. ૪૫૭માં કરાવેલું ચક્રભૂત વિજયનું મંદિર એ નગરની પશ્ચિમ સીમા સરળતાથી બતાવે એમ છે. ત્યાંથી બહાર નીકળતાં જ સુવર્ણરેખા, એનો જ ફાંટા વિલાસિની, અને આગળ જતાં હજમના ચોરા નામક કુંડગરની દક્ષિણ હાંસમાંનો વેંકળો-પલાશિની, આ ત્રણે નદીઓના સંગમ પછી એકાત્મક થઈ વહતી સુવર્ણરેખાને આંતરી લઈ સુદર્શન તળાવ અંદરગત મૌર્યના સમયમાં તૈયાર કરવામાં આવેલું હતું. અને ગિરિનગરનો વિકાસ પણ સીમિત ન રહેતાં સુદર્શન તળાવની પશ્ચિમ-ઉત્તરે સુવર્ણરેખાના ખેડ કાંઠે પણ ક્ષત્રપોના સમયમાં વસાહત નિરૂપી હોય. સુદર્શન

તળાવને સંકુચિત કરી સ્કંદગુપ્તના સમયમાં ઇ. સ. ૪૫૫માં ચક્રપાલિતે ઘડેલા પથ્થરેથી નાનો બંધ બંધાવ્યો, જે પણ ભવિષ્યમાં ફરી તૂટતાં ક્ષત્રપકાલીન વસાહતમાં પણ વસવું જોખમ ભરેલું થતાં ભંચાણમાં આવેલા જૂનાગઢના વિસ્તારમાં વસાહત વિકસતી રહી. એને જ કારણે તળેટીનું 'ગિરિનગર' પણ ઉચ્છિન્ન થતું ચાલ્યું અને એણે ભૂજ્યંત પર્વતને જ પોતાનું નામ 'ગિરનાર' આપી દીધું. આ સંભાવના જ છે અને એને પ્રબળ પુરાવાઓની અપેક્ષા નથી એમ ન જ કહી શકાય.

આપણને અત્યારે દ્વિધામાં નાખનારો પ્રશ્ન તો દ્વારકા રૈવતક અને પિંડારકનો છે. દ્વારકાને કોડીનાર પાસે સમુદ્રકાંઠે મૂળ દ્વારકાના સ્થળે કે નજીક પાણીમાં માનવા જતાં 'પિંડારક તીર્થ' ને એના આવેલા સ્થળેથી સૌરાષ્ટ્રના ઉત્તર કિનારેથી લઈ ઉપાડીને દક્ષિણ કિનારે લાવવું પડે છે. ખીજી બાજુ દ્વારકા અને રૈવતકના અતિ ગાઢ સાહચર્યને કારણે દ્વારકાને જૂનાગઢની નજીક મૂકવું ઉપસ્થિત થાય છે, કારણ કે ગિરનારનું નામ રૈવતક પણ જૈન અને જૈનેતર સાહિત્યમાં મળે છે. ભૂજ્યંત રૈવતક અને ગિરનાર એ પર્યાયવાચક નામો, અને પછીથી તો અંદરનો એ ભૂજ્યંત અને ત્રિલેખ સૈલને મથાળે વાઘેશ્વરીના મંદિરવાળો ભેંસલો એ રૈવતક, કારણ કે તળેટીમાં રેવતી કુંડ પણ છે જ. અહીં આપણે મહાભારત વગેરે પુરાણકોટિના સાહિત્યનાં પ્રમાણોનો આનુપૂર્વાની દૃષ્ટિએ વિવેક કરવાનો હોય છે. મહાભારત પ્રમાણે રૈવત કીડાસૈલ માત્ર હતો, જેના ઉપર ચડીને વિહાર કરવાનું તદ્દન સામાન્ય હતું. દ્વારકા-દ્વારવતી ફરતે પાણીથી સુરક્ષિત જ હતી, અને વાદવાસ્થળોને અંતે સમુદ્રે એને પાણીમાં સમાવી લીધી. પેલો દ્વારકાની પૂર્વ-ધ્રુવાને દ્વારકાના જ નિકટવર્તી ભૂભાગમાં આવેલો રૈવતક-નાનો કીડાસૈલ પણ પાણીમાં ગરક થયો. પ્રભાસ પાસે કૃત્તરમર નામક ગિરિ હતો તેનો આજે કોઈ અવશેષ નથી; એ પણ રૈવતકના જેવી જ દશા પામ્યો હોવા વિશે શંકા રાખવા જેવું રહ્યું નથી. અને દ્વારકાની વસાહતની ચારે બાજુ કીડાસૈલો હતા એવું પણ બાણવા મળ્યું છે. આ બધા

પાણીમાં વિદ્યેત યવાની અશક્યતા નથી જ. મહા-
ભારતમાં સમગ્ર દારકાને દુબાડતા હરિમંદિર બચી
ગયાનું કશું મળતું નથી, એ પ્રથમ વાર દેખાય છે
વિષ્ણુપુરાણમાં અને પછી ભાગવતમાં. અહીં આપ-
ણને પ્રમાણની આતુષ્ટ્ય જ આજની દ્વારકાની
વિષ્ણુપુરાણના સમય જેટલી પ્રાચીનતા તો બતાવી
જ નય છે. ડૉ. હસમુખ ધી. સાંકળિયાની આગે-
વાની નીચે દ્વારકાના જગતમંદિરની નિકટમાં કરેલા
ઉત્ખનનમાં બે હજાર વર્ષથી તો એક ઉપર એક
એમ ત્રણ વસાહતો મળે જ છે, એટલે દુબેલી દ્વારકા
અને નવી વસેલી દ્વારકાની નિકટતા પણ સમજી શકાય
એમ છે. આ રથને નિષ્કૃષ્ટ ઉપર આવવાનો કોઈ
પ્રયત્ન નથી. પ્રમાણોનો ઉપયોગ કરવામાં કેવી અને
કેટલી વિવેકબુદ્ધિ વાપરવાની છે, એ બતાવવા પૂરતો
જ આ પ્રયત્ન છે.

અહીં ઇતિહાસની ચર્ચા પૂરતી કરતાં શ્રી. શંભુ-
પ્રસાદ હરપ્રસાદ દેસાઈને અભિનંદન આપવાની તક
હું જતી કરી શકતો નથી. બાર વર્ષ પૂર્વે એમણે
સૌરાષ્ટ્રનો ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ કર્યો હતો. આ દિશામાં
એ એક ગણ્ય ક્રાંતિનો પ્રયત્ન હતો. ગયે વર્ષે જ
એમણે નવેસરથી લખી સૌરાષ્ટ્રનો ઇતિહાસ પ્રજા
સમક્ષ મૂક્યો છે. મારા અભિપ્રાયે એમાં કાચો મસાલો
વિપુલ પ્રમાણમાં ભર્યો છે. સૌરાષ્ટ્રના સર્વાંગીણ ઇતિ-
હાસના લેખનમાં એ ખૂબ ઉપયોગી થઈ પડશે. ફારસી
ભાષા ઉપરનો એમનો કાળૂ મુસ્લિમ તત્ત્વરીખામાંના
ઘણા વિસ્વાદો દૂર કરવામાં ઉપયોગી નીવડ્યો છે.

૪. પુરાતત્ત્વ-સંશોધન :

આજે હવે એ અત્યંત સ્પષ્ટ થઈ ચૂક્યું છે
કે રાજ્યોના વિગત અને રાજ્યોની ઐતિહાસિકતામાં
'ઇતિહાસ' મર્યાદિત નથી રહ્યો; ત્યાં ત્યાંની પ્રજાઓની
સંસ્કૃતિ અને સંસ્કૃતિ વિશેની સર્વાંગીણ માહિતી
એનું નામ 'ઇતિહાસ' છે, અને સર્વાંગીણ માહિતી
કાંઈ ગ્રંથસ્થ જ થઈ હોતી નથી. ગ્રંથસ્થ માહિતીઓ
પણ એટલી અપૂર્ણ હોય છે કે એમાંથી કાંઈ ચત્ત
ચિત્ત ખડું થઈ શકતું નથી. સત્યો ઇતિહાસ તો
બુઝર્મમાં દટાયેલા પડ્યો હોય છે આપણે એનું કે

આ બુઝરતના ઇતિહાસયુગનો આરંભ તો ચંદ્રગુપ્ત
મૌર્યના સમયથી જ. એ પૂર્વેના આઘ-ઇતિહાસ-
યુગ—એનો સમય પ્રાચીનતમ વૈદિક સંહિતા ગાંધે-
દનાં પ્રાચીન મંડલોનો તે—નો સમય જ્યારથી પ્રતિ-
પાદિત કરિયે, વધારે સાચું એ કે પુરવાર કરિયે,
અને એ પૂર્વેનો પ્રાગ્-ઇતિહાસયુગ. આ પ્રાગ્-ઇતિ-
હાસ યુગનો આરંભ તો અનંતકાળમાં પડ્યો છે.
આ પૃથ્વીની સપાટી ઉપર આદિ માનવ ક્યારે હતો.
ત્યાંથી માંડીને આ આરંભ ઇતિહાસવિદો છેક આદિ
માનવનું અસ્તિત્વ પૃથ્વીની સપાટી ઉપર થયું ત્યારથી
ઇતિહાસનો સગડ મેળવવા ઉત્સુક રહ્યા છે. અને
તેથી જ ભૂગર્ભના થરોની તપાસને પણ આજે
ભારે મહત્ત્વ આપવામાં આવે છે. લાખો અને કરોડો
વર્ષ પૂર્વે ચેતન પ્રાણીઓનો વિકાસ થયો એ જાણ-
વાનું ભૂગર્ભમાં દટાયેલા જડ ચેતન પદાર્થોના અસ્તી-
ભૂત થયેલા પદાર્થો (Fossils)થી શક્ય બન્યું છે.
સાગરમંતીની ખીણમાં આજથી ત્રીજા હાથકાના પ્રથમ
પાઠમાં ડૉ. હસમુખ સાંકળિયાની આગેવાની નીચે
ઉત્ખનન વગેરે પ્રકારોથી સંશોધન કાર્ય થયું ત્યારે
આ ભૂમિમાં વસતા આદિ માનવનો સગડ હાથ
લાગ્યો. આ બધી વાતો લાખ—બે લાખ વર્ષ ઉપર
સહેજે જાય છે. અને એ રીતે ભૂમિની વસાહતના
ઇતિહાસના તાણાવાણા મેળવી શકાય છે. એની પાસે
સિંધુ સંસ્કૃતિ અને સંસ્કૃતિના સમયની વાતો કેવી
અર્વાચીન છે એ સમગ્રી શકાય એમ છે. છતાં ભારત-
વર્ષના ભૂતળ ઉપર એ સંસ્કૃતિ અને સંસ્કૃતિનો
ભૂમિની સપાટી નીચે થોડા જ મીટર નીચેથી ખાસ
મળતાં જ આપણા દેશના જ ઇતિહાસની વચ્ચે
પૂરતી કડી જાણવાની—ભારતવર્ષના માની લીધેલા
ઇતિહાસ વિશેની માન્યતાને જુદો વળાંક આપવાની—
દિશા ખૂલતાં પણ ઇતિહાસ-સંશોધકોએ કેવો આનંદ
અનુભવ્યો ! આજે ઇતિહાસના ત્રણ તળકાઓમાં
પ્રાગ્-ઇતિહાસનો આરંભ આપણે માટે તો ત્યાંથી
જ છે એવો સંતોષ લઈ શકાય છે, કારણ કે વર્ત-
માન સામાજિક અને ધાર્મિક ઇતિહાસનાં મૂળ ત્યાં
સરળતાથી પહેંચે છે.

અને ભારતવર્ષના સિંધુ સંસ્કૃતિ અને

સંસ્કૃતિના યુગની પરંપરા ગુજરાત-સૌરાષ્ટ્ર-કચ્છમાં સતત આજ રહી હતી અને એનો સવિશેષ ખ્યાલ આપનારા ઉત્પન્નનોએ આર્થ સભ્યતા અને સંસ્કૃતિનું સંમિશ્રણ તપકાવાર કેમ થતું રહ્યું હતું એ ખતાવી પણ આપ્યું છે. આજે ગુજરાત-સૌરાષ્ટ્ર-કચ્છનો લગલગ સળંગ ઇતિહાસ મેળવવાની એનાથી સુવિધા બિભી થઈ છે. આવાં સ્થાનો સહજ રીતે પણ મળી આવે છે. આ પહેલાં જ કચ્છના નખત્રાણા તાલુકાના નવા ખિરસરા ગામ નજીકની ગઢવાળી વાડીના સ્થાનની અચાનક થયેલી મુલાકાતના ફળ વિશે નિર્દેશ કર્યો જ છે. આપણી પાસે તાલીમ લીધેલા કાર્યકરો પણ છે જ. અમારે માટે તો આનંદની વાત છે કે ભો. જે. વિદ્યાભવન છેલ્લા ત્રીસ વર્ષથી ‘ભારતીય સંસ્કૃતિ’ શાખામાં અનુસ્નાતક વિદ્યાર્થીઓ તૈયાર કર્યો જાય છે તેઓ આ ક્ષેત્રે ગણ્ય કોટિની સેવાઓ આપે જાય છે. એમાંના જ એક શ્રી પુરુષોત્તમ પી. પંડ્યા, જેમણે પ્રભાસપાટણ પાસે હિરણના કાંઠા ઉપર ‘નગરા’ના અવશેષોમાંથી સિંધુ સભ્યતા અને સંસ્કૃતિની કડી મેળવવામાં સફળતા મેળવી હતી તે આજે આપણી પાસે હયાત નથી, જ્યારે શ્રી જયેન્દ્ર નાણાવટી હાલ ગુજરાત રાજ્યના પુરાતત્ત્વ ખાતાના નિયામક તરીકે ફરજ બજાવી રહ્યા છે.

ગુજરાત-સૌરાષ્ટ્ર-કચ્છ પાસે એનાં મંદિરો, વાવો અને જૂનાં મકાનોની, એના સમૃદ્ધ કિલ્લાઓ અને તળાવોની સમૃદ્ધિ ક્યાં ઓછી છે ! અને શુદ્ધ એ તો ભારતવર્ષની અન્ય શુદ્ધઓની સરખામણીમાં પોતાનું સ્થાન માનભરે સાંચવી શકે છે. નજીકનાં જ વર્ષોમાં જોડણ પાસે ખંભાલીડાની શુદ્ધ સ્વ. પુરુષોત્તમ પંડ્યાએ જાણીતી કરી છે. ‘પથિક’ના તંત્રી શ્રી માનસિંહજી ખારડ કચ્છની ભાષા-બોલીઓ, શિલ્પ-સ્થાપત્ય વગેરે ખતાવવાને માટે છેલ્લા ત્રણ વર્ષથી મને કચ્છમાં લઈ જાય છે. અત્યાર સુધીમાં મારા ચાર પ્રવાસ થઈ ચૂક્યા છે. કચ્છના પ્રવાસો ખેડવાનો મારો મુખ્ય આશય તો કચ્છની બોલીઓ અને કચ્છમાં બોલાતી ગુજરાતી બોલીઓનો પરિચય સાધવાનો હતો, પણ એ જ મુખ્ય ન રહ્યું

અને કચ્છના ઇતિહાસ-પુરાતત્ત્વમાં પણ બિંદુ બિંદુ રવાનો યોગ મળતો રહ્યો છે. મારા પ્રવાસોની સંપ્રાપ્તિઓના હેવાલ ગુજરાત સંશોધન મંડળ-મુંબઈના ત્રૈમાસિકમાં અને શ્રી માનસિંહ ખારડના ‘પથિક’ના અંકોમાં આવ્યા કરે છે. આ જ રીતે ત્રણ પ્રવાસ પશ્ચિમ સારાપુના દેહાં ત્રણ વર્ષોમાં ખેડ્યા છે અને એની સંપ્રાપ્તિના હેવાલ પણ ગુ. સં. મંડળના ત્રૈમાસિકના અંકોમાં છપાયા છે. તળ-ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છમાં સંશોધનને મને સોંપાયેલા ચાર વિષયોમાં પણ પૂરતો અવકાશ છે. કચ્છના મારા ત્રણ વર્ષ ઉપરના પહેલા પ્રવાસમાં કચ્છની ટમી-ટમી સદીની કહી શકાય તેવી વાઘમ ચાવડાના પાટગઢની તળભૂમિ અને ઈથી-પમી સદીની કહી શકાય તેવી-એ નગર નજીકની ખોદ્ય શુદ્ધાની જાણકારી સૌથી પ્રથમ પ્રસિદ્ધ કરવા ભાગ્યશાળી થયો. છેલ્લા પ્રવાસમાં, આ પૂર્વે સૂચવાયું છે તેમ, નખત્રાણા તાલુકાના નવા ખિરસરા પાસેથી ગઢવાળી વાડીના સ્થાનની હડપ્પાકાલીનતા શોધી કાઢવાની દેશપુર-ગૂંતળીમાંના ગૂંતળીનગરની પૂર્વ દીવાલના નદીના ભાઠામાં ખીજ-ત્રીજ સદીની એક શુદ્ધ પ્રસિદ્ધ કરવાની, તદ્દન નષ્ટ થઈ ચૂકેલાં ગૂંતળીની તળભૂમિમાં ઢગલા નીચે મકાનનો એક માળ જ શોધી કાઢવાની તક ઝડપી શક્યો. બે વર્ષ ઉપરના પશ્ચિમ સૌરાષ્ટ્રના પ્રદેશમાં ખરડા હુંગરની પશ્ચિમ ખાતુએ રાણપુર નામક જૂની રાજધાની નજીક ધિંગેશ્વર મહાદેવના રૂપમાં ખોદ્ય સ્તૂપ અને એની નજીક પાંચ ખોદ્ય શુદ્ધા શોધી કાઢવાની તક પણ મેળવી શક્યો. આ મારા પ્રવાસોના ફલસ્વરૂપે જ ગુજરાત-સૌરાષ્ટ્ર-કચ્છમાં છેલ્લાં પંદરસોથી સોળસો વર્ષો દરમિયાન થયેલાં મંદિરોનાં શિખરોનો પણ પ્રત્યક્ષ અભ્યાસ કરવાનો લાભ મળ્યો અને શિખરોના નિરનિરાળા ત્રણ પ્રકારે ઉપરાંત મરાઠાઓના આગમન પછી ગોથો પ્રકાર પણ ખેડાગો, તેનો પરિચય આપતા પણ સમર્થ થઈ શકાયું.

ગુજરાત રાજ્યના પુરાતત્ત્વ ખાતાએ પણ ૧૯૬૪ થી ૧૯૬૮ સુધીનાં ચાર વર્ષોનો દેવાલ હમણાં જ પ્રસિદ્ધ કર્યો છે, જેમાં કેટલીક નવી

સંપ્રાપ્તિઓ નોંધવાન છે. ૧૯૬૪-૬૫ના વર્ષમાં રાજકોટ જિલ્લામાં પાળ નામના ગામમાં હડપ્પીય વસાહત, ભાવનગર જિલ્લામાં હાથળ ગામની જૂની વસાહત, ગોડળ પાસેના રોઝડીના હડપ્પાકાલીન ટીબામાંથી સોનાના ૫૨૦ સુકમ પારા વગેરેની સંપ્રાપ્તિ; ૧૯૬૫-૬૬ના વર્ષમાં રાજકોટ જિલ્લામાં જસદણ પાસે અને વલસાડ જિલ્લામાં ઉનાઈ પાસે પદમ ડુંગરીમાંથી બે લાખ વર્ષ જૂના પથ્થરયુગનાં હથિયારો, ગોડળ નજીક રોઝડીના ટીબામાંથી પથ્થરની કુહાડીઓ, રાજકોટ જિલ્લાના પાળ પાસેથી લઘુપાપાલ્યુગના અવશેષો, એ જ જિલ્લાના બાબરા તેમજ આશુદ્ધપુર-ચોટીલા પાસે હડપ્પીય ટીબા વગેરે, ૧૯૬૬-૬૭ના વર્ષમાં વડનગરમાંથી ઇ. સ. ૧૭૦૦ અને ૭૮૯ના બે જોડ પ્રાચીન તામ્રદાનશાસનો, લઘુ જિલ્લાના અધડિયા તલુકાના ઝાંઝપોર ગ્રામે કડિયા ડુંગર ઉપરની પૌદ્ધકાલીન લાગતી સત ગુફાઓ વગેરે; ૧૯૬૭-૬૮માં જસદણના બોરા ગામની ગુફા, બુજ (કચ્છ) નજીક રામપર વેકરાને હડપ્પાકાલીન ટીબો, અને રાજકોટ જિલ્લાના કોટ-ડાસામાંથી તલુકામાં એવો જ ખરેડાનો ટીબો, ઉપરાંત ઇતિહાસયુગના છ જોડલા ટીબાની મોજશી-આ સંપ્રાપ્તિ ઘણી આશા આપનારી છે. સાબર-કાઠા પોલી નજીકના પ્રાચીન મંદિરોના સરકશ્યું કામ પણ નોંધવાન છે. અહીં મ. સ. યુનિવર્સિટીના પુરાતત્ત્વ ખાતાને ન બુધી શકાય. દેવની મેરી, શામળાજી, નગરા, જેખા ધાતવા વગેરેનાં ઉત્ખનનો અને તપાસો ખૂબ જ મહત્ત્વપૂર્ણ નીવડ્યા છે.

ઉદ્ભા ચાર વર્ષોમાં ચાર કૃતિઓ ઇતિહાસને લગતી પ્રસિદ્ધ થઈ છે તેમાં ગયે વર્ષે પ્રસિદ્ધ થયેલ છે તે શ્રી. રા. પ્રસાદે દેસાઈના 'સૌરાષ્ટ્રના ઇતિહાસ' ની નવી પરિમાર્જિત અવૃત્તિ વિશે આ પૂર્વે સૂચન થયું છે. ડૉ. હરિપ્રસાદે શાસ્ત્રીનો 'ગુજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ' અને ડૉ. છોટુભાઈ ર. નાયકના 'મધ્યકાલીન ભારત, ભાગ ૧-૨' એ મહત્ત્વની કૃતિઓની પણ અહીં નોંધ લેવી જોઈએ. અહીં વિનંત્ર લાવે એ પણ ઉમેરું કે 'સૌરાષ્ટ્રની પ્રાચીન નગરીઓ'ની ગ્રંથમાળા તૈયાર કરી એક એક નગરીની સર્વાંગીય અથવા અખતેસરની કહી શકાય તેવી ઇતિહાસિક સંસ્કૃતિક વિગતો આપવાની મારી થેજના છે, જેના ક્ષરવરૂપ 'મંચરોળ-સોરઠ' એ

પહેલો ગ્રંથ બે વર્ષ ઉપર પ્રસિદ્ધ થયો છે. અત્યારે 'ધૃમલી' વિશે લેખનકાર્ય ચાલુ છે. આની પાછળનો મારો આશય ત્યાં ત્યાંના રાજવંશોની તેમજ એ પચકર્મા આવી વસેલી જાતિઓ વિશે પણ પ્રામાણિક ગિતો સાદર કરવાનો છે. અહીં શામળાજી, અમરેલી, દ્વારકા, દેવની મેરી, અને 'નગરા' વિશેનાં ઉત્ખનનોના પ્રસિદ્ધ થયેલા હેતુઓને પણ આપણે જુની ન શકિયે.

ગુજરાતના વિદ્વાનો ઉપરના મારે ક્ષેત્રોના ગણ્યા ગાંઠ્યા જ છે. ગુજરાતી ભાષા અને બોલીઓના ક્ષેત્રમાં ડૉ. ગ્રંથકલાલ ન દવે, ડૉ. પ્રમોદ બ. પડિત, ડૉ. હરિવલ્લભ સુ. ભાયાણી, ડૉ. બોમીલાલ જ. સાહેસરા, અધ્યા. શાંતિલાલ આચાર્ય વગેરે વ્યવસ્થિત કામ કરી રહ્યા છે. મારાથી પણ મારા દ્વારા તેમજ મારા શિષ્યો દ્વારા કરાવી રહ્યો છું. 'સોરઠની બોલી' ઉપર મારા એક અતેવાસી અત્યારે કામ કરી રહ્યા છે. જૂની ગુજરાતી ભાષાના ક્ષેત્રે ડૉ. હરિવલ્લભ ભાયાણી અને મારા અતેવાસી ડૉ. શિવલાલ તુ. જસલપુરા વ્યવસ્થિત કામ કરી રહ્યા છે. ઇતિહાસ-ક્ષેત્રે પ્રો. રસિકલાલ ડૉ. પરીખ, ડૉ. હરિપ્રસાદ ગ. શાસ્ત્રી, એમનો બહે જો શિષ્યવર્ગ, શ્રી કે. લારાય ર. માકડ શ્રી સંભુપ્રસાદ ઉ. દેસાઈ વગેરે વ્યવસ્થિત કાર્યો કરી રહ્યા છે. આ ક્ષેત્રે મારા જળ પ્રભાણીની સેવા આપવાનો મારો પ્રતન પણ ચાલુ છે. પુરાતત્ત્વના ક્ષેત્રે ગુજરાત રાજ્યના પુરાતત્ત્વ ખાતાના નિયામક શ્રી. જયેન્દ્ર નાથાવટી, પશ્ચિમ વર્તુલના શ્રી છોટુભાઈ અનિ એ બેકે વિદ્વાનો સતત સમગ્ર છે. વડોદરા યુનિ. ના ડૉ. રમણલાલ નાગરજી મહેતા ઉત્ખનનના કામમાં સતત લગુ રહ્યા છે, તે ડૉ. હરિનલ ગોંધણી, શ્રી મધુનૂત્તન ઠાકી, શ્રી હરિશંકર પ્ર. શાસ્ત્રી, શ્રી મુકુદ રાવળ વગેરે વિદ્વાનોના પ્રદાન ચાલુ છે. અહીં સમગ્રમાન ગિલ્ડેલેખ કરવાનું ન બૃલિયે કે ડૉ. હસમુખ ધી. સાકળિયા અત્યંત પુરાયુગથી લઈ છેક ઇતિહાસ યુગ સુધીના ઉત્ખનનો અને સંરોધનો પાછળ પોતાનો સમગ્ર સમય આપી રહ્યા છે. સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છના મારા વાર્ષિક પ્રવાસોના ફળ રવ્વર છે, છતાં પણ વ્યવસ્થિત રજૂ થતાં આવે છે. ચારે ક્ષેત્રે પ્રશંતિ થોડાં જાગ પ્રમાણમાં ચાલુ છે એ સારી આશા આપનારી વાત છે. આવા કામો પાછળ રાજ્યનો આશ્રય અને યુનિ. વર્સિટીઓની સહાયોનો પ્રવાહ વહનો રહે તે કામો વધુ ઝડપે આગળ વધે.

ગાંધી શતાબ્દિના આ વર્ષમાં ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદની સ્વાગત સમિતિએ “ગાંધી દર્શન” વિભાગની યોજના કરી તે સહજ અને સુયોગ્ય છે. તે માટે તેમને પ્રથમ હું ધન્યવાદ આપીશ, કારણ કે ગાંધીજીના વિચારો પર મનન કરવાની આજે જેટલી જરૂર છે તેટલી કદી ન હતી.

ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્ય પ્રત્યેનો ગાંધીજીનો અનુરાગ, અને તે ભાષા વાંચનારાઓને કાંઈક આપી જવાની મહાત્મા થવા છતાં તેમણે સેવેલી વાસના અનાસક્તિયોગની પ્રસ્તાવનામાં શબ્દબદ્ધ કરી છે. “ગુજરાતી ભાષાનું મારું જ્ઞાન ઓછું હોવા છતાં તેની વાટે ગુજરાતીઓને મારી પાસે રહેલી જે કંઈ મૂડી હોય તે આપી જવાની મને હંમેશાં ભારે અભિલાષા રહેલી છે.”

માતૃભાષાનો આદર, મહિમા જ એમણે આપણને નથી બતાવ્યાં, પણ પોતાના લેખનદ્વારા ગુજરાતી ભાષાના સામર્થ્ય અને સંયત સાદગીભર્યા સૌંદર્યને સ્થાપિત કરેલ છે તે આપણે સૌ જાણીએ છીએ.

ગાંધીજી સાહિત્યકાર હતા કે નહિ તેની ચર્ચા એમના જમાનામાં પણ સાહિત્યને ટૂંકા અર્થમાં લેનારા ફેટલાક લોકો કરતા અને હજી પણ કોઈકવાર ઊઠે છે. પણ ગુજરાતમાં તેઓ હોત જ નહિ, યા ગુજરાતમાં તેમનું લખવા-બોલવાનું થયું જ ન હોત તો ગુજરાતી સાહિત્ય અને ભાષાનું કાઠું આજે કેવું હોત તે વિચારતાં જ ધ્રારકો પડે છે.

પણ ખુદ ગાંધીજીને પૂછ્યું હોત તો તેઓ તો ગુજરાતી ભાષાના પ્રેમીથી વધારે કરો દાવો ન કરત; તત્વતઃ તેમનો દાવો તો નમ્ર સત્યશોધકનો જ હતો, અને સત્યની શોધ કરતાં ચડિયાતો પુરુષાર્થ પ્રજાજીવનના ઉદય માટે બીજી એકેય નથી જ.

આખરે હરેક પ્રજાની ભાષા તે પ્રજાના પુરુષાર્થ-

માંથી ઘડાઈ હોય છે. મનુષ્યના ચિત્તામાં ઊઠતા ભાવો જે સાહિત્યક ભાષાનું જન્મસ્થાન છે, તે કાં તો તૃપ્ત ભાવોનું પુનર્નિર્માણ હોય અને કાં તો અતૃપ્ત ભાવોનું કલ્પનોત્થ ચિત્રણ હોય.

આમ હોવાથી પ્રજાનો પુરુષાર્થ જેટલો પ્રબળ, ઉચ્ચાશયી અને વ્યાપક તેટલી તે પ્રજાની ભાષા સમૃદ્ધ અને રફાટક ગુણોવાળી બનવાની.

અને ગાંધીજીનો નમ્ર સત્યશોધકનો પુરુષાર્થ એક બીજું પણ વિશેષ લક્ષણ ધરાવે છે, તે એ કે એ પુરુષાર્થ સામૂહિક હતો.

તેઓ માનતા કે “બીજાના જેવું જ મને પણ સડીને ગંધાઈ ઊઠે તેવું ખોળિયું મળેલું છે.” અને બીજાની જેમ જ પોતે પણ ભૂલને પાત્ર છે. આથી જ તે માનતા કે પોતાને માટે જે શક્ય બન્યું છે તે બીજાને માટે પણ શક્ય છે.

આમાંથી તેમના ભારેમાં ભારે પ્રયોગો પણ હંમેશાં સામૂહિક અને અપ્રગટ રાખવાનું વલણ કેળવાયું હતું.

હું જ્યારે ‘પ્રજાકીય પુરુષાર્થ’ ઘબ્દ વાપરું છું ત્યારે આ સંદર્ભમાં વાપરું છું. ભાગ્યે જ બીજા કોઈ મહાપુરુષે આ વસ્તુ ચરિતાર્થ કરી છે.

ગાંધીજી પૂર્વેનાં આપણાં ભાષા, સાહિત્ય અને તેમના આગમન પછીનાં આપણાં ભાષા અને સાહિત્ય વચ્ચે જે યુગપચ્ચત જેવો ફેરફાર દેખાય છે તેનું મારા નમ્ર મતે કારણ ઉપર કશું તે છે. તેમના જમાનામાં ગાંધીજી બોલતા નહોતા-દેશ બોલતો હતો. ગાંધીજી જ પ્રયોગો કરતા નહોતા, દેશ આખો પ્રયોગ-શાળા બની ગયો હતો. તેમનાં અનુભવ-ચેતના વૈયક્તિક નહિ, સામૂહિક બની રહ્યાં હતાં.

આ પ્રયોગોનો પાયો શો હતો? તેની દિશા શી હતી.

ગાંધીદર્શનનો પાયો વ્યક્તિગત અને સામાજિક જીવનની રચના સત્ય અને અહિંસાને વળગી રહીને થાય તે છે. મનુષ્યમાં રહેલ ઇશ્વરી તત્વનો વિકાસ આ સિવાય સંભવિત નથી અને એ તત્વને પિછાણ્યા સિવાય મનુષ્યને શાંતિ મળવાની નથી ગાંધીજી પૂર્વના દાર્શનિકો આ બે ગુણોનો વિકાસ વ્યક્તિગત જીવનમાં થાય તેટલું જ પૂરું ગણતા હતા તેમણે કહ્યું છે :

If non violence could not affect the masses, it is waste of effort for individuals to cultivate it Truth and non-violence are thus no cloistered virtues, but applicable as much in forum and the legislatures as in the market place "

તેમની પૂર્વના વિચારકો આ ગુણો વ્યક્તિઓ આચરી શકે તેમ માનતા પણ ગાંધીજીને તે પૂરતું ન લાગ્યું તેઓ કહેતા 'જૈસા જુગ વૈસા જોગી' પોતાના યુગને ઓળગી જઈને કોઈ ચોગી ન બની શકે. અને બીજું સત્ય-અહિંસા વર્તમાન વચ્ચે ચલાવવાનાં છે બખતરની કસોટી યુદ્ધ છે તેમ આ ગુણોના વિકાસ માટેની કસોટી માણસનું સામાજિક વર્તન એ પાયા પર સ્થિત થાય તે છે વ્યાજ પર બેઠાકુજિ દગી ગાળી શકવાનું ત કાલીન સમાજમાં સ્વીકૃત હોય છે પણ તેમાં અહિંસા કે સત્ય નથી અને જો નથી તો તે પાપ જેડે અસહકાર કરવાની સત્ય અને અહિંસાના ઉપાયકની ફરજ છે અને તેમ ન કરે તો પોતે કોઈક ભ્રમણામાં છે અધમ સમાજમાં ઉત્તમ વ્યક્તિઓનો પરિપાક સંભવિત નથી સત્ય અને અહિંસા જો ગુફામાં વસતા ચોગીઓ માટે શક્ય હોય તો તેમને તેની કિંમત નહોતી તેઓની દૃઢ માન્યતા હતી કે જીવનનાં જ્યાં જ ભેત્રોમાં આ ગુણોનું સાર્વભોમત્વ સ્થાપવું જોઈએ, પછી તે અર્થશાસ્ત્ર હોય, આરોગ્યશાસ્ત્ર હોય કે શિક્ષણશાસ્ત્ર અનાસક્તિયોગની પ્રસ્તાવનામાં કહ્યું છે 'સામાય માયતા એવી હોય છે કે ધર્મ અને અર્થ પરસ્પર વિરોધી વસ્તુ છે વ્યાપાર ઈત્યાદિ લૌકિક વ્યવહારમાં ધર્મ સંવચાય નહિ, ધર્મનો ઉપયોગ કેવળ મોક્ષને અર્થે કરાય ધર્મને

સ્થાને ધર્મ શોભે, અર્થને સ્થાને અર્થ" "મારી મતિ પ્રમાણે ગીતાકારે આ વહેમને દૂર કર્યો છે તેણે મોક્ષ અને વ્યવહાર વચ્ચે આવો ભેદ રાખ્યો નથી પણ વ્યવહારમાં ધર્મ ઉતાર્યો છે જો ધર્મ વ્યવહારમાં ન લાવી શકાય તે ધર્મ નથી એવી સૂચના ખીતામાં છે એમ મને લાગ્યું છે" એ જ પ્રસ્તાવનામાં આગળ સ્પષ્ટ કર્યું છે 'લૌકિક કલ્યાણમાં ભક્ત એટલે વેવલો માળા લઈને જપ કરનાર સેરાકાય કરતાં પણ તેની માળામાં વિશ્લેષ આવે તેથી ખાવા-પીવા વગેરે ભોગ ભોગવવાને સમયે જ માળાને હાથમાંથી મૂકે ઘટી ચલાવવાને સારુ કે દરદીની સારવાર સારુ કદી નહિ"

માણસમાં જે વિષવાદ કે સંઘર્ષ પડ્યો હોય તો તેનો પડછાયો કે તેની આબુબાબુના સમાજમાં પડ્યા વિના રહે નહિ, તેમ જ મનુષ્યની આબુબાબુના સમાજમાં જે વિસવાદ કે સંઘર્ષ પડ્યો હોય તેનો ઓછાપો તે મનુષ્યના ચારિત્ર્ય પર પડ્યા વિના ન રહે સમાજ અને મનુષ્ય બન્ને સંલગ્ન, પરસ્પરાશ્રયી પરસ્પરને ઘડનારા છે

આ વાત સ્વીકારાઈ નહોતી તેથી એક વિસવાદ ચાલ્યા કરતો હતો ગુર્જાઈજી મહારાજનું "ઢોર ગ વાર, પશુ અરે નારી, જે સબ તાડન કે અધિકારી" આ આંતરવિસવાદનો નમૂનો છે આ વિસવાદ ટાળવાના ઉપાયો શોધવામાં નહેતા આવ્યા તેવું પણ નથી સમાજરચના બદલી નાંખો એટલે મનુષ્ય બદલાઈ જશે રાજસત્તા કબજે કરા, તેને પોતાના બાથમાં રખી સમાજમાં ચાલતા હરેક પ્રકારના અન્યાયો દૂર કરા નવા અવિસવાદી માનવોનો જન્મ થશે આ માટે જે હિંસા, કપટ, જુદાણું જરૂરી હોય તે વાપરા કાટાથી જ કાટા નીકળે તેમ કહેવાનું

ગાંધીજી આવાં સરન સૂત્રોની જગમાં ફસાયા નહોતા માણસ તેની સમાજરચના કે અર્થરચનાનું માત્ર પ્રતિબિંબ છે તેવું તેમણે માન્યું નહોતું માણસને મનુષ્યો શીખવો એટલે સમાજ બદલાઈ જશે તેવા વ્યક્તિ-સુધારણાના માર્ગને પણ તેમણે પૂરેા નહોતો ગણ્યો ગાંધીજીએ વ્યક્તિની સ્વસુધારણા કરી કે કરતા કરતા સમાજના દોષો સામે સત્યાગ્રહ કરતાં

શીખવ્યું. કારણ કે માણસ પોતાની જાતને સુધાર્યા સિવાય સમાજને સુધારવા જાય તો દંભ વધી નવો વિસંવાદ જન્મે છે. વાઢકાપમાં વપરાતાં ઓજારો પ્રથમ જનુવિહીન જોઈએ, નહિતર ઓજાર જ જનુ વધારવાનું સાધન બને.

તેમણે સત્ય અને અહિંસાને એક જ સિક્કાની બે અવિભાજ્ય બાજુ ગણાવી હતી. અહિંસા વિનાનું સત્ય તે અહંમન્ય—સ્વસંતુષ્ટ સરમુખત્યારીમાં પરિણમી શકે છે. અહિંસા વિનાનું સત્ય એટલે ઝનૂન. આવા સત્યે અનેક જન ઑફ આર્ક અને અનેક હસ કે ગેલિલિયોના ભોગ રજમાત્ર થડકાર વિના લીધા છે. યુરોપના પ્રોટેસ્ટન્ટ—કેથલિકનાં યુદ્ધો અને ઈકવીગ્રીશનો, કે રશિયા—ચીનની દશકે દશકે થતી પરસ્પરની કતલ કે સફાઈ આની સાહેદી છે. અહિંસા વિનાનું સત્ય છેવટે સ્વકેન્દ્રી સરમુખત્યારીમાં પરિણમે છે. ત્યારે બીજી બાજુ સત્યથી વિખૂટી પાડેલી અહિંસા વેવલાઈ, દંભ કે આત્મપ્રતારણાને જન્મ આપે છે.

દૂધની સફેદાઈ અને સ્વાદ જેમ અભિન્ન છે તેમ ગાંધીદર્શનમાં સત્યઅહિંસાનું મનાયું છે.

આ દર્શન તેને સ્વીકારનારમાં સત્ય ને માટે કેસરિયાં કરવાની શક્તિ અને અહિંસાને કારણે પ્રતિસ્પર્ધાને ચાલવાની વૃત્તિ પેદા કરે છે. સોક્રેટીસની જેમ તે માને છે કે માણસ પાપ કરતો નથી. ભૂલથી દોષ કરે છે. દરેક પાપ તેના આચરનારને અવશ્ય નુકસાન કરે જ છે. પોતાને નુકસાન કરવાનું કોઈ પસંદ કરે નહિ, છતાં માણસ પાપ કરે છે તે શા કારણે? ખોટી સમજ કે અધૂરા જ્ઞાનને કારણે. જે તેને પોતાનું પગલું પોતાને જ નુકસાન કરી રહ્યું છે તેમ ખાતરી થાય તો તે દોષમાંથી નિવૃત્ત થયા વિના ન રહે. આથી તેને કોઈકે ખાતરી કરાવી આપવાની રહે છે કે તેનો દરિદ્રોષ છે. આવી ખાતરી માત્ર દલીલથી ન થાય. દલીલમાં પ્રેમ, સક્રિય પ્રેમ ભળવો જોઈએ. પ્રેમનું પ્રથમ લક્ષણ અમયદાન છે. વિરોધીને અભય બક્ષ્યા પછી જ સત્યાગ્રહ ચાલે છે. આ વાતને આજની સાહિત્ય પરિષદના પ્રસુષે જ પોતાની કાવ્યબાનીમાં જ રીતે કહી છે તેથી વધારે સારી રીતે હું ભાગ્યે જ

કહી શકું !

“હજી ના પાપીને, દિગુણ બનશે પાપ જગનાં લડો પાપો સામે અડગ દિલના ગુપ્ત બળથી. પ્રભો સાક્ષી રાખી, હૃદયભવને શાંત મનડે પ્રતિદેખી કેરું હિત ચહી લડો, પાપ મટશે.”

કવિએ ‘લડો—લડો’ તેમ જ વાર કહ્યું છે. સારથે જ ગાંધીજી મહાન લડવૈયા હતા જ. તેમને લાંબો વખત એકાદ લડાઈ વિના ચેન પડતું નહિ. દલીલમાં તેમનો વિરોધ સમાપ્ત થતો હોત તો તે સુધારાવાદી ગણાત. પણ સક્રિય વિરોધ તેમની નસેનસમાં હતો. આથી ઘણીવાર એક સત્યાગ્રહ પૂરો થયો ન હોય ત્યાં તે બીજે ઉપાડતા.

પણ તેમના સત્યાગ્રહના બે મોરચા હતા. સરકાર સામેનો એક મોરચો અને પ્રજા સામેનો બીજો મોરચો. તેમાંયે બીજો મોરચો તેમને મન અગત્યનો હતો. લોકશાહીમાં સરકાર અગત્યની ન હોય, લોક શબ્દ જ કેન્દ્રસ્થાને હોય તો લોકવર્ગને ઊંચે લેવો તે જ સાચી વ્યૂહરચના છે. લોકશાહીમાં શાહી “શેરો” અને લોક “સબસ્ટન્સ” છે. તેમણે માન્યું હતું: “દૂધમાં જેટલું ફેટ હોય તેટલું જ વલોણામાં નીકળે. એટલે વલોણાનો વાંક કાઢવા કરતાં કેવા કેવા ફેર-ફેરાથી દૂધમાં ફેટ વધે તે તરફ ધ્યાન આપવું જોઈએ.”

તેઓએ જ્યું કે પરદેશી રાજ્ય આપણા લોકોની ફેટલીક ઓળોને કારણે આવ્યું છે અને ટક્યું છે. તાવ તો અંદરના રોગને કારણે છે, એટલે તાવનો સામનો કરવો, તે વધતો ન જાય તે પણ જ્યું. તે માટે તાત્કાલિક ઉપાય કરવા પડે તે કરવા, પણ જે કારણોસર તાવ આવ્યો છે તેને શોધી તેનું નિવારણ કરવાને પૂરી અગત્ય આપવી. આ ઉપાયોને તેમણે રચનાત્મક કાર્યક્રમ નામ આપ્યું અને તેમણે ત્યાં સુધી કહ્યું કે રચનાત્મક કાર્યક્રમનો પૂર્ણ અમલ એટલે સ્વરાજગ્રાહિ. શરૂમાં તેમણે ખાદી, અસ્પૃશ્યતાનિવારણ, રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ અને હિંદુ-મુસ્લિમ ઐક્ય એ ચાર મુદ્દાઓ દેશ પાસે મૂક્યા. અને દેશ તેનો પૂરો અમલ કરે તો “એક વર્ષમાં સ્વરાજ” લવાય તેવી શ્રદ્ધા જણાવી.

પહેલા ત્રણ કાર્યક્રમો આપણે કંઈક પણ કરી શક્યા. બી, ખરબચડી, રૂપરંગ વિનાની ખાદી આપણે પહેરી. પહેરી જ નહિ પણ તેમાં ઘણા ઘણા શુભ જોયા. તે માટે લાઠીઓ ખાધી, જીવજાત્રાઓ કરી. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ સંસ્થાઓ પણ ઊભી કરી અને તે દ્વારા નવા સમાજ માટે, ફેરફાર વધાવી લેનારી આગેવાનોની આછીપાતળી હરોળ ઊભી કરી. જે આંકડા કાઢવામાં આવે તો ત્રીજી ચૂંટણી સુધી આપણી ધારાસભા કે સંસદમાં ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, કાશી અને બિહાર વિદ્યાપીઠના સ્નાતકો ઝળકતા દેખાશે.

અસ્પૃશ્યતાનિવારણના કામે જ દેશના ત્રણ ભાગલા થતા શેકથા હરિજનોને અગ્રિકર કરતયિ ગાંધી અને કેંગ્રેસમાં વધારે વિશ્વાસ છે તેમ એકથી વધારે ચૂંટણીઓમાં તેમણે બતાવ્યું.

પણ હિંદુ-મુસ્લિમ એકથના મુદ્દા પર આપણે મામૂલી કામ કર્યું. તેમાં જોઈએ તેટલી દિલ્લસ્પી સૌએ ન લીધી. તેનાં કારણો પણ હશે જ. પણ ઇતિહાસ કારણોને દાદ નથી દેતો; તે તો કિયાને વશ છે.

પરિણામ વિચ્છેદની હૃદયભાંગતી શોકાંતિકા !

જે દોષ આપણા સમાજમાં હતા, જેનું નિવારણ સ્વરાજનો સ્વાદ થાખવા આવશ્યક હતું, તે આપણે દૂર ન કરી શક્યા અને પરિણામે આજે પણ સ્વાદ વિનાનું સ્વરાજ અનુભવીએ છીએ.

ગુલામી અંગ્રેજોના દોષે આવી છે તેવું સસ્તું વિધાન તો સૌ કોઈ કરતા હતા. પણ ગુલામી સ્વરાજ માટે આવશ્યક ગુણોના અભાવે આવી છે એ ગુણો કેળવ્યા વિના સ્વરાજ આવે નહિ, આવે તો તેમાં સ્વાદ રહે નહિ તેમ કહેનાર તો ગાંધીજી એક જ હતા.

ખલે ખાદીના તાકા લઈ, ગામડાં ધૂમનારા સ્વનાત્મક કાર્યકરો તે દ્વારા આમ અને ભદ્ર વર્ગનું અનુસંધાન કરી દેશનું ઐક્ય સ્થાપતા હતા અસ્પૃશ્ય મનાતા દેશજનોને ભેટી, ભેદની દીવાલોને તે તોડતા હતા.

લોકોને મત મળ્યો તે પૂરું સ્વરાજ નથી.

પણ મત મળ્યો તે સારું થયું છે. પણ તે મંત્રદારા જ દેશનું ઐક્ય પણ થઈ શકે છે અને અન્યેક પણ થઈ શકે છે. પ્રાંતવાદ, ભાષાવાદ, નદીપાણીના ઝથડા શિવસેના, ગોપાલ-કિસાનસેના. વગેરે બધાનો ઉત્પાત સર્જવામાં મતશક્તિનો ફાળો છે જ. કારણ કે આખરે મત તો એક પાછપલાઈનનો નજ છે. તેમાંથી થું વહેશે તેનો આધાર ટાંકીમાં-મતદારના મનરૂપી ટાંકીમાં-ચોકળું પાણી છે, મેલું પાણી છે કે દૂધ છે તેના પર રહેલો છે.

૧૯૩૦માં ઘર છોડીને નીકળ્યો ત્યારે માનતો નેમજ હળુથે માનું છું કે સ્વરાજમાં લોકોને ભૂલ કરવાનો પણ અધિકાર છે, તે જ સ્વરાજની આખરી સાબિતી છે પણ લોકો ભૂલ-દોષ ન કરે, તેમના મનના ટાંકામાં નિર્મળ પાણી પ્રવેશે, મેલું પાણી પ્રવેશ્યું હોય તો પણ તેનો મેલ કલારિનથી કપાઈ જાય તે જેવાની આગેવાનોની-ભણેલાની લોકહિતચિંતકે ની ફરજ છે. તે ફરજ દહાડે દહાડે ઓછી ભગ્નરાય છે અને તેથી મતદાન સંકુચિત પુતિનું મતદાન થતું જાય છે.

સંપૂર્ણ સત્ય અને અહિંસાના વિચારમાંથી એક બીજી ઉપપત્તિ પણ ગાંધીએ આપી છે અને તે વિકેન્દ્રિત સમાજરચનાની. કેન્દ્રિત અને જટિલ સમાજરચનામાં લોકશાહી હોય તોપણ વ્યક્તિ પર-સંચાલિત ખાદું જ બની જાયે. સમાજમાં રહેવા છતાં તે ઐક્યને બદલે એકાકી ભાવ અનુભવશે અને તો આત્માએ “એકોડહ” બહુસ્વામી”ની લીલા જ આનંદ માટે શરૂ કરી છે તેનો અર્થ નહિ રહે. આ ખાલીપણની ભયાનકતાએ દુનિયાના સૌથી સમૃદ્ધ સમાજમાં એલ. એસ. ડી., માલ્ટુરિના જેવા ચિંતને બેઠોય, પરવશ ને ભેજવાબદાર બનાવનારાં માદક દ્રવ્યોનો ફેલાવો કર્યો છે; યુનાયોરોની સંજ્યા વધારી છે અને કેન્દ્રિત ઉત્પાદનવાળું વાજબી વિતરણ પણ વ્યક્તિત્વના સુમેળભર્યા ઉન્મેષ માટે પૂરતું નથી તેમ સાબિત કર્યું છે. ત્રિકાલદર્શી ઋષિની જમ ગાંધીજીએ સમજવેલું જ કે સસ્તા ઉત્પાદનનું ગાંડપણ આખરે માણસને જ સસ્તો કરી મૂકશે. અને તેના કામની સાથે કથા હેતુ કે સાર્થકતાનો અનુભવ નહિ

કરે એટલે ભરથક વિપુલતા વરશે એકઠીપણાનો અનુભવ કરતો થશે.

આનો ઉપાય ઉત્પાદન અને શક્ય હોય તો વિતરણ અને ઉપભોગ પણ નાના ઘટકમાં થવા જોઈએ.

જેમાં બધાંને માણસ ઓળખી શકે તેવડા સમાજમાં તેનો પાયાનો અર્થવ્યવહાર ગોઠવાય તો માણસ શ્રમની સાર્થકતા એટલે સર્જકતાનો અનુભવ કરશે.

આવા વિકેન્દ્રીકરણથી કદાચ ઉત્પાદન થોડું થશે, પણ સરતા ઉત્પાદન માટે જ માણસનો જન્મ નથી થયો. તે જન્મ્યો છે નિજાનંદ માટે. જો તેનો આનંદ જ ખોવાઈ જતો હોય તો તે સસ્તાપણને શું કરવું છે?

યંત્રોનો ગાંધીજીએ નિષેધ નથી કર્યો, તેમણે તેની મર્યાદા વિષે ધ્યાન ખેંચ્યું છે. આ ધ્યાન તેમણે સાચી રીતે ખેંચ્યું હતું તેમ આજ સમૃદ્ધ સમાજ સર્જ્યા પછી વિચારકો સ્વીકારે છે.

પણ ઋષિનો શુનો એ છે કે તે બીજાના કરતાં વહેણું જોઈ જાય છે અને પછી તેનાથી ચૂપ રહેવાનું નથી.

પણ આ વાત કહેનાર કંઈ ગાંધીજી પહેલા જ ન હતા. તેમના કરતાં પારદર્શક રીતે રસ્કિને તે જ્યુ હતું અને તેમના કરતાં વધારે સચોટ કાવ્ય-મય ગદ્યમાં તે વાત તેણે કહી હતી:

It may be proved with much certainty that God, intends no man to live in this world without working. But it seems to me no less evident that he intends every man to be happy in his work. It is written 'in sweat of thy brow' but it has never written in the breaking of the heart thou shall eat thy bread.

It is not that men are illfed but that they have no pleasure in

work by which they make their bread and therefore they look to wealth as only means of pleasure.

Never had the upper classes so much sympathy with the lower as they have at this day and yet never they were so much hated by them.

We have much studied and much perfected of late the great civilized invention of the division of labour. Only we give it a false name. It is not truly speaking the labour that is divided but the men divided into mere segments of man broken into fragments and crumbs of life so that all the little peace of intelligence that is left in man is not enough to make a pin or a nail. But exhausts itself in making a point of a pin, or the head of a nail. Now it is good a desirable thing truly to make many pins in a day. but if we could only see with what crystal sand their points are polished—sand of human soul—we should think, there might be some loss in it also.

And the great cry that rises from all our manufacturing cities louder than their furnace blast, that we manufacture everthing there except man. We blich cotton and strengthen steel and refine sugar, and shape pottery but to brighten, to strengthen, to refine or to form a single living spirit never enters

પહેલા ત્રણ કાર્યક્રમો આપણે કાંઈક પણ કરી શક્યા. જાડી, ખરબચડી, રૂપરંગ વિનાની ખાદી આપણે પહેરી પહેરી જ નહિ પણ તેમાં ઘણા ઘણા ગુણ જોયા તે માટે લાંબીઓ ખાધી, જીવજાતીઓ કરી. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ સંસ્થાઓ પણ ઊભી કરી અને તે દ્વારા નવા સમાજ માટે, ફેરફાર વધારી લેનારી આગેવાનોની આછીપાતળી ધરોળ ઊભી કરી. જે આકડા કાઢવામાં આવે તો ત્રીજી ચૂટણી સુધી આપણી ધારાસભા કે સ સદમા ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, કાશી અને બિહાર વિદ્યાપીઠના સ્નાતકો ઝળકતા દેખાશે

અસ્પૃશ્યતાનિવારણના કામે જ દેશના ત્રણ ભાગલા થતા રોક્યા હરિજનોને આંતરકર કરતારે ગાંધી અને કોંગ્રેસમાં વધારે વિશ્વાસ છે તેમ એકથી વધારે ચૂટણીઓમાં તેમણે બતાવ્યું.

પણ હિંદુ-મુસ્લિમ એકબીના મુદ્દા પર આપણે મામૂલી કામ કર્યું તેમાં જોઈએ તેટલી દિલ્લચસ્પી સૌએ ન લીધી તેના કારણે પણ હશે જ. પણ ઇતિહાસ કારણેને દાદ નથી દેતો, તે તો કિયાને વશ છે.

પરિણામ વિચિત્રની હદવર્તિની ચોક્કસતા !

જે દોષ આપણા સમાજમાં હતા, જેનું નિવારણ સ્વરાજનો સ્વાદ ચાખવા આવશ્યક હતું. તે આપણે દૂર ન કરી શક્યા અને પરિણામે આજે પણ સ્વાદ વિનાનું સ્વરાજ અનુભવીએ છીએ

ગુલામી અંગ્રેજોના દોષે આવી છે તેવું સસ્તું વિધાન તો સૌ કોઈ કરતા હતા. પણ ગુલામી સ્વરાજ માટે આવશ્યક ગુણોના અભાવે આવી છે એ ગુણો કેળવ્યા વિના સ્વરાજ આવે નહિ, આવે તો તેમાં સ્વાદ રહે નહિ તેમ કહેનાર તો ગાંધીજી એક જ હતા.

ખભે ખાદીના તાકા લઈ, ગામડાં ધૂમનારા સ્વનાત્મક કાર્યકરો તે દ્વારા આમ અને ભદ્ર વર્ગનું અનુસંધાન કરી દેશનું ઔક્ય સ્થાપતા હતા અસ્પૃશ્ય મનાતા દેશજનોને ભેટી, ભેટની દીવાલોને તે તોડતા હતા

લોકોને મત મળ્યો તે પૂર્ણ સ્વરાજ નથી.

પણ મત મળ્યો તે સાચું થયું છે. પણ તે મતદારો જ દેશનું ઔક્ય પણ થઈ શકે છે અને અનૈક્ય પણ થઈ શકે છે પ્રાતવાદ, ભાષાવાદ, નદીપાણીના અધઃ શિવસેના, ગોપાલ-કિશાનસેના વગેરે બધાનો ઉત્પાત સર્જવામાં મતશક્તિનો ફાળો છે જ કારણ કે આખરે મત તો એક પાછપલાઈનનો નળ છે. તેમાંથી થી વહેશે તેનો આધાર ટાંકામાં-મતદારના મનરૂપી ટાંકીમાં-ચોકખું પાણી છે, મેવું પાણી છે કે દૂધ છે તેના પર રહેલો છે

૧૯૩૦માં ઘર છોડીને નીકળ્યો ત્યારે માનતો તેમજ હજીયે માનું છું કે સ્વરાજમાં લોકોને ભૂલ કરવાનો પણ અધિકાર છે, તે જ સ્વરાજની આખરી સાબિતી છે પણ લોકો ભૂલ-દોષ ન કરે, તેમના મનના ટાંકામાં નિર્મળ પાણી પ્રવેશે, મેલું પાણી પ્રવેશ્યું હોય તો પણ તેનો મેલ કલારિનથી કપાઈ જાય તે જોવાની આગેવાનોની-ભણેલાની લોકલિત ચિત્તકેની ફરજ છે. તે ફરજ દહાડે દહાડે ઓછી બગ્નરાય છે અને તેથી મતદાન સંકુચિત ગુરિતું મતદાન થતું જાય છે.

સ પુક્ત સત્ય અને અહિંસાના વિચારમાંથી એક બીજી ઉપપત્તિ પણ ગાંધીએ આપી છે અને તે વિકેન્દ્રિત સમાજરચનાની. કેન્દ્રિત અને જટિલ સમાજરચનામાં લોકશાહી હોય તોપણ વ્યક્તિ પર સચાલિત ખ્યાદુ જ બની જાયે. સમાજમાં રહેલા છતાં તે ઔક્યને બદલે એકાકી ભાવ અનુભવશે અને તો આત્માએ “એકોડલ બહુસ્વામી”ની લીલા જ આનંદ માટે શરૂ કરી છે તેનો અર્થ નહિ રહે આ ખાલીપણની ભયાનકતાએ દુનિયાના સૌથી સમૃદ્ધ સમાજમાં એલ. એસ ડી., માન્યુરિના જેવા ચિંતને બેહોરા, પરવશ ને બેજવાબદાર બનાવનારાં માનક દ્રવ્યોનો ફેલાવો કર્યો છે; યુનાયોરોની સંખ્યા વધારી છે અને કેન્દ્રિત ઉત્પાદનવાળું વાજબી વિતરણ પણ વ્યક્તિત્વના સુમેળભર્યા ઉન્મેષ માટે પ્રેરતું નથી તેમ સાબિત કર્યું છે ત્રિકાલદર્શી ઋષિની જેમ ગાંધીજીએ સમજાવેલું જ કે સસ્તા ઉત્પાદનનું ગાંડપણ આખરે માણસને જ સસ્તો કરી મૂકશે અને તેના કામની સાથે કથા હેતુ કે સાર્થકતાનો અનુભવ નહિ

કરે એટલે ભરથક વિપુલતા વચ્ચે એકાંકીપણાનો અનુભવ કરતો થશે.

આનો ઉપાય ઉત્પાદન અને શક્ય હોય તો વિતરણ અને ઉપભોગ પણ નાના ઘટકમાં થવાં જોઈએ.

જેમાં બધાને માણસ ઓળખી શકે તેવડા સમાજમાં તેનો પાયાનો અર્થવ્યવહાર ગોઠવાય તો માણસ શ્રમની સાર્થકતા એટલે સર્જકતાનો અનુભવ કરશે.

આવા વિકેન્દ્રીકરણથી કદાચ ઉત્પાદન થોડું થશે, પણ સસ્તા ઉત્પાદન માટે જ માણસનો જન્મ નથી થયો. તે જન્મ્યો છે નિજનંદ માટે, જે તેનો આનંદ જ ખોવાઈ જતો હોય તો તે સસ્તાપણને શું કરવું છે ?

યંત્રોનો ગાંધીજીએ નિષેધ નથી કર્યો, તેમણે તેની મર્યાદા વિશે ધ્યાન ખેંચ્યું છે. આ ધ્યાન તેમણે સાચી રીતે ખેંચ્યું હતું તેમ આજે સમૃદ્ધ સમાજ સભ્યો પછી વિચારકો સ્વીકારે છે.

પણ ઋષિનો યુનો એ છે કે તે બીજના કરતાં વહેણું જોઈ જાય છે અને પછી તેનાથી ચૂપ રહેવાતું નથી.

પણ આ વાત કહેનાર કાંઈ ગાંધીજી પહેલા જ ન હતા. તેમના કરતાંયે પારદર્શક રીતે રસ્કિને તે જોયું હતું અને તેમના કરતાંયે વધારે સચોટ કાવ્યમય ગદ્યમાં તે વાત તેણે કહી હતી :

It may be proved with much certainty that God, intends no man to live in this world without working. But it seems to me no less evident that he intends every man to be happy in his work. It is written 'in sweat of thy brow' but it has never written in the breaking of the heart thou shall eat thy bread.

It is not that men are illfed but that they have no pleasure in

work by which they make their bread and therefore they look to wealth as only means of pleasure.

Never had the upper classes so much sympathy with the lower as they have at this day and yet never they were so much hated by them.

We have much studied and much perfected of late the great civilized invention of the division of labour. Only we give it a false name. It is not truly speaking the labour that is divided but the men divided into mere segments of man broken into fragments and crumbs of life so that all the little peace of intelligence that is left in man is not enough to make a pin or a nail. But exhausts itself in making a point of a pin, or the head of a nail. Now it is good a desirable thing truly to make many pins in a day. but if we could only see with what crystal sand their points are polished-sand of human soul-we should think, there might be some loss in it also.

And the great cry that rises from all our manufacturing cities louder than their furnace blast, that we manufacture everthing there except man. We blich cotton and strengthen steel and refine sugar, and shape pottery but to brighten, to strengthen, to refine or to form a single living spirit never enters

into our estimate of advantages "

“એ વાત ટીક ટીક ખાતરીપૂર્વક સાબિત કરી શકાય કે ભગવાન કોઈ પણ કામ કર્યા વિના જીવંતર ગુજરે તેવું ઈચ્છતો નથી પણ એ પણ મને સાફ દેખાય છે કે ઈશ્વર દરેક માણસને તેના કામમાં આનંદિત રહે તેમ ઈચ્છે છે એવું કહેવાયું છે કે ‘નુ તન તોડીને રેટી કમાવે,’ પણ મન તોડીને રેટી કમાવાનું કહેવાયું નથી

“માણસને પૂરતો ખોરાક મળતો નથી તે વાત નથી, પણ તે રેટી કમાવા માટેના શ્રમમાં આનંદ અનુભવતો નથી, અને એટલે તે આનંદ માટેનું એકમાત્ર સાધન પૈસા છે તેમ માનતો થયો છે

“કાંઈપણ જમાનામાં ઉપલા વર્ગને નીચલા વર્ગ તરફ આજે છે તેટલી સહાનુભૂતિ નહોતી અને છતાં આજે તેઓ તરફ નીચલા વર્ગની આજ નેટલી ધૂણી પૂર્વ કદી નહોતી.

“છે લે છેલ્લે આપણે સંસ્કૃતિની મહાન થોડી સમા શ્રમવિભાગ વિષય ધણે અભ્યાસ કરી, સંપૂર્ણતા આણેલ છે ફક્ત આપણે એને નામ જ ખોટું આપેલ છે ખરું કહીએ તો એ પદ્ધતિમાં શ્રમના ટુકડા નથી થતા, પણ માણસના ટુકડા થાય છે, માણસને વિભાગો ટુકડા કે જીવનની ઝીણી ઝીણી કર્યોમાં છિન્ન ભિન્ન કરી નાંખવામાં આવ્યો છે આથી જે થોડી ધણી બુદ્ધિ તેનામાં બાકી રહી ગઈ છે તે સાદી પીન—અરે ખીચી સુદા બનાવી શકે નહિ, પણ તેની જાત પીનનું ટોપકું બનાવવામાં કે ખીચાનું માથું ઘડવામાં ઘસાઈ જાય છે એક દિવસમાં વધારે ટાંકણીઓ બનાવવા તે સારી વસ્તુ છે, પણ આપણે જો એ જેઈ શકીએ કે આ ટાંકણીનું મથાનું ચમકવું કરવા માટે જે રેતીના કણ વપરાય છે તે માનવ આત્માની રેતીના કણ છે, તો આ કાઈક ખોટનો ધધો છે તેવો ખ્યાલ આવે

“અને આપણા વ્યાપાર ઉદ્યોગથી થીકતાં શહેરોમાંથી તેમની લોખંડની ભટ્ટીઓના કરતાં જે એક પ્રયત્ન આક્રોશ ઊગી રહ્યો છે તે સાબળીએ તો કહેશે કે આપણે બધું પેદા કરી રહ્યા છીએ સિવાય માણસ

આપણે કાપડને રંગરંગીન કરીએ છીએ, લોખંડને પાણી પાઈએ છીએ, ખાડને શુદ્ધ કરીએ છીએ, વાસણોને ઘાટ આપીએ છીએ, પણ એકાદ આદમીનેય રગમાં ઝબોળતા, પાણી ચઢાવવા, શુદ્ધ કરવા કે ઘાટ આપવાનું આપણા હિસાબના અદાતોમાં આવતું નથી ”

મિત્રો, રસિકનની આ શબ્દવેધી વાણીથી ગાંધીજી પણ ધવાયા હતા તે તેમણે કહ્યું છે,

પણ આ અવસરે આપનું ધ્યાન હું બે બાબત તરફ દોરવા માગુ છું : પહેલું એ કે આ વિચારો રસિકને તેમના સ્થાપત્યમીમાંસા કરતાં અર્થ ‘રેટીન્સ ઑફ વેનિસ’માં મૂકવા છે, યત્રની ઘેઘણા જે સૌદર્ય, સુરૂપતાનો નાશ કરી રહી છે તે જોઈને પ્રગટેલો આ આક્રોશ હતો

‘અન ટુ ધિસ લાસ્ટ’ જે તે વખતના પ્રશ્નિત અર્થશાસ્ત્ર સામેનો આક્રોશ છે, તે પાછળનું સર્જન છે.

અને બીજી બાબત એ કે છ વર્ગોની પાલ્લી મેન્ટમાં ૧૯૦૬ માં જનારે પ્રથમવાર મજૂર પક્ષ દાખલ થયો ત્યારે તેના ૨૯ સભ્યો હતા તે બધાને પૂછવામાં આવ્યું કે તમને મજૂર પક્ષમાં બળી, સમાજવાદી થવાની સૌથી વધારે પ્રેરણા કયા પુસ્તકમાંથી મળેલી ? બધાએ જવાબ આપેલો રસિકનના ‘અન ટુ ધિસ લાસ્ટ’માંથી

શબ્દને મિહત્ત્વ આપનારા આપણ સૌને સ્પાનદ ગૌરવ ઉપજાવે તેવી આ બીના છે અસ રકારક થાય છે સોનું કે શસ્ત્ર નહિ, પણ શબ્દ હકીકતમાં પુરોષમાં આજે વિગ્રહ હોય તો તે રસિકન અને માકૂર્સ વચ્ચે છે, અનટુ ધિસ લાસ્ટ અને કૌમ્યુ નિરટ મેનિફેસ્ટો વચ્ચે છે જેઓ લોકથાહી મમાજ વાદીઓ છે તેમનું પ્રેરણાર્થન અનટુ ધિસ લાસ્ટ છે પણ રસિકનની શબ્દશક્તિનું મૂળ બાઈબલ પ્રેરિત અનુક્રમ છે અથવા નામ જ બાઈબલની સુવાર્તા પરથી ચોળ્યું છે વ્યાપક અનુક્રમ તે જ અહિંનનું બીજું નામ છે,

ગાંધી શતાબ્દિ પ્રવર્તે શાસ્ત્રશક્તિમાં માનનારા આપણે સૌ આ સત્યથી પ્રોજગવધ અનુક્રમનો અનુ ભવ કરીએ એટલું કડીને હું સમાપ્ત કરીશ

રપમા સાહિત્ય પરિષદ અધિવેશનમાં થયેલા ઠરાવો

પાઠ્યપુસ્તકોની સમિતિ અંગે

ઠ રા વ

પાઠ્ય પુસ્તકોના રાષ્ટ્રીયકરણનો નિર્ણય જાહેર કરીને ગુજરાત રાજ્ય સરકારે ઊછરતી વિદ્યાર્થી પેઢીઓના હિતમાં રસાળ ભાષામાં તર્કશુદ્ધ રીતે લખાયેલાં, આકર્ષક રજુઆતવાળાં સચિત્ર અને સુંદર પાઠ્ય પુસ્તકો રચાશે એવી આશા સતેજ કરી હતી, તે થોડા વખત ઉપર પાઠ્યપુસ્તકો અંગેની જે પ્રકારની સમિતિની રચના કરી છે તેથી લોંબી પડી છે તેની નોંધ લેતાં ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના રપમાં અધિવેશનની આ સભા ઊંડું દુઃખ અનુભવે છે. ઊછરતી પેઢીઓના ક્રમજા ચિત્તમાં ભાષાના અને જ્ઞાનના પાયાના સંસ્કારો ઠારવાનું કામ કરનારા પાઠ્યપુસ્તકોનું નિર્માણ, શુદ્ધ કેળવણીની દૃષ્ટિએ પ્રયોગો વિચાર અને આયોજનપૂર્વક થવું જોઈએ, તેને બદલે સંકુચિત મમતાઓમાં અને વહીવટી આંટીઘૂંટીઓમાં તેને અટવાવી દઇને રાજ્ય શૈક્ષણિક અને સાંસ્કૃતિક ક્ષેત્રે ગંભીર કટોકટી સર્જી છે, અને વારંવાર ઉચ્ચારાયેલા જાત્રા લોકમતની સરિયામ ઉપેક્ષા કરી છે, તેને આ અધિવેશન ચિંતાજનક લેખે છે. તેથી આ અધિવેશન ગુજરાત રાજ્ય સરકારને વિનંતી કરે છે કે તત્કાળ આ પ્રશ્ન અંગે પુનઃ વિચારણા કરીને પાઠ્યપુસ્તકોના નિર્માણનો જેમને સમૃદ્ધ અનુભવ હોય તેવા શિક્ષકો, ભાષાવિદો, કલાકારો અને તદ્દિદોની બનેલી પાઠ્ય પુસ્તક સમિતિ રચીને રાષ્ટ્રીયકરણનો મૂળ હેતુ સિદ્ધ કરે અને પ્રજાનો વિશ્વાસ સંપાદન કરે.

દરખાસ્ત : દામુભાઈ શુક્લ

ટેકો : વિનોદ અધ્વર્યુ

લોકસાહિત્ય અંગે

ઠ રા વ

પ્રજાજીવનના શીલ અને સત્વની માવજત માટે અનિવાર્ય એવી લોકસાહિત્ય અને લોકસંસ્કૃતિની આપણી સરવાણીઓ જાગૃતિક ચેતના સાથે સંગમ સાધતી વહેતી રહે એ દૃષ્ટિએ લોકસાહિત્ય અને લોકસંસ્કૃતિની તાલીમ આપતી સંસ્થાઓને જીવંત રાખવા તેમજ આ પ્રવૃત્તિઓના વિકાસ માટેની વિગતવાર યોજના તૈયાર કરી તેને વહેલામાં વહેલી તકે અમલમાં મૂકવા આ અધિવેશન ગુજરાત રાજ્ય સરકારને આગ્રહ-ભરી વિનંતી કરે છે.

દરખાસ્ત : ઝીણાભાઈ દેશાઈ

ટેકો : પીતાંબર પટેલ

*

આવકારદાયક ગ્રંથ પ્રકાશન અંગે

ઠ રા વ

ગુજરાતમાં સાહિત્ય સંસ્થાઓ, યુનિવર્સિટીઓ અને હરિઓમ આશ્રમ જેવાં મંડળો તરફથી ગ્રંથ પ્રકાશનનું કાર્ય આયોજનપૂર્વક ચાલી રહ્યું છે તેની આ સંમેલન આનંદપૂર્વક નોંધ લે છે અને બધી પ્રવૃત્તિઓના હિવાલ 'પરખ' દ્વારા રજૂ થતા રહે એવી વ્યવસ્થા કરવાનું કાર્યવાહક સમિતિને સૂચવે છે.

દરખાસ્ત : કેશવરામ શાસ્ત્રી

ટેકો : હીરાબહેન પાઠક

તા. ૨૮-૧૨-૬૬

*

‘વિવેચનનો અંત ?’-વિશે ટૂંક ચર્ચા

શ્રી ઉપેન્દ્ર પંડ્યા

સમકાલીન સાહિત્ય પરત્વે યોગ્ય અભિગમ આજનું વિવેચન કેળવી શક્યું નથી, આજના ઉચ્ચ-શિક્ષણમાં પણ એને ઘટતું સ્થાન ને મહત્ત્વ અપાયું નથી, પરિણામે આજનું આપણું વિવેચન પણ એક-માર્ગી, ધાર્મિક, ધરેડિયા બની ગયું છે, એ દશા નથી સારી સર્જન-વિવેચન માટે કે નથી સારી સમ-કાલીન સાહિત્યના આસ્વાદક વર્ગ માટે, આવી ટકે-રથી શ્રી. સુરેશ જોષીએ એમના વક્તવ્યનો આરંભ કર્યો છે. સમકાલીન સાહિત્ય-માત્ર ગુજરાતનું, ભારતના અન્યત્ર પ્રાંતોનું જ નહિ, વિશ્વ સમસ્તનું-વિશે આપણને અહીં મળી છે તેવી, એકંદરે સ્વસ્થ, સમ-તોલ વિચારણાની ખરે જ ખૂબ જરૂર હતી. એની પ્રત્યે આખમી ચામણાં તો ન જ હોય; પણ એ વિશે આધોના અહોભાવે ન હોય. અહીં સમગ્ર લખાણમાં જે ઉન્નત તાદસ્થ્ય, સ્વચ્છ તાઝગીબરી વિચારણા ને એકંદરે પૂર્વગ્રહયુક્ત માનસ જોવા મળે છે તે નૃપ્તિ કર છે અદ્યતન કે સમકાલીન સાહિત્ય પરત્વે જે અભિગમ હોવો ઘટે છે, તે કેળવવામાં આ વ્યાખ્યાન ઘણું ઉપકારક નીવડે તેવું છે. વ્યાખ્યાનની મર્યાદામાં રહીને, પણ પોતાના વિવેચનમાં સાંકળી લઇને, શ્રી. સુરેશ જોષીએ, સાહિત્યકારના કર્તૃત્વની, તેની કૃતિ વિશેના તેના આશયની, એ આશયને અવ-લંબીને કે સ્વતંત્રરીતે વિવેચક દ્વારા થતા કૃતિના મર્મઘટનની, આ મર્મઘટન કે હાર્દ દ્વારા આપણે જે પામવા મથીએ છીએ ને સર્જક જે સિદ્ધ કરવા મથે છે તે-કૃતિના કેન્દ્રમાં રહેલ રૂપનિર્માણ-ની, રૂપઘટન પ્રક્રિયાને ય કદીક ન ગાઠની, એનેય અતિક્રમી જતી નવીનતાની-પ્રગલ્ભતા કે અરૂઢતાની, કલામાં ડોકાતી અસ્વીકતાની-જે ચર્ચા કરી છે તે પણ વિચારદ્યોતક ને વિચાર-પ્રેરક છે

પણ એક પ્રશ્ન ઊઠે છે. આધુનિક સાહિત્ય વિશે ચર્ચા કરનાર જે કોઈ હોય તે સૌ ઘણે ભાગે આપણે ત્યાં ‘કહેવાતા’ સહદયો છે. સમકાલીન સાહિત્યને

લગતા પ્રસ્તુત પમ્પોની ચર્ચા કરવાની એમનામાં કશી સજ્જતા નથી, અરે ‘દાનત સુદ્ધા ન હોવાને’ લીધે જ તેઓ પિષ્ટપેપણ કરે છે ને પોતાની મર્યાદા ઢાંકવા ‘મૂલ્ય હ્રાસનો હાઉ’ ઊભો કરે છે, એમ છેક જ એમણે શા આધારે માની લીધું હશે ? સમકાલીન સાહિત્યને યોગ્ય પરિપ્રેક્ષ્યમાં મૂકી તેને મૂલવવાની નિષ્ઠા પોતાને પક્ષે છે, સામે પક્ષે કંઈયે નથી, એમ જતે થઈને માની લેવામાં થોડી અનુદારતા તે પૂર્વગ્રહ-પીડિત માનસનું ઉતાવળિયાપણું તો નથી ? સામે પક્ષે સહ ને શક્તિ ઓછાં હોય એમ બને, પણ એની નિષ્ઠાને સાવ ખામુખા પડકારવાથી જ પોતાની નિષ્ઠા સાબિત થઈ શકે એવું થોડું છે ? “આખા સમાજની રુચિતા ઘડતર પર અમુક એક વર્ગની જોહુકમી ચાલવી ન જોઈએ.” ખરી વાત છે, ન જ ચાલવી જોઈએ. પણ આવી જોહુકમી ચાલે છે એમ એમણે શા આધારે માની લીધું ? ‘આખા સમાજની રુચિના ઘડતર’ને અસર કરનારાઓ પાસે પણ પોતાની સાચી રસવૃત્તિને વસ્તુ પરામર્થ કરતી તોલન શક્તિ વિના બીજી કોઈ સત્તા, શસ્ત્ર કે શક્તિ થોડી જ છે ? ઓછામાં ઓછું આખા સમાજની રુચિ પર જોહુકમી ચલાવતી જે કોઈ મંડળી કે વર્ગ હોય (એકાદ બે વ્યક્તિ તો નહિ જ હોય ને ?) તેને લગતા નક્કર દૃષ્ટિએ આખા હોત તો એમની માંડણી તર્કની વધુ સંગીન ભૂમિકા પર પ્રતિષ્ઠિત થઈ શકી હોત.

વળી એ લખે છે નવી પેઢીના અધ્યાપકોમાં વિવેચનો “જે પુસ્તકો જોડે પાનું પાડવાનું આવ્યું” તે વિશે હોય છે. હા, એથી એ નાનકડા વર્તુળમાં જ રમ્યા ને સમ્યા કરે, એ મોટી મર્યાદા છે. સમ-કાલીન સાહિત્ય પરત્વેની એની જગરૂકતા આમ ઓછી હોય એ ઈષ્ટ ન જણાય. પણ આટલો ગેરલાભ સ્વીકારી લીધા પછીએ, આપણે પૂછીશું કે અધ્યાપકીય વ્યવ-સાયમાં પડેલોને જોની સાથે પોતાને પાનું પડ્યું છે તે વિશે પણ જે ઉત્તમ અભ્યાસ લેખ આપી શકતા

હોય, પ્રામાણિક ને પ્રમાણભૂત વિવેચન આપવા મથતા હોય, તો તેમનો કંકરો કાઢી નાખવો વ્યાજબી છે ?

સમકાલીન સાહિત્યનું યથાર્થ ગૌરવ થઈ શકે — ન વધુ, ન ઓછું — તે માટે પણ, જે નીવડેલું છે તેની થે ફેરતપાસ થાય, પલટાતી રુચિના સંદર્ભમાં એને આડેધડ સ્વીકારી ન લેવાય. તે એટલું જ જરૂરી છે. ને છેવટે તો, જે સમકાલીન છે ને સમ્પ્રશીલ છે તે સમય જતાં ભૂતકાલીન નહિ બને ? મુદ્દાનો સવાલ સાહિત્ય વિશેની આપણી સાચી સમજણનો છે.

એમણે જણાવ્યું છે તેમ, સમકાલીન રચનાઓ દ્વારા, “માધ્યમની નવી શક્યતાઓ જે પ્રગટ થતી આવતી હોય તો તે સાહિત્યના લાભમાં જ છે.” એ સૌ સ્વીકારશે. પણ અહીં ‘જે’ ને ‘તો’ એ બે શબ્દો કેટલું બધું વજન લઈને ઊભા છે ? માધ્યમની નવી શક્યતાઓ જેમાં મોકળી રીતે દેખાય છે તેવી કૃતિઓનો નિર્દેશ કરી, એ શક્યતાઓ કેવી રીતે એમાંથી નીપજી આવી છે તે દર્શાવ્યું હોત તો એમનું કથન વિશેષ બળવાન બનત.

કર્તૃત્વ કલાકૃતિમાં ખરેખર કેનું ? આ પ્રશ્ન એમણે છોડ્યો છે. જે સર્જન સમૂહગત છે, જે કલા સમન્વિત શક્તિ ને પ્રયાસનું પરિણામ છે તે વિશે — સાહિત્યથી ઈતર કલાઓ વિશે, આ પ્રશ્ન વિચારવાનો કદાચ રહે. પણ સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં આ પ્રશ્ન એટલો જટિલ બનવાનો સંભવ ઓછો જ જણાય છે.

“કળા અથવા સાહિત્ય વિશેની સુઝ કાવ્ય-શાસ્ત્રના થોડા ઉચામવાથી ખીલતી નથી” એ વિધાન વધુ પડતું આક્રમકને ઓકાંગી નથી ? સાહિત્યપદાર્થની સાચી સમજણ માટે નથી અંકાન્તિક મહત્ત્વ સિદ્ધાન્તોનું કે નથી સિદ્ધાન્તો જે દ્વારા ઘડાય છે, પલટાય છે, રિથર થાય છે, તેની દૃષ્ટાન્તરૂપ કલાકૃતિઓનું. હકીકતે, જેમ વિચાર વિનાનો આચાર પાંગળો બનવા

સંભવ છે, ને આચાર વિનાનો વિચાર એક તરફી કે ઓકાંગી બની જવાનો ભય છે, પણ બંને વસ્તુતઃ એકમેકને પ્રેરે છે ને પોષે છે, તેવું જ સિદ્ધાન્તોનું ને સાહિત્યકૃતિઓનું છે. આનંદવર્ધન, અભિનવગુપ્ત, એરિસ્ટોટલ કે લો જેઈનસ વગેરે ઉપયોગી નથી, એમની સાહિત્યિક તત્ત્વચર્ચા તુરંચ દૂર પાછું છે, એમ તો શ્રી સુરેશ જેથી પણ નહિ જ કહે. તો પછી કાવ્યશાસ્ત્રના ગ્રંથોનો અનાદર શા માટે ?

સમકાલીન કે અઘતન સર્જન હંમેશાં રસકીય સંદર્ભની બહાર જાય છે, એમ માની ન લઈએ તે વ્યાજબી છે. પણ એને એનું ‘આગવું પોયેટિક્સ’ હોય છે, એમ એમણે જણાવ્યું છે, આ ‘આગવું પોયેટિક્સ’ થું તે એમણે થોડુંકે સ્પષ્ટ કર્યું હોત તો સાડું થાત. સાહિત્ય પ્રમાણે ‘પોયેટિક્સ’ પણ એટલું બધું જુદું માનવાની જરૂર છે ખરી ? આ મુદ્દો ઘણી વિચારણા માંગી લે છે.

સમકાલીન સાહિત્યનો ઉચિત રીતે મહિમા થાય તે એક વાત છે. પણ એનાથી વધુ પડતા અભિભૂત થઈને એના જ મોહમાં પડવું એ બીજી વાત છે. ને જે એમ જ થાય તો ખાસ તાર્ત્વિક ફેર પડતો નથી. એક પંથ કે સંપ્રદાય પ્રાચીનનો પૂજક બને ને બીજો સંપ્રદાય અર્વાચીનનો આરાધક બને — એટલું જ. પણ જે એકમેકમાં ખૂટે છે કે વધુ ઓછા પ્રમાણમાં છે, તેનો પક્ષવૃત્તિથી અનાદર થાય કે ઉપેક્ષા થાય તો તે ઈષ્ટ કે આરોગ્યપ્રદ ભાગ્યે જ થાય. વૃક્ષને ફળ ને ડાળપાંદડા નવાં આવે છે, પણ વૃક્ષ સાવ નવું હોતું નથી, અલબત્ત જીર્ણ તો ન જ હોઈ શકે. પણ મૂળિયાં ને થડ સાબુત હોય ને જીવંત હોય તો તેની પર જ નવાં પલ્લવપ્રસૂત બેસે છે. અંતે, તો સમકાલીન કે પૂર્વકાલીનસર્જન પણ સાહિત્ય નામના વ્યાપક પદાર્થમાં જ અંતર્ભાવ પામવાનાં છે, એ ન ભૂલીએ.

*

જૂનાગઢ જ્યાં સાહિત્ય પરિષદે નવો વળાંક લીધો

શ્રી ઝીણાભાઈ દેસાઈ

૧૯૬૯ના ડિસેમ્બરની ૨૫મીથી ૨૮મી સુધીના ચાર દિવસો ૬૪ વર્ષ જૂની ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદની યાત્રામાં અવિરમરણીય બનશે ને એના ઉલ્લેખ સાથે જૂનાગઢ એક સાહિત્યતીર્થ તરીકે એની અનેક સાર્વજનિક અભિવ્યક્તિઓ સહિત મન આગળ ખડું થઈ જશે એમ ને કોઈ ટેવે તો તેમાં ભાગ્યે જ અતિથયોક્તિ લેખાય,

૨૫મીએ અમે જૂનાગઢ પહોંચ્યા, સમ્મેલન ૨૬મીથી શરૂ થવાનું હતું, પરંતુ ૨૫મીએ સંમેલનના વરાયેલા પ્રમુખ શ્રી સુન્દરમ્ના સ્વર્ણમ્ના જૂનાગઢની સ્વાગત સમિતિએ શોભાયાત્રા યોજી હતી, પગના ન્યૂરેલજિયાને કારણે શોભાયાત્રામાં જોડાવાનું મારે માટે મુશ્કેલ હતું એટલે એ યાત્રા જે શેરીમાંથી પસાર થવાની હતી તેના એક ભિંચા મકાનના પહેલા માળના ઝડપામાંથી એ યાત્રા જોગતો લડાવો મેં માપ્યો. સૌરાષ્ટ્રની રંગસભર સુષમા ને ગીતોની હલક ને વાદ્યોની રમઝટથી ભરેલો લોકોની મુગ્ધતાનો એ ભાવભર્યો ભિંમિ ઉછળી હતો. એ શોભાયાત્રાનું શબ્દચિત્ર એ યાત્રાની વાસ્તવિકતા આગળ ઝાંખું જ જણાવાનું, એની કંઈ કંઈ વિગતો નોંધવી! એ યાત્રા મારે જોડેલા ખુદ્દા રથો, એ રથના બળદો, તેમના અંગ પરના શણગારો, આકળા-મડિત તેમના હોડા, તેમના ગગાના કળામય ધૂધરા, તેમના કપાળ પર રમતાં ચારુ કૂમર્તા, એ રથોના શણગાર એ બધું જણે સુન્દરતા પાસે કશું શેષ રહેવા ન દેતાં અહીં જ એની છૂટે હાથે લહાણ કહી દેવી હોય એવા ઉમંગકારી યોગ્યતા હતું.

રંગ રેખાનું આનું સુલભ મિલન પોતે જ એક કવિતા રૂપ હોઈ તેમાં ગભરુ કિશોર કિશોરીઓ ભળે પછી તો જન્મદાવન ધરતી પર કોઈ જગ્યાએ હોય તો—

અહીં તે અહીં તે—
અહીં તે જ ખરે!

એવા ઉદ્ગાર જ મનમાંથી નીકળી પડે ને! જન્મદાવનની શબ્દ આપતાં એ રૂપાળા બાળ ગોપગોપીઓ જોતાં આંખો આનંદથી નાચી ઊઠતી હતી, એક ગાડામાં એમણે જન્મદાવન ખડું કંઈ હતું તો ખીજમાં કૃષિ સંસ્કૃતિની શોભા હતી, ત્રીજામાં રણુખંડા ક્ષત્રિયયુગની ચારુતા હતી તો ચોથામાં ગુજરાતના આદિ કવિ જૂનાગઢના ભક્ત નરસિંહની ભજનમંડળીની રમઝટ હતી, એ સાથે હતાં આપણા લોકસંગીતની સુધાની હેલી વરસાવતાં સોરઠી વાદ્યો. એ શોભાયાત્રાની મધ્યમા સ્વાગત સમિતિના પ્રમુખ શ્રી રતુભાઈ અદાણી પોતાના બંને સન્માન્ય અતિથિઓ — પરિષદના નિવૃત્ત ચતા પ્રમુખ શ્રી ઉમાશંકર જોષી ને પરિષદના વરાયેલા પ્રમુખ શ્રી સુન્દરમ્ને સાથ કરીને બેઠા હતા. જૂનાગઢની એ મોટી શેરી રસ્તાની બંને બાજુએ મુગ્ધ પ્રેક્ષકોથી ખીચોખીચ એમનામાં ભરી હતી ને એમનામાં ધમકતી શિસ્ત એ શોભાયાત્રાનું એક આશ્ચર્ય મંગળ સ્વરૂપ બની ગઈ હતી. આમ જૂનાગઢમાં મળતા ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના અધિવેશનની જે રીતે શરૂઆત થઈ તેના કરતાં વધુ સારી શરૂઆતની કલ્પના ભાગ્યે જ કરી શકાત-એવી એ સર્વાંગ સુન્દર બની.

અંતે શ્રી સુન્દરમ્, ઉમાશંકર અને અન્ય મિત્રો સાથે અમે નરસિંહ મહેતાના ચોરાની યાત્રાએ ગયા, ત્યાં નરસિંહ મહેતાની પાંચ સૈકા જૂની સુન્દર પ્રતિમાના દર્શનથી સૌ મંત્રમુગ્ધ બન્યા, ત્યાંના ભાવિક પૂજારીએ આશૂષણ અને વસ્ત્રરહિત એ મૂળ મૂર્તિનાં દર્શન કરાવ્યાં ત્યારે એ પ્રતિમા પરનાં કળાત્મક રીતે કંડારાયેલાં વસ્ત્રો, પાંચડી ને આશૂ-પણા એટલાં તો સુન્દર જણાતાં હતાં કે તેના પરનાં સાચાં આશૂષણ, વસ્ત્રો ને પાંચડી માત્ર બિન-બરૂરી જ નહિ પણ મૂળના સીન્દર્શને બાધાકર્તા પૂરવાર થતાં હતાં પણ મંદિરની પરંપરા અનુસાર

પ્રતિમાને બાલ ઉપકરણો વિનાની રાખવાનું શક્ય ન હતું એવું પૂર્ણરીએ જણાવતાં અમારે માટે એ અંગે કથું સૂચવવાપણું રહ્યું નહિ, અમે બધાએ વૈષ્ણવ-જન ભજનના સમૂહગાન, સુન્દરમના “મારી બંસીમાં બોલ બે વગાડી તું જા” ગીત ને “શ્રી કૃષ્ણ ગોવિન્દ હરે મુરારે,”ની ધૂન સાથે સાથે “પ્રાર્થના નરસિંહ મહેતાની નિશામાં કર્યાનો લહાવો લીધો,

સમ્મેલન અંગે સ્થાનિક સ્વાયત સમિતિને અનેક મુશ્કેલીઓનો સામનો કરવાનો હતો, સમ્મેલનના બે દિવસ પહેલાં જ એ કાર્યકર્તાઓને રાજ્ય ક્રીડા મહોત્સવ માટે આવેલાં લગભગ પાંચ હજાર લાઇ-અહેનોના આતિથ્યની વ્યવસ્થા કરવાની હતી, સમ્મેલન પ્રતિનિધિઓ માટેના ઉતારામાં પાણીની અગવડ હતી, પરંતુ એ બધી મુશ્કેલી સારી રીતે હલ કરી સ્વાગત સમિતિએ ધરના જેવું વાતાવરણ સર્જવા પોતાનાથી બનતું બધું દ્યુતું હતું. સામાન્ય રીતે આવાં સમ્મેલનોમાં બાણી પીણી અંગે સૌની રુચિ સંતોષાય એવું આયોજન થવાનું મુશ્કેલ હોય છે. પણ આ સમ્મેલનમાં એ મુશ્કેલી પણ હલ થયેલી નજરે પડતી હતી, ભોજનની વાનગીમાં સાદગી પથ ને સૌરાષ્ટ્રની ભોજનકળાની તાજગીભરી સજાનતા હતી ને આપણા સમૂહજીવનમાં જવલે જણાતા એવા શિસ્તની સ્વાભાવિકતા હતી, આ ઘટના એ કારણે નોંધપાત્ર બનતી હતી કે રાજકીય ક્ષેત્રે ભલે આજે આપણે ભારે અનવસ્થામાં ગપડી પડ્યા હઇએ, લોકસમૂહ તો પોતાની રીતે આપણી સંસ્કૃતિને આઝાદીને છાંને એવા પોતાના જીવનની પુનર્ધાટના કરી જ રહ્યો છે.

છવીસમીએ સમ્મેલનનું ઉદ્ઘાટન થયું, એ માટેનો મંડપ કલાત્મક રીતે શણગારાયો હતો, વિવિધ રંગને આકારવાળા આકળાઓથી પ્રમુખની બેઠક પાછળના ભાગને મોડર્ન આર્ટમાં કોઇ કાંઈ વખતે નજરે પડતી આકૃતિની મારુતાથી સમજાવવામાં આવ્યો હતો ને ચોમેર મનને પ્રસન્નતાથી ભરી દે એવું વાતાવરણ સર્જવામાં આવ્યું હતું, સમ્મેલનની શરૂઆત પ્રાર્થનાથી થઇ, એમાં સમ્મેલનના ઇતર આયોજનમાં જે ઝીણવટ હતી એની કંઈક કમીના વરતાઇ, પ્રાર્થના

વધુ પડતી લાંબી બની ને આગલે દિવસે શોભા-યાત્રામાં જે સોરઠી કંઠોની શ્રી લહેરાતી હતી તે અહીં કંઈક ભણી લાગી. આ બોટ બીજા દિવસની બેઠકની શરૂઆતના લાવંભર્યા સંગીતથી પુરાઇ ગઇ.

સમ્મેલનની શરૂઆત સ્વાગત પ્રમુખ શ્રી રતુ-ભાઈ અદાણીના ટૂંકા ને સૌરાષ્ટ્રની સાંસ્કૃતિક સુષ-માની લકીરોથી ભરેલા સત્કાર પ્રવચનથી થઈ, શ્રી શ્રીમન્નારાયણનું પ્રેરક ઉદ્ઘાટન પ્રવચન તેમનામાં રહેલા સંવેદનશીલ સાહિત્યકારની મુદ્રાની અભિવ્યક્તિરૂપ બન્યું ને એ સ્થાનના તે ગુજરાતના રાજપાલના પદ કરતાં પોતાના નિજના હકથી સહજ અધિકારી હતા એવું વરતાતું હતું, પરિષદના નિવૃત્ત થતા પ્રમુખ શ્રી ઉમાશંકરનું પ્રવચન મંત્રીઓએ રજૂ કરેલા પરિષદ પ્રવૃત્તિના હેવાલને વધુ દીપ્તિમન્ત બનાવવા ઉપરાંત પરિષદની મંગળ શરૂઆત માટે સુન્દર હવા સર્જી ગયું, શ્રી સુન્દરમએ પોતાનું છાપેલું વ્યાખ્યાન ન વાંચતાં એમાંની ફટલીક મહત્ત્વની વિગતો પોતાની રસજાતી ને ફટલીક વખત ચિન્તનમાં બોવાઈ જતી શૈલીમાં કયું, શ્રી અરવિન્દ આશ્રમના એક અગ્ર-ગણ્ય અતેવાસીની લાક્ષણિકતાથી શ્રી અરવિન્દના મહાકાવ્ય “સાવિત્રી”નાં ઉચ્ચ શિખરોની ઘડીભર તેમણે શ્રોતાઓને યાત્રા કરાવી ને તે પછી પરિષદના સ્વરૂપના પોતાના દર્શનમાં એમને સહભાગી બનાવતાં પરિષદે હવે ઉપનિષદ બનવાનું છે એવી પોતાની ઝંખનાને અભિવ્યક્તિ આપતાં પરિષદની આંતર ચેતનાના બૃહદ પ્રદેશનું નાનકડું પણ સુરેખ રેખા-ચિત્ર દોરી કહ્યું કે સાહિત્ય પરિષદ માટે ‘સાહિત્ય’ તો વાણી જે જે વસ્તુને સ્પર્શી શકે છે તે વસ્તુ માત્રને પોતાના આશ્રેયમાં લેતી પ્રવૃત્તિરૂપ બની ગયું છે. સાહિત્ય, વિપિ, ભાષા, કેળવણી, પાઠ્ય પુસ્તક, તત્ત્વચિન્તન, લોકકલ્યાણ, ઇશ્વરપરાયણતા આદિ કેટકેટલા પ્રશ્નો પરિષદની સક્રિય વિચારણા ઉદ્ઘેર રહેતા આવ્યા છે તેને ઉમળકાભર્યો ઉલ્લેખ કરતાં તેમણે આઠમા સાહિત્ય સમ્મેલનના પ્રમુખપદેથી રમથુ-ભાઈએ એ બની રમૂજ રીતે ઉચ્ચારેલા શબ્દો યાદ કર્યા કે ‘માત્ર પુનર્જન્મ’નો જ પ્રશ્ન પરિષદમાં વિચારાવાનો બાકી છે !’ પરિષદની અનેકવિધ પ્રવૃત્તિ-

જોતા આવા મિતાક્ષરી હલ્લેખ સાથે જોની વિવિધ સિદ્ધિ જોનો હલ્લેખ કરી વર્તમાન સાહિત્ય પ્રવાહોની મૂલવણી કરતાં કંઈક નવું કરવા માટેની આજે જે મથામણ આણી રહી છે તેમા રહેલી બહિર્લક્ષિતાના ભવસ્થાનનો તેમણે નિર્દેશ કર્યો ને તે સાથે નોંધ્યું કે નવા ઉન્મેષની પાછળ જ્યાં સમ્યર્થનું તત્ત્વ છે ત્યાં આપણા નવા કવિઓના સર્જનમાં નવા લેખાસ હેઠળ પણ શુદ્ધ કવિતા સરભરા લાગી છે. એ સમ્યર્થનું તત્ત્વ આપણી સર્જક પ્રવૃત્તિમાં વ્યાપક બનવાની અખૂટ શક્યતાઓ આપણી સમક્ષ ઊભી થઈ રહી છે, જોનો નિર્દેશ કરી તેમણે આપણી સાહિત્ય યાત્રા માટે મંગલ ભારિની આગાહી સાથે પોતાના વ્યાખ્યાનનો ઉપસહાર કર્યો. પરિપક્વ ત્રણ વિભાગીય પ્રમુખ શ્રી સુરેશ જોષી, શ્રી કેશવરામ શાસ્ત્રી અને મનુભાઈ પંચોળી-દર્શકનો સુંદર વ્યાખ્યાનો પણ સાંખ્યા

દિલ્હીમાં મળેલા છેલ્લા સાહિત્ય સમ્મેલનમાં કોઈ પણ ઠરાવ ન કરવાનો જે સવમ પરિષદે દાખલ્યો હતો તે પરપરા અનિવાર્ય રીતે મહત્વના બનેલા બે ઠરાવો બાદ કરતાં આ વખતે પણ મહું રહી એ બે ઠરાવો હતા પાઠ્યપુસ્તકોના રાષ્ટ્રીય-કરણની કાર્યવાહી પરત્વે પરિપક્વની ચિન્તા અને લોકસાહિત્યની પરપરાને જીવંત ને પ્રાણવાન રાખવાના સકારને લગતા, એ અજોનો વ્યાખ્યાનોમા એ પ્રશ્નોની ગભીરતા સારી રીતે ઊઘસી ને પરિપક્વના કાર્યવાહકો એ સખધર્મા કરવા જેવું કશું જ કરવાનું બાકી નહિ રાખે એવી અપેક્ષા જન્મી.

આ સમ્મેલનનું ખાસ આગળ તરી આવતું લક્ષણ તે સમ્મેલનની કાયાપલટ અત્યાર સુધીનાં સમ્મેલનો મહદંશે મેળા જેવાં રહ્યાં હતા, એમા સાહિત્ય નિમિત્તરૂપ હતું, એના વિભાગોની કારવાહ કેવળ ઔપચારિક બની ગઈ હતી, અને એથી સાહિત્ય પ્રદર્શ પરિષદ પ્રવૃત્તિમા આગવુંક જેવો નહિ રહે તે કારણે જ્ઞાનસન્નત આયોજન થયું, પરંતુ જ્ઞાનાગ્રહ સમ્મેલન અત્ય રસુધી થઈ ગયેલા જ્ઞાનસતોની એક ભૂરૂદ આટ્ટિ જેવું બન્યું, અને એથી અનેકના મોં પર 'પરિષદ નવો વળકે નહ રહી છે' એવા ઉમળકાભર્યા ચમ્દો રમતા હતા. સમ્મેલનનાં ત્રણે વિભાગીય પ્રમુખોનાં ભાષણો આખા સમ્મેલને પૂરા રસથી ને ભારે અલ્પથી માત્ર સાંભળ્યા જ નહિ પણ એ સાથે પોતાના મનનો તાર પૂરી સજ્જતા

સાથે મેળવ્યો, કલાકોના કલાકો સાહિત્યની સુંદર ચર્ચા સાંભળતા હજારો પ્રેક્ષકો મુગ્ધતાથી બેસે ને મંડપ બહાર કોઈને ખાલ સરખો પણ ન આવવા પામે કે મંડપમાં હજારો માણસ બેઠાં છે એ આ દુઃપ્રભજીવનનું સ રૂઢિતક સ્તર કેટલી ત્વરાથી બિંચુ આવી રહ્યું છે એવું એક હલ્લેખ મ દસ્ય હતું. સમેલન હવે થોડા વખતમાં જ્ઞાનસત્રની ગરજ સારશે ને બન્ને વરસે ભરાતા જોનાં અધિવેશન વાર્ષિક બનશે એવા મનોરથ આ દસ્ય જગાડી ગયું.

આમ અનેક રીતે નોંધપાત્ર બનેલું આ સમ્મેલન એની પૂર્ણકળાએ પાત્રી ઊઠ્યું એના કાયરમાં, સૌરાષ્ટ્રની ભોમકામા રહેલી સ રુદ્ધાર સમૃદ્ધિ એની બધી લાક્ષણિકતાઓ સાથે લોકકવિઓના એ કાયરમાં જે રીતે અભિવ્યક્તિ પામી તેથી સમ્મેલનમા સૌ પ્રમાણિત બની મતમુગ્ધ થયા. આપણી ભાષામાં રહેલું ખમીર, આપણાં આગવાં ભાવપ્રતીકો, ને લોકહલ્લેખો એમાં અનુભવાતો પ્રાણવાન ધમકાર આ કાયરાની અવિસ્મરણીય અનુભૂતિરૂપ બની ગયા. શ્રી જયમલ પરમારે એના કરેલા વિવેકભર્યા સચાલને એને ઔર હલાવ આપ્યો. શ્રી મેરલા, શ્રી લાખાભાઈ, શ્રી પિંગળશી, શ્રી કાન્નજી બારોટ, શ્રી ખારાલાલા, શ્રીમતી દિવાળીબેન, શ્રી જિતુદાન આદિ લોકકવિઓએ જોતાજોના મન પર બલે ભૂરૂદી નાખી, પશ્ચિમના ઉત્તમ સાથે ખને ખલા મિલાવી ઊભુ રહી શકે એવું કેટલું બધું આપણી પાસે લોકવારસા રૂપે સચવાઈ રહ્યું છે તેનો આ કાયરમાંથી ખાલ આવતાં આપણે આપણી સ રૂઢિતક સરવાણીઓથી કેલ્લા બધા અલગ પડી ગયા છીએ એનું જ્ઞાન થતું હતું ને મન ઊડી વેદનામા રૂપી જતું હતું. સમ્મેલને લોકસાહિત્ય અંગે પસાર કરેલો ઠરાવ આ અનુશ્રુતિના સીધા પરિણામરૂપ હતો આ ઘટના લોકસહિત્ય ને આપણા આજના સાહિત્ય સંગમ માટે પ્રેરક શક્તિ જેવી અને એવી આશા આ સમ્મેલને પ્રગટાવી છે. એ જો પાર પડે તો વિશ્વસાહિત્યમા આજે જેની નહિ જેવી ગણના છે તેવા આધુનિક ભારતીય સાહિત્યની એક સાખા તરીકે ગુજરાતી સાહિત્ય સમાવડીઆના અધિકારથી જગતના સભ્યમાં સજ્ન લેખાતા દેશોના સાહિત્યની પક્ષિતમાં ગૌરવસ્મૃત્તિ સ્થાન લઈ શકે, અનેક યુગોના સાક્ષી જેવા ગરવા ગિરની છ શામાં મનમાં જગતી આવી જીનિઓ સાથે એ સમેલનમાંથી જ્યારે પાછા વળવાનું થયું ત્યારે એની ખીરી સાર લ પણ સાથે સાથે આવી ને એની લાજણ કરતાં મન ધરાતું નથી.

ગુ. સા. પરિષદ રપમ્ અધિવેશન

શ્રી કેશવરામ કા. શાસ્ત્રી

ગયા હસેગ્ગરની તા. ૨૬, ૨૭, ૨૮ના દિવસોમાં જૂનાગઢ ખાતે ખાસ ઊભા કરેલા 'નરસિંહ નગર'ના પ્રાંગણમાં ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું ૨૫મું અધિવેશન ગુજરાતના પહેલી હરોળના કવિ અને સાધક શ્રી. 'સુંદરમ'ને પ્રમુખપદે મળી ગયું. વિદાય થતા પ્રમુખ પ્રો. ડો. ઉમાશંકર જોશી જેવા પહેલી હરોળના કવિ સર્જક અને વિવેચકનો શ્રી. સુંદરમ સાથે સ્થાન-બદલો એ પણ એક હૃદયંગમ પ્રસંગ હતો. જૂનાગઢ એટલે ગુજરાતી ભાષાના આદિ કવિ ભક્ત નરસિંહાની સારસ્વતભૂમિ. અહીં રહી એ ભક્ત પ્રવરે અસામાન્ય પ્રકારના સાહિત્યનો પુરસ્કાર કરી પોતાની આગવી પ્રતિભાથી ગુજરાતી સાહિત્યને તદ્દન નવો પ્રકાર સુલભ કરી આપ્યો. એ જ ભૂમિ ઉપર સાધક શ્રી સુંદરમનું સાહિત્ય પરિષદને મળેલું નેતૃત્વ એ એક સુભગયોગ હતો. એ જુનાગઢનાં પણ ભાગ્ય હતાં કે શ્રી સુંદરમ આ સ્થળે ઉપસ્થિત થયા અને એમની આધ્યાત્મિક સાધનાનો પરિચય જૂનાગઢને મળ્યો.

પરિષદ-સંમેલનના ત્રણે દિવસો અનેક રીતે નોંધપાત્ર બની રહ્યા. જૂનાગઢના સાહિત્યપ્રેમી નાગરિકોએ શ્રી. રતુભાઈ અદાણી જેવા પીઠ નેતાની આગેવાની નીચે પરિષદની બધી જ પ્રવૃત્તિઓને વેગ આપવાનું ખીકું ઝડપી લીધું અને સોરઠની ગરવી ધરાના આતિથ્યનો ભારતનાં ભિન્ન ભિન્ન સ્થળોમાંથી આવેલા સાહિત્યકારો અને સાહિત્યપ્રેમી પ્રતિનિધિઓને સંમાનવાનું ગૌરવવંતું કાર્ય કર્યું. એ સાથે જૂનાગઢ પ્રદેશનાં મંત્રમુગ્ધ કરે તેવાં વિહારધામો અને યાત્રાધામોનાં દર્શન કરવાની પ્રતિનિધિઓને સરળતા કરી આપી. રમણીયતા ક્ષણે જ્યાં નવીનતા ધારણ કરી રહી છે તેવી યોગી-રાજશા ગરવા ગિરની વન્યસમૃદ્ધિનાં દર્શન કરવાં એ પણ જીવનનો એક સહાવો છે. યજ્ઞમાનોએ એ સહાવો લેવાની વ્યવસ્થા કરી આપી એ એક

વિશિષ્ટતા જ કહી શકાય.

આ વખતે વિલાગેઝ ઓછામાં ઓછા રાખવામાં આવ્યા હતા. તેથી જ ત્રણે દિવસની કારવાઈમાં વિશુંખલતાને અવકાશ મળ્યો નહોતો. વિલાગીય પ્રમુખોનાં ભાષણો થયાં અને તે વિલાગમાં આવેલા નિબંધોમાંથી, જેઓ હાજર હતા તેમના નિબંધો વંચાયા, એ સમગ્ર કાર્યક્રમ સરળ બની રહ્યો. ત્રણે દિવસની શ્રોતાઓની હાજરી પણ ધ્યાન ખેંચનારી નીવડી હતી. આટલા વિશાળ મંડપ નીચે તો એસવા જગ્યા ખાલી નહોતી પરંતુ ત્રણે બાજુ કિનારા ઉપર પહોંચી જતા રહીને સાંભળનારા શ્રોતાઓની સંખ્યા ધ્યાન ખેંચતી હતી. લાહીના ૧૧મા સંમેલનથી લઈ જૂનાગઢ ખાતેના ૨૫મા સંમેલન સુધીના સંમેલનોમાં ભાગ લેવાનો મતે યોગ મળ્યો છે. ૧૯૪૮માં જૂનાગઢમાં જ આરત્રી હકૂમત વખતે સદ્ગત શામળદાસ ગાંધીના નેતૃત્વે બોલાવવામાં આવેલા અધિવેશનમાં પ્રમાણમાં રાજશાહી ઠાંક હતો. આ સંમેલન કેવળ જનતાનું જ હતું અને જનતાએ ઉમળકાથી આમાં સાથ આપી જૂનાગઢની સાનતો મહેમાનોને અંછો ખ્યાલ આપ્યો હતો. આટલી જનસંખ્યા અને પરિષદની નીરસ કહી શકાય તેવી કારવાઈ છતાં કયાંય કિચાટ, કયાંય ઉપેક્ષા, કયાંય અવ્યવસ્થા અનુભવાયાં નહિ. એ પ્રમુખીય શિસ્તનો પણ એક અંછો નમૂનો કહી શકાય. શ્રી. વિક્રમભાઈ ખુર, શ્રી. મિત્તરજન રાજ, શ્રી દિવ્યકાંત નાણાવટી વગેરે નાગરિક બંધુઓની વ્યવસ્થાચક્તિની પણ કસોટી હતી, અને એમાંથી પાર ચિતરી ગયા એ પણ આ ધરાની જ ખાસિયત કહી શકાય. ત્રણ દિવસના રાત્રિના લલિત કાર્યક્રમો પણ નોંધપાત્ર હતા. ખીન દિવસનો લોક સાહિત્યના નિષ્ણુઓએ આપેલો કાર્યક્રમ ચોરાટ્રમાં પણ સોરઠના ધરામાં ખીલેલા લોકસાહિત્યનો ભિન્ન ભિન્ન વાનગીઓને રસથાળ આપા નવીનોને પણ

શૌર્યની એક નાની-શી ઝલક ઉપજાવવામાં શક્તિ માન હોતો. ત્રીજા દિવસના મુશાવરામાં બુદ્ધ જ પ્રકારે શ્રોતાઓના દિલખેચનારી કવિતાએ ઝોના નવલોહિયાળ અને પીઠ કવિઓ દ્વારા આકર્ષણ જમાવ્યું હતું.

ત્રણ વિભાગોના જે નિમ્નધકારો હાજર હતા તેમણે પોતાના નિબંધોનો સાર આપ્યો. મારો મોટો ભાગનાં અધિવેશનોનો, ગુજ. સા. પરિષદના હોય, ઇતિહાસ પરિષદના હેય, પ્રાચ્ય વિદ્યાપરિષદના હોય કે એવી બીજી પરિષદોના હોય, નિમ્નધવાચનથી સ્વતોષ થતો નથી સ્વતોષ થતો નથી એ અર્થમાં કે પોતાના નિબંધોનો પૂરો મર્મ દૂકા સમયમાં સમજાવી શકાતો નથી અને જે વર્ષ પછી પરિષદનો હેવાસ પ્રસિદ્ધ થાય ત્યારે જ સમજીને જ એનો લાભ મળે છે. ત્રણ દિવસ, એમાં પણ ઉકીકતે તો ૧ લી-છેત્રી બેઠકો પરિષદની ઔપચારિક વાતોમાં જતી હોય છે અને ૨ થી ૫ માં જ વિભાગીય પ્રમુખો અને વિભાગીય નિબંધોના વાચન થતાં હોય છે ચાર બેઠકો આ કામને માટે પૂરતી નથી. દરેક વિભાગને અલગ અલગ પાડી ચાર સત્રમાં તે તે વિભાગનું કામ થાય તો કેટલેક અંશે સફળ થવાય, પરંતુ એમ કરવા જતાં જનતાને એનો લાભ આપી શકાતો નથી અને ઉકેલ કેવી રીતે લાવવો એ વિચારવા જેવું છે. હજી પ્રયોગો જ થાય છે એમ કહી શકાય વિભાગ થોડા હોય તો કેટલેક અંશે લાભ થાય એ આ સમયની આવેજનાથી કાંઈક અનુભવાયુ રજુ સાહિત્યના પ્રકારો અને વિવરણ નિષ્ણોનાં થયેલા ખેડાણને જોતા તદ્દન થોડા વિભાગો થોડા જ લાગે છે જૂનાગઢ ખાતેના અરિ વેદને કાંઈક દોરવાણી આપી છે અને એનો હજી પણ સરિવેક વિચાર કરી તોડ કાઢવામાં આવે એ

જરૂરી ખરું.

જૂનાગઢ ખાતેનું આ અધિવેશ ૧ સફળ થયું છે એનો યશ આવેલા મહેમાનો કરતા સ્થાનિક સ્વાગત સમિતિને જ ભાગે જાય છે શ્રી રતુભાઈ સોરઠને, એમાં પણ જૂનાગઢને પોતાનું નિવાસસ્થાન અને સામાજિક તેમજ સૈકષણિક કાર્યક્ષેત્ર બનાવીને રહ્યા છે, એ જ ગુજ. સા. પરિષદના સારસ્વત સમારંભનું મહાત્મા જીના જન્મ શતાબ્દિના આ વર્ષમાં કારણભૂત બન્યું છે. મહાત્માજી સોરઠનું સત્તાન હતા અને ગુજ. સાહિત્યને ‘ગાંધીયુગ’નો એક આપી ગયેલા, પારના સમેલનના પ્રમુખ એ ગાંધીજીની જન્મ શતાબ્દિ ગુજ. સા. પરિષદ સોરઠમાં ઊજવે એવી સૌ સાહિત્યકારોની ભાવના હતી તે સફળ કરી આપવાનો યશ જૂનાગઢના કાર્યકરોને જાય છે એ બધા જ ભાઈઓ એ માટે અભિનંદનને પાત્ર બની રહ્યા છે

આ જ ટાકણે ભક્ત કવિવર્ધ અને મહાન સત નરસિંહ મહેતાના ‘આત્મચરિતના કાવ્યો’નું કવિસ મેલનના આરંભે ભક્ત હૃદયના સાધક, પરિષદના પ્રમુખ શ્રી સુદરભને હાથે પ્રકાશન જાહેર થયું અને એનું શ્રી શ્રી નરસિંહ મહેતા ચોરા સમિતિ’ના કાર્યવાહકોને મળ્યું એમાં આ લેખકને પણ ગૌરવ નિવત કરવામાં આવ્યો, એ પણ એક સુયોગ હતો. ધન્ય કાર્યમાં સૌને ધન્યવાદ મળ્યો તેમાં આ લેખક પણ એક પાત્ર બની રહ્યો મારે મન સમેલનના આરંભથી લઈ અત સુધી મિગદ્ય જ જળવાઈ રહ્યું એ પ્રતાપ આ ધરામાં વિકસેલા પરમસત ભક્ત કવિવર્ધ નરસિંહ સિવાય બીજા કોનો માનવો? એમના જ પ્રતાપમાં સફળતા લાવી આપનારા સૌ સ્થાનિક ભાઈઓનો પ્રતાપ સમાવિષ્ટ થઈ જાય એવી ભાવના પણ સોરઠનાં સત્તાનોને મન મીઠી વાત છે.

શું સંભાર ? શું વીસર ?

શ્રી ચિત્તરંજન રાન

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું રજતજયંતી અધિવેશન જૂનાગઢના અંગણે મળી ગયું-માત્ર મળી ગયું નહીં પરંતુ લારોભાર સફળતા મળી તેનો આનંદ અદકરો જ હોય. પરિષદ આવી સારી રીતે, આટલી સફળ રીતે ઉઠતી જશે એવો તો સ્વપ્નેય ખ્યાલ નહોતો. આ હજી ગણકાસની વાત જાણે લાગે છે. નરસિં મહેતા જયંતી પ્રસંગે શ્રી ગુલાબદાસ શ્રોકર જૂનાગઢ આવેલા, ગાંધીયતાગિદના વર્ષમાં પરિષદ ગાંધીજીની જનમ ભોમકામાં મળે તેવી પરિષદના આયોજકોની અંતરેચ્છા ખરી. ખાપુની જન્મજૂમિ-પોરખંદરમાં કોંક અનુદૂષતાઓ નહોતી. ગુલાબદાસે આ વ્યથા અમારી સોની મેળે કહી. પોરખંદર એટલે જૂનાગઢ જિલ્લાનું જ ગામ. જૂનાગઢમાં થાય એવ પોરખંદરનું જ ગથાય અને પોરખંદરમાં થાય તોય એ જૂનાગઢનું ગથાય એવી લાગણી પણ ખરી. એટલે ગુલાબદાસ જ્યારે શ્રી રતુભાઈને મળ્યા ત્યારે રતુભાઈએ 'આપદર્શ' લેખે આ પ્રસંગ ઉઠાવવાનું ખીકું ઝડપ્યું.

‘ પરિષદને નિમંત્રણ આપાનું-સ્વીકાર્યું’.

હવે કમ્પર ખાંધીને કામ કરવાના દિવસો પણ આવી લાગ્યા. સડું મિત્રો મળવા માંડ્યા. વિવિધ સમિતિઓ રચાવા માંડી. કાર્યકરો કામે લાગી ગયા. મુખ્ય પ્રશ્ન આર્થિક ખાતુનો હતો, ખર્ચને પહોંચી વળવાનું કામ કપરું હતું. દિવસો સુધી અમે ગાંધીયતાગિદ પ્રદર્શનીમાં ગાંધીદર્શન દિલ્લી રોકાણેલા રવા. પરિષદના દિવસો દ્રંધ થવા લાગ્યા. અધૂરામાં પૂરું રાજ્યકક્ષાના યુવક મહોત્સવ ને કોડા મહોત્સવ અહીં યોજાયા. આ દિવસ સુધીમાં પાંચથી ૭ હજાર ખર્ચ, અતિથિઓ તેમાં આવ્યા અને દિવસો પણ ખરાબર પરિષદની તૈયારીના મોકે જ રવા. હાલ જ વ્યાજે કામ કરનારા ચોકના ચોક. પણ સારા કામમાં જો વિખત ન આવે તો કેમ ચાલે! અને વિખો પાર કર્યા વગર

સફળતાનો આનંદ શું માણી શકાય! સદ્નરોએ પરિષદના અધિવેશન પ્રસંગે કોઈ મોટું વિખત અમને નડ્યું નહીં એ હંધરની કૃપા.

પરંતુ, આ જ દિવસોમાં ઉપર કહ્યું એમ યુવક મહોત્સવ, કોડા મહોત્સવના કારણે પરિષદના પ્રતિનિધિ અતિથિઓ માટે આવાસની બારે તકલીફ ઊભી થઈ, મુખ્ય પ્રશ્ન જ આવાસનો. હોય અને સારો, આરામદાયી આવાસ આપવા સ્વાગત સમિતિએ, ઉતારા સમિતિએ ને મથાપણ કરી છે તેનો હું સાક્ષી છું. એટલે કેટલી મહેનત, દોડધામ પરિશ્રમ પડ્યો છે તે સારી રીતે જાણું છું. ઉત્તર ધ્રુવના યાત્રી રોકાઈ ધ્રુવવિજયની પોતાની યાત્રા નૈવર્ગ એક સરસ વાત લખી છે. રોકાઈ લખ્યું છે : “જીવંતો રહ્યો તો મારે તમને માથા સાર્યદારના સખત પરિશ્રમ, ધ્યેય સિદ્ધ માટે વ્યથા પ્રયાસો અને પરસ્પર પ્રત્યેની તપઃવૃત્તિની વાતો કહેવાની રહેત” મારે પણ આ લેખ દ્વારા પરિષદના પન્ની-સમા અધિવેશનને સાંપડેલી સફળતા પાછળ રહેલી આંતર આદ વાતો લખવી રહી છે. કોંક નારી અનામી સાથીદારોના સંગઠન, સેવા અને દિવસ આ પાછળ રવાં છે.

પરિષદની તૈયારીઓ કારંભાઈ, જગ્યા પણ ચોકકસ થઈ. ગરવા ગિરનારના મનિષી સરદાર ચોકનો બાવુમાં નરસિંહ, નરસિંહના કોડા પણ કલાત્મક પ્રવેશ દારે નરસિંહના કલાત્મક અતિથિઓ, પ્રતિનિધિઓનું પગલ ખેંચી રવા. આ રંગેલી સુનથી અને વંસના ઉરોગધી બનેલ કાકા આકાર ‘પ્રવેશ દાર’ અરેખર કાલત્મક રચના તેવા ઉપરાંત નેત્રી સુરના દર્શનરૂપ દર્શન નેત્રી જ કાલત્મક રચના હતી મંચ પાછળ મોરબીને પ્રતિદ રજા આજલાની કલાત્મક રીતે ગુરૂની પ્રતિદ રજા રચના માય રજાના રંગમેરંચે રૂપાંતરે, રંગમેરંચે અને આજલા-આ મેરંચની દાર મનદાર, અંબેડે

ઝોપવે તેવું સંયોજન રચાયું તે ખરેખર વિશિષ્ટ બની રહ્યું. સંપૂર્ણ સાદગી તથા કલાવૃત્તિની યથા-સ્થાન ગોઠવણી દ્વારા અધિવેશન સ્થળ ખુદ એક વ્યક્તિત્વ-એક આત્મા ઊભી કરતું હતું. આ આખીય સંયોજનના ગુજરાતના ઊભતા- હવે તો ઠીક ઠીક રીતે કળાક્ષેત્રે ‘કાઠું’ કરી ગયેલા ભાઈ વૃદાવન સોલંકી અને કાથી મિત્રોએ કરી હતી. ટાયા દિવસો, સાધનો અને સગવડ વચ્ચે આવું મનોહર રૂપ અને ઝોપ આપવો એ જરાયે હળવી કે ઊતરતી વાત નથી.

અધિવેશનમાં આશરે ૫૦૦ નેટલા સાહિત્યો, સાહિત્ય રસિકો આવ્યા ત્રણ દિવસનો આ ‘સાર-સ્વત ચમ’ મડાચો ત્યારથી પૂર્ણાહુતિ સુધી જૂના-ગઢમાં સાહિત્યનું વાતાવરણ છવાઈ ગયું. શોભાય ત્રા-થી માંડીને વિદાયની ક્ષણ સુધી કેટલાક સાહિત્યકારો તો ખરેખર અમારા જ બની ગયા એમ કહું તો ખોટું નથી. ખાકી કેવ મડિયા કહેતા હતા તેમ એવ સાચું લાગ્યું કે પરિપદના અધિવેશનમાં આવ-નારા મોટા ભાગના પ્રતિનિધિઓ માન સહેલાણી જ બની રહે છે. પરિપદ રેલવેનું કન્સેશન મેળવી આપે છે, શા. પદર કે વીસમા ત્રણ-ચાર દિવસના ખાવાપીવાની વ્યવસ્થા થઈ જાય, બાદશાહી સગવડતા વચ્ચે આવી સહેલ ક્યાથી સાપડે ? આ વાત પણ થોડે વતે અશે સાચી પડી લાગી. પરિપદના ગોઠ-વાયેલા કાર્યક્રમ અનુસાર રોજ બપોરના ૩-૦૦ થી અધિવેશનની ખેટકો શરૂ થતી. સવારની ખેટક લગ-ભગ ૧૨-૧૨-૩૦ વાગે પૂરી થાય પછી ભોજનનો સમય થાય. વચલા ગાળામાં નગર પર્યટનની અમે કરેલી વ્યવસ્થામાં પચાસેક નેટલા સહેલાણીઓ થશે તેવી માન્યતા હતી; પણ તરત જ ત્રણથી ચાર બસો ૧ વ્યવસ્થા કરવી પડી. પ્રતિનિધિઓ માફ કરે, પણ સાડા ચારસો પાંચસો પ્રતિનિધિઓમાંથી ચાર બસ ભરાઈને જાય એટલે ૨૦૦-૨૨૫ બસો સવાબસો જણા તો સહેલમાં ઉપડ્યા, જે બસો લગભગ સાડા ચાર પાંચે પરત આવવાની. એટલે અધિવેશનની ખેટકોમાં પ્રતિનિધિઓની સખ્યા અષાઠ્યેરી જ રહેતી

“સાદેલાણીઓ” ઝોખા કરવા કેટલાક નિય-

ત્રણો પરિપદ મૂક્યા જ છે. પણ આ નિયંત્રણોનું પાલન કેટલે અશે ? અને સાચી વાત એ પણ ખરી હવે group discussions સમૂહ ચર્ચાઓ જ રાખવી જરૂરી છે. ઠીક ઠીક સમૂહના આગ્રહ કરતા ખરેખરા દસ-ગાર અભ્યાસુઓ-સાચા અભ્યાસુઓ મળે એ અગત્યનું નથી ? સંભવ છે એ જ ઉપયોગી નીવડે નહીં ? ખેર, પણ આખરે તો આ પરિપદ-પ્રસંગ તો અંગ્રેજીમાં જોને Get together જેવો ગણાવી શકાય આમ છતાં આ વખતે સાચું હીર ઝળક્યું પણ ખરું. જૂનાગઢમાંથી ઠીક ઠીક સખ્યામાં રસિકો હાજર રહ્યા. ચર્ચાઓમાં ભાગ લેનાર બહોળી થી નહીંવત્ રહ્યા. કદાચ તેની પાછળનું એક કારણ એ પણ હોય કે સાહિત્ય રસિકો-સેવીઓ “યજ્ઞમાન લભ”માં ખૂબ્યા હોય ને છેક છેલ્લી ઘડી સુધી નવરાશ ન પણ મેળવી શક્યા હોય ! સામાન્યતઃ દિલ્લી-મુમતાઈ-કલકત્તા કરતાં અધિવેશન મડપમાં સાહિત્યરસિકોને ઝાતાઝોની સખ્યા સારી હતી-માત્ર અસ્તિત્વ રૂપે નહીં પણ એક અંગરૂપ બની રહી હતી તેમ કહેવું જરા પણ અતિશયોક્તિ લેવું નથી જ.

દરરોજ રાત્રે યોજાયેલ મનોરંજન કાર્યક્રમમાં શીખામણ તો સગી મા આપે તોય ન ગમે અમૃત પણ જે ઔષધિ હોય તો કોઈ ન પિયે તેવો “પ્રેમજી જ્યોતિ” નો અનુભવ થયો. ૧૯૪૬માં સ્વ. મેઘાણીભાઈ જીવતા ત્યારે મળેલી રાજકોટ ખાતેની સોળમાં સાહિત્ય પરિપદમાં લોકસાહિત્ય સર્જકો, લોકકવિઓ રજૂ થયેલા, તે ફરી સારી રીતે આ પરિપદમાં રજૂ થયા. કવિશ્રી કાગ ન આવી શક્યા તેનો મનમાં ખબુખણો રહી ગયો રંગ હતો રોનક હતી, પણ આત્મા થોડોઘણો ઝોઝપાયેલો રહ્યો. સાદારોએ લોકવાણીની તાજપ ને મધુરપ માણી, બિરદાવવામાં ખામી ન રાખી જૂનાગઢે એક ખૂટતી કડી સંધી આપી.

કવિસમેલન પણ આદિકવિની જન્મ ભોમ-કામાં સાર જન્મ્યું. અત્યાર સુધી ધીરતા, ધીટતા, ગભીરનાના વેશમાં નિહાળેલા સુદરમને રથાને કવિ સમેલનની તે ભાગતી રાતે ફરી “વસુધા” અને “કાવ્યમગલા” ના કવિને માણ્યા. મનભર અને

મનહર રીતે. જૂનાગઢમાં તો છેલ્લાં આઠવર્ષથી કાવ્ય પ્રવૃત્તિના મૂળ ઉંડાણ પકડી ગયા છે એટલે રંગ રાખે જ તેમાં શી નવાઈ !

આ તો થઈ સ્વાગત સમિતિના પહેલે વાત. પણ આવેલા પ્રતિનિધિમાં અનેક રંગ કળાયા. આપણા બેક પ્રસિદ્ધ લેખક તો મંડપમાં પ્રવેશ્યા જ નથી તેમ કહું તો ચાલે ! કેટલાકના દુર્ઘાસાહ્યનો ભોગ પણ સ્વયંસેવક તો ઠીક સ્વાગત પ્રમુખ ખુદ પણ બન્યા ! આ ત્રણેય દિવસો દરમિયાન અનેક વિવિધ સ્વભાવના પ્રતિનિધિઓ મળ્યા. માનવ સ્વભાવના અનેક ચિત્રવિચિત્ર ભાવ-અનુભવ સંપડ્યા. એક સાંજે હજી ભોજનનો સમય સાડાસાતનો- ત્યાં સાતેક વાગે એક ભાઈ સ્વાગત સમિતિ કાર્યાલયમાં આવી ધમકયા. “અરે કાઈ આહી” અમારો ભાવ પૂછતું નથી !” જમવાનું આપવાના હોય તો વ્યવસ્થા કરે, નહિંતર ખાઈ લેશું લોજમાં આ તે કેવી વ્યવસ્થા ! પત્રકારોને તો જવાનો સમય થઈ ગયો.” ભાઈ કાઈ વૃત્તાત નિવેદક હતા- રાજ્યપાલશ્રીના કાર્યક્રમ પૂરતા આવેલા. ધૂંવાકૂંવા આ ભાઈને સ્વાગત સમિતિના કાર્યકર ભાઈ જેમ સમજાવે તેમ બરાડા વધતા ગયા ! આખરે ધીર સ્વભાવ રાખી બેઠેલા રતુભાઈ અકળાયા નહીં પણ વ્યથિત થયા. હળવેથી પેલા ભાઈ પાસે જઈ ઘડિયાળમાં સમય પૂછયો. જવાબ મળ્યો “સાત.”

મંદ હસતાં રતુભાઈએ કહ્યું : “અરે ભાઈ ! જમવાનો સમય તો સાડાસાતનો આપેલ છે તે કેમ જૂલી જાવ છો ?” તુરત જ પેલા ભાઈ ઠંડાગાર... હળવે પગલે કાર્યાલય છોડી ગયા.

આવા તો કેટકેટલાય પ્રસંગો યાદ આવે છે. સ્વભાવની અજડતા અને સૌજન્યતા, અગવડ ઊભી કરવાની ટેવ અને નિભાવી લેવાની ઔદાર્યતા આહીં ડગલે પગલે જોવા મળ્યાં. ઉમાશંકરનો મૃદુ મધુર સ્વભાવ, સુન્દરમ્નો સાધક સૌજન્યપ્રભ સ્વભાવ, ભાઈ યશવંતનો public relationsમાં કુશળ કાર્યકર જેવો સદાય હસમુખો હસતો ચહેરો. કંઈક ખૂટ્યા જ કરે તેવો ભાવ સતત મોં પર રાખી, ભીતરથી તૃપ્ત હીસતા પીંતભર આજ્ઞેય સ્મરણે ચડે છે. ‘અલગારી’નું અવધૂતપણું માણવા ન મળ્યું,

પણ અમારા સૌરાષ્ટ્રના ગામડાંમાં ત્રાણ કરનારા, માર મારીને લાગો વસૂલ કરનારા બાવા સાધુના સ્વભાવની ‘ઝલક’ પણ સાંપડી. ગામ ગામના પાણી પીધેલ માણસ એક ડેલ પાણી માટે કેવો આકળો ઉતાવળો થઈ વાણીનો વિવેક ચૂકે છે એવ જોયું !

મહેમાનો તો કિસમ કિસમના આવ્યા; પણ એક અનોખા અતિથિઓનો ઉદ્દેશ્ય કયા વગર રહી શકતો નથી. પોરબંદર આર્થ કન્યા ગુરુકુળની આશરે ૧૫૦ જેટલી બહેનો આ ત્રણ દિવસ દરેકે દરેક કાર્યક્રમમાં આવતી. ખાસ ‘બસ’ લઇને આવેલી આ બહેનો શાંતિ અને શિસ્તથી અધિવેશનમાં આવતી. નિયત જગ્યાએ બેઠક લેતી અને કાર્યક્રમ પૂરો થયે એટલી શાંતિ શિસ્ત અને સ્વસ્થતાથી સ્વસ્થાને જતી. ખરેખર એ બહેનોની સાહિત્યપ્રીતિ ને યાન પિપ સાને અભિનંદનું છું.

નરસિંહ મહેતાની ભૂમિમાં, ગાંધીશતાબ્દિદેણા યોજાયેલી આ પરિપદનું સુકાન શ્રી રતુભાઈએ માત્ર વિચારવાદી કાર્યકરની રીતે નહીં પણ વ્યવહાર નીતિસૂત્રી શોભા વડે શોભાવ્યું. જે કૈં શ્રેય ગ્રેય આ અધિવેશનનું હેય તો તે સ્વાગત પ્રમુખના હોદ્દાની રૂએ તો ખરું જ, પણ એથી વિશેષ તો આખા કાર્યક્રમને પાર પાડવા દિવસ રાત એમણે કરેલી મહેનત, જહેમત માટે તેમને જ છે.

’૪૮ની પરિપદ જોયેલી.

રાજકીય ઠાઠમાઠ - દબદબો તો ખરો જ. પણ સાથોસાથ એ જ મંચ ઉપર રાજનેતાઓનું અધિકારીઓનું સન્માનપત્ર પણ ખરું. ત્યારે ૧૯૬૯નું પરિપદનું અધિવેશન સંપૂર્ણ રીતે “પ્રજાકીય” વ્યવસ્થા-સંગવડતાથી માંડીને ઠીક, પણ ઉદ્ધાટક તરીકે આવેલા રાજ્યપાલશ્રી પણ સાહિત્યિક શ્રીમન્- નારાયણ પહેલા હતા- રાજ્યપાલ પત્ની. સહુ સાહિત્યિક પ્રતિનિધિઓ સાથે જજમ્મા અને એક પૂરી બેઠક મુખી બેસીને સાહિત્યની ગતિવિધિ જાણી- માણી. આ બે પરિપદના અધિવેશનો વચ્ચેનો ઘણો મહત્ત્વનો ફરક મારી દિધો.

“મધુરેણ સમાપયેત્” એમ સારોય પ્રસંગ સુખદ રીતે, મધુરતાથી ઉઠી ગયો.

ગુજરાત સાહિત્ય પરિષદનું ૨૫મું અધિવેશન ગઈ તારીખોમાં ગુજરાતના આદ્ય કૃષ્ણલક્ષ્મી નરસિંહની ભૂમિમાં મળી ગયું ત્રણ દિવસ યોજાયાં આ 'સાર સ્વતંત્ર' યજ્ઞ'નો યથાશક્તિ લાભ આ વિસ્તારના અને ગુજરાતના સાહિત્યિક રસજોષે સારી રીતે માણ્યો. કોઈપણ તાત્કાલિક સફળતા નિષ્ફળતા માપવી સહેલી નથી નીર આછરવા દેવાનો સમય ન મળે ત્યાં સુધી આલોકના કે પ્રસંગોએ જે પ્રાપ્ત થાય તે એકાંગી રહેવાના જ પરન્તુ એક ભાવકની દૃષ્ટિ એક જ આખા સંયોજનના સાક્ષીરૂપે સ્વપ્નને રહેવાનો યોગાનુયોગ સાંપડ્યો પરિણામે આ ત્રણ દિવસની સ્મૃતિઓએ આપેલી અનુભૂતિ યથાઅનુમતિ શબ્દસ્થ કરવા પ્રયત્ન કરુ છુ

જૂનાગઢને આગણે સાહિત્ય પરિષદનું સત્તરમું સમેલન ૧૯૪૮માં મળ્યું એ કાળ તદ્દન જૂદો હતો તેમ કહ્યું તો ચાલે ૧૯૪૭ આઝાદી પર્વની પર્વણી જ્યારે સારાં રાષ્ટ્રમાં આનંદના ઓધ વાળતી હતી ત્યારે જૂનાગઢની પ્રજા ઉપર પાકિસ્તાન સાથેના તત કાલીન મુસ્લિમ શાસકના જોડાણના ભીષણ ઓધાર ઊતર્યા સમસ્ત વસ્તીના લવાટે ભાવિની અનિશ્ચિતતા લેખાવા માંડી એક અજ્ઞાત ભય, દહેશત અને અત્યાચારની ધુજારી સહુ કોઈના અંતરદીપને ઓલવી નાખે તો નવાઈ નહીં તેવી ભીષણ બિભીષિકા છવાયેલી ભય અને આતંક પીડિત જૂનાગઢવાસીઓએ વહાલા વતનને સલામ કરી, ભેવતન-મેઘર બની હિજરત કરવા માંડી ભગવાન સોમનાથ અને ગરવો ગુરુ ગિરનાર કાળની આ અજબ લીલાના મૂક સાક્ષી બની રહ્યા

સાથોસાથ, જૂનાગઢ પર ઘેરાયેલાં આ કાળા વા જોડાંથી જનજાગૃતિની સોનેરી કેર ઝગમગી ઊઠી આરબી હકૂમતની રચના થઈ-જનતાએ પોતાની સ્વાતંત્ર્ય કૂચ આરબો ગામડે ગામડું જાગી ઊઠ્યા નવો ન્મેષની ચેતના સહુ કોઈને સ્પર્શી ગઈ અને માનવ જાગૃતિ સમક્ષ શશીન્દ્રનું સ્થાન પણ જે સુરક્ષિત ન

રહ્યું હોય તો આ નુચ્છ નવાળીની શી વિસાત? આરબી હકૂમતના સગડન દ્વારા મુક્તી રસુભેરી જગત વિના જ સ્વાયત્તા સ્થપાઈ અને લોકકૃતિનો સાદત નિજ્ય થયો કમનસીમે, આ આખીયે કથાને-એક મહાકાવ્યના કથાવસ્તુને-કાવ્યરૂપ આપનારી સમર્થ લેખિની હજી સુધી સાંપડી નથી !

આઝાદીના એ આનંદ-ઝોરછવમાં જ સાહિત્ય પરિષદનું સત્તરમું સમેલન નજીક હતું. ૨૧ શામળ દાસભાઈએ પરિષદને જૂનાગઢના આગણે નોતરી, જૂનાગઢની ધરતીમાં ધરભાયેલા પલ્લ પશ્યકના શાસ્ત્ર નના કારણે ધરતી ફાટી નહીં નીકળેલા સસ્કાર પ્રવાહને તેમણે પુનઃ વહાવવાનો પ્રયત્ન આદર્યો કો કને યાલાલ મુનથી આ અધિવેશનના પ્રમુખ હતા અનેક સાહિત્યકારો અને સાહિત્યરસિકો આ પરિષદ પ્રસંગે જૂનાગઢના અતિથિ બની રહ્યા રાજ્યકાળમાં આમાંના ઘણા આવેલા, ઘણાને ભેલાવી શકાયા હોત પણ સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામની ધ્વનિરેખા ઝીંકતો કોઈ સાક્ષર, સાહિત્યકાર રાજ્યને મજૂર નહોતો એક મળનો પ્રસંગ યાદ આવે છે મૃત્યુ પહેલાં સ્વ અવેરચદ મેઘાણી અત્રે આવેલા તે પહેલાં તો રાજ્યના પોલીસ અધિકારી શ્રી છિંતભાઈને ત્યાં અવાર નવાર આવતા પણ ત્યાર અમે નાના અને વળી ત્યારે મેઘાણીનું આગમન પણ લોકસાહિત્યના સપાદક તરીકેનું ત્યાર-પછી તો મેઘાણી સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામના લડવૈયા થયા, કાન્તિના શબ્દાધિક થયા રાજ્યોની દૃષ્ટિએ 'બળવા ખોળ' ગણાયા એટલે અમે કોલેજિયલો તત્કાલીન નિયમાનુસાર મેઘાણીભાઈનું પ્રવચન ગોઠવવા તે સમયના પોલીસ અધિકારી શ્રી નક્વીને મળવા ગયા મજૂરી ન જ મળી જલેર વક્તવ્ય ગોઠવી ન શકાયું.

મનમાં ભારે વસવસા સાથે સ્વ મેઘાણી પાસે આવીને અમે પોલીસ અધિકારીની નામ જૂરીની વાત કરી, તેમનો લભ લઈ શકવાની જુમાવેલી તકનો યોગ-રાય ઠાવ્યો

સ્વ. મેઘાણી હસતાં હસતાં બોલ્યા: “અરે ભાઈ મને બોલવાની મંજૂરી ન આપી તેમાં સંકોચાવ છે શું? તમારો પોલીસ અધિકારી મને મંજૂરી ન જ આપે ને! તેમાં નવાઈ શી?”

એક મિત્રે ખૂલાસો કરતાં કહ્યું: “ના, ના પણ અમે તો માત્ર કવિ મેઘાણી-સાહિત્યકાર મેઘાણી માટે—”

“હા ભાઈ, એટલે જ મંજૂરી ન મળે ને! હું રહ્યો કવિ અને એ રહ્યા ન કવિ—મંજૂરી ક્યાંથી મળે?” સ્વ. મેઘાણીના આ શ્વેપાત્મક વ્યંગથી સહુ હસી પડેલા.

પ્રસંગ યાદ આવવાનું કારણ આ જ. આજે એ જ જૂનાગઢની ધરતી ઉપર સાહિત્ય પરિપદના માણેક સ્થાપા પાયા છે.

૧૯૮૧ની એ પરિપદ રાજકીય દબદબા અને ઠાઠથી થઈ. પ્રજાનો પણ ઉત્સાહ અનેરો હતો—સ્વાતંત્ર્ય સલામતિ અને ભાવિ સુખની મંગળ સ્વપ્નસૃષ્ટિ હતી. રાજ્ય અને વહિવટીતંત્ર સાહિત્ય પરિપદની સેવામાં હતું. મુનશીજી પણ એક રીતે તો આ સ્વાતંત્ર્ય હિલચાલના પ્રણેતા ખરા! શામળદાસભાઈની ધસારાબંધ શૈલીમાં લખાયેલું સ્વાગત પ્રવચન જૂનાગઢનો રંગીન-ભાતીગળ ઇતિહાસ આલેખતું હતું. ભારે દબદબાથી આ અધિવેશન પૂરું થયું. દિવસો સુધી લોકોને રમ-રણમાં રહે તેવો આ સાહિત્યિક સમારોહ હતો તેમ કહું તો અસ્થાને નથી.

ત્યાર પછી તો જૂનાગઢના જનજીવનમાં-નગર જીવનમાં અનેક વળાંકો આવ્યા. સંસ્કાર પ્રવૃત્તિ-સાહિત્ય પ્રવૃત્તિનો નવપલ્લવિત થતો શેષ કોણ જાણે કેમ પણ અકળ કારણોસર કરમાવા માંડ્યો અનેક શહેરની આ ઉપેક્ષિતા સ્થિતિને એક સાહિત્યકાર મિત્રે તો જૂનાગઢને વાતવાતમાં સાહિત્ય ક્ષેત્રે “હિસર ભુમિ” waste land કહી નાખી. ત્યાં જ પ્રા. તખ્તસિંહ પરમાર, પાળેદ દરબાર શ્રી રુસ્વા સાહેબ, લલિત વસાવડા, મનુભાઈ ત્રિવેદી ‘સરોદ’ વિગેરે મિત્રોના સહકારથી સાહિત્ય પ્રવૃત્તિના પુનઃ મંડાણ થયાં. “મેલન” તથા નરસિંહ સાહિત્યસભાની પ્રવૃત્તિઓ

દ્વારા સાહિત્યપ્રવૃત્તિને-વૃત્તિને ઠીકઠીક વેગ મળ્યો.

નરસિંહ મહેતાની તપ પ્રયાણ જ્યંતી નિમિત્તે આવેલા શ્રી બ્રોક્કરે પરિપદના આગામી અધિવેશનને ગાંધીજીના જન્મભોમ વિસ્તારમાં, નહીં તો પછી સૌરાષ્ટ્રમાં કોઈપણ સ્થળે પરિપદ યોજાય તો ઇષ્ટતા રહેશે તેવી ઈચ્છા વ્યક્ત કરી. મુ. રતુભાઈ સાથે પણ વાત થઈ ને તો. ૨૩-૫-૧૯૮૬ની સોરઠ શિક્ષણ અને સંસ્કૃતિ સંઘની ખાસ બેઠકમાં ગુજરાતી સાહિત્ય પરિપદનું ૨૫મું અધિવેશન જૂનાગઢમાં ભરવાનું નિમંત્રણ આપવાનું નક્કી થયું. અને પરિપદનું રજતજ્યંતી-સંમેલન જૂનાગઢના અંગણે મળી ગયું.

ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્યમાં ૧૯૪૯ પછી ઘણા વળાંકો આવ્યા, મુનિવર્સિટી કક્ષાએ ગુજરાતી ભાષા માધ્યમ બની, અનુસ્નાતક કક્ષાએ, સંશોધનાત્મક કક્ષાએ ગુજરાતી સાહિત્ય માટે સગવડતાઓ ઊભી થઈ. પ્રકાશન પ્રવૃત્તિ પણ વધી છે. સામાન્ય જનગણમાં પણ વાચનભૂખ ઊઘડી છે. ગુજરાતમાં જ પાંચેક મુનિવર્સિટીઓ સ્થપાઈ, કેલેજો તો ઘણી વધી છે. શિક્ષણના પ્રસાર સાથે સાહિત્યનો પ્રચાર પણ વધ્યો છે. એટલે બાવીસ વર્ષે જ્યારે પરિપદનું અધિવેશન ભાવકરૂપે નિહાળવાનો પ્રસંગ આવ્યો ત્યારે એક ચોક્કસ કુતૂહલ - મૌખિક પણ હતાં.

પ્રતિનિધિઓની સંખ્યા સારી એવી વધી. ફેટલાંક નિયમનો પણ કરવાં પડ્યાં છે, નહિંતર પ્રતિનિધિઓની સંખ્યામાં હિતરોત્તર વધારો થતો રહે છે તેવું પરિપદના સંયોજકો પાસેથી પણ જાણ્યું. લોકોની સાહિત્યિક અભિરુચિ વધી છે જાણી આનંદ થયો. વિવિધ વિભાગોમાં આવેલા વિભાગીય પ્રમુખો તો તત્ક્ષેત્ર પૂરતા માન્ય વિદ્વાનો હતાં એટલે તેમના પ્રવચનોમાં જિંડાણ અને નવનીત પૂરા પ્રમાણમાં હતાં. “દશકિ” પોતાના ગાંધીદર્શન પરના પ્રવચનમાં ગાંધીવાદનું બળુગું ફૂંક્યા વગર સૈદ્ધાંતિક રીતે ગાંધી અસરનું તાદૃશ દર્શન આપ્યું અગાઉની (૧૯૮૧) પરિપદના અધિવેશન કરતાં મારી દૃષ્ટિએ સાહિત્યિક રીતે આ અધિવેશન વિશેષ સાહિત્યોન્મુખ હતી. ભાગ લેનારા વક્તાઓ પ્રમુખો, પ્રેક્ષકોમાં એક ગણાઈ, રસદિ

માટે ૧૯૬૬ના ડિસેમ્બરની તા. ૨૬-૨૭-૨૮ના દિવસે નક્કી થયા

જૂનાગઢને વીસેક વર્ષ પહેલાં પણ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું સ્થાગત કરવાનો અવસર સાંપડેલો. સોરઠની ધરતીને પાકિસ્તાન સાથે જોડવાના નવા-ખતા નાપાક નિર્ણયને પડકારી, આરત્રી હકૂમત દ્વારા લોકકાન્તિ સર્જી આઝાદી હાંસલ કરનાર પ્રજાને એ વખતનો અવર્ણનીય હિસાહ, સોરઠ સરકારનાં વિપુલ સાધનો, પ્રમુખ તરીકે શ્રી કનૈયાલાલ મુનશી અને સ્થાગત પ્રમુખ તરીકે જનવલ્લભાન જૂનાગઢના પોરહથા પોરસાતા શ્રી શામળાસલાહ ગાંધી. આવા ઝળહળાટ વચ્ચે મળેલા એ અધિવેશનને સાંપડેલી સફળતા અને સ્થાગત સમિતિ ઉપર વરસેલી પ્રશંસા અને ધન્યવાદની શ્રદ્ધાના સ્મરણો આજે પણ જૂનાગઢના લોકોમાં આનંદ અને અભિમાનની લાગણી જન્માવે છે.

મીઠા સંસ્મરણોએ ભૂતકાળ માટે જગાડેલ આનંદ અને લવિષ્ય માટે જન્માવેલ ચિંતાની તીવ્ર લાગણી વચ્ચે સોરઠ શિક્ષણ અને સંસ્કૃતિ સંઘે ૨૫ મા અધિવેશન માટે સ્થાગત સમિતિની રચના થાય ત્યાં સુધી આરંભક પ્રયત્ન સમિતિની રચના કરી, ત્યાર બાદ સ્થાગત સભ્યો નોંધાયા. સ્થાગત સમિતિની, વ્યવસ્થાપક સમિતિની અને જુદી જુદી જવાબદારીઓ માટે પેટા સમિતિઓની રચના થઈ.

પરિષદના અધિવેશનમાં જૂનાગઢના આંગણે ઉત્તરેક મહેમાનો આવશે એવી ધારણા હતી. એમના ઉતારા, ભોજન, સન્માનકર્મ ઇત્યાદિની વ્યવસ્થા કરવાનું બહુ મુશ્કેલ ન હતું. એ માટે મકાનો, મેદાનો પસંદ કરી લેવાયાં. વ્યવસ્થા માટે પૂરતો સમય હતો. સ્થાગત સમિતિને નિરાંત હતી.

એવામાં રાજ્યકક્ષાના બે-ત્રણ કાર્યક્રમો માટે પણ જૂનાગઢની પસંદગી થઈ. જૂનાગઢને માટે એ આનંદની વાત હતી પણ પરિષદની સ્થાગત સમિતિમાં એક યા બીજા પ્રકારની જવાબદારીઓ સંભાળીને મેટેલા મિત્રો પૈકીના જ મોટા લાગના મિત્રો ઉપર આ કાર્યક્રમોની જવાબદારી આવી પડી.

તા. ૧૫-૧૨-૧૯૬૬થી શરૂ થયેલા વિવિધ કાર્યક્રમોની તા. ૨૪-૧૨-૬૬ના રોજ પૂર્ણાકૃતિ થઈ. જૂનાગઢના લોકોએ આ કાર્યક્રમોની ભોજ અને મસ્તી માણ્યાં. પણ સાથે સુઘે રાત અને દિવસની સતત કામગીરીને પરિણામે થાક પણ એટલો જ અનુભવ્યો. એક વખતના જનવલ્લભાન ગણતા પણ આજે પ્રમાણમાં મર્યાદિત સાધનો ધરાવતા જૂનાગઢે આ કાર્યક્રમોને સફળ બનાવવા માટે પોતાની બધી શક્તિ ખર્ચી નાખેલી.

પરિષદ માટે નિયત થયેલા મકાનો, મેદાનો અને સાધનો તા. ૨૪ સુધી તો આ અણધાર્યા આવી પડેલા કાર્યક્રમના રોકાયેલા રહ્યા. એ જ મકાનો અને સાધનોનો તા. ૨૫મીએ પરિષદ માટે ઉપયોગ થઈ શકે તેમ નહોતું. છેલ્લી ઘડીએ વિકલ્પ વ્યવસ્થા વિચારવી પડી. અધિવેશન માટેનું મેદાન તારીખ ૨૩મીએ મળ્યું. ઉતારા માટે મેળવેલાં બીજા મકાનો પણ તા. ૨૪મીએ મળ્યાં. પ્રદર્શન માટેનું મકાન પણ તા. ૨૪મીએ મળ્યું અને તા. ૨૫મીએ પરિષદના નિવૃત્ત થતા નવા વસાયેલા પ્રમુખો જૂનાગઢને આંગણે આવી પહોંચ્યા. તા. ૨૬થી પરિષદની કાર્ય શરૂ થઈ.

આ સંજોગોમાં, સ્થાગત સમિતિએ અને જૂનાગઢના તેમજ જિલ્લાના અનેક ભાષ બહેનોએ અધિવેશનને સફળ બનાવવા માટે શક્ય એટલી જહેમત ઉઠાવી. છેલ્લા પંદર દિવસનો થાક ખ ખેરી નાખ્યો. ફરી એ જ ઉત્સાહ, એ જ લાવના, એ જ સ્ફુર્તિ અને એ જ ઉમળકાથી સૌ અધિવેશનના કામમાં લાગી ગયા.

જૂનાગઢના લોકોએ પણ શોલાયાત્રાથી માંડીને પરિષદની પૂર્ણાકૃતિ સુધી સારી સંખ્યામાં હાજરી આપીને અધિવેશનમાં જે રસ દાખવ્યો એ તો આ અધિવેશનને કેવળ સફળ બનાવવામાં જ નહીં પણ એને નવો વળાંક આપવામાં વાઙ્ગાર તત્ત્વ બની રહ્યું.

પરિષદના ત્રણ દિવસો દરમિયાન મનોરંજન અને સંસ્કાર કાર્યક્રમના ભાગ તરીકે લોકસાહિત્યનો જે કાર્યક્રમ ગોઠવાયો એના પાછળ આસ હેતુ અને

દષ્ટિ હતા. આપણા લોકજીવનને, સમાજ જીવનને સમૃદ્ધ બનાવવામાં આ લોકસાહિત્યનો ફાળો જોવો તેવો નથી અને છતાં શિષ્ટસાહિત્ય અને લોકસાહિત્યને નામે પેદા થયેલી કે અનુભવાતી એક જાતની દીવાલના કારણે ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના પરી-
 ઘમાં લોકસાહિત્યને મળ્યું જોઈતું સ્થાન જાણે મળતું નહોતું. પરિષદમાં આવેલા સાહિત્યકાર મિત્રોને લોકસાહિત્યના જુદા જુદા પાસાઓનો પરિચય થાય અને પરિષદમાં લોકસાહિત્યને પણ યોગ્ય સ્થાન મળી રહે એ આ કાર્યક્રમ યોજવા પાછળની દષ્ટિ હતી.
 આ કાર્યક્રમને અંતે પરિષદના મોવડીઓના મોમાંથી સરી પડેલા અને પરિષદે લોકસાહિત્યના ઉત્તેજન અને વિકાસ માટે કરેલો પ્રસ્તાવ જોતાં આ કાર્યક્રમ યોજવા પાછળનો હેતુ ધાર્યા કરતાં વધુ સફળ થયો એમ કહી શકાય. માતાનો ખોવાઈ ગયેલો ખોજો ફરી સાંપડે અને બાળકોને જે આનંદ થાય એવો જ કંઈક આનંદ લોકસાહિત્યના ધૂરધરોએ અનુભવ્યો.

જૂનાગઢના આંગણે મળેલા ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના આ અધિવેશનને સફળતા મળી હોય એમાં

અને સ્વાગતસમિતિનો ભાર હળવો કરવામાં પરિષદના નિવૃત્ત થતાં પ્રમુખ શ્રી ઉમાશંકરભાઈનો અને વરાયેલા પ્રમુખ કવિ શ્રી સુ. દરમનો ફાળો નાનો સૂતો નથી. તા. ૨૫ મીએ આ બંને રહાતુ-ભાવોએ જૂનાગઢમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યારથી તા. ૨૮ મીએ એમણે વિદાય લીધી ત્યાંસુધી એક એક કાર્યક્રમ માટે એમણે દાખવેલો રસ, પરિષદના મોવડી-ઓથી માંડીને નાનામાં નાના કાર્યકર અને સ્વયંસેવક માટેનો એમનો આત્મીયભાવ, સૌને પ્રોત્સાહિત કરવાની એમની કળા અને સદાય વેરાતું રિમત, આ બધાં કારણે જીવતી જાગતી કવિતાની મૂર્તિ સમા શ્રી ઉમાશંકરભાઈ જોશીએ અને પોતાની સાધનામાં સૌને ખેંચી લેતા સાધક કવિ શ્રી સુ.દરમે ચાર દિવસમાં સૌનાં દિલ હરી લીધાં. પરિષદનું આ અધિવેશન ઔપચારિક અધિવેશન બની જવાને બદલે એક રિશાળ પરિવારના મિલન સમુજની ગચ્છ. સાહિત્યની દુનિયામાં આ અધિવેશનની શી અને કેવી અસર થશે કે રહેશે એ તો ભવિષ્ય કહેશે પણ રામને બદલે ભરતને લાધેલું આ સોજું જૂનાગઢ અને સોરઠની ધરતી માટે તો અનેક રીતે ઉપકારક બની ગયું.

*

[પૃષ્ઠ ૬૮૭ થી ચાલુ

૪ સોનબાઈ સતી

૫ થીઓ

આમાં ઈશાજીંદ કવિનું નામ સ્પષ્ટ છે, સોનબાઈ એટલે સોનબાઈ પણ વંચાય છે. સતી થીઓ એમ પણ છે. અને સતી થવાની તિથિ સં. ૧૬૨૨ ચેત્ર સુદ ૧૩ પણ સ્પષ્ટ છે. ઉપરના ચંદુના દુહા પ્રમાણે ઈસરદાનજી સં. ૧૬૨૨ના ચેત્ર સુદ નવમીના સચાણમાં (જમનગર પાસે) મૃત્યુ પામ્યા. ત્યાંથી વીરવદરકા સમાચાર આવ્યા હશે ત્યારે ચેત્ર સુદ તેરસનાં દિવસે સોનબાઈ સતી થયાં હશે એમ લાગે છે.

પણ વીરવદરકાના પાળીઆનો આ લેખ નિર્ણય કરી આપે છે કે ઈસરદાન સં. ૧૬૨૨માં દેવ થયા હતા. આટલા સ્પષ્ટ પુરાવા પછી હવે આ બાબતમાં કોઈ શંકા રહેવી ન જોઈએ.

ધન્ય એ અવસર ! ધન્ય એ નિર્ણય !

શ્રી હરસુરભાઈ ગઢવી

‘ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ’નું ‘પચ્ચીસમું’ અધિવેશન, ગરવા ગિરનારની છત્રછાયા હેઠળ ગઢ ‘જૂનાગઢ’ને આગણે યોજવાનું છે, એ વાતની તો જાણી હતી અધિવેશન સફળતાપૂર્વક પૂર્ણ થઈ ગયાની વિગત પણ વર્તમાન પત્રો દ્વારા જાણવામાં આવેલી ત્યાં સુધીમાં, કંઈક નવું-સ્વપનામયિય ધર્મ ન હોય એવું સાવ અણકલ્પેલું-એવું કંઈક શુભ કાર્ય, એ અધિવેશનમાં થઈ ગયાનો અણસારો સુદર્શ સાપડયો ન હતો. એ અધિવેશનમાં, સહુ પ્રથમ જ, પ્રાચીન સાહિત્ય પ્રત્યે સદ્ભાવના જાગૃત થયાની, એનું સાચું સ્થાન નિશ્ચિત થયાની, એનું જતન કરવાનો નિશ્ચય જાહેર થયાની, શુભ વિગતો સહુ પ્રથમ તો જાન્યુઆરી માસના ‘ભૂમિ’ નવરચનાના અંક દ્વારા જ પ્રગટ થયેલી હૃદયમાં આનંદની દેહર ભીડી રહી એ અંગેનો વૃત્તાંત, ઉપરા ઉપર ત્રણ વખત વાંચી જાયો, ત્યારે જ નૃપિન યદ્દ સંતોષનો ઝોડકાર આવ્યો. સ્વાભાવિક રીતે જ શબ્દો સરી પડ્યા ‘ધન્ય, એ એ અવસર ! ધન્ય, એ નિર્ણય !’

આમ તો દરેક દેશમાં, લોકસાહિત્યનું સ્થાન નિશ્ચિત હોય જ છે વિધિવત્તની મહેર લાગી હોય અથવા લાગેલી ન હોય તો પણ આમજનતાના હાથમાં એનું સ્થાન નિશ્ચિત સ્વરૂપે અકિત થયેલું જ હોય છે. નહિતર સદીઓ પુરાણ એ સાહિત્ય, વિદ્વદ્જનોથી વિમુખ રહ્યું હોવા છતાં આજ દિન પર્વત જીવિત કેવી રીતે રહી શકે ?

આપણું પ્રાચીન સાહિત્ય, મુખ્યત્વે આમજનતા દ્વારા કલોપકર્ણ સચવાઈ રહ્યું હોવાથી કે’ક હોય યુક્ત થવાની-પાઈતર થવાની દહેશત નકારી શકાય નહિ પરંતુ હવે તો એનો પણ ઉકેલ આવી જવાની શક્યતા કમળ છે સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી અને તાર પછી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

પણ એને ‘રક્ષવા યોગ્ય’ની મહેર મારી દીધી છે, એટલે વહેલે-મોડે આપણા પ્રાચીન સાહિત્યનું ભાવિ ઉજવણ જ જણાય છે. સાધોસાય એ સાહિત્યના પ્રેમીઓ, -હિમાયતીઓ માટે સક્રિય બનવાની ફરજ પણ થઈ પડે છે ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, ઉપ-શક્તિ ઠરાવ કરીને જાણે એ મારેનું આન્હાન આપી જ દીધું છે. લોકસાહિત્યના ક્ષેત્રે જાગૃતિનો જીવાળ આવી રહ્યો છે નવું સર્જનનું ધર્મ છે

સાહિત્ય પરિષદનું પ્રોત્સાહન મળતાં પ્રાચીન સાહિત્યની ગણના થશે એના સંગ્રહકોના સન્માન થશે ઘણા અપ્રગટ રહેલા કવિ-લેખકો ? રચનાઓ પ્રકાશમાં આવશે તે લોકસાહિત્યના નવા સર્જકોને બાં અને ઉત્સાહ મળશે લોકસાહિત્ય કથનનું અટકશે

લોકસાહિત્યનો યથોચિત આદર કરનારા સર્વે મહાનુભાવોનો આદર કરવાનું સહેજે દિલ થઈ આવે છે પણ આદરમાન દેવું કોને ? કોને એમાંથી બાકાત રાખવા ? ધન્યવાદ દેવો કોને-કોને ? સુદર સુશીલીત મહાલયને ? એને યજ્ઞનારા કુશળ કારીગરને ? કે પાશામાં પુરાયેલા પેલા અણધાર પત્થરાઓને ? એ પ્રશ્ન સતાવે છે, એટલે હું તો મેધાણીભાઈથી માંડીને સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટીના આપણા કુલપતિ સુધીના અને લોકસાહિત્યના આપણા આજના ઝડપારી સુધીના કોને આ ધન્ય કાર્યની સિદ્ધિ કાળે, થોડો-ઘણો પણ પરિશ્રમ ઉઠાવ્યો હોય-પ્રયત્ન કર્યો હોય, તે તમામ નામી-અનામી મહાનુભાવોને સદર ધન્યવાદ પાઠવું છું. અવગત સવિશેષ ધન્યવાદના અધિકારને પાત્ર તો ‘ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ’નું જૂનાગઢના આગણે તાજેતરમાં યોજાઈ ગયેલું અધિવેશન અને એની યોજક સ્વાગત સમિતિ જ ઠરે છે ધન્ય એ અવસર ! અને ધન્ય એ નિર્ણય !

*

સજન સુવાણ્યું સ્નેહની

(સા. પ. ની તા. રજીની રાતના કાર્યક્રમનું એક કલા-સંભારણું)

જયમલ્લ પરમાર

સમંદર હીલોળા લેતો હોય એમ તે દી સાર-સ્વતોનો અને જૂનાણી રસિકનગરીનો માનવ સમુદાય આનંદના હિલે ચડ્યો હતો. એક એક સૂર, એક એક ધ્વનિ, એક એક શબ્દ મોરલો બની ને મેદનીને હેચે બીંગોરી રહ્યો હતો. માનવસાગર તો હતો જ પણ માલમીનો મનસાગર પણ હતો. લોકકવિને હતાશાનાં વેણ કાઢવાની વેળા આવે એવો એ સમય નહોતો કે : મળિયલ મૂઠું ધણી, મનસાગર મળિયા નહિ; હામું હૈયામાં રહી, હાઝ ધણેરી દાઢવા.

સુમારભાઈના તીવ્ર મધુર શરણાઈ સ્વરે સુલેમાન-ભાઈએ નોબત ઉપર હીંચ, કેરવા અને ત્રિતાલનાં રૂપ બાંધી, ધ્વનિનાં અદિલનો ઉઠાવી ને મેઘનાદનો લેભવ ખડો કર્યો ત્યારે મેદનીને વર્ષાનાં વાદળ ગોર-ભાયા કરતાં હોવાનો અનુભવ કરાવ્યો.

નાદ લેભવના શેમહર્ષણ માથે નવલોહિયા ચૂનંદા લોકગાયકોએ સરીલા પણ જેમદાર દુહાઓની રમઝટ ગોલાવી. લાખાભાઈ ગઢવીને દિલ બહેલાવતો દર્દી લો સૂર, અમરદાસજી ખારાવાળાનો સંગીતનાં બધાં મેદાનો સર કરતો કેળવાયેલો કંઠ, દાદુદાન ગઢવીનો સજવાળો સૂચીલો કંઠ, કરસન પઢિયારનું ધંટા આરતી સમું ગરબું ગોરભતું ગળું ને જિનુદાન ગઢવીના ખટકદાર હલકભર્યા કંઠે દુહાગાનમાં રસરંગની છાળો છલકાવી દીધી. દુહા માથેના છંદગાનની વેગીલી અપટલી સ્વરદોલનોનું આભામંડળ બંધાઈ ગયું.

સ્વરથી અદિલિત આભામંડળ માથે લાખા-ભાઈ ગઢવી અને દીવાળી બહેન લીલના લોકગીતે વિરલ-શ્રૃંગારની રસરેલ લહેરાવી :

હું તો કાગળિયા લાખી લાખી થાકી

કાનુકાને મનમાં નથી.

એ પછી દીવાળીબહેનના ડાકુરવર સ્પર્શિત કણદાર કંઠની મુલાપમ માવજતથી સમારભમાં આનંદની પુલકાવલિઓ ઊઠી. ભાઈ કરસન પઢિયારે ત્યાં તો હીંચના હીલોળા લેવરાવ્યા.

મેદનીના દિલ બહેલાવણ માથે જિનુદાને

દુહાના અર્થ-ભાવની રસિક રજૂઆત કરી :

કવિ કેહુ અખર વો અખર હે,

અવર બેન વો બેન;

વો કળજલ હે ઠીકરી, વો કળજલ હે નેન;

મેદનીને મુગ્ધ કરી બાકીના ગજના ત્રણ દુહા સાથે. ત્યાં શ્રી. દાદુદાન ગઢવીએ પોતાની હૃદયગમ હલકથી શ્રૃંગારને સજીવન કર્યો અને શ્રી. લાખાભાઈ ગઢવીએ લોકપ્રિય ભજન “પેલા પેલા જુગમાં રાણી”નું ભાવગંભીર હલક સાથે પ્રછન્ન છટાથી ગાયું.

નોબત શરણાઈના વીરસ માથે શ્રૃંગારની બિછાત બિછાવીને હેવટ તો ભકિતરસમાં જ વિરમેને ! જાજનના ભકિતમય વાતાવરણ માથે અમરદાસજી ખારાવાળાએ ‘રામની માનવતા’ નોકથારસ વિવિધ રસોમાં ચખાડીને મર્મવિનોદથી મેદનીને રસતળબોળ કરી.

ત્યાં પિંગશીભાઈ ગઢવીએ સોરાષ્ટ્રનું આહું સંસ્કૃતિ દર્શન કરાવી ચાણૂ છંદોના ઢંગ, રચના અને તાકત દ્વારા વીરસ ખડો કરી દીધો.

રંગમસ્તીના ધમધમાટમાં અરધાક રાતનો ગજવ ભાંગી ગયો. શ્રી. કિમાશંકરભાઈએ કળા અને કલાકારોને બિરદાવતાં અમલનો રંગ ચડાવી દીધો. પણ કલાકારોના દિલમાં તો :

સાથર લેયું થોડિયું, સુંબ ઘટમાં ઘણેરિયું,

હેકડી તડ ના પોગિયું, (ત્યાં) ફૂલ બિપડિયું

વીરસ માથે જ વેદાંત શોભે. શ્રી. મેરુભા

ગઢવીએ લોકગીતોમાં હિપનિપદ કંઈ ચીતે ઝીલાયું છો તે હિપનિપદના શ્લોકો સાથે લોકગીતની એક એક કરી ગાતા જઈને તુલનાત્મક ચીતે રજૂ કરતાં સારસ્વતો ભાવભીના બની ગયા.

અને કાનજી બારોડે કલાના ઉત્તમ નમૂનારૂપ વાતાના મંડાણ સાથે અનેક રસોની લઘાણ કરતા જઈ હાસ્ય રમૂજની છાળો છલકાવીને વાતાના કર્ણોટ માથે ભાવગંભીરતાની ભગ્યતા અર્પી દીધી, ત્યારે રાતના બીજ પ્રહરની ઝાવર માથે બેના ટકેરાએ રણભૂતા હૃદયે સમારભ સમેટાવ્યો.

છેડી રસિક બીન ને....

(એક યાદગાર સાહિત્યિક કાર્યક્રમ-કવિ સંમેલન)

શ્રી. લલિત વસાવડા

સાહિત્ય પરિષદ એટલે શબ્દ સાધનાનો ત્રણ દિવસ ચાલતો અર્થે જ્ઞાનપ્રસાર. શબ્દ સાધનાના ત્રણ દિવસો સાહિત્યના અનેક રૂપોની રસ ગંભીર ચર્ચા થાય-વિચારાય, સાથોસાથ દિવસ ભરની જ્ઞાન ગોષ્ઠિના અંતે શરીરનો અને મનનો થાક ઉતારવા, સાથોસાથ સ્થાનિક વિસ્તારની લલિતકલાના સુરપ્રતિનિધિત્વનો અતિથિઓને ખ્યાલ મળી રહે એ ધ્યેયથી પરિષદના અધિવેશનના દિવસો દરમિયાન રાજ રાત્રે 'ક્રેશીક વિશિષ્ટ મનોરંજન કાર્યક્રમ' યોજાય છે.

જૂનાગઢ ખાતેનું સાહિત્ય પરિષદનું અધિવેશન અનેકરીતે નવપ્રસ્થાનના સીમા ચિહ્નરૂપ રહ્યું. શોભાયાત્રાથી મીડીને જ ઠહીએ તો પણ ચાલે, લાંબા વખતથી પરિષદના મનોરંજન કાર્યક્રમો તેનું ધ્યેય, પરિમાણ ઘોડોવતે અંશે વિસ્તરી ગયા હતા. પરિણામે, બૌદ્ધિક જ્ઞાનોપાર્જન કાર્યક્રમના બદલે લોકરુચિને લક્ષ્યમાં રાખી આ કાર્યક્રમો નક્કી થતા.

જૂનાગઢમાં લોકસાહિત્યના કાર્યક્રમે અનેરી ભાત પાડી, એક જીજ્ઞાસુ જેડી આંખી. જી. મેઘાણી-ભાઈની રચિતિને ભાવજીવિ આપવાનો યથ જૂનાગઢ ખાટી ગયું. સાહિત્યની આંડબરી સૂઝ ગળી ગઈ અને પેલા સાચૂકલા લોકસાહિત્ય સાધકે આ માટે વાપરેલા શબ્દોની જેમ આભાસી અંતરાય શી હીવાલો ધરાશાયી થઈ ઢળી પડી ! સાહિત્યિક સાક્ષરોની સૂઝ માત્ર લોકસાહિત્ય સામે જ હતી તેવું નથી. સાક્ષરો આંડબરને હંમેશાં સરળતા-સહજતા સામે સૂઝ રહેતી જ આવી છે. આ જ કારણોસર ૧૯૪૯માં જૂનાગઢને આંગણે યોજાયેલ સાહિત્ય પરિષદમાં યે.જી.યેલ 'મુશ્કારા' પછી પરિષદના કાર્યક્રમોમાંથી 'ગજલગરી' ઉપેક્ષિત થયા....કમચઃ પરિષદના મનોરંજન કાર્યક્રમમાંથી શબ્દ સાધનાનો એક માત્ર કાર્યક્રમ 'કવિ સંમેલન' હુપ્ત થયું-અનેક કારણોસર અને અનેક ઉમમપક્ષી દોષારોપણ પછી. સ્વાભાવિક રીતે જ

રજૂઆતના કારણે, સરલતાને કારણે ગજલ લોકપ્રિય કાવ્યપ્રકાર રહ્યો છે. સરલતા કે લોકમનની ચાહના એ અશિષ્ટ ગણાતું હોય તો એ સાહિત્યના માપદંડની કમનસીબી પણ હોય !

આદ્યકવિની જૂમિમાં પરિપક્વો પ્રસંગ હોય, જૂનાગઢના જુવાન કવિમિત્રો સારા એવા કલમક્રશે હોય, ઉપરાંત લાગ્યે જ ખનતો સુયોગ-વિદાય લેતા અને વચાચેલા પરિષદ પ્રમુખો ગુજરાતી ભાષાની, ગુજરાતી કવિતાની યુગસર્જક કવિબેલડી હોય ત્યારે જો કવિ સંમેલન ન થોજ શકાય તો પછી ક્યારેય નહીં અને કોઈનું નહીં એ સૂત્ર વાતાવરણમાં ધુમરાવા મીડિલું.

'મિલન' પરિવારના લગભગ પંદરેક જેટલા કવિઓ આજે ગુજરાતના સામયિકોમાં પેતાની કાવ્ય પ્રતિભાના સ્ફુલ્લિંગો પ્રગટાવે છે. જોમાં ભાઈ રાજેન્દ્ર શુક્લ, મનોજ ખડેરિયા, પ્રફુલ્લ નાણાવટી, 'રયામ' વીરુ પુરોહિત મુખ્ય છે. જ્યારે રચના અને રજૂઆત બંને દ્વારા લોકહૃદયમાં કવિમિલનોને પ્રીતિપાગ બનાવનારા મિત્રોમાં સર્વશ્રી 'બરખાદ' બિપિન કિકાણી (હાલ ડાકોર), ગોવિંદ જઢવી, ઈન્દુભાઈ જોશી, મહાપ્રસાદ 'સેવક' લાલચંકર દવે, પદ્મિકાજી વિગેરે મુખ્ય છે. મિલને સીંચેલી રસચટિનું પ્રતિબિંબ કવિ સંમેલનમાં લોકોની સમજ, હાજરી અને વિવિધ કવિઓની વિવિધ શૈલીથી લખાયેલ રચના સાંભળવા દાખવેલો ઉત્સાહમાં જિલ્તુ હતું.

પરિષદના અતિથિઓ, પ્રતિનિધિઓમાંથી કવિઓને નિમંત્રવાનું તથા સ્થાનિક મિત્રોને નિમંત્રવાનું કાર્ય પણ 'મિલન' અને 'નરસિંહ સાહિત્ય સભા' એ બે સંસ્થાઓએ જ સ્વીકારેલું. તે સારી રીતે પાર પાડી શકાયું. સ્થાનિક બારેક જેટલા કવિમિત્રો અને બહારના મળી કુલે લગભગ પિસ્તાળોથ જેટલા વાણી સાધકો નરસિંહનગરના ખાસ રચાયેલા અધિ-

વેશન પ્રગિથ્ણની લઘ્ય વિશાળ વ્યાસપીઠ પર વિરાળ્યા. આમાં ગજલકારો પણ હતા, શુદ્ધ પાંડિત્ય-પૂર્ણરચના કરનારાઓ પણ હતા, લોકસાહિત્યની બાનીમાં લખનારા, રજૂ કરનારા પણ હતા. અનોખા વ્યક્તિત્વવાળા કવિ મિત્રો અને અનોખા કાવ્ય પ્રકારોની રસહેલી મંડાવાની હતી. વાતાવરણ જાણે શારદા સાધનાથી ગોરંભાવા માંડ્યું હતું. કાલિદાસે કહેલાં વાકઅર્થે સંવૃત્તૈ-ના આરાધકોને સાંભળવા લગભગ પાંચઠગરની મેદની ઉત્સાહ ભરી આતુરતાથી એકતાન બની હતી.

વ્યાસપીઠ ઉપર ઉપરિચિત રહેલા કવિઓમાં સર્વ શ્રી સુન્દરમ, ઉમાશંકર જોશી, બાલમુકુન્દદેવે, પિનાકીન ઠાકોર, મુરલી ઠાકુર, નાથાલાલ દેવે, લાઝીરથી બહેન મહેતા, હીરાબહેન પાઠક, ઉચ્ચનથ, યશવંત ત્રિવેદી, બકુલ ત્રિપાઠી, સ્નેહરશ્મિ, અનિલ-જોશી, રમેશ પારેખ, જીતુદાન ગઢવી, રતિલાલ છાયા, સુધાંશુ, પિંગળશીલાઈ, ભાનુપ્રસાદ પંડ્યા, માધવ રામાનુજ, મન્દ્રકાન્ત શેઠ, સુદરજી ખેટાઈ, મહેન્દ્ર દેવે, રામચંદ્ર વેલ, ચંદ્રકાંત દત્તાણી, પ્રબોધ પરીખ, સુશીલા બહેન ઝવેરી, શાંતિલાલ મહેતા વિગેરે આ ઉપરાંત સ્થાનિક કવિમિત્રોમાં સર્વશ્રી મનોજ ખંડેરિયા, પ્રફુલ્લ નાણાવટી, ‘શરર’, ‘બરઆદ’, મહા-પ્રસાદ સેવક, ગોવિંદ ગઢવી, ‘સ્મિત’ વીરેન્દ્ર પુરોહિત, ‘સ્વામ’ સાધુ, લાલચંકર દેવે, પચિક, ઇન્દુભાઈ જોષી વિગેરે ઉપસ્થિત હતા.

કવિ સંમેલનની શરૂઆત પૂર્વે ગુજરાતિરાના આદિકવિ લક્ષ્મી નરસિંહને સ્મરણાંજલિરૂપ એક નવતર-વિશિષ્ટ આયોજન થયું. નરસિંહના આત્મ-ચરિત્રના લગભગ ૧૦૮ પદોનું વિદ્વદ્વર્થ કે. કા. શાસ્ત્રીએ સંપાદન કરેલ “આત્મચરિત્રનાં પદો”નું આ નિમિત્તે શ્રી નરસિંહ મહેતા ચોરા સામિતિએ પ્રગટ કરેલું આ પુસ્તક ઉદ્ઘાટન વિધિ પણ શ્રી સુન્દરમના વરદ્ હસ્તે યોજાયો. કવિ સંમેલનના કાર્યક્રમનો પ્રસંગ, નરસિંહના અપ્રગટ પદોનું આકલન એ વર્તમાન યુગના પ્રતિષ્ઠિત કવિ-સાધકના હસ્તે તેનું ઉદ્ઘાટન-એક સરસ સુયોગ સધાઈ ગયો. આમ, આદિકવિના સ્મરણથી જ આ કવિ સંમેલનનો

પ્રારંભ થયો.

કવિ સંમેલનના પ્રારંભમાં જ કવિ શ્રી રતિલાલ છાયા રજૂ થયા. પોતાની યુલંદ સ્વરમાધુરી સંસ્કૃતમય રચના છતાં સ્વરલ પ્રવાહ અને રજૂઆતની આગવી છટાએ રતિલાલ છાયાએ વાતાવરણને કાવ્યત્વની મહેકથી ભરી દીધું.

રતિભાઈ પછી આવ્યા શ્રી ‘સેવક’. સાગર કિનારાની ગોઠિને તેમણે આ રીતે કાવ્યબદ્ધ કરી : “દરિયો એ આવી વાત કિનારાને કહી ગયો લૂંટાઈ ગયા છે મારાં રતન વાત વાતમાં”

જોશીશ્રી રીતે રજૂઆત કરી સેવક લોક પ્રસંગાની દાદ મેળવી ગયા. પિનાકીન ઠાકોર-હસતા ચહેરાના આપીઠ કવિ પણ રંગમાં આવી ગયા એમ લાગ્યું.

“અને એ રૂપનું શું આટલું અભિમાન રાખે અરે એતો અમારી આંખનો ઉપકાર છે સાક્ષી”

‘દાગ’ની પંક્તિ યાદ આવી ગઈ “યહ હુશને પરવાઝ, આંખોએ એક ઘોખા હૈ, ઔર કુછબી નહીં.” પિનાકીને વૈજ્ઞાનિક પરિભાષામાં પણ કવિતા કહી. પિનાકીન પછી આવ્યા ગોવિંદ ગઢવી ‘સ્મિત’ સૂરીલા કંઠનું કામણ સડુને કરી ગયા;

“શી ખખર એ ઝાંઝવાના જળ હતાં દોટ એટલે રણમાં ઠાલી ગઇ શૂન્યતાના સાગરે ડૂબાડવા હોય મારો

લાગણી ઝાલી ગઇ !”

બાલમુકુન્દે “ચેતન ચોરો” રજૂ કરી કવિમાં રહેલી ગંભીર, પ્રૌઢ સૈલીનું આસ્વાદન કરાવ્યું. નાથાલાલ દેવેએ પ્રીતને જીવન મહાલયની સોનાની ચાવી ગણાવી ગાયું કે :

“આ પ્રીત જીવનની ચાવી છે; સોનાની સાવ બનાવી છે એ જતન કરી જળવજે

કંઈ ખખર વિના ખોવાઈ જશે.”

મુરલી ઠાકુરે “ફરી ગુજરાતમાં અવતાર માયું છું” કહીને કવિની ગુજરાતલક્ષિત સાદર કરી.

તો, ગહેકતા કંઠના કવિ 'પચિક' માવન જીવનની મૂલ્યવાન સંપત્તિ" આંખો "ને ય બિરદાવી :

“આંખો છે માનવ જીવનનો અરીસો

પ્રતિબિમ્બ એમાં હૃદયનું પડે છે રહી ને મૌન કેટ કેટલું કહી બય છે આંખો.”

લોકસમૂહ આંખોના કવિને ઉત્સાહથી બિરદાવી લીધા. હીરાબહેને પ્રકૃતિ સાથે સાન્નિધ્ય કેળવી કાંધલકૃષ્ણ કાવ્યમા ગૂંથ્યુ તો બાગીરથી-બહેનનો રંગ વળી સ્વસ્થ, આધ્યાત્મિક રવ બની રહ્યો.

યશવંત ત્રિવેદીએ લોકજોગ્ય રજૂઆતમાં વર્તમાન પરિસ્થિતિને સાકાર કરી.

“મારી હંતકથાનો આંદ મને કોઈ લાવી આપો

બોરસઢીની ડાળ હવે તો, વસતનું ઝુમ્મર થઇને ઝૂલે”

જટાદાર બાની ખરી !

તો ઇન્દુભાઈ અતિયથાર્થવાદ વાચાળ કલ્પનામાં લઇ ગયા :

“સૂરજના સાત અપ્રેયો રાતે પડી પડે છે ક્યારેક ભરખપોરે અધર થઈ જવાનો જંગલની કેડીને શી રમત સૂઝી છે વેળાડવેળા દરિયાય લોકાર થઇ જવાનો”

કવિ સંમેલનનો દોર બરાબર જાગ્યો હતો સંમ્મલન સંભાળી રહેલા ઉમાશંકર પશુ સર્વાંગે ખીલી બેઠ્યા હતા. કવિ મિત્રો પશુ રંગમાં હતા. જનસમૂહ પશુ વાણીના વરદપુત્રોને આકંઠ સંભળી રહ્યો હતો. સમયની અપાયેલ મર્યાદા કવિ મિત્રો ભારે સૂચકતાથી અને સંભાળથી સાચવી રહ્યા હતા. રસસમાધિની તદુપતા સધાતી જતી હતી કવિ-ભાવક-કવિતાનું ભાવ સંક્રમણ સધાતું જતું હતું. ભાઈ બકુલ ત્રિપાઠી ચેતનવંતી સ્ફુરણા લાવી ગયા હાર્યની લહર સર્વત્ર તેમણે ફેલાવી દીધી-પશુ સાથો સાથ પૂરા ઔચિત્ય અને આભિજ્ઞતાથી. ‘કોઈ નિશાળી બા’ની કવિતા પાઠી દારી નથી તેની પ્રતીતિ કરાવી જ આપી. શબ્દો લડાવી ને સ્થેપના આશ્રયે તેમણે

રંગત જમાવી. તો ભાઈ પ્રકુલ નાણાવટીએ આજની ગઝલે જે સિદ્ધ કર્યું છે, જે પ્રાપ્તવ્ય મેળવ્યું છે તે વિચારધનતા, સરલ સહજતા અને આસ્વત કાવ્ય વિભાવના ચોતાની આગવી સૌલીથી રજૂ કર્યા: “પહોંચી ગયા હવે તો અમે એ મુકામ પર પડછાયો પશુ જગતને અમારો નડે નહી.”

અને રમેશ પારેએ પશુ :

“દર્પણુશી આંખુતમે ફેરવી લીધી ને મારો રહેરો ઢાળાઈ ગયો ધૂળમાં-”

તો નવીન ઉમેશના કવિ અને મધુર દહ્કાના માણીર કવિ શ્રી. મનોજે વિરહીની વેદના ને તળપદા રંગમાં, તળપદા વાતાવરણને ઉન્નત પદાવલીમાં જટાદાર કટાવ શૈલીમાં આરત કરી,

“અરધી રાતે.....

સૂના ઢાલિયે ભરત ભરેલા, મોર ઓચિંતા એકસામટા સીમ ભરીતે ટહુકે અને ભારેલી વેદનાનો ભાર....

“આ જ તમે તો અનલુ એવી કોક ઘટામાં જઇને ખેઠા ને અહીં આંજો અરધી રાતે....”

તો ભાઈ અનિલ જોશીએ પશુ ‘ગેસ ચેમ્પર’ કાવ્ય દ્વારા આધુનિક યુગની શુભગામ્ય શબ્દરચ કરી શુજરાતી સાહિત્યમાં ‘નવીન’-હવે તો ઘોડિયાની દારી ગૂંચી-પ્રચલિત થઈ ગયેલો કાવ્ય પ્રકાર ‘હાઈકુ’ને થી સ્નેહરશ્મિએ ઠીક ઠીક રીતે બહેલાવ્યા તેમના મતે અને મને હાઈકુ તેમની આગવી સિદ્ધિ છે. પ્રકૃતિની મધુર રમ્યતા તેણે અમરપ્રકૃતિના કાવ્ય સાથે આલેખી-

“પહાડની પાછળ પૂનમ ઢળે

ઝંખતી મારી આંખ

સાગરે એને રમતી જોવા

ચહુ પહાડને મળે પાંખ”

પ્રથમવાર અત્રે મળેલી સાહિત્યપરિષદ વખતે હજી જેમનો જન્મ થયેલો એવડી નાની ઉંમરના કવિ શ્રી વીર પુરોહિતે લયબદ્ધ રીતે કલાકલતું ગીત રજૂ કર્યું.

“કોક અહીંના ખાલીપાને, ગરમાણાનું જંગલ માને;
તમે અહીંઆ ધૂમસ છાયા.

જીરણ ગઢની પાસે આવો,
મખમલિયાળી લીંતને કૂટી, આજ હવેતો પાંખ.”

ગીતની પંક્તિએ પંક્તિએ સમાનધર્મી
કવિમંદુઓ અને ભાવિકા ડોલ્યા.

આશરે પિસ્તાળીશ જેટલા કવિઓ આ
કવિ સંમેલનમાં રજૂ થયા. ગુજરાતમાં અનેક રીતે
વિશિષ્ટ એવું કવિસંમેલન ભાગ્યે જ યોજાયું છે.
કાવ્યનો એકએક પ્રકાર આ કવિ સંમેલનમાં રજૂ
થયો. છંદાસ રચના, સોનેટ, ગઝલ, ગીત, છંદોબદ્ધ
હાઈકુ, મુક્તક, ખેત, શેર, નઝમ, કચલ કાવ્ય, દુહા,
છંદ, લોકબાનીમાં રચાયેલ, આમ વિવિધ પ્રકારે
રજૂ થયા. મોડીરાત સુધી ગિરિકંદશાઓમાં વાણીના
વરદ પુત્રોના સરસ્વતી આરાધનના ફૂલ પડઘા પાડતા
રહ્યા. શ્રોતાઓ અને કવિઓ વચ્ચે ભાવસંક્રમણની
શુંખલા બંધાઈ ગઈ.

ઉમાશંકરભાઈનું સંચાલન બેનમૂન રહ્યું.
વચ્ચે એક ચિટ્ટી આવી “બાળકાવ્ય કોઈ રજૂ
કરે તેવી વિનંતિ”—અને ઉમાશંકરભાઈએ પોતે
જ વિશ્વના આત્મ રહસ્યને પ્રગટ કરતું બાળસૌ-
લીમાં લખાયેલું એક મિત્રકાવ્ય રજૂ કર્યું. સરલ
શબ્દાવલી, રજૂઆતની રવાનીથી આ કાવ્ય ખૂબ
ખૂબ દાદ મેળવી ગયું. વિદ્વાન ઉમાશંકર માહેનો
કવિ ઉમાશંકર પોતાના ત્રિયપ્રકારની રજૂઆતમાં
ભારે ખીંચ્યો. એક નાનકડી કથા એમણે કાવ્યમાં
ખાધી લીધી.

પૃથ્વીના જનસમૂહે ભગવાન પિનાકપાણિ પાસે
તેમના નંદીને લોકાચારના આજ્ઞા લેવા મોકલ્યો.
ભગવાન શંકર તો પોતાના “પોદીઆના” ગુણ
બોલે ને? એટલેબહુ જ ટૂંકા શબ્દોમાં સૂત્ર આપ્યું.
“ત્રણવાર નાહ એકવાર ખાય” જગતના લોકોની
શારીરિક અને માનસિક શુચિતા જાળવવા આપેલ
આ આજ્ઞા શિરસાવંદ કરી નંદી તો પરત બિપડયો,
ત્યાં અમતકૃતિ સર્જાઈ.

“ડોલતો ડોલતો નંદી જાય
ત્રણવાર નાહ એકવાર ખાય—
ત્રણવાર નાહ એકવાર ખાય
એકવાર નાહ, ત્રણવાર, એકવાર નાહ,
ત્રણવાર ખાય
બિલટા સુલટું, બિલટા સુલટું થાય
એકવાર નાહ ત્રણવાર ખાય”

જગતના માનવોએ તો આ આજ્ઞા શિરો-
માન્ય ગણી. ત્યારથી સૃષ્ટિમાં જૂન વધી—શુચિતા
કમ થઈ. માગ જૂનના “કાળા કેર”ને કવિએ સુંદર
ઉપાલંબ રીતે રજૂ કર્યો. બાળકો તો રજૂઆતની
મોજ માણી બેઠ્યા, સમજદાર તેમાં રહેલી અર્થ
સિદ્ધિથી મુગ્ધ થયા.

કવિકાશી સુન્દરમ ત્રણદિવસની ગંભીર ગઢ-
રાઈપૂર્ણ ચિંતાનાત્મક “બોજ ગઠરી” ઉતારી સાચા
અર્થમાં ‘વસુધા’ ‘કાવ્ય મંગલા’ અને ‘યાત્રા’ના
કવિ બની રહ્યા. સાધકમાં સૂઝ રહેલો પ્રાચીન કવિ
જીવ પોતાના સમાનધર્મીઓ અને પોતાના સાચા
સાધના પંથે ઘડાલર તો આરોહણ કરી રહ્યો.
સુન્દરમે એક પંક્તિના કાવ્યોથી માંડી પોતે કરેલા
અતીતકાલીન કાવ્ય પ્રયોગોની તેમનો આગવી સૌલીથી
રજૂઆત કરી.

“જગની સર્વ કડીઓમાં
રનેહની સર્વથી વડી”

અને

“તને મેં-અંખી છે યુગોથી ધીબેલાં, પ્રચંડ
સહરાની તરસથી” સાથે સાથે ઉર્મિસ્પંદનની નાજૂક
બાબત એમણે કુશળતાથી આલેખી.

“જલને ઉરમાં જ્યારે અંખના બિમ્બની થઈ
આમંત્ર્યો તટથી ત્યારે શુષ્ક કંકરને ત્યાંહી”

સુંદરમે કાવ્ય લઘાણથી સૌને તૃપ્ત કરી દીધા
તેમના “બક્ષિસ”ને તો યાદ કરી કરોને તેમણે
રજૂ કરવા માંડ્યું ત્યારે કવિ જ્યાં વિસ્મરતા હતા
ત્યાં શ્રોતાવર્ગની ત્રીજી હરોળમાં બેઠેલા બકુલ ત્રિપાટી,
ધોકર અને શિવકુમાર પંક્તિઓ બોલી પૂરું કરતા
હતા.

સન્નિષ્ઠોત્તી યાદ

મંત્રીઓ : સ્વાગત સમિતિ

પરિષદની સ્વાગત સમિતિમાં અહર્નિશ કામ કરનારા કેટલાક સન્નિષ્ઠોત્તી યાદ સ્કેન્ડે જે આવી જાય છે આવા એકમિત્ર તે પ્રા. તખ્તસિંહજી પરમાર, મૂળે જ જૂનાગઢમાં સાહિત્ય પ્રવૃત્તિ ને અચાગ પરિશ્રમ દ્વારા, “કાંઠે ઘા ઝીલીને” પશુ ઉછીરનાર ત્રી પરમારની બરાબર પરિષદના અગમન ટાણે જ ભાવનગર મુકામે બદલી થઈ. એકમાત્ર સ્વાગત સમિતિની રચના થઈ, કામકાજ શરૂ થયાં, એકમાત્ર પ્રા. પરમાર જેવા સ્વેદનશીલ કાર્યકર જૂનાગઢથી ફરે થયા. પરંતુ, પ્રા. પરમારે સ્વાગત સમિતિને વચન આપેલું. “મારાથી શક્ય તમામ સહાય કરતો રહીશ. જરૂર પડે રમજો. લઈને પણ આવીશ. મારાથી જનતા સ્વાગત સભ્યો ભાવનગરમાંથી પણ નેધીશ” ભાવનગર ગયા પછી ત્રી. પરમારની તળિયત બગડી. પારિવારિક સભ્યો પણ કૈંક આડા ફટાયા. કામનો બોળે પણ કૈંક વિશેષ છેલ્લે તો સખ્ત ફૂલમાં પટકાયા. સરીરમાં ત્રણ ત્રણ ડીઝી ધીખતા તાવે તખ્તસિંહજીએ ભાવનગરમાંથી ઉપથી વધારે સભ્યો નેધી સારી એવી રકમ એકત્રી કરી આપી સ્વાગત સમિતિના પોતે ઉપપ્રમુખ, એ નાતે પરિષદના દિવસો જૂનાગઢમાં હાજર રહેવું જ ઘટે. તાવ રરમીએ જીત્યો. રરમીએ જૂનાગઢના પરિયાણ કરે, તા તેમનો કિશોરપુત્ર સીડીએથી પડ્યો. ભારે આતંકિક ઇજાના કારણે સખ્ત રીતે બેમાન પુત્રને ‘ધનુષ ભરોસે’ મૂકી બહાર મુકવાનું પગલું કયા પિતાથી જીપડે ? તમીએએ પણ સતત જાળવણી અને દેખરેખની લલામણ કરી, પ્રત્યેક ધળની ગલીરતા દર્શાવી. એકમાત્ર કર્તવ્ય, ખીજાત્રુ સ્નેહ, વાતચત્ત. કર્તવ્ય જીવ્યું ! બેમાન પુત્રની પધારીએથી તણુભા જૂનાગઢ આવ્યા. તેમના શ્રીમતીએ પણ આ કર્તવ્યનિષ્ઠ પતિને કર્તવ્ય ન ઊડવા ભારે હિમ્મત આપી !

જૂનાગઢ સ્વાગત સમિતિની ખિદમતમાં તખ્તસિંહ હાજર થયા. ચિત્તમાં ભારે ચિંતા છતા

આશણે આવેલા અવસરને ઝાંખપ ન લાગે તેમ હસતો ચહેરો રાખી કામે વળગી ગયા. પણ, આ વાતની ખબર ત્રી રતુભાઈ, દિવ્યકાન્તભાઈ, ઉમાશ કરભાઈ સહુને પડી. પ્રા. પરમારને પુત્ર પાસે પહોંચી જવા ખૂબ સમજાવ્યા. આખરે ફરજ અધૂરી છોડી જવાના ભારોભાર કચવાટ સાથે તેઓ ખીજા દિવસે ગયા

આવું જ ખીજા કેટલાક મિત્રો માટે, અનુષ્ઠિત રાની જવાબદારી જેમનીમાથે તે અમારામાંથી પ્રદુસ્તભાઈ નાણાવટીને સરકારે સોંપેલી કામગીરી પણ ઘણી અગત્યની. ૧૫ ડિસેમ્બરથી સતત જીજગરા, અત્યંત પરિશ્રમ, જવાબદારીઓનો ચિંતા પરિણામે રર મી તારીખમાં તેમને ભારે ફૂલ-તાવ શરૂ થયો. ખાધા પીધા વગર દિવસ ને રાત એક જગ્યાએથી ખીજા જગ્યાએ ઉતારા ગોઠાવામાં તેઓ મચી રહ્યા ધગધગતા તાવે તેમણે દાખવેલી કર્તવ્યનિષ્ઠતા દાદ માગી રહી બોજનની ભારે અને વખણાયેલી વ્યવસ્થાવાળા મિત્રોમાં શ્રી શાન્તિભાઈ લટ્ટને રાજ્ય સરકારે પણ એ જ જવાબદારીમાં નાખેલા. એટલે રોજના માર-માર હળર માણસોને જમાડવાની વ્યવસ્થાની દેખરેખ દિવસ ને રાત આલી. શાન્તિભાઈ પરિષદના દિવસોમાં ત્રણ બેસી જવાના કારણે બેલી શકે નહીં, ખાઈ શકે નહીં, અખિના પોપચાં પણ સૂઝી ગયેલાં ને બોજન મંડપે કામ આપતા જ રહ્યા. તો ભાઈ પ્રિયકન્ત વસાવડા, ર૫ મી રાત્રે જ બોજન વ્યવસ્થામાં દોડાદોડી કરતા જતા પડી ગયા ભારે વાગ્યું. આખ સહેજમાં જ બચી અખિના ઉપલા લાગે ત્રણ થી ચાર ટાંકા આવ્યા, પણ ભાઈ પ્રિયકન્તે ટાંકા લેવાની અર્ધીકલાકમાં પાછું કામસંભાળી લીધેલું. મોડી રાતે ઘરનાને ખબર પડ્યા, કુશળતા પૂછતા તેમના પિતા આવ્યા તારે સૂઝેલા જખમે વેદનાને વિચારે પાડી દઈને તેઓ તો પીરસવાની વ્યવસ્થામાં જ મચેલા.

તો, પેલા જૂદા જૂદા ઉતારાના સ્વયંસેવકો પશુ સન્નિહતામાં ક્યાં જીતરે તેવા હતા ? મનોરંજન કાર્યક્રમનું આકર્ષણ કોને ન હોય ? ખુદ પ્રતિનિધિઓએ પૂછેલું “ચાલો આવવું છે ને મનોરંજન કાર્યક્રમમાં ત્યારે દહેતાપૂર્વક સ્વયંસેવકો જવાબ વાળતા “આપ પધારો અમારી તો અહીં ફરજ છે. તે કોઈપણ ભોગે છોડાય ?” આવા સારા કાર્યક્રમો છોડી આ કિશોરો ફરજ ઉપર ચીટકી રહ્યા. જેની પ્રશંસા શ્રી. ઉમાશંકરભાઈએ પણ કરી.

પરિષદ જોના જાણવા માણવા માટે વંચ-ળીના કસ્તુરબા કન્યા છાત્રાલયની બહેનો જૂનાગઢ આવેલી. પોતાના સીધાપાણી લઈ, ઉતારાની વ્યવસ્થા કરેલી, નિરાતે પરિષદમાં બેસવાના, જોયા-જાણવા સંબંધવાના કોડ. ત્યાં રસોડે સ્વયંસેવકોની હાકલ પડી. પોતાના કસ્તુરબા કન્યા છાત્રાલયની ત્રીશયબહેનો સાથે મંજુબેન ગાંધી રસોડે આવી ગયા. સવારના ૭-૦ થી રાતના ૧૦-૦ ! છતાં હસમુખે ચહેરે પેલો આનંદ આ પરિશ્રમમાં પામવાનો તેમને હૈયે તો પરિતાપ જ હતો.

—અને રતુભાઈ... એક રચનાત્મક, વિવિધ-પૂર્ણ કામોની જવાબદારીઓ વચ્ચે છેલ્લા દિવસોમાં સ્વાગત સમિતિ કાર્યાલયમાં દવસ ને રાત બેસી રહે. તાર, ટેલીફોન મિનિટગો, મુલાકાતો, જુદા જુદા સ્થળની ચકાસણી, લેડોળ માટે દોડાદોડી. ખાવા પીવાના ઠેકાણા નહીં. છતાં કાર્યાલયના દરેક કાર્ય-કરને સમયસર ભોજન-ચા-વિગેરે માટે પૂછવા કરે, તે ચિંતા પણ ઉપાડવા કરે. એમના માટે કશું લખાય તેમ નથી, વેદનો એક સરસ શબ્દ માદ આવે છે નેતિ નેતિ ।

શોભાયાત્રાના ગાડાખેડૂતોને કહ્યું : જૂઓ કોઈ મોટો નેતા નથી, ગવર્નર નથી કે વડાપ્રધાન નથી. આ તો સાહિત્યકારો છે. તમે આવશો શોભા-યાત્રામાં ?” કોઈ લાલચ, દબાણ કે પ્રસિદ્ધિનું પ્રલો-ભન નહોતું, પણ હૃદયની લાગણીનો ભિમળકો એવો હતો કે ગાડાખેડૂતો પણ શણગારેલાં બળદો, ગાડાઓ ફૂલપકાદાર પહેરવેશ પહેરી આવી ગયા । આ ઓચ્છવ સહુનો હતો, કોઈનો લાદેલો કે આપી દીધેલો ક્યાં હતો ?

*

પૃષ્ઠ ૭૮૧ થી ચાલુ]

“રાજના દરબારમાં મેં રસિકડી બીન છેડી અને તે તારા ઠમકારથી સકળનાં ચોરી લીધાં ચિત્તને રાજ ત્યાં હરખોયો, સભા ખુશ થઈ : “માગી-લિયો ચલ્લ સો ”

અને આપણુ થંભિયાં. પણ ન કે સૂઝયું જ શું માગવું ?

ને પાછાં હસી આપણે મનભર ગાયા બજાવ્યા
કહ્યું : ”

રાત્રે એક વાગે કવિસંમેલન પૂરું થયું. આશરે સાડા ત્રણ ચાર હજારની શ્રોતાશ્રેણી કાવ્યા-નંદનાં રસાયેલી સ્વગૃહે વળી.

પરિષદનું અને જૂનાગઢનું આ કાવ્ય સંમે-લન એક અમોહનું સંભારણું બની રહ્યું.

ટપાલ બેલા
નાખો નેથી
તરત રવાના
કરી શકાય

કામકાજ બધું થવાના સમયે
આવતી જવ્યાબધું ટપાલનો ભાર
ઝકઘરો માટે એક મોટો પ્રશ્ન ઉભો કરે છે
આને કારણે બરાવો થાય છે
અને વિનંતી પણ થાય છે

ટપાલ બેલા નાખવાથી દિવસના ભાગમાં
રવાના થતી ઝકઘા તેને શામેલ કરી
શકાય છે અને વિના નિલબે યથારથાને
પહોંચાડી શકાય છે

ટપાલ હમણાં ના મો સાજા વેળાની શા માટે રાત બેઠી ?

ભારતીય ડાક અને તાર

દાખ 69/19

કુમકુમ સિલ્ક મિલ્સ

આકર્ષક ડિઝાઇન અને સુમેળ રંગોવાળા
ચુનંદી જતોની અમારી વિશિષ્ટતાઓ

આર્ટ સિલ્ક, નાઇલોનના ફેન્સી કાપડ બનાવનારા, નાયલોન શર્ટીંગ,
પાલવજરી સાડી, પ્રિન્ટેડ સાડી, ફેન્સી ક્લોક તથા નાયલોન બ્રોશ
અને બ્રોકેડ વગેરે.

ધી કુમકુમ સિલ્ક મિલ્સ

સુંદરબાગ, આગ્રા રોડ, કુલી-૭૦ : મુંબઈ

‘ભારત સિલ્ક મિલ્સ’ ના

કાપડોના જ આગ્રહ રાખો

* સુંદર નવીનતાભરી ડિઝાઇન અને સુમેળ રંગોવાળી
ચુનંદી જાતોની અમારી વિશિષ્ટતાઓ *

આટ્ સિલ્ક
નાઇલોન શર્ટિંગ
પાલવજરી સાડી
પ્રિન્ટેડ સાડી
કેન્સી ક્રોક
નાયલોન ઓશો
વગેરે

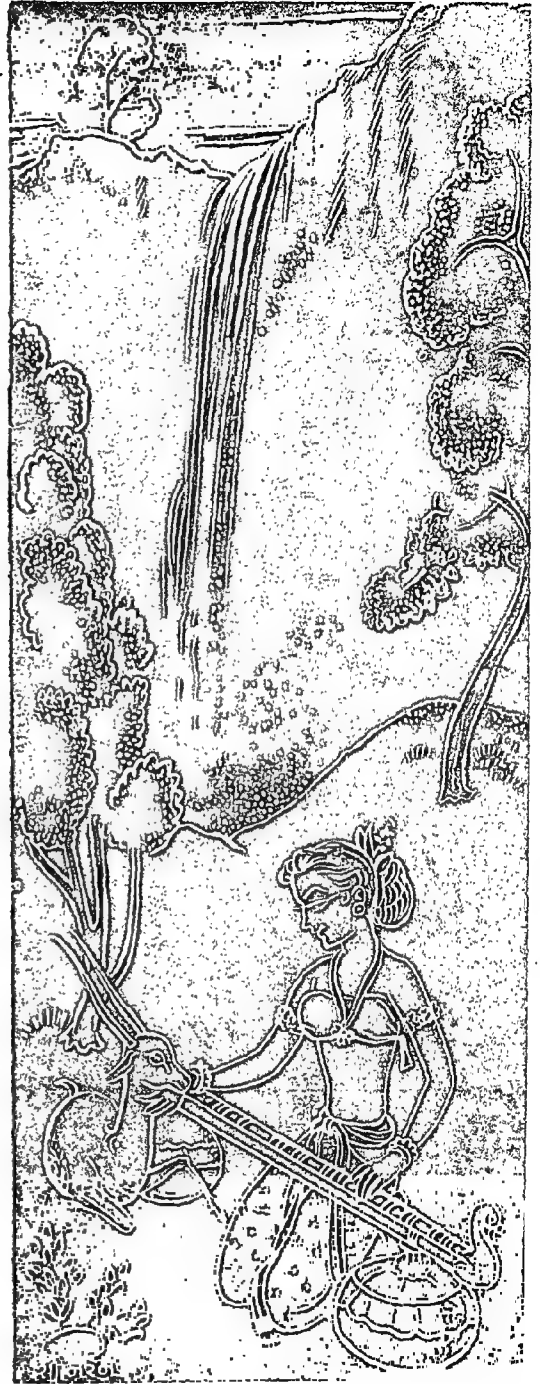
ધી ભારત સિલ્ક મિલ્સ (પ્રાઇવેટ) લિ.

સુદર ભાગ, કુલો - ૭૦ : મુળઇ.

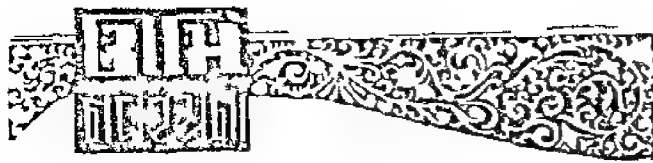
ભાગ્ય જાપવચના

કાગણુ આયો હે સખી, વસિયલ અંગ દહત, મેરા પિવ પરદેશમે' કેસે જેલું બસત ।
આલી શુમાન છાંડકે, ઊઠ કર જેલો કાગ, કલ પછતે હો બહાવરી, કીર નહિ અસા કાગ.
પિવ ણિત જે રંગ ડારીએ, લાજત બનકે કાગ, મેં સોહાગન શ્યામકી, ક્યેં નહિ લાજત કાગ ?
પાઠણ રંગમે રૂબ ગયા, તુ યહાં જેહી રાઈ, પ્રીત કીની સો નિભાઈએ, આન દેળી મત મોહી.
પ્રીત પિયુસે હો ગર્ધ, અબ નહિ આનસે હોય, આનહીસે જે પ્રીત કરે, વો નહિ પ્રીતકી હોય.
તેરા પિવ પરદેશમે, જેલે આનસુ કાગ, તુ યહાં રાવત બહાવરી, યહ તેરા બહાગ.

(જુઓ પૃષ્ઠ ૮૩૩)

નંદીઓ : ઇશ્વરલાલ મો. દવે : જયમહલ પરમાર : માર્ચ-૧૯૭૦ : સળંગ

ત નીચેના ઇશ્વરકાલદેવે જયમંત્ર પરમાર

વર્ષ ૪૦ માસ ૭૦ અંક ૧૨ સજમ અંક ૪૮૦

ઊર્મિ નવરચનાના અર્થ લખાએ એવી રાજકી રક્ષિત છે

ય િ હી	વિજયગીર્ધા ગરી ૮૦૧
વ નનના આગમ ભાખતા	
અ નકા	સ પા કી ૮૦૩
સ વસ્તુ જન -રગિન	સુગભાઈ વર ૮૦૭
મહાસીબાઈ અને લોકકા	જયમંત્ર પરમાર ૮૦
ના ૧ મણ	જોડીદાસ પરમાર ૮૧૫
અ રજકાના નરમધ	નાજભાઈ નગુભાઈ વાળા ૮૧૧
નવરિમાલ	પ્રમથ ગ ૮૧૨ ૮૧૬
સનના પારખા	મનજી ખારા ૮૨૦
કવિ કેમરી ને શિવરી	અગદેવભાઈ નરવા ૮૨૫
દલાન કાળે	કાનજી માવધા ૮૨૩
ભીમ ૧૨	પુષ્કર રદરવાઈ ૮૨૮
આર્તિવા પીએના અવકાશ સોખ	જયંત મલકાન ૮૩૦
સ રચન	મનમુખનાર તારિયા ૮૩૨
વિરઃ	કાલિદાસ પોત ૮૩૩
સ રના	અનમુલ સધરી ૮૩૫
જીવી જાગો	૧ ૧ ૮૩૬
કાનિની વૈજાનિક પ્રક્રિયા	ઈન્દ્રજીવ ૮૩૭
ઉપમા અંક અરકાર	દાદુભાઈ પ્રતાપલાલ ૮૪૬
પેલ કાંગના લોક પીતો	પ્રવીણકુમાર મે ૮૫૦
સ ગના રજ	અમરલાલ મરાઠા ૮૫૪
ભામનો રકાશે	૧ મનનલાલ ગોપાલ ૮૫૬
સાવ કઈ સત્ત મહેલે, ઈનર	હરમુખભાઈ ગડવી ૮૬૦
નિસાકા બતાનેવાથી ત્રીન ચક્રિયા	આ વિનોનાજી ૮૬૪

*

નાકમેને —

* નર માસની પહેલી તારીખ અંક પ્રગટ થાય છે

* કોઈપણ મહિનાની આરંભ થયે શકાય છે

* ગ્રાહકોને અંક પદ્ય દિવસ સુધી ન મળે તો તે વિભાગની પોસ્ટ ઓફિસે તપાસ કર્યા બાદ કાર્યાલયને જણાવવા અંક સિલિકમા હોય તો મોકલશે

* સરનામું બદલાયાની ખબર અંકની પ્રસિદ્ધિ પહેલા પદ્ય દિવસે ગ્રાહકે ગ્રાહકનંબર સાથે કાર્યાલયને પહોંચાડી 'ઊર્મિ-નવરચના'ના લખાજમના દર વાર્ષિક-રેશમા રૂા ૧૦ ૦૦ વાર્ષિક-પરદેશમા રૂા ૨૧-૦૦

વેળકોને—

* લેખ વારતા કે કવિતા વગેરે ન સ્વીકારાતા પરત મેળવવા દરબાર જરૂરી ટિકિટ સાથે જ ખીડી

આ માસિમા પ્રસિદ્ધ થતા વિચારો ને તે વેળકોના હોય છે ત નીચેના તે વિચારમા સમત જ હોય તેવ માનવ તલિ

પ્રકાશકોને—

* બદલાતા સાપ્તાહિક, પાક્ષિક કે માસિક વગેરે તથા અવલોકન માટેના પુસ્તકો નીચેના સરનામે મોકલવા એન-એને—

* 'ઊર્મિ-નવરચના'ના વેચાગ અને ગ્રાહકો અ નો પત્ર વવડાર નીચના સરનામે કરવો

ઊર્મિ-નવરચના કાર્યાલય

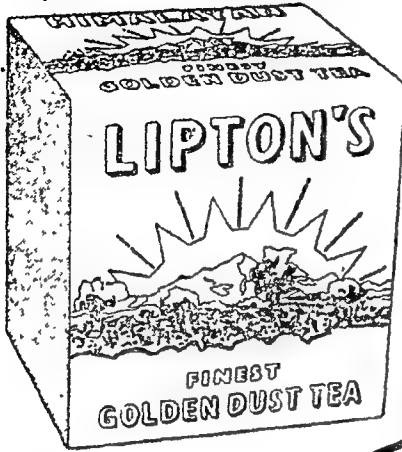
૧૩, ભગનાથ પોત

ના રકોટ (નિ રાજકોટ)

પ્રકાશક ઇશ્વરકાલ મો ૧ મુદ્ર ને માત્ર જયમંત્ર પરમાર ૧૦ જાગના પાટ, મ ૧/૫

મુદ્રનમ્ય ન સુડર મુદ્રિ હૌ યત્રિક ત કન્યા છાત્રાવ ૧ મે નનકાન ૧૧-૧

લીપ્ટનની હિમાલયન ગોલ્ડન ડસ્ટ ચા

ઉંચી જાતની
ભૂંડી ચામાં
બિનહરીફ

આ ચા એણામાં એણા સમયમાં તમને પૂરું
સાડમવાળી સોનેરી રંગની ચાના વધુમાં વધુ
ખાસ પૂરા પાડે છે. તમે તેની સહેજત
ખાલી જુઓ તમારા અનિદ્રિયોને ખસુ આ ચાથી
સગર રી. તમને આ પીવાની ખરેખરી મજા
આવશે. તમારા મહેમાનો ખસુ આનંદિત થશે.
તેના પ્રશ્નની બીજી બધી ચામાં લીપ્ટનની
હિમાલયન ગોલ્ડન ડસ્ટ ચા અનન્ય છે

લીપ્ટન એટલેજ

સારી ચા

ટ્રાન્ઝીસ્ટર રેડિયો ભેટ !

લાયબ્રેરીઓના સંચાલકો માટે ઉત્તમ તક

અમારા બજેટ પ્રમાણે પુસ્તકો ખરીદો, અને નીચે મુજબ ભેટ મેળવો.

રૂ. ૨૦૦ નાં પુસ્તકો લેનારને રૂ. ૭૫નાં પુસ્તકો ભેટ, ઉપરાંત
એલારામ ધડિયાળ ભેટ મળશે.

રૂ. ૩૦૦ નાં પુસ્તકો લેનારને રૂ. ૧૦ નાં પુસ્તકો ભેટ, ઉપરાંત
ફીલીપ્સનો મીડિયમવેવ ટ્રાન્ઝીસ્ટર રેડિયો વિક્રમ
ભેટ મળશે.

રૂ. ૪૦૦ નાં પુસ્તકો લેનારને રૂ. ૧૨૫ નાં પુસ્તકો ભેટ, ઉપરાંત
ફીલીપ્સનો ટ્રાન્ઝીસ્ટર રેડિયો બહાદુર ભેટ મળશે.

અમારા એકસો લેખકોના નવા સૂચિપત્રમાંથી પુસ્તકો પસંદ કરી
ઉપર મુજબ ભેટો મેળવો.

આવી અમુલ્ય તક ફરી નહિ મળે.

આ યોજના ૩૧ માર્ચ ૧૯૭૦ સુધી જ અમલમાં રહેશે.

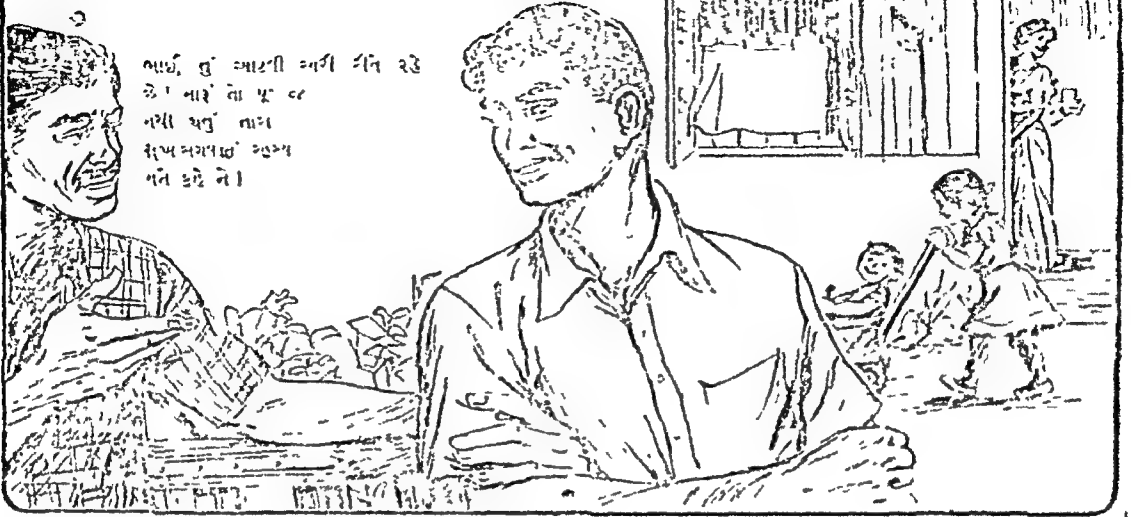
સૂચિપત્ર માટે લખો

ભારતી સાહિત્ય સંઘ પ્રા. લિ.

ફરનાન્ડિઝ બ્રીજ

૬૪, ગાંધી રોડ : અમદાવાદ

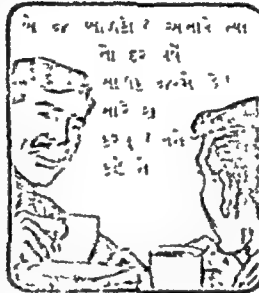
આપનું નિયોજિત કરેલું કુટુંબ એટલે આપ સારી રીતે પાળી-પોષી શકો તે કુટુંબ.

ભાઈ, તું આટલી સારી રીતે રહે
કે? મારે તો ખૂબ
મયી થવું પાડે
ફાળ મળવાઈ મુશ્કેલી
મને કહે ને!

મારું કુટુંબ નાનું છે—આ, બાંને
બેન આપણે છે

જે વર બાપકો? અમારે ત્યાં
તો દર રો
આપણે જન્મે કે!
મારે છ
કુટુંબ ને
કહે ને!

કુળવાળું જાત કરી નથી—મરી
રંગ નિરોધી ૬૫૨

આપણકનો જન્મ થતો અટકાવવો એ તરત
સાથની વાત છે.

નિયોજિત

કુટુંબ નિયોજન મારેલું

ગ્રામીણ સ્વાસ્થ્ય સેવા સંસ્થા

૧૯૫૬-૫૭

૨૦૨૦-૨૧

દરે સ્થાનમાં ને, જે
કેવળ ને કુટુંબ નિયોજન સંસ્થા ને
સહકારી ને કોઈ સંસ્થા ને

Industrial Services Corporation

ટેક્સટાઇલ ઝાકઝીલરીઝ-કેમિકલ્સ
તથા ઇલેક્ટ્રીક મોટર્સ અને સ્ટાર્ટર્સ

INDUSTRIAL SERVICES CORPORATION

Bharat Industrial Estate, Block No. 521. 5th Floor,
Tokersey jivraj Road,
Sewree, BOMBAY-15 D. D.

૩૦ લાખ મહિલાઓ ખોટી ન હોઈ શકે

ગયા થાર વર્ષમાં ૩૦ લાખથી વધુ મહિલાઓ એ લુપ્ત સીકર્યું છે.
આ મહિલાઓ બાકી છે કે લુપ્ત :

અસરકારક છે—સંતતિ નિયંત્રણની : ... લાંચસાધાન પદ્ધતિઓ પૈકી એક પદ્ધતિ છે.

સરળ છે—લુપ્ત ગોઠવવામાં ઝંઝરને થોડી ગી-પીટો જ લાગે છે.

કઠાવી શકાય છે—તુ બાળક બેઈ ચો ત્યારે લુપ્ત બહાર કઠાવી શકાય છે.

સગવડતાવાળું છે—એક વખત લુપ્ત ફાવી જાય પછી તમારે બીજી પદ્ધતિ અજમાવવાની જરૂર નથી. લુપ્તથી સંયોગ લુપ્તમાં વિદ્ય નશ્વ નથી.

ખિન-હાનિકારક છે—લુપ્તથી કંઈ થોગો થના નથી તેગજ નો તેની બીજી કંઈ અસર થઈ હોય તો તેની સરળ સારવાર થઈ શકે છે.

થોડા લાગતી સ્ત્રીઓ માટે લુપ્ત માફકસર છે એવું યેઝરશોએ કાળજીભર્યા અભ્યાસગાદ જણાવ્યું છે. જેમને માફક ન આવ્યું હોય તેવી થોડી સ્ત્રીઓ

માટે જન્મ સમય અંતર જાળવવા માટે તથા સતતિ મર્યાદા માટે બીજી પદ્ધતિઓ લાગુ છે. નજીકના કુટુંબ નિયોજન કેન્દ્રની મુલાકાત લેવા. કુટુંબ નિયોજનની સલાહ તથા સેવા મેઈત મળે છે.

અફવાઓ
માનવાને બદલે

તમારા હાંકટરને
માનો.

ગુજરાત સ્ટેટ કો-ઓપરેટીવ લેન્ડ ડેવલપમેન્ટ બેન્ક લિ.

(રજીસ્ટર્ડ કોર્પોરેશન : અમદાવાદ)

૪૮૬, આશ્રમ રોડ,
નવરંગપુરા.
અમદાવાદ-૯.

સહકાર, ભવન
ટેમ્પલોસ્ટ રોડ,
રાજકોટ.

ગુજરાતના ખેડૂતોને જમીન વિકાસના કામ માટે
૩૧. એક્રે અથવા અને વધારે કરોડનું ધીરાણ કરેલ છે.

આત્માર સુધીમાં કરેલ ધીરાણની વિગત.

	સંખ્યા	કરોડ-લાખ.
[૧] નવાકુવા	૧,૪૮,૪૩૮	૩૩.૩૮
[૨] જૂના કુવા	૩૧,૦૯૯	૨.૮૪
[૩] ઓઈલમેનજન ઈલે. મોટર્સ	૧,૩૪,૮૯૦	૪૭.૬૪
[૪] ટ્રેકટર્સ	૩,૧૫૩	૫.૭૦
[૫] અન્ય	—	૧૪.૪૪

સભ્ય સંખ્યા : ૭,૩૧,૦૬૪

બેન્કની શાખાઓ : ૧૮૧

મગનભાઈ ર. પટેલ
ઉપપ્રમુખ.

હરિપ્રસાદ હ. ત્રિવેદી
આઈ. એ. એસ. સીટાપર્ડ
મેનેજિંગ ડિરેક્ટર

ઉદયભાણુસિંહજી
મુતરાજસાહેબ ઝાંઝ પોરબંદર,
પ્રમુખ.

ધીરાણ-વસુક્તાતનું સંકલન ન કરીએ તો
સહકારી પ્રવૃત્તિ ઉણપવાળી લાગશે

: ચિતરંજન રૂગનાથ રાજ

દેશની કાયાપલટ કરવાના કાર્યમાં આર્થિક
અને સામાજિક ક્રાંતિ અનિવાર્ય છે. જે સહ-
કારી પ્રવૃત્તિ દ્વારા શક્ય બનાવી શકાય તેમ છે.

બિના તાલુકા સહકારી ખરીદ વેચાણ સંઘ લિ.

(રજી. નં. ૧૪૫૬ તા. ૨૫-૬-૧૯૫૬)

બીનીંગ ફેક્ટરી એન્ડ ઓઈલ મિલ

દેવવાડા રોડ, બિના (જૂનાગઢ જિલ્લો)

સભાસદ સંખ્યા=૬૦ મંડળીઓ : શેરબંડોળ રૂ. ૨૩૨૪૪૨/-
ઓફીસ વર્ગ-અ

ચંદ્રશંકર લાભશંકર જાની
પ્રમુખ.

વોટર સખ્તાયમાં સૌથી અધિકતર
કામચાખી જેણે હાંસલ કરી છે
તે

શ્રેષ્ઠ પંપ માચર્સ

વોટર સખ્તાય સ્પેશિયાલીસ્ટ પ્રા. લિ.

૮, હમામ સ્ટ્રોટ

મુંબઈ-૧

‘ભર્મિનવરચના’ માસિકની માલિકી તથા બીજી માહિતી અંગેનું નિવેદન

૧ પ્રકાશનનું સ્થળ . .

૧૩, જગનાથ ખેાટ : રાજકોટ.

૨ પ્રકાશનની સામયિકતા... .

માસિક

૩ મુદ્રક અને માલિકનું નામ.....

જયમલ્લ પરમાર

રાષ્ટ્રીયતા ...

ભારતીય

સરનામું

૧૩, જગનાથ ખેાટ : રાજકોટ

૪ પ્રકાશકનું નામ . . .

ઈશ્વરલાલ મો. દવે

રાષ્ટ્રીયતા.....

ભારતીય

સરનામું

૧૩, જગનાથ ખેાટ . રાજકોટ.

૫. ત ત્રીનું નામ ...

ઈશ્વરલાલ મો. દવે : જયમલ્લ પરમાર

રાષ્ટ્રીયતા . .

ભારતીય

સરનામું

૧૩, જગનાથ ખેાટ : રાજકોટ.

હુ ઈશ્વરલાલ મો. દવે, આથી જરૂર કરુ છુ કે, ઉપર જણાવેલી હકીકતો મારી સમજ અને માન્યતા મુજબ સાચી છે

ઈશ્વરલાલ મો. દવે

તા ૨૮-૨-૧૯૭૦

પ્રકાશકની મલી

સાબાર સ્વીકાર

સૌરાષ્ટ્રનું લોકભરત : લેખક-આલેખક :
શ્રી. ખોડીદાસ પરમાર : ગુજરાત રાજ્ય લોક
સાહિત્ય સમિતિ દ્વારા પ્રકાશિત : રાજ્ય-અમદાવાદ.
મૂલ્ય . રૂપિયા સાત.

ગીતા દેહાવલિ : અનુવાદક શ્રી. પિંગ
ળશી મેઘાણુક ગઢવી પ્રકાશક. સોરઠ ચિંતણ
અને સંસ્કૃતિ સંઘ નૂનારૂક મૂ નણ રૂપિયા

મેરે ગીત-આપકી મહફિલ લે સરણુ
આનંદ . પ્રકાશક મહેશકુમાર ચં શાહ . મૂ સવા
રૂપિયા, દેસાઈ પોળ, નડિયાદ.

હલેસા : લે દામોદર ભટ્ટ ‘સુધાશુ’ .
પ્રકાશક . ગુર્જર અન્વરતન કાર્યાલય : અમદાવાદ. મૂ ૬.

સન્નિષ્ઠ પ્રકાશન : અમદાવાદ.

યુગપુરુષ ગાધાણુ . લે ઈન્દુલાલ યાજ્ઞિક
મૂ ૦-૪૦.

દાંડીકૃત્ય બે કાવ્યો : લે મણિભાઈ
દેસાઈ, જયકૃષ્ણ સુરતી . પર્મેન્દ્ર માસ્તર મૂ. ૩-૦

સ્વર લિપિમાં આશ્રમ ભજનાવલિ
ભાગ-૨, મૂ. ૪-૦૦ પ્રકાશક . ભારતીય સર્ગીત
વિદ્યાલય ટ્રસ્ટ . અમદાવાદ

નવજીવન પ્રકાશન મહિર અમદાવાદ-૧૪.

સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલના લેખો
લે. મણિભાઈન પટેલ. મૂ ૨ ૫૦.

વિકાસવાર્તા લે મણિભાઈ દેસાઈ મૂ ૩-૦
એક સાધિકાની જીવન યાત્રા અનુ-
વાદક : વનમાલા દેસાઈ મૂ ૧૨-૦૦

સરદારશ્રીને શ્રદ્ધાજ્ઞતિઓ લેખક :
મણિભાઈન પટેલ મૂ ૩-૦૦

ગાંધીજીની અપેક્ષા લે હરિપ્રસાદ
બ્યાસ મૂ ૪-૦૦.

યે દિલ્લી !

‘ગાંધી દર્શન’ કા દર્શન કેા હમ આયે હે યે દિલ્લી !
સાથ સાથ હી તેરા દર્શન લી પાયે હે અય દિલ્લી !
કયા કહું અભિમાન ભરા ધતિહાસ પુરાના યે દિલ્લી !
આગે બઢતા રહા હે તેરા નયા જમાના અય દિલ્લી ! ૧

કિતને જંગ મચાયે કિતની સેના ખા ગઇ યે દિલ્લી !
કિતને દૃષ્ટે યે કાલીયમના લાલ બના ગઇ યે દિલ્લી !
કિતની ત્રાપના હુકમ ભરી હે ખાત બતાવે અય દિલ્લી !
પક્ષા નિર્ણય લે કર ઉસ્કા જવાબ દે દે અય દિલ્લી ! ૨

કૌરવ પાંડવ કુરુવંશ કી ચહૂવાન કી યે દિલ્લી !
ગોરી તઘલગ ગુલામ લોધા અરૂ ભાગલ કી યે દિલ્લી !
યુરોપવાસી બ્રિટાનિયાકે સ્વપ્ન દિખાયા યે દિલ્લી !
અબતો સારે ભારતીયોં કો ગોઠ બિઠાયા યે દિલ્લી ! ૩

કિતને વરસોં હાથ પરાયે રહી પરતંતર યે દિલ્લી !
કિતને વરસોં બાદ ભઇ તું આજ સ્વતંતર અય દિલ્લી !
અબતક કયું નહી શાંત હુઇ તુમ કયોં કય કય ફરતી અય દિલ્લી !
નહીં સમજ મેં આત તિહારી કૈસી વરતી અય દિલ્લી ! ૪

પાક ચીન કે સાથ સીમા પર ખડી રહી થી યે દિલ્લી !
સભી પક્ષ કેં સાથ મિલાકર લડ રહીથી યે દિલ્લી !
દેખ રહીથી દુનિયા સારી દોટ લગાહી યે દિલ્લી !
લોટ ગઈ દુશ્મન કી દૂકડી ચોટ લગાહી યે દિલ્લી ! ૫

કહેતે થે થોં અધૂળ ભુટા લાલ કહેગા કયા દિલ્લી ?
આવલ આને વાલે ધોતીદાસ લરેગા કયા દિલ્લી ?
તોડ ફોડ ઉઘડી સળ ટેકોં વિજય વરીથી ચે દિલ્લી !
છપ્પન કોટી હિરદેમે અભિલાષ ભરી થી ચે દિલ્લી ! ૬

મેં માના યા સ્વાધીન હોકર શાંત રહેગી ચે દિલ્લી !
સ્વભાવકી તો હે ન દવાઈ કહોં મિલેગી અયે દિલ્લી ?
કોઇ નહી મિલતા તો આપસ ધંધ મચાતી ચે દિલ્લી !
ઐસી ઝગરા ખોર અનાદિ તુમ કહેલાતી અય દિલ્લી ! ૭

ભૂલ ગઇ કયું પનરા ઓગસ્ટ કોલ દિયાયા ચે દિલ્લી !
નગે ભૂખે રહે ન ઐસો બોલ દિયાયા ચે દિલ્લી !
હર હટાદે સળ કઠીનાઇ સુખ પ્રદાતા અય દિલ્લી !
છપ્પન કોટિ ભારતીઓં કી ભાગ્ય વિધાતા અય દિલ્લી ! ૮

હોડ દીજિયે આશ પરાઈ કણુ ન રખના અય દિલ્લી !
અપની તાકત પર છવન કા નિશ્ચય રખના અય દિલ્લી !
નઇ રોશની દિખલાદે કર સુંદર સર્જન અય દિલ્લી !
ભારત રક્ષા કાજ દીજિયે સર્વ સમર્પન અય દિલ્લી ! ૯

અખતો માનવ સંસ્કૃતિકા લાડ લડાના અય દિલ્લી !
હુનિયાભરમેં વિશ્વ શાંતિકા પાઠ પઢાના અય દિલ્લી !
હુતાત્મા શહીદોં કી ઉજ્જવલ શાન બઢાના અય દિલ્લી !
મોંધીછ કી સ્વપ્ન સૃષ્ટિ કો સિદ્ધ બનાના અય દિલ્લી ! ૧૦

પિંગળશી મેઘાશુદ્ધ ગઢવી

[દિલ્લીમાં 'ગોધીદર્શન' પ્રદર્શનની તા. ૨૩-૨૪મી એ પૂર્ણાવૃત્તિ હતી. આ પ્રદર્શનના રચનાત્મક વિભાગની જવાબદારી શ્રી. રતુભાઈ અદાણીએ સંભાળેલી. જૂનાગઢ સાહિત્ય પરિષદમાં લોકસાહિત્ય અંગે જે એક નવી ચેતના પ્રગટ થઈ છે તેના અનુસંધાનમાં લોકસાહિત્યના કાર્યક્રમ દ્વારા ગોધીજીને અર્જવિ અપામ એવી ભાવના એમના દિવસોં જગી, અને ફેબ્રુઆરીની ૨૧-૨૨-૨૩ તારીખના ત્રણ કાર્યક્રમો યોજાયેલા. આ 'ગોધીદર્શન'ના પ્રવાસને અનુલક્ષીને દિલ્લીને સંબોધીને શ્રી. પિંગળશીભાઈએ અગાઉથી જે કાવ્ય લખેલું તે અહીં આપ્યું છે. આ કાર્યક્રમનું સંયોજન શ્રી. જયમલ્લ પરમારે કરેલું. વ્યવસ્થાની જવાબદારી શ્રી. રતુભાઈના માર્ગદર્શન નીચે શ્રી. દિનુભાઈ મોકડે સંભાળેલી. આ કાર્યક્રમમાં :

શ્રી. કાનજી ભારોટ, શ્રી. પિંગળશી ગઢવી, શ્રી. અમરદાસ ખાસરાયા, શ્રી. લાખાભાઈ ગઢવી, શ્રી. અમરનાથ નાયજી, શ્રી. પુષ્પાબહેન છાયા, શ્રી. દીવાળીપ્રદેન ભીલ, શ્રી. જિનુદાન ગઢવી, શ્રી. કરસન પઢિયાર, શ્રી. દાદુદાન ગઢવી, શ્રી. ડાહજભાઈ, શ્રી. સુલેમાન જુમા અને સુમારભાઈ, વગેરેએ ભાગ લીધેલો,]

મિત્રોના પત્રો મળે છે કે સંપાદકીય કાલ-મર્મા રાજકારણના પ્રવાહોનું આલેખન કાં છોડી દીધું? પણ દિગ્પાળોએ જ્યાં દશ્ય દિશાના છંદા છોડી દીધા હોય ત્યાં આલેખન કાનું કરવું?

હમણાં તો :

ખેડવો, હિંમતવાલો, ખૂદો છતો;
પડો, આખડો દોઝખી તળિયા લગી.

એવો રાજકારણનો નાટારંગ મંડાલો હોય ત્યાં કલમ કોના માથે પકડવી? માનવનિષ્ઠા માથે રાજકારણના મોચડા મરાઈ રહ્યા છે. અમાણિકતા અને પવિત્રતા માથડાં ઢાંકીને વૈધવ્યના વસમા વલોપાત કરે છે. રાજકીય પક્ષોની સૈદ્ધાંતિકતા અને વફાદારી ભૂંડતી રક્ષાખીની જેમ ચક્રાકારે ચડી ગઈ છે. શિકાર કરનારા જ શિકાર બની રહ્યા છે.

આજના મિત્રો તે આવતી કાલે દુશ્મન બની જાય છે. ઘડી પહેલાના દુશ્મનો ઘડીના છંદા ભાગમાં મિત્રો બની જાય છે. પાડવા પછાડવાની જુહાદો બધી ધર્મ અને નીતિને નામે જ પરાપૂર્વથી ચાલી આવતી તેમ આજના પ્રજાસત્તાક ગણતા ભારતની લોકશાહીમાં પૂરખહારમાં ચાલી રહી છે.

જેટલાકની તો હારી ઠેકડી ભડાડવા જેવું પણ નથી રહ્યું. બૌદ્ધિક કસરત પૂરતી એ ઠીક છે. પણ નિર્જન નદીને કાંઠે ધોમ ધખતા બપોરે એક કાઠી દરબાર પોતાની એકની એક ચોરણી વેળુમાથે સૂકવી ને નદી વચ્ચે ઝંખોળિયા ખાતા હતા. ત્યાંથી ચરતો ચરતો એક ગધેડો નીકળ્યો દરબારને થયું કે હાલ્યો જશે ધ્રો ચરતો ચરતો, પણ ધ્રો ચરતાં ચરતાં બરાબર ચોરણી માથેથી જ ચાલ્યો. દરબારને ઝાટકા નીકળી ગયો. પછી ગમ ખાધને કહે:

“લજો તને ગદ્દાને ગદ્દો કાઢિં ભણું?”

માથુસ જેવો હોય તો એને ગધેડો કહેવાય. પણ ગધેડાને ગધેડો કહેવાથી કયો વિનાદ પેદા થાય?

સૌ એક ખીબને તોડવા આલજખીનનાં કડાં એક કરી રહ્યા છે. છતાં સામસામી જનતા પાસે હવે ફરિયાદ કરે છે કે “જુઓ! અમારી સમાજવાદી અને સ્થિર સરકારને આ લોકો તોડવા માગે છે.”

આ તો એક ખીબ ચોર, એકખીબના ધરે ખાતર પાડતા જન્ય અને ફરિયાદ કરતા જન્ય એવું છે. હકીકતમાં તો ભેય પોતાના ધરમાં જ ગણેશિયા ભરાવી રહ્યા છે. કારણ કે ભારતની પ્રજા તો એક છે. ધર તો પ્રજાનું છે ને પોતે જ પ્રજાના છે. ફરિયાદ જનતા પાસે કરે છે પણ દોર તો રાજકીય પક્ષોએ પોતાના હાથમાં જ રાખ્યો છે. આ ફરિયાદો છેવટ તો જનતાની કાંધે ચડી બેસવા માટેની જ છે ને!

અરે પોતાના રાજ્યને ભારત સરકાર કે પૃથ્વીની કોઈ તાકાત નમાવી શકશે નહિ, ડરાવી શકશે નહિ એવી બડાશો સરાચોક ફેંકતા થયા છે. કેમ જાણે એમનું રાજ્ય ભારતથી અલગ, અરે પૃથ્વીથી પણ અલગ કોઈ શનિના ગ્રહ માથે આવેલું હોય? કારણ કે મંદ્રલોક સુધી તો પૃથ્વીની એક સત્તા પહોંચી ગઈ છે. એ સિવાયના ગ્રહનો આદમી જ આવું બોલી શકેને?

જે કોઈ બેવકુફીથી પોતાના પક્ષમાં ભળી જાય તો એની શિંગડિયું તરત જ સોને મઢાવે, ને એનો એ પાછો સામા પક્ષમાં ભળી જાય તો તરત એને ‘મલકના ઉતાર’ તરીકે આલેખવામાં મણા ન મેલે. એનો એ પાછો પોતાના પક્ષમાં આવી મળે ત્યારે ફૂલડે વધાવે. બોલનો તો તોલ જ નથી રહ્યો.

માર ખાતા જાય ત્યારે સામાને ભોં ભેગો કરી નાખ્યો હોય એમ ‘લે તો જા! લેતો જા!’ એવી વધેકાઈ વતાવે. હારે ત્યારે પોતાની જીતનાં પડધમ વગડાવે. જેમ તૂટતું જાય તેમ પોતાના ગદ કિલામાંથી કાંકરી પણ ખરે તેમ નથી એવા પડ-

કહેતે થે ચોં અયૂખ ભુટા લાલ કરેગા કયા દિલ્લી ?
ચાવલ ખાને વાલે ધોતીદાસ લરેગા કયા દિલ્લી ?
તોડ ફેડ ઉછરી સખ ટેકાં વિજય વરીથી ચે દિલ્લી !
છપન કોટી દિરદેમે અભિલાષ ભરી થી ચે દિલ્લી ! ૬

મેં માના યા સ્વાધીન હોકર શાંત રહેગી ચે દિલ્લી !
સ્વભાવકી તો હે ન દવાઈ કહાં મિલેગી અયે દિલ્લી ?
કોઇ નહી મિલતા તો આપસ ધંધ મચાતી ચે દિલ્લી !
ઐસી ઝગરા ખોર અનાદિ તુમ કહેલાતી અય દિલ્લી ! ૭

ભૂલ ગઇ કયું પનરા યોગસ્થ કાલ દિયાયા ચે દિલ્લી !
નંગે ભૂખે રહે ન ઐસો બોલ દિયાયા ચે દિલ્લી !
હર હંટાદે સખ કઠીનાઇ સખ પ્રદાતા અય દિલ્લી !
છપન કોટિ ભારતીઓં કી ભાગ્ય વિધાતા અય દિલ્લી ! ૮

હોડ દીજિયે આશ પરાઈ કયુ ન રખના અય દિલ્લી !
અપની તાકત પર જીવન કા નિશ્ચય રખના અય દિલ્લી !
નઇ રોશની દિખલાદે કર સુંદર સર્જન અય દિલ્લી !
ભારત રક્ષા કાજ કીજિયે સર્વ સમર્પન અય દિલ્લી ! ૯

અખતો માનવ સંસ્કૃતિકા લાડ લડાના અય દિલ્લી !
હુનિયાભરમે વિશ્વ શાંતિકા પાઠ પઢાના અય દિલ્લી !
હુતાત્મા શહીદોં કી ઉજ્જવલ શાન ખઠાના અય દિલ્લી !
ગાંધીજી કી સ્વપ્ન સૃષ્ટિ કો સિદ્ધ ખનાના અય દિલ્લી ! ૧૦

પિંગળશી મેઘાણુંદ ગઢવી

[દિલ્હીમાં 'ગાંધીદર્શન' પ્રદર્શનની તા. ૨૩-૨૪મી એ પૂર્ણાવૃત્તિ હતી. આ પ્રદર્શનના રચનાત્મક વિભાગની જવાબદારી શ્રી. રતુભાઈ અદાણીએ સંભાળેલી. જૂનાગઢ સાહિત્ય પરિષદમાં લોકસાહિત્ય અંગે જે એક નવી ચેતના પ્રગટ થઈ છે તેના અનુસંધાનમાં લોકસાહિત્યના કાર્યક્રમ દ્વારા ગાંધીજીને અંજલિ અપાય એવી ભાવના એમના દિલમાં જાગી, અને ફેબ્રુઆરીની ૨૧-૨૨-૨૩ તારીખના ત્રણ કાર્યક્રમો યોજાયેલા. આ 'ગાંધીદર્શન'ના પ્રવાસને અનુલક્ષીને દિલ્હીને સંબોધીને શ્રી. પિંગળશીભાઈએ અગાઉથી જે કાવ્ય લખેલું તે અહીં આપ્યું છે. આ કાર્યક્રમનું સંયોજન શ્રી. જયમલ્લ પરમારે કરેલું. વ્યવસ્થાની જવાબદારી શ્રી. રતુભાઈના માર્ગદર્શન નીચે શ્રી દિનુભાઈ માંકડે સંભાળેલી. આ કાર્યક્રમમાં :

શ્રી. કાનજી બારોટ, શ્રી. પિંગળશી ગઢવી, શ્રી. અમરદાસ ખારાવાળા, શ્રી. લાખાભાઈ ગઢવી, શ્રી. અમરનાથ નાથજી, શ્રી. પુષ્પાબહેન છાયા, શ્રી. દીવાળીમહેન ભીલ, શ્રી. જિનુદાન ગઢવી, શ્રી. કરસન પઢિયાર, શ્રી દાદુદાન ગઢવી, શ્રી. હાજીભાઈ, શ્રી. સુલેમાન જુમા અને સુભારભાઈ, વગેરેએ ભાગ લીધેલો,]

*

મિત્રોના પત્રો મળે છે કે સંપાદકીય કોલ-મર્મા રાજકારણના પ્રવાહોનું આલેખન કાં છોડી દીધું? પશુ દિગ્પાળોએ જ્યાં દશેય દિશાના છંડા છોડી દીધા હોય ત્યાં આલેખન ટાળું કરવું?

હમણાં તો :

ખેડવો, હુચમચાવો, ખૂંદો જીતો;
પડો, આખડો દોઝખી તળિયા લગી.

એવો રાજકારણનો નાટારંભ મંડાણો હોય ત્યાં કલમ કોના માથે પકડવી? માનવનિષ્ઠા માથે રાજકારણના મોચડા મરાધ રહ્યા છે. પ્રમાણિકતા અને પવિત્રતા માથડાં ઢાંકીને વૈધવ્યના વસમા વલોપાત કરે છે. રાજકીય પક્ષોની સૈદ્ધાંતિકતા અને વફાદારી ભૂંડતી રક્ષાખીની જેમ ચક્રાકારે ચડી ગઇ છે. શિકાર કરનારા જ શિકાર બની રહ્યા છે.

આજના મિત્રો તે આવતી કાલે દુસ્મન બની જાય છે. ઘડી પહેલાના દુસ્મનો ઘડીના છંડા ભાગમાં મિત્રો બની જાય છે. પાડવા પછાડવાની જુહાદો બધી ધર્મ અને નીતિને નામે જ પરાપૂર્વથી ચાલી આવતી તેમ આજના પ્રજાસત્તાક ગણતા ભારતની લોકશાહીમાં પુરખહારમાં ચાલી રહી છે.

કટલાકની તો હાંસી ઠેકડી ભડાડવા જેવું પશુ નથી રહ્યું. ઔદિક કસરત પૂરતી એ ઠીક છે. પશુ નિર્જન નદીને કાંઠે પ્રેમ ધખતા બપોરે એક કાઠી દરબાર પોતાની એકની એક ચોરણી વેળુમાથે સૂકવી તે નદી વચ્ચે ઝખોળિયાં ખાતા હતા. ત્રાંથી ચરતો ચરતો એક ગધેડો નીકળ્યો દરબારને થયું કે હાલ્યો જશે પ્રેા ચરતો ચરતો, પશુ પ્રેા ચરતાં ચરતાં બરાબર ચોરણી માથેથી જ ચાલ્યો. દરબારને આટકા નીકળી ગયો. પંછી ગમ ખાધને કહે:

“ભણે તને ગદ્દાને ગદ્દો કાઠે ભણું?”

માથુસ જેવો હોય તો એને ગધેડો કહેવાય. પશુ ગધેડાને ગધેડો કહેવાથી કયો વિનંદ પેદા થાય?

સૌ એક ખીજને તોડવા આલજખીનનાં કડાં એક કરી રહ્યા છે. છતાં સામસામી જનતા પાસે હવે ફરિયાદ કરે છે કે “બુઝો! અમારી સમાજવાદી અને સ્થિર સરકારને આ લોહા તોડવા માગે છે.”

આ તો એક ખીજ ચોર, એકખીજના ઘરે ખાતર પાડતા જાય અને ફરિયાદ કરતા જાય એવું છે. હકીકતમાં તો ખેય પોતાના ઘરમાં જ ગણેશિયા ભરાવી રહ્યા છે. કારણ કે ભારતની પ્રજા તો એક છે. ઘર તો પ્રજાનું છે ને પોતે જ પ્રજાના છે. ફરિયાદ જનતા પાસે કરે છે પણ દોર તો રાજકીય પક્ષોએ પોતાના હાથમાં જ રાખ્યો છે. આ ફરિયાદો છેવટ તો જનતાની કાંધે ચડી બેસવા માટેની જ છે ને!

અરે પોતાના રાજ્યને ભારત સરકાર કે પૃથ્વીની કોઈ તાકાત નમાવી શકશે નહિ, ડરાવી શકશે નહિ એવી બડાશો સરાચોક ફેંકતા થયા છે. કેમ જાણે એમનું રાજ્ય ભારતથી અલગ, અરે પૃથ્વીથી પશુ અલગ કોઈ શનિના ગ્રહ માથે આવેલું હોય? કારણ કે ચંદ્રલોક સુધી તો પૃથ્વીની એક સત્તા પહોંચી ગઇ છે. એ સિવાયના ગ્રહનો આદમી જ આવું બોલી શકેને?

જો કાંઈ બેવકુફીથી પોતાના પક્ષમાં ભળી જાય તો એની શિંગડીયું તરત જ સોને મઢાવે, તે એનો એ પાછો સામા પક્ષમાં ભળી જાય તો તરત એને ‘મલકના ઉતાર’ તરીકે આલેખવામાં મથા ન મેલે. એનો એ પાછો પોતાના પક્ષમાં આવી મળે ત્યારે ફૂલડે વધાવે. બોલને તો તોલ જ નથી રહ્યો.

માર ખાતા જાય ત્યારે સામાને ભોં ભેગો કરી નાખ્યો હોય એમ ‘લે તો જા! લેતો જા!’ એવી વધેકાઇ વતાવે. હારે ત્યારે પોતાની જીતનાં પડખમ વગડાવે. જેમ તૂટતું જાય તેમ પોતાના ગઢ કિલ્લામાંથી કાંકરી પશુ અરે તેમ નથી એવા પડ-

કારા વધારતા જાય. મઠ ત્યારે શક્તિકેન્દ્રના હોય.

સામેલાધારે વરસાદ મંડાણો હોય ત્યારે ત્રાટાનાં ખૂંપડાંને ટકાવવા માટેનું આ બધું કકળાણ છે. નહિ તો આવો ચોટારો કરવાની ઉપાધિ જ શા માટે કરવી પડે ? પશુ હવે ડનલોપીલોની ગાદિયું લાલે ભરાયું છે. એમાં વેંતવેંત બેંડા બિતરીને આરામસેજે લેટવાના દહાડા આવી ભરાયા છે. છતાં સાપના મોઢામાં ઝડપાયેલો દેડકો માખી પકડવાનાં ઝાવાં મારી રહ્યો છે.

પહેલાં દેશ ૨૦-૨૫ પક્ષો વચ્ચે જ વહેંચાઈ રહેલો. હવે એવા દરેક પક્ષના રાજ્યવાર વાડા બંધાઈ ગયા છે. એકનો એક પક્ષ બીજા રાજ્યના પોતાના પક્ષનાં હિતોનો વિરોધી બની રહ્યો છે. એવા પ્રાદેશિક પક્ષોમાં પશુ એક સાથે ત્યાં તેર વટે એવા તડાં પડી રહ્યાં છે. પક્ષનું જ જ્યાં પ્રદેશિકરણ અને વિભાજીકરણ થઈ ગયું છે ત્યાં લઘુમતિ કોમોનું ભારતીયકરણ કરવાને બદલે દરેક પક્ષો પોતાના પક્ષનું જ ભારતીયકરણ કરે તો પશુ આ દેશ માથે ઈશ્વરના આશીર્વાદ બિતરે.

આ લયાનક સત્તાદ્વિય કામરાજ નાદર જેવા પાસે હિંદી ભાષાના વિરોધને નામે દક્ષિણ હિંદને ખાડીના હિંદથી અલગ પાડવાના દેશદ્રોહી દાર ખેલી રહ્યા છે, તો બીજા ઘણા સમાજવાદને નામે, ક્રાંતિને નામે આર્થિક અસમાનતાને તોડનારાં અને સામાજિક સમાનતાની નજીક લઈ જનારાં બેન્કના રાષ્ટ્રીયકરણ જેવાં પગલાંને ઉપરથી આવકારે છે, કારણ કે હોડો વિરોધી ન બની જાય, પશુ અંદરથી એવા જ પ્રજા-ઉપકારક પગલાંને તોડવાની ખતરનાક આલ ખેલી રહ્યા છે ને ગરીબોના ઉદ્ધારની વાતો કરે છે.

જો એમ ન હોય તો બેન્કનાં રાષ્ટ્રીયકરણના વિરોધ કરનારા પક્ષો સાથે તેઓ જોડાઈ જ કેમ શકે ? એક બાજુ બિનસાંપ્રદાયીકતાના ખેરખાં બને છે, સામા પક્ષને કોમવાદી ચીતરે છે, ને બીજી બાજુ કોમ કોમ વચ્ચે વિદેશ જગવનાર પક્ષો સાથે હાથ કેમ મિલાવી શકે ?

૨૨ વર્ષ સુધી બંધાઓએવો પ્રજાને આંધળો

પાડો બનાવી ચડાશે એવા અ્યાસમાં જ એવા પક્ષો ન હોય તો એક ઘડી પશુ એમની આ કુટિલતા ગાંધી-જવાહર-લોહિયા-આ. નરેન્દ્રદેવ-સ્તાલીન-લેનીન કે માઓ ને નામે ચાલી જ ન શકે. ન તો સ્વામપ્રસાદ મુખર્જીને નામે ચાલી શકે કે ન અબિ-ડકર કે જનાબ ઝીબાને નામે ચાલી શકે.

કારણ કે આટલાં અખતારો, આટલી પત્રિ-કાઓ, આટલાં નિવેદનો, આટલાં ભાવણો ને આટલાં સંમેલનો ભરે છે તો પ્રજાને હવે મૂરખ બનાવવા માગે છે તે માટે જ ને ! આને જે ચાલી રહ્યું છે તે પ્રજાની સુખાંધનું પરિણામ છે કે જનગૃતિનું ? કે પછી આ બધો આગેવાનીનો જ ઉત્પાત છે ?

અમને એમ લાગે છે કે આ પ્રજાની જનગૃતિનો સળવળાટ છે. વિરાટની જનગૃતિની પહો ફાટી રહી છે. રાજકીય પક્ષો, ને તેના આગેવાનો અને કાર્યકરોની આ દોડધામ, પ્રજાને પોતામાંથી વિશ્વાસ હલી ગયો છે. એવા બયમાંથી થઈ રહી છે. બેન્કના રાષ્ટ્રીયકરણના સુપ્રીમ કોર્ટના ચુકાદા પછી બે સિવા-યના બધા પક્ષો ઇન્દિરાજીના જ પગલાં આસપાસ એક યા બીજી રીતે ગોઠવાઈ ગયા છે તે જ એનું લોતક છે. એ વિજયો ઇન્દિરાજીના પશુ પ્રજાના છે.

દરેક રાજ્યો વર્ષોથી નહોતા ઊકલતા તેવા પ્રશ્નો એક એક નહિ, એક સામટા ઊંઠેલવા સ્પર્ધાભરી દોટ દઈ રહ્યા છે તે પશુ એ જ ખતાવે છે કે એમના પગ નીચેની ધરતી હવે સરકી રહી છે. પ્રજા હવે જાગી ગઈ છે. અનેક અનિષ્ટામાંથી ઓછા અનિષ્ટની પ્રજાને હવે પસંદગી કરવાની જ હવે રહે છે. ત્યારે જનગૃતિનો ફંભ કરીને એની પાછળ પાછળ દોડયે આવતા અને જનગૃતિ લાવી ને પ્રજાને આગળ લઈ જવાનું માર્ગદર્શન કરાવનારાઓને પ્રજાએ હવે ઓળખી લેવા રહે છે.

પ્રજા આને પોતાની આગેવાનીને શોધી રહી છે. આગેવાનો ઉતાવળમાં છે. પ્રજા ઉતાવળમાં હોય તો 'સામાજિક ન્યાય અને આર્થિક અસમાનતા મીટાવવામાં ઉતાવળી છે, આગેવાનીને સ્વીકારી લેવામાં નહિ આને પ્રજાની અપેક્ષાને-જનગૃતિને પહોંચી ધળે એવા આગેવાનો સળતા નથી. પ્રજા જૂનામાં

વિશ્વાસ મૂકી શકતી નથી. નવી આગેવાની ઊભી થતી નથી. જૂનામાંથી સાચક હોય તે જ મેદાને પડી શકે તેમ છે. એટલે આજ સુધી પ્રજાની સાચી ખોટી આગેવાની લેનારાની જનતા કપરી કસોટી કરી રહી છે. ઘઉંમાંથી કંકરા ફેંકાઈ જાય તેમ નળી-લાલચુ-ખાઉકડ દંભી કે ભૂખાળવી આગેવાની ફેંકાઈ રહી છે, આજ પ્રજાના હૃદયમાંથી ને આવતીકાલે સલામત માનેલી ખુરશીઓ ઉપરથી.

એ બચલીત દશાને કારણે જ ભારતમાં અન્ય ક્ષેત્રે એક બનીને ઊભા રહેનાર સંસ્થા કોંગ્રેસ, સ્વતંત્ર પક્ષ અને જનસંઘ ગુજરાતમાં હાથ મિલાવી નથી શક્યાં.

ગુજરાતમાં સત્તાધારી કોંગ્રેસ ગમે તેટલા મજબુતીના દાવા કરે તો પણ આજે એની સામે ઈન્ડિકેટ કોંગ્રેસનો એક પડકાર ઊભો થઈ રહ્યો છે. એક નહું બળ, એક વધારાનો સલામતીને ખિન-સલામતીમાં ફેરવી નાખે એવો અંદરથી જ એક વિરોધ પક્ષ ઊભો થઈ રહ્યો છે. જે વિરોધી બળ ગુજરાતના પ્રત્યેક ક્ષેત્રે પડકારરૂપ બની રહેશે. ધારાસભા, કોરપોરેશનનો, સુધરાઈઓ, સહકાર ક્ષેત્રે ને પંચાયતોમાં પણ. આવતાં બે વર્ષે અજંબાના જ વીતશે.

સ્વતંત્ર પક્ષ પણ સત્તાધારી કોંગ્રેસના વિરોધમાંથી જ બળ મેળવી શકે તેમ છે અને જનસંઘ પણ ખીણ કંઈ રીતે બળ મેળવે? કોંગ્રેસના વિલાનન પછી 'ગુજરાતની સત્તાધારી કોંગ્રેસ સામે ત્રીજું' બળ ઈન્ડિકેટ કોંગ્રેસનું ઊભું થઈ રહ્યું છે. જે જ સત્તાધારી ગુજરાતની કોંગ્રેસને વધુમાં વધુ ફટકો મારી શકે. કારણ કે જે કંઈ તૂટવાનું છે તે તો એમાંથી જ તૂટવાનું છે. ૧૯૭૨ની ચૂંટણી પહેલાં સ્વતંત્ર પક્ષ સાથે ગુ.ની સત્તાધારી કોંગ્રેસ હાથ મિલાવે તો એકાએક ઈન્ડિકેટ કોંગ્રેસને બળ મળી જાય. એટલે પ્રધાન મંડળની સલામતી હોય ત્યાં સુધી એય તે શક્ય નથી. ૨૨. પક્ષ સત્તામાં લાગીદારી માગે છે.

ખિહાર ને ઉત્તર ભારતમાં ગુપ્તાની સરકાર તૂટતાં સંસ્થા કોંગ્રેસને જે ફટકો પડ્યો છે તેની અસરથી ગુજરાતમાં સોપો પડી ગયો છે. અને વહીવટી કાર્યોને

પડતાં મેલી તાલુકાથી માંડીને રાજ્ય કક્ષાનાં સંમેલનોની ભડીમાર પણ એ જ કારણે ચાલી રહી છે.

બનાસકાંઠા ને કચ્છનો દુકાળ, ઉત્તર ગુજરાતનો અષાંતોષ, કચ્છ અને સૌરાષ્ટ્રને અન્યાયના જે પ્રશ્નો ઊભા થયા છે તેને સંતોષવા જેટલી વધુ સવલતો અપાશે તેટલો વિરોધ પક્ષોનો જ વિજય વરતાતો જશે. કારણ કે એ બધાં પગલાં હવે અવસર ચૂક્યા પછીનાં છે. સ્પષ્ટપણે દબાણ હેઠળનાં છે. સામાજિકન્યાય માટેની લાગણીનાં નહિ.

ભારતીય રાજકીય પક્ષો કોંગ્રેસની નબળાઈમાંથી પેદા થયેલા. કોંગ્રેસનો વિરોધ કરીને આગળ આવેલા એમાંથી કોઈના પગ નક્કર ધરતી ઉપર છે જ નહિ. એટલે કોંગ્રેસ વીંખાતાં એ બધા પણ વીંખાવા માંડ્યા છે. એમાં ઇંદિરાજીના બાકી બચેલા શાસનનો વિરોધ કરીને હવે કેટલુંક બળ મેળવી શકવાના? ઇંદિરાજીની સરકાર પ્રતિ ક્રાંતિવાદી પગલાં ભરે, પ્રજામાં પોતે જ ઊભી કરેલી અપેક્ષાઓ સંતોષવામાં નિષ્ફળ નિવડે તો જ વિરોધ પક્ષો એમાંથી બળ મેળવી શકે. પણ આજે તો સામ્યવાદીઓ આપસના આંતરવિગ્રહમાં ઊતરતા જાય છે, ખીજા બધા વિચારો અને વર્તનના દંદમાં હોઈ આંતરીક વિખવાદમાં ફસાઈ વીંખાતા જાય છે. ત્યારે આજ સુધી ઈન્ડિકેટની શાસક કોંગ્રેસ જ સૌથી વધુ નક્કર પુરવાર થતી આવે છે. એ વિચાર વર્તનના દંદમાંથી ગુજરાતના બે પ્રમુખ પક્ષો કોંગ્રેસ અને સ્વતંત્ર પક્ષ બાકાત રહી જ ન શકે.

ગુજરાતની સત્તાધારી કોંગ્રેસનું સૌથી મોટું બયસ્થાન એ છે કે ઇંદિરાજીને ઊંચલાવવા પોષક સૌથી પહેલો એણે પાડ્યો છે. મોરારજીભાઈની આગેવાની નીચે ઇંદિરાજીને ઊંચલાવવા એ કટિબદ્ધ થયેલ છે. વિરોધપક્ષનાં ખીજાં રાજ્યો અને ગુજરાત રાજ્યનાં ઇંદિરાજીની સરકાર સાથેના સંબંધોમાં પણ એટલો તફાવત રહેવાનો, અને એથી જ ઈન્ડિકેટ કોંગ્રેસ અંત સુધી ગુજરાત સરકારને ઊંચલાવવા એકમ પાણી ઊંચલાવ્યા વગરનો નહિ રહેવા દે. એ સંજોગોમાં ગુજરાતને અન્યાયની વાત

આખી પ્રગતને પકડી રાખવા કેટલુંક બળ કરી શકશે? આમ ૧૯૭૨ની ચૂંટણી સુધી સ્થિતિ પ્રવાહી જ રહેવાની. સિવાય કે ઇંદિરાજીની સરકારને ઊંચલાવી નાખી શકાય.

પણ આજે તો ઇંદિરાજીને ઊંચલાવનારા જ બધા ઊંચલી રહ્યા છે. પટ્ટાભાજીના એલર્મ અત્યાર સુધીતો ઇંદિરાજી જ અન્યેય પુરવાર થયા છે. રાષ્ટ્ર-પતિની ચૂંટણી પહેલાં બેંગલોરમાં પોતાની આર્થિક કાર્યક્રમની નેધિ પસાર કરાવ્યા પછી બિહારમાં ઇન્ડી-કેટનું સંયુક્ત પ્રધાનમંડળ રચીને અને ઉત્તર ભારતમાં ગ્રુપ્તાજીને ઊંચલાવીને ચરણસીંગને બેસાડી હુકમનું પાનું પોતાના હાથમાં રાખ્યા સુધી એક એક મોરચો સર કરતા ગયા છે. આવતી કાલની કોઇને ખબર નથી, પણ બજેટ બેઠક બાદ ઇન્ડીકેટનું બધું બળ મઢીસર અને ગુજરાત તરફ જ વળે એ સ્વાભાવિક છે.

તેમાં ધ નંદાજી અને સંજીવેશને પ્રધાન મંડળમાં લઈને મેદાન મારી ગયા છે. કુસ્તિત તકો કરનારાઓના મોહમાં એ તકો પાછા ગળાવ્યા છે. એક સાથે ગુજરાત, ઠરિયાણા, તેલંગાણા અને આંધ્રને જોડા ઉઠાવી લીધાં છે. ગુજરાતને કેન્દ્રમાં પ્રતિનિધિત્વ મળતાં ગુજરાતમાં ઇન્ડીકેટને બળ મળી જશે. પણ ધૂવડની જેમ સરજ ઊગ્યે આંખો બંધ કરીને અધકારના જ પોઠારો પાડ્યા કરનારાઓને આ બધું નહિ સમજાય. એ બધાં દરિયા નીચેની આગ બબૂકવાનાં આગમનાં એવાં બાળુ છે.

સા. મ. ને. અધિવેશન અંક

‘જિમિનવરચના’એ જે બાવનાથી સમય અને સાધનોની અડાલીડ વચ્ચેથી જૂનાગઢ સાહિત્ય પરિષદનો અધિવેશન અંક બહાર પાડ્યો એને

અન્યાયક આવકાર રુબો છે. ખરીદદારને એકદં કોપી પણ બેલેન્ડ ન હોવાથી અબહુમાન ના પાડવી પડે એવો છેલ્લો બે વરસ દરમિયાન આ પહેલો પ્રસંગ છે. એ કારણે કેળુઆરીથી વધુ નવા માહોલ નથી નોંધી શકાયા અને નવેમ્બરના સિદ્ધાંતથી માહક ચનારાઓને પણ ના પાડવી પડી છે.

અમરૂ તો અધિવેશન અંક માટે ખૂબ ખૂબ અલિનંદન મળ્યાં જ છે પણ વાચકોના અનેક અલિનંદન પત્રો મળ્યા છે. એ બધાનો સમાવેશ કરી શકીએ તેમ ન હોવાથી એ પત્રો પ્રગટ ન કરતાં એક સાથે એ સૌનો અડીં આભાર માનીએ છીએ.

અધિવેશન અંકમાં જે કાંઈ છે તે ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ અને જૂનાગઢ-સ્વાગત સમિતિનું જ છે અને તો આમારી મર્યાદામાં એને સંકલિત કરીને મૂક્યું છે તે જ. એટલે એ બધાં અલિનંદન અમને નહિ પણ ગુ.સા. પરિષદ અને જૂનાગઢ સ્વાગત સમિતિને ફાળે જ જાય છે.

ઉલટપલ્ટે આ અધિવેશન અંકને અનેકરીને વધુ સમૃદ્ધ, વધુ રળિયામણો કરી શકાયો હોત, પણ આમારાં સાધન સગવડની મર્યાદાને કારણે તે શક્ય નથી બન્યું તેટલી ઉણપ રહી ગઈ છે.

અધિવેશન અંકમાં એક આભાર માનવાનો રહી ગયેલો તે તસ્વીરકાર શ્રી. રામ રાતડિયાનો. પાછળથી ખમર પડી કે અમદાવાદના વૃત્તન આર્ટ સ્ટુડીઓવાળા-આ ડબલ એન્જ્યુએટ શ્રી રાતડિયા પુરાતત્ત્વના અભ્યાસી છે, એટલે જ કદાચ આખા અધિવેશનને શિલ્પમાં મઢી લેવાની સ્વસ્થતાથી તસ્વીરો બેસતા હતા. ‘જિમિન’ નાં અધિવેશન અંકની વિસ્મૃતિમાં ક્તડિયા જેવા રાતડિયા શ્વે રહી શકે. જિમિને પાને તસ્વીરોમાં અધિવેશનને અલંકૃત કરવા માટે અને એમના આભારી બીજાં.

સાહિત્ય પરિષદનો અધિવેશનનો અંક વાંચતાં શ્રી. સુરગભાઈને શ્રી. સ્નેહરશ્મિનું ‘હાયકુ’ નજરે ચડ્યું. એ ‘હાયકુ’ હાથ ન પડ્યું પણ સંવેદન જગાડી ગયું તે આખો પત્ર ને કાવ્ય અહીં રજૂ કરેલ છે.-સ)

“ભિન્નિ’ વાંચતાં ‘હાયકુ’ સ્નેહરશ્મિનું નજરે ચડ્યું. તેને પાળવા અને હાથ કરવા મહેનત કરી. પણ ‘હાયકુ’ તો તેના નામ પ્રમાણે ‘હાયકુ’ નીકળ્યું. હાથતાળી આપી ભાગી ગયું તે આજની ઘડી ને કાલનો દી. પણ બિચારું ભાગતાં ભાગતાં એક ખંડ કાવ્ય, જે ગીતો અને મુમતાજના તાજના સોરઠા મૂકતું ગયું. તે તમને મોકલું છું. મોકલ્યા વગર નથી રહી શક્યો તેથી મોકલ્યા છે. ભાવ, ભાષા, રસ અને દર્શનની અભિવ્યક્તિની દૃષ્ટિએ તમને ગમશે તેમ માનીને મોકલું છું. કારણ કે સીદીભાઈને સીદકાં વહાલાં.

આ ખંડકાવ્ય એ જીવનમાં કોઈ એવી અદ્ભુત અને વિચિત્રક્ષણે-એકક્ષણના પ્રસંગને મૂર્ત કરતી ક્ષણ માટે લખાઈ ગયું છે. જીવનમાં એકાએક ચીંટતા અને ભયાનકતા પ્રગટતાં માણસની-ના, સાધકની અને ચિંતકની ધીરતા, વીરતા, સંયમ અને દર્શન હલબલી ઊઠે છે. અને ‘શું સાચું’ ? એવું ઉગ્ર સંવેદન અને મંથન જન્માવે છે. ઉપરાંત સાધક આવી ક્ષણે કેટલો અસહાય બની જાય છે તે ખતાવી કંટાળતા જન્માવે છે.

અસત્ અમંગળ અને કુરૂપતાનો હોમ કરતાં સાધક જો સાવધ ન રહે તો અજણતાં સત્યમ્ શિવમ્ સુંદરમ્ પળી જઈ રાખમાં ભળી જાય છે, પ્રગટેલી જ્યોતિ ભુજાઈ જાય છે અને પાછળ રહે છે માત્ર તમસ.

શાંત, બિભત્સ, શૃંગાર, કંટાળ, હાસ્ય, વીર, રોદ્ર, ભયાનક અને અદ્ભુત રસ એક ક્ષણમાં એક સામટા ઊભા થઈ એક ક્ષણમાં શાંત રસમાં ભળી જાય છે અને એક દર્શન પ્રગટે છે. પવન-મહાપ્રાણ-ચૈતન્ય-બ્રહ્મ જે સચરાચરને વ્યાપી નિરંતર વિલસી રહ્યું છે તેની જ આ જગત માયા છે, અને ભલભલા સાધકને આ માયા એક ક્ષણમાં ચક્કરમાં ફસાવી ક્ષુબ્ધ અને અસહાય બનાવે છે.

પત્રનો જવાબ લખ્યા સિવાય તમે રહી શકવાના નથી, તેથી જવાબ લખવા વિનંતી કરતો નથી.”

સુમન ને પવન

ભોગ, રોગ ને શોકથી ત્રાસી
રગરગમાં ગઈ છાઇ ઉદાસી,
ધીક ધીક છે આ જીવન વિલાસી.

તૃષ્ણા ત્યાગી

ખન્ધો વિરાગી

ત્રિવિધ તાપને

દીધા દાગી

સાકારને નિરાકાર હું લેખું
સત્યમ્ શિવમ્ સુંદરમ્ પેખું

અલખ અલખની ધૂન જગાવી
ભોગી બેઠો, ધૂણી ધખાવી...૧

અસત્ અમંગળ ને કુરૂપશા કાંટા
રાંકા ને ટેંટા એ રાંટા
કરડા, ઠરડા, જરડા ખાંટા

ભરાઈ ગયા ત્યાં ભેખડીએ
એ ચડી ગયા ત્હોાય ઠેકડીએ
ને કાણી, ખાડી આંખડીએ

દીલે દાઝતા
દીલે દઝવતા
ખી..ખી.. કરતા
ખેલ પ્રેમના
ખળતા ખળતા
જેઈ રહ્યાંતા....૨

પવન ને સુમન
ઉપવનમાં
ના, મધુવનમાં

કેા વાટડીએ
ને સરવરને ઘાટડીએ
હાં હયાની હાટડીએ
મળ્યાં હતાં
હળ્યાં હતાં
ને ગળ્યાં હતાં
પ્રીતની ગોઠડીએ.

હળુ હળુ
હેડે હેડાં હળી ગયાં
ને એક મેકમાં મળી ગયાં..૩

ગીત પ્રેમનાં
ના, હાર જીતનાં
ત્યાં જામ્યાંતાં
જ્યાં ચૂમ્યાંતાં
હોઠને હોઠડીએ;
ને જામ્યાંતાં
જળાં જળાં
દીલની દેવડીએ
દીવડા જુકે
ને વાવડાની કુંકે
દીવડા ઠરી ગયા...૪

જ્યાં, ખરું કૂલડું
મેંઘા સુલતું
સુંદર રંગે
કામળ અંગે
મધુર ગંધે
માથે ઊંધે

જાતું એ પૂણીમાં પડિયું
ને જોગીની નજરે ચડિયું...૫
સત્યમ, શીવમ, સુંદરમ
સહેસા !
ત્યાં ચળી ગયાં
ને ચડી ગયાં
પવનની પાવડીએ
ને સંયોગ, વિયોગની વેલડીએ
લળી લળી વારણીએ
વળી ગયાં
ને ખળી ગયાં
જોગી આંગળીએ..૬

હોય કૂલ ના હાથ પડયું,
અંતરનું જંતર રડી પડયું.

હાય પુણ્ય આ ખળી ગયું
ને રૂપ રાગમાં ભળી ગયું
સાકાર શૂન્યમાં મળી ગયું
ને તેજને તમસ ગળી ગયું.. ૭

દાણુ લંચુર આ જીવન શું સાચું !
જગત સાચું કે સપનું સાચું ?
અહમ પ્રભ કે તત્ત્વમસિ સાચું !
સર્વમ ધદમ ખલુ પ્રભ એ સાચું !
જગ ધાવીને જીવ આ જીવતો
તો ય જગતને મિથ્યા કહેતો ?
પડછાયા સાથે પ્રીતિ કરતો
પ્રભની માયાએ કયેાં ફજેતો
જોગી જોલ્યો ખળતો ખળતો...૮

સંસાર નિરંતર પ્રેમે રચાતો
પ્રેમને છે પવનથી નાતો
પવન નહોય તો મૃત ગણાતો,
પવન સુમનની સુગંધ રેલવતો
મિલન વિદાયની બંસી બજવતો
જીવન મૃત્યુના રાસ ચગવતો
પવન જોલ્યો “હું હું” કરતો
જોગી લલા તું જાણી લે’તો...૯

મુસ્લિમોનું ભારતમાં આગમન થયું, ત્યારથી તો શાસ્ત્રીય સંગીત લગભગ રાજાશાહીના કાળ સુધી રાજ્યાશ્રયે જ નહતું આવ્યું છે.

દુપદ ધમારની ગાયકીમાં જે કાળે એકવિધતા આવી ગઈ, પ્રવાહીતા મંદ પડી ત્યારે ગાયકી શરુ થઈ. ભારતની એ રસગંભીર ને ભક્તિ રસભરી ગાયકીમાં મુસ્લિમોની રંગીલી ગાયકીનું હળવાપણું લળ્યું. ભક્તિસંગીત શ્રૃંગારમાં રૂપાંતરિત થવા માંડ્યું.

સાડા સાતસો વર્ષ પહેલાં અલાઉદ્દીન ખીલજીના એક ધરાની ગાયક અમીર ખુશરુએ એ ખ્યાલની ગાયકીની શરુઆત કરી, મૃદંગ તોડીને તપલા બનાવ્યા અને વીણામાંથી સિતાર બનાવી. સેહ એટલે ત્રણ, તાર એટલે તંગી. ત્રણ તારનું વાદ્ય તે આજની આપણી સિતાર.

ખ્યાલની ગાયકી કણ્ઠકોર બનવા લાગી એના કરવત કકરાવવા જેવા તાન આલાપ અને એકધારી-તામાંથી નિરસતા પેદા થઈ ને કંઈ કસરત બની ગઈ. એથી ટપ્પા અને ઢુમરી પેદા થયાં. કાળ જતા ટપ્પામાંથી પણ રસ ઘટી ગયો, અને ઢુમરી થોડી ટકી ગઈ. મંદિરોમાં આ શાસ્ત્રીય ગાન ભક્તિપ્રધાન રહેવા છતાં રંગીલાપણાની અસરથી મૂકત નથી રહી શક્યું. શાસ્ત્રીયસંગીતના રાધાકૃષ્ણ પણ પૂરેપૂર્ણ શ્રંગારી બની રહ્યાં.

અપવાદ બાદ કરતાં સાડા સાતસો વરસથી આ ખ્યાલની ગાયકીમાં લગભગ કશો જ ફેરફાર નથી થયો. રાજ્યાશ્રયે નહતી ગાયકીમાં જેનો આશ્રય તેને રીઝવાનું તત્ત્વ રહેવાનું જ, પરિણામે ખ્યાલની ગાયકી અતિશય શ્રૃંગાર પ્રધાન રહી છે. અતિશય ટેકનીકલ બનતાં છેવટ ભાવ રસ ઘટ્યાં, એટલે અંગભાવ પેદા કર્યાં. સંગીતનો એક ઉત્તમ પ્રકાર શાસ્ત્રીયતા, જડતા, અહંતા, શ્રૃંગારિતા અને મનોરંજકતાની જટિલ આંટીએ ચડી ગયો છે.

રાજ્યાશ્રય ગયો છતાં એ શ્રૃંગાર રહી ગયો,

અને સાથે તાન-આલાપની જે નિરસતા-જડતા આવી ગઈ છે તે તો રહી જ. પરિણામે જન-સામાન્ય ફિલ્મીસંગીત તરફ વળી ગયો. આ ફિલ્મી-સંગીત સામે હળવા સંગીતનો એક પ્રકાર જોર કરીને જીવવા મથે છે. પણ એય તે ફિલ્મીસંગીત તરફ જ કીટલમર ન્યાયે ઢળી રહ્યો છે,

શાસ્ત્રીય સંગીત સામે એકકાળે ખીજું સંગીત પણ પ્રચલિત હતું. જનમનનું રંજન કરનાર. ‘રંજ-કો જન ચિતાનામ’ એવું વાગ્ગેયકારોનું સંગીત હતું. લોકસંગીત અને શાસ્ત્રીયસંગીત વચ્ચેનું એ સંગીત. સંગીતશાસ્ત્રમાં જે દેશીસંગીત તરીકે ઓળખાતું આવ્યું છે. આ દેશીસંગીત લોક-સંગીત અને શાસ્ત્રીય સંગીતની સેળમેળ સાથે લાઇટ મ્યુઝીક સુગમસંગીત સ્વરૂપે ફિલ્મીસંગીત સામે જીવવાનાં ઝાઝા નાખી રહ્યું છે. એના પગ લોક-સંગીતમાં છે, પેટ દેશી સંગીતમાં છે, હૈયું ફીલ્મી સંગીતમાં છે અને માથું શાસ્ત્રીયસંગીતમાં છે.

જેમ અંગ્રેજો ગયા છતાં અંગ્રેજીયત રહી ગઈ, તેમ મુગલાઈ અને નવાખી ગઈ છતાં શાસ્ત્રીય સંગીતનો દરબારી શ્રૃંગાર અને કંઈ કસરતની કક્કશ જડતા રહી ગઈ. જ્યારે દેશી સંગીત પેલા વર્ણ-સંકર એવા સુગમ સંગીતમાં પલટાઈ રહ્યું છે. શાસ્ત્રીયતા પુરવાર કરવા માટે ગમે તેવી વિદ્વતા કે વિવેચનની દેમાર કરવામાં આવે, ખીજને અરસિક કે અખૂંડ ઠરાવવામાં આવે, છતાં કોઈપણ સંગીત લોકિકતા ભાવ અભાવે છોડીને અરણ્યવાસ સ્વીકારી શકતું નથી.

આમ શાસ્ત્રીય સંગીત એ મુસ્લિમ કાળથી પ્રધાનતઃ દરબારી બનીને પરને રીઝવનારૂં સૂરનું ગાણું બન્યું, ત્યારે લોકસંગીત એ નિળનંદનું લોક-જીવનની પ્રવાહીતાનું ભાવનું ગાણું. બન્યું શાસ્ત્રીય સંગીત એ વ્યક્તિનું ગાણું છે, વર્ગનું ગાણું છે. જ્યારે લોકસંગીત વ્યક્તિ અને સમષ્ટિ બંનેનું

ગાન છે. વિશેષે સમૃદ્ધગાન-સંધગાન છે. એટલે કે સમાજનું ગાન છે.

લોકસાહિત્યનું સર્વોચ્ચ સામર્થ્ય છે એની શ્રાવ્યતા. વાણી એ મુખ્યત્વે શ્રુતિનો વિષય છે. નાદને આપણે બ્રહ્મ કહીએ છીએ. એ નાદ જ લોકસાહિત્યનો વાહક છે, અને નાદના વાહક બન્યા હ'ંદ અને ઢાળ.

ઢાળ ગમે તેવો પ્રયોગ અને મસ્ત હોય છતાં એમાં સાત્ત્વિકતા ન જળવાય તો સમુદ્ધ એને સંધરી જ ન શકે. કારણ કે પ્રમંડ આવેગો અને ભિન્નિઓ વ્યક્ત કરનારો સૂર સંધના સંવેદનોમાં ઘુંટાઇને બહાર નીકળે છે. વળી સામાજિક સુરક્ષાની જવાબદારી આ સમુદ્ધને માથે હોય છે, એટલે વિકારી ઉત્તેજના અને નીતિનું બહેર સિલામ કરનાર ઉચ્છ્રંબલ સ્વરો લોકસમુદ્ધ કહી સંધરી જ શક્યા નથી. અન્યથા એમાં સંધોર્મિઓ કે સાર્વ-જનિક સંવેદન સંભવી જ ન શકે અને જે દિવસે આ વૃત્તિઓને ઉઠાંબળી બનાવતા સ્વરોનું સંધવાન બની જશે, તે દિવસે પ્રજાનું સર્વાંશે પતન થઈ ચૂક્યું હશે. એની શરૂઆત તો થઇ ચૂકી છે. આજે લોકસંગીત પણ પરને રીઝવવાનું વ્યક્તિગાન બનીને પોતાનું અસલી પોત ખોઈ રહ્યું છે.

મેઘાણીભાઈનો પ્રાણભૂત સંસ્કાર જ આ લોકજીવનનો. એટલે એમના સમગ્ર સાહિત્ય સાથે મોટાભાગનાં ગીતો પણ લોકઢાળોમાં જ રચાયાં.

મેઘાણીભાઈના શબ્દોમાં જ જોઈએ “હું” બ્યારે દેશીઢાળો થોળું છું, ત્યારે મારી અંદર નર્વાં એ પદબંધરૂપે નહીં, પણ એની જોડે જમાના-જોથી લાગી રહેલા તળપદા સંસ્કારો સમેત વિશિષ્ટ વ્યક્તિ રૂપે ખડા થાય છે. આ ઢાળોને પોતપોતાના આત્માસ નિશ્વાસ હોય છે. ઢાળોના ઉચ્ચાર માત્રમાં જ નહીં, પણ એની લઢણુમાંય શુદ્ધરાત ટહુકી રહે છે, એ હસે છે, રડે છે, હીજરાય છે, વિક્રમે ચડે છે, પ્યાર કરે છે, કોપ કરે છે. એ ઢાળોમાં ઢગાતી મારી કૃતિ-નિજકૃતિ કે અનુકૃતિ પોતાનો સ્વતંત્ર દેહ ધારણ કર્યા વગર રહી જ ન શકે.”

મેઘાણીભાઈનો કહેવાનો અર્થ એ કે શબ્દની

જેમ ઢાળને પણ પોતાના કરસા, રૂપ, લાવણ્ય અને ઝોજસનું એક વ્યક્તિત્વ હોય છે એટલે કે એ જ પ્રકારે એની માવજત થઇ શકે.

જે મેઘાણીભાઈ એકલા કવિ જ હોત, અને ગાયક ન હોત તો લોકઢાળોમાં નિજની કૃતિ કે અનુકૃતિ પ્રયોજવાનું એમને માટે ઘણું મુશ્કેલ બન્યું હોત. અગાયક કવિઓનાં ગેય ગીતો એ કારણે જ મેઘાણીભાઈ જેટલાં પ્રચલિત કે લોકપ્રિય નથી બન્યાં.

મેઘાણીભાઈ તો કવિ, ગાયક અને સંયોજક પણ હતા. એટલે ઢાળોરે જેમ બંગાળના પયાર હંદમાં ફેરફાર કરીને રવીન્દ્ર સંગીતના નવાં નવાં સ્વરૂપો સર્જ્યાં તેમ મેઘાણીભાઈએ સંસ્કૃત હંદોમાં, લોકઢાળોમાં, અને સાદા હરિગીત ઉપરાંત ચારણી હંદોને ભાંગી વિવિધ લઢણોના ઢાળ આપ્યા છે.

આમ લોકઢાળોના એમણે મૂળના તત્ત્વને જળવી લઇને નવાં નવાં અને સંગીતક્ષેત્રે ઉપકારક એવાં સ્વરૂપો આપ્યાં છે. પરભાષાના જે રૂપાંતરો એમણે આપ્યાં તે પણ સોરઠી તળપદા ઢાળોમાં અને મૂળના તત્ત્વોને વફાદાર રહીને નવા નીપ-બવેલા પણ લોકોને પરાયા ન લાગે તેવા ઢાળમાં જ આપ્યા છે.

ઢાળોમાં પણ માત્ર લોકગીતો જ નહીં, ચારણી હંદોની પણ એમણે અનુપમ રચનાઓ આપી છે :

ચારણી સાહિત્યનો ભાષા, મર્મ માપ, હંદ-ગીતો અને પિંગળ અન્યભાષાના સાહિત્ય કરતાં સમજવા થોડાં અધરાં પડે છે, એટલે જૂજ કવિ-ઓએ ચારણી પ્રબંધોનો પ્રયાસ કર્યો છે. આધુનિક શુદ્ધરાતી ભાષામાં મારી નજરે તો મહાકવિ નાનાલાલ અને આપણા ગિણુવનભાઈ શ્રી. વ્યાસ એ બે જ ચડે છે. લોકકવિમાં શ્રી. ભૂધરજી જોષીનું નામ જરૂર મૂકી શકાય.

ત્યારે ચારણી સિવાયની કોમોના માણસો માટે કલ્પના પણ ન કરી શકાય, એવું જ અશક્ય મનાવું તે વલ્લિક મેઘાણીએ શક્ય કરીને બતાવ્યું. માત્ર અભ્યાસ દ્વારા અર્થો કરીને જ નહીં, પણ ચારણી લઢણુમાં જ ચારણી હંદો રચીને એ જ

છંદના નવા સ્વરૂપો નીપજાવીને અને ચારણી છંદને એ જ ઢંગથી સફળ રીતે ગાઇ ખતાવીને લોકોને ગાંડા કરીને. આમસમુદાયને ચારણી કૃતિઓને સાંભળવાની ધીરજ અને સમજવાની દષ્ટિ મેઘાણીએ જ આપી. ચારણો, રાવળો અને ખારોટોએ એ ઋણુ ચૂકવવાનું હજી ખાટી જ રહે છે. મેઘાણી મંદિરો પેસો શિવનિર્માલ્ય ગણીને જ એ થઇ શકે. અન્યથા લોકસંગીત-એ સંગીતની કળા કે કળાકારો સંસ્કાર મટીને ધંધાધરી ગાવણું ન ખને તે જળવણું રહેશે. ઇષ્ટ દેવતા દર્શને જતા નિષ્કામ માનવી દેવને ચરણે કશું ધરવા જ જાય છે પ્રસાદની લાલચે નથી જતા. અને પરસાદની લાલચે જનારા જે કળા ખતાવશે તે કંઠનો અને હોઠનો ગુણ હશે. હૈયાનો નહિ.

અર્વાચીન કવિઓએ જે લોકવાણી ઝીલતાં ગીતો અને ભજનો રચ્યાં અને રચે છે એ મેઘાણી-ભાઈએ ચીંધેલી ટૂટીએ, જ. જૂના ઢાળોમાં નવાં ગીતો રચવાની જે કેડી મેઘાણીભાઈએ પાડી, તેનું ઢાળ-છંદના ક્ષેત્રે ઐતિહાસિક મૂલ્ય ઓછું નહીં અંકાય. આજે તો એ પગદંડીનો રાજમાર્ગ બની ગયો છે. અહીં નવા ઢાળ રચનારાઓને અને જૂના ઢાળોને અથવા તો લોકઢાળો અને મેઘાણી-ભાઈના ઢાળોને નવા ઢંગથી અગર તો આધુનિક રંજનાત્મક ઢંગથી ગાનારાઓને એક જવાબ મળી રહે છે.

લોકગીતોના ઢાળ એટલા બધા મૌલિક અને બહુરંગી છે કે એના સતત સમાગમથી નવા તાલ, નવા ઢાળ, જરૂર ગુંજતા કરી શકાય છે. પણ એ જૂના ઢાળો જ એટલા અદ્ભુતને અપૂર છે કે નવાં સર્જન સિવાય પણ સદીઓ સુધી નવીનતા આપ્યા કરે, પણ એ ક્ષેત્રે અવધૂતો ઝોછા પાડે છે.

નવા ઢાળોને લોકઢાળ કહેવાથી કંઈ લોકઢાળ ખતી જતા નથી. નવા રચાયેલા ઢાળોને લોકો પોતાના રસાસ્વાદની સારણે નચાડે, કંઠના હિંડોળે ઝુલાવતા રહી કંઠગાપણું કે ખડખડાપણું ન મિટાવે, સમુદાયને સુગમ એવો રસાનુભવ ન કરાવે, સાર્વજનિક સંવેદનના સૂરોને ઝીલવાનું સામર્થ્ય ન ખતાવે ત્યાં સુધી તે

લોકઢાળ ખતી જતો નથી. લોકગીતોને કે મેઘાણી-ભાઈનાં ગીતોને વિવિધ સ્વરે, નવા સ્વર સંયોજને ગાવાની ક્ષમતા ના ન પાડી શકાય. પણ મૂળનું સત્ત્વશીલ પોત જળવાઇ રહે, ભાવનું રસોદીપન કરે, અને પ્રજના નવા ઉદ્બલવતા મનોરથો સાથે તાલ મેળવી શકે તેવા પ્રાણુવાન સ્વરોનું નવસંસ્કરણ કોઈપણ કરી શકે, પણ પ્રજનો પ્રાણુ વિકૃત દયાને પામે તેવું વૃત્તિઓની માત્ર ઉત્તેજનાને પોપે તેવા સ્વર-વૈવિધ્ય કે ઢાળ-વૈવિધ્યથી પ્રજાકીય અસ્મિતાનો જ દ્વાસ થાય છે. એમાંથી છીછરુંને ક્લુલક મનોરંજન જરૂર મળતું રહે છે. પણ એથી એક મહાન પ્રજના ચારિત્ર્ય ઘડતરને પાવામાંથી જ લૂણ લાગતો રહે છે. નવા માનવના નવનિર્માણનું સુરેખ ચિત્ર જેની સમક્ષ હોય તે જ ઉપકારક ઢાળ થોજી શકે. બાકીના ક્લુલને ક્ષણભેર રહીને પણ નવનિર્માણને દુષિત કરતા જશે.

લોકગીતો કે ભજનોમાં એથુ ભાવની નળ-કત લાવવી, જટિલ સ્વર રચનાના કૌશલ પાછળ ભાવને ધૂંસી નાખીને સ્વરની કૃત્રિમ ચમત્કૃતિ ખતાવવી, લયના વેગથી, તાલની ઝડઝમકથી જ્ઞાન-તંતુઓને બહેરાં-જડ ખનાવીને શ્રોતાઓને મૂર્છિત બનાવવા એમાં તાલ સ્વરના આવેગનો એક પ્રકારનો નશો જ પેદા થાય છે. એ સિવાય એમાંથી એકેય ભાવનું રસોદીપન થતું નથી. એથી શ્રોતા પોતાના સાહજિક આનંદની શક્તિ ગુમાવતા રહે છે. પછી તેને વધુને વધુ નશો ચડે તેવું જ સંગીત પીરસતા રહેવું પડે છે. જનતામાં પણ સૂરને લયનો શુદ્ધિત્રમ પેદા થાય છે, એમાંથી રસ કે ભાવની ભ્રમિત એવી પ્રતીતિજનક આગ્રહની જડતા પેદા થાય છે. વિવ્રમને જ સત્ય માની લેવામાં આવે છે.

ત્યારે મેઘાણીભાઈના લોકજીવન અને લોક-સાહિત્યના સંસ્કારે અને ચારણી સાહિત્યના અભ્યાસે મેઘાણીભાઈને નાદ વૈભવવાળા તળપદા શબ્દોની એક લયમદ્દ કાવ્ય કાવ્યશૈલી આપી, તે જ રીતે એ શબ્દોને વ્યક્તને કરતા પ્રયજ આવેશો અને ઝીમિંચોવાળા ભાવને વ્યક્ત કરતા મસ્ત ને મુકન છતાં સંયમી એટલે કે સત્ત્વશીલ ઢાળો નીપજાવવાની શક્તિ આપી.

મેઘાણીભાષનાં ગ્રંથસ્થ થયેલાં ૨૨૦ ગીતોના ઢાળોને ચાર ભાગમાં વહેંચી શકાય.

૧. લોકગીતોના ઢાળોમાં
૨. ચારણી છંદોમાં
૩. લોકગીતો અને ચારણી છંદો ભાંગીને નવા નીપજેલા ઢાળ-છંદોમાં
૪. અને રાગદારીમાં

શાસ્ત્રીયરાગોનું સામાન્ય જ્ઞાન તો મેઘાણી-ભાષાને હતું જ. એથી જ એમણે બૈરવી, કાલિંગડો, દેશ, સોરઠ, માદ, આશાવરી અને મિહાગ વગેરે રાગોમાં પોતાની રચનાઓ આપી છે. આ રાગોએ પણ અક્ષરદેહે અને સ્વરદેહે લોકઢાળોના જ ઢંગ પકડ્યા છે. મેઘાણીભાષાએ શાસ્ત્રીય રાગોનાં સ્વર-સંયોજન નથી કર્યાં, પણ રાગોને લોકઢાળનાં રૂપ જરૂર આપ્યાં છે.

એમનું સૌથી લોકપ્રિય ગીત ‘કસુંબીનો રંગ’ બૈરવીની છાયાવાણું જ છે. ‘તુંજ સુખની મહેલિયાં તું સહુને નોતરજે પણ જમજે અશુભે થાળ એકલો’ એ સુંદર કૃતિ પણ બૈરવીમાં જ છે. ત્યારે ‘મારા જ્ઞાન શુમાનની ગાંધડી બિતરાવો શીરથી આજ’ ‘મારી માઝમ રાતનાં સોણલાં’ વગેરે માદ રાગમાં બેસાયેલાં છે તો—

‘આવજે આવજે વા’લી બા’
‘તારા નામમાં એ સ્વતંત્રતા’

‘બિડો સાવજ શરાની બેટડી’ વગેરે દેશ અને સોરઠની અસર તોળેની લદાયું છે. એ જ રીતે ‘દીવડો ઝાખો બળે’, ‘દીવડો તરતો, જાવ, ‘સતાવે એ સુખડાની વાદ’ વગેરે મિહાગની રચનાઓ છે.

‘પાસ રહી સળગી’ એ રચના આશાવરીની છે. તો એમનું સુપ્રસિદ્ધ ગીત ‘રક્ત ટપકતી સો સો ઝાળા’ કાલિંગડાની છાયાનું છે. વ્રત છંદોમાં એમણે મનહર, હરિગીત, ગુલજંકી, ગુલશા, લાવણી, સ્વધરા, રેખતાની આલ, ચારણી, કુંડળિયા, રેણકી ને ચરચરી વગેરે છંદોમાં રચનાઓ કરી છે.

છંદો અને ઢાળોની તથા એમણે જે નવાં સ્વરૂપો એમણી નીપજાવ્યાં છે, તેની ચર્ચા જુદો

જ વિષય માની લે છે. પાકીની એમની બધી રચનાઓ લોકઢાળોમાં જ થયેલી છે.

અરે પરપ્રાંતમાંથી ઢાળો ઉપાડીને જે નવી રચનાઓ આપી છે, તે પણ આપણી પોતીજ જ લાગે. જાણે કે આપણા જ ઢાળે આપણે ગાતા હોઈએ—

સોણલાં લાગ્યે રે
હો સોણલાં લાગ્યે રે
વીરાને પારણે બુલાવા નીંદરડી !
સોણલાં લાગ્યે રે !

એક મારવાડી લગ્ન ગીત ઉપરથી એમણે હાલરાડો આ ઢાળ ઉતાર્યો. ‘ચૂડો લાયો રે વનીજ, લાયો રે’ એ કે મારવાડના અને આપણા સારંગ-માદ પ્રધાન લોકઢાળોનું પિયર એક જ છે. પછી પ્રાદેશિક વિશિષ્ટતાથી મદામાં છે.

જેમ પરપ્રાંતના ઢાળ ઉપરથી નવા ઢાળની રચના કરતા એમ પરભાષામાં પણ ક્યારેક ગીતોની રચના કરી દેતા અને તે પણ પરભાષાના જ પ્રખ્યાત ઢાળમાં— સંપૂર્ણપણે જંગાળના સુપ્રસિદ્ધ ઢાળ ભટિયાલીની છાંટમાં એમણે એ ગીતને રમતું મેલ્યું. ગ્રંથસ્થ નહિ થયેલું તે ગીતનું નામ છે “અલ્દીમેટમ” એટલે કે ‘આખરી પડકાર.’

૧૯૩૯માં એક બાબુ સિટન જર્મની સાથે યુદ્ધમાં રોકાયેલું હતું. ભારતને પોતાની પરાધીનતાની બેડીઓ તોડવા ‘શુ’ કરવું તેની સજ પડતી ન હતી. જંગાળમાં ગરમદળની રથાપના થયેલી, અને ગાંધીજી ઉપર તથા કોંગ્રેસ પર ભારે દબાણ થઈ રહેલું. સ્વાધીનતાનો જંગ ખેલવા માટે પૂ. બાપુએ એમને છૂટ આપી કે “આપો કાર્યક્રમ” ત્યારે ગરમદળ કહે “બસ અંગ્રેજ સરકારને જ મહિનાનું અલ્દીમેટમ આપી દો. જ મહિના પીત્યા ફરે ‘કહે હવે બીજા ૬ મહિનાનું અલ્દીમેટમ આપી દો.’ શરદ્યંદ્ર બોઝ આ ગરમદળના આગેવાન હતા. ત્યારે અલ્દીમેટમની પોકળતા ખતાવવા મેઘાણી-ભાષાએ આ ગીત રચેલું. અતિ પ્રાસંગિક હોઈને મેઘાણીભાષાએ આ ગીત ગ્રંથસ્થ નથી કર્યું.”

આમાદેર ખાંગલા દેશીર
એક જે નૂતન કાર્જ કારમ
દિયે દાઉ એકટો દાદા
લાંખા ચોડા આલીમેટેમ !

પોતે નાટકના ભારે રસિયા. બજવતા પણ
ખૂબ. ૧૯૪૦માં તો ઘડીક અમને અને અને એમ-
નેય અવેતનિ મંડળ ઊભું કરવાની ઇચ્છા થઇ
આવેલી. ત્યારે એ મંડળમાં કેટલાક નામો સાથે શ્રી.
વળુભાઈ શાહ અને શ્રી. કાંતિભાઈ કારીયાના નામની
પણ અમે ગણતરી કરતા. પહેલું નાટક બજવવાનું
અમે વિચારેલું મેઘાણીભાઈનું જ ભાષાંતરિત નાટક-
'શાહજહાં'

એ સંસ્કારે ટાગોરના 'નટીરપૂજા'ના એક
ગીતનો એમણે નાટકીય ઢંગનો આગાદ ઢાળ ઊતાર-
શે, અને પાછો ખંગાળીનો ખંગાળી :

હારે એણે માઝમ રાતે મને એકલીને
કાનમાં શું રે કીધું ! શું રે કીધું !

વારવાર એ જ સૂર
ચલો મોરી સાથ દૂર

હારે ગગન ઘૂમટમાં એ જ નાદ શુંજે કે
કાનમાં શું રે કીધું ! શું રે કીધું !
હારે એની ફેરમ ફેરાય પ્રાણ કુંજે કે
કાનમાં શું રે કીધું ! શું રે કીધું !

ખંગાળીનો. ઘણો સારો અભ્યાસ. એના ઢાળ
ઢંગથી પણ ઠીક ઠીક પરિચિત. એટલે મૂળ ખંગાળી
ગીતના જ ઢાળને અનુરૂપ એવો આપણો તળપદો
ઢાળ આસાનીથી શોધી લેતા.

ટાગોરના કવિ જીવનની પ્રતિભાના ઇતિહાસ-
ના મહાન બનાવરૂપે એક દિવસ એમિંતું કાઢી તેમને
દર્શન થયું એમ પોતે લખી ગયા છે. પ્રભાત સંજી-
તના એ ગીતનું નામ 'નિર્જરેર સ્વપ્નભંગ.'

અંતરમાં સુપુત પડેલી પ્રતિભાનો એ પ્રથમ
સળગળાટ. ઢળ પણ એવો જ શોધવો ભેદજો.
અને મેઘાણીભાઈને આપણા પ્રભાત ગાનમાંથી એ
લાધ્યો:

માવડી દ્યો ગોપાળ લાલ

ગાલડી દ્યોને ગોતી રે
ગાવડી દ્યો ગોપાળ—

એના ઉપરથી ટાગોરનાં 'બગેલા અરથા'ના
સુપ્રસિદ્ધ ગીતને અપરૂપ ઢાળે ઊતાર્યું.

કોણ જગાડે, કોણ જગાડે, આવીને કોણ જગાડે રે
ગોમ-ગુફાની ગોદમાંથી મારાં, નેનને કોણ જગાડે રે

આવ્યું ક્યાંથી પરભાતનું કિરણ
આથડે ઘોર અંધારે રે ?
પંખી કેરું ગીત ક્યાંથી
શરણાઈ લલકારે રે - કોણ જગાડે.

એનું એ ગીત લાવણીની લલણમાં પણ કેટલું
અમકભયું ઉતારે છે ?

આ અતલ ઘોર ગંભીરે, પ્રાણ મુજ પરે
સૂર્ય-કર પડે, ખખર શી ક્યાંથી
આ ગુફા તણો અંધાર, પંખી કિલકાર
પ્રવેશ્યા ક્યાંથી ?

આ નવી અંખના, નવી પ્યાસ, કે અવધન
નવ માને આ દિલને શું થઇ ગયું ? જાય નવ
સહયું રહું નવ ભાને !

આપાઠી ખીજનાં ઘટાટોપ વાદળ'નાં ઠરતીઓ
ઈંદ્રને રાજદરબારે ઉમટી પડ્યા છે, ને સળગક
વળગક એવી વીજ વદ્યે છે:

ભીડેલા આભને ભેદી કે રાજખાળ

તાળીઓ પાડતી છૂટી

ખાપુના લાખ લાખ હેમર હાથીડલા,

હાંકતી હાંકતી છૂટી હો રાજખા

તાળીઓ પડતી છૂટી,

તદન નવસર્જિત ઢાળ, છતાં જરાપ પરાયો
ન લાગે એવાં જ એના મસ્તીને વેગ તદન સાદા
તળપદા ઢાળમાંથી કેવા કચ્છ ગંભીર લાવના મીતો
ઉઠાવે છે ? ઢાળતો આપણો સારો સીધો:

'ગોધવજ મેં આવડું ન'તું જાણ્યું)

એમાંથી નાવિકનું હાલરું ઉપાડ્યું-

'વાહોલિયા તમે ધીરા રે ધીરા વાલો
મેહુલિયા તમે મધરા મધરા ગાલો

ઝેની મારી લેશે સમુદરની
હળવે હાથે હી ચોળો નાવલડી
હી ચોળે જેવી બેટાને માવલડી
વાહોલીયા તમે ધીરા રે ધીરા...

આ નાવિકનું હાલરડું એના ઢાળમાં વિરહ
અને વાતસલ્યના સંમિશ્રિત ભાવોનું હૃદયગમ ચિત્ર
ખડું કરે છે. માત્ર સૂરના ખાસીના કંઠમાંથી
એ ભાવો નીપજવા મુશ્કેલ. સંવેદનશીલ ગાયકને
કંઠે ત્રવાતાં દિલ હલાવી નાખે છે.

કેટલાક ગીતોમાં તો મેઘાણીભાષાએ કાંઈ
મસ્ત ઢાળ મળી જતાં એ જ ઢાળના એ લોકગીતની
શરૂઆતની પંક્તિએ ઉઠાવી ઉઠાવીને એમાં પછી
સુરમ્મ કલ્પનાની નવી રચનાઓ આપી છે.

કરવા ગયા જાળગીત અને બની ગયું લોક-
ગીત એવું :

લીલા છે મોર કાળી વાઢળી રે
એકવારે ભીમાં રો' રંગવાઢળી
વરસ્યાં વિશુ શાને વહ્યાં જાવ રે
એકવારે ભીમાં રો' રંગવાઢળી

એક રાતે ભાવનગરના કાછીઆઓના રમ-
ઝટ રાસ સાંભળ્યા. પહેલી જ લીટી ચૂપી ગઈ.

‘કાતુડાને ઘેરો વનરાવન ગાપીએ’

ઘેર આવ્યા. થુંબન માલું રહું. ઘૂઘરે રમતાં
ઈંદુબહેનને હાલરડે હિંચોળતા હિંચોળતા એ ઢાળ
માંડયો હાલરડે બિતરવા-

‘ઘૂઘરો ઘુમે છે ઝેનીબાના હાથમાં
રાતઢી રમે છે રંગીલીના સાથમાં
જાણે રમે વાડીમાં મોર
ઝેનીબાના ચિતડાને ચોર

ઘૂઘરો ઘુમે છે ઝેનીબાના હાથમાં

એક કુરુણ લગનગીત હાથ પડી ગયું.

પરપવાના પ્રથમ દિવસો પાણી શેરડે નવવધુના કાનમાં
સાહેલી સાવધ બનવા સૂચવે છે. “સંભાળજે !
ક્યાંય જવા દહશ નહીં ! રાત રમી આવવાની એમને

આહત થઈ પડી છે ! પાલવ પકંડી રાખજે. ” કયું
એ લગ્ન ગીત ? :-

સોનલા ઈંદાણી રૂપા બેડહું રે

પાલવ છોડજો

પાણીડાં ગઈતી તળાવ

નવબહી નવ પાલવ છોડજો.

અને એ જ લગ્નગીતની દ્રુતમાવ બદલી જરા
વિલંબીત માલહું કેવું કારણ લગ્નપુર ગીત મેઘાણી-
ભાષાએ ઉતાયું ? કુંવારાં કલંક ઉતારવા બાપ
પોતાના બાળકને રાતવેળાએ વનની કાંઠવામાં રમતું
મૂકી આવવા જાવ છે પછી ધાવણની પાસે ધલ-
વણતાં બાળકની ડોક જાણી મારીને મેલી આવે છે.

‘વનરાતે વનકેરી કાંટયમાં રે રાતાં ફૂલડાં
હાંરે બાઈએ પધરાવ્યાં પેટનાં બાળ
વનરામાં ગલ રાતાં ફૂલડાં’

માનવીના ઉકેટતાપૂર્ણ સુખાનુભવ, વેદના-
નુભવ, કે સંયોગિની અનુભવવાળો માનવ જે કંઈ
ગાયે તેમાં સ્તિગ્ધ સખલ નીલાંજને આંજેલ આખ-
ડીતો જ પુલકાટ હશે.

અધાઢી મોરના થનગનાટ જેવો-
નવ મેઘ તણે નીલ આંજણીએ

મારાં ઘેધૂર નેન ગગાટ કરે

મારાં લોચનમાં -મદ્દબેન ભરે.

વનછાંય તળે, હરિયાળી પરે

મારો આતમ લહેર બિછાત કરે

સચરાચર શ્યામલ ભાત ધરે

મારો પ્રાણ, કરી પુલકાટ,

ગયો પથરાઈ સારી વનરાઈ પરે

ઝોરે ! મેઘ અધાઢીલો આજ

મારે દોય નેન નિલાંજન ઘેન ભરે.

ઘનઘોર ઝરે ચહું ઝોર

મારું મન મોર બની થનગાટ કરે

મન મોર બની થનગાટ કરે-

(અપૂર્ણ)

કંઠ્ય : શાખાબેન ના. પરમાર
જીવીબેન બા. ચૌહાણ

સંગ્રાહક : ખોડીદાસ લા. પરમાર

આ લોકગીત (ધોળ) એ ખરે જ અલણ છતાં મર્મજ આમજનતાનું દેશકાળ અને ધાર્મિક વલણને રજૂ કરતું ટચૂકડું ગ્રામીણ કંઠ્ય આખ્યાન જ છે. તેના પ્રસંગમાં લાઘવ તો છે જ, ઉપરાંત પોથીપડિતના વચન જેવું ધર્મવાક્ય પણ ઉચ્ચારાયું છે. કે અપત્યપ્રેમ ખતાવતા જશોદામા બે પશુ-ગાડરીની જેમ કૃષ્ણની પાછળ ધરામાં પડ્યા હોત તો આ ભોમકા માથે કદીપણ માવતર પહેલાં છોડુંનું અકાળ કદી ન થાત.^૧ વળી કથાનકમાં નાગ નાચવા જવાનું વળું પણ ખદલી નાખ્યું છે. કા'ન મામા-કંસના જગત માટે કમળફૂલ લેવા જ પડે છે. પછી તો નાગ નાથી, કમળ લઇને ખહાર આવે છે. ખીજાં લોકગીત (રાસડા)માં કાન ધરામાં પડે છે ત્યારે નાગણીએ તેને કાળી નાગના રહેઠાણમાં ચડી આવવા માટે અખૂઝ ગણી તેની સાથે સંવાદ કરે છે.^૨ તે પછી કૃષ્ણ કાળીનાગને નાથ્યો.

ટૂંકા છતાં એક નાનકડા મર્મોદિત કથાપ્રસંગને સુંદર રીતે રજૂ કરતાં આ બંને લોકગીતો કંઠ્ય-લોકસાહિત્યમાં ટચૂકડા આખ્યાન જેવા શું નથી લાગતાં ?

નાગદમણ

મામા કંશે મોટો જગન આદર્યો,
પડયા રે કંમળફૂલના કામ રે.

કિયે કિયે દેશ કંમળ હશે ?
કેને કીજીએ કંમળ લેવા જાય રે ?

નંદજીનો કુંવર બાળો કાનજી,
બાળો કા'નો કંમળ લેવા જાય રે.

સોના ગેડી ને રૂપા દડુલિયો,
બાળો કા'નો દડે રમવા જાય રે.

આંચથી તે દહૂલો દોઢાવિયો,
જઈ પડ્યો જમના જળપૂર્થ રે,

દડાની વાંહે પડ્યો કાનજી,
બાળો કા'નો પોગ્યો સે પતાળ્ય રે.

ચ્યારે તે દશ્યના ચ્યાર ગોવાળિયા,
જઈ કરી માતા જશોદાને વાત રે.

૧. લવણીતિના “ઉત્તરરામ ચરિત” નાટકમાં શંખક (શુદ્ર) તપ કરતો હોવાથી, જીવાન બ્રાહ્મણ પુત્રનું તેના માવતર પહેલાં મૃત્યુ થયું તેવી વાત કહી છે.

૨. નરસિંહ મહેતાના ‘નાગદમન’ જળકમળ છાંડી જીને બાળો’માં તેમજ પ્રેમાનંદના ‘નાગદમન’ માં કૃષ્ણ અને નાગણીએનો સંવાદને સરખાવો.

માતા જશોદા તમારો કાનજી,
 જઈ પડ્યો જમના જળપૂર રે.
 રોતાં રહજતાં માતા આરા જોવે,
 બાળો કા'નો પોંચ્યા સે પતાળ્ય રે.
 માતા રૂવેને પત્યા આરડે,
 ગોવાળીડા કરે સે કકળાટ રે.
 જમનાને ઝોલ્યે કાંઠે ગાડર સરે,
 બસ્સુ પડ્યું જમના જળપૂર રે.
 બસ્સાની વાંહે પડી ગાડરી,
 બાળા કા'નની વાંહે ના પડ્યું કોઈ રે.
 જો રે માતાજી તમે વાંહે પડો,
 તો માવતર્ય મોય' છોડુંડા નો મરત રે.
 ઊઠ્યે નાગણિયુ તારો નાગ જગાડય.
 અસવાર થયાની મારે હામ રે.
 કંમળ લઇને કા'નો બાપ' આવ્યા,
 ગોકળિયામાં થિયો ને જેકાર રે.
 ગાય, શીખેને સુણે સાંભળે,
 વેકુંઠ હજો તે તણો વાસ રે.
 નો રે ગાય, અને નંદા કરે,
 એજ્યે ગયો એનો અવતાર રે.

(૨)

સોનલા ગેડી ને રૂપલા દડુલિયા રે, કા'ન કુંવર ગેડી હડે રમવા જાય !
 કુંગરે સડી દડુલિયો દોટાવિયો રે, જઈ પડ્યો જમનાને જળપૂર્ય !
 જમનાજીને કાંઠે કહંબ કેરા ગારવાં રે, ગાડવે ગાડવે કાળા નાગ !
 ગાડવે સડીને નાગ ઝંઝેડિયો રે, આ તે કયાંથી નાનેરો બાળ ?
 કાં તો તારી માતાએ તને મારીઓ રે, કાંતો તારા પત્યાએ દીધી ગાળ !
 નથી મારી માતાએ મને મારીઓ રે, નથ્ય મારા પત્યાએ દીધી ગાળ.
 કાં તો તારા ભેરૂડે તેને ભોળવ્યો રે, કાંતો તારા ઘરમાં નાચ' કળત્યા
 નથી મારા ભેરૂડે મને ભોળવ્યો રે, નથ્ય મારા ઘરમાં નાચ' કળત.
 કાંતો તું ભાલમાંથી ભૂલો પડ્યો રે, કાંતો તારો લપસ્યો ડાળો પગ !
 નથી હું ભાલમાંથી ભૂલો પડ્યો રે, નથી મારો લપસ્યો ડાળો પગ.
 હું તો આંઈ કંમળકૂલ લેવા આવિયો રે, ઘેર્ય મારી માએ તેડયા છે જાગ;
 કાળીનાગ નાથીને કા'ન ઘરે આવિયા રે જશોદાએ મોતીએ વધાવ્યા બાળ.

સંવત ૧૮૪૫ની સાલમાં બનેલી આ સત્ય હકીકત છે. પૂરાં એંશી વરસ થયાં. એટલે આ પ્રસંગ નજરે જોનાર કોઈ હૈયાત નથી. તેમજ લોકજીભેથી પણ આ વાત લગભગ ભુંસાઈ ગઈ છે. મારી નાની ઉંમરમાં એટલે લગભગ ૫૦ વર્ષ પહેલાં. આ વાત ઘણી તાજ હતી. ઘણા વખત સાંભળવા મળતી તેમજ નજરે જોનાર પણ ઘણા હતા. આ પ્રસંગ બન્યો ત્યારે જનમાં તરકતળાવના કાઠી દરબાર હીપાવાળા સાથે હતા. એમને મેં ખૂબ જોયેલા અને તેમની પાસેથી પણ આ વાત સાંભળેલી.

બનેલું એવું કે ગાયકવાડ સરકારનું રાજ્ય હતું. તેના અમરેલી પ્રાંતના ચેત્રુંજી કાઠીથી થોડે દૂર એવું તરકતળાવ ગામ આવેલું છે. ગામમાં કણભી પટેલની વસ્તી છે. ગામ ઘણું રળિયામણું છે. એક ઘર ગીરાસદારનું ને એક ઘર વણિક મહેતા કુટુંબ વસે છે. ગાયકવાડ રાજ્યમાં એ વખતે ભાગબટાઈને વહીવટ ચાલતો. એટલે વળિવેરો લેવો, ખર્ચો ભરવો, ગામમાં કોને રાખવો અને કોને કાઢવો એ કુલ સત્તા પટેલની રહેતી. એટલે ગામમાં કુલ સત્તાધીશ પટેલ ગણાતા.

આ ગામમાં પણ કથીરિયા શાખાના બેચરભાઈ નામે પટેલ હતા. અભણ હોય એટલે અભણ પટેલ પાસેથી ગામની લગભગ બધી સત્તા અને કારભારું ગામના ભણેલા વેપારી ભાગવતા. તરકતળાવમાં આવા એક વેપારી કાળીદાસ મહેતા રહેતા હતા. શેઠ સારી એવી મૂંઝી અને મિલકતવાળા હતા. અને ધીરધારનો પણ ધંધો કરતા. કાળીદાસ શેઠને ત્રણ ભાઈ અને દીકરા, દીકરીઓની અને દીકરાની વધુઓ મળી શેઠના ઘરમાં તેર, ચૌદ માણસનું કુટુંબ હતું.

હવે બન્યું એવું કે શેઠને અમુક વરસ પહેલાં કોઈ સાધુ મળેલા. કાળીદાસ શેઠે સાધુની સારી સેવા કરી. એટલે સાધુએ પ્રસન્ન થઈ આકાંક્ષાના મૂળમાંથી કુદરતી રીતે બનેલી ગણપતિની મૂર્તિ શેઠને આપી.

અને કહ્યું કે, “શેઠ આ શિદ્ધિ સિદ્ધિના દેવની શ્રદ્ધા અને ભાવથી સેવા કરજો. તમારા ભંડાર ભરપૂર રાખજો” એટલે શેઠે ગણપતિ દેવને એક ઓરડામાં પથરાવ્યા ભાવ અને શ્રદ્ધાથી સેવા શરૂ કરી. કાળીદાસ શેઠ કામ પ્રસંગે બહાર ગામ ગયા હોય તો શેઠના ભાઈ ભગવાનજી પૂજા કરે પણ ગણપતિને અપૂજા ન રાખે. દૈવયોગે શેઠની આર્થિક સ્થિતિ પણ સુધરી એટલે આખા ઘરને ગણપતિદાદા ઉપર ખૂબ જ વિશ્વાસ, ખૂબ જ આસ્થા બેઠી, બધા ગણપતિને પોતાના ઈષ્ટ દેવ માને.

હવે બન્યું એવું કે શિયાળો શરૂ થયો. મહા મહિનો મેઠો. લગન ગાળો પૂર જોશમાં ચાલી રહ્યો છે. ગામના કરતા હરતા પટેલના દીકરાનાં લગન આવ્યા. ઢાલીડા ધૂકકયા શરણાઈઓના સંસાટ શરૂ થયા. તરકતળાવ ગામ વિવાહના રંગમાં રંગાઈ ગયું. કાલીદાસ શેઠ તો અભણ પટેલની આંખો એટલે શેઠને તો ઘેર જ વિવાહ. એ જમાનામાં જનમાં ગાડાં અને ઘોડા જ વાહન. ગામમાં પાંચ દસ સારાં ઘોડાં પણ ખરાં. કાળીદાસ શેઠનો શોખીન દીકરો મોતીચંદ પણ પોતાની જાતવંત ઘોડી લઈ શણગારી જનમાં જવા થનગની રહ્યો છે. આ જમાનામાં સાડાં ઘોડું એ ઘરનું ગૌરવ લેખાતું.

કણભી પટેલની કોમમાં સવારના પહોરમાં જ જાન વેવાઈના ગામમાં પહોંચે એવો રિવાજ, એટલે આ બેચર પટેલના દીકરાની જાન પણ— સવારના પહોરમાં ત્યાંથી ચારેક ગાઉ દૂર ચાડિયા ગામે પહોંચી કાળીદાસ શેઠ ગાડામાં બેચર પટેલની સાથે અને શેકડેા યુવાન દીકરો મોતીચંદ પોતાની ઘોડી ઉપર જાનમાં હતા. જાનના સાર્મીયા થયાં. સાર્મીયા વખતે યુવાન ઘોડેસવારો પોતાનાં ઘોડાં નચાવે કુદાવે અને આનંદ માણે. એ રીતે જાનોયા-ઓએ બજારમાં ઘોડા કુદાવવા શરૂ કર્યા. યુવાન જાનોયા મોતીચંદે પણ પોતાનો શોખ પૂરો કરવા ઘોડી કુદાવી.

ઘોડી ધાયાં બહાર ગઈ અને મોતીચંદ ઘોડી ઉપરથી પડ્યો. કમનસીબે મોતીચંદને સખત વાગ્યું. રંગમાં ભંગ પડ્યો.

મોતીચંદને ઉઠાવી જનને ઉતારે લાગ્યા. મોતીચંદની તબિયત જોતા ડાહ્યા માણસોની સલાહ પછી કે મોતીચંદને ઘરભેગો કરવો એ જ દીક છે. જનનો આનંદ જીડી ગયો. ગાડું તૈયાર કર્યું. કાળી-દાસ શેઠ ગાડામાં બેઠા. મોતીચંદને ગાડામાં સવાડયો. દેવયોગે ભારે વસમું લાગેલ એટલે ચાલુ ગાડે અર્ધ રસ્તે મોતીચંદનો આત્મા ઊડી ગયો. શેઠનો એકનો એક જ દીકરો ગયો. એટલે દુનિયા ડૂબી ગયા જેવું દુઃખ થયું. પણ શેઠ અધીખમ માણસ અને ગણપતિ-દાદાની અડગ આસ્થા એટલે ટકી રહ્યા. ગામ આવ્યું ઘર આવ્યું પણ શેઠે કદલ કાળજી કરી મોતીચંદના મૃત્યુની વાત બહાર પડવા ન દીધી.

ગાડામાંથી મોતીચંદની લાશ ગણપતિ મંદિર-વાળા ઘરમાં સુવાડી, ડેલી બંધ કરી ગામ લોકોની અવરજવર બંધ કરાવી. ઘરના બધાને સારી વાતની સમજ પાડી શેઠે ઘરનાં બધાંને ફરમાવ્યું કે :

“બધા નાહીધોઈ પવિત્ર થઈ ગણપતિ પાસે આવી જવ. ઉપવાસ કરી માળા લઈ ગણપતિ દેવને આરાધવા છે, ગણપતિ દેવ આપણી લાજ રાખશે, સલામ કરશે. અને મોતીચંદ જરૂર બેઠો થશે.”

સૌએ શેઠનું કહેણ માથે ચડાવ્યું. અન્નજળ અગાજ કરી, નાહીધોઈ પવિત્ર થયા. બહેનોએ પવિત્ર થઈ માથાં ઓળ્યાં, સેંધા પૂર્યાં, હાથમાં માળા લઈ બધાં પૂર્ણ શ્રદ્ધાથી ગણપતિના શરણે બેઠાં. સ્મરણ કરતાં સ્ક્રાંજ પડી. બધાં જુજ્યાં તરસ્યાં અડગ બેઠાં છે. ગણપતિનો જપ ચાલુ છે. શ્રદ્ધાનું બળ છે. સાંજના આઠ થયા. ગામના ચોરે આરતી લઈ પણ કંઈ શુભચિન્હ ન દેખાયું ત્યારે શેઠની શ્રદ્ધાએ રૂદ્ર સ્વરૂપ ધારણ કર્યું. ગણપતિના પગમાં પડી શેઠ બોલ્યા :

“હે, મારા ઈશદેવ ! કાં મારો મોતીચંદ પાછો દે, નહીંતર અમારા ભોગ લે.”

જવાબ ન મળ્યો. શેઠ ઊભા થયા, ડેલી ખોલી

દરબારની ડેલીએ ગયા. દરબાર હીપાવાળાને મળ્યા, છાછરને ઊતારવાનું બાનું કાઢી તલવાર માગી લાવ્યા. તલવાર ભારે પાણીદાર હતી. ઘેર આવી ડેલીનું બારણું બંધ કરી તલવાર ગણપતિની મૂર્તિ આગળ મૂકી. ગણપતિના પગે પડી શેઠ બોલ્યા.

“હે દેવ ! હજી સમજ. મારું સત ન છોડાવ. અમે તમારા આશિષ છીએ. અમારી વાર કરો.” ઘણા કાલાવાલા કર્યા.

આમ કરતાં રાતના દસ વાગ્યા. ગામનું જળ જમ્યું. પૂરી શ્રદ્ધાથી ઘણાં કાલાવાલા કર્યા, પણ કંઈ આશાનું ચિન્હ દેખાણું નહીં ત્યારે શેઠની શ્રદ્ધાએ ભીરવી સ્વરૂપ ધારણ કર્યું, અને તલવાર ખેંચી બોલ્યો કે : “કેમ પ્રભુ, નહીં માને મારું રાકનું કહેવું ! ભગવાનજી તૈયાર થા ! દાદા ભોગ માગે છે.”

ભગવાનજી ઊભો થયો. ગણેશને શરણે થિર થયું, કાલીદાસે કાળની જીભ નેવી તલવાર ભગવાનજીની ગરદન પર ફટકારી “જપ ગણપતિ !” ભગવાનજીનું માથું નાળિયેર જાય તેમ ગણપતિ આગળ ગયું. ધડ દાદાને શરણે મોતીચંદની બાજુમાં સુવાડ્યું. લોહીની ધધખ છૂટી, કીડી મોકોડી મરતાં નાસ થાય એ વાણીઓ અંધ-શ્રદ્ધાના ખોટા ખ્યાલમાં જલીમ જલાદ બન્યો. માણસાઈ મરી ગઈ. પા અને અર્ધા કલાકના અંતરે ટુકમો છૂટવા માંડ્યા. બહિદાન અપાવા માંડ્યાં સવારના પાંચેક વાગતાં નવ માથાં ગણપતિને ચડ્યાં. દસમો મોતીચંદ દસ લાશો ગણપતિના શરણે સૂની. ઘરમાં ગોઠણપૂર લોહીનો કીચડ મચ્યો.

આમાં શેઠની આણત દીકરી પણ હોમાણી. ભર્યો એક ઘોડીએ સૂતો દોઢ વરસનો બાળક અને ભગવાનજીના દીકરાની પિયર ગયેલી વહુ. આ બધા હત્યાકાંડ પૂરો થયો પણ ગોઝારા ગણપતિનો પાણો ન પલળ્યો તે ન જ પલળ્યો. સવાર થવા આવ્યું ત્યારે કાળીદાસ શેઠ મૂંઝાણા. શ્રદ્ધા નૂટી. કંઈ ન સુઝ્યું. પોતાનું માથું કાપી ન ચકયો ત્યારે હેવટ તલવારસહ ગામ ઝાંપાના કૂવામાં પડ્યો. આપવાત કર્યો.

સવારમાં ખુલ્લી ડેલીમાં કોઈ ગયું. જોઈ આવ્યું. ગામમાં જાણ થઈ. ગામ અને સમાજમાં હાહાકાર થયો. સરકારમાં જાણ થઈ. પોલીસ આવી. બધા મરનાર હતા. મારનાર કોઈ નહોતું. બીજા દિવસે શેઠનીસહ અગિયાર લાચ પોલીસ અમરેલી લઈ ગઈ. સાથે શેઠના શત્રુ ગણપતિને પણ લઈ ગઈ. સાંભળ્યું છે કે આ ગોઝારા ગણપતિને વડોદરા જેલમાં સરકારે મોકલી આવેલા.

અંધશ્રદ્ધાળુ સમાજે એક બીજું તૂટ ઘડી

તો કાઢ્યું જ છે, અને એ ચાલે છે કે કાળીદાસ શેઠના ઘર નજીક સ્વામીનારાયણનું મંદિર આવેલું છે. મંદિરનો પાછલો મોતીઓ શેઠના વાડામાં પડે છે. તેમજ શેઠને વાડામાં આવજા કરતાં નડે એટલે શેઠે આ મોતીઓ બળજબરીથી કાપી નાખ્યો. મંદિરના સાધુ અને સુધાર હરી ભગતનું મન દુઃખાણું. એ કદ્દવાના કૃષ્ણથી મોતીચંદ પડ્યો અને આ હત્યાકાંડ સ્થાણો અને શેઠના ઘર ઉપર કુદરતી ક્રોધ ઊતર્યો. આનું તૂટ અંધશ્રદ્ધાળુએ હળુ ઊભું તો રાખ્યું જ છે.

*

નવનિર્માણ

વિલ્ફર્ડ પિટર્સન

અનુ. પ્રકાશ ગાજર

જૂનો ને જીર્ણ માલસામાન વેચનારી એક દુકાનના ખૂણે એક નાનું પૂતળું પડ્યું હતું. એક નાના બાળકનો હાથ ઝાલીને ઊભેલા દેવદત્તનું એમાં આલેખન કરવામાં આવ્યું હતું. પછી આત્મારે એના ઉપર ધૂળ અને મેલના થર નાખ્યા હતા. વાસણો ને એવી પાર વગરની નકામી વસ્તુઓના ઢગલા વચ્ચે એ પૂતળું દટાઈ ગયું હતું.

એક દિવસ એક-માણસ એ બધો કાટમાળ ફેંદતો હતો ત્યાં એક પૂતળું એને હાથ લાગી ગયું. એને મનમાં થયું. કે 'આ પૂતળાને અંધકારના ખૂણેથી બહાર લાવું, એને પુનર્જીવન આપું ને નવા વર્ષના ઉત્સવ નિમિત્તે ઘરમાં થતાં સુશોભનો વચ્ચે એને માનભરી રીતે ગોઠવી દઉં.'

ઘેર આવીને એણે પહેલાં તો એ પૂતળાને બરાબર સાફ કરી દીધું. પછી દેવદત્ત અને બાળક બન્નેને સફેદ રંગ લગાડ્યો. દેવદત્તની પાંખો અને બાળકનો વાળને સોનેરી રંગે સજ્જવ્યાં. પાંખોને એક એક લસરકા બાંધી બાંધી સજ્જ રહ્યો હતો.

થોડી જ વારમાં પેલું પૂતળું બાંધે અદસ્ત થઈ ગયું ને એની જગાએ ઝગમગતું નવું જ શિલ્પ આવી ગયું. એ લાંબની નજર સામે જ એ પૂતળું એક સોહામણી શિલ્પકૃતિમાં પલટાઈ ગયું.

એના ઉપર સંસ્કાર કાર્ય કરતાં કરતાં એ લાંબાંએ વિચાર્યું: "નવવર્ષના ઉત્સવ વખતે પણ માનવીમાં પરિવર્તનની આ પ્રક્રિયા થાય છે ને! વર્ષની સંધ્યાએ આવીને માણસ ઊભો રહે છે ત્યારે અનેકવિધ સંઘર્ષોને કારણે એ કેવો ધૂળભર્યો ને ધૂસર બની રહેતો હોય છે! પણ નવલ વર્ષનો ઉત્સવ એને પ્રેરણા આપે છે કે આ ધૂસરતાની નીચે છુપાયેલા જીવનના દેવદત્ત અને શિશુને આપણે ફરી સુશોભિત કરીએ; પ્રેમ, આનંદ અને શાંતિભરી એમની સૂળ પ્રકૃતિને ફરી ઝગમગાવીએ."

-હાં, તો દેવદત્તને ફરી સુશોભિત કરવાની કેલા! એ તો માનવીનું જીવનભરનું કાર્ય છે. ધૂળ અને ધૂસરતામાં પડેલા રહેવાનું કદીય ન હોય. પ્રત્યેક પતન પછી

[અનુ. પૃષ્ઠ ૮૫૩]

સતનાં પારખાં

કાનજી ખારોટ

એક નેસના આંગણમાં મારેલ હાંસે પૂરો એવા અસવારે પડકારો કર્યો કે “ભાઈ, કમો ઘેર છે?”

ત્યાં તો જોમ રામની મટૂલીમાંથી સીતાજી ઉંબરમાં બિભેલ હોય એવી સ્વરૂપવાન સ્ત્રી પોતાના ઘરના ઉંબરામાં આવીને બોલી કે: “ના ભાઈ, ધરધણી ગામ ગયા છે. તમ તમારે જિતરો, આવો!”

અસવાર કહે: “નારે બાઈ! તો હવે કું નઈ આવું. કમો ઘેર આવે ત્યારે કે’ને કે તારો મેરુન’ધ કાળો ઝાલ આવ્યો’ તો ને રામ રામ કે’તો ગ્યો છે.”

ત્યાં તો બાઈ સોજેલ કળાની થઇને કહે છે: “વાહ, કાળાઝાલ ધન્ય અમારાં ભાગ્ય, ધન્ય ઘડી. સારું થયું તમે જોળખાણુ દીધી, નકરે અવદવ રહેત. તમે અમારા આખા જવના મેમાન ગણાવ. રોકાણુ વિના વહા જવ તો ખજાર પડતાં મારો ધરવાળો મને મૂવા જેવી કરી મેલે.”

“કમો ઘેર નથી ને રોકાતાં મુને સોખમણુ (શરમ) થાય.” અસવારે કહ્યું.

બાઈ કહે “નારે! આ તમારાં મકાન ગણાવ. તમારો ભાઈ થોડું ઘર હારે લઇને ગ્યો છે? કાલ્ય આવી જશે. ન રોકાવ તો અમારા એકના એક દીકરાના સમ છે.”

દીકરાના સોગન દેતાં અસવાર રોકાણુ. “કેદુના જોનાંતા વાટ, મારે ઘેર મે’માન આવ્યા.” મે’માનનાં બાઈ અછો અછો વાનાં કરવા માંડી. એક દી, બે દી એમ કરતાં ત્રણેક દી કાળો ઝાલ રોકાણુ, પણ એની રહેણી કરણી, શીવ, ધારણુ દેવ જેવાં છે. કમાનું ગામતરું લંખાણું છે,

કમા નામનો એક અડાબીક પુરુષ એને કાળા ઝાલ નામના સુકમી પુરુષ સાથે ગિતતા થઇ છે. બેયના રહેણાકના ગામને પમાસેક ગાઉનું છેદું. કાળાઝાલની મે’માનગતી કમો અવાર નવાર માણે

છે પણ કમાને આંગણે કાળો હજી આવ્યો નથી. એટલે કમો કાળાને તાણ્ય કર્યા કરે કે, “બાઈ, મારો એક વખત મે’માન તો થઇ જા!”

“આવીશ, આવીશ, બાપ કોઈ સમે માર્દને (ખાસ) આવી જાઇશ.” એમ કાળે ઝાલે કહેલ.

એમાં સમય મળતાં કાળો ઝાલ પોતાના ભાઈ-બંધ કમાને આંગણે ખરખખર વિના જોખિંતાનો આવી ચડ્યો. જોમ એવો બન્યો કે કમો ગામતરે ગ્યો છે. પણ કમાની ધરવાળી વીકાઈએ કાળા ઝાલને ઝાઝા આદરમાન દીધાં ને રોક્યો.

વીકાઈએ કાળા ઝાલને પ્રાણ પાથરે એવી ખાતર ખરદાસી કરી. એના મનમાં પણ થયું કે વાહ, મારા ધણીએ ભાઈન’ધ જોઈને જ ગોત્યો છે.

કાળે ઝાલે ચોથે દિવસે રમ્મ લીધી ને વીકાઈને કહ્યું કે “જેન! હવે સમ દેતી નહિ. કમો હજી ઘેર આવ્યો નહિ. ગામતરાનું ધાયું જિતરે નહિ. હવે તું મને રોકવાની તાણ્ય કર્ય તો તને મારા જ સમ છે. વળી એક અટિ કું આવી જાઇશ.”

વીકાઈ કહે “હીક, હવે જેવી તમારી મરજી. તમારા ભાઈન’ધ વિના તમને વધુ સોરવે નહિ. તો અમારે ત્યાં તમે ન સ્થવાણુ હોતો માફ કરજો. દયા રાખજો.” એમ કહેતાં તો વીકાઈને મુખે ફૂલડાં ઝર્ધા.

કાળો ઝાલ પોતાને ગામ પહોંચી થયો હશે. ત્યાં જ કમો બહાર ગામથી ઘેર આવી ગયો. અને વીકાઈએ હરખમાં વધામણી દીધી કે: “કાળો ઝાલ આપણે આંગણે મે’માન થઈ ગયા, પણ ધન્ય છે એની અમીરાતને, હે ધણી, શું એની ખાનદાની!”

વીકાઈ કહે: “વાહ કાળા! મિત્રું તો કાળા ઝાલ જેવા જ જોઈ.” એવી રીતે વીકાઈ આખો દિવસ કાળા ઝાલનાં વખાણુ જ કર્યા કરે.

વીકાઈને કાળાના ગુણગાન કરતી બેઈ કમાના મનમાં કુશંકા જાગી. ઉપર ઉપરથી જોઈ કળાવા ન દીધું પણ મનમાં કહ્યું કે ‘દીક-રે કાળા ઝાલ ! ખરોખર ટાંકણું સંધ્યું. હું ઘેર નહિ ને તું આવી ગયો. ખરો લાગ ગોત્યો.’

વળા નિર્દોષ વીકાઈ કહે “હે ઘણી ! ફક્ત એક તમે ઘેર નહિ, એટલો જ અમારે વસવસો રહ્યો. ખીજું તો કાળા ઝાલને નિરાંત થઈ.” એમ મોજીડી વીકાઈ વાત વાતમાં કાળાને વખાણે છે.

વીકાઈના વખાણે કમાના મનમાં કુશંકાનાં સ્વરૂપ પકડતાં એને થયું કે હું પતિવ્રતા માનું છું એવી વીકાઈ કાળા ઝાલ ઉપર મોહી પડી કે શું ! આહાહાહાહા ‘તરી કટારી હીંડણી એતીઅપણી મ જાણ્યું’ કમે હજી તો શંકા કળાવા દીધી નહિ જેવું તેવું વાણુ કરી ને પથારીમાં પડ્યો. વીકાઈએ માન્યું કે થાકી ગયો હશે. સૌ સૂતાં પણ કમે તો કાળાની દરમાં જાગી રહ્યો છે.

નીંદર નાવે ત્રણ જણાં, કહો સખી કીયાં; પ્રીત વછોયાં બહુરણાં, જેને ખટકે વેર હીયાં.

કમાને અજાણે થઈ ગયો. એનો મનવો વેંમાણો છે. વીકાઈએ બોલેલાવે કાળા ઝાલનાં વખાણુ કરેલ ધ એને ભંધમાં નડ્યાં. સ્વપ્નામાં અંખનાં ભપડી ને બોલી ગઈ કે :

“ભલ્યે કાળા ઝાલ ! ધન્ય કાળા ઝાલ ! વાહ કાળા ઝાલ !”

કમે ક્યાં પૂરો સૂતો તો !

વીકાઈનાં વેણુ સાંભળી કમે પથારીમાં સડક બેઠો થઈ ગયો. એને મનમાં ગાંઠય વળી ગઈ કે વીકાઈને કાળાની જ લગતી લાગી છે. હવે આ કામ મોટાઈ ગયું લાગે છે. હવે મારા કામનું નથી.” એમ વિચારી વીકાઈને કમે ચોટલેથી પકડી પથારી-માંથી દરડીને નીચે નાખી. વીકાઈ ભંધમાંથી ભાનમાં આવી ત્યાં તો જોયું કે ખુદ પોતાનો ઘણી જ કહી રહ્યો છે કે : “વીકાઈ ! મારા ઘરમાંથી બહાર નીકળ્યા !”

વીકાઈ કહે : “મારો શો અપરાધ ? ક્યાં જાઉં ?”

કમે કહે “જ કાળા ઝાલને ! એનું ઘર માંડ્યું. મારા ઘરમાં પરપુરુષનું રટણુ ક્યાં છે !”

એમ કહી કમે વીકાઈને ચોરડામાંથી ઓસરીમાં ઘા કર્યો. ત્યાંતો ચારસની કંડારેલ રૂપાળી થાંભલી પડી હોય એવી વીકાઈ લાગી. વીકાઈ ભભી થઈ ઘરમાં આત્વા કરે છે. ત્યાંતો કમે એને ઠેઠ ઓસરીની પાળ સુધી ધકે ચડાવી. વીકાઈ ચોરડાને વળે વળગી તઈ કમે કે છે :

“વીકાઈ વળા મ ઝાલ્ય, વળે વાસીગણુ નઈ; જઈ કાળાને જીહાર્ય; કમે મન કાળુનંધ.”

હે વીકાઈ હવે આ ઘરના વળા મેલ્ય. તારો વાસ બદલાવ્ય. કમે તારું મન માન્યું નથી મારે કાળા ઝાલને જઈને જીહાર્ય.

વીકાઈ કહે : “કમા ! કમા ! વિચારીને બોલ્ય, હું વીકાઈ—

“શ્યાઈ શ્યારડિયે, પીંજર માઈ પાતણું; ફરતું કૂદડિયે, ન જડાવું કાળા ઝાલસું.”

“હે કમા ! કાળા ઝાલના સંસારી સ્નેહના કૂઠાં વીકાઈના પાતળા પીંજરમાં ન હોય. ભલેને માના વિભોગરૂપી શ્યારડી આ દેહ સોંસરવી ફરે !

“સગતજિયું સગા, ઇંડરથી આણીએ; ઇથી કુણેરિયું, મારા કાળજની કંઠાવીએ.

“હે વંદાલા સગા ! તારા પગરખાંતી સગતજિયું કહેતો હો તો ઇંડરગઢથી લાવું અને એથી પણ કુનળી જોતી હોય તો મારા કાળજની સગતજિયું કરે.”

“કમા કાઠી મ મેલ્ય, કાઠ્યે કાઠેડું કેવાઈ, પાણી અમણો પેટ, અઘવાલીએ બેડેલશું.”

“કમા ! મને રમ્મ દેમાં. મને ગાળ્ય બેહશે. તારા ઘરમાં જાણું ખાતાં થોડે રોડનીય.”

પણ કમે તો સાવ વીફરી ગયો ને વીકાઈને કહે છે :

“નારી હત્યા નોંધ, જવા દઉં હું જીવેલી;
તું જીવે વિચારી જોય, જાકારો છે જાણુનો.”

“સત્રી હત્યાના પાપથી કરીને તને જીવવા
દઉં છું, માટે તારા મનથી વિચારીને હાલતી યા.”
તોય વીકાઇ કાવાવાલા કમાને કરે છે :

“ઉપાડી હૈયે હેલ્ય, સર પાણીડાં ભાવથી;
કાળા કાઠી ન મેલ્ય, કયે વને જઈ વરતીએ!
શેરીએ સાંજ સવાર, વાળું વાસીદાં વાસનાં;
કાઢ્યમાં અમુ કમા ! જાકારો દઈ જીવથી.”

“કમા ! તારાં પાણી ભરીય. સવાર સાંજ
તારી શેરીનાં વાસીદાં વળીય. તારી ચાકરડી
થઇને રહીય. મને ઠામૂજી રજ ન દે.”

કમો કહે : “વીકાઈ ! મારા અરયની તું નથી
રહી. તારું મોઢું જોતાં મને પાપ લાગે છે.” તારે
વીકાઈ કહે છે : “અ રે રે કમા ! :

કમા મેણું કોય, દાઝલને દઈ નઈ;
મેણે માઠાં હોય, મેણુંધા માથા તણો.
કાઢ્ય નકે કમા, ઘરમાંથી ઘાંધા કરી,
સોણામાંય સગા, હું અંખી કાળા ઝાલને.
કીધી હોત કમા, તો ઘોખો મન ધારત નઈ,
સપનામાંય સગા, મેં અંખ્યો કાળા ઝાલને.

“કમા ! મેં ગૂનો કર્યો હોત તો ઘોખો
ન થાત. પણ હે ધણી ! સ્વપ્નામાં મેં કાળા
ઝાલને અંખ્યો હશે. તો સ્વપ્નું છે ને ઇતો આજ-
પંપાળ છે. સાચું ન હોય. માટે આવી રીતે વગો-
વીને રજ ન દે. સાંચનાં પારખ્યાં લઈ લે :

“સગા લેને સામ, કડામાં તેલ બિનાંકરી,
પંડયમાં હશે પાપ, તો દેયું અમારી દાઝશે.

“હે વાલા સગા ! કડામાં તેલ ધગાવી એમાં
મારા હાયડા ઝખોળું, મારા પંડયમાં પાપ હશે તો
હું સડસડી જઈશ.”

કમો કહે : “વીકાઈ ! તારી એકેય વાત મારે
ગળે બિતરતી નથી. ઈ બધાય ઢોંગ ધનૂર છે.”

પાલંરને પહોળે, નવખંડ નીલો થાય;
વીકાઈની વીનતીએ, કમાનું મન કોણું નઈ.

વરસાદના ખૂંદ થઈ નવખંડ પસળે પણ
વીકાઈની વિનંતીથી કમાનું મન પ્રકુલિ ન થયું
તે ન જ થયું. વીકાઈએ તો કાળા ઝાલના ગામના
કેડા લીધા. આડા આઈ ખોડિયારનાં થાનક આવાં.
વીકાઈ હાય જોડી માતાને આરદઃ કરે છે :

“ખરી દેવ ખોડિયાર, માણું એટલું મા કને;
લવોલવ લરતાર, કમા વિના કોઈ નઈ.”

“હે જોરમાયા ! તું ખરી દેવી છો. મારી
તારી પાસે એટલી માગણી છે કે જનમે જન્મ
મારો ધણી તો કમો જ હોજો.”

વીકાઈ ત્યાંથી હાલતી હાલતી કાળા ઝાલને
ખારણે આવીને એટલીઆળી થઇને બિભી, ને કોઈ
સાથે કેવરાચું કે “કમાની ધરવાળી વીકાઈ કાળા ઝાલ !
તમને બોલાવે છે.”

કાળો ઝાલ એકદમ ડેલીએ આવ્યો. ત્યાં તો
ચોધાર આંસુડે રડતી વીકાઈને દીધી. જોનાં જ
કાળે કહ્યું : “જોહો વીકાઈખાઈ ! આવાં આવાં
એકલા કેમ છો ? મારો લાઇ કમો ક્યાં છે ? ”

વીકાઈ કહે : “ઇતો ધરે છે. મને એણે તર-
છાડી દીધી. જાકારો દીધો. એટલે મારે એકનીને જ
આવવું થયું.”

કાળો કહે : “જેન તારાથી એનો અપરાધ થયો ? ”

વીકાઈ કહે : “અપરાધ તો એટલો જ કે તું
અમારે ઘર મેં માન થયો ને તારા શીલનાં કમા
પાસે મેં વખાણું કર્યાં, ને રાતે નીંદરમાં તારું
નામ અંખાણું, એટલે તારા લાઇજાંધે માંચું કે,
વીકાઈ કાળા ઉપર આજીવણ થઇ ગઈ છે. વેંમનું
ઓસડ ન હોય. એણે મારા માથે બૂંડાઇ આઢરીને
મને રજ દીધી. હવે તારે આશરે આવી છું.”

કાળો કહે : “આઈ ? તેં કમા પાસે ખુલાસો
ન કર્યો ! ”

વીકાઈ કહે : “અરે કાળા ઝાલ ! એમાં મથાં
રાખી નથી.

વીકાઈ વે રોઈ, કાળા પાસે કરગરી:
કમા જેડો કોઈ, (હવે) સગો સાંપજશે નહિ.

વીકાઇ ને ઊભી વાટ, જીવથી જાતી કરી;
હરચંદવાળા હાલ, કમાઓ હાથે કર્યા.

વીકાઇ કદખાંત કરતી કાળાને કહે કે: “કમા જેવું
સ્વજન પ્રાપ્ત થાય નહિ. અમારા હાલ રાજા હરી-
અંદર જેવા થયા.”

“કાળો કહે: ખાઈ! પાછી હાલ્ય, કમાને
સમજાવું.”

વીકાઇ કહે: “કાળા જાલ! એને શુદ્ધિભ્રમ
થયો છે. તને વખતે કવેશુ કે’શે અને મલક સાંભ-
ળશે. દુનિયામાં તમારું મિત્રુવણું વગોવાશે. અને
કાળા! તું કમાથી ડરીને મને તરછોડીશ તો હું
તારે આંગણે જીભ કરડીને મરીશ. આવી છ હવે
પાછી વળવવાની નથી.”

કાળો જાલ કહે છે: “વીકાઇ! તારામાં સાચ
હોય તો કમો તો થું હું કાળથી પણ ડરું નહિ.
હું કાળો જાલ. પણ તારું મન તો કાંઈ ફેરફારવાળું
તો નથી ને? તારે ને મારે દુનિયામાં હલાય એવું
છે ને?”

વીકાઇ કહે: “કાળા! તું સૂરજની સાથે
મારો ધરમનો ભાઈ છો.”

“તો વીકાઇ તું સૂરજની સાથે મારી ધર-
ધરમની બહેન છો.” કાળે કહ્યું. મૂંઝાતી નહિ.
રોકાઈ જી મારે ઘેર. હું તને જીવતાં પાળીશ. ને
મૂવા પાળીશ. બહેન! કમો ભૂલ્યો છે.”

વીકાઇએ કાળાને ત્યાં વાસ કર્યો. કાળાની
ધરવાણીને જોગમાયા જેવી નણુંદ લાધી. છ પણ
હરખાણી.

વીકાઇ તો કાળાને આંગણે દેવી સમ પૂજ્ય
છે. પણ કાળાના ધરનાં સામટાં કામકાજ એણે
ઉપાડી લીધાં. કંકુની લોખંડ જેવી પોતાની કાયાને
વીકાઇએ ઢેર ઢાંખરના છાણ વાસીંદાને છાણના
વલોણામાં પરાવી દીધી છે.

કમાને ખબર પડી કે વીકાઇ કાળા જાલને
આશરે ગઈ, પણ વાત એવી સાંભળી કે. કાળાએ

અને વીકાઇએ સંબંધ ભાઈ બહેનના બાંધ્યા છે.

વળી એવાં પણ વાવડ મળ્યા કે વીકાઇ કામ કરે
છે કાળા જાલનાં, પણ એના અંતઃકરણનો દેવ તો
કમો જ છે. એને ઘડીએ વીસરતી નથી.

એ વિસારું વલ્લહા ઘડીએક ઘટમાં;
મરણ સળચું ન મળે ખાપણમાંય ખતા.

એવા ખબર મળતાં કમાનો આતમરામ પણ
ઉદારી થઈ ગયો. ‘અ...ર...રે વીકાઇને હું ઓળખી
શક્યો નહિ. કમાને પરતાવો. ઊપડી ગયો. એનાથી
કહેવાઈ ગયું:

“મરમાળાં જેનાં મુખડાં, નેહ ભરેલાં નેણ;
પ્રીત્યુ તૂટ્યે નહિ પામીએ, વીકાઈ સરખાં સેણ.

“અ...ર...રે.. મરમવંતા જેના મુખ અને રનેહ-
થી ભરેલા નેણલાં એવા વીકાઇ સરખાં સળચાં
હારે પ્રીત્યુ તુટી ગયું. હવે છ કેમ મળશે?

એમ યાતાં યાતાં તો કમાથી પછી ‘ખબર
બેસાય નહ. ઘર ગયું” ન થાય’ એવી દશા આવી
પડતાં એક દી કમો હાલી નીકળ્યો. ને કાળા જાલના
ગામના પાદરમાં આવીને ઊભો રહ્યો. પાદરમાં નદી
કાંઠે પનિહારીઓના ટાળાંને કમો કહે છે: “બાઈ,
ખોનું! મારી વીકાઇ ક્યાં હશે? હવે મને મળશે?”

બાઈ કહે: “ભાઈ! મળે કે ન મળે છતો
અમે કેમ કહીએ, પણ હમણાં જ આ નદીના વેનમાં
જે ઓલી લાડી છીપર છે ને! એની માથે બેસીને
વીકાઇ વચ્ચતર ધોતીંતી. આ ઘડીએ જ ગામમાં
ગઈ.”

કમો ઠેઠ અહિ સુધી આવ્યો પણ શરમતો
માર્યો કાળાને આંગણે વીકાઇ પછવાડે ન જઈ શક્યો.
એને વિચાર થઈ પડ્યો કે ક્યું મોઢું લઈને હું
વીકાઇને બોલાવીશ! મેં બોલવામાં કાંઈ ખાટી
રાખ્યું નથી. પણ પોતે સાવ રહી શક્યો નહિ.
એટલે વીકાઇએ લુંગડાં ધોએલ નદીના પ્રવાહ પાસેની
છીપર ઉપર જઈ બેઠો. ત્યાં તો વીકાઈએ ધોયેલ એના
ઝાઢણાની જાણીતી સોડમ કમાને આવી. ને એનું
ચીતડું ચકડોળે ચડી ગયું.

વીકોઇ વે ઉતાવળી, નદીએ યો'ળાં નીર;
ચાળો લગાડયો ચિતને, વીકોઇએ ધોયાં ચીર.

એમાં વળી કમાને કોઈ એનો જાળખીતો
મળ્યો. એણે કહ્યું કે: ‘અરે કમા! આવો મેલો પહે-
રવેશ તારો કેમ થઈ ગયો છે? તમારે ત્યાં સાણુ ને
પાણી ખૂટ્યાં છે?’

સાણુનો નહિ સંઘરો, નાંહ નીર તમણે નેસ;
કમો મેલે લુગડે, વળી આવ્યો વિદેશ!

કમો એને જવામ આપે છે: “ભાઈ! એવું તથા પણ—
“સાણુનો સંઘરો ઘણો, નીર ઘણું અમ નેસ;
ગિજળાં કેને દેખાડીએ, વીકોઇ વસે પરદેશ.

“હે-ભાઈ અમારા વાચમાં યો'ળાં પાણી છે
સાણુ પણ છે. ગિજળાં વસ્ત્ર પહેરીને ખતાવવાનું
અમારું જે ડેકાણું વીકોઇ છે તો હવે પરદેશો જઈ
વસે છે. હવે એમે સફેદ કપડાં પહેરી કેને ખતાવીએ.

કમો શામને લીધે વીકોઇ પાસે જઈ જ
શક્યો નહિ. પોતાને મામ પાછો આવતો રહ્યો. અને
એક દી વીકોઈના પોતાના ઉપરના પ્રેમનું પારખ્યું

લેતા કમે વીકોઈને જુઠા વાવડ મોકલ્યા કે: “ભાઈ!
તારે કમે તો મોટું ગામતડું કયું” (ગુજરી ગયો)

વીકોઈને કાળાને આંગણે છાસ ફેરવતાં
આવા સમાચાર મળ્યા ત્યાં તો વીકોઈનો હાથનાં
નેતરાં થંભી ગયાં ને મુખમાંથી “હાય કમા! હે
મારા કમા!” એટલું બોલતાં એની મુખમુદ્રા
ફરી ગઈ ને તુરત વીકોઈના બાળિયામાંથી પ્રાણ
ઊડી ગયાં. કાળે જાણે વીકોઈને ધન્યવાદ દીધા.

હોળી દેયામાંય, ખોડસ વિના ખડકાવિયુ;
પરજળિયું પંડયમાંય, લરાણું વીકોઈને.

વીકોઈએ પોતાના દેયા માથે લાકડા વિના
ચિતા ખડકાને વિરહ અગ્નિ પ્રગટ કર્યો. એ અગ્નિથી
વીકોઈનો દેહ આક્રમ્ય થઈ ગયો.

કાળે ધાતની બહેનના ઉવટના સંસ્કાર કર્યા.
કમો ખૂરનો રહ્યો હશે.

કોઈ કટારાંચે મરે, કોઈ મરે વિષ્ણુ આય;
પ્રિત તો એસી કીજિયે, હાય કયે જીવ જય.

*

ફલુની ઝપટે ચડેલા કવિ

“આપ મજમાં હવો, ત્યાંથી અહીં આવ્યા પછી હું ફલુમાં પટકાઈ પડેલો. કુટુંબના એક
પછી એક સભ્યને લગાણમાં લીધા, અને મને અશક્ત બનાવી સખ્તપદીના પાઠ ભણાવી, ઉધરસ સાથે
પરણાવી ગોર મહારાજ વિદાય થાય તેમ ફલુ વિદાય થઈ ગયો. પણ હું અને ઉધરસ એવા પ્રેમમાં પડી
ગયા કે ન પૂછો વાત. હું ઉધરસનો સંગ ન છોડું અને ઉધરસ મારો સંગ ન છોડે એવા દિવ્ય પ્રેમમાં
પડીને મેં વીસ દિવસ સુધી મધુરજની માણી ત્યાં એકાએક ‘ઊર્મિ’ નવરચના’ આવ્યું, મેં ઘાથમાં લીધું ને
તેના વાચનમાં મગ્ન થઈ ગયો. ‘ઊર્મિ’ ઉપરના મારા પ્યારને જોઈને અદેખી ઉધરસ મારાથી રીસાઈ ગઈ,
પણ હું હું કડું છું તે જોવા સવાર સાંજ આવીને મારી ખાનદાન ગૃહિણીની જેમ ખબર લઈ જાય છે.

એક મિત્રના પત્રમાંથી—સં.

કવિ કેસરી ને શિકારી

બળદેવભાઈ નરેલા

“કવિરાજ! એક દિવસ અમારું આંગણું પવિત્ર કરો.”

“જરૂર આવીશ કેાઈ વખત એ તરફ નીકળવાનું થશે ત્યારે આપને ત્યાં એકાદ દિવસ રોકાવાની ઇચ્છા છે. આપ તો મહારાજના અંગ છે.”

નેધપુર મહારાજના ઉમરાવ દેવીસિંહજીએ કવિરાજ હકમીચંદને પોતાની જાગીરમાં પધારવા આમંત્રણ આપ્યું. કવિરાજ મોટા વિદ્વાન અને સભારજની હતા. તેમનાં ડીંગળી લાપાનાં ગીતો તો એટલાં પ્રખ્યાત હતાં કે એવી કહેવત કહેવાણી કે : “ગરૂડ બચ્ચાં જયું હાલિયાં હકમીચંદરા ગીત.” ગામોગામ તેમનાં ગીત પ્રસિદ્ધ હતાં.

નેધપુર મહારાજ પાસેથી આઠેક દિવસની રજા લઈ કવિરાજ નીકળેલ, દસેક ઘોડેસવારો સાથે હતા. ગામતરેથી પાછા ફરતાં બ્યારે દેવીસિંહજીના ગામ પાસેથી પસાર થયા ત્યારે કવિરાજને યાદ આવ્યું કે મને ખાસ દેવીસિંહજીએ આમંત્રણ આપ્યું છે અને હવે જો નહીં જઈ તો તેમને ખોટું લાગશે. એટલે પાદર ઘોડાં ઊભાં રાખી એક જાણને તપાસ કરવા મોકલ્યો કે દેવીસિંહજી ઘેર છે કે નહીં. માણસે ઘેર આવી પૂછ્યું :

“દેવીસિંહજી છે ?”

તેમના નાનાભાઈ દોલતસિંહજીએ જવાબ આપ્યો કે : “ભાઈ તો બહારગામ ગયા છે, આપને શું કામ છે ?”

માણસે કહ્યું કે : “કવિરાજ હકમીચંદ પાધરથી નીકળ્યા છે અને તે પુછાવે છે.”

દોલતસિંહજીએ વિચાર કર્યો કે : “ભાઈ ઘેર નથી અને કવિરાજ વયા જાય તો તો ખોટું કહેવાય.”

એટલે પોતે કવિરાજના માણસ સાથે ગયા. જમીને કવિરાજને વિનંતી કરી કે :

“કવિરાજ! ભાઈ તો બહારગામ ગયા છે, પણ આપ ડેલીએ પધારો, રોટલા જમી પછી પધારો.”

કવિરાજે કહ્યું : “અત્યારે આપ માફ કરો. ફરી ક્યારેક ભાઈ હશે ત્યારે આવશું. હું પણ ઉતાવળમાં છું. વળી મેગા બધા અસવારો છે.”

દોલતસિંહજીએ કહ્યું : “કવિરાજ! માતાજીની દયા છે. કેાઈ હરકત નથી. ભલેને ગમે તેટલા અસવારો હોય! હું આપને જવા નહીં દઉં. અને જયું હોય તો મારી પર ઘોડું હાંકી વઢા જાવ.” તેમ કહી ઘોડાની સરક ઝાલી દેવીસિંહજી ઊભા રહ્યા. કવિરાજજી પણ સાચા આગ્રહથી પ્રભાવિત થયા અને દોલતસિંહજીની ડેલી તરફ સહુ ગયરો ચાલી નીકળ્યો.

ડેલીની માઠ મેડી ઉપર પૂંબીદાર જિલ્લા પથરાઈ ગયા. મૂંઢો મૂંઢો હાથનાં ગદલાં માથે રેશમી ધડકિયું ખીજાવી દીધી. કાવા કસુબા થવા માંડ્યા. અને તરફત જેવાં પાંચેક ભેંશનાં દૂધતું જેમ દહીં જમી જાય તેમ દાયરો એકરંગ જમી ગયો.

ઘોડાં ઘોડારમાં બંધાઈ ગયાં. સૂઝાની પાંખ જેવા બાટાની નીરણું તથા મૂડી ફાટે એવા બાજરાના પાવરા ઘોડાં માટે તૈયાર થઈ ગયા. રજકાના ભારાના ગંજ લાગી ગયા. માણસો તૂણસો જેટલાં હતાં તેટલાં બધાં કામે લાગી ગયાં.

રસોડે શિરા-પૂરીની કડાયો ચડી ગઈ. ભાત ભાતની વાનીઓ તૈયાર થવા માંડી. બ્યાં બારની ઠોકર પડી ત્યાં બત્રીસ જાતનાં ભોજન તૈયાર થઈ ગયાં. કવિરાજ પચીસ જાણની પંગત લઈ જમવા ઊકયા. દોલતસિંહજી તો કવિરાજ પાસે થોડા થોડા થઈ સેવા બજાવવા માંડ્યા. ગયરો ખૂબ આનંદથી જમી બપોરના ઘડીક આરામ કરવા ગયા.

કવિરાજજી હાથીપગા દોલિયા ઉપર સૂતા છે.

પ ખે હોકો તાખી દીધો છે વાગદ ધીમે ધીમે પગ દબાવી રહ્યો છે તેવામા કવિરાજ થાકેન હતા તે જીવ લાગી ગઇ દોનનસિહજી આવ્યા વાળ દને કહે છે ‘જરા જાઓ થા મને પવિત્ર થાવા દે તેમ કહી હાવેકથી વાળ દને જાઓ કરી પોતે-દોનનસિહજી કવિરાજના પગ દમાવના લાગ્યા કવિરાજ પ મુ ફરતા ફરતા નજર કરે છે તા દોનનસિહજી પગ દમાવે છે લાજતા જ કવિરાજને મોજનો દિનેગો આવ્યો

“દોનનસિહજી આપ ?”

‘જી હા કવિરાજ, આજ પાનન થયો છું સેના કરવા દ્યો

કવિરાજ પથારીમા મેકા થઈ ગયા “અરે, બા મરદ ! તે શુ એવું કામ કર્યું છે કે જેને હું મિરદાવું ? તે કોઇને હાકલ કરી વા કર્યો છે ?”

“ના કવિરાજ, મારે એવો પ્રસંગ આ થો નથી”

“મોઇને કંઈ દીવું છે ?”

‘ના કવિરાજ, ભાઇ બધો વાન કરે એવલ અમે તો ભાઈની આના પ્રમાણે કરીએ એક નાત છે પણ એક જ, એવી મોની નથી એક વખત જ મારે ફગરની ગાળીમા ખેતર છે ત્યા દાડિયા લઇ ગમેલ અને તેમા એક વાધવું બન્યું આની ચડયુ તેને મારા હાથમા કોલણી હતી તે એક નારડી અને તે મરી ગયું’

કવિરાજ કહે ‘અરે બડામરદ ! એ તો તે સાનજનો શિકાર કર્યો એમ કરી કવિરાજે મલમ લીધી અને ગીત લખાયું કે

ગીત સપાખડ

“ધૂમે હાથલા શલાવ નખાળીજ બન્યુ ખુડતી ઘટા, લોએણા ઉઠતી જવાળ લગી જેણે લાએ, તેજ હોકારએ દોલા હું તા રાયજદા તું હી બકાર બે અશો બાધ બડથા બોલાએ ર હાકી કાળડીપી ડાઢ, ઉમેડે કટારા ડઢ્ઢા, લીમનાદ રેડે ભેડે ગરદા ગલીર

આહેડે આખેટે ખેડ, બીર દોલતેશ વાગા કેડે લાગ્યો છેડયે તું હી ડાકીયા કઠીર ર મકા પાવ દેતો આયો બાખરેલ ડાલા મથો, બાણ બન્યુ સમાધી લેતો જગાયો ભેગદ્ર, દબાયો જમાયો ખ્યાનો જુવાણી ભેશેલે દોલે માદી પણો ખતલાયો રેશેલ મથદ-૩

ધમ્યો સૂર જીગ્યો કે ના તારો વજ જૂટયો બાણ, જૂટયો બાણ ધમ્યો ગાળો, તોપહી ઉછ તાય જીડ, તાય ગોળી લાગી અશી થાપા નાડે, પછી ધૂખછોડ લાગી બાણજી પ્રછટ-૪ કુવરા થગાર દેલા રૂપ ઓછા હરાકીજે, આહેડે ઉમરા કીજે, થાહરા ઓ નડ તેજ પુજ હુંલ થકા, તાહરા ગરદા તોકા, પૃથીમે જાહરા જાગ, નાહરા પછાડ-૫

હકમીયદજી આ ગીત ડાયરામા સલાવાવા પધારી ગયા ગીત પ્રસિદ્ધ થઇ ગયું જે કોઇ આવે તે દોનનસિહજીની ડેનીએ આવે ત્યારે આ ગીત કહે દોનનસિહજી બદ્ધક નજીતા ન હતા પણ ગીત પછી બદ્ધકની તૈયારી કરવા માડ્યા અને છ મહિનામા મોતીમાર થઇ ગયા બાર મહિને પહેનો સાનજનો શિકાર કર્યો તે સાવજ બ્યારે તેમના શિરોધનો ઠકરાણી ડતા તેમને ખત યા ત્યારે તેણે કહ્યું કે ‘આ તા ગનડિયુ કરેવાય સાનજ તો જેદી શિરોધનો મારો તેદી અર કરેના

આ સાલગી દોનનસિહજીએ પ્રતિજ્ઞા લીધી કે શિરોધનો સાનજ માર્યા પછી પોતાની નગરિતું પાણી પીવું

દોનનસિહજી શિરોધ આ થા તમના સસરાને ખાર પડના એટલે તેમણે માણસાને કહ્યું કે કોઈ નખગો મોગો સાનજ ગોતી જમાઈની પ્રતિજ્ઞા જ પૂરી કરો

માણસાએ કહ્યું બાપ ! અહી શિરોધના પહાડોમા કોઈ નખગો સાનજ જ નથી ભને જમાઈ સાહેબ પણ સાવજનો શિકાર માણે’

તેમ કહી મેઝ નાખ્યા. દોલતસિંહજી બંદૂક લઈ મેડે એકા માણસો પાછળ એકા. સવારનો પ્રહર અને થોડે થોડે સાવજો પાણીને ધૂને પાણી પીવા આવવા માંડ્યા. સારો સારો સાવજ લાગે કે તુરત દોલતસિંહજી માણસ સાચું જુએ. એ ના પાડે ‘આ નહીં’, હજુ આવશે.’ તેમ કરતાં કરતાં અધક ગાઉ ઉપરથી એક સાવજો ધણુધણારી દીધી પણ મેઝ ઉપર થડકા લાગવા માંડ્યા, અને ધીરે ધીરે આવી પાણીના પ્રવાહ ઉપર મોટું માંડ્યું પણ પ્રવાહ ફૂટી ગયો. બધા સાવજો જયોળિયાં જેમ પગમાં આઘોટવા માંડ્યા. ખેરના ઇંગારા જેવી આંખયું. ગરેડીના ખીલા જેવા દાંત, દસેક બેંસુની છાશ ધૂમતી હોય તેવું ગળું વાગે છે અને પાણીથી જેમ ઊંચું માથું કરવા બંધ છે ત્યાં દોલતસિંહજીએ બંદૂકનું નિશાન લીધું. માખી, મરીદ, અને કપાળ એક થયાં અને ફટકારી, ફટકારતાં ત્યાંથી મેઝના ખીજ માળ સુધી તળપ મારી નીચે પડ્યો. આ દૃશ્ય બધાના ચિત્રામણમાં આજેખાઈ ગયું. બધા દોલત-

સિંહજીનો બંદૂક પરનો કાણુ જોઈ છક્ક થઈ ગયા. દોલતસિંહજીએ એ અદ્ભુત સાવજનો શિકાર કરી કવિરાજ હકમીચંદના ગીતની સાર્થકતા કરી બતાવી. ત્યારપછી બંદૂકથી કોઈ પણ જીવ હિંસા ન કરવી તેવી પ્રતિજ્ઞા લઈ ગૌરવ સહિત પાછા ફર્યા. એ વખતમાં દોલતસિંહજી પાસે જેવી બંદૂક હતી તેવી બંદૂકો “દોલાસાય” બંદૂક કહેવાતી.

નોંધ : સિંહ-શિકારના પ્રશસ્તિ ગીતો અંગે નવેમ્બરના દીપોત્સવી સિદ્ધાંતમાં નિર્દેશ કરેલો છે તે દૃષ્ટાંતરૂપ પ્રશસ્તિ ગીતો પણ એ અંકમાં આપેલાં છે. કવિ, શિકારી ને કેસરીની આ ઘટનામાં આવતા કવિરાજ હકમીચંદ રાજસ્થાનના મહાન કવિઓમાંના એક ગણાય છે. એમની ઘણી રચનાઓ સુપ્રસિદ્ધ છે. એમાંની મિશ્ર ડીંગળાની આ રચના ખૂબ પ્રસિદ્ધિ પામેલ છે. ઘટનાની મજા એ છે કે પ્રશસ્તિગીત પ્રથમ રચાયું છે ને એના વડે ઉત્તેજાઈને સિંહશિકારની શક્તિ કેળવાઈ છે.—સ.

*

દોલાને કાજે

દોલા ઝોલ્યા ધડૂકે દોલ, વેલડે વાગતી ઘૂઘરમાળ;
દોલા અમે દાળ્યા દોલિયા, ઝોલ્યા દીવડે આળપપાળ
હસીને હિંડોળ ખાંધિયા, અમે આંબલિયાની ડાળ્ય;
ખાંતે ખાંતે જેલ્યા દોલારાણા, અમે નાનેરાં બાળ !
વનમાં વાગે શરણાચું દોલા, વનમાં વેલડાં ઘમકયાં બય;
વનમાં મળાવ્યા મેડીબંધ મોલ, મોલારે મોતીડાં ઝબકયાં બય.
વનમાં વાયા લીલુડા છોડવા, વાયરે લળી લળી બય;
દોલાને કાજ કાજળ આંબિયાં, નેંણુલાં ઢળી ઢળી બય.
દોલો ઊલા નગરી વચ્ચ, મેલો મેલો અમારલા હાથ;
વગડે વાવેલા અમે વખડા દોલા, સીમાડે સમણાંના સંગાથ.
હાટે હાટે દોલો ફર્યા, મૂલ્યાં મોંઘેરી ચૂડલીનાં મૂલ;
દોલો ધોરીડા જોડિયા, શણગારી સવાલાખની મૂલ.
કનાં રમતાં આવે ઘોડીલા, ફૂણ રે મારગડે ઉગરે રેત;
દોલાને કાજ મેલ્યાં મા ને બાપ, મેલ્યાં મ હિંચરનાં હેત.

—કાનજી માલધારી

[આ લોકકથા તા. ૫-૧-૭૦ના રોજના ઢાંકના પ્રવાસમાં આકસ્મિકપણે સાંપડી છે. ઢાંકની દક્ષિણે જર્જરિત દશામાં આજે ૫ ભીમસરનું તળાવ છે. ઓવારા ખડિત ખની ગયા છે. તળાવમાં પાણી નથી, તેથી ગાડામાર્ગ પડ્યો છે.

તા. ૫-૧-૭૦ના રોજ સૌરાષ્ટ્રના ઇતિહાસના લેખીય સંશોધનના કામે ઢાંક ગયા, અને સ્થાનનારાયણની મૂર્તિની શોધમાં ઢાંકની દક્ષિણ દિશાની વાડીઓમાં જીપ લઈ ગયા ત્યારે ક્રી. જથવંતસિંહ વાળા હેડમાસ્તર ઢાંક મહાશયો-અમારી સાથે હતા. તેઓ લગભગ ચાલીશકની વયના છે. તેમણે સ્વાભાવિક રીતે આ લોકવાર્તા કથી નાખી.

—પુ. ચં.]

ભીમસરનું તળાવ નૃતલકૂટલ દશામાં છે, ઢાંક ગામની દખણાદી દિશાએ. તેમાં દુકાળના કારણે પાણીનું ટીપું ૫ નથી. ઓવારા ખડિત થઈ ગયા છે, ને નૃત્તી ખરી પડ્યા છે.

તળાવમાં પાણી નથી, તેથી ખેડુલોકોએ તળાવમાં ગાડા મારણ પાડ્યો છે.

આ તળાવ જૂનું પુરાણું છે અને તેનો પલ્લ ઇતિહાસ છે.

“ ઇતિહાસ કે ? ”

“ ઇતિહાસ જ કેવાય ને ! તેની ૫ લોકકથા છે. ”

“ કેવી લોકકથા છે ? ”

બહુ જૂની લોકકથા છે. કંઈક વરસો પહેલાં ઢાંક ગામમાં ભીમ રાજગોર રહેતા તેમને સાત પુત્રીઓ હતી. સાતેય પુત્રીઓ મોટી થઈ, પરણાવવાને લાયક. ભીમ રાજગોરે દીકરીઓના વર માટેની ચારેકોર ગોતા-ગોત કરી અને જુવાન, ગુણીલ અને રૂપાળા સાત જુવાનો નાતમાંથી ગોત્યા ને સારા મૂરતે સાતે ૫ કન્યાઓને પરણાવી દીધી.

પણ દીકરીઓના કપાળમાં લગ્નજીવનનું સુખ મંડાવ્યું ન હતું. આથી ભીમ રાજગોરની સાતે સાત દીકરીઓ વિધવા થઈ, દુઃખાણો, એક તો બ્રાહ્મણનું ખોરડું અને તેમાં જુવાન દુઃખાળેલ સા...ત સા...ત દીકરીઓ ! બાપના દુઃખનો તો પાર જ ન

રહે ને, પછી ભલેને ભીમગોર પહોંચતા રહ્યા !

ભીમગોર વિધવા દીકરીઓની ચિંતામાં અડધા થવા લાગ્યા, ત્યારે તેમને વિચાર આવ્યો : ‘લાવને, નાતને તેણવું’ અને નાત આગળ મારા મનની મૂંઝવણ દાલવું.’

ભીમ ગોરે બ્રાહ્મણ ગોરોની નાતને પોતાના ખોરડે નોતરી અને નાતના પટલિયા ઢાંક આવ્યા. સોને ભીમ રાજગોરે જમાડ્યા, અને સો ભીમ રાજગોરના ખોરડાની ઓથરીમાં બેળા થયા ત્યારે રાજગોરે મૂંઝવણ કહેવા માંડી, લાય જોડીને : ‘નાત ગંગાને અવતાર કેવાય ! નાત મારા આંગણે આવી તેથી હું પવિતર થયો છું. અને મારા મનની એક મૂંઝવણ નાત આગળ દાલવી હું’ હળવો થવા...’

ભીમ ગોર પૈસેટકે સુખી હતા, સ્વભાવના ગરવા હતા તેથી તેમનાં શાખ, આભરુ અને ધક્ક નાત પર સારાં હતાં તેથી નાતે ભીમ ગોરને કહ્યું : ‘ખુશીથી તમારી મૂંઝવણ નાતને કહો :

ત્યારે ભીમ ગોરે લાય જોડી, નત મસ્તક રાખી વાત થરુ કરી. ‘મારા કુળમાં સાત દીકરીઓ જલમો. એકે એક રતન સમાન. બાપ તરીકે કાળજી લઈને મેં સાતેય ને સુખી ઘરે પરણાવી. નરંવા મૂરતિયા ગોત્યા, પણ ધાયું’ ધણીનું ધાય છે.”

નાત પટેલમાંથી કોઈ બોલ્યું : “સાયું છે !”

“અને સાત જમાઈમાંથી કોઈ જમના ઝપાટા-

માંથી ન બચ્યા સાતેયને ભગવાને તેના દરબારમાં તેડાવી લીધા અને મારી સાતે સાત જુવાન દીકરીઓ દુઃખાણી છે!” ગોરની આંખમાંથી આંસુ ખર્ચાં ત્યારે નાતના કોઈએ તેમને આશ્વાસન આપ્યું. બેઠેલ સૌ ગદ્ગદિત બની ગયા. તે સૌનાં મોંમાંથી વેણ સર્પા : “ગોર, તમે તો પૂણ્યશાળી જીવ છો, આ તો પૂર્વ જન્મના સંચિત કર્મ હશે !”

ગોરે કોઈ ઉત્તર ન આપ્યો, ત્યારે નાતપટેલ બોલ્યા : “પણ તમારે નાત આગળ આટલી જ વાત મેલવી’તી કે ?”

ગોર ખોખારી બોલ્યા : “ના આગળ કે’વાનું છે ” ને તેમણે વાતને આગળ વધારી : “હાથ જોડી નાત પાસે ભીખ માગવા આવ્યો છું.”

“શી વાત છે ? કહી દેશો !”

“આ સાત સાત જુવાન રૂપવંતી વિધવા દીકરીઓને સાચવવી કોઈ પણ બાપને ભારે પડે, આથી નાતની પાસે રજાચિઠ્ઠી ફડાવવી છે કે મારી દીકરીઓને વિધવા વિવાહ કરવાની છૂટ આપો, અને તે સાટે નાત કે’શે ઈ દંડ નાતના ચરણમાં ધરી દઈશ.”

આ તો બ્રાહ્મણની જ્ઞાતિ. પુનઃલગ્ન થાય જ નહીં, ત્યાં ભીમ રાજગોરે આ માગણી મૂકી ? કેટલાક પટલિયાના માથે વીજળી તૂટી પડી હોય તેવું લાગ્યું. ચણભણ ચણભણ મંત્રણાઓ થઈ. થોડા મત-મતાંતરે ઊભા થયા અને છેવટે નાત પટલ ઊભા થઈને બોલ્યા : “ભાઈઓ, સાંભળો.”

સૌ શાંત બની બેઠા.

ત્યારે નાત પટેલે વાતને આગળ કહેવા માંડી. ‘જુવો, ભીમ રાજગોરને સા...ત સા...ત દીકરીઓ છે. રૂપરૂપનાં અંબાર. ભરજેબને બાઈઓ છે. પરણીને સંસારના સુખ માણ્યાં નથી ત્યાં તો વિધિ રૂઢીને સાતેસાતના પરણ્યાને જન્મના તેડાં આવ્યાં, કાળો ફેર થયો કે’વાય ગોર માથે. આમાં દીકરીઓનો કોઈ વાંક નથી. ઈમની જીંદગાનીને સંડોપામાં રેળાય ના. માટે આપણી નાત સાતેય દીકરીઓને નવા ઘર કરવાની છૂટ આપવા વિચારે. હું આમાં દીકરીઓનો કોઈ દોષ નથી જોતો ને તેથી હું તે દીકરીઓને ફરી ઘર કરવાના છૂટ આપવાના મતનો છું.

નાતના બીજા પટેલિયા ત્યાં હાજર હતા, તેઓ એક બીજાના મોં સામે જોવા લાગ્યા. થોડીવાર મસલત થઈ અને છેવટે નાતના સૌ પટલિયા એક મત થઈ બોલ્યા : “દીકરીઓને ફરી ઘર કરવાની છૂટ અપાય, પણ ભીમ ગોરે નાતના કદા પ્રમાણે દંડ ચૂકવવો જોશે !”

ભીમ ગોર ઊભા થયા અને હાથ જોડી બોલ્યા : ‘નાત કે’શે ઈ દંડ ભરી દઈશ.’

ત્યારે સૌ એકબીજાની સામે જોઈ મસલત કરી નાતપટલને તે અંગે ચૂકાદો આપવા સૂચવ્યું. નાતપટલ ઊભા થયા અને બોલ્યા : ‘ભીમ ગોરે મોળાપાતળા ને કાળના વરસે ઢાંક ગામના પાદરમાં તળાવ ખોદાવવું.’

ભીમ ગોરે ઊભા થઈને નાતપટેલોની આજ્ઞા શિર પર ચડાવ્યાનો અભિનય કર્યો અને નાતને ખાત્રી આપી કે હું તળાવ ખોદાવીશ.

તંદુરસ્ત અને નરવા જુવાનો ગોતી ભીમ ગોરે ત્યાર કેડે સાતે સાત દીકરીઓને ઠામ બેસાડી ને બીજાં વરસ કાળનું આવતાં ઢાંકની દખણાદી દશે તેમણે આ તળાવડી ખોદાવી.

ત્યાર પછી રાજગોરની નાતમાં પુનર્લગ્નનો સુધારો દાખલ થયો.

વળી આધાર-બીજની (Motif) દૃષ્ટિએ પણ આ લોકકથાનો અભ્યાસ કરવો જરૂરી છે. કદાચ સોરાષ્ટ્ર ગુજરાતમાં આવા કારણસર જળાશય ખોદાવ્યાની બીજી લોકકથાઓ હોય પણ ખરી. મેવાડમાં ‘જયસમંદર’નું વિશાળ તળાવ છે. તેની લોકકથા પણ પાપના પ્રાયશ્ચિત સાથે સંકળાયેલ છે. આ લોકવાર્તામાંનું ઉદાત્ત-ત્વ તે કથામાં નથી. મેવાડના રાજવીના કોપી સ્વભાવના કારણે બાળહત્યા, સ્ત્રીહત્યા અને બ્રહ્મહત્યાના પ્રાયશ્ચિતની તે કથા છે.

આધાર-બીજના સંશોધન માટે ભારતીય લોકસાહિત્યમાં નાતના દંડની, શાસ્ત્રના દંડની કે એવા કોઈ દંડની કથાઓ એકત્રિત કરવી પડે, જે દંડ દ્વારા કોઈ જળાશય અસ્તિત્વમાં આવ્યું હોય.

* લોકવાર્તાના શાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ આ લોકવાર્તા મહત્ત્વની દેખાય છે. જળખેચના કારણે માધાવાવ, શ્રમેળાનું તળાવ ખોદાવ્યાની ગીતકથાઓ ગુજરાતી લોકસાહિત્યમાં સાંપડે છે, પણ સામાજિક સુધારા સાથે સંકળાયેલ આ લોકકથા વિરલ લાગે છે.—પુ. સં.

આદિવાસીઓનો અલંકાર શોખ

જય ત મલકાન

અલંકાર એ અગનાની ગ્રિમ વસ્તુ છે નારી સસ્ત્રિતિનું તે સર્જક તથા તેમની પ્રતિષ્ઠાનું પ્રતિક છે તેમાંય તે આદિવાસી નારીને માટે તો એ એક જીવનનું અવિભાજ્ય અંગ છે બીજા સમ્પ્રદાયમાં કહીએ તો તેમનું માનસિક જીવન ધરણીનાં રંગોથી રંગાયેલું છે એ તેમનું જીવન સાથી છે યુગોનયુગો વહી ગયા પશુ તેમનો ધરણીનો શોખ ક્યારેય ઝોઠો થયો નથી

જો આજે સ્વરોશ્વર પ્રીતિદાસે રહે તે સર્વેને ધરણીથી લાદવ ની તેમની અભિપ્રાય કે સ્વચ્છ અભિપ્રાય નથી કેટલાક અનકારો પહેરવામાં મુશ્કેલી પડે અગે સોજઈ જાય તો પણ પહેલાં વગર ન રહે બેડીઓની પેઠે તેમના અગે ધરણીથી જકડાઈ જાય તો પશુ ધરણી ઝોઠા ન કરે આગળના વેદાથી માંડીને તો છેક ખભા સુધીના હાથને તો તેઓ લાખના રમતા ચૂડા તથા જસત, કથીર કે રૂપાના કડાથી ભરી દે હરવા ફરવામાં કે ચાલતા તકલીફ પડે તો ઘડીભર માથે બે હાથ ટેકવીને ચાને પશુ ધરણી ઝોઠા ન કરે હીચણથી ધૂટી સુધીના પગ કાંપી કડાથી લાદી દે આમ પામ પામ શેરના વજન પગે બાંધીને ફરતા જે અપવડતા થાય તે હથેતી મુખે સહીલે અદર છાલા પડે કે ગડગૂમડ થાય તો પશુ ધરણી કાઢે કે કપાવે તે બીજા વળી આ પગનાં ધરણી પશુ કેવાં ? કાઢ્યા કાઢ્યા જલદી નીકળે નહીં કાતો ધરણી કાપવું પડે યા તો અગ જીવન મરણના આ સાથીને તો કેમ તનજાય ? કે લાખ રૂપાનાં ધરણી તો મૃત્યુ થય ત્યારે સૌમાં સાથે બળવા દે પશુ વિમુક્તા ન પાડે ગળની હાસડીનો મોહ પશુ તેમનો કેવો ? મનગમતી હાસડી ન મળતાં જીવન સાધીને પણ હોડી દીધાના બનાવ જન્મા છે આમ ધરણીની ભૂખે તો તેમના સસાર અને સસ્ત્રિતિમાં શું શું નથી કચું ?

આદિવાસી બહેનોને વરણે તો આ શોખ તો મૂળે ગળથૂંતીમાંથી જ પોસાતો આવ્યો છે આમ આ ધરણી સાથે તેમને અતૂટ સગાઈ કાંઈ નહીં નયા પશુ આગિના આદિકાળની આ સાક્ષ છે મનુષ્ય એ એક એવું પ્રાણી છે કે તેના હિયોમની મહત્વની ચીજ પોતાની સાથે લઇને હરવા ફરવાનો આગ્રહ રાખતું આ શું છે જે કાગે માનવી પશુ જીવન જીવતો ત્યારે પોતાની આ વિશિષ્ટ પ્રકારની લામણી તથા મૂંઝ શક્તિના મગજે ઉપયોગમાં આગળી નારી મોટી ચીજ વસ્તુ સાથે લઇને ફરતો તેમાંથી કંઈ લીધે વસ્તુ ગળે, હાથે તથા પગે પણ લાદતો તથા બાંધતો અને તેમાંથી આ ધરણીનો જન્મ થયો સમય યતા આ લહેલી વસ્તુમાં કમે કમે સુદરતા કળા, શણગાર તથા અન્ય લાગણીઓ, માન્યતા કદા અથકા, જતર, મતર, ધર્મ, રિવાજો વગેરેનું સિમન થયું અને તેમાંથી ધરણીનો વિકાસ થયો જુદા જુદા સાધનો દ્વારા પોતાના શરીરને અલંકૃત અને વિશુદ્ધિ કરવાની વૃત્તિએ જેર પકડ્યું નર અને નારીના વૃદ્ધમાં આ શોખે ભારે પકકડ જમાવી પશુ આજે તો તે નારીવૃદ્ધને જ વળગેલ છે, તેમ જીવિ જગતના કેટલાક ભાગના આદિવાસીઓમાં તો ધરણીનો શોખ સ્ત્રી કરતા પુરુષોમાં વધુ જોવા મળે છે પીછા અને શિંગડાથી માંડીને રૂપાનાં ધરણી પહેરવામાં તે ગાંડાનૂર યતા જોવા મળે છે આમ આદિકાળથી તેઓની ધરણી સાથેની સગાઈ અનૂટ અને અખડ રહેલી આવી છે પશુ તેમનામાં ક્યારે ધરણીનો હિમ થયો તે કહેવું મુશ્કેલ છે પ્રાચીન શિ પકળા અને ચિત્રકાના નમૂનામાં આજે કસાય નાકનું ધરણી જોવા મળતું નથી એટલે તે પાછળથી દાખલ થવાનું મનાય છે જ્યારે કેટલાક ધરણી આદિકાળથી પરપરાગત આવ્યા આવ્યા છે અને જ્યારે કેટલાકમાં વખતો વખત ફેરફાર યતો આવ્યો છે પરંતુ આદિવાસીઓનાં ધરણીમાં વિશે

પતા તો એ છે કે તેમાં નોવેલ્ટી ખાસ ખદલાતી નથી. જૂના પુરાણાં થતાં તેને ફરી ન ધડાવે એ તો તેને લાંગારમાં વેચી નાખે. અને ખીજ નવાં તૈયાર જ ખરીદે. વળી તે પણ વારસાગત ઘાટના જ. તેમની આ પ્રથા એકધારી ચાલી આવી છે. પરિણામે જે કાળથી તેમનો વિકાસ થયો છે તે કાળમાં ધરેણીના ઘાટની છાંટ આજસુધી જળવાઈ રહી છે. આથી તેમનાં ધરેણીનાં ધાતુ અને પ્રકાર ઉપરથી જુદા જુદા આદિવાસીઓનો કયા કાળથી વિકાસ થયો છે અથવા કયા યુગ સુધી રિકાસ થયો હતો તે સહેજે તારવી શકાય છે.

જુદી જુદી આદિવાસી ટાળીઓનો વિકાસ જુદી જુદી કક્ષાએ થયેલ હોય તેમનાં ધરેણીનાં ધાતુ અને ઘાટ, કાળ અને પરિસ્થિતિ પ્રમાણે ભિન્ન જોવા જોવા મળે છે. ખીજ શબ્દોમાં કહીએ તો આમ જુદી જુદી આદિવાસી ટાળીઓના ધરેણીમાં જુદા જુદા પુરાણા યુગોની કળા અને સંસ્કૃતિ તથા સંદર્ભ અને શબ્દગારના ખ્યાલોનો ઇતિહાસ સંગ્રહાયેલો પડ્યો છે. ખાસ્યસમાજથી ઘણાં અલિપ્ત થયેલા કુંગરો અને જંગલોમાં વસતા આદિવાસીઓમાં ધરેણી હજુ મહદ્ અંશે પીંછા, ઘાસ, ડાંખળા, ફળફળાદિ તેમજ શિંગ અને હાડકાંનાં જોવા મળે છે. જે આપણને આદિ માનવ જીવનની સંસ્કૃતિની યાદ તાજી કરાવે છે. વળી કયાંક કયાંક તેઓના પથ્થરનાં ધરેણી પથ્થરયુગની યાદ આપે છે. હાથીદાંત લોખંડ, તાંબુ, જસત કે કથીરનાં ધરેણી જુદા જુદા ધાતુયુગની સ્મૃતિ કરાવે છે. સોનાના યુગમાં તેઓ ખાસ પ્રવેશ્યા નથી. તેઓ રૂપા સુધી આવીને અટક્યા છે. આમ તેઓને સાંસ્કૃતિક અને ઐતિહાસિક વિકાસની રેખા કયાંથી અટકી એ તેમના ધરેણીમાં જળવાયેલી ધાતુ અચૂકપણે નિર્દેશન કરે છે.

આ ધરેણીએ તો આજે આદિવાસી નારીને મોડની લગાડી છે. તેના ઘાટે આદિવાસી નારીનું જીવન ઘડાતું રહ્યું છે.

આજે તો ગરીબીના કારણે બધી જ આદિવાસી સ્ત્રીઓનો ધરેણીનો મોડ પૂરો સંતોષાતો નથી.

તેમ છતાંય ગરીબમાં ગરીબ આદિવાસી નારી પણ પગનાં કડલાં, કાંડાનાં કડાં, હાથની ચૂડલી, નાકનો કાંટો કે ઘરેણું તથા કાનના ટાઈકને કોષક પ્રકારના લટકણિયાં વગરની જોવા નહીં મળે. જેમ જેમ આર્થિક સ્થિતિ સુધરે તેમ તેમ ઘરેણાં વસાવે. અને જેની પાસે વિશેષ ઘરેણાં તેમ તે પોતાને વિશેષ સુખી માને.

કુમારીકાઓ પણ નાની મોટી મનૂરી કરતા જે કંઈ રોકડ ખચાવે તેનાં ધરેણાં કરાવે અને લગ્ન પછી સાથે લઈ જાય.

નાની નાની આદિવાસી બાળાઓ પણ ધરેણાં વગર ખાલી ના હોય. તેના નાનકડા કાંડામાં પણ કડાં હોય અને પગમાં કડાં હોય. સમય પાકતાં નાક, કાન વીંધાવે. કંઈ ન હોય તો છેવટે લીમડાની સળીથી તારની વાળી રાખે પણ ધરેણાં વગર અંગ અડવાં ન રાખે.

કિશોરાવસ્થા શરૂ થતાં લાલ, પીળા, કાળા લીલા રંગના પારાની યા કાડિયા મોતીની, નાના ગાળાની પણ અનેક સેરોવાળી માળા પહેરવા માંડે. કાંડે રૂપાના નકશીદાર કડાં કે બાહોટિયાં પહેરે. ગળામાં હાંસડી કે ટાંગલી પહેરે. હાથપગનાં અંગળાં તો વીંટી અને વેદલાથી લરી દે.

માથામાં માંદીનું બોર અથવા બોરિયું, કાનમાં લળકતા લોળિયાં કે મુડદ, અંગોડામાં માંદીનું ફૂલ. આમ માથાથી તો પગ સુધીનું કાંઈ અંગ એવું નથી કે જેને માટે કાંઈ ધરેણું ન હોય.

આ આદિવાસી કુમારીકાઓ અને મહિલાઓ એના સહજ અને સ્વાભાવિક રૂપમાં હોળી, ગોળ ગધેડા કે ભગોરિયા જેવા સસ્તીભર્યા તહેવારોમાં લગ્ન યા નૃત્ય પ્રસંગોમાં યા હાટના સમયે જોવા મળે આ સમયે તેમનાં રૂપની સાથે તેમનાં વસ્ત્રોના રંગો અને તેમના અલંકારોના શબ્દગારનો તાલ મળે.

જુદા જુદા આદિવાસીઓનાં ધરેણીનાં પ્રકાર એક બીજીથી થોડા થોડા જુદા જોવા મળે છે. પંચમહાલના બીલોમાં મહદ્ અંશે કથીર અને

રૂપાનાં ધરેણાં જોવા મળે છે. જ્યારે સુરત જિલ્લાના અંદરના ભાગોમાં પટથરના મણકાની માળાઓ વિશેષ નજરે પડે છે. છોટાઉદેપુરના રાઠ વિસ્તારમાં ગરીબીના કારણે ચૂડલીઓ પણ લાખને બદલે નાજિયેરની કાચલીની જોવા મળે છે. આ ચૂડલીઓ ઉપર ચળકતા રંગીન પતરાની ચીપ મઢાવી સુંદરતા અને કળાનો ઓપ અર્પીતી નજરે પડે છે.

આ ધરેણાંને તેઓ જીવની જેમ સામવી રાખે છે. ફાજલ સમયમાં વધારાનાં ધરેણાં માળિયામાં સંધરે. સંજોગોવસાત માટલામાં મૂકી ઘાસમાં સંતાડી રાખે અને તે ઉપર ચાંપતી નજર રાખે.

જુદા જુદા આદિવાસીના ધરેણાંના જેમ પ્રકાર જુદા તેમ તે પાછળની રીત રસમો પણ જુદી અને રસપ્રદ. કેટલાંક ધરેણાં તો પ્રેમના પ્રતિક ગણાય. ઓરિસ્સામાં વસતી ઠાઠ જાતિમાં અપરણિત યુવાન જેટલી યુવતીઓને પોતે મનથી ચાહતો હોય ત્યાં તેને ચાહી હોય તેટલી સંખ્યાની લાલ પારાની મોરો પહેરે. વિધીસરના લગ્ન થયેથી પોતાની પત્નીને આ માળાઓ અર્પણ કરે અને તે અન્ય ત્રણેનો પોતાનો પ્રેમ પોતાની પત્ની તરફ વાળે. અને પત્ની પણ આ માળા સહર્ષ સ્વીકારી પોતે પહેરવાની ધારણ કરે. ચૂડલા અને કંકણ વગેરે તો લગભગ તો સર્વ સ્થળે સૌભાગ્યના ચિન્હ તરીકે મનાય છે. પતિ ગુજરી જતાં તે પછાડીને લાંબી નાખે તથા અન્ય ધરેણાં ઉતારી નાખે. શોક દરમિયાન કંઈ જ ધરેણું ન પહેરે. છોટાઉદેપુર બાજુ આવી સ્ત્રીના પગમાં કંઈ જ ધરેણું હોતું નથી. અને તે પરથી તે પરખાઈ આવે છે. શોક ઊતર્યા પછી ધરધરણું કે પુનઃ લગ્ન કરતાં તે ફરી ધરેણું પાસેથી કરે.

આ ધરેણાં તે કંઈ માત્ર સૌંદર્યવૃદ્ધિ કે શરીરશણગાર માટે નથી, કે તેના વ્યક્તિત્વને પ્રદર્શિત કરવા, સામાજિક મોભો જાળવવા કે માત્ર તેના મનોભાવને પ્રકુલિત રાખવામાં જ લાગ

જાળવ્યો છે એમ નથી. તેને તો સંકટના સાથ સાથી તરીકે અમૂલ્ય લાગ જાળવ્યો છે. અણધારી આર્થિક મુશ્કેલીમાં તેને ગીરો મૂકી વા વેચીને તેઓ આકૃત ટાળતાં આવ્યાં છે.

સૌથી વિશેષ તો એ છે કે અમાનક હુમલા દરમિયાન આ સ્ત્રીઓ હુમલાખોરો પર ત્રાટકી પોતાના હાથના વજનદાર ધરેણાંથી માથા ફેડી લોડીલુહાણ કર્યાના કિસ્સા જોવામાં આવ્યા છે. આમ આત્મ-રક્ષણથી પણ તે આદિવાસી નારીવૃંદને મદદરૂપ નિવડેલ છે.

આદિવાસી બહેનોનાં ધરેણાં એ તો તેની સંસ્કૃતિનું સાહિત્ય છે અને ઇતિહાસનું અવશેષ છે. એ તેના શરીરનો શણગાર છે. તથા સૌભાગ્યનું ચિન્હ છે. તેની પ્રતિષ્ઠાનું પ્રતિક છે. સંકટનું સાથી છે, ધરેણાંના શોખે આ નારીઓને પોતાનું વ્યક્તિત્વ વ્યક્ત કરવાની અમૂલ્ય તક આપી તેમના નંદનવનમાં જીવનને દિલોલ કરતું કયું છે.

[ઓલ ઇન્ડિયા રેડિયો વડે દરાના સૌજન્યથી]

*

સત્યદર્શન

મહમસ્ત આલે શિર માટલી ધરી,
જતી હતી યૌવનમત્ત સુંદરી
ત્યાં આંતરી અંતર કહાન શાખની,
રસિક કે' નેહલયાં યુવાનની
નિશાનમાં કંકરી એક વાગતાં,
તૂટે ઘડો, નીરની ધાર છટતાં,
ગીરો લીંબતાં કમનીય કાયની
સ્ફુરત નિતાંત સ્વરૂપ દેશની ?
થાકી વિમાસુ', મનમાં ફરી ફરી,
'તુજ પામવા સત્યસ્વરૂપ આખરી
એકાગ્રતાની બસ એક કાંકરી.'

પ્રા. મનસુખલાલ સાવલિયા

*

અલખેલી પાટણુનગરી.

ત્યાં જૈતસિંહ પરમાર અને સજની રહે. વિધાતાને ય મૃત્યાં થાય એવી જીગલખાંધી. તન જીદાં પણ મન એક.

વિધિએ પ્રીત સર્જીને જોડાજોડ વિયોગની છાયા પથ્થુ. નયીં કંકુમાંધી ઘડી હોય એવી સજનીને પાટણુમાં એકાદી મૂકીને જૈતસિંહ રાજસ્થાનમાં નોકરીએ (કે પછી ચાકરીએ) ગયો.

દર્દ નહિ તો દિલ નહિ. વિરહવ્યથામાં જૂરાતાં બે દિલ મન મારીને દિન વિતાવે છે.

—ને વસંતનો સોહાગ ખીલી જઈયો ! સૌરભરંતા માદક પરિમલે દિલમાં કંઠની કંઠ હલચલ મચાવી દીધી !

સખીઓએ સજનીને ફાગ ખેલવા વિનવી.

આહીંથી આ નિર્તાત સુંદર વિરહનું કવન—લોકસાહિત્યનું મોંઘું નજરાણું—શરૂ થાય છે. એનો એકેએક શબ્દ પાણીદાર મૂલ્યવાન મોતી જેવો છે. રસદર્શન કરાવતાં કદાચ એનો આત્મા પીંખાઈ જશે. એટલે લોકકવિની કંઠારેલ આ કૃતિ જેમની તેમ મૂકી દીધી છે.

૧. ફાગજી આયો હે સખી, વસિયલ અંગ દહંત,
મેરા પિવ પરદેશમેં કૈસે ખેલું ખસંત !
૨. આલી ગુમાન છાંડકે, ભાઠ કર જેલો ફાગ,
કલ પછતે હો બહાવરી, ફીર નહિ અૈસા ફાગ.
૩. પિવ બિન જો રંગ ડારીએ, લાજત બનકે કાગ,
મેં સોહાગન શ્યામકી, કયેં નહિ લાજત ફાગ ?
૪. પાટણુ રંગમેં રૂખ ગયા, તું ચહાં બેઠી રોઈ,
પ્રીત ફીની સો નિલાધએ, આન દેખી મત મોહી.
૫. પ્રીત પિયુસે હો ગઈ, અબ નહિ આનસે હોય,
આનહીસે જો પ્રીત કરે, વો નહિ પ્રીતફી હોય.
૬. તેરા પિવ પરદેશમેં, ખેલે આનસુ ફાગ,
તું ચહાં રોવત બહાવરી, ચહ તેરા બડલાગ.
૭. મેરા પિયા મુજમેં ખસે, વો નહિ મુજસે દર,
કઠોર બેન ન મોલીએ, સજની લાઈ હો કર.
૮. લગન પિયુસે લગાઈ હૈ, બીડ બ પિયુ કે દેશ,
ચહાં કયો કાલી બહાવરી, રોવત કિન્હા કલેશ.
૯. બિરહા-વિશ તનમેં લગા, છીનછીન છીજંત શરીર,
જૈત, તુમારે દરશ બિન, લગા કલેજે તીર.
૧૦. પિયરા, પત મેરી રખો. મેં આઈ તુમ પાસ,
અબ ચહાં રહા ન જાવહી, લગી પ્રેમકી ફાંસ.
૧૧. મોરે પિયા મત રોઈયો, લાજત પ્રીતફી રીત,
પ્રીત જીગ જીગ ઝગમગે, વો નહિ ફીજે આનત્ય.

૧૨. અખ તો આશિષ દીજીએ, હો રહી મુજકો દેર,
આન મિલ હો ઉસ દેશમેં, ખાલમ તને ન મહેર.
૧૩. સ્વામી તું સુખન હો, મોરે તુમ લગવંત
તુમ ખીન એ લવાટવી, કળહુ ન આવત અંત.
૧૪. મુરધર મરઘટ દીસંતા, ચલહો પિયાકે દેશ,
અખ વો પાટણ ના રહા, જલ ગયો જોખનવેશ.
૧૫. પાટણ પ્રીત બિલાઈયા, બઠ ગયો કાગ બસંત,
અખ તો પિયાકે દરશ બિન, વસિયલ અંગ દહંત
૧૬. કાગણુ તુ વેરી લયો, કિન્હ પિયાકો ગ્રાસ,
અખ હરી ઐસા કીજીએ, આવે ના કાગણુ માસ.
૧૭. સજના તિહારે દરશ બિના, કેસે જીવત પરમ.ર,
જગમેં એકલ જૈતકો, છાંડ ચલી મઝદાર.
૧૮. તુમ બિન મેરી કૌન ગત ? સુન હો પિયા ચિત્ત લાય,
હો નૈનાં નહિયા બહે, હિયરા મીટે ન હાય.
૧૯. રોવત દિન મોરે ખીતે, બિલખત ખીતે ન રેન
સજની તિહારી યાદમેં, બહત રહે દો નૈન.
૨૦. બિકલ નૈન માને નહિ, કેસે રહુ સમજાય,
પિયા તિહારે દરશબિન, અસુવામેં જંપલાય,
૨૧. સજના સુખમેં સો ગઈ, જગત હુવે પરમાર,
પિવ બિરહા પરદેશ ગઈ, પ્રીત કીન્હી બલિહાર.
૨૨. પાતી લખી પ્રયાણકી, અખ તો છુલાવા લેજ;
બાણસૈયા તનમેં બસી, પિયા ખીન સૂની સેજ.
૨૩. નેહ લગાયે નિહુર લયે, બિછરે કહાં પરમાર,
અવધૂત હૃદય તુમ ન લહે, યહા બિરહા બિખધાર.
૨૪. કાગ રંગમેં રાંચકે, ડૂબત કયો મઝધાર ?
બેરન ઉબરન આયગા, નૈના જોલો પરમાર.
૨૫. સજની ! વો સુખ અકથ હય, હરિસે મિલે દો નૈન,
સુધ ન રહે શરીરકી, લોર બયો કહા રેન.
૨૬. તેરી સૂરતકો દેખને લટકે તીરથ અનેક,
કહાં અવધ કહાં દારિકા, ખીજ, ગોકુલ અહુ એક.
૨૭. રજપૂતા વો સૂરતકો, નૈના ભરભાર દેખ,
વો સજના સનમુખ ખડી, પ્રીત પૂરવકી પેખ.
૨૮. મેરા પિયુ અવધૂત લયે, સજની મંગલ ગાવ,
મૃગજલ માયા છાંડકે, હરિસે પ્રીત તગાવ.
૨૯. સજના સંત સમાગમા, સુર દુરલભ સુખ દેન,
અખ તો હરિ કે દરશ બિન, બિકલ લયે દો નૈન.

સુગંધા આજે ઘરનું કામકાજ આટોપી કંઈક વાંચી રહી હતી. ત્યાં ઘડિયાળના ઝડપથી આગળ વધી રહેલા કાંટાએ તેને રોકી. કે ટૅલિફોનની ઘંટડીએ તેને ઉઠાડી કે બાજુમાં રહેલી પેલી નાની શેલાએ હાક મારી કે પછી તેની પોતાની વહાલી દીકરી સપના યાદ આવી ગઈ...! તે તો રામ 'જાણે! પણ તે સફાળી ઊઠી. અને પોતાનું કામ જાણે યંત્રવત કરવા લાગી.

સુગંધા આ દુનિયામાં રહેવા છતાંય જાણે નિર્જીવ બની જીવતી હતી, સંસારના અનેક આકર્ષક દ્રવ્યો અને રંગરાગ જોવા છતાં તે અલિપ્ત અને અનાસક્ત બની જતી હતી. તેના ઘરમાં આનંદમય (હું ફાળું) વાતાવરણ હોવા છતાં તે ઉદાસીન હતી. સ્નેહમયી હોવા છતાં ધનધોર છત્રાણેલાં કાળા ઘટાટોપ વાદળામાંની જાણે તે એક વિપાદમયી વાદળી હોય તેવી જણાતી હતી.

દિનપ્રતિદિન અતંમુખી બનતી સુગંધા તુલસી, મીરાં, અને સૂરદાસના એ પ્રાણુસખા શ્યામચુંદરની પ્રિયતમા રાધા બનીને તેના રંગમાં જ રંગાઈ રહી હતી. કલાકો સુધી તે શ્રી કૃષ્ણના સ્મરણમાં ધ્યાન બની જતી. અને આબુબાબુમાં શું ચાલી રહ્યું છે તેનું ભાન પણ ભૂલી જતી.

તે ફરી પાછું પુસ્તક હાથમાં લઈ વાંચવા લાગી અને વાંચતા વાંચતા જ એ તેના આરાધ્ય દેવતા ધ્યાનમાં લીન બની ગઈ. થોડીવાર પછી તેને કોઈ જગાડતું હતું. 'સુગંધાએન, સુગંધાએન ! ધ્યાનમાંથી જગો, ઊઠો તમને ખાસ વાત કરવાની છે! તેની ભાભી અદ્વપના પોતાની નણંદને સમાધિમાંથી જગાડી રહી હતી. પણ સુગંધાનું ચિત્ત તો રાધાપતિ શ્રી કૃષ્ણમાં જ તલ્લીન હતું. તેણે ધ્યાનસ્થદશામાં જ ઉત્તર આપ્યો. 'મને પ્રમુધ્યાનમાંથી કોઈ ન જગાડો મારે કોઈ વાત નથી સાંભળવી.'

“અરે એન, જુઓ તો ખરાં! તમારી સપના આ ફક્ત બે દિવસના તાવમાં જ ખવાસ થઈ ગઈ! છેલ્લું વેલ્લું તો તેનું મોં જોઈ લો! પછી તો જોના ચાલશે તો પણ નહીં મળે! છેલ્લીવાર તેને એક બચી ભરી લો. કેટલી ડહાપણવાળી અગિયાર વર્ષની પણ જાણે એકપીસ વર્ષની છોકરી! તોફાની પશુ ડાહી ને સલૂણી એ દીકરીના એકવાર તો દર્શન કરી લો બેન” અદ્વપના તેને સમજાવી રહી હતી.

“ભાભી! તમે મને પ્રભુધ્યાનમાંથી ખલેલ કરીને નાહકના પાપ શું કામ વહોરો છો? શરીર તો ક્ષણભંગુર છે, સપનાનું પણ તેમજ થયું! મને હવે કશામાં રસ નથી. હર્ષ શોક નથી. હું ધ્યાનમાં છું, મને બોલાવતાં નહીં.” ધ્યાનાવસ્થામાં પ્રભુચરણોની નમી નમીને તે વંદના કરી રહી હતી. સુખસાગરમાંથી અમૃતપાન કરતાં તેને તૃપ્તિ થતી નહોતી. તેના અંતરાત્માને આ માયાવી સ્વાર્થમય સંસારમાં શું પાછું અભિમુખ થવું નહોતું ગમતું? ના, તો પણ એક પલમાત્ર તેને તેની સપનાની સ્મૃતિ ધ્યાનમાંથી ડોલાવી ગઈ. કહો હયમચાવી ગઈ!!! સપના તોફાની છતાં કેટલી સુમધુર છોકરી હતી! તેના અભ્યાસ માટે પોતે તેને ટોકતી ત્યારે તે કેવી રીતે તેને પજવતી છાનુંમાનું ઘરલેસન કરી લઈને કેવી પોતાની માને ખનાવતી! માંદી માની સેવા કેટલા રાગથી તે કરતી! ચતૂર, ચંચળ તોફાની છતાં કેટલી લાગણીશીલ! આ બધાં સ્મરણો ચલચિત્ર માફક સુગંધાની દૃષ્ટિમાં રમી રહ્યાં.

સપનાના શયને સગાંસ્નેહીઓ દૂર સુદૂર જંગલ તરફ લઈ જવાનાં હતાં. સહુની ઈચ્છા હતી કે ગાઢ જંગલમાં બદામના ઝાડ નીચે જ સદાને માટે સપનાનું શયન રાખવું. સુગંધાએ પોતાની આંખો ખોલીને જોયું તો અદ્વપના ચોધાર આંસુથી રડીને કહી રહી હતી. ‘એન, તમને આવી વહાલસોથી દીકરીની માયા પણ ન લાગી! આવી દીકરી તો દેવોને

પણ દુર્લભ ! છેલ્લી એકવાર તો નીરખી લેવી હતી !

સુગંધા હવે પુરેપુરી જાગૃતાવસ્થામાં આવી ગઈ હતી. સપનાની સ્મૃતિ તેના દેહ, મન અને આત્માને સંવેદના જગાડવા લાગી શબને લઈને જગલ ભણી ચાલ્યા જતા ડાહ્યોની પાછળ તે દોડી પણ ડાહ્યોને આંખી થકતી નહોતી દોડતાં દોડતાં તેના પગમાં કાંટા ને કાંકરા વાગતા હતા તે કોઈ એક પાગલની જેમ દોડતી હતી ભાવતી હતી. “ઊભા રહો, ઊભા રહો, મારે સપનાને જોવી છે તેના ગાલ પર એક બરથી ભરવી છે મારે માટે જરાક તો થોભો, જરાક તો થોભો.” પણ કોઈ તેના આ આત્મચોકારને સૂણતું નહોતું. જાણે બધા નિષ્કુર ન બની ગયા હોય !! સતત પેલી ધ્યાનસ્થદશામાં બેઠેલી સુગંધા જેમ જ રેતો બે ત્રણ ગાઉ તે દોડી હશે અને છેલ્લે જ્યારે કોઈએ તેમને ન સાંભળી, ત્યારે હારેલી, થાકેલી અને આંસુભરેલી આંખોએ તે માર્ગમાં જ ફસડાઈ પડી ! અભાનપણે થોભી. ‘શુ પ્રભુ, તમે પણ આત્મનાદ નથી સાંભળતા ? બધાની જેમ તમે પણ લાગણી શૂન્ય જ ? તમારી સાથે સ્નેહ ક્યાં તેનો આ...જ

બહો ? ‘વણુ અરે, અરે ત્યા આ શુ.. ? એક જ ક્ષણમાં સપના પોતાની માની સમક્ષ ખસી થઈ ગઈ હતી કહેતી હતી ‘મા, ઊઠો ! હું તમને મળવા જ આવતી હતી મા તમે રડો નહીં હું જીવું છું હું જીવું છું. મા, તમારે માટે !’

‘સાચે જ બેટા !’ સુગંધાથી બોલાઈ જવાયું

મા દીકરી એકબીજાને આલિંગન આપીને પ્રેમાશ્રુ વહાવી રહ્યાં હતાં. કરુણા અને આનંદનો સમીક્ષિત રુદનનો ઘેરો અવાજ વાતાવરણને જાણે આંસુવડે ભીજવી રહ્યો હતો. પુલકિત કરી રહ્યો હતો.

‘સુગંધી, સુગંધી તું રડે છે ? તને ખરાબ સપનું તો નથી આ-શુ’ને ?’ તેનો પતિ તેને જગાડી રહ્યો હતો.

સુગંધા સપનામાંથી જાગી ત્યારે ખરેખર તેના ગોરા ગાલ ઉપરથી અશ્રુબિંદુઓ સરી રહ્યાં હતા જાણે કે કૃષ્ણ તેની સાથે કરેલાં એલના છટકાવડે કે તેની અચલ શબ્દાવડે કે તેના કૃષ્ણ પ્રત્યેના સ્નેહની અવધિના પ્રતીકરૂપે ? તે તો માત્ર કૃષ્ણ કે તેની સુગંધા જ જાણે”

#

જીવી જાણું

ભાઈ, બહુ ગાયાં ગાણું રે,
શબદ અવ જીવી જાણું રે.
શબદ કેરા સુરથી નીપજે
તાણું વાણું રે;
એ જ જીવનને જીવન કહીએ,
જાય વણાણા રે.
શબદ અવ જીવી જાણું રે.
સૂર, શબદ ને સુરત કેરાં
ભજન ભાણું રે;
અમૃત કેરો સ્વાદ દિયે જો
હોય જમાણું રે.
શબદ અવ જીવી જાણું રે

ભજનને ભાષ, ભેટુ કહીએ,
સાથ સિધાણું રે,
હાકલ દઇ હોકારતા પાડે
પડનાં થાણા રે.
શબદ અવ જીવી જાણું રે.
દાસ સરોદને ભજન ફળિયાં,
વાયા વાણું રે,
મનમોહનની સૂરત કેરા
તેજ કળાણું રે.
શબદ અવ જીવી જાણું રે
(શ્રી ‘સરોદ’ના આગામી ભજન સંગ્રહ ‘સુરતા’માંથી)

કાંતિની વૈજ્ઞાનિક પ્રક્રિયા

આ. રજનીશંકર સાથેની એક મુલાકાત

[શ્રી વાસુદેવ મહેતા - અમાદાવાદ સાથેની
આ. શ્રી. રજનીશંકરની મુલાકાત.]

રજૂ : ઇન્દ્રબલ

ભારતમાં સંપૂર્ણ કાંતિની સંભાવના છે.

પ્રશ્ન : સમાજમાં લાંબા સમયથી જે અસં-
તોષની ભાવના વ્યાપી છે. અને આને જે પ્રકારનું
વાતાવરણ પેદા થયું છે તે જોતાં એક પ્રકારની નિશ્ચિત
ધારણા બંધાય છે કે ભારતમાં હવે સંપૂર્ણ કાંતિની
શક્યતા ઊભી થઈ છે. આ બાબતમાં તમારું શું
મતવ્ય છે ?

જવાબ : ભારતનું ત્રણ - ચાર હજાર વરસ
જૂનું સામાજિક માળખું કાંતિ વિરોધી છે. આપણા
જેટલા કાંતિ વિરોધી સમાજ કદાચ દુનિયામાં કેદ
નથી. આપણા સમાજે કદિ કાંઈ કાંતિ કરી નથી.
પણ આ જૂના સમાજની અંદર વસતો માનવ-
આત્મા કાંતિના પક્ષમાં હોય તેવું દેખાય છે. હજારો
વરસની જઠડને તેની પ્રતિક્રિયા પણ અંદર ઘટ થતી
થઈ છે. એનો ઉપયોગ કરવામાં આવે તો કદાચ
ભારતમાં કાંતિ શક્ય અને. મારા મત પ્રમાણે હજી
સુધી દુનિયામાં કયાંય સારી કાંતિ થઈ નથી.

ત્રણ-ચાર હજાર વરસની લાંબી પ્રતિક્રિયાને
વિરોધ પણ સંભવ છે. જૂના માળખાની પીડા
અને દુઃખ અંદર ધૂંધાચેલ પડેલ છે. જવાળામુખી
નિલકુલ સામે જ દેખાય છે. ઉપરથી બધું ચાંત છે.
પણ અંદર એક તીવ્ર અચાંતિ અને વધતો જતો
વિરોધ પણ છે. આ પૂરાતન જવાળામુખી ફાટતાં
મોટા વિરોધ થવા સંભવ છે. આપણે કદિ કાંતિ
કરી નથી એ કારણે સંભાવના વિશેષ છે. ભારતમાં
જ્યારે કાંતિ થશે ત્યારે તે સંપૂર્ણ કાંતિ થશે. આપણે
એકવાર જૂનાથી સંપૂર્ણ છૂટકારો મેળવી લઈશું.

x x x

જૂનું માળખું કાંતિની વાત કરે છે.

પ્રશ્ન : જૂનું માળખું પોતાને સુધારવાનો
પ્રયત્ન પણ કરશે જ ને ?

જવાબ : જૂની વ્યવસ્થા પોતાની સલામતી
માટે બધા જ પ્રયત્નો કરશે. તેનો સુધારાનો કે પરિ-
વર્તનનો પ્રયત્ન પણ પોતાના આખરી બચાવ માટે
જ કરે છે. પ્રથમ એ પોતાની મૂળ વ્યવસ્થા સલા-
મત રાખવા બધા જ પ્રયત્નો કરી છૂટે છે. એમાં
નિષ્ફળતા મળતાં તે પોતે જ કાંતિ અને પરિવર્તનની
ભાષા બોલવા માંડે છે. જે તદ્દન જૂઠી હોય છે.
આપણે જેની સામે લડવા માંગતા હતા તે પોતે જ
સમાજવાદ અને સમાનતા લાવવા તોવાર થયેલ
જણાતાં કાંતિ દીધી પડી જાય છે. આ પ્રકારના
પ્રયત્નથી કાંતિને ધક્કા પહોંચે છે જૂનો સમાજ
પોતાનો બચાવ કાંતિની ભાષા વડે કરે છે. તે સમા-
જવાદ, કાંતિ અને નવ મૂલ્યોની વાતો કરે છે. બચવા
માટે પોતાનામાં થોડો ઘણો સુધારો અને પરિવર્તન
પણ કરે છે. આ બધી વાતો જૂના મકાનને પડી
જતું બચાવવા માટેના સમારકામ અને રંગ રોગાનથી
વિશેષ હોતું નથી.

આપણો સમાજ અગાઉ આવું કરતો જ
આવ્યો છે. યુરોપે એક વૈચારિક કાંતિ આપણા
મુલકને આપી. શંકરાચાર્યે બુદ્ધની બધી જ વાતો
સ્વીકારી એને જૂના માળખામાં ગોઠવી મૂકી દીધી.
અને હિંદુ ધર્મ બનાવી દીધો. પરિણામે બુદ્ધની
કાંતિ ખતમ ગઈ ગઈ. શંકરે તરકાબપૂર્વક બુદ્ધને
જડમૂળમાંથી ઊખેડી નાખી કહ્યું કે આ બધું જ
આપણા વેદાંતમાં છે. શંકરે સંપૂર્ણ બૌદ્ધ વિચાર
વેદાંતમાં પરાણે આરોપિત કરી દીધો. જે વિચાર
વેદાંતમાં કદિ પણ નહોતો એવી બધી જ વાતો થોડી
શોધીને શંકરે બતાવ્યું કે આ બધું આપણા વેદાં-
તમાં છે. શંકરના આ પ્રકારના પ્રયત્નથી આપણે

ક્રાંતિથી બચી ગયા. આપણે જુદાં જુદાં રીતે મુશ્કેલી ઉભાડી ફેંકી દીધી કે જે મુલકમાં જુદા જેવી વ્યક્તિ પેદા થઈ ત્યાં એમના મંદિરોમાં પણ એમનો પૂજારી ન રહ્યો.

ક્રાંતિને ખતમ કરવા આપણે આ પ્રમાણના સમન્વય અને સુચારુઓની રીત અપનાવ કરીએ છીએ. ભારતીય માનસ આ પ્રમાણે જ કરવું આવ્યું છે. આપણે દરેક પ્રસંગે કહેવાના જ કે ભારતીય સંસ્કૃતિ ઉદાર અને ક્રાંતિકારી છે, આપણી સંસ્કૃતિમાં સમાજવાદ છે, સામ્યવાદ છે. છેલ્લે ગાંધીજીએ, નિનો-બાજીએ અને શ્રી અરવિંદે પણ આ પ્રમાણે જ પ્રવર્તે. ક્યાં છે જગતમાં જરાક પણ નવીન વાત આવતાં આપણે તુરત જ વેદો અને પુરાણોમાંથી પ્રમાણ રજૂ કરવાના જ. પછી એ નવીન પ્રસંગ એરોપ્લેનની શોધનો હોય કે ચંદ્ર ઉપરના આરો-હરણનો હોય. આપણે કહીશું કે આ બધું તો આપણા વેદોમાં છે. આપણા ઋષિ-મુનિઓ સૌ પ્રથમ ચંદ્ર ઉપર જઈ આવ્યા હતા.

આપણે બે વસ્તુઓથી સાવચેત રહેવું જરૂરી છે. એક જૂની વ્યવસ્થા અને માળખું તોડવું છે. બીજું જૂનું માળખું જ્યારે પોતાની સલામતી માટે ક્રાંતિની ભાષા વાપરવા લાગે ત્યારે એનાથી સજાગ રહેવાનું છે.

આમ છતાં આશા બંધાય છે. તથ્યસૌ વરસ પહેલાં આરજો દેશ બંધ મુકે હતો જગત સાથે આપણે સંબંધમાં ન હતા. ખીજ સાથે સરખામણીનો અવકાશ નહોતો. જગતની નવીન ઘટનાથી અસિપ્ત રહી શકતા હતા. જગત સાથે સંબંધમાં આવવાને કારણે તેમાં થઈ પરિવર્તનો ભવિષ્યમાં ભારતીય પ્રતિકાને રૂપરૂપ થવા લાગશે. ક્રાંતિની મોટી આશા જાહેરના પ્રવાહોથી વિશેષ બંધાય છે ખીજ દેશો અને આપણા વચ્ચે વિકાસનું અંતર વધી જાય છે જેટલું અંતર આપણા અને આદિવાસી વચ્ચે છે. આ વખતે આપણે ચૂકી ગયા તો આપણી સમાજ વ્યવસ્થા કદાચ માણસ બનવાનું પણ ચૂકી જશે.

સમાજ અને તેની પ્રતિક્રિયા

પ્રશ્ન :- શું નકસલવાદીઓની ક્રાંતિની રિયા સાચી છે ?

જવાબ :- ના, હું એમ શનતો નથી. નકસ-લાઈઝ ફક્ત એક રીએક્શન છે. રેવોલ્યુશન નથી. પ્રતિક્રિયા એ એક પ્રકારનો ક્રોધ છે. એ કોઈ આંધળો બની અતીમવાદી બન્યો છે. ક્રોધમાં રિવેક હોતો નથી કે શું કરવાનું છે અને શું છોડવાનું છે. આંધળો કોઈ પણ અતરનાક છે, જેટલો આંધળો કન્ફર્મિસ્ટ અને આંધળો ક્રાંતિકારી અતરનાક સાબિત થાય છે.

નકસલવાદ એ ક્રોધ ફિલોસોફી નથી. ફક્ત તીવ્ર પ્રતિક્રિયા છે. જે સ્વાભાવિક છે. એના જન્મ માટે જવાબદાર જડ સમાજ છે તેથી હું નકસ-વાદની નિંદા કરવા કરતાં એના મારેના જવાબદાર જડ સમાજની નિંદા કરવી યોગ્ય ગણું છું. જોકે આ પ્રકારની પ્રવૃત્તિ શુભ નથી. આપણે તેને ક્રાંતિ કે ખિલાફત માનીને ચાલીશું તો તુરંતજનકારક નીવડશે.

જડ સમાજ અને તેની પ્રતિક્રિયા એ બંને ચીજો જૂદી નથી. એક જ છે સમાજની જડતા વધતાં તેનો જ એક હિસ્સો એનાથી વિરુદ્ધ આચરણ અપનાવ કરે છે. પ્રતિક્રિયા એ એક પ્રકારનું શિર્ષાસન છે સમાજ જ્યાં હોય છે તેનાથી એ ઉલટું બનવા કોશિશ કરે છે પ્રતિક્રિયામાં ક્રોધ જોડો સંસ્પર્શ હોતો નથી. તે પણ સમાજની સપાટીથી અલગ જડ સમાજને અતિક્રમી શકે નહિ.

નકસલવાદ એ ફક્ત સિમ્પ્ટોમિક છે. સિમ્પ્ટમ-ચિન્હ છે. ખિમારી સો ડિગ્રીએ પહોંચી ગયાની સૂચના માત્ર છે. સામાજિક વ્યવસ્થા અને તેની પ્રતિક્રિયા એ બંને એક જ ચિકાની બે બાજુઓ છે, સાચી ક્રાંતિ માટે માળખું અને પ્રતિક્રિયા બંને વિદાય કરવા જોઈએ.

ઉપરથી જોતાં નકસલાઈઝ આપણને જૂની સમાજ વ્યવસ્થાના દુરમન દેખાય છે. પણ તેઓ એ જ સમાજના ઘટક છે. તેઓ સમાજની જ પેદાશ

છે. સમાજે ગાળ આપી તો એણે ખમણી ગાળ આપી છે. તેમનું મન એ સમાજ સાથે જ જોડા-એલું છે. સમાજ બદલ્યા વગર એ વિદાય થવાના નથી. એ માટે ક્રાંતિને એક વ્યવસ્થા, એક સીસ્ટમ અને એક આદરણીય સર્જનાત્મક સ્થાન આપવું પડશે. ક્રાંતિ માટે તાર્કિક મૂળ તત્ત્વની વાત કરવી પડશે. જો આપણે ક્રાંતિ નહીં કરીએ તો આ પ્રકારની પ્રતિક્રિયા આવવાની જ.

ક્રાંતિને સ્થાને નકસલાઈઝ એ વિલ્પ નથી. તે જરાય સુખદ નથી. નકસલાઈઝમાં સુધારો કરવાથી નહિ પણ સમાજમાં આમૂલ પરિવર્તન કરવાથી જૂની વ્યવસ્થા અને તેની પ્રતિક્રિયા ખતમ થશે. એ બંને સંક્રમિત છે. આ પ્રવૃત્તિ એ માત્ર સમાજ સડી ગયાની સૂચના છે. આપણે કામ સૂચના સાથે નહિ પણ સડા સાથે કરવાનું છે. આપણે સ્વેચ્છાથી જૂનાને વિદાય આપીશું તો ક્રાંતિ આવશે. પણ જો આપણે ન બદલવાની હક પકડી રાખીશું તો આ પ્રકારની વિચારહીન પ્રતિક્રિયા આવશે. આ પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓ એ થોટલેસ રિએક્શન છે.

તાવનો હેતુ રોગની ખબર આપવાનો છે

પ્રશ્ન :- એ વિચારહીન પ્રતિક્રિયા તો છે પણ ઈટ ઇઝ એ પરપઝ. જો સમાજનું માનસ બદલાયું તો એ ક્રાંતિ છે. તેમનો પરપઝ છે ક્રાંતિને એક્સ-ટ્રીમ કરી પ્રચલિત મૂલ્યોને ચેલેન્જ કરવાનો. તે પોતાના જૂનાં મૂલ્યો બદલે છે અને ચેલેન્જ કરે છે.

જવાબ :- એ પરપઝ-હેતુ માત્ર ખબર આપવાનો છે. શરીરના રોગ વખતે ૧૦૪ ડિગ્રી તાવ અંદરના રોગની ખબર માત્ર છે. એનો હેતુ ખબર કરવાનો છે. રોગ મટશે તો તાવ જશે. મિક્ટિસકે કામ રોગ ઉપર કરવાનું છે તાવ ઉપર નહિ. નકસલાઈઝ ફક્ત તાવ છે-સૂચના છે. હવે બિમારો જલ્દી દૂર કરો ફક્ત એટલો હેતુ છે. બિમારી દૂર થતાં હેતુ પણ પૂરો થશે. તાવ બિમારીનો વિરોધી-દુશ્મન નથી. તે બિમારીનો જ

એક ભાગ છે. બિમારીથી મુક્ત થઈ તાવને પકડી રાખવાનો નથી. હેતુ એ નથી કે આપણે જૂની વ્યવસ્થાને છોડીને નકસલાઈઝ જેવી મૂર્ખતાને પકડી લેવી. તે વિકલ્પ નથી. નકસલાઈઝ જૂના સમાજનો જ હિસ્સો છે જે અકબાઈ ગયેલ છે અને કોઈથી વ્યાકુળ થયેલ છે. અને સમાજ જે કરે છે તેનાથી ઉલટું કરી રહ્યો છે. પશ્ચિમમાં જેમ બિટલ્સ છે. ખીટનીક છે, તેઓ પણ ત્યાંના જૂના સમાજના ઘટક છે. તેઓ ત્યાંના જૂના સમાજની વિરુદ્ધમાં જમ ઉઘાડા થઈ ગયા છે. કપડાં પહેરાવવાના અતિઆગ્રહની એ પ્રતિક્રિયા છે. કપડાંનો અતિ-આગ્રહ કરનાર અને કપડાંનો અનાદર કરનાર એ બંનેની મનોદશામાં ફેર નથી. ખતે દષ્ટિ કપડાંની ઉપરવટની નથી. ખતેના ચિત્તમાં કેન્દ્ર સ્થાને કપડાં છે. સમાજે ઉલટા ખનવાનું નથી, સમાજે બદલાવાનું છે.

x x x

પ્રશ્ન : જૂની વ્યવસ્થા તો હજારો વરસ પુરા-તન છે. જ્યારે આ પ્રવૃત્તિ તો નવી છે. મનોવૈજ્ઞાનિકતા તો એ છે કે જે પુરાણ છે તેને પ્રથમ હટાવવું જોઈએ. નવાને તો ગમે ત્યારે હટાવી શકાય છે. કારણ કે તે નવું છે ?

જવાબ : ના, એવા ખ્યાલમાં રાખવાની જરૂર નથી. નવું પુરાતન કરતાં મજબૂત હશે એટલે તો તે જૂનાને હટાવી શકે છે. નકસલાઈઝને ખસેડવા મુશ્કેલ થઈ પડશે. જૂનાને હટાવવું આશાન છે. કારણ તે જરા-જીર્ણ થઈ મરવા વાંકે જીવી રહ્યું હોય છે, ફક્ત ધકકો દેવાની જ જરૂર હોય છે. જો નકસલાઈઝ જૂનાને ખસેડી નાખશે તો તે પોતે દીર્ઘાયુ બની જશે. પછી એને ખસેડવા મુશ્કેલ બનશે. કદાચ હજાર વરસ લાગી જાય. મતલબ કે મોરારજીને ખસેડી દેવા એ અઘળી વાત નથી. પણ જો ડાંગે ખેડી જાય તો હાવવા મુશ્કેલ બનશે. મોરારજી મરેલાની ખોલ ઉપર જાણ છે. જોકે મર્થા નથી. પણ ધકકો મર્થો કે ગયા. પરંતુ એમને હાલી જે ચડી બેસશે તે નવો હશે. રફૂર્તિમાં, જીવંત અને જીવાન હશે. વળી તેણે

હઠાવ્યા છે જેથી તે વિજેતા હશે તેથી તેને ખસે
ડવામાં વાર લાગશે જ્યાં સુધી એ પશુ પેલા
જેટલો સડી ન જાય ત્યાં સુધી ખસેડી શકી શકે નહિ
જે આપણે પેલા સડેલાને પશુ ખસેડી શકતા નથી
તો આપણે નકસલાઈએને તો કેવી રીતે ખસેડી
શકવાના હતા કે જે નવો અને જીવંત છે મતલબ
કે સાવધાનીથી વર્તવાની જરૂર છે

જે દેશ ક્રાંતિ માટે તૈયાર નહીં થાય તો
વિકલ્પમાં નકસલાઈએ જ આવી જશે જે ક્રાંતિ
કારીઓ માટે મોટા કોપડારૂપ બનશે કારણ જે
જનું છે તે જલે બોલે છે પણ તેમાં એક વ્યવસ્થા
છે વ્યવસ્થાને નિભાવી લઈ શકાય છે અને વ્યવસ્થાને
હઠાવવી પણ આસાન હોય છે નકસલાઈએ કોઈ વ્યવસ્થા
નથી, અવ્યવસ્થા છે અવ્યવસ્થા નિભાવી પણ
મુશ્કેલ છે અને હઠાવવી પણ મુશ્કેલ છે વ્યવસ્થિત
ચીજની એક મર્યાદા છે તેને ચોક્કસ રચના છે
જેની આપણને ખબર છે નકસલાઈએમાં નિયમ નથી
કે નથી વ્યવસ્થા તેમને ખસેડવા અઘરા છે નકસ
લાઈએ જેવી વ્યવસ્થા સમાજમાં આવ્યા પછી
ક્રાંતિને બદલે પાછી જૂની વ્યવસ્થા આવી જવાનો
પૂરો સભન છે

આજે અમેરિકામાં ક્રાંતિને બદલે જૂની
વ્યવસ્થા આવવા લાગી છે લોકો કહેવા લાગ્યા
છે કે આના કરતા તો જૂનું સારું હતું આણે તો
જીવું મુશ્કેલ કરી દીધું છે મતલબ કે તે બંને એક
વસ્તુના જ બે હિસ્સા છે એક ચીજના બે વિકલ્પ છે
જે નકસલાઈએ હારશે તો જનું પાછું આવશે નકસલાઈ-
એના હાથમાં સત્તા આવવાની દેશમાં ક્રાંતિ નહિ આવી
જાય ફક્ત એટલું જ બનવાનું કે જૂનું માન્ય માયુ
બિયુ કી રહેશે કે જુઓ આ બાબત બની રહ્યું છે
પછી એને પાછા અવવાની તક મળશે મને લાગે
છે કે નકસલાઈએ સફળ થશે તો તે બસો વરસમા
જૂના માળખાને પાછું પુનર્જીવિત કરી જશે, એથી
વિશેષ નહિ કારણ નકસલાઈએ એ ક્રાંતિ નથી
તે પ્રતિક્રિયા છે તેથી જ તે ક્રાંતિકારીઓએ આ
બંને સથે લાવું પડશે જૂના માળખા સાથે
નકસલાઈએને પણ કહેવું પડે કે તમે પણ જૂના

સમાજના જ ભાગ છો તમે એનાથી જુદા નથી
તમારું મન પણ ક્રાંતિકારી નથી તમે મૂલ્યો વિશે
વિચારું જ નથી તમે જૂના મૂલ્યોથી આગાધ
ગયા છો કટાળી ગયા છો પણ તમારે મન એ
મૂલ્યો નકામાં અને ખીનજરૂરી બની ગયા નથી
કટાળી જુઓ એ એક વાત છે અને મૂલ્યો નકામાં
થઈ જવા એ ખીજી જ વાત છે હું એક ટોકરીને
મળી શકતો નથી સમાજના આ પ્રકારના મૂલ્યથી
કટાળી જઈ અકળામણ અને પરશાનીમાં હું સમા
જના નિયમોનું ઉલ્લંઘન કરી તે ટોકરીને જઈને મળું
અને તેને ઉપાડીને નાસી જાઉં તો હું કોઈ ક્રાંતિ
કરી રહ્યો નથી મારા આ કૃત્રિમ દુ સમાજની વ્ય-
વસ્થા કે મૂલ્યોને તોડી રહ્યો નથી તે બી મારી પરેશાની
પ્રગટ કરી રહ્યો છું મારા આ પ્રકારના પ્રયત્નથી જૂની
સમાજ વ્યવસ્થા અને મૂલ્યો ઉલટાના વિશેષમાં
મજબૂત બનવાના તેઓ કહી શકે જુઓ આનાથી
તો આવી અવસ્થા આવશે મને કોઈ ઊંચકી
મળી જાય એ પ્રશ્ન જ નથી, પ્રશ્ન તો એ છે કે સ્ત્રી
અને પુરુષ વચ્ચેના સમઘ બામતના જે મૂલ્યો છે
તે મૂલ્યો બદલાય મને કે હું છે કરી મગો જાય તેથી
શું ફેર પડવાનો હતો ?

નકસલાઈએને હેતુ જેટલો જ છે કે હવે
વિચારણી લોકોએ કહેવું જોઈએ કે જે હવે જૂના
ને બમાવવાની કોશિશ કરશે તો આવું પરિણામ
આવશે જોકે જૂની પેઢી તો એવું સમજાવવા પ્રયત્ન
કરશે કે તમારા નવી વાતોથી જ આવું બધું બની
રહ્યું છે તેઓ કહેશે કે જુઓ આ ક્રાંતિનું પરિણામ છે
મને લાગે છે કે નકસલાઈએથી જેટલા જ સાવધાન
રહેવાનું છે કે જેટલા શકારાચારથી

અમુક લોકોનું કામ સરસા બનાવવા કરતા
તીવ્ર નાતાવરણ તૈયાર કરવાનું છે

પ્રશ્ન આ પ્રકારની ક્રાંતિ માટે કોઈ સરસા
હોવી જોઈએ એમ તમે માને છો ?

જવાબ સરસા ચોક્કસ હોવી જોઈએ
પણ અમુક સી ૧ પછી ક્રાંતિમાં સરસા સહયોગી
બની શકે છે સીમા પહેલાં સરસા અડચણરૂપ

બની જાય છે. પ્રથમ તો ક્રાંતિની હવા હોવી જોઈએ. હવા વધુ ક્રાંતિકારી હોય છે. સંસ્થાઓ એટલી ક્રાંતિકારી બની શકે નહિ. સંસ્થા બનતા જ સ્થાપિત હિત - સ્વાર્થ શરૂ થઈ જાય છે. ક્રાંતિ માટે પ્રથમ બાબત વાતાવરણ છે. સંસ્થા નથી. એ હવાને કારણે પાંચ-પચીસ સંસ્થાઓ જન્મે છે. સાથે દેશની ખીજી ક્રાંતિકારી પાર્ટીઓ પણ મજબૂત બને છે. એક એવું વલણ ઊભું થાય, કે જે બધી ચીજોનો ઇન્કાર કરવા સમર્થ થાય. આ પણ જોઈ છે અને પેલું પણ જોઈ છે. જૂનું બધું જ જોઈ છે. હવા જમતી જવી જોઈએ. હવાને કાંઈ સ્વાર્થ હોતો નથી. કારણ તેને કાંઈ મૂળ હોતાં નથી. તેને કયાંય સ્થાન મેળવવું નથી એક સરળ વાતાવરણ જ્યારે દેશ આખાના આત્માને પોતાની અસરમાં લઈ લે ત્યારે લોક માનસમાં આ વિચાર પકડાવા લાગશે. વિચાર પકડાતાં જ તે કર્મ બનવા માંડે છે. આપણે કર્મ કરવું પડતું નથી. એક વખત વિચાર પકડાયા પછી સક્રિય થવું જ પડે છે. હવા વગર સંસ્થાઓ નકામી છે.

ભારતમાં ક્રાંતિના નામ ઉપર સંસ્થાઓ ઊભી છે. એમને પોતાનો સ્વાર્થ છે. હવા નથી. હવા ન હોવાને લીધે સ્વાર્થ પૂરે કરવા એક પાર્ટીને ખીજી પાર્ટીનો સાથ લેવો પડે છે. જેમની વિરુદ્ધ એમને ક્રાંતિ કરવી છે. એવી પાર્ટીઓ અને વ્યક્તિઓને એમને સાથ લેવો પડે છે. તો ક્રાંતિ કઈ રીતે થઈ શકશે? જની વિરુદ્ધ ક્રાંતિ કરવાની છે એનો સ્વાર્થ પણ સંસ્થાના વ્યક્તિત્વને દાખી દે છે પછી લાલે તે સામ્યવાદી હોય, સમાજવાદી હોય કે અન્ય ગમે તે હોય.

મારા મત પ્રમાણે હમણાં વીસ વરસ દેશમાં એક ક્રાંતિની હવા અને વાતાવરણ નિર્માણ કરવું અત્યંત જરૂરી છે. ક્રાંતિના વાતાવરણ વગર, લોક-માનસનું વલણ ક્રાંતિકારી બનાવ્યા વગર અને આ પ્રક્રિયામાંથી દેશને પસાર કર્યા વગર ગમે તેવી ક્રાંતિકારી પાર્ટી પણ સફળ થઈ શકશે નહિ. આપણે ત્યાં 'ના' કરવાની હવા જ નથી. 'હા' કરવાની જૂની આદત છે. એને તોડવાની જરૂર છે. એક વખત હવા

ઊભી થશે પછી તે હવા ક્રાંતિકારી સંસ્થાઓને પણ બનાવી શકશે. પછી એ સંસ્થાઓને વિરોધીઓનો સાથ લેવો પડશે નહિ.

જે હું કાંઈ સંસ્થા બનાવું અને જેમની મદદ અને સહાયતાથી બનાવું એમની જ વિરુદ્ધ મારું કહેવાનું છે તો મુશ્કેલી આવી પડે. તેઓ બધા જ પ્રકારની શરતો રાખવા માંડશે. સંસ્થા બનાવવા જતાં ક્રાંતિને મારવી પડશે. તેથી હું સંસ્થા બાબતમાં બહુ ઉત્સુક નથી. અમુક માણસોએ હિંમત રાખવી જ જોઈએ કે તેઓ સંસ્થા ન બનાવે જેથી તેઓ હવા ફેલાવી શકે. અને તેમનું કામ પણ એટલું જ છે. આપણે એટલું તીવ્ર વાતાવરણ પેદા કરવું પડશે કે સંસ્થા પણ ક્રાંતિ કરી બની શકે.

ક્રાંતિનું મૂલ્ય આવે તે માટે વીસ વરસ તાત્કાલિક પ્રશ્નોની ચિંતા કર્યા વગર કામ કરવાની જરૂર છે. ક્રાંતિ એ તાત્કાલિક મામલો નથી કે એક મજૂરને બે રૂપિયા વધુ મળી જાય એ ક્રાંતિની બાબત નથી. જે કે મજૂરને રસ ઝાંખા છે. પણ ક્રાંતિએ મૂલ્યની બાબત છે. મૂલ્યનો મામલો લાંબો ઊંડો અને ગહન છે. માર-પાંચ હજાર વરસની જુની પંચાયત છે. તેથી વિચારશીલ વ્યક્તિઓએ તાત્કાલિક પ્રશ્નોની ચિંતા વીસ વરસ છોડી દેવી જોઈએ. આ બાબતમાં જમને લડવું હોય તેમને લડવા દો, ક્રાંતિકારી માણસે તો દેશનું નેગેટિવ માર્ઝન પેદા કરવાની ચિંતા કરવી પડશે. એન્ડ્રીમાર્ઝન નહીં. નેગેટિવમાર્ઝન એ ક્રોધમાં નથી. અત્યંત શાંતિમાં છે. તે ખુબ જ ધીરજ અને શાંતિપૂર્વક વિચાર રહ્યો છે કે આ મૂલ્ય વ્યર્થ થઈ ગયાં છે. એની વ્યર્થતા સમાજને બતાવી આપવાની છે. એની જગ્યાએ નવાં મૂલ્યો પ્રસ્થાપિત થાય એ અંગે ચિંતા કરવાની છે.

જૂનાને તોડી નાખવું એ વાત બહુ અઘરી નથી. ક્રોધમાં કોઈ પણ વસ્તુ તોડી નાખી શકાય છે. પણ જો મન બદલાયું નહિ હોય તો પાણું જૂનું ફરી ઊભું થઈ જશે. ક્રોધ સ્થાયી હોતો નથી. તે

થોડા સમયમાં ઊતરી જાય છે. બલકે ઘણી વાર તો નવાઈ લાગશે કે—

કોષમાં ગાળ આપનાર વ્યક્તિ કલાક પછી આપની કામા માગવા આવશે. અને નહિ માગવા આવે તો મનમાં પશ્ચાતાપ કરશે. ગાળની બીજી બાજુ પશ્ચાતાપ છે. એન્ડ્રોમાઇડથી સમાજ બહુ બદલાશે નહિ.

x x x

પ્રશ્ન : આપ માને છો કે ક્રાંતિકારી સદાચરણી અને સત્યવાદી હોવો જોઈએ ? એની પાસેથી કોઈ ખોટા કામની અપેક્ષા ન રાખવી જોઈએ ? આ વસ્તુ તેનામાં હોય તો તે સમાજમાં ક્રાંતિ લાવવા સફળ થશે ?

જવાબ :- ક્રાંતિકારી ચિત્તને કયો સદાચાર અને કઈ નીતિમત્તાનો પ્રશ્ન નથી. પ્રથમ પ્રશ્ન એ છે કે સદાચાર શું છે ! અને સદાચાર શું નથી. એમ પણ બને કે આપણે જે આજ સુધી જે બાબત ને સદાચરણુ અને નીતિમત્તા કહેતા આવ્યા છીએ તે કદાચ સદાચરણુ જ ન હોય. કદાચ એ સદાચાર અને નીતિમત્તાની પાળળ અનેક અનીતિ અને અવશ્યજ્ઞો છૂપાવવાનો ઉપાય સાધ્યો આવતો હોય. એ નીતિ અને સદાચાર નામ માત્ર પૂરતાં જ હોય. કદાચ એ ઉત્તરવા માટેની વંચના હોય તેથી ક્રાંતિકાર મન કઈ રીતે નક્કી કરવા પ્રયત્ન કરે કે સદાચાર શું છે ?

બાકી જે ખરેખર સદાચાર છે તેને તો હોય શકાય જ નહિ. કારણ સદાચારની ઉપેક્ષા કરીને ક્રાંતિ જ અસંભવ છે. ક્રાંતિકારીએ મૃજલુત નીતિ વિચારવાનું છે કે સદાચાર શું છે ? જે સત્ય હોવું એ સદાચાર હોય તો એની ઉપેક્ષા કરી શકાય નહિ. સત્યની ઉપેક્ષા કરીને કોઈ ક્રાંતિ લાવી શકાય નહિ કારણ સત્યની ઉપેક્ષા કરીને તો પૂરો સમાજ ચાલી રહ્યો છે. સમાજ અસત્ય ઉપર જ જીવતો હોવાથી તો ક્રાંતિ કરવી જરૂર બની હોય છે. તેથી જો ક્રાંતિકારી પણ સત્ય છોડી દે તો તે પોતે પણ સમાજનો જ એક ભાગ-ધટક બની જશે. જો એ

સત્ય બદલવું એ સદાચાર છે તો ક્રાંતિકારી એ કયાંક ઈન્સીક્ટ કરવું પડશે. મતલબ કે સફળતાનું મૂલ્ય પણ ક્રાંતિનું મૂલ્ય નથી. અસફળ થવાની તૈયારી એ પણ ક્રાંતિકારી ચિત્તનો જ ભાગ છે. દરેક પરિસ્થિતિમાં એ તેમ કરીને સફળતા મેળવવાની વૃત્તિ એ પ્રતિક્રિયાવાદી ચિત્તનો ભાગ છે તે કન્ફર્મિસ્ટ માઇન્ડનો જ એક ભાગ છે. સફળતા એ જ તેમને મન આખરી સુત્ર છે. તેથી જ તો એ કન્ફર્મ કરે છે કન્ફર્મ હોવું વધારે સરળ છે. સમાજની માન્યતાઓ સાથે બાંધેલાં કરવાથી જલદી સફળ થવાય છે. પરંતુ ક્રાંતિકારી હાવા માટે, અસફળતા થવા માટે તૈયાર હોય છે. આ પ્રકારની તૈયારી એ ક્રાંતિકારી ચિત્તનું લક્ષણ છે. તે અસફળ થવા તૈયાર છે પણ ગેરક્રાંતિકારી બનવા તૈયાર નથી. ક્રાંતિકારીની અસફળતામાં પણ સફળતા રહેલી છે. આપણે જે સમાજમાં જીવી રહ્યા છીએ તેમાં ક્રાંતિ અસફળ જ થઈ શકે છે. અસફળ થતી આવી છે. અને અસફળ થશે.

આજને આજ સફળ બની જવું એવી કોઈ ઉતાવળ નથી. ક્રાંતિ સફળ થઈ શકે છે. પણ ક્રાંતિકારી ચિત્તમાં સફળતા એ સુત્ર હોવું નથી. પ્રથમ તેણે નક્કી કરવું પડે છે કે સદાચાર શું છે ? મૂલ્યો વિશે ફેરવિચારણા કરવી પડે છે કે શું નીતિ છે અને શું સદાચાર છે.

દાખલા તરીકે સમાજ અત્યાર સુધી એમ મનતો આવ્યો છે કે જે સ્ત્રી સાથે લગ્ન થયાં છે તેની સાથે સુવામાં પાપ નથી. જેની સાથે લગ્ન થયાં નથી એવી સ્ત્રી સાથે સુવામાં પાપ છે. જ્યારે ક્રાંતિકારી મૂલ્ય કદાચ એમ પણ કહે કે જે સ્ત્રી સાથે પ્રેમ નથી તેની સાથે સુવું પાપ છે. પછી એ પત્ની હોય કે ન હોય. તેમાં હોવાપણાનો પ્રશ્ન જ નથી. અને જે સ્ત્રી સાથે પ્રેમ છે તે ભલે પછી પત્ની હોય કે ન હોય પણ એની સાથે સુવામાં પાપ નથી. તે કહેશે કે જે સ્ત્રી સાથે મારે કરી જ પ્રેમ રહ્યો નથી એની સાથેનાં લગ્ન મૂલ્યરહિત થઈ ગયાં છે. વાત પૂરી થઈ ગઈ, કારણ પ્રેમ જ લગ્નનો સાર

છે. અર્થ છે, તે છતાં હું તે સ્ત્રી સાથે સંવાનું ચાલુ રાખું તો હું પાપી છું. ગુનેગાર છું. જેની સાથે પ્રેમ નથી એની સાથે મારે પત્ની તરીકેનો સંબંધ રહેતો નથી. ક્રાંતિકારી કહી શકે છે કે એ મારી પત્ની નથી.

એક છોકરીએ અમેરિકામાં વડી-અદાલતમાં અરજ કરી કે હું મા બનવા ઇચ્છુ છું પણ હું પત્ની બનવા તૈયાર નથી. પત્ની બનવું મને અપમાનજનક લાગે છે. જ્યારે મા બનવું એ મને ગૌરવપૂર્ણ લાગે છે. જ્યાં સુધી હું મા નહિ બનું ત્યાં સુધી હું અપૂર્ણ અને અસંતુષ્ટ રહી ગઈ છું એવું મને લાગે છે. માતા બનવા મારે પત્ની બનવું જ જોઈએ એવી ફરજ સમાજે શા માટે પાડવી જોઈએ? પત્ની બનવું મને અપમાનજનક લાગે છે અને મા બન્યા વગર હું કદિ પૂર્ણ સંતોષ અનુભવ કરી શકતી નથી. પત્ની બન્યા વગર માતા ન બનવાના સામાજિક વિકલ્પને કારણે મારું ભાવિ બાળક અપમાનિત થશે. મારા ઉપર આવી અનીતિ ઠોકરી બેસાડવાનો સમાજને શું હક્ક છે?

ક્રાંતિકારી ચિંત સદાચાર અને નૈતિકતા બાબત પુર્નવિચારણા કરશે આ પ્રકારની ફેરવિચારણા તેમને સદાચરણ લાગશે.

ક્રાંતિકારી કોઈ છોકરીને એમ શકે છે કે તું માતા બનજે પણ પત્ની ન બનીશ. આ વાત માટે લાલ્લું એ નૈતિકતા છે. તારા બાળકને એ વાત માટે તૈયાર કરજે કે એ ઈન્કાર કરે કે મારે કોઈ પિતા નથી. પિતા બતાવવાની કોઈ જરૂર નથી મારે માતા છે એ જ વાત પૂરતી છે. આ માટે તૈયાર કરવી એ દુરાચરણ નથી. ગેરકંતુની, ખોટું કે ખરાબ નથી. ફક્ત સમાજની ધારણા ગલત છે.

જો સમાજ બદલવો હશે તો સદાચારની ધારણા બદલવી પડશે. આના માટે હવા પેદા કરવી પડશે. પરંતુ જે ખરેખર સદાચરણ લાગે તેની ઉપેક્ષા ક્રાંતિકારી કરી શકે નહિ. અસફળતા માટે ધીર ચિંતા નથી. અસફળતાનો ડર શા માટે રાખવો જોઈએ? અસફળતાનો ડર જ કન્ફર્મિસ્ટ બનાવે છે.

જ્યારે મને એમ લાગે કે એક સ્ત્રી સાથે લગ્ન કર્યા વગર રહેવાથી હું સમાજમાં અસફળ થઈ જઈશ તેથી લગ્ન કરી લેવાં જોઈએ. લગ્નનું નાટક ભજવી લેવું જોઈએ ત્યારે હું સફળતા માટે હિતસુક છું. ત્યારે હું ઠીક અર્થનાં સદાચારી માણસ નથી. મને લાગે કે સ્ત્રી-પુરુષ સાથે મિત્રતા પર્વાપ્ત છે. આ સંબંધે એક સ્ત્રી અને હું સાથે રહી શકીએ. લગ્નથી જોડાવું અનિવાર્ય નથી. જેથી કાલ સવારે અમને લાગે કે હવે છૂટા. તો છૂટા પડી શકશે. કોઈ એમ ન કહી શકે કે તમારો કેઈસ માલ્યા પછી જ છૂટા પડી શકશે. જોડાવા માટે અને છૂટા પડવા માટે એમ સ્વતંત્ર હોઈએ જેથી એક ક્ષણમાં અલગ થઈ શકીએ. જેનાથી એક ક્ષણમાં અલગ થઈ શકવા સ્વતંત્ર હોઈએ ફક્ત એની સાથે જ રહેવાનો આનંદ છે. જેનાથી જૂદા પડી શકતા નથી એની સાથે રહેવાનો આનંદ ખતમ થઈ જાય છે. મતલબ કે સદાચારની ધારણા બદલવી પડશે.

પ્રશ્ન : ક્રાંતિકારીનો એના દુસ્મન સાથેનો વ્યવહાર કેવો હોવો જોઈએ? એમને તદ્દન પતાવી દેવા જોઈએ કે એમને સુધારવા જોઈએ? શત્રુ પ્રત્યેની એની દષ્ટિ કેવી હોવી જોઈએ?

જવાબ : ખીજનો નાશ કરવાનો ખ્યાલ પણ ક્રાંતિકારી નથી. જે ક્રાંતિકારી આ રીતે વિચારે છે તે ક્રાંતિકારી નથી પણ કન્ફર્મિસ્ટ છે. ખીજને મિટાવી દેવાની વાત ક્રાંતિકારી વિચારી શકે નહિ. ક્રાંતિકારી એ વાત સ્વીકારે કે એક એક વ્યક્તિને પોતાની રીતે વિચારવાની, રહેવાની અને જીવવાનો હક્ક છે. કોઈને મિટાવી દેવાનો હક્ક ક્રાંતિકારીને નથી. તેથી જ હું લેનિન, સ્ટેલિન કે માઝોને વિશેષ ક્રાંતિકારી માનતો નથી. એમનું જીનિયાદી મન કન્ફર્મિસ્ટ જેવું છે. કન્ફર્મિસ્ટ માઈન્ડ કહે છે કે આ માણસને જલમાં પૂરી દો. જીવ લઈ દો એનો. એને બચવા દેશો નહિ. આ પ્રકારનું વલણ અખત્યાર કરનાર ક્રાંતિકારી નથી જ. સાચો ક્રાંતિકારી પ્રથમ તો વ્યક્તિના મૂલ્યને પરમ-અલ્ટીમેટ માને છે. તેથી જ તો તે સમાજની વિરુદ્ધમાં ઊભો છે.

જે વ્યક્તિનું કાંઈ મૂલ્ય નથી તો મારા એકલાની વાતનો મતલબ શું છે? પ્રત્યેક વ્યક્તિને પોતાની વાત કરવાનો હક છે. બીજાનો અવાજ દબાવીને, ગર્દન કાપીને સત્તા મેળવવી એ ક્રાંતિની હયા ગણાય. તેથી જ તો મોટે ભાગે કમજોર ક્રાંતિકારીઓ સત્તા ઉપર આવતાં જ ગૈર-ક્રાંતિકારી બની જાય છે. એમનું મૂળ મન ગૈર-ક્રાંતિકારી હોય છે. તેથી સ્ટેલીન ક્રાંતિકારી માણસ નથી. તેનું મન હોરેસ્ટ છે. માત્ર તે ક્રાંતિના ચક્રરમા આવી ગયેલ છે. હકુમતમાં આવતાં તે પોતે પણ જાર બની ગયો. તેણે પણ એ જ કરવા માંડ્યું કે જે જારે એમની સાથે ક્યું હતું. સ્ટેલીને જાર કરતા પણ વધુ તાકાતથી ક્યું.

સાચો ક્રાંતિકારી વ્યક્તિના પરમ મૂલ્યનો સ્વીકાર કરે છે. બીજાને દબાવવા, ધમકાવવા, મારવા વગેરે ગેરક્રાંતિકારી છે. આ અર્થમાં ગાંધીજીની વૃત્તિ પણ ક્રાંતિકારી નથી. તેઓ પણ સત્તામંડળને નામે ધમકાવ્યા આપે છે. બીજાની સામે ઉપવાસ ઉપર ઊતરવાની ધમકી આપે છે કે હું મરી જઈશ. આંખેડકરે ક્યું હતું કે ગાંધીજીના ઉપવાસથી મારું હૃદય પરિવર્તન થયું નથી. આતો ફક્ત ગાંધીજી જેવી વ્યક્તિ ઉપવાસમાં મરી ન જાય તેથી હું ખસી જઈ છું. આ અર્થમાં આંખેડકર વધારે અહિંસક છે. ગાંધીજી ઉપવાસ કરવામાં વધારે હિંસક છે. આંખેડકરમાં એક ક્ષમતા છે. ગાંધીજી સામે તેઓ પણ હઠ કરી શક્યા હોત કે ગાંધીને મરતું હોય તો મરે, હું જવાબદાર નથી. મારી વિચાર-સરણી પણ ખરાબાર છે. પણ ના, આંખેડકર વગર હૃદય પરિવર્તન થયું થયા વગર માત્ર ગાંધીજી જેવી વ્યક્તિ બચી જાય એટલા માટે ખસી ગયા. આ પ્રસંગમાં આંખેડકર વધારે ક્રાંતિકારી છે. કારણ આંખેડકર વ્યક્તિના મૂલ્યને પોતાની વિચારસરણી કરતાં પણ વધારે મહત્ત્વ આપે છે. આત્મવિલોપનની ધમકી આપનાર વ્યક્તિ પોતાના અને અન્યના વ્યક્તિત્વના મૂલ્યને અવગણે છે. જે આંખેડકર પણ અધમતામંડી હોત તો કહી શકત કે મરો, તમે ખોટા છો તો પોતાના હાથે મરો છો. મારી વાત

સાચી છે.

x x x

પ્રશ્ન : ક્રાંતિ કોઈને કોઈ બોલી ચીજ દેવા છે તો ક્રાંતિ માટે આદર્શ શો છે? જે લોકો એવા સ્ટેટસમાં એલાઈટ હોય છે એમના માટે તો આ આદર્શ બસબર છે પણ એને સ્ટેટ પોલિસી તરીકે લે તો સ્ટેટ કેવી રીતે ચાલે?

જવાબ : અત્યાર સુધી એવું બન્યું હતું નથી કે ક્રાંતિકારીઓના હાથમાં સત્તા આવી ગઈ હોય છે. અત્યાર સુધીની ક્રાંતિ એ લઘુમતિના ખ્યાલ છે. બહુમત એ ખ્યાલ વિશે રાજ થયેલ નથી. તેથી લઘુમતિના હાથમાં સત્તા આવતાં તેમને આંચકા, આઘાત અને ગાળો સહન કરવાં પડ્યાં છે. જ્યાં સુધી લઘુમતિ, બહુમતિની હાલતમાં આવી ન જાય ત્યાં સુધી ગાળો મળશે. ક્રાંતિકારીઓએ 'યોદ્ધા પ્રતીક્ષા' કરવી જોઈએ. વાતાવરણ અને લોકમાનસ તૈયાર થવા દેવું જોઈએ. પછી જ ક્રાંતિકારીઓએ સત્તા સ્વીકારવી જોઈએ. જોટલા મોટા સમૂહમાં લોકમાનસ તૈયાર હશે તેટલા મોટા પ્રમાણમાં હિંસા મુશ્કેલ બનશે જે કે આતો પરમ આદર્શની વાત છે. લઘુમતિ સાથે યોદ્ધા હિંસા રહી પણ જાય. પણ આપણે બૃહદ હિંસાથી ઊગરી શકીયું. છતાં પણ ક્રાંતિકારીના ધ્યાનમાં ઉપરોક્ત વાત જ હોવી જોઈએ. તેથી જ બહુમતના સાથ પછી જ ક્રાંતિકારીઓએ સત્તાથી સમ્મત થવું જોઈએ. નહિ તો બૃહદ હિંસા થશે. અને એવી હિંસા કરવામાં તે ક્રાંતિકારી પણ કન્ફ્યુઝ બની જશે મૂળરૂપથી ક્રાંતિકારીઓએ સત્તામાં જતાં પહેલાં બહુમતને પોતાના વિચારોથી સહમત કરવો જોઈએ. બહુમતને અનુસરણ માટે તૈયાર કરવો જોઈએ. અર્થે અને ઉતાવળાપણું એ ગેરક્રાંતિકારી ચિત્ત છે. પણ આપણે જોઈએ છીએ કે મોટે ભાગે ક્રાંતિકારીઓમાં અર્થે હોય છે. આપણે પણ એવું માનીએ છીએ કે ક્રાંતિકારીઓમાં અર્થે હોવું જ જોઈએ. અર્થે એ તો એ વાતનું સૂચક છે કે મારા વિચારો ઉપર મને પોતાને પણ પાકો ભરોસો નથી. તેથી જ બીજાને અનુસરણ માટે તૈયાર કરવા તૈયાર નથી. અપૂર્ણ,

અધૂરો અને અપરાધી માણસ જ બીજની ગદંન પકડવા તૈયાર થાય છે. તે ચોતાનો ભયને કારણે આમ કરે છે. આ પ્રકારના લોકો અંતઃસ્થલથી બુનિયાદી ક્રાંતિકારી ચિત્તાના નથી. તેમનામાં ઉપર ઉપર થોડો ક્રાંતિનો વિચાર આવેલો હોય છે. આવી વ્યક્તિ પણ કન્ફર્મિસ્ટ છે. એવાના હાથમાં સત્તા ખતરનાક સાંગિત થાય છે. સત્તામાં આવતાં જ એમના ચિત્તમાંથી ક્રાંતિનો અંશ વિદાય થાય છે. અને કન્ફર્મિસ્ટ પેદા થઈ જાય છે એ બીજને સહન કરી શકતો નથી. ટ્રાટસ્કી સ્ટેલીન કરતાં વિશેષ ક્રાંતિકારી છે. તે વધુ બુનિયાદી ક્રાંતિકારી છે. તેથી જ સ્ટેલીનને સત્તામાં આવતાં જ ટ્રાટસ્કીની હત્યા કરવી જરૂરી બની જાય છે, રશિયામાં સૌથી પ્રથમ કામ ક્રાંતિકારી-ઓની હત્યા કરવાનું થયું. તેની સામે સૌથી વધારે ખતરનાક એલીમેન્ટ એ હતું. ક્રાંતિકારીઓ સ્ટેલીનના ખોટાં કામ સાથે સહમત ન થાત.

હવે સ્ટેટની વાત, સત્તા પણ બહુમતને અનુસરણ માટે રાજી કરવા અનેક ઉપાય કરી શકે છે. સત્તા પાસે સંપૂર્ણ કેળવણી અને શિક્ષણ હોય છે. જે જે વાતોમાં બહુમત સહમત ન હોય તે તે બાબતોમાં અધીરતા ન દાખવતાં સંપૂર્ણ કેળવણી બદલવાની ચિંતા કરવી જોઈએ. વીસ વરસ મોડું થયું. વીસ વરસમાં નવી પેઢી તૈયાર થયે. આપણે તેમના ઉપર પૂરો પ્રયત્ન કરી શકીએ. સ્ટેટના હાથમાં રેડિયો, વર્તમાનપત્રો, વિવિધ સાહિત્ય છે. બધા માધ્યમોથી નવી પેઢીને અનુરૂપ બનાવી શકાય છે. હાથમાં તલવાર જ નથી બીજું ઘણું ઘણું છે. પણ આપણને ઉતાવળ છે, બધું જલદી કરવું છે. જલદી ખનવું જોઈએ. જલદી કરવા તલવાર પકડવી પડે છે. પણ એ પ્રકાર અખત્યાર કરવાથી ક્રાંતિ મરી જાય છે.

આપણે દેશને અનુસરણ કરતો કરવો જોઈએ. એ માટે દેશમાં સૌથી વિચાર કરવાનો મોક્ષ આપવો જોઈએ. ક્રાંતિકારીઓએ સ્ટેટમાં આવ્યા પછી સંપૂર્ણ દેશના ચિત્તને ક્રાંતિકારી બનાવવા પ્રયાસ કરવો જોઈએ ક્રાંતિ લાવવાની ઉતાવળ ન કરવી જોઈએ. સમાજની વ્યવસ્થા બદલતાં પહેલાં સમાજનું મન બદલવાની ચિંતા કરવી જોઈએ. મન બદલાયે તો બધી વ્યવસ્થા

અલિંસકરીતે બદલાયે. એમાં મુશ્કેલી નહિ આવે. આપણે મન બદલવા પહેલાં માળખું તોડવાનું શરૂ કરીએ છીએ તેથી હિંસા જરૂરી બને છે.

ક્રાંતિકારી સત્તામાં આવતાં તેની સામે બે વિકલ્પ આવે છે. એક તો એ કે એ જૂનું માળખું તોડી નાખે. જે તત્કાળ માળખું તોડ્યે તો હિંસા અનિવાર્ય બનશે. હિંસા કરવાની પ્રવૃત્તિનું માફ પરિણામ એ આવે છે કે પછી સત્તા ઉપરના તે ક્રાંતિકારીઓનું ચિત્ત ક્રાંતિકારી મટી જાય છે. સતત વીસ વીસ વરસ સુધી હિંસા અને તોડફોડની પ્રવૃત્તિ કરવી પડે છે પછી તેમણે ઊભા કરેલા નવા માળખાના બચાવ માટે અને ચોતાને મુશ્કેલી ન પડે એ માટે એકધારા કરેલા હિંસક પ્રયત્નોને લીધે તેમનું ચિત્ત કન્ફર્મિસ્ટ બની જશે. કારણ મન જડ નથી તરલ-પ્રવાહી છે. આપણે જે કરીએ છીએ તેવા આપણે બની જઈએ છીએ. આમાં મન પરાધીન છે.

ક્રાંતિકારી ચિત્તનું લક્ષણ એ છે કે તે સમજે છે. જાણે છે. કે હું પણ ખોટો હોઈ શકું છું. મારા ખોટા હોવાની સંભાવના થાવું છે. માટે તલવાર વાપરવી એ ખોટું છે. હું જેનો નાશ કરવા તૈયાર છું તે માણસ પણ કદાચ સાચો હોઈ શકે છે. તેથી સત્તામાં આવતાં પ્રથમ લોકચિત્ત બદલાવાનું કરવું જોઈએ. જૂનું માળખું તોડવાનું કામ ન કરવું જોઈએ. મન નવું થતાં માળખું પણ નવું થશે. તો મન બદલવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ માળખું તોડી પાડવાની ઉતાવળ ન કરવી જોઈએ. જે જે બાબતમાં બહુમત રાજી હોય તે તે બાબતની વ્યવસ્થા બદલવી ઠીક છે. જે બાબતમાં લોકમાનસ તૈયાર નથી તે તે બાબતમાં લોકમાનસ બદલવાની ચિંતા કરવી જોઈએ.

ક્રાંતિની પ્રક્રિયા લાંબી છે. આપણું માનવું છે કે બે-ચાર વરસમાં ક્રાંતિ આવી જાય છે. એ ખ્યાલ બાલીશ છે. ક્રાંતિ જેવી તેવી બાબત નથી. જે દેશ એકધારા સો વરસ સુધી ક્રાંતિકારી બનવાની હિંમત એકઠી ન કરી શકે તેમણે ક્રાંતિની પંચાતમાં પડવું જોઈએ નહિ. ક્રાંતિ એ ઉતાવળીઓ મામલો નથી.

નવી વ્યવસ્થા તો ત્યારે આવશે જ્યારે આપણે કેળવણી બદલીશું. શિક્ષણમાં નવા તત્ત્વો ઢાળીશું. દેશમાં નૂતન અને નવીન માટેની હવા પેદા કરીશું આ માટે નેગેટિવ માઈન્ડ નોંધાર કરવાની ચિંતા કરવી જોઈએ જિજ્ઞાસાત્મક અને સર્જનાત્મક પ્રશ્નોત્તર અને સવાદ દેશવાસીઓમાં સત્તાધિકારીઓએ પોતાની સાથે તથા જનતામાં શરૂ રાખવા જોઈએ. દેશનું માઈન્ડ બદલવાથી રીમાઈન્ડ પેદા થશે. અને તે માઈન્ડ જુના માળખાને વિદાય આપશે. ત્યારે કોઈ હિંસા નહિ થાય જ્યાં સુધી આ પ્રકારની પ્રક્રિયામાંથી દેશ પસાર ન થાય ત્યાં સુધી ક્રાંતિની વાત સાથે કોઈ સહમત નહીં થાય. ને સ્વાભાવિક રીતે કોઈપણ બે વ્યક્તિ સંપૂર્ણ રીતે સહમત હોઈ પણ ન શકે. સહમત હોવા પણ ન જોઈએ. સહમત હોવા માટે કોઈ કારણ નથી પૂરેપૂરી નિકટતમ વ્યક્તિ પણ એક બીજાથી સંપૂર્ણ રાજી હોતી નથી. ક્રાંતિકારી અને કન્ફર્મિસ્ટ વચ્ચે આ પાયાનો તફાવત છે. કન્ફર્મિસ્ટ બીજાને સહમત કરવા આગ્રહ રાખે છે સહમત ન થાય તો ખતમ કરે છે ક્રાંતિકારીને મતભેદ સ્વીકાર્ય છે બંનેની ભિન્નતાનો સ્વીકાર છે જેટલા મુદ્દા ઉપર સહમત થઈ શકીએ ત્યાં સુધી સાથ છે જ્યાં વિચાર ભેદ છે ત્યાં સમજવા પ્રયત્ન કરીશું કદાચ હું જોટો હોઉં કદાચ તમે પણ સાચા હો

જે જૂની પેઢી દેશમાં ચિંતન, મનન અને નવા વિચારોની હવા પેદા થવા નહીં દે તો ખુસ્સાન કરતા નીવડશે. અત્યારસુધીની ક્રાંતિઓ એ માત્ર પરિવર્તન અને સુધારો છે સત્તા હાથમાં આવતાં જ ક્રાંતિને મામલો બદલાઈ જાય છે કારણ એ બધા ક્રાંતિકારીઓ પરિસ્થિતિ વધ થોડા ક્રાંતિકારીઓ છે. કેવળ ક્રાંતિકારી બહુ ઓછા છે હું મજૂર છું તો હું કમ્યુનિસ્ટ છું. કાલે માલિક બનતા હું બદલાઈ જાઉં છું. આ બધા પરિસ્થિતિ જન્મ ક્રાંતિકારીઓ છે એમનું ચિત્ત ક્રાંતિકારી નથી પરિસ્થિતિ જન્ય ક્રાંતિકારીઓ સત્તામાં આવતા કન્ફર્મિસ્ટ સાબિત થાય છે આપણા દેશમાં વીસ વરસ પહેલાં ક્રાંતિની ઉપર ઉપરથી થોડી વાતો હતી તે પરાધિનતાની પરિસ્થિતિજન્ય હતી. માત્ર મન ક્રાંતિકારી બને,

કરુણામય બને, કેવળ ક્રાંતિકારી બને એમાં આશા છે.

છૂટાછેડાનો નિયમ સાવ સરળ અને સીધો બનવો જોઈએ :-

પ્રથમ આપે કંઈ કે પ્રેમ રહિત વિવાહ શોધ્ય નથી જે એવું બને તો છૂટાછેડાની પ્રક્રિયા છે તે ખૂબ સરળ બનાવવી પડશે જે છૂટાછેડાનો નિયમ સરળ કરવામાં આવશે તો સમાજમાં સ્થિરતા કેવી રીતે રહેશે ?

જગલ સ્થિરતાનું કોઈ મૂલ્ય નથી સ્થિરતાનું મૂલ્ય જ મૂલ્યવાન નથી એ મૂલ્ય જ ખોટું છે જીવન સ્થિર નથી. ગતિમાન છે સ્થિરતાનું મૂલ્ય એ જૂનવાણી મનનો ભાગ છે મૂલ્ય જીવવાનું છે. અને જીવવામાં એક ગતિ છે ગતિ રાખીને જે જીવ નતી કોઈ વ્યસ્થા ચાલતી હોય તો તે સ્વીકારવા જેવી છે. ગતિ રોકીને ચાલતી વ્યવસ્થા સ્વીકારવા જેવી નથી

છૂટાછેડાની પ્રક્રિયા ખૂબ જ સરળ હોવી જોઈએ. બેમાંથી ગમે તે એક વ્યક્તિ રજીસ્ટ્રારને ખબર કરી શકે કે અમારી વાત પૂરી થઈ છે અમને છૂટાછેડા મળવા જોઈએ, આ માટે બીજી વ્યક્તિને પૂછવાની પણ જરૂર નથી, છૂટા પડવામાં બીજાને પૂછવાનો કથો અર્થ જ નથી બેમાંથી એક રાજી નથી પછી ઉપાય જ ક્યાં છે ?

છૂટાછેડાનો નિયમ ઘણો જ સરળ હોવો જોઈએ અને તેની સામે વિવાહની પ્રક્રિયા ઘણી જ કઠિન હોવી જોઈએ અનેક પ્રકારની કસોટીઓમાંથી પસાર થયા પછી જ બે વ્યક્તિઓને એક વરસ માટે પ્રયોગાત્મક લગ્નની પરમીટ મળવી જોઈએ ફક્ત એક વરસ સાથે રહેવાનો પ્રયોગ કરી લે અન્યોન્ન્ય જોઈ એ, જાણી લે, વિચારી લે, ચકાસી લે અનુભવ કરી લે એક વરસ પછી બને ફરીથી આવી અને કહે કે અમે હવે આગળ પણ સાથે જીવન ગાળવા વિચાર કર્યો છે પછી લગ્ન થવા જોઈએ.

લગ્નમાં એટલા અવરોધો નાખવા જોઈએ કે જેટલા અવરોધો આજે આપણે છૂટાછેડા લેવા માટે રાખ્યા છે. આજે છૂટાછેડા લેવા માટે ઓછામાં ઓછાં ત્રણ વરસનો અવરોધ નાખ્યો છે. આ બધો અવરોધ વિવાહ કરવામાં નાખવો જોઈએ. જ્યારે બે વ્યક્તિ સાથે રહેવા અને જોડાવાનો વિચાર કરે છે ત્યારે સમાજે પૂરી ચિંતા કરવી જોઈએ કે આ લોકો સાથે રહી શકશે? જ્યારે આજે તો બે જણા છૂટા પડવા માંગતા હોય તો સમાજ ચિંતા કરવા માટે છે. આ તો મૂર્ખાઈ ગણાય.

એક વરસ માટે પ્રયોગાત્મક લગ્ન જીવનની વ્યવસ્થા થવી જોઈએ. તેઓ પતિ-પત્ની નથી. મિત્રની જેમ રહે રહેશે. એક બીજાને સમજવા પ્રયત્ન કરશે. હવે તો કૃત્રિમ સાધનો જેવા ઉપાય છે. બાળક પેદા થવાનો કોઈ પ્રશ્ન નથી. આજે ઘણી સગવડતા અને અનુકૂળતા છે, પ્રશ્ન છે પ્રયોગાત્મક લગ્ન જીવનના પ્રયોગનો. વરસ પછી આવીને બંને કહેશે એક બીજા અંગેનો ભ્રમ દૂર થવા માટે વરસની મુદત ઘણી જ પૂરતી છે. વરસ પછી બંને જ્યારે કબૂલ થાય ત્યારે બધી જ જાતની તપાસ, પ્રશ્નોત્તરી થવી જોઈએ. બધા જ પ્રકારની તપાસણી ને ચકાસણી થવી જોઈએ. માત્ર એમનું કહેવું જ માની લેવું પૂરતું નથી. વૈદકીય અને મનોવૈજ્ઞાનિક રીતની કસોટી કરાવી યોગ્યતાનું પ્રમાણપત્ર મળવું જોઈએ. એમનો આવેલો અભિપ્રાય જણાવવો જોઈએ. મતલબ કે લગ્નમાં રૂકાવટો નાખવી જોઈએ. એક જ ક્ષણના નિર્ણયથી થયેલાં લગ્ન ખતરનાક છે. જીવનભરનો નિર્ણય ક્ષણમાં ન લઈ શકાય. છૂટાછેડા એકદમ સરળ બનવા જોઈએ.

પ્રશ્ન : તો બાળકો બાબત સમાજે જવાબદારી ઉપાડવી પડશે.

જવાબ : ચોક્કસ. સમાજે બાળકમાં ઈ-ટરેસ્ટ લેવો જોઈએ. બાળક છોડે સમાજનું જ અંગ બનવાનું છે. બાળક એ ફક્ત એક યુગલનો જ નિર્ણય નથી. બાળક આખા સમાજનો પ્રશ્ન છે. સમાજે આ બાબતમાં કદિ વિચાર્યું જ નથી. બાળકના

ખાવા, પીવા અને કપડાંની વ્યવસ્થા પૂરી પાડવા સિવાય બાળકના ઉછેર માટે પણ સમાજે જવાબદારી-પૂર્વક ચિંતા સેવવી જોઈએ.

પતિ-પત્નીના જિંદગી આખીના ઝગડતા સંસાર વચ્ચે તેમના બાળકનો ઉછેર થાય છે. બાળકના મન ઉપર આ ઝગડાનાં માર્ગ પરિણામ આવે છે. બાળક પૂરું વિકૃત થાય છે. મોટું થતાં લગ્ન કરતાં ભય અનુભવે છે. તેના આંતરમનમાં પ્રતિક્રિયા પડી છે. સમાજે સંપૂર્ણ રીતે આ બાબતમાં ઉત્સુકતા બતાવવી જોઈએ.

આજે નહિ તો ભવિષ્યમાં બાળક એ મા-બાપની નહિ પણ સમાજની મિલકત ગણાવી જોઈશે. ભવિષ્યમાં બાળકના ઉછેરની તમામ જવાબદારી સમાજે ઉપાડવી પડશે. મા-બાપે નહિ. બાળકના જન્મ માટેની પરવાનગી પણ સમાજે જ આપવાની રહેશે. બાળક એ મા-બાપની મરજીનું કૃત્રિમ ન હોઈ શકે. દરેક યુગલને બાળક પેદા કરવાનો અધિકાર નથી. બિમાર, ગાંડા અને અપૂર્ણ મા-બાપો સંતાન પેદા કરે એ નરી મૂર્ખાઈ છે. તેઓ પોતે તો ખરાબ છે ને ખરાબ પરંપરા ચાલુ રાખે છે. જ્યાં સુધી સમાજ એ નક્કી ન કરે કે કઈ સ્ત્રી બાળક પેદા કરી શકશે અને કયા પુરુષ મારફત ત્યાં સુધી બાળક પેદા કરી શકાય નહિ.

આજે સેક્સ-કામભોગ અને સંતાન ઉત્પત્તિ એ બંને ક્રિયા અલગ અલગ પાડી શકાય તેવી સગવડો અને અનુકૂળતા છે. અગાઉ મુશ્કેલી હતી. આજ મારી પત્નીને હું યોગ્ય બાળક આપી શકું તેમ ન હોઉં તો બીજી યોગ્ય વ્યક્તિનું વીર્ય ઉછીનું માગી વૈજ્ઞાનિક પ્રક્રિયા દ્વારા મારી પત્નીને ગર્ભધારણ કરાવી શકું છું. આ પ્રક્રિયા મારી પત્નીના સેકર્યુલ સંબંધમાં અડચણ ઊભી થવા સંભવ નથી. મારું બાળક સ્વસ્થ થાય એ ઉચિત છે. હું મારા બાળકને સારું શિક્ષણ મળી શકે એની વ્યવસ્થા કરું છું તો પછી એને સારામાં સારું પાયાનું બીજ કેમ ન આપવું? ખરેખર તો એમ જ હોવું જોઈએ કે સ્વસ્થતમ અને સુંદરતમ વ્યક્તિનું વીર્ય બીજ એને મળે એમ

આપણે કેમ ન કરી શકીએ ! વીષ માત્ર ન હોયું જોઈએ એ નરી બાલીશતા છે. બિલકુલ નોન-સેંસ છે. જે સમાજ જવાબદારી ઉપાડવા તૈયાર હોય તો આજે અનુકૂળતા છે. કદાચ ભવિષ્યમાં એક યુગ-લને એક જ બાળક પેદા કરવાની છૂટ મળશે તો સારું બાળક પેદા કરવા માટે વૈજ્ઞાનિક યુગનો લાભ લેવો જોઈએ.

એક કલ્ચર બ્રિટીંગ અને સાર્વત્રિક બ્રિટીંગની શરૂઆત થાય. ત્યાંથી સમાજનું કામ શરૂ થાય છે. આ બાળકને ક્યાં ઊછેરવામાં આવે, કેવા વાતાવરણમાં અને કેવી રીતેના વૈજ્ઞાનિક ઊછેર કરવો એ બાબતની ચિંતા કરવી જોઈએ. બાળકનો મા-બાપ સાથેનો કેટલો સંપર્ક હિતકર છે, મા-બાપથી એને કેટલો દૂર રાખવો જરૂરી છે તે પણ સમજવું જરૂરી છે. થોડીસે કલાક મા-બાપ પાસે બાળકનું રહેવું અહિતકર છે. થોડા સમય માટે આઠ દિવસે, પંદર દિવસે એકવાર મા-બાપ મળે તે હિતાવહ છે. આટલું ટૂંકું મિલન એટલું તો પ્રેમ પૂર્ણ હશે કે એમાં અરસ-પરસની પ્રેમ-મૂર્તિ પ્રગટ થશે. આવડા નાના મિલનમાં ક્રોધ, ધૂણા જીવી બીજા લાગણીઓને અવકાશ નથી. માત્ર પ્રેમ કેવળ પ્રેમ. બાળકના મનમાં પ્રેમની એક ધારણા બંધાય છે. જે વ્યક્તિ તરફથી પ્રેમ મળ્યો છે. ફક્ત પ્રેમ જ મળ્યો છે એના સંબંધમાં વિરોધી ધારણા બનાવતો નથી એથી ઉલટું મા પાસે ઊછેરનું બાળક માનો પ્રેમ, માનો ક્રોધ, માની ધૂણા, જીવી પરસ્પર વિરોધી અને મિશ્રિત ધારણા બાંધી શકે છે. આવા બાળકનું મન શરૂથી જ વિકૃત થતું જાય છે. પછી આ બાળક જે વ્યક્તિને પ્રેમ કરશે તેની ધૂણા પછી કરશે. એનું મન ખડામાં પહેંચાઈ ગયું છે. ભવિષ્યમાં તે જોને પ્રેમ કરશે તેની પાછળ ધૂણા પણ કરતો રહેવાનો. તે તેના મનનો ભાગ બની ગયું છે. તે પોતાની પત્નીને પ્રેમ પણ કરશે અને તિરસ્કાર પણ કરશે. ક્યારેક એનો જીવ લઈ લેવાનું વિચારશે તો ક્યારેક એને લાગે છે કે એના વગર હું જીવી શકીશ નહિ. આ બંને વસ્તુ એક સાથે એના મનમાં ચાલતી હશે. એનું મૂળ કારણ એનો ઊછેર એની મા પાસે થયો છે એ છે.

ખીલું એક જ મા પાસે ઉછરવાથી તેના મનમાં સ્ત્રી વિશેની એક ચોક્કસ જે ઈમેજ બંધાઈ જાય છે તે તેની માની ઈમેજ બંધાય છે. જગતની બધી સ્ત્રીઓમાં એની દષ્ટિ પેલી ઈમેજ પ્રમાણે પોતાની માને શોધે છે. તે પોતાની પત્નીમાં પણ પોતાની માની પ્રતિમાની અપેક્ષા રાખે છે. પણ એવી પત્ની કદિ મળી શકતી નથી, મા જેવી ખીજ સ્ત્રી બીજે કદિ મળતી જ નથી. તેથી તેને નિઃશ્ચીન્ન પોતાની પત્નીમાં કાંઈક ખુટતું લાગે છે. પોતાની ઈમેજ જૂદા પ્રકારની છે ને પત્ની પણ જૂદા પ્રકારની છે. આના કારણે તેના મનમાં એક દુનંદ છે. અને તે દુનંદ તેની પરશ્યાનીનું કારણ છે એથી વિરૂદ્ધ તેની પત્નીને પોતાના બાપની ઈમેજ છે, તે પોતાના બાપ જેવો પતિ ઇચ્છે છે. જે કદિ સંભવ નથી.

આથી મા-બાપ પાસે બાળકનો ઊછેર અને સંપર્ક ખૂબ જ થોડો હોવો હિતાવહ છે થોડી વાર હળી લે તે ઉચિત છે. બાળકના ઊછેર માટે સમાજે એક વૈજ્ઞાનિક વ્યવસ્થા ઊભી કરવી જોઈએ જેવી રીતે એક, એક ઘરમાં એક એક ટ્યુટર સપ્લી ભણાવવાનું અસંભવ હોવાથી આપણે શાળાની વ્યવસ્થા કરી છે જે ઘણી જ વૈજ્ઞાનિક છે. તેમાં શ્રીમંતના બાળકને જે કેળવણી મળે છે તે જ કેળવણી ગરીબના બાળકને પણ મળે છે. શ્રીમંત પણ જેટલી વ્યવસ્થા ઊભી ન કરી શકે એટલી વ્યવસ્થા આજે ગરીબના બાળકને પણ સુલભ કરી શકાઈ છે. તે જ રીતે આજે નહિં તો ભવિષ્યમાં એક એક કુટુંબમાં બાળકોનો વ્યક્તિગત ઊછેર ન કરતાં આપણે તેમના સામુહિક ઊછેર માટે એક વૈજ્ઞાનિક વ્યવસ્થા ઊભી કરી શકીએ.

વૈજ્ઞાનિકો છે, મનોવૈજ્ઞાનિકો છે, એનાલીસ્ટ છે, નર્સિંગ છે. ડોક્ટર છે. શારીરિક શિક્ષક છે આ બધાની વ્યવસ્થા આપણે એક જગ્યાએ કરી શકીએ. બાળકો ત્યાં ઊછરવાં જોઈએ. સમાજે આ બાબતમાં હજી મુશી કેઈ પ્રકારનો રસ્તો દાખવ્યો નથી. સમાજે બાળકને અંદર પેદા કર્યો છે. અંદર ઊછેર્યો છે. તેને ખરશવે છે, ખીરશવે છે. કપડાં આપે છે, મોટો કરે છે અને પાંગળો બનાવે છે તે બાળક તેમને છોડીને

કયાંય જઈ શકતો નથી. આ કોઈ વ્યવસ્થા છે? એમાંથી જ આ સમાજ પેદા થયો છે. જે વિચિત્ર અજાયબ ધરે જોવા છે.

એક વૈજ્ઞાનિક સમાજ વ્યવસ્થા માટે ઘણું ધણું કરવું પડશે. મા-બાપથી દૂર ઊછરતો બાળકો મા બાપના કંકાસની અસરથી દૂર રહેશે. કલહ અને છૂટાછેડા સંકળાએલા રહેશે નહિ. જે છૂટાછેડાનો નિયમ સરળ અને સીધો હશે તો ૮૦ ટકા જેટલી તકો લોકો જતી કરશે. કલહ કંકાસ દૂર થઈ જશે.

કલહનું કારણ એ જ છે કે જે વ્યક્તિ અલગ થઈ નથી. હું કોઈને કહું જાવ, ઊપડો તો વાત પૂરી થઈ એમાં ઝગડો ક્યાં રહ્યો? પરંતુ જવાનું કહી શકતો નથી એ જઈ શકતા નથી. હું પણ જઈ શકતો નથી. બેસવાનું ત્યાં જ છે. તો કલહ ચાલુ રહેશે. એક મિત્ર સાથે મિત્રતા હોય અને મિત્રતા છૂટી જાય એટલા સરળ છૂટાછેડા હોવા જોઈએ. બાળકોની વ્યવસ્થા ધીમે ધીમે સમાજના હાથમાં ચાલી જવી જોઈએ ત્યારે છૂટાછેડા એટલા સરળ બની શકે.

*

ઉપમા અને અલંકાર

કવિતાના પ્રકારો બદલતા જ રહ્યા છે. પ્રાચીન કવિતામાં બુદ્ધિની કસોટી કરે એવા ઉપમા અલંકારો વપરાતા. કાવ્યમાં પ્રવેશ ન કર્યો હોય તો સમજવા કઠીન. પણ ભાવ ઘણા ઉન્નત રહેતા ને ઉચ્ચ રસ દાખવતા અહીં એવા ત્રણ કાવ્યો આપ્યા છે.

રાવન નાવન રામકી આસન,
પાપ હુતાસન મેં સીય બૂલી;
દેહ કી હુની લગી ઘુતિ દીપને,
'સાલીંગ' દેખ સળે મતી ભૂલી
તાહી સામે નભમંડલ મેં થીત,
દેવવિરંચી સચી પતિ શૂલી;
દેન લગે ઉપમા ઇંધ મંજુલ,
પાવક પૂંજમેં કંજસી ફૂલી.

૨

વાસવ એક સમે સુર સંયુત,
વ્યોમ વિમાન ચઢે રસ હાસમેં;
ભારતી દેવ બધુન સમેતસુ,
ગાનકી તાનકે માન વિલાસમે,
બીન છૂટી કરહુંતે અચાનક,
દેખી હસે ત્રીદી વેશ જુતાસમે,
કછપી પછ વીહીન પ્રતછ,
અહો પર અછ ઉડાતી આકાસ મેં

૩

સીતા રામ વ્યાહકો ઉછાર અવલોક સખ,
જનક સમાજ બલી જાત સુખ કંદપે,
વેદ કુલ રીતી એસી આજ્ઞા વસીરૂટ દીની,
ભાંવકોકે સુંદર સુલ સમય નિર દ્રંદપે
તા સમે ફૂલી માંગ ભરખે ચલાયો હાથ,
ફૂલો ને સિંદુરલે અંગૂઠા અમંદપે,
ઉપમા તહ એસી મન આઈ કવિ મીરનકો,
લોભતે અમીતે અહી ચઢયો જાત ચંદપે. ... (૩)

રજુઆત : દાદુભાઈ પ્રતાપદાન

રૂપેણ કાંઠાનાં લોકગીતો

સ પાઠક પ્રવીણકુમાર જે ગઢવી

[ગયા-જમના સરખી સાહેલીઓ રૂપેણ અને પુષ્પાવતી પાટણવાડાની ખારી ધરતીને વી ધતી વી ધતી, કોઈ સર્પ-કન્યકાયા મરોડ લેતી લેતી વહી જાય છે ઉનાળે સૂકી રહેતી આ સરિતાઓ કાંઠાનાં લોકગીતોના મધુર સૂરોથી સદાય ક્લકલતી રહે છે અવનવા ગીત ક્લકલથી રૂપેણકાંઠાનો ભાગ સદાય મધમધતો રહે છે

કાંઠાનાં વાસીઓએ એમનાં ગીતોમાં આછા શબ્દ-વસરકાઓથી એમના સ સાર-જીવનનું ચિત્ર ઉપસાવેલું છે જે કે એ ગીતોમાં ગુજરાતની ધરતીથી અવાધદી કોઈ સંસ્કૃતિ નથી નિરુપાઈ અને એમની પ્રાદેશિક સંસ્કૃતિ (Local Culture)નો વિરાટ ગૂર્જર સંસ્કૃતિના એક અથ સમાન છે

રૂપેણ કાંઠાનું ધીમું ગાન તો મહાનદ સમી ગૂર્જર સંસ્કૃતિના એક ન નડડા ક્લકલતા ઝરણાં સમુ છે

પુષ્પાવતી નદીને કાંઠે, શતકો જૂની સંસ્કૃતિનાં વેરવિખેર અસ્થિ સઘડીને જીર્ણ-નગર મોકરા વસેલું છે આ મોઢેરામાંથી-મારા વતનમાંથી મને મળેલાં સાંસારિક ઘટનાઓનાં લોકગીતો અત્રે રજૂ કરું છું]

(૧)

સુખભર્યા સસારમાં જીવતી કોઈ નવોડા ગાઈ રહી છે -

બજી ! ભમ્મરિયા રૂવાનાં પાણીડાં ને રે ભટ્ટુ રે લોલ !
બજી ! વાકડીયા ચીલાનાં આપણે વેર ઘણાં રે લોલ !
બજી ! કડવાં આલો તો આપણાં વેર વળે રે લોલ !
બજી ! ભમ્મરિયા રૂવાનાં પાણીડાં ને રે ભટ્ટુ રે લોલ !
બજી ! વાકડીયા ચીલાનાં આપણે વેર ઘણાં રે લોલ !
બજી ! સંકળાં આલો તો આપણાં વેર વળે રે લોલ !
બજી ! ભમ્મરિયા રૂવાનાં પાણીડાં ને રે ભટ્ટુ રે લોલ !
બજી ! વાકડીયા ચીલાનાં આપણે વેર ઘણાં રે લોલ !
બજી ! ઠોળિયાં આલો તો આપણાં વેર વળે રે લોલ !
બજી ! ભમ્મરિયા રૂવાનાં પાણીડાં ને રે ભટ્ટુ રે લોલ !
બજી ! વાકડીયા ચીલાનાં આપણે વેર ઘણાં રે લોલ !
બજી ! નથરો આલો તો આપણાં વેર વળે રે લોલ !

કેવા કોડ છે આ આભૂષણ-પ્રિય નવોડાનાં !
સુખભર્યા સસારમાં જીવતી નારી તો આવા ગુલાબી આલો જ ગાયને !

ગીતો તે ખૂબ ગાયાં છે એ ગીતોમાંની યૌવન મગ્ની લોક-જીવનના એક અનેરા પાખાનો પરિચય કરાવી જાય છે

(૨)

આ બીજા ગીતમાં પણ ઉપલાનો જ ભાવ પ્રકાશ્યો છે

‘થાણેલા’ ગોતતો કારલી લાગી
વીર શબદો મુને વાલેરા લાગે !
સસરાની લાજ હુ તો ને કાઢુ માડી, ને કાઢુ માડી !
વીર શબદો મુને વાલેરા લાગે !
સાસુને પળે હુ તો ને પડુ માડી, ને પડુ માડી !
વીર શબદો મુને વાલેરા લાગે !
જેઠજીના ઓમ હુ તો ને લઉ માડી, ને લઉ માડી !
વીર શબદો મુને વાલેરા લાગે !
જેઠાણીની ચેડચેડ હુ તો ને હેડુ માડી, ને હેડુ માડી !
વીર શબદો મુને વાલેરા લાગે !
દેરની ધાર હોળી ને રમુ માડી ને રમુ માડી !

૧ રજો

ગુજરાતની નવવધૂએ આવાં નકાર ભણતાં ૧ છાણા, ૨ પાછળ, ૩ સાથે,

વીર શબ્દો મુ'ને વાલેરા લાગે !

દેરાણીની મોરઠું તો ને' હે'ડું માડી, ને' હે'ડું માડી!
વીર શબ્દો મુ'ને વાલેરા લાગે !

(૪)

—ત્યારે સોરઠની નારીએ તો કંઈક જુદું જ
અનુભવ્યું છે.

* લીલી લીલી ઈંદોણી હીરની રે,
મને પાણી ભર્યાની ઘણી હોશ રે...

લીલી ઈંદોણી હીરની રે....
સાંકડી શેરીમાં સસરો સામા મળ્યા રે,
મને લાજ કાઢ્યાની ઘણી હોશ રે..

—પણ બન્ને ધરતીની પ્રજાએ ઝીલ્યો છે તો યોવન—
મસ્તીનો રંગ જ !

(૩)

તો આ 'ગીતમાં વળી નવો જ ભાવ ગવાયો છે.
'મારા પિતાનું બાણ ભારે, ધનુષ બાણ ભારે !

એ બાણ આભે અડકીને હેઠું પડીયું... ધનુષબાણ ભારે !
એ બાણ રામ—સીતા બે મળીયાં રે... ધનુષપ્રાણ ભારે !
સસરાજને દેખતાં ધેમું ધેમું જોણીએ,
સાસુજને પગે પડીયે, ઓ કુવેર ! સાસરું સુધારીએ,

તારા રામ ને સંભાળીયે !...મારા પિતા.
જેઠજને દેખતાં આડા ધૂંધટ કરીયે,
જેઠાણીની ચેડે હેંડીયે, ઓ કુવેર ! સાસરું સુધારીએ !
તારા રામને સંભાળીયે !...મારા પિતા.

નાના દેરીડાની મરકશી ના કરીયે,
દેરાણીને બે'ન કહી બોલાવીએ, ઓ કુવેર ! સાસરું સુધારીએ !
તારા રામને સંભાળીયે !...મારા પિતા.

—તારા રામને સંભાળીએ... ગાતું આ
લોકગીત બહુ રામ—સીતા જેવું દામ્પત્ય જીવન
જીવવાનો આદેશ આપે છે !

આપણાં લોકગીતોમાં રામ—સીતા તો ખૂબ
ગવાયાં છે. લોકકવિએ જીવનના તાણાવાણા સાથે વણી
લઈને તેમને દૂધ આપતાં પાત્રો બનાવી દીધાં છે.
ઉપલા ગીતમાં પણ સંસારની એક લાવના રામ—સીતા
દ્વારા ગવાઈ છે.

લે'બડો જીગયો યુ'વાળમાં,
લે'બડી જીગી લીલુડી રેતમાં !
સાત કુલ લાયાં સાહેલડી.
એક કૂલ હોય રે મારા મેયરનું !
મોજડી રાજના ધરની,
કડલાં હોય રે મારા મેયરનાં !
હાંહડી રાજના ધરની.
ઠોળિયાં હોય રે મારા મેયરનાં !
નઘડી રાજના ધરની,
ટીલડી હોય રે મારા મેયરની'

—રૂપેણુ—કાંઠાની કોઈ નવોઢા પિયર 'યુવાળ'ને
સ્મરી રહી છે. યુ'વાળ એટલે રૂપેણુના દખણાદા કાંઠાનો
પ્રદેશ. પાટણવાડાના અને યુ'વાળના, એ બન્ને મુલકના
સીમાડા રૂપેણુને કાંઠે જ ભેટે છે.

આ ગીતમાંનો પ્રાદેશિક રંગ છતો થયા વિના
રહેતો નથી આ ખાસ મુલકનો આંખો ગચ્ચતો મીઠી
છાંય વાળો કડવો લી'બડો જ ! એટલે જ લોક—
કવિએ 'યુ'વાળ'માં આંખો ન ગાયાં !

(૫)

તો કોઈ ગ્રામ્ય-કન્યાને આણાં આવ્યાં છે :
'જોધપુરી આણુલાં આપ્યાં રે,

આયા દિયોર, આયા જેઠ,
ભેળાં નાનીબા નણદલ જ રે !
જેઠને હિતારા ઓરડા જ રે,

દિયોરિયાને મેડીના મોલ !
ભેળાં નાનીબા નણદલ જ રે...

જેઠને દાતણ—દાડમી જ રે,
દિયોરિયાને કરમોરી કાંગ !
ભેળાં નાનીબા નણદલ જ રે...

જેઠને નાવણુ કુંડીયું જ રે,

૪. આગળ.

* રઠિયાળી રાત, ભા. ૩, પૃ. ૪૮.

૧. લીલ'ડો

દિયોરિને ઝીલણ તળાવ !

ભેળાં નાનીબા નણદલ જીરે....

જઈને ભોજન લાભસી જી રે,

દિયોરિયાને સાકરિયો કંસાર !

ભેળાં નાનીબા નણદલ જીરે...

જઈને મુખવાસ એલથી જી રે,

દિયોરિયાને પાન—પયાસ !

ભેળાં નાનીબા નણદલ જીરે...

જઈને પોઢણ ઢોલિયા જી રે,

દિયોરિયાને હિંડોળા—ખાટ !

ભેળાં નાનીબા નણદલ જીરે...

(૬)

સાતે સરાષ મારી કંઠી, દિયોરિયા ! સાતે સરાઈ મારી કંઠી...

કંઠી નૃદી ને હાર લૂટ્યો, દિયોરિયા સાતે સરાષ મારી
કંઠી...

સરકારી મોટરું આવી, દિયોરિયા સરકારી મોટરું
આવી..

દિયોરિયા ઝલાણો^૧ ! દિયોરિયો ઝલાણો !.....સાતે.

પગ કેરી કલ્લાં^૨ આલું, દિયોરિયા !

દિયોરિયો છોડાણું, દિયોરિયા !.....સાતે.

ડોક કેરી હાંહડી આલું, દિયોરિયા !

દિયોરિયો છોડાણું દિયોરિયા !....સાતે.

કાન કેરી વાળિયું આલું, દિયોરિયા !

દિયોરિયો છોડાણું, દિયોરિયા !.....સાતે.

નાક કેરી નળડી આલું, દિયોરિયા !

દિયોરિયો છોડાણું, દિયોરિયા !.....સાતે.

ભાલ કેરી ટીલડી આલું, દિયોરિયા !

દિયોરિયો છોડાણું, દિયોરિયા !.....સાતે.

—ઠાકરડા કોમનું આ ગીત એમની સંસ્કૃતિનું
ધારક પણ છે. દિયોરે ચોરી કરી એટલે ‘સરકારી
મોટરું’ (પોલીસ) આવી, ને પછી બાળીએ દિયોરિયાને
છોડાવવા સઘળાં પ્રિય આબુણસુ પણ ન્યોન્છાવર
કરી દીધાં. આ બધીં કથા એમની જીવન-કથા સમી
છે. એટલે જ :

* ‘મા ચૂંવાળનો ભલે ચોર, પિયર માડું’ મહેવાસી !
મા, ચૂંવાળનો છોગાળો, પિયર માડું’ મહેવાસી !

—એવું આ ધરતીની ઠાકરડા—બાઈઓએ ગણું
છે ને ? તેથી જ લોક-કવિતા લોકઢેયાં સાથે સર
મિલાવતી સારંખી છે.

(૭)

તો રૂપેણ કાંઠાની વાઘરણુ—બાઈઓએ પણ
એમના ગીતોમાં દેરીડાને પૂર્ણ વિનાકયાં જતો કર્યો છે ?

‘સવામણુ સોનું’ ને સવામણુ રૂપું,
તેનો ઘડાયો ફૂલ વેંઝણો રે...
વેંઝણો મેલી ને જળ ભરવાને જ્યાં તો
નાના દિયોરિયે સંતાડિયો રે...

કો’તો દિયર તમને ઘોડીલા લી આલું,
આલો અમારો ફૂલ-વેંઝણો રે..
તમારે ઘોડીલે ભોજઈ ખેલતે ના આવડે,
નથી લીધો ફૂલ વેંઝણો રે...

કો’તો દિયર તમને ભમ્મર હાથીડા લી આલું,
આલો અમારો ફૂલ-વેંઝણો રે..
તમારે હાથીડે ભોજઈ ભેસતે ના આવડે,
નથી લીધો ફૂલ-વેંઝણો રે....

કો’તો દિયર તમને તલવારું લી આલું,
આલો અમારો ફૂલ-વેંઝણો રે..
તમારી તરવારું ભોજઈ ખેલતે ના આવડે,
નથી લીધો ફૂલ વેંઝણો રે...

કો’તો દિયર તમને લાડી લી આલું,
આલો અમારો ફૂલ-વેંઝણો રે..
તમારી લાડીએ ભોજઈ મનડાં મોયાં,
લો લ્યો તમારો ફૂલવેંઝણો રે..

સ્વર્ગસ્થ શ્રી. જવેરચંદ મેઘાણીએ પણ આણું
જ એક પાઠ્યેદવાણું ગીત સંપાદિત કર્યું છે. તે
ગીતમાં નિર્મળ વિનોદ સમાયો છે :

૧. પકડાયો; ૨. કંડલાં.

* ‘વાગે રૂડી વાંસળી રે...’ પૃ. ૧૮૮

નનાના દેરીડાને બેની પરણાવું, માનો અમારો વીંઝણો,
તમારી બેની અમારે ઓરડે, સામી પછીને ભાભી વીંઝણો.
બેનને સાટે કૂતરી પરણાવું, છતો થયો મારો વીંઝણો !'

સંખેડા-મેવાસમાં પણ આવું પાઠભેદ વાળું
ગીત ગવાય છે :-

× નનાના દિયર ! તમને બેની પરણાવું,
આવો અમારો વીંઝણો.
તમારી બેનીને પાટલે પધરાવો,
પાછલે પડાળ તારો વીંઝણો !'

—આમ એક જ ભાવ વિધવિધ શબ્દ-સ્વાંગ
સજી આપ્યા ગૂર્જર-પ્રદેશ પર વિચર્યો છે.

[૮]

‘પાવા વાગતા આવે રે, અંજીર ભૂંકતાં આવે રે,
સાએબ, સરકારી વાડીમાં ગાડી ફૂણ ચલાવે રે?...
મારો વીરલો ચલાવે, મારો વીરલો ચલાવે,
સાએબ, સરકારી વાડીમાં ગાડી ફૂણ ચલાવે રે?...

મારા પગથેરી ઝાંઝરી સાએબ, હલકે મંગાવો !
મારો વીરલો લાવે રે, મારો વીરલો લાવે રે,
સાએબ, સરકારી વાડીમાં ગાડી ફૂણ ચલાવે રે?...
મારા હાથથેરી ચૂડલો સાએબ, હલકે મંગાવો !
મારો વીરલો લાવે રે, મારો વીરલો લાવે રે,
સાએબ, સરકારી વાડીમાં ગાડી ફૂણ ચલાવે રે?...

—ઉપલા ગીતનું પાઠાન્તર પણ ગુજરાતમાં
ગવાય છે :-

* ભાલુભા ભૂલનો રાજ રે કડાયેલ ખીર રંધાવે
એંબિન ઘૂંમતાં આવે રે, સિંગલ પડતાં આવે રે...
અંગરેજ બહાદુરની ગાડી કોણ ચલાવે રે ?....
મારો પરણ્યો ચલાવે, મારો પરણ્યો ચલાવે...

—બેચમાં ફેર માત્ર ‘વીરલો’નો અને ‘પરણ્યા’
નો જ છે, છતાં બન્નેની હવા તો જૂદી છે જ.

+ રઢિયાળી રાત; ભાગ. ૪, પૃ. ૭

× મણકો : ૧, પૃ. ૧૭૬

* મણકો : ૨, પૃ. ૨૫

પૃષ્ઠ ૮૧૯ થી ચાલુ]

વીરતાપૂર્વક ઊભા થવાનું નવું જીવન સરજવા માટે !

—પ્રત્યેક માનવીમાં મંગિલ્ય ને સારપ છુપા-
યેલાં પડ્યાં જ છે. એમને જાગૃત કરીને બહાર પ્ર-
તાવવાની શક્તિ પણ એની અંદર જ છે.

—માનવીએ પોતાનાં સ્વપ્ન, આદર્શ અને
ઉમદા હેતુઓને કદીય ન છોડવા ઘટે. નૂતન આશાનાં
તેજ્યી આ બધાને એ વારંવાર ઝગડળાવી ચકશે.

—માનવી પાસે એક વધારે તક તો હોય જ
છે; જેથી એ પોતાની ક્ષુપ્ત થયેલી આત્મછબીને

પુનર્જીવિત કરે, પરાભ્યને જીતમાં પલટાવે ને જીવન-
નો નવેસરથી જ પ્રારંભ કરે....

—દેવદૂતની આ નિત્યનૂતન સુશોભન-
કલા ! પ્રત્યેક ઉચ્ચ વિચાર જાદુનું કામ કરે છે.
એનાથી માનવીને જાતપરિવર્તન કરવામાં મદદ મળે
છે. એના આત્માને નવું બળ પ્રાપ્ત થાય છે.
સોનેરી રંગ જેમ જૂની સૂતિને નવું રૂપ આપે છે
એ જ રીતે સોનેરી વિચારો પણ માનવીનું સુલભ
નવસર્જન કરે જ છે.

સુવાગડ ગામના ગામેતી સાગ્રભાઈ ગઢવીની ખ્યાતિ રાટલે અને લોકસાહિત્ય ક્ષેત્રે સારી રીતે ફેલાઈ હતી જેમ ફૂલની ફારમે લમરાએ. આડર્પાંચ તેમ એમને આંગણે અતિથિઓની લગાર લાગતી.

કવિ રામાયણના પરમ હિપાસક હતા. એક વખત પાલીતાણાના દરબાર સૂરસિંહજીના આગ્રહથી સાથે એક માણુગને લઈ કવિ પાલીતાણા જઈ રહ્યા હતા. રસ્તામાં જળિયા ગામ આવ્યું, પાણીતાણા દરબારે આ ગામનો ચોથ લાગ ચારણોને આપેલ હતો. રાજ્યના કવિ કાક લાઇ ચારણ આ ગામના વતની હતા. ગામના પાદરમાં સરલાઈ નીકળ્યાના સમાચાર મળતાં, એમણે ગડગડતી દોટ મૂકી, આડા ફરી, થોડીની લગામ પકડી, અતિ આગ્રહ કરી, મહેમાનને પોતાને જીતારે લઈ ગયા. ભૂલા પડેલા છુલછુલને જેવા જનતા હિમટે તેમ ડાપરો જાગ્યો. મહેમાનગતીમાં કાવા, કહૂળા, ને હુગાના યાગ મડયા ફરવા થોડીવારે ડાપરામાં બેઠ્યા એક દરબારે કવિને કહ્યું, ‘સાગ્રભાઈ! આપનું ગામ સુવાગડ, પડ એનું મૂળિયાપાટ, ભટ્ટ ગામ લાલવાર, અને નજીકની ધામેલને પાનમાં રાખીને એકાદ દુહો ગનાવો. પણ જો જો હો! આપ તો રામના હિપાસક છો, તો રામાયણને અનુલક્ષીને જ થવા દો.”

આ સાંભળતા જ સાગ્રભાઈએ સુ દરકાંડની કથા શરૂ કરી, કે જ્યારે હનુમાનજી વંકા લગાવીને રામ પાસે ગયા ત્યાર પછી લકામાં ઘરે ઘરે ખાન ખીમાં રાક્ષસોને રાક્ષસણીઓ વાતો કરતા હતા. પણ કેવી ?

“ભસુ દુત બલ બરનિન બઈ,
તે હિ આપે પુર કવન લલાઇ.”

જેના દુતના બગના વખાણની વાત થઈ શકે તેમ નથી ત્યારે રામ આરથે ને વખને આપણુ શુ થશે ? શહેરમાં સારાવાટ રહેશે જ નહીં.

આ સમાચાર ખાનગી ખાતાની સેવિકાઓ દ્વારા મદોદરીને મળ્યા એટલે તેમણે પોતાના પતિને જગલે બોલાવી પગે લાગીને કહ્યું, ‘હે નાથ! મેલ તું આડું મૂળિયુ, સુવાગડ સુ કર રનેહ, લાલે ધરતી લેગશે, તારા મનની ધામેલ

હુ સુવાગડ છું, એટલે પતિનતા હું આપ પરસ્ત્રોની મમતા મેવી મારા પર કૃપા કરો. પર સ્ત્રીના મોહ આડું મૂળિયુ મૂકી દો અને એમ નહીં કરવામાં આવે તો લકની ધરતી લલેથી બેગવાઈ જશે તમારા મનમાં જે પોડ છે તેને હવે મુકાવ તો દીક! ‘મેલ તું આડું મૂળિયુ’ એમાં મૂળિયાપાટ, ‘સુવાગડ સુ’ કર રનેહ’માં સુવાગડ, અને ‘લાલે ધરતી બેગશે’માં ‘લાલવાવ’ અને ‘તારા મનની ધામેલમાં ‘ધામેલ’ ગામને કવિએ તાણે વાણે વણી લીધું.

આ દુહો અને તેના અર્થની અનુરમતાથી ડાપરો આનંદમાં આવી ગયો, અને ચેતારકથી અવાજ આવ્યો “વાહ કવિ, વાહ! આપે તો આપનું ગામ અને પડખેના ગામને કાવ્યમાં અમરતા અર્પી.” થોડીવારે જોખારો ખામને સંગ્રમઈએ કહ્યું, “કાકા લાઈ! આપ પણ કવિ છો, એકાદ દુહો તમે પણ થાવા દો, પણ જો જો હો! તમારા ગામની પડખેની વાવડી આવી જરી જેમજે જળિયાની જરૂર નથી સીનાપર, દમનગર, અને રવામી તારા-યજુનુ ગઢકુ બને દુકામાં ગોડવાઈ જાય, કારણ કે અડી તેમના હરિમકતા ધણા છે.”

આજો ડાપરો તો કાન માથેને જ બેઠેલ, ટાંચગી પડે તો પણ અવાજ આવે તેવી શાંતિ વસ્ત્રે કાકાભાઈએ કહ્યું. “મદોદરી એના રવામીને વિનવતા વાત કરે છે હે નાથ!

“મેલ તું સીતાપરી, દામન જોડે લાથ,
ગઢ લકાનો ઘેરશે, વાવડિયા રઘુનાથ.”

સીતાના મોહને જોકેર મૂકો, આ વાત હું તમને હાથ જોડીને કહું છું. મારી આ વાતને નહીં માનવામાં આવે તો લંકા ગઢને થોડા સમયમાં ઘેરો ઘલાશે અને હવે તો રઘુનાથના વાવડ પણ આવી ગયા છે. 'મેલ તું સીતાપરી'માં સીતાપર, 'દામન નોડે હાથ'માં દામનગર, 'ગઢ લંકાનો ઘેરશે'માં ગઢડા, અને 'વાવડીયા રઘુનાથ'માં, વાવડીને વાતના મેળમાં લઈ લીધી.

આ દુહો અને તેના અર્થની સરલતાથી આખો ડાયરો ડોલવા લાગ્યો. ત્યાં તો કાકાભાઈએ કહ્યું : “જો સાહેબાઈ ! આ આપની સાથે જે માણસ સેવા કરવા રાતદી ભેગે પગે રહે છે એમને કંઈ આવડે છે કે નકરો ટેલટપોરા કરવામાં જ રહે છે ?” સાહેબાઈએ કહ્યું, “પૂછો એમને જ. દબવોને દાણો કાઢ્યો છે કે પાકો, અબધડી ખચર પડી જશે.” કાકાભાઈએ મનમાં વિચાર કર્યો કે લાગે છે તો બાધા જેવો પણ કહ્યું, “ભાઈ બરછો. સિંહ, અને પાંડો આ ત્રણેને નજરમાં રાખીને તમે પણ દુહો બનાવો. પણ રામાયણને બૂલવાની નથી.” આ સાંભળતાં જ પહેલાંએ તો બંદૂકના કેપ ઉપર થોડો પડતાં બડકા થાય તેમ દુહો કહ્યો :

“બોધા ખાશો બરસિયું, કંથ ન માને કયું;
સાવજ ખાગે ચોરશે, પડમાં પાડા જયું.”

મંદોદરી રાવણને સમજાવે છે, “હે નાથ ! મૂખાઈને જોકેર મૂકો. નહીં તો બરસીયું (બરછો) ખાશો હે કંથ ! મારું કહું નહીં માનો તો જેમ કેસરી સિંહ પાડાને પડમાં લઇને પતાવે છે તેમ આપનું થશે.

દુહાનો ઉઠાવ અને અર્થની સરલતાથી ખંને કવિઓ અને ડાયરો રંગમાં આવી ગયા “વાહ ભાઈ, વાહ ! સેવા ફળી ખરી !” આવા પ્રશંસાના પુષ્પોના તગ વચ્ચે ઢંકાયેલા સાહેબાઈએ ડાયરમાં આગલી હરોળમાં ખેંચેલા અને હિમરમાં સૌથી નાના લાગતા

ડાયરામલ બાહણ સામી નજર કરીને કહ્યું, “કાકા-ભાઈ ! આ તમારા ગોરદાદાને કાવ્ય કરતાં આવડે છે કે જે કહેવાય તે જેના વડે કરીને આમને આમ કથા કરે છે કે આપના સંગનો રંગ ચડ્યો છે ?” કવિએ કહ્યું, એમને જ પૂછો, પ્રકાશ ઉપરથી પાવરની ખચર પડી જશે. સાહેબાઈએ કહ્યું, “ગોરદાદા ! આપને જેમ જેવામાં ટીપ્પણા વિના જ ચાલે. કોઈ સુખી માણસ ટીપ્પણા ઉપર રૂપિયો મૂકે અને ગરીબ હોય તો પણ પાવલી તો મૂકે જ ! ધારો કે વરની ફર્ષ મૂરત જોડાવવા આવી છે, એમને લતીજ માટે વીંટી ઘડાવવી છે. ભાઈને આંગણે ઢોલ વાગતાં બેન તો પેરહાય જ ને ! તો તમે એવો દુહો બનાવો કે જેમાં વીંટી, ઢોલ, ટીપ્પણું, અને પાવલી આવી જવાં જોઈએ, પણ રામકથા તો ખરી જ ! આ સાંભળીને જગજીવન બાપા ગોરે કહ્યું” તો સાંભળો— “પાવલીયે હતુમો ચડ્યો, વીંટી દીસે લંક; હવે ત્રંબાળુ ત્રહકિયા, કરમા ટીપ્પણું કંથ.”

મંદોદરી અકળાઈને કહેવા લાગી, ‘હે નાથ ! હવે તો હદ થઈ, આમ નજર તો કરો !’ રામનું સૈન્ય આ કિનારે આવી ગયું. ખેડે રહ્યો નહીં પોસાય. ઠેઠ દરબાર ચઢના પગથિયાં સુધી એટલે પાવલિયા સુધી હતુમાન આવી ગયા છે. અને વાંદરાઓએ લંકાને ઘેરો ઘાલ્યો છે તરઘાયા વાગવા મંડ્યા છે. હે કંથ ! માટીપણું કર એટલે શરવીરપણું દેખાડી દે. ખીજ અર્થમાં જેમ ટીપ્પણું વળી જાય તેમ ગૂંડાણું વળીને જ બેઘાય. શરવીરને ત્યાં શરવીર લડવા આવે ત્યારે માટીપણું બતાવવું જોઈએ. ઘર બાંધીને ખેંચેને ત્યાં અતિથિ આવે ત્યારે અતિથિ સેવા યાદ રહે તેવું ફરવું જોઈએ. આ સાંભળીને ખંને કવિઓએ પોરસાઇને ગોરદાદા અને સેવકનો સરસ સત્કાર કર્યો. અને પછી સાથે જ ખંને કવિઓ પાલીતાણા જઈ આવ્યા. આજે એના બનાવેલા દુહાઓ એમના મિલનની મીઠી યાદ આપે છે અને જાણે સંગના રંગની પીયકારીઓના છાંટણા છાંટતાં ન હોય !

*

જ્યાં ન પહોંચે રવિ ત્યાં પહોંચે કવિ એ કહેવત પ્રચલિત છે તેમજ અનુભવ સિદ્ધ છે. કવિઓને દુહા, છંદ અને કવિતા સરસ રીતે બોલતાં આવડે અને અસરકારક શૈલીમાં રજૂ કરી શકે. જે સ્વલ્પવાચી સામાન્ય અરસિક માણસને પણ રસ ઉત્પન્ન કરાવે. તેમાં ગૂઢાર્થો હોય, વખાણ હોય સુચનાઓ અને સમસ્યાઓ હોય, પણ તેના એ વખાણનાં કવિત તો એવા શબ્દલાલિત્યથી શણુગારેલાં હોય કે સ્વલ્પવાચી કંજૂસ હોય તો પણ ઘડીકના માટે ઉદાર બની જાય. અને કવિને નવાંજેશ કરે જ.

આવા એક કવિએ નાના રજવાડામાં જઈ ગામધણીને ઈંદ્રના વૈભવની અને દાતાર કર્ણની ઉપમાઓ આપી સરસ અને શોભતી લાખામાં બિરદાવ્યા.

ગામધણી પાસે કામતી રિયાસત ખાસ નહતી પણ એક દેવાળી ઘોડી હતી તે ઉદારતાથી કવિરાજને ઈંદ્રનામમાં આપી. કવિરાજે ગામધણીનાં અથોઠ વખાણ કર્યાં, મિજમાની માણી મળેલ બેઠ લઈને રજ સહ બીજા ગામે જપડ્યા.

કવિરાજ-ચારણ્યારોડા એટલે રજવાડાના દેવ જેવા ગણાય. કવિરાજ કાંઈ રાજવીને ત્યાં જાય ત્યારે રાજવી તેને બહુમાન કરે. એક તો વખાણ કરે તે માટે અને બીજું રજાગતમાં જરાપણ ઉણપ દેખાય તો નિડર રીતે મોઢામોઢ આપટવામાં અચકાય નહિં. તેમજ એ રાજવીની લોભટ્ટિ મેમાનદારીને અનાદર અને છેવટ ભૂખ આંખી ગઈ છે તેટલે સુધી કવિતાની શૈલીમાં કહેતાં અચકાય નહિ. એથી રાજવીઓ નાના કવિ કે મોટા પણ કવિરાજ નોતર્યા કે વગર નોતર્યા આવે એટલે મન-બરી આવકારે અને આદર સત્કાર કરે.

રાજવીની આવક ઓછી હોય અને મુશીબતે

વહેવાર ચલાવતા હોય તો પણ કવિ તેને મહાન દાનેશ્વરી કહીને બિરદાવે એટલે ગળું હેંચ કે નહિં પણ છેવટ કરજ કરીને પણ કવિને રાજ કરે.

ખાજુના પાંચેક ગાઉના છેડે બીજા એક દરબારનું ગામ, ત્યાં કવિરાજ દાનમાં મૂમળેલ ઘોડી ઉપર બેસીને ગયા. દરબારગઢની ડેલીમાં પ્રવેશ કરતાં ડેલીના ખાનામાં જ દરબાર સાથે બેઠેલા ડાચરાને રામરામ કરી ઘોડી ઉપરથી નીચે ઊતર્યા. ડાચરાએ કવિરાજને “વધારો કવિરાજ” કહી આદર કર્યો. ઘોડીને દોરીને ખાસે બધી લગામ ઉતારી આવ્યા ડાચરામાં, અને ડાચરાને રામરામ કર્યા. દરબારે પણ કવિરાજને બેસવા માદલી આપી અને કુશળ સમાચાર પૂછ્યા.

દરબાર તથા ડાચરાએ કવિરાજની ઘોડી જોઈ. ઘોડીનાં રૂપ પડછંદ અને પૂરા માપની, રેશમી રંગાટીવાળા કાનની ઉપરની અણીઓ જેને કાનસુરી કહે છે તે ઘડીએ ઘડીએ ભેળી થતી જાય અને રૂપમાં વધારો કરે અને થનગનતી ચાલવાળી. આવી રૂપાળી ઘોડીને જોઈ બધાને ખૂબ ગમી ગઈ. દરબારને પણ એવો જ ભાવ ઘોડીને જોઈને થયેલો : “વાહ ! ઘોડી વાહ !”

દરબારથી વધારે વખત એ ભાવ છુપાવી શકાયો નહિ. દરબાર કહે ‘કવિરાજ ! જાનવર ખૂબ દેખાવડું છે અને વળી જાતવંત છે હો !”

કવિરાજ કહે “અનનદાતા ! ખાજુના ગામના ગામધણીએ ગઈકાલે જ આપેલ છે. આને અહિં આપ્યો.” એમ કહી ઘોડી આપનાર ગામ ધણીના બે મોઢે વખાણ કર્યા. અને સામે ડાચર દરબારના પણ કવિત બોલી બારેબાર વખાણ કરી બિરદાવ્યા અને ડાચરાને ખુશી કરી દીધો. દરબારે પોતે તથા ડાચરાએ પણ સામે લલકારો દીધો “વાહ કવિરાજ વાહ તમે તો અખિયાત કરી હો !”

કવિરાજ કહે “અન્નદાતા ! હોય તેવા ગુણ
વાવામાં તો ગૌરવ અનુભવાય બાપ !”

કવિરાજને કાવા કસુંબા હુંગો (અશ્વિણ લીધા
પછી તરત જ નાસ્તામાં સારી વાનીઓ અપાય તે)
કરાવી ભગર ભેંસુનાં કઢેલ દૂધના કટોરા પાયા અને
ખરોબર સંતોષ્યા :

થોડી આડી અવળી વાતો કરતાં દરબારે
વાત છોડી “કવિરાજ ! થોડી કેટલી કીંમતની ગણાય?
માણું જનવર બહુ રૂકું છે હો !”

કવિરાજ કહે : “બાપુ ! કવિઓને આપવાની
વસ્તુઓ ઉમદા જ હોય ને ? થોડીની કીંમત તો
હું શું જાણું ! મારા બાપદાદાએ કોઈ દિવસ આણું
જનવર ખરીદ કર્યું નથી. મેં તો મારી આખી
જીંદગીમાં આજે જ મારા પાસે લાગ્યું છે. આપ
કીંમત જાણો અને આ ડાયરો જાણો.”

દરબારે વળી પૂછ્યું : “કવિરાજ ! આ
થોડી તમારે પોતાને બેસવા જ રાખવી છે કે નાણાં
કરવાં છે ?”

કવિરાજ કહે, “અન્નદાતા ! અમે તો આવી
ચીજ સાચવી સંભાળી શકીએ ક્યાંથી ? તેનું પોષણ
કરવાનું પણ અમારું ગળું નહિં. ઘરમાં છોકરાં
દૂધ વિના ટળવળતાં હોય ત્યાં આ રાજના કીંમતી
જનવરને રાતબ (ઘી તથા ગોળ અને ઘઉંનો
ઘોટ મેળવીને થોડાંતે ખવરાવવાની મેંઘી વાનગી)
જોગણુ (બાજરો) અને ગદખ (પથુઓ માટે રજકો
હોય તે) અને સારું ઘાસ અમે ક્યાંથી કાઢીએ?
બાપુ ! અમે તો એનાં જ આવે તે નાણાં કરી
લઈએ, એટલે છોકરાં નભે.”

દરબાર કહે : “તમે કેટલી કીંમત ધારો
છો કવિરાજ ?”

કવિરાજ કહે : “પાંચસો રૂપિયા રોકડ ગણી
આપે તેને આ થોડી લગામ સહિત સોંપી દેવી છે.
જેના ભાગમાં આ થોડીની પીઠ ઉપર બેસવાનું
ભાગ્ય હશે તે રૂપિયા પાંચસો પૂરાં આપશે અને
બેસશે બાપુ !”

દરબાર કહે : “કવિરાજ કીંમત બહુ આકરી

ખરી. જોકે જનવર સાફ છે. કીંમત પણ સારી
આવે પણ આવા જનવરને અને દેખાવડા જનવરના
રૂપિયા ત્રણસો વધારેમાં વધારે ગણાય. જોકે એ
કીંમત પણ વધારે પડતી છે. પણ એનું રૂપ, પૂરું
માપ, રેવાળ ચાલ અને કાનસુરી જોતાં એ કીંમત ખમી
શકે તેમ છે.”

ડાયરામાં બેઠેલા અશ્વિણના બંધાણીઓ હા જી
હા કરનારા ખુશામતિયાઓએ દરબારની વાતને વેગ
આપ્યો અને કહે : “બાપુ કહે છે તે કીંમત ખરા-
બર છે. જોકે થોડી વધારે પડતી છે, પણ આપ
બોલ્યા એટલે ત્રણસો લહે આપવા પડે. કેમ કવિ-
રાજ ! તમારું શું માનવું છે ?”

કવિરાજ કહે “બાપુ ! કીંમત તો જાણતો
નથી, કીંમત કરતાં પણ મને આવડતી નથી, પણ
મનમાં એમ સ્વલ્પ થયો છે કે રૂપિયા પાંચસો
આપે તેને થોડી આખી દેવી. વધારે મને કાંઈ ખબર
પડતી નથી. આપ કહો છો તે કીંમત ખરાબર હશે,
પણ મારે કીંમત ઉપજાવવી છે તેટલી કીંમતની વાત
મેં કરી છે. કાંઈ મોટાં રજવાડામાં જઈશ, અને
તમને ગમી જશે તો વધારે કીંમત પણ આપે.
તો પણ મારે તો થોડીની કીંમતના પાંચસો જ
ગણવાના છે. વધારે મળે તે શીખના ગણીશ. અહીંથી
ખારોખાર આલાખાયરને ત્યાં જવું છે. અને તેઓ
જનવરના બહુ શોખીન છે. આણું જનવર પોતાના
તબેલામાં રાખવા મને વધારે કીંમત આપશે એની
ખાતરી છે. બાપુ ! રાજાઓને ગમે તો નજીવી વસ્તુ-
ઓની પણ દસ વીસ ગણી કીંમત આપે છે અને
મનગમતી ચીજ ખરીદે છે. એ રાજ્યની શોભા છે,
અને થોડી પણ રાજ્યમાં શોભે તેવી છે. એટલે
નામદાર, થોડીની કીંમત મારે તો પૂરેપૂરી લેવાની
આવી ગણતરી છે અને મારી ધારણાથી વધારે
કીંમત મળશે એમ પણ માનું છું.”

દરબાર કહે : “લહે તમને યોગ્ય લાગે તો
પચીસ વધુ લઈને આપો તો મારે રાખવા મન છે
પણ તમે કહો છો તે પાંચસો રૂપિયા તો ખૂબ
વધારે ગણાય.”

કવિરાજ કહે: “બાપુ ! રૂપિયા પાંચસો પૂરા લેવાનો મારો સંકલ્પ છે. હું એની કીંમત આંકતો નથી. માત્ર મારો ધરદો એટલી રકમ લેવાનો છે. તેમાં જોણું કે અદકું થાય તેમ નથી.”

એક દરબારી ડાયરામાંથી બોલ્યો: “બાપુ ! કવિરાજને બહુ લોભ લાગતો હોય તો પૂરા ચારસો કહી દો—કારણ જનવર આપણને ગમ્યું છે એટલે જ.” દરબાર સંમત થયા. પણ કવિરાજનું મન માન્યું નહિં. ડાયરા તરફ જોઈને કહ્યું: “ભાઈ, શા માટે બનાવટ કરો છો ? મેં પ્રથમથી જ કહેલ છે કે હું એની કિંમત આંકતો નથી પણ મારે પાંચસો રૂપિયા લેવા તેવો સંકલ્પ કર્યો છે, તેને વળગી રહ્યો છું.”

બીજો દરબારી કહે: “બાપુ ! પચીસ વધારે ભલે હોય, કવિરાજને નારાજ નથી કરવા.” એમ કહી કવિરાજ તરફ દૂરીને કહે “કવિરાજ ! સવા ચારસો-માં રાજપુત્રીથી હા પાડો. બાપુને જનવર ગમ્યું છે. તો હવે તાણુ કરોમાં.”

કવિરાજ કહે: “ભાઈ ! અમારો આધાર આ રાજવીઓ જ છે. તેમના સાથે આવી રક્ષક કરવાની ન હોય. વાત બંધ કરો અને મને આંખે કરોમાં.”

આટલી વાત ચતામાં વાળુ કરવા માણસ બોલાવવા આવ્યો અને બધાવાળુ કરવા ગયા. પાતિયા પાંચસો છે. સામે બાજે ઉપર થાળ ગોઠવાઈ ગયા છે. બધા વાળુ કરવા બેઠા.

વાળુ કરતાં પણ દરબારને ગમતી વાત કરવા ટેવાયેલા ડાયરાના માણસોએ ઘોડીની જ વાત શરૂ રાખી. દરબારને પણ એ ગમ્યું. સવાચારસોમાંથી ચારસો પચાસ અને પોણા પાંચસો સુધીની જોડેર કવિરાજને કરી ખૂબ વીનવ્યા.

કવિરાજ સમજી ગયા કે ઘોડીની વાતે ખૂબ આંખે થયો. હવે વાત લંબાય છે તે અળખામણ થવા માટે જ છે એટલે કહ્યું કે “એ વાત પડતી મેલો, બીજી વાત કરો. મને આંખે કરવો હવે રહેવા દો ભલા થઈને.” છતાં વાત બંધ રહી નહીં અને ચડતાં ચડતાં એક માનીતા દરબારીએ કહ્યું: “કવિ-

રાજ ! બાપુનું માન રાખો. રૂપિયા ચારસો નવાણું આપશું, હવે હા પાડી દો.”

કવિરાજને પોતાના સંકલ્પથી ફરતું ગમતું ન હતું તેથી જવાબ આપ્યા વીના થોડું ઘણું જમીને બિડી ગયા અને વાત ત્યાંથી બંધ રહી. બધા સૂઈ ગયા.

ચનાર જોગ છે, ને રાતે ઘોડીને તબેલામાં બાંધેલ ત્યાં પેટપીક છીપડી અને ઘડીક તરફથી ઘોડી મરી ગઈ.

સવારે કવિરાજ બિડ્યા. ‘રામ રામ રામ રામ’ બજાવ કરતા કોઝળા કરી દાંતણુ મેઢામાં નાખી બેસને માથે બાંધી ઘોડાર તરફ ઘોડીની ખમર કાઢવા ગયા અને જોયું તો ઘોડી મરી ગયેલી પડી છે. કવિરાજે આ દ્રશ્ય જોયું અને તેનાં મોતિયાં મરી ગયાં. માથે બાંધેલ ફાળિયું તરત ઉતારી પહોળું કરી ને માથે જોડ્યું અને ડેલીના આનામાં બેસી મેલી પોક. એકતો કવિચારણુ, ગરીબ માણસ, પોતાના કુડંબના નિભાવ અર્થે ઘોડીની કીંમત ઉપયોગમાં આવશે. અને પાંચસો રૂપિયા પૂગતાં સુધી છોકરાં-ઓને કોઈની જોશિયાળ નહિ રહે, એવા કંઈક આશાના મિનારા ચણેલા તે બધા મિનારા કડકાશ કરતાં તૂટી પડ્યા, અને હૃદય બેસી જાય એવો જબર આંચકો અનુભવો અને એથી રાગ પણ બિંદુથી કાઢ્યો. કવિરાજના આ અચાનક રોવાથી અને તે પણ મોટા રાગ અને હૃદયના આંચકા સાથે ના રોવાએ ગામના માણસોને અચાંખામાં મૂક્યા અને શું થયું હશે તે જણાવવા એક પછી એક માણસો દરબારની ડેલીએ આવ્યા.

કવિરાજનું હૃદય, હૃદયસ્થાવી, નાખે, નેહું રોણું છેક દરબારગઢમાં રાણીઓએ સાંભળ્યું અને બાન-ડિયું ને મોકલી કે “તપાસ તો કરો !” બાનડિયું-એ કવિરાજને પુછ્યું: “કવિરાજ ! કોણુ જુનરી ગયું છે ? કાંઈક વાત તો કરો ! કોઈને ખમર આપવા પડે તેમ છે કે વાત રાંડવી પડે તેમ છે ? દરબારના ભાષાતોમાં કોઈનું મરણુ છે કે મોસાળમાં છે ! (દરબારનું મોસાળ એટલે ઘણું કરતાં સાસરું જ હોય) ગઢમાંથી બાપુ એ શું કરવું તે તમે કાંઈક

બોલો તો ખબર પડે ને ?

કવિરાજ તો આ સાંભળી વધારે જોરથી રોવા માંડ્યા. “અરે મારા આપલિયા રે ! પાર કે પાદર રહ્યો, અરે મને રડજીતો કર્યો.” એવા શબ્દો બોલતા જાય. અને રોતા જાય. ખાનડિયું પૂછે તો માથું હલાવી ના પાડે. જાણે કે દરબારના લાયાતમાં કાંઈ ગુજરી ગયું નથી કે મોસાળમાં પશુ નથી. બાઈઓએ ખાનડિયું ના જવાબ સાંભળ્યા અને મૂંઝવણ વધી.

કવિરાજના આ અચાનક રોવાના ખબર કામદાર તથા વહીવટદાર વગેરેને મળતાં તેઓ આવ્યા. ગામના મોટા વેપારીઓ આવ્યા અને કવિરાજને પૂછવા માંડ્યા કે “કવિરાજ આમ રોવાનું કારણ શું છે ? તે તો કહો !” કવિરાજ તો છાના જ રહે નહિ ! કામદારને જોઈ ઠાકરો વાણું નજીક આવ્યો. કામદારે ઠાકરાને પૂછ્યું : “આ ગઢવાને રોવું શેનું આવ્યું છે તે તો જાણી લેવું જોઈએ ને ! ઠાકરે જવાબ આપ્યો. “બોલતા જ નથી કવિરાજ. ઘણા વીનવીએ છીએ, પણ જવાબ જ આપતા નથી. માથું ધૂસાવીને જે પૂછીએ તેની ના કહે છે. કાંઈ સમજાવું નથી” કામદાર ડાહ્યા માણસ ચંટલે ઠાકરાને પૂછ્યું કે “કવિરાજે જીડીને દાંતણ પાણી કરી આ કસુંબો લીધા છે કે નહિ ?”

ઠાકરો કહે : “હજુ તો દાંતણ સંધ થોડાર તરફ ફરવા ગયા અને આવીને બેઠા છે રોવા, તેના કાવા કસુંબાની વાત તો અદર જ છે. “કામદારે ઠાકરાને થોડાર તરફ જઈ આવવા અને કારણ જરૂરે તો જોવા કહ્યું. ઠાકરો થોડારમાં ગયો અને કવિરાજની થોડીને મરી ગયેલી ભાળી હોવાનું કારણ મળી ગયું. તે ખબર લઈ કામદારને વાત કરી. કામદારને ખૂંધે કારણ મળી જતાં કવિરાજને કહે : “કવિરાજ ! થોડી તો મરી તેમાં કાંઈનો ઉપાય નહિ, પણ તમને ગરીબ માણસને નુકસાન થયું તો દરબાર સાહેબ પાસેથી તમને સો રૂપિયા અપાવીશ પણ છાના રહો.” આ વાત સાંભળતાં તો કવિરાજ વધારે જોરથી રોવા માંડ્યા.

દરબારને જાગવાનું ટાણું થયું અને જાગ્યા તો આ રોવાનો અવાજ પોતાના ગઢમાંથી જ આવતો જાણી અચ્છુચ પધારી છોડી ડેલીએ આવ્યા

અને કામદાર-વહીવટદાર અને ખીબ દરબારી માણસો ગામના વેપારીઓ અને ખીબ ટોળામાં માણસોને પોતાની ડેલીના ખાનામાં જોયા અને કવિરાજને રાડયું નાખતા જોઈને તો ગભરાઈ ગયા. કામદારને કવિરાજના રોવાનું કારણ પૂછ્યું. કામદારે થોડી અચાનક મરી ગયાનું અને રૂ. એકસો આપવાનું કહ્યાની વાત પણ દરબારને કહી. કવિરાજ તો દરબારને આવ્યા જાણીને ધ્રુસકા મેલીને રોવા માંડ્યા. દરબાર કહે : “અરે કવિરાજ તો મારા ઘરને ઉતાર આણ્યું ફળેતો ખૂચ કર્યો.” કામદારને કહે : “હજુ વધારે આપવાનું કહો.” એટલે કામદારે કવિરાજ પાસે જઈ પાંચ પચીસ પચાસ વધારે આપવાનું કહી છાના રહેવા કહ્યું પણ છાના રહ્યા જ નહિ. ધીમે ધીમે દરબારના ઇસારા પ્રમાણે રકમ વધારવા માંડ્યા. છેવટ કામદાર કહે : “કવિરાજ, હવે હદ થાય થાય છે. દરબારે તમારા પાસે થોડી ચારસો નવાણું ની માગી હતી, પણ રાતમાં મરી ગઈ. હવે એ ચારસો નવાણું તમને દરબાર સાહેબ આપી દેશે પણ રોતા બંધ થાવ.”

ખીબ શેડીઆ વેપારીઓ પણ મનાવવા માંડ્યા. કવિરાજે આ સાંભળ્યું અને માથેથી ફાળિયું ઉતારી નાખી રોતા બંધ થયા અને બિલા થઈ કહ્યું “કામદાર સાહેબ ! યાહુ તો અમારા અન્ન-દાતા છે. અમારો તો નિભાવ જ તેમના ઉપર છે. ચારસો નવાણું તો શું જે જોઈએ તે આપે છે. હું કાંઈ થોડી મરી ગઈ તેને માટે રોતા નથી કે ચારસો નવાણુંની ખોટ ગઈ તેને રોતા નથી પણ રાતે અમારા બંનેની વાતમાં ચારસો નવાણું અને પાંચસો વચ્ચે માત્ર એક રૂપિયાનો ફેર રહ્યો એ ફેર ભાંગનાર આ ગામમાં કાંઈ ડાહ્યો માણસ નથી તેને રોઈ છું.”

ગામના માણસો વેપારીઓ દરબાર અને દરબારીઓ કવિરાજનું આવું વચન સાંભવી હટીકેને કાંઈ વિવાદના કારણમાં મધ્યસ્થી બની સમાધાન કરવાની શુધ્ધિવાળો માણસ આ ગામમાં નથી તે વાતનો રફોટ થતાં બધાને શરમના શેરડા પડ્યા અને બાંધાલાની જેમ વીખરાયા. ગામને અંતર દળી ગઈ.

સાંચ કરે, સત્ત કહવે, 'ઈસર'

હરસુરનાઈ ગઢવી

પ્રસંગ ચારસો વર્ષ પુરાણ છે. વિક્રમ સંવત ૧૬૨૫ થી ૧૬૪૦ના વર્ષો દરમિયાન જન્મે છે.

ગુજરાતભરમાં, અને રાજસ્થાનમાં પણ 'ઇસરા-પરમેસરા' ના નામે મશહૂર થયેલા ચારણ, ભક્ત-કવિ ઈસરદાસજીની ખ્યાતિ ત્યારે સર્વત્ર પ્રસરી રહી હતી. રાજ-મહારાજઓ તો ઠીક, પરંતુ ઇસ્લામી સ્થાપનાના હાકેમો સુદ્ધા તેમને યથોચિત માન આપતા હતા એ સમયની આ વાત છે.

ત્યારે હળવદની ગાદીએ ઝાલા રાજવી 'રાય સિંહજી'નું રાજ તપતું હતું. ઝાલા કુળના રાજ-પુત્રોનો ઇતિહાસ પ્રથમથી જ ગૌરવવંતો છે. એક એકથી ચડીયાતા નરપુંગવો, એ વંશમાં ઉત્પન્ન થયા છે. રાયસિંહજી પણ એવા જ આબને યોગ દિધે એવા, પટાધર પુરુષ હતા. એમનો શાસનકાળ, સંવત ૧૬૨૦ થી ૧૬૪૦ પર્વતનો છે. એટલે ઇસરદાસજીના સમકાલિન પણ ખરા.

ગુજરાત-હાડિયાવાડના, અને રાજસ્થાનના ચારણો, ત્યારે ઘોડાઓનો વેપાર કરતા હતા.

હાડિયા-ટંટાનો એ જમાનો હતો, અને એ માટે અથ અત્યંત ઉપયોગી પ્રાણી હોવાથી એની માંગ પણ જમરી રહેતી હતી; નાખી ઘોડાઓનું મૂલ્ય પણ સારી પેટે જીપજતું હતું, એટલે ચારણ કોમ શોમંત હશે? એમ માની લઇને, તત્કાલિન અમદાવાદના સુલતાને (૧) ગુજરાતભરના ચારણોની વક્તી ગણતરી કરાવીને સમસ્ત રાતિ ઉપર મોટી રકમનો કર નાખ્યો. ચારણ રાતિમાં જમરી હસચલ મચી ગઇ. વર્તમાન જાણીને ઈસરદાસજી પણ આશ્ચર્ય પામ્યા. રાતિમાં ધનવાનોની સંખ્યા અત્ય પ્રમાણમાં હોવાથી, મોટા ભાગના સાધારણ રિયતિના ચારણોને આ કર આપત્તિજનક થઈ પડે તેમ હોવાથી સુલતાનને મળવા માટે ઈસરદાસજી અમદાવાદ ગયા. સુલતાનને મળીને ગરીબોની સંખ્યા વધારે છે, તેઓને

કર ભરવા માટે કરીનાઇ વેઠવી પડશે, વગેરે હકીકત રજૂ કરીને કર માફ કરવા માટે પ્રાર્થના કરી. પરંતુ નામંજૂર કરવામાં આવી.

એટલે પછી કર બિઘરાવતાં દરમિયાન રાતિ-બંધુઓને કનડગત વેઠવી પડે નહિ એટલા માટે બધા વતી કરની રકમ એકઠી કરીને ઊભા કરાવવાની જવાબદારી પોતાના ઉપર ઓઠી લીધી. સુલતાનને તો ભાવતું હતું ને વેઠે ચી ધ્વા જેવું થયું. બિઘરાવવાની ઉપાધી ટળી. એટલે કબૂલ કરીને કુલ રકમ એક લાખ મેહમુદી રૂપિયા થાય છે તે એકઠા કરીને અસુક નિશ્ચિત સમયમાં રજૂ કરવાની મહેતલ આપી

સૌરાષ્ટ્રમાં આવીને ઇસરદાસજી રૂપિયા એકઠા કરવાની તજવીજમાં પડ્યા પરંતુ એ અરસામાં રોકડા રૂપિયાની ખૂમ તમી હોવાથી નિયત સમયમાં એકઠા થઇ શક્યા નહિ. એટલે ઇસરદાસજી પુનઃ અમદાવાદ ગયા. સુલતાનને મળીને મુશ્કેલી જણાવીને મુદત વધારી દેવાની માંગણી કરી સુલતાને એક મહિનાની મુદત વધારી તો દીધી પરંતુ ઇસરદાસજીના એક પુત્રને ખાનમાં રાખ્યો. મુદત દરમિયાન રૂપિયા જમા નહિ થાય તો કરારભંગની સજા દાખલ તેને ઇસ્લામ ધર્મમાં વટલાવવાની શરત કરી. અન્ય દોષ ઉપર નહિ હોવાથી ઈસરદાસજીએ માન્ય રાખી સુલતાન તરફથી રૂપિયા જમા થાય ત્યાં સુધી ઇસરદાસજીની ઉપર જાતો પણ મૂકવામાં આવ્યો.

એક મહિનો પૂરો થવા આવ્યો. પરંતુ એક લાખ રૂપિયા રોકડા એકત્રિત થયા નહિ. એટલે વળી પાછા મુદત મગિવા માટે ઇસરદાસજી અમદાવાદ એક મહિનાની વધારે મુદત મગી. પરંતુ સુલતાને ઈન્કાર કર્યો, એટલું જ નહિ પરંતુ આવતી કાલે અંદાશન થતાં સુધીમાં રૂપિયા જમા નહિ થાય તો, ખાનમાં રાખેલા પુત્રને મુસલમાન બનાવવાની ધમકી

પણુ આપી. દુઃખીત વદને ઇસરદાસજી ઉતારે જઈને પ્રભુ ભજનમાં બેસી ગયા.

વળતા દિવસે મુશ્કેલીમાં મહિનાનો પ્રથમ દિન હતો. ચંદ્રદર્શન જરૂરી હતું. [રમજાન મહિનો હશે? પરંતુ સમય થઈ ગયો હોવા છતાં પણ ચંદ્રદર્શન થતું ન હતું. આકાશ સ્વચ્છ હતું. સફુ ભારે વિમાસણ અતુભવી રવા હતા. દરમ્યાન કોઈને ઇસરદાસજીની સ્મૃતિ થવાથી સુલતાન સલામતને સમજાવવામાં આવ્યા. સુલતાને ઇસરદાસજીને જોલાવીને એક માસની મુદત વધારી દીધી. જાણતો પણ પૂર્વવત્ ચાલુ રાખવામાં આવ્યો. ચંદ્રદર્શન થયું કે કેમ? તે અંગે મૂળ વૃત્તાંતમાં સ્પષ્ટતા થયેલી નથી.

મુદત મેળવીને ઇસરદાસજી કાઠિયાવાડ તરફ પાછા ફર્યા.

ચારણસાતિ ઉપરના કરતી રકમ ઇસરદાસજી એ ગળામાં લીધાની—મુદત થઈ જવા છતાંય રૂપિયા એકઠા કરી શક્યા નથી. પુત્રને જોળમાં રાખ્યો છે, વટલાવવાનો છે. એ બધી વાતો હળવદપતિ રાયસિંહજીના બળવામાં આવતાં તેણે એક લાખ રૂપિયા રોકડા એકઠા કરીને ઇસરદાસજી વતી અમદાવાદમાં શાહી ખજાનામાં જમા કરાવી દીધા; ખાનમાં રાખેલા પુત્રને મુક્ત કરાવીને ઇસરદાસજી પાસે મોકલાવી દીધો. ઇસરદાસજીને મહાન જવાબદારીમાંથી મુક્ત કર્યા. અસલ રાજપુતીનું આત્મ સુખગ દર્શન પામીને ઇસરદાસજીને આત્મા પ્રસન્ન થઈ બિટ્યો.

થોડાક સમય પછી વળી પાછો આવે જ કપરો પ્રસંગ આવી પડ્યો. અમદાવાદનાં સુલતાને, કાઠિયાવાડના આહિરોની ઉપર ઘણાં વર્ષો થયાં કર નાખ્યો હતો. પરંતુ છેલ્લાં કેટલાક વર્ષો થયાં એની વસુલાત બરાબર થતી નહિ હોવાથી, દર વર્ષે બાકી રકમ વધે જતી હતી. એક લાખ રૂપિયા લહેણ થઈ ગયા હતા. એટલે જૂનાગઢના સુબાને સખત તાકીદ કરવામાં આવી. સુબાએ કરની વસુલાત માટે આકરા ઉપાયો યોજવા શરૂ કર્યા.

આહિરોની વસ્તી ઉપર આક્રમણ કરીને, લૂંટવા તેમજ પુરોને કેદ કરીને વટલાવવા માટે અમદાવાદ મોકલાવવાની કારવાઈઓ આદરી દીધી.

બન્ધુ એવું કે ડાંગર શાખાના એક આહિર પટેલ ઇસરદાસજીનો સનેહીજન હતો, તેને પણ કેદ કરીને અમદાવાદ મોકલાવવાની તજવીજ આદરી દીધી. ઇસરદાસજીને બળુ થતાં તુરત સુબાને મળીને, નિયત સમયમાં બાકી દહેણાંની રકમ એક સાથે દેવાની જવાબદારી સ્વીકારી લઈને પટેલને છોડાવીને રકમ એકઠી કરવાની સૂચના કરી.

આહિરોએ પ્રયત્નો તો ખૂબ કર્યા. થાદ તેટલા કર્યા. પરંતુ રોકડા એક લાખ રૂપિયાની જોગવાઈ કરી શક્યા નહિ. એમને એમ મુદત વીતી ગઈ. જૂનાગઢનાં સુબાએ ઇસરદાસને નજર કેદ કર્યા અને અમદાવાદ તરફ પ્રયાણ આદર્યું.

આ વાત પ્રગટ થઈ જતાં, કાઠિયાવાડમાં ખગમખગાટ મચી ગયો. આ વખતે પણ રાયસિંહજી એ રૂપિયા એકઠા કરવાની તજવીજ આદરી દીધી, અને સુબાને હળવદ થઈને નીકળવાનું કહેણ પણ મોકલાવી દીધું. રાયસિંહજીની પાસે રોકડા રૂપિયા સીવીકમાં નહોતા. એનો કારભારી ખૂબ શ્રીયંત હતો. એટલે તેની પાસે ઉધાર માગ્યા. કિશન પાટેલ હતો, ‘ધર બાળીને તીરથ’ કરવામાં માનને ન હતો. એટલે જેચાર દિવસમાં સગવડ કરી દેવાનું જ્ઞાનું બતાવીને ગ્રુપચુપ હળવદમાંથી ભાગીને ઇસરદાસજી કેદમાં હતા તેમને મળ્યો. “રાયસિંહજી અને જુદવા તૈયાર થયા છે, તમે તો ભક્ત પુરુષ છે, કોઈના આત્માને દુઃખ થાય તેવું કાંઈ થયા દેઈ નહીં.” એવી આજ્ઞા કરતાં, ઇસરદાસજીએ રાયસિંહજીને મળીને સમજાવવાનું કબૂલ કર્યું. પરંતુ કારભારીના મનનું સમાધાન થયું નહિ. એને બીજા કોઈ રાજ્યમાં આશ્રય મેળવી લેવે ત્યાં સુધી હળવદ રોકાવાની પ્રાર્થના કરતાં ઇસરદાસજી સુબાને સમજાવીને થોડા સમય હળવદમાં રોકાવાનું સંરખાવ્યું. દડમજલ મુકામ કરતાં ઇસરદાસજી હજી જૂનાગઢના સુબાનો રસાલો એક દિવસ ફ

પહોંચ્યો.

ધસરદાસજી રાયસિંહને મળ્યા. કારભારીની વાત જાણવી ને તેને સહી સલામત જવા દેવા કહ્યું. કારભારીનું કરતુક જાણીને રાયસિંહજી અમંબામાં ગવડાવ થઇ ગયા. ધસરદાસજીને પરિસ્થિતિ સમજાવીને કારભારી સિવાય રોકડા રૂપિયા મળી શકે તેમ નથી તે વાત પણ જાણવી, અને પોતાને ઉધાર લેવા છે, સગવડ કરીને ભરપાઇ કરી દેવા છે. તેમ પણ કહ્યું. પરંતુ ધસરદાસજી મક્કમ રહ્યા. એના આત્માનો દુઃખ થાય છે, એટલે તે પૈસા મને ન ખપે. બંધનમાં રહેવામાં કંઈ હરકત નથી તેવા પ્રત્યુત્તર આપીને કારભારીને જવા દેવા માટે ભાર-પૂર્વક કહેવા લાગ્યા.

રાયસિંહજીએ માન્ય રાખીને કારભારીને સહકુટુંબ જવા દીધો. પરંતુ એક લાખ રોકડા

રૂપિયા કાઢવા ક્યાંથી ? એ પ્રશ્ન ગહન બની ગયો. કોઈ કરતાં કોઈ ઉપાય નહિ સૂઝવાથી આખરે રાયસિંહજી પોતાની રાણીજો પાસે આશ્રયલેખની માગણી કરી. રાણીજીએ પ્રસન્નતાપૂર્વક ઉનારી દીધી. રાયસિંહજીએ એના નગદ રૂપિયા કરવાની તજવીજ શરૂ કરી, પરંતુ આ વાત જાણતાં વેંત વસતી જમી બેઠી. પોતાના રાજવીની આવી માડી ઉદારતા જોઈને રૈયતને પણ જાણે પોરસ ચડ્યો. મહાજનના આગેવાનોએ દોડધામ આદરી દીધી. રાયસિંહજીને મળીને ધીરજ ધરવા કહ્યું અને થોડા સમયમાં જ રૂપિયા એક લાખ એકત્રિત કરીને રજૂ પણ કર્યા રાયસિંહજીએ સુખાને સુપરત કરીને ધસરદાસજીને મુક્ત કરાવ્યા. રાયસિંહજીની આવી અનુપમ ઉદારતા જોઈને ધસરદાસજીનો આત્મા પ્રસન્ન બની ગયો. આત્માની એ પ્રસન્નતા વાણી રૂપે વહેવા લાગી

કારાગરહ સુ કાઢિયો, ખીદગ, ખીજવાર;

અધયો, રાયા-સિંધરા, પરહંદા-ઉપકાર.

કર ઝાલું ગોળ, ઘડે સ્વપ કાઢું, ધીકરો, તોલે હાથ ધરું;
રાયસિંહ, સરીસો રાજ, કોઇ હોવે તો ધીજ કહું....૧

પ્રાઝળતી ઝાળ જપે પૈસું, નીર ન ખાય કહું ગમ તોય;
જનણી કવણ હોય, ને જયો કડતલ રાણ, સરીખો કોય...૨

અકળંક માથે ફૂલ ઉતાડું, પૈસ વિહાર મૈં ઓસ પિઉં
માનાઉત જીસડો મહિ મંડળ, હુજો વહેતો સીસ દઉં....૩

કુળ પેંતીસે તણી કળત્રા, જયો વહેતો બોલું જીહ;
દેવ ચાકરા વૈં જો હુજો, સિંહરાય સરીખો સિંહ....૪

પરખ રતન વિષુ ખોટ પ્રથી પર, વૈં પીરા-તન ખાવન પીર,
કસ ચાટું જો રાણુ જિસો કોઈ, વૈં હિન્દુ કે તુરક, હમ્મીર....૫

સાંચ કરૈ, સત્ત કહવે 'ધસર', રાયાં અવર મ કરજ્યો રીસ;
ખળિયલ રાયાંસિંહ સમોવડ, સરજ્યો વૈં તો આપું સીસ....૬

ભાવાર્થ—જલતા ગોળાને, હાથમાં ઘઉં ? ઘડામાં પૂરેલા સર્પને પકડીને કાઢું ? બીકળતા તેલમાં હાથ ધરું ? એ બધું કરીને, હું ખાત્રી કરાવું છું કે....રાયસિંહ, જેવો ગાઇ થયો નથી.

જલતી આગમાં ખેસીને, ધનુષ્યમાંથી છૂટેલા તીરને પકડી લાવીને, સર્પને ખાત્રી કરાવવા તોયાર છું કે રાયસિંહની ખરોખર કરી શકે એવો કોઈ જન્મ્યો નથી.

નિષ્કલંક હોય તેના ઉપર મારા હાડકાંઓ ન્યોંછાવર કરી શકું. ગુફામાં પડેલા ઓસને પી પશુ શકું, રાયસિંહ [માનસિંહના પુત્ર] જેવો કોષ પેદા થયો હોય તો મારું મસ્તક ઉતારી દેવા પશુ તૈયાર છું.

પાત્રીસે ય કુળની સ્ત્રીઓ પૈકી કોષએ પશુ રાયસિંહ જેવા અન્ય કોષને જન્મ આપ્યો હોય તો હું તેની ગણના કરી શકું.

રાયસિંહ જેવો દોષરહિત રાજા આવન પોરો, હિન્દુ, તેમજ સુસલમાનમાં થયો જ નથી. [આ કથન ખોટું હોય તો] હું મારી કસને ચાટવા પણ તૈયાર છું.

હું ‘ઈસરદાસ’ સત્ય આચરવાવાળો અને સત્ય કહેવાવાળો છું. કોઈ રાજાઓ રીસ કરશે નહિ. રાયસિંહ જેવો કોષ અન્ય પેદા થયો હોય તો હું મારું શિષ ઉતારી આપવા તૈયાર છું.

નોંધ : આ પ્રસંગ પછી ઈસરદાસજી, રાયસિંહજી પ્રત્યે અત્યંત રનેહ ધરાવતા હોવાનું અને વિક્રમ સવંત ૧૬૪૦ની સાલમાં રાયસિંહજીનું મૃત્યુ થયેલું ત્યારે શોકમગ્ન બનીને તેમના ‘મરશિયા’ પશુ રચ્યા હોવાનું કહેવાય છે. ઠીક-ઠીક શોધ કરવા છતાંય, મને તો, તે સંપડ્યા નથી. પ્રાચીન સાહિત્યના ચાહક, એવા કોષ ને સુશ્લજન-કવિજનની પાસે સંઘરાયેલા હોવાની શક્યતા નકારી શકાય તેમ નથી. એટલે બહુજનહિતાય, એ અશુભ્વી સામગ્રીને ‘ભૂમિ’ના પૃષ્ઠે ઉપર અગટ કરવા માટે હું હાર્દિક પ્રાર્થના કરું છું.

*

ઈસરદાસજીના તિથિ કાવ્યના સોરઠા

[શ્રી. હરસુરભાઈના આગામી લેખમાંથી]

એકે મન ઉચ્ચાટ, રાખો નવ સજ્જન રૂઢે;
વસમી ટાળી વાટ, સવળી કરશે શામળો.
બળતાં રાખ્યાં બાળ, બીજે બીલાડી તણાં;
સાદે ગ્રાહી ચાળ, સાચો બેલી શામળો.
ટાણે રાખી ટેક, ત્રીજે પાંચાળી તણી;
અપંગને ટેકો એક, સાચો રાખે શામળા.
ગ્રાહલો ગજરાજ, ચોથે તે છોડાવિયો;
લટકાળો ઇ લાજ, છેવટ રાખી શામળા.
પાંચમમાં પ્રહલાદ, થંભ દેખી ઝાંખો ચિયો;
સુણી લકતનો સાદ, ચલવી કીડી શામળા;
નરસિંહ રૂપે નાથ, છઠે હરણાકંસ ચળ્યો;
હરિ વધારી હાથ; સંહાર્યો તે શામળા.
પથરે બાંધી પાજ, સમુદ્ર ઉપર સાતમે;
રાવણ વાળું રાજ, સઘળું રોળ્યું શામળા.
લાખાગૃહથી લાજ, અલંગ રાખી આઠમે;
કીધાં ઉત્તમ કાજ, સહુપાંડવનાં શામળા.

લેતાં નાગર લાજ, નવમે નરસૌયા તણી;
મામેરું મહારાજ, સળળું પૂર્યું શામળા.
દશમે તારે દાર, કર હઠ એકો કાલવો;
બળિયા ફેરવી બાર, સન્મુખ કીધાં શામળા.
નામો પાળી નેમ, અગિઆરશ રહેતો અચળ;
અગ્નિમાંથી એમ, સાળો રાખ્યો શામળા.
આખું થઈ અનણ, વિખ હળાહળ બારશે;
પૂતનાનાં પ્રાણ, ચૂસી લીધા શામળા.
પરલે કીધાં પાપ, તેરશમાં ગુણકા તણાં;
મારો તું માખાપ, સારજ લેજે શામળા.
દારિદ્ર કીધાં દૂર, ઔદશે સુદામા તણાં;
હું તો તુજ હંજુર, સંકટ વેળા શામળા.
આંખ્યો જઈ અસમાન, પંદરે બળિ ચાંખ્યો પગે
પ્રાણાવડને પાન, કેમ સમાણો શામળા ?
કરણને ‘ઈસર’ કાજ, સોળે સજ્જન કર્યો;
રાખી પત મહારાજ, સેવક જાણી શામળા.

આ. વિનોબાજી

મુઝે પૂછા જતા હૈ કિ પરમેશ્વર કે અવાવા ઈસ દુનિયાકો બનાને વાલે ઓર કોન-કોન હૈ ? કોઈ સમજતે હૈ કિ રાજનિતિક પુરુષોને દુનિયા બનાઈ. વે દુનિયા કે બનાને વાલે નહીં હો સકતે. દુનિયા કો બનાને વાલી તો ત્રીન શક્તિયાં હૈ : વિજ્ઞાન, આત્મજ્ઞાન ઓર સાહિત્ય.

વૈજ્ઞાનિક દુનિયાકે જીવનકો રૂપ દેતા હૈ. વિજ્ઞાન સે ન કેવલ જીવનમેં સ્થૂલ પરિવર્તન હોતા હૈ, બલકિ માનસિક પરિવર્તન ભી હોતા હૈ. લેકિન જીવન કો બદલને વાલી ચીજો વિજ્ઞાનસે પેદા હોતી હૈ ઓર વૈજ્ઞાનિકોને જીવનકો આકાર દિયા હૈ, ઈસમેં કોઈ શક નહીં. અગ્નિકો ખોજ કે બાદ સારે ઋષિ-ગણ ભક્તિભાવ સે અગ્નિ કે ગીત ગાને લગે. વે ગીત વેદોમેં આતે હૈ. અબ શાયદ અણુશક્તિ કે ગીત ગાનેવાલે ઋષિગણ પેદા હોગે. આજ તો વલ સંહાર કરને કે લિએ આઈ હૈ, સંહારકે રૂપમેં હી હમારે સામને ખડી હૈ લેકિન ઉસકા શિવ-રૂપ મેં પ્રકટ હોળી તબ દુનિયાકા જીવન હી બદલ દેગી.

દ્વિતરી શક્તિ જો જીવનકો આકાર દેતી હૈ, વલ હૈ આત્મજ્ઞાન આત્મજ્ઞાની દુનિયા મેં જહાં-જહાં પેદા હુએ, ઉનકી બહોલત પૂરા-કા-પૂરા જીવન બદલ ગયા ઈસામસીહ આએ, ગૌતમ બુદ્ધ આએ, લાઝો-ત્સે આએ, મુહમ્મદ પેગમ્બર આએ, નામદેવ આએ, તુલસીદાસ આએ, માલિકુષ વાચકર આએ, જગદ-જગલ ઝીસે એક-એક શખ્સ કે આગમન સે લોગોં કે જીવનકા સ્વરૂપ બદલ ગયા લોગોં કે જીવનકા સ્વરૂપ બદલનેવાલી યહ દ્વિતરી શક્તિ હૈ.

દુનિયા કો બનાનેવાલી ત્રીયરી શક્તિ હૈ સાહિત્ય. સાહિત્યસે મુઝે હમેશા બહુત ઉત્સાહ મિલતા હૈ. સાહિત્ય-દેવતા કે પ્રતિ મેરે મનમેં બડી શ્રદ્ધા હૈ. એક પુરાની ખાત વાદ આ રહી હૈ. બચ-પન મેં કચીબ ૧૦ સાલ તક મેરા જીવન એક છોટ્ટે-સે દેહાત મેં હી બીતા. બાદકે ૧૦ સાલ બડીધ જૈસે બડે શહર મેં બીતે, જબ મેં કોંકણ કે દેહાત મેં થા, તબ પિતાજી કુછ અધ્યવન ઓર કામ કે લિએ બડોદા રહતે થે ! દીવાલી કે દિનો મેં અકસર ઘર આયા કરતે થે. એક બાર માં ને કહા- ‘આજ તેરે પિતાજી આને વાલે હૈ, તેરે લિએ મેરા-મિઠાઈ લાવેંગે.’ પિતાજી આયે, કોન મેં ઉનકે પાસ પહુંચા ઓર ઉન્હોને અપના મેલા મેરે હાથ મેં થમા દિયા. મેરે કો હમ કુછ ગોલ-ગોલ લડકુ હી સમજતે થે. લેકિન યહ મેરેકા ચેકેટ ગોલ ન હોશ ચિપટા-સા થા. મુઝે લગા કિ કોઈ ખાસ તરહકા મિઠાઈ હોગી. ગોલકર દેખા, તો દેા કિતાબેં થી ઉન્હે લેકર મેં માં કે પાસ પહુંચા ઓર ઉસકે સામને ધર દિયા. માં ગોલી : ‘બેટા ! તેરે પિતાજીને તુઝે આજ જો મિઠાઈ દી હૈ ઉસસે બઢકર કોઈ મિઠાઈ હો હી નહીં સકતી. વે કિતાબેં શમાયણ ઓર ભાગવત્ કી કહાનિયાં થી’, યહ મુઝે વાદ હૈ. આજ તક થે કિતાબેં મેં ને કઈ બાર પઢી ! માં કા વલ વાક્ય મેં કહી નહીં ભૂલા કિ ઈસસે બઢકર કોઈ મિઠાઈ હો હી નહીં સકતી ઈસ વાક્યને મુઝે ઈતના પકડ રખા હૈ કિ આજ ભી ઠાઈ મિઠાઈ ઈતની મીઠી માલૂમ નહીં હોતી. જિતની કોઈ સુન્દર વિચાર કી પુસ્તક.

‘ભારત સિલ્ક મિલ્સ’ ના

કાપડનો જ આગ્રહ રાખો

* સુંદર નવીનતાભરી ડિઝાઇન અને સુમેળ રંગોવાળી
ચુનંદી જાતોની અમારી વિશિષ્ટતાઓ

આર્ટ સિલ્ક
નાર્મલોન શર્ટિંગ
પાલવજરી સાડી
પ્રિન્ટેડ સાડી
ફેન્સી ક્લોક
નાયલોન ઓશ
વગેરે

શ્રી ભારત સિલ્ક મિલ્સ (પ્રાઈવેટ) લિ.

સુંદર બાગ, કુલા - ૭૦ : મુંબઈ.

કુમકુમ સિલ્ક મિલ્સ

આર્થિક ડિઝાઇન અને સુમેળ રંગોવાળા
યુનિ યતોની અમારી વિશિષ્ટતાઓ

આર્ટ સિલ્ક, નાઇલોનના ફેન્સી કાપડ બનાવનારા, નાયલોન શર્ટીંગ,
પાલવજરી સાડી, પ્રિન્ટેડ સાડી, ફેન્સી ક્રોક તથા નાયલોન બ્રોચે
અને બ્રોકેડ વગેરે.

ધી કુમકુમ સિલ્ક મિલ્સ

સુંદરબાગ, આશાપોર, કુર્સા-૭૦ : મુંબઈ

કામ વાપરણા

તંત્રીઓ : ઇશ્વરલાલ મો. દવે : જયમદલ પરમાર : એપ્રિલ-૧૯૭૦ : સળંગ અંક ૪૮૧

શ્રીજીવાત વાયોલીનવાદક
વિશ્વના આદિસ્વરોની
કડીઓના સંશોધક શ્રી.
મેન્ડુડીન અને શુજરા-
ભારતખ્યાત ચિત્રકાર
ના કુ. શ્રી મંગલસિંહજી
પ્રધાનના નિવાસસ્થાને
સાહિત્યના કાર્યક્રમ પછી
ગતના અને વિશ્વના લોક-
ગીત વિષે વાર્તાલાપ કરી
છે. એ વાર્તાલાપ, લોક-
ગીતના કાર્યક્રમનું રસદર્શન
આપણા તથા પૂર્વ-
પના લોકસંગીતના આદિ-
માટે જુઓ પાન : ૫૧-૫૪.

તંત્રીઓ : ઇશ્વરલાલ દવે : જયમદ્વ પરમાર

વર્ષ : ૪૧ એપ્રિલ '૭૭' અંક ૧ નવંગ અંક : ૪૮૧

જિર્મિ નવરચનાનાં સર્વ લખાણો કેપી-રાઇટથી રક્ષિત છે.

૧. પદાધાત તર કરજો ફરી ફરી .. રવચનરથ ૫
૨. આયુષ્યના અવધાન .. જયમદ્વ પરમાર ૬
- ૩ હર સૂર્યસરે સૂર્યસરે ... તંત્રીઓ ૮
૪. ગુજરાત કયે માર્ગે ? સંપાદકીય ૧૦
- ૫ દ. ક્ષી પુ જાગા .. જયમદ્વ પરમાર ૧૪
૬. મરદની જાનેતા.... બાપસભ ઈ ગઢરી ૧૭
- ૭ આજુ-પડાકા, શાંતિ અને પ્રા. વિહોત્રી એમ. છાયા કલ્યાણ માટે.... અને પ્રા મોલેશ માટે ૨૧
- ૮ કુ વર્ષબાઈનું મામેરું.... બોડીદાસ પરમાર ૨૪
૯. દિલ્લીમાં લોકસાહિત્ય (ફિટામી) . ૨૫
૧૦. નિલ્લીને ડોલાવતું લોકસાહિત્ય .. જયમદ્વ પરમાર ૩૩
૧૧. અમે ... કાનજી માલધારી ૪૬
- ૧૨ મરોધિયો પુષ્પર ચંદરવાકર ૪૭
- ૧૩ કા ગતિ ... સુરેશ ૫૦
૧૪. થેલુદી મેન્યુલીનના મંતવ્યો... કુ. શ્રી. મંગલસિંહજી ૫૧
- ૧૫ અમેરિકાથી અગ્નિનંદન . ડો. હર્ષદ ભટ્ટ ૫૩
- ૧૬ લોકરુ રુકતિના આનિઆન..... ડો. હર્ષદ ભટ્ટ ૫૪
૧૭. સૂરજ ગોખ ... નાજમાઈ વાળા ૫૭
૧૮. ધણીસણાં દોલ્લો.... હિંગોળદાસ નેવા ૫૯
૧૯. શરીર અને વાકિત્વ..... ઈન્દુલાલ ગાધી ૬૧
- ૨૦ વિરહવ્યથા .. હાસુરભાઈ ગઢરી ૬૩
- ૨૧ પાટણગાડાના લોક પીતો.... કાનજી માલધારી ૬૬
- ૨૨ હોર ભી બીન બજાર.... હાસુરભાઈ ગઢરી ૬૯
- ૨૩ દિલ્લીના લોકસાહિત્યના કલાકરો.. જયમદ્વ પરમાર ૭૦

આહકોને —

* ૨૨ માસની પહેલી તારીખે અંક પ્રગટ થાય છે.

* કોષ્ટપણ મહિનાથી આહક થ શકાય છે.

* આહકોને અંક પંદર દિવસ સુધી ન મળે તો તે વિભાગની પોસ્ટ ઓફિસે તપાસ કર્યા બાદ કાર્યાલયને જાણવતું. અંક સિલિકમાં હશે તો મોકલશે.

* સરનામું બદલાયાની અળખ અંકની પ્રસિદ્ધિ પહેલાં પંદર દિવસે આહકો આહક નંબર સાથે કાર્યાલયને પહોંચાડવી. 'જિર્મિ-નવરચના'ના લખાજમતા દર વાર્ષિક-દેશમાં રૂ. ૧૦-૦૦ વાર્ષિક-પરદેશમાં રૂ. ૨૧-૦૦

લેખકોને—

* લેખ, વારતા કે કવિતા વગેરે ન સ્વીકારાતાં પરત મેળવવા ઇન્કનારે જરૂરી ટિકિટ સાથે જ બીડવી.

આ માસિકમાં પ્રસિદ્ધ થતા વિચારો જે તે લેખકોના હોય છે. તંત્રીઓ તે વિચારમાં સંમત જ હોય તેવું માનવું નહિ.

પ્રકાશકોને—

* ગદ્યનાના સાપ્તાહિક, પાલિક કે માસિક વગેરે તથા અવલોકન મારેનાં પુસ્તકો નીચેના સરનામે મોકલવાં. એજન્ટોને—

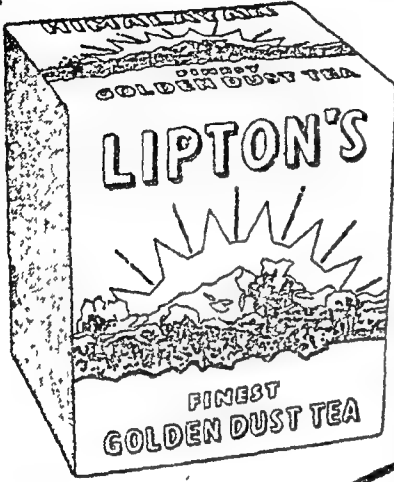
* 'જિર્મિ-નવરચના'ના લેખાણ અને આહકો અંગેનો પત્રવ્યવહાર નીચેના સરનામે કરવો.

જિર્મિ-નવરચના કાર્યાલય
૧૦, જાગનાથ પ્લોટ
રાજકોટ (જિ. રાજકોટ)

પ્રગાલક ઇશ્વરલાલ મો. દવે : મુદ્રક ને માલિક : જયમદ્વ પરમાર : ૧૩, જાગનાથ પ્લોટ, રાજકોટ.

મુદ્રણસ્થાન : સુરપ મંદિરો, ડૉ. યજ્ઞિક રોડ. કલ્યાણજીવ સામે : એમકોર્પ. રાજકોટ-૧

લીપ્ટનની હિમાલયન ગોલ્ડન ડસ્ટ ચા

ઉંચી જાતની
ભૂકી ચામાં
બિનહરીફ

આ ચા બોણમાં બોણ સમયમાં તમને પૂરું
સેડામવાળું સોનેરી રંગની ચાના વધુમાં વધુ
ખાવા પૂરા પાડે છે તમે તેની સહેજત
ખાલી બુચેલ તમારા અનિદ્રિયોને ખુબ આ ચાથી
સહાર કરો તમને આ પીવાની ખરેખરી મજા
આવશે, તમારા મહેમાનો ખુબ આનંદિત થશે,
તેના પ્રસારની ખીલ બધી માથા લીપ્ટનની
હિમાલયન ગોલ્ડન ડસ્ટ ચા ખાનાં છે

લીપ્ટન એટલેજ

સારી ચા

ગુજરાત સ્ટેટ કો-ઓપરેટીવ લેન્ડ ડેવલપમેન્ટ બેન્ક લિ.

(રજીસ્ટર્ડ ઓફિસ : અમદાવાદ)

૪૮૯, આશ્રમ રોડ,
નવરંગપુરા.
અમદાવાદ-૬.

સહકાર, લવન
દેબરભાઈ રોડ,
રાજકોટ.

ગુજરાતના ખેડૂતોને જમીન વિકાસના કામ માટે
૩૧. એક અબજ અને ચાર કરોડનું ધીરાણ કરેલ છે.
અન્યાર સુધીમાં કરેલ ધીરાણની વિગત.

	સંખ્યા	કરોડ-લાખ.
[૧] નવાકુવા	૧,૪૮,૪૩૮	૩૩.૩૮
[૨] જૂના કુવા	૩૧,૦૯૯	૨.૮૪
[૩] ઓઈલએન્જન ઈલે. મોટર્સ	૧,૩૪,૮૯૦	૪૭.૬૪
[૪] ટ્રેક્ટર્સ	૩,૧૫૩	૫.૭૦
[૫] અન્ય	—	૧૪.૪૪

સભ્ય સંખ્યા : ૭,૩૧,૦૬૪

બેન્કની શાખાઓ : ૧૮૧

મગનભાઈ ર. પટેલ
ઉપપ્રમુખ.

હરિપ્રસાદ હ. ત્રિવેદી
આઈ. એ. એસ. ચીટાઈ
મેનેજિંગ ડિરેક્ટર

ઉદયભાણુસિંહજી
યુવરાજસાહેબ ઓફ પોરબંદર,
પ્રમુખ.

ધીરાણ-વસુક્ષાતનુ સંકલન ન કરીએ તો
સહકારી પ્રવૃત્તિ હિણપવાળી લાગશે

: ચિતરંજન રૂગનાથ રાજ

દેશની કાયાપલટ કરવાના કાર્યમાં આર્થિક
અને સામાજિક ક્રાંતિ અનિવાર્ય છે. જે સહ-
કારી પ્રવૃત્તિ દ્વારા શક્ય બનાવી શકાય તેમ છે.

ઊના તાલુકા સહકારી ખરીદ વેચાણ સંઘ લિ.

(રજી. નં. ૧૪૫૬ તા ૨૫-૬-૧૯૫૬)

જીનીંગ ફેક્ટરી એન્ડ ઓઈલ મિલ

દેવનાગ રોડ, ઊના (જૂનાગઢ જિલ્લો)

સલાસદ સંખ્યા=૬૦ મંડળીઓ : ચેરમંડોળ રૂ. ૨૩૨૩૪૨/-
ઓઈટ વર્ગ-અ

ચંદ્રશંકર લાભશંકર જાની
પ્રમુખ.

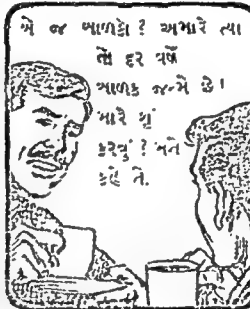
આપનું નિયોજિત કરેલું કુટુંબ એટલે
આપ સારી રીતે પાળી-પોષી શકો તે કુટુંબ.

બાઈ, તું આટલી સારી રીતે રહે
છે! મારે તો પ્રેર જ
નથી થવું. તારા
સુખ-સગવડો રહસ્ય
મને કહે ને!

મારે કુટુંબ નાનું છે.—આમારે
મેજ બાળકો છે

મે જ બાળકો? અમારે ત્યા
તો દર વર્ષે
બાળક જન્મે છે!
મારે શું
કરવું? મને
કહે ને.

કરવાનું ખાસ કંઈ નથી—મારી
જેમ નિરોધ વાપર

બાળકનો જન્મ થતો અટકાવવો એ તારા
હાથની વાત છે.

નિરોધ

કુટુંબ નિયોજન માટે તું
ઉંચી ગતના સ્વચ્છતાથી ગુનારેલું સાધન
૧૫ પૈસાના ૩ નિરોધ
સરકારી સહાય દ્વારા કિંમત નીચી સખતમાં આપી છે.

દેવે દેશભરમાં મળે છે

કરીયાલાની દુકાનો, ખપૂરલ વાગુચીના ઢોરો, દવાની દુકાનો,
આમ જગદીશ, સીમારેલ વેચવાલોએ નિરોધ વેચે છે.

‘ભારત સિલ્ક મિલ્સ’ ના કાપડો જ આગ્રહ રાખો

* સુંદર નવીનતાભરી ડિઝાઇન અને સુમેળ રંગોવાળી
ચુનંદી જાતોની અમારી વિશિષ્ટતાઓ *

આટ્ સિલ્ક
નાઈલોન શર્ટિંગ
પાલવજરી સાડી
પ્રિન્ટેડ સાડી
ફેન્સી ફોક
નાયલોન બ્રોશ
વગેરે

ધી ભારત સિલ્ક મિલ્સ (પ્રાઈવેટ) લિ.

સુદર બાગ, કુર્લા - ૭૦ : અંબઈ.

પદાઘાત તવ કરજે ફરી ફરી

આ અનવધિમાં કેણુ કરી રહું નર્તન,
ઉરભૂમિ પર કેનાં આજે થઈ રહ્યાં આગમન ?

સંધ્યા સળગી હુતાશની પેઠે ધીરે ધીરે શમતી,
તારાની તોફાની ટોળી ઘર ઘર ખેલી હોળી
આવી બહારતજતા પર, પૂરા દિનના પડદા ખોલી,
મટ્ટકીમાંથી લાગ લેવાને ચારેકોરથી ઉમટી.

દિનભર રંગે રમી લોકોના તન-મન હજી ઉમંગ,
શણુગારી નરનારી નીકળ્યાં ગલીગલીનાં વૃંદ;
હુતાશનીની પૂજા કરતી, છોડે તેડી પાય લગાડતી
માતાઓનાં મુખ પર નમણી શ્રદ્ધા જ્યોતિ રમતી.

પુરુષોનાં કરડાં મોઢે આજ ફૂણા લાવેા રમે,
પાંચ તણું ગવીલું છોગાં આજ ભૂમિ પર નમે;
આ માનવ મનમેળો, હુંગર હુંગર દીવા બળે,
હુનિયા રૂપ ધરે નૂતન, વિસ્મય-સુખ ઉર ભરે.

હે જગમોહન, અનવધિ ! તું આવ્યો માનવ ઉત્સવ બનીને
અમ ઉર આંગણુ પદાઘાત તવ કરજે ફરી ફરીને !

સ્વપ્નસ્થ

આયુષ્યનાં અવદાન

(પુત્ર-પ્રેમની એક રોમાંચક ઘટના)

જયમલ પરમાર

મહાકાળ કેવો રમતિયાળ છે ? શબ્દો જેમના સૂત્રો ખતી રહેતા, વાણીમાં તવારીખની તેજ છાયા રમતી, જેમનાં દર્શન માટે પડાપડી થતી અને જે મહત્તાનાં મહાઆસને બિરાજતા હતા એવા મહા-માનવો પ્રજાએલા મહત્તાને શિખરેથી ફેંકાઈ જતાં આજ મગતરો જેવા લાગે છે. એમની વાણીમાંથી દેવતા ઊઠી ગયા હોય તેવું ન બોલવાનું ન બોલતા સંજળાવ છે. ન આચરવાનું આચરતા દેખાય છે.

કાળની કસોટીએ ચડ્યા નહતા એટલે જ તેઓ મહાન લાગતા હતા ને ? સિદ્ધાંતના, શબ્દોના મહત્તાના વાધા ચીરાઈ જતાં નરી કુરૂપતા જ નજરે ચડે છે. યુગદેવનો કેાઈ સૂનધાર જીવનના પ્રત્યેક ક્ષેત્રે ભજવાઈ રહેલ આ નાટારંજનો દિગ્દર્શક બનીને પરદા ખોલી ખોલીને વિરાટોનું વામણપણું બાજે છે બતાવી રહ્યો છે.

મગતરોઓની આ ચીરાતી મહત્તા અને પ્રભુતામાં લધુતા નિહાળવાની દષ્ટિ કોઈએ ખંધાવી હશે કે પછી પ્રતિગત જ માનવી પૂર્વગ્રહિત હશે ? જોહોહો નજર નાખીએ છીએ ત્યાં અસીમ સુધી આ પૂર્વગ્રહોથી માનવમન ખદબદતાં લાગે છે. જાતવાલિમાનતા, સંપ્રદાયના, કુળના, પાંડિત્યના, વિચારના, વાદના, સંપત્તિના, સત્તાના યુગે યુગે ખંધાતા આવતા પૂર્વગ્રહોના ખંડન અને મંડનનો અજાનક સંઘર્ષ આલી રહ્યો છે.

આ મહત્તા અને અહંતાએ જૂઠાં મૂલ્યો ઊભાં કરી કેવો આત્મતિરસ્કાર સર્જ્યો છે ? માનવ માનવ વચ્ચે પૂર્વગ્રહો પેદા કરી ન્યાં સનાતન મૂલ્યો જળવાઈ રહ્યાં છે તેવા જનસાધારણનો કેવો પરિહાસ કર્યો છે ? અગણિત જીવન પ્રવાહના ભરતીઓટ પ્રત્યે દ્રષ્ટિપાત કરવામાં પણ એણે તુચ્છતા કેળવી છે.

માનવ મહાસાગરનો ભરતી પછીની ઓટમાં

માનવમોતી રેખાતાં જાય છે, પણ મૂડી ભરીને પીણી લેવાની સૂજબૂઝ એણે ગુમાવી દીધી છે. વેળા પીતી ગયે પછી છીપલાં ને થંખલાં જ એને હાથ પડે છે. એવા જનસાધારણમાં રહેલ નિરોગી માન-સની સંસ્કારવંત વ્યક્તિઓના જીવનમાં કદાચ રોમાંચ ન પણ હોય, બહુરંગી ભેદરેખાઓ કદાચ નહિ હોય. પણ ઇર્ષ્યાની, અહંતાની આગથી દગાડતી મહત્તાની વખંભર પાઈઓ પણ નાંહ હોય. પ્રયત્નોનાં પોલાણ પણ નહિ હોય.

હશે સામાજિક સંતાપોના પૂરથી ઓવાળે ફેંકાઈ ગયેલાઓ માટેનાં અનોખાં આશ્વાસન. ખાકી બચેલી આવરદાને જીવવા જેવી બનાવતી માનવ-તાની હુક. વેદનાઓને પચાવી બધને અમૃતના એવા ઝોડકાર આપનારાઓ જ જનસાધારણના જીવન-આધાર રહ્યા છે.

અજબ છે આ જીવનની ઘટમાળ. પૂર્વગ્રહોના પરિતાપો, વિચારોનાં દૂંઢ અને હરપળે વિદ્યાન જેને જૂઠા ઠરાવો જાય છે એવા જ્ઞાનથી ઊભા થયેલા તંત્રોની કસોટીએ જયતને મુલવવા જતાં એક માત્ર આપણી જાત સિવાય જગત બધું ધૂધળું જ લાગે છે. કેવી અગાધ આત્મવચના ?

ચીંથરાંઓની હીંગલીઓને પાંડિત્યના અને પરાક્રમના વાધા પહેરાવવામાં સામાન્યજનના અસામાન્ય જીવન કવનની સરળ સુંદરતાના અમૃત પ્રવાહને વહેવા જ દીધો. અનવધ કાળમાં જીવનના દૂંઢા પને આળીસ આળીસ વરસના રજળપાટમાં સડજલાવે સામે આવી મળનારાઓનાં ટાંચણ પણ ન કર્યાં. સંઘરાઈ હશે મનને કાંઈ અગોચર ખૂણે એવી ઝડવઝડ સ્મૃતિઓ અને આજે હવે એવાં એકરંગાં ને ઊજળાં માફ મળી આવતાં દિલભર મેળાપની મોજ જ માણવાની રહી.

જીવનની રજળપાટમાં અનેક ઘોડાઓની

એક સાથે અસવારી કરતાં કરતાં પ્રવૃત્તિઓની જોરણ પર જીવવાની જોખમી અનુભવોના ઘણી ટીપાયા કરી છે. પણ એ જોખમોના ભય વચ્ચે જીવવાની જે મોજ પડતી હતી તેથી જરાય ઝાણી મોજ આ ઝીંદાદિલ માનવીઓના જીવનમાં ડોમિયું કરવામાં નથી પડતી. એવાં હસમુખાં હેતાળવાં અને ઇમાન-દારીથી મહેકતાં માનવીઓના મેળાપ થતાં આજ સુધી હૈવાને ખીણે બાંધી રાખેલી મહોજબતની તાબજો હાંકારા ધધ રહે છે. દષ્ટિ આડેથી માન્યતા-ઓના બાંધેલાં પડળ ખસી જતાં જીવનના જેવા છે તેવા પ્રવાહોને નીરખવાની ભારી મોજ પડે છે. નવાં અને જૂનાં-માણસ જેવા માણસના હૈયે લાગેલાં ખંભાતી તાળાં ખૂલતાં જાય છે. અને કેટ કેટલી જીવન સમૃદ્ધિ એમાં ખળકયા કરે છે ? ત્યારે ય માન્યતાઓ મૂંઝવ્યા તો કરે જ છે પણ નવરસવંતા વહેતિપાણુ જીવનની મોજ માણવામાં એ આડે નથી આવતી.

આધુનિક પ્રકાશમાં વિલક્ષણ જૂનવટનાં તેજ ઝળકાવતા એક યુવાન રનેહીજન સાથે જીવનનાં ગૂઢ રહસ્યોની વાતોના ગલખા જમેલા. આં યુગમાં વિશ્વ-વાદ રચતી પોતાની જ જન્મકથાની એમણે માંડીને વાત કરી. ટૂંકાવીને એમના જ શબ્દોમાં અહીં આપું છું.

ત્રણ ગામડાના નાના તાલુકદારના પુત્ર તરીકે મારો જન્મ. દરબારશીના મોટા દીકરા તરીકે યુવ-રાજપદ મળતું હતું. વાહ વાહ કહેનારની કમીના ન હતી.

પાણી એટલા દેવ કરી શ્રદ્ધાવાન પિતાએ પુત્ર પ્રાપ્તિ કરવા કંઈક પ્રયત્નો કર્યા હતા. પિતા-શ્રીની છત્રીસ સાડત્રીસ વર્ષની ઉંમર થઈ છતાં સંતાન પ્રાપ્ત ન થતાં તાલુકો નિર્વંશ જશે એ દહેશતે તેમનાં માતૃશ્રી અને ચાહકાએ ચાર વખત તો લગ્ન કરાવી નાખ્યાં હતાં.

તે છતાં સંતાન પ્રાપ્તિ ન થતાં પિતાજીની ધાર્મિકવૃત્તિ પૂરજહારમાં ખીલી ઊઠી. શંકરના પરમ ભક્ત બની ગયા. શ્રાવણ માસ આવે એટલે સવા લાખ ખીલી પત્ર ભોજિયા ઉપર તેમના હાથે ચડતાં જ રહે. એક દેવ રીઝે અને ખીજદેવ પાસે

વરદાન અપાવે તેવો— બહુ ઇશ્વરવાદને માનવો પડે તેવો પ્રસંગ બન્યો.

અમારા સાણુથળી ગામમાં રામદેવીરત્ન મંદિર બંધાવી તેમાં થોડો પધરાવવાનો એક પ્રસંગ મારા પિતાના ખાસ માણસ મેરામભાઈએ ગોઠવેલ હતો. જતપુરના લખપ્રતિષ્ઠ પંડિત દલપતરામને એ વિધિ માટે આમંત્રણ અપાયું હતું. એમની સૂચના મુજબ રામદેવ પીરના સંપ્રદાયના એકાદ સારા ભક્તની હાજરીની ગોઠવણ થઈ હતી.

અમારા જ ચૂડા (સોરઠ) ગામના ડાહ્યા ભક્તને આમંત્રણ આપવામાં આવ્યું. શ્રમજીવી કેળી ડાહ્યા ભગત જિદગીમાં કાંઈ વાહનમાં બેસતા નહિ; એટલે ચૂડાથી સાણુથળી પાંચ ગાઉ ચાલીને આવ્યા.

આવ્યા થયાને પોતાનાં હાથે પાણી પીવરા-વવામાં માથે પાણીનાં બેડાં મૂકી ધોમ તડકામાં પાણી ખેંચી ખેંચી ડાહ્યા ભગતને માથે ટાલ પડી ગઈ હતી. ઘંટીએ બેસી હાથે દળણા દળી દળીને હથેળિયું લાકડા જેવી ડણુ ડણુ કરી દીધેલી. મહે-નત મજૂરી કરીને આવ્યા ગયાને રોટલો આપનાર આજથી ચાળીસ વર્ષ પહેલાંના જમાનાનો દેહાણુ જગ્યાનો એ સાધુ રજવાડી ઠાઠ વચ્ચે એ માંડ માંડ ગોઠવાયો.

સાણુથળીના આહેરવાસમાં સૌ ભેગા થયેલા. થોડો પધરાવવાનું મુદ્દત નજીક આવ્યું. દ. શ્રી. એલલવાળા (વાત કહેનારના પિતા) અને એમનાં ત્રણેય રાણીઓ ઉપસ્થિત થયાં. ગોર દહુ મહારાજ બોલ્યા:

‘ડાયા ભગત, દરબાર સાહેબની સાથે આ ત્રણ બહેનોમાંથી કયાં બહેનને હાથે પીરનો થોડો પધરાવવાનું આપ કહે છે ?’

ભરત બોલ્યા: ‘ગોર મહારાજ ! આ વચ્ચે બેઠાં છે ઇ બાઈના હાથે થોડો પધરાવી દેયો. આપ ! દ. એમલવાળાને રામદેવદાદો દીકરો દેયે છે.’

વાતાવરણ ગંભીર બની ગયું. મારા પિતાશ્રી જરાય અંધશ્રદ્ધાળુ હતા જ નહિ. મનમાં મરશી ઊઠ્યા.

હવે આ વાત તો છેક અંગ્રેજ સરકારમાં પહોંચી ગઈ એ યુગમાં ત્રણ નિર્ણય થાય તો ખીજા ભાગદારને જાય એટલા ખાતર જનાવટી પુત્ર લઈ લેવામાં આવતા હતા મારા માતાશ્રીની તમિયત તપાસવા યુરોપિયન દોડી ડોક્ટર નિયુક્ત થયા

હકતને પોતાના વચન માટે મેરામલઈ આહેરે ફરી ચકાસી જોયા અને જોળિયો ડાહ્યો ભગત બે બાંખી બોલી બહોયો

‘મેરામ ! શુ કામ દેવની પાછળ પડ્યો છો? એને તો રાજાને રક બધાય સરખા છે રાજખટ-પટ ગમે તે થાય, પણ એલસવાળાને ત્યાં ભાદરવા મહિનાની શુદ્ધ દસમને શુક્રવારે ડાહ્યા હાથે લાખુ હશે એવો એક દીકરો અવતરવાનો જ છે’

‘અને મારો જન્મ એ જ પ્રમાણે થઈ ચૂક્યો’

એમની જન્મકથાની વાત પૂરી થઈ પણ ધણા તક વિતકો ઉપાડતી ગઈ કારણ કે આમાંથી તો પુનર્જન્મની થીઅરી પ્રસ્થાપિત થતી હતી અને એકવાર પુનર્જન્મમાં માનો એટલે જીવાત્માની ભવાટવીની આખી વિચારશ્રેણી એની પાછળ ચાલી આવતી હતી તો પછી આત્માને અવતાર ધારણ કરાવનાર નિયતિ કોણ? હકતાધિન બની ભગવાનને કોઈ પણ આત્માને કોઈ પણ હકતના વચને અવતારવાનું ફરજિયાત બનતું હોય તો પછી કઈના બધનનું શુ?

વિકસતું વિજ્ઞાન જ્યાં સુધી વિધિના અટલ ત્રણાતા નિયમો ફેરવી ન નખે ત્યાં સુધી આવા કોઈક વ્યક્તિગત માન્યતા ઉપર જ સર્જતા કે બિદેલાતા રહેશે જેમની આ વાત ‘શુ છું તે યુવાન હ શ્રી પુનવાળાના જીવનમાં જ એવા બે એક પ્રસંગો બન્યા છે કે જ્યાં શ્રદ્ધા અને પ્રેમના બળે બાપર ને હુમાયુ જેવા જ પ્રસંગો બન્યા છે સરહદના ગાંધી ખાન અબ્દુલ ગફારખાન અને એમની માતાનો એવો જ પ્રસંગ સરહદના ગાંધીના હાથે જ લખાયો છે

વાત આગળ ચલાવતાં હ શ્રી પુનવાળા એ કહ્યું કે સતાવીસમું વર્ષ પૂરું થવામાં ત્રણેક મહિના બાકી હતા ત્યારે મને ટાઇફોઇડની સખત ખીમારી આવી મદવાડમાં ઘેરાઈ ગયો પ્રેમાગ કુટુંબ જીવન ભર્યું ભર્યું હતું. બરોબર ત્યારે જ મદવાડે મારી ગરદન પકડી.

ત્રણ મહીનાની સખત ખીમારી પછી ડોક્ટરો પણ લગભગ નિરાશ થઈ ગયા ત્યારે એક દિવસ સધ્યાના સમયે ઘડિયાળમાંથી લોલક હાલતુ બધ થઈ જાય એમ હૃદય બધ થઈ ગયેલું લાગ્યું વરસાદ ધેધમાર ચાલુ હતો સાણધવીના હમેશા રાત રોકાતા વડિયાના ડોક્ટર પણ તે જ દિવસે હાજર નહિ

હાથ પગ ખેટા પડી ગયા પિતાશ્રી મારી પથારી પાસે આવ્યા હું તેમને ઝાંખા ઝાંખા જોઈ શકતો હતો હૃદયરોગનો લપકર હુગદો ચલુ હતો. બેશુદ્ધ બની ગયો મારા જીવનની તમામ આશા અલોપ થઈ ગઈ હતી

એ વખતે મારા પિતાશ્રી ગાય બાંભરે તેમ બાંભરી બિડ્યા હાથ જોડી ઈશ્વર પાસે ધા નાખ્યા પોકારી બિડ્યા કરેલાનો પેકાર દીનાનાથે સાંભળ્યો હશે.

હું જાનમાં આવ્યો એ પિતાના ચરણ સ્પર્શ કરવા નિષ્ફળ પ્રયત્ન કર્યો મારા કપાળે હાથ ફેરવતાં તેઓ બોલી બિડ્યા

‘હાદા ! હાદા ! ખેટા ! કેમ છે ?’

મે કહ્યું “સારું છે”

એ આખા ય કપતા હતા માણસોએ તેમને બેસાડી દીધા મારો હૃદય રોગ ગયો

હું સારો થયો અકાલીસમું વરસ બેસી ગયું મારૂં ગામ તે દિવસના મારા જન્મ દિવસના ઉરખને હીલોળે ચડ્યું ત્યારે માતાપિતા કુટુંબીઓ અને એકના એક નાનાભાઈના આનંદની શુ વાત? એ પછીના આઠ વરસના ગાળામાં મોઢ માયા આધાં ગયા ને ફરી પાછા આવ્યાં પિતાનો પ્રેમ તો એટલો વધી ગયો કે એ જ મારા વડિલ એ જ મારા ગુરૂ ને

૪૧મા વર્ષમાં પ્રવેશતું 'ઊર્મિ'નવરચના

હર સૂર્યાસ્તે સૂર્યાસ્તે ઓરાં આવંત મુકામ

નવપદ્મવિત બનતી 'ઊર્મિ'ની સંસ્કારવેલ આજે ૪૧મા વર્ષના માંડવડે નવસુવાસિત મંજરીએ મ્હોરી રહી છે. 'ઊર્મિ'ના સ્વજનોના ગુંથાયેલા પરિવારના મણકા સ્નેહ અને સંસ્કારના હીરધાગે પરીવાયેલા છે. અને એ પરિવારની સહિયારી સંસ્કાર સરિતારૂપે 'ઊર્મિ' હર સૂર્યાસ્તે સૂર્યાસ્તે નવરચનાના એક એક કદમ આગે ઉઠાવતું જાય છે.

'ઊર્મિ'નાં પ્રગતિ વિકાસ અને પમરાટ એ પરિવારના સ્નેહનું જ સૌભાગ્ય છે. એ પરિવાર છે મુરબીઓ, મિત્રો, લેખકો, લોકસાહિત્યના કલાધરો, ગ્રાહકો, ચાહકો, વાચકો, વિજ્ઞાપકો ને મુદ્રકો. ઊર્મિને કોઈ ધંધાદારી એપણા નથી. લેખન, વાચન અને વિજ્ઞાપન વડે તે સદ્ગુણ અને સમૃદ્ધ રહેવાના પ્રયત્નો કરતું રહ્યું છે.

મહેશ્વરઓ અને મનોરથોની મૃગજાળમાં તે પડ્યું નથી. 'ઊર્મિ'ની નેમ વિદ્વત્ સાહિત્ય અને લોકસાહિત્યના ઉભય છંડાના અનુબંધની રખાયેલી તે સધાતી થઈ છે. એક મીશન બનીને તે જૂઝતું રહ્યું છે. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના જૂનાગઢના ૨૫મા અધિવેશનમાં બંને સાહિત્ય પ્રવાહો વચ્ચેની ભેદ દીવાલ દૂર થઈ તેમાં સમસ્ત લોકસાહિત્ય પરિવાર સહિત 'ઊર્મિ'નવરચના'નો પણ નમ્ર ફાળો છે. 'ઊર્મિ'ની ઝંખના સાકાર બન્યાનો અમારા હૈયે અનેરો આનંદ છે.

સૌરાષ્ટ્ર યુનિ. એ ચારણ વિદ્વાનોનું બહુમાન -ક્યું- તેમાં 'ઊર્મિ'એ પણ યથાશક્તિ હિસ્સો નોંધાવ્યો છે. એ પછી ઘેડ વિસ્તારના છત્રાવા મુકામે બહુમાન નીમિત્તે વિદ્યાના વિકાસ વિસ્તાર માટે ચારણ સંમેલન મળ્યું તેમાં પણ પુષ્પ પાંદડી અર્પણ કરવાનું અને એની સુવાસ પમરાવવાનું સૌભાગ્ય 'ઊર્મિ'ને સાંપડ્યું છે.

લોકસાહિત્ય લોકજીવનના સમસ્ત અંગોને સ્પર્શે છે. એની વિધિવિધ કળાઓમાં કવિતા, વાર્તા

અને લોકસંગીત અગ્રસ્થાને છે. આ બધી જ કળાઓના પ્રસ્તાર વિસ્તાર અને વિકાસ માટે 'ઊર્મિ'નવરચના એકધારે ઉદ્યમ ખેડી રહ્યું છે. જેમની પાસે કળા પડી છે તેમને હાથે કલમ ધારણ કરાવવાનું, જેમની પાસે કળા અને કલમ છે તેમને આદર આવકાર આપવાનું 'ઊર્મિ' એક નમ્ર કાર્ય બજાવી રહ્યું છે. તેમ લોકવાર્તાના ક્યકો અને લોકસંગીતના ગાયકો દ્વારા વાર્તા અને લોકસંગીતના વિકાસ વિસ્તાર અને પ્રગતિ માટેનો સહૃદયી પુરુષાર્થ જ તે વિષયના તદ્દ વિદ્વાનો સમભાવ સાથે 'ઊર્મિ' ખેડી રહ્યું છે. આ અંકમાં આપેલ દિલ્હીના લોકસાહિત્યના કાર્યક્રમોનું રસદર્શન અને લોકસંગીત તથા લોકસંસ્કૃતિ અંગેના લેખો એના દ્યોતક બન્યાં છે.

વિદ્વત્સાહિત્યના અનુબંધ માટે તો 'ઊર્મિ'નવરચના'નો ફેશ્ચુઆરીનો ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના ૨૫મા અધિવેશનનો વિશેષાંક જ જે કાંઈ કહેવું હશે તે કહી રહેશે. જેની ૨૫૦૦ માંથી એક પણ નકલ બચવા નથી પામી. એથી વર્ષ દરમિયાન પીરસેલા વિદ્વત્સાહિત્યના રસચાળ અંગે કહેવું અપ્રસ્તુત ખનશે.

કાગળની ભયંકર મોંઘવારીના વીતેલા વર્ષમાં ઓગસ્ટ માસનો ક્રાંતિની ઝલક આપતો વિશિષ્ટ અંક 'ઊર્મિ'એ આપેલો. ગાંધીશતાબ્દના ઓક્ટોબર માસમાં એવો જ વિશિષ્ટ અંક આપેલો. અને દીપાવસવીના વિશેષાંક તરીકે આજશુધીના ગુજરાતી સાહિત્યમાં વિરલ એવો દળદાર સિંહ અંક આપી શક્યા; તો ફેશ્ચુઆરીમાં ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનો વિશેષાંક આપી શક્યા. આમ એક જ વર્ષમાં બે વિશેષાંકો વાચકોના કરકમળમાં ધરી શક્યા તે 'ઊર્મિ'ના સમસ્ત પરિવારની સહિયારી શક્તિના કારણે જ.

પુરુષાર્થની જેમ વિકાસ પણ સૌનો સમાનભાવે સહિયારો જ સધાઓ એવી ૪૧મા વર્ષના સુપ્રભાતે અમારી અભ્યર્થના છે. —તાંત્રીઓ

વિક્રમ રાજ્યે જીવવા માટે કાગડો ખાધેલો
પશુ ગુજરાતના પ્રધાનોએ પોતાના પત્રનાંઓને ત્રણ
દિવસ સુધી મિષ્ટાન્ન ખવરાવ્યાં અને વિરોધ પક્ષના
પૈસા ખવડાવે છે એમ કહેવાય છે એટલો ફેર પડ્યો.
આ સુદ્ધા કે મિષ્ટાન્ન ખાતી વખતે વિક્રમ રાજ્યને
કાગડો ખાવાનો જે સ્વાદ આવ્યો હતો તેવો જ
સ્વાદ આ સૌને આવતો હતો ને ! જીવવાના લોકની
પશુ એક અનેરી મોજ હતી ને !

મહાકાળીના રૂપે લોકશાહી આજ ગુજરાતમાં
મહાલી રહી છે. પરીક્ષા ટાણે અધ્યાપકો રચણાં
લેખે એ તો ઠીક પણ ગુજરાતના નવનીત સમા
પ્રતિનિધિઓ એવા વિધાનસભાના સદસ્યનિવાસમાં
૧૪૪મી કક્ષમ લાગુ કરવી પડે એવી ધારાસભાના
અધ્યક્ષશ્રીને ચેતવણી ઉચ્ચારવી પડે ત્યારે ત્યાં કહે-
વાય છે તેવી કટાક્ષી જ મોલી ગઈ હતી ને !

એકવાર ‘ભૂમિ’ની તોપમાં એક ઉદાહરણમાં
લખેલું કે ‘કૃતરાત્રું મોઢું ગધેડાએ ચાટ્યું’ - એમાં
કેટલાકને ન સમજાયું ને કેટલાકને માઠું લાગી ગયેલું.
પશુ આ તો લખનારાને માઠું લાગે એવી દેશની દશા
આવી પડી તે પંખાએ તો પુરવાર કરી આપ્યું.

મત-યુદ્ધના મરદવીરો

અપૂરતી પ્રશંસા જેમ નિંદામાં પરિણમે
તેમ અપૂરતી નિંદા પ્રશંસામાં ન પરિણમે ? અને
આમાં ‘ગાઉ’ ન ‘ગાઉ’ કાને, અગણિત મહીંથી
એકને તારવીને !’ આનો એ આના ફેર પાડવો હોય
તો જરૂર પડે પણ છૂંદરનાં છયે સરખાં કહેવાય
છે. બધી પ્રશંસા પછી પ્રભુ માટે પણ કહેવું પડ્યું
છે કે ‘તદપિ તવ શુશાન્તમ ધંચ પાર’ ન યાતિ’ -
એટલે કે ન ધતિ, ન ધતિ. કોનાં વખાણ કરવાં ?

શું પણ કાને વાઢ્યા કૃતરાત્રી જેમ સા ભાગવા
માંડ્યા છે ! પાછું વાળા ને બેચા સિવાય મૂશિયું
માળાને માંડ્યા છે વંજ માપવા. દેશદર્શન તો આ

હતું, પણ આ તો ગુજરાતમાં હવે દેશદર્શન થાય
એ બીંધીના ગુજરાતની નવાઈ.

મત-યુદ્ધના મરદ નિવેદનોની ભડીમાર
મોલાવી રહ્યા છે. નિવેદનોની દોઢય વળતી આવે છે.
જેમ કૃતાસ્રણીને ટાણે દુહાગીર રામાવળાની ઝડિયું
મોલાવે એમ નિવેદનોની તરવાયું સમજી રહ્યા છે.
લીલુડાં માયાં લઇને આવ્યા છે !

આજના અમરેલી જિલ્લાનું ચિતળ એક
દી કાઠીઓનું. ભાવનગરના ગોહિલો ને કાઠીઓ
વચ્ચે ચિતળને કારણે લડાઈ થઈ. એવખતે કાઠીને
એક વાળંદ. નામ સુધો જમ. યુદ્ધની આગલી રાતે
કાઠીઓ પંગતમાં વાળુ કરવા બેઠા. મૂંઝા વાળંદ
તાંબડી ફેરવતો દૂધ પીરસે છે. કાઠીઓ એને કહે
છે કે :

‘ભલું રેડયને ! રેડયને દૂધ ! લીલાંછમ
માયાં લઈને આદા (આવ્યા) છયે, ખખર છે તો’

‘હા બાપ ! હ્યો દૂધ, હ્યો વધુ’

એમ કહેતા સૂંધો ખૂંચ દૂધ પીરસે છે. પણ
લડાઈ થઈ તેમાં કાઠીઓએ ઘોડાં એવાં ધરબણી
તવડાવી ચૂક્યાં કે ઘોડાને ફેફસ લાગતાં નેઈને
સીમનાં રોજડાં જેવાં અશુષ્ક પ્રાણી પણ ખીને
ભાગ્યાં. ત્યારે કાઠીઓને આગેવાન કૃપાવાજો કહે છે
કે “નેઈ લેજો આ કાઠીઓ :

તગડ ઘોડે રોજ ત્રાકા

કુંપડો કે બુઓ કાઠા

નોખ નોખા નય નાકા.

ભાગતા કાઠીઓની આડે સૂંધો વાળંદ દૂધની
તાંબડી લઈને જીલો રહ્યો કહે છે કે :

“હ્યો બાપ, પીના જઓ દૂધ ! તમે તો
લીલુડાં માયાં લઈને આદાતા !” (તમે તો લીલુડાં
માયાં લઈને મરવા આવ્યાંતા.)

પણ પછી ચિતળમાં જે બન્યું તે આપણાં રાજકારણમાં બનવું હજી બાકી છે.

ખીજગેલા કાઠીઓ સૂંચા વાળંદને કહે :
“ એલા તું થું ફિશિયારી મારજી ! તું થું મરવાનો છો ! ”

સૂંચો કહે : “ હા, હા, હું કાઠિયો વાળંદ થું. હું કપાઈ મરીશ. ”

એમ કહી તરવાર ખેંચી. જીવમાં જિંદાઓ. ચિતળની બળ્લરમાં બહાદુરીથી લડ્યો ને મૂચો.

રક્ષણ માગતા રખેવાળો

બ્યારે પ્રજાસમાજવાદી પક્ષ પાતાળે ચંપાવા માડ્યો ત્યારે પહેલા ભાગ્યા સમાજવાદનું દ્વંષ પીનારા શાહ પ્રતાપ, રાણો પ્રતાપ નહિ હો ! અને સાથે સત્તાની સોડમાં ભરાણા જશવંત મહેતા ને બ્રહ્મકુમાર બદ. એને કોઈ ખાનખાનાન એવું કહેનારો નહિ મળ્યો હોય કે :

ધર રહસી, રહસી ધરમ, ખપ જસી ખુરસાણું
અમર ! વિશંભર ઉપરે, રાખ નહવ્યો રાણ.

પ્રજાને પીડનારા બધા ખપી જશે. રહેશે એક ધરા ને ખીજે ધરમ. માટે હે રાણા પ્રતાપના પુત્ર ! એક માત્ર જનતા-જનાર્દન ઉપર વિશ્વાસ રાખ !

પણ અહીં તો કોઈ ધારાસભ્ય વડાપ્રધાનનું રક્ષણ માગે છે તો કોઈ વળી વિધાનસભાના અધ્યક્ષનું રક્ષણ માગે છે. પ્રજાના પ્રતિનિધિઓ જ બધાં રક્ષણ ખોળી રહ્યા હોય ત્યાં પ્રજાને કાનું રક્ષણ રહ્યું ?

સૌરાષ્ટ્રના ભડવીરો

આ રક્ષણ માગવાની પહેલમાં ફતોહ મારનાર સૌથી પહેલા હતા આપણા આરોગ્યનું રક્ષણ કરનારા ફતોહસિંહરાવ ગાયકવાડ. વડાપ્રધાનના રક્ષણમાં નહિ હયાં એટલે પાછા ગુજરાતની સત્તાધારી કેબિનેટમાં રક્ષણ મેળવી રહ્યા. પણ આ તો બધું ભરખના બૂકંપ જેવું છે. કાટમાળ સાફ કરતા હોય ને અમાનક દીવાલો ત્રાટકે. પછી કોણ કાનું રક્ષણ કરે ?

ગુજરાત સરકાર પહેલ, વહેલી મુશ્કેલીમાં મુકાઈ ત્યારે એણે સ્વતંત્રપક્ષમાંથી કંઈકના પક્ષ પલટા કરાવ્યા. અને ફતોહસિંહરાવે પલટો ખાધો ત્યારે ક્ષત્રિય સભ્યોમાં નિવેદનો કરાવ્યાં. હરિજન અને આદિવાસીઓનો પ્રશ્ન ઊભો થયો ત્યારે એમના આગેવાનો પાસે નિવેદનો કરાવ્યાં. કોમવાદ ને વર્ગવાદમાં ન માનનારી કેબિનેટ એમ પહેલું પોત પ્રકાશ્યું. અને હવે સૌરાષ્ટ્રના ધારાસભ્યો પાસે નિવેદનો કરાવ્યાં. આ બધાજ ભડલાદર ચિતળમાં કાઠીઓ લીલાંછમ માર્યા લઈને આવેલા એમ જ નિવેદનો કરતા હશે ને ! ભાવનગરમાં યુનિવર્સિટીનો પ્રશ્ન ઊભો થયેલો ને જૂનાગઢમાં કૃષિ યુનિવર્સિટીનો પ્રશ્ન ઊભો થયેલ ત્યારનાં એ બધાનાં નિવેદનોની શાહી હજી સુકાણી નથી. એમાંથી કેટલા સામી પાટલીએ જઈને બેસવાની ધમકીઓ નહોતા આપતા ! અને તેલનો પ્રશ્ન હમણાં ઊભો થતાં તાતા તેલની કડાઈમાં સુધનવાની જેમ સરકારને તળવા કેટલા તત્પર થઈને નહોતા બેઠા ?

વિક્રમ રાજાએ કાગડો ખાધેલો

અને આવી ચીલડાંની ગાંસડીની સરકાર માટે બાકી રહી જતું હંતું તે અમદાવાદના થેડી-આઓનાં નિવેદનો કરાવ્યાં.

આવાં નિવેદનોની પહેલ પત્રકારત્વના જગતમાં શરમકપ એવાં વાણીસ્વાતંત્ર્યના પવિત્ર સાધન એવાં અખખારો દ્વારા એકસાથે એકસરખાં નિવેદનો થયાં ત્યારે સ્વાતંત્ર્યની દેવી શરમથી ભોંમાં ભડારાઈ ગઈ હશે. આ બધું જોતાં લાગે છે કે વિક્રમ રાજાએ જીવવાનો લોભમાં ખરેખર કાગડો ખાધો હશે.

વાણીસ્વાતંત્ર્ય, નાગરિકસ્વાતંત્ર્ય, લોક-શાહી, વર્ગવિહીન સમાજ, રાતિવાદ રહિત સમાજ-વાદના એક પછી એક નૈતિક આધારસ્તંભોનો એકસાથે કડૂસલો બોલતો બય છે.

સત્તાપરસ્ત શેઠીઆ

ક્ષત્રિયો, હરિજનો, આદિવાસીઓ, ઉલોગ-પતિઓ અને સૌરાષ્ટ્ર એનું વળતર નહિ માગે ? અને બધા ન્યાયના નામે જ પોતાની ઈચ્છાઓનું

દાખલ સરકાર ઉપર નહિ લાવે? એ બધાં હિતો પરસ્પર વિરોધી નહિ હોય? ગુજરાતની એકવાક્યતા, ગુજરાતની પ્રગતિ અને વિકાસના એ બધા રોધનારા બળો નહિ બને? એમાંથી કોણે પોતાના દાવાઓને પડતા મેલ્યા છે? આવી ચીજોની ગંસડીની બનેલી સરકાર માટે નિવેદનો ચાલ્યો છે કે આવો સ્વચ્છ, તદુરસ્ત, કલ્યાણકારી, સુદૃઢ, પ્રગતિશીલ ને શાંત રાજકારભાર કદી મળ્યો નહોતો અને હવે કદી મળશે નહિ.

અ એનેને હિંદ છોડી જવાનું બધી જવાહરે કહેલું ત્યારે દેશના ઘણા મેટા મોટા માણસો ને બુદ્ધિજીવીઓ આ જ દલીલ કરતા હતા અને હવે પછીની સરકારો માટે પણ આવા જ નિવેદનો અને આવી જ દલીલો થતી રહેશે. દલીલોને નિવેદનો એનાં એ રહે છે માન સરકારો બદલતી જાય છે. શેઠીઆની સહાય, જ્યાં સરકાર ત્યાં જાય.

શ્રી મોરારજી દેસાઈ નામય વડાપ્રધાન અને નાણા પ્રધાન હતા ત્યારે અમદાવાદના આ જ બધા શેઠીઆઓ નિવેદન કરતા હતા કે ગુજરાતનું સંભળે એવું કેન્દ્રમાં કોઈ નથી એ જ શ્રી મોરારજી દેસાઈએ એમને ગંધકાવી નાખેલા અને હજી તો અમદાવાદના રમખાણ માટેના કુડમા શેઠીઆઓ કોઈ કારણે દિલ નહોતા હતા ત્યારે શ્રી મોરારજી દેસાઈએ કહેલું કે તમે પૈસા નહિ આપો તો સરકારને લેતા આવડે છે એવા અખખારી સમાચારોનો રહિયો નથી શ્રી. મોરારજી દેસાઈ તરફથી અપાયો કે નથી શેઠીઆઓ તરફથી અપાયો ત્યાં બિચારાઓ એવી સરકારના ગુણગાન સાથે સરકારની સલામતી માટે નિવેદનો કરવાની સ્થિતિમાં આવી પડ્યા છે સત્તાભૂખ્યો સમાજવાદ

એ કોણ નક્કી કરે કે જે કારણે શ્રી જશવંત મહેતા, બ્રહ્મકુમાર બટ્ટ અને પ્રતાપ શાહે ક્ષપણ કર્યો એ જ કારણોસર બીજાઓ પક્ષપલ્લે નથી કરતા? હેઠ્ઠા દસ વરસમાં કેંગ્રેસમાં આત્મિક બળના થયા એનો કેંગ્રેસે સ્વીકાર ન કરી

લીધો હોત તો તે પક્ષપલ્લમાં જ ન પરિણમત?

બહુમતિના બળે કેંગ્રેસના અધિકૃત ઉમેદવારોને ઉચલાવી દેનારાઓ આને એવા પડકારો કરે છે કે પક્ષપલ્લે કરનારાઓ સામે સત્યાગ્રહ કરો, એના ઘર ઘેરી લો, એનો બહિષ્કાર કરો, એને દોડી ઠરાવો. લોકશાહીના રથેવાળોનાં આમરૂપ છતાં યથા રહ્યા છે.

એથી-એ આગળ વધીને આપણી સરકારે જેને સમાજના આર્થિક સમાનતા માટેના આત્મરૂપ સત્તાસ્થાને મૂક્યા છે ત્યાંથી અવાજ બીડી રહ્યો છે, અખખારોને પાને લહેરાઈ રહ્યો છે કે હરિજનો ને આદિવાસીઓ કેંગ્રેસનો દોષ કરીને પક્ષપલ્લનું પક્ષપલ્લ ચાલુ રાખશે તો એમને આપેલા વિશિષ્ટ અધિકારો પાછા લઈ લેવાનું જનતાએ વિચારવું પડશે આપણા ગાંધીવાદી આગેવાનો

આ ગાંધીવાદી આગેવાનો અહીં સુધી પહોંચી ગયા છે. એટલે કે જે તમે અમને ટેકો નહિ આપો તો તમારા અધિકારો જૂટવી લાગશે. દેશના બધા-રથની પવિત્રતા નેવે મુકાને આ રાજશાહી માનસ પ્રગટ થઈ રહ્યું છે કે હરિજનો અને આદિવાસી તો અમારા વસવાયા છે રાખ્યા રહે અને કાંદવા જાય.

એક પક્ષની રાજસત્તાના બોલે હરિજનો ને આદિવાસીઓના વિશિષ્ટ અધિકારો બધાથેલા છે? એટલા માટે ગાંધીનગરના કેંગ્રેસ અધિવેશનમાં ઠરાવો રૂપે હરિજનો ને આદિવાસીઓના ઉદ્ધારના વચનો ઉચ્ચારાયાં હતાં?

આવા અગેવાનોની બનેલી સરકાર કઈ રીતે સ્વચ્છ છે? કઈ રીતે તદુરસ્ત છે? કોની એમાં સવ મતી છે? હરિજનોની, આદિવાસીઓની, દલિતોની, પીડિતોની, ગરીબોની કે ઉલોગપતિઓની, સત્તાધિકારીઓની, બની બેઠેલા આગેવાનોની કે મૂડીબર મહત્વાકાંક્ષીઓની?

ગુજાન આને જે માર્ગે ઘસડાઈ રહ્યું છે તેમાં એકમાત્ર શ્રી મોરારજી દેસાઈની મહત્વાકાંક્ષા સિવાય બીજી કયું કારણ હોઈ શકે? મહિનાઓ

પહેલાં આ કોલમોમાં આગમ ભખાયું હતું કે શ્રી. મોરારજી દેસાઈની સત્તાભૂખ અને એમાંથી પેદા થયેલું નિષ્ક્રિયતાનું ઝનુન ગુજરાતને ખાડામાં નાખશે. આજની સરકાર રહે કે નય, પણ ગુજરાતના ભાવિનો પ્રશ્ન બધી જ પ્રકારના દ્વંદ્વ વચ્ચે, સંઘર્ષો વચ્ચે સર્વોપરી બનવો જોઈએ. પણ નહિ, જૂથ નહિ સત્તા નહિ, સ્થાન નહિ પણ ગુજરાતની સ્થિરતા, સુદૃઢતા, પ્રગતિ અને વિકાસને અનુકૂળીને જ ગુજરાતે પોતાનો માર્ગ નક્કી કરવો રહેશે. આ તો બધો સત્તાનો સંઘર્ષ છે. ગુજરાતની સ્થિરતા, સુદૃઢતા કે સલામતીનો હરબીજ નહિ.

ગુજરાતના નામે પોતાનાં જૂથોની સલામતીના આ બધા ભયભીત પોકારો છે. લોકશાહી સમાજવાદની પ્રાણુભૂત નીતિ અને સિદ્ધાંતોના ભરખ ઉપર વિજયી નિવડનાર કોઈ પણ સરકાર ગ્રખાતું ક્યું કલ્યાણ સાધી શકે? આજના વિજય એ વિજય નથી, આજની હાર એ હાર નથી. કાણે કાણે પલટાતા રાજકારણમાં કોણ સ્થિર સુદૃઢ ને સલામત છે?

લઘુમતિઓના હાથમાં આજે સત્તાની સમતુલા બધ પડી છે. બહુમતિ લઘુમતિઓને પરવથ પડી છે. ફરજમાં આજે એ સ્થિતિ છે. એકની બહુમતિ સરકાર ત્યાં લઘુમતિ પક્ષોની નચાવી નાચે એવી સ્થિતિમાં છે. એ જ સ્થિતિ બિહારમાં છે. ઉત્તર હિંદમાં તો લઘુમતિ સરકાર જ છે. બંગાળની એ જ સ્થિતિ હતી. હરિયાણા ગવર્નરની ખાસ સત્તાઓને કારણે અચીને બેઠું છે. ઝોરિસ્સા પણ ભયભીત છે, અને છેલ્લે પંજાબમાં અકાલી દળનું પ્રધાન મંડળ પોતાની બહુમતિ જનસંઘની લઘુમતિને વશવર્તીને સત્તાસ્થાને આવી શક્યું છે.

કોઈ પણ એક પક્ષની બહુમતિ સરકાર પણ એનાં લઘુમતિ જૂથોને તાબે થઈને જ સત્તાસ્થાન ટકાવી શકે. એમાં પણ કોઈ ખીણું લઘુમતિ જૂથ વિક્ષરે તો પાણું પ્રધાન મંડળ ભયમાં આવી પડે. ખુદ ઈંદિરા ગાંધીની કેન્દ્રમાં રહેલી સરકાર પણ લઘુમતિ જૂથોની દયા ઉપર જ નિર્ભર છે. અને ગુજરાતમાં કોંગ્રેસ પક્ષમાં જે લઘુમતિ જૂથો બળ-

વાન નહોતાં તે વારંવાર સરકાર ઊથલી પડવાની સ્થિતિ ઊભી થયે જતાં બળવાન બનવા માંડ્યાં છે.

હવે ગાંધીનામની, કોંગ્રેસ નામની કોઈ વફાદારી, કોઈ ભાવના એમને રત્તા ઉપર ધાધું દળાણુ ભાવતાં અટકાવી શકે તેમ નથી. એટલે અન્ય રાજ્યોમાં જેમ લઘુમતિ સિંહભાગ માગે છે તેમ ગુજરાતમાં આજે નહિ તો આવતી કાલે માગશે. માત્ર એકાદ બોર્ડ, થોડાં નાની પામરીનાં સ્થાનોથી જ એ સંતોષાશે એમ માનવાને કશું કારણ નથી. અને એવાં લઘુમતિ જૂથો પોતાની સંજ્ઞાના પ્રમાણમાં જ પ્રધાનમંડળમાં સ્થાન માગે એવી સ્થિતિ પણ દેશમાં ક્યાં રહી છે?

એટલે ગુજરાત કોંગ્રેસમાં વર્ષોથી બમી પડેલું એક જૂથ લઘુમતિ જૂથોની વફાદારીને, રાટલાના ટૂંકડા જેવા થોડાક સ્વાર્થો ફેંકીને, એમની ભાવનાને પંપાળીને કે ખુશામદ કરીને કાયમ સત્તા ઉપર ટકી નહિ રહી શકે. જિલ્લે જિલ્લે એમણે જ ઊભા કરેલા ભસ્માસૂર એમને ભરખી જશે. અને જે ફૂટનીતિ અને પ્રપંચોની લીલા ખેલીને સત્તાસ્થાન ભાગવ્યું છે એ જ બધી લીલા ઘણી ઝડપથી એમને ભરડો લેતી આજ રમણે ચડી છે.

બે લોકો સરકારને પોતાનાં સ્થાન ખાવાના ભયથી સરકારને ટેકો આપી રહ્યા છે તે ભય દૂર કરવાનાં સાધનો એ ટેકેદારો નહિ થોડી રહ્યા હોય એમ માનવાનું પણ કારણ નથી. કારણ કે દેશનું ચિત્ર એમની આંખ સામે પળેપળે દોરાયા જ કરે છે કે દેશની આજની સ્થિતિમાં ગુજરાતની આજની સરકારની સ્થિરતા અને સલામતી કેટલી? એની અવેજીમાં સ્વતંત્ર પક્ષની સરકારનું ચિત્ર જ એમને મૂંઝવે છે. કોઈક વધુ સારું ચિત્ર એમની આંખ સામે હોત તો આજની સરકાર વહેલી આથમી ગઈ હોત. આજે તો સંસ્થા કોંગ્રેસના સંસદ સભ્યો પણ એના અધ્યક્ષ શ્રી. મોરારજી દેસાઈની શિસ્તમાં નથી રહેતા ત્યાં ગુજરાતમાં એમની શિસ્ત ક્યાં સુધી જળવાશે?

મુલાયમ દિલનો અમીર આવેખક દ શ્રી પુજવાળો

જયમલ પરમાર

કલા અને કવિતાનું લક્ષણ સુકુમારતા છે પણ એ તો ભિન્નનાં અંગ થવાં આજે તો કલાકાર અને કવિનાં અંગનાં લક્ષણ સુકુમાર થતાં ચાલ્યા છે તે જોટલેસુધી કે કોઈ સુકુમાર શરીર, કોઈક છટા ને કોઈક લફડ ફરડ નિહાળાય તો હરકોઈ કહી શિક કે ભાઈ કવિ કે કલાકાર લાગે છે પછે એમની કલા ને કવિતામાં રસ ગંધ હોય કે ન હોય

ત્યારે કાળી અને કવિ અને એ બેયનો મેળ જટ દઈને ન મળે જોકે કાઠીકુળ અને કલા એવાં એકાકાર થઈ ગયા છે કે શુદ્ધજન, પશુજન, પુદ્ અને બહાવટામાં પણ એમની જીવનકલા પૂર્ણરૂપે વિકસિત છે કલા હોય ત્યાં કવિતા હોય જ પણ વીતી રહેલા યુગ સુધી એમની કવિતા જીવન-કલારૂપે જ વિકસી હતી, આજે યુગ એ કલાની કવિતા માગી રહ્યો છે.

આપણા સુવાન દ શ્રી પુજવાળા કાઠીકુળના નમીરા છે. એમનું દિલ કવિતા કે કલાથી જ નહિ પણ માનવતાની સુકુમારતાથી મહોરી રહ્યું છે, પણ આધુનિક કવિ કે કલાકાર સાથે એ ભારે વિત્ત વાદ રહે છે. કાઠી ભક્ત હોય, સત હોય, બહારવટીઓ

હોય, જોદો હોય, રાજનિપુલ હોય પણ કવિ હોય શકે? વળી દિલ મુલાયમ પણ ફેલની પડછદ પાતળી લાંબી કાળી ચેલશ જેવું ઝૂંચું શરીર એમને નીરખીને બીજું ઘણું ઘણું કહી થકાય પણ જોતાં વેત કવિ તો કોઈક જ કહે. દ શ્રી પુજવાળા ભૂમિજત સાહિત્યના આવેખક છે આ ભૂમિના આત્મિક જ્ઞાન સસ્કારની પાર્શ્વભૂ ઉપર એમના આવેખનનાં મડાણ થવાં છે

જેવી એમના જીવનમાં કુમાર છે એવી જ એમનાં પાત્રાવેખનમાં માનવલીલાની હરિયાળીની મુલાયમ માવજત રહેલી છે એના એક એક શબ્દ, એક એક વાક્ય વિધ વિધ ધ્વનિ ધારણ કરીને માનવતાના મહોરે ઝંકળી રહે છે.

ત્રણ ગામના તાલુકદાર સાલુશીના દ શ્રી એભલવાળાને ત્યાં આજથી ચાળીસેક વર્ષ પહેલાં એમનો જન્મ થયેલો મોઢામાં સોનાનો ચમચો લઈને જન્મેલા પાછા કુટુંબની માન્યતા મુજબ વરદાથી પુત્રરાજ એટલે અતિવાડકોડમાં ઊછરેલા, માતાની ગાદમાથી જ ભાગવત, રામાયણ અને ગીતાના સસ્કાર સી ચાયા દસેક વરસની ઉંમર સુધી તો પ્રેમવશ પિતાએ અભ્યાસ માટે કથાય ન જવા દીધા

ઓગસ્ટીસમે વધે લગ્ન થઈ ગયાં અભિજત સસ્કારાનું સી ચન, પણ શૈક્ષણિક વિકાસમાં તો અગ્રેજી વાંચતાં ને બોલતાં આવડે એટલું જ પણ ૧૯ વર્ષની ઉંમર થતાં થતાં તો ધાર્મિક યોના પઠન પાઠન ઉપરાંત ચારણી અને લોકસાહિત્યના ભરપેટ સસ્કાર સિ ચાયા વાર્તાના તો એવા શોખીન કે સનાળીના સ્વ કરણીદાનજી એમના વાર્તા-ગુરુ બનેલા.

૧૯ મા વર્ષે દિલ્લી જવાનું થયું ત્યાં કેટલાક અગ્રેજી બોલતા મહાનુભાવોના સ પર્કમાં આવતાં પોતાના એકેડેમીક જ્ઞાન માટે ભારે લાગી

આવ્યું. ૧૯ મે વર્ષે રાજકોટની રાજકુમાર કોલેજમાં મેટ્રીક માટે દાખલ થયા. વિદ્યાર્થી તરીકે એટલા વિનમ્ર કે સોના પ્રીતિપાત્ર બન્યા. એસ. એસ. સી. પાસ કરી ધર્મેન્દ્રસિંહજી કોલેજમાં દાખલ થયા. અને દર્શનશાસ્ત્રના વિષય સાથે એમ. એ. પાસ થયા.

પણ દર્શનશાસ્ત્રનો વિષય લેતાં લેતાં તે જીવનની આખી દષ્ટિ બદલી ગઈ. એકવાર માક્સ-વાદના નિરિશ્વરવાદ સુધી પહોંચી ગયેલા તે રામકૃષ્ણ પરમહંસની વેદાંત ફીલસુફીથી કંકર પત્થર દીકરીમાં ઈશ્વરનાં દર્શન કરતા થઈ ગયા. ગુજરાતી, મરાઠી અને બંગાળી નવલ સાહિત્યનો અભ્યાસ કરતાં કરતાં દિલ વાલ્મિકી રામાયણ ઉપર જઈ ઠપ્પું અને રામાયણ જ એમને સર્વોત્તમ નવલકથા જણાઈ. આજે પણ એમના જીવનમાં સૌથી વધુ પ્રભાવ રામાયણનો છે.

સાહિત્ય કે વિચારના ક્ષેત્રે જરા જટલું કાઠું કાઢી જતાં કેટલાક માણસો ગુણગ્રાહક બનવાને બદલે ગુણચોર બનતા જાય છે. ત્યારે દ. શ્રી. પુંજવાળા તો પોતાના સંસ્કાર ગુરૂઓની જે ઋણભરી-સ્નેહભરી નામાવલિ આપે છે તે ગુરૂદત્તાત્ર કરતાં યજ્ઞભૂતરીમાં વધી જાય છે. એક એકનું સ્મરણ પૂરા સદ્ભાવ ને ગુરૂભાવથી કરે છે. એવું છે એમનું સંસ્કાર દાક્ષિણ્ય.

એમણે ગણાવેલાં થોડાં જ નામો યાદ છે. પહેલા તો એમના પિતા એ જ એમના ગુરૂ, બાળવયમાં ગિરધર રામાયણમાં ગરધર મહારાજ, ગીતા અને અન્ય ધર્મગ્રંથોમાં પૂરીબાઈ બ્રાહ્મણ, વાર્તામાં કવિ કરણીદાન, ચારણી સાહિત્યમાં સ્વ. કરણીદાનના વડિલ બંધુઓ કવિ કાનજીભાઈ અને કવિ મેકરણભાઈ. વિશેષ સાહિત્યમાં કવિશ્રી શંકરદાનજી, શ્રી. મેરૂભા ગઢવી, શ્રી. હમીરદાન મોતીસર, કવિશ્રી જસરાજજી વગેરે—

રાજકુમાર કોલેજના શ્રી. કુલકર્ણી સાહેબ, ધર્મેન્દ્રસિંહજી કોલેજના શ્રી. ઉપેન્દ્ર પંડ્યા, દર્શનશાસ્ત્રમાં શ્રી. યુ. ડી. ભટ્ટ, સંસ્કાર સીચનમાં ડૉ. જયારંદ કુંભાણી અને ડૉ. જયારંદ કુંભાણી વગેરે વગેરે વગેરે.

એમનું જીવન એ મધુસંચય છે. નાની એવી પણ રિયાસતના પાટવીપદે ને પછી તાલુકદાર બન્યા.

દારૂને પરમાટીનો ચોતરફ બોધાર બોલે. પણ એ રેલમછેલથી સદા અળગા અને અસ્પર્શ રહ્યા છે. અને જે મધુસંચય સંસ્કાર જીવનમાં અને આર્થિક જીવનમાં થતો રહ્યો છે તેમાંથી સત્યથે રેલાતો રહ્યો છે. એક નથી વિસરતા તેઓ એમના નાનેરા ભાઈ શ્રી. અમરાવાળાને. જેમણે સમસ્ત વ્યવહારખોજ ઉપાડી લઈને શ્રી. પુંજવાળાને અભ્યાસ જીવનથી જ આવળ્યો અને આળખપાળોથી મોકળાથ આપી છે.

એથીકરી એમનું જીવન ચાંત અને સંઘર્ષ-વિહોણું રહી અભ્યાસ, સાહિત્ય અને લોકસાહિત્ય તરફ સદા ગતિશીલ રહ્યું છે. એના ભાગરૂપે જ રાજકોટ આકાશવાણી ઉપરથી એમની વાર્તાઓ અને દુહા વગેરેના કાર્યક્રમો અપાવા ચાલુ છે, અને 'ઊર્મિ-નવરચના' તથા અન્ય સામયિકોમાં વાર્તા લેખન પણ.

એમની વાર્તાઓ એક મધુર કવિતાસમી હોય છે. એમાં જેમ ઉચ્ચ તોખમનાં અરમાનો છે તેમ જીવનની મુગ્ધતા પણ છે. એમનાં પાત્રોની ઊર્મિઓ કૌમુદી સમી રેલાઈ રહે છે. જીવનને બહુવિધ મર્મો વડે તે સ્પર્શે છે. વિસંગત લાગતી, સહજ લાગતી રોજબરોજની સંકુલ ઘટનાઓને એ સ્પર્શે છે ને માનવ લાગણીઓની કૂલગૂંથણી કરી મધુર છંદાવલિ સમી લહેરાય છે, લોકજોવીમાં લહેરાતી આ મીકાથ સોહામણી નમણાઈ ધારણ કરે છે.

વાણીના આ વિનયમૂર્તિ ને સંસ્કાર શીલ સાહિત્યલક્ષી યુવાન દ. શ્રી પુંજવાળા સોરઠી કલા-સાહિત્ય સંપત્તિનું નિત્ય નવરસવસ્તુ ઊર્મિ-ગાન છે.

રાજવીઓનાં યથોગાન, મુલ્તદોઓની પ્રપંચ-લીલા, પ્રણય-વિરહના પ્રમત્ત ભાવો અને દૈવીતત્ત્વોની અદ્ભુત રસની જૂનવટની વાતોનું સ્થાન લોકસાહિત્યમાં આજે સમાજ જીવનનાં વર્તમાન વહેણે લેતાં જાય છે. દ. શ્રી. પુંજવાળાએ જૂની વાણીના સામર્થ્ય ઉપર નવી રચનાઓ આપનારા માંડેના એક છે. લોકસાહિત્યના નવોદિત વાર્તાકારો ને કવિઓએ નવ-યુગની ઉપાસનાના કેડે કદમ ઉઠાવ્યાં છે,

સૌંદર્ય પ્રગટાવનારાં બળો જૂનીવાણીમાં વિશેષ રહેલાં છે. કારણ કે જે વાણી માનવજન્ય હતી. નહીં

ભિન્નતા અને વિફળ કલ્પનાનો વિવાસ એમાં નહોતો. જીવનની નિર્ભીક્ષ્ણતા કરતાં તુચ્છકારનાં તત્ત્વો એમાં ન હતાં. લોકસાહિત્ય એ તો સકળ વ્યવસાયોનો આસ્વાદ છે. આધુનિક સાહિત્યનો ફક્ત સકુલ છે. જીવનનાં વિવિધ ક્ષેત્રોનો અનુભવ એને ઓછો છે એથી જ રતો. ઉચ્ચ ગણતરી આધુનિક વાર્તાઓ પાશ્ચાત્ય વાર્તા સાહિત્યની અનુકૃતિ જેવી જ હોય છે. જીવનની સપાટી ઉપર વિલસતાં મોહક વિષયોનાં એ વિશ્લેષણ જેવી હોય છે એમાં અનુભવનો અર્ક નથી હોતો.

ત્યારે લોકસાહિત્યના નવોદિત કલાકારોમાં ભારાભાર નિજત્વ રહેતું છે એમાં સ્વાધીન નિર્માણ પૃષ્ઠ ૮ થી માણુ]

એ જ મારા સર્વસ્વ થઈ રહ્યા હતા.

સાડત્રીસ વર્ષની ઉંમરે ફરી પેટનો ત્રિચિત્ર રોગ થયો. પેટમાં લીવરનો પાક થયો. હજે તે પાછળથી નિદાન થયું. ખીમારી જીવલેણ નીકળી, પરંતુ મારો નહિ, મારા પિતાનો જીવ મારી ખીમારીએ લપ્પ લાધો. તેમ હું બેધડક આ વૈરાગિક સુગમાં કહી શકું છું.

જ્યારે મારા યુખમાં ગંગાજળ મુકવામાં આવ્યું, જ્યારે મેં મારી હેલ્થી ઘડીએ ઝીતાજી સાક્ષીવા કહ્યું ને હું સાબળતો બધ થયો ત્યારે મારા પિતાશ્રીએ તેમના કૂણા માખણ હાથની ઠંડી હથેળી મારા દુખતા પેટ ઉપર ફેરવી આળીશ વર્ષથી એકમારી તેમના હાથમાં ફરતી માળા મારા પેટ ઉપર મૂકી સ્તબ્ધ થઈ ગયા અને મારી પીડા ગઈ ફરી કહી પેટમાં દુખાવો થયો જ નહીં.

શ્રીજે જ દિવસે નિદાન થયું કે પેટમાં પર છે છેકાં મુકાવ્યો ઢગલા મોઢે પર નીકળ્યું આઠ મહિના સંધી.

મારી તબિયત ઘણી થતી માલી કે તરતજ મારા પિતાશ્રીને બે જ ખગચિયાં ઉપરથી પગ લપસી જતાં ફેક્યર થયું, આ હાથ જોડી ઈશ્વર સમક્ષ માગણી કરી 'મારે હવે આ દુનિયામાં વધુ વખત જીવું જ નથી, આ દાદાને સારું થા. એટલે બસ'.

પેતે આમારા વતનના ગામ સાચુથળી

છે પ્રકૃતિના સૌ દર્શનું પોતીકું શિષ્ય વિધાન રહેતું' છે એક લાઘ્યસિદ્ધિ રસદર્શિ રહેલી છે.

માત્ર વિવેચનથી જ ચોન્નતાનો નિર્ણય કરવાનો હોય તો પણ કથા જ ખમચાટ વગર કહી શકાય કે લોકસાહિત્યમાં સ્વાયત્તા છે, લાપરવાહી છે, સ્વચાઈભરી ઉત્સુકતા છે એટલે જ તે હૃદયની ઉચ્ચ લાક્ષણીઓને સહજભાવે સ્પર્શ છે. લોકસાહિત્યને પ્રગટાવનાર જૂનો પ્રાણ હજી મરી પરનાયો નથી પ્રશ્ન એ જૂની નસોમાં નવું લોહી ભરવાનો છે. લોકસાહિત્યના નવોદિત કલાકારો-વાર્તાકારો પ્રગતિનો વિકાસનાં નવા તત્ત્વો સમજાવીશો અપનવાના થયા છે આવતી કાલ એની વધુ ઉજ્જવળ છે.

*

પદાર્થો દળ કરાવવાની ચોકખી ના પાડી હું પણ હોસ્પીટલમાંથી ધરે આવ્યો. મારા પિતાશ્રીના પગે ઘણું સાડ હતું મેં કહ્યું કે 'ત્યાપને પણ આરામ થઈ જશે'.

એ બોલી બીઠ્યા 'દાતાં મારે જીવવાની કાંઈ અશા નથી સારું થવાનું જ નથી બસ તને સારું થયું એ ઘણું જ છે'.

અમે બાપ દીકરો પદર દિવસ સાથે રહ્યા, મારા પિતાશ્રીને બે દિવસ માટે સખત શરદી થઈ અને 'રામ રામ રામ' કરતા તેમજો દેહ છોડી દીધો.

મારા યુવાન મિત્ર દ શ્રી પુન્નવાળાનું આત્મકથન હૃદયમાં પડેલી અતરંગ લાગણીઓને સ્પર્શી જાય છે તદ્દન સાદા જખાતા પ્રસંગો ફેટલા મહાન હોય છે? પ્રથમિક વસ્તુઓ જ પાયાની હોય છે, એના ઉપરનાં અચુતર તો જીવનને લાગણીવાર ધોખામાં દોરી જાય છે જે કે માન્યતાનું દંદ તો ત્યાં પણ રહ્યું જ.

'ભિર્મિતવરચના' એ માત્ર લોકસાહિત્યના સંશોધનનું માસિક નથી, તેમ મનોજ જન મહેતી લોક વાર્તાઓનું પણ નથી પણ જે સાહિત્ય અને વાર્તાઓ પાછળ ઉમદા જીવનને ધાગણ કરનારા સસ્કારો પડ્યા છે તે સસ્કારો દ્વારા નવજાગૃતિ લાવવા મથનાર માસિક છે. એટલે જ આહી ભિર્મિતવરચનાઓમાં વાર્તા દ્વારા લીલ'જમ જીવન પીરસનારા દ શ્રી પુન્નવાળાના સસ્કાર વારસાનો સ્પર્શ આવ્યો છે એમનો આછો પારચય અન્ય પાનામાં આવ્યો છે.

ડીમ ! ડીમ ! ડીમ ! મરફો વાળી રહ્યો છે. ઘરાં ઘરાં ઘરાં નગારાને માથે ચોંબ પડતી આવે છે, શેવડીવદર, શેવડીવદર, શેવડીવદર યુદ્ધનો બોલ સંભળાઈ રહ્યો છે. એમ સોરકની ધરતીમાં જીતના ડંકા દઈ ગિરનારને પ્રદક્ષિણા કરી ભૂખ્યા અજગરની જેમ કુંડાડા મારતી વીજ ખસીઆની ફોજ બગસરા નજીક ધીમી ગતીએ વહી આવે છે.

બગસરામાં દરબાર સામતવાળાનો ખાસદાર ઘોડી ધમારી ને ડેલીમાં દાખલ થયો. ઘોડીનાં અંગ ઉપર દરબારે મેલના ડાઘ ભાળ્યા. માણસ પાસેથી ઘોડી લઈ દરબાર સામતવાળો ઝબ્બ દઈ અસવાર થઈ આવ્યા નદીએ. ઘોડીએથી ઊતરી કપડાં ઊતાર્યાં. કાછડી કરી કંઠેક સમાં પાણીમાં ઘોડીને માંડ્યા ધમારવા. ઘોડી થર્ષ થાતી નથી. ડાબલા પછાડે છે. ફરડકા ખોલાવે છે અને દરબાર સામતવાળા હાકલા કરી કરીને ઘોડીને સાંસતી પાડે છે. કાથાનો હાથલો લઈ ચોળી ચોળીને ધમારી રહ્યા છે.

એવામાં વીજ ખસીઆની ફોજના ચાર ઘોડે-સ્વારો નદીમાં ઊતર્યા. એકની નજર પડી સામતવાળાનાં કપડાં ઉપર. ચોરણામાં નાડી છે, નાડીનાં પછાંસીઆમાં સાચાં મોતી સૂરજની સામે ઝળાં હળાં ઝળાં હળાં થાય છે. કોળી ફૂટકો મારી લેકો ઊતર્યા. ચોરણો ઉપાડ્યો અને નાડી ખેંચી ત્યાં દરબાર સામત વાળાની નજર ગઈ. ઘોડીને મેલી દીધી. હાકલો કરીને બહાર નીકળ્યા.

રકઝક થઈ. મધ્યેલા કોળીઓએ નહીં જેવી બાબતમાં દરબાર સામતવાળાને રોંધી નાખ્યા. ત્યાં ફોજનો મોવડી આવ્યો. સામતવાળાને ઓળખ્યા. માણસોને ઠપકો દીધો અને “હવે ઝટ ભાગો ! આ ઘડીએ કાઠીઓનાં ઘોડાં છૂટશે અને ગજબ થાયે. અને મિતીઆળાને માથે ઊપડતે પગે વીજ ખસીઆની ફોજ હાલી નીકળી.

બગસરામાં બોકસો બોલ્યો, હાહાકાર થઈ ગયો. કાઠીઓ કુંડાળે પડ્યા. “કે ઓલ્યા ડડંકાં બાપુ સામતવાળાને મારીને જાય ?”

કાઠીઆવાડમાં હાહાકાર થઈ ગયો. બાપુ સામતવાળા જેવાનું ડીમ ઢાળી દીધું. દરબાર સામતવાળાના કારજ ઉપર સાડા ત્રણસોક ઢોલણીઓ ઢળાણી છે. એમાં ખાચર, ખુમાણ, અને વાળા દરબારો ગોઠણ નીચે તરવારો દાળી ઢાલુનાં ટેકા દબને બેઠા છે. પંદરસો જેટલા બીજ મહેમાનો નીચે જાજમ ઉપર બેઠા છે. ટંકે સવા થેર અઢીણો કચુંબો થાય છે અને શોકાનુર વાતાવરણ છરાઈ ગયું છે. ક્યારેક ક્યારેક વેરાગની વાતું નીકળે છે. કે— “એક દી સોને મરી જાવું છે, અને મોટા રાવણ જેવાનેય કાળે છોડ્યા નથી. વીશભૂજ હતી વકર, (જેને) દશ માથાળો દેહ; અંતગત રાવણ એહ (એને) મેલ્યો ન કાળે માનડા

એવામાં ચણપણ ચણપણ વાત થઈ કે દરબાર સામતવાળાને ઘરેથી આઈ માખાઈ મોં નથી ઢાંકતાં. “હે ? નથી ઢાંકતાં ?” દાયરામાં કોઈકે અચંબાથી પ્રશ્ન કર્યો.

“વગર વાંકે સામતવાળા જેવા અડાભીડ કાઠીનું કાસળ કાઠી નાખીને વીજે ખસીઓ. મિતીઆળાને માથે ખોખારા ખાય છે અને કાઠીઓ કરકલિયો માછલાં ગળે એમ સામતવાળાનું સુખડું અને જલેખી ગળી રહ્યા છે. એમાં મોં કેમ ઢાંકે ?” એમ એક વયોવૃદ્ધ આપાએ દાયરાને ટકોર કરી.

દાયરામાં છાંઈ ઢળી ગઈ. જાણે દોઈના મોઢામાં જીભ જ નથી. મધરાતે ભાદરવા મહીનાનાં દેડકાં લવતાં હોય એમ હોકા જ ખોલી રહ્યા છે.

કુંડલા સામત ખુમાણથી ન રહેવાણું. ઊભા થઈને કીધું કે “ગઢમાં કેરાવો કે આજથી એક મહીને હું બાપુ સામતવાળાના મારતવને મારીશ.”

પછી જ કાઠીઆણીએ મોં ઢાંક્યું.

કારજ પછી મહેમાન દાપરો વીખાણી વીજ ખસીઆને ખબર પડી કે “સામત ખુમાણે મને મારવાનું પણ લીધું છે. પણ “સામત ખુમાણેને ખબર નથી કે કોણ કોને મારશે !” એમ કહી વીજે ખસીઓ કોષે ભરાણો.

એ વખતે વીજ ખસીઆની ચારે બાજુ હાક ધાક વાગતી. જૂનાગઢ, જમનગર, ભાવનગર કે ગાથક વાડ જેવાથી વીજ સામે અંગળી ચીંધાતી નહીં, એવો વીજનો કડપ હતો.

કંથડા હળવો બોલ્ય, સાચો ય વીજને સાંભળે; ખસીઓ પાડે બોલ્ય, પાગેથી માથા લગે.

સામત ખુમાણેને પણ લેતાં તો લેવાણુ જોઈએ તેવો સાથ મળ્યો નહીં, પણ પછી થાય શું ? થૂક્યુ થોડું જ ગળાય છે ! મિતીઆજાને માથે ચડવાના મનસુબા થયે છે એમાં વીજ સામેથી કહેવરાવ્યું કે “આજથી આઠમે દી આવુ છું સામત ખુમાણેને રંવું હોય એમ રહે. બાઈ માણસ તાવડીમાં રોટલો ફેરવે એમ કુંડલાને ન ફેરવી નાખુ તો હું વીજે ખસીઓ નહીં.”

મી દડાનો સંચળ સાંભળીને કુકડા અકળાય એમ કુંડલાનું મહાજન અકળાણ વસ્તી વિચારમાં પડી. કે હવે શું થાયે ! સામત ખુમાણે તૈયારી કરવા માંડી હુકમ કર્યો કે ઘરદીઠ પાંચ ઘાસી કાટા સીએ લાવવાના છે અને ગામ ફરતી ગઢ જેવી વાડય કરો. ખેડુતો ને ઊભડ હલકયાં કોદાળિયુ ની કપટ બોલી કાટાની ઘાસિયુ આવવા મંડી ગામ ફરતી ઘાસિયો બોલવાય છે. ખેડૂત, ઊભડ, વેપારી, ધાંચી, મોચી, સઈ સૂતાર, બ્રાહ્મણથી ભગી સુધી સૌ કામે લાગી ગયા છે પસાયતા માથે ઊભા રહીને વાડય કરાવે છે.

એમા દરબાર સાનત ખુમાણ ગામ ફરતા આટો દેવા નીકળ્યા જોતાંજોતાં આયમણે અપે આવ્યા ત્યાં એક નાંગળે ખાનુ ભાળ્યુ બોલ્યો કે ‘અહીં આ કેમ કાંટા નાખ્યા નથી ?’

પસાયતે ઉત્તર વાળો કે “ફૂઈ રાણબાઈ મંગ નાખવાની ના પાડે છે”

રાણબાઈ એટલે ખુમાણની દીકરી આડા કામીમાં આવેલ, જેનો ધણી એકવીસ વરસ પહેલાં

ધી ગાણામાં કામ આવી ગયેલ એ દીકરા એકની ઉંમર બાવીશ વરસની અને મોટાની ઉંમર છવીસ વરસની. મોટો દીકરો બહારગામ ગયેલ નાનાની આખ્યુ દુ ખે ખાચેલી સિ હણ હોય તેવી આપેડ ફૂઈ રાણબાઈ ફજિયામાં વાસીદુ કરે છે તેમાં સામત ખુમાણ આવ્યા ને “નારાણ” કર્યા રાણબાઈએ વાસીદુ પડતુ મૂકી આવકાર આપ્યો.

“બાપ ! ઘણે દિવસે સભાળ લીધી ?”

“હા ફૂઈ આવવુ જ જોઈએ ને !”

એમ સામત ખુમાણ ઢોલણીએ ખેસતાં જવાબ આપ્યો ને કીધું કે

“વીજ ખસીઆ જેવો દુશ્મન આવે છે, આખા ગામે મળીને ગઢ જેવી વાડય કરી છે એક આ નાંગળુ ખાચી છે તો બે ઘાંસી કાંટા નખાવી દયો”

“રામબાઈ ઘરે નથી નનકુની આખ્યુ દુ ખે છે બાપ ! કાંટા લેવા કોણ જાય ?” એમ ફૂઈ રાણબાઈ હસતાં હસતાં બોલ્યાં.

સામત ખુમાણ કહે ફૂઈ, કાંટા અમે નખાવી દઈએ !”

“ના જાપ ! અમારે કાંટા નથી વેરવા સાચી વાડય તો માણસની કાંટાની વાડય શું કામની ?” ફૂઈ રાણબાઈએ જવાબ આપ્યો.

સામત ખુમાણ કહે ‘ફૂઈ, તમે સમજતા નથી’

“બાપ ! હું જાણુ સમજુ છું જો અમારે નાંગળેથી વીજે ખસીઓ આવે અને ગામ લૂટે તો સવારે મારા બે દીકરા અને મને ભોમાં ભડાચી દેખ્યે મારે અહીં કાંટા નથી વેરવા પેલો વિચાર ન કરીએ ન મોટા દિપાડે પણ છઈને બેઠો છો અને હવે ગાઢ રહેતા નથી !” કાંઈક જૂની વરાળ કાઢતાં હોય તેમ ખીજઈને ફૂઈ રાણબાઈ બોલ્યાં

સામત ખુમાણ રીસ કરીને ઊભા થઈ ગયા બસત્ર મારાજ મેર મેઠા દીવે વાટખુ ચડિયુ એવે ટાણે મિતીઆજાને માથે ભૂતાવળ બેઠી થઈ હોય એમ મથાણુ દેખાણું

કુંડલા આખુ ગામ બહાર નીકળી ગયું છે

મિતીબાળા માથે મીટ મારી સો બેઠા છે. ‘હમણાં વીજની ફેજ આવશે, ગામને ધમરોળી નાખશે. એ વખતે સામત ખુમાણની ફેજમાં નવેચરસ પરવારી ગયા. આખું ગામ ટગર ટગર જેઈ રહ્યું છે કે “એ આવ્યો !” “એ... આવ્યો !”

કૂઈ રાણબાઈ ઘડીક ઘરમાંથી બહાર નીકળી હજી ‘મોટોભાઈ ન આવ્યો ! કેમ નહીં આવ્યો હોય ?’ એમ બોલીને ડુંગરા જવો નિસાસો નાખ્યો. નનકુ આંખમાં ભરણ ભરી એના ઓરડામાં સૂતો છે, અને કહે છે કે : “માડી, ભાઈનું થું કામ છે ?

“અરે બાપ ! વીજ ખસીઆની ફેજ કુંડલાને હતું ન હતું કરી નાખશે. મારાથી વધુકું બોલાઈ ગયું છે, અને વીજે કુંડલા ભાંગશે પછી હું સવારે મોટું થું દેખાડીશ ? મોટો ભાઈ આવ્યો હોત તો કાંઈક આડા ધા ઝીલત.” કૂઈ રાણબાઈ વિચાર કરતાં કરતાં બોલ્યાં.

તરત જ બોડવમાંથી આગસ મરડી સાવજ બહાર નીકળે એમ ઊભા થઈ નનકુ ઓરડામાંથી બહાર આવ્યો. ‘મોટું ઘોઈ કપડાં પહેર્યાં. ભેટ્ય બાંધી. પાઘડી સરખી કરી બેઠાનું વાળું. પીઠ ઉપર ઢાલ પડી. ભેટ્યમાં જમણે નાખ્યો. નનકુની આ તૈયારી જેઈ રાણબાઈએ પત્રો ઊઘાડ્યો. બાનીશ વરસથી ભૂખી તરસી પડેલી પોતાના પતિની તલવાર લઈ નનકુના હાથમાં આપી. રસોડામાંથી ગોરસનો પેડો લીધો. ગોરસની ત્રાંસળી ભરીને કીધું કે : “લે બાપ ! શુકન કર્વ.”

એમ કહેવાય છે કે ગોરસ ઝાળાવાળા જેવું હોય તો હાર થાય. મોળું હોય તો નુકશાન ન થાય. સહેજ ખટુંખટું હોય તો જરૂર ખાટીને જ આવે એવી માન્યતા છે.

પતાસા જેવું ગોરસ આંગળીએ હલાવી નનકુ પી ગયો. ઘોડી છોડી અસવાર થયો. જાંગ નીચે તલવાર દબવી. હાલતી વખતે પૂછ્યું કે : “માડી, વીજનાં એંધાણ થું ?”

માએ ઝોળખાણ આપી કે “માથે સોનેરી મેકર, હેમને ફૂંબે ઢાલ, સોનેરી મૂઠયે તલવાર, પડછંદ દેડ, ઊંટ જેવો ઘોડો હોય ઈ વીજે ખસીઓ.”

જન્મભૂમિને નમસ્કાર કરી ભાથામાંથી તીર

છૂટે એમ નનકુની ઘોડી છૂટી. કોઈ ન જાણે તેમ મિતીબાળાના માર્ગે ખસીઆની ફેજ એક ઢોળ ચડે, એક ઊતરે. ઘડીક મથાલું દેખાય, ઘડીક દેખાતી બંધ થાય, એમ પહાડી રસ્તો કાપતા કુંડલા ઉપર વહા આવે છે. દારૂ વડે ચાતો આવે છે. કેફમાં ગાંડાનુર બન્યા છે. વીજને દારૂમાં પૂરું ભાન રહ્યું નથી.

રસ્તામાં એક નેરડામાં કંટાળાની ઓથે નનકુની ઘોડી ઊભી રહી ગઈ. પડખે ઊંડા મારગમાં ફેજ વહી આવે છે. સાંકડા રસ્તાને લઈ બે ઘોડાથી વધારે હાલી શકાય તેમ નથી, અડધી ફેજ પસાર થઈ ગઈ બરાબર મધ્ય ભાગે વીજનો ઘોડો મથાલના અજવાળે દેખાણો.

મોકો જેઈ નનકુ પડખે ચડી ગયો. ફેજના માણસોને દારૂના કેફમાં કોઈ ભાન રહ્યું નથી, તક જેઈ વીજની જાંગ ઉપર તરવારનો ટોચો કર્યો. વીજે લથડ્યો. ત્યાં માથેથી મોળિયું અને હનામાંથી તલવાર નનકુએ ખેંચી લીધાં. અને ઘોડી ફટ દઈને તારવી લીધી.

વીજનું પગરખું લોહીથી ભરાઈ રહ્યું. ધા ઠર્યો, બળતરા ઊપડી ત્યારે બોલ્યો કે : “મને કાંઈક ઊઝરડો થયો હોય તેમ લાગે છે, માળું પીડા બહુ થાય છે.”

ત્યાં તો મથાલુંવાળા ઘોડી પાસે આવ્યા. અને જુએ ત્યાં જાંગ વેતરાઈ ગઈ છે. રેટો ફાડીને પાટો બાંધ્યો પણ પીડા અનહદ ઊપડી, દારૂનો કેફ ઊડી ગયો. સરખા તળિયામાં આવીને અસવારો ભેળા થઈ સૌ વિચારે ચડ્યા. “આ બન્યું થું ? કેમ કરતાં વાગ્યું ? કેમ વાગ્યું ? મોળિયું ક્યાં પડી ગયું ? એવા તરવાર નથી ?”

એમ વિચારને વંટોળે ચડ્યા. વીજે ખસીઓ કહે છે કે “ભારે કરી, આ પીડા બહુ થાય છે.”

ત્યારે વીજના લાણેજે કહ્યું કે : “આજે શુકન વાડયે કરીએ.”

એ વાત સોને ગમી. પરિયાણ કરીને સૌ પાછા ફર્યા. નનકુની ઘોડી તો કોઈ ન ભાળે એમ આવીને દાણમાં બંધાઈ ગઈ. માએ તરવારને મોળિયું પટારામાં મૂક્યાં ને સુખેથી સૂતાં.

સામત ખુમાણની ફોજના માણસોને આશ્ચર્ય થયું કે કુડવા ભણી આવતી મધ્યાહ્ન મિતીઆળા તરફ કાં પાછી જાય ? આનું કારણ શું ? વીજે ખસીઓ પાછો ફરી ગયો કે આપણું મગજ કંઈ ગયું છે એની ખાતરી કરવા પાંચ ઘોડેરવારો છૂટલા આવ્યા મિતીઆળા નજીક ઓધારે ઊભા રહી વાતો સાંભળે છે કે ‘માણું’ કો’ક તરવારનો ઘા કરી ગયું ઘા તો કરી ગયું પણ વીજ આતાની નરવારને મોળિયું પણ ઊપાડી ગયું હથે કે શું ?”

બીજે કહે “ભાઈ, આતાનો રોટલો, આવ્યો મોળિયું લઈ ગયો તેમજ માથું લઈ ગયો હોત તો શું કરત ?”

ત્રીજે કહે “રાખો ! રાખો ! ઈ તો સાકડય મા કો’કની તવવારની પીછી અડી ગઈ હથે તરવાર ને મોળિયું દારૂના કેડમાં કચાક પાડ્યાં હથે કોના બાપનું ગળું છે કે હજારુ માણસની વચ્ચે કોઈ ચાળો કરી જાય ?”

આ વાતને સામત ખુમાણનો સરદાર જળુ અટકેના કાની પી ગયો. ઘોડા પાગ વાળ્યા પાંચ પે પરિયાણ કર્યા. ઘાટ ઘડ્યો કે ‘વીજની ફોજને પાછા વાળ્યાનો જથ્થો જળુને અણવીજે’

ઘોડા આવ્યા, ફોજના માણસોએ અધીરા બની પૂછ્યું “કા ભાઈ શું બન્યું ?”

એક કાઠી મો થો કે “ઈ તે કાળજાળ કાંઈ પાછો ફરે ? ઈ તો આપણને વે’મ હતો પણ જળુએ જમો પાડી દીધો કરકલિયો પડે એમ ત્રાટક્યો વીજ ખમીઆને ઝાટક્યાં માર્યા એમા દેકારા બોલ્યો અધારે ફોણ કે ને ઓળખે ? માલીપા ને માલીપા કાપા કાપી લાલી જળુ તો છગીઓ માણસ ક્યાર નીકળી ગયો તે ખબર ન પડે, અને અદરા અદર કંઈક લોથો ઢળી ગઈ.” દાયરાએ શાખાથી આપી “વાહ મરદ ! રગ છે જળુ ! ધન્ય છે તારા માન-પિતાને ! બાપુ ! જળુએ તો અખીઆત કરી”

વીજની ફોજ પાછી ગઈ ને કુડવાની વસતીએ રાહતનો દમ લીધો

સવારના ચડને પો’ર સામત ખુમાણની ડેલીએ

હકડે ઠક દાયરો ભરાલો છે જળુને જેવા ગામેડું હલકયું છે શાખાથીનો મેહ વરસે છે સામત ખુમાણે દસ સાંતીની જમીન ત્રાંજાને પતરે લખી આપવાની તૈયારી કરી છે કુડવાના ઘરોઘર એક જ વાત છે કે “જળુએ ઝાટક્યા માર્યા, ગામને ઊગાળ્યું મરદ હોય તો આવા હોય”

આ ચન્દો પડ્યા કૂંઈ રાણબાઈને કાને કૂંઈએ તો છાશ વલોવવી પડી મેલી ઊભાં થયાં પગરો ઊધાડ્યો તલવાર ને મોળિયું બગલમાં દબવી આડ સોડિયું વાળ્યું આવ્યાં સામત ખુમાણની ડેલીએ કાળજાળ કાઠિયાણી કોઈની રેકી રેકાણી નહીં દાયરામાં આવી તાડૂક્યાં કે

“ક્યા છે સામત ખુમાણ ! કોના ચરપાવની તૈયારી થાય છે ? વગ્ને વાતતો કરો ! હુય જાણુ કે ફોજ તગડનાર ક્યો બખતરિયો છે ?”

“કૂંઈ, વિચારીને મોલો ! વીજ ખસિયાની ફોજને પાછી વાળી કુડવાને આફતમાથી બચાવ્યું એની આપણે કદર તો કરવી જ જોઈએ ને !” સામત ખુમાણ બોલ્યા

‘તારા જેના બેકદરા કદર શું કરતા’તા ! એનું મોટું નથી જોતો કે આ જળુ ઝાટક્યા મારે ?” કૂંઈ રાણબાઈ રીતમાં બોલ્યા

સામત ખુમાણના રૂવાડા ઊભાં થાવા લાગ્યા આંખ્યુમાં દોરિયા દેખાણા દાયરાને માથે વીજ ત્રાટકી હોય તેમ થયું સામત ખુમાણ ભભક્યા કે “કૂંઈ થાય છે એટલે શું કરે ? ભરદાયરામાં જળુને ઊતારી પાડો તે ઠીક નહીં જળુએ જીતેને જોખમે આપણી આબરૂ રાખી છે”

“રાખ્યો રાખ્યો, જળુ શું આબરૂ રાખે ! આબરૂ તો રાખે આ કોડામાં આગોટયા હોય ઈ”

એમ કહી દાયરામાં તલવાર અને મોળિયું પડતાં મેવ્યા જળુ અંખો પડી ગયો જે પતરામાં જળુના નામનો લેખ થવાનો હતો તે દસ સાંતીની જમીન નનકુને નામે લખાણી અને દાયરામાથી “વાહ જનેતા ! વાહ મરદ !” એવા વેણના ભલકારા છૂટ્યા

અણુ-ધડાકા : શાંતિ અને કલ્યાણ માટે

પ્રા. વિહારી એમ. છાયા અને પ્રા. મૌલેશ માડ

સહુ જાણે છે કે ૧૯૪૫ની છઠ્ઠી ઓગસ્ટની સહવારે જાપાનના એ કમનસીત્ર શહેર હિરોશીમા પર મહાકાળ વરસ્યો. એક સેકન્ડના કરોડમાં ભાગમાં જાણે કે તે શહેરથી બે હજાર ફૂટ ઊંચે આણુબોમ નામી સૂરજ જન્મ્યો. તેની આસપાસ ત્રીયવારના વિસ્તારમાં સૂરજની સપાટી કરતાં પચાસગણું ઉંચાતામાન ૩૦૦,૦૦૦૦ સેન્ટીગ્રેડ સર્જાયું. પરિણામે તેમાંથી વધૂટેલાં ગરમીના તાંતાં તીરોએ, વજતાકાતી વાવાઝોડાંઓએ, એક લાખે અબજ મીલુત્તીને અત્યંત તીવ્ર પ્રકાશે ૭૮૦૦૦ માણસો અને ૫૫૦૦૦ મકાનો ભસ્મસાત્ કરી દીધાં. માનવીને સૈકાઓ સુધી કળ ન વળે તેવો ફટકો પડ્યો. આથી આણુધડાકાના કલ્યાણકારી ઉપયોગો માટે પ્રયોગ કરતાં આજે પણ માનવ જાણે કે ડરે છે! પણ આ તો આકાશની વીજળી પડ્યાનો જેને અનુભવ છે તે વીજશક્તિના ઉપયોગને ટાળે તેવી વાત છે. એ ન ભૂલવું જોઈએ કે આજ આણુધડાકા માનવ કલ્યાણની વિશાળ ક્ષમતા પણ ધરાવે છે.

૧૯૬૧ ના ડિસેમ્બરની દશમી તારીખે મધ્યાહ્ને અમેરિકાના ન્યૂમેક્સિકો વિસ્તારમાં જગતના વૈજ્ઞાનિકોને નિમંત્રવામાં આવેલા. તેમની હાજરીમાં આણુ-ધડાકાના શાંતિમય ઉપયોગનો અભૂતપૂર્વ પ્રયોગ થયો. હિરોશીમાના બોમ કરતાં ચોથા ભાગની ક્ષમતા ધરાવતા પાંચ કિલોટનના ઝોંગનો ખારાપાટની જમીનમાં બારસો ફૂટ ઊંડે ધડાકો કરવામાં આવ્યો. ત્યાં એકઠા થયેલા લોકોએ જમીન ઊંચકાતી જોઈ તેનું કારણ એ હતું કે આ આણુધડાકાથી બારસો ફૂટ ઊંડે ભૂગર્ભમાં એક વિશાળ પોલાણ સર્જાયું હતું, જેમાં ઓગળી ગયેલા ધગધગતા ક્ષારો અને પાણીની વરાળના રૂપમાં આણુધડાકાની પ્રચંડ શક્તિ પૂરાઈ હતી. હવે સવાલ હતો આ શક્તિનો ઉપયોગ કરવાનો. બે મોટા પાઈપ આ પોલાણ સુધી દાખલ કરી એક પાઇપમાં પાણી રેડવામાં આવે તો બીજા પાઈપવાટે

તેની વરાળ બહાર આવશે. આ વરાળ સહેલાઈથી વીજશક્તિ પેદા કરી શકે. દરપંદર દિવસે આવી રીતે એક મેગાટનનો આણુધડાકો કરવાથી ૫૦૦ મેગાવાટ ક્ષમતા ધરાવતું વીજશક્તિ મથક સ્થાપી શકાય. જો કે હાલ આ રીતે મેળવાતી વીજશક્તિ ત્રણગણી મોંઘી પડે તેમ છે. પણ ભવિષ્યમાં બીજી વર્તમાન રીત કરતાં અર્ધા કિંમતે પડવાની શક્યતા છે.

જગતની વસ્તી વધવાની સાથે ઉદ્યોગો અને ખેતરોને પાણી પૂરું પાડવાનો એક વિકટ પ્રશ્ન છે. આણુધડાકા આ વખતે હારે ધાય તેમ છે. જગતનાં જળાશયોમાંથી રોજ લાખોગેલન પાણી બાંખી-ભવન દ્વારા વ્યય પામે છે. આ વ્યય અટકાવવા જુદા જુદા સંશોધનો પણ થઈ રહ્યાં છે પણ તેમાં નોંધપાત્ર સફળતા મળી નથી. તેથી તેને માટે એક શીધો રસ્તો વિચારવામાં આવ્યો છે. ભૂગર્ભમાં આણુ-ધડાકો કરી વિશાળ પોલાણ રચવું અને તેમાં નદીના અને વરસાદના પાણીને સંગ્રહી વિશાળ ભૂગર્ભ જળાશયો રચવાં. અત્રે જળાશયો પરથી દૈનિકી રીતે જ બાંખીભવનથી થતો વ્યય અટકશે. એવી ગણતરી છે કે એક મેગાટનના ધડાકાથી ભૂગર્ભમાં ૧૨૦૦૦ એકરના વિસ્તારવાળું જળાશય રચી શકાય, જેમાં ચાર અબજ ગેલન પાણી સંગ્રહી શકાય.

જે હાલનાં જળાશયો છે તેને તળિયે આણુ-ધડાકો કરવાથી તેને ઊંડા કરી શકાય. આથી તેમાં વધુ પાણી સંગ્રહ પામશે પણ તેની સપાટી વધશે નહીં. પરિણામે બાંખીભવન વધશે નહીં.

જગતના ઘણા દેશોમાં ઘણી નદીઓ વારંવાર પૂર લોનારતો સર્જે છે. ઈશાન ભારતની બ્રહ્મપુત્રા અને બીજી નદીઓથી આ રીતે દર વર્ષે તારાજ સર્જાય છે. આવી નદીઓ કાંતો અવળા માર્ગે વહેતી હોય છે અથવા તો વારંવાર માર્ગ બદલતી હોય છે. પરિણામે તેના માર્ગમાં વિશાલકાય બંધ બાંધી તેને

નાથવી તેનો સિંચાઈ, જળવ્યવહાર કે જળવિદ્યુત ઉત્પન્ન કરવા માટે ઉપયોગ કરવો તે અત્યંત કઠીન છે. તેમ છતાં તે અશક્ય નથી, એ કઠીન છે કારણ કે એ વિશાળ કામ છે જે કોઈ કોઈવાર કુદરત ધરતીકંપ દ્વારા કરી બેસે છે. અમેરિકાના મોન્ટાનામાં મેડીસન કેન્થોનના ચેલોરસ્ટોન પાર્કની પશ્ચિમે ૧૯૫૯ માં થયેલા ધરતીકંપે ૨૦૦ ફૂટ ઊંડે અને ૧૦૦૦૦૦ એકર ફૂટ જળ સંગ્રહે તેવો બધા કુદરતી રીતે બાંધે આપેલો છે ઈજનેરો બાંધી શકે તેના કરતા દશગણી ક્ષમતા આ બધની છે.

જે કામ કુદરત અકસ્માતથી કરે છે તે કામ માનવી પૂર્વે તેવાથી સાથે વધારે સારી રીતે કેમ ન કરી શકે? બ્રહ્મપુત્રા જેવી પૂર હોનારતો સર્જતી નદીઓને નાથવા અલ્પધડાકાથી ગણતરી પૂર્વકનો ધરતીકંપ સર્જી નદીના આડે પહાડ જેવો બધા ખડકી તેના પાણીનો સિંચાઈ જળવ્યવહાર કે જળવિદ્યુત ઉત્પન્ન કરવા માટે ઉપયોગ કેમ ન થઈ શકે? આથી તો ઈશાનભારતની સુરત પટ્ટી જાણ!

અલ્પધડાકાથી નદીઓના માર્ગે ચલુ બદલી શકાય અને તેમને તરત્તી જમીનમાં બહેવરાવી શકાય. વળી મોટી નદીઓના જોડાણ કરી આતરરાજ્ય જળમાર્ગ વિકસાવી શકાય. ભારતની મોટી નદીઓ ગંગા, જમુના, બ્રહ્મપુત્રા, ગોદાવરી કૃષ્ણા, નર્મદા મહી, સાબરમતી સતલજ વગેરેને જોડી સમગ્ર ભારતને આવરી લે તેવો જળમાર્ગ રચી શકાય જમીન કરતા જળમાર્ગે સરતો હોવાથી ઘણી બચત કરી શકાય.

અલ્પધડાકાથી સમુદ્રના ખારા પાણીને મીકું બનાવવાની યોજના છે તે મુજબ પૃથ્વીની સપાટીથી એક માઈલ ઊંડે અલ્પધડાકો કરી એક મોટું પોલાણ સર્જવું. આ પોલાણમાં અલ્પધડાકાની પ્રચંડ ગરમી સંગ્રહ પામશે. ત્યારબાદ સપાટીથી પોલાણ સુધી એક પ્લોજો અને એક સાકડો એમ બે પાઈપને સમઘરી ગોઠવવા પછી નાના પાઈપમાં પાવતી સમુદ્રના પાણીને દાખલ કરવું, જે એક માઈલ ઊંડે પોલાણમાં પ્લોચયે ત્યારે સાંકડા પાઈપમાં રહેલ એક માઈલ ઊંચા પાણીના રતબના દબાણ, પાપના

દબાણ અને પોલાણની ગ્રંથર ગરમીથી ખૂબ જ ગર્મ થઈ જાય છે. વરાળમાં રૂપાંતર પામશે આ વરાળ પ્લોજો પાઈપ વાટે પોતાની ખારાશ પોલાણ મૂકીને ઉપર ચઢશે ત્યારે સાંકડા પાઈપમાં નીચે તરફ પ્લોજો પાણીને પોતાની ગતિ આપતી રહેશે. અતે બહાર મીકું પાણી રૂપે આવશે આ યોજના આર્થિક રીતે પોષાય તેવી જણાયેલ છે. પાંચ મેગાટન શક્તિ ધરાવતા અલ્પધડાકાની મદદથી ચાલતી આવી યોજના અન્ય વિશાળકાય સીંચાઈ યોજના જેટલા ખર્ચે મીકું પાણી આપી શકે સોરાષ્ટ્ર-કચ્છ જેવા વિસ્તારો કે જ્યાં પૂરતા પાણીના અભાવે વિશાળ જમીનો પડતર પડી છે તેને માટે તો આ યોજના મહાન આર્થિક બને તેમ છે.

પૃથ્વીના તળમાં અનેક ખનીજ પેદાશો ભંડારાયેલી છે. તેને ઊંડેથી ખોદી કાઢવામાં આવે છે. ઘણું ક્ષણે ખૂબ જ ઊંડે ભંડારાયેલી આ ખનીજ પેદાશો એવી છે કે વર્તમાન પદ્ધતિ દ્વારા તેને ખોદી કાઢવામાં આવે તો તેની ઓછી ગુણવત્તાને લીધે તેના જેવી જ બીજેથી નીકળતી ઊંચી ગુણવત્તા ધરાવતી ખનીજ પેદાશો સામે આર્થિક રીતે પોષાય તેમ નથી. કચ્છના વિસ્તારમાં રહેલ લીઝનાઈટ આવી જ ખનીજ પેદાશ છે આવી પેદાશોને બજારમાં આર્થિક રીતે ટકર બીચવી હોય તો તેને ખોદી કાઢવા સરતી પદ્ધતિ અખત્યાર કરવી જોઈએ આ પદ્ધતિ અલ્પધડાકાથી ખોદકામ કરવાથી મળી રહે તેમ છે અલ્પધડાકાથી બીજી રીત કરતાં દશગણ ખોદકામ તેટલા જ ખર્ચે થઈ શકે તેમ છે વળી એક જ અલ્પધડાકાથી ખનીજના વિશાળ ખડકોને તોડી શકાવા ઉપરાંત તેના નાના નાના કકડાઓ કરી શકાવાની શક્યતા છે જે કકડાઓ સ્ટેલોઈટથી ઊંચકી શકાય તથા કારખાનામાં ઉપયોગમાં લઈ શકાય.

આના વિશાળ ખોદકામની રીતથી બદરોના વર્ષોથી પૂરાઈ ગયેલાં બારાંઓ ફરીથી ચાલુ કરી શકાય કલકત્તા, સુરત, ભરૂચ, ખભાત જેવા એક સમૂહ ધીખતાં બદરો નદીઓના કાંપથી પૂરાઈ ગયાં છે ગણતરીપૂર્વકના અલ્પધડાકાથી આ સદીઓ જૂના કાંપને ખસેડીને બદરોના બારાંઓ ફરીથી ધીખતા કરી શકાય છે આ માટે એક કિલોટનથી એક મેગાટન સુધીના

આણુધડાકાનો જરૂરિયાત મુજબ ઉપયોગ કરી શકાય. એક કિલોટન ધડાકો ૨૩૦,૦૦૦ ઘનવાર કાંપ ખોદીને ૪૦૦ ફૂટ વ્યાસવાળો ૧૦૦ ફૂટ વ્યાસવાળો ઊંડો ખાડો કરી શકે. જ્યારે એક મેગાટન ધડાકો ૮૫૦ લાખ ઘનવાર કાંપ ખસેડીને ૩૦૦૦ ફૂટ વ્યાસનો ૭૬૦ ફૂટ ઊંડો ખાડો કરી શકે તેવી ગણતરી છે. આ રીતે તો નવા બારાં પણ રચી શકાય. અમેરિકામાં અવારકા વિસ્તારમાં આવું બારું પૂર્વ કિનારે રચવાની યોજના છે.

આ ઉપરાંત આણુધડાકાનો એક નવો જ ઉપયોગ થઈ શકે તેમ છે. પૃથ્વીમાં ઊંડે, આણુધડાકો કરી પ્રચંડ ઉષ્ણતા અને ભારે દબાણથી ત્યાં રહેલા પદાર્થના રાસાયણિક બંધારણમાં ફેરફાર કરી શકાય. આવા વિસ્તારના ભૂસ્તરની પૂરતી માહિતી હોય તો આવા ભૂગર્ભના પોલાણમાં આણુધડાકાથી 'ભટ્ટી' રચી તેનું રાસાયણિક બંધારણ જ ફેરવી નાખી, જરૂરી પદાર્થની ખાણ રચી શકાય, કે જે કારખાનાઓમાં તૈયાર થતાં દિવસોના દિવસો વીતી જાય. ચૂના અને હલકી જાતના કોલસાવાળા ભૂસ્તરમાં આણુધડાકો કરીને કેલ્સીઅમ કાર્બાઈડ નામનો પદાર્થ બનાવી શકાય. જે પાણી સાથે સંયોજન થવાથી 'એસીટીલીન' વાયુ બનાવી શકાય. આમ ખનીજ તેલના કુવામાંથી બળતણ માટે વાયુ નીકળે છે તેમ આ કિસ્સામાં 'એસીટીલીન'નો કૂવો રચી શકાય, જેનો ઉદ્યોગમાં વેલ્ડીંગ માટે વિપુલ ઉપયોગ થાય છે. એસીટીલીન વાયુ ન જઈતો હોય તો આ ગરમ સફેદ કેલ્સીઅમ કાર્બાઈડ પર પાઈપ વાટે નાઇટ્રોજન

વાયુ પેલાં અને પછી પાણી છોડીને 'એમોનિયા' વાયુનો કૂવો રચી શકાય. આ જ રીતે કેસ્ટીક સોડા જેવા પદાર્થો પણ મેળવી શકાય.

પૃથ્વીપરનું જીવન વાતાવરણ પર ખૂબ આધારિત છે. આ વાતાવરણના ઉષ્ણતામાનના ફેરફારો ઠંડી અને ગરમી લાવે છે, દબાણના ફેરફારો પવનો અને તોફાનો લાવે છે, તેના લીધે જ ઠેરઠેર વરસાદ આવે છે. અત્યારે તો આ ફેરફારો નિરંકુશ કુદરતી પ્રક્રિયા જ છે. નિરંકુશતાને લીધે માનવીને 'ફેટલું' સહેવું પડે છે તે તો સ્પષ્ટ છે. તેના પર અંકુશ મેળવી શકાય તો કુદરતના રૌદ્ર અને બિભત્સરૂપ ઊપર અંકુશ મેળવવા જેવું છે. આણુધડાકામાં આ અંકુશ મેળવવાની ક્ષમતા છે. સમુદ્રની સપાટી નજીક આણુધડાકો કરી તેના પાણીની વરાળ ઉત્પન્ન કરી તેના વાંદળા રચવા દઈ કૃત્રિમ વર્ષા કરી શકાય. પૃથ્વીના જુદા જુદા સ્થળે આણુધડાકાથી દબાણમાં ફેરફાર કરી પવનોની દિશા બદલાવી શકાય, તારાજી કરતાં ઝંઝાવાતો વીખેરી શકાય તથા વરસાદને વાળી શકાય. મહાન કુદરતી આપત્તિઓમાંથી માનવ જાતને ઊગારી શકાય.

આવા અનેક આણુ ધડાકાના કલ્યાણકારી અને શાંતિમય ઉપયોગો શક્ય છે. જે કે તેની આડે કિસ્લોત્સર્ગની વિકૃત અસરોનો ભય, બીજાં જોખમો, અનેક નિષ્ફળત્વો ઊભાં તો છે જ. પણ માનવીની જાનાસા અને સાહસવૃત્તિ તેને આ ભય ખાળીને આ મહાન કાર્ય કરવા પ્રેરશે તે નિઃશંક છે.

*

પૃષ્ઠ ૨૪ થી ચાલુ]

ભલે આવ્યા મારા સમરથ પત્યા,
મારા મામેરા શું શું લાવ્યા ?
દીવલ વગર્ય દીવાના તેજ,
મા વગર્ય એવા બાપના હેત.

સાકર વગર્ય જેવો મોળો કંસાર,
મા વગર્ય એવો સૂનો સંસાર.
કૂટી ગાગર રઝળે ઠીકરી,
મા વગર્ય એવી રઝળે દીકરી.

કાં રે કુંવર્યબાઈ ઓછું લાવો ?
ને જે રે જોધ તે માગી માગી લેજો.

મારી પાસે નંઈ શંખના પાર,
તારું મામેરું પૂરશે શ્રીગોપાળ,

તમારે નરસૌં મે'તા પરભુનો સાથ,
ને માગ્યા મે વરસાવો સો તમે
વા'લો પૂરનારો તો પૂરી ગ્યો,
ને હું નરસૌંયો તો બેસી રયો.

કુવય'બાઈનું મામેરું

કંઠસ્થ : શાખ્યાબેન ના પરમાર

લોકવાણી-ગીત, ઇતકથા વગેરે સમસ્ત લોક-સંધની ભર્મિ સંવેદનાનું મૂર્ત અવતાર રૂપ છે. તે ગુજરાતી સાહિત્યનું જૂનું ચલણી નાણું છે, જેના જૂજવા વ્યાપારમંથી શિષ્ટસાહિત્યને પણ પુષ્ટિ મળી છે, તેવું ઘણી રચનાઓમાં જોવા મળે છે.

આ “કુવરબાઈનું મામેરું” (રાસડો) લોક-સાહિત્યમાં શુદ્ધ આખ્યાન સ્વરૂપનો રૂપાળો નમૂનો છે. કુવરબાઈ જેવી કેટલીય આમવધૂઓએ તેના સંસારઘાટના સુખદુઃખ આ રાસડા દ્વારા માથે પોતાના મનને ઢળવું ક્યું હશે. મધ્યકાલીન કવિ પ્રેમાનંદના “કુવરબાઈનું મામેરું” એ આખ્યાનને કથાવક મળતું અને કથાવક શુદ્ધ આમવાતાવચ્ચ તેમજ આમ ભેરક બોલીની છાપે રૂઢ, લોકસસ્કાર ભર્યું આ ગીત પ્રેમાનંદના આખ્યાનમંથી ઉદ્ભવ્યું હશે કે શુદ્ધ કંઠસ્થ લોકસર્જન હશે ? *

ધન્ય ધન્ય રે વાસુદેવ વરરયા,
એની પૂંઠે કમળા વસ્યા
નરસૌ મે'તાને કુવય'બાઈ દીકરી,
પાળી પાસીને મોટી કરી.
મોટી કરીને વળી સગાઈ કરી,
સગાઈ કરીને વળી પરણાવી.
પરણાવીને આણલા વળ્યા,
આણા વળ્યા અધરણી રહી.
પચમાસી તો એજે ગઇ,
છા મધને સાસુને કીધું.
સાંભળો રે મારી સગી સાસુ,
વાત કરુ એક રૂઢીઆ વસે.
આપડો તે ગોર પંડયો ખોખસો,
એને તે બૂતાગઢય મોકલો

*સરખાવો. શ્રી પુષ્કર ચંદ્રવાકર દ્વારા સપા-
દિત “પદારના લોકગીતોમાંનું “મામેરું” ગુજરાતી
લોક સાહિત્યમાળા -મણકા ખીજે.

સંપાદક : ખોડીદાસ પરમાર

જે વાણીક લખવા તેડો,
પરથમ લખજો જે પાણા.
લખવામાં શું જાય બાયજી
લખોને પાણા પાંસ બાઇજી.
સાસરાને ડગલોને ડોટી,
સાસુને લુગડાની જોડય વઉજી.

જેઠને ધોળુડા ધોતિયા
જેઠાણીને ઘરસોળાની જોડય વઉજી.

દેરને પાદ્રીની જોડયુ,
દેરાણીને ઘરસોળાની જોડય વઉજી.

નથંદને છાપેલી સુંદડી,
નથુદોઈને ભેરંધની બૂલ્ય વઉજી.

કંઠમ્બને કાપડાની જોડયુ,
પાડોશણને નાળિયેર જોડય વઉજી.

કુવય'બાઈને તો પેરણ્ય પટોળા,
બાપ લડાવે લાડ વઉજી.

જમાઈને સોનાના સાંકળા,
એમાં કોનો ભાગ વઉજી.

અધમળ સરખુ કંકુ લખાવજો,
નાગરી નાત્ય યારો વઉજી

રે પો પો કરીને બળધીઆ પોકાર્યા રે,
રે ગરીબના ધન રથે જોડયા રે,
રે સામા મળિયા નરસૌ મે'તાને જોશી રે,
રે એના કપાળમાં ખોસેલી ફૂંસી રે
રે નરસૌ મે'તાને આંગણ્ય સે કોડી રે,
રે નરસૌ મે'તાની હિંમત્ય સે મોટી રે.
ભાભી રે, ભાભી તારો બાપ આવ્યો,
તને મામેરા શું લાવ્યો ?

ફળી વસાળ્ય ખોદાવો ફૂવો,
ભાભી તારો બાપ તો જીવતો મરવો.
અવડ ચવડ ને આઝા જીવાં,
ન્યાં નરસૌ મે'તાના ઉતારા ફૂવા.

ಶಿವಮೊಗ್ಗದ ವಸತಿಗಾರರ ಸಂಘದ ಸಭೆಯಲ್ಲಿ. ಕೆ.ಆರ್.ನಗರದ ವಸತಿಗಾರರ ಸಂಘದ ಸಭೆಯಲ್ಲಿ.

કુંવર્યાઈનું મામેરું

કંઠસ્થ : શાખાએન ના. પરમાર

લોકવાણી-ગીત, વ્રતકથા વગેરે સમસ્ત લોક-સંઘની ભિન્ન સંવેદનાનું મૂર્ત અવતાર રૂપ છે. તે ગુજરાતી સાહિત્યનું જૂનું ચલણી નાણું છે, જેના જૂજવા વ્યાપારમાંથી શિષ્ટસાહિત્યને પણ પુષ્ટિ મળી છે, તેવું ઘણી રચનાઓમાં જોવા મળે છે.

આ “કુંવર્યાઈનું મામેરું” (રાસડો) લોક-સાહિત્યમાં શુદ્ધ આખ્યાન સ્વરૂપનો રૂપાળો નમૂનો છે. કુંવર્યાઈ જેવી કેટલીય ગ્રામવધૂઓએ તેના સંસારઘાટના સુખદુઃખ આ રાસડા દ્વારા ગાઈને ચેતાના મનને હળવું કર્યું હશે. મધ્યકાલીન કવિ પ્રેમાનંદના “કુંવર્યાઈનું મામેરું” એ આખ્યાનને કથાવક રૂપનું અને કથાવક શુદ્ધ ગ્રામવાતાવશ્ય તેમજ ગ્રામ બૈરક બોલીની છાપે રહ, લોકસસ્કાર ભર્યું આ ગીત પ્રેમાનંદના આખ્યાનમાંથી ઉદ્ભવ્યું હશે કે શુદ્ધ કંઠસ્થ લોકસર્જન હશે ? *

ધન્ય ધન્ય રે વાસુદેવ વરસ્યા,
એની પૂઠે કમળા વસ્યા.
નરસો મેંતાને કુવર્યાઈ ઠીકરી,
પાળી પોસીને મોટી કરી.
મોટી કરીને વળી સગાઈ કરી,
સગાઈ કરીને વળી પરણાવી.
પરણાવીને આણલા વળ્યા,
આણા વળ્યા અઘરણી રહી.
પંચમાસી તો એણે ગઇ,
છા મધને સાસુને કીધું.
સાંભળો રે મારી સગી સાસુ,
વાત કડું એક રૂઢીઆ વસે.
આપડો તે ગોર પડ્યો ખોખલો,
એને તે જૂનાગઢ્ય મોકલો.

*સરખાવો. શ્રી પુષ્કર ચંદ્રવાદર દ્વારા સંપાદિત “પઢારના લોકગીતોમાંનું “મામેરું” ગુજરાતી લોક સાહિત્યમાળા -મથુકા ખીજો.

સંગ્રાહક : ખોડીદાસ પરમાર

જે વાણીડા -- લખવા તેડો,
પરથમ લખજો જે પાણા.
લખવામાં શું જાય ખાયજી
લખોને પાણા પાંસ ખાઇજી.
સાસરાને ડગલોને ડાટી,
સાસુને લુગડાની જોડ્ય વઢીજી.

જેઠને ઘોળુડા ઘોતિયા
જેઠાણીને ઘરસોળાની જોડ્ય વઢીજી,
દેરને પાઘડીની જોડ્ય,
દેરાણીને ઘરસોળાની જોડ્ય વઢીજી.

નથંદને છાપેલી સુંદરી,
નથંદેઈને ભેરવ્યની જૂથ્ય વઢીજી.
કટખને કાપડાની જોડ્ય,
પાટોશણને નાળિયેર જોડ્ય વઢીજી.

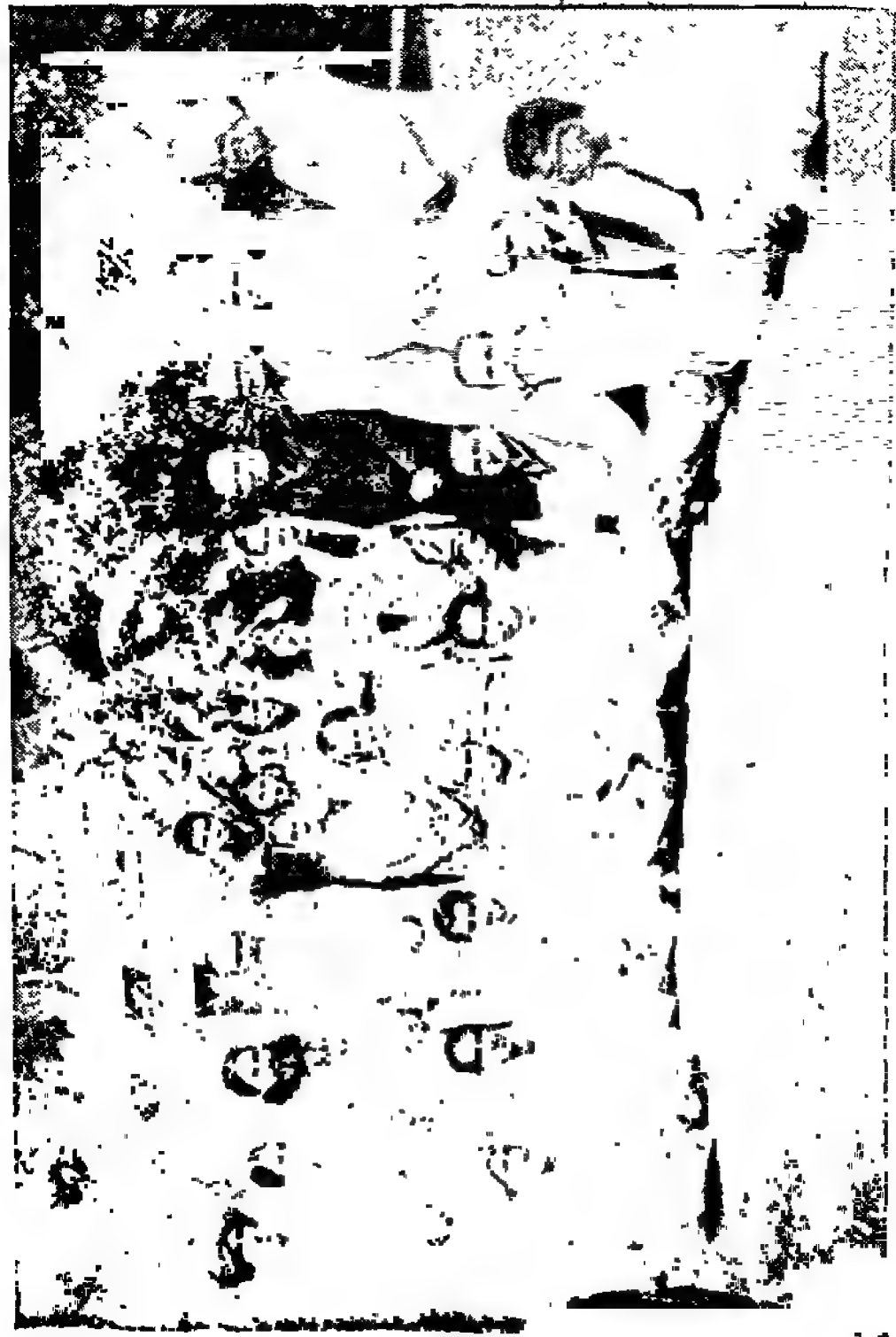
કુંવર્યાઈને તો પેરણ્ય પટોળા,
ખાપ લડાવે લાડ વઢીજી.
જમાઈને સોનાના સાંકળા,
એમાં કોનો ભાગ વઢીજી.
અધમળ સરખું કંકુ લખાવજો,
નાગરી નાત્ય ધારો વઢીજી.

રે પો પો કરીને બળધીઆ પોકાર્યા રે,
રે ગરીબના ધન રથે જોડ્યા રે,
રે સામા મળિયા નરસો મેંતાને જોશી રે,
રે એના કપાળમાં ખોસેલી ફૂંસી રે.
રે નરસો મેંતાને આંગણ્ય સે ડોડી રે,
રે નરસો મેંતાની હિંમત્ય સે મોટી રે.
ભાલી રે, ભાલી તારો ખાપ આવ્યો,
તને મામેરા શું લાવ્યો ?

ફળી વસાળ્ય ખોદાવો ફૂવો,
ભાલી તારો ખાપ તો જીવતો મૂવો.
અવડ ચવડ ને ગાઝા જીવાં,
ન્યાં નરસો મેંતાના ઉતારા ફૂવા.

टिबलीयां वडा धान छंडिराज साधे बोझालिय परिना काकाशेतो पटियम : वडा प्रधानता निवायस्थाने

ਸ੍ਰੀ ਚੰਦਿਰਾਭਾਏ ਨਰਾਏਣੀ ਬੇਨੁਮੀਨ ਸਾਥੇ ਫੋਟੋਗ੍ਰਾਫਿਕ ਪਰਿਵਾਰਨੁ - ੧੯੪੬

રાષ્ટ્રપતિ ભવનમાં રાષ્ટ્રપતિ શ્રી વી. વી. ગિરિ સમક્ષ લોકસાહિત્યની રસબદ્ધ

દિલ્હીનો કાર્યક્રમ ને શ્રી. ઢેબરભાઈનો અંતરનો આનંદ

[દિલ્હીમાં ગાંધી દર્શનમાં આપેલા લોકસાહિત્યના કાર્યક્રમમાં 'ગાંધી દર્શન' સમિતિના અધ્યક્ષ શ્રી ઢેબરભાઈની હાજરીનો અમને લાભ મળેલો. અમારા આનંદમાં એમણે જે ભાગ પડાવ્યો તે અંગેનો એમનો લાગણીભર્યો પત્ર અને આપ્યો છે.]

મુબઈ તા. ૧૨-૩-૭૦

રનેહી ભાઈ શ્રી જયમલભાઈ,

ગાંધીજી અને લોકો. ગાંધીજીએ ભારતની સંસ્કૃતિનું પાન કરી દેશને ભારે પ્રેરણા આપી. આપણી સંસ્કૃતિના મૂળમાં આર્યોના જન્મ અને પ્રેરણા છે સોરાષ્ટ્ર ઉપર આર્ય સંસ્કૃતિ અને શૂરવીરતાની ઊંડી છાંય પડેલી છે સોરાષ્ટ્રની આગવી સંસ્કૃતિમાંથી જન્મ, ઝમક અને રસ એવીને લોકસાહિત્યના નાખી-અનાનં કવિઓએ માનવ હૃદયના ભાવ ઝીલ્યા અને કથારૂઝ સરવડા અને કથારૂઝ ધોધ વહાવ્યા છે.

સોરાષ્ટ્રના ધુરંધર લોકસાહિત્યકારો પાનની પ્રેરણા અને માર્ગદર્શન લઈને બનેલા લોકસાહિત્ય પરિવારનું માર્ગદર્શન કરતાં, તમે આ પરિવારના કળાકારોને લઈને, દિલ્હી 'ગાંધી દર્શન'ની રંગશાળામાં સોરાષ્ટ્રની સંસ્કૃતિની રજૂઆત ગાંધી શતાબ્દિ વર્ષના છેલ્લા દિવસોમાં કાર્યક્રમમાં આપવાનું નક્કી કર્યું. આ કાર્યક્રમમાં એ બધા કળાકારોને સાંભળવાની મને તક મળી.

મુતિમંત વીરસ, નર્મશૃંગાર, મમાળુ લાસ-વિનોદ, જોમ ભરેલા કવિતા-છંદ-દુહા-ગીત અને શાંત સૌમ્ય ભજનો એ બધાની રસ અનુભૂતિ મેં કરી. અને આ બધામાં તળપદી ભાષામાં ઉત્તમા અલમને કટાપો અને બોધ સહિતની શ્રી. કાનજીભાઈ ભારોટનો લોકકથાએ સોને મંત્રમુગ્ધ કર્યા હતા. આ કથાના મેં ખૂબ આનંદ અનુભવ્યો છે, અને તમરા કથા-વૃંદના તમામ ભાઈ બહેનોને મારી એ તઃકરણપૂર્વકના અભિનંદન આપું છું. તમારો માર્ગદર્શનની આ કાર્યક્રમમાં રૂપરૂ છાપ તરી આવી છે, અને તેમને પણ હૃદયના અભિનંદન આપું છું.

કલાવૃંદની અને લોકસાહિત્યની ઉન્નતિ થતી રહે તેવી શુભેચ્છાઓ સાથે

-ઉછરંગરાય ન. ઢેબર

(બાદી પત્ર અને ગાંધી જન્મ શતાબ્દિ-ગાંધી દર્શન સમિતિના અધ્યક્ષ)

શ્રી જયમલ પરમાર રાષ્ટ્રપતિ કી વી વી ગિરિને પરજ તથા છદગાનનું હાઈ સમજવે છે

આથી દર્શનનો પ્રતિષ્ઠિત પ્રસંગે ગાંધીજીને અંજલિ આપતી લોકલ દિવ્ય ગાંધીજીની કલ્પલિપ્ત

ઈતિહાસના પરિબળોના સર્જક હોય છે. લોકસાહિત્યનું સંશોધન કરનારાઓનો, લોકસાહિત્યમાંથી કવિતાની પળવનારાઓનો લોકસાહિત્યના કચકો અને ગાયકોનો તોયો ન હતો. પણ એ વેરવિખેર હતું મેઘાણીએ ધૂળધોયા બનીને લોકસાહિત્યનું અવેરાત ગ્રંથરથ કયું, પણ એ સાહિત્યના કચકો અને ગાયકો તે એકલ વિહારી જ રહેતા આવેલા. વ્યક્તિ વિરોધ બનવાનો પવન આજે ય એ ક્ષેત્રે ઝાઝો નથી. એ સ્પર્ધાનું, તેજેદ્રેપનું અને અંત પ્રતિક્ષા ને મહત્તાનું જ સાધન બની રહેલું. એવા વડલા નીચે અન્ય છોડવાને બિઝરવાનું ફાલ્લુ બની રહેતું. લોકસાહિત્યને ક્ષેત્રે પોતાનાં તેજ અજકાવી શકે એવા તરૂણો આડે એવા વ્યક્તિવિશેષોની વડાઈ રૂપસુપાળો બની રહેતી, પરિણામે જે લોકસાહિત્યને કારણે વ્યક્તિઓ પ્રતિષ્ઠિત બનતી તે લોકસાહિત્ય તો અપ્રતિષ્ઠિત જ રહેતું આવેલું. લોકસાહિત્ય વ્યક્તિની અગત મહત્વાકાંક્ષાનું સાધન બની ગયું, વ્યક્તિની પ્રતિષ્ઠાના પ્રાધાન્યને કારણે સાહિત્ય ગૌણ બન્યું. શિષ્ટ સાહિત્યને ક્ષેત્રે સેંકડો કલમ કામે લાગી રહી છે ત્યારે લોકસાહિત્યને ક્ષેત્રે ગણી ગાંઠી જ વ્યક્તિઓ મળે છે તે એનું સીધું પરિણામ છે.

પ્રવૃત્તિ-પ્રેરક બળ

આજથી વીસેક વર્ષ પહેલાં એવા અંબવાયેલા લોકસાહિત્યનો, એવા તેજેભગ થયેલા તરૂણોનો એક પાણીકળો મળી ગયો. અંબવાયેલાને અજકાવવાની એના અંતરમાં તાલાવેલી હતી. નખશીખ સોરઠી સંસ્કૃતિની અમીરાતનું જ એ ફરજંદ. એની વાણી ને વર્તનમાં, એના આતિથ્ય અને આદરભાવમાં, એની વિક્રમશીલતા અને વિરોધમાં, એના નવયુગી બહારવટાં ને બિરદાઈમાં, એની હૈયાસૂઝ અને હેતુમાં, પામરતાને પડકારનારો ને ખુમારીનો ખેલ દો, બિજળી રખાવટ અને વીરશ્રીનો વહાલસોયો, આધુનિક યુગે એવો ઝીદાદિલ આદમી મળવો એ દિલાવર સોરઠી સંસ્કૃતિનું સૌભાગ્ય ગણાય. એ વીરબંદનું નામ રતુભાઈ બદાણી.

લોકસાહિત્ય હતું, એને રજૂ કરનારા હતા,

પણ લોકસાહિત્યને એક સામાજિક પ્રવૃત્તિનું સ્વરૂપ કદી નહિ મળેલું. રતુભાઈ છેલ્લાં વીસ વર્ષથી લોકસાહિત્યની સામાજિક પ્રવૃત્તિના પ્રેરક અને સર્જક બળ બની રહ્યા છે. એ સદાય મોકિતકમાળા પરોવાયેલા હીરના ધાગાસમ રહ્યા છે. જે અદીક હીરદારને કારણે જ એ મોતી માળાએ વિલસી રહ્યાં છે.

સોરઠી સંસ્કૃતિનું ફરજંદ

તેર વર્ષ પહેલાં મેં જ્યારે ‘આપણી લોકસંસ્કૃતિ’નો ગ્રંથ પૂરો કરી રતુભાઈને અર્પણ કરતાં લખેલું કે “લોકજીવનના નવનિર્માણમાં જે પોતાના જીવન અને કાર્યદ્વારા લોકસંસ્કૃતિનું પણ નવનિર્માણ કરી રહ્યા છે” ત્યારે કેટલાકે ટીકાએ ટેકડી પણ ઉડાવેલી. એમને બિચારાઓને કલ્પના પણ ક્યાંથી હોય કે શુભરાતી સાહિત્ય પરિપદમાં શિષ્ટસાહિત્ય અને લોકસાહિત્યની અભેદ દીવાલો તોડવામાં એ રતુભાઈ જ પ્રેરક બની રહેશે ને દિલ્હીનાં સર્વોચ્ચ સ્થાનો સુધી એ જ રતુભાઈ લોકસાહિત્યને અજકાવીને લોકસાહિત્યનો ડંકો વગાડશે !

અદ્યુત છે એનું સંકલ્પ બળ, અખૂટ છે એની કાર્યસાધનાનો આત્મવિશ્વાસ અને અનૂદ છે એનો આલ જમીનનાં કડાં ભેગાં કરવાનો ઉદ્યમ. મહત્તાનાં શિખરો સર કરવા છતાં લઘુતામાં જ એની પ્રભુતાનું પ્રાગટ્ય છે. એના દુશ્મન બની બેઠેલાઓના ઘેર લયોજુરો પ્રગ્ન આવે, સાજબી મંદિરી આવે ત્યારે પોતાને માથે ધોવાતાં માછવાંની બદલુ ઉસતે મોઢે ઝીલતો ને સેવા સુશ્રુષા કરતો એને નિહાળવો એ પણ એક લડાવો છે.

એવી સોરઠી સંસ્કૃતિની અમીરાત લોકસાહિત્યનું પ્રેરક અને સર્જક બળ બની રહી છે. એને કારણે લોકસાહિત્ય પોતાનું ખોવાયેલું સ્થાન પુનઃ પ્રાપ્ત કરતું થયું છે. લોકસંસ્કારની ધરતી પર જૂનાગઢમાં સાહિત્ય પરિપદનું સ્વાગત થયું તે રતુભાઈની જ પ્રેરણા.

જૂનાગઢ સાહિત્ય પરિપદમાં લોકસાહિત્યનો કાર્યક્રમ યોજવાની મારી નિરસતાને એમણે જ દેદોળી ને લોકસાહિત્યના શકવર્તી કાર્યક્રમનું સંયોજન

કરાયું.

એણે દિલ્હી દેખાડ્યું

દિલ્હીમાં 'ગાંધી દર્શન' ચારેક મહિનાથી ચાલતું હતું. ભારતના વિવિધ પ્રદેશોના લોકનૃત્યોનાં, આદિવાસી નૃત્યોનાં અને શાસ્ત્રીય નૃત્ય તથા સંગીત રૂપકો વગેરેના કાર્યક્રમો ત્યાં યોજાતા હતા. આ 'ગાંધી દર્શન'ના રચનાત્મક વિભાગનું સંયોજન અને સંચાલન શ્રી. રતુભાઈ કરતા હતા. જૂનાગઢ સાહિત્ય પરિષદનું અધિવેશન પતાવતી વખતે જ શૈક્ષણિક સાહિત્યિક અને સામાજિક ક્ષેત્રે લોકસાહિત્યના પ્રગતિ અને વિકાસ સાધવાની સક્રિય પ્રવૃત્તિ તેમણે હાથ ધરેલી, અને જુદાં જુદાં ઉચ્ચ વર્તુળો સાથે વાતચીત પણ હાથ ધરતા રહેલા.

એ દરમિયાન તેઓ દિલ્હી ગયા. એમના દિલમાં બિઠેરા આવ્યા કે બધા કાર્યક્રમો થાય તો લોકસાહિત્યના શા માટે ન થાય? અને 'ગાંધી-દર્શન'ની સમ કમીટીના સેક્રેટરી શ્રી. એસ. કે. દે સાથે મળીને લગભગ નક્કી કરી નાખ્યું. એ પછી જ મને દિલ્હીથી કોલ કર્યો કે "આપણે 'ગાંધી-દર્શન' પૂર્ણાહુતિના છેલ્લા ત્રણ દિવસે લોકસાહિત્યનો કાર્યક્રમ રાખીએ તો કેમ?"

દિલ આંચકો ખાઈ બેઠ્યું

હું તો આભો જ બની ગયો. દિલ્હીમાં 'ગાંધીદર્શન'માં અને લોકસાહિત્યનો કાર્યક્રમ એની કલ્પના જ કેમ કરાય? સવાલ આવીને બિભો આ કઠિવવાડી તળપદી ભાષા 'ગાંધીદર્શન'ના આધુનિક એવા વિવિધભાષી શ્રોતાઓને સમજાશે કેમ? ગુજરાતના કોઈ પણ છિંડે આ લોકસહિત્યને સફળતાથી પાર પાડવાનો આત્મવિશ્વાસ ખરો, પણ દિલ્હીની અજાણી ધરતી, અજાણજણ પ્રેક્ષકો અને અજાણજણ તળપદી ભોલીના સાહિત્યનો મેળ કેમ ખાય? કોઈ રીતે મનમાં ધડ ન બેસે.

શ્રી. રતુભાઈને એ વાત સમજાવવા કોશીશ કરી પણ એ તો અશક્યને શક્ય બનાવનારા અને અને અસંભવને સંભવિત કરનારા. કહે કે તામીલ

તેલુગુનું ચાલે છે તો આપણું કેમ ન ચાલે? નહિ સાંભળતું હોય તે બીકી જશે, પણ સો બસો ગુજરાતીએ બેસી શકે તોવ ઘણું. દરેક પ્રદેશવળા દિલ્હીના એમના વસાહતીઓમાંથી પોતાને સાંભળનારો વર્ગ બોલો કરી જ લે છે, એટલે એ ચિંતા કરવા જેવું નથી.

છ ને બદલે અઢાર બપડયા

રતુભાઈ એક કામ મન પર લે છે પછી એને પાર પાડ્યે જ રહે છે. પણ મારા દિલમાં વાત બેસતી નહતી. ખર્ચનો અંદાજ પૂછ્યો. એમના દિલમાં એમ હતું કે ત્રણ દિવસનો કાર્યક્રમ રાખીએ ને છ સાત કળાકારો હોય તો કલાક દોઢ કલાકનો કાર્યક્રમ એક એક કળાકાર આપી શકે. એ મુજબ એમણે ખર્ચનો અંદાજ કહ્યો, ઉતાવળમાં મેં હા પાડી દીધી.

પછી વિચાર આવ્યો કે દિલ્હી જેવા સ્થળે કોઈ કળાકાર ન જામે તો? એટલે પૂરતા વૈવિધ્ય વગર પાર ન પડે. એટલે ૧૦-૧૨ જણાને લઈ જવા બેઠ્યો. ખીજી વખતના કોલ વખતે મેં એમ જણાવ્યું. ખર્ચનો અંદાજ અઢી ગણો બતાવ્યો.

રતુભાઈએ તો બધું નક્કી કરી નાખેલું. ત્યાંથી મળનારા ખર્ચની રકમને મર્યાદા હતી. એથી વિશેષ મળી શકે તેમ ન હતું. પણ એમણે મારી વાતને વધાવી લીધી. મારા દિલનો ખચકાટ મેં કળાકાર મિત્રોને પણ કહ્યો. અને કાનજીભાઈ ખારોટ જેવા મિત્રો મારી સાથે સંમત પણ થયા. છતાં સૌના દિલમાં એક નવો ઉત્સાહ, એક નવો તરવરાટ જાગી ગયેલો. દિલ્હી જવા વાછટીસા ઘોડાની જેમ હણહણી રહ્યા. અને દિલ્હી જવા રવાના થયા ત્યારે ૧૨-૧૩ને બદલે સંખ્યા ૧૮ ને આંકડો પહોંચી. હજી બે જુવાનો તો ન આવી શક્યા, નહિતો કાફલો ૨૦ની સંખ્યાએ પહોંચી જત. ખર્ચનો અંદાજ ત્રણ ગણો થઈ ગયો.

આનંદના બિઠેરા

ગામ પરગામથી બધા કલાકારોને નિયત તારીખે ભેગા કરવા, એ સૌને પોતપોતાનાં કામ

કાર્યક્રમોને આગળ પાછળની તારીખોએ અનુકૂળ કરવામાં જ ઠીક ઠીક દિવસો પસાર થઈ ગયા પણ જ્યારે દિલ્હી મોટેની ગાડીમાં રાજકોટથી બેઠા ત્યારે હરખની હરતીઓ ચડવા મોડી, મોજના તોરા છૂટવા માંડ્યા

સુવાની તો સરવડ જ ક્યા હતી ? એટલે આખી રાત ગુલતાનમાં રસાર કરી અમારામાના બે ગયું કે ચાર પાંચ ભાગ્યે જ ક્યારેક બેગા થઈએ, અને પ્રસંગોપાત મળીએ ત્યારે માડ બે ચાર કલાક વાતો કરવાના મળે

આતો અઢારમાથી બાર તોર જણાને એક સાથે સામસામા બેસવાનું મળ્યું પછી પૂછવું જ શું ? રાતભર લોકસાહિત્યના ખજાના ખૂલતા રહ્યા વાત, વિગત, દુહા છદને અન્ય સાહિત્યના રમતી હરતી ચડતી આવે કાર્યક્રમો કરતાં મળ કાર્યક્રમ પહેલાંના હાથરાની છે

ખીજે દિવસે મહેસાણાથી કેઈન બપોડે તે પહેલા જ સર લખી ગયા ગીત ભજનની ઝૂક બોલતી આવે નાનજી મીઝની આંગળીઓના ટેરવે અખો ફૂટી છે વાયોલીનને એ જેવું ભાળે છે એવા રૂખતા ઝોલા ભાળે છે નાઈ હાજનો જીવ એની આંગળીઓએ આવીને વરસો છે નાદ ઢોલક એના હાથમાં નાચતી આવે છે લોકસાહિત્યનું આપણુ કલાધન

કચ્છ મુદ્રાના અમારા ૭૨ વર્ષના શુભર્ષ નગરચી મુસેમાનબાઈના રોમ રોમ તાલ લય સર ને નાદથી વ્યાપ્ત બની ગયેલ છે, તો એમના પુત્ર સુમારલાઈના આસે આસે શરણાઈના સર ગુને છે

માઈક્રે એક બાળુ કંઠની છુલદી હણી નાખી છે, તો ખીજી બાળુ કંઠના નકસીકામનું કામણુ પ્રગટ કર્યું છે જરાક ધીરજને શાંતિથી શ્રી પુષ્પામહેન જાયાને કોઈ ચાલગે તો અખ્દુર રહેમાન ચુધતાઈની રેખાઓની નળકનની મોજ એમથી મળે ત્યારે દીવાળીમહેન બીડના રસખના કંઠમાં નિસર્ગનું ચાગલુ લાલિત્ય લળકે છે

અગ એટલી જ પ્રલબ એવી મધુર સુરાવટ

વાગો લાખોલાઈ, નર્તતા કંઠનો ચાપ જિતુદાન, રમીલા કંઠવાળા કરચન પઢિયાર, દદીલા કંઠના દાદુદાન, સગીતના બધાં ક્ષેત્રે રમતા ભમતા મસ્ત ગયક અમરદાસ અને પરજના ઢગમાં આજે અદિ તીય એવી મીડી મદીવી ને એકધારી જગ્યે આવતી સુરાવટવાળા અમરનાથ એમ પારોઠ બેસના દુધની તર જતે એવી જમાવટ થતી આવે, પછી પિગળશીભાઈ પડમાં આવ્યા વગર રહે ? અને ગરવા ગભીર એવા અમારા કાનજીભાઈ તો ગદગદિત થઈ જાય, અને સભારી સભારીને વહેલા મોતી જેવાં પ્રાચીન જાજનોનાં ઝોલાણુ આપતા જાય ને ક્યારેક સર પણ પુરાવતા જાય

ઝાકલુ વાગે ને ભૂવો હુણા વગર ન રહી શકે તેમ જગામાઈ અને ચમાલાઈ બંન્ના બેઠા હોય ત્યાંથી મજરાના મળુલ પ્વનિ ઝણકાળ્યા વગર ન રહી શકે

અમારામાથી કેટલાકે દિલ્હી જ નહિ જોયેલુ થોડાકે દિલ્હીમાં રેડિયો આયોજિત કાર્યક્રમોમાં ભાગ લીધેલો

દિલ્હીના કેડે કવિતાના સર્જન

‘ગાંધી ઈર્ષન’ની પૂર્ણાકૃતિના પ્રસંગ એટલે ગાંધીજીને અજલિ તો આપવી જ રહી છદ દુહા તો ગંધીજી અગે ઘણા હતા પણ સઘન વગર મળ ક્યાંથી જામે ! કોરસ માટે એક જ કડી જોઈએ કવિ હૃદય માંડ્યા કલ્પના કરવા શબ્દો સીધા સાલ જોઈએ તો જ દારસ જામે

પિગળશીભાઈએ આગળના શબ્દો આપ્યા ‘ગાંધીજી તારા ગુણુ વખાણુ’ એ પછીના શબ્દો મે આપ્યા ‘કે બાપુ તારા બોલ વખાણુ’ ત્યાં દાદુભાઈએ પૂરું કર્યું કે

ભારતમાનો લાડકો હો

સોરઠનો સરદાર-ગાંધી તારા

જામી ગયું. એવું જામ્યું કે દિલ્હીના સાતેય કાર્યક્રમોના મળલ પ્રારબને આ એક જ કોરસગીતે ઉઠાવ આખી દીધો સાથે ગાંધીજીના દુહા છદ અને શ્રી પિગળશીભાઈ તથા દાદુભાઈએ ત્યારે જ રચી

આપેલ છંદ છપ્પય પશુ ખરો.

ત્યાં તો દિલ્હી દેખાવા માંડ્યું. અગાઉ દિલ્હી આવી ને હોટલોમાં ઊતરનારાઓનો અતુલવ ખડુ આકરો. અને અમારો તો અઢાર જણનો કાફલો. અમે તો બધાય સોજા હતા, નહિ તો અઢાર કલાકાર બેઠા થાય ત્યારે એક આખો ઊંટ થઈ રહે.

અહાં અહાં રખાવટ

અઢારને એક સાથે ઊતારવાના ક્યાં, એમના ખાવા પીવાનું અને ડાયરનું શું ? પશુ એ બધી ચિંતા તો રતુભાષને કરવાની હતી. તા. ૨૦ મીની સવારે પહોંચ્યા ને પોતે તા. ૨૧ મીની સવારે પહોંચી ગયા.

અમારી આગતા સ્વાગતા માટે અમારા જૂના મિત્ર અને રતુભાષના રચનાત્મક વિભાગના સેક્રેટરી શ્રી. દિતુભાઈ માંકડ અને અમરેલી મ્યુઝી-અમના ક્યુરેટર શ્રી હીરાભાઈ શાહ રટેશને અમને લેવા આવેલા. પછી તો જનર્મા સોંઠ્યા હોઇએ એમ મોટરમાં મહાલતા ઉતારે પહોંચ્યા. પશુ ક્યાંવ અજાણ્યાપણું કે અગવડનું નામ નિશાન ક્યાંથી હોય ? પોતાના ઘરમાંય માણસ થોડો સંકડાશથી સામવી અને કરકસરથી રહે. આ તો ઘરનું ઘર અને છતાંય મુક્તમોકળાશ. એકથી એક અધિકતર ચા નાસ્તા, ભોજન, સુરા બેસવા અને હરવા ફરવાની વ્યવસ્થા ગોઠવાતી જાય. એક ફૂલ ચડે અને એક ઊતરે.

નક્કી હતું કેશુઆરીની ૨૧ થી ૨૪ તારીખ સુધીના ચાર દિવસનાં રહેણાક ને વ્યવસ્થાનું. એને બદલે અમે સાત દિવસ રોકાયા. પળે પળે અમે રતુ-ભાઈની વહિવટકુશળતા, વ્યવહારદક્ષતા અને સોરઠી અમીરાતનો અતુલવ કરતા રહ્યા. કલ્પના તો આજે ય અકળાવે છે કે એમણે ચાર છોડા બેઠા કેમ કરીને ક્યાં હશે ?

ખેલદિલ કલાકારો

આવો મનસાગરો મળે પછી અમારાં દિલને કોળવામાં શું બાકી રહે ? તળપદી ગોલીના સાહિત્યનો અમારો અર્થો સંક્રાંત તો ત્યારે જ દૂર થઈ

ગયો. નાહી ઘોષ ચા નાસ્તાથી પરવારી ને ગ્રેક-ટીસમાં બેસી ગયા. પશુ એકધારા ચાર કલાક. તાલ, લય, સૂર, શબ્દ, વજન, ઢંગ, વેગ, આવેગ, મતિ, ભાવ અને રજીઆતને તોળી તોળીને સફાઈ કરતા ગયા. જ્યાં સુધી ગીત સંગીતને સાજનું સૌંદર્યલયું મુરેખ કલામય કંઠારણ્ય ન સધાય ત્યાં સુધી મેં કદી જપ્ત લીધા નથી કે કાષ્ઠને જપ્તવા દીધા નથી. પશુ શું એ કલાકારભાઈ બહેનોની સહક્રમતા ! કલાના વિનિમય દ્વારા લાગણી ભાવ અને કલામયતાનું અૈક્ય સધાતું આવે. દિલેરીની મસ્તી મડી જાય, આ જે એકાત્મ-ભાવ પેદા થયો એણે દિલ્હીમાં લોકસાહિત્યને અને કળાકારોને ગૌરવ અપાવ્યું છે. પશુ કેટકેટલાં પરિ-બળો એની પાછળ કામ કરતાં હતાં ?

તા. ૨૦ના રોજ તા. ૨૧મીના કાર્યક્રમની પ્રેક્ટીસ કરતા રહ્યા અને તા. ૨૧મીએ તા. ૨૨મીના કાર્યક્રમની પ્રેક્ટીસ કરી. દરેક કાર્યક્રમની ૨૪ કલાક અગાઉથી જ પૂરી તૈયારી કરતા રહ્યા.

સંયોજનની સમસ્યા

કલાકારોનું આબુપશુ નમ્રતા છે. અહંતા એના આંતરિક વિકાસનો અવરોધ છે. ટીમ વર્કમાં કેઈ એક આછટમ ખીનથી નમળી ન જાય એ માટે ઘણું ઘણું જળવવાનું હોય છે. એ જો ન જળવાય તો સમગ્ર કાર્યક્રમની ધારી સફળતા કદી મળતી નથી. અને દરેક કલાકાર સફળ થાય તો જ એ શક્ય બને. આટલું છતાં દરેક કલાકારના નિરનિરાળા વ્યક્તિત્વને પૂર્ણ અવકાશ રહેવો જોઈએ. અને દરેક કલાકારમાં એક ખીનથી નિરાળું એવું વ્યક્તિત્વ અને કલાવૈશિષ્ટ્ય હોય જ છે. એટલે કલાકારોએ પશુ એક ખીનની સ્પર્ધામાં ઊતરવાનું કોઈ કારણ નથી હોતું. જ્યાં કાષ્ઠની શક્તિ વધુ હોય ત્યાં તેના સ્વીકારથી કલાને કલાકાર બને દીપે છે.

આટ આટલું છતાં પ્રેક્ષકોમાં કેઈ આછટમ, કંઈ ચીજ વધુ અસરકારક નિવડી જશે તે કોઈ કદી ન શકે. અણુધારી ચીજ ક્યારેક આખા નીવડીને શ્રોતાઓની મુક્ત પ્રશંસા મેળવી જાય છે. અને ધારી ચીજ એટલી સફળ ન પશુ જાય. છતાં સૂઝ

સાથેનું સુરેખ સંયોજન સફળતાનો આત્મવિશ્વાસ પ્રગટાવે છે ને ભાગ્યે જ નિષ્ફળ જાય છે.

તા. ૨૧ થી તા. ૨૪ સુધીના દરેક કાર્યક્રમ અમારે નવી ચીજને ને નવી રજુઆત દ્વારા એક એકથી ચડિયાતા જ આપવાના રહે. એમાં આરોહણ જ હોય. સિવાય કે અગાઉ રજૂ થયેલી કોઈ ચીજને માટે શ્રોતાઓ જ ઉત્સુક હોય એટલે ગાંધીજીને અંગ્રજિ આપતા કોરસ ગીત સિવાય સાતે ય કાર્યક્રમોમાં અમે કોઈ એક ચીજને ફરી રજૂ નથી કરી. સિવાય કે એકાદ ગીત ફરીથી ગાવાની શ્રોતાઓની આગ્રહપૂર્વકની માંગ થઈ તે સિવાય. આ સાતેય કાર્યક્રમોના બધા મળીને પંદરેક કલાક થતા હતા.

‘ગાંધી દર્શન’ની રંગશાળામાં

અમે દિલ્હી ગયા ત્યારે ત્યાં વરસાદ પડી ગયેલો. ભેજવાળી દિલ્હીની અમારા માટે કાતીલ એવી હતી, તા. ૨૧ના રોજ સાંજના સાડા છ વાગ્યે ગાંધીદર્શનની રંગશાળામાં તખ્તા ઉપર ગોઠવાયા. તે દિવસે તો શ્રોતાઓ ઉપર અને અમારા ઉપર પણ ચંદની ખંધાયેલી.

અમારા દિલ્હીમાં પહોંચ્યા અગાઉ ગુજરાતી સમાજમાં અને અખબારોમાં શ્રી. રતુભાઈએ કાર્યક્રમની અને કલાકારોની ખૂબ પ્રસિદ્ધિ અપાવેલી. ‘ગાંધી દર્શન’ના વિશાળ સ્ટાફમાંથી પણ ઘણા હતા. તે ઉપરાંત દિલ્હીના આગેવાન ગુજરાતીઓ અને કેટલાક સંસદ સભ્યો પણ હતા. તેમાં શ્રી. શ્યામપ્રસાદ વસાવડા અને તેમના પત્ની પણ હતા. ગાંધીદર્શન સમિતિના અધ્યક્ષ શ્રી. ટેબરભાઈ પણ હતા. અને તે ઉપરાંત ઉત્તરભારતી, રાજસ્થાની, પંજાબી, બંગાળી, તામીલ તેલુગુને મલયાલી તથા મહારાષ્ટ્રીયો પણ શ્રોતાઓમાં હતા. શ્રી. ટેબરભાઈ, શ્રી શ્યામપ્રસાદ વસાવડા અને અન્ય મિત્રોને શ્રી રતુભાઈ બધું સમજાવતા જતા હતા.

અમારા કળાકારો પ્રેક્ષકોનું મોઢું નેપ્પ સકે એટલા પ્રકાશથી અને માઈકનો થોડો પકથો પોતા મુખી પહોંચે એવી રીતે ટેવાયેલા હતા. દિલ્હીના શ્રોતાઓ માત્ર કળાકારો ઉપરના પ્રકાશથી જ ટેવા-

યેલા અને સાઉન્ડ સીસ્ટમ વગર માઈક ગાતા કે વાતો કરતા હોઈએ તેવી એવી થોડીવાર તો મુંઝાણા પછી ટેવાતા ગયા.

સોંસરવા ગયા શ્રોતાઓમાં

બરચક મેદની સમસ્ત શરૂઆત નોખત શરૂ થાઈથી કરી. સાતેક મિનિટમાં તો વાતાવરણને તાલમદ્ધ ધ્વનિત આદોલનોથી ભરી દીધું, એ પછી ગાંધીજીને અંગ્રજિ આપતો એક છંદ રજૂ કરીને ગાંધીજી અંગેનું કોરસ ગીત બિપાડતાં સમસ્ત શ્રોતાઓ ભાવોદ્રેકમાં આવી ગયો. પછી સદગાન અને દુહાની રમઝટે ગાંધી દર્શનને ડોલાવ્યું.

તરત જ લાખાભાઈ અને પુષ્પાબહેન છાયાની જુગલબંધીનું લોકગીત રજૂ થયું. પછી અમરનાથના પરજના ઢંગનું ભજન, દીવાળીબહેન અને કરશન પંદિવાર ને પુષ્પાબહેનનાં લોકગીતો રજૂ થતા ગયા ને મેદની મુગ્ધ બનતી ગઈ. જિતુદાનના “માને નહિ કેમ !” એ ગીતે તો વનસમોર લીધો. ત્યારબાદ દાદુભાઈ અને લાખાભાઈના ગીતોએ જમાવટ કરી લીધી એકને બાલે દોઢ કલાકના લોકગીતોના કાર્યક્રમે શ્રોતાઓનાં દિલ ડોલાવી દીધાં. સૂર ઘણનાં બાણ સોંસરવા ગયા. શબ્દ ન સમજ્યા એને તાલ સરના ધ્વનિએ ભાવવશ બનાવ્યા. આ રસજમાવટ પાછળ ભાઈ શ્રી નાનજી મીસ્ત્રીના વાયોલીનના કસબ અને હાજીભાઈના ઢોલકવાદને અજબ રંગો પૂર્યા. લોકગીતોના સ્વરોને આદોલન આપીને એના સૂક્ષ્મ ભાવો નાનજીભાઈએ વાયોલીન જેવા પરદેશી વાદ્યમાંથી નીપજાવ્યા, તો ગાયકવૃંદને મસ્તી ચડાવી હાજીભાઈના સ્ફુર્તિલા ને રંજીલા બાજે. અમારા દિલમાંથી ખટકો નીકળી ગયો. સૌ મોજમાં આવી ગયા કે હવે મેદાન આપણું છે. અમારી સામે નજીક એડેલા શ્રોતાઓની પ્રસન્નતા અમે માણી શકતા હતા.

દિલ્હીમાં દેહાણ કયા !

એ પછી આવતી હતી કાનજીભાઈ બારોટની વાર્તાની રજુઆત. જેનો અમને સૌને મોટો ડર હતો કે વાર્તા ન બિપડે તો શું ? કાર્યક્રમની પ્રત્યેક

ચીજ સાથેની રજુઆત આજી સમજ સાથે થતી હતી. શ્રી. કાનજીભાઈ અને એમની વાર્તાની સૌલીની થોડી સમજ આપી. અને પૂર્ણ ગાંભીર્ય સાથે એમણે દસ્તાવેજની વાર્તા જાપાડી, રમં પશુ થડકાટ સિવાય પૂરા આત્મવિશ્વાસથી વાર્તાને વહેતી મૂકી. વાર્તામાં દુહા, ખીત કવિત આવ્યે જતાં હતાં. પણ લાપા ન સમજવાથી પરભાષી શ્રોતાઓમાંથી કેટલાક ગ્રંથતા ગયા. ધીરે ધીરે શુજરાતીઓ, થોડા રાજસ્થાની થોડા ખંગાળી, થોડા પંજાબી, થોડા મહારાષ્ટ્રીઅન અને થોડા ઉત્તર હિંદુસ્તાની રસિક સમાજ જામી ગયો. વાર્તાએ તો અંતર વીંધ્યાં

વાર્તાની જમાવટ થઈ ગઈ. કાનજીભાઈના ઘેરા શુલ્ક અવાજના પડવા છવાઈ ગયા. એક તો દિલ્હી, સામે પળે પળે દાદ દેનારો સન્માનિત શ્રોતા સમૂહ અને પાછા કાનજીભાઈ. એમણે પોતાની વાર્તાના વણટમાં સમાજજીવન અને રાજકીય પ્રવાહોના વિરોધાભાસના યુદ્ધ ઉઠાવી ઉઠાવીને મર્મ વિનોદના મીઠા ચાખખા દેવા માંડ્યા પણ સુર સમાજ એના વેણે વેણે મોજ માણતો ગયો. ઢેબરભાઈને આટલા મુક્ત દિલે હસતા દિલ્હીમાં કોઈએ નહિ જોયેલા, અમે પણ આટલા આનંદથી હિલોળતા રહી નહિ જોયેલા મર્મનો પ્રહાર પડ્યા બેમી એમની તાળી પડી જ હોય. ઢેબરભાઈને આમ મુક્તપણે હસતા જોઈને દિલ્હીના એમના સાથીદારોને જ.હુ આનંદ આવ્યો. શ્રી શ્યામપ્રસાદ વસાવડા તો રતુભાઈનું મન રાખવા થોડા સમય માટે આવેલા. એને બદલે રતુભાઈને કહે કે આની તો ૨૫-૨૫ રૂપિયા ટિકિટ હોય તો પણ આવવાનું મન યાય તેવું છે. ઢેબર ભાઈને ઉધરસની તકલીફ હતી તે ડોકાણી જ નહિ.

વાર્તા દોઢેક કલાક ચાલી, પણ વાતાવરણ હરખને હિલોળે ચડી ગયું. એના ઉપર દારકાના વાધેરાનું 'ના છડિયાં હથિયાર અલાલાળેલી'નું કારસ ખીત અમે ઉપાડ્યું. પણ ધરતી હોંકારા દેવા લાગી, વીરરસની છોળો ઊડવા માંડી.

સાડા ત્રણ કલાકે કાર્યક્રમ પૂરો થયો ત્યારે જાણીતા અને જાણ્યા એવા મિત્રો શ્રોતાઓ મંચ

ઉપર ધસી આવ્યા. આનંદના ઉમળકાથી સૌ મળ્યા. ઢેબરભાઈ પણ મંચ ઉપર આવી સૌની સાથે ગ્રેમથી મળ્યા ને ખખર અંતર પૂછ્યા.

આમંત્રણો ઊમટયાં

પહેલાં જ દિવસે આટલી સફળતાથી પાર પડ્યા. પછી અમારા આનંદનું તો પૂછવું જ શું ? હસતા રમતા એક ખીજ સાથે આનંદ ઉડાવતા તે રાતે દોઢ વાગ્યે પથારીમાં પડ્યા. પણ આનંદ જીંધને હડસેલતો રહ્યો કે “જીંધ આવી જા ! આવી જા !” જીંધ તો ગઈ પણ કાનજીભાઈને એક યજમાનના પ્રસંગે કઠિયાગડ ખીજે જ દિવસે પાછા ફરવું પડ્યું, એનો એમને અને અમને બહુ ખટકો થઈ પડ્યો. એક ખીજનો આનંદ છોડ્યા જેવું થઈ પડ્યું.

તે દિવસે કાર્યક્રમ પૂરો થતાં એક સાથે જ સાત આમંત્રણો જુદી જુદી સંસ્થાઓ તરફથી આવી પડ્યાં. રતુભાઈની પાછળ પડ્યા ને રતુભાઈને મૂંઝવતા રહ્યા.

દિલ્હીના કાર્યક્રમોનું રતુભાઈએ જે આયોજન કરેલું એમાં એક પણ વધારાના કાર્યક્રમને અવકાશ જ ન હતો. એ માટે તો રતુભાઈ પોતાનાં બધાં અગત્યના કામોમાંથી વધુમાં વધુ વખત અમારા માટે કાઢી રહ્યા હતા. તા. ૨૧મીના કાર્યક્રમની અમે તૈયારીમાં પડ્યા હતા ત્યારે રતુભાઈ વડાપ્રધાનના નિવાસ સ્થાને કાર્યક્રમ ગોઠવવાના આયોજનમાં પડ્યા હતા. દેશમાં રાજકારણની રમઝટ બોલતી હતી, પાલમિન્ટ ચાલુ હતી અને માથે બજેટ ગાજતું હતું, એની વચ્ચે એમણે વડાપ્રધાનના નિવાસસ્થાને લોકસાહિત્યના કાર્યક્રમનું નક્કી કરાવ્યું.

અરમાને જિંચા ઊઠાવ્યા

પ્રધાનો કરતાં પાસવાનો વધુ ડાઘા ઢોલ છે. એવા ડાઘાઓ તરફથી કહેવાયું કે વડાપ્રધાન ઈંદિરાજીને ત્યાં વિશ્વશ્રેષ્ઠ વાયોલીન વાદક યેટુદી મેન્યુહીન મહેમાન છે. એ વિશ્વના આદિસ્ત્રો વચ્ચેની ખૂટતી કડીઓ શોધી રહ્યા છે. વડાપ્રધાન એમને આપણું લોકસંગીત સંભાળવવા માગે

તો એક નિષ્ણાત ગણાતાં બહેનની સંસ્થામાં કલાકારોને મોકલો. એ નિર્ણય કરીને કહેશે.

રતુભાઈએ તરત જવામ વાળ્યો કે આ કાંઈ પરીક્ષા દેવા નથી આવ્યા. આ તો લોકસંજીતના મસ્ત કલાકારો છે. એમને સંભળવા હોય તો અમારે ત્યાં આવીને સંભળો. એમને સંભળીને નિર્ણય લેવાનો હોય તો અમારે કાર્યક્રમ નથી ગોઠવવો.

રતુભાઈના આ અરમાનથી છેવટ વડાપ્રધાનના અંગત માહિતી નિવાસક શારદાપ્રસાદ અમારે ઉતારે આવ્યા. અમારી પ્રેટ્ટીસ ચાલતી જ હતી અર્ધો પોલો કલાક નિરાતે બેઠા ને પ્રસન્ન થઈ બેઠ્યા. એમણે પંદર વીસ મિનિટનો કાર્યક્રમ ગોઠવવા કહ્યું. વડાપ્રધાનને લાંબ પછી જ સમય મળે તેમ છે. એ વખતે કામની બહુ લીંસ રહેશે તો કદાચ થોડી જ મિનિટ બેસીને ચાલ્યા જશે અને બકી ૧ સમય દરમિયાન ચેકુદી મેન્યુહીન કાર્યક્રમ સંભળતા રહેશે.

વડાપ્રધાનના નિવાસસ્થાને

વડાપ્રધાનના નિવાસસ્થાને અને તે આવા અડાલીડના વખતે અમારો કાર્યક્રમ ગોઠવાય તે અમારા માટે મોટું માન હતું, પણ એથીયે વધુ મોટો આનંદ તો વિશ્વપ્રેષ્ટ વાયોલીન વાદક ચેકુદી મેન્યુહીનને લોકસંજીત સંભળાવવાનો હતો. વિશ્વના આદિ સ્વરોનું જે તેઓ સંશોધન કરી રહ્યા હતા તે એમને લોકસંજીતમાંથી જ મળે તેમ હતું. એટલે જંગાનું જોગ આપણા લોકસંજીતનું સાચું મૂલાકન વિશ્વના એક શ્રેષ્ઠ સ્વર-સંયોજક અને સ્વર-સંશોધક તરફથી મળે તેમ હતું.

એક મોટો લાલ અમને મળી ગયો આપણા ખ્યાતનામ ને લગ્ન પ્રતિષ્ઠ ચિત્રકાર એવા લાહીના કુ. શ્રી મંગલસિંહજીનો. સંજીતની તમામ પદ્ધતિના ખ્યાતી, અભ્યાસી ને રાગ રાગિણીઓનાં બેનમુન ચિત્રો આપણને આપ્યા પછી હવે તેઓ શ્રુતિઓનાં ચિત્રો આલેખવાનું વિચારી રહ્યા છે. લોકસાહિત્યનો તો એમને પારણાનો પ્રેમ.

એવા કુ. શ્રી મંગલસિંહજીનો ઉતારો અમારા ઉતારાની નજીક એટલે સાતેય દિવસ ને રાત અમને સ્નેહ ને સાથ આપતા રહ્યા. એમને પણ ચેકુદી મેન્યુહીનને મળવાની અંખના. એટલે ગોઠવણ એવી વિચારી કે શ્રી. દિનુભાઈ માંકડ સૌનો પરિચય કરાવે અને કાર્યક્રમને અંતે કુ. શ્રી. મંગલસિંહજી લોકસંજીતની ચેકુદી મેન્યુહીનની અસર વિશે ચર્ચા વાર્તાલાપ કરે.

પરિચય પારસ્પરિક

લોન ઉપરની જાજમ ઉપર અમે ગોઠવાયા ને સામે લોખીમાં વડાપ્રધાન વગેરે આવવાની તૈયારી થઈ ત્યાં એમના નિવાસસ્થાનનાં એક બહેન આવીને કહે મેન્યુહીન જેવા મહાન વાયોલીનવાદક સામે આ વાયોલીન કેમ લઈ આવ્યા? એમને ઘણું સમજાવવા કાશીશ કરી કે આ વાયોલીન તો અમરા લોકવાદ્ય રાવણહથ્યાનું કામ કરે છે. રાવણહથ્યો ઓછી શક્તિવાળો છે. જ્યારે રાવણહથ્યાથી અનેકગણી તાકાત અમારા નાનજીભાઈએ વાયોલીનમાંથી નીપજાવી છે. આ વાત ચેકુદી મેન્યુહીન એકદમ સમજી ગયેલા, પણ પેલાં બહેન ન સમજે, એથી અમારું થાણું ભભાવી દીધું. અમને યંત્ર કે પ્રથમ ગ્રાસે આ મહિષા ક્યાં આવી?

ત્યાં તો વડાપ્રધાન, ચેકુદી મેન્યુહીન વગેરે આવી ગયાં એમની સાથે એમના બંને પુત્ર, પુત્રવધુ સોનિયા અને સ્વ. સરોજિની નાવડુનાં પુત્રી અને જંગાળના માણ ગવર્નર કુ. પદ્મજ નાયકુ વગેરે પણ ગોઠવાયા, વડાપ્રધાન ઇંદિરાજી એમની રક્તિલી અદાથી અમારી પાસે આવ્યાં. દિનુભાઈ માંકડે સૌનો પરિચય કરાવ્યો. ઇંદિરાજીએ ચેકુદી મેન્યુહીનનો પરિચય આપતાં કહ્યું કે આપણે ત્યાં જેમ પં. રવિશંકર છે તેમ પશ્ચિમના દેશોમાં ચેકુદી મેન્યુહીન છે. ઇંદિરાજીને ક્યારેય ખ્યાલ હોય કે ચેકુદી મેન્યુહીનની ખ્યાતિના પ્રારંભથી આજ સુધીના એમના વિકાસથી અમારામાને કેટલાક સતત માહિતગાર રહેતા આવે છે.

૧૫ મિનિટમાંથી ૪૫ મિનિટ

કાર્યક્રમ શરૂ થયો. શરૂઆત નોખત શરણા-
ધથી કરી. ત્રણ જ મિનિટમાં લાવણીના ટેકા ઉપર
સુલેમાનભાઈએ પોતાની બધી જ કળા પાથરીને
રંગત જમાવી દીધી. તરત જ ગાંધીજીના કૌરવથી
વાતાવરણું થીજીવી દઇને અમરનાથજીના સુરીલા
કહે ‘આશુતો લાગ્યા’ના પરજનું ભજન છોડ્યું.

આટલું થતાં થતાં તો સાંભળનારા સૌ
આનંદમાં આવી રયા અને ચેહુદી મેન્યુહીન તો
લોખીને છેડે અમારી સામે આવી સ્થિર ચિત્તો
સાંભળી રહ્યા. ઇંદિરાજીએ કહેવરાવ્યું કે જસમા
ઓડણુનો રાસડો ને માતાજીનાં સ્તવન સાંભળવા
છે. એ પછી એમણે ચારણી છંદો સાંભળવાની
ઉત્સુકતા બતાવી.

ઘડિયાળનો કાંટો વીસ મિનિટ તો ક્યારનો
ય વટાવી ગયેલો. સ્તવનો પછી છંદગાન ગમ્મવી
રહ્યા ત્યાં કાંટો ૪૦ મિનિટે પહોંચવા આવ્યો. એટલે
અમે વાગ્દેરાનું ‘ના છડિયાં હથિયાર’નું કોરસ ઉપાડ્યું.
અને એ વીરરસના પડછંદા માથે નોખતને વહેતી
કરીને વાતાવરણુ ગોરંભાવા માંડ્યું ત્યાં પૂરી ૪૫
મિનિટ થઈ ગઈ હતી.

અમારો અત્યાધિક આનંદ

૧૫ ને બદલે ૪૫ મિનિટ સુધી ઇંદિરાજીએ
રસપૂર્વક કાર્યક્રમ સાંભળ્યો ને લોકસંજીતના છંદ,
સ્તવન અને રાસડા સાંભળવાની જિજ્ઞાસા બતાવી
એથી કલાકારવૃંદને ખૂબ આનંદ થયો.

ચેહુદી મેન્યુહીને લોખી ઉપરથી નીચે આવીને
સુલેમાન જુમાના નોખત શરણાઈનું પૂછીને નાનજી
મીસ્ત્રી સાથે હાથ મિલાડી સૌના ખમર અંતર પૂછ્યા.
કુ. શ્રી. મંગલસિંહજી સાથેના એ આખો વાર્તાલાપ
આ લેખ પછીના પાનામાં આપ્યો છે.

કુ. શ્રી. મંગલસિંહજીએ ત્યારે આ
વાર્તાલાપમાં ચેહુદી મેન્યુહીન ખૂબ પ્રભાવિત થયાનું
અને ખૂબ રસપૂર્વક સાંભળ્યાનું જણાવ્યું ત્યારે
અમને સૌને ખૂબ આનંદ થયો.

તે દિવસે કલાકારવૃંદ ઊપડ્યું ઊપડ્યું નહતું.
સૌથી વધુ આનંદ તો એટલા માટે થયો કે નાનજી
મીસ્ત્રીએ વાયોલીન ઉપર લોકઢાળોની જે કલા સાધના
કરેલી તેની વર્ષો પછી એક વિશ્વકોષ વાયોલીન વાદક
કદર કરનારો મળી ગયો.

અમારામાં બે તો દાઢીરાળવાળા સાધુ હતા. એક
અમરનાથ અને બીજા અમરદાસ. એમણે બધાનું
ધ્યાન બેસ્યું. એમાંવ તે અમરનાથના ગળામાં પેટ
સુધી ઝૂંતતી રંગબેરંગી મોટા મણકાની માળામાં
સૌએ ખૂબ રસ દાખવ્યો. સોનિયાથી માંડીને ઇંદિરાજી
સુધીના સૌના હાથમાં એ માળા ફરી, નિવાસસ્થાને પહોં-
ચ્યા ત્યારે કલાગૃંદની વાતે સાંભળી સૌથી વધુ રાજપો
રતુભાઈને થયો. હજી અમે વડાપ્રધાનને ત્યાંથી પાછા
ફરી રહ્યા હતા ત્યારે રતુભાઈ રાષ્ટ્રપતિ શ્રી. ગિરિની
મુલાકાત અમારા માટે ગોઠવી રહ્યા હતા.

બાવીસમીનો બેનમૂન કાર્યક્રમ

તા. ૨૨મીની સાંજ એ પછી સોનાની જ ઊગે
ને ! તે દિવસે દિલ્હીના ગુજરાતી સમાજમાં આગલા
દિવસના કાર્યક્રમના રસ રંગના સમાચાર પહોંચી વળ્યા
હતા. એટલે શ્રોતાઓનાં સૌથી વધુ જમાવટ ગુજ-
રાતીઓની હતી. સંસદ સભ્યોની સંખ્યા પણ વધી
હતી. ઢેખરભાઈ મુંબઈ માટેના પહેલા વિમાનની
ટિકિટ કેન્સલ કરાવી બીજા વિમાનની ટિકિટ કઢાવી
અર્ધો પોલો કલાક હાજરી આપીને જ ગયા. શ્રી.
શ્યામપ્રસાદ વસાવડા પણ આવી ગયેલા.

પણ રંગશાળામાં શ્રોતાઓ માથે કે અમારા માથે
છત જ ન મળે. ખુલ્લું આકાશને ઠંડી કહે માટું કામ.
સમી સાંજથી વલ પડવા માંડેલો. પણ આજ તો એક
એક કલાકાર એવા જામે કે તાણી ઝાલ્યા ય હાથ
ન રહે. એક એક કલાકાર આખી રાત ઉપાડ્યા ન
ઊખડે એવી મસ્તી ચડી ગયેલી.

વીરરસ ને સૂરસંવેદન

નોખત શરણાઈએ દીપચંદી ઉપર ભજનની
ધૂનમાં આલા પાથરી દીધી. ગાંધીજીને છંદ ગાનથી
અંજલિ આપી ને ગાંધીજીનું કૌરવ ઉપાડ્યું ત્યારે
ઓડિયન્સ સામા બેલ ઝીલવા માંડ્યું. પછી ઊપ-

કેવા હંદ ગાનમાં. રેલુકી, ચર્ચરી, ત્રિભાગી, સવેશ, ભૂજગી તે અર્ધનારાયણી અવકાશ ગાજવા માંડ્યું. દુહાએથી એનું સમાપન કરી તખ્તો પિગળશી નાઈ ને સોંપી દીધા. ધૂણુ વિદિના વીરસની પિગળશી ભાઈએ ભારે જમાવટ કરી સોમંથ ખડાં કરી દીધાં. આમ એક એક કલાકારના કઠના એક એક કણ ઝીલાતા આવે. સામેથી હેવાં હાકલું કરતા બાવ. લોકગીતોના શબ્દોના બાવ હલકે મટે ને તાળીઓની ત્રમણ મોલે કેટલાક ગુજરાતી બહેનો તે જિછળી જિછળીને તાળીઓ પાડતા હોયોન્માદમા થેલા ખની જતાં.

ગુંગાર હાસ્ય ને કરૂણરસ

અજ તે બજનમા જેમ અમરનાથજીએ શ્રોતાઓમાં ભાવોદ્રેક પેદા કરી દીધો તેમ લોકગીતોમાં પુષ્પાનહોન છાયા, દોવાળીબહેન ને કરસન પદ્ધિયાર કમનીશ નળકતનો, પ્રકાશિત હલકનો ને બાવ નર્તનનો. રંગ જમાવી ગયા. ભરતી ઉપર ભરતી ચડતી આવે. આજે તો દાહુભાઈએ ગુંગાર રસની ભાવસૃષ્ટિ ખડી દીધી વેણે વેણે કકુની દગસિયું પડતી આવે જિતુદાને અને લાખાભાઈએ અર્થ વિસ્તાર ને રસ-ભાવની હેલી ચડાવી. જિતુદાને શ્લેષની, મર્મની અને ઘેરાવાની-હાસ્યની રંગત પોરસી શ્રોતાઓને મુગ્ધ કરી મુક્ત કંઠે હસાવ્યા તો લાખાભાઈએ કરૂણ રસથી હ્રદય વલોવી શોતાઓને દ્રવિત કરી નાખ્યા.

આમ નિર્બ્યાજ આનંદની મસ્ત આભોહવા કથાકાર અમરદાસજીને લગાની દીધી એ દિવતથી દાગના ભરેલા અમરદાસજીએ વિષય તો રામકથાનો ઉઠાડ્યો, પણ કાનજી ભાઈએ ગદ્યકાલે બાકી રાખેલા મર્મ વિનોદનાં બાણોનું-શરસ ધાન કરીને રંગશાળાને અનેકવિધ રસોથી રસી દઈ બાવોની સાકાર સૃષ્ટિ ખડી કરી દીધી

એકાકર બનેલો શ્રોતા ને ઉદ્ગાતા

કાર્યક્રમના સમાપનના કોરસ ગીતમાં આજ અમારા કઠમાં સરજાયુંતા સેવાટ ને નોજત વાદનના ઘેર ગાજના હતા કાર્યક્રમ પૂરો થયો ત્યારે શ્રોતાઓ ને કલાકારો એકાકાર થઈ એકબીજામાં

ઉમળકાથી એવા ગદ્યકાર ગયા કે નોખા ન પડે. રતુભાઈના હરખની તે શું વાત કરવો? પણ હજી સર શરૂ થઈતા ત્યાં સ્થયાઓના આમંત્રણે રતુભાઈને ઘેરવા લાગ્યા પણ ૨૪ કલાકને કેટલાક તાણી બેસ્યા? એતાર અમારો રાતના બે વાગ્યે જિતયો. અમારો જિતરે ત્યારે રતુભાઈનો પણ જિત-રવો જોઇએ ને! પોરહીલુ માણુષ, એ ડાહ્યામસને નીંદ જ ન આવે.

બજરમાન જૂનાં જોડીદારને ત્યાં

પહેા ફાટયે જિના કણકણતા નિત્ય નવા નાસ્તાથી પરવાર્યા ત્યાં તો લેપડયા તા રગમીની સવારે અમારા જૂના જોડીદાર ને ગુજરાત સમાચારના ખાસ પ્રતિનિધિ શ્રી ચન્દ્રકાન્ત શાહને ત્યાં. સવારની બેઠક કેન્દ્રના આયોજ્યખાતાના પ્રધાન શ્રી કે. કે. શાહની હાજરીમાં ભાઈ ચન્દ્રકાન્તને ત્યાં થવાની હતી આજ તો ગુજરાત સરકારના દિલ્હીના માહિતીખાતાના અધિકારી શ્રી કુચુનભાઈ પણ ભેગા હતા રાષ્ટ્રપતિ સાથેની અમારી મુલાકાતના એ આવાહક બનેલા.

શ્રી કે. કે. શાહને આવતા જરા વાર થઈ, પછી કલાકારો નાસ્તાના યાળ માથે ક્યા સુધી થોભે? ચન્દ્રકાન્તે પણ સોરડી સમાર બ દરેલો. બધા ચે મીઠાઇના યાળ પડતા મેલીને મગની વાટી દાળનાં ઢોકળા ઉપર નાપડ દીધો. પણ ત્રાપડ દીધે ચ ન ખૂંચ્યા. પછી દિલ્હીના મીઠા ખોર માથે મઢી પડ્યા.

શ્રી. કે. કે. શાહ આવતાં બેઠક બમી એચ તે રસના ઘોવા નીકળા એમણે ચ મન્દોદાર શાવરી છેડી. લોકગીતો ને બજનોની બાખૂબ મોજ ઉડાવી રાષ્ટ્રપતિને રસારવાદ

પાછા ઉતારે ન પહોંચ્યા ત્યાં રાષ્ટ્રપતિને મળવાનો સમય થવા આવેલો. પણ પહોંચી વળ્યા ખાત્રી કરાવીને ગયેલા કે કાર્યક્રમ તો નથી જ રાખવાનો ને! અને એમના સેક્રેટરીએ નિશ્ચિતપણે કહેલું કે કાર્યક્રમનો સમય નથી મળે તેમ. પણ રાષ્ટ્રપતિ-ભવન પહોંચ્યા. એમ બેઠક લીધી ત્યાં રાષ્ટ્રપતિ શ્રી ગિરિ આત્રી પહોંચ્યા આજી પાતળો પરિમય વિધિ પતાવીને બેઠા. ત્યાં રાષ્ટ્રપતિજી કહે કે “સમય

છે મારી પાસે. તમ તમારે ખુશીથી આદર કરો.” કાર્યક્રમ ન હોવાનું તો ત્યારે બારોબાર નક્કી થઈ ગયેલું ને!

અમે તો સાજ પણ સાથે નહિ લાવેલા. પણ લોકસંગીતને સાજની શી જરૂર? રાષ્ટ્રપતિ ભવનના પટાંગણમાં અમરનાથજીના ભજન લલકારથી શરૂ કર્યું અને રાષ્ટ્રપતિને ખાલ આપતા જઈ વિવિધ છંદોનો રસસ્વાદ કરાવ્યો. રાષ્ટ્રપતિ છંદ-ભજનના વજને વજને તાલ દેતા આવતા હતા. ખેપોર ચડી ગયેલા. પણ દિલ્હીની ઠંડીના ખુશનુમા વાતાવરણમાં અમને પ્રભાતગાન કરતા હોઈએ એવો અનુભવ થયો. વણુધારી જમાવટ

ત્યારે તો માત્ર તાલ પૂરીને જ રાષ્ટ્રપતિ-જીએ પોતાની લાગણી વ્યક્ત કરેલી. પણ તા. ૨૪-મીના ગાંધીદર્શનની પૂર્ણાહુતિ પ્રસંગે ગાંધી દર્શનના પેવેલીઅન ઉપર દીવાકરજી, રાષ્ટ્રપતિ શ્રી. ગિરિ અને ઢેખરભાઈએ આસન લીધું ત્યારે પૂર્ણાહુતિનું છેલ્લું એક ગીત ગાવા અમે તદ્દન નજીક ને સામે જ બેઠેલા. ઢેખરભાઈ શ્રી ગિરિને અમારો ઉલ્લાસભર પરિચય આપતા હતા. ત્યારે શ્રી. ગિરિએ જણાવેલું કે મેં એમને ગઈ સવારે જ સાંભળ્યા. મને ખૂબ ગમ્યું.

તે દિવસની સાંજે રચનાત્મક વિભાગ તરફથી એના ખુલ્લા પટમાં કાર્યક્રમ ગોઠવાયો. આગલા દિવસે રવિવાર હોવાથી દોઢેક લાખ માથુસો ‘ગાંધી દર્શન’ની મુલાકાતે આવી ગયેલાં. તા. ૨૩ મીએ સોમવાર અને પૂર્ણાહુતિ થઈ ગઈ હોવાનો ખ્યાલ, તેથી શરુઆતમાં ઓછાં માથુસો આવેલાં. ધીરે ધીરે ભરાતાં ગયાં. રોજના આવનારા ગુજરાતી મિત્રો તો સમયસર હાજર થઈ જ ગયેલા. કાર્યક્રમ ધારેલો એ ક્લાકનો પણ જમાવટ થઈ ગઈ ને ત્રણ કલાક ચાલ્યો.

ચિલ્ડ્રન્સ કોર્નર ને પ્રતાપરાયભાઈ

રાતે ભોજન જેવા નાસ્તાનું ઇજન ચિલ્ડ્રન્સ-કોર્નર્સના સંયોજક શ્રી. પ્રતાપરાય ગિ. મહેતા તરફથી હતું. એટલે સીધા ત્યાં ઊપડ્યા. પણ શું

એમનો યુજર્ગ વયે પણ ઉત્સાહ, શું એમની આંતર સૂઝ, શું એમની યુવાન જેવી સ્ફૂર્તિ! રાતના વખતે માર જોરમાં પથરાયેલા એ ચિલ્ડ્રન્સ કોર્નરને ફરી ફરીને ખતાવ્યો. દરેક બાળવિકાસની-બાળશિક્ષણની એમની વિવિધલક્ષી તલસ્પર્શી દષ્ટિ, એમનો વ્યાપક અનુભવ અને વિશ્વના દેશોમાં ચાલી રહેલી બાળ પ્રવૃત્તિનો એમનો જાડો અભ્યાસ જોઈને અમે દીંગ થઈ ગયા. ગાર્ડનપાર્ટી માણીને અમે ઉતારે પહોંચ્યા ત્યારે પણ, બાળકો માટેનું એ નંદનવન મગજમાંથી ખસતું ન હતું. એ ચિલ્ડ્રન્સ કોર્નરના મમતાળુ સંચાલક શ્રી. હીરાભાઈને પણ વિદાય વેળા ન મળી શકવાનો દિલમાં રંજ રહી ગયો.

થાક વળતો આવતો હતો. ઉત્તરગરા શરીરને ચકવતા આવતા હતા. કોઠરાતે દોઢ બે કે અઢી પહેલાં નહિ સૂતેલા. વચમાં જ્યાં થોડો વખત મળતો ત્યાં કોઈ ખરીદી માટે કે કોઈ હેતુમિત્રને મળવા હળવાનો સમય મેળવી લેતા. રાષ્ટ્રપતિ ભવનથી તરત જ ચાલુ સંસદ જેવાનો શ્રી. રતુભાઈએ પ્રબંધ કરી આપેલો.

શ્રી ઢેખરભાઈનું સૌજન્ય

તા. ૨૪મીએ અમારાં શરીર અને કંઈ બેથ કલાં નહોતા કરતાં. પણ ગુજરાતી સમજનો હતાળવો કાર્યક્રમ તો બાકી હતો. અને એ પછી ગુજરાત ભવનમાં તે રાત્રે નવ વાગ્યે અમારા માનમાં યોજાયેલો ભોજન સમારંભ પણ બાકી હતો.

તે દિવસ થોડો થાક ઉતારવામાં, થોડો આંતરિક વ્યવસ્થામાં અને થોડો સ્વજનોને મળવામાં વિતાવ્યો. સાંજે ગાંધીદર્શનની પૂર્ણાહુતિનો સમારંભ હતો. પૂર્ણાહુતિનું છેલ્લું ગીત અમારે ગાવાનું હતું. ત્યાંથી તરત જ લોદીકોર્નર ઉપર આવેલા સરદાર પટેલ હોલમાં ગુજરાતી સમાજના કાર્યક્રમ માટે પહોંચી જવાનું હતું.

ગાંધી દર્શનની પૂર્ણાહુતિનો કાર્યક્રમ શરૂ થયો. થોડો લંબાયો. વ્યાખ્યાનો વગેરે પૂરાં થતાં તરત જ અમે પેવેલીઅન ઉપર બેઠા. પણ માથુસો

વીખાવા શરૂ થયાં ત્યાં તરત જ શ્રી. દેવરભાઈ પેવેલીઅન ઉપરથી જિતરીને અમારી સામે આવી નવે ગોઠવાઈ ગયા, ત્યારે અમારો દિલ ભાવથી ઊભરાઈ હાલ્યા વાહ સોજન્ય ! વાહ ખાનદાની ! અમારું છેલ્લું ગીત ગાવાનું છેતલે એમણે જ સ્વપ્નક્રમીનીના સેક્રેટરીને કહેલું અને માથુસો જોઈ ત્યારે જેમનું આસન રાષ્ટ્રપતિને પડ્યો હતો તે મોતાના આસન ઉપર કેમ બેસી રહે ?

ગુજરાતી સમાજ વચ્ચે

ત્યાંથી તામડતોચ ઠીક ઠીક દૂર આવેલા સરદાર પટેલ હોલ ઉપર પહોંચ્યા. ત્યારે થોડું મોડું થઈ ગયેલું. સમાજે ખૂબ આમતા સ્વાગતા કરી. એક એક કલાકારના ટૂંકે પરિચય સાથે બધાને ફૂલકાર કર્યા. એક દહનર ગુજરાતીઓમા સમાજના ઘણાખરા આગેવાનો, સસદ સભ્યો, વેપારીઓ, અધિકારીઓ અને સરકાર તથા સમાજના વિવિધ ક્ષેત્રે રચાન ધરાવતા ભાઈ બહેનો હતા. ગાંધી દર્શનમા થયેલા લોકસાહિત્ય કાર્યક્રમમા નહિ આવી શકેલા શ્રી જય-સુખભાઈ હાથી સરદાર હોલમા આવી પહોંચેલા. ત્યાંની વ્યવસ્થામા ગુજરાત રાજ્યના માહિતી ખાતાના અધિકારી શ્રી જાની પણ હતા. ગુજાત જાનના બોજન સમારંભની જવાબદારી પણ એમણે સંભાળેલી

ગાંધી દર્શનમા જે ત્રણ કાર્યક્રમો કર્યા તેને ઝીલનારી ને દાદ દેનારી અમારી ઉખા તો ગુજરાતી ભાષા બહેનો જ હતાં અને આજે તો એ જ ગુજરાતી સમાજ સમક્ષ અમારે કાર્યક્રમ આપવાનો હતો. દિલ્હી આવ્યા પહેલા શ્રી. રતુભાઈએ એ આયોજન કરેલું. એટલે અવધા અને કંઠમાં થાક હતો પણ અંતરમાં તો ઉમંગી હતા દિલ્હીના જે ગુજરાતી ભાઈ બહેનો સમક્ષ લોકસાહિત્ય પીરસવા અમે અખતા હતા, એ અવસર આવી લાગ્યો.

લોકસાહિત્યનું પ્રતિષ્ઠાન

લોકસાહિત્યનું વિશ્વવિદ્યાનગરી વ્યાસપીઠ ઉપરથી પ્રથમ ગૌરવ યયુ ૧૯૬૯ના જન-યુઆરી માસમાં સૌરાષ્ટ્ર યુનિ.એ ચારણ વિદ્યાનોનું જાહેરમાન કક્ષ ત્યારે. લોકસાહિતાનું વિદ્વદ્ પ્રતિગ્રાપન યયુ' એ

પગીના ૧૧ જ મહિના બાદ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના જૂનાગઢના ૨૫ મા અધિવેશનમાં ૧૯૬૯ના ડિસેમ્બર માસમાં. અને એ પછી માત્ર બે જ મહિનામાં દિલ્હીનો સુયોગ પ્રાપ્ત થયો. આમ સારની ભરતીની જેમ લોકસાહિત્યની વેળ પછીની ભરતી ચડવા માંડી હોય ત્યારે પછી કસું કેમ ન તૂટવા માંડે ? પણ રાત થોડી ને વેશ ગાઝા જેવી સ્થિતિ હતી. સામટા કલાકારો છતાં સમયને મર્યાદા હતી.

ગુજરાતી ભાષામહેનોના અંતરના ઉમંગાને વધાવતી નોખત-શરણાઈ ગુજા જીલ્લા. શરણાઈ તો ગુજા પછુ સુલેમાનભાઈ નોખતમાંથી પણ ગુજા કાઠે છે એ જ એમની વિશિષ્ટતા છે એ બે શુકનવંતા વાઘોએ નાદની પ્રસન્ન ગંભીર હવા બાંધી દીધી પછી ગાંધીજીને અંજલિ આપી. સિવાય તો કેમ આજળ વધાય ? ભારતની રિલિ સિદ્ધિના દાતા જ ગાંધીજી-ગળનન છે. અને ગાંધીજી તો ગુજરાતના. પછી ગુજરાતીઓનાં દિલ કેમ ન ડાળે, કેમ ન ડોલે ?

કલાનો મુક્ત વિહાર

ગાંધીજીને અંજલિ આપ્યા પછી આજ દુકા હંદની ચોર રંગત જામેલી. એ પછી અમર નાથજીના ભજનથી ભક્તિભાવનો ગુજારવ હવાઈ ગયો. શ્રી પિંગળશીભાઈએ લોકસાહિત્યની વિશદતા વર્ણવીને સમૃદ્ધિ-વૈવિધ્યદારા સૌરાષ્ટ્ર દર્શન કરાવ્યું અને દીવાળીબહેને 'મેલી દિયોને ગિરધારી'નું ગીત ઉપાડ્યું ત્યારે બહેનોના કંઠમાંથી પ્રતિધોય પડવા લાગ્યા સરદાર હોલની સુંદર રચના અને હિમાભર્ષા શાત વાતાવરણ વચ્ચે શ્રી પુષ્પા-બહેનના કંઠનું શ્રીતમાધુર્ષ કમનીષ રેખાઓ કંઠારી ગયું

ગુજરાતી ભાષા બહેનોના અનેકા ભાવની છાલકો અમને ભીંજવવા લાગેલી. આજ દાદુભાઈએ બધા દિવસનું સાટુ વાગતા એકને બદલે અનેકવિધ રસોનાં ગીત વૈવિધ્યથી જળ-મીનની તરલતાથી રૂબરૂદ્ધ દષ્ટને સૌને મુગ્ધ કર્યા લાખાભાઈએ કંઠની સરાયુના કર-કરિયે સૂરને રસની કરણતામાં વહાવી ને વહુના વગો-

વાયેલાં ખોરડાંને અદ્ભુત વામા આપી. ભાવભીના શ્રોતાઓ જિતુદાન “માને નહિ કેમ ?” ના મનામણાં વાળું ત્રણત્રણ દિવસથી જનમેલું ચીત ઝાય એવો આગ્રહ કરી બેઠ્યા. પછી જિતુદાન સાહેલડીનો સાચો જ ચંપાનું કૂલ છે એવું મનાવવા જોર કરવામાં કાંઈ મણા મેલે ?

ત્યાં તો “દીવાળીબહેન, દીવાળીબહેન” ના નામની હાકલું પડી. અને દીવાળીબહેને કાનની મોરલીએ હાજીભાઈ દોલકવાળાને તાલની દ્રુતગતિએ ચડાવી દીધા. દોલકની રંગત ઉપર દીવાળીબહેને સ્વર માધુર્ય સાથે તાલાતાલની હાર્મની સર્જી દીધી. સમય ને સાહિત્યનો સંઘર્ષ

પછી આમાં અમરદાસજી કોઈથી ખાધા જાય ? એમની સરનેષમ જ ખાશવાળા. પશુ હરિકથામાં સામ વાટીને જમ્યા હો ! કોઈ ગિરેળાજ પાયલોટ પોતાના સાધેલા વિમાનને અવકાશમાં ડાઇવ લેવાવીને પ્રેક્ષકોનાં હૈયાં થંભાવે કે “એ વિમાન ગાયલાયું ! એ ગાયલયું !” પણ કળાનો સીધેલ અવકાશયાત્રી હેરત પમાડીને પાછો આકાશમાં અદ્ભુત થઈ જાય એમ શ્રોતાઓને થંભાવી, થીજવી ને અનંતનો વિહાર કરીને પાછા મૂળ કથા ઉપર આવી આનંદના હિલોળા ખવરાવ્યા. આમ પિંગળશી-ભાઈથી માંડીને અમરદાસજી સુધીના સૌ એકધારા એવા જમ્યા કે કરસનભાઈના નામના શ્રોતાઓમાંથી પડકારા થાય, પણ કરસનભાઈ કંઠમાંથી અવાજ ન ઉચ્ચારી શક્યા કે આ બધામાંથી હું એકલો પડી જઈ છું, ને એમનો લ્હાવ અમેય ન લૂંટી શક્યા.

ત્રમઝૂટ વરસ્યે આવતી મેઘલી રાતની જેમ શ્રોતાઓ જમી ગયેલા. એમની ઉલટનાં પૂર વાધે. વિવિધ લોકગીતો માટે શ્રોતાઓમાંથી પ્રેમના પડકારા થાય ને ખીજ ખાળુથી કાગળો ઉપર કાગળોની ઝડી ખોલે.

ગુજર થેલડી જ કે ઝો અલબેલડી

ધડિયાળનો કાંટો વ જમ થઈ ગયેલો એ માંડ્યો દ્રુતગતિએ દોડવા. રખડિયો જેમ ગરવા માથે

ઝળખેલો એમ કળાકારો શ્રોતાઓ ઉપર અને શ્રોતાઓ કળાકારો ઉપર ઝળખતા આવે. એવો અવસર તો દીનોનાથ ડાળ નમાડે તો જ દસ્યમાન થાય.

ગુજરાત ભવનમાં ભોજન ઠરતાં હતાં, જાની-ભાઈ એ કારણે ઉતાવળા થતા હતા, અને શ્રોતાઓ સવાર સુધી ખેસવાની ઉલટના આગ્રહમાં હતા. છેવટ સાડાત્રણ કલાકે કાર્યક્રમનું સમાપન અમરનાથના ભજન ‘હાલો મારા હરિજનની હાટડીએ’ ના કોરસથી કરતાં સ્નેહનાં સરવડાં વરસી રહ્યાં. શ્રોતાઓ ને કળાકારો એકબીજાને ભેટી પડ્યા. અભિનંદનોની અમીઘૃષ્ટિ થઈ રહી. ગુજરાતી ભાઈ-બહેનોને લોકસાહિત્યનું થેલું લગાડીને છૂટા પડ્યા. એ આનંદ ગુજરાત ભવનના ભોજન સમારંભમાં મોડી રાત સુધી વધતો જ રહ્યો. એક બીજાને થોડો વધુ પરિચય તો ત્યાં પામ્યા, અને ગુજરાતી ભાઈ બહેનોના સ્નેહનું ભાથું ભરીને લાંગતી રાતે વિખુટા પડ્યા.

જીવનનું પરમ ભાગ્ય

કાર્યક્રમનું કામ પૂરું થયું પણ રતુભાઈનું કામ તો ચાલુ જ રહ્યું. મોડી રાતે સૂતા ન સૂતા ને વહેલી સવારથી કળાકારોને બે જૂથમાં-એક હરદાર માટે અને બીજું આગા માટે-વાહનને બંદોબસ્ત કરવામાં પરોવાયા અને દસ વાગ્યા પહેલાં તો બેથ જૂથ માટે બંદોબસ્ત કરી રવાના કરી દીધાં. રથ મીની સવારે પ્રવાસે બેપડી જઈ તા. ૨૬ ની સાંજે પાછા ફર્યા. તે જ રાતની ટ્રેઇનમાં ઘરભાણી જવા માટે રતુભાઈએ વિદાય આપી ત્યારે શરીર થાકથી ભરેલાં હતાં પણ અંતર અકથ્ય ભાવોથી છલોછલ ભરેલાં હતાં. અંતરના બિંડાણની એ રસાયણિક ક્રિયાએ વાચા હરી લીધેલી.

ગાંધી જન્મશતાબ્દિ અને દિલ્હીનું ગાંધીદર્શન, દિલ્હીનો ગુજરાતી સમાજ, વડાપ્રધાન અને રાષ્ટ્રપતિનો નિવાસસ્થાને યોજાયેલા કાર્યક્રમો અને રતુભાઈ જેવું છત્ર મિત્ર અને માર્ગદર્શક એવાં સાડા ત્રણ વજનર તો પરમ ભાગ્ય હોય તો જ ભેગાં થાય. આવો બધો લ્હાવ બધાને એક સાથે મળવાના

મુયોગ ક્યારેક મળે છે

નવી ચેતના નવો પ્રાણ

અમને જે સુવર્ણ સ યોગો પ્રાપ્ત થયા, જે
આદર, આતિથ્ય અને માન સન્માન મળ્યાં તે અંગેની
અમારી લાયકાતથી અમે જરાય અનભિય નથી
જે શક્તિનો આદર થયો, પ્રતિષ્ઠા થઈ તે તો
લોકસાહિત્યની હતી, પ્રજાજીવનના શીલ અને સત્વનો
એક આતરસોન આ લોકસાહિત્યમાં વહી રહ્યો છે.
એ કોઈ લોકજીવનનું ભૂતકાલીન ગૌરવ નથી પણ
માનવને એની ચરમ સીમાએ પહોંચાડવાનું સનાતન
એવું અસીમ સામર્થ્ય એમાં રહેલું છે

આ લોકસાહિત્ય જાગૃતિક ચેતનાના સ્ફુલ્લિત
ન ઝીલે તો ભૂતકાલીની અવશેષોના મનોરજનથી
વિશેષ એનું મૂલ્ય નથી, તે જાગૃતિ પણ અમારી
ચેતનાનું જ એક લક્ષ્ય છે. અને અમારો સમગ્ર

પુરુષાર્થ એ લક્ષ્ય સાધના મારોનો જ હતો છે અને
અને રહેશે

લોક સાહિત્ય માટે નવી વિચારો નવા દાર
ન્યારે ખુલી રહ્યા છે ત્યારે તે વિશેષ સાવધાની
વિશેષ જાગૃતિ માગી રહેલ છે. કારણ કે એ કોઈ
એક વ્યક્તિ કે વર્ગનો કલા કે સાહિત્યનો વિલાસ
નથી પણ લોકપ્રાણીરસાયેલું અભિજાત સાહિત્ય છે

દિલ્હીમાં ગયા ત્યારે લોકસાહિત્યની રજુઆત
કરવાના આનંદની લહેરો ઊઠતી હતી અને એને
આદર આવકાર મળતાં જતા હર્ષથી પુલકિત થઈ
જિંતા હતા પણ દિલ્હીથી પાછા ફર્યા ત્યારે એની
જવાબદારીની ગંભીરતાથી ભારે બન્યા, વાણી મૌનમાં
ચાલી ગઈ એ મૌન આંતર ચેતનાને જગાડી રહ્યું
પ્રાણ નવપલ્લવિત થઈ જઈયો અને આનંદની એ
લહેરો હવે અતસ્તલમાંથી ઊઠી રહી છે.

*

અમે

અમે જેસળ તે રાયના કીધેલ,

અમે તોળાદે નારના તોળેલ,

અમે રતનાગરમાં રવડી પડયા રે લોલ

અમે વટેમારણ અમરિયા દેશના,

અમે ધમળા ધારી વેરાગી વેલ્થના,

અમે વનરાવનમાં રખડી પડયા રે લોલ

અમે અમર અરુખાના મોડખા,

અમે મેડિયુમાં મા'લ્યા મીઠળ બધા,

અમે આરસના ઈંદરાસણમાં ઝૂરી મર્યા રે લોલ.

અમે અલખ ઝોઢણિયાની લમ્મર ભાત્ય,

અમે નરસી તે મે'તાની અમર જાત્ય,

અમે આરસના વાતડિયુંના વેગમાં ઝૂલી પડયા રે લોલ

અમે મોહન તે માળા તે સીતાના ભરથારની,

અમે મરજહા રાણી જયા દરબારની,

અમે કેશરિયા કસુબામાં કકળી મર્યા રે લોલ

અમે તુગરા તે માલાના લાડવાયા,

અમે રૂપાદે નારની ફૂળે જયા,

અમે હુગરિયા દવમાં સળગી મર્યા રે લોલ

-કાનજી માલધારી

[આ લોકકથા પોરબંદરના જાણીતા કેળવણીકાર શ્રી. મણિભાઈ વ્હોરા પાસેથી તા. ૧-૩-'૭૦ના રોજ વાતવાતમાં ઓઠાફે સાંપડી ગઈ.

વાત, તળાવ અને કૂવાઓની લોકકથાઓ ગુજરાતમાં અને રાજસ્થાનમાં અનેક હોવાની શક્યતા છે. પણ ગુજરાત સૌરાષ્ટ્રમાં ઈમારતોની લોકકથાઓ પણ હોવાની પ્રતીતિ થાય છે. ઉમરેકમાં શેલતની હવેલી છે. તેની લોકકથા હોવાનું જ્ઞાનયુગ છે. ભીમસર તળાવની લોકકથા સમાજ જીવનના ક્રાંતિના પ્રાયશ્ચિતની કથા કથો જાય છે તો 'બરોધિયા'માં દૂચકાના આકારદેહની કથામાં એક ઈમારતની કથા સમાયેલ છે. લોકજીવનને સમજવા અને મૂલવવા માટે આવી લોકકથાઓ પણ ખોજવી પડશે. —પુ.ચં.]

માંગરોળના હુસેનમિયાની આ લોકકથા છે. લગભગ સાઠથી પીંચોતર વરસ જૂની ઘટના હશે.

હુસેનમિયા આનંદી અને મોજાલા સ્વભાવના રાજવી ગુણના શેખ હતા. તેઓ બડી બાગમાં આનંદ અને સલેહ માટે જતા. બડી બાગ તેમની સલેહગાહ હતી. માંગરોળની ધરતી એટલે દૂધભરી ધરતી. જમીનને ને પાણીને ભારે મેળ. કોળીઓને ધરતીને કેળવતા આવડે. નાળિયેર, કેળ, પપૌયા, આંબા, સોપારી અને નાગર-વેલના બગીચાએ લૂમુઝમુ થઈ રહી છે આખી સીમ.

હુસેનમિયા બગીચામાં ખેસી ગામના બિગમણી દશની બડી બાગમાં જમીને આરામ કરવા પધ.યા. સાથે એકાદ ખાસો-હજીરિયો. શેખસાહેબ બડી બાગમાં આંબાના ઝાડ નીચે પાટ નખાવી આરામ કરી રહ્યા છે. આંબા માથે ખેઠેલ કોકિલે પંચમસુરની સૂરાવિ છડવા માંડી છે ને પિક્પિક્ કરતાં બુલબુલના કંઠરવે બડી બાગ સંવેદના અનુભવતો થઈ ગયો છે. મહા-સાગરના બચડા જેવા અરબી સમુદ્રના વાયરાઓ મીઠા ને શીતળ વાયુને ઢરડી લાવીને દુઃખિયા જીવને ય શાતા આપે છે. શેખ સાહેબની આંખ ઢળવા માંડે એવું વાતા-વરણ જમ્યું છે, ત્યારે બાગબાને આવી કુરનીસ લીધી અને શેખ સાહેબના પગ આગળ કેળાની આખી લૂમ ધરી દીધી.

શેખ સાહેબે નીંદરને આજસ મરડી એકકોર ફગાવી દીધી અને શાખપાકના સુવચ્છરંગી કેળા સામે

જોઈ રહ્યા. વૃક્ષઘટામાંથી રમતાં રમતાં ખેએક ચંદર-ઝાઓ કેળની લુમ માથે રમવા લાગ્યાં, ત્યારે દેવા પંડયાએ આવી હાથ જોડ્યા. શેખ સાહેબની નજર દેવા પંડયા પર પડી. શેખ સાહેબ પાટ પરથી ઊભા થઈ ગયા ને દેવા પંડયાનો હાથ ઝાલીને પાટ પર બેસાડ્યા ને કહ્યું: 'પંડયા, હથો !'

દેવા પંડયાએ હાથ જોડ્યા અને ઉદર ભણી આંગળી બતાવીને કહ્યું: 'શેખ બાપુ, જમીને આવ્યો છું !'

'જમીને તો હમ સો ખેકા છીએ, પણ એ તો ફલ કે'વાય ! ઈસમે' કયા ? ઓલ્યા ગોરા લોગ તો ખાઈને ફળ જ ખાતા હૈ !'

'ખાતા હથે, બાપુ ! પણ હું તો- સાચી પક ધરાઈને આવ્યો છું. આ તે પેટ છે, કાંઈ પાટણ નથી. ગળાલગણ કાંસાકાંસ !'

'નહી', ખાના હી પડેગા, પંડયા, મે અકેલા ક્યું ખાવ ?'

'આપનું માન સાચવવા !'

દેવા પંડયાએ લૂમમાંથી એક કેળું લીધું અને નિરાંતે છાલ ઉતારતા એક કેળાને પટકાવી ગયા. શેખે પણ એક કેળું ખાધું ત્યારે ઇશારો કરીને બીજું કેળું લેવા કહ્યું, બાપુ, શું કેળા લૂખાલૂખા ખાઈ ?

'ત્યારે કેલાકી સાથ...કયા ચાહીએ, દેવા પંડયા !'

શેખ્રાપુ, ઘી હોય તો જ કેળા ખાવાનો
રંગ જમે ! કેળાની મીઠાઈનો સવાદ આવે !

‘એસા ? ખાસા...’

‘જી હજુર ! હજુરિયો હાજર થયો !

‘જાવ, મોદીકી દુકાનસે ધી...’

‘જી હજુર !’

‘કિતના લાણુ’, ખાપુ ?’

‘કિ ...ત...તા ?’

‘એક પાલ લેતો આવજો ને !’

‘ભલે, બાપુ !’ તે પાછા પગે ચાલતો થયો,
કુરનીસ ખજવીને,

‘ઓર એક જાદા લે લો !’

‘બાપુ, જમીને આવ્યો છું !’

‘મેં બી ખાના ખા કર આયા છું. પણ
પંડયા...’

શેખ સાહેબે હાથ પકડીને હથેલીમાં બીજી
કેળુ દેવા પંડયાના હાથમાં પકડાવ્યું. ધી...રે ધી...રે
છાલ ઉતારીને કેળાને ખાવાનું શરુ કરે છે ત્યારે ખાસો
ધીની પાલ લઈને આવ્યો કાળા કીકસની, ધી પી
પીને રીઠી થઈ ગયેલી. સૂરજના તડકામાં ઝગરા દેતી,
રૂપને વેરતી !

દેવા પંડયાની નજર પાલ પર ફેરી. શેખ
સાહેબ પણ પાલ જોઈને મનમાં થોડા હરખાયા, ને
કેળાની લૂમ તરફ નજર કરી બોલ્યા : ‘દેવા પંડયા,
મેં એક ખાત કરતા છું !’

‘ભલે, કે’ વાત !’

‘અખ તુમ કિતના કેલા ખા સકતે હૈ ! થે
પાલકો દેખી !’

‘જી હજુર !’

‘તો દેવા પંડયા, મેં કેલે દીઠ એક એક
રૂપેયા તુમ કે દેગા ! બોલો, કિતના ખા સકેગા !’

‘એ કે’વાય કેમ કરીને, પણ ધી હાથે કેળા
ખાઈ તો શકાય ! પણ હજુર, જરીખ બામણની
હેકડીટો..’

‘નહીં...નહીં.. લેકન કિતના ?’

શેખબાપુ, આપ માંડો ગણુવા ! અલ્યા,
ખાસા, લૂમ માથેથી માંડ કેળા ઊઝરડવા !’

ખાસાએ એક પછી એક કેળા તોડવા માંડ્યા,
અને દેવા પંડયાએ કેળાની છાલ ઉતારીને ફટાફટ
માંડયા ખાવા, ધીમાં બોળીને કેળા માથે ધીતા લબકા
ચડાવીને !

એક બે...કરતાં દેવા પંડયાએ પાલના ધી
પૂરા થાય ત્યાં સુધીમાં પિસ્તાળીશ કેળા પતાવી દીધાં
ને શેખ સાહેબને કહ્યું : કાં શેખ્રાપુ, કેટલા કેળે
પરવાલ પહોચ્યો ?

‘પિસ્તાળીશ !’

‘બાપુ, ભારે ખંધ બેસતું થયું ?’

‘કાં ?’

‘પાલમાંથી ધી થઈ રિયું અને આની કોર
લૂમ માથેના કેળાં વ ખતમ થઈ ગયાં ! ખેલ ખલાસ !’

‘તારે સંજો આવી રૂપેયા લઈ જાજે, બમન
દેવ !’

‘ભલે શેખ્રાખ !’ હાથ જોડીને પાછા પગે
થોડે સુધી ચાલી દેવા પંડયા ઘર ભણી જવા
ઊપડયા દેવા પંડયાના ગયા પછી પુસેનમિયાંએ
ખાસાને બોલાવી કહ્યું : ‘એ બમન મર જાયેગા !
થેંતાલીશ કેળાં ઓર પાલકા સખ ધી સાફ !’

‘જી હજુર, સખ ધી સાફ !’

‘એ બમન જીંદા નહીં રહેગા !’

‘શામકો ઉસકા ઘર પર જાકર દેખના ! કેસી
દૈ ઉસકી હાલત ! ઓર જરૂર હો તો હકીમકો સાથમે
લે જાના !’

‘જેસા અન્નદાતાકા હુકમ !’

‘સાંજકો ઉસકા ઘર પર જાકર જરૂર દેખના !
મત ભૂલના. મૂજકો તો ઉસકા બીરી બચાકી ફીકર હૈ !’

‘જરૂર હુજર !’

‘ઓર ચલો !’

આશ્ચર્યચકિત બની પુસેનમિયાં દરબારગઢે

ગયા. બીબી, બચ્યાં અને દરબારીઓને વાત કરી સૌ ખડખડાટ હસ્યા અને છેવટે ખોલ્યા : 'વો ખમન મર જાયગા !'

સાંજ પડી હુસેનમિયાની આજ્ઞા પ્રમાણે ખાસો દેવા પંડયાના ફળિયે ગયો. ખડકી બહાર ઊભા ઊભા ખાસાએ ખોખારા ખાઈને સાદ દીધો 'કા દેવા પંડયા !'

ખોરડામાંથી ઉત્તર મળ્યો : 'કો. . . છુ !'

અવાજનો રણુકાર એવો હતો કે જાણે બોલ-નારના મોંમાં કાંઈ ભયુ છે. આથી ખાસાને આશ્ચર્ય થયું. તેણે ફળિયામાં યગ મૂક્યો ત્યારે દેવા પંડયા કાંઈ ચાવતાં ચાવતાં ખોરડામાંથી ઓથરીમાં આવતાં દેખાયા અને જડબાં હલાવતાં હલાવતાં ઉત્તર દીધો. 'ખાસા'બ ! આજ જુમ્માનો દિન તે આ છોકરાં દાળીઆ લાવ્યા'તા તે કે' તમારે ય દાળિયા ચાખવા જશે.'

'હા !'

'તે ઝાઝા તો નહીં પણ આ ઘોબોક દાળિયા બૂકડાવી ગયો ! બોલો, શું આવ્યા'તા ?'

'કા, તમારા રૂખૈયા લેવાના...?'

'શી ઉતાવળ છે ? શેખસા'બની તિજેરીમાં પડયા પડયા પંડયાના રૂખૈયા વિચાવાના છે, ને શેખસા'બને કેન્ને કે કાલેય કેળાં ખાવા ત્યાર છું ?'

'ભલે ! બોલી ખાસો ફળિયામાંથી પાછો વળી ગયો. સવારે શેખને જોટલો અથ'બો થયો હતો, તેથી અનેકગણા વિશેષ અથ'બો અત્યારે ખાસાને થયો. દેવા પંડયાના ઘરેથી નીકળી તે સીધો દરબાર ગઠમાં હુસેનમિયા પાસે આવ્યો. તેણે માંડીને વિગતે વાત કરી. શેખ આશ્ચર્ય પામી ખડખડાટ હસ્યા. સૌ શેખને પડખે આવી પૂછવા લાગ્યા. ત્યારે શેખે કહ્યું : 'કલ ખાત !' અને આશ્ચર્ય સાથે ફરી પૂછ્યું : કયા, ચન્ના ખા રહે થે !'

'જી હજુર !'

'ઓર કહા, કે કલ કેલાં ખાને કે લિયે ત્યાર હું ?'

'જી હા !'

'અ. . . યહા !'

'કલ સગાવા'લા, દરબારી ઓર શહેરકે અરછે લોકકો દરબાર હોલમેં બૂલાના. દેવા પંડયાકો રૂખૈયા દેને કે લિયે દરબાર રખના !'

'જી હજુર !'

'ઓર પંડયા કો હાજર રહેને કે લિયે...'

'જી, અન્નદાતા !'

'કલ સમ કુંછ તૈયાર...'

'જી !'

હુસેનમિયા હુકમ કરીને રંગમહેલમાં ચાલ્યા ગયા.

બીજા દિવસે સવારે દરબાર ભરાયો છે. આખા ય માંગરોળને ખબર પડી ગઈ છે. કે હુસેનમિયા સાહેબે, દેવા પંડયાએ પીસ્તાળીશ કેળાં ખાધા તેની, નવાજેશ માટે ખાસ દરબાર બોલાવ્યો છે. દેવા પંડયાના કાને પણ ઊડતી ઊડતી વાત આવી ગઈ છે ! તે પણ દરરોજના વેશે દરબારમાં જવા નીકળ્યા માંગરોળની શેરીઓમાંથી લોકો ઊમટી ઊમટીને દરબારગઠ તરફ જઈ રહ્યા છે. માણસોનો કાંઈ સુમાર નથી. અઢારે ય વરણના લોકો દરબારખંડની અડખે-પડખે ગોઠવાઈ ગયા છે. આખાલ વૃદ્ધ સૌ !

સાવ સાદા વેશે શેખ હુસેનમિયા આવ્યા. તેમની બેઠક પણ તેવી જ સાદી. એક મખમલી મસનદ. તે માથે રેશમી તકિયો ! પાછળ પડદા નખાઈ ગયા છે ઝનાનખાના માટે !

હકડેકડું દરબાર ભરાયો છે. ઠંસિઠંસ માનવીઓ ગોઠવાયા છે. દેવા પંડયા આવ્યા. શેખસાહેબ જાતે ઊભા થઈ, મરકતાં મરકતાં તેમનું સ્વાગત કરી બાવડે ઝાલી પોતાના પડખામાં બેસાડયા ને શેખે વાત માંડી, ગઈ કાલના પ્રસંગની. હુસેનમિયા શેખ મરકતા જાય છે. વાતને આગળ લેતા જાય છે અને વારે ઘડીએ દેવા પંડયા પર નજરને ઠેરવતા જાય છે ને વાત પૂરી કરતાં ખોલ્યા : 'આજ પંડયા કો બગર કેલા ખાયે બક્ષીસ મિલેગી, કયા મંગતે હૈ, બમનજી

દેવા પંડ્યા ?

‘દેવા પંડ્યાએ ગંભીર ખની માત્ર હાથ જોડ્યા.

‘નહી’ ચલેગા. રૂપિયા તો મિલેગા એર માંગ લો !’

‘શેખ બાપુ,...

‘ખાનાકે બાદ લેટનેકી અચ્છી જગા ચાહીએ, જસી બડી બાગ હૈ એસી.’

‘ના, બાપુ ના ! અમારે તેવો બાદશાહી ન હોય. આપ તો આ ધુધવતા રત્નાકરના ધણી છો તે.... યસુ બાપુ, આપ તાલુક કરો છો તે...’

‘બોલ દો, મત શરમ રખના !’

‘શેખબાપુ, અમારી નાગરી નાત કાજ એક .’

‘હા, બરામદા હો જાયગી ! કેન હૈ ?’

‘કાબ્રીસા’બકો કહે દેના કે દેવા પંડ્યા કે

ચાહીએ એક બરામદા !’

‘જી હમુર, બરાબર બરોધિયો જોઈએ. એક પડસાળની હશે તોય નાતને પંગત પાડવામાં ચાલશે.’

‘કયા ઈસમે’ બડી બાત હૈ દેવા પંડ્યાકી નાત વિષે મેં દેતા હું.’ અને હસીને હુસેનમિયાએ દેવા પંડ્યાના ગજવે વગર ગણ્યે હેમના તાસકમાંથી રૂપિયા ગજવે ઘાલવા માંડ્યા, પંસુ દેવા પંડ્યાએ પીસ્તાળીશ ગણીને હાઉંકારો કહ્યો, ને બોલ્યા ‘બસ, બાપુ ! હરામના નો ખરે !’ તેમણે શેખસાહેબનો હાથ પકડ્યો ને બીજે હાથ ગજવાના મોં આડો દીધો, શેખ સાહેબના ગાલ પરથી આદર અને હેતના બે અમૃતબિંદુ ઝર્પ્યાં ! ત્યારે દેવા પંડ્યા કૃતજ્ઞભાવે શેખ સાહેબના મોં પર નજર નાખી તે નજરમાંથી સંતોષ, આનંદ અને ઉપકાર ભાવ વેરી રહ્યા હતા.

*

કા ગતિ ?

શુરુ મારા,
શું રે કરું હું,

અગનિ નથી લાગતી :
સૂતી રે સુષુપ્ત નાડી
નથી જાગતી .

શુરુ મારા, શું રે કરું હું,
અગનિ નથી લાગતી.

બારે જોઈ બાવો બોલે
અલખની વાત;
ભીતરમાં જોઈ જાણે
સોપા સોતી રાત :
નથી રે પ્રેમંડ વીણા
હૈયે વાગતી.

શુરુ મારા, શું રે કરું હું,
અગનિ નથી લાગતી.

મનુષ જનમ મળિયો,
મળિયુ છે મન;

સેલારે સિધારે એવા
મળિયા સ્વજન :
હઠ રે હઠીલી મારી
નથી સાગતી.

શુરુ મારા, શું રે કરું હું,
અગનિ નથી લાગતી.

કંઈક રે કરો ? તો મારો
સુધરે મનખ;
આણી પાએ દખ, આ તો
એણી પાએ દખ :
મનવે ન માને એની
કહો કા ગતિ ?

શુરુ મારા, શું રે કરું હું,
અગનિ નથી લાગતી.

સરોઢ

આપણું લોકસંગીત અને ચેહુદી મેન્યુહીનનાં મંતવ્યો

[વચ્ચેથી વાગેલીન-વાદક ચેહુદી મેન્યુહીન વિશ્વના આદિ સ્વરોની ખૂટતી કડીઓ મેળવવા એમના વિશ્વ પ્રવાસ દરમિયાન સંશોધન કરી રહ્યા છે. વિશેષે વિશ્વના લોકસંગીતમાંથી જ એ મળી શકે. 'ગાંધીદર્શન'માં લોકસાહિત્યનો કાર્યક્રમ આપવા અમે દિલ્હી ગયા ત્યારે વડાપ્રધાન શ્રી. ઈંદિરાજીના નિવાસસ્થાને ચેહુદી મેન્યુહીન માટે અમારો કાર્યક્રમ ચોખ્ખો. આ વખતે સંગીતની સર્વ પદ્ધતિના ખ્યાસી અને અભ્યાસી આપણા ખ્યાતનામ ચિત્રકાર લાહીના કુ. શ્રી. મંગલસિંહજી પણ અમારી સાથે હતા. પાશ્ચાત્ય સંગીતમાં ચેહુદી મેન્યુહીન એમનું પ્રિયપાત્ર એટલે ઘણું સુયોગ મળી ગયો. વડાપ્રધાનના નિવાસસ્થાને અમારા લોકસંગીતના કાર્યક્રમ ખાદ કુ. શ્રી. મંગલસિંહજી અને ચેહુદી મેન્યુહીન વચ્ચે જે વાર્તાલાપ થયો તે. જગતના એક શ્રેષ્ઠ સ્વર-સંયોજકના અભિપ્રાયથી આપણે આપણા લોકસંગીત માટે સગર્વ ગૌરવ લઈ શકીએ એવો એ વાર્તાલાપ અહીં આપ્યો છે.]

—જયમલ પરમાર

કુ. શ્રી. મંગલસિંહજી : સૌરાષ્ટ્રનું લોક-સંગીત સંલગ્ન પછી આપની અસરો અને પ્રત્યાઘાતો શા છે ?

ચેહુદી મેન્યુહીન : મારા ઉપર તેની ખૂબ ઘેરી અસર પડી છે. એની રજૂઆતમાં ઝંકાર, ખટકા ઉપરાંત ભાવની અદ્ભુત રસનિષ્પત્તિનું વૈવિધ્ય રહેલું છે.

કુ. શ્રી. મંગલસિંહજી : આ બધા કળાકારો સૌરાષ્ટ્રની જુદી જુદી જગ્યાએથી આવે છે અને પોત પોતાના વિવિધ વ્યવસાયમાં મડેલા છે. આમાંના કેટલાક કળાકારો, મારણો અને બારોટ છે, જેને પશ્ચિમમાં 'પાર્ડ' કહેવામાં આવે છે. અમારે ત્યાં તેઓ પૂજનીય ગણાય છે. તેઓ પરંપરાગત કવિ, ગાયક અને વાર્તાકાર પણ હોય છે. સ્વરનો સંસ્કાર તો એમનો ગળથૂંથીનો છે. તે ઉપરાંત આમાં સાધુ-મહંતો પણ છે. જેઓ ધાર્મિક જગ્યાઓ જાળવે છે. એમાંના એક તો ગાંધીજીની જન્મભૂમિ પોરબંદરથી આવે છે. જ્યારે બીજા એક સુપ્રસિદ્ધ કથાકાર છે.

ચેહુદી મેન્યુહીન : મંદિરોમાં તેઓ પોતાનું સંગીત કેવી રીતે જાળવે છે, અને કથાકાર એટલે શું ?

કુ. શ્રી. મંગલસિંહજી : આ સાધુઓ અને મહંતો સવાર સાંજ પ્રભુમંદિરનાં ગીતો ગાય છે. જેને અમે ભજનો કહીએ છીએ. ભજનિક હોયું એ તો સાધુઓની પરંપરા છે. અને કથાકારો અમારા ભ્રમણશીલ લોકકવિઓ હોય છે. જેઓ શાસ્ત્રી પુરાણોની વાતો સંગીતમય રીતે ગામે ગામ ફરતા રહીને કહેતા હોય છે. આ મહંતે હમણાં જે ભજન ગાયું તેને અમે 'પરજ'નો ઢંગ કહીએ છીએ. આ પરજનો ઢંગ એના પાંચ સ્વરોની લાક્ષણિકતાથી ગવાય છે. જે સારો ખ્યાલ સાચો હોય તો આ ઢંગનું મધ્ય એશિયા-મધ્યપૂર્વના સંગીતમાં પણ વિશિષ્ટ સ્થાન છે.

ચેહુદી મેન્યુહીન : હા, આજ સવારે જ હું એક વિખ્યાત સારંગીવાદક અને એક ખંસીવાદક પાસે હંગેરીના સ્વર-સંયોજક બારોટકના સંગીતનો એક પ્રકાર બજાવતો હતો. મેં એમને કહ્યું કે બારોટકના આ હંગેરીઅન સંગીત સાથે ભારતીય સંગીતની એક સમાનતા રહેલી છે.

હંસીઓ ભ્રમણશીલ પુજાઓ દ્વારા ભારતીય સંગીતની એ અસર યુરોપમાં આવેલ છે.

હમણાં આપણે જે સંગીત સંલગ્ન્યું તે રુમાનિયા, યુગોસ્લાવિયા, હંગેરી અને રશિયાના

અમુક ભાગેના સંગીત ઉપર તેની જે અસર છે તેની મને યાદ આપે છે. ખરું કહું તો મને એમ લાગે છે કે આ બધા સંગીતનું ઉદ્ભવસ્થાન ગ્રેશ્યાસોત ભારત છે. લોકસંગીતનો ધોધ જો તો મહા સમુદ્ર જેવો છે.

કુ. શ્રી મંગલસિંહજી : અમે એક વાયોલીન વાદકને વાયોલીનના સ્વામી સમ્રાટ સમક્ષરજી કરવાની ધુણ્ડતા કરી છે. પરંતુ આ વાયોલીન ઉપર અમારા નાના દેશી વાદ્ય રાવણ હથ્થાની કળા રજૂ કરી છે. આ રાવણ હથ્થો જે એક પુરાતન દેશી વાદ્ય છે. આદિકાળના માનવીનું આ સંગીત સાધન હતું. સ્વર શક્તિનું એનું ફક્ત બહુ નાનું હોવાથી રાવણ હથ્થાનું સ્થાન વાયોલીને લીધું છે. અમારા આ વાયોલીન વાદકની અસર તમારા ઉપર કેવી પડી ?

ચેલુદી મેન્ડુહીન : આ કળાકારે જે ઢંગ રજૂ કર્યો તેવું હું ન વગાડી શકું. આ પૌરાણિક અર્ધવાદ્ય જે લાક્ષણીક હાંડી વડે વગાડ્યું તેની મારા

ઉપર ખૂબ અસર થઈ છે. આ બધા શું વ્યવસાય કરે છે ?

કુ. શ્રી. મંગલસિંહજી : આ નોખત-શરણાઈના બજવૈયા મુસ્લિમ છે. પરંપરાગત તેઓનો એ જ વ્યવસાય છે. તેઓ હિંદુઓ અને જૈનોના મંદિરોમાં સવાર સાંજ ચોથડિયા વગાડે છે. જેણે નોખત વગાડી તેની ઉંમર ૭૫ વર્ષની છે અમારા માટે એક કામડો બોલો છે કે હવે સંગીતની આ પ્રણાલિકાઓ અને લોકસંગીતની પરંપરાઓ કેવી રીતે સાચવી રાખવી !

ચેલુદી મેન્ડુહીન : એ તો તમારે કામપણ્ય બોગે જાળવી રાખવું જોઈએ. એ તો સંસ્કૃતિનો ખજાનો છે. તમારો આ કાર્યક્રમ મેં મનભરીને માપ્યો છે અને મારા ઉપર એની ધેરી અસર પડી છે. એ માટે હું તમારા સામે આભાર માનું છું.

ચેલુદી મેન્ડુહીને એકએક કલાકાર વિશે લાગણીપૂર્વક પૂછપરછ કરી હતી.

*

"In the beginning it would appear, the Aryan shempherds who dwelt in the pastoral districts of Greece shared in some humble measure the gift of song wick became such a wonderful thing amongst this more highly favoured kinsmen of Attia"

(- Edmund Chambers)

*

"Another infection that the Gypsies have carried from land to land is the quality of the fock-musik in the Countries through which they passed. They have always been the enthusiastic if not very original musicians, every where they have carried a popular minstrelsy, giving it a gusto all their own."

- H. G. Wells. (Outlines of World History)

દિલ્હીના કાર્યક્રમ માટે અમેરિકાથી અભિનંદન

પાઉન્ડ્રીપ્સી. એન. વાઇ. ૧૨૬૦૩

યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ ઓફ અમેરિકા

જયમલ્લભાઈ પરમાર-રાજકોટ (ઈન્ડિયા)

આઠમી તારીખના 'ફૂલછાખ'માં દિલ્હીમાં લોકસાહિત્યના કાર્યક્રમ અંગેનો તમારો લેખ વાંચ્યો. આપણા સાંસ્કૃતિક વારસાનું મહત્ત્વ જે સારી રીતે પિછાને છે એવા મહાનુભાવો, ઇન્દિરાજી અને તેમના પરદેશી પરાણા ચેહુદ્દી મેન્યુહીન સમક્ષ દિલ્હીમાં સૌરાષ્ટ્રના લોકસાહિત્યનો ખખનો ગોલવા માટે તમને અને તમારા સાથીઓને અંતઃકરણપૂર્વકનાં અભિનંદન. આશા રાખું છું કે 'જૂનાગઢ સાહિત્ય પરિષદ'માં લોકસાહિત્ય પરના તમારા લેખ અંગેનો મારો અંગત આનંદ વ્યક્ત કરતો પત્ર મળી ગયો હશે. તમારા ઉપરના એ મારા પત્રમાં પૂર્વયુરોપના લોકસંગીત સાથે સૌરાષ્ટ્રના લોકસંગીતનું જે સામ્ય મેં દર્શાવ્યું છે તે ચેહુદ્દી મેન્યુહીનના મંતવ્ય સાથે ખરાબર મળતું આવે છે.

ડૉ. હર્ષદ ભટ્ટ (કાનાભાઇ)

પૂરા એકસો રૂપિયા ખર્ચાને જેલે અમેરિકાથી અભિનંદનનો તાર કર્યો, એનો લોકસંગીતમાં-લોકસંસ્કૃતિમાં કેટલો ઉત્કટ રસ છે તેની પારાશીશી ખતાવે છે. તા. ૨૪ મી ફેબ્રુઆરીનો એમનો જૂનાગઢ સાહિત્ય પરિષદના અધિવેશનમાં જે સાહિત્યના પ્રવાહો આડેનો અંધતૂરી ગયો તે અંગેનો પોતાનો આનંદ પ્રગટ કરતો વિસ્તૃત પત્ર મોકલેલો. હકીકતમાં પત્રરૂપે તે આપણા અને પૂર્વ યુરોપના સંસ્કૃતિ અને ઇતિહાસના મૂળસ્રોત એક હોવાનું દર્શાવતો લેખ જ છે. આ લેખરૂપી પત્ર આ પછીના પાનામાં પ્રગટ કર્યો છે.

ડૉ. હર્ષદ ભટ્ટ એટલે રાજકોટના ધારાશાસ્ત્રી શ્રી. જીવણલાલના સુપુત્ર. એક વખતના સૌરાષ્ટ્રની વિદ્યાર્થી પ્રવૃત્તિના ઉત્સાહી, ક્ષેત્રમંદને લોકપ્રિય મેાવડી. છેલ્લાં ૧૪ વર્ષથી અમેરિકામાં સ્થિર થયા છે. પોતે તો મેટાલર્જીકલ એન્જિનિયરીંગમાં ડોક્ટરેટ મેળવી છે. અને જે ક્ષેત્રમાં અનેક રીતે પ્રગતિશીલ રહી એવોર્ડ પણ મેળવેલ છે. છતાં પુરાતત્ત્વ, ઇતિહાસ અને લોકસંસ્કૃતિ એમના પ્રિય વિષય રહ્યા છે. જે અંગેનો અભ્યાસ અને ઉત્કટ લાવ એમનાં લેખમાં જણાઇ આવે છે.

તે ઉપરાંત વતનપ્રેમથી પ્રેરાધને વતનની

વિવિધ પ્રવૃત્તિઓમાં સક્રિય સહકાર આપી રહ્યા છે ને બહોળા ગિત્ર સમુદાય સાથે સંબંધ બળવી રહ્યા છે. લોકસાહિત્યની જળવણી પ્રગતિ અને વિકાસમાં આટલો આત્મીય રસ લેવા બદલ આભાર માનવાને બદલે એક સાથી-સહપથી તરીકે હૃદયપૂર્વક આવકારીએ છીએ.

જૂનાગઢ પછી પોણા બે મહિનામાં જ દિલ્હીમાં લોકસાહિત્યને જે આદર આવકાર મળ્યા તે બદલ અનેકાનેક મિત્રો સંબંધાઓ ને અપરિચિત વ્યક્તિઓ તરફથી પણ અભિનંદનો વર્ષી રહ્યાં છે. મૌખિક અને પત્રો રૂપે પણ. એમાંથી એક શ્રી. ટેમરભાઇનો પત્ર તસ્વીરોના પાનામાં સખહુમાન આપ્યો છે ને ખીજો ડૉ. હર્ષદ ભટ્ટનો (રાજકોટમાં જે કાનાભાઇના હુલામણા નામે પ્રસિદ્ધ છે) તાર પ્રગટ કરીએ છીએ. એમનો પત્ર તે પત્ર ન ફોતાં લોકસંગીતના સંશોધન અને અભ્યાસમાં એક વિશાળ ફલક ઉઘાડી આપે છે તે પ્રગટ કરીએ છીએ. ખીજા પરિચિત અપરિચિત એવા તમામ સહભાવીઓ અને સહધર્મીઓના આવકારને અભિનંદન લોકસાહિત્યના અમારા કાર્યમાં ખૂબ ઉત્સાહ ને જળ પૂરી રહ્યા છે તે સૌનો અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનીએ છીએ.

-જયમલ્લ પરમાર

આપણી અને પૂર્વ યુરોપની લોકસંસ્કૃતિના આદિસૌત

તા. ૨૪-૨-૧૯૭૦

અમેરિકા

સુ. શ્રી જયમહાલાઈ

લગભગ બે દાયકાથી આપણા વચ્ચેના સમાચારની ગેરહાજરી પછી અચાનક આ પત્ર (અને તે પણ અમેરિકાથી) મળતાં કદાચ તમને નવાઈ લાગશે! છેલ્લા ત્રણેક મહિનાથી રાજકોટથી પ્રસિદ્ધ થતાં અખબારો મને દરરોજ વાંચવાનું દારૂ (અલગત, ત્રણ દિવસનાં 'વાસી') મળે છે અને તેમાં 'ફલછામ'નો પણ સમાવેશ થાય છે. જૂનાગઢ ખાતે થોડા વખત પહેલાં મળેલ સાહિત્ય પરિષદમાં સૌરાષ્ટ્ર-કચ્છના લોકસાહિત્યને જીવંતતાનું મળ્યા સ્વયંથી તમારો જે અહેવાલ તા. ૧૧ મી જાન્યુઆરીના 'ફલછામ'માં પ્રસિદ્ધ થયેલ તે વાંચી હું ખૂબ જ ઉત્સાહી થયેલ અને આજ લખું...કાલ લખું...કરતાં છોડે આજે આ પત્ર લખવા બેઠો.

તમારો સૌરાષ્ટ્રના લોકસાહિત્ય તરફનો પ્રેમ, તેને જીવંત રાખવાની મહેચ્છા, અને ખૂબ જ પ્રયત્નો કરી જૂનાગઢની પરિષદ વખતે સૌરાષ્ટ્રના લોકસાહિત્યની ગુજરાતી સાહિત્યમાં અગત્યતા પર ભાર મૂકવા બદલ સુ. શ્રી. રતુલાઈ અદાણીને, તમને અને તમારા સાથીઓને મારા વતી ખૂબ ખૂબ અભિનંદન છે.

સૌરાષ્ટ્રનું લોકસાહિત્ય તો સૌરાષ્ટ્ર જુદા જુદા રીતરિવાજોવાળા, પોષાકોવાળા, ભાષાઓવાળા પચ્ચરંગી લોકોના મૂળ અને ઇતિહાસની ખજાનાપેટી ઉઘાડવાની કૃતિ છે. એટલે જો રખે તે કૃતિ ખોવાઈ ગઈ તો સૌરાષ્ટ્રનો તે ખજાનો ઊઘડ્યા વગરનો જ રહી જશે. સ્વ. શ્રી. મેઘાણીભાઈ, શ્રી દલાભાઈ કાગ વગેરે મારી દૃષ્ટિએ તો આ કૃતિ કટાક્ષ ન જાય તે માટે સતત સંભાળી, જતન કરી તેઓની પછીની પેઢીને તે સંપૂર્ણ ખજાના-પેટીની અંદર રહેલ સૌરાષ્ટ્રની અસ્મિતાના આબૂપણો નીકાળવાની સગવડતા રહે તેના અડીખમ રખેવાળો ગણાય. આપણા

દેશના છેલ્લા પાંચ હજાર વર્ષના ઇતિહાસને સાંકળતી અનેક કૃતિઓ અને કડીઓ ખોવાઈ ગયેલ છે, અને રખે સૌરાષ્ટ્રમાં કૃંકાતા અર્વાચીન યુગના પવનો અથવા તો રાજકારણના કે ગુજરાત-સૌરાષ્ટ્રના સીમાડોઓના વમળો સૌરાષ્ટ્રના આ અમૂલ્ય લોકસાહિત્યની કૃતિને કાટ ખરડાવી ન ખેંસે અથવા તો સદંતર ગુમાવડાવી ન ખેંસે તે જોવાનું તો આપણે સૌને માટે ખૂબ જ અગત્યનું છે.

છેલ્લાં ચૌદ વર્ષ ઉપરાંતના મારા પાશ્ચાત્ય દેશોમાંના રહેઠાણ અને પ્રવાસો દરમિયાન મેં સૌરાષ્ટ્રના તે ખજાનાનું દર્શન અનેકવાર કરેલ છે. દા. ત. 'ફલછામ'ના તમારા લેખમાં જે સૌરાષ્ટ્રના ખેડૂતના પોષાકમાં સજ્જ થયેલ સૌરાષ્ટ્રનો લોકસાહિત્યરૂપી પુત્ર ગુજરાત સાહિત્ય પરિષદરૂપી માતાને બેઠે છે તે પોષાક ગ્રીષ્મ, સરખીઆ (જે યુગોસ્લાવીઆનો એક પ્રાંત છે), રમાનીઆ વગેરે પૂર્વ યુરોપના ગામડાંના લોકોના પોષાકને ખૂબ મળતો આવે છે. આ સમાનતાની પાછળનો અર્થ શું? તે જ રીતે જો પૂર્વ યુરોપીઅન લોકસંગીત સાંભળો તો જણે સૌરાષ્ટ્રનું લોકસંગીત હોય તેવો ભાસ થાય. અત્યારે રસિયાનો એક પ્રાંત છે અને જેની આસપાસથી ભારતના આર્યો અને ગ્રીસના આદ્યોનીઅન ગ્રીક-સના પૂર્વજો આવ્યાનું મનાય છે તે લીથુએનીઆની ભાષા અને આપણી માનુભાષા સંસ્કૃત એટલા બધા સમાન છે કે અમારા ઘણા લીથુએનીઅન મિત્રો ઘણીવાર પોતાના વડવાઓની ભાષામાં વાંદો કરતા હોય તો હું તેમાંનું ઘણું ખરું સમજી શકું. સરખીઅન ભાષામાં એકથી દસ સુધીના આંકડા ગણવાના ઉચ્ચારો તે જણે સંસ્કૃતના એકથી દસ સુધીના ઉચ્ચારોનું પૂનરાવર્તન જ. પણ...ગુજરાતી ભાષાના એકથી દસ સુધીના સંસ્કૃતના ઉચ્ચારોની એટલા બધા નજીક નથી. આ બધા મહાકાવ્યો અને સમસ્ત્રાઓ સૌરાષ્ટ્રનો સંસ્કૃતિક વારસો નજર સમક્ષ રાખી ઊઠેલવાની છે.

મારા પત્ની, શર્મિષ્ઠા સર્ગવહાલાઓ અને

કુટુંબીજનોના વડવાઓ અમેરિકામાં પૂર્વ અને પશ્ચિમ યુરોપમાંથી આવી વસેલા, સહેજે તેઓના સાંસ્કૃતિક વારસો પણ સાથે લાવેલા જ. અનેક રાતો જ્યારે કુટુંબીજનો સાથે મળીએ ત્યારે સાથે બેસી સૌરાષ્ટ્રના અને ભારતના સાંસ્કૃતિક, ભાષાકીય, લોકનૃત્યો, લોકસંગીત વગેરે પાસાંઓની સરખામણી કરતા હોઈએ ત્યારે ઘણી ખાખતોમાં તો એટલુંબધું સરખાવણું જોવા મળે કે આશ્ચર્યમાં પડી જવાય. શર્લિના ખાના પૂર્વજે યુગોસ્લાવીઆથી અહીં આવી વસેલ અને તેથી કુટુંબમાં યુગોસ્લાવીઆના પ્રાચીન ઇતિહાસને મહત્ત્વ ખરું. ઘણીવાર તેઓના કુટુંબમાં વણાઈ ગયેલ યુગોસ્લાવીઆની પ્રણાલિકા અને સંસ્કૃતિની સરખામણી શર્લિની બા સાથે કરતાં ઘણું જાણવા મળેલ. દા. ત. સૈકાઓ પહેલાં મધ્ય-એશિયામાંથી ‘સીથીઅન’ લોકોનાં ધારા યુગોસ્લાવીઆમાં આવીને વસેલ, પણ...આપણા સૌરાષ્ટ્રના કાઠી લોકોના પૂર્વજે પણ ‘સીથીઅન’ હતા એવું અનુમાન થયેલ છે. તો પછી સૈકાઓથી જુદા પડેલ ‘સીથીઅન’ લોકોના વંશજોમાં શું હજુ કંઈ જૂનો સર્વસામાન્ય ભાષાકીય, સાંસ્કૃતિક, રીત-રિવાજોવાળો અને પોષાકીય તાંત્રો ચાલુ રહેલ છે ખરો ?

પાકિસ્તાન અને અફઘાનીસ્તાનની સરહદ ઉપર રહેતા અને વણજારો લઈ હજુ પણ ભટકતા ‘નૂરીસ્તાન’ અને ‘ગૂલીસ્તાન’ના કાઠીઓ (Kathi) કોણ? આ વણજારા ‘કાઠીઓ’ હજુપણ દરવર્ષે પોતાના નાતભાઈઓને મળવા ભરાતા વાર્ષિક મેળામાં મધ્ય-એશિયામાં જાય છે અને જૂના લોકસાહિત્યના ડાયરા ત્યારે જમાવે છે. અલખત, કાઠીઓ ઉપરથી તો સૌરાષ્ટ્રનું ‘ખોટું’ નામ અંગ્રેજોએ “કાઠીઆવાડ” આપેલ, એટલે આ મૂળભુત સંબંધો અને સમસ્તિઓ બકેલવામાં કાઠીઓને લગતું લોકસાહિત્ય ઘણું ઉપયોગી થાય.

તે જ રીતે આપણા સૌરાષ્ટ્ર (અને ખાસ કરી જૂનાગઢના) અને ગુજરાતની ‘નાગર’ શાંતિ ક્યારે, ક્યાંથી અને કેવી રીતે સૌરાષ્ટ્રમાં આવી ? આ ખાબતમાં તેઓના મૂળ ગ્રીક પ્રજાની સાથે સાંકળવા મેં સંશોધન અને સરખામણીઓની વિગતો

ઝેઠી કરી છે અને તેનાં સમર્થનો થોડા વખત પહેલાં ઈટાલીઅન સંશોધકોએ જૂના વખતના ‘મેકટ્રીઆ’ પ્રદેશ (અંદ્રગુપ્ત મૌર્યના વખતમાં અફઘાનીસ્તાનની આસપાસ આવેલ પ્રદેશ)ના પ્રવાસો પછી ત્યાં હજુ પણ રહેતી એક નાનકડી પ્રજા (ખીન-મુસ્લિમ !) વિષે માહિતિ આપતું પુસ્તક લખ્યું છે તેના આધારે મારી ‘Thesis’ને પ્રોત્સાહન મળે છે. અમેરિકાના અનેક મહાન પુસ્તકાલયોમાંથી સૌરાષ્ટ્રની જુદી જુદી કોમો, તેઓના આચારવિચાર, મૂળ વગેરે નવી જ દૃષ્ટિથી અને તેઓના મૂળ પ્રદેશના રીત-રિવાજોનો અભ્યાસ કરતાં નવો જ પ્રકાશ પડ્યો છે.

ઉપરનું લખવાનું તાત્પર્ય એ છે કે સૌરાષ્ટ્રની પ્રજા તો જાણે મધ્ય-એશિયા, મધ્ય-પૂર્વ, પૂર્વ યુરોપ, સ્વેડન, ગ્રીસ અને સ્લોવીક દેશો (યુગોસ્લાવીઆ, હંગરી, રશિયા વગેરે) સાથે સૈકાઓ પહેલાં કાષ્ઠ અગમ્ય તાંત્રો જોડાણી હોય અને તે સર્વસામાન્ય સાંસ્કૃતિક, ભાષાકીય, રીતરિવાજો, વગેરે સંબંધો જાણે સૌરાષ્ટ્રમાં ફાલગ્યા હોય તેવો ભાસ મને અનેકવાર થાય છે. અને ખરેખર જુવો તો સૌરાષ્ટ્રની ધરતી પર તો છેલ્લાં ચારેક હજાર વર્ષમાં સૌરાષ્ટ્રના મૂળ વતનીઓ ઉપરાંત આર્યો, મેકટ્રીઅન્સ (આઈઓનીઅન ગ્રીક્સ), રોમન્સ, પારથીઅન્સ, સીથીઅન્સ, પર-સીઅન્સ હૂણ (huns, કે જેના નામ ઉપરથી પૂર્વ યુરોપનો દેશ ‘હંગરી’ પડેલ) આરબ, મકરાણ વગેરે; અને અનેક ધાસ્યારાની શોધમાં મધ્ય-એશિયાના પ્રદેશોમાંથી ઉતરી આવેલ કોમોના અવર જવરને હિસાબે જે સાંસ્કૃતિક, ભાષાકીય, પોષાકની દ્રષ્ટિએ વારસો લેતા આવ્યા હોય તેનાં એવાજો તો સ્વયંવાઈ રહેલ છે, એટલે કદાચ ઉપર વર્ણવેલ સમાનતાનો મારો ભાસ અસ્થાને ન પણ હોય.

એ જ રીતે જોઈએ તો આને લગતું એક ખીજું દ્રષ્ટાંત છે. પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિના સ્તંભ સરખા ગણાતા ગ્રીક ભાષાના મહાકવિ અને એશિયા માધ્યમોરમાં (એટલે કે આરમેનીઆની આસપાસનો પ્રદેશ) આવી વસેલ હોમરના ‘ઇલીઆડ’ અને ‘ઓડેસી’નો અભ્યાસ કરીએ તો જાણે હોમરના

‘ઈલીઆડ’માં ગ્રીક લોકોએ દ્રોજન લોકોના નેતા ‘થેરીસે’ રૂપસુંદરી ‘હેલન’નું અપહરણ કરેલ નેતું વેર વાળવા દ્રોષ નામના દ્રોજનના શહેર પર હલ્લો કરેલો તેનું આભેદ્ય પુનરાવર્તન છે. શું તેનો અર્થ એમ કે સીકંદરની ભારતના સીમાડા પરની મઝાઈ પછી ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યના સ્વસૂર પક્ષના ગ્રીક સુબાઓ અને અશોકના વખતના બેક્ટ્રીઅન સુબાઓ દ્રોજન અને દ્રોષના યુદ્ધોની વાતોએ પોતાની સાથે જૂના-ગઢ લાવ્યા હોય, અને તે યુદ્ધયુક્તિ દેશજન-વિશજન અજમાવી હોય... અને... હાથે ગાળે મૂળ કથા બુલાઈ દેશજન-વિશજનની કથા સૌરાષ્ટ્રના ઇતિહાસમાં જોતપ્રોત થઈ ગઈ હોય ?

એ જ પ્રમાણે, સોક્રાઓ પહેલાં ઇરાનમાં (પારસીઓ ત્યાંથી આવ્યા તે પહેલાં) ‘આહર-માઝદા’ કરીને દેવીને ઘણા માણસો પૂજતા ‘અહર માઝદા’નું અપભ્રંશ ‘આરાધરા’ થાય ‘અરુ’ ? આપણે રાજકોટની પાસે ‘હાલમાતા’ નામનું જે સ્થાન આવેલ છે તેમાં પૂજતા દેવી અને ઇરાનના જૂના વખતના ‘આહર-માઝદા’નું વર્ણન બહુ જ મજાતું આવે છે.

પુરાતત્ત્વ સંશોધનો, ઇતિહાસ, લોકસાહિત્ય વગેરે અનેક જુદાં જુદાં સાધનોનો ઉપયોગ કરી વીતી ગયેલા સોક્રાઓની સૌરાષ્ટ્રના લોકોના ઇતિહાસ અને મૂળ મેળવવાની જરૂર છે જ. ફક્ત ઉલ્લા એ-ત્રણ હજાર વર્ષનો જ નહીં પણ સાથેના “સાઈટીફીક એમેરિકન માસિકના લેખમાં નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે તેમ સૌરાષ્ટ્રનો તે પહેલાનો ઇતિહાસ, તેના “હરાપ્પા” અને “મોહન-જો-ડેરો”ના વખતની ભારત અને એશિયાની વાર્તા સાથેની કડીઓ પણ મેળવવાની બાકી છે. તે ઉપરાંત આ બધી કડીઓ, સુમેર, બાબીલોનીઆ, મેસોપોટેમીઆ, મિસર વગેરે દેશોની સાથે કેવી રીતે ગુંથાએલ તે પણ હજુ સંશોધન કરવાનું બાકી છે. સૌરાષ્ટ્રની અનેક જુદી જુદી કેમેઓ સૌરાષ્ટ્રના સાંસ્કૃતિક ખજાનામાં ફાળે આવ્યા છે તે સમવાઈ રહે તેવા પ્રયત્નો ત્વરીત ગતિએ ચલાવે તેમ મારું ભારપૂર્વક માનવું છે. દેશને માટે જરૂરની ઔદ્યોગિક અને હરિયાણા

કાંતિની સાથે સાથે લોકોની મૂળભૂત ઝંખનાના પ્રતિક સમા સામાજિક, સાંસ્કૃતિક, અને આત્મિક મૂલ્યોનો વારસો સચવાઈ રહે અને તેની સાથે સાથે સમાજમાં આર્થિક અને સામાજિક ન્યાયથી એ ઔદ્યોગિક અને હરિયાણા કાંતિના ફોનોની વહેંચણી થાય તો જ આપણી ફોલો ગણ્યો, નહીં તો....તો કર્વા-કરાવ્યા ઉપર પાણી ફરી વળ્યા જેવું થયો.

ઝડપથી બદલાતા સૌરાષ્ટ્ર અને ભારતના રાજકીય, સામાજિક, અને આર્થિક પ્રવાહોમાં રખે સૌરાષ્ટ્રની અસ્મિતાની યાદ દેવડાવતું આપણું લોક-સાહિત્ય તણાઈ જાય તે પહેલાં જમાવી લેવા માટે ફરીથી પ્રયત્નો ગર થયા છે તેમાં મારો તન, મન અને ધનથી સાચ છે તે જાણ્યો. અવગત, અમે-રિકાથી ત્યાં આવ્યા પછી તો મારા આ વ્યવસાયને સક્રિય રાખવા મહેન્ટા છે જ, પણ...તે દરમિયાનમાં મારાથી અડિં વેદા જનતું થઈ શકે તેટલું જરૂર કરીશ જ.

તમારા તા. ૧૧ મીના ‘ફૂલછાજ’ના અહેવાલ અને રાજકોટના અખબારો દ્વારા એમ જણાય છે કે સૌરાષ્ટ્રના લોકસાહિત્યને જીવંત રાખવા શ્રી. મીઠાભાઈ પરમાણી પણ સૌરાષ્ટ્રના ગામેગામ ઝાવ-રાઓ જમાવના રહે છે. તેઓ તો જોકે મને નહીં જાણખે, પણ હું તો તેઓની નીચે લખેલ પત્રોથી વર્ષ પહેલાં આલેફેડ હાઈસ્કૂલમાં બહુલો. તેઓને મારી ખાસવાદી અને અક્ષિનંદન પઠરાવવિનંતી છે.

સમગ્રથી અનંતના મહાસાગરમાં કાળના વિરાટ બેજો તો સદાકાળ વહેતાં જ રહે છે, અને તે બેજોમાં સૌરાષ્ટ્રથી અમેરિકા અને પાશ્ચાત્ય દેશોની સફર નીકળ્યાં અને પણ આજ....કલ....કરતા ચોદ વર્ષ ઉપરાંત થઈ ગયેલ છે. એટલે કદાચ મિત્રો અને મુરખીઓના સ્મરણમાંથી મારી સ્મૃતિ બુલાઈ પણ ગઈ હોય તે સ્વાભાવિક છે. છતાં.....એ કાંઈ પરસ્પરના મિત્રો, મુરખીઓ યાદ કરે તો મારી યાદી પાઠવવા વિનંતી છે. કદાપીએ લખ્યું છે ને કે “માણ્યું તેનું સ્મરણ કરવું એવ છે એક લ્હાણું....”

ઉર્પદ (કાનાભાઈ)ની યાદ

[આપણા ભારતવર્ષના ક્ષત્રિયો પોતાને સૂર્યવંશી કે ચંદ્રવંશી કહેવડાવે છે, અને દેવવંશી હોવાનું ગૌરવ લે છે. સૃષ્ટિના પોષક પિતા જેના બડાબાપ સૂર્યના બેટા થવાનું સૌ કોઈને ગમે છે. પરંતુ સૂર્યવંશી હોવાનાં ગાન કરી ફૂલાવા માત્રથી એમનું કર્તવ્ય પૂરું થતું નથી. પણ સૂર્યપૂત્ર તરીકેની પોતાની ફરજ શું છે એ ખ્યાલમાં રાખવું જોઈએ. સાચા સૂર્યવંશી હોવાનું ગૌરવ લેવું હોય તો આપણી ફરજ અનેકગણી વધી જાય છે. સાચો સૂર્યપુત્ર નિર્બળનું બળ, નિરાધારનો આધાર, અને નિરાશ્રિતનો ઇત્તર બની રહે છે. સાચો સૂર્યપૂત્ર દેશની બહેનબેટીનો બંધુ અને બાપ બની રહે છે, આવા એક સૂર્યપૂત્ર પોતાની અનિચ્છાએ વિકારી બનેલી પોતાની આંખને સ્વેચ્છાએ કેવી સજળ કરી તેનો એક સાચો દાખલો અહીં રજૂ કરું છું.]

ભારત વર્ષમાં સત્તરમી સદીનો સમય ચાલે છે. દેશના ચારે છોડા સુધી મોગલ-સામ્રાજ્ય ધોર અંધારી આવણી મેઘલીરાત જેવું જામ્યું છે, એવા ભારતના અંધકાર યુગમાં મેવાડના ઉદયપુરની ગાદી ઉપર મહાપ્રતાપી ક્ષત્રિયકુળ ભૂષણ મહારાણા રાજસિંહનાં રાજ તપે છે. સારાથે ભારતના રાજપૂત રાજવંશો મોગલાઈની ડાયામાં ગરક થઈ ગયા છે. એ જમાનામાં મેવાડપતિ મહારાણા રાજસિંહ ઉન્નત મસ્તકે રાજસ્થાન મેવાડમાં પોતાનો પ્રકાશ પાથરી રહ્યા છે. આ સમયમાં મેવાડમાં એક ધાર્મિક રિવાજ ચાલે છે કે શ્રાવણ સુદી એકમથી ત્રણ દિવસ સુધી મેવાડી રમણીઓ પોતાના પતિની રક્ષા માટે સૂર્ય ભગવાનનું વ્રત કરે છે. શ્રાવણ સુદી એકમ, બીજ અને ત્રીજ એમ ત્રણ દિવસ મેવાડી મહિલાઓ ઉપવાસ કરે, સૂર્યદેવનું પૂજન અર્ચન કરે, રાસ ગરબાના હિંચોળ બોલાવે, વ્રજની ગોપીઓની જેમ પ્રેમધેલી બની દિવસ રાત ગરબે રમે. આનંદના ઝોધ ઊછળે.

શ્રાવણ માસ શરૂ થયો એકમ, બીજ અને

ત્રીજ એમ ઉદયપુરની બહન બેટીઓને સૂર્ય ઉપાસનાના ત્રણ દિવસના ઉપવાસ પૂરા થયા, શ્રદ્ધાના બળ અને આનંદમાં ભૂખનું દુઃખ ક્યાંય દેખાતું નથી. ત્રીજ દિવસની રાત્રી છે. ઉદયપુરમાં અતેરા આનંદથી ઉત્સવ ચાલે છે. ચોથા દિવસે સવારમાં અરુણોદયનાં દર્શન કરી પારણા કરવાનાં છે. પણ ઇશ્વર ઇચ્છા સૌની શ્રદ્ધા કસોટી કરવાની છે.

ચોમાસાના દિવસો તો છે જ. એટલે આબની અટારીએ મેઘસ્વારી આવી પહોંચી. ઘટાટોપ વાદળ જામ્યાં. અનરાધાર વરસાદ પડવો શરૂ થયો. ચોથા દિવસનું સવાર પડયું પણ સૂર્યદેવ સ્વંતાઈ ગયા છે. સૌને શ્રદ્ધા છે કે, હમણા જ સૂર્યપ્રભુ દર્શન દેશે. અને ત્રણ ત્રણ દિવસના બેન બેટીઓના ઉપવાસ છૂટશે. સમસ્ત ઉદયપુર સૂર્યદર્શનની રાહ જુએ છે. પણ સૂર્યના દર્શન થાય એવું એક્ય ચિન્હ દેખાતું નથી. ચોથો દિવસ આખો સૂર્ય દર્શન ન થયો. રાત પડી કાલે સવારે સૂર્યદર્શન થશે. સૌનાં વ્રત પૂર્ણ થશે. એવી શ્રદ્ધાથી ઉત્સવ ચાલુ રહ્યો. પાંચમો દિવસ પણ આશા અને શ્રદ્ધામાં આચર્યો. છઠ્ઠા દિવસનું સવાર થયું. મોરલે ઇડી પોકારી અને મેઘરાજા મંડાણા. એવી જ આશામાં સાતમા દિવસનું સવાર થયું પણ સૂર્યભગવાનનાં દર્શન તો દુર્લભ જ રહ્યાં. ઉદયપુરની અકળામણીનો પાર નથી. ભલ-ભલાની શ્રદ્ધા છૂટી જાય એવી કપરી કસોટી આવી છે. સાત સાત દિવસના બેન બેટીઓના ઉપવાસથી નગરમાં હાહાકાર વર્તાઈ ગયો છે. રાજમાતા અકળાય છે. આ મુશ્કેલી કેમ નિવારવી તેવા વિચારે હુકમ કરે છે. રાજપંડિતને બોલાવે છે. શહેરના વિદ્વાનો અને શાસ્ત્રીને બોલવે છે. પ્રશ્ન મૂકે છે. “કૃદેવો ! આ અંકતમાંથી રસ્તો કાઢો. ઉદયપુરની હબરો બેન બેટીઓનું સાત સાત ઉપવાસનું ભૂખનું દુઃખ જોયું જતું નથી. તો આ વ્રતની પૂર્ણાહુતિ શી રીતે થાય તેનો નિર્ણય આપો.”

આખરે પંડિતોના પંચે શાસ્ત્રોક્ત એવો નિર્ણય કર્યો કે, કાલે આઠમા દિવસના સવારે જો સૂર્ય દર્શન ન થાય તો મહારાણા રાજસિંહે મહેલના ગોખમાં બેઠા રહી સૌને દર્શન આપવાં અને વ્રતવંતી કુમારિકાઓ અને યુવતિઓએ શ્રી મહારાણાનાં દર્શન કરી વ્રતના પારણાં કરવાં. સિસોદિયા સૂર્યવંશી મનાય છે માટે સૂર્યદર્શન ન થાય તો સૂર્યવંશના આ પ્રથમ પુત્ર મહારાણાશ્રીએ સૂર્યના પ્રતિનિધિ તરીકે જરૂરખામાં આવી પ્રજ્ઞની બેન દીકરીઓને દર્શન આપવાં એ દરેક રીતે વ્યાજબી છે. પંડિતોનો મત માન્ય રાખી પ્રજ્ઞને જણાવવામાં આવ્યો. સૌએ ઠરાવને વધાવી લીધો આઠમે દિવસે સવારે પણ સૂર્યદર્શન તો ન જ થયાં સૂર્યના પુત્ર મેવાડના મહારાણા કાંઈ રાજસિંહના દર્શને સવારથી કુમારિકા અને યુવતીઓનાં ટોળાં રાજમહેલના ગોખ સામે આવી બેઠાં. ઉપવાસી વહુ દીકરીઓ અને બહેનોએ મહારાણાશ્રીનાં દર્શન કરી ઓવારણાં લીધાં. હર્ષનાદ થયો. રાજમહેલમાં ટોચત ગગડી વ્રતધારી બેનબેટીઓએ ઘેર જઈ પારણાં કર્યાં, પશુ મહારાણાકી ગોખમાંથી બેતરી રાજમાતાના સરભે પડી આકંઠ કરી બેઠા. “માતા માતા, હું પાપી છું. તમારો અને સૂર્યજગવાનનો યુનેગાર છું.”

માતા:- અરે બેટા! તું યુનેગાર! તે ન શંભવે. આજ તો તે શહેરની બેન દીકરીઓને સૂર્યને બદલે દર્શન દઈ જીવંતજન આપ્યું છે. આજથી મેં એ ગોખનું નામ સૂરજગોખ રાખ્યું છે. મારો પુત્ર સૂરજપ્રભુના વંશ તરીકે પ્રજ્ઞને દર્શન આપે એ મારા માટે તો અહોભાગ્ય અને મહાન દિવસ ગણાય.

મહારાણા કડળી બેઠા “પશુ મા, મારો યુનો બહુ મોટો છે. મેં તમને સૂરજગોખ અલગ રાખ્યો છે.” મહારાણાએ દિલ ખેલી નાખ્યું.

માતા:-“સૂરજગોખ અલગ રાખ્યો છે તે? બેટા, તું આ શું બોલે છે? માતા આસન ઉપરથી બેઠા થઈ ગયાં.

મહારાણા:- હા માતાજી! મેં સૂરજવંશને

કલંક લગાડ્યું છે.”

માતા:- “પશુ બેટા, કલંક તો અંદરને હોય સૂરજ ને ન હોય!”

મહારાણા:- “નહીં નહીં મા, હું પાપી છું. અને પ્રાયશ્ચિત આપો.

માતાજીએ સ્વિસ્તર હકીકત સાંભળવાની ઇચ્છા કરવાથી મહારાણાએ કહ્યું કે:

“માતાજી, હું તમારી આજ્ઞાથી ગોખમાં સૂર્યપ્રભુનાં પ્રતિનિધિ તરીકે બેઠો હતો.”

કુમારિકાઓ અને કૂળવધૂઓ મારા દર્શને આવી ત્યારે મારી દ્રષ્ટી નગરશેઠની પુત્રવધૂ પર પડી. એના રૂપમાં હું અંજલ્યો, મારી દષ્ટિ વિકૃત બની. માતાજી, હું કબૂલ કરું છું. મને આકર પ્રાયશ્ચિત આપો. મેં મહાપાપ કર્યું છે.”

રાજમાતાએ યોગ્ય આજ્ઞા કરતાં કહ્યું: “શુ સૂર્યના પ્રતિનિધિ તરીકે બેઠા રહી તે તારી નજર પ્રજ્ઞની વહુબેટી પર બગાડી? એવો સૂર્યવંશ માટે મહાપાપ કહેવાય.”

રાજમાતાએ આકાશ તરફ દષ્ટિ કરી શ્રી. એકલિંગજીની ફરકતી ધન્ય તરફ ભક્તિભાવે નિહાળી આંખો મીંચી સ્મરણ કર્યું. અને કહ્યું: “બેટા! તારે તારા પાપના બદલામાં મીંડું વાટી આંખમાં બરડું પડશે.” મહારાણા રાજસિંહની આંખોમાં ત્રણ દિવસ વાટેલું મીંડું બરી રાખવામાં આવ્યું. જેની અસર રાણાની આંખો પર જીવંત પર્યંત રહી સમસ્ત મેવાડમાં આ પ્રાયશ્ચિતની બારે અજળ અસર થઈ. એવા હતા એ જમાનાના સૂર્યપુત્ર કે જેમના અવસાનથી દિશાઓ ધૂંધળી બનતી. આજે પશુ ઉદયપુરના રાજમહેલના સૂરજગોખના દર્શન કરે છે. અને આ પ્રાયશ્ચિતની વાત લોકકંઠે ખૂબ પ્રેમથી સાંભળે છે.

આવા હતા આપણા ભારતમાતાના પુત્રો ક્ષત્રિય નરપુંગવો. હા, પશુ એટલું ખરું કે એ વખતે તેઓ ભારતપુત્રો હતા. હવે “ફરજ” દે ખાસ દોલતે ઇન્સીશિયા” નહોતા થયા.

રળિયામણી સોરઠની ધરતીનું સોંદરડા હાડા જેવું ગામ. રાયબદા રાજપુતોની હકુમત, ગામની વચ્ચે નીકળતી બબ્બર એ બન્ને પાટીની સરહદ. મોટાભાઈ એ દરબારનું હુકામણાનું નામ. આસપાસનાં વીસેક ગામેનું પૂછવા ઠેકાણું કહેવાય. મોટાભાઈ એટલે ધર્મ રાજનો અવતાર. ગામ બે પાટી વચ્ચે વહેંચાયેલું. એક પાટી મોટાભાઈની પાટી. સામે ભાગદારોની પાટીની અવળાઈ આડો આંક.

મોટાભાઈ શંકરના ગણુ હોય તેવા શિવના પરમ ઉપાસક. ગોઠણથી ઊતરતા હાથ, વિશાળ કપાળમાં કુદરતી ત્રિપુંડ તાણ્યું હોય તેવી રેખાઓ દીપી રહી છે. ગળામાં રૂદ્રાક્ષની માળા. કાણીએ ખેરખેડુ કસુંબલ આંખડુંમાં અમી ઘૂંટ્યા હોય તેવાં સતળગિયાં તેજ. હસતો ચહેરો. ભાળતાં વેંત રતેહ ઉપજાવે તેવો હોઠ પર ૐ નમઃશિવાયના બપ અવિરતપણે ચાલતા હોય. એમની પાટીની વસ્તી પણ પડ્યો બોલ ઝીલે, મોટાભાઈનું વેણ લોઢામાં લીરો.

મોટાભાઈની પાટીની પ્રજામાં પણ ભક્તિ પ્રેમની ઝલક દેખાતી નજરે પડે. ‘યથા રાજ તથા પ્રજા’ એ ન્યાયે ધર્મપરાયણ દરબારની વસ્તીનાં હૈયાં પણ સત્યપરાયણ. આખો દિવસ ધંધો કરે અને રાતે ચોરે કથા કીર્તન થાય. સવાર પડતાં ઉઘમી નરનારીઓનાં દર્શન થાય. ખાતું પ્રીતું ને વિગતે વાવરવું એ સૂત્ર જીવતું જગતું લાગે. સેવાપરાયણ અને સદાચારી ભોળાં માનવીઓનો સમૂહ આનંદથી પોતાનો સ્વમય પસાર કરે છે.

આ મોટાભાઈની પાટીમાં એક દરજી ભગત રહે. બે પાંચ સાધુ સંતો મહેમાન હોય જ. ખૂબ ભજનાનંદી માણુછ. દુઝાણાંમાં એક ગાય. કામધેનું જેવી. કાતુબાના ધણમાંથી નોખી પડીને જણે સોંદરડામાં આવી ગઈ હોય એવી. આખું ઘર ગાયને માથે જોળધોળ થઈ જાય.

બનવા સંજોગે દરજી ભગતનાં મા ખીમાર પડ્યાં. ભગત ખૂબ લાગણીશીલ અને ખર્ચાળ સ્વભાવના હોવાથી કાયમ નાણાંભીડ રહે. રોજે રોજનું ખર્ચ થાય તેટલું કમાય, કાલની ચિંતા જ નહીં.

માજી ખીમાર પડતાં સેવા ચાકરી રાત દિવસ ચાલુ, દવા દારુ પણ ખૂબ કર્યાં પણ ખીમારી તો વધતી ચાલી. ઘર સભીડિયું હોઈ મૂંઝવણમાં મુકાણા. ભગતને આખી રાત ભજન સાથે માજીની દવાના ખર્ચાની પણ ધૂન મનમાં લાગી. બહુ વિચારવા ટેવાયેલ નહીં. તરત જ નિર્ણય કરી લીધો. જગતમાં જેનું રુણ કદી ચૂકવી શકાય નહીં તેવી જનેતાનાં રૂણ અદા તો ન જ થાય. પણ થોડી સેવા ચાકરી કરી મન મનાવવું જ રહ્યું. દરજી ભગતે કામધેનું જેવી ગાયને વેચવાનો નિર્ણય કરી લીધો. સામી પાટીના દરજીને ગાય ૧૦૦ રૂપિયામાં વેચાતી આપી. ગાય વેચી તે દિવસે આખા ઘરે ખાધું નહીં. જીવની જેમ ગાયને સાચવતાં નિરુપાયે વેચવી પડેલું. આખું ઘર અલોહરું લાગવા માડ્યું. કોષ દુઝાણા વિના રહેલ નહીં. છોકરાં વાળુ વખતે તો સાવ મૂંગા પૂતળાં જેવા ઓસરીની દારે ખેઠેલાં જોયાં. ભગતની રૂણ છાતીમાં પણ ડુમ્મો ભરાઈ આવ્યો. આંખે બળજબિયાં આવી ગયાં, પણ ભગત તો હરિ ધૃષ્ટા એમ કહી બે પાંચ કપડાં હતાં તેમાંડ્યાં વેતરવા અને ભજન ઉપાડ્યું:

રામ રાખે તેમ રહીએ,
આપણુ ચીઢીના આકર છંછએ;
ઓધવજી, રામ રાખે તેમ રહીએ.

દરજી ભગતે ગા, વેચી તેને લગભગ અઠવાડિયું થવા આવ્યું. સામી પાટીનો દરજી પૈસા આપતો નથી. સામી પાટી એટલે મોટાભાઈના ભાગદાર જ થાય. પણ બધાય છોકરિયા જ, કોષ પીઠ નહીં. જીવાનડા રંગતે ચડ્યા. વડીલોને કોષ

જાતનો માન મરતથો રાખે નહીં. હરામ હલાલીની સોજત. આખો દિવસ નવરા ધૂપ ગામમાં આડેપડ આપડે થાકે ત્યારે ગામના ઝોટલે દાવરો જમાવે. દારુ, અફીણ, ગાળે વગેરે વ્યસનોના ભોગ બનેલા. ભૂખ અને વ્યસનીઓને ઘણાં જૂના વખતનો સબ્બ, તેથી લાંબીને જુકકા થઈ ગયેલા આવકના સારાં મારા સાધનો હોવા છતાં કરજમાં ડૂબેલા રહે

આર્થિક બીસ હોવાથી તેના દલાળરૂપે બેરૂમ ધો પશુ આડોડિયા, ડોકે, સધી, મોરપગાં આસપાસમાં લોટો ઝોટો કરીને આ દરખાસને આશરે પડ્યા રહે

એક દિવસ ચોકમા બન્ને દરજી વચ્ચે બેલા ચાલી થઈ. જુવાન દરખારો પોતાની પાટીના દરજીને પડખે ચડ્યા. મીડ્યા ચઢ દેવા. સાગી પટીના દરજી ભગત તો જીએ સદે બોલે તોય બોઠા પડે તેવા સજ્જન અને શાંત રવભાવના.

કાસુ પિતાને નીચતર વણુ વખડયા વાજત, પશુ હેમ ન વાળે હે સખી, ઈ વાળે તોય લાજત

ભગત તો ખૂમ વિનયથી હાથ જોડી ઉઘ રાણી કરે છે, પશુ સામે દાંડ દરજીએ દેકારે મચાવી ખાધવા દોડયો. વળી જેમતેમ બોલી હડી કાઢે. આ કમાલ મચી છે ત્યાં મોટાભાઈ શિશવચેદ્યન કરવા બીન ત્યાં નીકળ્યા દરજી ભગે મોટાભાઈ દરખારને જોઈ એકદમ હડી કાઢી : “આપુ ! બાપુ ! મેં ગા વેચી છે, પશુ આ દરજી નથી પેસા આપતો કે નથી ગાય પાછી આપતો અઠવાડિયુ થયું ઘરે ડોશીનો મદવાડનો આટલો છે.” કેતાં તો ભગત રોષ પડવા.

મોટાભાઈએ આ બધો તાલ નજરે જોયો પોતાથી નાના ભત્રીજાઓને મૂઝા દોગાઈભડી હસતા જોયા. એક એક અડખોતના ઘરાક પચિય

જુવાનડાને પહોંચી વળે તેવી શક્તિ ધરાવતા દરખાર થઈ ગયા કઈક ગડમથલ મગજમાં મચી ગઈ અને ગભીર મુખમુદ્રા કરી બોલ્યા કે “જુવાનો! જુવાની તો પારકાના દુખમાં ભાગ લેવા, ગામની આખર ખાતર ખપી જવા માટે છે, નહીં કે આવા તમાશા જોવા રંગ છે તમને! મારા ધોળામાં ધૂજ નાખી. જોવા આ દરજીને પેસા અપાવતા નથી અને ઉપરથી બધાડો છો? ગાયને પેસા ખેવ ન રહે”

ઉતાવળીએ એક જુવાન બોલી ગયો કે : “લગતની પૂછડી થઈને મારાતારાનો ભેદ છુ પાડો છો? આ દરજી અમારો તે આ દરજી તમારો ત્રેવડ હેય તો ગાય છોડી જાવ, અને નહીંતર ઘરના પૈસા ચૂકવી દો. આ ચોવટમાં અમે કયા બોલાવવા આવ્યા હતા!”

મોટાભાઈએ રમ પારખ્યો દરજી ભગતને સમજાવીને ઘરે મોકલ્યા “કે તુ ચિતા કરીશ નહીં પૈસા આવી જરો”

મોટાભાઈએ જુવાનીઆઓને ઠગકાની વેણ સલજાયા મોઠા પડતા જુવાનીઆ નીચુ જોઈ રવાના થયા

દરખારની બૂજઓમાં જોર હતું. ખધાવને બોધવાઈ દઈ થકે તેવી થકિત હતી, પશુ મનોમન વિચાર કર્યો અને સડેડાટ ગદમાં જઈ રૂપિયા એકસો દરજીને પહોંચાડી, પાદરમાં શિવાલય હતું ત્યાં પહોંચી ગયા શિવાલયમાં જઈ નિત્ય નિયમ મુજબ સ્તુતિ કરી અને તનવાર મ્યાન બારી કહી દીરાલને ટેકે તલવાર ડેરાવી મચરક દીધી તે મૂક સુધી સોપટ ક્રોપટ પેટમાં બિતરી ગઈ મૂક પકડી તલવારને પાછી ખેંચી લોહીથી તરબોળ તરવારની પીછીએ શિવાલયની દીવાલ ઉપર લખ્યું કે “ધણી ન થઈ શકવાથી પેટ તલવાર ખાઉ છું”

પૃષ્ઠ ૬૬ થી ચાલુ]

વેત વેત જેવડી વરખડી,

ઈના હાલ હાલ જેવડા પાદ

મારા રાજ-એરે હરિયાળીના ગુણ કે'જો

કાચા કમળ ને પળે, પાકાના મૂલ ચાય.

મારા રાજ-એરે હરિયાળીના ગુણ કે'જો

નકે કેવાશાં ધાધાર'નુ ઢોર (ચાકડો)

એક લેસ ગિયાળી, પાડુ પેટમાં

ધ ના કચોળે વેચાય મહી

મારા રાજ-એરે હરિયાળીના ગુણ કે'જો

નકે કેવાશો ધાધારનું ઢોર (કેરી)

૧. ઉત્તર ગુજરાતનું એક પરગણું.

શરીર અને વ્યક્તિત્વનો સંબંધ બહુ ગાઢ છે અને છતાં એને જોવાની દૃષ્ટિ કે પારખવાનો વિવેક ઘણાને હોતો નથી. વીજળીના ગોળામાંથી જેમ પ્રકાશ નીકળ્યા કરે છે તેમ શરીરમાંથી વ્યક્તિત્વ પ્રસરતું રહે છે. શરીર વ્યક્તિત્વનું વાહક અને નિર્વાહક છે એ અર્થમાં તે એનું 'માધ્યમ' છે એટલું જ નહિ, પણ 'સજીવ સાધન' છે. જીવ શરીરનો રાજા છે. એનું રાજ્ય એટલે જ વ્યક્તિત્વ. શરીર અને વ્યક્તિત્વ. આ અર્થમાં શરીર અને વ્યક્તિત્વ એક જોવા બની રહે છે. માટે જ શરીર પવિત્ર છે અને અવધ્ય ગણાવું જોઈએ. શરીરને હણવું એટલે વ્યક્તિત્વને હણવું. વસ્તુતઃ શરીરને કોઈ બનાવી શકતું નથી એટલે તેને હણવાનો કોઈને અધિકાર નથી, એ અધિકાર એકથી કુદરતને છે. મનુષ્ય-બુદ્ધિની આટ-આટલી જબરદસ્તી છતાં નાના એવા લીલા ધાસ-તણ-ખલાને, ફૂલની એક પાંખડીને કે પાંદડાની ટીથીને બનાવવા તે સર્વથા અશક્ત છે.

પંચમહાભૂતનું સ્થૂળ શરીરયંત્ર બન્યું છે; અને એ અતિ સૂક્ષ્મ ને ચમત્કારિક યંત્ર છે. એ તો વનસ્પતિ, જંતુ, પશુપંખી કોઈ પણ એકના સ્થૂળ દેહના બંધારણને જોનાર સહેજે કહી શકે એમ છે. આમાં પણ માનવ શરીરના ડોક ઉપરના ઉત્તમોગની સૂક્ષ્મ શક્તિઓને ધરીબર વિચારનારને તો આ વાતની પ્રતીતિ તરફાણુ થઈ જાય. પંચમહાભૂત પૈકી પૃથ્વી-તત્ત્વ ધન છે અને જલતત્ત્વ પ્રવાહી છે, વાયુ હવાઈ છે, તેજતત્ત્વ ચંદન્યમય છે, અને આકાશ અથવા અવકાશનું તત્ત્વ અતિ ભવ્ય છે. મકાનમાં જે સ્થાન કોંક્રીટ અને ઈમારતી લાકડાનું છે તે સ્થાન શરીરમાં પૃથ્વી તત્ત્વનું છે. ખૂબી તો એ છે કે પૃથ્વીતત્ત્વ પોતાનું અશલ જડ રૂપ પથ્થરને માંસ, લોહી, હાડકાં, ચામડી બને છે. તે સાથે જ એ આણુ આણુમાં ચેતન-મય થાય છે. એટલું જ નહિ, પણ વીર્ગરૂપે શરીરને દડ તથા નીરોળી રાખવાની અને બીજા નવા ચેતન-

મય શરીરને સાંગોપાંગ સરજવાની શક્તિ ધારણ કરી શકે છે.

વધુ મોટા આશ્રયની વાત તો એ છે કે જેમ જેમ શરીર મોટું થતું જાય છે, માંસ કર્મેન્દ્રિયો સાથે પાંચ જાનેન્દ્રિયોની ખીલવણી પણ વધુ દડ, સ્પષ્ટ, સરળ અને સ્વતંત્ર થતી રહે છે. બુવાનીને જીવનની વસંત કહેવામાં આવી છે એ યથાર્થ છે. આંખ જેવી એક નાનુક ને જટિલ ઇન્દ્રિયની ખીલવણી તેમ જ સમજશક્તિની કેળવણી કેવા વિવિધ અને વિચિત્ર રંગ-તરંગ ધારણ કરે છે એ આ બાબતની પૂરી સાબિતી રજૂ કરે છે. નાશીતંત્ર સાથે ચિત્ત તંત્રનો વિકાસ સ્થૂળ સૂક્ષ્મનો કેટલો બધો નિકટવર્તી ગાઢ ભેદ-અભેદ બતાવે છે !

જેઓ માત્ર એમ જાણે છે કે શરીરથી જ સૌ જીવીએ છીએ તેઓ કંઈ જ જાણતાં નથી. સાચી વાત છે કે શરીરથી સૌ જીવે છે, પરંતુ શરીરથી જ જીવે છે એ સાવ ખોટું છે. જુદી જુદી ભાવનાઓ અને વાસનાઓની પ્રતિજ્ઞા તથા લાગણીઓની વ્યક્તિ-પરંપરાનું મોટા ભાગનું જીવન જીવીએ છીએ. અને તેમાં દર પળે શરીરનો કંઈ ને કંઈ ઉપયોગ કરીએ છીએ. સ્થૂળ દ્વારા પણ માણસ સૂક્ષ્મને ને સૂક્ષ્મમાં જીવી રહે છે. બદલાતી જતી મનોદશાઓ પ્રમાણે શરીર બદલતું જાય છે. આમાં પણ જે અનુભવ-સંસ્કારો વધુ પડે છે તે ગાઢ બને છે અને એક સ્થાયી મનોદશા ધરે છે—જેની આખા દેહ શરીરને અમુક સ્થિરરૂપ ધરાવે છે. જે જીવ પોતાની મનો-સૃષ્ટિનું સત્વર પરિવર્તન કરી શકે તે જીવ આત્મ-વિકાસની ઘણી કક્ષાઓ પાર કરી જાય છે. પરા કે અપરા એ બેમાંથી એક પ્રકૃતિમાં ખેંચાઈને પ્રતિ, વાણી વા કર્મ કાસ વિકાસ કે વિકારની કોણિયા એ દૂરનો રહે છે; એનાથી સ્થાયી મનોદશા બાંધે છે અને તેની સાચી નસથી પ્રતિનિધિ તરીકે શરીરની આકૃતિને દેરવે છે. સ્થૂળ સૂક્ષ્મની ક્રિયા પ્રતિક્રિયાનો આધાર

આઠ ને તીર્થસંબંધ છે એ સમજાય તો માનવી પોતીકુ આત્મપૃથક્કરણ કરવા આતુર ગભીર જરૂર બને. સઘળા જીવો સ્થૂળમાં સૂક્ષ્મ મારફત અને સૂક્ષ્મમાં સ્થૂળ મારફત વિકસિત થતા હોય છે ઉદ્ભવ અને પતનની આ પ્રક્રિયા કર્મના સિક્કાતે જેવી એટલી તો કિલ્લ અને અતિ ઝીણી છે કે તેનો એકદમ પરો લગાડવો કે આંક કાઢવો લગભગ અશક્ય છે. એમ છતાં ચતુર માનસશાસ્ત્રીની આંતરચક્ષુ તેને અચૂક પકડી પાડે છે, જેની ખબર કદાચ ખુદ એના શરીરધારીને પોતાને હોતી નથી ! કોઈ તેજસ્વી ને સુદર કે નિસ્તેજ ને ફીણ, નિષ્પાપ ને પ્રકુલ્લ અથવા સદોષ ને વિકૃત શરીર પોતાની વાત આપમેળે જાહેર કરી દે છે થોડાક જ ભાવાભિનય કે ઈજિતથી, થોડાક જ ભોલથી, જરા જેટલા કર્મથી પોતીકા પ્રાગટ્યને સ્પષ્ટપણે જણાવી દે છે.

માણસ ગમે તેટલું દલી પ્રાણી બની ગયું હાય તેમ છતાં તે પોતાના અસલરૂપ ઉપર ઠાંકપિછોડા કરી શકે એમ નથી માનવપ્રાણી તરીકે આજે છંદોષાક એ સફળ દબ બેલતો હોય અને પકડાતો ન હોય તેનું કારણ એ છે કે એની દાભિકતાના માનસશાસ્ત્રીઓ વિરલ છે ઊંચી કક્ષાના એક પ્રાણી તરીકે માણસે જે જીવનવિકાસ સાધ્યો છે તે એટલો તો ઊંડો અને વિશાળ, વિવિધ અને અસામાન્ય છે કે પ્રમાણમાં એનો સત્-અથ ઘણો વધુ છે, અસત્ અથ ઘણો ઓછો છે, જે છે તે બહુ સ્પષ્ટ છે અને તેથી એનો દબ પણ ફાલભગુર અને અત્ય છે દયા અને ક્રૂરતા, રાગ અને દ્રોષ દ્વંદ્વે સ્પષ્ટ જણાય એવા છે ક્રૂરતાના ઓછા હેઠળ દયા જેમ વિરલ છે તેમ દયાના ઓછા હેઠળ ક્રૂરતા પણ વિરલ છે એમ છતાં આ બાબત બહુ અછતી રહી ગઈ છે, કારણ કે આંતરમન અત્યંત ચચલ અને ગુપ્ત તત્ત્વ છે. ક્યા સંજોગમાં ક્યારે કયો સસ્કાર આગળ તરી આવશે એ કળવુ ખૂબ મુશ્કેલ છે. આનો ખરો આધાર પણ સામાના આંતરમનની શક્તિ ઉપર અવલભે છે એથી કરીને જ કેટલાક શિશિત દલીઓ અનેક અશિશિત ભોળા જીવોને વાતવાતમાં છેતરી જાય છે, એથી કરીને જ એક માણસ બીજા માણસને પૂરી રીતે સાચા અર્થમાં સમજવાની

નિષ્ફળતા મેળવે છે બાહ્યમનની જેમ આંતરમન પણ સતત ક્રિયાશીલ છે. આંતરમન બાહ્યમનને પ્રેરે છે અને બાહ્યમન તેને ઈજિત, અભિનય વચન અને કર્મ દ્વારા અમલમાં મૂકે છે આમ બાહ્યમનના સાકાર પ્રાકટ્યમાં આંતરમનનું જ સૂક્ષ્મ પ્રાકટ્ય સભવે છે આનું નામ છે વ્યજન અથવા વ્યક્તિ (manifestation) વ્યજન અથવા વ્યક્તિ બુદ્ધિના ને ઈચ્છાશક્તિના સયમથી પ્રભાવિત બને તેને આપણે 'વ્યક્તિત્વ' કહેવા દેવાઈ ગયા છીએ ખરા, પરંતુ એ સયમ હોય, અર્ધસયમ હોય, અસયમ હોય વા સ્વચ્છદ હોય તો પણ સામાન્ય અર્થમાં આપણે તેને 'વ્યક્તિત્વ' કહી શકીએ

ચહેરાને આપણે આત્માની આરસી કહીએ છીએ એ બરાબર છે તૈયાર થયેલો સ્થાયી ભાવ અને પ્રતિફલ્લ ઊપડતી તર્કતરગાવલિઓની વિવર્તલીલા એ બેઉનું વિશિષ્ટ આસ્પદ ચહેરો છે જેવી રીતે સાગર એની પોતાની સપાટી પરની અપાર ગતિમયતા તેમજ અદરના રિશર ગાંભીર્યનું ભાજન છે તેમ આમ તો આખું શરીર સમગ્ર વ્યક્તિત્વનું પ્રતીક છે.

પૃથ્વીતત્ત્વ વ્યક્તિત્વને આધાનરૂપ અને મદદગાર છે સ્થાયીભાવને તેમ જ પળપળ પલટતી વિવર્તલીલાને જે આધાન અનિવાર્ય છે તેને એ પૂરું પાડે છે. સસ્કારોની વધતી-ઘટતી દઢતા મુજબ ટેવો પડે છે અને બદલે છે, એવી ટેવોની પ્રકૃતિ બધાય છે અને ફરે છે, એ પ્રકૃતિને કારણે 'જીવન' શક્ય બને છે આ રીતે પૃથ્વીતત્ત્વ જીવનનું આધાન છે પ્રતિ જિ બ છે, પ્રતીક પણ છે એક હોડ, એક ફલ, એક વેલ-એ દરેક પોતાના અગોપાગો સાથે વ્યક્તિત્વ પ્રકટે છે કોઈપણ જીવના શરીરનું પણ આવું જ છે શરીર વ્યક્તિત્વનું ઘડિયાળ છે મુખનો ભાવ એનો ચ દો છે. આંખ સૌથી વધુ પારદર્શક અંગ છે, સ્થાયી શરીરનું મૂળ બધારણ તૈયાર થયું હોય છે ક્ષણિક ભાવોનું ક્રીડાંગણ પણ શરીર જ બને છે એ ભાવો માથી જે જાતનો સ્થાયી ભાવ જેટલો અથો નીપજો છે તે તેના સ્થાયી બધારણમાં તેટલો અથો ફેરફાર કરે છે એક બાળકના શરીરથી માંડીને એ જુદા બને નાં સુધીના બદલાતા શરીરની ચડતી પડતી તપાસથુ

તો આ બાબત સાવ ચોખ્ખી સમજાઈ જશે. એમ કહેવાય છે કે પ્રકૃતિ બદલાવી શકાતી નથી, પણ એ ખોટી વાત છે. પહેલી દેવ પરંપરાને લીધે પ્રકૃતિને બદલવી એ અતિ મુશ્કેલ કામ છે એ ખરું છે, પરંતુ જેમ અવસ્થાભિદે શરીરના ફેરફાર કુદરતી છે તેમ સ્થાયીભાવનું સહસ્રા પરિવર્તન એટલું જ કુદરતી અને એટલું શક્ય છે, સરળ છે. પ્રકૃતિના વિકૃતિકરણ કે ઊર્ધ્વીકરણની આ અસર પ્રતિપળ શરીરમાં ફેરફાર કર્યા જ કરે છે; અને તેની અસર પણ કુશળ માનસશાસ્ત્રી પરખ્યા વગર રહેતો નથી. આ અર્થમાં મનુષ્ય પોતીકો સર્વસ્વાધીન વિધાતા છે. મનુષ્ય

એવીયે ઘણો વિશેષ છે.

વ્યક્તિ તરીકે મનુષ્ય સમષ્ટિનો અંશભાગ છે અને સૂક્ષ્મરૂપે પ્રતિબિંબ પણ છે. એ પોતાનું વ્યક્તિત્વ વિકસાવતો રહે તો વિશ્વરૂપ બની શકે છે. એ અર્થમાં વ્યક્તિ પોતાના વ્યક્તિત્વની બીજી અનેક વ્યક્તિઓ ઉપર સીધી ને આડકતરી અસર પાડી શકે છે. આ જાતની પ્રક્રિયાની પૂરી જાણબૂજ વ્યક્તિને પોતાને પણ હોતી નથી. જે હોય તો એનો આત્મવિકાસ કોઈ સ્થૂળ સત્તા રૂંધી શકે— હણી શકે એમ નથી; અને છતાં વિરલ જીવો ઊર્ધ્વીકરણથી જબરું ને તાત્કાલિક પરિવર્તન કરવા ધારણા બાધે છે.

*

વિરહ વ્યથા

મળવો ભલો બિછરન ખૂરી, ખૂરી જગત રી રીત;
અળ પસ્તાઈ મેં સખી, પરદેશી શું પ્રીત.
હૈડા ભીતર દવ જલે, ધુંઆ પ્રકાશ ન હોય;
એક જ બાણે જીતવો, અવર ન બાણે કોય.
બપૈયા થાને મારશું, ના લે પિયરો નામ;
આધી રેનરો પુકારતાં, છાંડ હમારા ગામ.
મીઠું બોલે મોર, ગહેકે છૂપી ગોખમાં;
જીવતીનાં શાં જોર, વિહારી નામ વગોવશે.
સખી દિયા ન બારિયો, હૈ અધેરેમેં સુખ;
કરી ઉજિયારો હે સખી, કાકો દેખું મુખ ?
એક દુરિજન ઉપરે, સો સજ્જન કરું ભેટ;
રજનીકા મેલા ક્રિયા, વિધિયનકા અંક મેટ.
સપને મેં પ્રિતમ મિલે, મૈં લાગી ગલ રાય;
ડરપત પલક ન ખોલહી, કહીં બિછારો હોય.
સપના તોહીં ભરાવસું, હિયે દિરાવું છેદ;
જદ સોઈં તદ દો જણા, જદ જગું તખ એક.
સપનો આયો ફીર ગયો, મેં સેજ ભરિયાં રાય;
આવ સોહાગણુ નીંદડી, વળી પિયા દેખું સોય.
સપના તુ સોભાગિયો, ઉત્તમ થારી બત;
સો કોસાં સાજન બસે, આન મિલાવે રાત.
જીણુને સપને દેખતી, પ્રગટ લયા પિય આય;
ડરતી આંખ ન સુંહદી, કહીં સપનો દૂર ન બાય.

સંત્રાહક-હરસુરભાઈ ગઢવી

પાટણુવાડાનાં લોકગીતો

સંગ્રહક : કાનજી માલધારી

શિયાળાની હેમળા જેવી રાઠયું ખમી
ખમીને ઉનાળાના આગમને અંગમાં કંધક એતનના
સંસાર થાય છે. કામમાંથી માનવી નવરૂં થાય છે.
આયમણી દક્ષથી રણની કંધાડેથી આવતા આળ-
વીતરા વાયરા વાય છે. ઝોઢશા ફરકે છે. ઢોલ ઢળૂકે
છે, ચાંદો થંભી જાય છે, સધારનાં હેત-પ્રીત
ગાનારીઓના કંઠમાં આવીને વસે છે. અનંત શોણી-
વાળા સમાજનો સજનહાર તો મહાકાળ છે. એ
કાળને કાષ્ટ સ્થગિત કરી શકતું નથી. કાષ્ટ એને
આશર આપી શકતું નથી. તો એ આપણો લોક-
કવિ બે ઘડી કાળને પણ થંભાવી રાખે છે પાટ-
ણનો પ્રસિદ્ધ રાય 'સઘરો જેઠંગ' શૈભીતાં સહસ્ત્ર-
લીંગ તળાવ, ને એ જસમા ઝોડણીની કડોપ-
કંઠ જળવાયેલી લોકકથા કૃતિકાસ બાળુએ મૂકીએ
ને કાષ્ટ રખારીના નેસડામાં ચાંદાને રેલમહેલ અજ-
વાળે જસમાનું લોકગીત સંજળાએ.

(૧)

પાછલા પરોઢિયાની રાત્ય,
રાજીને સપનું આયુ,
-સોના રે ભાણેજ.

તેડાવો સોનમલ ભાણેજ,
ઝોડાંને લખી કાગળ મોડલો;
-સોના રે ભાણેજ.

લખો લાખ બે લાખ ઝોડ,
અધલાખ લખો ઝોડણી;
-સોના રે ભાણેજ.

કાગળ આલો બારોટાંને હાથ,
બારોટ ઘોડા ખેલિયા
-સોના રે ભાણેજ.

પાણી ભરતી પાણીની પહિયાર,
કિયા રે જસમા ખૈના ઝોરડા;
-સોના રે ભાણેજ.

હું એ નાં બાણું બારોટ,
આધા રે જઈ ઘર પૂછએ;
-સોના રે ભાણેજ.

ભાણું રે ઊટકતી ભાણેજ,
કિયા રે જસમા ખૈના ઝોરડા;
-સોના રે ભાણેજ.

ભાંચી રે મેડિયુ અગનાશ,
સોનાઝારી જસમા દાતણ ડોળે,
-સોના રે ભાણેજ.

કાગળ આલ્યા જસમાને હાથ,
જસમાએ કાગળ વાંચિયા;
-સોના રે ભાણેજ.

વાંચ્યા વાંચ્યા ઝોડ બે લાખ,
વાંચી ઝોડણી અધલાખ;
-સોના રે ભાણેજ.

અડધી રાત્યના પાડા પલાણ્યા,
પેલા પલાણે મારવાડ દેશ;
-સોના રે ભાણેજ.

આવી ઊતર્યા વાડીના વડ હેઠ,
વડલા ડાળે બપોરા ગાળિયા
-સોના રે ભાણેજ.

ઝોડાંને આલો છાપરાં,
જસમાને મેડીબંધ મોલ
-સોના રે ભાણેજ.

ઘેલા રાજ ઘેલું મત બોલ્ય,
અમારે ઝોડાંને ભલા છાપરાં;
-સોના રે ભાણેજ.

ઝોડાં ને ઢાળો ખાટલા,
જસમાને ઢળાવો હિ ડોળ ખાટ;
-સોના રે ભાણેજ.

અમારે ઝોડાં ને લલા ખાટલા,
હેંડાળે તારી રાણીઓ પોઠાડય;
-સોના રે લાણેજ.

ઝોડાં ને આલો ગોદડાં,
જસમાને પથરાવો શીરોક-તળાઈ
-સોના રે લાણેજ.

અમારે ઝોડાંને લલા ગોદડાં,
શીરોકે તારી નારીઓ પોઠાડય;
-સોના રે લાણેજ.

ઝોડાં ને આલો ખીચડાં,
જસમાને જમાડો ઝેંભૂરી સેવ;
-સોના રે લાણેજ.

અમારે ઝોડાંને લલાં ખીચડાં,
સેવે તારી રાણીઓ જમાડય;
-સોના રે લાણેજ.

ઝોડાં ને આલો તેલ,
જસમાને આલો ગવરીનાં ઘી.
-સોના રે લાણેજ.

અમારા ઝોડાં ને લલાં તેલ,
ગવરીનાં ઘી તારી રાણીઓને જમાડય;
-સોના રે લાણેજ.

જસમા માટી થોડેરી ઉપાડય,
કેડયુંના લાંક લળી લળી જશે;
-સોના રે લાણેજ.

જસમા તારો ઝોડ ખતાય,
જેવાના ઘણા કોડ;
-સોના રે લાણેજ.

સામા તે સરોવરને તીર,
સોના કોદાળી ઝોડને હાથ;
-સોના રે લાણેજ.

ખળ્યો તારો પાટણવાડો દેશ,
પાણી વણુ પોરા મરે;
-સોના રે લાણેજ.

લલો મારો સોરઠ^૧ દેશ,
ત્યાં રે સૌ સાંવજડાં કરે કટ્યોલ
-સોના રે લાણેજ.

ઝોડો તમારું જાળે નરવંશ
આવી ના પાકળે ઝોડણી
-સોના રે લાણેજ

(૨)

સૌરાષ્ટ્રની 'પાતળી પરમાર્થ'ની જેમ પાટણ-
વાડામાં માલો મેવાસી અને ડમ્માંરાણીનું લોકગીત
દેહ, મન અને પ્રાણને હિલોળે મગાવતું સાંપરિક
લાગણીને અવિર્જીત કરે છે :

ખાર ખાર વરસે માલો ઘેર આયા
માલો મેવાસી
માતા ઘરમાં હો તો ઝાંપા ઊઘાડો
માલો મેવાસી.

માતા તમે છો ને ડમ્માંરાણી ત્યાં જ્યાં
માલો મેવાસી.
ડમ્માંરાણી જ્યાં સરવર પાણી,
સરવર પાણી માલો મેવાસી.

માલો આખડીએ ચડી ફવા સંભાર્યા
માલો મેવાસી.
ત્યાંય નાં લાળ્યાં ડમ્માંરાણી
માલો મેવાસી.

ડમ્માંરાણી જ્યાં ગાયું ને વાડે,
ગાયું ને વાડે માલો મેવાસી
માલો આખડીએ ચડી, વાડા સંભાર્યા
માલો મેવાસી.

ત્યાંય નાં લાળ્યાં, ડમ્માંરાણી
માલો મેવાસી.
ડમ્માંરાણી જ્યાં પરઘેર દળવા,
પરઘેર દળવા માલો મેવાસી.

૧. દંતકથા પ્રમાણે જસમા મારવાડની છે. અહીં
'સોરઠ' શબ્દ પ્રયોજાયો છે.

માલે ચાખડીએ ચડી ઘંટીએ જોઇ
માલો મેવાસી.
ચ્યાંય નાં ભાળ્યાં ડમ્માંરાણી
માલો મેવાસી.

ડમ્માંરાણી જ્યાં માલજીને ભાતે,
માલજીને ભાતે માલો મેવાસી.
ડમ્માંરાણી મૂવા જીરાંને
જૂડેમાલો મેવાસી.
માળે માલો મેવાસી

આમ આ લોકગીત કુચુરસમાં સમાપ્તિ પામે છે. કુદુખના સારા-નરસા સંબંધો, જીવનના કારુંધુયમય તેમજ માંગસિક પ્રસંગોને પણ લોકકવિ વાર્તારૂપે વણી દે છે. એનાં અગ્રાત પાત્રો તો વિશાળ સંસારની મિશ્ર લાગણીમાંથી જન્મીને યાત્રા પામે છે, સૌ સૌના હૈયાની એક વાત હોય છે. જેમાં મિલાપની સાથે વિજેગની વેદના હોય છે. નારીકંઠે આપણો ભાર હળવો કર્યો છે. પ્રો. અનંતરાય રાવળ કહે છે: “ગુજરાતનારો પોતાનાં સુખ-દુઃખ ગાઈને પોતાનાં હૈયાં હળવાં કર્યાં છે.” પણ હું કહું છું કે આપણાં હૈયાં હળવાં કર્યાં છે ! લોક સાહિત્યનો બેખ-ધારી અવધૂત મેઘાણી કહે છે: ‘આ સંઘેડા ઉતાર કે ચાકડા ઉતાર ઘાટને પારખવાને કાંઈ કલાના નિયમોવાળું વિવેચન, કાંઈ રસશાસ્ત્ર લોકસાહિત્યને માટે નથી. એની તો સાત જ હતી જનતાના અંતર્યામી રસાત્માને. આનંદલક્ષિતાનો સુવર્ણકાંડો તો માણસની અંદર હતો. કુદરતે હીમ્મેલો ને ક્વાનુભવે સૂક્ષ્મતાએ પહેંચેલો કટિ પરાકાષ્ઠાએ પહેંચીને રસનિષ્પત્તિ ન કરે તે કલાકૃતિ નહીં. ને લોક સાહિત્ય પણ એ ચર્તને સંતોષે તો જ એ સાહિત્ય નામને લાયક.’

આમ આપણા ‘ગુરુ’એ તો બહુ વેલાં મૂલ્યકિત કયું છે.

(-)

અઢારભાર વનપાક હીંચી પડે છે. મથુરાની વાટે મિલન યોગના દીવડા પ્રગટતાં ‘કાનજી’ મોડા પડે છે. નારીનો ઈર્ષ્યાળુ સ્વભાવ આલેખતું...

કાનુડાને મોડો ઉપાસંબ દેતું જીઓ આ લોકગીત:
હરણ્યું લળી કોળયંબડે જાય નંદના લાલજીરે.
ગોપિયું કાનુડાને પૂછે નંદના લાલજીરે.
તમે કને મંદિર ગ્યાંતા નંદના લાલજીરે.
અમે સાહેલીના મંદિર ગ્યાંતા નંદના લાલજીરે.
તમે મોળિયાં ખાંધી ગ્યાંતા નંદના લાલજીરે.
મોળિયાં હેરી હેરી લીધાં નંદના લાલજીરે.
‘મોળિયાં હેરી હેરી લીધાં’ એમાં જ લોક કવિની ઠાવડી મર્મધુક્ત કલ્પનાનું સાધુજ્ય સંધાયું છે.

(૪)

‘મારુ અને ઢોલો’ સૌએ હૈયા હિસેગ ભાવે વાંચ્યાં છે. વિપ્રલંબ શૃંગારનું આયોજન કરતો આપણો લોકકવિ એમને જીલી શકે ખરો ?

ફૂવાને કાંઠે કેવડો લેરે લળી લળી જાય
હજારી ઢોલો આવેને ઘેર.

ઉપમા અલંકારનો ભાર ખાતીલો છે લોકકવિ. જીવતર રૂપી ફૂવાને કાંઠે, કાપા રૂપી કેવડા... જોતરને વાયરે હીંચી પડ્યો છે.

કને કીધું કને સાંભર્યું, કુણે જીડારી ઝીણી વાત
હજારી ઢોલો આવેને ઘેર

સંસ્કૃત કવિઓની ખૂબીથી એ અધિક લાવન-ભર્યો વિપ્રલંબ શૃંગાર લોકકવિ આલેખે છે. મારુ... ભરજોતને લયો પડેથી...મારુને ઢોલાને મળવાના અજંબા અવતરે છે. પણ નીંભર ઢોલો તો ગચ્છકાર તોય નથી. મારુના સંદેશા જાય છે. ઢોલો વળે જવાજ મોકલે છે :

ચાંદે કીધું સૂરજે સાંભર્યું,
વાયરે ઉડારી ઝીણી વાત,
હજારી ઢોલો આવેને ઘેર.

આમ લોકગીત અસંતોષમાં પરિણમીને સમાપ્તિ સાધે છે.

(૫)

આપણા ‘કુડા-સાહિત્ય’માં સમસ્થાયુક્ત સાહિત્ય વિશિષ્ટ રીતે પ્રયોજાયું છે. લોકગીતોમાં પણ સમસ્થાયુક્ત ગીતો મળી આવે છે.

[માનવી માત્રમાં કાંઈ ને કાંઈ રચવૃત્તિ તો રહેલી હોય છે જ. રચનો અર્થ અહિં “શોખ” કરી શકાય. આવી રચવૃત્તિ મર્યાદિત હોય ત્યાં સુધી તો હરકર્તા નથી હોતી, ઉલટાની આનંદ આપનારી બની રહે છે. પરંતુ ક્યારેક હદને છાંડી બળ્ય છે - ઉલટાવસ્થાએ પહોંચી બળ્ય છે - ત્યારે શોખ મટીને ‘ધૂન’ બની રહે છે. એવાં માનવીઓ પોતાની એ ધૂનની પાછળ દીવાના બની રહે છે. એવી ધૂનના પરિણામે કોઈ-કોઈ રસિક ધૂની માનવીઓને શોખનું પશુ પડતું હોય છે. દુનિયા તેને દીવાનામાં ગણી કાઢે છે. જગતમાં આવા દીવાનાઓ કંઈક થઈ ગયા છે. એવા કેટલાક દાખલાઓ ઇતિહાસમાં નોંધાયેલ પશુ છે. લોકકથાઓમાં પણ સચવાઈ રહ્યા છે. એમાંના થોડાક પ્રસંગોનું આપણે અવલોકન કરીએ.

આ બધા જ પ્રસંગો, વાજાંત્ર શોખીન જીવોને લગતા જ છે. એમાંના પ્રથમ બે ઇતિહાસમાં આલેખાયેલા છે. અને બે લોકકથાઓમાં સંધારાયેલ છે.]

ઈ. સ. ૧૦૧૦નું વર્ષ ચાલતું હતું. પાટણ પતિ ચામુંડ દેવ સોલંકીની ફેજે જૂનાગઢ શહેરને ઘેરી લીધું હતું. સમય ઠીક-ઠીક વીતી ચૂક્યો હતો. પરંતુ સોરઠી વીરોની અખંડિત સળગ શૂરવીરતાને લીધે જીર્ણદુર્ગનાં, વજ્જરકોટ સમા દુર્ગની કંકરીય ખરતી નોતી. જૂનાગઢની ગાદીએ ત્યારે ચૂડાસમા વંશનો જૂઠો રાજા રાઘૈયાસ હર્દે મહિપાલદેવ પહેલાં રાજવી હતો. આ મહિપાલ દેવ કાવ્ય-સંગીતનો અચ્છો બહુકાર હતો. એનો રસિયો પણ ભારે હતો. સ્વયં પોતે પણ અચ્છો વાદકાર હતો. અને અન્ય કલાકારોની કદરને જીજ્ઞાસી બહુનારો પણ હતો-દાતાર હતો.

જૂનાગઢના કિલ્લાની અજેયતા જોઈને હવે તો ચામુંડદેવ અકળાઈ ઊઠ્યા હતા. આ યુદ્ધ તેમના માટે પ્રતિષ્ઠાનો પ્રશ્ન બની ગયું હતું. ગુજર્જર અને સૌરાષ્ટ્રની શાનનો પ્રશ્ન બની રહ્યું હતું. બેય પક્ષો વિજય મેળવવા માટે મક્કમ બન્યા હતા. ગઢ પડે એમ નહોતો. અને આટલે સુધી પહોંચ્યા પછી પરાજય વ્હોરીને પાછા ફરવું એય પોવાય એમ નહોતું. પાટણપતિ માટે કપરી આપદા ઊભી થઈ હતી. આખરે તેમનો કોઈ પણ ભોગે છિવટે ફૂટતીતિનો આશ્રય લઈને પણ જીત મેળવવાનો

નિર્ધાર કરી લીધો. મોવડીઓને એની બહુ પણ કરી દીધી.

સેનાનાયકો પણ વિમાસણ અનુભવી રહ્યા હતા. ખૂબ વિચારણાને અંતે તેઓએ જીતનો આશ્રય લેવાનું નક્કી કરીને એ માટે ‘ખીજલ’ નામના એક ગઢવીને પ્યાદું બનાવવાનો નિશ્ચય કર્યો. સેનાનાયકોએ ખીજલ ગઢવીની અને એની વિદ્યાની આકરી ઠેકડી કરીને એના સ્વમાન ઉપર પ્રહારો કર્યા. ભોળો દેવીપુત્ર, પાખંડીઓની ચાલબાજીને સ્થમજી શક્યો નહિ. પોતાની તો ઠીક પરંતુ પોતાની વિદ્યાની ધોર હાંસી થતી જોઈને એ કાળજાળ બની ગયો અને વિદ્યાની સર્વોપરિતાને સિદ્ધ કરવા ખાતર આક્રમણમાં આકરી હોડ બકા બેઠો. નાયકો તો ટાંપીને જ બેઠા હતા. “મહિપાલદેવનું મસ્તક લઈ આવ તો ખરી વિદ્યા, ખરો વિદ્યાધર.”

મહિપાલદેવનું મસ્તક, દી જગ્યા વખતે લઈ આવવાની પ્રતિજ્ઞા લઈને ખીજલ ખીનને ખબે નાખીને ચાલી નીકળ્યો. નિષ્કળ નીવડ્યે પોતાનું મસ્તક કાપી નાખવાની પણ તેણે પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી.

નમતો પહોર હતો. ગઢ બંધ હોવાથી અંદર પેસવાનો લાગ શોધતો ખીજલ ગઢને ફરતા આંટા

દેવા લાગ્યો. રાતના સોપો પડ્યા ટાલે મહિપાલ દેવ ચોકીએ તપાસવા નીકળ્યો. મથાલના અજવાળામાં બીજલે એને જોળખી લીધો. એ ભેળું જ બીનને હાથમાં લઈને તેણે મોહક સુરાવલીને વહેતી કરી. મહિપાલદેવે ચમકીને હેંટે નજર કરી એકતાન થઈને બીન બળવી રહેલા બીજલ ગઢવીને લાલ્યો. એની કરામત જોઈને ઝુમી ઊઠ્યો. “ધન્ય! ગઢવા ધન્ય” મહિપાલદેવે કલાપારખુ આત્મા પુકારી ઊઠ્યો. સંગીતની આ રસલ્હાસુને, રાતભર લૂંટવા માટે તલપી રહ્યો નાટ્યી બાંધેલી ખાટલીને, નીચે ઉનારવામાં આવી. તેના ઉપર બેસીને ગઢમાં આવવા બીજલને કહ્યું. પણ એને ધાખામાં રાખીને ગઢમાં જવાય કેમ કરીને? પોતે તો એનું માથું માંગવા નીકળ્યો છે? સાચી વાત એને જણાવવી જ નેઈએ. એટલે બીજલે દુહો લલકાર્યો.

‘હાલ્યો ને આવ્યો હું, તો જ શીર જોસાટો કરી;
જો વડો અયાં તું, (તો) મને મોટાચુ દે મહાગણા.

હે મહિપાલદેવ! તું મને તેડાવે તો છે, પણ હું તો તારા માથાનું સાદું કરીને ચોની હોડય બાંધીને આવું છું.

“ભલે ગઢવા ભલે. ઉપર તો આવો એક વખત!” મહિપાલદેવે પડકારો કર્યો

“અરમ્મ! અન્નદાતાને” કહીને બીજલ ખાટલી ઉપર બેઠો. સૈનિકોએ એને ઉપર ખેંચી લીધો. હેઠો ધગ મૂક્યા બેળાજ મહિપાલદેવ બચ લરીને બેઠ્યો. ત્યારે પણ બીજલે એને ચેતાવ્યો.

“વાદીને દે જે વીર, આંઉ પરદેશી માંગણો;
બીયાં, માંગે લાખ કરોડ, (પણ) આંઉ સવાલી શીરજો.”

મહિપાલદેવ! બીજ માંગણોની જેવો હું નથી! આંઉ સવાલી શીરજો. હું તો તારા માથાને માંગવાવાળો છું. એ માટે જ આવ્યો છું.

“થઈ રે’શે ગઢવા! હ જો ય થઈ રે’શે. અટાલે તો બસ બીનને બળવો.” પોરસાના સાદે મહિપાલદેવે ઉતાર આપીને બીજલને મહેલમાં તેડી

જઈને આસન આપીને બેસાડ્યો. પોતે તેની સામે બેસીને બીન બળવવા માટે વિનંતી કરી. બીજલે બીનના મૂરોને ઘૂંટવા શરૂ કર્યા.—રાજગઢની ભીતો હોંકારા દેવા લાગી. ગિરનારની શંગાવલીઓમાં એના પડખંદા ઊઠવા લાગ્યા. વાતાવરણમાં બીનની અદ્ભુત સુરાવલી રમતી થઈ ગઈ. રા મહિપાલદેવની છાતી પોરસથી ફૂલી રહી. અંગરખાની કસો તૂટવા લાગી. “ધન્ય ગઢવા ધન્ય!” પોકારવા લાગ્યો.

રાતભર બીજલ બીનને બળવતો રહ્યો. મહિપાલદેવ સાંભળતો રહ્યો. પ્રાગડના દોરા ફૂટ્યા ત્યારે એનો આનંદ અને રસ ચરમરસીમાએ પહોંચી ગયો. સર્વસ્વ જોળધોળ કરી દેવા તત્પર બની ગયો. બીજલનો હાથ પકડીને બોલી ઊઠ્યો. “માત્રો લે, ગઢવા! જે જોઈએ છે માંજી લે!”

બીજલે આંખ ઉપાડીને એના સામે મીટ માંડી, હસું-હસું થઈ રહેલા મહિપાલદેવનાં ચહેરા ઉપર એણે કુરખાનીની ઉત્કંઠાને બેસી ગયેલી લાળી. બીજલ લલકારી ઊઠ્યો :

‘હાલ્યો ને આવ્યો હું, તોજાં, શીરજોસાટો કરી;
જો, વડો અયાં તું, (તો) મને મોટાચુ દે મહાગણા!

હે બાપ, હું તો તારા મસ્તકનો સોદા કરીને જ આવ્યો છું. તું જો ખરેખર દાતાર હો તો મને જશ મળે એવું કરી દે. અર્થાતકે મસ્તકને ઉતારી દે.

“હીધું, ગઢવા! હીધું.”...પણ ‘...
“ગાણુ જાજો દત્ત થોડી, રીઝ્યો કેર કડ્ડ; ધડ રથે શિર હેકડો, એને દેતાંય લાજ મડ્ડ.”

હે બીજલ! તારો ગુણ-તારી કલા, તો અપાર છે. જ્યારે મારી પાસે, તને દેવા જોગ બહુજ થોડું છે. ધડની સાથે મસ્તક પણ એક જ છે. એટલે દેતાં મને શરમ થાય છે. અર્થાતકે માથું આપવા છતાં મને સંતોષ થાય એમ નથી.

‘માથુ માંગણુહાર, આપેલ કિરતાદે એક;
દશ કંધ જ્યુ હોત દશેક, તો તો બેલ બળવત બીજલા!

હે બીજલ ગઢવા ! રાવણની જેમ મારે યજ્ઞે દશેક માથાં હોત તો તો રંગ રહી જાત. દશેવને ઉતારી દેત. દુનિયાંમાં ડંકા વગાડી દેત ડંકે ?

બીજલ ગઢવી તો, રા મહિપાલદેવની આવી દીલાવરી-દાતારી જોઈને આભો જ થઈ ગયો. છક્ક બની રહ્યો. આને શું કેવું ? એ જ એને સૂઝતું તોતું. હાથમાંનું બીન એમનું એમ થંભી રહ્યું હતું.

“હવે આખરી વેળાનું બળવી લે બાપ એવું બળવ, એવું બળવ કે, જુગો જુગ નામ રહી જાય ગઢવા !”

અને બીજલે બીનની સ્વર લહરીને પલ્લે દીધો. નપુશકે માનવીનેય ચુરતાન થકે, કાયરમાં કાયર માનવીય જવાંઈ બની જાય, જવાંમદોને જીવતર ખાડું ઝેર થઈ રહે, મરવાની ને કાં મારવાની જ લગની લાગી રહે કુર્યાની કરવા દેહ અને દિલ થનગની જોકે એવા સિંધુડાના અદ્ભુત સ્વરો વહેવા લાગ્યા. ‘લાવ માયું લાવ !..... માયું લાવ !.....લાવ...લાવ !’ બીજલનું અંતર જ બીન વાટે પુકારી રહ્યું. રા’ મહિપાલદેવ શુદ્ધ શુદ્ધ વિચરી જઈને અનોખી દુનિયાને બની રહ્યો હતો. રક્ષ સમાધિમાં લીન બનીને નાગ ડોલે એમ બીનના તાને તાને ડોલો રહ્યો હતો. બીનનો બળ-વૈયો બીજલ ગઢવી પશુ જ્ઞાન જ્ઞાન ભૂલીને એક તાર થઈ ગયો હતો. ‘સિંધુડા’નાં સ્વરોને રમાડી રહ્યો હતો.

એમને એમ સુરોદય થઈ ગયો. ઊગમણા ગોખમથી સૂરજ મહારાજનું પહેલું કીરણ બેયની વચમાં આવીને પડ્યું. એ ભેળી જ મહિપાલ દેવની આંખમાં ચમક આવી ગઈ. ગોઠણભેર થઈને તરવારને ઉઘાડી કરીને પુકારી જઈયો.

‘વાહ ! બીજલ, વાહ !’

‘અંતી કી તંતી કરૂં, (અને) અંખડ દેહ ચઢાઈ. જખ લગ સાસ શરીરમે, તખ લગ બીન બજાય.’

તારા બીનને મારા અંતરડાના તાર કરૂં, મારૂં ચામડું એને મઢી દઉં પણ હે બળવૈયા ! મારા દેહમાં જ્યાં સુધી શ્વાસ રહે ત્યાં સુધી બીનને વગાડતો રહેજે, બાપ !’ બોલતાં બોલતાં ઝીણે તરવારને ગળે મૂકીને ‘જય સોમનાથ !’ ઉચ્ચારીને એક હચરકો દીધો. એ ભેળું જ દંડી ઉપરથી કમ-જનું ફૂલ દડી પડે એમ એનું મસ્તક બીજલના પગ પાસે દડી પડ્યું. એના રમણી બીજલની રક્ષ સમાધિ તૂટી ગઈ. આંખો ઉઘાડીને એણે જોયું અને જ્વાલ્યક બનીને બસ જોઈ જ રહ્યો. એની વાચા હરાઈ ગઈ હતી. રા’ના ધડને બે હાથ જોડીને મૂંઝેમૂંઝા પ્રણિપાત કરી રહ્યો.

આમ રા’મહિપાલદેવના બીન શોષે એને અમરકીર્તિ અપાવી.

(રા મહિપાલ દેવ વિષે એના સાથાના દાન વિષે અનેક દંતકથાઓ ચાલે છે. જેને ઇતિહાસ કહેવામાં આવે છે, તે પણ ઘણે અંશે દંતકથાઓને આધારિત છે. આ કહેવાતા ઇતિહાસ ઉપરથી પણ અનેક દંતકથાઓ પ્રચલિત થઈ છે. એ જ પ્રકારે એના દુહાઓની રચના પણ વિવિધ રૂપે થઈ છે. અને એવા દુહાઓવાળી દરેક દંતકથાઓ ઇતિહાસ હોવાના આગ્રહથી કહેવાય છે. આમ દંતકથાઓ ઐતિહાસિક બની ગઈ છે. આ બધી દંતકથાઓમાં ઐતિહાસિક તન્ત્ર એટલું છે કે, ‘આયુ’ડેવે દગાથી રામહિપાલદેવનું ‘માયું’ ઊતરાવ્યું, બીજલે એક યા બીજી રીતે તે માયું, અને મહિપાલદેવે-રા રિયાસે તે ઉતારી આપ્યું. બીજી ઐતિહાસિક સામગ્રી એ મળે છે કે રા મહિપાલ દેવ બીનનો કલાધર હતો. (સંપાદક)

ક્રમશઃ

*

નવ કુળ માયલો નાગ, કુણ્ય માંડી પાછો ફરે;
જાય લાગ્યો જળસાપ, નોળી વાટે નાગડા.

દિલ્હીના લોકસાહિત્યના સાત સમારંભોના કલાધરે

જયમદલ પરમાર

નાદના ઉપાસક

સુલેમાન જુમા ને સુમારભાઈ

બાપ બેટાની નોખત-શરણાઈની આ જોડી અદ્વિતીય છે. કચ્છ-મુદ્રાના આ નોખતવાદને રડિયો-ટેલીવિઝનને પણ ઘેલું લગાડ્યું છે. ઝાખાયા આફ્રિકા સુધી આ નોખત શરણાઈનો નાદ ગોરંભાસ કરે છે. લોકકલાજોના ઢંગથી બહુતાલ જેવા તાલો સુધી નોખતમાં અચક્ર જેવા ગુંજ પેદા કરીને સુલેમાન જુમાએ ૭૨ વર્ષની યુગ્મીએ પણ કલાનું ધરણું અખંડ રાખ્યું. શરણાઈના સિદ્ધ-ઉસ્ત એમના પુત્ર સુમારભાઈએ સ્વાર્સથી કરીને નોખત-વાદનનો રંગ અણિશુદ્ધ રાખ્યો છે, કલાકાર બાપ બેટાથી દિલ્હી અજળ્યું નથી, આ એમની સાતમી સફર હતી. પશ્ચિમ હિન્દમાં ને આફ્રિકા સુધી પોતાના કાર્યક્રમથી એઓ ખ્યાતનામ છે. સ્તબ્ધ બનાવતા નાદના અનુક્રિત અદિલનમાંથી ગુંજ પેદા કરવામાં તેઓ અજોડ છે.

વિરલ વાર્તાકાર કાનજીભાઈ ખારોટ

ભારતમાં વાર્તા-કથનની અદ્યતન રચ જમાવતી શૈલીમાં સૌરાષ્ટ્ર-ગુજરાત એકચક્રો છે. એવા ગુજરાતના સર્વશ્રેષ્ઠ વાર્તાકાર કાનજી ખારોટને સાંભળવા ગુજરાતમાં ઢેચેઢેચાં દળાસ છે. આકાશવાણીના ગુજરાતનાં સ્ટેશનને જેમ લોકગીતોએ એમ કાનજી ખારોટની વાર્તાએ પણ લોકપ્રિયતા અપાવી છે. ખમીર, ખાનદાની, વીર, રોદ્ર, શંગાર, બકિત ને જીવનનિષ્ઠાની ઊભો, હસતાં હસાવતા મર્મભેદક શૈલીથી વિનોદ ને રસુજની રંગભરી પણ પ્રભાવશાળી પરંપરાના કાનજી ખારોટ વારસદાર છે દિલ્હી રિયાસતનો રંગ એમના વેલું વેલું રંગ ચડાવે છે. લોકસાહિત્યનો શણગાર પિંગળશીલાઈ ગઢવી

કવિ, લેખક, ગાયક ને જૂનાગઢ લોકસાહિત્ય ત્રિલાલના માજી આચાર્ય પિંગળશીલાઈ ગઢવીએ

ગત પેઢીના પ્રતાપી વાર્તાકાર પિતા મેઘાણુંદભાઈના વારસાને નવયુગના ઉપાસક બનીને ઉજવો કરી દેખાડ્યો છે. જંદગાન ઉપરનું અજબ પ્રભુત્વ ને નેમદાર રજૂઆતથી મૂર ને શબ્દમાં ગાંધી-યુગના લોકસાહિત્યકાર બન્યા છે. એમની વેગભરી પ્રયત્ન રજૂઆત પૂરી-ચાપ છે, ત્યારે જ શ્રોતાઓ શ્વાસ હેઠો મેલે એવી પકડ-જમાવટ કરે છે. એમની ગંભ્ય શક્તિથી એમની રજૂઆતના પ્રત્યેક અંગ અલંકૃત બની ને પ્રભાવિત કરે છે.

મસ્તકથાનો માણીગર અમરદાસજી ખારાવાળા

માનવતાની ઉપાસક એવી એમની મર્મભરી કથા શૈલીએ ગુજરાતને ઘેલું લગાડ્યું છે. સૂર ને શબ્દમાં એકસરખા પ્રભાવશાળી, લોકગીતો, જંદ, કવિતા, દુહા ને શાસ્ત્રીયસંગીત સાથે કીર્તન પદ્ય, લાવણી ને આપણા સાર્વક્રીક સમન્વય સાથે અમરદાસજીએ કથાના ક્ષેત્રને કવનનાનીત સુંદરતા અર્પી છે. વાણીનું સામર્થ્ય એમનું પ્રાચીન છે. ભાવના એમની નવયુગી છે. એમનું કથન-ગાન મેદનીને રંગની ભરતીએ ચઢાવે છે. પણ એ રંગ તો એમની મસ્ત અને મોજાશી કથા શૈલીનો છે.

પરિમલ સ્વરના પુષ્પાખડેન છાયા

એમ. એ. યજ્ઞને સંગીત-વિશારદ થયાં, હવેલી સંગીતના એમના કલા-વારસાને ઉજમાળ્યો છતાં એમનો સ્વર-સાધનાનો જીવ તો છેવટ લોકગીતોના નૈસર્ગિક ગાનમાં જ જાયો. સંગીતની એવી ત્રણ ત્રણ પરંપરાઓનું સાધના વડે એમણે રૂપાળું રસાયણ પેદા કર્યું છે. એમની ઉપાસના વડે લોકગીતોને નવસંયોજન સંપાડ્યું છે, એમના સુરીલા કંઠે-રશિયા સુધી લોકગીતોના મીઠા-મધુર પ્રવાહ રેલાવ્યો છે. સ્વરની નજીક ભરી રેખાએ એમનું આગવું અંગ છે.

પ્રકાશિત સૂરના દીવાળીબહેન લીલ

વસંત ઋતુ આવતાં ફાકિલ જેમ આત્ર વૃક્ષોની ઘટામાં બેસીને શ્રુતિ મનોહર મદીલા સૂર છેડે છે એમ લોકગીતોના સૂર ફાકિલ બનીને દીવાળી-બહેનના કંઠે વસી પોતાનું માધુર્ય મહેકાવે છે.

સહજ લાવે જેને રવરમાધુરી પ્રાપ્ત થાય છે એવાં એક દીવાળીબહેન લીલના કંઠે કામણ ક્યું છે. સ્વપૂર્ણ તળપદાઢંગ સાથે કણ્ઠદાર કંઠ, કશાળ આડંબર વગર રૂપાળા ઝરણાની સરળતાથી વહો આવે છે. પ્રકાશિત સૂરનો મદીલો રસુકાર એમની મધુર ગાયત્રીની વિશિષ્ટતા છે.

રંગીલા બાબના હાજીભાઈ નાલવાદક

ઢોલક માટે પંબજ ને ઉત્તર હિન્દ મશહુર છે. પણ કચ્છ સૌરાષ્ટ્રને પોતાનો એક મસ્ત-મોજીલો કદાવર ઢંગ છે. એક નિરાળું વ્યક્તિત્વ છે, કારણ કે કચ્છ-સૌરાષ્ટ્રના લોકઢાળોના ઢંગને તળાંપ-નર-ધાંએ નહીં પણ ઢોલ ને ઢોલકે જ અપરૂપ નાદના તાલે તાલે રમાડ્યાં છે, હુલાવ્યાં છે, હિલોળ્યાં છે. એવી ઢોલક માથે તળપદા ઢંગનાં રૂપ ખડાં કરનારો હાજીભાઈથી સવાયો ખીજે ફાઇ ભાગ્યે જ ગુજરાતમાંથી સાંપડશે. જે સામે ગાયક જામે તો હાજીભાઈને રૂંદે રૂંદે રંગ ચડી જાય છે. રંગીલો બાબ છે એનો.

દહીંલા ગમકનો ગાયક લાખાભાઈ ગઢવી

ધેરાતી રાતના સાયગલે ભમતાં ભમતાં દહીંના કટોરા પીધા, અંધકારમાં કેટલુંક ન મૂંઝવું, બાકી ખચેલું એ ગાનમાં ગુલતાન એવા હેમુ ગઢવીની નજરે ચડ્યું ને દહીં પી ગયો. દહીં ગયું પણ થોડું સૂરને સ્પર્શ કરી ગયેલું. સૂર એકલો પડ્યો, મૂંઝાતો હતો ત્યાં લેરખડો લાખો ગઢવી મળી ગયો ને એના કંઠે જઈને સૂરે આમન જમાવ્યાં; ત્યારથી લાખાભાઈ ગઢવીને કંઠ બેદક, માદક, મધુર ને તેજસ્વી થયો. લોકગીતોની સુરાવટ લાખાભાઈના કંઠે રસીકી ને મદમની બની રહી. એટલે જ તો એક બાળુ આફ્રિકા સુધી ને ખીજી બાળુ રશિયા સુધી એમણે લોકચાહના મેળવી છે. સૂર જામતો આવે અને

દહીંથી તીવ્રતા જમાવતો ભાવકને આફ્રી બનાવતો આવે.

સુંદરતાના સાધક દાદુભાઈ ગઢવી

આ ગઢવીઓએ તો કવિતા, વાર્તાને સૂર સંગીતનો ગઢ ઘેરી લીધો છે. ચારણી પરંપરા પણ નવોદિત કવિયુવાન દાદુભાઈના કંઠે રમઝૂમતી કવિતા, રૂપશણુગાર સજીને રમવા નીસરે છે. ભાવનું રસનું રૂપનું ને સૂરનું દંદ જામે છે, છંદો ને લોક-ઢાળોની એમના કંઠે તીવ્ર મધુર સ્પર્ધા જામે છે, કંઠ કાવ્ય ને કહેણીના નિરનિરાળાં રૂપનું એજસ્વી અંગ એટલે દાદુભાઈ ગઢવી. હજી ભગતી અવસ્થામાં જ કવિતાનાં સૌંદર્યલક્ષી શિખરો સર કરતા થયા છે.

મર્મનો માલમી જિતુદાન ગઢવી

એક દિવસ વીર ને શૃંગાર બેય બાખડી પડ્યાં. વાટે જતા ભાવ ને રસ મળ્યાં. એણે સમાધાન કરાવ્યાં. આથેરેક જતાં ચારેય વાટ ભૂલ્યાં. આથે જતાં જિતુદાન મળ્યા, કહે: હાલો, તમને પંથ બતાવું. વાટે વધતાં રુનેહ સંધાઈ ગયો કે પાંચેય સદાનાં સંગાંથી બન્યાં. જિતુદાનના હલકદાર રમતિયાળ કંઠે ક્યારેક શૃંગાર છેલછખીલો થાય છે, વીર-રસના પડકાર પડે છે, ભાવ રમતો ઝમતો રહે છે ને રસનાં મધુર સરવડાં નીતરે છે. જિતુદાન લોક-સાહિત્યને રમતિયાળ કલાકાર છે. પણ સમઝદારી ભર્યાં મર્મ એનું લક્ષણ છે. અભ્યાસનીયતા એનું અંગ છે.

કંઠનો કામણુગારો કરસન પઢિયાર

લોકસાહિત્યનાં હસતાં, રમતાં ને કિલ્લોલતાં ઝરણાં એકઠા કંઠના સરોવરમાં કેદ પકડાઈ ગયાં. લોકધરતીના સંસ્કારની એને ભૂમિકા મળી મધ. પાળો તોડીને પ્રવાહ વહેવડાવવા ઝરણાં વૃન્ધે ચડ્યાં, એમાંથી દેવાલયનાં ઘંટા આરતીનો ગોરંભતો નાદ પેદા થયો. એ કંઠ એ કરસન પઢિયારનો. અંગ-પ્રત્યંગ એમના એ નાદથી વિભૂષિત થઈ રહ્યાં, છતાં એ રમતિયાળ ઝરણાંનું નર્તન અજીનું નથી રહી શકતું. કરસન પઢિયાર લોકસાહિત્યનું નર્તનનું ને

ગોરંભતું ધરેણું છે. નરદમ ભાવ અને નમ્રતાથી જ ભરેલા. નીતર્યા બિલોરી કાચ જેવું એમનું ચાન નિર્મળ છે.

પરજ પ્રવીણ અમરનાથ નાથજી

જન્મે સાધુ, જન્મનની મરતી, એમથી લક્ષિતનો રંગ ચડી જતાં અમરનાથનાં આસન સુરની ગંગા કાઠે ખડોલ અન્નાં. જન્મનો સૂરને જન્મનો ભાવ એકરૂપ અન્નાં. અમરનાથ સૂર ને શબ્દના અવધૂત બની રહ્યા. જન્મનાં મસ્તરંગ સૂરીલો બનીને હૈયાને કેવી રીતે ભેદે છે એ તો એમને સ્વાભાવિકથી જ અનુભવાય. અમરનાથનાં જન્મનો સ્વાભાવિક એ જીવનનો લઘાવો બની રહે છે. પહાડમાંથી વહો આવતા ઝરણની જેમ આરણ વધતાં સૂરની જમાવટ થતી આવે. શરીરને સમજટ છે, પણ સૂરને સમજવટની જરાય જરૂર નથી પડતી એટલો એ સમૃદ્ધ અને સવેદનશીલ છે. સ્વાભાવિક જન્મો ને પ્યાસ વધતી જાય એવી પરજની વિરલતા એમને વરી છે. કંઈ પોતે જ ભાવની વિપુલતા વહાવતો હોય ત્યારે અંગભાવ આપોઆપ શમી જાય છે.

લોકસ્વરનો કીમિયાગર નાનજીભાઈ મીઝી

લોકસ્થીતને સહસ્રધા ધરવાણીએ ફૂટતાં રમકડા જેવો રાવણહથેલો મુંઝાણો ત્યારે એણે નાનજીભાઈને હાથે વાયોલીનમાં અવતાર ધારણ કર્યો. ત્યારથી લોકસ્થીત અને નાનજીભાઈના વાયોલીનવાદનની સ્પર્ધા જમી પડી છે કે એ સ્પર્ધામાં

કોણ મેદાન મારી જાય છે ! પણ એવની વચ્ચે કાનસુરીનો ફરફ પડતો આવે છે. ઘડીક લોકસ્થીત આગળ નીકળી જતું દેખાય છે ત્યાં નાનજીભાઈ એને થંભાવી દબને શ્રુતિઓ અને ગમક દ્વારા સુદમ અદિલનો પેદા કરી મીઝીની મોહકતા અર્પીને કાકુરવરથી એવા અલંકારો સળવી દે છે કે ઘડીક લોકસ્થીતને ભ્રમણા પેદા થાય છે કે ખરેખર આ કું જ છું ? અને લોકસ્થીત મીઝા ઘેનમાંથી પાછું વળે ત્યાં તો નાનજીભાઈ મેદાન મારી જાય છે. વર્ષોના લોકસ્થીતના સાથથી નાનજીભાઈના અંતરમાં લોકસ્થીતના લાવો એવા ઘુંટાઈ ગયા છે કે એમથી નવું રચાયત્ર પ્રગટીને ગાયકના દેડા બાંધતું આવે છે. કોઈપણ નવી યીજ શરૂ થતાં જ એમને સૂઝ પડી જાય છે ને ગાયકથી અપરિચિત એવું એનું મોહકરૂપ બાંધી આવે છે. અંતર અને આંખો એવ એની આંગણીઓને ટેરવે આવીને વસ્થા છે નાનજીભાઈ હેય ત્યાં લોકગાયક નિશ્ચિંત બનીને ગાય છે. લગીર પણ આધુનિકરણના સ્પર્શ સિવાય લોકસ્થીતના નૈસર્ગિક સ્વરૂપને તેઓ સાકાર કરે છે. અંતરમય ધરાવતા આ અધવાદકને સ્થૂળ આંખો હોત તો કદાચ વાયોલીનના સ્થૂળ સ્વરૂપને કોઈક લોકઢંગમાં દાળીને અનેકગણી તાકાત ધરાવતા નૂતન રાવણ હથેલાનું રૂપ જરૂર આપત. વાયોલીનમાં લોકઢંગનાં અદ્ભુત રૂપો ખડાં કરવાના ક્ષેત્રે અત્યારે તો નાનજીભાઈ એક અને અદ્વિતીય છે. પણ આ બધાનું કલાકારો અને તેની એકએકથી વિશિષ્ટ એવી કલાઓનું સૌંદર્ય પામવા માટે પણ સૌંદર્યની દૃષ્ટિ પણ સંસ્કારાવી જરૂરી છે.

*

સાભાર સ્વીકાર

નવજીવન પ્રકાશન મંદિર : અમદાવાદ : ૧૪

ગાંધીદીક્ષા આશ્રમમાં અને જોલમાં : લે. શ્રી છગનલાલ જોષી મૂલ્ય બે રૂપિયા : સત્યાગ્રહ આશ્રમનાં સંભારણા : લે. શ્રી. છગનલાલ જોષી : મૂલ્ય ત્રણ રૂપિયા : વૈશ્વવજન તો તેને કહીએ : લે. શ્રી. છગનલાલ જોષી : મૂલ્ય દોઢ રૂપિયા

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ પ્રકાશન : અમદાવાદ, ૧૪

બાપુની આશ્રમ કેળવણી : શિવાભાઈ ગો. પટેલ : મૂલ્ય બે રૂપિયા : સરદારશ્રીની પ્રતિભા : ભાગ ૩ : સંપાદક મુકુલભાઈ વિદ્યાથી : મૂલ્ય સવા રૂપિયા

કુમકુમ સિલ્ક મિલ્સ

આકર્ષક ડિઝાઇન અને મુગેળ રંગોનાળા
ચુન'દી જતોની અમારી વિશિષ્ટતાઓ

આર્ટ સિલ્ક, નાયલોનના ફેન્સી કાપડ બનાવનારા, નાયલોન શર્ટિંગ,
પાસવજરી સાડી, પ્રિન્ટેડ માડી, ફેન્સી કોટ તથા નાયલોન બ્રોશ
અને બ્રોકેડ વગેરે.

ધી કુમકુમ સિલ્ક મિલ્સ

મુદરણાગ. આગ્રાદોડ, કુર્સો-૯૦ : મુંબઈ

Industrial Services Corporation

ટેક્સટાઇલ ઓપ્કઝીલરીઝ-કેમિકલ્સ
તથા ઇલેક્ટ્રીક મોટર્સ અને સ્ટાર્ટર્સ

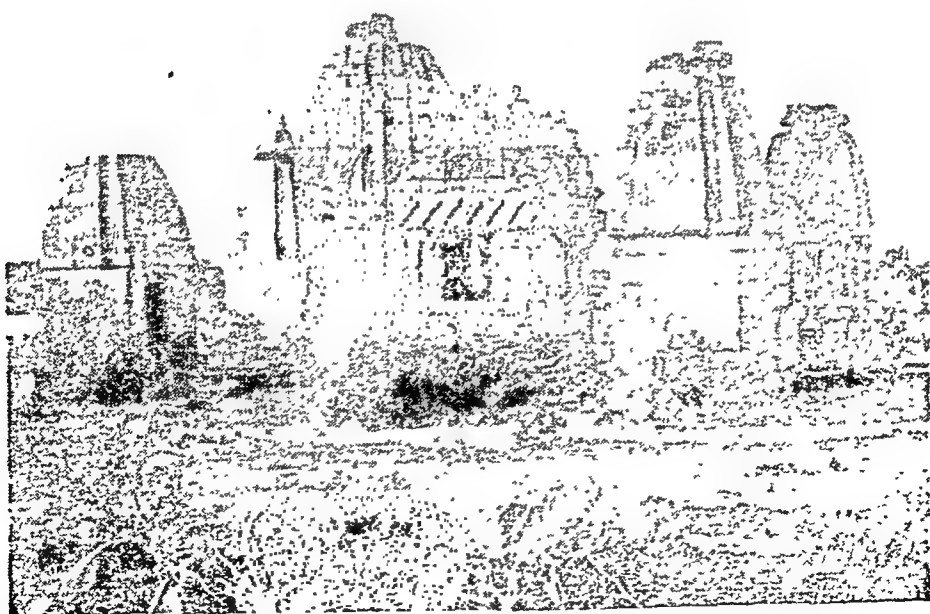

INDUSTRIAL SERVICES CORPORATION

Bharat Industrial Estate, Block No 521. 5th Floor,
Tokersey jivraj Road,
Sewree, BOMBAY-15 D. D.

આમ વાપરવાળા

તંત્રીઓ : ઇશ્વરલાલ મો. દવે : જયમલ્લ પરમાર : જૂન-૧૯૭૦ : સળંગ અંક ૪૮૩

પંચાયતન દહેરા : મૈત્રક-સૈન્ધવકાલીન :
૧૨૦૦ વર્ષ પ્રાચીન : પાસ્તર (ખરડો)
'પશ્ચિમ સૌરાષ્ટ્રનાં દેવમંદિરો' માટે
જગો પાન ૧૮૧

ત ત્રીજો - ઇશ્વરલાલ દવે જયમ લ પરમાર

વર્ષ ૪૧ જૂન '૭૦ અંક ૩ ગણગ અંક ૪૮૩

ઊર્મિ નવરચનાનાં સર્વ લખાઓ કેાડી રાષ્ટ્રથી રદિત છે

- ૧ અવતારોમાં અર્ચે ૧૪૬
- ૨ બાર માયના રાજ્યીર મ રપને અ તે સ પાદવી ૧૫૦
- ૩ આઈ પૂનનાઈ ક નજ બારોટ ૧૫૭
- ૪ મેલુના વેરની મરજ અમરદામજ ખારાવ ના ૧૫
- ૫ અનેક ઈશ્વરના નાં અનિષ્ટો ન જભાઈ નથુભાઈવાળા ૧૬૧
- ૬ સીતા વનગત જોડી ન પરમાર ૧૮૬
- ૭ 'સૌરાષ્ટ્રનુ લેકમરન' ને લોકજીવનનો ચિતારો જયમ લ પરમાર ૧૬૮
- ૮ કાઝિયાણી ના કૃષિલ બાપરબાઈ ગઢવી ૧૭૬
- ૯ રામચીલાની જમાગ રતુભાઈ ગઢવી ૧૮૧
- ૧૦ ભ ઇની વિરોની મેનડીનુ મેથ જાન ૧૮૫
- ૧૧ લોકમ ગીત અને કાકુરર જયમદન પરમાર ૧૮૬
- ૧૨ પશ્ચિમ સૌરાષ્ટ્રના દેવમિરા મણીભાઈ વેરા ૧૮૧
- ૧૩ પશ્ચિમ સૌરાષ્ટ્રના દેવમિરા (શાગખોખો)
- ૧૪ નાગમદે બારકર વ્હોરા ૧૮૫

ગ્રાહકોને —

* ૧૨ માં ની પટેલી ૮ મે અ ક પ્રગટ થાય છે
* કોઈ પણ મહિનાથી ગ્રાહક યદ્ય શકાય છે

* ગ્રાહકોને અ ક પદર દિવસ સુધી ન મગે તો તે વિભાગની પોસ્ટ ઓફિસ તપાસ કર્યા બાદ કાર્યાલયને જણાવનું અ ક સિલિકમા હશે તો મોકલારો

* સરનામુ જલનાયાની ખખર અકત્રી પ્રસિદ્ધિ પહેના પદર દિવસે ગ્રાહકે ગ્રાહકન ર સાથે કાર્યાલયને પહોચાડવી 'ઊર્મિ-નવરચના'ના લવાજમના દર વાર્ષિક-દેશમા ડા ૧૦ ૦૦ વાર્ષિક-પરદેશમા ડા ૨૧-૦૦

લેખકોને—

* લેખ, વાગતા કે કવિતા વગેરે ન સ્વીકારતા પરત મેળવવા હ-છનારે જરૂરી ટિકિટ સાથે જ ખીડવી

આ માસિકમા પ્રસિદ્ધ થતા વિચારો જે તે લેખકોના હોય છે ત ત્રીજો તે વિચારમા સમત જ હોય તેડુ માનવુ નહિ

પ્રકાશકોને—

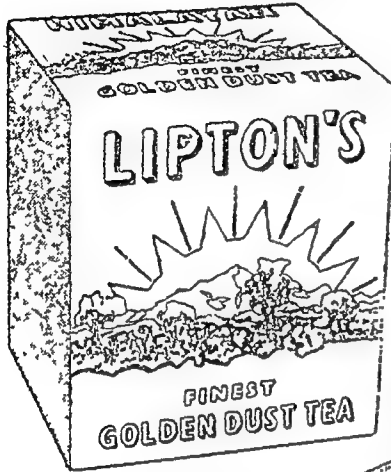
* જનનાના સાપ્તાહિક, પાક્કિક કે માસિક વગેરે તથા અવલોકન માટેના પુસ્તકો પીચેના સરનામે મોકલવા એજન્ટોને—

* 'ઊર્મિ-નવરચના'ના વેચાણુ અને ગ્રાહકો અગેનો પત્રવ્યવહાર નીચેના સરનામે કરવો

ઊર્મિ-નવરચના કાર્યાલય
૧૩, જાગનાથ પ્લોટ
રાજકોટ (જિ રાજકોટ)

પ્રકાશક ઇશ્વરલાલ મો દવે મુદ્રક ને માલિક જયમદન પરમાર ૧૩, જાગનાથ પ્લોટ, રાજકોટ
મુદ્રણસ્થાન - સુરપ મુદ્રિકા, ડૉ યાજ્ઞિક રાડ કન્યા છાત્રાલય સામે રસકોર્સ, રાજકોટ-૧

લીપ્ટનની હિમાલયન ગોલ્ડન ડસ્ટ ચા

ઉંચી બતની
ભૂકી ચામાં
બિનહરીફ

આ ચા એવામાં એક સમયમાં તમને પૂરું
સોડમવાળી સોનેરી રંગની ચાના વધુમાં વધુ
ખાસ પડે છે તમે તેની કહેજત
મણી જુઓ તમારા અનિદિયોને જુઓ આ ચાથી
સત્કાર કરો તમને આ પીવાની ખરેખરી ગજા
આવશે તમારા મહેમાનો જુઓ આનંદિત પડો,
તેના પહોંચી જીવ બધી આખા લીપ્ટનની
હિમાલયન ગોલ્ડન ડસ્ટ ચા અનોકા છે

લીપ્ટન એટલેજ

સારી ચા

—: ભારતીનાં નવા પ્રકાશનો :—

પાનદાની	પી. એફ. પંચાલ	૬-૫૦
કાવ્ય પરિમલ	ઠાઠાલાઈ પટેલ	૬-૫૦
ભવાઈવિનાં ભેડું	બળદેવપ્રસાદ પુરોહિત	૧૩-૦૦
એ નારી એ રૂપ	હંસા પટેલ	૧૦-૦૦
અન્નભુયો ટાપુ	શ્રીકાંત ત્રિવેદી	૨-૫૦
અમૃતકુંભની શોધમાં	ભિખુભાઈ ગોહિલ	૪-૦૦
ઉત્સવી	ઠાઠાલાઈ પટેલ	૬-૦૦
શમણાં નંદનવનમાં	નિર્મળાબેન ભટ્ટ	૬-૨૫
મૃગતૃષ્ણા	રમેશ પટેલ	૮-૦૦
સાહેલી	રમેશ પટેલ	૮-૫૦
સોમનાથને ખાળે ૧-૨	ટી. પી. સૂચક	૧૭-૫૦
એક માળાના વીસ મણકા	રામજીભાઈ કડિયા	૬-૫૦
નીલ સરોવર નારંગી માછલી	ડૉ. ભિપિન કે. પરીખ	૭-૫૦
વેલ પિયાસી	શાંતિ આંકડિયાકર	૫-૫૦
આચમન	પ્રેમશંકર હ. ભટ્ટ	૬-૦૦
એક ફૂલ હજાર શૂળ	‘સુહાણી’	૧૧-૦૦
કિશોર ગ્રંથાવલિ પુ. ૫	દિગુભાઈ જોષી	૧૬-૦૦
સાહસ ગ્રંથાવલિ પુ. ૬	નવનીતભાઈ સેવક	૧૮-૦૦
સંતના સાન્નિધ્યમાં	દાદુભાઈ પટેલ	૫-૨૫
કર્મચંડાળ	સુધાકર પટેલ	૬-૦૦
ઝેર પીધાં અમૃત જાણી	કૃષ્ણપ્રસાદ ભટ્ટ	૬-૫૦
તળાવતીરે તરસ્યા	સુહાસી	૬-૫૦
વિધિનાં વમળમાં	બળદેવપ્રસાદ પુરોહિત	૬-૫૦
ગંજેરી	રમેશ પટેલ	૧૦-૫૦
જલપરી	નવનીત સેવક	૩-૦૦

ભારતી સાહિત્ય સંઘ પ્રા. લિ.

૬૪, ફર્નો-લીઝ બિજ., ગાંધીરોડ : અમદાવાદ-૧.

ગુજરાત સ્ટેટ કો-ઓપરેટીવ લેન્ડ ડેવલપમેન્ટ એન્ડ લિ.

(રજીસ્ટર્ડ ઓફિસ : અમદાવાદ)

૪૮૯, આશ્રમ રોડ,
નવરંગપુરા.
અમદાવાદ-૯.

સહકાર, લવન
ટેપરલાઇ રોડ,
રાજકોટ.

ગુજરાતના ખેડૂતોને જમીન વિકાસના કામ માટે
૩૧. એક અખજ અને ચાર કરોડનું ધીરાણ કરેલ છે.

અત્યાર સુધીમાં કરેલ ધીરાણની વિગત.

	સંખ્યા	કરોડ-લાખ.
[૧] નવાકુવા	૧,૪૮,૪૩૮	૩૩.૩૮
[૨] જૂના કુવા	૩૧,૦૯૯	૨.૮૪
[૩] ઓઈલએન્જીન ઈલે. મોટર્સ	૧,૩૪,૮૯૦	૪૭.૬૪
[૪] ટ્રેક્ટર્સ	૩,૧૫૩	૫.૭૦
[૫] અન્ય	—	૧૪.૪૪

સત્ય સંખ્યા : ૭,૩૧,૦૬૪

એન્કની શાખાઓ : ૧૮૧

મગનભાઈ ર. પટેલ
ઉપપ્રમુખ.

હરિપ્રસાદ હ. ત્રિવેદી

આઈ. એ. એસ. રીટાયર્ડ

મેનેજિંગ ડિરેક્ટર

ઉદયભાણુસિંહજી

યુવરાજસાહેબ ઓફ પોર્બંદર,

પ્રમુખ.

ધીરાણ-વસુલાતનું સંકલન ન કરીએ તો

સહકારી પ્રવૃત્તિ ઉણપવાળી લાગશે

: ચિતરંજન રૂગનાથ રાજ

દેશની કાયાપલટ કરવાના કાર્યમાં આર્થિક
અને સામાજિક ક્રાંતિ અનિવાર્ય છે. જે સહ-
કારી પ્રવૃત્તિ દ્વારા શક્ય બનાવી શકાય તેમ છે.

બિના તાલુકા સહકારી ખરીદ વેચાણ સંઘ લિ.

(રજી. નં. ૧૪૫૬ તા. ૨૫-૬-૧૯૫૬)

જીનીંગ ટ્રેક્ટરી એન્ડ ઓઈલ મિલ

દેલવાડા રોડ, બિના (જૂનાગઢ જિલ્લો)

સલાસદ સંખ્યા=૬૦ મંડળીઓ : શેરભંડોળ રૂા. ૨૩૨૪૪૨/-

ઓડીટ વર્ગ-અ

ચંદ્રશંકર લાભશંકર જાની

પ્રમુખ.

‘ભારત સિલ્ક મિલ્સ’ ના

કાપડનો જ આગ્રહ રાખો

* સુદર નવીનતાભરી ડિઝાઇન અને સુમેળ રંગોવાળી
ચુનઠી જાતોની અમારી વિશિષ્ટતાઓ *

આટ્ સિલ્ક
નાઈલાન શર્ટિંગ
પાલવજરી સાડી
પ્રિન્ટેડ સાડી
ફેન્સી શ્રોક
નાયલોન ઓશે
વગેરે

ધી ભારત સિલ્ક મિલ્સ (પ્રાઈવેટ) લિ.

સુદર બાગ, કુર્લા - ૭૦ મુબઈ.

અવતારોમાં અભેદ

રઘુવંશી રાજા મેરે રામ તો કનૈયો;
રામ તો કનૈયો પ્રભુ મેરે કૃષ્ણજી કનૈયો-રઘુ.

રામે તો રાવણ મારી, વિલિખણ થાપ્યો;
કંસને પછાડી કાને ઉગ્રસેન ઉગાર્યો-રઘુ.

દશરથકો સુત, વસુદેવકો છૈયો;
લક્ષ્મણજી કો વીરો, બલભદ્રજીકો હૈયો-રઘુ.

કૌશલ્યાજી કો જાણ્યો, દેવકીજીકો છૈયો;
માતા જસોદાએ લાડ તો લડાવ્યો-રઘુ.

પાણી માથે રામે પાજ તો બંધાવ્યો;
ટચલી આંગળિયે વાલે ગોવરધન તોળ્યો-રઘુ.

અયોધ્યાકો રાજા ગોકુળ કનહાઈ;
રામ તો ધનુષધારી કાને મોરલી બજાઈ-રઘુ.

સીતાજી કો વર, રૂપમણીજી કો સ્વામી;
ગાય તુલસીદાસ, ચરણોમે શીશ નામી-રઘુ.

તુલસીદાસજીના આ પદનું લોકોએ અર્ધ કાઠિયાવાડીકરણ કરી લીધું છે. કોઈ કોઈ કેકાણે આવાં ભજનોનું સંપૂર્ણ કાઠિયાવાડીકરણ પણ થઈ ગયું છે. પોતાના ભાવ અને ભાષામાં સત્ત્વગ્રાળી લાગતી બાહ્ય વસ્તુને લોકો આત્મસાત કરી લે છે ત્યારે જ તે લોકગીત બને છે. ભજનોમાં આવું વિશેષ બન્યું છે. તુલસીદાસજીના ‘કહાં કે પથકવા કહાં કે ગમનવા’ પદનું ‘હું-તુંને પૂછું મરી યેની રે, સોહાગણ સુદરી’ ના ભજનનું લોકોએ તુલસીદાસજી કરતાં પણ વધુ સુંદર ભાવ વ્યક્ત કરતું અને ધારીલું રૂપાંતર કર્યું છે. એ જ રીતે તાનસેનજીના એક ગીતનું પણ અપરૂપ રૂપાંતર કર્યું છે ‘જોખના કેની વાટે ગ્યો, દૂંદો કોઈ પગપગા’ નામના ભજનમાં. તુલસીદાસજીના આ રામ-કૃષ્ણના અવતારોના પદમાં લોકોએ તો એક જ ઈશ્વરને રમતો જોયો છે. એથી બન્ને અવતારોના જીવન કાર્યમાં પણ સમાનત્વ જ દેખાય છે. વિવિધ અવતારોમાં અભેદને ઉપાસતાં આપણે ત્યાં ઘણાં ભજનો છે. આ ભજન શ્રી. કાંતજી બારોટે પોતાના સંગ્રહમાંથી મોકલ્યું છે. સં.

‘ભારત સિલ્ક મિલ્સ’ ના

કાપડનો જ આગ્રહ રાખો

* સુંદર નવીનતાભરી ડિઝાઇન અને સુમેળ રંગોવાળી
ચુનંદી જાતોની અમારી વિશિષ્ટતાઓ *

આટ્ સિલ્ક
નાઈલાન શર્ટિંગ
પાલવજરી સાડી
પ્રિન્ટેડ સાડી
ફેન્સી ક્રોક
નાયલોન બ્રોશ
વગેરે

ધી ભારત સિલ્ક મિલ્સ (પ્રાઈવેટ) લિ.

સુદર બાગ, કુલો - ૭૦ : મુંબઈ.

અવતારોમાં અભેદ

રઘુવંશી રાજા મેરે રામ તો કનૈયો;
રામ તો કનૈયો પ્રભુ મેરે કૃષ્ણજી કનૈયો-રઘુ.

રામે તો રાવજી મારી, વિલિખણ થાપ્યો;
કંસને પછાડી કાને ઉગ્રસેન ઉગાર્યો-રઘુ.

દશરથકો સુત, વસુદેવકો છૈયો;
લછમનજી કો વીરો, બલભદ્રજીકો ભૈયો-રઘુ.

કૌશલ્યાજી કો જાણો, દેવકીજીકો છૈયો;
માતા જસોદાએ લાડ તો લડાવ્યો-રઘુ.

પાણી માથે રામે પાજ તો બંધાયો;
ટચલી આંગળિયે વાલે ગોવરધન તોળ્યો-રઘુ.

અયોધ્યાકો રાજા ગોકુળ કનહાઈ;
રામ તો ધનુષધારી કાને મોરલી બજાઈ-રઘુ.

સીતાજી કો વર, રૂખમણીજી કો સ્વામી;
ગાય તુલસીદાસ, ચરણોમે શીશ નામી-રઘુ.

તુલસીદાસજીના આ પદનું લોકોએ અર્ધ કાઠિયાવાડીકરણ કરી લીધું છે કેઈ કેઈ કેકાણે આવાં ભજનોનું સંપૂર્ણ કાઠિયાવાડીકરણ પણ થઈ ગયું છે. પોતાના ભાવ અને ભાષામાં સત્વરાળી લાગતી બાહ્ય વસ્તુને લોકો આત્મસાત કરી લે છે ત્યારે જ તે લોકગીત બને છે. ભજનોમાં આગું વિશેષ બન્યું છે. તુલસીદાસજીના ‘કહાં કે પથકવા કહાં કે ગમનવા’ પદનું ‘હું’ તુંને પૂછું મારી બેની રે, સોહાગણ સુદરી’ ના ભજનનું લોકોએ તુલસીદાસજી કરતાં પણ વધુ ગુંદર ભાવ વ્યક્ત કરતું અને ઘાટીલું રૂપાંતર કર્યું છે. એ જ રીતે તાનસેનજીના એક ગીતનું પણ અપરૂપ રૂપાંતર કર્યું છે ‘જોખના કેની વારે ગ્યો, દૂંઢો કેઈ પગંપગા’ નામના ભજનમાં. તુલસીદાસજીના આ રામ-કૃષ્ણના અવતારોના પદમાં લોકોએ તો એક જ ઈશ્વરને રમતો જોયો છે. એથી બન્ને અવતારોના જીવન કાર્યમાં પણ સમાનત્વ જ દેખાય છે. વિવિધ અવતારોમાં અભેદને ઉપાસતાં આપણે ત્યાં ઘણાં ભજનો છે. આ ભજન શ્રી, કાનજી બારોડે પોતાના સંગ્રહમાંથી મોકલ્યું છે. સં.

ખાર માસના રાજકીય સંઘર્ષને અંતે

સ પાટકીય

૬૬ ના જૂન માસમા ઇદરાજીને વડાપ્રધાન પદથી જાડાવાનો કારસો પૂરેપૂરો ચોખ્ખો ગયેલો એના અનુસધાનમા જ જુલાઈ માસમા ઇદરાજીને સપડાવનાનો સાણસા વ્યુહ બેંગોરની કોંગ્રેસની મહાસમિતિ દરમિયાન ગોઠાયેલો પણ એ સાણસામા વ્યુહ ગોઠવનારા જ ફસાઈ ગયા દાર્ગોગા તો ધરબેલા જ હતા આતરિક સ્પર્ધાની જગત જુએ તેની આગ સળગી જીવી પછી તો ભારતના રાજકારણમા અહિ સક રમખાણો મચ્યા

ઇદરાજીના પ્રતિસ્પર્ધીઓ ત્રેવડ ઉપરવટના શરાતનના પથે ચડી ગયા જુલાઈ માસમા જ શ્રી મોરારજી દેસાઈ કેન્દ્રના નાણા પ્રધાનના પદથી જાડયા ને ચૌદ બે કોનું રાષ્ટ્રીયકરણ આ યુ સત્તાલ રાષ્ટ્રપતિની ચૂંટણીનો મુખ્યરવે બની રહ્યો ખીજી એની આસપાસ બધું વણાયે જતું હતું રાષ્ટ્રપતિપદના બે ઉમેદવારોમાં એક શ્રી ગિરિ ને ખીજા શ્રી નીનમ સહવ રૈડી હતા ઓગષ્ટમા ઇદરાજીએ અતરાતમાના અવાજને મોકળાશ આપી જુદા સરઘાડીય રીતે, જાહેર સભા સમેલનો, સરઘસો ને નિવેદનોમા તેમજ સ.સ. અને સુપ્રીમ કોર્ટના સાધનોથી બેલાઈ રહ્યા હતા વિલાજન ને વાવાઝોડા

રાષ્ટ્રપતિની ચૂંટણીમા ગિરિ જીત્યા સરઘા કે ગ્રેએ શિરત લગના પગલા લેવા શરૂ કરી દીધેના નવેઅરમા રેકરીઝીશનથી બોલાવાયેલી મેકકને અસ્વીકર થયો કોંગ્રેસના ભાગના એક ખાજી ગાંધી નગરના અને ખીજા ખાજી મુમ્બના કોંગ્રેસ અધિવેશથી પૂર્ણ થયા સસદમાં, રીકવીઝીશનથી બોનાવેલી બેકકમા અને હેવટ અધિવેશનમા ઇદરાજી મેદાન મારતા ગયા

વચમા ચદોગઢનો પ્રશ્ન ચગાવવામા આ યો તે પાર પાડ્યો બિહાર અને ઉત્તર ભારતમા પ્રધાન મંડળ રચવા અને એકને ઉચવાવી ખીજી પ્રધાન

મંડળ રચવાનો જગ બેનાયો એમા પણ ઇદરાજી મેદાન મારી ગયા મે કોના રાષ્ટ્રીયકરણનો કસ સુપ્રીમ કોર્ટમા ગયો, ચુકાદો આબ્યો વટહુકમ કારા ને પછી સસદમા એ પડકાર ઝીતી લેનાયો

ઇદરાજીના વિરુદ્ધમા હતા તેમણે ઇદરાજીની લઘુમતિ સરકાર માડ છ મહિના કાઢશે એવી આગા હીઝો કરી અને રાચ્યા પણ ખરા ઇદરાજીને ઉચલાવના પડકારો થયા બેથી છ મહિનાની મુદતો નખાણી બજેટ બેકકની સસદ માથે આવી અને ત્રણ મહિના સુધી ચાનેની આ બેકકમા વિરોધીઓએ ૧૪૩ જેટલી તરફીમો અજમાવી એક એક પ્રશ્ન પર ઇદરાજીને અપ્રતિજ્ઞિત કરવા કે ઉચનાવવા આલ પાતાળ એક કયા

સિદ્ધાંતહીન સહયોગ

સરઘા કોંગ્રેસ જનસઘ અને સ્વતંત્ર પક્ષ અકલ્પ્ય ઝડપથી ઇદરાજીને ઉચલાવવા સહયોગ સાધી રહ્યા જે કોંગ્રેસને જનસઘ કોમી જણાતો હતો અને સ્વતંત્ર પક્ષ રાજ્યો અને મૂડીવાદી મોનો પ્રયાતી જણાતો હતો તેને મેય મળ્યા સ કર જેવા લાગ્યા એક રાતમા અભિપ્રાય બદલી ગયા મુજરાત કોંગ્રેસને તે સારસા વિલગની ચૂંટણી પૂરતું જનસઘ અને સ્વતંત્રપક્ષ સાથે સહયોગ ન કરવાનું એક નાટક ભજવનાનું હતું તે ભજવાઈ ગયું સરઘા કોંગ્રેસના હાઈકમાન્ડે મુજરાતના નિવેદનને ગોળ ગોળ જવામો આપી ને ઉડી મેલું સરઘા કેંગ્રેસની કારોગારીને ખ્યાનમા લેરા જેટનું મહત્વ પણ ન લાગ્યું

બજેટ મેકકના ત્રણ મહિના દરમિયાન વિરોધ પક્ષોના બધાય રોકાનોને ભરી પીવામા આચ્યા સરઘા કોંગ્રેસને મુખ્ય વિરોધપક્ષનું બધારણીય સ્થાન મળવા છતાં બધા વિરોધપક્ષોનો સહકાર ન મળ્યો કારણ કે તમામ વિરોધ પક્ષો પોતાની અલગ

અલગ નીતિ ધરાવે છે ને સંસ્થા કોંગ્રેસની સત્તા લાલસા-સત્તાદેવના તેઓ સાધન બનવા માગતા નહતા. સિવાય કે જનસંઘને સ્વતંત્ર પક્ષ.

બજેટ બેઠક ચાલુ હતી એ દરમિયાન રાષ્ટ્રપતિ શ્રી ગિરિની ચૂંટણીનો સુપ્રીમ કોર્ટમાં કેસ ચાલે. જેમાં બંને કોંગ્રેસના મહારથીઓની ભુખાની પડી. અઢિતીય એ કેસબની રહ્યો રાષ્ટ્રપતિ શ્રી. વી. વી. ગિરિએ અદાલતનો હુકમ આદર કરીને જાતે ભુખાની આપવા ગયા અને વિશ્વમાં વિરલ એવું ન્યાયના આદરનું દ્રષ્ટાંત પૂરું પાડ્યું તેમાં.

મેલા દાવપેચ

ત્રીજી બાબુ લોકસભા અને વિધાનસભાઓની પેટા ચૂંટણીઓ આવી. ત્યારે પાછો ત્રિવિધ મોરચો રચાઈ રહ્યો. સંસદમાં ઇંદિરાજીને તોડવા કે અપ્રતિષ્ઠિત બનાવવાના સંજોગો ઊભા થવાની સંભાવના ઘટતી જતી હતી. પણ રાષ્ટ્રપતિની ચૂંટણીના કેસમાં જીત થાય તો સંસ્થા કોંગ્રેસને ફરી એકવાર રાષ્ટ્રપતિની ચૂંટણી નવેસરથી કરાવવાના સંજોગો પ્રાપ્ત થાય. ઇંદિરાજીને ઉચલાવવાની એક તક મળે, અને વિજય પ્રાપ્ત કરે તો લોકમત ઇંદિરાજીને પક્ષે નથી એવું મનાવી શકાય.

એ મહિનામાં ઇંદિરાજી ઊંડો એવી ગણતરીઓ મોંઢી પડી. ત્રણ મહિનાવાળા પણ નિરાશ થયા. ને છ મહિનાવાળા બાકીના દિવસો ગણી રહ્યા હતા કે હવે તો ગણતરીના દિવસોમાં ઇંદિરાજી જીતવી પડશે તેઓની આંખોની આંખોની રેખાઓ ગણી ગણીને ઘસાવા માંડી. લીંબડે લટકતું ગલકું હેકું પડવાની આશાઓ આકાશકુસુમવત, બનવા માંડી. વચમાં મધ્યસત્રી ચૂંટણી કરાવવાના દાવપેચ પણ ખેલાયે જતા હતા.

શમસેર ભોંડી પડી.

લગભગ ત્રણેય મોરચાનાં પરિણામો એકસાથે આવ્યાં. શ્રી. ગિરિની ચૂંટણી ન્યાયી કરવાનો સુપ્રીમ કોર્ટનો ચૂમદો બહાર પડતાં સંસ્થા કોંગ્રેસને મોટી પછડાટ લાગી. કારણ કે એમણે આપેલી ભુખાની-

ઓના વ્યાખ્યાપણાનો પ્રશ્ન ઊઠ્યો. એમણે કરેલા આક્ષેપો પુરવાર કરવાની અશક્તિ જગતને જાણવા મળી. જે પ્રશ્ન ઉપર કોંગ્રેસનું વિભાજન કરી બેઠા એ પ્રશ્ન જ બોગસ કુર્ચો. શાસક કોંગ્રેસે એમાં અદ્વિતીય વિજય હાંસલ કર્યો.

લોકસભાની અને જુદાં જુદાં રાજ્યોની વિધાનસભાઓની પેટા ચૂંટણીઓમાં, શાસક કોંગ્રેસ પોતાની લોકપ્રિયતા અને શક્તિ પુરવાર કરી શકી. એમાં ય તે સંસ્થા કોંગ્રેસનું જ્યાં રાજ્યશાસન ચાલે છે એવા મહીસુરમાં ત્રણ ત્રણ બેઠકો શાસક કોંગ્રેસ મેળવી ગઈ ત્યારે સંસ્થા કોંગ્રેસને મરણતોલ ફટકો પડ્યો. એ જ રીતે રાજસ્થાન પછી ઉત્તર ભારતની બેઠકો જે પ્રતિષ્ઠાની બેઠકો ગણાઈ તેમાં શાસક કોંગ્રેસ અને ભરતીય ક્રાંતિદળે ઝગકતો વિજય પ્રાપ્ત કર્યો. આ બેઠકોથી શાસક કોંગ્રેસ અને ઇંદિરાજી વધુ પ્રતિષ્ઠિત બન્યાં.

સારસાની ચૂંટણી

ગુજરાતની સારસા વિભાગની વિધાનસભાની બેઠક મેળવીને ગુજરાત કોંગ્રેસે ગણનાપાત્ર વિજય મેળવ્યો છે. ગુજરાત સરકારને જીથલાવવાનું સ્વતંત્ર પક્ષનું જોર એથી નરમ પડ્યું છે અને ક્ષત્રિય મતદારો ઉપરનું સ્વતંત્ર પક્ષનું વર્ચસ્વ ઉઘાડું પડી ગયું છે. આ સારસાની ચૂંટણીમાં બે કોંગ્રેસ સામસામે ન હતી. તેમ આ બેઠકથી, રાષ્ટ્રીય કક્ષાએ શાસક કોંગ્રેસને નહિ જેવી અસર થાય તેમ છે. તેમ કોઈ એકાદ બેઠકના વિજયથી સમસ્ત ગુજરાતની લોકપ્રિયતા પુરવાર નથી થતી. જે કાંઈ સંસ્થા કોંગ્રેસને ફાયદો થાય તે એમના સહયોગી જનસંઘ અને સ્વતંત્રપક્ષ સાથે ૧૯૭૨ની ચૂંટણીમાં કોઈ શરતો ઉપર આવવામાં સંસ્થા કોંગ્રેસને એટલું વળન જરૂર વધુ મળે અને ૧૯૭૨ સુધી ગુજરાત સરકારને ટકી રહેવાના પ્રયાસોમાં થોડી અનુકૂળતા જોવા થાય.

ત્રેવડી સિદ્ધિ

રાષ્ટ્રપતિ વી. વી. ગિરિની ન્યાયી કરેલી

ચૂટણી પેટા ચૂટણીઓનાં પરિણામો અને ત્રણ મહિના સુધી ચાનેલી સસન્ની બજેટ મેકકની પૂર્ણ હતિએ બાર મહિનાથી ધંદિરાજી ને ઉચનાવવાનું, એકલે હાથે નહિ તો સચુક્ત સરકાર રચવાનું અને રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિએ પોતે ન્યાયી છે સમાજવાદી છે અને સશક્ત છે તેનું સરચા કોંગ્રેસનું સ્વપ્ન લાગી પડ્યું અને એમણે જ સમગ્રાવેના ડીલણની રાખ એમની જ આખમા બેઠા લાગી છે

બીજી માણુ બાર મહિનાના ભારતના રાજ કારણમા અભૂતપૂર્વ એવા સઘર્ષના પરિણામે ધંદિરાજી શ્રી ગિરિની ચૂટણીમા ન્યાયી ઠર્યા છે સસન્ની કસોટીમા બધારણીય દૃષ્ટિએ સશક્ત પુરવાર થયા છે ને પેટા ચૂટણીઓમા લોકપ્રિય બન્યા છે

રાજકારણના વરવોડા ચડી ચૂક્યા જમણા જમાઈ રહ્યા, સરસાઈની ચોરીઓ સકેલાવા માડી છે ને માડના વધાનાઈ રહ્યા છે તાજિયા ટાઢા થયા પણ જુદાઈના પિલાજનના ધમગરા એકલાહવે ફરકયા કરે છે પણ ફૂટી ચૂકેની આનસમાજના ઊકરણ વાળવા કોઈ ફરકતું નથી પ્રયત્ન થયા આ જરાસઘના ફરિયા જેના કોંગ્રેસના બે ભાગને એક કરવાના પણ રેવણ કામના ઇલમીઓના હાથ હેઠા પડ્યા છે હવે કડાશોના કસુમા મીઠા અને તેનું નથી રહ્યું જરૂર તો હતી પ્રમુદીય એકાત્મ ભાવની જેના અભાવે રાજકીય અને કોમી રમખાણો જમ્યા કરે છે, પણ જે ગાંધીજીના જીવન અને મૃત્યુથી ન સંધાય તે સ્વર્થની દુર્ગંધ ભારતના રાજકીય પક્ષોથી રહે સંધાય ?

અઝેડાતી જડતા

પ્રજાતા ચારિત્ર્ય પડતરનો કાર્યક્રમ પણ કોણ હાથ ધરે ? જેના વડનારા જ ખરિત ચારિત્ર્યના હોય ત્યાં ! એમલે અત્યારે તો રાષ્ટ્રીય ચારિત્ર્યના માણસાઈના આમે મીઠી સાખ પાકવાની અપેક્ષા અસ્થાને છે મથન જરૂર શરૂ થઈ ગયું છે માત્ર કોંગ્રેસની જડતાને જ મરણુતોન આઘાત નથી લાગ્યો પણ રાષ્ટ્રનું સમસ્ત રાજકારણ હવમની બેઠાયું છે જડતા અઝેડાયા સિવાય પ્રગતિના માર્ગ કદી મોકળા ન બન

ભારતના પ્રમુજવનમા ગતિશીલતા ઓછી હોવાને કારણે હમેશા એ વિકાસને બાધક બનતી રહી છે જરા સરખી પ્રગતિની વાત થાય એટલે પહેલા વિરોધ કરે, પછી પોતાનામા સમાવીને પ્રજા પાછી હતી એવી ઘઈ બધ જોમ ઉચ્ચ વૈતાનિક શિક્ષણ લીધા પછી નોકરી કે ધંધે ચડી ગયેના દામ્તર કે એજિનિયર, સશોધક કે સાહિત્યક પાઠ પૂરેપૂરા સાપ્રદાયીક બની રહે તેમ આ સ્થિતિ સ્થાપકતાને પાછી સરકૃતિ મનાવે, એમા જોરવ લે સ્થિતિસ્થાપક પ્રકૃતિ

વર્ગો પૂર્વે રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસમાથી સમાજવાદી ને સામ્યવાદી બજો બહાર પડ્યા ત્યારે એવો જ ઉઠાપોહ મચ્યો એ જ રીતે અનેક પક્ષો અસ્તિત્વમા આવતા ગયા ને દૈનિક નવા બિમા થતા પક્ષોનો વિરોધ થતો ગયો છે-ન્ટે બે મોટા પક્ષો અસ્તિત્વમા આવ્યા, તેમાનો એક જનસઘ ને બીજો સ્વતંત્રપક્ષ એની સામે પણ ખૂબ કાદવ બેઠ્યા આ માત્ર રાજકીય જ લક્ષણ નથી, પણ પ્રમુદીય પ્રકૃતિ છે પછી ધીરે ધીરે કાંધ પડી બધ ત્યારમા કોઈ નવો પક્ષ બમો થાય તો તરત એની વિરુદ્ધ પ્રજા માનસ કામ કરવા માડે

આ સ્થિતિસ્થાપકતાનું બીજું પરિણામ એ આયુ છે કે પ્રજાએ અનેક પ્રકારની અનેકતાને સવરી છે સઘરવી પડી છે પણ આ અનેકતા એ તો પ્રજાની સહિષ્ણુતા, ઔદાર્ય અને ક્ષમાના ગુણો હોવાનો અભૂતપૂર્વ દલ કેળવો અને વિવિધતામા રહેતી એકતાના ગાણા ગાયે રાખ્યા કોઈપણ બે વિરોધી સપ્રદાય વચ્ચે, કોઈપણ બે વિરોધી વિચારો વચ્ચે એકના સભરી જ ન શકે એ એકતા નહિ પણ સ્થિતિસ્થાપકતાનું સમાધાન માત્ર હતું અને છે જે કોઈ પ્રગતિ થઈ અથવા જે કાંઈ ભારતમાં આવ્યું તેનો ફરજિયાત સ્વીકાર કરવો પડ્યો છે, નિયારપૂર્વક કદી નહિ અનાયોથી માડીને કોંગ્રેસના વિલાજન સુધી

સરકૃતિ જડતા

આ સ્થિતિસ્થાપકતાનું ત્રીજું લક્ષણ એ

છે કે જે કાંઈ લલાઈ કે ધુરાઈ આવે તે ધર કરતી જ નય. એને હટાવવાની વૈચારિક શક્તિ કેળવાઈ જ નથી, પછી અન્ય શક્તિઓનો ઉદ્ભવ જ ક્યાંથી થાય ? પછી આ લલાઈ અને ધુરાઈ ભરેલા વર્ગો, જૂથો, સંપ્રદાયો, વાદો અને વિચારોની યોગ્યતા ઠરાવવામાં જ બુદ્ધિ અને સંસ્કૃતિ ખેંચ કાઢે લાગી જાય. પછી જે કાંઈ પોતાનામાં લલાઈ કે ધુરાઈને સમાવી લીધી હોય એનાથી એટલી ઝડપથી ટેવાઈ જાય, કે એ બધું કોઈ પડ્યાની સલામતી અને એની મીઠાશ અનુભવવા માંડે, પછી એનાથી વિરુદ્ધ અથવા એના હિતમાં પણ ખીજું કાંઈ આવે તો પણ એનો વિરોધ કરે. દેખાવ પ્રગતિશીલનો કરે પણ આચારમાં સંપૂર્ણ વિરોધી બની રહે. પણ જે લલાઈ કે ધુરાઈ સંધારણી હોય તેને કળ લાખ્યા વગર કેમ રહે ?

વિચાર જડતા

આપણા દેશમાં ઘણા બધા પક્ષો ફૂટી નીકળ્યા છે ને ફૂટી નીકળે છે. એનું કારણ દેશની પ્રકૃતિ-જડતાએ સંધરી રાખેલી અને અપચો થયેલી અનેકતા જ છે. રાજકીય સામાજિક અને આર્થિક વિચારોમાં તો અનેકતા છે જ, અને એ જ રીતે જેને સંસ્કૃતિ મનાવવામાં આવે છે તેમાં પણ કોઈ બે જાણીની સમજણ એક નથી. સપાટી ઉપર એક દેખાય છે એટલું જ. ચર્ચા કરે તો વિસંવાદ બહાર આવે ને ! એટલે સાંસ્કૃતિક એકતાને નામે જ સૌ ફૂટે રાખે છે.

આવી સપાટી ઉપરની એકતાના સમૂહો બંધાઈ રહે છે. વિચારજડતા તો છે જ, એટલે આવા સમૂહો સ્થિતિસ્થાપક પ્રકૃતિથી ધર કરી જાય છે. વળી બ્યારે આંચકો લાગે ત્યારે પાછા ખળભળી જાડે છે કે આ તો કાળો કોપ થઈ ગયો.

નકલલાઈથી માંડી ને સ્વતંત્રપક્ષ સુધીના તમામ પક્ષો વિચાર કરતાં વિશેષ આવી પ્રકૃતિના જ સમૂહો છે. પરિણામે તમામ પક્ષો એક પ્રકારની જડતાથી જ કામ કરે છે. એમાં જેટલો વિચાર વિકાસ થતો જાય તેટલો ખળભળાટ પેદા થતો જાય. ત્યાં સુધીની સ્થિતિસ્થાપકતાને જ ઉત્તમ લક્ષણો માને ને મનાવે છે.

જાગૃતિથી ખળભળાટ

કેંગ્રેસમાં ખળભળાટ પેદા થયો એની સાથેસાથ દેશના તમામ રાજકીયપક્ષોમાં આ ખળભળાટ પેદા થઈ ગયેલો. વૈચારિક ક્રિયાશીલતાનું એ ઉત્તમ લક્ષણ હતું. આવા ખળભળાટમાં ખરાબ સાથે જે કાંઈ સાઈ હોય તેની લાંબકાંડ અનિવાર્ય બની રહે છે. તમામ પક્ષોએ વિચારોના કે પ્રકૃતિના જે કાંઈ વિસંવાદો સંધરેલા તે બહાર ઉછળા આવવા માંડ્યા. અશક્તિઓના સંધરાનું જ એ એક ને એક બે જેવું પરિણામ છે. એ કુદરતી ક્રમ છે, પણ કોઈ ભારે મોડું અનિષ્ટ થઈ રહ્યું હોય એવું ધુમરાણ મચી રહ્યું. ઝીણામાં ઝીણા ફેરફારથી પણ આંચકા અનુભવનારી પ્રજામાંથી ખીજું જાડે પણ શું ? વિજ્ઞાનનાં છેલ્લામાં છેલ્લા સાધનનો ઉપયોગ અકરાંતિયા થઈને કરતી જાય અને વિચારમાં પ્રગતિશીલતાનો દેખાવ કરતી જાય અને વર્તનમાં ભારોભાર જડ રહેતી જાય. એમાંથી પક્ષપક્ષટાના સંધર્ષો ન જાડે તો ખીજું શું જાડે ? પક્ષપક્ષો એ માત્ર સામાજિક ક્ષેત્રે ગંધાર્ષ જાડેલા રાષ્ટ્રીય શ્રષ્ઠાચારનું જ પરિણામ નથી, પણ કોઈ પણ પક્ષમાં પ્રકૃતિને વશ થઈ વિચારજડતાથી પક્ષમાં ભળાય છે તેનું પરિણામ પક્ષપક્ષટામાં અનિવાર્ય પણે આવે જ. પક્ષનો સ્વીકાર કે પક્ષમાંથી પક્ષટો એ બનેનું માધ્યમ વિચાર કદી હતા નહિ, છે નહિ. પ્રકૃતિ અને પ્રકૃતિના ગુણાવગુણ જ એનું માધ્યમ રહેલા છે. પછી નીમિત્ત એને મળી જ રહે.

અનિષ્ટ જોડાણ

જો એવું ન હોય તો ઉત્તર ભારતની ગોરખ-પુરની પેટા ચૂંટણીમાં હિંદુમહાસભાવાદી અથવા પૂરેપૂરા કોમવાદી મહંત અવૈધનાથ જોવા ઉમેદવારને જનસંઘ અને સ્વતંત્રપક્ષ તો ઠીક પણ સંસ્થા કેંગ્રેસ ટોકા કઈ રીતે આપે ? જે સંસ્થા કેંગ્રેસને હજી વિભાજિત થયે પૂરા સાન મહિના પણ નથી થયા. સિદ્ધાંતોના પડદા ચીરાવાને પૂરા સાત મહિના ન લાગ્યા. ઉત્તર પ્રદેશના ટાંકા વિભાગની વિધાનસભાની પેટાચૂંટણીમાં પણ સંયુક્ત સમાજવાદીપક્ષ, જન-

સંઘ અને સીન્ડીકેટ કોંગ્રેસે ભારતીય ક્રાંતિદળ અને ઇન્ડીકેટ સામે પૂરો સહયોગ સાધ્યો. એવું જ ઉત્તર પ્રદેશની મથુરા અને સુલતાનપુરની બેઠકો માટે બન્યું.

પક્ષપક્ષટાના મૂળમાં ।

પક્ષપક્ષટાનું ભુમરાણ મચાવતા જનસંઘ, સ્વતંત્રપક્ષ, સં. ધ. પક્ષ અને સંસ્થા કોંગ્રેસનો ચૂંટણી માટેનો આ સહયોગ પક્ષપક્ષટાનું અને સિદ્ધાંતહીનતાનું સૌથી મોટું સ્વરૂપ છે. આવા સહયોગમાં કયા કાર્યક્રમ કે વિચારનું માધ્યમ અથવા તો વૈચારિક એકતા રહેલી છે? સિવાય કે સત્તાની લાલચા !

ગુજરાતની પ્રાદેશિક કોંગ્રેસ કે એની સરકાર એવો સહયોગ ન સાધવાના ગમે તેટલા દેખાવો કરે કે સંસ્થા કોંગ્રેસની કારોબારી ગમે તેટલા હોશિયારી-બધી શબ્દોમાં જવાબો આપે પણ સહયોગ તો સધાઈ ચૂક્યો છે એનાં પરિણામો પણ બહાર પડી ચૂક્યા છે. ગુજરાત સિવાયના તમામ પ્રદેશોમાં આગ સહયોગ પ્રત્યે ગુજરાત કોંગ્રેસમાં વ્યક્તિગત વિરોધ હોઈ શકે, પણ દેખીતો વિરોધ તો પોતાના અસ્તિત્વના લખનો છે. સંસ્થાકીય રીતે કોઈ વૈચારિક વિરોધ હોત તો દેશમાં યથેલી અને થઈ રહેલી પેટા ચૂંટણીઓમાં સંસ્થા કોંગ્રેસ જન-સંઘને સ્વતંત્રપક્ષ સહયોગ સાધી જ ન શકત. એમાં ગુજરાત મહીસુરમાં સત્તા ટકાવવાનો અને કેન્દ્રમાં સત્તા હાંસલ કરવાનો જ વિચાર છે અને અન્ય વિરોધી વિચારસરણીવાળા પક્ષો સાથે સહયોગ સાધ્યા સિવાય એ શક્ય બને તેમ નથી, માટે સહયોગ અનિવાર્ય બન્યો છે.

ગુમરાહ સીન્ડીકેટ

આટલા સહયોગને સરવાળે જનસંઘે ને સ્વતંત્રપક્ષે તો સમાજવાદી ગણાતી અને બિન-સંપ્રદાયીક ગણાતી સીન્ડીકેટનું બળ પેતાના પક્ષે મેળવ્યું છે, સીન્ડીકેટના શ્રી નિજલી મધ્પા, શ્રી પાટીલ અને શ્રી. મોરારજી દેસાઈ જેવાના મુખેથી ‘જનસંઘ જેવો ગણવામાં આવે છે તેવો કોમી પક્ષ નથી’ અને સ્વતંત્રપક્ષે પહેલાં કરતાં સમાજવાદી વિચાર-

સરણીમાં પ્રગતિ કરી છે એવી પ્રતિષ્ઠા મેળવી છે, જ્યારે સીન્ડીકેટ કોંગ્રેસ સિદ્ધાંતહીન, નીતિવિહીન પુરવાર થઈ છે. એટલે કે ઇન્દિરાજીને ઉથલાવીને કેન્દ્રની સત્તા સર કરવા જતાં માધાના મૂળગાય ગુમાવ્યા છે. સિદ્ધાંત બોવા છતાં સત્તા ન મળી, છતાં સત્તાદીપ તો રહી જ.

સંસ્થા કોંગ્રેસ મહાસગિતિમાં બહુમતિ પુરવાર ન કરી શકી. સંસદમાં બહુમતિ પુરવાર ન કરી શક્યા. બજેટ બેઠકમાં વિરોધી વિચારસરણીવાળા પક્ષોના ટેકાથી પણ ઇન્દિરા-સરકારને ઝપાટામાં ન લઈ શક્યાં. પેટા ચૂંટણીઓમાં નામોશી લખાં પરબળ બહોર્યો. ઉત્તર પ્રદેશની ચારમાથી એકમાં જ પોતાનો ઉમેદવાર મૂકી શકેલા, જે બૂંડી મેળાનો હર્ષો, મહીસુરની ત્રણ બેઠકો ખરાબ રીતે બોઈ, ફરજમાં સંસ્થા કોંગ્રેસના ઉમેદવારોએ ત્રણ બેઠકમાં ડીપોઝીટ પણ બોઈ, ને માકસવાદી સામ્યવાદીઓ સથે સહયોગ સાધ્યો. મહારાષ્ટ્રમાં સખ્ત પરબળ પામી. રાજસ્થાનમાં સ્વતંત્ર પક્ષના ઉમેદવારને ટેકો આપ્યો એ ય તો હાર્યો.

બુઝદિલ નિવેદન

હવે મોરારજીભાઈ કહે છે કે “અમે ઇન્દિરાજીની સરકારને ઉથલાવવા માગતા હતા તે વાત ખોટી છે. વિકલ્પ માળખાની તક જીભી ન થાય ત્યાં સુધી અમે સરકારને ગળડાવવા માગતા નથી.” આટલું અપ્રમાણિક નિવેદન બીજું કયું હોઈ શકે? સંસ્થા કોંગ્રેસનાં તરફદાર અખબારોએ પણ આ નિવેદન વિષે આશ્ચર્ય વ્યક્ત કર્યું છે.

એમ કેમ નથી કહેતા કે રાજકીય રીતે ઇન્દિરાજી વધુ કુશળ પુરવાર થયાં છે! વ્યુહરચનામાં અણધારી કાબેલિયત બતાવી છે. મુસ્કેલીઓનો સામનો લગીરે હતાય થયા સિવાય ચતુરાઈથી કરે છે. રાષ્ટ્ર વિરોધી કોઈપણ પડકાર તેઓ પૂરી તાકાતથી ઝીલી લે છે, જેવો સંસદમાં શ્રી. અટલ બિહારી વાજપાઈનો પડકાર ઝીલ્યો તેમ. આંતરિક મતભેદો છતાં સાવિય શ્રી નાણુદીનો ઠરાવ લાગ્યે જ રહ્યાં. અટકાવતી ધારાની નાણુદીમાં જો સંસ્થા કોંગ્રેસ અને એના ટેકેદારો

રમત ન રમી ગયા હોત તો જંગાળમાં રાષ્ટ્રપતિનું શાસન આપ્યા બાદ નકસલાઈટનાં તોફાનોને ઠીકઠીક રીતે પહોંચી વળાયું હોત. સાલિયાણા નાણુદીના (ખલ પરત્વે પણ સંસ્થા કૌંઝિસમાં એકતા છે જ નહિ) રત્નદાનવેળાએ એના સંસદ સભ્યો આડાઅવળા જ થઈ જવાની ભીતી આજથી ઊભી થઈ ગઈ છે.

હિતકારક નિવૃત્તિ

સંસ્થા કૌંઝિસના આદરણીય વૃદ્ધો હવે નિવૃત્તિ લઈ લે તે એમના જ લલામાં છે. કારણ કે બધી રીતે નાકામિયામ પુરવાર થયા છે ને રાષ્ટ્રની પ્રગતિ કરવાની તમ-નાવાળા સંસ્થા કૌંઝિસના સભ્યો આડે મોટા અવરોધરૂપ બન્યા છે ને કોમી તથા મૂડીવાદી પક્ષોને હવે ઉધાકું ઉતેજન આપી રહ્યા છે. સંસ્થા કૌંઝિસનાં વૃદ્ધમંડળ ખસીને માર્ગ નહિ આપે તો સંસ્થા કૌંઝિસ હવે રાષ્ટ્રીય મટીને પ્રાદેશિક પક્ષ બની રહેશે. કારણ કે ગુજરાત અને મહીસુર સિવાયનાં રાજ્યોમાંથી તો એનું ધોવાણ જ થઈ ગયું છે એમ પેટાચૂંટણીઓએ પુરવાર કર્યું છે. હવે તો સંગઠન શિસ્ત ને સિદ્ધાંતની માળા જ દરેકના હાથમાં પકડાવી દેવી જોઈએ, તે ભલે ફેરવ્યા કરે. દેશમાંથી આ વૃદ્ધોએ આદર ગુમાવ્યો છે. હવે પોતાના પક્ષમાંથી પણ ગુમાવી રહ્યા છે એટલો ખ્યાલ એમને આવી જાય તો પાછલી અવસ્થા કુધરતી અટકે. પણ હોણી અણહોણી ન હોય. બીજે રસ્તે ફંટાવાની વેળા એમની વહી ગઈ છે. ૧૯૭૨ ની ચૂંટણીમાં સંસ્થા કૌંઝિસને નામશેષ કર્યું જ રહેશે. આ તો જુગારીના દાવ છે.

નાચણામાં ખૂંદણું

નાચણામાં ખૂંદણું એક સર્વોદયવાદીઓનું શરૂ થયું છે. શ્રી. જયપ્રકાશજી એક રાષ્ટ્રીય પંચાયત મંડળ ચલાવે છે. હવે તેઓ કહે છે કે જે પંચાયતો ઊભી થઈ છે તે પંચાયતો ૧૯૭૨ની ચૂંટણીઓમાં પોતાના ઉમેદવારો મૂકશે. શ્રી. જયપ્રકાશે માગણી એવી કરી છે કે એ પંચાયતો દ્વારા ઊભા કરાયેલા ઉમેદવારો સામે કોઈ રાજકીય પક્ષે પોતાના ઉમેદવારો

ઊભા ન રાખવા. લોકશાહીમાં અશક્ય એવી આ માગણી છે. એમાં એમ માની લેનાનું રહે છે કે પંચાયતો એક ઉમેદવાર જ ઊભો રાખે. આમ ઉમેદવારો લોકોના જ હિતમાં કામ કરે. તો પછી એવા લોકો આજસુધી પ્રજાજીવનમાં કેવુંક આમૂલ પરિવર્તન લાવી શક્યા છે? જે પ્રજા વચ્ચે રહીને એવું કાર્ય ન કરી શક્યા હોય તો ધારાસભાઓ કે લોકસભામાં જઈને શું કરશે? વ્યક્તિગત રીતે આવા ઉમેદવારો ચારા હોઈ શકે, પણ રાજકારણ અને વહીવટી કારોબારની ભયાનક અટવીમાં તેઓ ગૂમરાહ નહિ થઈ જાય એવી કોઈ ખાતરી ખરી? લોકોચક્રી ચૂંટાવું, લોકોનું હિત હૈયે હોવું અને એ હિતને સાર્થક કરી ખતાવવું એ ત્રણેય વાત ભાગ્યે જ ભેગી મળે છે.

સત્તામાં ભાગીદારી !

લોકશાહીમાં પંચાયતો જે ઉમેદવારો ઊભા રાખે, એની સામે ઊભા રહેનારા બીજા ઉમેદવારો પંચાયતના ઉમેદવારો કરતાં વધુ શક્તિશાળી—વધુ ભાવનાશાળી નહિ હોય કે નથી એમ કંઈ રીતે કહી શકાય? અંતે તો આવા ઉમેદવારો ચૂંટાયા પછી નીવડયે જ વખાણ કરી શકાય ને? આ દેશ માથે એ વધારાનો ખતરો નહિ નીવડે એમ કંઈ રીતે કહી શકાય? સત્તા ઉપર નથી સુકાયા હોતા ત્યાં સુધી તો મોટા ભાગના ચારા જ લાગે છે.

કોઈપણ પક્ષ સર્વોદયવાદીઓએ ઊભા કરેલા ઉમેદવારો સામે પોતાના ઉમેદવારો ન મૂકે એવી માગણી કરવાને બદલે મુક્ત ચૂંટણીમાં જ સર્વોદયવાદીઓ શા માટે ન ઊભા રહે? રાષ્ટ્રના જાહેર જીવનમાં સર્વોદયવાદીઓ એટલો નૈતિક પ્રભાવ પેદા કરી શક્યા છે ખરા કે એમના ઉમેદવાર સામે બીજા કોઈ ઉમેદવાર ઊભો જ ન થાય? અથવા તો સર્વોદયવાદીઓ એટલો પ્રભાવ પેદા કરી શક્યા હશે તો એની સામે ગમે તેવો વગદાર અને પૈસાદાર ઉમેદવાર ઊભો હશે તો પણ પ્રજા સર્વોદયવાદીને જ મત આપીને ચૂંટી કાઢશે. પછી પોતાના ઉમેદવાર સામે કોઈ જ ઉમેદવાર ઊભો ન રહે એવી ભીષ્મ શા માટે માગવી પડે? ભલેને ગમે તે

ઉમેદવાર એમની સામે ઊભો રહે? પચાસતો એટલી પ્રયત્ન હશે તો વિરોધી ઉમેદવારોને મત જ નહિ મળે. પણ આ પ્રકારની માગણીમાં તો જેમ બુદ્ધાન તેમ મતદાન-ધારાસભાની બેઠકના દાનની જ અંતર્ગત માગણી રહેવી છે. પણ હજી સુધી આ માગણીને કોઈએ ગંભીરતા પૂર્વક લીધી નથી. કારણ કે' હર ની ચૂટણી બહુ દૂર છે.

સર્વોદય ને ક્રાંતિ

સર્વોદયવાદીઓની આ માગણીથી શાસક કૌઝિસ ને સંસ્થા કૌઝિસમાં રહેલા સર્વોદયવાદીઓ કદાચ આશાચેષ્ઠ મેળવી શકે. કારણ કે બન્નેના ધર્મશ્રુમાંથી બન્ની શકાય અને ત્રીજો જ ચોકો મળી રહે. વળી જે સર્વોદયવાદી સંસ્થાઓના બાવિ માથે જ ભય તોળાઈ રહ્યો છે એમને પણ આ માગણી મધવાળ જેવી જરૂર લાગે. કારણ કે એમાં એમનાં હડતોની સલામતી દેખાય પરિણામ તો જે આવવાનું હશે તે જ આવશે, પણ એમ દેખાય છે કે દેશની બદલેલી હવાને સર્વોદયવાદીઓ આવકારી શક્યા નથી દેશના હાલત બદલવા જતાં કરવટ બદલી શકતા નથી.

સર્વોદયવાદીઓમાં સન્નિષ્ઠ કાર્યકરો છે, ચિંતકો છે. મહાજનતાશાહી કલ્યાણ ચોજનાના ઉત્તમ વ્યવસ્થાપકો છે, તેમ સર્વોદયની ઢાલ આડે પોતાની રાજકીય મહત્વાકાંક્ષાઓ છુપાવતા અસત્તુષ્ટો પણ છે, ને જેને બીજું કંઈ નથી સંગ્રહું તેવા સર્વોદયને પકડીને બેસી ગયેલાઓનો પણ જખબર સમૂહ છે. એમની પરિભાષા ગ્રામીન સૂત્રોના સુધરેલા સ્વરૂપની છે એમની પકડ સોફામાં રહેલી ધાર્મિક વૃત્તિની છે. એનું પાલ્ય સ્વરૂપ વૈચારિક ક્રાંતિનું છે, પણ એનાં મૂળ ભારતના નિઃસત્ત્વ બની ચૂકેલા ગ્રામીન સિદ્ધાંતોની ધરતીમાં છે તેથી નથી એમાંથી કોઈ લોકશક્તિ પેદા થઈ, નથી કોઈ નૈતિક તાકાત પેદા થઈ કે જે અનિષ્ટો સામેનું કોઈ પ્રતિકારાત્મક બળ દાખવી શકે સર્વોદયવાદમાં ચાનના અડબરનું એક ચોકળ ઉચ્ચાભિમાન ડૂળવાઈ ગયું છે, તેથી નિષ્ક્રિય બાવ-

નાવાદની વાકધારાઓ વહાળ્યા કરે છે ને પુરાણી પ્રકૃતિના ભાવનાવાદીઓ બીજાં કરે છે. ભારતના કમાલો વચ્ચે કેટલુંક શહેત કાર્ય જરૂર કરી રહ્યા છે, પણ લોકોધ્યાના ક્રાંતિની ધમકીઓ જેવાં વારંવારના ઉચ્ચારણો કર્યા કરે છે, કારણ કે અહિં સક્રિય ક્રાંતિનાં પરિણામો તેઓ પેદા કરી શક્યા નથી આધુનિક વિચારધારા મુજબ તો તેઓ પ્રતિક્રિયાર્થિ એક બળ બની રહેલ છે.

શાસક કૌઝિસની કસોટી

લાભો સમય સત્તા ઉપર રહીને ઊતરી જવું પડે અને સંસ્થા કૌઝિસની જેમ બેકાર બનીને ઓશિયાળાપણું અનુભવવું પડે તેમ શાસક કૌઝિસને જોડલા પડકાર ઝીલ્યા, જોડલા ઢંઢેરા પીટ્યા તેને પહોંચી વળવાની કપરી દશા વેઠવી પડે છે. મુખ્ય કૌઝિસ અધિવેશનમાં આપેલા વચનોનો અમલ શાસક કૌઝિસ જોઈએ તેવા કરાવી શકી નથી. કિસાનોની હાલત સુધારવા જમીન અંગેનાં પગલાંનાં વિવેચ પુરાવા નથી બેન્કોના રાષ્ટ્રીયકરણ બાદ એનો પૂરતો લાભ પ્રાપ્તને મળે એ માટેનાં ઝડપી પગલાં ભરી શકેલ નથી. અરાજક બન્યે જતા યુવાન માનસમાં પરિવર્તન આણી શકે એવા એકેય પગલાં ભરી શકેલ નથી. એટલે નકસલાખટ પ્રગ્તિ જે ઝડપથી દેશમાં વિસ્તરતી જાય છે તેનો અટકાવ થઈ શક્યો નથી. એ જ રીતે જાહેર ઉદ્યોગોમાં જે જગી ઓટ ખાવી પડે છે તે માટેના વહિવટી ફેરફારો લાવી શકેલ નથી. દવાના ભાવમાં ઘટાડો કરવા પગલાં લીધાં તેમ જીવન જરૂરિયાતની ચીજોમાં મોંઘવારી ઘટાડી શકેલ નથી. મિલકત ઉપર ભારે કરવેરા લાદ્યા પછી કરચોરી અટકાવી શકેલ નથી અને વહીવટી જગવર્માં કોઈ જ ધરખમ ફેરફાર કરી શકેલ નથી. પરિણામે શાસક કૌઝિસના ઉદ્દામવાદી બળો અધીરાં બની ઊઠ્યાં છે ને શાસક કૌઝિસમાં આંતરિક અસતોષ વધતો જાય છે. હવેના દિવસો શાસક કૌઝિસની કસોટીના બની રહેશે

ગિરનારી જોગીની જમાત ચારે ધામની યાત્રા કરી મધ્યકાઠિયાવાડ વીંધતી વીંધતી મહા-શિવરાત્રીના મેળાના દિવસે નજીક આવતા હોવાથી રાત-દિવસ ગણ્યા વિના ચાલી જાય છે. મહંત હાથી ઉપર છે. ખીજ સાધુઓએ જિંટ-ધોડાં પલાણ્યાં છે. નાથ-સંપ્રદાયના સાધુઓ હચિયારધારી છે. કોઈ પાસે ત્રિશૂળ, કોઈ પાસે સાંઘ્ય, કોઈ પાસે ફરશી. કોઈએ મૂંગદળ તો કોઈએ ગદા ધારણ કરી છે. જુ...રાં લટુરિયાં જળે સિંદુર આંજયો હોય એવી લાલધૂમ આંખોવાળા મહંતની અગળ એક સાધુ ઘોડે ચડી સળગતી મશાલ હાથમાં ને અજવાળા પાડતો જાય છે. બાકીની જમાત તારોડિયાને અજવાળે મારગ કાપે છે. રાતનો ખીજે પહોર છે, ને સાધુની જમાત ટીંબલા નામનું કાઠિયાઈ ગામ વળોટી એની નજીકના સનાળિયાને ફેડે ચાલી જાય છે.

એમાં એક નાનકડો વેંકળો આવ્યો. શંકરની જૂતાવળ જેવી બાવાની જમાતે વેંકળાને ખીલામણે ખનાવી દીધો. રાતનું ટાણું છે. એમાં મશાલચી ખાલો ચેંકી બેઠો. ઘોડો ચંભાવી મહંતને કહે છે, “શુરુદેવ ! ઇધર તો રેણુમૂંઝિ હૈ. દેખો, દેખો દશ-પંદર મનુષ્યોકી લાશ પડી હૈ.”

ખરેખર હવું પશુ એવું. સનાળિયાના કાઠીઓ અને ટીંબલાના કાઠીઓને તાળું જ ધીંગાણું સીમાડા કારણે આ વેંકળામાં ખેલાણું હવું. ખેય પક્ષે સામસામે એકબીજાની લોથળું પાડી હતી. રાત હતી છતાં પશુ કોઈ ભાષીને ભૂંડો લાગ્યો ન હતો. કોઈનું સાથું ધડથી નોખું પડ્યું હવું, કોઈના હાથ ભ કપાઈ ગયા હતા, તો કોઈના આંતરડાને ઢગલો શબ ખસે પડ્યો હતો. વડુ અને શિયાળિયાં મનુષ્યના માંસની ઉજાણી કરતા હતાં.

સાધુઓનું હચિયારધારી ટાણું જોઈ શિયાળિયાં ભાગી ગયાં. માણસનું માંસ ચાવતાં વડુઓને ખાવા-ઓએ હચિયારના જોરે તગડી મેલ્યાં. મહંતજીએ જરાય ધડક્યા વિના સાધુઓને આજ્ઞા કરી, “અરે બૈરવનાથજી ! બાળનાથજી ! જાંચ તો કરો કોઈ જિન્દા હૈ ?” ત્યાં દશપંદર તાળાં મહંત વચ્ચે એક જ દેહમાં પ્રાણ ડાંકી રહ્યો છે. ઘા પૂરા છે. પશુ

લવકીએ જીવ છે.

શુરુ મહારાજના ફરમાનથી ધવાયેલા દેહવાળા પુરુષને મહંતના ઢગલામાંથી બહાર બચકી લીધો. સંત તો દયાળુ હોય ને ! નાથજીએ આ પુરુષને પોતાની પાસે હાથી ઉપર લઈ લીધો. એના શરીર પર લાગેલા ઘા ઉપર પોતાની ઝોળીમાંથી કોઈ જાતની વનરપતિની ભૂકી લભરાવી. જડીભુટી સુંઘાડીને એને ઘેન ચડાવી દીધું.

જમાત ગિરનાર આવી. ખીજ સાધુઓ અખાડામાં આવી મેળાના કામકાજમાં પડ્યા, પણ મહંતજીએ પોતે તો એવા મલમપટ્ટા કરી આ પુરુષની સારવાર કરી કે પંદર દિવસમાં તો એનો દેહ હતો એવો જ બની ગયો. આ પુરુષ માથે પાણી નાખવાનો સમયો બેઠ્યો. મહંતે અખાડાના સાધુઓને માલપૂડાની રસોઈ આપી. ભરજીવાન અને રાજવંશી જણાતા આ પુરુષ મહંતને પગે પડ્યો.

મહંતજીએ પૂછ્યું, “ભાઈ, તુમ કેન હો ?”

જીવાન જવાબ આપે છે, “નાથજીબાપુ, ટીંબલા ગામનો કાઠી ગરાસિયો છું. મારૂં નામ વાધોવાળો. મારા બાપુનું નામ માત્રાવાળો.”

મહંતે કહ્યું, “અચ્છા વાધાવાલા, તુમ અચ્છા હો ગયા. તુમ તુમારે ઘરે ચલે જાઓ. તમારે માતા, પિતા, તુમારે ભાઈ ભત્રીજા બહોત પુશી હોંગે.”

વાધાવાળો કહે, “ના મહારાજ, હવે મારે ઘીરે નથી જવું. મારા બાપુ માત્રાવાળાને ચોરાસી ગામ ખાલસા કરવા મોજડીમાં ઝેર છાંટી અંગ્રેજ સરકારે મારી નાખેલ છે. માતા પશુ એને ફેડે ગઈ છે. (મૃત્યુ પામી છે.) સરકારે થોડુંક ગરાસનું ટુંગર શો અમે ભાઈઓને દીધું. એના સીમાડા માટે છું ધાંચ આવ્યો. મરણતોષ ધવાણે પશુ મારા ભાગ્ય કે તમ જેવા સંતપુરુષેએ ચરણમાં લીધો. વળી ઘીરે જઈશ તો સાંતીનાં જળાં મારે કપાઈ મરીશ. માટે મહારાજ ! હવે મને દીક્ષા આપો મારે હવે સાધુ થઈ જવું છે. સંસાર મિથ્યા છે સ્વમન્યું. મારા કુટુંબને એમ હશે કે વાધોવાળો કામ્ય આવી ગયો.” આમ આપા વાધાને ગરાસના શેઠા-સીમાડા માટેના ધાંધલ કરતાં સાધુઓના અખાડામાં મન ઠરી ગયું.

ફરમાન ટીંબલાના કુટુંબીઓએ માની લીધું કે વાધોવાળો સીમાડાના સંશામમાં ખપી ગયા. અને

એના દેહને વરુ-શિયાળિયાં વગેરે વગડાઉ જનાવરો ખાઈ ગયા હશે એમ માત્રી એની પાછળ મરણપછીની તમામ ક્રિયા કહેવાય તે કારણ (ઉત્તરક્રિયા) માસીએ, શ્રાદ્ધ જમાસી વર્ષા રખપાચમ વગેરે વાળી દીધાં

વાધોવાળા પરણેલા હતા એમના ઘેરથી જુવાન કઠિયાણી પૂનખાઇએ ચૂડા-કર્મ કર્યાં પોતાના ધણીનું પોત નીચોવ્યું. પૂનખાઇ હતા તો વીસ જ વરસનાં, પણ ત્રિધવાપણના ધર્મો પાળવાથી સાહ-સિત્તોર વર્ષનાં વૃદ્ધા જેવા દેખાવા માંડ્યા. હવે તો સહેજ મરકીને કોઇ સાથે વાત પણ કરતાં નથી. જાણે ઉદાસીએ રૂપ ધર્યું હોય એવા પૂનખાઇ દેખાવા મડ્યા.

એમ ને એમ પાંચેક વર્ષનો ગ્રાળો વહ્યો ગયો. થાતા થાતા વાધોવાળો સાધુવેષે એક દિવસ ગિરનારના પહાડનું ગુરુકાત્રેયનું શિખર પોતાના ગુરુ સાથે ચડે છે, ને ઉત્તમણી દિશાએ મીટ માંડે છે. ચોમાસાનો વાદળિયો દિવસ આરેય દિશામાં ઉઘાડ. એમા આ ગરાસિયા સાધુએ ઉગમણી કેર મીટ માંડી અને પોતાની જનમભોમકાના ગામ ટીંગલા તરફ નજર ગઈ. ત્યાં તો કળશી-કુટુંબ-કખીલાને પોતાની પરણેતર જુવાન કઠિયાણી સહિયાં ને ભેજ આંખોમાથી આંસુડા ડ...ળા ક ડ...ળા...ક પડવા માંડ્યાં, જોડાજમને જેમ કચ્છડો ઘાડ આંખો'તો એવી દશા આપાની થઇ.

ગુરુજીનું ધ્યાન વાધોવાળા તરફ ગયું. ચતુર મહત્ત સમજ ગયા. ને ખોલ્યા; “કયુ બચ્યા! કોઈ રનેહીલ બધીકી ઘાડ આપ?”

વાધોવાળો કહે, “હા બાપુ, થ્યું છું એવું. ભાઈ કુટુંબ-કખીલા, ઘર ઇ ઘાડ આપ્યા.”

ખાવાજી કહે, “કયા તુમ ગૃહસ્થી હો?”

“હા, મહારાજ, પરણેલો છું આપાએ ખુલાસો કર્યો.”

નાયજી કહે; “દોશકિદિન તુમ જૂઠ કયુંબોલા?”

વાધોવાળો કહે, “હા ગુરુજી, તે દી ખેટુ ખોડુ તો જ તમે ચેલો ચૂડો એમ હતા. મનો માફ કરજો. સર્ત્તા કુટુંબ, ભાઈભત્રીજાવાળો છજી. એની માયા મનમાં જીડી જીડી રંધ ગઇ લાગે છે.”

“તો ફિર બચ્યા! તુમ તુમારે ઘર મલે જાઓ સ સારકી માયા ઓર હરિકા ભજન દોનું સાથમે” નહીં હોગા.” ચોખી બોલ્યા.

ગુરુ તરફથી રજા મળતા વાધોવાળો સાધુવેષે ટીંગલા આવ્યા. ભાઈ, ભત્રીજા, કુટુંબકખીલા સાને

મળ્યા સૌએ જોખખ્યા. બધાય ખુશી થ્યાં. જીવતો જોખી લાલો પણ વાતવાતમાં સોને ખખર પડી કે આપાને ભેખ ઉતારવાની મરજી ધઇ છે ને પાછો સસાર માંડવો છે સા ભાઈએ મળાને નકકી કયું કે બહુ સારી વાત. વાંધવળા જેવો લોહકા ભાઇ કાલો પેરાગી શુ કામના? એટલે ભેખ ઉતારાવીને પાછા ગૃહસ્થાશ્રમમાં લાવવાની વિધિના તોધારી મડી ચાલવા ને એનાં ધરવાગાં બાઈ પુનખાઇ માટે સુહાગના ચણગાર વેરવા લાનાણી બગસરા ગામોટને મોકલ્યો. (ટીંગલાનું હટાણું હજી બગસરે છે.)

આ બધી ખાતતી ખખર વિધવા પૂનખાઇને પડી. એણે ઓરડેથી કુટુંબીએને કેવર વ્યું, “તમે સૌ કયુવ કરો છો એટલે વાત ખોટી ન'ઈ હોય કાઠીને ખાવાની જમાત લઈ ગઇ હશે. અને જીવતો પણ હશે. આટલી વાતમાં મારી ના નથી, પણ મારે ને એને હવે ધરવહેવાર નહીં હાલે કારણ મેં એનું પોત નીચોવ્યું છે. એની વહે મેં એના નામના જાળિયા લીધા છે વળાપના કરી કરીને હું રોઈ છજી માટે હવે હું એનું મોહું નઈ જોશી. મારે મન હવે ઇ મહું લેખાય હું તમારી સમજણ પ્રમાણે માનું છું કે ઈ મારો ધણી છે પણ આ ભવમાં તો મારે ને એને બેલ્યાનોય વહેવાર નથી એમ જાણજે હું હવે ફરીદાણુ કાઠીને આરકાર તો જગત એમ કે'શે કે પૂનખાઇને વળી ધણી સાંબર્યો ને ખાવા હર્યે સ સાર માંડ્યો.”

ટીંગલાના દાયાએ જણાવ્યું કે- “ધન્ય છે જોગમાયા, આઈ પૂનખાઇ, તુંને ધન્ય છે”

વાધોવાળાએ ભેખ ઉતાર્યો ને આઈ પૂનખાઇના ઓરડા પછવાડે ચકરનો ઓરડા ત્યાં જ રેતા આઈ પૂનખાઇ આપાને શીરામણ ને વાળુ પીરકી ભેજ ટાણા થાળ મોકલ્યાં, ને લુપડા પણ ઘોઈ ઘેઈ રેતા. પછી વધારાળા પણ કઠિયાણીના ઓરડાને પગથિયે પગ પણ રેતા નહીં. વાધોવાળો ક્યારેક નિમાર પડતા ત્યારે આઈ ઉપાધિ કરતા અને એનું ડીલ દવાવવા માણસને મોકલતાં વાધોવાળો પણ આઈની મર્યાદા પાળતા

ગિરનારથી આવ્યા પછી વાધોવાળો બેજણ વરસ જ જીવ્યા હતા શરવીર વાધોવાળો પાણિયા ગામના સીમાડાના ધી ગાણામાં પાણિયા અને ટીંગલા વચ્ચે સાતલ્લી અને ખારી નદી વચ્ચે નકરો નામનો વેંકળો છે તેને કાંઠે કામ્ય આવી ગયા. (ખપી ગયા.)

અમરદાસજી આરાવાળા

આશરે નેતુંક વર્ષ પહેલાંની જૂનાગઢની નવાખીનો કાળ. એ વખતે ઇણાજ ગામ મકરાણી-ઓને થરે. નવાખીને કાંઈક ગામ ખરકે ને કાંઈક મકરાણીની કા.ય વધુ. ઇણાજના ગામધણી રિન્દ-બસોચ અલીમદમદ મકરાણી. અમરાપરમાં અલીમામદ જમાદારના કાકા નૂરમદમદના દીકરા કાદરબક્ષ અને અબાબકર એ સાંતીની જમીન ખાય.

ઈણાજ માથે નવાખીનો તોપું મંડાણી, ત્યારે નવાખીની અને એજ-સીની ફોજ સામે ગોળિયું છોડવામાં અબાબકર અને કાદરબક્ષ-કાદુ મકરાણી પણ ખરા. રંગ પારખીને કાદુ અમરાપર આવતો રહ્યો. નવાખી પાછળ પડી ગઈ. કાદુને કબજે કરવા કાદુનાં આઈડી છોકરાંને કબજે કરીને લઈ દાહ્યા જૂનાગઢ. એ સરકારી સિપાહીઓને કાર કરીને કાદુ મકરાણીએ આઈડી છોકરાંને મકરાણુને માર્ગે વળાવ્યાં કાદુ બહારવટે ચડ્યો.

પછી માંડ્યો જૂનાગઢનાં ગામમાં ધમોડવા. ભાંગે ત્યારે એકલારે ત્રણ ગામ ભાંગે. આશરો વધુ ભાંગે પડખેનાં ગાયકવાડી ગામોમાં મળી રહે. કોડી-નાર તાલુકાનાં કંટાળા ગામમાં એ વખતે ભગવાન બાપા આવર રહે. પણ મરદ માથે એ બાથકાં. વાઘ બકરાંને એકલારે રમાડે. જેવા ભડ એવા જ રોટકે મોટા.

કંટાળાથી અહીંક ગાંઠિ આધું વડનગર ગામ. ત્યાં એક ભાણે કોળી રહે. પણ મૂંછે લીંબુ લટકાડતો. નાનપણમાં આ ભાણે ઇણાજમાં દોર ચારતો ત્યારે છોકરા છોકરાના ઝગમગમાં કાદુને ખૂબ મારતો. પણ કાદુએ બહારવટામાં કાદું કાઢ્યું ત્યારે ભાણાને ભડક પેરણી ગઈ કે માણું નાનપણના તોફાનોમાં કાદુને મારેલો તે હવે દાવ તો નહિ કાઢી લ્યેને? જેમ વિચારે એમ મૂંઝાય. પછી એવું થાય કે કાદુ

આવ્યો કે આવશે. ભાણાનાં જાંઘ આરામ દરામ થાવા માંડ્યાં. થયું કે હવે કરું શું? નક્કી કાદુ કાર કરશે એમાં વાગે વાત સંભળી કે કાદુ કંટાળા ગામે અવાર નવાર ભગવાન બાપાને ત્યાં આશરો લ્યે છે જીપડ્યો કંટાળા. આવ્યો ભગવાન બાપાને ત્યાં. વખત જોઈને મનની મૂંઝવણ કાઢવી.

ભગવાન બાપા કહે : “એલા ભાણા ! નાન-પણમાં તો છોકરાં છોકરાં બાથે. એમાં કાદુ જેવો આદમી કાંઈ એવાં વેર રાખે? તે છતાં કાદુને કાને વાત નાખી દેઈશ. તું તારે મૂંઝામાં, જ સવામણની તળાઈમાં સૂઈ રહે.”

આમ જાં વાત કરે છે ત્યાં કાદુ થોડે ચડીને આવ્યો. ત્યાં તો ભાણે કાળને લાગ્યો હોય એમ પરસેવો છૂટી ગયો. અણસારે કાદુએ ભાણાને ઝોળખી કાઢ્યો.

“ઓ હો હો હો ભાણા ! તું ક્યાંથી ? ” “તારો નાનપણનો ગોઠિયો ખરોને ! તે તને મળવા આવ્યો છે ” ભગવાન બાપાએ વાત ઉપાડી લીધી.

કાદુ થોડેથી જિતરી ભાણાને બેટયો. ત્યાં દસતાં દસતાં ભગવાન બાપાએ ભાણાના મનની વાત કરતાં કાદુ ય હસી પડ્યો.

“મરે ભાણા ! નાનાપણમાં તું એવો જોરાવર હતો કે મેં તો બપયું કે તું હવે ભારે બળુકો થઈ ગ્યો હઈશ. એટલે તો મારે તને મળવા આવવું હતું. તું તો સાવ પતજેલ થઈ ગ્યો. ભડા આદમી ! નાનપણનાં વેર આંધીને ફરીએ તો આરો કે'દી આવે ! આ તો નવાખીએ ન ધગાવ્યો હોત તો ખુદાના શુકર જ શુન્નયા કરત. તને ભાઈબંધને કીધીને આવી બે ગરી ગઈ ?”

ભાણો તો મોં ખાતરવા લાગ્યો. ભાણાની

પીઠ થા પડીને કાઠુ કહ્યું: “મરદ થા મરદ ! અને કોઠ દી સામ સામે કાંઠા ખખડાવનાં પડે તેદીય તને રગ વદીશ મારો ભાષખલ જીવિને આવો પાણી મરેલ કાં થઈ ગયો ?”

ભાણાની બે તો નીકળી મઈ પણ પાણી પાછા વળ્યા બેગા બેસીને રોટલા ખાઈ નાનપણનાં તોફાનો યાદ કરી કરી ખૂબ આનંદ કર્યો

ખીજે દી કાઠુ ભગવાન આપના પડખેના ઝોરડામા છુપાઈને આરામ કરે. આપાની ડેલીએ ડાયરો જામેલ જિના તાલુકાના વાસોજ પડખેના તડગામથી રૂખડ પટેલ મહેમાન આપના નાનેદાર એમના કુટુંબમા પોતે દીકરી દીવેલ એટલે સગપણમા વેવાઈ થાય

ડાયરામા વાતની વાતમા કાઠુ મકરણીની વાત નીકળી ભગવાન આપાએ એની અમીરાતના વખાણ કર્યા પડખેના ઝોરડામથી કાઠુ કાનોકાન સાલજ્યા કરે છે

રૂખડ પટેલ કહે “ભગવાન આપા ! હું બ્યારે આવું ત્યારે તમે કાઠુના વખાણ કર્યા કરો છો, તે કાઠુડી તે કમ વાડીની મૂળી છે ? ઈ બોઠકિયુ મા કરે છે હજી ભાષડા બેટ્યા નથી ને ! અમારે ગામ આવે તો ઇ કાઠુડીને ચોડીની ડામણે ડામણે સરખી કરી દઈ”

ભાગવાન આપાએ જાણ્યું કે નકકી કાઠુ સાંભળતો હશે ને વેવાઈના સગપણમા વપત પડશે એટલે કહે “ભાઈયુ ! હવે મૂકો ઈ વાત. ખીજી ક્યાં થોડી છે ?”

પણ રૂખડ પટેલ રોડમા આવી ગયા ને કાઠુએ કાનોકાન સાલજ્યું નવાખીના પાણી છિતારી નાખનાર કાઠુને રૂખડ પટેલને વેણે વેણે વી છીનાં રૂખ લાગ્યા વળ ખાઈ ગયો પણ જેનો આશરો એની લજ

મહેમાનો ગયા પછી કાઠુએ પૂછ્યું કે “આપા ! ક્યાના મહેમાન હતા ?”

“મહેમાન તડ ગામના રૂખડ પટેલ ને ખીજા નાતેદાર હતા”

“પડકારો કરી ગયા છે તે પારખા લેવા પડશે”

“અરે કાઠુ એને ત્યા તો આપણી દીકરી લક્ષ્મીમેન આપ્યા છે લક્ષ્મીમેનના સસરા થાય તારાં આવે તે બોલી નાખ્યું”

“પણ આપા ! ન બોલવાનું બોલી ગયા છે. ને આપણે ઘરે હતા એટલે ખામેશ ખાઈ ગયા, નઈ તો એવે ટાણે જ ખમર લેત”

“એવાના બોલ્યા સામુ ન જોઈ કાઠુ ! નકામા વેનાઈમા વખા પડશે. દીકરી હું ખી થાય ને !”

“આપા ! હું કાઠુ, બહેનને તો કાપડ કરતો આરીશ હું ખી નઈ કરે” પણ રૂખડ પટેલનું પાણી માપવાની ના ન પાડતા.”

“જો જે પાછો, આપણી આમર બેળી છે ?”

“એની ચિતા ન કરતા આપા”

આ વાતને અડવાડિયું ક જવા દઈ કાઠુ એકલો જાપડ્યો અમાયકર ને અલાદાદ વગેરે સાથે આવવા ઝક કરી પણ તડ ઉપર ત્રાટકવા તો જનાનું ન હતું જો કે જાતે દીએ ત્રાટકતા પણ ખરા આ તો રૂખડ પટેલને ભગવાન આપા સાથેના પોતાના સબધનો સરાદ અખાડવા ન તે મોનાડે જવાનું હતું

આગડના દોરા ફૂટ્યા પહેલા કાઠુ તડ પહેલ્યી ગયો, અને અગાઉથી મેળવેલી ખાતમી પ્રમાણે સીથો રૂખડ પટેલની ડેલીએ જઈને પડકારો કર્યો કે “રૂખડ પટેલ ઘરે ?”

રૂખડ પટેલે સરકારી સિપાહી જેવા બોકાની દાર ધોડેસનારને જોતા કહ્યું “આવો આવો ઘરે જ છું.”

રૂખડ પટેલે દાનણ કરીને વાળદની વાટ જોતા હતા જિન્ના થઈને આગતુકનો સત્કાર કર્યો, કાઠુએ ઘોડીએથી જિતરી ગડારામા આધીને પરમાર જ પૂછ્યું

અનુ૦ ૫૪ ૧૯૯]

અનેક ઇશ્વરવાદનાં અનિષ્ટે.

હરિતો બીજો

નાનભાઈ નથુભાઈ વાળા રે: ચાડિયા: (જિ. અમરેલી)

પુણ્ય અને પાપ એ પણ એક મનની માન્યતા છે. મહારાજ ભૂજરાજ કે સિદ્ધરાજ દ્વિમાળ બાધવામાં પૂણ્ય માને છે, ત્યારે અલાહિદીન તેને તોડવામાં પૂણ્ય માને છે; હિન્દુ મંદિરમાં કબૂતરને જુવાર અને ગાયને ખડ, કપા-સીઆ ખવરાવવામાં પૂણ્ય માને છે; જ્યારે મુસલમાનો ગાયને કાપીને લોકોને વહેંચી દેવામાં (કર્યાની) પૂણ્ય માને છે. આ બધું ઇશ્વર ને-પ્રદાને નામે જ થાય છે, છતાં ભગવાન કે પ્રદા કરારેય ન બોધ્યા કે 'ભાઈ! તારું સાચું કે તારું ખોટું'. કદાચ માણુ-સની મૂર્ખાઈ ઉપર હસતા કે રડતા હશે ખરા.

અત્યાર સુધી રાજકારણમાં ભગવાન અને ભગવાનના નામનો લયંકર ઉપયોગ થયો છે અને થાય છે. ખ્રિસ્તી દેશોમાં એવું ચાલું છે કે એક દેશ કે રાજ્યને બીજા રાજ્ય ઉપર ચડાઈ કરવી હોય તો પોપની મંજૂરી લેવી પડે. પોપ મંજૂરી આપે એટલે ચડાઈ કરનારનું ધર્મયુદ્ધ ગણાય. મોટી મોટી બેટ સોગાદો આપી પોપને રીઝવે એટલે પોપની પરવાનગી મળી જાય છે. આફ્રિકાના એબીસીનિયા ઉપર ચડાઈ કરવાની પરવાનગી છટાલીના સરમુખત્યાર મુસોલીનીએ રામના પોપને આંખ બતાવીને-હાવી ને મેળવી હતી. એ મને બરાબર યાદ છે. પાકિસ્તાન ભારત સામે ઇસ્લામને નામે ઇસ્લામી આલમને ઊભી કરવા મંથી રહ્યું છે. આવા બધા અનર્થો ભગવાનના નામ ઉપર થતા આવ્યા છે.

પૂર્વે હિન્દુ મુસલમાનની લડાઈ થતી ત્યારે હિન્દુ લઠવેયા હર હર મહાદેવ અને મુસલમાન અલ્લાહ એ અકબરના ધાર્મિક પોકારો કરતા. યુદ્ધમાં મરતા એટલા હિન્દુઓને ભગવાન શુરાપુરીમાં લઈ જતો ત્યાં દરેકને એક એક અપસરા વરતી. મુસલમાન મરતાં પ્રદા જિન્નતમાં લઈ જતો. ત્યાં દરેકને હુર મળતી. જિન્નતમાં કે સુરાપુરીમાં ખાવા-

પીવાનું તો જે હોય તે ખરું. આપણા બહેવો તો કહે છે કે અમને આપો તો સ્વર્ગમાં મળે સ્વર્ગમાં તે સિવાય કંઈ નથી મળતું.

સ્વર્ગની કલ્પના પણ ધર્મ બોલો કરનારના દેશની અને પોતાની ગુંજાશ પ્રમાણે કલ્પેલી હોય છે. કુરાનમાં જિન્નતની કલ્પના કરી ને લખ્યું છે કે તમે પ્રદા રાજ થાય તેવું આચરણ કરશો તો જિન્નત મળશે. ત્યાં સુંદર ઝાડો હશે, નીચે પાણીનાં ઝરણા વહેતાં હશે અને તમને સલવા નામના પક્ષીનું માંસ ખાવા મળશે. આ છે કુરાનના જિન્નતની કલ્પના. કુરાનના કરતાં મહમદ પયગંબર સાહેબ અરબસ્તાન જેવા રણમાં જન્મી જીવીને આથી સારી કલ્પના કરી જ ના શકે, જ્યાં નહાવું એ વૈભવ મનાય છે. જ્યારે હિન્દુધર્મના શાસ્ત્રકારો હિન્દુ જેવા સમૃદ્ધ દેશમાં જન્મેલા અને જીવેલા એના કલ્પેલા સ્વર્ગની સમૃદ્ધિમાં શું ખામી હોય !

હિન્દુ ધર્મના પેટા સંપ્રદાયો પોત પોતાના સ્વર્ગોની જુદી જુદી કલ્પના કરે છે. શિવ ભક્તો કૈલાસમાં જવાની વાતો અને કૈલાસનું વૈભવી વર્ણન કરે છે. કૈલાસમાં વાસ્તવિક તો પથ્થરા અને ખરડ જ છે. ખાત્રી કરવા શિવભક્તો જાણ શકે છે. જ્યારે વૈષ્ણવ ધર્મવાળા વૈકુંઠ વખાણે છે. સ્વામીનારાયણ-વાળા અક્ષયધામનાં વર્ણન કરે છે. જામનગરના બીજા મંદિરના સાથી પ્રણામીઓ પરમધામ અને અક્ષર લીલાની વાત કરે છે, અને બધાથી હાંચા જમીને એસે છે તેઓ કહે છે કે વેદ વિગેરે નથી જાણના એવું અમે જાણીએ છીએ. બાઈબલ એની રીતે બહીસ્તની વાત કરે છે. કોઈ કોઈનો મેળ મળતો નથી, એ ઉપરથી એમ ગોઠકસ થાય છે કે આ બધી કલ્પના છે. બધા ખોટા છે. આવું કોઈ જગ્યાએ કંઈ નથી એવી મારી માન્યતા છે તે વધારે અન્યાસથી મજબૂત થતી ગઈ છે.

આપણાં શાસ્ત્રો અને પુરાણોમાં દુ ખી માણુ સોની ધા સર્મિળી ભગવાન દોડી આવે છે, અને દુ ખીનાં દુ ખ દૂર કરવાના દુ ખીઓને સહાય કરવાના પુષ્કળ દૃષ્ટિા અપાય છે, પણ પુરાણો લખાઈને પુરાં થયા પછી દુ યામા પુષ્કળ લોકો દુ ખી થઈને મરી ગયા, પણ કોઈને ઈશ્વરે સહાય કરી તેવું જાણુ વામા આ યુ નથી હાનમા ભગવાને સહાય કરવાનો રિનાજ કારી નાખ્યો હોય અગર ભગવાન ધરડા થઈ ગયા હોય અગર સૂસ્ટીમા પડી ગયા હોય કે કદાચ ધા સામગી ન શકતા હોય

મધ્યકાળમા મુસનમાનોએ ૭૦૦ વર્ષ સુધી હિ દુ સમાજ ઉપર જુલમ મુળયો સતી સાધરી સ્ત્રીઓનાં શિયળ લૂટાયા પ્રભુના નામના પોકાર કરતા અનેક બહેનોના પ્રાણુ ગયા પ્રભુને પોકારતી અસ જ્ય બહેનો આગમાં ઓરાણી લાઈ મધુ અને ચુર તેગમહાદુર જેવા અનેક વીરલા ટેકને ખાતર પ્રભુને નામે માથા આપીને ગયા ચુર તેગમહાદુરના બે દીકરા ભગવાનને નામે જીવતા બી તમા ચણાઈ ગયા છતા ભગવાન કયાય ન દેખાણા મોમનાથ દુદ્ધમાળ જેવા દેવો અને દેવમ દિશોને ખાતર લાખો લકનોએ પ્રાણુ આપ્યા સોમનાથના લીંગના ટૂકડા થયા મયુરા મસીહભઈ કારીમા તો ઔરગઝેયથી લાગીને કાશ વિશ્વનાથ ભોમા જીતરી ગયા, જ્યા મોટો ખાડો પડેનો છે હજુ પણ પડ્યાઓ આ ખાડો ખતાની અદર પેસા નખારે છે અને મુઝોઝિા નામે પણ છે પોતાનું ધર સગમે એ કારવા નહી રોકાના લાગી ગયેલ શકર કે એવો ભગવાન આપણુ શુ ઉકાળી દેવાનો છે ?

આવુ લાંચીને કોઈએ એમ ન માનવુ કે હુ નાસ્તિક છુ પણ મારો ભગવાન આવો નામરૂા નથી પુજારીનો ગલામ પણ નથી, માનતા ખાઈને કામ કરે તેવો પણ નથી ખુશામન-ભેટ સોગાદ આપો તો રીઝે નહીતર ખીજે એવો મારો ઈશ્વર નથી આ વિચારો મારા નવા નથી ૩૫ વર્ષ પર હુ ઉત્તર હિ દુરનાનની યાત્રાએ ગયો હતો ત્યારે પણ દે રથ નમા ઈશ્વરને બદને પડ્યાઓ એ ભેગા કરેલા

પાપના પહાડ જોઈ આ-યો હતો, અને મારા વિચાર મજબૂન કરી આવ્યો હતો આ પાપન વધારે વિવરણ અહી અરથાને છે

વેદકાળ પહેલાં જ્યારે માણુસ અને સમાજ વ્યવસ્થિત થતો જતો હશે, ગોઠવાતો હશે, ત્યારે ડાહ્યા-અતિ ડાહ્યા જેને આપણે ઋષિમુનિઓને નામે ઝોળખીએ છીએ તે લોકોને સમાજ ઉપર કષ્ટ નૈતિક ભારણુ-સમાજનું સમતોલપણુ જાગવી રાખવા માટે આ દૈવી શક્તિના નામનો સુ દર ઉપયોગ કરી સમાજને ઈશ્વરી ન્યાય ઉપર ચાલતો કર્યો હોય, અને પાછળથી ઉસ્તાદ લોકો આમા દાખન થયા હોય અને ધર્મને કપાળપ્રાસ બનાવી ઈશ્વરના નામે મૂનિના ખામા ખોડી સ્વતત્ર હાટ માઢ્યા હોય તેમ લાગે છે

ઘણાખરા માણુમો પોતાના ધર્મપ્રવર્તકને ઈશ્વરના અવતાર માને છે, અને આચાર્યો પણ અમુક કારણુસર અમારે ઝોટલે ઈશ્વરને મનુષ્ય અવતાર ક્ષેવો પડયો છે એવુ મનાવે છે દાખલા તરીકે શ્રી સકળ નદ મહારાજ (સ્વામીનંદરાયણુ ભગવાન) અયોધ્યા નજીકના સપૈવા ગામના સરવૈશ બ્રાહ્મણને ત્યા જ આ પોતાના મા-માપ ધામમા મના પછી ૧૧ વર્ષની નાની ઉમરે વર છાંદ્યુ અનેક તીર્થો કર્યા તીરથ અને તપથી જ્ઞાન મેળવી ઉપદેશક થયા ધર્મ (સપ્રદાર) ભક્તો કરી આચાર્ય થયા છતાં પોતે નરનારાયણુ ભગવાન છે, પોતાને દુર્ગાસા મુનિનો શ્રાપ થયો ઝોટલે માણુસ તરીકે જન્મવુ પડ્યુ આ રીતે શ્રદ્ધાનું ને મનાવે છે

આ વાત વધારે વિગતથી જાણુવી હોય તો રસમીનારાયણુ સપ્રદાયના વચનામૃત પુરાણની પ્રસ્તાવના વાચરી આવુ ખોડુ સમજતી ભગવાન ન બન્યા હોત અને જગતને સદ્ રસતે ચકાવનાર મુધા રક સદચુર જ નહ્યા હોત તો વધારે સાર કામ કરી શકત ૧૦૦ વરસ પહેલાના અધશ્રદ્ધાના એ જમાનામાં ચાલ્યુ, પણ અધશ્રદ્ધાના પડળ જીતરી જશે ત્યારે આવી વાત લોકો નહી માને પોતાના મહત્ત્વને ખાતર પોતાની હિત્તપતિ ખોટી બતાવી, જનતાને જમમા નાખનારને ઉઘાડી આખવાળો સમાજ શુ

કહેશે ?

એ જ રીતે શ્રી મહાપ્રભુ પણ એક રેડું બાળક જંગલમાં જનવરની બીકથી ચારે બાજુ આગળ કુંડાળ કરી કોઇ મેલી ગયું હશે. આ બાળકને એક બાહ્ય જોયું, પોતાને ઘેર લાવી ઉછેરીને મોટું કર્યું એ જ મહાપ્રભુ અગ્નિપુત્ર ન બન્યા હોત અને સાચી સ્થિતિ કબુલ રાખી હોત તો કંઈ જોઈ નહોતું. જગતમાં મનાતો દયાનો દેવ કરુણાનો અવતાર ઇશુ ખ્રિસ્ત પણ મહાપ્રભુની જેમ જ જન્મ્યો છે, છતાં તેણે જગતની આંખે પાટા નથી બાંધ્યા તો પણ દુનિયાનાં ૭૦ કરોડ લોકો તેને પૂજે છે. જમનગરવાળા પ્રણામી પંથના આચાર્ય શ્રી દેવચંદ્ર અને તેમના શિષ્ય મહેરાજ (શ્રી પ્રાણનાથજી) જાતે લોહાણા. તેણે કહ્યું છે કે પરમ ધામમાં અક્ષરાતીત ભગવાન પાસે સખીઓએ અક્ષર ભગવાનની માયા જોવાનું વેન કર્યું એટલે અમારે આવવું પડ્યું. શ્રી દેવચંદ્ર અને મહેરાજ પણ ભગવાન અક્ષરભગવાન અને અક્ષરાતીત ભગવાન અને પરમ ધામ એવી ઈશ્વરની ત્રણ પેઢીની અને અમે વેદ નથી જાણતા તેવું જાણીએ છીએ એમ કહે છે. અમારા પરમ ધામમાં અખંડ વ્રજ છે અખંડ વનરાવન છે, અખંડ રાસ ચાલી રહ્યો છે. ત્યાંથી અક્ષરાતીત ભગવાનની સખીઓની વાસનાઓ અહીં આવી માયામાં ફસાઈ ગઈ છે, સૂઈ ગઈ છે, તેને જગાડવા અમે આપ્યા છીએ. આવી ઈન્દ્રજાળ ઊભી કરી ન હોત અને ઇશ્વર એક છે એમ કહી લોકોને સદ્ગતિ દોર્યા હોત તો ઘણું સારું કરી શકત. આ બધા ભારે સમર્થ પુરૂષો થઈ ગયા છે, પણ કમનસીબે એક એક નવું કુંડાળું કરીને જ ગયા છે. આ બધા માને પેટે જન્મેલા માણસો જ હતા. છતાં આવા બધાને અંધશ્રદ્ધાળુ જનતા ઈશ્વરના અવતાર માને છે.

ઇશ્વર માણસને સરજે છે ત્યારે માણસ જુદી જુદી જાતના ઈશ્વરનું સર્જન કરતો આવ્યો છે. દરેક માણસ કે માણસનું જૂથ પોતાની અગર પોતાના આચાર્યની કદવનાનો ઈશ્વર સર્જે છે. ઈશ્વર અને માણસ સર્જનની હરિદ્રાઈમાં ઊતર્યા હોય તેવું લાગે

છે. દરેક માણસ કે જૂથ જે જાતનું માનસિક મૂર્તિમાં સર્જન કરે છે તે સર્જનને સર્વ શક્તિમાન માને છે. એક વાઘરી દારકા ગયો. મંદિરમાં રણુછોડ-રાયની મૂર્તિ અને સમૃદ્ધિ જોઈ એમ જોઈયો કે શું મારી દેવીએ રૂપ વૈભવ આપ્યાં છે આ રણુછોડિયાને ? 'એમાં એમણે કંઈ જોઈ નથી. કહ્યું. બધા એમ જ માને છે. વાઘરીના મનને આ સર્વ સૃષ્ટિની સર્જક દેવી છે. એ જ રીતે દરેક માણસ પોતાના દેવને (ઇશ્વરને) સર્વોચ્ચમાને છે. મહમદ પયગંબર સાહેબ પોતાને છેલ્લા પેગંબર મનાવે છે. દા. ત. હાલના વિજ્ઞાનીઓ આ વિશ્વ માંથી નવી નવી શોધો કર્યે જાય છે. આપણા જેવાને એ મહાન શોધો લાગે છે છતાં આ વિશ્વ એટલું સંપૂર્ણ છે કે લાખો વર્ષ આવી શોધો ચાલશે, છતાં અધૂરી હશે. એ જ રીતે ઈશ્વર એટલો પૂર્ણ છે કે અનંતકાળ સુધી ચાલાક માણસો પોતાની શક્તિ અને સમજ પ્રમાણે નવા નવા ભગવાન ઊભા કર્યા કરશે ને લોકોને લૂંટ્યા કરશે. ઝૂકાવનારની પાસે જગત ઝૂક્યા કરશે.

છતાં મને તો એવી આશા છે કે માણસને સાચું જ્ઞાન લાધશે. માણસ પૂર્ણ માનવ બનશે ત્યારે આવી સ્થિતિ ટળશે. ઘણા ભાઈઓ એમ માને અને કહે છે કે મૂર્તિ ભલે પાણીની હોય પણ ગમે તે રૂપે માણસ શ્રદ્ધા રાખી પૂજે તો આસ્થા ફળે છે, આ પણ સાચું નથી.

સંવત ૧૬૪૫ની આસપાસની વાત છે. અમરેલી તાલુકાના અમરેલીથી ત્રણ ગાઉ તરકતળાવ નામના ગામના એક વણિક કુટુંબ વસતું. આખા કુટુંબને ગણુપતિની ભારે શ્રદ્ધા. કુટુંબમાં શેઠ શેઠાણી દીકરા વહુ અને દીકરાને ઘેર દીકરા. કુલ તેર ચોદ માણસો ઘરમાં. શેઠનો એક છોકરો ઘોડી ઉપરથી પડ્યો ને મરી ગયો. એટલે આખું ઘર ઉપવાસ કરી ગણુપતિ પાસે માળા લઈને બેઠું. બપોળે ઉપવાસ થયા છતાં છોકરામાં શ્રવ ન આવ્યો. એટલે નક્કી થયું કે આ રાત સુધીમાં ગણુપતિ ન રીઝે તો બધાએ માથાં ઊતારી ગણેશને ધરી દેવાં.

રાત પડી. એટલે ઘરનાં બધાં માણસોને મરવા તૈયાર થવાની શેકે આજ્ઞા કરી. બધું કુટુંબ નાહી ઘોષ, નવાં કપડાં પહેરી, માથાં ઝોળી પવિત્ર ચર્ધ ગણપતિ આગળ બેઠાં. છેવટે શેક હાથમાં તલવાર લાઇ એક પછી એક દીકરાઓ અને વહુનાં માથાં કાપી માંડ્યો. ગણપતિ ને ચણવવા નવ માથાં થકાળ્યાં છતાં ગણેશને પાણી ન પલ્લવ્યો તે ન જ પલ્લવ્યો. છેવટે સવારે શેક તલવાર સાથે ફૂવામા પડ્યો. આ છે શ્રદ્ધાનો એક ભયંકર દાખલો. આનાથી શ્રદ્ધા વધારે ન જ હોય. છતાં શ્રદ્ધા કેમ ન ફળી એ મારા શ્રદ્ધાળુ મિત્રો અને સમજાવે. આ કેઈ પુરાણકાળની વાત નથી, એંસીક વર્ષ પહેલાંની વાત છે.

આવી આંધળી શ્રદ્ધાવાળા સમાજની અધોગતિ કેમ ન થાય? આપણા ધર્મની રીત પોસ્ટની પેટીથી જાલદી છે. પેટીમાં ગયા પછી નીકળે નહીં એ જ રીતે એક હિન્દુને કેઈ પરાણે વટલાવે તો સગોભાઈ પણ એને સંધરે નહીં. આ સંકુચિત વૃત્તિએ ધર્મને મોટો ધક્કો લગાડ્યો છે. સંકુચિતતાને કારણે દેશમાં મોટી સંખ્યામાં હિન્દુઓ મુસલમાનો ને ખ્રિસ્તી ચર્ધ ગયા છે. ભારતમાં ગાંધી બાપુ ન આવ્યા હોત તો આજે ઘણા ખરા ઢેઠ લંગી ખ્રિસ્તી ચર્ધ ગયા હોત.

પૂર્વેથી વેદકાળ પર્યંત બ્રાહ્મણોએ એકચક્રી રાજ કર્યું. પછીથી જ્યારે બ્રાહ્મણોની ધર્મને નામે ચાલતી સત્તાનું થોડું અવમુલ્યન થયું, એ સત્તાને ઘટાડનાર અને બ્રાહ્મણ સત્તાની સામે થનારને આપણા ધર્મે ત્યારે રાક્ષસ તરીકે ઝોળખાવ્યા; પછીથી દશરથ મહારાજ જેવા કે જનકગિરિદી જેવાનાં સ્થાપિત રાજ્યો થયાં. ગણતંત્રો લાગી પડ્યા. એટલે સમજી બ્રાહ્મણોએ રાજ્યો સાથે મળીને બંનેની એક સીન્ડિકેટ રચી અને રાજ્યો બ્રાહ્મણોનું રક્ષણ કરે, ભરણપોષણ કરે, સમાજમાં બ્રાહ્મણોને પૂજવી અને પોતે પૂજે જ્યારે બ્રાહ્મણો સમાજમાં રાજને ધ્વજ સર્જિત બનાવે. રાજ ધ્વજનો અંશ છે આપણા ઉપર રાજ કરતાં સરખા છે. ધ્વજના નામે આવો પ્રચાર કરી રાજને મજબૂત બનાવી

આપણી ખાંધ ઉપર બેસાડી રાખ્યો. પણ સમય પાડ્યો સમાજ સમજ્યો ત્યારે વલ્લભલાઇની એક જ ફૂંકે રાજ ગબડી પડ્યો. દેવ મટી માનવી બની ગયો. આવા છે પોલાં આપણા ધર્મનાં ધર્તીગો.

પુરોહિતોને પણ એક દિવસ રાજ્યોના જેવો સમય જરૂર આવશે. પણ હજુ વાર લાગશે. એમમાં મૂળ ઘણાં જોડાં છે. પણ એ જરૂર ખવાઇ જવાનાં છે, સમાજ જાગશે, તેવાં ચિન્હ સિતિજમાં દેખાય છે, પણ દૂર છે. અત્યારે તો બ્રાહ્મણો (આચાર્યો) પ્રભુની જેમ પૂજાય છે, પ્રજા પૂજે છે. શ્રી મહાદેવભાઈ લખે છે કે એક વખત ટ્રેનમાં ગાંધીજી અમદાવાદથી વર્ધા જતાં એક સ્ટેશન ઉપર એક બાઇ કાંખમાં બાળક અને હાથમાં સંતરાંના બે કરંડિયા સાથે અમારા ડબ્બામાં ચડી બાપુનાં પગ આગળ બાળકને રમતું મૂકી, પગે લાગી, કંડિયા આપી ચાલવા લાગી. શ્રી મહાદેવભાઈએ બાપુને વાત કરી કે બાઇએ બાઇ રાખેલી કે બે મને દીકરો ચશે તો ગાંધીજીનાં દર્શન કરાવીશ. બે ટોપલાં સંતરાંના મૂકીશ. આ સાંભળી બાપુ દુઃખી થયા. મોં ઉપર વિપાદની છાયા ફરી વળી. ધીમા અને દુઃખી સ્વરે તેઓ બોલ્યા કે જે દેશમાં માણસને દેવ તરીકે પૂજે તે દેશ કેમ આગળ આવે? પૂજવાથી ગાંધીજી દુઃખી થાય છે. જ્યારે આપણા આચાર્યો સામ્રાજ્ય ન થાય કે ન પૂજાય તો દુઃખી થાય છે. આ છે ફરક સાચા અને ખોટાનો.

આપણા આચાર્યો—આપણા ભૂદેવો કહે છે કે રાજ્ય અગર સમૃદ્ધિ પૂન્યના પ્રતાપે મળે છે, અને રાજ તો ધ્વજનો અંશ છે એમ આપણા ધર્મજ્ઞાતાઓ કહેતા આવ્યા છે. તો પછી એક જ દિવસમાં શ્રી વલ્લભલાઇ પટેલે ધ્વજના અંશને રાજ્યોમાંથી કાઢીને પ્રધાનોમાં પેસાડી દીધા એ કેમ બન્યું હશે? ધર્મ કહે છે કે પૂરવશાળી જીવનો સુખી ધેર જન્મ થાય છે, જ્યારે પાપી જીવનો જન્મ ગરીબના ધેર થાય છે

એક દિવસ હું ખેતરમાં ફરતો હતો. ખેતર વાવેલું હતું. ઊંડા સામાન્ય રીતે સરખા હતા. પણ

ન્યાં ગણસાક્ષના પશુઓના પોદળા પડ્યા હતા એના ખાતરમાં જે પુણ્યશાળી દાણા પડેલા એ છેડા પુષ્ટ અને સુખી હતા. મને વિચાર અન્યો કે આ જેમ ખાતરમાં અકસ્ત પડેલું બી પુણ્યશાળી થયું છે. પણ એ ખરેખર અકસ્માત છે. તેજ સુખી દુઃખી ઘેર અવતાર થવો એ પણ એક અકસ્માત હોવો જોઈએ. આપણે કહીએ છીએ કે ભાઈ જુઓને ફલાણા ભાઈનું પેઢીઓથી સુખી પુણ્યશાળી ઘર, ત્યાં છોડીની તાણુ અને ગરીબને ઘેર ટોળાં. ઇશ્વરનો કેવો ન્યાય છે? પણ સુખીભાઈ પોતાની યુવાની નાનપણથી વેફ્યા કરતો હોય ત્યાં ક્યાંથી છોકરાનું ટોળું થાય? જ્યારે ગરીબી યુગલ ગ્રેમથી રહે છે, એટલે વધારે સંતતિ પ્રાપ્ત થાય છે. તેમાં ભગવાનને કાંઈ લાગતું વળગતું નથી. ઇશ્વરના નામનો ઉપયોગ માણસ ઇચ્છા અનુસાર કર્યા કરે છે; પેલા અને ખીજા વિશ્વયુદ્ધમાં ઊતરેલ દરેક દેશ અને રાજ્ય પોતાની જીત થાય એટલા માટે સમૂહ પ્રાર્થના કરતા અને કરાવતા. આપણે પણ અંગ્રેજો (એ વખતના આપણાં માલીકો) જીતે એવી પ્રાર્થના ભગવાન ને કરતા. ભગવાને કોઈની પ્રાર્થના ન સાંભળી પણ વિપુલ માનવ શક્તિ અને ચઢિયાતી યુદ્ધ સામગ્રીવાળા જતા.

જનવર કાપવા છરી ચલાવતી વખતે પણ માણસ ભગવાનનું જ નામ વાપરે છે. જે માતાજી-અગર બિસ્મીલા બોલીને છરી ચલાવે છે. છતાં ઇશ્વર એમ નથી કહેતો કે એલા મારે નામે હત્યા કેમ કરે છે? ખીજા ધર્મો તો જંગલિયતમાંથી તાજ નીકળ્યા છે, અને એવા દેશકાળમાં પેદા થયા છે કે એક માણસ જાતને આત્મા માને છે, ખીજા જીવને માનવબોધ વસ્તુ ગણી હિંસા નથી માનતા. જ્યારે હિંદુધર્મ કેટલો જાણે સિદ્ધાંત સ્વીકારે છે? આત્મવત્ત્વ સર્વ ભૂતેષુતો સર્વોચ્ચ સિદ્ધાંત સ્વીકારનાર જગતમાં એક હિન્દુ ધર્મ છે. મને ચોક્કસ લાગે છે કે મૂર્તિ-ઓના ખાંભા અને ધર્માચાર્યોની ફાટાયાજી ન હોત તો આજે હિન્દુધર્મ જગતમાં સર્વોચ્ચ ગણાતો હોત. વાત જરા આડી ઊતરી ગઈ. પોત પોતાના ભગવાનને રીઝવવાની રીત સાચી છે. ખીજા ખોટા છે, એમ સૌ ખેંચાખેંચી કરી જગતને ખુવાર

મેળવે છે એ જ મોટી મોકાણુ છે. મારો પાંસઠ વર્ષનો અનુભવ આજું પાતળું વાંચન અને જ્ઞાનથી મારા મનમાં એક વાત ચોક્કસ થઈ છે કે વિશ્વમાં એક અપ્રોધ શક્તિ છે, એનું નામ જે કહો તે છે. એ શક્તિ પોતાના અખંડ નિયમો જાળવી ચાલે છે. એ કદી રીઝતો નથી, ખીજતો નથી, એને કોઈની પ્રાર્થનાની અપેક્ષા નથી, ગાળની પરવાહ નથી. એને ઇચ્છા શક્તિ હશે તો માણસ માણસાઈ ન મેલે અને જમદી પૂર્ણ માણસ અને એમ ઇચ્છતો હશે.

હવે પ્રશ્ન એ થાય છે કે પૂર્ણમાનવ કોને ગણવો? વસુંધરાને કુટુંબ ગણવામાં અને આચરવામાં જેટલો જે આગળ એટલો એ પૂર્ણમાનવ ગણાય. એનો દાખલો પૂ. વિનોબા આપણી નજર સામે છે. જેનો સિદ્ધાંત 'જય જગત'નો છે. સર્વોચ્ચને જીવન-મંત્ર બનાવી જગતને કુટુંબ માની કેમ જીવાય એ આદર્શ નમૂનો શ્રી. વિનોબાજી આપણી સામે ધરી રહ્યા છે. એને હું તો પૂર્ણમાનવ ગણું છું. આ વિચાર જેટલો વધારે પ્રચાર પામશે એટલો માણસ પૂર્ણપણા તરફ આગળ વધશે. અને આ દિવસ વહેલો આવશે તો જ જગત જીવશે, મોડું થશે તો અત્યારનું વિજ્ઞાન દુનિયાની હસ્તી મીટાવી દેશે એમ અત્યારે ચોક્કસ દેખાય છે. મરવાની અને જીવવાની કુલ મુખત્યારી અત્યારે વિજ્ઞાન દ્વારા માણસને મળી ગઈ છે. ભગવાને એ ભાર નથી રાખ્યો એમ લાગે છે.

અત્યારની દુનિયાનું સુકાન મહાન બુદ્ધિશાળી લોકો સંભાળી ચલાવી રહ્યા છે. એ સૌ સમજી ને જ ખેડા છે કે અત્યારનું વિજ્ઞાન માણસનું માલીક બની ગયું છે. વિજ્ઞાન ઉપર માણસનો કાબુ નથી અજીને હાઇડ્રોજન શક્તિ પેદા કરી ને માણસ હેખતાર્થ ગયો છે. આ મને ક્યારે ખાઈ જશે એવી વિભાસણુ અનુભવી રહ્યો છે, છતાં માણસ આ શક્તિને પોષી રહ્યો છે પૂજી રહ્યો છે, આરાધી રહ્યો છે. એની પાછળ કામ કરી રહ્યું છે માણસનું અહમ્. ખીજેઓને સંહાર કરી હું સર્વોચ્ચ બનું એમ ઇચ્છનાર પણ વિચારે છે કે આ શક્તિ છૂટ્યા પછી પાછી નથી વળવાની. [ક્રમશઃ:]

સીતા વનવાસે

કંઠસ્થ : શાબાબેન ના. પરમાર

સંગ્રાહક : ખેડીદાસ પરમાર

[રામાયણ અને મહાભારતે ભારતીય જનજીવનમાં અનેરા સંસ્કાર સિંચ્યા છે. કથા, વાર્તા તો સૌ હેંશે હેંશે સાંભળે છે, પણ ઉજળા આત્મના સંસ્કાર માટેય લોકોએ તેમાંથી ઘણું મેળવ્યું છે. મધ્યકાલીન સમાજને જ્યે તેવા ગુજરાતી ભાષામાં તે કાળે ઘણાં આખ્યાનો રચાયાં, જે દ્વારા તત્કાલીન લોકોમાં ભક્તિ અને ભાવનિર્નળતાનો હિલોળો પ્રસરી ગયો હતો. પણ તે કાળની અમ્મણ તાની હૈયારખી ગ્રામ પ્રજામાં પણ આ શિષ્ટ આખ્યાનો જેવા જ લઘુ અને સીધાસાદા કંઠસ્થ લોકગીતો પરંપરાગત રીતે ગવાતા, જેને આપણે કંઠસ્થ પ્રકારના આખ્યાન કહી શકીએ ખરા આવા લોકગીતો મુખપાડી હોવાથી આપણા વિદ્વાનોની દૃષ્ટિએ તે બહુ ઓછાં પડ્યાં છે. આવાં લોકગીતોમાં મૂળ કથાનાં વસ્તુમાં ગ્રામલોકોએ થોડો ઘણો ફેરફાર પણ કર્યો હોય છે. પણ તે ફેરફારના વળાં તો તે ગ્રામીણ લોકસમાજમાંથી જ ઝીલેલાં હોય છે, તથા આ લોકગીતોમાં ગામડાંનું ગૃહજીવન, રૂઢિપરંપરા અને કોઇવાર અદ્ભુતતા પણ દૃષ્ટિગોચર થઈ જાય છે.

સીતા વનવાસનું આ લોકગીત (ધોળ) ને કંઠસ્થ આખ્યાન જ માટે કહી શકીએ. સીતાના વનવાસ, રામ નહિ પણ સાસુ જ કારણભૂત છે, તે ગ્રામ જનસમુદાયની પોતુકી રીતનો જ વળોટ છે.]

ત્રેતા તે જુગમાં રામના તે વ'વાને
ત્રેતા તે જુગમાં તરલોવન રાય ને

સતી સીતાને ગરબ રીઓ,
તારે પરભુજ પૂસે વાત જો.

પાંહે ઉભા પોતાની મા,
હવે લજ્જા રાખો લગરાક જો.

જવ જવ લખમણ વન મેલી આવોને,
વડી વચાડું ને વન મૂકી આવોને;

સાસુ સાંભળતાં વવાડું બોલીઆ,
હવે કોની રાખશે લાજ જો ?

કાળા રથ કાળા ડોળિયાં,
કાળા પૂર્યાં સીતાનાં ચીર જો.

આંધથી તે રથ હોકારિયા,
ગિયા વનરા મોઝાર રે.

વનમાં તે સીતા એકલાં રૂવે,
નગરથી ભણતલ નિહાળિયા આવેને,

હાલો નિહાળિયો રુસિ પાંહે જઇ,
આપણા તે વનમાં માનવી રૂવે છે.

ઈ માનવીને, આંધા તેડી આવો,
ઈ માનવીને, દીકરી થકી રાખજો,
ઈ માનવીને, બેની થકી રાખજો,
ઈ માનવીની, પથ્થર પથારિયુ.

નવ નવ માસ પૂરા થિયા,
સીતાને જલમ્યાં કુંવરબાળ જો.

સોનાની છરીએ નાળ વધેયો,
રૂપલાં કોરથે ઓર લંડાર્યો,
થાળી છે પણ નોળાયું વગડાવી,
પાણી મેકી દૂધે નવરાવ્યા.

સાવ રે સોનાનાં પારણાં ઘડાવ્યાં,
ચીર ફાડી બાળોતિયાં કીધાં,

ખીસખાપના ખોયાં વેતરાવ્યાં,
હીરલાવરણી દોરી ચૂંયાવી
ઈ પૂતરને પારણે પોઠાડ્યાં.

બાર બાર માસ પૂરા થયા,
સીતા જળ ઝારવા જાય જો.

બેડું મેલ્યું સોવર પાળ્યે,
ઈંઢાણી મેલી આંખા ડાળ્યે;
સીતા તે બેઠાં જળ જ ઝારે,
સરવર ઠેકતી વાંદર્ય કૂદે.

બાઈ વાંદરડી, હળવી ઠેકયે,
બચાં વસૂટશે તો સરવરમાં પડશે;
મારા બચાં મારી ઉરમાં,
તારો કુંવર વનવાસ એકલો.

ઘોડયાં તે સીતા બાળ તેડી આવ્યા,
આંધળા તે રુસિ પારણું ફેંકૂંસે,
પારણે પોઢેલ બાળકયું કયાં છે ?
આ ઘડીએ આવશે સીતા સતી,
મને બાળીને લસમ કરશે.

લીલા તે વાંહની કાતળી કાપી,
રામના તે નામની અંજળી છાંટી;
ઈ પૂતરને પારણે પોઢાડ્યાં,

જળઝારી સીતા ઘરે આવ્યા,
ત્યાં પૂતર પારણે બીજો એક જો.

સીતાને વતવાસ પૂરો થયો,
સીતા ઘરલણ્યે જાય જો.

ઘોળા રથ ઘોળા ડોળિયાં,
ઘોળા પૂર્યાં સીતાનાં ચીર રે.

પાન સરખી રે હું તો પાતળી
રે મને બીડસે વળી લઇ જવ;
રે રાજા રામ આલ્યા વનવાસ,

સોપારી સરખી રે હું ઠીંગણી,
રે મને ગજવે ઝાલી લઇ જવ;
—રે રાજા રામ.

સંધીય સૈયરું મળવા આવી,
કૌશલ્યા સાસુજી મળવા આવ્યાં,
મળીને તો મેણું જ બોલ્યા,

આ એક પૂતર મારા રામને,
આ બીજો બધાય ગામને.

સીતાને તો કાળજ વ્યાપ્યો,
ધરતી માતા મગન ઘો,
ધરતી માતા મારગ ઘો તો
સીતા સમાય જાય જો.

રામના તે દીકરા ક'યાં કરજો,
લખમણ દેરી સાથે રેંજો,
ધરતી ફાટી વેરાક દીધો,
એમાં સીતા સમાય જાય જો.

ઘોડીને લખમણે ચોટલો ઝાલ્યો,
મેલોને લખમણ અમારા વાળ,
છ ચોટલાનો ડાલ જ થાડે,

* ચાંદો સૂરજ બેય ધરણુ ઘેરાય
તારે ડાલડો આવશે કામ જો.

+ હજી આજે પણ ગ્રામલોકો ન્યારે ન્યારે
ગ્રહણ થાય ત્યારે દર્ભ લઈને લોટ, મીઠું વગેરે
વસ્તુમાં મૂકે છે. જેથી તે વસ્તુ દર્ભની પવિત્રતાથી
અલગતી નથી તેમ તેઓ માને છે અને તેથી બીજો
દિવસે તેનો ઉપયોગ કરી શકાય છે. બાકીનું પાણી,
તાવડી, રાંધેલું અન્ન લગેરેને લોકો રખેસર (ભંગી)
ને આપી દે છે.

એલચી સરખી રે હું તો મધમધું,
રે મને દાઢમાં ઘાલી લઇ જવ.
રે—રાજા રામ.

સોટી સરખી રે હું તો પાતળી;
રે મને હાથમાં ઝાલી લઇ જવ,
—રે રાજા રામ.

‘સૌરાષ્ટ્રનું’ લોકસરત’ને લોકજીવનનો ચિતારો

— જયમલ પંચમાર

સૌરાષ્ટ્ર વરદાથી ભૂમિ છે કે એની લોકસંસ્કૃતિના ક્ષેત્રે-લોકજીવનના સંસ્કારોમાં આજોડીને જીભા થયેલા કસબી-કીમિયાગરો આપણને ગળ્યા જ કરે છે એ રીતે સૌરાષ્ટ્રની વિખ્યાત લોકકળા લોકભરતના આવેળ અને લેખનો કસબી આપણને શ્રી ખોડીદાસ પરમારમાં મળે છે સામા જક ક્ષેત્રે આ લોકસાહિત્યનો પ્રવાહ વિવિધરૂપે લગભગ એકાદ સો વરસથી ચાલુ થયો છે સ્વ મેઘાણીભાઈએ એને રૂપ ને આકાર આપ્યા, મર્મો અને રહસ્યો સમજાવ્યા. લોકજીવનના ખમીરના પ્રખળ સંસ્કારોની એક નુવનાત્મક કસોટી આપી.

ગુજરાતમાં લોકસાહિત્યના ક્ષેત્રે કેડીઓ પાડનારાઓના હારડાજય નામો આપણને મેઘાણીભાઈએ આપેલા છે. મેઘાણીભાઈના કાળે પણ ઘણા નામાકિત લોકસાહિત્ય-રસજોએ લોકસાહિત્યના ક્ષેત્રે કલમો ઉપાડેલી અને કઠ તથા કહેણી તો વહ્યા જ કરતાં હતાં.

ખાસ કરીને વારતા, દુહા અને લોકગીતોના સંગ્રહ સંપાદન અને રજુઆતનો એ કાળ હતો મેઘાણીભાઈ એમના ટૂંકા જીવનકાળ દરમિયાન અઢગક સાહિત્ય આપતા ગયા, અને જે એવનાથી નહોતું થઈ શક્યું તેવી લોકકળાઓ વિષે કેટલાક નિદેશ પણ કરતા બેઠેલા. જેવા કે લોકનાટ્ય-ભવાઈ, લોકનૃત્યો, લોકસંગીત, લોકજીવનને સ્પર્શનું પુરાતત્ત્વ, ઇતિહાસ, વસ્ત્રકળા ને અલકારો, કડારણા અને દીરામેલીની ભરતકળા વગેરે વગેરે મેઘાણીભાઈ પહેલા પણ ગુજરાત અને કાઠિયાવાડ દેશના લોકગીતો ને લોકવારતાઓના સંગ્રહો બહાર પડી ચૂકેલા એમની હૈયાનીકાળ દરમિયાન પણ લોકગીતોના પાંચેક સંગ્રહો બહાર પડેલા, અને એમના અવસાન બાદ ત્રણથી ચાર હજાર ગીતો સમાવતા ૨૦ થી ૨૫ લોકગીતોના ગ્રંથો પ્રગટ થઈ ચૂક્યા

છે ને એ કાર્ન હજી ચાલુ જ છે આ લોકગીતોના સંગ્રહ ગ્રંથોનું સૌથી મોટું કાર્ય ગુજરાત રાજ્ય લોકસાહિત્ય સમિતિ દ્વારા થઈ રહ્યું છે ચારણી સાહિત્યના સંશોધન સંપાદનનું સારૂ એવું કામ સૌરાષ્ટ્ર યુનિ એ ઉપાડી લીધું છે

લોકનૃત્યોનું કામ સૌથી વધુ સૌરાષ્ટ્ર રાજ્ય દરમિયાન થયું. આજે ગરમા નૃત્ય અંગેનું આધુનિક ઢબે કેટલુંક કામ ગુજરાતની અકાદમી મારફત થઈ રહ્યું છે

લોકસંગીતનું કામ કવિ શ્રી દુલાભાઈ કાળ, શ્રી મેરૂભા ગઢવી અને અન્ય લોકગાયકો કરી જ રહેલા, જૂનાગઢ લોકસાહિત્ય વિદ્યાલયે અને સૌરાષ્ટ્ર સંભા. નૃ. અકાદમીએ એને પદ્ધતિસરની વ્યવસ્થા ને તાલીમ આપી અને ગુજરાતનાં આકાશવાણીના મથકો દ્વારા આકાશવાણીની ઢબે અને યુવાન લોકગાયકો દ્વારા એ કામ આગળ વધી રહ્યું છે.

ભવાઈ અંગે થોડું ઘણું કામ સૌરાષ્ટ્ર ભવાઈ ક્વાર્ટરે સઘે કર્યું, ગુજરાત ભવાઈ સઘે એની રીતે કર્યું અને થોડુંક આકાશવાણીનાં મથકો દ્વારા થઈ રહ્યું છે. આ કાર્નમાં જોઈએ તેવા ગતિવેગ નથી આવ્યા

સૌરાષ્ટ્રની જાતિઓ અંગે સૌરાષ્ટ્ર પછાત વર્ગ ખોડી દ્વારા કાચો મસાલો જે મોટા ગ્રંથોના પ્રકાશન દ્વારા કરી ચકાયેલા આજે ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ એ કાર્ય સૌરાષ્ટ્ર યુનિ કરી રહેલ છે.

પુરાતત્ત્વના ક્ષેત્રે પુરાતત્ત્વખાનું પોતાની રીતે કામ કરી રહેલ છે જ્યારે લોકજીવનના અભ્યાસી અને પુરાતત્ત્વવિદ શ્રી મણીભાઈ વેરા વધેશી એ કામ લઈને બેઠા છે જેમાંનું નહિ જેવું જ પ્રગટ થયું છે. તે ઉપરાંત શ્રી માનસિંહ બારડ ખૂબ જહેમત ઉઠાવી રહ્યા છે ને ડો. હરિલાલ ગોદાની

વગેરે પણ.

લોકવારતાઓ તો આજયુધીમાં ઢગલામોઢે બહાર પડી છે ને પડી રહી છે. એમાંથી કેટલીક સૌરાષ્ટ્રની રસધારને ટોચે મારે તેવી છે તો કેટલીક કસોટી માગી રહી છે.

લોકજીવનની ભાત ઊઠાવતાં ચિત્રો માટે કોમ્પ સંસ્થાગત પ્રયાસ નથી થયો. પણ વ્યક્તિગત રીતે નવયુવાન પેઢીના ઘણા ચિત્રકારોએ એ ક્ષેત્રે પ્રયત્નનીય કાર્ય કરતા રહીને ઘણી નામના મેળવી છે. આમ છતાં સમગ્ર લોકજીવનને ચિત્રમાં મદી લેવાનો વિશાળપાયા પરનો પ્રયાસ થવાનો હજુ બાકી છે.

લોકભરત અંગે મેઘાણીભાઈ પહેલાંથી કેટલાક અભ્યાસીઓ એ ક્ષેત્રે થોડું ઝાઝું કામ કરતા રહેલા. રાજકોટ અને જૂનાગઢનાં મ્યુઝિયમોમાં લોકભરતના કેટલાક ઉત્તમ નમૂનાઓ પ્રજા સંઘરાઈ ચૂકેલા. મેઘાણી-ભાઈએ પણ ‘સૌરાષ્ટ્રના લોક શણગાર’ના નામે પોતાને ત્યાં જ લોકભરતના નમૂના તૈયાર કરાવી ને વેચાણમાં પણ મૂકતા થયેલા. આશ્ચર્યની વાત છે કે કોઈ ક્લારસસ અંગ્રેજ અધિકારીનું ધ્યાન આ લોકભરતની કળા પ્રત્યે કેમ નહિ દોરાયું હોય ! અને જો દોરાયું હોય તો તે પ્રકાશમાં નથી.

કાઠીઓનો તો એ નિજનો વારસો હતો. એટલે કાઠી દરબારોમાં હીર-મોતી ભરતના ઉત્તમ નમૂનાઓ સંઘરાયેલા. કેટલુંક તો એને કરણે જ જળવાઈ રહેલું. કાંઈક બામરિયાવાડમાં, કાંઈક ખુમાણ પંથકમાં. કાંઈક સોરઠના કાઠીપ્રદેશમાં અને કાંઈક પાંચાળમાં, એમાં બીલખા વિશેષ ઉલ્લેખનીય છે. આમ આ કળાના રસજ્ઞો તો હતા જ, એને કારણે ભરત નહિ ભરનારાં કુટુંબોમાં પણ સારો એવો સંગ્રહ જોવા મળતો.

પર્યટીસિક વર્ષ પહેલાં જેતપુર ને જસદણમાંથી પાણીના ભાવે જૂના નમૂના ખરીદીને સૌરાષ્ટ્ર બહાર એનો વેપાર શરૂ થઈ ગયેલો. એક જાજ ગુજરથ પછી એમાં કાંઈ કોઈ કાઠીદરબારે પણ એ વેપાર

શરૂ કર્યો. વીસેક વર્ષ પહેલાં એમાં ભાવનગરના પિયાવા ગામના એક મોચીને સૂઝ પડી ગઈ. પછી તો બજસરાથી પણ માલ માંડ્યો બહાર જવા. આ હીર-મોતીના ભરત પછી ક્લાના ઉત્તમ નમૂનારૂપ પ્રાચીન રાચરચીલું પણ પગ કરી ગયું.

પંદરેક વરસ પહેલાં સૌરાષ્ટ્ર પછાત વર્ગ બોર્ડ અને તેની પાંચ જિલ્લા કચેરીઓ માટે મેં ઉત્તમ નમૂના સંઘરાખ્યા. પ્રદર્શનોમાં એ માલ ખૂબ આકર્ષણ જમાવતો. એ પછી સૌરાષ્ટ્ર સંગીત નૃત્ય નાટક અકાદમી માટે ઘણા સારા નમૂના મેં એકઠા કરાવેલા.

વીસેક વર્ષથી હીર-મોતીના શણગાર અને સંસ્કાર અંગે મારા જેવા થોડું છુટું ઈછવાયું લખતા પણ થઈ ગયેલા. પણ ૧૯૫૭માં પોરબંદરમાં શ્રી. મણીભાઈ વોરા અને એમના સંશોધન માંડળે આ લોકભરતનું પ્રદર્શન યોજેલું તે જોતાં તો હું હેરત પામી ગયેલો. લોકભરતના એમાં ગૃહ સુશોભન, પશુશણગાર, અને વસ્ત્રાલંકારથી માંડીને હાથી ઝૂલો સુધી એમાં જોઈ. ભરતના તમામ પ્રકારો તમામ કામેની વિશિષ્ટતા સાથે એમાં જોતાં થયું કે આટલી કલાસમૃદ્ધિવાળી પ્રજા કદી દીન કે હીન હોઈ શકે નહિ. માત્ર એ પ્રજાએ એનું આત્મભાન જ જોયું છે.

શ્રી. મણીભાઈ વોરાના શિષ્ય શ્રી. મધુસુદન ઢાંકી તમામ કલાના મર્મજ્ઞ અને પુરાતત્ત્વવિદ છે. એમને ત્યાં બહુ સુંદર નમૂના જોવા. એમનું લોક-ભરતનું જોડું જ્ઞાન જોઈને ગ્રંથરૂપે તે આપવા મેં આગ્રહભર્યું સૂચન કરેલું.

સૌરાષ્ટ્ર રાજ્ય દરમિયાન તૈયાર થવા માંડેલું એ પુસ્તક લાંબા સમયને અંતરે ગુજરાત રાજ્ય દરમિયાન બહાર પડ્યું પણ હીરામોતીના શ્રેષ્ઠ નમૂનાના મૂળ રંગોની પ્લેટ સાથે. વૈજ્ઞાનિકતા, ઐતિહાસિકતા અને સંસ્કારિતાની દૃષ્ટિએ એ ગ્રંથ ગુજરાતના ગૌરવસ્રમો બન્યો છે. શ્રી. મણીભાઈ વોરા, શ્રી. મધુસુદન ઢાંકી અને શ્રી. જ્યેન્દ્ર નાણાવટી એના સન્નિધે છે. પણ એ ગ્રંથ તો અંગ્રેજીમાં પ્રગટ થયેલો છે.

એટલા પછી લોકજીવનના કલાવિધાયક આત્માયત્રી ભરતની જે કલામાંથી લોકજીવનના ઊર્મિ ધબકાર ઊઠતા હોય એવા લોકભરતની જ તળપદી પરિભાષામાં તૈયાર થયેલા ગ્રંથની અનિવાર્યતા જિભી ઘસી ગઈ. જે પ્રજા આટલી કલાસમૃદ્ધ હોય એમાંથી એવા કલાધરો અચૂક પાડે

ભરતમહિત જોવામાં જીવતાં જીવતા, લોક સ્પર્શકારને ધાવેલા અને લોકકળાઓનો જોખો ખૂદીને ઉછરેલ અને એક લોકજીવનનો પ્રતિભાવ ત ચિતારો જોડીદાસ પરમાર આપણને મળી રહ્યો

કોઈપણ કલાની ચોટ કલાકારના જીવનની સંસ્કાર પ્રતિભામાંથી જ જન્મે છે બાકીની બધી ઉછી ઉધારાની જ હોય છે માત્ર કલાકારો જ નહિ પણ પ્રજાના સમૂહોના સમૂહો દસકાઓ સુધી કલા નામની ભ્રમણામાં રહે છે- તેમ આપણને આધુનિક કલાના પિતા પિકાસોએ પુરવાર કરી બતાવ્યું છે

જોડીદાસ પરમાર જાતે કારડિયા રજપુત, જન્મ અને ઉછેર ભાવનગરના વાળુકડ ગામમાં. કંટુબનો સંસ્કાર જ લોકકળાઓથી વિભૂષિત એવા લોકજીવનનો. જોડીદાસના લોકજીવનના કલા પ્રાણને પાંગરતા રંગ રૂપ આકાર વગેરે ઓછાં શોધવા જ્યાં પડ્યા છે જોડીદાસ માટે એ સદેજ સાધ્ય હતું

એ બધા પછી પણ સવેદનથીયે હૃદય, ઊર્મિના ઉન્મેષ, કલ્પના, શિલ્પ, અભ્યાસ, ઝંખના અને ઉદ્યમ સિવાય કલાનો વિકાસ અને આવિર્ભાવ શામાંથી થાય? આ બધું જ હોય પણ આધાર અને માર્ગદર્શન સિવાય આગળ કેવી રીતે વધાય? જોડીદાસને ભાવનગરની ઘરશાળા જવી-માના જોખા જેવી સંસ્થા અને સૌમ્ય-ભદ્ર એવા સોમાલાલ શાહ જેવા કેવાગુરૂ મળી રહ્યા એમાંથી લોકજીવનના ચિતારોનો પ્રાદુર્ભાવ થયો. લોકજીવનના ચિત્રોમાં મારી દૃષ્ટિએ રંગ, રૂપ, રેખા અને એના વડે સર્જાતાં સૌષ્ઠ્ય અને સૌંદર્યમાં જોડીદાસ આજ સુધી અદિતીય રહ્યા છે. પણ અહીં ચિત્રકાર જોડીદાસનો નહિ પણ લોકભરતના આવેખક અને લેખક જોડીદાસનો પરિચય આપવાની એક મર્યાદા પડી છે.

ચામિની રાયે જે શેલી ભારતને આપી તે આકારો ને કપુબની શેલીથી જ લોકભરત ભરેલું છે પણ ચામિની રાયની એ શેલીને મુદ્રા મળી ગઈ અને જૂનું પણ નવા પ્રાણ સાથે પ્રતિષ્ઠિત નથી થતું. સુધી એને લોકાદર નથી મળતો ચામિની રાયની ગણાઈ ગયેલી આ શેલી જોડીદાસને તો લોકભરત વાટે ગળથૂથીમાં જ મળેલી એટલે જોડીદાસ લોક ભરતના શોભન પ્રતિકોમાંથી જે નવાં નોખાં પ્રાણ વાન સ્વરૂપો સર્જી શક્યા છે તે અન્યત્ર જોવા મળે છે

શ્રી જોડીદાસ એકલી પીછીનાં રજપૂતોની નથી સતોપાયા કારણ કે એમને ઘણી બધી લોક કળાઓનો સામટો વારસો મળ્યો છે. એક તો આ લોકભરત, આવેખ-ભૌતચિત્રો, કડારણ, વેશભુષા, લોકશસ્ત્રો અને અલંકારોની તળપદી પરિભાષાનો એમને સમૃદ્ધ વારસો મળ્યો છે જે ગોહિલવાડી ઢગમા ખૂબ ઓપે છે. બીજું વસ્ત્ર વસ્તુવાં, કહેવત ઉપાસનો નારી જગતનો વારસો મળ્યો છે અને સાથે સાથે લેકગીતો ને લોકવારતાનો પણ એટલે એમની રમણા માત્ર કલ્પનાથી ન ધરાતાં સળગ જીવનનો ચિતાર આવેખ અને લેખ વડે કરે છે ત્યાર જ એમને તૃપ્તિ થાય છે

ચિત્ર એમની સામે એક ભાવરૂપે, એક દર્શનરૂપે, જીવનના એક ખંડરૂપે નથી આવતું પણ જીવન પ્રવાહની એક ગતિરૂપે આવે છે એટલે જોડીદાસ નિર્જીવ રેખાકોનો પણ પોતાની અન્ન કલાના વારસાવડે ગતિથીયે સૌંદર્ય આપી શકે છે આ ગતિથીવતામાં આવેજો નથી, પ્રમતભાવો કરતાં સવમથીયે અને સ્વરસ વધુ છે પ્રામતભાવની કુચીન નારી જેવી એમાં લગ્ન છે. એટલે કે જોને પગે લાગના લગ્ન પડી ગયાં હોય એવા મધુર મીઠાં ને સવમથીયે રૂપ છે કોઈને મુક્તપ્રાણ ન લાગે એટલાં એ સવમથીયે પણ સાકેતિક છે.

‘સોરાષ્ટ્રના લોકભરત’ના એમના લેખ અને આવેખનો ગ્રંથ સમગ્રરૂપે લોકજીવનની આ અનુપમ કળાના સૌંદર્યનો ખજાનો આપણી સમક્ષ ખોલે છે

ભરતકલાથી જ્યારે લોકજીવનનો વિરોધ થઈ રહ્યો છે ત્યારે લોકભરતનાં મૂલ્ય ધાણાં પ્રસ્થાપિત થઈ રહ્યાં છે. એનું વધુ શ્રેય પરદેશીઓને ફાળે જાય છે કે એ લોકભરતની મનોરમતા, મોહકતા અને રમણીયતાથી આકર્ષાઈને મોં માંગ્યા મૂલ્યે ખરીદવા માંડ્યા. આ લોકભરતના ખડબચડાપણામાં એમણે માનવ ઊર્મિઓની મીઠાશ અનુભવી, એના સપ્રમાણ નહિ એવા સંયોજનમાં માનવ હૃદયના વેગ આવેળો અનુભવ્યા. એના રંગોની સરજતમાં રંગદર્શી એવાં ભાતીગણ લોકજીવનનો ઉદ્ધાસ નિહાળ્યો. એના વેલ બુટ્ટા, કાંગરાં આકૃતિઓ અને ભૌમિતિક આકારોમાં પ્રાકૃત જીવનનો નૈસર્ગિકતા નિહાળી, આધુનિક કળા પાછળ ભૂલાં પડેલા માનવ હૃદયની સામે લોકભરતમાં ભાવના અને કલાને જીવન સાથે તાલ દેતાં અનુભવ્યાં. અનુકરણે ચડેલી કલાની જટિલતાને સ્થાને લોકભરતમાં માનવજીવનની સાહજિકતા અને સરળતાની મીઠાશ અનુભવી. નિર્દોભ અને નિર્વ્યાજ કલા સર્વકાળે માનવીને એકધારાં આકર્ષી રહે છે.

લોકભરત જીવનથી જુદું નહિ છતાં એક વિશિષ્ટ અંગરૂપે વિકસીને જીવન વ્યાપ્ત બનેલ કલા છે. એ પ્રકૃતિ પરાયણ કલા છે, અંતરમાં ઘોળાઈને આત્મસાત થયેલી કલા છે. માનવ ઊર્મિઓના સંઘર્ષ અને લાગણીના તાણાવાણામાંથી નીપજેલી કલાનો સ્વમ પ્રજનો પ્રતિભાસંપન્ન સંસ્કાર વારસો છે, ગૃહશૃંગાર વસ્ત્રાલંકાર અને પથુ શૃંગારની દૃષ્ટિએ લોકજીવનની અર્ધોર્ધ કલાને એ આવરી લે છે. આવી કળા વગરનાં ઢોર ઉધાડાં, ઘર પીંછા વગરના મોર જેવાં અને નારીઓ વરવી ઢેલ જેવી લાગે છે. કારણ કે અંતરની કલાને અળગી કરી નાખીને કલાની કૃત્રિમતાનો અંગીકાર થઈ રહ્યો છે. સાહજિક રૂપે કલાનું રૂપાંતર થયું હોત તો કથો પ્રશ્ન ન હતો.

આવી સમગ્ર પ્રજાના કલાવારસાની સૌંદર્ય-સમૃદ્ધિ ખેડીદાસ 'સૌરાષ્ટ્રના લોકભરત'ને ગ્રંથસ્થ કરીને લાવ્યા છે. ૭૩ x ૧૦ ઈંચની લંબાઈ પહોળાઈના આ ગ્રંથના ૧૩૧ પાનામાં સૌરાષ્ટ્રના મોટાભાગના લોકભરતને શ્રી. ખેડીદાસે ૨૭૫ જેટલાં શોભન

પ્રતિકો, શૃંગારો અને ભરતમંડિત વસ્ત્રોના રેખાંકનોથી આવરી લીધેલ છે. ૨૭૫ જેટલા નમૂનાઓનું એક જોઈએ ને બીજું ભૂલીએ એવું વૈવિધ્ય એ જ ઘણા મોટો કલાસમુચ્ચય ગણાય. ધાણું સુરેખ, સુઘડ ને ઘડાબંધ. આ પ્રતિકોને ખેડીદાસની સફાઈબંધ પીછીનો ઓપ જરૂર મળી ગયો છે.

આ ૨૭૫ જેટલા નમૂના મુખ્યત્વે કાઠીભરત, મોથીભરત, ખેડૂતભરત, વસવાયાં ને કાંટિયાવરણનું ભરત અને મહાજનભરતના છે. જેમાં હીર અને સૂતર ભરતનું કામ, કટાવકામ, નાકાનું ભરત અને કેનવાસનું ભરત એવા વિભાગોમાં વહેંચેલું છે.

આ ૨૭૫ નમૂનામાં ખેડૂત ભરતના ૭૮, કાઠી ભરતના ૨૯, મોથી અને કારડિયા રજપુતોના ૨૦, મોથી ભરતના ૧૪, મહાજન ભરતના ૧૨, સથવારા ભરતના ૧૦, ખરક ભરતના ૫, ગરાસિયા ભરતના ૪, પંચોળી ભરતના ૨, મોલેસલામ ભરતના ૨, ભરવાડ ભરતના ૨, મેર ભરતનો ૧ અને કોળી ભરતનો ૧ નમૂનાનો સમાવેશ થાય છે. ખાકીનામાં-કેનવાસ ભરતના ૨૦, નાકા ભરતના ૧૮, જેમાં ચોક્કસ કેમોનો ઉલ્લેખ નથી એવાં પ્રતિકો ૩૬, કિનારી ૭ અને ખાળકોના પહેરવેશના ૭ નમૂનાનો સમાવેશ થાય છે.

બીજા પ્રકરણમાં એમણે જૈન પોથીઓમાંથી અને કાઠીભરતનાં સૂરજનાં શોભન પ્રતિકો તુલનાત્મક દૃષ્ટિએ મૂક્યાં છે. એ જ રીતે સાંચીના તોરણને જૈન પોથીમાંના ઝાડના શોભન સામે પલેવાળ ખેડૂત ભરતનું એક વૃક્ષ પ્રતિક મૂક્યું છે. એ જ રીતે બુદ્ધગયા અને સાંચીના તોરણદારના ગજમુખ વ્યાલીનાં પ્રતિકો સામે કાઠી અને ખરક કેમના લોકભરતના ગજમુખ વ્યાલી આપ્યા છે. જ્યારે સાંચીના સ્તૂપ અને જૈન પોથીના હાથી સામે ખરક અને ગરાસિયાના લોકભરતના હાથીને મૂકી ને સાર્વકૃતિક વૈવિધ્ય અને સાર્વકૃતિક ઐક્યનો તુલનાત્મક પણ સુંદર ખ્યાલ રજૂ કર્યો છે. એવો જ સિંહના બુદ્ધકાલીન કંડારણ સામે લોકભરતના અને ભીંત પરના આળેખના સિંહો મૂકીને કલાની સમાન કદપન શક્તિ અને

૬ ઊર્મિઓના આકલનનો સરસ ખ્યાલ આપ્યો છે

શોભનકલાની આ પ્રતિક-નુલના એમ બતાવે છે કે શ્રી ખોડીદાસ શિલ્પ, સ્થાપત્ય, ચિત્ર, અને લોકકળાઓ વચ્ચે રહેલા સામ્ય અને એની કલા-ઊર્મિઓના કેન્દ્ર બિંદુઓના ઊંડા અભ્યાસી છે એ અભ્યાસનીયતા અને કલામયતા આગળ વધે છે ભરતના ઉદ્ભવ સ્થાનથી માંડીને વૈદીકકાલ, પુરાણકાળને બુદ્ધકાળથી દેહ આધુનિકકાળ સુધીનો એમણે જે વિશદ, ચિતાર આપ્યો છે તેમાં

આવો લોકકળાઓનો સકલનાબદ્ધ ચિતાર આપવામાં એમને ચિત્રકલાનો ઊંડો અને વિશાળ અભ્યાસ ખૂબ ઉપકારક નિવડ્યો છે એથી લોકભરતના રંગ આકાર ને આકૃતિઓમાં જે બાહ્ય વ્યસરો ઉપજી છે તેનો પણ ઝીણવટભર્યો ચિતાર આપી શક્યા છે

શ્રી ખોડીદાસની સૌરાષ્ટ્રના લોકભરતની સર્વોચ્ચ સિદ્ધિ તો છે લોકભરત પાછળ રહેલા લોકજીવનના ઊર્મિધબકારની એના પ્રત્યેક ટીકે, પ્રત્યેક રંગ રેખા ને આકૃતિ પાછળ, પ્રત્યેક લાંબક ટીલક પાછળ લોકજીવનના જે તાણવાણા વણાયા છે તેના ઊંડા અવગણનનો પ્રવાહ એક કાદબરી સમો રેલાતો આવે છે, આપણને બીજવતો આવે છે અને આપણી સમક્ષ નહિ, પણ આપણનેય એ જીવન પ્રવાહમાં ખેંચી જાય છે ઘડીભર એ રૂપળા રગીલા ને હેંશીલા એવા ભયાભયા લાવવાળા લોકજીવનમાં આપણે ખોવાઈ ને આત્મસાત થઈ જઈએ છીએ બીજી રીતે આ લોકભરત સાથે એનું સમાજ-શાસ્ત્ર પણ સ્વાનુભવનો ઈતિહાસ આલેખી જાય છે એટલે લોકકળાને લોકજીવનનો અવગરિતે નહિ પણ લોકકળાનો લોકજીવનની સાથે સાથે એક અખડ પરિચય પામીએ છીએ

શ્રી ખોડીદાસ આ લોકભરતના શાસ્ત્રમાં-એની ઝીણવટમાં જેટલા ઊંડા ઊતર્યા છે તેટલું આજ સુધી કોઈ ભાગે જ ઊંડું ઊતર્યું હશે લોકભરતના પ્રત્યેક અંગની આરપાર નીકળી જાય છે ધાગાની અને કટકા કાપવાની ખરીદીથી માંડીને, સોયની પસદગીને સોય પ્રત્યેના ભરત ભરતી ના ના

અનુરાગથી માંડીને, રંગ, ટાંકા, આકાર, આકૃતિ અને એમાંથી ન પળતા સમસ્ત રૂપ સૌષ્ઠ્ય સુધી. કોઈ સીમા જ આટલી ઝીણવટ સભવી થકે એટલા ભરત મળે બની જાય છે કુટુંબના મહીલા જન્મનો પ્રથમ સંસ્કાર એમના લેખ અને આલેખમાંથી ઊઠે છે

ભરતને અનુરૂપ મોતી જેવા ગીતોની વરણી પણ એટલી જ સ્મરણીય છે નાકા ભરતની જેમ આ ગીતોની એક એક કડીમાં ઠાંસી ઠાંસીને ભાવ ભરવા છે આમ આ પુસ્તક સૌરાષ્ટ્રના પ્રજા સંસ્કારના સમૃદ્ધ વારસા સમુ બન્યું છે.

ગ્રથમાં આપેલ રેખાંકનો પોતે જ એક કલા પ્રારસો છે એને ચિત્રાકિત કવિતા સમા વર્ણવતી ખોડીદાસે રસ ભાવ અને સંસ્કારના દ્યોતક બનાવી દીધા છે એક તો એમની પીછી લોજીવનના આલેખમાંથી ઉપસી છે લોકધરતીના ઘૂંટાયેલા રંગોમાં ઝમકોળાયેલી છે અને આ લોકભરત, ભીતચિત્રો કંડારણ, વજાલકાર વગેરેમાંથી એમણે માનવહૃદયનું રૂપ દર્શાવ્યું છે એમની દૃષ્ટિ કલાની છે પ્રાણ લોકનો છે એટલે સમગ્રપણે લોકિક એવી આ લોકભરતની કલાનાં અલોકિક સીદ્ધાંતો આસ્વાદ આપણને કરાવે છે

આ ગ્રંથ લોકસાહિત્યના વિદ્યાર્થીઓ માટે તા માર્ગદર્શક સ્વરૂપ સરખો બની રહેશે લોકસાહકના સંસ્કાર આપતા ગુજરાતમાં ગણ્ય જાંઠનાજ ગ્રંથ છે એમાં લોકભરત જેવી કળાનો સમગ્રતથા પરિચય આપતો ગુજરાતી ભાષામાં તો આ એક માત્ર ગ્રંથ છે

એ જ રીતે ગુજરાતના કલાગ્રંથોમાં બૃહદ ગુજરાતમાં પણ ગુજરાતની શાન બતાવે એવા ગ્રંથોમાં ‘સૌરાષ્ટ્રનું લોકભરત’ ગ્રંથથી સમૃદ્ધ ઉમેરા થાય છે કોઈપણ કલા વિધીન થતાં પહેલાં ગ્રંથસ્થ થઈ જાય તેનું ધણું મૂલ્ય છે એવી કલાનું ભૂતકાલીન ચોરસ પ્રજ્વળે મળે છે જે શિષ્ટ અને શિક્ષિત વર્ગ છે તેને પણ લોકકળાની સમૃદ્ધિનો ખ્યાલ આપી શકાય છે વગી આવી કલાના નિબંધો કે મહાનિબંધો માટે પણ તે ઘણા ઉપકારક બને છે ને વિદ્યદર્શકની પ્રતિષ્ઠા પણ પામે છે પણ મારી દૃષ્ટિએ તો જે

પ્રજનું આ કલાધન છે તે પ્રજામાં જ એનું સંસ્કાર સિંચન કરવામાં સાચું મુલ્ય રહેલું છે, જે પ્રજાનો આ સંસ્કાર વારસો છે ત્યાં સુધી આ સંસ્કાર પહોંચાડીને એનું આત્મભાન જાગૃત કરાવી શકાય. પછી ભલે એ કલા રૂપાંતરે પુનર્જીવન પામે. એમાં જ એના સર્જનની સાર્થકતા રહેલી છે. નહિ તો કલા તો ખોવાતી જ જાય છે ને આવા કલા-ગ્રંથો પણ મૂઢીભર માણસોના અહોભાવ કે અભ્યાસ સાથે ગ્રંથાગારોની આટવીમાં ખોવાઈ જાય છે. તો ખોડીદાસ પરમારે આ ગ્રંથ દ્વારા રાષ્ટ્રીય કલાક્ષેત્રે જે યથસ્ત્રીય કાર્ય કર્યું છે તે વધુ લેખે લાગશે.

સમગ્રપણે જોતાં આ ગ્રંથ સૌરાષ્ટ્રના લોકભરતનો પ્રતિનિધિ ગ્રંથ છે, છતાં કોઈ એક વ્યક્તિ માંટે હજારો વર્ષના સંસ્કાર રસાયણમાંથી નીપજેલી સૌરાષ્ટ્ર જવડા પ્રદેશ અને એની વિશિષ્ટ જાતિઓની કળાને સમગ્ર રીતે આવરી લેવી એ લગભગ અશક્ય છે. આ ગ્રંથનો જ અભ્યાસ કરતાં જણાય છે કે શ્રી. ખોડી-દાસના ચિત્ત ઉપર વિશેષે ગોહિલવાડની અસર વધુ ઘેરી છે, અને તેમાં ય ખાસ કરીને ખેડૂત કોમોની.

શ્રી. ખોડીદાસે કાઠીભરતના નમૂનાઓના અભ્યાસનો પ્રશસ્ત પ્રયાસ કર્યો છે, છતાં વાળાક, બાબરિયાવાડ ને ખુમાણ પંથક એવા ગોહિલવાડના વિભાગોનું એમાં પૂરતું પ્રતિનિધિત્વ નથી. એમ દેખાય છે કે કણબી, સથવારા, ખરક અને કારડિંગ રજપુતની એ જટલા નજદીક જઈ શક્યા છે તેટલા કાઠીકુળની નજદીક જવાનો એમને હજી સુધી ઓછો અવકાશ મળ્યો છે. એટલે સોરઠના કાઠી વિસ્તારથી પાંચાળ સુધીની પટ્ટીની ભરતની અજરો એમનામાં ઓછી ઊઠી છે.

એવું જ જત, ખાંટ, ભરવાડ-રબારી, ઘેડ-બર-ડાના મેર, બારાડીના આયર રજપુત ને વાઘેર તથા સમગ્ર ચારણકુળ વિષે કહી શકાય. જ્યારે કોષપણ કલાને જીવાતા જીવનની ભૂમિકા ઉપર જ નિરૂપતા હોઈએ ત્યારે જે તે કલાના નમૂનાનો અભ્યાસ પ્રાપ્ત નથી બનતો. એમાંથી સ્વાનુભવતાં જે સ્પંદનો ઊઠવાં જોઈએ તે નથી ઊઠતાં. એકસાથે તે બધું શક્ય પણ નથી હોતું.

એ કારણે જ અન્ય કોમોની સરખામણીમાં કાઠીકુળનો એમણે આપેલા પરિચયમાં ‘પર્સનલ ટચ’ ઓછો જણાય છે. વળી ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ કાઠીઓ સૌરાષ્ટ્રમાં આવ્યાનો કાલનિર્ણય નથી થઈ શક્યા તે સાચું છે. પણ કાઠીઓ સૌરાષ્ટ્રમાં બંને શાળુથી આવ્યા હોય તેમ બારોટોના ચોપડામાંથી જણાય છે.

સંવત ખટ સતારીએ, આસો માસ ઉદાર માંડવ ગઢને માળવો, ધન્ય વાળારી વાર!

એ હુલાના પ્રમાણે સંવત છસો સન્યાશી ને આસો માસમાં વાળાઓ માળવાના માંડવગઢમાં હતા. એ પછી દસ પેઢી પછી અણહુલ પાટણ-અણહલવાડે ઊતરેલા. પછી.

સંવત તેર ખોતેર, આપ સૂરજગઢ આયા; પાવર પડતું મેલ્ય, પડ પાંચાળ રચાયા.

એ મુજબ સંવત ૧૩૭૨ માં થાન લીધાનો ઉલ્લેખ છે. એટલે કાઠીઓ ચોદમીકે પંદરમી સદીમાં કચ્છમાંથી જ સૌરાષ્ટ્રમાં આવ્યા છે વાત પછી સંશોધન ઠીક ઠીક આગળ વધ્યું છે.

કાઠીકુળની જમ ભરત આજેખતી મુખ્ય કોમોનો એમની જાતિગત ખાસિયતો સાથે પરિચય આપ્યો હોત તો વધારે સારો ઉઠાવ થાત. કારણ કે બધી જ ખેડૂત કોમોના જાતિગત સંસ્કારોમાં સાંસ્કારિક એકતા વચ્ચે ધણી વિવિધતા રહી છે. એકબીજાની કાદમી અસર નીચે આવ્યા છતાં લાક્ષણિકતા તો જાતિગત જ રહી છે. અને એ લક્ષણો દરેક કોમના ભરત વચ્ચે વૈશિષ્ટ્ય સળે છે.

શરૂઆતના પ્રકરણમાં બધી ખેડૂતકોમોનો ભરતકલાનો એકવિધ વારસો ખતાવીને આગળ વધતાં શ્રી. ખોડીદાસે જ દરેક એ કોમ વચ્ચે રહેલા વૈવિધ્યના ઉલ્લેખો કરેલા છે. જાતિગત રીતે એક જ જાતિના પણ જુદા જુદા પંથકમાં રહેતા હોવાને કારણે પચ્ચ એમની કળાઓનાં ઘણા લક્ષણોમાં ફેરફાર જણાય છે. વાળાકના, સોરઠના, હાવારના અને મચ્છુકાંઠાના આયરોની ભરતકળામાં આ ભેદ સ્પષ્ટપણે દેખાયો.

જો કે શ્રી ખોડીદાસ આટલી વિશદ, રીને દરેક કામનો અભ્યાસ કરવાનો અવકાશ ન પણ મેળવી શકે. લોકભરતમાં પણ શાસ્ત્રીયસંગીતને લોક સંગીત જેવું છે કે પહેલાં લોકસંગીત કે શાસ્ત્રીય સંગીત? નિશ્ચયપણે લોકભરત કે ભીતચિત્રોના આલેખ વગેરે ચિત્રકળાના મૂળમાં પડ્યા છે. પછી લોકભરતનો વિકાસ નારી જગનના ઊર્મિસંધર્ષો અને કલ્પનશક્તિ, પ્રાકૃતિક અસરો અને હૈયાસૂચકી થતો આવ્યો છે એના ઉપર શિષ્યોની, કારણોની, ચિત્ર પોથીઓની અસરો થવાનો ઓછામાં ઓછો સંભવ છે. પણ શ્રી. ખોડીદાસની ચિત્રકલાનો સંસ્કાર ક્યારેક લોકભરતની ક્વા ઉપર ઘેરી અસર કરી ગયો છે ગ્રામ અને અરણ્ય વચ્ચે એ કાળે જેટલો વ્યવહાર તેથી વધુ ઘેરી અસરો એકબીજા ઉપર ન થાય. પણ ગ્રામકળાઓ એની શાસ્ત્રીયતાના સ્વરૂપે શિષ્ટરૂપે જરૂર સંભવે.

જ્યારે જ્યારે ગ્રામકળાઓ ઉપર શહેરી આક્રમણ થયાં છે ત્યારે ત્યારે એની મોલિકતા ને સાહજિકતા જરૂર ઘવાયાં છે. લોકભરતનાં તાવડી વાળું, સાયકલ વગેરે ઊતર્યા ત્યાં એ ક્વા ભ્રષ્ટ બની છે. કારણ કે એ સ્થૂળતાના પ્રતિકો છે એમાં ઊર્મિઓનું આકલન નથી એટલે શ્રી ખોડીદાસે લોકભરતના કલાનુક્રમ યોજ્યા હોત તો વધારે ઉપકારક બનત ગ્રામની દૃષ્ટિએ એમાં પ્રાચીન અર્વાચીનની સ્પષ્ટ ભેદરેખાઓ નથી આકારાઈ કોઈ પણ કળા માટે તે અનિવાર્ય બની રહે છે નમૂનાઓ સોબન-પ્રતિકો પણ શક્ય તેટલા કાલાનુક્રમ પ્રમાણ આપવા જોઈતાં હતાં શક્ય તેટલો ભરતકળાનો વિકાસક્રમ નિરૂપવો જોઈતો હતો.

એ શક્ય નથી બન્યું એટલે એની પાછળના લોકજીવનના વહેમ, અજ્ઞાન, રીતરિવાજ, માન્યતાઓ વગેરે વચ્ચે પણ વાગોટાળો ન રહેતાં એક સાથે અપાઈ ગયાં છે સામાન્યરીતે વહેમો ને માન્યતાઓ પણ બદલતાં જ રહ્યાં છે.

ભૌમિતિક આકારો સંભવ છે કે આર્યોના આગમન પહેલાંના અસૂરોનો પણ એ સંસ્કાર હોય કારણ કે સૂર ને અસૂર જુદા પડ્યા તે પહેલાંનો એમનો આદિસ્રોત એક હોય તે છતાં ભૌમિતિક

આકારો વેદકાળ જેટલા તે પ્રાચીન છે જ આપણી કળાઓ ઉપરની ઈરાની અમરો જુદો જ મય માગી લે છે. પણ એ જ તે સૂર અને અસૂરોનો આદિ-સ્રોત હતો એ પછી મુશ્વિકતાઓ એની ઘેરી અસર પડી છે. પણ લોકભરતમાં મોથી ભરત સિવાય ઈરાની કળાની અસર ભાગ્યે જ થઈ છે. લોકભરતે પોતાની મોલિકતા જળવી રાખી છે. મોથી ભરતની સફાઈ એમાં શક્ય જ નહતી તો એ કાશ્મીરી ભરત જેવું અમીરી ને વ્યવસાયી બની ગયું હોત. ભારતનું વ્યવસાયી ભરત અને લોકભરત એ બે ભિન્ન હતાં.

વિકતારભયને કારણે શ્રી ખોડીદાસે ભરતના વેદકાળથી જ ઉલ્લેખો કર્યા છે તેનાં દૃષ્ટાંતો અને અવતરણો આપનાનું ટાળ્યું હોય છે, નહિ તો વિદ્યાર્થીઓને તે બહુ ઉપકારક બનત.

લોકજીવનના સમાજશાસ્ત્રના દૃષ્ટિએ શ્રી ખોડીદાસ નજીકના કાળને વધુ આલેખે છે. ઉલ્લાં ૪૦-૫૦ વર્ષમાં સ્ત્રીઓ પહેરવેશમાં પશુ પખીઓનું ભરત કેટલેક સ્થળે નહિ ભરતરીતે હોય, પણ ગીતોમાં તો એવા ઘણા ઉલ્લેખો આવે છે. દરજીએ મોર ને પોપટ ટાંકવાનું ગીત તો એમણે જ આપ્યું છે અને સાડી ભરતમાં અને છાપદામમાં 'ગજનારી' ના ઉલ્લેખો તો બહુ મલાવી મલાવીને વાતો ગીતોમાં અપાતા. એક ગજ અને એક નારીનાં ભરત ભરતાં.

કગારકામને દરજી સ્ત્રીઓએ જરૂર વ્યવસાય બનાવેલો, પણ જ્યાં કોઈ દરજી ન સંભવે એવા ચારણોના ઊંડા નેસડાઓમાં ચારણઆઈઓ કગવથી અપરૂપ ધડકીઓ બનાવતી અને કલાના ઉત્તમ નમૂનારૂપ તે બનતી એ તો સેકડો વર્ષ જૂનો સંસ્કાર હતો ચારણ આઈઓ કટાવની સું ર ધડકીઓ બનાવે ને ચારણો સુ દર દોલિયા ઉતારે.

લોકજીવનમાં એક ભાર મોટું બધરથાન રહેલું છે એના ભૂતકાળમાં અને કેટલીકવર જીવાતા જીવનમાં પણ એટલી માદકતા-એટલી મીઠાશ અનુભવાય છે કે વર્તમાન, એના વિકાસ માનવપ્રગતિનો વિકાસ ક્યારેક અકારો થઈ પડે છે ને એક ભારે મોટો વિસવાદ સ્વાઈ જાય છે. વશે અવશે વર્તમાનનાં વહેણો છાંયી શકતા નથી અને જીવ લોકજીવનની માદક

જૂનવટમાં વળગ્યો રહે છે. ત્યારે એ જૂલી જઈએ છીએ કે એ લોકજીવન પણ કોઈક ભૂતકાળનો વિકસિત વર્તમાન હતો. કાળથંભતો જ નથી, પણ આપણે થંભી જઈને લોકજીવનના આકર્ષણથી એના વહેમ, એની રૂઢિઓ એની જડતાના જીવનનું વિજ્ઞાન માની લઈએ છીએ.

જાણ્યે અજાણ્યે પણ ખેડીદાસ જેના વિકસિત કલાકાર યુવાન પણ એવા ખેંચાણમાં આવી ગયા છે, ને લોકજીવન સાથે એટલા બધા એકત્રિત થઈ ગયા છે કે ઘોડિયાં લગ્ન અને કેટલીક જડ રૂઢિઓ પ્રત્યે એમનાથી સમભાવ પ્રગટ થઈ ગયો છે. સંભવ છે કે જૂનવાણી માન્યતાઓમાં જૂનવટની માદકતાથી ખેંચાઈ ન ગયા હોય અને એમની એ પ્રમાણિક માન્યતાઓ પણ હોય, આ લયરચાન મેઘાણીભાઈએ પૂણે પોતાના વિષે એવી ગેરમજબૂત માર્ગે ચર્ચેલું છે કે પોતે લોકજીવનમાં રહેલ કળા, ખુમારી, દિલાવરી, એનાં સ્ત્રીત્વ એને પુરૂષત્વના આશંક છે. પણ લોકજીવનને પછાત રાખનાર એના વહેમો, અજ્ઞાન, અંધશ્રદ્ધા કે એની વૈચારિક જડતાના નહિ. મેઘાણીભાઈએ લોકજીવનને પછાત રાખનાર બળોની તો આકરી ટીકાઓ કરી છે.

આલેખ સાથેના લેખોને અલંકૃત કરતાં સુંદર ગીતો મૂકતા જતાં 'ભારતી ભોમની વંદુ તનયા વડી, તને ધન્ય હો ધન્ય સૌરાષ્ટ્ર ધરણી' એ શ્રી. ત્રિભુવન ગૌરીશંકર વ્યાસના ગીતનો ઉલ્લેખ એ રીતે થઈ ગયો છે કે તે મેઘાણીભાઈનું લાગે. એમાં શરતચૂક થઈ લાગે છે.

વીંછી એ લોકજીવનની કળામાં જાતીય ઉદ્દીપનનું પ્રતિક છે. પ્રતિક કરતાં સંકેત વિશેષ છે. અને શ્રી ખોડીદાસે ગોગ્ય રીતે એનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. પણ સાથોસાથ મોજમાં આવીને એનું માનખાઈને વીંછીએ ચટકાવ્યાનું ગીત મૂકવાનો મોહ છોડી ચક્રા નથી આવાં ગીતો લોકગીતોમાં છે, પણ તે જાહેરમાં નથી ગવાતાં, તેમ સમૂહમાં પણ નથી ગવાતાં. જ્યાં ગવાય છે ત્યાં સાંકેતિ રૂપે જ ગવાય છે. સિવાય કે ફટાણામાં અથવા તેવ તેવડી ટોળે વળીને ટીખળે ચડીને ગાતી

હોય, અન્યથા આવાં ગીતો સુરચિત્તંગ કરે.

મારી સમજ પ્રમાણે આ ગ્રંથના લેખો જુદા જુદા સમયે ને જુદા જુદા માસિકોમાં અપાયા હતા. એથી દરેક લેખ નવેસરથી લખાતો હોય એટલે એક ની એક વાત એમને કહેવી જ પડે. દરેક લેખ એના સ્વરૂપમાં સુંદર હોવા છતાં જ્યારે એક જ ગ્રંથમાં એ બધા લેખો મુકાય ત્યારે એનું પુનરાવર્તન નિવારી લેવું જોઈએ. ગ્રંથ માહેના છેલ્લા ચાર લેખોને આગળના સાન લેખોમાં સમાવી શકાયા હોત. કાંતો નવેસરથી તૈયાર કરી શકાયા હોત. અથવા પુનરુક્તિ દૂર કરી શકાઈ હોત તો આ ગ્રંથ છે તેના કરતાં વધુ ઉદાવદાર, વધુ સુંદર બનત. ત્રીજા અને ચોથા પ્રકરણમાં બધી કોમોના ભરતનો સમાવેશ કરી લીધા છે એને બદલે કોમવાર વિભાગો આપ્યા હોત તો વધુ સુસ્પષ્ટ થાત. છએક કિનારીના નમૂના આપ્યા છે તેમ ભરતની બધી સંજ્ઞા ચિત્ર અને એના નામ સાથે આપી હોત તો અભ્યાસીઓને અતિ સરળ પડત.

એ જ રીતે આવડી મોટી સાદગીનાં પ્રકાશન હોય ત્યારે એમાં વધુ મોટા ટાઈપથી વધુ વાચનક્ષમ્ય બની શકે. છકે પાને જે પેરેગ્રાફ શરૂ થાય છે તે સાતમા આખા પાનામાં ચાલુ રહી આઠમે પાને પડે લીટીએ પૂરો થાય છે. પણ આ તો ગ્રંથને વધુ સરળ વધુ ઉદાવદાર, સુશિલ્ષ અને વધુ ચિત્રકર બનાવવાનાં સૂચનો છે. ધન્યવાદ ઘટે છે ગુજરાત રાજ્ય લોકસાહિત્ય સમિતિને કે જેણે આવા જલુમૂલ્ય સંસ્કાર વારસાનો ગ્રંથ પ્રગટ કરીને લોકકળાને આવે ક્ષેત્રે અસાધારણ ઉદ્યમ ખેડનારાને ઉત્તેજન આપીને આદરણીય કદમ ઉઠાવ્યું છે. હવે પછી આવી લોકકળાના ઉત્તમ પ્રતિકોના ગ્રંથને એના મૂળરંગ સાથે પ્રગટ કરવામાં આવે તો આવાં સર્જન સજીવ બની ઊઠશે, કારણ કે લોક-ભરતની વિશ્વજ્ઞાત કળાથી રંગસરજત શ્રી. ખોડીદાસને શબ્દોવડે જ પૂરી કરવી પડી છે.

સૌરાષ્ટ્રનું લોકભરત : લેખકને આલેખક ખોડીદાસ ભા. પરમાર : પ્રકાશક : ગુજરાત રાજ્ય લોકસાહિત્ય સમિતિ : મૂલ્ય રૂ. સાત. રાખખડ : અમદાવાદ ૧.

ધારપરનો ધણી નોઘણુ ખીજે ભોજ કહેવાય છે. ભોજરાગ પાસે ચઢાકવિ કાળીદાસ હતા તેમ નોઘણુ પાસે નર્મદ પાંચ જિલા મુકામ કવિ છે. ધારપર એટલે માલીતાણા પાસેનું હાલનું ગારિયાધર, એની જહોજલાલી અને સુખ સમૃદ્ધિ જોઈને અદેખા રાજ્યોને ઈર્ષ્યા આવતી. નોઘણુ બળવાન અને બુદ્ધિશાળી છે. બળ અને બુદ્ધિ બાળ્યે જ સાથે જોવા મળે. જેનામાં વીરતા, ઉત્તરતા અને શક્તિતાનો ત્રિવેણી સંગમ મળેલો. ઇન્દ્રના જેવો વૈભવ ભોગવે છે. સવાર-સાંજ બે વખત કચેરી થાય છે.

સર રાવત માવત સાંકરિયં
નર ભૂપત શોભત સુહરિયં
ખની ઠાઠક ઠાઠ કચેરી બણી
મળી ભૂપત સાથ સોભા બમણી

દુધની તર જામે તેમ કચેરીની જમાવટ થઈ છે. તેમાં માળવા તરફના જવાસિયા ગામના રહીશ ઈસદાણ નામના ચારણ કવિ આવ્યા. નોઘણુને ઘોળ કરીને કવિતા ઉપાડી:

મેં જોયો દિલ્હી મેં વાસ જોઇ કલકત્તા કાળી
જોયો દખણ દેશ, ધરા ગુર્જર ઢંઢોળી
જોયો સાંધ્ર સુલતાન, ગઢ જોયો જોધાણી
જોયો પ્રક્રમ નરેશ, જોય ઉજેણી જાણી

સત જગવાર ચારી સવે, સે ધરજોઇ ઈસદાન સળ
ગોહલાનાથ ચારેગજે, નહીં સમોવડ તુજ અળ
તું નોઘણુ કાંધલ તણો, લડ ગઢ વંકે ભાણુ
અહિયાં દિલ્હી લગ જૂજવે, લડ ચકવે ભૂપાળ

કવિતા સંભળતા નોઘણુને સમંદરમાં વેળ આવે એમ ઉદેલો ચડ્યો. ફરક ફરક ચૂક ફરકવા લાગી. હજાર કોરીનો ફુકમ કર્યો. ઇસદાનજીએ હાથ

જોતી જિનંતી કરી કે “મહારાજ ! મારે એક નીમ છે કે લાખપસાવ સિવાય હું દાન લેતો નથી.”

લાખપસાવનું નામ ષડર્તા કચેરીના માખસો ઝાંખા પડી ગયા. નોઘણુએ નર્મદ પાંચાજિરાની સામે જોયું. એક ખીજએ આંખથી વાતો કરી લીધી. પછી નોઘણુએ હાકલ કરીને કાધું કે “કાલની કચેરીમાં મોરલીધર લાખપસાવ આપશે.”

“શેત્રુંજના શામનો બચ હો, ધારપરના ધણીને ધણી ખમા !” ઈસદાનજીએ આશીર્વાદ આપ્યા

લાખપસાવનું નામ ષડર્તા કામદારને પરસેવો છૂટી ગયો. ધોતિયું ઢીલું ઘઈ ગયું અને ઈસદાન સામે ડોળા ફાડીને જોઈ રહ્યા. આતો નોઘણુનેા ફુકમ— “ફુકમ પાદશાહરા નકો પાછા હટે.” કામદારે ટાળવાના ધણા ઉપાય કરી જોયા. પછી માફી આપી કે : “મહારાજ, લાખપસાવમાં હાથી દેવો જોઈએ, આપણી પાસે હાથી નથી.”

નોઘણુએ જવાબ આપ્યો કે : “ખેરાળી લોમાકાકાની ગળથાળામાં પર (બાવન) હાથી જૂથી રહ્યા છે. તેની પાસેથી બે હાથી લઈ આવશું. એક હાથી કચેરાજને આપશું, ખીજે હાથી બહેનને શાવ-જમાં મોકલાવશું.”

તરત જ પોતાના મોટાકુંવર અરજણુને આજ્ઞા આપી કે “તમે આવે જ ખેરાળી. જઈ હાથી લઈ આવો.”

અરજણુ પચાસ ઘોડે ખેરાળી આવ્યા પછી તાકડે લોમો ખુમાણુ ગામતરે નીકળી ગયેલ. લોમો ખુમાણુ સિવાય હાથી કોણ દોરી દયે ! અરજણુ મૂંઝાણુ. રસ્તો મૂંઝો નથી. તેમાં રખાનકાળે માવતોએ હાથીઓને પાણી પાવા છોડવા સીનાડ ઉપર તળાવ છે, માવતો હાથીઓને ધમારે છે ત્યાં અર

જણુજના ઘોડા અ.વ્યા. માવતને હુકમ કર્યો કે :

“આમાંથી મોટા બે હાથી લઈ ધારપર આવો, ‘હા’ ‘ના’ કાની કરશે તો મૂંડા જઈ પડશે હોહા !” માવત રત્ન પારખી ગયા. કાજળના પહોડ જેવા બે હાથીઓ મોઢાજળ મારગે ચડાવ્યા.

મા’શજ મેર ઝેઠા ત્યાં આવી ગયા ધારપરના રાખાંગણમાં. નોઘણુજને વાત કરી કે આપો લોમો બહારગામ ગયા છે, તળાવેથી પરનારા હાથી લઈ આવ્યો છું. નોઘણુજ ખુશી થયા, શાખાશી આપી ને કીધું કે મોઢે માગી કિમત ચૂકવી લોમા કાકાનું મન મનાવી લેશું.

ખીલ્લે દિવસે કચેરી થઈ, ઇસદાનજીને લાખ-પસાવ આપ્યાં. નોઘણુજની કાર્તિના ડંકા વાગ્યા. કવિરાજ ઇસદાનજી રોકડ રકમ, ધરેણુંગાંઠુને હાથી સાથે રજા લઈ રવાના થયા. નર્પદ પાંચાળિયા વળા સુધી વળાવવા આવ્યા. જ્યારે બેય કવિઓ જુદા પડ્યા ત્યારે મારેય આંખો ભીની હતી, આવા સદેખા મારણો હતા ત્યારે તેને ઘરે જગદંબાઓ જન્મ લેતી

ઈસદાનજી જવાસિયા આવ્યા. દરબાર ભીમ-સિંહજીને ખજાર પડી કે પોતાનો કવિ લખપસાવ લઈને આવે છે, ખૂબ ખુશી થયા. કચેરી ભરી કવિનું બહુમાન કર્યું. ઇસદાનજી નોઘણુજના વખાણ કરતા યાકતા નથી. આ વખાણ સાંભળી ભીમસિંહજીનાં કુંવરીએ મનમાં નકકી કરી લીધું કે ‘વરૂં તો નોઘણુજને જ, નહીં તર જન્મજર કુંવારી રહીશ.’

ખેરાળા લોમો ખુમાણ એક અઠવાડિયે ઘરે આવ્યા, ફેરામાં ફાવેલ નહીં. જુખ્યો સાવજને કોઈ ભોઠો પાડે પછી શું મણા રહે ? ખજાર મળ્યા કે હાથી જખરજરતીથી લઈ ગયા છે. એકતો લોમો અને કોષે ભરાણો. એ વખતે લોમા ખુમણ પાસે વીસડજરની ફેજ હતી. દસડજર પોતાના તાખામાં, દસ ડજર તેનો માન્વિયાઈ લાઈ ખીમા માંદસુરના તાબામાં. સારાયે દૌર-દૂમ જેની હાકધાક વાતી. જૂનાગઢ, ગમનગર અને દિલ્હીના શહે-શાહને પણ અનેક વખત મદદ કરેલી. આ લોમો વીસડજર

ઘોડે ધારપરની માથે ત્રાટક્યો.

નોઘણુજના મૂઠીભર રજપૂતો સામી છાતીએ લડતાં લડતાં કામ આવ્યા. કાળજાળ લોમાની લોહી-તરસી તલવારે નોઘણુજના સાત દિકરાનો ભોગ લીધો. નોઘણુજ અને નર્પદ પાંચાળિયા જીવ બચાવી ભાગી નીકળ્યા. રાજગઢનો દરવાજો તૂટ્યો. કાંગરે કાંગરે કાઠીભોના કીઠિયારા થયા. નોઘણુજના જમાનામાં ચોસઠ રાણીઓ હતી. તેણે દૂવામાં પડી પ્રાણ ત્યાગ કર્યો. દિલ્લાને માથે કાઠીની ધળ ફરકી.

નોઘણુજને પસ્તાવાનો પાર ન રહ્યો. “હાય હાય હું નોઘણુજ જીવ બચાવીને ભાગ્યો !”

“ભદ્ર જીવન ચે નર હાલ ભસો,
ઇન જીવન ચે મૃતકાલ અસો.”

નોઘણુજએ ગળે તલવાર માંડી. નર્પદ પાંચાળિયાએ હાય પકડી લીધા. આશ્વાસન આપતા કહ્યું કે :

કાલે સવારે થાશે, ધીને ઘડે ધી;
બળીયા બે ત્રણ દી, સુખાને કહાણું સામતા
કણુહુંક બાજ હાથ બાજતે નગારે સાથ
કણુહુંક પાંઉ ખ્યાદે શિર બોજ સહિયે
કણુહુંક મેવા મિષ્ટાનકા અજરણ હોત
કણુહુંક મૂઠીભર ચૂનગો ન લહિયે
કણુહુંક આપ દાર ભીર હોત ભિખારનકી
કણુહુંક આપ પર દાર જઈ રહિયે
હારિયે ન હિંમત બિસારીયે ન હરિનામ
જેહી બિધી રાજે રામ તેહી બિધ રહિયે.

નોઘણુજના હાથ દીસા પડ્યા. મનને વાળ્યું કે મોર હશે તો પીંછ આવશે, ધારપરની ધરતીને છેલ્લા નમસ્કાર કરી બેય હાથી નીકળ્યા.

જવાસિયામાં ભીમસિંહજીનાં કુંવરી રૂપ અને શુભમાં નિપુણ હોવાથી અનેક માર્ગા આવવા લાગ્યાં. કુંવરીએ ચોખવટ કરી કે ‘હું તો મન વચનથી નોઘણુજને વરી ચૂકી છું. ખીજ મારે બાઈ-જાપ થય’ ભીમસિંહજી મૂંઝાણા. નોઘણુજના કાઈ વાવડ દેતું નથી. સાતખોટની એક જ દીકરી

ધારપરનો ધણી નોઘણી ખીજે બેજ કહેવાય છે. બેજરાત પાસે મહાકવિ કાળીદાસ હતા તેમ નોઘણી પાસે નર્મદ પંચ ગિયા મહાન કવિ છે. ધારપર એટલે પાલીતાણા પાસેનું હાલનું ગરિયાધાર, એની જાહેજલાલી અને સુખ સમૃદ્ધિ જોઈને અદેખા રાજ્યોને ઈર્ષ્યા આવતી. નોઘણી બળવાન અને બુદ્ધિશાળી છે. બળ અને બુદ્ધિ બાળ્યે જ સાથે જોવા મળે જેનામાં વીરતા, ઉત્તરતા અને રસિકતાનો ત્રિવેણી સંગમ મળેલો. ઇન્દ્રના જેવો વૈભવ ભોગવે છે. સવાર-સાંજ બે વખત કચેરી થાય છે.

સર રાવત માવત સાંકરિયં
નર ભૂપત શોભત સુહરિયં
બની ઠાઠક ઠાઠ કચેરી બણી
મળી ભૂપત સાથ સોભા બમણી

દૂધની તર જામે તેમ કચેરીની જમાવટ થઇ છે. તેમાં માળવા તરફના જવાલિયા ગામના રહીશ ઈસદાન નામના ચારણ રૂઝિ આવ્યા. નોઘણીને ઘોળ કરીને કતિતા ઉપાડી.

મેં જોયો દિલ્હી મેં વાસ જોઇ કલકત્તા કાળી
જોયો દમણ દેશ, ધરા ગુજર ઢંઢાળી
જોયો સાંપ્ર સુલતાન, ગઢ જોયો જોધાણી
જોયો પ્રકમ નરેશ, જોય ઉજેણી બણી
સત જગવારધારી સવે, સે ધરજોઇ ઈસદાન સળ
ગોહલાનાથ ધારેગળે, નહીં સમોવડ તુજ અળ
તું નોઘણુ કાંધલ તણો, લડ ગઢ વંકે બાણુ
અહિયાં દિલ્હી લગ જૂજવે, લડ ચકવે ભૂપાળ

કવિતા સાંભળતા નોઘણીને સમંદરમાં વેળ આવે એમ ઉઢેળો મડયો. ફરક ફરક મૂઠ ફરકવા લાગી. હજાર કોરીનો હુકમ કર્યો. ઇસદાનજીએ હાથ

જોરી વિનંતી કરી કે “મહારાજ ! મારે એક નીમ છે કે લાખપસાવ સિવાય હું દાન લેતો નથી.”

લાખપસાવનું નામ પડતાં કચેરીના માણસો ઝાંખા પડી ગયા. નોઘણીએ નર્મદ પંચાગિનાનાં સામે જોયું. એક ખીજએ આંખથી વાતો કરી લીધી. પછી નોઘણીએ હાકલ કરીને કીધું કે “કાલની કચેરીમાં મેરલીધર લાખપસાવ આપશે.”

“શેત્રુંજના શામનો બચ હો, ધારપરના ધણીને ધણી ખમા !” ઈસદાનજીએ આશીર્વાદ આપ્યા

લાખપસાવનું નામ પડતાં કામદારને પરસેવો છૂટી ગયો. ધોતિયું ઢીલું થઈ ગયું અને ઈસદાન સામે ડોળા ફાડીને જોઇ રહ્યા. આતો નોઘણીને હુકમ— “હુકમ પાદશાહરા નકો પાછા હટે.” કામદારે ટાળવાના ધણા ઉપાય કરી જોયા. પછી યાદી આપી કે : “મહારાજ, લાખપસાવમાં હાથી દેવો જોઈએ, આપણી પાસે હાથી નથી.”

નોઘણીએ જવાબ આપ્યો કે : “ખેરાળા લોમાકાકાની ગજસાગામાં પર (બાવન) હાથી જૂરી રહ્યા છે. તેની પાસેથી બે હાથી લઇ આવશું. એક હાથી કિરિરાજને આપશું, બીજો હાથી બહેનને દાવ-જમાં મોકલાવશું.”

તરત જ પોતાના મોટાકુંવર અરજણુજીને આજ્ઞા આપી કે “તમે આવો જ ખેરાળા બહી હાથી લઇ આવો.”

અરજણુજી પચાસ ઘોડે ખેરાળા આવ્યા પચ્ચ તાકડે લોમો ખુમાણુ ગામતરે નીકળી ગયેલ. લોમો ખુમાણુ સિવાય હાથી કોણ દોરી દયે ! અરજણુજી મૂંઝાણા. રરતો મૂંઝો નથી. તેમાં મધ્યાનકાળે માવતોએ હાથીઓને પાણી પાવા છોડ્યા સીનાડા ઉપર તળાવ છે, માવતો હાથીઓને ધમારે છે ત્યાં અર

જળુજના ઘોડા અ.વ્યા. માવતને હુકમ કર્યો કે :

“આમાંથી મોટા બે હાથી લઈ ધારપર આવો, ‘હા’ ‘ના’ કાની કરશે તો મૂંડા જઈ પડશે હેઠા !” માવત રંચ પારખી ગયા. કાજળના પહોડ જેવા બે હાથીએ મોઢાજગ મારગે ચડાવ્યા.

મા’શજ મેર ખેઠા ત્યાં આવી ગયા ધારપરના રાખાંગણમાં. નોઘણુજને વાત કરી કે આપો લોમો બહારગામ ગયા છે, તળાવેથી પરનારા હાથી લઈ આવ્યો છું. નોઘણુજ ખુશી થયા, શાખાશી આપી ને કાધું કે મોઢે માગી કિમત ચૂકવી લોમા કાકાનું મન મનાવી લેશું.

ખીલ્લે દિવસે કચેરી થઈ, ઇસદાનજીને લાખ-પસાવ આપ્યાં. નોઘણુજની કીર્તિના ડંકા વાગ્યા. કવિરાજ ઇસદાનજી રોકડ રકમ, ઘરેણુંગાંધુને હાથી સાથે રજા લઈ રવાના થયા. નર્મદ પાંચાળિયા વળા સુધી વળાવવા આવ્યા. જ્યારે બેય કવિએ જુદા પડ્યા ત્યારે આરેય આંખો ભીની હતી, આવા સદેખા ચારણો હતા ત્યારે તેને ઘરે જગદંબાએ જન્મ લેતી

ઈસદાનજી જવાસિયા આવ્યા. દરબાર ભીમ-સિંહજીને ખબર પડી કે પોતાનો કવિ લખપસાવ લઈને આવે છે, ખૂબ ખુશી થયા. કચેરી ભરી કવિનું બહુમાન કર્યું. ઇસદાનજી નોઘણુજનાં વખાણ કરતા યાકતા નથી. આ વખાણ સાંભળી ભીમસિંહજીનાં કુંવરીએ મનમાં નકકી કરી લીધું કે ‘વર’ તો નોઘણુજને જ, નહીં તર જન્મજર કુંવારી રહીશ.’

ખેરાળા લોમો ખુમાણ એક અઠવાડિયે ઘરે આવ્યા, ફેરામાં ફેવેલ નહીં. ભૂખ્યો સાવજને કોઈ ભોઠો પાડે પછી શું મજા રહે ? ખબર મળ્યા કે હાથી જળરજરતીથી લઈ ગયા છે. એકતો લોમો અને કોઘે ભરાણો. એ વખતે લોમા ખુમાણ પાસે વીસહજારની ફાજ હતી. દસહજાર પોતાના તાખામાં, દસ હજાર તેના માસિયાઈ ભાઈ ખીમા માંદસુરના તાખામાં. સારાથે હૌર-દ્રમ જેની હાકધાક વાગતી. જૂનાગઢ, જમનનગર અને દિલ્હીના શહે-શહને વણુ અનેક વખત મદદ કરેલી. આ લોમો વીસહજાર

ઘોડે ધારપરની માથે ત્રાટક્યો.

નોઘણુજના મૂઠીભર રજપૂતો સામી જાતીએ લડતાં લડતાં કામ આવ્યા. કાળજાળ લોમાની લોહી-તરસી તલવારે નોઘણુજના સાત દિકરાનો ભોગ લીધો. નોઘણુજ અને નર્મદ પાંચાળિયો જીવ બચાવી ભાગી નીકળ્યા. રાજગઢનો દરવાજો તૂટ્યો. કાંગરે કાંગરે કાઠીઓના કીકિયારા થયા. નોઘણુજના જમાનામાં ચોસઠ રાણીઓ હતી. તેણે કૂવામાં પડી પ્રાણ ત્યાગ કર્યો. દિલ્લાને માથે કાઠીની ધળ ફરકી.

નોઘણુજને પસ્તાવાનો પાર ન રહ્યો. “હાય હાય હું નોઘણુજ જીવ બચાવીને લાગ્યો !”

“ભદ્ર જીવન ચે નર હાલ ભસો,
ઇન જીવન ચે મૃતકાલ અસો.”

નોઘણુજએ ગળે તલવાર માંડી. નર્મદ પાંચાળિયાએ હાથ પકડી લીધા. આશ્વાસન આપતા કહ્યું કે :

કાલે સવારે થાશે, ઘીને ઘડે ઘી;
બળાયા બે ત્રણ દી, સુખાને કહાણું સામતા
કબુલુંક બાજ હાથ બાજતે નગારે સાથ
કબુલુંક પાંઉ પ્યાદે શિર બાજ સહિયે
કબુલુંક મેવા મિષ્ટાનકા અજીરણુ હોત
કબુલુંક મૂઠીભર ચૂનગો ન લહિયે
કબુલુંક આપ દાર ભીર હોત ભિખારનદી
કબુલુંક આપ પર દાર જઈ રહિયે
હારિયે ન હિંમત બિસારીયે ન હરિનામ
જેહી બિધી રાખે રામ તેહી બિધ રહિયે.

નોઘણુજના હાથ ઢીલા પડ્યા. મનને વાળ્યું કે મોર હશે તો ખીંજ આવશે. ધારપરની ધરતીને છેલ્લા નમસ્કાર કરી બેય હાલી નીકળ્યા.

જવાસિયામાં ભીમસિંહજીનાં કુંવરી રૂપ અને ગુણમાં નિપુણ હોવાથી અનેક માર્ગા આવવા લાગ્યાં. કુંવરીએ ચોખવટ કરી કે ‘હું’ તો મન વચનથી નોઘણુજને વરી ચૂકી છું. ખીજ મારે ભાઈ-બાપ થાય’ ભીમસિંહજી મૂંઝાણા. નોઘણુજના કાઈ વાવડ દેતું નથી. સાતપોતની એક જ દીકરી

લાડ-કોડમાં ઉઠી, એમાં રાજક અને સ્ત્રી હક એવે બેળા થયાં અને રજપૂતાણીની ટેક એમાં અભાવ થું નિથ્યા કરી શકે ?

કુંવરીએ જહેર કધું કે ‘આજથી છ મહિના નોઘણીની રાહ નેપશ. ત્યાં સુધીમાં નહીં મળે તો નોઘણીના નામનું પૂતળું ખનાવી બોળામાં લઈ સતી યાદશ.’

ભરાજર પાંચ મહિનાને ઝોગણીની દિવસ થયા આખા શહેરમાં હાહ કાર થઈ ગયો કે કાલનો દિવસ કેવો બગશે !

નિત નિયમ મુજબ સાજને વખતે રાજ-કુંવરીની દાસી પૂજપાનની થાળી લઈ શિવમંદિરે આવે છે. તળાવમાંથી બળની ઝારી ભરી પગથિયાં ચડતી આવે છે. સામેથી એક ખાખી મહારાજ તળાવના પગથિયાં ઉતરે છે. તેમાં દાસીને ઠેસ લાગતાં બોની કે “મરે મારો રોયો નોઘણી.”

‘મરે’ શબ્દ સંજોગતા ખાવાનો મિલ્લજ ગયો અને દાસીને ઘેલ ટપકારી, પૂજની થાળી અને ઝારી જઈ પડ્યા હેમ ખાવાને ગાળ્યું હેતા રોતી રોતી આવી રાજમહેલમાં બીજી ખાનડીઓ ભેગી થઈને પૂછે છે કે “કોણે માયું ?” દાસી કહે: “ખાવાએ”

“અરે મૂંઝ ! દેવા દેરા મેલીને હનુમાનની ઠેસે કયા મડી ?”

બીજી બાઈ બોલી કે. “ખાખી હોય ખાટા. આ રાડે છાટા-ખાટા ઉડાડયા હશે પછી મારે જનો”

કુંવરી કહે છે કે: “શું કરવા મારી છ વાત તો કરે !”

દાસી કહે: “મને ઠેસ લાગતા જીભ વળી ગઈ કે ‘મરે મારો રોયો નોઘણી’ મારે રોયે પૂછ્યું નહીં ગાળ્યું નહીં ને સીધી ઘેલ મારી. કુંવરીના ! મારા તો દાંત ખાટા થઈ ગયા.”

ચતુર કુંવરી સમજી ગઈ કે નક્કી કાપક નોઘણીનો જ અંગત માણસ હોવો જોઈએ રાજ-કવિ ઈસદાનજીને શિવમંદિરે મોકલ્યા. અને ખાવા

ઝોને બોલી ઉપરથી ઝોળખી લીધા. આગ્રહ કરી ઘરે તેડી આવ્યા. પછી ઝોળખાણનો બેદ બોલ્યો એકબીજા ભેટી પડ્યા. સાધુવેશ ઊતરાવી રાજપોષાક આવ્યો. દરબાર ભીમસિંહજી અને રાજકુંવરીને ખજર આપી દીધા કે નોઘણી આવી ગયા છે.

ખીજે દી કચેરી ભરાણી. નોઘણી કચેરીમાં આવ્યા. નગરના લોકો નોઘણીને જોવા માટે હલકયા. રાજકુંવરી અને નગરજનો ખુશી ખુશી થઈ ગયા. પ્રભુએ લાજ રાખી. ખીજે દી રાજપુરોહિતને બોલાવી લગન લખાણું. પામ ધૂમથી વિવા કર્યા અને સુખેથી રહ્યા.

આ વાતને છ ચોમાસાં, છ શિયાળા અને છ ઉનાળા ગાથેથી ગવેટિયાં ખાઈને વહ્યા ગયા નોઘણીના બોળામાં બે કુંવરી રમે છે એક દિવસ નોઘણીને જન્મભોમ સાંભરી. ઝોડાની જેમ ઉદાસી થયો. રાણીને કહે છે કે

“નશા રજપૂતને રાક થાયું નહીં, રાકના હાથમાં પતર રેવે.” બ્યાં સુધી રોત્તુંજની છત્રછાયા ન મળે ત્યાં સુધી મારા જીવને નિરાંત નથી રાખીજી એ તેના પિતા ભીમસિંહજીને સમજાવી પોતાના પતિને મદદ આપવા કહ્યું ફક્ત એકસો જ માંડસો લઈ નોઘણી સૌરાષ્ટ્રની ધરતીમાં સાધુવેશ જમાત લઈને ઊતર્યા એ વખતે ધારપરની ગાદી ઉપર લોખ ખુમાણનો મોટો દીકરો રુખડ ખુમાણ હતો. ખાખી ની જમાત પાંચ ટોળરા આવી. જીવા પટેલને બોલાવ્યા. ખાનગીમાં બધી વાત સમજાવી ઘાટ ઘડ્યો કે રુખડ ખુમાણને ઝોળા ખાવા બોલાવો. જીવા પટેલ ધારપર ગયા. ઝોળા ખાવાનું નોતડું આપ્યું. રુખડ ખુમાણે નોતડું ઝીલ્યું. દિવસ નક્કી કર્યો. ઝોળા ખાવા આવ્યા. વારીએ ખૂંચણ પચરાણું. પેચામાં હથિયારનો ઢગલો કરી ફૂકડા જીવા વીરો એકકાડીઓ પોપટા વીજવા લાગ્યા. જીવા પટેલે યાદી આપી કે.

“ખાખી પાદર એક સાધુની જમાત આવી છે. મહંત બહુ વિદ્વાન છે. આપને મઝા આવશે કો’તો ઝોળા ખાવા બોલાવું.”

“મહે, બોલાવો.” એમ રુખડ ખુમાણે

બોલ પડતાં, બાવા ને બોલાવ્યાં. શંખના નાદ થયા, ઝાલરો વાગી, તૂંધના અવાજ સિંઘડા જેવા આવવા લાગ્યા. સૂડો સૂડો રાખ ચડાવી, આડ બંધ ખેંચી તોયાર થઇ ખાખી આવ્યા. આવતાં જ હથિયાર સંભાળી લીધાં. તલવારોની ઝાકાઝીક બોલી. કંઈક કાઠીઓને કાપી નાખ્યા. રુખડ ખુમાણ મરાણા. જાહેર કર્યું, કે—“નોઘણુજી આવ્યા ! નોઘણુજી આવ્યા !” ખીજ કાઠીઓ ભોળી છૂટ્યા. નોઘણુજીના નામના જીતનાં નગારાં વાગ્યાં. આજુબાજુથી જાણું, બાણું ને રુનેહીઓ મદદે આવી પહોંચ્યા નોઘણુજીની આજુ વર્તાણી.

લોમાખુમાણને ખબર પડી કે જીવા પટેલે દગો કર્યો. રુખડખુમાણ મરાણા. નોઘણુજીએ સત્તા સંભાળી લીધી.

અશબો ભપડ્યો કાંબળિયા કટકે;
ધી રેડયું ઘડે, ભડકા માથે ભોજલા’

એમ લોમાખુમાણે ખીમા ચાંદસુરને ફોજની તૈયારી કરવા કહ્યું. અહીં નર્જદ પાંચાળિયાએ ને ઘણુજીને વાત કરી કે:

“કાળઝાળ લોમાખુમાણ આપણને સુખે નહીં જંપવા ધ્યે. એનો એક જ ઉપાય છે. તમે મારી સાથે આવો, આપણે ખેરાળી જઈએ. ખીમા ચાંદસુરની મા મારી ધરમની માનેલ બહેન થાય છે. ઈ રીઝે, ચાંદસુરને સમજાવે, જે આપણા પક્ષમાં આવે તો જ આપણી જીત થાય.”

સાહસ ખેડીને બેય જણ ખેરાળી આવ્યા; ચાંદસુરની ડેલીએ ઘોડા બાંધી સીધા ગઢમાં ગયા. નર્જદ પાંચાળિયે નારણ કહેવરાવ્યા. નર્જદનું નામ સાંભળી ખીમાની મા ખૂબ ખુશી થયાં. જોરડામાંથી બહાર આવી નર્જદ પાંચાળિયાનાં મીઠાં લીધાં. હરખમાં ને હરખમાં પાસે ભિન્ન અળણ્યા માણસના દુખણાં લઈ ને પછી પૂછ્યું કે “સાધ ! હારે કાણ મે’માન છે?”

નર્જદ પાંચાળિયો કહે: “બહેન ! તમે તો જાણજ્યા ? જેને માટે લોમા ખુમાણ અને ખીમા-ભાઈ પોંચા કરડી રહ્યા છે તે ધારપરનો ધણી

નોઘણુજી !”

નોઘણુજી કહેતાં બહેનના કાનમાં તેલ રેડાણું: “આઘડીયે ખબર પડતાં લોમા અને ખીમા રાય રાય જોટલા કટકા કરી નાખશે. કાળો ગજમ થાશે. આજે કરીને મારે આશરે આવેલા મરાથે તો સવારમાં કોઇ માઈ મોં નહીં જોવે. હે સરજ ! લાજ-શરમ તું રાખજે” એમ કહી બહેને મોટા નિઃસાસો નાખ્યો.

નર્જદ પાંચાળિયાએ કીધું કે: “બહેન ! જેને માથે તમારો હાથ અડ્યો, એના સોનાનાં શિંગ અને સો વર્ષની આવરદા”

બહેને તુરત ખીમા ભાઈને બોલાવવા માણસ મોકલ્યું. ખીમા ચાંદસુર આવ્યા ને માએ કીધું કે “ભાઈ ! મે’માનને રામરામ મળ્ય.”

રામરામ મળી પછી પૂછ્યું કે: “ક્યાંના મે’માન છે?”

ભાઈ ! તે’તો જાણજ્યા ? તારો મામા નર્જદ પાંચાળિયા અને નોઘણુજી.”

નોઘણુજી કહેતાં ખીમાનો હાથ તલવારની મૂઠ ઉપર ગયો અને માએ કટારકાઢી. ગઢના માણસો આ બનાવ જોઈ અવાક બની ગયા.

“ખબરદાર નોઘણુજીને માથે હાથ ઉપાડ્યો છે તો હું ત્રાણ નહીં રાખું. નોઘણુજી મારો ભાઈ છે.”

માનાં સાયનાં વેણુ સાંભળતાં ખીમાના હાથ ઢીલા પડી ગયા. પછી માએ કીધું કે: “તું જઈને લોમાભાઈને સમજાવ્ય, અને વેરનો અંત લાવો પછી જ મારે અનાજ ખપશે.”

ખીમા ચાંદસુર લોમા ખુમાણને જોડે આવ્યા. લોમા ખુમાણ મોઢા ઉપર પછેડી જોડીને માળા ફેરવતા હતા. ખીમા ચાંદસુરે આવીને હોકો તાણવા માંડ્યો. હોકાનો અવાજ સાંભળી હાથમાં મેર આવ્યો પછી પૂછ્યું: “કોણ ?”

“હું ખીમા.”

“આવ ભાઈ. ખેસ” લોમા ખુમાણે કીધું.

ખીમો માંદસુર કહે: “મોટાભાઈ! મને વિચાર આવો છે કે અત્યારે નોંધણી આવે તો તમે શું કરો?”

“કટકા ખીજી” શું!” એમ લોમો ખુમાણ બોલ્યા.

ત્યાં એરડામાંથી કાઢિયાણી બહાર આવી બોલ્યા કે:

“રાખો - રાખો! આંગણે આવે એને તે મરાણું હશે? કોઈ કાઢીનો ભરોસો નહીં કરે.”

“રુખડ જેવા કંઘોતર દીકરાને મરનારને શું હું બચમાં લઈને મળું?” એમ લોમો ખુમાણે કહ્યું.

કાઢિયાણી કહે: “તમે તો તેના સાત સાત દીકરા ગૂડી નાખ્યા. એનું રાજ લઈ લીધું; ત્યારે તમારો તો એક જ દીકરો માર્યો. જો માણસાઈ હોય તો માફી માગો અને વેરનો અંત લાવો. કાંધાજીના ઘર ઠારે આપડે સાત સાત પેઢીનો સંબંધ હતો. તેને માથે તમે પાણી ફેરવ્યું. હવે તો જાતી જીંદગીએ જય લ્યો. અને બગડી બાજી સુધારો તો સરજ રાજ રેશે.”

લોમો ખુમાણ કહે: “ભલે, એમ કરીશ

પણ નોંધણીની હિંમત જ ક્યાંથી હાલે અને ઇ આંધ આવે.”

સમય પારખીને માંદસુરે કીધું કે: “ભાઈ! નોંધણી આવ્યા છે.”

“હે! ક્યાં છે?”

“મારે ઘરે.”

લાખો ખુમાણ કહે: “ત્યારે તો તારી જ ખૂટલાઈ લાગે છે.”

“મારી ખૂટલાઈ નથી.” માંદસુરે કીધું. “નોંધણીએ અહીં લાવું છું. પણ તમે યાદ રાખજો જો દરો રમશે તો હવે હું નોંધણીની સાથે છું. એનું પરીણામ સારું નહીં આવે.”

લોમો ખુમાણ સમજી ગયા. નોંધણીને બોલાવ્યા. એક ખીજાખત્યું લઈને મળ્યા. નોંધણીએ લોમો કાકાના પગમાં તલવાર મૂકી દીધી. કાઢિયાણીએ કંસાર રખિયો. બેળા બેસીને બચ્યા. સમાધાન કયું. મેઢા અને માંદસુર, નોંધણીએ લોમો ખુમાણના દીકરાને આપ્યાં. વેળાવદર ખીમો માંદસુરને આપ્યું. ભંડારિયું અને ઢોઢળવા નર્જદ પાંચળિયાને આપ્યાં. તે આ રીતે વેરનો અંત આવ્યો.

આણુંદ કરમાણુંદના હુડા

આણુંદ કહે કરમાણુંદા, મોટામાં બહુ થોડું; કામ કરાવે દૂસ કઢાવે, કાં તો કહેશે એાડું. આણુંદ કહે કરમાણુંદા, ભેદ કયું બલંત; દી જીઠે દિશા ફરે. અવળા ખોપ કરંત. આણુંદ કહે કરમાણુંદા, શેરને માથે સવાશેર; રાવણ લાવ્યો સીતાને તો રામે માર્યો ઠેર. અતિ ડાહ્યો અળખામણો, અતિ થેલે ઉચાટ; આણુંદ કહે કરમાણુંદા, ભલો ગડગડ ઘાટ. આણુંદ કહે કરમાણુંદા, માણસે માણસે ફેર; એક બેસે ગાડીએ ને એક વગાડે ભેર. આણુંદ કહે કરમાણુંદા માણસે માણસે ફેર; એક ગામ ઉજડ કરે ને એક વસાવે શહેર.

[આ વખતે ધુનાના ગામના શ્રી. રતુભાઈ ગઢવી ગયા અંકમાં જેદાભાઈ ઉદાયચની જે રાસ-લીલા પ્રગટ થયેલી તેનાથી થોડી વધુ પ્રાચીન રામચંદ્ર મોડની રાસલીલાની ઝંમાળ લઈને આવે છે. વિશેષ નોંધમાં એમણે જણાવ્યું છે કે ચારણ કવિઓનાં ચારસો વરસ જૂનાં રાસલીલાનાં ગીતો મળે છે. શ્રી રતુભાઈ ચારણી સાહિત્યના સંશોધક ને લેખક છે. વાર્તા સાહિત્ય ઉપર પણ એમણે ખૂબ હાથ અજમાવ્યો છે. સૌરાષ્ટ્ર યુનિ. ચારણી સાહિત્યનું જે સંશોધન કરાવે છે તેમાં અગ્રીમ હિસ્સો શ્રી. રતુભાઈ તથા દાદુભાઈનો છે. સૌરાષ્ટ્રના ચારણોના વિદ્વાનો પૈકીના તેઓ એક છે. એમના વિપુલ શક્તિનો જોષએ તેવો ને તેટલો ઉપયોગ ચારણી સાહિત્યના સંશોધન અને સંમાર્જન પરવે નથી થયો. પ્રાચીન સાહિત્યમાંથી ચારણ કવિઓનો એકઠો નીકળી જવામાં શિષ્ટ સાહિત્યના સંશોધકો ઉપરાંત ચારણો પણ કારણભૂત છે. એમણે એ દિશામાં કદી નજર જ નહિ નાખેલી. શિષ્ટ સાહિત્યની નજીક જવાનો પણ ભાગ્યે જ પ્રયત્ન થયો છે. એટલે શિષ્ટ સાહિત્યના વિકાસ પ્રગતિ સાથે કે કાવ્યસમૃદ્ધિ સાથે ચારણી કાવ્યનો તુલનાત્મક અભ્યાસ કરીને ચોગ્ય મૂલ્યાંકન કરાવવાના અવસર ભાગ્યે જ શોધ્યા છે. શિષ્ટ સાહિત્યના કવિસંશોધકોએ જેમ ચારણી સાહિત્યની નજીક આવવું જોઈએ તેમ ચારણોએ શિષ્ટ સાહિત્યની નજીક જવું જોઈએ. એ સિરાય ફરિયાદો અર્થહીન રહેશે. -સં)

‘ઝમિ’ના મે ૧૯૭૦ના અંકમાં શ્રી. પિંગળશીભાઈ લીલાનો ૨૦૦ વર્ષનો પ્રાચીન રાસ લીલાનો હંદ લેખ વાંચ્યો.

‘રાસ’ એ સૌરાષ્ટ્રની લોકસંસ્કૃતિનું એક એવું વિશિષ્ટ અંગ છે કે તેને જો સૌરાષ્ટ્રની લોક-સંસ્કૃતિથી અલગ કરી દેવામાં આવે તો એ સંસ્કૃતિ ઘણી રીતે ઊંચી લાગવાની.

રાસ લીલા તો સૌરાષ્ટ્રમાં બળવાય પછી છે, અને ગુજરાતી અને સૌરાષ્ટ્રી તળપદી ભાષામાં રાસ લીલાનાં પદો પણ મળી આવે છે.

પણ સવાલ છે ચારણ કવિઓએ ક્યારથી રચનાઓ કરવા માંડી રાસલીલા પર !

અત્યારલગી તો બ્રહ્માનંદજી સ્વામીના જે છંદો રાસલીલા પરની ચારણી રચના હતી, અને રાસલીલા પરનું ચારણી સાહિત્ય એ જે છંદો પૂરતું જ મર્યાદિત હતું પણ શ્રી પિંગળશીભાઈ લીલાએ પોતાના લેખ દ્વારા એ સાંકડા ક્ષેત્રને બરા વધુ મોટું ક્યું એ ધન્યવાદને પાત્ર છે.

ચારણ કવિઓ એવા હુલ્લક તો ક્યારેય ન હતા કે તેઓ રાસલીલા જેવા રસમય વિષયથી અલિપ્ત રહે, એમણે ખરું કહ્યું તો સેંકડે ૮૦ ટકા કવિશ્વરો તો પરમ વૈષ્ણવ હતા. વૈષ્ણવ સંપ્રદાયમાં હવેલીઓમાં રાસલીલા ગવાતી-ભજવાતી હોય ત્યાં એ સંપ્રદાયના ઉપાસક ચારણ કવિઓ કેવી રીતે રાસલીલાથી છેટા રહી શકે ?

રાસલીલા પર ચારણી રચનાઓ થઈ છે, પણ એ બધી અપ્રમટ છે. કારણ આજ લગી ચારણી સાહિત્યમાં સંશોધન થયું જ ન હતું.

દેવળ સ્વ. શ્રી મેઘાણીજીએ આ દિશામાં ચારણો અને ચારણી સાહિત્ય દ્વારા એક આછો પાતળો પ્રયાસ કરેલો. પણ તેમના નિષ્પન્ન પછી તો કાંઈ પણ સંશોધકોએ આ ક્ષેત્રમાં ડોકિયું કરવાની હિમત પણ નથી કરી. ક્યારેક જે કાંઈ આ વિષે લખાયું એની આધારશિલા સ્વતંત્ર સંશોધન નહીં પણ ‘ચારણો અને ચારણી સાહિત્ય’ જ રહ્યું.

તાજેતરમાં જુનાગઢ સાહિત્ય પરિષદનો સ્મૃતિ મંચ જોયેલો. તેમાં શ્રી કે. કા. શાસ્ત્રીએ સૌરાષ્ટ્રના ચારણ કવિઓનો ઉલ્લેખ કરતા કેવળ એક છંદર-દાસજીનું અને તેમની રચનાઓમાં કેવળ 'હરિરસ' ગ્રંથનું નામ આપેલું. સાથે બાકી પણ ચાલુ કે ઈશ્વરદાસજી લીબડીના વતની હતા !

જ્યારે ચારણો અને ચારણી સાહિત્ય વિષે આવી અજાનતા પ્રવર્તતી હોય ત્યાં આપણે કેવી રીતે વજર સરોધને કહી શકીએ કે ચારણોએ અમુક વિષય પર રચના કરી નથી, અથવા તે અમુક વિષય પરની રચનાઓ અમુક કાળ પછીની મળે છે, પહેલાની નહીં.

રાસવીલા પરની એક અમાળ મારી પાસે છે. સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી તરફથી ચારણી સાહિત્યનું સંશોધન કરતા આ અમાળ ચાંડાના ચિવદાન ટાપરિયા પાસેથી મળેલ હસ્તપ્રતમાંથી મળેલ, જે મેં બેતારી લીધેલ એ હસ્તપ્રત હાલ સૌ યુનિ ના ગ્રંથખંડારમાં છે.

સમયની દ્રષ્ટિએ આ અમાળ શ્રી પિંગળશીલાદિ લીલાના 'રાસવીલાના છંદ' કરતાં ૨૫-૩૦ વર્ષ વધુ જૂની છે. કેમકે આ અમાળના કર્તા કવિ રામચંદ્ર મોડ કહેના રામસિંહ ઉચ્ચા-ના સમકાલિન હતા. અને રામસિંહ ઉચ્ચો જામનગરના જામ સાખાજીનો સાગો થતો હતો. જ્યારે રાધા સુરતાણજી મેઠા ખવાસના સમકાલિનના હતા, અને તેમણે બેરાળીનો કિન્નો બધાવેલો તે વાત ઇતિહાસમાં પ્રસિદ્ધ છે. આ રીતે જોતાં રામચંદ્ર મોડ 'રાસવીલા છંદ'ના કર્તા જોડાલાદિ જોડાલચંદ્રી ૨૫-૩૦ વર્ષ પહેલાં થયા ગણાય.

રામચંદ્ર મોડે ત્રણ મથો રચેલા (૧) રામચંદ્રિકા (૨) પાંડવ પુરાણ (૩) હરિ વિગ્રહ તે ઉપરાંત એમણે રચેલાં યાત્રાસના ૨૬ ડિગ્રી ગીતા પણ છે. આ મથોમાંથી હરિપિંગળ અને ૨૬ ડિગ્રી ગીતા સૌ. યુનિ ના મંચ જાડારમાં છે. જ્યારે 'પાંડવ પુરાણ' મેં નજરે જોયેલું, પણ 'રામચંદ્રિકા' હજી લખી જોવા મળેલ નથી.

ચારણી સાહિત્યમાં અમાળ છંદ વીર અને શુભાર બંને રસો માટે પ્રયોજાયેલ છે, અને ઘણો પ્રચલિત પણ છે. અમાળ છંદમાં ઋતુગીતો પણ મળે છે. વીરરસમાં 'લીબડીની અમાળ' 'વંદવાણના અમાળ' 'મૂળખાચરની અમાળ' વિગેરે પ્રસિદ્ધ છે. શુભાર રસમાં 'ગોગદેના રૂપની અમાળ' જના ખડિયા ફૂલ, અને જશુરામ વરસડા ફૂલ 'ઈંડરની રાજપણુ રૂપમાં વખાણ'ની અમાળ અને આ આપેલાં 'રાસવીલા'ની રામચંદ્ર મોડની અમાળ ચારણોમાં જણીતી છે. જ્યારે એક અનામી કવિએ ઋતુવર્ણનની અમાળ પણ રચી છે.

રામચંદ્ર મોડની આ અમાળ કેવળ રાસવીલાની જ અમાળ નથી, પણ આ છંદમાં કવિએ ગોપાલનાચોના રૂપને જ ઋતુઓની ઉપમાવડે વર્ણવીને પ્રચલન રીતે અમાળ દ્વારા ઋતુગીત પણ રચી નાખ્યું છે.

અમાળના પદલાલિત્ય, ઉપમા, અલંકાર, કે વર્ણસંગાઈમાં કવિ ક્યારે મોજા પડ્યા નથી કે ક્યાવ પૂનરક્તિ પણ કરી નથી. રાસવીલાનાં ચારણી કવરમાં આ અમાળ પણ ચોતાનું વિશિષ્ટ સ્થાન મેળવે તેવી છે.

રામચંદ્રનું વતન રાણેસર ગામ તાલુકો સાણુદ (ભાલ), પિતાનું નામ રાજશી મોડ, જે રાજશી મોડ પણ કારા કવિ હતા. મારી પાસેની હસ્તપ્રતોમાં રાજશી મોડનાં કાવ્યો પણ છે. તેઓ સાણુદ-કાંઠેના વાધેલાના હ્યોઠી ચારણ જાતનાં બાવન ગામેમાં તેમનો ત્રિરાસ, ભૂતકાળમાં રાણેસરના મોડ સાખાના ચારણો ચોતાના વૈભવ કુળાચાર અને પાંતિય માટે બેન્નેડ ગણાયેલા એટલે જ રાવળોએ ગાયેલું.

"અવર ગઢવાડાં ઉમરા, ને રાણેસર રાજ"
અમાળની ભાસા ડિગળી છે.
કસન મળવા રાધકા, સોળે પેહરે ઘણગાર
રાસ રમણ વન અતરે, સજે આશુપણ સાર
સજે આશુપણ સાથ સાહેલિયા,
ગોપી સોળ સહસ્ર કે લાડ ગહેલિયાં

જોખે હેમ જડાવ કે નંગ નવધરાં,
જાણે ઊર્ગાં સૂર શશિ શર ઉપરાં.

કૃષ્ણને મળવા રાધાજીએ સોળે શયુગાર
સજ્યા. મધુવનમાં રાસ રમવા માટે આજુપણમાં
આજુપણ રૂપ આજુપણો સજ્યાં.

આ રીતે આલગણો સજીને તૈયાર થયેલી
સોળ હજાર લાડયેલી ગોપી સાહેલિયોને સાથે લીધી.

રાધાજીને માથે હેમનો નવધરો (મોડ) હીરા
જડિત શોભતો હતો, તે જાણે ચંદ્ર ઉપર સૂર્ય
ઊગ્યો હોય તેમ લાગતું હતું.

સર ફૂલહૂ ધૂધર ભમર, વણિયા કેસૂ ચિર,
પહોઝર ફૂલ અંબર પનાં, વનાં રૂપ શરિર.
વનાં રૂપ શરિર કે, અંબા મોરીયા,
સુધાં અંતરવાસ કે, ફાગણ ફારિયા;
રમવા ઉમંગ રાસ કે, ગોપી સંચરી,
આવી જાણુ વસંત, તહાંસે ઉપરી.

શીશ ફૂલરૂપ હતાં, ઘઘરાઓ ભભરારૂપ
હતા. રતનો ફળરૂપ હતા. ઓ કેસૂડાં જેવાં હતાં,
વગી લીલાં વસ્ત્રો પાનરૂપ હતાં. આમ ગોપાંગનાનાં
શરીરો વનરૂપ થઈ રહ્યાં હતાં.

સોંધાની સુવાસથી મોર આવેલ આંખા, અને
ફાલેલ ફાગણ સાસ જેવું માદક વાતાવરણ હતું,
જ્યાં રાસ રમવાના ઉપંગ સાથે ગોપીઓએ તાલ-
બદ્ધ પગલાં મૂકવા માંડ્યા ત્યાં તે જાણે ઉપચી
ઋતુરાજ વસંત ઊતર્યો હોય તેમ જણાવ્યું.

તેજ તરણ તિખાં નેયણ, નજર તાપ સૂં વાયો,
ઝાળ સરિખી ગોપિયાં દે શરાંસરી ધાયો.
કે ખાણું નજરાં તકે જળવિષુ મીન કે
સૂકાં સરોવરાં
લાગી મોરછા ગતિ કે, સંપેખે સુંદરી
જાણે કે ત્રિખંભ રતિ કે, ઉનાળે જેઠરી

જીવાનીનાં તેજ ભરેલાં તીક્ષ્ણ નયનોમાંથી
નજરોનો તાપ વાયો. અગ્નિ શિખા સરખી ગોપીઓને
વીંધતો કામદેવ વેગ-પૂર્વક ચડી આવ્યો.

ચંમળનેત્ર ખાણો ફેંકતી એ તિહવળ ગોપી-
ઓના વ્યાકુળ અને ચંચળ નયનો પાણી વગર
સૂકાં સરોવરમાં જેમ માછલાંઓ તડપે તેમ તડપતાં
હતાં. કંઈક સાહેલીઓને મૂર્છા આવી ગઈ. તેજણે
ગ્રીષ્મ ઋતુમાં જેઠ માસની ગરમીની ન હોય !
આમ કામ તાપથી તપેલી ગોપાંગના ગ્રીષ્મ ઋતુરૂપ
થઈ ગઈ.

હાર રતન જેહા પણુંગ, ગજડંમર શણિગાર,
આડિન લે સિંદૂરિયાં, અંદ્ર ધનંક અણિહાર
અંદ્ર ધનંક અણિહાર કે, ડમંકે ઝંઝરાં
જાણે કે વખા રત ડહકે દાદરાં
આકતાં ચિરાં માંઈ કે નેણે ભૂંલલી
વાદળ કાળા વિચ ચમંડી વિજળી

રાધાજીએ ધારણ કરેલો રતનહાર નાગરૂપ
લાગતો હતો. તેમણે સજેલો શયુગાર મેઘાડંબર
જેવો લાગતો હતો. રાધેને કપાળે કરેલી સિંદૂરની
આડ ઇંદ્રધનુષ રૂપ હતી.

તેમને પગે ઝંઝરો રણઅણુતાં હતાં તે જાણે
વર્ષા ઋતુમાં દેશકાંડાં ફાં ફાં કરતાં હોય તેમ લાગતું
હતું, ગાઢાં વસ્ત્રોમાં ઉત્તમ નેત્રોવાળાં રાધાજી જાણે
કાળાં વાદળમાં વીજળી ચમકતી હોય તેમ શોભતાં
હતાં.

વકસે કમળ લોચણાં, જળ થાંનક વસે નંગ
ખિતે હેમ ખડુ પેરિયા, ઓપે શરદ રતિ અંગ
ઓપે શરદ રતિ અંગ કે, ગોપી સે રસી
ચદ વદની નારી શરદ પૂનિમ જસી
જવિહર હીરાં જોતી સંગારર સારિયા
જાણે દીવાળી રાતી કે મૂહુલ શંગારિયા...પ

હર્ષથી નેત્રરૂપી કમળો વિકસિત થયાં. પાણી-
દાર નેત્રોમાં નંગો આવીને વસ્યાં (અર્થાત હીરાઓનું
પાણી આવીને નેત્રોમાં વસ્યું) પ્રેમ પૂર્વક ઘણાં
સુવર્ણનાં આજુપણો ધારણ કર્યા. આમ ગોપાંગના-
ઓના ચરીરે શરદઋતુ શોભવા માંડી

આમ શરદ ઋતુ રૂપ બનેલી, બધા રસથી
રસ બસ થયેલી ગોપાંગના શોભતી હતી. એ નારીઓ

તાજેતરમાં જુનાગઢ સાહિત્ય પરિષદનો સ્મૃતિ ગ્રંથ જોયેલો. તેમાં શ્રી કે. કા. શાસ્ત્રીએ સૌરાષ્ટ્રના ચારણ કવિઓનો ઉલ્લેખ કરતાં કેવળ એક ઇશ્વર-દાસજીનું અને તેમની રચનાઓમાં કેવળ ‘હરિરસ’ ગ્રંથનું નામ આપેલું. સાથે બાકી પણ માયું કે ઈશ્વરદાસજી લીંબડીના વતની હતા !

જ્યારે ચારણો અને ચારણી સાહિત્ય વિશે આવી અજ્ઞાનતા પ્રવર્તતી હોય ત્યાં આપણે કેવી રીતે વગર સંશોધને કહી શકીએ કે ચારણોએ અમુક વિષય પર રચના કરી નથી, અથવા તેો અમુક વિષય પરની રચનાઓ અમુક કાળ પછીની મળે છે, પહેલાંની નહીં.

રાસલીલા પરની એક અમાળ મારી પાસે છે. સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી તરફથી ચારણી સાહિત્યનું સંશોધન કરતાં આ અમાળ ચાડમાના શિવદાન ટાપરિયા પાસેથી મળેલ હસ્તપ્રતમંથી મળેલ, જે મેં જીતારી લીધેલ. એ હસ્તપ્રત હાલ સૌ. યુનિ. ના ગ્રંથખંડારમાં છે.

સમયની દ્રષ્ટિએ આ અમાળ શ્રી પિંગળશીભાઈ લીલાનાં રાસલીલાના ‘છંદ’ કરતાં ૨૫-૩૦ વર્ષ વધુ જૂની છે. કેમકે આ અમાળના કર્તા કવિ રામચંદ્ર મોડ કોઠના રામસિંહ ઉડણાના સમકાલિન હતા. અને રામસિંહ ઉડણો જમનગરના જન્મ લાખાજીનો સાથો થતો હતો. જ્યારે રાણા સુરતાણજી મેર ખવાસના સમકાલિનના હતા, અને તેમણે બેરાળીનો કિસ્સો બંધાવેલો તે વાત ઇતિહાસમાં પ્રસિદ્ધ છે. આ રીતે જોતાં રામચંદ્ર મોડ ‘રાસલીલા છંદ’ના કર્તા નેહાલાઈ જીભાધરથી ૨૫-૩૦ વર્ષ પહેલાં થયા ગણાય.

રામચંદ્ર મોડે ત્રણ ગ્રંથો રચેલા (૧) રામચંદ્રિકા (૨) પાંડવ પુરાણ (૩) હરિ પિંગળ. તે ઉપરાંત એમણે રચેલાં ચાંતરસનાં ૨૬ ડિંગળી ગીતો પણ છે. આ ગ્રંથોમાંથી હરિપિંગળ અને ૨૬ ડિંગળી ગીતો સૌ. યુનિ.ના ગ્રંથ ખંડારમાં છે. જ્યારે ‘પાંડવ પુરાણ’ મેં નજરે જોયેલું. પણ ‘રામચંદ્રિકા’ હજી લખી જોવા મળેલ નથી.

ચારણી સાહિત્યમાં અમાળ છંદ વીર અને શૃંગાર બન્ને રસો માટે પ્રયોજાયેલ છે. અને ઘણા પ્રચલિત પણ છે. અમાળ છંદમાં ઋતુગીતો પણ મળે છે. વીરરસમાં ‘લીંબડીની અમાળ’ ‘વઢવાણના અમાળ’ ‘મૂળુખાચરની અમાળ’ વિગેરે પ્રસિદ્ધ છે. શૃંગાર રસમાં ‘ગોગદેના રૂપની અમાળ’ જમા ખડિયા કૃત, અને જશુરામ વરસડા કૃત ‘ઈંડરની રાજવણુ રૂપમાં વખાણ’ની અમાળ અને આ આપેલા ‘રાસલીલા’ની રામચંદ્ર મોડની અમાળ ચારણોમાં જાણીતી છે. જ્યારે એક અનામી કવિએ ઋતુવર્ણનની અમાળ પણ રચી છે.

રામચંદ્ર મોડની આ અમાળ કેરળ રાસલીલાની જ અમાળ નથી, પણ આ છંદમાં કવિએ ગોપાત્રનાઓના રૂપને જ ઋતુઓની ઉપમાવડે વર્ણવીને પ્રચલન રીતે અમાળ દ્વારા ઋતુગીત પણ રચી નાખ્યું છે.

અમાળના પદલાલિત્ય, ઉપમા, અલંકાર, કે વર્ણસંગાઈમાં કવિ ક્યાંય મોળા પડ્યા નથી કે ક્યાંય પુનરુક્તિ પણ કરી નથી. રાસલીલાનાં ચારણી કવચમાં આ અમાળ પણ પોતાનું વિશિષ્ટ સ્થાન મેળવે તેવી છે.

રામચંદ્રનું વતન રાણેસર ગામ. તાલુકો સાણુંદ (ભાલ), પિતાનું નામ રાજશી મોડ, એ રાજશી મોડ પણ સારા કવિ હતા. મારી પાસેની હસ્તપ્રતોમાં રાજશી મોડનાં કાવ્યો પણ છે. તેઓ સાણુંદ-કોઠેના વાઘેલાના દ્યોડી ચારણ. ભાલનાં ભાવન ગામોમાં તેમનો ત્રિસ, ભૂતકાળમાં રાણેસરના મોડ શાખાના ચારણો પોતાના વૈભવ કુળાચાર અને પાંડિત્ય માટે બેન્નેડ ગણાયેલા. એટલે જ રાવળોએ ગાયેલું.

“અવર ગઢવાડાં ઉમરાં, ને રાણેસર રાજ”
અમાળની ભાસા ડિંગળી છે.
કસન મળવા રાધકા, સોળે પેહરે શણગાર
રાસ રમણ વન અંતરે, સળે આશૂષણ સાર
સળે આશૂષણ સાથ સાહેલિયાં,
ગોપી સોળ સહસ કે લાડ ગહેલિયાં

જોષે હેમ જડાય કે નંગ નન્ધરાં,
બાણે ભાગાં સૂર શશિ શર ઉપરાં.

કૃષ્ણને મળવા રાધાજીએ સોળે શયુગાર
સજ્યા, મધુવનમાં રાસ રમવા માટે આબૂપણમાંય
આબૂપણ રૂપ આબૂપણે સજ્યાં.

આ રીતે આભરણો સજીને તૈયાર થયેલી
સોળ હજાર લાડયેલી ગોપી સાહેલિયોને સાથે લીધી.

રાધાજીને માથે હેમનો નવધરો (મોડ) હીરા
જડિત શોભતો હતો, તે બાણે ચંદ્ર ઉપર સૂર્ય
બગે હોય તેમ લાગતું હતું.

સર ફૂલહુ ધૂધર ભમર, વણિયા કેસૂ ચિર,
પહોઅર ફૂલ અંબર પનાં, વનાં રૂપ શરિર.
વનાં રૂપ શરિર કે, અંબા મોરીયા,
સુધાં અંતરવાસ કે, ફાગણ ફેરિયા;
રમવા ઉમંગ રાસ કે, ગોપી સંચરી,
આવી બાણ વસંત, તહાંસે ઉપરી.

શીશ ફૂલરૂપ હતાં, ઘૂઘરાજો ભમરારૂપ
હતા. રતનો ફળરૂપ હતા. વજ્રો કેસૂડાં જેવાં હતાં,
વગી લીલાં વજ્રો પાનરૂપ હતાં. આમ ગોપાંગનાનાં
શરીરો વનરૂપ થઈ રહ્યાં હતાં.

સોંધાની સુવાસથી મોર આવેલ આંખા, અને
ફાલેલ ફાગણ માલ જેવું માદક વાતાવરણ હતું,
જ્યાં રાસ રમવાના ઉમંગ સાથે ગોપીઓએ તાલ-
બદ્ધ પગલાં ચૂકવા માડ્યા ત્યાં તે બાણે ઉપચી
ઋતુરાજ વસંત ઊતર્યો હોય તેમ જણાવ્યું.

તેજ તરણ તિખાં નેયણ, નજર તાપ સૂં વાયો,
આજ સરખી ગોપિયાં દે શરાંસરી ધાયો.
કે બાણાં નજરાં તકે જળવિષ્ મીન કે
સૂકાં સરોવરાં
લાગી મોરછા ગતિ કે, સંપેજે સુંદરી
બાણે કે ગ્રિખંમ રતિ કે, કિનાળે જેઠરી

જીવાનીનાં તેજ ભરેલાં તીક્ષ્ણ નયનોમાંથી
નજરોનો તાપ વાયો. અગ્નિ કિષ્કિંધા સરખી ગોપીઓને
વીંધતો કામદેવ વેગ-પૂર્વક ચડી આવ્યો.

ચંમળનેત્ર બાણો ફેંકતી એ વિહવળ ગોપી-
ઓના બ્યાકુળ અને ચંચળ નયનો પાણી વગર
સૂકાં સરોવરમાં જેમ માછલાંઓ તડપે તેમ તડપતાં
હતાં. કંઈક સાહેલીઓને ચૂર્ણ આવી ગઈ. તેજીએ
ગ્રીષ્મ ઋતુમાં જેઠ માસની ગરમીની ન હોય !
આમ કામ તાપથી તપેલી ગોપાંગના ગ્રીષ્મ ઋતુરૂપ
થઈ ગઈ.

હાર રતન જેહા પણંગ, ગજડંમર શણિગાર,
આડિન લે સિંદૂરિયાં, અંદ્ર ધનંક અણિહાર
અંદ્ર ધનંક અણિહાર કે, ડમંકે ઝંઝરાં
બાણે કે પ્રખા રત ડહકે દાદરાં
આકતાં ચિરાં માંઈ કે નેણે ભૂંલલી
વાદળ કાળા વિચ ચમંડી વિજળી

રાધાજીએ ધારણ કરેલી રતનહાર નાગરૂપ
લાગતો હતો. તેમણે સજેલી શયુગાર મેઘાડંબર
જેવો લાગતો હતો. રાધેને કપાળે કરેલી સિંદૂરની
આડ ઇંદ્રધનુષ રૂપ હતી.

તેમને પગે ઝંઝરી રણ્ણણતાં હતાં તે બાણે
વર્ષા ઋતુમાં દેડકાંઓ ફાં ફાં કરતાં હોય તેમ લાગતું
હતું, ગાઠાં વજ્રોમાં ઉત્તમ નેત્રોવાળાં રાધાજી બાણે
કાળાં વાદળમાં વીજળી ચમકતી હોય તેમ શોભતાં
હતાં.

વકસે કમળ લોચણાં, જળ થાંનક વસે નંગ
પ્રિતે હેમ બહુ પેરિયા, ઓપે શરદ રતિ અંગ
ઓપે શરદ રતિ અંગ કે, ગોપી સે રસી
ચદ વદની નારી શરદ પૂનિમ જસી
જવિહર હીરાં ભેતી સંગારર સારિયા
બાણે દીવાળી રાતી કે મૂહુલ શંગારિયા...પ

હર્ષથી નેત્રરૂપી કમળો વિકસિત થયાં. પાણી-
દાર નેત્રોમાં નંગો આવીને વસ્યાં (અર્થાત હીરાઓનું
પાણી આવીને નેત્રોમાં વસ્યું) પ્રેમ પૂર્વક ઘણાં
સુવર્ણનાં આભૂષણો ધારણ કર્યાં. આમ ગોપાંગના-
ઓના શરીરે શરદઋતુ શોભવા માંડી

આમ શરદ ઋતુ રૂપ બનેલી, બધા રસથી
રસ બસ થયેલી ગોપાંગના શોભતી હતી. એ નારીઓ

શરદ ઋતુના શરદ પૂનમના ચંદ્ર જેવાં વદનવાળી ચંદ્રવદની હતી. ઝવેરાત-હીરા મોતીના શયુગાર સજ્જને ઝળાંહળાં થતી એ ગોપાંગનાએ ગણે દીવાળીની રાત્રીએ દીપમાળાએ વડે શબ્દગગચેલો મહેલ ન હોય ! તેવી લાગતી હતી.

સાર પટખર દળ સળે, સળે આભૂષણ સાર;
સોળ સહસ થેં સાબલી, કરવા વશ કિરતાર.
કરવા વશ કરતાર, શંગાર બણાપ્રયા
કેસરમાં ગરકાવ કરે ત્રિ કાર્ધયા
સોરંભ તેલ કુલેલ સળન મથે સીગરા
વાયા ઉત્તર વાયુ રતિ હેમંત રા

ઉત્તમોત્તમ વચ્ચે અને આભૂષણો સજ્જને એ સોળ હજાર ગોપનારીઓ ભગવાનને વશ કરવા તૈયાર થઈ.

શુગાર સળેલી એ ગોપવધુઓએ દાવાને કેસરના લેપન વડે ઢાંકા દીધી. સુગંધી ફૂલો વડે બનાવેલ-ભાયામાં નાખેલ તેલની એ સાજનીઓના શરીરમાંથી શીતળ સુગંધ વહેવા માંડી, એ જલ્દે હેમંત ઋતુનો ઉત્તર દિશાનો શિતળ વાયુ વાયો :

રૂપ અસા ત્રજ નારિયાં, અડે ટાઢે ચખચાઇ;
દેવાં ખડ અડ બડ હંત, થર થર સરપતિ યાઇ.
થર થર સરપતિ યાય કે વહમા શંકર
નેયણ હેમાળા રૂપ કે, ચલાડે નજર
જગપતિ માંણુણહાર સો ગોપી નાણીએ
તાજી રતિ શશિર જટ વખાણીએ

મજનારીઓનાં એવાં રૂપ હતાં કે, ભયકર હંડી ચાહીને જ એમનાં નેત્રોમાં આવી વસી હતી. એ નજરોથી દેવનાં એનાં દર્શન વડી રયા. અને સુરપતિ ઇંદ્ર થર થર કંપી રહ્યો.

ન્યારે ગોપાંગનાઓએ પોતાની હેમાળારૂપ હંડી આગવાળી નજરો ચલાવી ત્યારે રાસકૌતૂક જોવા આવેલા ઇંદ્ર, બ્રહ્મા અને શંકર પણ થર થર કંપી બેઠ્યા.

આવી એ પરમેશ્વરને માણુનારી ગોપાંગનાઓ હતી. આ રીતે ગોપવધુના રૂપમાં તાજી એવી

છત્રી શિશિર ઋતુને આપણે વખાણીએ.

પાયુ હંસ ગજ ચાલે પણાં, સિંહલક નભપંક;
કંઠ કોયલ અહર બંબ, વળે અંક.
અહર બંબ વળે અંક કે, દાડિંમ હંતિયાં
નાસા દિયગ ફરંગ કે નેન સોહંતિયાં
બૂહ કબાંણ કે વેણી ફણા લિયાં
મળી રમેવા રાસ કે સખી મતવાળીયાં

એ સુંદરીઓ હંસ અને મસ્ત હાથીની ચાલે ચાલતી હતી. તેમની કંઠ સિંહ સરખી હતી. મુખ ચંદ્ર સરખું, અને વાણી કોયલ જેવી હતી, અધરો લાલ-પાકેલ ટીંગોરાં જેવા હતા.

એ રૂપવતીઓના હંતિ દાડમ બીજ સરખા સુંદર હતા. નાક દીપ શિખા જેવું, અને નેત્રો મૃગનાં નેત્રો જેવાં સોહામણાં હતાં. તેમનાં નેણો ધનુષ્ય સરખા અને વેણીઓ ફણાધર નાત્ર જેવી હતી. આ રીતે એ બધી મહા-મત સાહેલીઓ રાસ રમણા માટે એકઠી મળી.

જાણે નખ હિરાજસા, આંગળિયાં ફળિયાંહ;
પેહરે તરણાં પાદવણી, છક વૃંદાવન છાંહ.
છક વૃંદાવન રી છાંહ કે, રાસ રચિયા
પ્રિયા ત્રિયા હોય એક આણુંદ ધાર્ધયા
શરદ પૂનમ રાતિ કે, કદંબ રી છાંહડી
રમે ગોપિયાં કાન ગળે લે બાંહડી

એ ગોવાલજોના નખો જલ્દે હીરા જેના લોચ તેમ લાગતું હતું, તેમની આંગળીઓ મોળાની શીંગો જેવી કામળ સુંદર હતી. અથોડ જુવાનીને પોતાની કાયા પર ધારણ કરેલી એ લલિતાત્રીઓ વૃંદાવનની બાગમાં મદમાં ચક્ર્યૂર થઈ મઈ હતી.

આ રીતે વૃંદાવનની બાગમાં મસ્ત થઈને હરિએ રાસ રચ્યો, પ્રેમીઓ અરસ પરસ મળીને આનંદ પામ્યા. એ શરદ પૂર્ણિમાની રાત્રીએ કદંબ વૃક્ષની બાગમાં શ્રી કૃષ્ણ અને વૃન્દાવનના એક બીજના પ્રણામાં હાથ નાખીને રાસ રચ્યાં વસંત ગ્રિખમ રતિ વરખા, શરદી હેમ શશિર;
કહી ખટ રતિ મેં કથી, સુંદરી રૂપ શરદ.

સુંદરી રૂપ શરિર કે શંગારહ સારિયા
કેતાં કરાં વખાણ ન જાયે મે ક્રિયા
પૂરે ગોપિયાં હામ કે કામ રસાળ રી
ગાવે' રામચંદ્ર' અમાળ ગોપાળ રી...૧૦

આ રીતે વચ્ચંત, ગ્રીષ્મ, વર્ષા, શરદ, હેમંત
અને શિશિર એમ છ ઋતુઓને ગોપાંગનાઓનાં
રૂપનો ઉપમા આપીને મેં વર્ણવી.

એ ગોપાંગનાઓનાં મનોહર રૂપનાં ફટલાં
વખાણ કરે? એ રૂપ મારાથી વર્ણવ્યાં જાય તેમ
નથી, એવી એ રસીલી ગોપવધુઓના હામકોડ
રાસ રમીને ગોપાલ ભજવાને પૂર્યાં. એવા એ રસરાજ
કૃષ્ણની આ અમાળ કવિ રામચંદ્ર મોડે ગાઇ.

વિશેષ નોંધ :

રાસ લીલા પરની ચારણી રચનાઓ ૪૦૦
વર્ષ પૂર્વેની મળે છે. સૌ પ્રથમ રાસલીલા પર
મહાકવિ શ્રી ઈસરદાસજીએ “રાસ કૌતુહલ” નામે
દીર્ઘ કાવ્ય રચેલું. જેની એક નકલ સચાણા ગામે
શ્રી જલરદાનજીએ પોતાની પાસે હોવાનું મને જણાવેલ
જ્યારે ખીજી નકલ ‘રાજસ્થાન રિચર્સ’ સોસાયટી’
કલકત્તામાં હોવાનું જાણવા મળેલું છે.

સૌ. યુનિ. ચારણી સાહિત્યમાં છેલ્લાં ત્રણ
વર્ષ થયાં સંશોધન કરે છે. પણ તે વર્ષમાં
૨-૩ માસ પૂરતું જ. ખરી જરૂરત તો એ
કાર્યોને કાયમી સ્વરૂપ આપવાની છે. કેમકે જે કાંઈ
શોધાયું છે એ યશદાથી છે, અને તેણે જ સાબીત
કયું છે કે આ કામ કાયમી થવા યોગ્ય છે. કુલ-
પતિજી આ વિષે વિચારે તે વેળાસરનું ગણ્યશે.

બાઈની વિયોગી બેનડીનું મેઘદર્શન

કાળુળી કાળુળી હો બાંધવ મારા, કાળજિયારી રેખ,
ધોરી રે ધારારો બાંધવ મારા ! મે વરસે.
વસજે વસજે હો મેહુડા ! બાવાજી રે દેશ,
જઠે રે માડીરો જાયો હજી ખેડે.
વાવજે વાવજે હો બાંધવ મારા ! ડોડાળી જુવાર,
ધોરે ને વવાડો નાના કણરી બાજરી !
જોતો રે જોતે રે બાંધવ મારા ! હરિયા રે મૂંગ,
મારજે ને વવાડો ડોડા એળચી.
નીદણો નીદણો હો ભાભજ મારી ! ડોડાળી જુવાર,
ધોરે રે નીંદાવો નાના કણરી બાજરી.
વૂઠા વૂઠા હો બાંધવ મારા ! અપાઠા હે મેઘ,
ભરિયા હે નાડાં ને વળી નાડડી.
લીને લીને હો બાંધવ મારા ! બાજરિયો રે ધીજ,
નાઇને લીને રે આવ સોવની.
લીને લીને હો બાંધવ મારા ! પાઘડિયારા પેચ,
ભાભજરો લીને રે ચૂડો વળી ચૂંદડી.
લીને લીને હો બાંધવ મારા ! રેશમિયારી ડોર
ગીંગો ને લીને રે થારો પારણે
નીપજે નીપજે હો બાંધવ મારા ! ડોડાળી જુવાર,
થારે ને વાયોડાં સાચાં મોતી નીપજે !

લોકસંગીત અને કાકુસ્વર

જયમદલ પરમાર

લોકસંગીત અને શાસ્ત્રીયસંગીત અંગે ઈદં તૃતીયમ જ્ઞેવો એક ભારે વિચિત્ર ફરો હમણાં વાંચવા મળ્યો. તે નીચે મુજબ હતો :

“આવી બીજી એક ભ્રામક માન્યતા લોકસંગીતમાં આવતા કાકુસ્વરોની ભાષામાં ધાષ છે. લોકસંગીતના કેવળ ગુણગાનમાં જ રાચતા આગ્રહીઓ માને છે કે આ કાકુસ્વરોને કારણે લોકસંગીતમાં માધુર્ય અને લાલિત્ય આવ્યાં. આ વાત સદતર ખોટી છે. હા, કાકુસ્વરોના લોકસંગીતમાં છૂટથી ઉપયોગ થયો છે; પણ તે ગીત, ગરબા રાસડામાં નહિ, પરંતુ ચારણી છંદોમાં તથા કેટલાંક શૌર્યગીતોમાં. બાકી આમ તો ગીતના રસાદ્ર નાણુક ભાવોને, તેની વાહક બનતી ગેયતાને તથા આ કાકુસ્વરોને ભાષે માર્યાં વેર. ચારણી ગીતોમાં સપાખડું, સાવજડું, શાણાર તથા રેટુક એવી સ્વરરચના તથા રજુઆતને કારણે આગવી ભાત પાડે છે. આમેય તે ચારણી ગીતો અને છંદો, તેમાં વણાયેલી શ્રીગળ ભાષાને ઝડઝમકભર્યા કંઠસુ શબ્દોના ખડકવાને કારણે અગેયતા તરફ વધુ ઝેક લે છે. એટલે ચારણી છંદોને કાકુસ્વર વધુ બધ બેસે.”

પછી એની કૂટનેાટમાં લખે છે કે “કાકુસ્વરો એટલે આરોહ-અવરોહના ત્વરિત ખટકાથી ભોલાતા ખડા સૂરો અને તેના ઝડઝમકદાર આદોહનો. તેમાંથી ઘણીક ઊંચે તો ઘડીક નીચે પછડાટ ખાતી સ્વર જોડા.”

આ વિધાનનો અર્થ એમ થયો કે ગીત, રાસડા કે ગરબામાં આવતી રસાદ્રતાને અને કાકુસ્વરને ભાષે માર્યાં વેર છે. કાકુસ્વર એટલે આરોહ અવરોહના ત્વરિત ખટકાના ખડા સૂર. એટલે કે એમાં વીરસ બહુધા સંભવે. અથવા તો જે સ્તવનો કે ઋજુગીતો ત્વરિત ઝટકામાં ઊંચા નીચા સ્વરોના જોડકામાં પછડાતા હોય તે જ રસ સંભવે બીજે એકેય રસ કાકુમાં ન સંભવે. અને પાછા અગેયતામાં વિશેષ

મારા આજ મુધીના અભ્યાસ અને અનુભવથી હું એમ સમજતો આવ્યો છું કે સાહિત્યક્ષેત્રે કાકુ એટલે ઘણા પ્રકારના વ્યંગની ખૂબી. એટલે કે વાચ્યાર્થ અને લક્ષ્યાર્થથી ભિન્ન એવું આડકતરું સૂચન કરતાં જે ગૂઢ અર્થ નીકળે તેને કાકુની ખૂબી કહેવામાં આવે છે. એ એક વ્યંગના છે.

એ જ રીતે સ્વરભેદ દ્વારા જે જે ભાવ પેદા કરવામાં આવે તેને કાકુની ખૂબી કહેવામાં આવે છે. જેમ કંઠ્ય સંગીત તેમ વાદ્યસંગીતમાં પણ આ ‘કાકુ’ ઊપજાવી શકાય. સ્વરાન્તરની આ ખૂબી દ્વારા જે વિધિવિધ ભાવ પ્રગટ કરવામાં આવે છે તેને વિદ્વાનો સ્વરકાકુ, રાગકાકુ, રાગાન્તરકાકુ ઈત્યાદિ કહે છે.

પડિતો જે આ વિવિધ પ્રકારના કાકુ ઉપર મુગ્ધ બન્યા છે તે લોકસંગીતમાં સ્વરભેદની અદ્ભુત મીઠાશ આણે છે. લોકસંગીતની મજા જ એના હિલ્લોલમાં લાગતી શ્રુતિઓ અને સ્વરકાકુની છે. લોકસંગીતની ભાવભાંગિ તો આ સ્વરકાકુને કારણે જ પેદા ધાષ છે, કોઈ એક નહિ પણ વિધિવિધ ભાવની ખૂબીઓને સ્વરકાકુ કહેવામાં આવે છે.

પણ આ ફરોએ મને મારું વર્ષો જૂનું શાસ્ત્રીય સંગીતનું, સાહિત્યનું અને લોકસંગીતનું જ્ઞાન તાબુ કરવાનો અને તપાસી જવાનો અવકાશ આપ્યો.

કાકુ શબ્દ માટે હું ગુજરાતી, હિંદુસ્તાની અને સંસ્કૃત શબ્દકોશો ફરી તપાસી ગયો. નાટ્યના ગ્રંથો ઉપલાવી ગયો. સંગીતના ગ્રંથોમાં ‘નાદ લક્ષી, શ્રુતિસ્વર સિદ્ધાંત, સંગીત પ્રકાશ, નરહર શાસ્ત્રીનું સંગીત શાસ્ત્ર અને સારંગ દેવકૃત ‘સંગીત રતનાકર’ એના મૂળ સંસ્કૃતમાં જોઈ ગયો.

જેમ જેમ આ બધું વાંચતો ગયો, તેમ તેમ કાકુ વિષેની મારી સમજણ વધુ સ્પષ્ટ અને વધુ દઢ થતી ગઈ. તેમ છતાં સંસ્કૃત ગ્રંથોના અર્થો કરવામાં

હું કદાચ ભૂલ ન કરી ખેસું એટલા માટે કાવ્ય, નાટ્ય, સંગીત, સાહિત્ય અને શિક્ષણમાં જે એક સાથે રસ અને જ્ઞાન ધરાવે છે તેવા શ્રી. જયંતભાઈ આચાર્યને મળ્યો.

જયંતભાઈ સાથે બેસીને કાકુ શબ્દની ચર્ચા કરી. જયંતભાઈ પાસે રહેલા સંસ્કૃતના મોટા શબ્દ-કોષ ઉથલાવ્યા. એ પછી ‘સંગીત રત્નાકર’માં કાકુ શબ્દની જે સમજૂતીઓ આપી છે તે સાથે બેસીને જોઈ ગયા. તે ઉપરાંત જયંતભાઈએ પણ બીજા કેટલાક ગ્રંથો ઉથલાવ્યા. આ બધા પછી અમારી કાકુ શબ્દ વિષેની સમજ વધુ વિશદ વધુ દઢ થઈ.

આટલો અભ્યાસ તાજે કર્યા પછી, શ્રી. જયંતભાઈ આચાર્ય સાથે બેસીને કાકુ વિષેની મારી સમજનો સંતોષ મેળવ્યા પછી આ લખુ છું કે કાકુ શબ્દ જેમ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં તેમ નાટ્ય અને સંગીતમાં પણ ભાવભાગિની ખૂબીઓ માટેનો પ્રચલિત એવો સુંદર શબ્દ છે. વ્યંગ્યતા, અભિનયના, કંઠના અને વાદ્યોના સ્વરભેદથી થતા ભાવની લાક્ષણિક અનુભૂતિ કરાવનારો શબ્દ છે.

હેમચંદ્રાચાર્યના ‘કાવ્યાનુશાસન’માં કાકુનું દષ્ટાંત નીચે મુજબ આપ્યું છે.

તથા ભૂતાં દ્રઘ્ન ટ્પસવસિ પાંચાલ તનયાં
વને વ્યાધૈઃ સાધર્મી સુચિર મુષિત વલ્કલ ધરૈઃ ।
વિરાટસ્યાવાસે સ્થિતમનુચિતા રંમનિશ્ચૃતં
ગુરુઃ સ્વેદં સ્વિન્ને મયિમજ્જતિ નાઘાપિકુરુષુ ॥
અત્ર મયિ ન યોગ્યો સ્વેદઃ કુરુષુ તુ યોગ્યઃ ઇતિ
કાકયા પ્રકાશ્યતે ।

ભૂંડા હાલે ભાળી દુપદ તંનયા રાજ સદને !
વને વ્યાધો સાથે વનફૂલ ધરી દીર્ઘ વસિયાં !
પુરી ગૌરાટીમાં વિકરમ કરી પ્રીછ ગુપવી !
ધરો ધોખો હુંપે ! હળુય ન રૂઠતા આપ કુરૂપે !

અહીં મારા પ્રત્યે ધોખો ધરો છો તે યોગ્ય નથી. તે ધોખો તો કૌરવો પ્રત્યે ધરો એ જ યોગ્ય છે એ ભાવ કાકુ દ્વારા પ્રગટ થાય છે.

‘કાકુસ્વરતો ખડાસૂર છે ને કાકુસ્વરને અને

રસાર્દતાને બાપે માર્યાં વેર છે’ એવા એ ફકરા સામે હવે સ્વ. પં. ઓમકારનાથજી ઠાકુર ‘કાકુ’ શબ્દની શી વ્યાખ્યા આપે છે તે જોઈએ. પોતાના ‘રાગ અને રસ’ નામના પુસ્તિકાકારે પ્રગટ થયેલા વ્યાખ્યાનમાં પં. ઓમકારનાથજી જણાવે છે કે:

“સ્વરોનો ત્રીજો ગુણ કાકુ. સંગીતની ભાષામાં કાકુ શબ્દનો અર્થ સમજાવવા માટે સ્વરભેદ શબ્દની યોજના સમુચિત લાગે છે. ગાતાં, બોલતાં કે નાટ્યમાં અભિનય કરતાં અવાજમાં, અવાજની જાતમાં જે જુદા જુદા ફેરફારો કરવામાં આવે છે તેને સંગીતની ભાષામાં કાકુ કહેવામાં આવે છે. સુખદુઃખાદિ સંવેદન પ્રસંગે કંઠમાં એ જાતનાં પરિવર્તનો કરવાની આવશ્યકતા રહે છે. કર્ણભર્યા પ્રસંગ હોય, એ પ્રસંગ ક્યાંક કહેતા હોઈએ, નાટ્યમાં અભિનય પ્રસંગે ઉતારતા હોઈએ, અથવા ગીતાલાપમાં વિલાપતા હોઈએ, તેવા પ્રસંગે કંઠ ગદગદિત થવો જ જોઈએ.

“તેવી જ રીતે ગુંગળાયલા, અકળાયલા, કેધે ભરાયલા, શાન્ત, ચિન્તિત, નૌરાશય, નિર્વેદ, ખેદ પ્રસ્વેદ વગેરે જે જે અવસ્થાઓ દર્શાવવી હોય તે તે અવસ્થાઓ માટે કંઠમાં તેવી ક્રિયાઓ કર્યા વગર સ્વરભેદ દર્શાવ્યા વગર રસોત્પત્તિ સંભવી જ શકે નહિ. એ બધા સ્વરભેદની અવસ્થાને શાસ્ત્રીય ભાષામાં મૂકવાને અર્થે એને ‘કાકુ’ સંજ્ઞાથી ઓળખાવામાં આવે છે.”

એટલે કે બધા રસો ઉત્પન્ન કરનારા બધા સ્વરભેદોની અવસ્થાને કાકુની સંજ્ઞાથી ઓળખાવામાં આવે છે. એટલે કે પડિતજીની વ્યાખ્યા મુજબ રસાર્દતાને અને કાકુસ્વરને નહિ પણ ખડાસૂરને અને કાકુને બાપે માર્યાં વેર થયાં. સ્વ. પં. શ્રી ઓમકારનાથજીના વિધાન પ્રમાણે ચિંતા, નિરાશા, ખેદ-પ્રસ્વેદ, કેધ, ગુંગળામણ, અકળામણ, વિલાપ-કરુણા અને શાંત, એટલા રસોની ઉત્પત્તિ કરનારા સ્વરભેદની અવસ્થાઓને કાકુ સંજ્ઞાથી ઓળખાવામાં આવે છે. એટલે કે ગીત ગરબા ને રાસડા દુહામાં જ સ્વરભેદથી રસનિષ્પત્તિ વધુમાં વધુ થાય છે. એટલે એ

જ અવસ્થાઓને કાકુ સદાથી ઓળખાય છે આરોહ અવરાહના ત્વરિત ખટકાવાળા ખડા સુરોમાં સ્વરભેદની શક્યતા કેટલી ? એટલે જેટલા ઓછા સ્વરભેદ એટલી ઓછી રસનિબ્ધિતિ. પણ બધા જ છદો ખડાસૂરમાં નથી જાતા. કાકુ અગેષતામાં નહિ, ગેષતામાં જ ઉદ્ભવે

આપણે ઉપે આગળ વધીને કાકુ શબ્દ અગે 'સ ગીત રતનાકર' શુ કહે છે તે જોઈએ, વાગ્ગેય કારોનાં લક્ષણો વર્ણવતાં વર્ણવતાં બીજા ભાગના ત્રીજા અધ્યાયના પાંચમા શ્લોકમાં 'સ ગીતરતનાકર' કહે છે કે

તૌર્યત્રિતયચાતુર્યં દ્વયશારિરશાલિતા ।
લયતાલકલાશાન વિવેકોઽનેકકાકુપુ ॥ ૫ ॥

નૃત્ય-ગીત-વાદ્ય એ ત્રણના સ્વરભેદમાં નૌપુલ્ક, સ્વરોનાં વિવિધ ઉદ્ભવસ્થાન ત્રિપે જિડી સમજ, નિશબ્દ અને સથબ્દ એવી લક્ષ, તાલ કલાનું જ્ઞાન અને અનેક પ્રકારની કાકુઓનો વિવેક

મતવચ્ચ કે કાકુઓ અનેક પ્રકારની છે, કોઈ એક પ્રકારની નથી. ત્રીજા અધ્યાયના ૧૨૦મા શ્લોકમાં કાકુની વ્યાખ્યા આપતાં સારગદેવ કહે છે કે

યે યન્ત્રેધ્વેવ દશ્યન્તે વાહુલ્યાત્તે તુ યન્ત્રજા ।
છાયા કાકુ પરપ્રકારા સ્વરરાગાન્યરાગજા ॥

જે પ્રાય ૧ ત્રોમાંથી વીણા બ સી આદિ ઉદ્ભવના દેખાય છે તે અવાજને યન્ત્ર જ કહેવાય છે. અવાજની છાયાને, એટલે કે ધ્વનિના વિકારને કાકુ કહેવાય છે તેના છ પ્રકાર છે કાકુ, સ્વરભેદ પરત્વે, રાગભેદ પરત્વે, રાગ રાગાન્તર પરત્વે, દેશકાકુ ક્ષેત્રકાકુ અને યન્ત્રકાકુ,

તેમના લક્ષણ હવે કહીએ છીએ

સ્વાદેશસેત્રયન્ત્રાણા તલ્લજ્ઞ મયોચ્યતે ।
શ્રુતિ ન્યૂનાધિકત્વેન યા સ્વરાન્તર સથયા ॥ ૧૨૧
સ્વરાન્તરસ્ય રાગે સ્વાત્ સ્વરકાકુરસૌ મતા ।
યા રાગસ્ય નિજચ્છાયા રાગકાકુ તુતા વિદુઃ ॥ ૧૨૨
સા ત્વન્યરાગકાકુર્યાં રાગે રાગાન્તરાશ્રયા ।
સા દેશકાકુર્યાં રાગે ભવેદેશસ્ય ભાવત ॥ ૧૨૩

શરીર ક્ષેત્રમિત્યુક્ત પ્રતિક્ષેત્ર નિર્ગતિ ।
રાગે નાનાવિધા કાકુ ક્ષેત્રકાકુરિતિ સ્મૃતા ॥ ૧૨૪
વીણાપદ્યાદિયન્ત્રેત્યા યન્ત્રકાકુ સ્મૃતા મતા ।
અયચ્છાયાપ્રવૃત્તૌ ચે છાયાન્તરમુપાશ્રિતા ॥ ૧૨૫

શ્રુતિના ન્યૂનત્વ કે આધિક્યથી જે ઉદ્ભવે તે સ્વરાન્તરાશ્રિત કહેવાય (૧૨૧)

રાગની અદર સ્વર ભેદ દ્વારા જે સ્વરગકુ, રાગની પોતાની જ અભિનવ છાયા પ્રજગદે તો તેને રાગકાકુ કહેવાય છે [અહીં અભિપ્રેત એ છે કે રાગની મર્યાદામાં જ રહીને—રાગાન્તર કર્યા વગર જ—સ્વરકાકુ દ્વારા જે નાવીન્ય જન્મે તે રાગકાકુ કહેવાય છે રાગના વાદ્યસવાદી અને ગ્રહ-અશ-ન્યાસ વગેરેના નિયમો જાળવીને પણ કુશળ ગાનારા અભિનવતા લાવી શકે છે] ૧૨૨

રાગમાંથી રાગાન્તર કરીને જે કાકુ સિદ્ધ થાય છે તેને રાગાન્તરકાકુ કહેવાય છે વળી દેશ દેશાન્તરના સ્વભાવને અનુકૂળ રહીને જે કાકુ સિદ્ધ થાય તેને દેશકાકુ કહે છે (અહીં ભિન્ન ભિન્ન દેશની વૈદભી, ગોષ્ઠી, પાંચાલી, લાટી વગેરે દેવી પણ સ્પષ્ટ છે) ૧૨૩

ક્ષેત્ર એટલે કે શરીર શરીરના ભેદને ધ્યાનમાં રાખીને જે કાકુ ઉદ્ભવે તેને ક્ષેત્રકાકુ કહેવાય [સભવ છે કે જડા પાતળા, લાભા ટૂંકા કાળા ગોરા મનુષ્યને ધ્યાનમાં લઈને પણ કાકુભેદ થતા હશે] ૧૨૪

વીણા, બ સી આદિ વાદ્યોમાંથી જે કાકુ સર્જાય તે યન્ત્રકાકુ કહેવાય

ત્યારબાદના શ્લોકોમાં કાકુ દ્વારા નીપજતા ગાનકેવ (સ્થાય)નું વર્ણન આપેલ છે

કાકુના આટ આટલા ભેદ 'સ ગીતરતનાકર'માં સાર ગદેવે સમજાવ્યા પછી કોઈના મનમાં ભ્રમણા રહેવાનું કારણ નહિ રહે કે 'રસાર્દતા ને કાકુસ્વરોને બાપે માર્યા વેર છે' અથવા તો કાકુ એટલે આરાહ અવરાહના ત્વરિત ખટકા ને જિંચે નીચે પછડાતાં સ્વર જોડકા' હજી કોઈના મનમાં કાકુની રસાર્દતા વિશે શંકા રહી જતી હોય તો રસાર્દતાનો પાર્શ્વદેવનો

એક શ્લોક બેઈએ:

પ્રેમોદીત્વપદપ્રાપ્ત શૃંગાર રસ ભૂષિતમ્ ।
કરુણાકાકુલસંયુક્ત કરુણ વિરહી પ્રિયમ્ ॥

ઉદ્દીપ્ત પ્રેમસભર પદોવાળું, શૃંગાર રસથી
શોભતુ અને કરુણાસૂચક કાકુલ્યુક્ત એવું જે કરુણાન
છે તે વિયોગી જનોને વહાલું લાગે છે.

પ્રેમસભર, શૃંગારરસથી શોભતું, કરુણાસૂચક
કાકુલ્યુક્ત એવા કરુણાનને રસાર્દ કહી શકીએ કે
નહિ? આટલા પછી એ સિદ્ધ કરવાનું બાકી રહે છે
ખરું કે 'કાકુ'ના પ્રયોગનો વિનિયોગ એ ભાવપ્રાકટ્ય
માટે જ છે! લોકગીતોમાં ભાવપ્રાકટ્ય માટે જ્યાં
કાકુનો સમજણપૂર્વકનો વિનિયોગ થાય ત્યાં તે
માધુર્યજનક જ જાને. રેડિયોમાં સ્વ. હેમુ ગઢવીએ
ગાયેલા ગોપીચંદનું જ ગીત લઈએ:

“માર ચોળાંતાં એતું હેડું ભરાણું,
નેણલે આંસુડાની ધાર રે ભરથરી”

એમાં “હેડું ભરાણું” એ ગાતાં જે ગદગદ સ્વર
લાગે છે તે કરુણાકુ છે. એનો વિનિયોગ અવશ્ય
માધુર્યપ્રદ છે.

લક્ષ્યોત્તેમાં ફટાણાં ગવાય છે ત્યાં હાસ્યકાકુનો
વિનિયોગ રોચક થઈ પડે છે.

દાદાને વહાલા દીકરા
અમને દીધાં પરદેશ

એમાં પણ કુશળ ગાનાર કરુણ પરિગામી
હાસ્યકાકુનો ઉપયોગ કરી શકે.

મૃત્યુને તે ગણ્યું ગોદ માતા તણી,
કે શું પ્રિય મિલનની રાત સોહામણી!

એમાં પણ કરુણપરિણામી વીરકાકુનો જ વિનિ-
યોગ કરી શકાય.

કવિ શ્રી. દુલાભાઈનું રેકર્ડિંગ કરતાં લોક-
સાહિત્ય વિદ્યાલય જૂનાગઢમાં શ્રી. દુલાભાઈએ :

એક આવ્યો'તો પરદેશી પોપટો

એની રમતાં'તાં માંડવ હેઠ

ધુતારો ધૂતી ગયો

એ ગીત ગાયું તેમાં કરુણકાકુની રસાર્દતા જ
હતી. જેમાં હાજર એવા ઘણા રહી પડેલા. કવિ શ્રી.
દુલાભાઈમાં ભાવપ્રાકટ્યની અદ્ભુત ખૂબી દ્વારા જ
કાકુની અનુભૂતિ થાય છે તે એમના છંદોના ખડા
સૂરની અગેયતામાં નહિ પણ એમનાં લોકગીતોમાં જ.

કોઈ આખું ગીત સ્વરકાકુનું શી રીતે સંભવે?
કાકુસ્વરોનું પ્રાચુર્ય અજાણે પડે, રસાર્દતા પેદા ન
કરે. કાકુનો ઉપયોગ તો વિવાદી સ્વરોની પેઠે વિરલ
અને સંયુક્તિક હોય તો જ થોભે. ઘણા લોકગાયકો.
અને ગાયિકાઓના કંઠમાં એ સહજભાવે પણ રહેલ
હોય છે. કંઠકોશવ્ય અને ભાવબોધની શક્તિ જેની
જેની પાસે હોય તે 'કાકુ'નો યથાસ્થાને અને યથા-
શક્તિ ઉપયોગ કરી શકે.

સાચી વાત એ છે કે ગાયક કે નટ-તેની
રજૂઆતમાં જ્યારે ભાવલીન થઈ જાય છે ત્યારે
અભિવ્યક્તિની એ ભાવછટા સહેજે પ્રગટ થાય છે.
અને આ કળા કોઈનો ઇજારો પણ ન હોઈ શકે.
'ખેડે તેની જમીન' એમ 'કાકુ'કળા પણ આત્મસાત
કરી શકે એની-જીજની નહીં.

લોકસંગીત ને 'કાકુ'કળાની વાત તો ૩૫
વરસ પહેલાં પં. નારાયણ મોરેશ્વર ખરેખે અમદા-
વાદની સાહિત્યસભામાં સર્વ પ્રથમ કરેલી. એમના
લેખસંગ્રહ 'ગુજરાતમાં સંગીતનું પુનરુજ્જીવન'ના
લોકસંગીત નામના લેખમાં ૪૬૪ મું પાનું આ
મુજબ થયું થાય છે :

“સંગીતશાસ્ત્રમાં “કાકુસ્વર” સ્વ પ્રસ્થાન હોય
છે, તેનું લોકસંગીતમાં દર્શન થાય છે. કાકુસ્વર
એટલે એક સ્વર ઉપરથી બીજા સ્વર પર જતાં વચલા
સુરને થતો સ્પર્શ. આ વાત સંગીતને જાણનારા
સહેવાઈથી સમજી શકશે. લોકસંગીતમાં આ
સ્પર્શિત સ્વરનો અનુભવ અવારનવાર થાય છે. અને
એમાં તો લાલિત્યનું વધવાપાણું છે. લાલિત્ય વિના
લલિતકળા શેની? જે કળા લાલિત્યને પોષે એ જ
લલિતકળા. લાલિત્યના સંવર્ધન ને રક્ષણને માટે જ
જાણે લોકગીતોમાં કાકુસ્વરો પ્રાધાન્ય નભાગવતા હોય?”

આ કાકુસ્વરો દ્વારા લોકસંગીતમાં આવતા

લાલિત્યનું આ વિધાન પણ નારાયણ મોરેશ્વર ખરેખર ચારણી છદો કે ખડાસૂર માટે નથી કર્યું પણ રાસ ગરબા, ગીતો ને બજનોની રસાર્દતા માટે કર્યું છે તે એમનું આખું વ્યાખ્યાન વાંચવાથી સંગીતને જાણનારા સહેલાઈથી સમજી શકશે, પણ જે લોકો સંગીતને એના સાચા સ્વરૂપમાં કે એના મર્મને નથી જાણતા તેઓ એથી ઉલટાં વિધાનો કરતા હોય છે

મૂળ તો સંગીત વિષે આપણને પ્રેમ હોય, સંગીતમાં રસ ધરાવતા હોઈએ, સારૂ ગાય તેની કદર કરતા હોઈએ, સામાન્યગાન પણ ધરાવતા હોઈએ તેથી આપણ ગાન શાસ્ત્રપૂત નથી બની જતું પણ આજકાલ એવા સામાન્યગાન અને સ્થાન વડે સંગીત શૈલીઓના મૂલ્યાંકનની દેશી અને પરદેશી ભાષાના ચર્ચાથી શબ્દો હાથ પડી જાય અને થોડું લખતાં કે રજૂ કરતાં ફાવે એટલે આપણે સર્વગના અધિકારનો દાવો કરવા મંડી જઈએ છીએ પછી એના ભ્રમિત અધિકાર વડે આખરી ઓઘોરીટી હોઈએ તેવાં ઓડિયો વિધાનો કરવાની અને કોઈને તોછણવી નાખવાની અનધિકાર ચેષ્ટા કરી બેસીએ છીએ

આવી અનધિકાર ચેષ્ટાથી 'લોકસંગીતમાં પ્રવર્તતા ભ્રમો અને અત્યાચાર'ને નામે પછી આપણે નવા ભ્રમો અને અધિકારપૂર્વકનો અત્યાચાર કરવા માંડીએ છીએ લલિતકળાઓ જેવા શાસ્ત્રીય અને સારકૃતિક વિષયોના મૂલ્યાંકન માટે પુરાણ, પુરાતત્ત્વ, ઇતિહાસ, સાહિત્ય અને સમાજશાસ્ત્ર જેવા વિષયોનું પણ સામાન્ય ગાન હોય આવશ્યક બને છે એ સિવાય લલિતકળાઓના ઉદ્ભવ અને વિકાસના કાલાનુક્રમનો ખરાબ આપણે પારખી શકતા નથી કોઈપણ લલિતકળાના નજીકના ભૂતકાળના વાનગી મર્્યાદાના માપદંડથી આપણે સમગ્ર લોકસંગીત અંગે ચુકાટો આપનાર ન્યાયાધિય બની જઈએ તો વિષયને ભારે મોટો અન્યાય કરી બેસીએ

દા ત સ્વ હેમુ ગઝલીએ લોકસંગીતમાં રહેલા વિધવિધ ભાવોને-ખાસ કરીને લોકસંગીતમાં રહેલા કાર્ણવને પોતાના દર્દીલા કંઠના કોથલથી વાવા આપી ને લોકસંગીતને વનુ લોક પ્રથ બનાવ્યું જતે દિવસે પોતાની લોકપ્રિયતા અને આધુનિકતાથી જે ચાઈ જઈને લોકગીતોના રસ અને ભાવથી વિસગત એવું નાવીન્ય નીપજાવવામાં પડી ગયેલ એમાં લોકસંગીતનો લોકજીવન સાથેનો મબધ તૂટી જાય એટલી હદે વિકૃતિઓ આણેલ કુજવડીના સુપ્રસિદ્ધ ગીતનો તો અક્ષયહદે વિકૃતિ થઈ ગયેલ દુહાના મર્મ અને પોતથી વિરોધો એવા બધા દુહાને પરજના ઢાળમાં ગાવા લાગેલ ભજનોમાં જે થોડા સુદર નાટ્યરંગ લાવીને કાર્ણવ નીપજાવી શકેલ એ સિવાયનાં ભજનોમાં એનો કંઠ સુસંગત નહતો, ત્યાર અન્ય ભજનિકોના ખટકા અને નજીક પોતાના કંઠમાં બેસાડવા પ્રયત્ન કરેલ મિત્રોએ ઘણા વારલ છતાં આધુનિકતાની પ્રતિષ્ઠાના આકર્ષણથી કંઠની કરામતમાં જ જે ચાઈ ગયેલ

સ્વ હેમુ ગઝલી આકાશવાણીના એક સ્થાને બેઠેલ કે એના આવા છેલ્લા વિકૃતકર્તાને ખૂબ પ્રતિષ્ઠા મળી ગઈ નવા લોકગાયકો તો એ ઢંગે વડી જ ગયા, પણ ગામડામાં કેટલાક નિજાં જોઈને હેમુના ઢંગથી ગાવા લાગેલ છે હવે જે હેમુના આવા ઢંગના માપદંડથી તોળવામાં આવે તો લોકસંગીતનું કેટલું જેટું મૂલ્યાંકન થાય ? લોકસંગીતનું મૂલ્યાંકન કરવામાં એના ઉપર નાટ્ય, સિનેમા અને આધુનિકતાની કેટલી અસર થઈ છે તે પણ તપાસવી રહે આખરી ઓઘોરીટીના તોરથી, ઉગ્રતાથી, આવેશથી અને મતજાલીશ્ણથી નુવનાત્મક મૂલ્યાંકન શક્ય ન થતે એ માટે તો ઉત્તમ સાથે વિષયના ઉડાણની સ્વસ્થતા જોઈએ આગળ પાછળનું ઉઠાવી લઈને વચ્ચે આવાં ભળતાં વિધાનો લોકસંગીતમાં ભેળવી દેવામાં આવે છે તેની ચર્ચા હવે પછી કારરક

ગુજરાતમાં વિધિવિધ સંશોધનો અંગે કેટલાંક વર્ષોથી મોટી સંસ્થાઓ ઉપરાંત નાનાં મંડળો પણ કામ કરી રહ્યાં છે. જે કે આવાં મંડળોની પ્રેરક અને સંચાલક સામાન્ય રીતે એકાદ વ્યક્તિ જ રહી છે. એમને સંશોધન અને સંચાલન એવાં બન્ને કાર્ય માટે કોઈ સાથીદાર કે બેઠીદાર ન મળી રહે અથવા નવા નવા અભ્યાસીઓ ભલા કરી નથી શક્યા ત્યાં આવાં મંડળો સંસ્થાકીય વિકાસ નથી સાધી શક્યા, છતાં પોતાની મર્યાદામાં સંશોધન ક્ષેત્રે ઉત્તમ ફાળો આપ્યો છે. અમદાવાદમાં શ્રી. હરિનારાયણ આચાર્યે ‘પ્રકૃતિમંડળ’ની સ્થાપના કરેલી ને ઘણી ઉપકારક સેવા બજાવેલી. સ્વ. પોપટલાલ ગોવિંદજી શાહે ગુજરાત સંશોધન મંડળની રચના કરી અને એ મંડળે ખૂબ અગત્યનો હિસ્સો નોંધાવ્યો છે. શ્રી. કે. કા. શાસ્ત્રી પોતાની સમય મર્યાદામાં એ કામ કરી રહ્યા છે. એ જ રીતે એક સૌરાષ્ટ્ર સંશોધન મંડળની પણ રચના થયેલી. એણે એક ઇતિહાસ પરિપદ પણ બોલાવીને કેટલુંક કામ કરેલું. આજે લગભગ નિષ્ક્રિય હાલતમાં છે. એવું નાનું એક સંશોધન મંડળ પોરબંદરમાં સ્થપાયેલું. એના જનક આજીવન શિક્ષક રહેલા શ્રી. મણીભાઈ વેરા હતા અને છે. એમણે આપણને પોતાના એક શિષ્ય શ્રી. મધુસૂદન ઢાંડી જેવા બહુશ્રુત પુરાતત્ત્વવિદની ભેટ આપી, અને હજી એવા અભ્યાસીઓ એમની નીચે તૈયાર થઈ રહ્યા છે. પોતાના શિક્ષણ વ્યવસાયની સાથેસાથ શ્રી. મણીભાઈને લોકજીવનનો સંપર્ક એકધારો રહ્યો છે. એમની અભ્યાસનીયતા અને સંશોધન કાર્ય પણ એકધારાને અખંડ રહ્યાં છે. ગુજરાત એમનાથી બહુ પરિચિત નથી, છતાં અપરિચિત પણ નથી. એમના સંશોધન સમૃદ્ધ લેખો ‘કુમાર’ માસિકનાં પાનને શોભાવી ગયાં છે. ગુજરાત રાજ્ય તરફથી પ્રગટ થયેલ ગૌરવ ગ્રંથ “એમ્પ્રોઈરી એન્ડ ઓડ વર્ક ઓફ કચ્છ એન્ડ કાઠિયાવાર”માં એમનો અગ્રગણ્ય હિસ્સો છે. પ્રગટ કરતાં ધણું અગ્રગટ કામ એમની પાસે પડ્યું છે સંશોધનની એમની પદ્ધતિ સંપૂર્ણ વૈજ્ઞાનિક છે પણ એમનું ક્ષેત્ર લોકજીવનનું છે. એટલે હું તો એમને લોકજીવનના સંશોધક તરીકે જ ઓળખું છું. શ્રી મણીભાઈ આ લેખની નોંધમાં જણાવે છે કે: “દારકા, ગિરિનગર અને પ્રભાસપાટણ એ દરેક સ્થળ પર આશુઆજી ધણું મંદિરો છે. કોઈ પણ યાત્રિકના અનુભવની એ વાત છે. તેવી જ રીતે માંગરોળ, અને બિના-દેલવાડાનાં સ્થાનોએ જીર્ણ દેવસ્થાનોના પથારા પડેલ છે. આ પાંચેય પ્રાચીન સ્થળો સ્વતંત્ર દર્શન માગી લે છે. અહીં તો માત્ર સામાન્ય રીતે નજર બહાર રહેલાં અને હજાર વર્ષ અથવા તેનાથી વિશેષ જૂનાં દેવસ્થાનો લીધેલ છે.” : સંપાદક]

દારકા, સોમનાથ અને જૂનાગઢ વચ્ચેના ત્રિકોણાકાર સાગર કિનારા - સૌરાષ્ટ્રના પશ્ચિમ ભાગમાં આ મુખ્ય યાત્રાનાં તેમજ વ્યવહારનાં ધામ હોવાથી પ્રાચીન કાળથી ભારતની પ્રજા આ ક્ષેત્રે આવતી જતી. દરિયામાર્ગે વિદેશીઓ પણ આવતા. દેવપાટણ અને દારાવતી બંદરો હતાં.

વલભીપુરથી ગ્રિહોર, રાજુલા, બિના, કોડીનારથી સોમનાથ-પાટણનો મુખ્ય રસ્તો હતો, અને

પ્રભાસ પાટણથી માંગરોળ, માધવપુર, બળેજ, સુદામા-પુરીથી દારકાનો પણ મુખ્ય માર્ગ હતો. જૂનાગઢથી ઓસમમાત્રિ પાસેનું પાટણ, ઢાંક અને ઘુમલી થઈને મિયાણીનો માર્ગ હતો. તેમજ જૂનાગઢથી માંગરોળનો પણ માર્ગ હતો. આ માર્ગો ઉપરનાં પ્રાચીન સ્થળો આજે પણ હયાત છે.

ઘુમલીથી ગોપ અને ત્યાંથી પિંડારક (પિંડારક) અને ત્યાંથી દારકા બેટને રસ્તે કચ્છ

જવાતું જૂનાગઢથી વર્ધમાનપુરી (વઢવાણ) અને ત્યાંથી ઉત્તરે ખડભૂમિમા જઈ શકાતું વલભાથી ખલાત, લગ્ન થઈને પણ ખડભૂમિમા જવા ધોરી માર્ગ હતા.

પશ્ચિમ સૌરાષ્ટ્રને અદરથી તેમજ બહારથી જોડના આ મુખ્ય માર્ગો ડાચીન તથા મધ્યયુગમા આ રસ્તે યાત્રીઓ વ્યવહારીઓ અને લશ્કરો આવ જ કરતા.

૨૬ દુધગણુમા, વિદેશી ઇતિહાસકારોના ગ્રંથોમા તેમજ જૈન સાધુઓના લખાણોમા આ ભાગના ઉચ્ચેષ મત્યા છે. સુદામાજી કૃષ્ણને મળવા દરિયા-કાંઠી માર્ગે ગયેલ હશે અને પોરનદરને સમૃદ્ધ કરનામા સમુદ્રની પુરી લાંબીનો હાથ તો છે જ ને? કોઈ લોકો સારે વેપાર કરતા ધનાઢ્ય માણુમે પોર અદરમા લ કેશ્વરની સ્થાપના મધ્યયુગમા કરી હશે મધ્યયુગમા ચાચિયાગીરીમા સંતોવાયેના સાગરજેઃ સોદાગરો આ ક્ષેત્રે ઘણા થયા ભદ્રેશ્વર કચ્છના જગદશ દાનાર મિયાણીની પુન સ્થાપનામા મુખ્ય ભાગ ભજવે છે આધુનિક યુગમા આફ્રિકા, આર્ય દેશ અને પશ્ચિમના દેરો સાથેનો આપણો વહેવાર સારો છે.

દારકાના વાવગ અને સધાર વહાણવગીઓ, કામાઓ-ચાચિયાઓ થઈ જતા પોરનદર, પ્રલાસના ખારના કોળીઓ પણ દરિયોખેડી ગણુતા ઓખા ખરગના વાગે, જોડવા, મહેર અને જીર્ણુદુર્ગના (જૂનાગઢ) ચાસમા, માંગરોળ, પ્રલાસના ગોદેન વાજ કોળી, તેમજ મુસવમાન, આર્ય અને હથસી સરનારોએ આ ભૂમિ ઉપર સત્તા સ્થાપી હતી સૌને પોતપોતાના ગુરુઓ અને ઇષ્ટદેવો હતા પરિણુમે વિધિવિધ દેવસ્થાનો સ્થપાયા, જીર્ણોદ્ધાર પણ થયા.

અશોકના સમયથી વનબીના નાશ સુધીમા તમાજ, સાણા, જીર્ણુદુર્ગ, ઝોસમ, ઢાંક, અને ખરગમા- બૌદ્ધ વિહારો અને ચૈત્યો થયા પશ્ચિમ સૌરાષ્ટ્રમા ખર હગરના પશ્ચિમ ભાગે રાણપુર પારતર પાસે બૌદ્ધ સધારામ હશે સાધકો લિખુઓથી ગુજતો આશ્રમ આજના ધીજેશ્વરના સ્થાને હતો.

ધીજેશ્વર તરીકે પૂજાતુ લિગ તે ચૈત્યનો સ્તૂપ છે અને તેની ઉત્તરે ઝરમા ખાપરાકોડિયાના ભોધરા તે સાધકોના વિહાર છે.

ખડભૂમા કોતરેલ ગુફાઓ હીનવાન બૌદ્ધોની જ સભાવે છે બૌદ્ધધર્મના પતન બાદ અહીં બ્રાહ્મણ ધર્મના સાધુઓએ ૮૦ ઇસના બીચા સ્તૂપને ધીજેશ્વર મહાદેવ કહી પૂજાના શરૂ કર્યું પારતર બાજુના, મધ્યયુગે નાશ પામેય, વિષ્ણુમંદિરની નિષ્ણ પ્રતિમા પણ ધીજેશ્વરની જગ્યામા જડી દીધેલી આજે દેખાય છે બૌદ્ધધર્મના માત્ર આ જ અવશેષો આ પ્રદેગે છે.

જૈનોની ગુફાઓ ઢાંકમા અને ઓખામા વસડામા, જૈનશિલ્પ જોતા ત્યા પણ, જૈનધર્મીઓ વમેન હશે દિવાસાની બાજુમા પણ, અન્યધર્મીઓએ ઢાકી દીધેન, જૈન પાતાણુ મૂર્તિઓ મગે છે એ જોતા આ સ્થળે પણ જૈન દેવસ્થાનો હશે એમ લાગે છે ઘુમની, મિયાણી, જૂનાગઢ માંગરોળ અને મોખનાથ પાણુમા અસખ્ય જૈનાવશેને, હિન્દુ દેવાલયો સાથે, મુસનમાનોએ તોડી નાખ્યાના પૂગવા મગે છે જૈન ધર્મના આ અવશેષો ઉપરાત, આ ભાગમા ઘણે સ્થળે ઉપાશ્રયો અને દહેરાસરો, ઘણી સમૃદ્ધ દશામા આજે હયાત છે.

સૂર્યપૂજા આ ક્ષેત્રે વિશેષ હતી રાંદલ તાની પૂજા તો હજુ પણ થાય છે મૈત્રક કાળના સૂર્ય મંદિરો આ કિનારાની પટ્ટી પર અનેક છે આવા પશ્ચિમ સૌરાષ્ટ્ર સીલીના નાના મંદિરોમા સૂર્ય, શક્તિ કે શિવની પૂજા થતી આજે આવા દહેરા ઓખામડળમા ધીણુડીમા, ગોપમા, મિયાણી કોપવા નગર ઉપર, વીસાનાગમા સૂર્ય અને રાંદલ દહેરા, કુછડી ગામને પાદર, ખીમેશ્વર મંદિર સમૂહમા, નદેશ્વરસમૂહમા, શ્રીનગરમા, બગવદર અને કિંદરખેડામા, પારતરમા, બોરીયામા, ઝોડર મંદિર સમૂહમા ભાણુ સરાના દહેરાઓના, પાતામા, આજકમા અખોદરમા, ઢાંકમા માંગરોળમા, શેરિયાજમા, સોખનાથ પાણુમા, સુનાપાગમા, બીના દેનવાગ વગેરે સ્થળે આજે પણ સૂર્યપ્રતિમાઓ અને દહેરાઓ જોઈ શકાય છે.

પ

શ્રિ

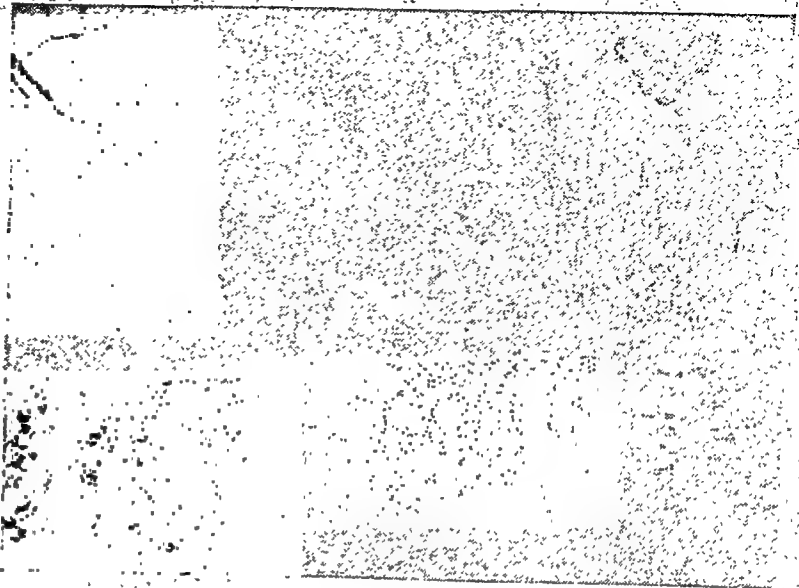
મ

સૌ

રા

બૂ

નાં

ક્ષત્રપકાલીન ગુફામંદિરો-ખૌદ્રવિહાર : અઢારસોથી
બે હજાર વર્ષ બૂનાં : રાણપુર (ખરહો)

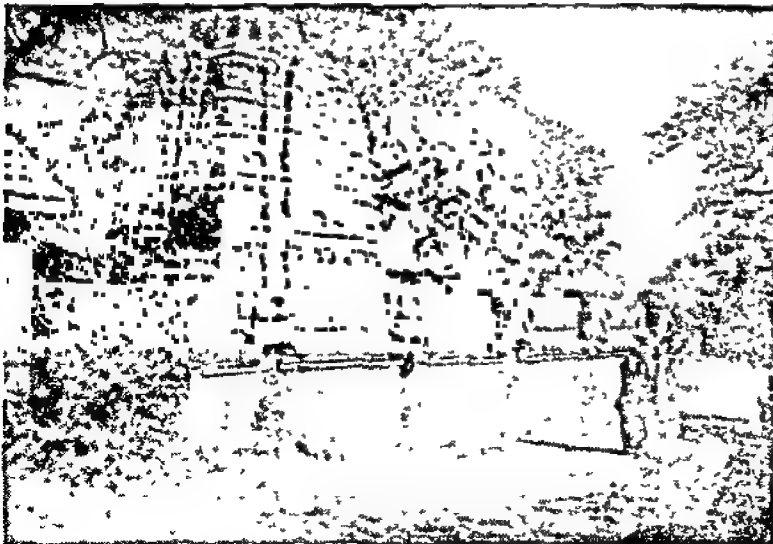

જ
વ
મં
ત્રિ
ય

ક્ષત્રપકાલીન ગુફામંદિરો-ખૌદ્રવિહાર : અઢારસોથી
બે હજાર વર્ષ બૂનાં : સાણા (ગિરની ડુંગરમાળ-ઝેના નજીક)

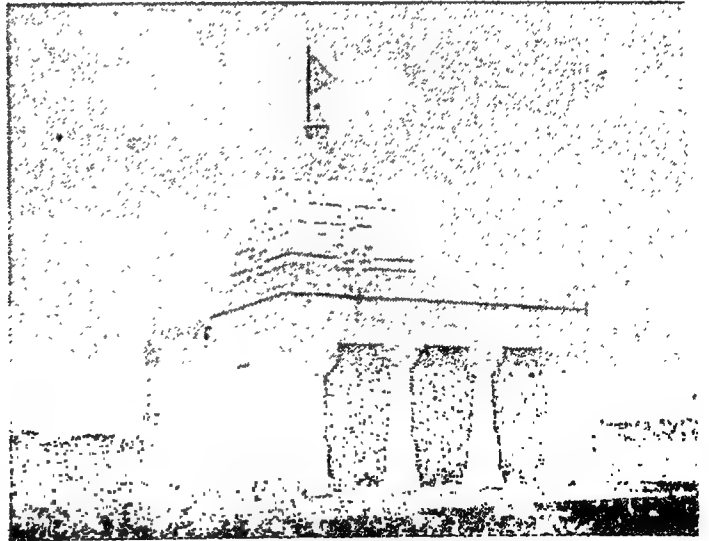
ગુપ્ત-મૈત્રકુટ્યાલીન સૂર્યમંદિર, (પશ્ચિમ સૌરાષ્ટ્ર શૈલી)
આસરે દોઢ હજાર વર્ષ જૂનું, કિન્દરખેડા (બરડો)

ગુપ્ત-મૈત્રકુટ્યાલીન સૂર્યમંદિર : આસરે દોઢ હજાર
વર્ષ જૂનું : અખોદા (બરડો)

પ્રતિહાર-મૈત્રકાલીન જીયેશ્વર મંદિર : આશરે તેરસો
વર્ષ જૂનું : કુછડી (બરડો)

પ્રતિહાર-મૈત્રકાલીન જયેશ્વર મંદિર (પશ્ચિમ સૌરાષ્ટ્ર
શૈલી) આશરે તેરસો વર્ષ જૂનું : રાણાવાન (પોરબંદર)

મૈત્રક-સૌંધવકાલીન ચામુંડાનું મંદિર (પશ્ચિમ સૌરાષ્ટ્ર
શૈલિ) ખારસો વર્ષ જૂનું : દિન્દરખેડા (બરડો)

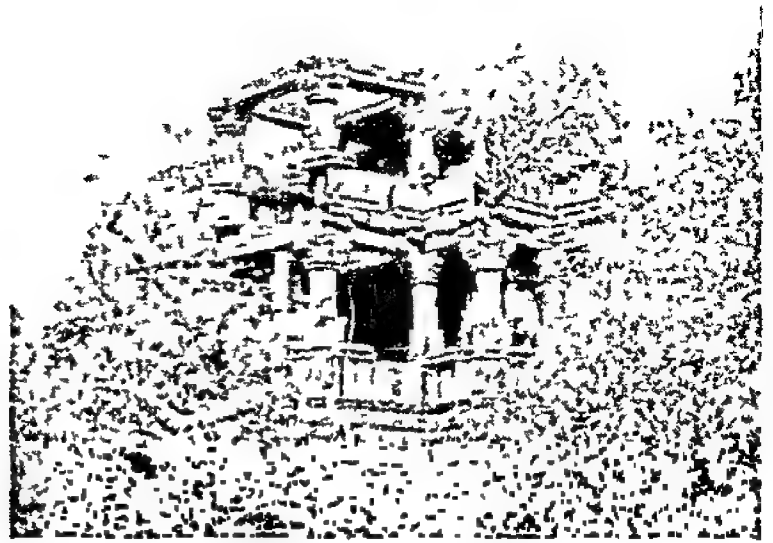
મૈત્રકકાલીન સપ્તમાતૃકા (માતૃકાસ્થાન): વ્યારે ખારસો
વર્ષ જૂનું : બોરીયા (બરડો)

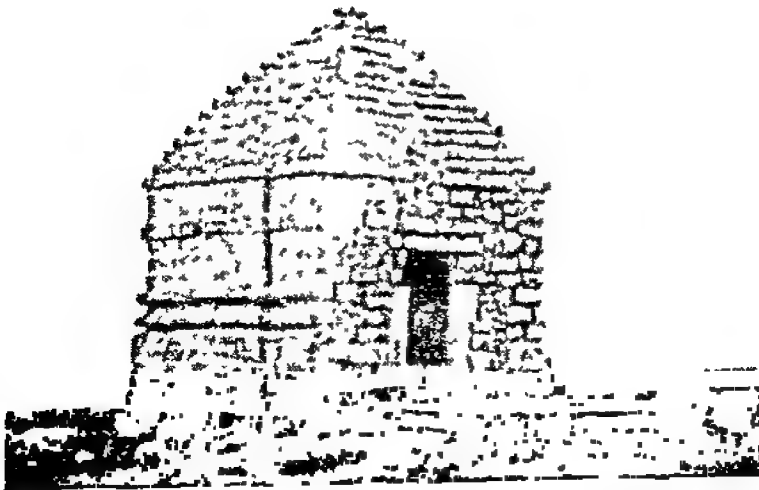
મૈત્રકાલીન સપ્તમાતૃકા (વંડીમાં ચણી લીધેલ) આશરે
બારસો વર્ષ જૂની : પાસ્તર (બરડો)

સૌલકીકાલીન રાંદલનું દહેરું : નવસો વર્ષ જૂનું :
બગવદર (બરડો)

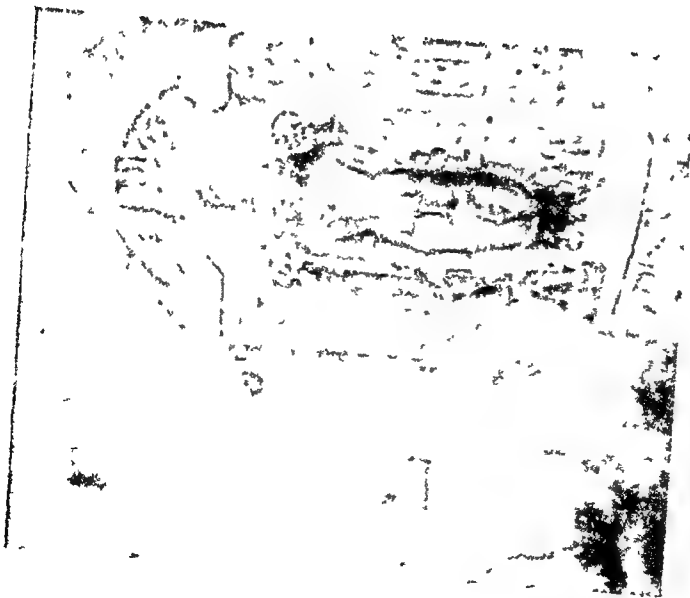
સોલંકીકાલીન નવસો : નવસો વર્ષ જૂનો ઘુમલી (ખરડો)

મેત્રકકાલીન ખજાણની દહેરી (પશ્ચિમ સૌરાષ્ટ્ર શૈલી)
હજાર વર્ષ જૂની । મિયાણી (ખરડો)

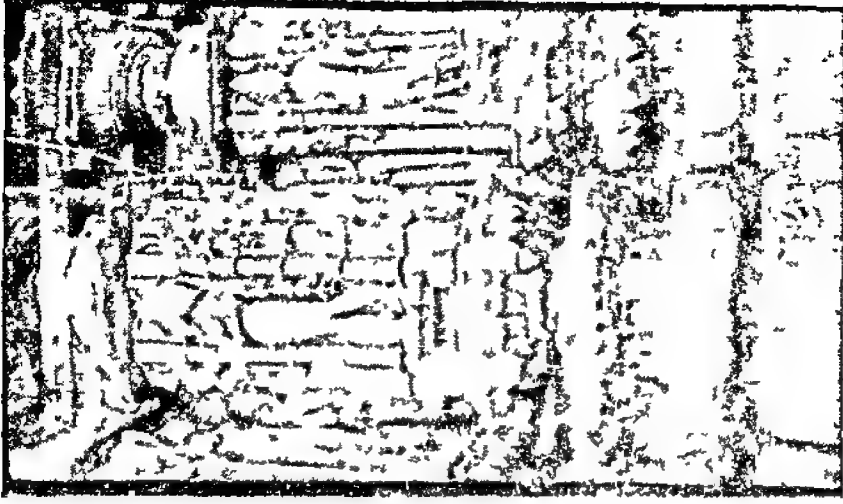
કેવળપદ્માલીન ધોડેશ્વર (બોદ્ધસ્તૂપ) અઢારસો
વર્ષ પાચીન : રાણપુર (બરડો)

સોલકીકાલીન વિખલ્ય (બોદ્ધ ચૈત્યમાં)
આઠસો વર્ષ પાચીન : રાણપુર (બરડો)

સોલ શ્રીકાલીન 'નાગદમન છત' મૂળ
મા નવપુર (ઘોડ) આહસો વર્ષ જૂની

સોલ શ્રીકાલીન વેદિકા પરણ શિલ્પ (મ દિરની
દીવાલમાં) આહસોથી નમસો વર્ષ જૂનું
મિયાણી (સાગરકાઠે-બરડો)

શક્તિ-માતૃકાસ્થાનો પણ લગભગ સૂર્યના સ્થાન પાસે દેખાય છે. લૂણામ્બાતા ચામુંડા અને ચંદ્રભાગા ઝોખામંડળમાં, પિંડરા વીરપુરમાં, મિયાણીમાં. આ ઉપરાંત બોરીયા, ઝોડદર, ખીમેશ્વર, ખીલેશ્વર, પાસ્તર, મૂળ માધવપુર, દિવાસા, પોરબંદર, સોમનાથ પાટણ, સૂત્રાપાડા, જિના દેલવાડા તથા ઢાંક, બાલાગામ, ઝોસમ, માંગેરાળ શેરિયાજ અને ગિરનાર પંથકમાં સપ્તમાતૃકાઓ ભાંગી તૂટી હાલતમાં આવે હયાત છે.

આ માતાશ્રીઓ શરૂઆતમાં દિશુજવાળી અને પછીથી સોલંકી યુગમાં ચાર ભુજવાળી સ્થાપવામાં આવી. પાસ્તરમાં બે ભુજવાળી નવ મૂર્તિઓ એક ખેતરની વંડીમાં ચણેલી છે, બોરીયામાં ચાર ભુજવાળી મૂર્તિઓ છે. ચામુંડા, ઔન્દ્રી, બ્રહ્માણી, વૈષ્ણવી, રુદ્રાણી, વારાહી, કૌમારી આ સાત માતૃકાઓમાં પહેલા એક ગણપતિ અને છેલ્લી દુર્ગાની મૂર્તિઓ મૂકેલી હોય છે જેથી અષ્ટ માતૃકાઓ છે, પણ સિન્દૂરના થયેલા લાગેલા હોવાથી ઘણી ખરી મૂર્તિઓ ઝાળખાતી નથી, નવ મૂર્તિઓને લોકો નવદુર્ગા પણ કહે છે. પાસ્તરનાં પંચાયતન મંદિરો વિષ્ણુ સહિત પાંચ દેવના હોષ શકે તેમ શિવશક્તિ મંદિરો પણ હોષ શકે. શાકત - સંપ્રદાયની પીઠોમાં લૂણાઈ, પોરાવ, મંત્રજાળ અને ચોરવાડનાં જૂંડમાં ચામુંડા વિશેષ પ્રખ્યાત હશે. માતા ચામુંડાના પાર્શ્વે સ્થાને લયંકર કાપાલિકો અથવા કાપલિકાઓ હશે એવું દેખાય છે.

દરિયાની કાંઠી ઉપર જરૂરઆરીઓની માતાશ્રીના છ મુખ્ય મઠ, શીલ, લોઝેજ, બજેજ, ઝોડદર, ચોરવાડ અને સીડોડર ગામે છે. શિવમંદિરોમાં ખીમેશ્વર, નંદેશ્વર, નીલકંઠ મિયાણી, સિદ્ધનાથ દારકા, નાગનાથ ઝોખામંડળ, વીસાવાડા, ચાડેશ્વર, કેદારેશ્વર પોરબંદર, ઝડેશ્વર, ખીલનાથ કિલેશ્વર, નીલેશ્વર, કોકશિયા, ઢંકેશ્વર, ભીમનાથ પાસ્તર, ભાણેશ્વર, ઇન્દ્રેશ્વર માંગેરાળના રામનાથ, સોમેશ્વર પ્રભાત્ર, ધુમલી વગેરે શિવસંપ્રદાયનાં પ્રાચીન સ્થાનો છે.

સૌરાષ્ટ્રના પશ્ચિમ કિનારાનાં લગભગ બધાં

માતાશ્રીનાં સ્થાનો અને શિવમંદિરો અતીત બાવા (ગોંસાઈ)ના આધિકાર નીચે હતાં અને છે. બાવાના મઠ જણા હતા જે કાળખળે ધસાઈ ગયા, ચેલાઓએ વેચી નાખ્યા, મઠધારી બાવાઓનો લભ્ય ભૂતકાળ માગણમાં ફેરવાઈ ગયો.

વૈષ્ણવ મંદિરોમાં દારકા, ખેટ, સુવર્ણતીર્થ, કાટેલા, વીસાવાડા, પોરબંદર, ધુમલી, માધવપુર, માંગેરાળ, પ્રભાસપાટણ, કદવાર, પ્રાચી, ગુપ્તપ્રયાગ, તુલસીસ્થામ જિના વગેરે પોતાની આગવી પૂજા પ્રણાલિકાથી આ પ્રદેશને શોભાવતા હશે. આવે પણ આ સ્થળોએ વિષ્ણુ ભગવાનનાં મંદિરો પૂજા કે અપૂજા દશામાં આવેલાં છે.

બ્રહ્મા, હનુમાન, ગણપતિ, ગોરખનાથ, અને ભાગ્યે જ જોવા મળતાં હનુમાનની માતા ચંબળની વગેરેનાં સ્વતંત્ર મંદિરો પણ આ પ્રદેશમાં આવેલાં છે. ઉપરાંત વાછરોડાડો, રામદેવીર તેમજ મુસ્લિમ ઓલિયાની દરગાહો પણ ઠેર ઠેર જોવા મળે છે. ઝોખાખેટ, નૂનાગઢ, માંગેરાળ, પ્રભાસપાટણ, જિના-દેલવાડામાં મસ્જીદો ધ્યાન દોરે એવી છે.

પ્રથમ કહેલાં સૂર્ય, શક્તિ કે શિવમંદિરો મૈત્રકો, સૈન્ધવો, મહેર, ચૌરા, અને જેઠવા સરદારોએ બંધાવેલાં દહેરાંઓ છે, જે સોલંકીકાળ પહેલાંનાં, હજારથી દોઢહજાર વર્ષ જૂનાં, નાના તેમજ પાંગરતી શૈલીના-જેને પશ્ચિમ ભારતની શૈલી કહી શકાય છે. આવાં મંદિરો કચ્છમાં તેમજ ગ્રાલાવાડમાં જોવા મળે છે. વલ્લભીપુરના નાથ પછી અને સિદ્ધરાજની સત્તા પહેલાં-વચ્ચેના સમયનાં મંદિરો તો આ પ્રદેશે ઘણાં છે.

સોલંકી દળનાં મંદિરોમાં ગિરનાર પરનાં, મિયાણી કોયલા ઉપરનું, મિયાણી ગામનાં, ધુમલી નવલખો, દારકા રુકિમણી મંદિર તેમજ જગનૂ-મંદિર, અગવદરનું રાંદલમંદિર, કાટેલા પોરબંદરનાં શિખરબંધ મંદિરો, 'ખજેજનું પારસનાથ દહેરાસર, માધવપુરનાં મંદિરો, માંગેરાળનાં મંદિરો સોમનાથ પાટણનાં મંદિરો, જિના પંથકનાં દેવસ્થાનો જર્જરિત દશામાં જોવામાં તેમજ ભગવાનવશેષમાં પડેલાં મંદિરો

ગણાવી શકાય. આમાનાં ઘણાખરાં અગિયારમી સદી પછીનાં, મંદિરો છે.

આમ સૂર્ય, શક્તિ, શિવ અને વિષ્ણુની પૂજા તેમજ જૈન દેવોની પૂજા આ પ્રદેશે પ્રાચીનકાળથી થતી. લોકો ધર્મની ખાતતમાં સહિષ્ણુ હતા, જે એક જ સ્થળે જુદા જુદા દેવોના, પાસેપાસે જોવાં થયેલા મંદિરો ઉપરથી લાગે છે.

બ્રાહ્મણો, રાજપુતો, મહેરો, આદિરો, રજારી, ખારવા, કોળી, બાવા અને અન્ય કોમો આવાં સ્થળોએ પર્વણોના દિવસોએ એકઠી થતી, મેળોનો આનંદ લઈ હૃદયમાં ઉમંગ અને ધર્મભાવનાનાં લાથા લઈ સ્વસ્થાને જતી. ઉમણી, નૈવેદ્ય, સમૃદ્ધ ભોજન, ભજન જેવા કાર્યક્રમોથી કોમોની એકતા જળવાઈ રહેતી, મંદિરો સમૃદ્ધ બનતાં. દહેરા સમૂહો, વાવ, ચોમાન, ખાંડણીઆઓ વગેરે આ હકીકતને પૂરવાર કરે છે.

ઈ. સ. ની પાંચમીથી તેરમી, ચૌદમી સદી વચ્ચેની જગ્યાઓ આ ક્ષેત્રે અનેક છે. સુપ્ત, ગૈત્રક, પ્રતિહારકાળ અને તે પછીના આવડા, જેકવા, સોલંકી વાઘેલા અને મુસ્લિમ જમાનાનાં સ્થાપત્યો આજે પણ અબ્બાસરસિકજનોને સારી સામગ્રી પૂરી પાડે છે.

પશ્ચિમ સૌરાષ્ટ્રનાં આ દેવમંદિરો ઉપર સમુદ્રખેડતી તથા ભૂમિખેડતી બંને પ્રજાની અસર જોઈ શકાય છે. લિલ્લ લિલ્લ પ્રજાના લિલ્લ લિલ્લ ઈશ્ટ દેવદેવીઓ અહીં સ્થાપિત થયેલાં છે જેને હજુ પણ એક યા બીજા સ્વરૂપે સૌ કોઈ માને છે. શક્તિ, સૂર્ય, શિવ, વિષ્ણુ, રામ, હનુમાન, ગણપતિ, જુદી જુદી દેવીઓ, વાઘરોડાડો, રામદેવીર તેમજ મુસ્લિમ ઓલિયાની દરગાહો વગેરે સ્થળોમાં સમય

જતાં એક દેવને બદલે બીજા પધરાવાયા હોય એવું પણ જોવા મળે છે. શિવમંદિરમાં રામજી અથવા વિષ્ણુ અને કોઈ કોઈ સ્થળે શિતલાસ્થાન પણ થયાં છે. વિષ્ણુમંદિરમાં શિવલિંગ મૂકાયું છે. માતાજીનાં મંદિરોમાં પણ અન્ય દેવદેવી દેખાય છે.

વિષ્ણુની મૂર્તિને સિંદૂર લગાવી શિવલિંગ પાછળ પાર્વતીને સ્થાને 'મૂંછર પૂજાતી, શિવપરિવારને સિંદૂરથી આવરી શિતલા તરીકે પૂજાતી, સૂર્ય અને વિષ્ણુ ઉપર ચૂંદડી ઓઢાડી રાંદલ મા માનીને સેવાતી, દશાવતારને જળઆર્ષ તરીકે અર્ચાતી અને કોઈ સ્ત્રીદેવતાને પુરૂષરૂપે પૂજાતી પણ ઘણે સ્થળે જોવામાં આવે છે. સૂર્યની બે મૂર્તિઓને રામ લક્ષ્મણ પણ મનાય છે અને નરસિંહ સ્વરૂપને સિંદૂર લગાવી ખોડિયાર તરીકે પણ લોકો માને છે. શ્રદ્ધાના ચસ્મથી લોકો પોતાના માની લેખિક દેવ દેરીને સામેની પાયાણુ પ્રતિમામાં જુએ છે.

હિન્દુમંદિરોને મસ્જિદ દરગાહોનાં ફેલાવાના દાખલા ઘણા છે. આમ એક ધર્મ કે પંથનું મંદિર અન્ય ધર્મ કે પંથનું પૂજાસ્થાન બનેલું જોઈ શકાય છે. જૈનસ્થાનો પણ ગમમદિર કે માતાજીનાં મંદિર થયાં હશે. દૂરના ભૂતકાળમાં બૌદ્ધસ્થાનો પણ એ પંથના સાધુઓથી મુક્ત થઈ અન્ય પંથના અનુયાયીઓને વસાવવાના દાખલા સાચાની, ઢાંતી અને બરડાની શુદ્ધાઓ પૂરા પાડે છે ઘણાં સ્થાનોમાં વગ-ઠાકિ પ્રાણી કે પક્ષીઓએ વાસ કરેલ હોવાય છે અને ગામ વચ્ચેના ઘણાં સ્થાનો રહેણાક ઘર બનાના દાખલા પણ છે. સાચી ખોટી લોકવાયકાઓથી હકીકત દબાઈ જતાં સત્ય મેળવવું આકરું બન્યું છે. આ સૌ કારણોને લઈને પશ્ચિમ સૌરાષ્ટ્રની આ ત્રિકોણાકાર પટ્ટીનાં મંદિરો, સંશોધન રસિયાને પડકાર સર્જા આજે ય જોવાં છે.

[લોકવારતાઓની ગીતકથાઓનાં નૃત્યરૂપક કે સંગીતરૂપક યોજવાં ઘણાં કઠીન બને છે. કારણ કે ગીતકથાઓના દુહાઓ એટલા સારગર્ભિત, સુધૃઢ અને અર્થાધન હોય છે કે સંગીતરૂપકમાં આવતાં ગીતોમાં એટલી તાકાત કૌશલ અને તળપદોઢંગ ન આવે તો આખું રૂપક શિથિલ અને સખળડખળ બની જાય. દુહાઓની સાથે જોડાયેલાં ગીતો લખડતાં આવે ને મૂળ કથાને પણ કુધોણું નાખે. નાગમદેના આ સંગીતરૂપકમાં પહેલા જ પ્રયાસે શ્રી. ભાસ્કરભાઈ વહેરાને ગીતસર્જનમાં ઘણી સફળતા મળી છે. ગીતકથાઓના ઉત્કટ ભાવોને તેઓ ગીતમાં ઉતારી શક્યા છે. આ ભાવપ્રાકટ્ય માટે અન્ય દોહાઓનાં યોસલાંની પાસાખંધ મેળવણી કરી શક્યા છે. સમરભદ્ર ટ્રગાર લહેરાવી શક્યા છે, અને કાવ્યના પોતને લગીરે પાંખું પડ્યા દીધા સિવાય ગીતકથાના મૂળનું ગૌરવ જાળવી રાખ્યું છે. એમાંના એક એક ગીત સ્વતંત્ર લોકગીત તરીકે માગ મુકાવે તેવાં છે. - સં.]

કથાનક

દુહો

આભા મંડળ વીજળી, ધરતી મંડળ મે,
નરામંડળ નાગડો, અસ્ત્રીયાં નાગમદે.

ઓલું ગિરકાંઠા કેરું રાજીલુંને
(એની) પાસ સતીઆણું ગામ હતું,
એના આજ્ઞનખાહું કુમાર કેરું
વીર નાગવાળો એવું નામ હતું.

આઘી શ્રીધારની બાંચી ધાર મહીં
નવ નેસડાનું રસધામ હતું,
પરભાત પૂજી, રાત પોંખવામાં
નારી વૃંદ તહીં એકતાન હતું.

ગીત-૧

રંગ ઢોલીડા રંગ-(૨)

તારી રે થાપીના એક એક મારે

નાચી બિઠે રે અંગ અંગ- રંગ.

તનડું મારું રૂપ મહેડું, ચકકર ચકકર ધૂમે,
મનડું મારું મરમાણું આ અગર ચંદણ ચૂવે;
પગલું પડે ત્યાં કંકુ ઝરેને

તાળીએ તાળીએ અંગ- રંગ.

આંટા રે લેતું જોખનિયું, આ અદલક મદલક નાચે
નેહ ભરેલા નેસડામાં એ એકલ દોહલ રાચે;
મીટયું મંડાતાં મીઠપ ઝરેને

વેણે વાધે વ્યાસંગ- રંગ.

કથાનક

નેસ મેલી ઓલી નારી જમાત
ઘોરિયું લેને શિર પ્રભાત,
હસત વાઘ, કરત વાત,
વણિક હાટ જોતી.

નીરખી હયપર હેતાળ
નાગે ધરી નયન ઢોલ,
નાગમ નિજ બૂલી હાલ
મન મરાલ ખોતી-

પળભર દ્રવ્ય નયન દ્વાર
ઝન ઝન ઝન નેહ તાર
ઢાળે ધૃત ધાર ધાર
ચતુર નાર નીચે-

મંદ મંદ દેર દેર
સાહિયર સહુ ઠેર ઠેર
હસત અરૂ ફેર ફેર
નયનન મીંચે -

દુહા

નાગમદે

‘ધોળ્યા જાવ રે ધી આજૂના ઉતારના,
ધન વારો ધન દી, નીરખ્યો વાળા નાગને
બાધી જોવે બજાર, પ્રીતમ ! તમણી પાઘને,
અમણી કી અલાભ ! ધમખના ! ઢાલુ દિયો !

કથાનંક

ઘેઘૂર ઘટાળો ગામને પાદર
વડલો ને એક વાવ હતી,
તપસીય તળાવની પાળે ત્યહી
દેવ મદિરની દેરી દુહાઈ હતી.

પનિહારિયુ માથે હેલ્ય મેલી,
ઝોલી ઢેલ્યુ જેવી અહી નાયતી’તી,
મન મેર નિહાગવા નાગમદે !
ભિલી વાટની વેળુ વાયતી’તી

દુહા

સામ સામવિયુ સગા ! મીઠું કા માડો નહિ ?
વઢીએ તો વાળા ! નેણુ ઝડાડે નાગડા !
નાગડા નાગર વેલ્ય, થડમાથી લઈ ચૂણીયે
કાક કાક કૂં પગ મેલ્ય, આશા ભરિયા આવિયા

ગીત-૨

વેળુમાં ઝૂપડી બાધી હો વાલમા !
વેળુમાં ઝૂપડી બાધી
મનગમતા સોણલે સાધી હો વાલમા !
વેળુમાં ઝૂપડી બાધી

વેળુમાં ઝૂપડીને શો રે વિશ્વાસ અહી !
વેળુમાં ઝૂપડી શુ બાધી
તારા તે સોણલાને પગમાહી પી બતી
ઝોચિતી ઊંકશે આધી,

ગોરાદે વેળુમાં ઝૂપડી શુ બાધી ?
આધીને બિબરે રાખુ હો વાલમા,

વીજળીને નેવલે ટાણું

આલનેય આજે એ અણિયાળી આખનો,
અખકારો ઝીણેરા માણુ

નાધારી નજરુ નાખી હો વાલમા !
વેળુમાં ઝૂપડી બાધી

આવો અખકાર મે તો ન્યાળોના કોઈ દી,
ન્યાળી’તી મદ મદ ન્યોતિ

તારા તે સોણલાની સેરમા પરોવી લઉં,
પલકારે પ્રીતનુ મોતી,
તેજવા તોરને બાળી-
નાગમદે ! વેળુમાં ઝૂપડી શુ બાધી ?

કથાનંક

નાગમદેના બાપને લાગ્યુ
(આ) પ્રીત-મિલનમાં પાપ,
ઉચાળા ભરીને નેસડામાધી
નીકળ્યો રાતો રાત

બચળાની જયમે મનડુ બાધી
રહેતી’તી જીહ નેસ,
નાગમદે ત્યાધી નાગને
એના મોકલે રે સદેશ-

દુહા

નાગમદે-

જાતાના જીવાર વળતાના વોળામણા,
વાળા ! બીજી વાર ! અવાશે તો આવશું

૦ ૦ ૦

[વિસ્તુના અવાજ, નાગમદેના બાપ ઉચાળા
ભરે છે ત્યાર પછી નાગનું આવવું]
નાગ-

નહી વલોણુ વાસમાં, નહી પરભાતી રાગ,
નાગમદેના નેસમાં કાગા કળેળે કાગ
નાગ- (વિરહ-અથા સાથે) —નાગમદે ! નાગમદે !

ગીત-૩

પંડમાં પડી સારડી રે મારા પ્રાણને વીંધી દે,
 બહાલની વેળુ પરજળી, મારા અંગડે ભરડો દે.
 મોતીડે બાંધુ માંડવો નેહું તો તારલે પાડું ભાત
 ત્રસણા તાળી દઈ ગઈ ને કેમ સહું આઘાત ?
 તેજ-છાયાના તારૂંવાણે જેની ચિતરી'તી મેં પ્રીત,
 માયા લગાડી એ નીંધ લિયાળી ચાલી ગઈ અદીઠ.

કથાનક

વીર નાગવાળો નવે નેસડામાં
 ગાંડો-તૂર ખની ગાભા વીંખતો'તો
 પગ ભાંગલ પાડાને કોટ બાંધેલ
 એક ચિઠી ચતુરાની પેખતો 'તો
 મધરાતના મંદિર મિલનનું,
 મને મીઠડું એમાં કહેણ હતું,
 ભવે ભવની પાગલ પ્રીત કેરું,
 એલી નાગમદે તણું વેણ હતું.

દુહો

નાગમદેનાં વેણ, પાછાં કદી ફરે નહિ,
 કાપે કાળજ કોર, તોય ન પલટે નાગડા
 ત્યાં તો-

(ધંટારવ-વરસાદ-ગર્જના-વાદળાં વીજળીના
 અવાજો અને સાથે સાથ સપાખરું-

મળ્યાં વાદળાં ધંધૂળી કાળાં મેઘવાળાં ધરા માથે
 ચોમાસારાં સળ્યાં ગયે સઘણ સમાઈ;
 વરા ફેરી ધરા સરે ચડી ફેજ ઈન્દ્રવાળી.

ગાઠા મેઘ ગાળ ત્રુટા છપનારા ગાઠ-
 ઈન્દ્રજ્વરા છૂટી ધારા, ભોમકારા મચી એલી,
 નદિયારાં ભર્યા આરા સોવરાં નીર
 દાદરાં કવેસરાં, કીરતિ ગેંકિયા દાડી,
 આપૈયા બોલિયા ઠારોઠારથા બજર.

ગીત-૪

કાળને માથે ફૂંપિયું
 એલ્યાં વખડાં વરસી જાય રે,

વેહની ઘેલી વીજળી

એની ફરતી આંટા ખાય રે.
 ડાખી ભેરવ કળકળે
 એલ્યાં જમણાં જાંગળ જાય રે:
 કાળ એઘડિયાં ભિતર્યાં
 એનાં અવળાં શકન થાય રે.
 રેલ્યમાં રોતી રાતડી
 એની વાટચું વેરણ થાય રે,
 મોખત કેરે માંડવો
 આજ મોડ સોતો તણાય રે.

કથાનક

હંસલી જેવી હાલ્યને
 જેની હરણી જેવી આંખ્ય હતી,
 હેતાળવી ને હસમુખી વળા
 થોડાંબોલી જેની શાખ્ય હતી,
 પાતળ પેટી પીળરંગી
 જે પાતળી ખાંડાધાર હતી,
 સંકેલી નખમાંહી સમાયે
 નમણી નાગમ નાર્ય હતી.

દુહો

નાગમદેનો આજ, મારગડો વેરી થિયો,
 જીવતરનો સંગાય, ગયે કાંઠો ગળી ગિયો

-૦-

‘નાગ-નાગ-નાગવાળો-’એમ બોલતી દોડી જાય,
 મોડું થિયું ને મંદિરમાં એલ્યો નાગ કટારી ખાય.
 વાલમ વરસ્યો મેહુલો સહુને આજ સગાળ,
 નાગમદેના નેહનો આતો વરસ્યો તોય દકાળ
 (નાગમદેનાં હુસક)

ગીત-૫

વાલમ મોરા રે આંખ્યુંના પલકારે
 આખો ભવ આથમિયો રે.

વાલમ મોરા રે પ્રિત્યુંના સરવરિયૈ
આપણુ જોનાં જોસણાં રે;
વાલમ મોરા રે એક પાણી એક પાણ્ય

લીધાં શાને રૂપણાં રે.
હુહા

લીધાં શાને, રૂપણાં રે. [કૃષ્ણકાં ભરે છે અને]-ગામ લોકને કહે છે.

વાલમ મોરા રે વેળની વિરલ વાડીએ
આપણુ જોનાં જોસણાં રે,
વાલમ મોરા રે એક ક્યારો એક કેળ્યાં
લીધાં શાને રૂપણાં રે.

કસળી કોષ કુંભાર
આ માટીનો મેળો કરે,
એને ચાક ચડાવણુહાર
મુને નવો ઘડી દે નાગડો.

વાલમ મોરા રે લીલુડી નેહની નાધેરે
આપણુ જો નાં જોસણાં રે
વાલમ મોરા રે એક વડલો એક વેલ્ય

-૦-

અગર ચંદણનાં રૂપડાં ચોકમાં ખડકુ ચેહ,
હું કારણ નાગડો મૂવો, (હવે) બળશું અમે એ

આ સંગીતરૂપકનું કથાનક

રાજુલા ગામથી ત્રણચાર ગાઉને અંતરે સચીઆણું નામે ગામ અને ગામધણી ધમજવાળો નામે વાળો રાજપુત. એના રૂપે ગુણે ખ્યાત એવો નાગવાળો નામે કુંવર હતો.

સચીઆણીથી એકાદ ગાઉ છેટે સરધારની ધાર ને ત્યાં આહિરોનાં નેસડાં પડ્યાં રહેતાં, ઢોર પાવા સડીઆણે ને તળાવ સૌ જતાં. આ નેસડામાં બેડા શાખના આહિરને ત્યાં નાગમદે નામની ભર-જીવાન ને રૂપવતી દીકરી હતી.

આહિર આર્યું ઘી વેચવા સચીઆણે ગયેલ. વાણિયાના હાટે ઘી જોખાવવાનો નાગમદેનો વારો આવ્યો ત્યાં નાગવાળો રામ રામ ઝીંકતો ઘોડે ચડીને નીકળ્યો. પરનારીઓનું ટોણું જોતાં મોટા આડે દાલ ધરી. નાગમદે નાગને જોવા રહી ત્યાં ઘી કામમાં પડવાને બદલે ધરતીપર ટોચાયું. પલકમાં પ્રેમ પ્રગટયો.

એમ તળાવ કાંઠે મળ્યા. અંતર અર્પણ થઇ ગયાં, પણ એવનાં સગપણુ નોખ નોખા ઠેકાણે થઇ ગયેલાં. એક રાજપુત ને ખીજ આહિર. માખાપ કેમ માને ? અનરથ થવાના ભયે નાગમદેના આપે ઉચાળા ભર્યા. નાગ આવ્યો, સ. ૧ વાસ જોયા. એક લંગડા પાડાની ડોકે ચીડી બાંધેલી જોઇ, ચોક્કસ દિવસે શિવમંદિરમાં મળવાનો નાગમદેનો એમાં સંકેત હતો.

નાગમદેના વદાડ પ્રમાણે નાગ તો ચંકરના દેવળમાં વાડું જોઇને જોકો છે. વેળા વહી ગઈ. નાગને થયું કે નાગમદેને પરણાવી દીધી હશે. એટલે પેટ કટાર ખાધી. પછેડી એઢી સોડ તાણીને સૂતો. નાગમદેને આવતાં મોડું થયું. આવીને જુએ તો નાગ સૂતો છે. ઘણી વિનવણી કરી પણ ન ઊઠ્યો. પાસે લોહીનાં પાટોડાં જોયાં. જોયું તો નાગવાળાનું સખ જ સૂતું હતું. નાગમદે પણ નાગવાળાની પડએ કાયમ માટે સોડ તાણીને સૂઈ ગઇ.

મનની કીધી મોરલી, તનના કીધા ત્રાગ;
જોવા જનમની જોગણી, નીકળ ખારો નાગ.
વગાડુ છત્રીસ રાગ, કાંધે જંતરડું કરી;
નીકળ ખારો નાગ ! વેશ જોવા વાદણુ તણો.
સરપોલિયાં સદાય, મોરલીએ મંડાય નહિ;
જાચો કોઈ ન જાય, નોળી વાટીને નાગડા !

૫૪ ૧૬૦ થી ચાલુ]

“સરકાર બહાદુરને એવી સનક છે કે તમે કાદુ બહારવટિયાને રોટલા પોગાડો છો. સરકારના ચોરને સંઘરવાથી થું ફાયદો કાઢશો તે ખખર છે ? ક્યાં છે કાદુડો ?”

રૂખડ પટેલ તો પરભાતના પોરમાં સરકારી માણસની લાગણી તપાસતી હેમતાઇ જ ગયા. ચાવી અટાટની ક્યાંથી આવી પડી ? મનની લાગણીને સાચવી લઇને રૂખડ પટેલ કહે :

“આ તમે શું કયો છો જમાદાર સા’બ ! મેં તો કોઇ દી કાદુને લા’બ્યો ય નથી. ત્યાં આશરો આપવાની તો વાત જ ક્યાં રહી ?”

“પટેલ ! ગુનેગારો તમારા જેવા જ જવ.બો આપતા હોય છે. ઝટ માની જાઓ, નહિ તો જૂનાણા ભેગા કરવા પડશે !”

“પણ ક્યાંનો કાદુ ને ક્યાંની વાત ! સરકારને મારા વિરુદ્ધ ખોટી લાંબેરણી થઈ હશે.”

ઘરના જુવાનો અધા સીમમાં ગયા છે, નાનાં છોકરાંવ કાદુની વાતમાં સમજે નહિ, પણ કાંઇક ગરમાગરમ વડછડથી હેમતાઇ ગયા. કાદુએ છોકરાંવને કહ્યું કે : “ઘરમાં અમારી બેનું ને કહી આવો કે આતો ઘરની વાત છે. કોઇ મૂંઝાય નહિ. જાઓ અધા આંધથી બીજે રમવા રહ્યા જવ !”

છોકરાં લડકીને ઘરમાં લાગ્યાં. ઘરમાં જઇને પોતાની માથું ને વાત કરી, પણ કાંઇક ન થાવા જેવું થઇ રહ્યું છે એમ લાગીને સૌના દિલમાં ફડક પેસી ગઇ. પટેલે ખાટમેા ઢાળતાં એના ઉપર બેસતાં કાદુએ કહ્યું :

“પટેલ હવે માની જાઓ તો તમારા હિતની વાત છે. કાદુને પકડાવી દ્યો તો સરકાર બહાદુર તરફથી ઈનામ મળશે.”

“પણ મેં કાદુને જોયો હોય તો ને ? આ તો અટાટની આવી પડી છે.”

આમ વાત કરે છે ત્યાં વાળંદ આગ્યો. કાદુ કહે : “હજમત કરવા આવ્યો છે ને પટેલની ? ઝટ

કર. મોટા સાહેબ આવે તે પહેલાં પતાવી લે.”

હજમ આ પંખદાર ડાંખરા જમાદાર જેવા માણસને આવી વાત કરતાં સાંભળીને જરા બે ખાઇ ગયો. પાણીનો લોટો ભરી લાવી, પટેલને પલાંડી વળાવી, ગંધારો રૂમાલ પટેલના ગોઠણ પર પાથરીને માંડયો વાટકીમાં પાણી લઇને વાળ પલાળવા. પણ પટેલ સાસ ખાત્ર ગયા છે. અચાનક આવી પટેલ આપદાથી મૂંઝાઈ ગયા છે. જેવો અત્થો ચડાવીને વાળંદે પટેલને મોઢે માંડયો કે કાદુ કહે :

“કાદુને તમે નથી જોયો કેમ ! એને તમે આશરો નથી આપતા એમને ?”

“હા, એમ જ.”

તરત બોકાની છોડીને ખખરદાર બની કાદુ કહે : આમ જુઓ જોઈ ! આ મને તમારા ઘરમાં ખાટલે બેસાર્યો છે એનું શું ? હું જ કાદુ મકરાણી”

ત્યાં તો વાળંદ ને રૂખડ પટેલ બેયની આંખયું ફાટી રહી. અત્થો પટેલને વાળતાં વાળતાં રહી ગયો ને બેય સજ્જડખંબ થઈ ગ્યાં. ખાથું જાળિયુંમાંથી જોઇને હોલીની જેમ માંડી ફડકવા. કોઇનામાં હોશ ન રહ્યા. ત્યાં કાદુ કહે :

“પટેલ ! કંટાળે ડાયરામાં તમે જ ફીધું”તું ને તમારી કાદુડી બોડકિયુંમાં ફેરે છે. મારે ગામ આવે તો ખખર પાડી દંઇ !”

પટેલને બોલવાના સોંહ નથી રહ્યા. ત્યાં કાદુ કહે : “ક્યાં ગઈ તમારી ઘોડિયુંની ડામણ ? હવે આવો જોઈ ડામણે ડામણે મને મારવા ? થાઓ ઊભા !”

પણ પટેલ તો ઊભા થાવાને બદલે હેઠા ઊતરતા બતા હતા. કાદુએ બંદૂકની નાબ્ય પટેલ સામે તાકીને કહ્યું.

“આટલીવાર લાગે. પણ મને ભગવાન આપાનું મોહું આડે આવે છે. એનું અનાજ મારા પેટમાં પડ્યું છે. મોઢામાંથી કવેણ કાઢતાં તમને તમારા પાણીનું માપ નોતું રિયું પટેલ ?”

પણ પટેલનો જીવ માડયો જી કો જાનરવા શુ
ખેલે ? કાદુ કહે આને સુધી આવ્યો છુ તો
કાઈક સભારણુ તો મુકતા જનુ પડશે ને ? નહ
તો વળી મારો વામો વળતા શેખી કરશે તમને
મની કોરની મૂઠ વાલી પટેલ ?

પટેલ ધ્રુજી જીક્યા આખ્યુ નીચે /ળી મઠ
પટેને થયુ કે એકલી મૂઠનું મારણુ થાતુ હોય તો
જાને થાય જાન બચકે પાયા

કાદુ કહે 'એત્રા વાળદ જોઈ શુ રિયો છો ?
પટેલની ડામી મૂઠ કાપી નાખ જમણી અકમલ
રાખજો અને મારા ગયા પડી જો ખીજ કોરની મૂઠ
કાપી છે કે ગામમા મ્યાય મોઢુ ખોલ્યુ છે તો પછી
મૂઠના બેગો તને આનતી કાને અલ્યાહતા રમારમા
પહોચાડી વ્હશ માડય મૂડ્યા !

જ્યા રૂખડ પટેન જેનાના હાજી ગગડી ગયા
ત્યા મિચારા વાળદનુ તે શુ જણુ ? તૈયાર અસ્થાથી
વાળદે રૂખડ પટેલની રાખી મૂઠ મૂડી નાખી ને
જમણી એમ ને એમ રાખી

હવે કાદુ કહે જુઓ પટેલ ! આનતી કાને
હુ ને લગવાન બાપા બેય આવીએ ત્યા સુધી ખીજ
કોરની મૂઠ એમને એમ રેવા દેજો દિવાનાથી
દેશવગે લેવો હોય તો જ ખીજ કોરની મૂઠ મૂડાનજો
લ્યો ગમ રામ !

એમ કહીને કાદુ જેવો આવ્યો હતો એવો

ધોડે ચરીને ચ ની નીકળ્યો વટેનુ આવે કટાળા
અહી રૂખડ પટેને અને વાળદે બેગે એકખીમની
સમુ જોયુ બેય સાનમા સમજી ગયા વાળદ
ખોલ્યા આલ્યા ગર રસ્તે પડ્યો ને પટેન થરનો ખૂલ્લો
પાળાને મેસી ગયા

આવ્યો કાદુ કટાળે, જરા મમકમા માડીને
વાન કરી કે વેનાઈની એકકોરની મૂઠ કાપતો
આ થો છુ કાલનો વદાડ કર્યો છે આપણે જશ
ત્યા સુધી એકકોરની મૂઠ રાખશે ?

લગનાન આપો કહે 'અરે માળા ગાડિયા !
આનુ તે કરાતુ હશે ?

કાદુ કહે બાપા ! એકેય કવેચુ મે કાઢ્યુ
નથી આટી તો વેવાઈની હાસી મશકરી થાય જ ને !
બાપા તો એની આનડ બેગી આપણી આનડ

લગનાન બાપા કાદુ મકરાણીની ખાનદાનીરી
મહાત થઈ ગયા ખીજો દિવસે લગવાન બાપાને કાદુ
ત ગયા રનેહી મિત્રોનો કુટુમબેગો કરી હસી મમક
કરીને વેનાઈની બેય મૂઠ પાતી નખાની આલ્યો
વાળદ એક દીમા અરધો થઈ ગ્યેનો ને માડ એના
ખોળિયામા જીવ આવ્યો

મયોરે દૂધપાકના જમણુ આપ્યા સુવાડ્યુ
કરી હાનતી વખતે કાદુએ લડમીમહેનને કાપડ કપડ
રૂખડ પટેલની માહી માગી કે તમારા કવેચુને કારણે
આટનો અપજશ મને મળ્યો "

થાતા જોને થઈ, લલા માણસથી જુલ,
રિયો ત્યા લગણુ રમ, લવની લોહપ લેરિયા

પાટા ખીડ ઉપાય, તનલાગ્યા તરવારિયા,
વહે જીલના ધાવ, રતિન જોખદ રાંજિયા

મેલે દિયે માથડા, મેણુ માથાનો ધા,
મેણુ કોઈન મારશે મેણુ નો'ય મળ.

મેાતી લાગ્યુ વી ધતા, મન લાગ્યુ કવેચુ,
તાજી લાગ્યો તોળતા, એને સાધો ન કે સેજુ

કુમકુમ સિદ્ધ મિલ્સ

આકર્ષક ડિઝાઇન અને સુમેળ રંગોવાળા
ચુનંદી જાતેની અમારી વિશિષ્ટતાઓ

આર્ટ સિદ્ધ, નાઇલોનના ફેન્સી કાપડ બનાવનારા, નાયલોન શર્ટીંગ,
પાસવજરી સાડી, પ્રિન્ટેડ સાડી, ફેન્સી ફોક તથા નાયલોન બ્રોશી
અને બ્રોકેડ વગેરે.

ધી કુમકુમ સિદ્ધ મિલ્સ

સુંદરબાગ, આગારોડ, કુલ્દી-૭૦ : મુંબઈ

Industrial Services Corporation

ટેક્સટાઇલ ઓકઝીલરીઝ-કેમિકલ્સ
તથા ઇલેક્ટ્રીક મોટર્સ અને સ્ટાર્ટર્સ

INDUSTRIAL SERVICES CORPORATION

Bharat Industrial Estate, Block No. 521. 5th Floor,
Tokersey jivraj Road,
Sewree, BOMBAY-15 D. D.

ભાસ્કર જાપરચળા

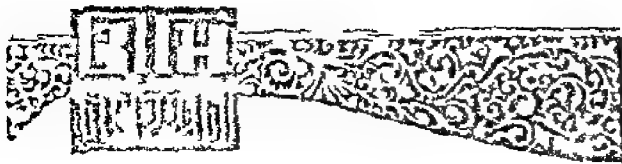
તંત્રીઓ : ઇશ્વરલાલ મો. દવે : જયમલ પરમાર : જુલાઈ-૧૯૭૦ : સળંગ અંક ૪૮૪

ભક્ત કવિ કલો

ત્રી ના ડાંગો કાગડો, ન રાતે ડાંગું થૂડું
કલો કોલીખડ વાળો કલો, શું ભગવાનથી ડાંગું ભૂત ?

રજારી ભક્ત કવિ કલાની પ્રતિમા : થેડ-ખરડાના
કોલીખડ ગામના પાદરમાં : કોટો નરોત્તમ પદાણુ !
જુઓ પાનું : ૨૨૩

ત નીચે : કથરકાવદો જયમલ પરમાર

વર્ષ ૪૧ જુલાઈ ૧૯૦૦ અંક ૪ મુદ્રણ અંક ૪૮૪

હિમિ નવરચનાના મન લખા ૥ કોપી ગાંધી રક્ષિત છે

૧	જીવા થઈને રેજો રાજ	૨૧૬
૨	દેહનુ ખગતે થયેનુ નાવ	નવા કી ૨૧૭
૩	ભક્તિ કવિ કવો	જોરગામી મોહનપુત્રી ૨૨૩
૪	લાકન જીનના કેગાક	
	દાદ-શગોની વિસાતા	જયમલ પરમાર ૨૨૫
૫	મીનાડર	જોશી ૨૨ પરમાર ૨૩૨
૬	દબડેને નર દોષ	લેસાભાઈ અવતાર ૨૩૪
૭	અનેકકથરવાનાં અનિ	નાજભાઈ ન વાશ ૨૩૬
૮	પા દવાડાનો લોકજોતો	ગાનજી માલપાટી ૨૪૨
૯	મહામાનવ સ્વ ડો આમેડકર	ગણવજીભાઈ લેડેઆ ૨૪૮
૧૦	તાપાંજુ રુસાડ અવિવારા	જોશીસિદ્ધાંત જડવ ૨૫૦
૧૧	પ્રાપ્તિન જનુગીત	ગુજાઈ દસી ૨૫૫
૧૨	લાક તાડિ પરિવાર-	
	મિત્રન બીજી નાની નાના ૧૧	અનંત નારા ૨૬૧
૧૩	ધરણી ઉપર અ. ૧. ૧	જયમલ પરમાર ૨૭૬

આહકાને

* દર માસની પરથી તારીખ ક પ્રગટ થાય છે

* કાદ પશુ મહિનાથી ગાહક શકાય છે

* આહકે ને અક પદ વિવિધ નુદ ન મળે તે તે વિભાગની પોસ્ટ કોફિન તપાસ કર્યા બાદ મહોલવને જરાવન અક સિમિકા હમે તે મોડનાને

* સરનામું બદલાવાની ખાતર અકની પ્રમિદિ પહેલા પદર વિવે આહકે આહક ન બદલાયે મહોલવને પહોચાડવી 'હિમિ નવરચના'ના લેવાજમના દર વાર્ષિક-દેશમા ડો ૧૦-૦૦ વાર્ષિક-પરદેશમા ડો ૧-૦૦

વેખકોને-

* લેખ વારતા કે કવિના વગેરે ન નીચરાતા પગ ગંગવતી દનનાજ જગી ટિપ્પી કાથે જ ખીડી

આ મ સિકા પ્રસિદ્ધ થતા વિચારો જ તે દેખકોના નેય છે ત નાઓ તે વચગમા સમત જ હોય તેવ માન નહિ

પ્રકાશકોને-

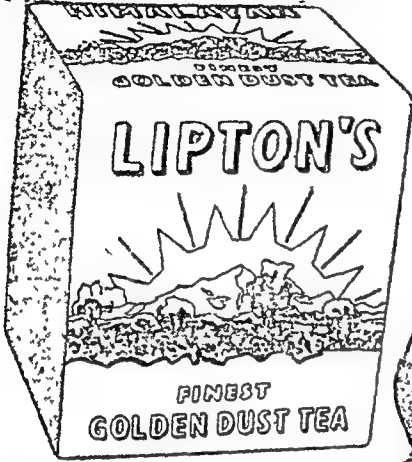
૨ નાના સાપ્તાહિક પાશ્વિક કે માનિક વગેરે તથા અસોલન માટેના પુસ્તકો નીચેના સરનામે મોકલવા એજનેને-

* હિમિ નવરચના'ના લેયા ૩ અને આહક અગતી પદનવરકાગ નીચના સરનામે કરવો

હિમિ નવરચના કાર્યાલય
૧૩, જાગનાલ પોસ્ટ
રાજકોટ (જિ રાજકોટ)

પ્રકાશક ઉચ્ચરવાલ મો દવ મુદ્રક ને માલિક જયમલ પરમાર ૧૩ જાનાથ પો , રાજકોટ
મુદ્રણશાલ સુરપ મુદ્રિય ડો સહિક રા કન્યા છાત્રાવધ મામ રનજોઈ રાજકોટ-૧

લીપ્ટનની હિમાલયન ગોલ્ડન ડસ્ટ ચા

ઉંચી જાતની
ભૂકી ચામાં
બિનહરીફ

આ ચા એવામાં એકા સર્વમાં તમને પહે
સોડમવાળી સોનેરી કાપડી ચાના વધુમાં વધુ
ખાસા પૂરા પાડે છે તમે તેની સહેજત
આહી ભુજો તમારા અનિદિઓનો ખુ આ ચાથી
સાધક રીતે તમને ચા પીવાની ખરેખરી મજા
આવશે, તમારા મહેમાનો ખુ આન રિત થશે,
તેના પ્રમાણની બીજી બધી ચામાં લીપ્ટનની
હિમાલયન ગોલ્ડન ડસ્ટ ચા અનોકી છે

લીપ્ટન એટલેજ

સારી ચા

—: ભારતી નાં નવા પ્રકાશનો :—

પાનદાની	પી. એફ. પંચાલ	૬-૫૦
કાવ્ય પરિમલ	ડાહ્યાભાઈ પટેલ	૬-૫૦
ભવાટવિનાં ભેરૂ	બળદેવપ્રસાદ પુરોહિત	૧૩-૦૦
બે નારી બે રૂપ	હંસા પટેલ	૧૦-૦૦
અન્નણ્યો ટાપુ	શ્રીકાંત ત્રિવેદી	૨-૫૦
અમૃતકુંભની શોધમાં	ભિખુભાઈ ગોહિલ	૪-૦૦
ઉત્સવી	ડાહ્યાભાઈ પટેલ	૯-૦૦
શમણાં નંદનવનમાં	નિર્મળાબેન ભટ્ટ	૬-૨૫
મૃગતૃષ્ણા	રમેશ પટેલ	૮-૦૦
સાહેલી	રમેશ પટેલ	૮-૫૦
સોમનાથને જોળે ૧-૨	ટી. પી. સૂચક	૧૭-૫૦
એક માળાના વીસ મણકા	રામજીભાઈ કડિયા	૬-૫૦
નીલ સરોવર નારંગી માછલી	ડૉ. બિપિન કે. પરીખ	૭-૫૦
વેલ પિયાસી	શાંતિ આંકડિયાકર	૫-૫૦
આશ્વમન	પ્રેમશંકર હ. ભટ્ટ	૬-૦૦
એક ફૂલ હંજર શૂળ	‘સુહાણી’	૧૧-૦૦
કિશોર અંથાવલિ પુ. ૫	દિગ્ગજભાઈ જોષી	૨૬-૦૦
સાહસ અંથાવલિ પુ. ૬	નવનીતભાઈ સેવક	૧૮-૦૦
સંતના સાન્નિધ્યમાં	દાદુભાઈ પટેલ	૫-૨૫
કર્મચંડાળ	સુધાકર પટેલ	૬-૦૦
ઝેર પીધાં અમૃત જાણી	કૃષ્ણપ્રસાદ ભટ્ટ	૬-૫૦
તળાવતીરે તરસ્યા	સુહાસી	૬-૫૦
વિધિનાં વમળમાં	બળદેવપ્રસાદ પુરોહિત	૬-૫૦
ગંજેરી	રમેશ પટેલ	૧૦-૫૦
જલપરી	નવનીત સેવક	૩-૦૦

ભારતી સાહિત્ય સંઘ પ્રા. લિ.

૬૪, ફનોન્ડીઝ બિઝ., ગાંધીરોડ : અમદાવાદ-૧.

ગુજરાત સ્ટેટ ફો-ઓપરેટીવ લેન્ડ ડેવલપમેન્ટ બેન્ક લિ.

(રજીસ્ટર્ડ ઓફિસ : અમદાવાદ)

૪૮૬, આશ્રમ રોડ,
નવરંગપુરા.
અમદાવાદ-૬.

સહકાર, લવન
દેવરભાઇ રોડ,
રાજકોટ.

ગુજરાતના ખેડૂતોને જમીન વિકાસના કામ માટે
૩૧. એક અબજ અને ચાર કરોડનું ધીરાણ કરેલ છે.
અત્યાર સુધીમાં કરેલ ધીરાણની વિગત.

	સંખ્યા	કરોડ-લાખ.
[૧] નવાકુવા	૧,૪૮,૪૩૮	૩૩.૩૮
[૨] જૂના કુવા	૩૧,૦૯૯	૨.૮૪
[૩] ઓઈલએન્જન ઇલે. મોટર્સ	૧,૩૪,૮૯૦	૪૭.૬૪
[૪] ટ્રેક્ટર્સ	૩,૧૫૩	૫.૭૦
[૫] અન્ય	—	૧૪.૪૪

સભ્ય સંખ્યા : ૭,૩૧,૦૬૪

બેન્કની શાખાઓ : ૧૮૧

મગનભાઈ ર. પટેલ
ઉપપ્રમુખ.

હરિપ્રસાદ હ. ત્રિવેદી
આઈ. એ. એસ. રીટાયર્ડ
મેનેજિંગ ડિરેક્ટર

ઉદયભાણુસિંહજી
યુવરાજસાહેબ ઑફ પોરબંદર,
પ્રમુખ.

ધીરાણ-વસુલાતનું સંકલન ન. કરીએ તો
સહકારી પ્રવૃત્તિ ઉભુપવાળી લાગશે

: ચિતરંજન રૂગનાથ રાજ

દેશની કાયાપલટ કરવાના કાર્યમાં આર્થિક
અને સામાજિક ક્રાંતિ અનિવાર્ય છે. જે સહ-
કારી પ્રવૃત્તિ દ્વારા શક્ય બતાવી શકાય તેમ છે.

ઊના તાલુકા સહકારી ખરીદ વેચાણ સંઘ લિ.

(રજી. નં. ૧૪૫૬ તા. ૨૫-૬-૧૯૫૬)

જીનીંગ ફેક્ટરી એન્ડ ઓઈલ મિલ

દેલવાડા રોડ, ઊના (જૂનાગઢ જિલ્લો)

સભાસદ સંખ્યા=૬૦ સંડળીઓ : શેરભંડોળ રૂ. ૨૩૨૪૪૨/-

ઝોડીટ વર્ગ-અ

ચંદ્રશંકર લાભશંકર જાની

અધ્યક્ષ.

નવું બાળક
હંમણાં નહીં

જણ પછીનો
કદી નહીં

‘ભારત સિલ્ક મિલ્સ’ ના કાપડનો જ આગ્રહ રાખો

* સુંદર નવીનતાભરી ડિઝાઇન અને સુમેળ રંગોવાળી
ચુનંદી જાતોની અમારી વિશિષ્ટતાઓ *

આર્ટ સિલ્ક
નાઇલોન શર્ટિંગ
પાલ્લવજરી સાડી
પ્રિન્ટેડ સાડી
ફેન્સી ક્લોક
નાયલાન પ્રાશે
વગેરે

ધી ભારત સિલ્ક મિલ્સ (પ્રાઇવેટ) લિ.

સુંદર બાગ, કુર્લા - ૭૦ : મુંબઈ.

Suhrid Geigy Limited Baroda RANOLI

Manufacturers of (GEIGY) Specialised Optical Whitener

TINOPAL

Which whiten the best of all

વોટર સખ્લાયમાં સૌથી અધિકતર
કામચાળી જોણે હાંસલ કરી છે

તે

શ્રેષ્ઠ પંપ માયર્સ

વોટર સખ્લાય સ્પેશાલીસ્ટ પ્રા. લિ.

૮, હમામ સ્ટ્રીટ

મુંબઈ-૧

ઝીણા થઇને રે'ને રાજ

લાખા ને લોચણનાં ભજનો કેણે નહિ સાંભળ્યાં હોય? લોચણનાં ભજનો તો જાણે સીધાં હિપ-
નિષદોમાંથી જ ઊતરી આવ્યાં લાગે ને કષારેક શંકર વેદાંતનું તત્ત્વજ્ઞાન વહું આવતું જણાવ. ત્યારે
લાખાનાં ભજનો એટલા પ્રચલિત નથી, અહીં લાખાનું એક ભજન આપું છે.

હે મનડું હમારું ભાઈ મેંગળ હાથી રે
અંકુશ વિનાનું કેમ હાલે
અંકુશ વિનાનો રે હાથીડો ધેલો રે
આડો ને અવળો અથડાશે રે
એ સદાય ઝીણા ઝીણા ઝીણા
ઝીણા થઈ રે'ને રાજ !
તમને ઝીણપમાં હરિ મળશે રે
ઝીણપમાં હરિ મળશે રે જોને,
દેયુંના અભેમાન ટળશે રે
સાંકડી શેરીમાં ભાઈ સોબત ભેટી રે
સંત રે મેળાવો ત્યાં મળશે રે
કરણીના હીણા નર કોરે જો રેશે રે
ભાવ રે ભગતિમાં કેમ ભળશે રે
હંસલો રાજ જ્યારે હાલવાને લાગ્યો
ત્યારે કાલો ફેરો એને પડશે રે
રેતમાં તો ભાઈ! ખાંડ જો વેરાણી રે
છીડી થાશે તો કણ મળશે રે
આ કાયાનાં કુડ તમે દૂર કરી રાખો રે
તનડાના તાપ બધા ટળશે રે
કે'રા લાખો રે રામને ભલુ લ્યો રે
ચોરાશીનો ફેરો ત્યારે ટળશે રે

ગીતનો અર્થ તો ઘણો સ્પષ્ટ છે. પણ એમાં તદ્દન તળપદી રીતે અહંકાર અને નમ્રતાનું અંતર
અણ અજબ રીતે બતાવ્યું છે. મન તો મેંગળ છે મદમસ્ત્ર હાથી જેવું છે. ત્યારે ઝીણાથીએ ઝીણા,
અને એનાથીએ ઝીણાના ઝીણા થઈ શકો- એવી ઝીણપ કેળવી શકો ત્યારે હરિ મળે. અહંરૂપી કિલ્લાઓને
ઓગાળી ન નાખો ત્યાં સુધી હરિનું પ્રેમસ્વરૂપ હાટ કરાવી બિધડે! હાથીની સામે રા લાખો કેવી ઝીણપ
કેળવવાનું કહે છે? કાંડી સરખી રેતીમાં વેરાવેલી ખાંડ મેળવવા કીડી બનો તો જ કણ મેળવો માટે તમે
તમે ઝીણા ઝીણા ઝીણાથી એ ઝીણા થઈને રે'જો.

અમાનિત્યં અદલિત્વં, અહિંસા, ક્ષાન્તિ : આજ્ઞવમ.

આપણા દેશનું નાવ ભવાનક ચકરાવે ચડીને રાજકીય ખરાબા સાથે આત્મઘાતક અથડામણ ભણી ખેંચાઈ રહ્યું છે. એક બાજુ ચાંધીનું નામ સંભળાય ત્યાં એને ગારદ કરી દઈને મુડીવાદના મૂલ્યમાં 'હિંમે-ડવા નકસલાઈટ માઓવાદીની હિંસક શક્તિઓની સુરંગો ચંપાતી જાય છે, તો બીજી બાજુ કોમી હુલ્લડોના હત્થાકડો સર્જતી હિન્દુ અને મુસ્લિમોની વિઘાતક શક્તિઓ ઉઘાડા મેદાનમાં આવતી જાય છે. સરકારી કાષ્ટાઓના અમલથી જેને દબાવવી શક્ય નથી બની એવી આ બે શક્તિઓ એક દિવસ દેશને આંતરવિગ્રહના મોઢામાં ઓરી દેશે.

૦ બે વર્ષ પહેલાં જ આ કોલમોમાં આગાહી કરેલી ત્યારે ત્રીજા બળ તરીકે લોકશાહી બળનો પણ અંદાજ આપેલો. અને જણાવેલું કે દેશ ત્રણ ભાગે વહેંચાઈ જશે. એક સામ્યવાદી બળ, જેમાં બધાં જ સામ્યવાદી બળો એક યા બીજી રીતે એકત્ર થયેલાં હશે, બીજું કોમવાદી બળ. જેમાં તે વખતે હિન્દુરાષ્ટ્રવાદી બળોનો જ ખ્યાલ કરેલો. પણ ભારતની છ કરોડની મુસ્લિમ વસતી લોકશાહીબળો અને સામ્યવાદી બળો વચ્ચે વહેંચાઈ જાય તેવી કલ્પના પણ શક્ય નથી. ત્રીજું લોકશાહીબળ જેમાં લોકશાહીમાં માનતા તમામ પક્ષોની ગણતરી કરેલી. પણ આજની સ્થિતિ જોતાં આ બધાં લોકશાહીબળો મુસ્લિમો અને અંગ્રેજોના આક્રમણ વખતે હિન્દુ-મુસલમાન રાજ નવાખો અંદરો અંદર કુટાઈ મરતા હતા તેવી દશાએ પહોંચ્યાં છે એ બધાં એકત્ર અને તેવી સંભાવના આજે ઓછી જણાય છે. સિવાય કે દેશને આઘાતજનક એવી કોઈ સ્થિતિ ઊભી થાય ને તત્પુરતાં એ બધાં એકત્ર બની શકે તો.

હિંસક ક્રાંતિનાં વિઘાતકબળો

સામ્યવાદીઓમાં અત્યારે ચાર પક્ષો પડ્યા હોવા છતાં એમની મૂળભૂત વિચારસરણી એક છે.

પદ્ધતિઓમાં ફરક હોઈ શકે. પણ સામ્યવાદીઓ જેને પ્રત્યાઘાતીઓ તરીકે કે સુધારાવાદી તરીકે ગણાવે છે તેમની સામે આખરી લડાઈ આપવામાં તો તેઓ એક હશે. અને ચીન રશિયા જેવાં એકબીજા વિરોધી રાષ્ટ્રો પણ વિચેટકોંજને સહાય કરવામાં એક બની રહ્યાં છે તેમ ભારતના સામ્યવાદીઓને પક્ષે એની આખરી લડાઈમાં જગત આખાના સામ્યવાદીઓ એક બનીને ઊભા રહેશે.

જે એવી આખરી સ્થિતિ આવી પડે તો રશિયા અને ચીન પાકીસ્તાનની પડખે પણ આવી ઊભાં રહેશે. એટલે કે પડોશના રાજ્ય તરીકે ને મુસલમાનોના રખેવાળ તરીકે પાકીસ્તાન ચીન અને રશિયા સાથે ભળેલું રહેશે. જો કે પૂર્વ બંગાળનો તો પ્રશ્ન પણ કદાચ ત્યાં સુધી સામ્યવાદીઓ ઉકેલી નાખશે. અને આખરી લડાઈ સામ્યવાદીઓને લડવી પડશે તો તે લોકશાહી બળો સામે નહિ પણ હિન્દુકોમવાદી બળો સામેની જ હશે. પછી તો ચીન કે રશિયામાં મુસલમાનોનું જે થયું તે જ ભારતમાં થશે. પણ આજ સુધી દેખાતું આવ્યું છે તેમ સામ્યવાદીઓ મુસ્લિમ કોમવાદીઓને છ'છેડવા માગતા નથી પણ પોતાની સાથે લેવા માગે છે. એટલે કોમી હુલ્લડોમાં એમની સહાનુભૂતિ હંમેશાં મુસ્લિમ પક્ષે જ રહ્યા કરી છે.

સામ્યવાદના લાભમાં કોમવાદ

આજ સુધીની આ સામ્યવાદીઓની ચાલ હિંસક બળવો કરવાની રહી છે. એમાં નકસલાઈટ ઉઘાડા ઊઠ્યા છે. પણ દેશને જુદા જુદા ભાગમાં વહેંચી દઈને એટલે કે પ્રદેશવાદ, ભાષાવાદ ને કોમવાદના અસૂરોને ઉશ્કેરીને પોતાની ચાલ સિદ્ધ કરવાની એમની રમત રહી છે. એકવાર દેશને સામ્યવાદની પકડમાં લીધા પછી ભાષાવાદ, કોમવાદ કે પ્રદેશવાદના પ્રશ્નો હલ કરવાના સામ્ય-

વાદીઓ પાસે તો નક્કી કરેલાં સાધનો ને શસ્ત્રો છે જ. એમને ન તો મતાધિકાર આડો આવે છે, ન તો સંપ્રદાય આડો-આવે છે કે ન કોઈ સુપ્રીમ-કોર્ટ આડી આવવાની છે.

એટલે હિન્દુકોમવાદી બળો ભેટલાં વધુ બહુકે તેટલું સામ્યવાદીઓના તો ફાયદામાં જ છે. એટલા મુસલમાનો સામ્યવાદની સોડમાં વધુ બરાશે. લઘુમતિઓને હિન્દુકોમવાદ આસાનીથી સામ્યવાદ તરફ ધકેલી રહ્યો છે. આજની લોકશાહીમાં જેમ બંધારણ તમામને સરખા અધિકારો બધ્યા છે છતાં ગરીબને શ્રીમંતોના ભેદ કાયમ રહી ને વધતા ગયા છે તેમ હિન્દુરાષ્ટ્રવાદમાં પણ આદિવાસીઓ, અસ્પૃશ્યો અને પછાત પડેલી જાતિઓને એવા જ સમાન અધિકારો હશે ને સ્થિતિ ગરીબ ને તવંગરો વચ્ચેના આજના અંતર જેવી જ હશે.

પછાત જાતિઓ ને સામ્યવાદ

જેમ મુસલમાન કોમવાદ એના ધાર્મિક ઉચ્ચાભિમાન ઉપર ફાલ્યો છે તેમ હિન્દુકોમવાદ પણ એના ધાર્મિક ઉચ્ચાભિમાન, કુલાભિમાન અને જાતિભિમાન ઉપર જ ફાલ્યો ફૂલ્યો છે. કોઈપણ ધર્મમાં એના મૂળભૂત સિદ્ધાંતોનું નહિ પણ એની રૂઢિઓનું જ પ્રાબલ્ય રહ્યું છે. એને પરિણામે તો આ બધા સંઘર્ષો ચાલી રહ્યા છે. જે સિદ્ધાંતોનું પ્રાબલ્ય રહ્યું હોત તો જગતમાં સર્વત્ર શાંતિ પ્રવર્તતી હોત. જગતનો સમસ્ત વ્યવહાર રૂઢિઓથી ચાલે છે, માટે જ કાયદા કાનુનની માયાજાળ ઊભી કરવામાં આવી છે. અને આ કાયદા પણ જે વર્ગનું સમાજમાં વર્ચસ્વ હોય એને જ વધુ રક્ષણ આપીને એની સલામતીને અનુકૂળ ઘડાય છે. સિદ્ધાંતો ધર્મની જેમ કાયદાના પણ ઉચ્ચ જ હોય છે.

એટલે જેમ જેમ કોમવાદ વધુ ફાલે તેમ તેમ પછાત જાતિઓ, આદિવાસીઓ, અસ્પૃશ્યો ને લઘુમતિઓને જે લોકશાહી પૂરતો અવકાશ ન આપે તો સામ્યવાદ તરફ જ ખેંચાયે જાય. આજ સુધી રાષ્ટ્રીય અવિભક્ત કેંગ્રેસમાં એ બધી લઘુમતિઓ અને પછાત જાતિઓને જે આશા હતી તે આશા હવે નષ્ટ થઈ ગઈ છે. વિશ્વાસઘાતો ગયા છે.

ગાંધીવાદ ને સામ્યવાદ

નક્કસલાઈટ સામ્યવાદીઓને પોતાની હિંસક ક્રાંતિમાં આ હિન્દુકોમવાદીઓ નહિ પણ ગાંધીવાદ જ આડે આવે છે. કારણ કે ગાંધીજીની વિચારસરણી મુજબ ગાંધીવાદ હિંસાના વિરોધરૂપે કાર્ય કરે છે. એની રચનાત્મક પ્રવૃત્તિઓ પણ માણસને હિંસાને માર્ગે ન વળે અને ચાલુ સામાજિક સ્થિતિના વિસ્ફોટકના બળો ભેર ન કરે તે રીતે કામ કરવા મથે છે. એટલે હિંસક સામ્યવાદીઓ અહિંસક ગાંધી વિચારસરણીને જ પોતાના સૌથી મોટા શત્રુરૂપે જુએ છે. એટલે એકવાર ગાંધીજીની સંમુક્ષ અસર નાબુદ કરી ચકાય તો હિંસક સામ્યવાદીઓને મનફાવતી અરાજકતાની સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય.

ગાંધીવાદનું હિન્દુસ્તાન-શા માટે

હિંસક સામ્યવાદીઓની રૂપરેખા માન્યતા છે કે ગાંધીવાદ મહાજનશાહી સમાજરચનાનો પોષક ટોવાથી ગરીબોને થોડી ઘણી રાહત અપાવતા રહીને મહાજનશાહી મૂકીવાદને નબાવી રાખે છે. ગાંધીવાદમાં મહેનતકરોના રાજ્યની સંભાવના જ શક્ય નથી. એટલે મહેનતકરો માટેની હિંસક ક્રાંતિના સૌથી મોટા અવરોધરૂપ જે કોઈ હોય તો તે ગાંધીવાદ છે. એટલે ગાંધીજીનું નામ નિશાન દેશમાંથી - ભૂસી નાખવા નક્કસલાઈટ જાનની બાજુ ખેંચી રહ્યા છે. અથવા તો જેમની પાસે હિંસક સામ્યવાદીઓ હિંસક ક્રાંતિ કરાવવા માગે છે, તેના દિલમાં એવો વિશ્વાસ ઊભો કરવા માગે કે તમારો ઉદ્ધારક ગાંધી કે ગાંધીનું કોઈ કાર્ય નથી. ગાંધીનામ એક ભ્રમણા જ છે. એ તો આ દેશના કાયરોની એક ઢાલ છે. ગાંધીજીની પ્રતિમાઓ વૂટે છે, ગાંધીનામની સંસ્થાઓ સળગે છે, ગાંધી પુસ્તકોની હોળી થાય છે છતાં દેશમાંથી કોઈના પેટનું પાણી હલે છે? કોઈને ગાંધીજીની પડી નથી. એ તો તમને કાયમી ગુલામ રાખીને તમને બટકું રોટલો આપીને પંપાલમે રાખવાની ગાંધીનામની એક તર-કીબ છે, જેથી કાયમ તમારા ખભે ચડીને બેસી રહી ચકાય.

કાં કોઈ હલે નહિ ?

સામ્યવાદીઓની આ વાત પણ કેટલી સાચી

છે ? શાસક કેંગ્રેસ, સંસ્થા કેંગ્રેસ, સર્વોદયવાદીઓ કે ગાંધીજીના અનુયાયીઓમાંથી કોઈએ પ્રતિકારાત્મક પગલાં નથી ભર્યાં. આ ગાંધીનામના સમગ્ર ઉચ્છેદ સામે સૌ ઠરાવો કરે છે, સામસામા બાંધે ચડાવે છે પણ દેશમાં ગાંધીજીની અસરો નેસ્તનાબુદ કરવા જે હિંસક પ્રવૃત્તિ વ્યાપક બની રહી તે એની સામે લેખો ને નિવેદનો સિવાય એમને કશું જ કરવાની તાલાવેલી નથી જગતી. અત્યારસુધી ગાંધીનામને વટાવવાની જ તાલાવેલી હતીને ત્યારે !

સંસ્થા કેંગ્રેસ, સંયુક્ત ગ્રામ. સા. પક્ષ અને જનસંઘ જેહાદ એવી ઉઠાવી રહેલ છે કે શાસક કેંગ્રેસ નકસબાઈટની હિંસક પ્રવૃત્તિ સામે પગલાં નથી ભરતી કારણ કે એને સામ્યવાદનો સંલારો જોઈએ છે, ઇન્દિરા સામ્યવાદી છે. એ સરમુખત્યારશાહી શાસન લાવવા માગે છે, વગેરે વગેરે વગેરે.

સામ્યવાદ એ ગુંડટોળી નથી, તેમ લુટાડ ટોળી નથી. જગતની એ એક મુખ્ય વિચારસરણી માંહેની એક છે. વિચારનો પ્રતિકાર વિચારથી જ થઈ શકે. દમનથી તો કદાચ તત્કાળ પૂરતી હિંસા અટકાવી શકાય. એ પણ નેથી અટકાવી શકાઈ. ઇન્દિરાજીની લઘુમતિમાં મુકાઈ ગયેલી સરકારને અટકાયતી ધારો અસલમાં ન લાવવા માટે એક સ્વતંત્ર પક્ષ સિવાયના ઇન્દિરાજીના તમામ વિરોધ પક્ષો ઇન્દિરાજીની સંસ્કારને મૂંઝવીને હલકી પાડવા માટે એક હતા, એ જ પક્ષો ઇન્દિરાજી ઉપર સામ્યવાદી હિંસાને દાબી ન દેવા માટે જત જતના આલેખો કરે છે.

કેમવાદનો હાથો સંસ્થા કેંગ્રેસ

આંધ્ર્યની વાત તો એ છે કે હિન્દુરાષ્ટ્રવાદીઓ પણ ગાંધી વિચારસરણીના સામ્યવાદીઓ જેટલા જ વિરોધી છે. એ કારણે હિન્દુવાદીઓએ ગાંધીજીનું પહેલાં ખૂનક્યું. હિંસક સામ્યવાદીઓ હવે ખૂન કરી રહ્યા છે અને હિન્દુરાષ્ટ્રવાદ અને મુસ્લિમોના ભારતીયકરણની જેહાદ યોજાનારા પણ સામ્યવાદીઓનું જીંદગામ કરી રહ્યા છે. આમ ગાંધીવાદને ગાંધીજીની વિચારસરણીને ભારતની બે પ્રજા સંકેતો તરફથી માર પડી રહ્યો છે. છતાં ગાંધીજીના અનુયાયી તરીકેનું અભિમાન

લેતા સંસ્થા કેંગ્રેસના આગેવાનો આ હિન્દુરાષ્ટ્રવાદીઓ સાથે હાથ મીલાવી રહ્યા છે ને ગાંધીજીની વિચારસરણીને ઉખેડી નાખનારી પ્રવૃત્તિને ઉત્તેજન આપી રહ્યા છે. પછી સિદ્ધાંતોને વળગી રહ્યાનાં ગમે તે નિવેદનો કરે અને ચોકકસ વિચારસરણીના પક્ષો સાથેના જોડાણનાં ગમે તે કારણો આપે પણ એનાં પરિણામ તો ગાંધીવાદીઓના હાથે જ ગાંધીવાદને નષ્ટ કરવામાં જ આવી રહ્યાં છે. ગુજરાતની સંસ્થા કેંગ્રેસના આગેવાનો નિવેદનો ગમે તે કરે પણ આવતા દિવસોની એમાં આગાહી છે કે સંસ્થા કેંગ્રેસ હિન્દુરાષ્ટ્રવાદીઓની એક પક્ષકાર જ બની રહી છે.

ભાવિથી ભડકેલા શ્રી. વળુભાઈ

શ્રી. વળુભાઈ શાહના બોલ પાછળ સૌરાષ્ટ્ર રચનાત્મક સમિતિ અને શ્રી. દેબરભાઈ જ નથી બોલતા પણ સંસ્થા કેંગ્રેસના ભારિનો ભય જ બોલી રહ્યો છે કે જે બેય કેંગ્રેસ એક નહિ થાય તો સંસ્થા કેંગ્રેસનું ગાંધી વિરોધી રૂપાંતર જ થઈ જવાનું છે. અરે કેંગ્રેસી અખબારો હવે એ જ રીતે જનસંઘની ઉધારી તરફદારી કરી રહ્યાં છે. આવતા દીનાં એ એંધાણ છે. જગત જુએ છે તેમ ઇન્દિરાજી એક પછી એક એવા રાજકીય વિજય હાંસલ કર્યો જાય છે તે સંસ્થા કેંગ્રેસ સામે આવીને શાસક કેંગ્રેસમાં ભળી જાય તો તે જરૂર આવકારશે પણ સામેથી એક પણ શરત આવકારવા જેવી એમની મનોદશા કદી હતી નહિ, છે નહિ. ભાંગી ને કટકા થઈ જાય પણ ધારેલાં કામને વિચારો ને વળગી રહેવાનો અનૂદ આત્મવિશ્વાસ એમાં દેખાયો છે.

ખાપ કરતાં સવાઈ બેટી

એમના પિતા જે હિંમત દાખવી નથી શક્યા એવાં સાહસિક પગલાં સાથે તો તેઓ રાત દિવસ રમે છે. શ્રી. મોરારજીને ઉડાડવાથી માંડીને છેલ્લે છેલ્લે પોતાના પ્રધાનમંડળમાં જે ધરખમ ફેરફારો કર્યા એ એની સબૂત છે. નહિ તો ચવાણ, ફખરુદ્દીન અને જગજીવનરામ જેવાનાં ખાતામાં આવ્યા અસાધારણ ફેરફારો કરવાની હિંમત આજના સંજોગમાં પ. જવાહર પણ ન કરી શકત. એ જ રીતે

દીનેશસિંગના ખાતામાં ફેરફાર ઈચ્છ્યો ત્યારે એમણે એ જોખમ ખેડી જ લીધું કે દીનેશસિંગનું રાજીનામું પણ આવી પડે. જાણે કે જોખમ વચ્ચે જ જીવવાની ઈંદિરાજી મોજ લઈ રહ્યા છે.

ગુજરાતના સંસ્થા કેંગ્રેસના આગેવાનો બરાબર સમજે છે કે ગુજરાતની સંસ્થા કેંગ્રેસની સરકાર માત્ર ઈંદિરાજીની સિદ્ધાંતનિષ્ઠાને કારણે જ બચી ગઈ છે. એટલું નિખાલસ નિવેદન કરવા જોટલી હિંમત અને ઔદાય ગુજરાતના સંસ્થા કેંગ્રેસના આગેવાનોમાં નથી જ.

ગુજરાત સરકાર કેમ ન ઉઘડી !

સ્વતંત્ર પક્ષની સાથે ઈન્ડિકેટને પણ ગુજરાતમાં સંસ્થા કેંગ્રેસને સત્તા સ્થાનેથી ઉથલાવવામાં ઈંદિરાજીએ કૃતનિશ્ચય થવા દીધી હોત તો સ્વતંત્રવાદમાં સંસ્થા કેંગ્રેસ ઉઘડી પડી હોત. પણ સ્વતંત્ર પક્ષ એ પ્રગટ-પણે જ મૂડીવાદીઓનાં હિતોનાં રક્ષણની લાગણીમાંથી જનમ્યો છે ને કેંગ્રેસ વિરોધી લાગણીમાંથી એણે બળ મેળવેલું. દેશના ભાવિ ઘડતરમાં સ્વતંત્ર પક્ષને કોઈ પણ રીતે મજબુત બનાવવો એટલે એકબાજુ મૂડીવાદીઓનાં અને બીજી બાજુ સામ્યવાદીઓના હાથ મજબુત બનાવવા. લોકશાહીને ગરીબ સુધી લાભ ન પહોંચવા દેનારા અને આજની દેશની દારૂદુશ્વણનાં એક પક્ષકારને સત્તાસ્થાને લાવવામાં શાસક કેંગ્રેસ ભાગીદાર કેમ થઈ શકે? એટલે ગુજરાતની ઈન્ડિકેટના આગેવાનોમાં સંસ્થા કેંગ્રેસની સરકારને ઉથલાવી નાખવાનો જે વિરોધી લાગણી ઉઘ્ર બની ગયેલી તેને ઈંદિરાજી તરફથી જરાય હિતોજન તો ન મળ્યું પણ એ રસ્તેથી પાછા વળી જવાની જ સ્પષ્ટ સલાહ મળી. નહિ તો ગુજરાતની સંસ્થા કેંગ્રેસ તો હવે ખબબળી જ ગઈ છે. બાર તેર સભ્યો તો આસાનીથી ઊડીને ઈન્ડિકેટમાં બળી ગયા હોત.

શ્રી. મોરારજી ને શ્રી. ગોલવલકરજી

શ્રી. ઘડકરભાઈ તો સમજુલા ગુમાવી ને બેઠા છે, જે પ્રધાનપદે ન હોત તો એમની બેશામી બકવાદમાં જ ખપત. શ્રી. ગોલવલકરજીને રક્તે ઈંદિરાજી નહિ પણ શ્રી. મોરારજી જઈ રહ્યા છે

તે એમને નહિ દેખાતું હોય? ઈંદિરાજીએ તો એની સામે જોહાદ જગવી છે ને શ્રી. મોરારજી તો ચોકચને ખારે ધણીનો ખાટલો ખરાબ કરવાને રસ્તે છે. શૂઢખાતું ઈંદિરાજીએ હાથમાં જ એટલા માટે લીધું છે. પણ દેશના રાજકારણની સ્થિતિને નામે સમાન કાર્યક્રમવાળા પક્ષો સાથે હાથ મીલાવવાના બહાને ખુદ ઘડકરભાઈ જ શ્રી. ગોલવલકરજીના હાથ મજબુત કરી રહ્યા છે. કારણ કે સંસ્થા કેંગ્રેસના એ પક્ષકાર મટવા નથી. અને સામ્યવાદી અને કોમવાદી તત્વો સામે લોકશાહી બળોને એકત્ર કરવાની સંસ્થા કેંગ્રેસની હાકલ ને કરાવમાં સંસ્થા કેંગ્રેસ કોને કોમવાદી ગણાવે છે? ઈંદિરાજી ને ! કારણ કે પોતે જ કોમવાદને પલ્લે પોતાનો ભાર મૂકી રહ્યા છે. કેઈ એક પક્ષને કોમવાદી કહેવાની હિંમત સંસ્થા કેંગ્રેસમાં છે ?

જનસંઘ કોમવાદી નથી એવો બચાવ નિજ-લીંગપાછને થા માટે કરવો પડેલો? જનસંઘના અને સંસ્થા કેંગ્રેસના આગેવાનોનાં નિવેદનો એક જ સરખાં કરી સમાન વિચારસરણીને આધારે બહાર પડે છે ? એ બન્ને પક્ષોનું નિશાન નથી સામ્યવાદ કે નથી કોઈ બીજે વાદ પણ ઈંદિરાજી જ. છે. અને એનું અંતિમ છે હિંદુરાષ્ટ્રવાદ. એટલે કોમવાદીઓ થયરી જ એટલા માટે ગયા છે કે શૂઢખાતું ઈંદિરાજી એ હાથમાં લીધું છે.

ધ્રુવીકરણની દિશામાં

આખર સંસ્થા કેંગ્રેસનું ભાવિ શું ? જેમ જેમ એના આગેવાનોનું આંતર સ્વરૂપ ચૂંટણી નજીક આવતાં ખુલ્લું થતું જાય તેમ તેમ એ વીંખાતી જાય. 'હરની ચૂંટણીમાં એ સંપૂર્ણ અનાવરણાએ પહોંચી જાય. માત્ર બુદ્ધિની કરામતોભવાં કરાવો નિવેદનો કે લાપસોથી જનતાને કપા સુધી ભરમાવી શકાયે ? સંસ્થા કેંગ્રેસ ત્રણભાગે વહેંચાઈ જાય. કેટલોક લાગ સ્વતંત્ર પક્ષ જેવી વિચારસરણી ધરાવે છે, મોટો ભાગ જનસંઘી છે, જ્યારે બાકીનો ભાગ લોકશાહી તત્વોમાં સાનનારો પણ હવે સંસ્થા કેંગ્રેસથી છૂટા પડીને શાસક કેંગ્રેસમાં જોડાવાની હિંમત અત્યારે નથી કરી શકતો તેવો છે.

પણ સ્વતંત્ર પક્ષને કોઈ ભાવિ નથી. દેશને આગળ લઈ જવાની દોરવણી તે ક્યાંથી આવે? જ્યાં આજની સ્થિતિ માટે એ પણ એક પક્ષકાર હોય ત્યાં! એટલે નામશેષ થઈને નજીવા પક્ષ તરીકે ઊરની ચૂંટણી ખાદ પોતાનું અસ્તિત્વ ટકાવી રાખી શકે તો પણ ગનીમત. એનાં મૂળ કદી પ્રજાહદયમાં પડ્યાં જ નથી. એટલે સ્વતંત્ર પક્ષને છોડતાં એના સભ્યોને કોઈ લાગણીનો આઘાત લાગે તેવું નથી.

તો ભારત આરત થશે

પંજાબ અને તામીલનાડ જવા પ્રદેશોમાં ચોક્કસ જાતિની જ બહુમતિ હોતાં એકમાં અકાલીઓ અને બીજામાં ડી. એમ. કે. ટકી રહેવાની તકો વધુ છે. બાકીના ત્રણ પક્ષો એક બીજા સાથે ચૂંટણી જીટાણુ સાધીને ત્રણ ભાગે વહેંચાઈ જશે, અથવા અઘળ ચૂંટણી લડીને પછી જીટાણુ સાધશે. એમાં સામ્યવાદી, જનસંઘ અને લોકશાહી બળો મુખ્યત્વે હશે. પણ એથી દેશના એ મુખ્ય પ્રશ્નો કંગાલિયત અને કૌમવાદનો ઉકેલ માત્ર રાજકીય પગલાંથી શક્ય નહિ બને.

સામ્યવાદનાં મૂળ દેશની કંગાલિયતમાં પડ્યાં છે ને કૌમવાદનાં મૂળ દેશની સાંપ્રદાયિકતામાં પડ્યાં છે. ગમે તેની અને ગમે તેવી સરકારો રચાય તો પણ જ્યાં સુધી કંગાલિયત અને સાંપ્રદાયિકતાના પ્રશ્નો હલ કરવામાં નહિ આવે ત્યાં સુધી સામ્યવાદ અથવા કૌમવાદ વફરતા જ જવાના. એટલે લોકશાહી તત્ત્વો પૂરતું બળ નહિ મેળવી શકે તો એક દિવસ સામ્યવાદ અને કૌમવાદ એટલે કે હિન્દુરાષ્ટ્રવાદ વચ્ચે આખરી વિગ્રહ મંડાશે ને ભારતને ફરીથી મહાભારતમાં ફેરવી નાખશે.

એ મહાન અશક્તિ

આ દેશની એ મહાન રાષ્ટ્રીય અશક્તિઓ એક કંગાલિયત અને બીજી જેને કારણે આ કંગાલિયત ઊભી થઈ તે ઊંચ નીચના ભેદ પાડી, એને દૈર્ઘ્યાન ગણાવી, ધર્મ અને સંસ્કૃતિને નામે અને ધર્મ તથા સત્તાના સહારાથી પુરુષાર્થહીન અને બુદ્ધિજન બનાવી કાયમને માટે ગુલામી મનોદશા પેદા

કરનાર સાંપ્રદાયિકતા જ રહી છે. એટલે જ મુઠોભર મુસ્લિમો સામે આવડો મોટો દેશ પરાસ્ત થઈને હજાર વરસની ગુલામી વેઠતો રહ્યો, મંદિરો તૂટતાં રહ્યાં. હિંદુઓ સુસલમાન અને છેવટ ખ્રિસ્તી બનતાં રહ્યા છતાં સાંપ્રદાયિકતાએ જનતાએ ઉચ્ચાભિમાનના અંધારામાં જ અથડાવ્યે રાખી, વિચારજડ અને પુરુષાર્થહીન બનાવી. જેનાં પરિણામો આજે આપણે ભોગવી રહ્યા છીએ.

ગાંધીજીથી શરૂ થઈને જવાહરલાલના અવસાન સુધીના રાષ્ટ્રીય એકતાના તમામ પ્રયત્નો આ બે મહાન રાષ્ટ્રીય અશક્તિઓ વિફળ બનાવ્યા છે. જ્યાં સુધી વણશ્રામની પકડ કરીને બેઠેલી સાંપ્રદાયિકતાની જડ હલે નહિ ત્યાં સુધી સમાજવાદ કદી સફળ બને નહિ. ગાંધીવાદ એ સમાજવાદ અને સાંપ્રદાયિકતા વચ્ચેથી માર્ગ કાઢવાની એક વિચારસરણી હતી. સ્વાધીનતા હાંસલ કરવામાં પણ આ સાંપ્રદાયિકતા એટલી જ અવરોધરૂપ હતી. પણ સ્વાતંત્ર્ય માટેનાં બળો હિંદુવાદીઓમાંથી પણ પ્રબળપણે ઊઠતાં સાંપ્રદાયિકતાએ ગાંધીવાદમાં રહેલાં હિંદુવાદી બળોને અપનાવી લીધાં. એટલા પુરતો ગાંધીવાદને જાળી નાખ્યો અને જ્યારે એમ લાગ્યું કે હવે ગાંધી જ હિન્દુરાષ્ટ્રવાદનો સૌથી મોટો અવરોધ છે ત્યારે ગાંધીજીને ગોળીઓ દીધાં.

મૂળ રોગ સાંપ્રદાયિકતા

આટલા પછી ગાંધીજીના આનુયાયીઓએ અને સમાજવાદના પુરસ્કર્તાઓએ ચેતવું જોઈતું હતું કે હિન્દુ અને મુસ્લિમ સાંપ્રદાયિકતાની જડ જ્યાં સુધી ભારતના પ્રજાજીવનમાંથી ખસેડવામાં ન આવે ત્યાં સુધીના ગાંધીવાદ કે સમાજવાદના પ્રયત્નોની સફળતા માત્ર સપાટી ઉપરની જ રહેવાની અને સપાટી ઉપર જ દેખાવાની.

ઉલટ પક્ષે ગાંધીવાદ અને સમાજવાદ માટે જે કાંઈ પ્રયાસો થયા તેમાંથી પુષ્ટ થઈને હિન્દુ-રાષ્ટ્રવાદ નવા સ્વરૂપે બળવત્તર બનતો જાય છે અને મુસ્લિમ સમાજને યથાવત રાખીને લઘુમતિ રૂપે રાજકીય ઔદયથી પંખાળવા જતાં મુસ્લિમ કૌમવાદ પણ પાકીસ્તાનનો ધા રૂઝાતાં બળવત્તર બનતો રહ્યો છે.

ગાંધીજીના અવસાનને કારણે દેશને જ એક આઘાત લાગ્યો. તેના કારણે હિન્દુ અને મુસ્લિમ 'એમ બન્ને કોમવાદ કાયબાની જેમ અંગ સંકોડી ગયેલા અને આઘાત-શમતો જ પંડર પહોળા કરવા લાગેલા. આજે ન અવગણી શકાય એવા સ્વરૂપે આ હિન્દુ અને મુસ્લિમ કોમવાદ ફાદા ફૂંસ્યા છે.

આજે જેમ હિન્દુકોમવાદીઓ હિન્દુરાષ્ટ્રની વાત ઉપર જોર દે છે તેમ આવતી કાલે મુસલમાન કોમવાદીઓ પોતાની છ કોડેડની લઘુમતિ માટે નવું પાકિસ્તાન માગશે, અને ખ્રિસ્તી તથા બીજી લઘુમતિઓ બેસી નહિ રહે, એટલે આ કંગાલિયતનો ઉકેલ પણ હિન્દુ-મુસ્લિમ સંપ્રદાયિકતાના આમૂલ પરિવર્તનમાં જ રહેવો છે. જો એ શક્ય નહિ બને તો આ દેશને માઓવાદી ચીનના સહારાથી અજગરની જેમ ગળતા નકસલાઈટની ઘોર હિંસાથી કોઈ બચાવી નહિ શકે.

રોગનાં મૂળિયાં સાફ કરો

હિન્દુ કોમવાદ મુસ્લિમ કોમવાદમાંથી જોર પકડે છે ને મુસ્લિમ કોમવાદ હિન્દુ કોમવાદમાંથી જોર પકડે છે. એને પરિણામે દેશના મૂળભૂત પ્રશ્નો અવગણાઈ રહ્યા છે તેથી સામ્યવાદ જોર પકડે છે.

કોઈ એક કોમ પાસેથી ઉદારતાની અપેક્ષા રાખવાથી કોમવાદનો પ્રશ્ન નહિ જ ઉઠે. તેમ રાજકીય ચેતે પણ આ પ્રશ્ન કદી હલ નહિ થાય કદાચ

કોમી હિંસાકાંડ થોડા દબાવી શકાય. પણ આખો દેશમાં આગ ફેલાશે તો કેટલેક દેકાણે ઠારી થકશે ?

બન્ને કોમોના સાંપ્રદાયિક અને સામાજિક એવા આમૂલ પરિવર્તનની આશા આજે શક્ય નથી લાગતી છતાં એ જ એક ઉપાય છે. લોકશાહી અને રાષ્ટ્રીય બળોએ પોતાનો સમસ્ત ઝોક એ બાજુ આપવો રહ્યો. એમ બનશે તો જ કેટલાંક વર્ષો પછી આ પ્રશ્ન હળવો બનશે ને દૈવાધીન પ્રજા પુરુષાર્થી ને વિચારશીલ બની રાષ્ટ્રીય ઉત્પાદનમાં વૈજ્ઞાનિક બુદ્ધિથી કામે લાગશે, પણ ત્યાં સુધી સામ્યવાદ રાહ જોઈને નહિ બેસે. જમીનના અને રોજગારીના પ્રશ્નો શક્ય નેટવી ઝડપે હલ નહિ ઉઠેલાય તો સામ્યવાદ સિવાય દેશ બીજા ચાની અપેક્ષા રાખી શકે ? મહાત્મા ગાંધીના કહેવાથી પણ જે નહોતા સમજ્યા તે આપમેળે કેમ સમજશે ?

હજી સુધી તો કેન્દ્રસરકાર અને રાજ્ય સરકારો લાચાર જ રહી છે. વહિવટી તંત્રો એટલાં કાર્ષ્ણિક બની ચક્રાં નથી, મોંઘવારી અટકાવી શકાઈ નથી અને પક્ષો બધા સત્તાના સંઘર્ષની મોરચાપ્રાણમાં રચા રહે છે, તેથી સ્થિતિ ઉત્તરોત્તર વધુ ને વધુ કથળતી જાય છે. પછી લોકોને આપસવારવના હેવારા બનાવી દેવાયા છે તેની પાસેથી પરિવર્તનની શી આશા રાખવી ?

સાભાર સ્વીકાર

Ghalib's Passion Flower

Consuming, Flower-Fresh, heady in the poet's own view and
S. D. Misra's S. D. Misra : 65/78 New Rohatak Road, New Delhi :
Price Rs. 20-00.

અનુવાદ વિજ્ઞાન : મોહનભાઈ શંકરભાઈ પટેલ : પ્રકાશક : ગુજરાત વિદ્યાપીઠ : અમદાવાદ ૧૪ : મૂલ્ય જે રૂપિયા. નવજીવન પ્રકાશન

કસ્તુરબા વાણી અને વિચાર સંપાદકીય : મહિબુલ્લેન વદલભભાઈ પટેલ : મૂ. રૂ. ૧-૪૦ : નવજીવન પ્રકાશન મંદિર : અમદાવાદ ૧૪. ગાંધીજીનું પહેલું ચરિત્ર : લે. જોસેફ ડોક : અનુભાષુભાઈ પારેખ : મૂ. ચાર રૂપિયા : નવજીવન પ્રકાશક મંદિર : અમદાવાદ ૧૪. *

કાંતિવીર લેનિન : લે. ઇન્દુલાલ યાજ્ઞિક : સન્નિષ્ઠ પ્રકાશન : માવળાંકર હવેલી : ભદ્ર : અમદાવાદ : મૂ. ૫ ચોતેર પૈસા. * છીનું એકાન્ત : સં. જોગાર સાસ્તાપુરી : પ્રકાશક : પુરરાજ જોષી : ગુરૂજિયા, ભોરવનાથ માર્ગ : નડિયાદ : મૂ. જે રૂપિયા. * સોનાની ઝાલ (૧૬ લોકવાર્તાઓનો સંગ્રહ) સંગ્રહક : * પુસ્કર ચંદરવાકેર : પ્રકાશક : સરત સહિત્ય વર્ષિક કાર્યાલય : ભદ્ર. અમદાવાદ. મૂ. અઢી રૂપિયા.

પશ્ચિમ સૌરાષ્ટ્રની આ દરિયા કાંઠી અનેક-રીતે સમૃદ્ધ છે. નાનામાં નાના ગામને એનું પોતાનું સાંસ્કૃતિક મહત્ત્વ છે. દીંગે અને ટેકરે મંદિર, વાવ કે ગુફા, શરવીર, સતી કે ભક્તિના પાણિયા ન્યાં બુઝો ત્યાં કંઈક ને કંઈક તેજ ઝરણાં ઢંકાયેલાં પડ્યાં છે.

પોરબંદર પાસેના કોલીખડા ગામમાં રખારીની વસ્તી, પચાસ ઝૂંપડાનું ગામ પણ એને એનો રખારી કવિ છે. પોરબંદર રાજ્યે અને આ પંથકનાં ભજનોનો સંગ્રહ કરનારે એની નોંધ લીધી છે.

આશરે દોઢસો વર્ષ પહેલાં અભણ અને જંગલી જેવી ગણાતી રખારી જ્ઞાતિમાં કલાનો જન્મ. અક્ષર સાથે તો આડવેર પણ કોઠા ડાઘા કલાના રુદ્ધિયામાં માતા શારદાનો વાસ હતો. રિવાજ મુજબ નાનપણમાં જ કલાના ભગ્ન થયાં પણ એ આણું વર્ષા બાદ પરણેનર શીતળાના રોગનો ભોગ બની. પછી તો કલાએ ફરી ભગ્ન કરવાનો વિચાર માંડી વાળ્યો અને ભક્તોની 'ગત ગંગા'માં ભળ્યા.

બરડા હુંગરની ધાર ઉપર ચડીને કલો ચંદ્રાવળા બોલે છે. કાંખમાં લાકડી ભરાવી ખેતરને શેઠે ઊભા ઊભા દૂહા લલકારે છે. દિલના સાચા ભાવથી અને રૂડા કંઠથી બોલાતાં પ્રભુનાં યશોગાન આનુબાહુનાં માણસોને મુગ્ધ કરે છે. હવે કલાને ભજન ગાવા આમંત્રણો મળવાં લાગ્યાં છે અને કલો પૂર્વે થઈ ગયેલા કવિઓના તો ક્યારેક પોતાના સ્વરચિત ભજનો મીઠી-હલકથી ગાય છે. સુદામાપુરીથી દ્વારકા જતાં સાધુ-સંતા પાસેથી મળેલી એકાદી પંક્તિ ઉપર કલો પોતાની રીતે ભજનની માંડણી કરે છે. મોટા ભક્ત તરીકે આનુબાહુની વસ્તીમાં કલો પૂજાળાનેગ વ્યક્તિ બની ગયો છે. કલો ન્યાં હોય ત્યાં માણસો ટોળે વળે છે અને ઘર-સંસારના પ્રશ્નોથી માંડી, વરસાદના વાવડ અને ભાવિ વિષે

પ્રશ્નો પૂછાય છે, કલો ચોટદાર જોડકણાંથી એના ઉત્તર વાળે છે.

એક સમયે વરસાદે બહુ ખેંચાવ્યું. જેઠ ગયો, અપાઢની યુરુપૂનમ પણ ગઈ. માલધારી અને ખેડૂતો ભૂવા, જતિએ આપેલા વાંચદાના દાંડા ગણી ગણી થાક્યા. બે-પાંચ રખારી ગોવાળોનું ટોળું કલા-ભગતને આંગણે આવ્યું. રામરામ્યું લીધી અને પળતલીમાંથી બજરું કાઢી ધતૂરીઓ ભરાણી. સૌના હાથમાં ધતૂરી ફરવા લાગી. એક ગોવાળ બોલ્યો : "ભગત, આ કારા મો વારો કેદિ'ક વરસશ્યે ?" ભગત કંઈ ન બોલ્યા. બીજો કહે : "ઝોડદરને ભૂવોઆતો પાટ બેઠો અને ત્રણ આંગળીઓ જાંચી કરી." ત્રીજો કહે : "ખીમેસર ડાડાનું હવન હતું. ડાડે ફૂલ ઠાવકાં દીધાં."

કલો ભૂવાજતિમાં માનતો નથી. જોશ જોનારને એ ભગવાનથી ડાઘા (?) સમજે છે! કલો જોડકણું મૂકે છે.

દિ'નો ડાચો કાગડો, ને રાતે ડાચું ધૂડ, કલો કોલીખડાવાળો કહે, શું ભગવાનથી ડાચું ભૂત?

કાગડો દિવસનો ડાહ્યો છે. કાગડો કાગડી બેઠાં હોય તોય દિવસે એના માળામાં કોયલ ઈંડાં મૂકી જાય. કહે છે કે કાગડા કાગડી વચ્ચે કોયલ બેસે અને એક ધકકો કાગડાને તો એક ધકકો કાગડીને મારે. કાગડો સમજે કાગડીએ ધકકો માર્યો, કાગડી સમજે કાગડાએ અને વચ્ચે કોયલ પોતાનું કાર્ય કરી જાય. આમાં કાગડાની ચતુરાઈ ક્યાં ગઈ ? આવું જ ધૂડનું. રાતે ઊઠે. જગતને મરેલ સમજે અને માત્ર પોતાની જાતને જ જીવતી સમજે. કલો કહે છે આ ભૂવાજતિ પણ આવા જ. ભગવાનથી ચેં ડાયા.

ગોવાળિયા કલાના વિચારથી ગભરાઇ જાય

છે અને રાંક થઇને પૂછે છે “તાર ભગત, મે કેંદુ વરસશ્યે ?” વીજ તો મધ રાત જોઇતી. ચોકકખા ગણિતનો કયો ઉત્તર વાળે છે

એ વીજે વસેખાઈ નઈ, ગાજ્યો ન કરે ઘા;
કલો કોલીખડાવાળો કે, પડ્યો તયે હા.

મૂળે કોલીખડા ગામ તો પ્રાચીન છે. એના પાદરમા સાતસો-આઠમો વર્ષ જૂની કોલીખડીરાવ છે વાવની ગોખ અને ગોખમાં શેખનારાયણની મૂર્તિ વાવેલાકાળનું શિષ્ટ ધર્મવે છે. આ ગામ ધરવીસન ૧૬૧૦ માં, જમ-રાણાના યુદ્ધમાં રાણાને પક્ષે રહીને આ ગામના રચારી લોકો લડ્યા હતા તેથી, જેઠવા રાણા ખીમાજીએ જે સોળ ગામ ઈનામમાં આપ્યા હતા તેમાં આ રચારી લોકોને ઈનામમાં આપેલ પણ મથુપાનન કરવા ટેવાયેની ગ્રન્થને ખેતી ફાવી નહિ ગામના રચારી લોકો કલા આગળ ખેતી થતી નથી એવી ફરિયાદ કરે એના ઉત્તરમાં ખેતરની વ્યાખ્યા આપી આપે છે

લાંબે પગે ટીટોડુ, ઓલ્યુ દૂકે પગે તેતર,
કલો કોલીખડાવાળો કે, રાપલ્યાં એટલાં ખેતર

જમીન તો છે પણ મહેનત કરવી જોઈએ રાપવો તો એ ખેતર અને એમાં ખેતી થાય કોંક કોંક રચારી ચોમાસુ આવતા ખેતરની સભાળ દ્યે છે પણ કઈ ભરીવાર થાતી નથી આપી કલો પોતાની ભાપામાં સમજાવે છે

શિયાળે ઉનાળે સૂઈ રહે, ચોમાસે જમ ચાસે;
કલો કોલીખડાવાળો કે, એની ભૂખ પાસે ને પાસે

શિયાળામાં રાંધ ફેરવી જમીનને પોતી કરે નહિ, ઉનાળામાં ખાતર નાખે નહિ અને ચોમાસામાં ખેતી કરવા હાની નીકળે એ જમીન પોતે જ ભૂખી તમને શું આપે ?

કલાની વહેવાર ડાહી વાતોથી થોડાક સુધરે છે, થોડાક પોતાની રાહ જીવે છે, કોઈ નટખટ ગુવાન કલાને પૂછી એસે છે “ભગત, ટાઢ ભારે પડે છે, શું કરવું ?” કયો જવાબ વાળે છે :

ભીચે ઉબરે ખોલડું, હેઠે ઉબર ખડકી;
કલો કોલીખડાવાળો કે, ટાઢનું ઓસડ ઘડકી

નાના નાના જોડકણાં ઉપરાંત કલાના ભજના પણ મગે છે કલાનું એક ભજન તો આ પથકમાં અત્યારે ઘણું જ લોકપ્રસિદ્ધિ પામેલું જોષ શકાય છે જોખીરા મામે ૧૧૮ વર્ષ થયા ચાલતા સત્સંગ માં અને ભગવાનને થાળ ધરાવતી વખતે આ ભજન આજે પણ કલાના નામચરણ સાથે જોવાય છે -

થાળ

મારે ઘેર આવજે માવા, સવારે ઢબડુ ખાવા.
ખાજરાનાં જે ઢબરાં દીખ્યાં, તાણુ મેલ્યુ તેલ,
કરચ કોઠિ બાની કાંચરી ભેળા, ગોળની કાકરી મેલ.

રીંગણાનું મેં લડ્યું કીધું, આખા કારેલાનું શાક,
કોઠે કરીને મેં કઢી વધારી, જમજો દીનાનાથ.

લૂણુ પાંણુ ઢબડુ ને વળી, માગ્યા ઘરની છાશ
ડુંગણામાં તોઈ બાકરાં મારે, એવો ગામડિયો વાસ
જળ જમુનાની લાવ્યો છુ ઝારી,

હાથ ધૂઓ દિનાનાથ;
દાસ કલાની વિનતી મુને, રાખો ચરણમાં નાથ

આ ભજનની મૂળ પદ્ધતિ તો આપણને કુમેરમાં મગે છે પણ ક્યાકથી યાદ રહી મચેલી પદ્ધતિ ઉપર કલાએ પોતાની ભાપામાં આખા ભજનની માડણી કરી છે તે ધ્યાનપાત્ર છે પોરબંદરથી બહાર પડેરી “નટવર ભજનાવળી” માં આ ભજન કલાના નામે સંગ્રહાયેલું છે, તેમજ વણા વર્ષો પૂર્વના આ પથકના માસિક ‘મોક્ષપત્રિકા’માં પણ આ ભજન કલાના નામચરણ સાથે મગે છે માધનપુરથી બહાર પડેલા એક ભજન સંગ્રહમાં પણ આ ભજન કલાને નામે છે

આ ભક્ત કવિ કલાની દહેરી આજે પણ પણ કોલીખડાના પાદરમા હયાત છે દહેરીમાંતી કલાની કાગરેલી મૂર્તિ અને તેના રચેલાં જોડકણાં તથા ભજનો આજે પણ આ પથકમાં કોક કોક રચારી કુટુમ્બમાં માનથી પૂજાય છે, ગરાય છે

નોંધ શ્રી મણિમાધ વેરા અને ભઈ નરેત્તમ પલાણુના સંદેકારથી આ લેખ પૂર્ણ થયે છે, તેની સાથાર નોંધ લઈ છુ-જો મોહનપુરી.

લોકસંગીતના કેટલાક છંદ-રાગોની વિચારણા

જયમદલ પરમાર

એક વિધાન એવું કરાય છે કે “ચારણ ને ખારોટો ચાલુ ધીંગાણે મદનગી ને શૌર્ય ગિરદાવલીના દુહા કે સિંધુડા ગીત ગાતા. એ સાંભળીને મડદાંચ ઊભા થઈ જતાં. સાંજે ધીંગાણું પૂરું થતાં એ જ ગાયકો ધીંગાણે કામ આવેલા વીરોને ગિરદાવતી કર્ણ રાગમાં સામેરીની સાખી ગાતા.”

આ સામેરીની સાખીઓ કે દૂહા લોકવાણીમાં બહુ ઓછા મળે છે. અતિ મુખ્યસિદ્ધ સાખી નીચેની ચાર જ સાંભળવા મળે છે :

સામેરી સાયર ઊમટયો, રતન રોળાણાં જાય;
કરમહીણો ભરે મૂઠડી, તેના શંખલે હાથ ભરાય.

સામેરી સજન વળાવિયા, તાતી વેળુ માંય;
જો સરજી હોત વાદળી, પિયુંને પળપળ ઢાળત છાય.

સામેરી ચડી થોડલે, હાથમાં લાલ કપાન;
જે દશ્ય નાખે ભલ્લકો, તે દશ્યમાં ભંગાણ.

સામેરી સોનાર જી, ઓલાણી મ કૂંક;
જે અરથ ન આવે આપણે, એને મનથી વિસારી મૂક

આ ઉપરાંત પ્રેમાનંદે ઓખાહરણમાં જે સાખીઓ મૂકી છે તે ઓછી પ્રચલિત છતાં લોકવાણીમાંથી ઉપાડીને જ મૂકી દીધી લાગે છે, કારણ કે ઓખાના મુખમાં જે રીતે મૂકી છે તે રીતે એ બહુ મેળ લેતી નથી, અને વળાટ પણ થોડો વિકૃત બનેલો પણ લોકવાણીનો તે અપભ્રંશનો જ છે. પ્રેમાનંદના ઓખાહરણમાં ૧૬ મા કડવાના પ્રારંભમાં આવી ૭ સાખીઓ છે :

સામેરી સજન વળાવિયો, તાતી વેલું માંહે;
હું ન સરજી વાદળી, પિયુંને પળ પળ કરતી છાયરે.

સાહેલી સાગર ઉલટયો, રતન તણાયાં જાય;
કરમહીણો ભરે મૂઠડી, તેના શંખલે હાથ ભરાયરે.

સેજે સૂતાં સ્વપ્નના ભયો, પિયાગ્રહી મોરી બાંહે;
ઝાંચિંતી ઝખડી ગધ, પિયું ન દેખું ત્યાંહે રે;
સૂઈ ત્યારે પિયું સાંભરે, જાણું તો પિયું જાય;
રેન કે સ્વપ્નાંતરે, કયું જિજી મોરી માય રે.

સ્વપ્નામે પિયું આવિયા, જાંધો લાગો ધાય;
બલિહારી એ સ્વપ્ના કી રે, મન સ્વપ્ના હો
જાય રે.

સ્વપ્ના મેં તોરા કહા કીયા, મત જગાવે મોય;
જો મેરા પિયા ના મિલે, તો મેં મરૂં જી સોયરે,

પ્રેમાનંદના શ્રાદ્ધમાં કડવા ૧૪ ના પ્રારંભમાં રાગ સામેરીની સાખીઓ છે, તેની પહેલી સાખી નીચે મુજબ છે :

સામેરી સજન સોહામણો, જોતાં ઉપજે વહાલ;
જોનો કંથ નહિ કહ્યાગરો, તેનો કેમ ચાલે વહેવાર
—રે સુણો હરિજન સમગ્રુ!

હવે પ્રેમાનંદથી વધુ પ્રાચીન સત્તરમા સૈકાના જૈન કવિ ઋષભદાસના કુમારપાળ રાસમાં જે દુહા ટાંક્યા છે તેમાં પણ સામેરી શબ્દનું ઉદ્દ્યોધન આવે છે, જુઓ :

સામેરી સુલજખણી, ચઢી તે રાવલ ચઊકિ;
હું તું મ પૂછું રે પાંડિતા, સૂલિ લલી કઈ સોકિ.

સૂલિ એક જ કઠડો, સોકિ અનંતા કંક;
નિત મરીઈ નિત મારીઈ, હઈડા પગ પગ હેઠું.
સૂલિ આપછ એક મરણ, સોકિ દઈ સો વાર;
લોચણ પેઠું તણખણું, ખટકઈ વારો વાર.

આ સામેરીની સાખીઓ વિષે દ્વિધામાં પડીને સ્વ. મેઘાણીભાઈએ પણ એવો તર્ક ઉઠાવ્યો છે કે :
“સામેરી નામની કોઈક સ્ત્રીની વેધક પ્રેમ ભગ્નતાના સમસ્ત સમાજને ઉપરતળે કરી નાખનાર કિસ્સાથી

સંવેદિત બનીને સમસ્ત લોકસમૂહ જ આ સામેરી-
ફહા ઉત્તરોત્તર રચતો ગયો છે.”

મેઘાણીસાધનો સામેરીની સાખીઓનો તક
પણ કોઇ પ્રેમલભનહયા એટલે કે નાયિકાનો અપિડતા-
નો જ ભેદ બતાવે છે. સાગ ત્રણસો વરસ સુધીના
સામેરીના જે ફહા કે સાખીઓ મળે છે તે ‘અપિડતા’,
‘પ્રોપિત ભાઈકા’ કે પછી ‘અન્ય સ્તરત દુઃખિતા’ના
નાયિકાના શૃંગારરસના જ ભેદ બતાવે છે.

એ કશુ શૃંગારરસના જ મળે છે, પણ
સામેરીની કોઇ સાખી કે ફહા વીરકરુણરસના કે
કરુણવીરસના હજી સુધી નથી મળ્યા. સિંધુડા પછી
સાંજે પાછા ફરતાં કરુણરસની સામેરીની સાખીઓ
ગવાતી એવું વિધાન કરનાર કોઈ જ પ્રેમાણુ નથી
આપ્યું, એટલે કાવ્યકલ્પિતે આધારે જ આવું વિધાન
કરી નાખ્યું હોય છે. સામેરીની સાખીઓ આજે
પણ કરુણરસમાં ગવાય છે, પણ તે વીરકરુણરસમાં
નહિ પણ કરુણશૃંગાર રસમાં ગવાય છે.

પ્રાચીન શુજરાતીમાં કેટલાક કવિઓએ
‘રાગસામેરી’માં ઘણાં પદોની રચના કરી છે. પ્રેમાનંદે
પણ ‘સામેરી સજન સોહામણી’ એ જે સાખી આપી
છે તે ‘રાગ સામેરી’ની શરૂઆતમાં આપી છે. એટલે
કે ભજન પહેલાં જેમ સાખી ગવાય છે તે રીતે
આપેલી છે. ૩૬ મા કડવાના મુખ્યધમાં ચોપાઈની
બાંધણી ઉપર પ્રેમાનંદે ‘રાગસામેરી’ની રચના આપી
છે. એટલે એ કાળે પણ આવા રાગોમાં વાગ્ગેયકારો
પ્રથમ રાગની સાખી રચતા ને ગાતા. સંભવ છે
કે રાગ ઉપરથી જ એ કારણે સાખી પણ રાગનું
નામ ધારણ કરતી થઈ હોય. ‘સામેરીની સાખી’ એટલે
રાગ સામેરીની સાખી. એ પછી સામેરીની સાખીનું
જુદું વ્યક્તિત્વ વિકાસ પામ્યું હોય ને લોકવાણીમાં
એનો વિકાસ થતો ગયો હોય.

આ ‘સામેરી રાગ’ અને એની સાખીઓ
આપણાં ભજનોમાં પણ ઊંતર્યા છે, હજી ઘણે સ્થળે
ગવાય છે.

અનેક જુગ વીત્યા આ પંથે આવતાં,
નાઓ નાઓ પંથડા કેદા ખાર.

સંભવતઃ સામેરી રાગનું આ ભજન નરસિંહ
મહેતાનું છે. એટલે કે જનકવિ ઋષભદાસથી પણ
વધુ પ્રાચીન સામેરી રાગની રચનાઓ આપણને
નરસિંહ મહેતાના પદોમાંથી મળે છે. નરસિંહ
મહેતાના શૃંગારમાળાનું પદ ૧૭૫ મું સામેરી રાગમાં છે.

આંદલાનો ચટકોરે રૂડો,
રા ત ડિયે સો હે રે;
પીતાંબર પટોળી પહેરી,
એને તેજે ત્રિભુવન મોહે રે.

શૃંગારમાળા: પદ ૪૯૫મું-રાગ સામેરી

કુંજનો વિહારી રે, મા મુને સાંભરે રે,
હવે કયાં દેખું કીન કયાળ;
મોળીડું ને બાંધે રે, મોહન મલપતો રે,
આંગણીએ વાલો વિશુ રસાળ;

નરસિંહ મહેતાનાં આવાં અનેક પદો રાગ
સામેરીમાં મળી આવે છે. સંગીતના વિકાસક્રમના
શોખીનો આ સામેરીનાં મૂળ ઠેક શાસ્ત્રીય સંગીતના
સામેરી રાગમાં જુએ છે. સામેરી ને રામેરી એવા
બે રાગો શાસ્ત્રીયરાગોમાં મળી આવે છે એમાં સામેરી
એ મેઘરાગની રાગિની છે. શાસ્ત્રીયરાગોનું મૂળ પણ
લોકગીતોમાં જ પડ્યું છે. પ્રાચીન શુજરાતના વાગ્ગેય-
કારો પણ રામેરી ગાતા તેનો એક નમુનો જોઈએ:

વડ સાસુ ઘણું ભારે માણસ,
બોલ્યાં પરમ વચન વહુંછ;
વડી વહુંઅર તને કાંઈ ન જાણો,
(છે) મહેતો વેણુવજન વહુંછ.

સિંધુડા રાગનું મૂળ શાસ્ત્રીયરાગ સૈન્ધવમાં
સંભવે. સૈન્ધવ એટલે સિંધુનો. પ્રાચીન કાળના વાગ્ગે-
યકારોના પદોમાં ‘સિંધુઓ’ રાગ ઠેર ઠેર વપરાયો
છે. નરસિંહ મહેતાના ઘણાં પદોના મથાળે રાગ
સિંધુડો લખેલું છે. પદોની રચના ચતુષ્કલની હોય
ને પટકલની હોય તો પણ સિંધુડો રાગ લખાયેલું
છે. વાગ્ગેયકારો ચેતાના રાગો સંપૂર્ણ શાસ્ત્રીય ઢબે
જ ગાતા એવું ન હવું. સંવેયાની કેટલીક ચાલો,

ચોપાઈ અને ઝુલણાની પદરચનાઓ અનેક રાગોમાં ગાતા. પણ દેશીઓને હંમેશાં માત્રામેળનું બંધન ન રહેતું. આજના કથાકારો કે કીર્તનકારોની જેમ તેઓ રૂપમેળ કે લયમેળ કરી લેતા હશે એમ જણાય છે.

પિંગલમાં જે સંધિઓ આવે છે તેને અને સંગીતના તાલોને ધણો સંબંધ છે, પણ એ જાતિ છંદોમાં, કારણ કે એમાં માત્રામેળ હોય છે. જ્યારે અક્ષરમેળના વૃત્તોમાં વાગ્યેયકારોએ ધણી છૂટ લીધી હોય છે, કારણ કે એકનો એક છંદ અનેક રાગોમાં ગાયેલો જણાય છે.

આવી છૂટ અત્યારે પણ તાલબદ્ધ, ગવાતા ચારણી છંદોમાં અનુલવાય છે. દા. ત. '૧૬ માત્રાનો ત્રિતાલ ચાલતો-હોય, એમાં બંધ બેસતો છંદગવાતો હોય ત્યાં ખીજે ગાયક ઓછા કે વધુ માત્રાના છંદનો એકાએક ઉપાડ કરે છે, તબલાવાદક કે નાલવાદક મુશ્કેલીમાં મુકાય છે, પણ ગાયકને સાચવી લે છે એમાં ત્રિતાલનું રૂપ તે પ્રગટ કરી શકતો નથી. પણ ગાયકને જાળવી લેવાનું જ કામ કર્યું જાય છે.

નરસિંહ મહેતાના સિંધુડામાંથી એક લખ્યો:

એક અવનિધરા, દેવ દામોદરા,
કહું ગુણુ તોરડા, કવણુ વાણી;
વાણી વિવિધ પેરની, રૂપનિધ બૂપતિ,
કૌણુ અવિગત્ય, તારી ગત્ય જાણી.

એ પછીના કાળનો રાગ સિંધુડો જોઈએ. ભદ્રેશ્વર બાહુબલિરાસની એ રચના ઉપર લખ્યું છે 'ઢાલ રાગ સિંધુડો, ત્રિપદી.'

તિંબોલી મુજ નાહનો। કરીય વિછોહ ઉમાહનો।
ઉમાહનો, એમ કહી રૂઈ ધણું એ
ધમ તે દેખી તે કૂકડો, રાવા લાગો બાપડો:
બાપડો આંસૂ આંખિ આણુતો એ

ખીજ એક જૈન કવિની રચના લખ્યો. એમાં રાગનું નામ છે (ઢાલ ૧૩મી-દેશી: કાન બળવે વાંસલી, હરિ જોવા સરીખો) (રાગ આશાવરી સિંધુડો)

સ્વામિ ધુર હીઠો સહી ગજ કાયા ગોરી:
ખીજે સુપને દેખીઓ, મેં વૃષભ ધોરી

ત્રીજે હરિ અતિ ઊજળો। ઉંચ પૂંછ કુંડાળા;
લક્ષ્મી ચોથે, પંચમે પંચવરણી માળા.

ઉપરની આ ત્રણેય રચનાની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો ત્રણેય જુદી જુદી છે. નરસિંહ મહેતાનો સિંધુડો ભક્તિરસનો છે ને ઝુલણાની છંદરચના છે. બાહુ-બલિરાસ ત્રિપદી સંવેદનની છે. ત્રીજી રચના ભક્તિ-વિરહની છે. પણ એવી ત્રણ જુદા જુદા રાગની રચના સિંધુડામાં કેમ કરીને ગવાતી હશે? એક તો સીધો લોકગીતનો ઢાળ લીધો છે. પછી લખ્યું છે, 'આશા-વરી સિંધુડો.'

આમાંથી એક વાત એ ફલિત થાય છે કે સિંધુડો વીરરસ સિવાયના રસો માટે પણ પ્રયોજ્યો. પણ વધુ ઓછી માત્રાવાળી રચના એક જ રાગમાં કેમ ગવાતી હશે? કે સિંધુડો રાગ કહેવાયો પણ એ શરણાષ્ટ અને ચર્મવાદોનો એક બાજુ હશે? વીરરસ માટે જે સિંધુડો ખૂબ ખ્યાત થયો છે તેવા વીરરસના સિંધુડાની હજી સુધી એક પણ ગીતરચના મળી શકી નથી. ઢાલના એક ઢંગને સિંધુડો વગાડ્યો કહે છે, એ જ રીતે શરણાષ્ટમાં પણ સિંધુડાની ધૂન વાગતી હોવાનું કહેવાય છે. ખાત્રીપૂર્વકની સિંધુડાની વીરરસની સ્વરરચના હજી સુધી મળી નથી. વીરરસના પ્રકારોને સિંધુડા કહેવાતા હોય એમ પણ બને. પણ અન્ય રસોમાં પણ સિંધુડો પ્રયોજેલો આપણે જોયો.

ખાત્રીનકાળના વાગ્યેયકારોએ દેશી રાગોના જે ગુંથવાડા રહેવા દીધા છે તેની અસરો લોકગીતોમાં પણ ઊતરી આવી છે. કેટલાક રાગોના નામ જ 'રાગ ગરખી' ને 'રાગ ગરખા' એમ આપેલ છે, કેટલાક ઢાળ આપ્યા છે. 'નીંદસલી વૈરણુ હોઈ રહી, એ દેશી,' 'મારો સ્વામી હો, શ્રી સ્તીતળનાથ કે-એ દેશી,' 'જી રે મારો જગ્યો કુંવર જામ, તવ દેખે દોલત મંલી જીરેજ-એ દેશી,' 'ઢાલ રાગ કેદારો, મધણુરેહા ગીતની ઢાળ,' 'કેશર વરણો હો કાઠ કસુંબો મારા લાલ-એ દેશી.'

આવા કેટલાક લોકઢાળો સાથે પાછા રાગના નામ આપ્યાં છે. તે ઉપરથી એમ દેખાય છે કે લોકપ્રિય થયેલાં લોકગીતોના ઢાળ ઉપાડી લઇને એ

વાર્ગ્યકારો પછી પોતાના મેળમાં આવે તેવું સંયોજન અને તેવી રચના કરતા હશે ને એ રચનાને કાંઈક રાગોનાં રૂપ આપવાનો પ્રયત્ન પણ કરતા હશે.

સ્વ. શ્રી. મેઘાણીભાઈએ પોતાના ખૂબ લોકપ્રિય અનેલા ગીત 'કોઇના લાડવાયા'ના ઢાળનું નામ આપ્યું છે 'મરાઠી સાખીનો ઢાળ.' કઈ એ મરાઠી સાખી? ગુજરાતમાં એવી કોઈ સાખી બહુ જાણમાં નથી. તેમ એ નામવાળી રચના પણ નમ્મરે ચડતી નથી. ખુદ મેઘાણીભાઈ એ શ્રીત ગાતા સ્વારે એમાં કાલિંગગાના સર લાગતા પ્રાચીન ગુજરાતી છંદોમાં એક મરહડા છંદ છે. પણ આ મરહડાનું મરાઠી થઇને પ્રચલિત બન્યાનું પણ જાણમાં નથી

'મરાઠી સાખી' એ કોઈ રૂઢ થઇ ગયેલો છંદ પ્રકાર પિંગલમાંથી મેઘાણીભાઈની નજરમાં આવ્યો પણ હોય, નહિ તો મરાઠી શબ્દ નતિસૂચક છે. વસ્તુસૂચક નથી. કાવ્યવસ્તુનો એ સૂચક હોય તો મરાઠી શબ્દના વસ્તુમાં કારણનો ભાવ કઈ રીતે આવ્યો હશે તે સમજી શકાતું નથી કોઇનો લાડકનાયો એ આપું ગીત કરજીરસમાં ગિરદાવવી જ છે.

ઘણીવાર 'કાવ્યવસ્તુ' નામ હોય તે છંદનું સૂચક બની જાય છે. જેમ સામેરીરાગનું નામ એની સાખીનું ઉદ્દ્યોધન બની ગયું અને છેવટ સામેરી નામની કોઈ લગ્નહથ્થા હોવા સુધીના તકો જાણ્યા. છતાં સામેરી એ સાખીદ્વહાનો એક પ્રકાર બની ગયો છે.

એવું જ 'પવાડ'નું બન્યું છે. પવાડ વધુ પ્રચલિત મહારાષ્ટ્રમાં શિવાજીના કાળથી બન્યા. પણ આપણે ત્યાં પવાડ ગવાય છે, હરિજન બારોડો રવાજ ઉપર પવાડ ગાય છે. એમ કહેવાય છે કે 'સંસ્કૃત 'પ્રવાદ' ઉપરથી આ શબ્દ બતરી આવ્યો છે. પ્રવાદ એટલે કે પરાક્રમ સૂચક. આમ કાવ્યનું 'વસ્તુ' પોતે જ ગીતનો એક પ્રકાર બની ગયો. કૃષ્ણ-લીલાનો એક પ્રાચીન ગુજરાતી પવાડનો નમૂનો નોંધએ :

મન્ય રીશ માહો લડય કોડય મેલ્યા
પુર ખાહોરે લીંછે લીંછ મીલ્યા

દશં અસૌહિણી સંમહંરં આણે ગણું
તે ઉપરથ સેન ઇશાન તણું

રેખતા સંબંધમાં પણ એવું જ બન્યું છે. એનો મૂળ ફારસી શબ્દ છે રેખતૂન. રેખતૂન એટલે રેડેણું. એટલે કે બે કે તેથી બહુ લાપામાંથી બનાવેલું હોય તેવું. દા. ત. હિંદી, ફારસી અને અરબી લાપાના મિશ્રણમાંથી તૈયાર થયેલું. જતે દિવસે આ ક્રિયાસૂચક શબ્દ છંદનો એક પ્રકાર બની ગયો. જોકે રેખતાના બંધારણ વિષે પિંગલ વિશારદોના વિવિધ મત પડે છે. વચલા કાળે રેખતા ખૂબ રચાતા. લવાઈમા હજી પણ ગવાય છે. આપણે ત્યાં સૌથી પ્રચલિત રેખતાનું ગીત કવિ મુરાદનું છે. અહીં પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યમાંથી જૈન કવિ નથસુંદરની રેખતાની રચનામાંથી એક કડી નોંધએ.

જસહી કસહી રે સખી દુખ ન દાખિયે,
પેખી પુરૂષ પ્રધાન મનોમતિ લાખિયે;
વાત પડે વિલચાર ખળાં સુખ જે ચડે,
વિષુસે દુધ પડયુ જે જિમ કાચે ઘડે.

આપણે ત્યાં લોકસાહિત્યમાં પ્રચલિત રેખતા નોંધએ :

ચૂટી સાત સલામ, કે કહિયો સામસે,
દો નેનું કેા જોડ, તુમારે નામસે.
પૂજા ટેલ ટકોર, હમારી માનિયો,
હમ ચરનાંકી ખાક, નફર કર જાનિયો.

મૂળ તો અલાઉદ્દીન ખીલજીના કાળમાં તો સાહિત્ય અને સંગીતના ધુરંધર અમીર ખુશરૂએ જેમ વીણામાંથી સીતાર બનાવી, પખવાજમાંથી દોકડ બનાવ્યા તેમ હિંદી શબ્દોનો ફારસી ગત સાથે મેળ મેળવીને રેખતા શબ્દ પ્રયોજ્યો કહેવાય છે.

કુંડળિયા અને છકડિયા વિષે પણ એક ચુંચ-વણ ચાલે છે છકડિયા કુંડળિયાનો જ એક પ્રકાર છે. કાળે કાળે આ છંદોના નવા નોખા પ્રયોગો થતા રહ્યા છે. પ્રાચીન સાહિત્યમાં કુંડળિયા છંદ બદલે સાત પંક્તિના પણ રચાતા પછી દુહાની બે પંક્તિ આવતી ને ત્યારબાદ ચાર પંક્તિ રોજાની આવતી.

પિંગળ વિશારદો વચ્ચે પણ વિચારબેદને અભિપ્રાયબેદ રહેતા આવ્યા છે. પણ આજે છંદોની નવી રચના અટકી ગઈ છે.

એવો એક ગુચવાડો ‘પરજ’ રાગ અંગે પણ થેઇ રહ્યો છે. ‘પરજ’ શાસ્ત્રીય રાગ પણ છે. વચલા કાળે પણ આ ‘પરજ’ ગવાતો રહ્યો છે. નરસિંહ મહેતાનું કહેવાતું એવું એક પદ પ્રેમાનંદે પોતાના કાવ્યમાં ગૂંથ્યું છે. એના ઉપર ‘રાગ પરજ’ લખ્યું છે.

સમાચાર પ્રેમે કહ્યો, સાંભળ સ્ત્રીજન તુંય રે;
ડાહી મારે તુજને પૂછું છું, આતુર થઇને હુંય રે,

હારમાળાના એ પદમા પદ પછી પદ ફલને પદ
૭૪ ઉપર ‘રાગ પરજિયો’ લખેલ છે. પદ ૬૯ મું-
રાગ પરજિયો;-

શ્રીધર પંડિત તેડાવીઆ,
મંડળિકે તેણીવાર રે
મન માઈં બ્રષ્ટ થયું કાણુપેરે,
મને કાઢો કરી વિસ્તાર રે.

પરજિયાની રચના પ્રેમાનંદના સુધવા
આખ્યાનમાં મળે છે તેમ દેવીદાસના ‘રૂકિમણી હરણુ’
માં પણ મળે છે.

શ્રી. શુકલ કહે રે ઉપાય,
તમે સાંભળો પરીક્ષિત રાય;
અરે પછી રૂકિમણીને શું થાય,
વિરહે થઈ વ્યાકુળી રે,

કથાકારો પાસેથી મેં જે એક રાજિયો સાંભળેલો
તેનો ભાવ સંવેદનના સાંત્વનનો છે, ઢાળ વિલાપનો છે.
કઠણ ચોટ કળીકાળની રે મરણ મોટેરો માર,
મરણ મોટેરો માર, એમાંથી કોઈ નવ ઉગરે;
શુભ ગાઢએ ગોંવિદરે, ગાઢએ ગોવિંદ રે,
શિવજીના તાપને તારવા;
ઉરમાં રાખીએ આનંદરે, જીવો માણીગર બંધવા.

આમ ‘પરજ’ એ સંવેદનનો અને પરજિયો’
ને રાજિયો એ વિલાપના ઢાળ બન્યા જણાય છે.

મૂળમાં પરજ ઉપરથી જ પરજિયાની દેશી બની
લાગે છે. અથવા એથી ઉલટું પણ સંભવે.

હવે આજે આપણા જે ભજનિકો પરજ
ગાય છે તેને વિરહ વેદના કે વિલાપ સાથે કરી જ
નિસ્ખત નથી. પરજમાં ગવાતાં લગભગ બધાં જ
ભજનો શાંત અને ગંભીર ભાવમાં ગવાય છે. આતુરતા કે
વ્યાકુળતા સાથે પરજમાં ગવાતાં ભજનોને ભાગ્યે જ
સમ્બંધ હોય છે, ભજન પરજના જે ઢાળમાં ગવાય
છે તે ઢાળ ઘણા મનમોહક હોય છે. એમાંય સૂરીલો
કંઠ હોય તો તો જાણે એ ગાયા જ કરે ને આપણે
સાંભળ્યા જ કરીએ એટલો આકર્ષક હોય છે. પણ
પરજનું કારણ એમાં નથી હોતું.

ખીજ બાળુ આજે બહુ પ્રચલિત એવા
પરજના ઢાળે જે દુહા ગાઢએ છીએ તેમાં અત્યંત
કરુણતા લાવીએ છીએ. મૂળ તો આ દુહા કે
સાખીઓને એના મૂળ રાગ સાથે સગપણ હતું.
પરજની સાખી કે પરજના દુહા પહેલાં ગાઢને પછી
પરજરાગનાં ભજનો ગવાતાં. પણ આજે પરજના
દુહા અને પરજના ભજનોને કાંઈ સનાન સૂતક નથી
રહ્યાં.

અલગત, કાળે કાળે ઢાળ ઢંગ બદલતા જ
રહે છે. વળી એક પ્રદેશમાં જે ઢાળ ગવાય છે તે
બીજા પ્રદેશમાં બીજો જ રૂપાળો ઢંગ ધારણુ કરે છે.
અરે એ ગાયક વચ્ચે પણ ઢાળ ઢંગ નવાં નોખાંરૂપ
ધારણુ કરે છે. પણ પ્રમાતિયામાં સંધ્યા ન ગવાય
અને સંધ્યામાં પ્રભાતિયાં ન ગવાય. એટલે મૂળ
પરજનો ઢંગ બદલતો આવે તે સમજી શકાય પણ
પરજના દુહા આજે તો મરશિયાના ઢાળે ઘણું સ્થળે
ગવાઈ રહ્યા છે. પરજ અને મરશિયા વચ્ચેનું અંતર
ખતાવી શકે એટલું કંઈ કૌશલ કોઈ કોઈ લોકગાયકમાં
જ દેખાય છે.

નવી પેઢીના લોકગાયકોમાંથી ઘણા પરજ
અને મરશિયા બન્ને સુંદર રીતે ગાય છે પણ બહુ
ભેદ ન જાળવી શકતાં ઘણીવાર સેળભેળ કરી દે છે.
હેમુ ગઢવીએ જેટલા પરજના ઢાળમાં દુહા ગાયા છે
તે તમામ મરશિયાની છાંટવાળા છે. દુહામાં દદ
લાવવા જતાં એનાથી એ બાળુ જ ઢળી જવાયું

છે એ જ રીતે ભરશિયાના દુહા ને રાગિયા વચ્ચે પણ તફાવત છે રાગિયા મૃત્યુ પછીના શોકના વિકાસ ગીતો છે જે સમૂહમાં પણ લેવરાવાય છે

પરજના દુહા શ્રી મેરૂલા ગઢવીના કઠમા જેમ અપરૂપ લાગે છે તેમ સામેરીની સાખીઓને કવિ શ્રી દુલાભાઈ કાગ સુદ્ધ રીતે બહેલાવે છે પરજ, સામેરી, ભરશિયા તેમ એક ચોથો પ્રકાર રાક્ષાઈજીનો છે ચારેય પ્રકાર આમ તો કંચુરસના જ છે પણ પરજનો કંચુર કોઈ એકલાવમા તીવ્રતા અને વેધકતા લાવે છે, સામેરી વિરહ કે શ્રુગારની વ્યાકુળતા લાવે છે ભરશિયા વિલાપનું કારણ નીપ જાવે છે ત્યારે રાક્ષાઈજી પરજ અને સામેરીના મિશ્રણ જેવો થોડો આઠઠાદક પ્રકાર છે કોઈ કુશળ ગાયક જ આ ચારેય પ્રકારના વિવિધ ભાવ-રૂપના બેદ બતાવી શકે પણ બહુધા પરજને રાક્ષાઈજી કોઈ કહે છે તો ભરશિયાને પરજમાં ઘટાવે છે ને સામેરીને નામે તો હાકી જ મેને છે અથવા તો એક ઢાળમાં એ ત્રણ ઢાળ કાઢે છે આ રીતે લોકસંગીત જ્યારે સંગીતના વાકકસ પ્રકારનું રૂપ ધારણ કરી રહેલ છે ત્યારે એમાં કેટલાક છદ ને રાગોને નામે ઠીક ઠીક અનાવરથા નજરે ચડે છે

કોઈ એક જ શબ્દ ઉપરના કાવ્યનસ્તુ ઉપર કાવ્ય બને, અને એ વસ્તુસચક શબ્દ ઉપર અનેક લાવોની ગીતરચના બને દા. ત સદશો' આ સદશો' વીર, શ્રુગાર, કંચુર, અદ્યુત રૌદ્ર ને શાતરસમાં પ્રયોગ શકાત અને એના ભાનપ્રાકટની એની જ સ્વર-સંયોજના હોય પણ ગમે તે ભાવ ગમે તેના સ્વરમાં ગમે તેમ ન ગાતા એના કંઠની કુશળતા બતાવનારા અર્થહીન સંયોજનએકેય ભાન પ્રગટ ન કરે આજના નવીન સ્વર-સંયોજકોમાંથી ઘણા ભાન પ્રાકટનું કૌશલ બતાવવાનેબદને અપ્રદા સ્વર-સંયોજનને રનાડે ચડી ગયા છે

આ સુચવણો બધી દૂર કરવા અને છદ ગીતો તથા એની રચના સ્વરસંયોજન અને એના રસભાર માટે પિગયના વિશારદો, સંગીતશાસ્ત્રના વિશારદો અને લોકગીતોના વિશારદો એકઠા થઇને

સાથે બેસીને વિચારી શકે તો જ સાચો પ્રકાશ લાગે તેવું છે

જેમ શાસ્ત્રીય સંગીતનું આદિસ્થાન લોક સ્વરો છે તેમ લોકગીતો ઉપર સીધી શાસ્ત્રીય સંગીતની નહિ તો વાગ્ગેયકારોના સંગીતની ઘણી વ્યાપક અસરો થઈ છે જે કાંઈ રાગો કે રાગાના નામ લોકસંગીતમાં લગી ગયા છે તે વાગ્ગેયકારોના સંગીતની જ સીધી અસર છે લોકસંગીત નામ તો આજે ૫૦ વરસની અપાતુ થયું છે તે પહેલાના ૫૦ વરસમાં લોકગીત શબ્દ જન્મ પામ્યો છે ખાસી એ ગાન કે કહેણી લોકવાણી રૂપે જ હતા આ લોકવાણીમાંથી અનેક ઢાળ ઉત્પન્ન થયા છે, પણ નિયમોના બંધનવાળા એકેય રાગ આપ્યો નથી પછી શાસ્ત્રીય સંગીતે પ્રયોજેલા રાગોના ઓળખતા સ્વરો લોકગાનમાંથી મળી આવતા હોય તો પણ ભાવ પ્રાકટ્યના આદિસ્વરો તો આખા જગતમાં એક જ રહ્યા છે પછી એની રીત અને કૌશલ પ્રમાણે એના રૂપાંતરો થતા રહ્યા છે ને થતા રહે છે

ત્યારે લોકસંગીતમાં જે કાંઈ નિયમોના બંધનનાળા છદ રાગો બળી ગયા છે તે સિધુડો કે સામેરી, પરજ કે કાઠી, કુડગિના કે રેખતા અને સમગ્ર ચારણી છદોનું બંધારણ વાગ્ગેયકારોના કંઠ અને કહેણીનું પરિણામ છે ચારણો પણ વાગ્ગેયકારો જ હતા અને છે

જેમ જેમ લોકવાણીમાં આ છદો ને રાગો લખતા ગયા તેમ તેમ લોકકવિઓ પણ એમાંથી પોતાની આવડત મુજબની રચનાઓ આપતા ગયા છે રાગોના રૂપ બદલાઈ ગયાં છે પણ લોકકવિની રચનાઓમાં છદોના રૂપ ઠીક ઠીક જળવાઈ રહ્યા છે એનું એક કારણ એ છે કે ચારણ વાગ્ગેયકારોના બહુ મોટા સમૂહ સેકડો વર્ષોથી લોકોમાં જ ઝોત-ઝોત રહેતો આવ્યો છે ને એમના જ્ઞાનનો સ્ત્રોત ચારણુવિદ્વાનો રહેતા આવ્યા છે જ્યારે ચારણો સિવાયના વાગ્ગેયકારોનું કાર્યક્ષેત્ર શહેરો અને ગામડાઓ એમ બંને રહેતા આવ્યા છે, ચારણુતર વાગ્ગેયકારો ઉપર શહેરી સંસ્કૃતિની અસરો વિશેષ રહી છે એમણે

આમ સંસ્કૃતિમાંથી ઘણું મેળવ્યું છે, પણ એમનો મૂળ સ્રોત શિષ્ટ ગણાતા સાહિત્ય અને સંગીતનો રહ્યો છે.

એક વિધાન એવું થાય છે કે લોકસંગીતનું વિરામ સ્થાન મરશિયા છે. “હાલરડાં ને પ્રભાતિયાંથી આરંભાયેલું લોકજીવનનું ગાન અંતે મરશિયાના કણ્ણુ રસાન્ધમાં લળી જાય છે.”

લોકસંગીત અને લોકગીતોનો સંસ્કાર ન સમજનાર આથી વધુ ગેરસમજૂતી ફેલાવનાર કોઈ ખીલું વિધાન ન હોઈ શકે. લોકસંગીતમાં મરશિયા એ માત્ર સ્વજન પાછળના વિલાપ પુરતા જ મર્યાદિત છે, લોકગીતોનું અંતિમ એ નથી. લોકજીવનમાં મરશિયા તો હમીરજી ગોહિલ પાછળ ગવાયા તેમ શૌર્યની ગિરદાવલી પણ બની ગયા છે ને મરશિયાની મોજ લુંટાવી છે. પણ ત્યાં ય લોકગીતોનું અંતિમ વિરામ સ્થાન નથી આવતું.

લોકગીતોનો અંતિમ પરિપાક-અંતિમ વિરામસ્થાન છે શાંતરસ-લજનવાણી. નાટ્યમાં નવમાંથી આઠ રસ લેવાયા છે. લોકસંગીતે નવે ય રસ સાધ્યા છે. અને ભરત મુનિએ નાટ્યશાસ્ત્રમાં કહ્યું છે તેમ :

સમઃ સર્વેષુ સુતેષુ સ જ્ઞાન્તઃ પ્રથિતો રસઃ
માવા વિકારા સ્તાદ્યાઃ જ્ઞાન્તસ્તુ પ્રકૃતિર્મતઃ

આગળના આકેય રસો તે શાંત રસનાં પરિવર્તનો જ છે. યથા રસો શાંતરસમાં જ મળે છે. રસનું સ્થાયીરૂપ તો આત્માનું છે. એટલે જ એને શાન્ત આકાર કહ્યો છે, લોકજીવનમાં માત્ર સાધુ સંતો જ નહિ પણ શરૂવીરો અને સંસારીઓ પણ અંતે તો વાણીમાં જ વીરમ્યા છે. લોકગીતોનું

આદિ અને અંત એ આત્માનો શાંતરસ છે.

હાલરડાંથી જ કાનને રૂપે બાળકને ઝુલાવતી મા ઘંટી દળતાં પણ કૃષ્ણ રાધા કે રામસીતાને જ ગાય છે. લગ્નમાં ‘પરણે સીતાને રામ’, અજવાળી રાતના સહિયરને રાસડા ગાવા સાદ કરે ત્યારે પણ રાધાગોરીને જ ગરબે રમવા બોલાવે. મરશિયા ગાવા નહિ. આખું લોકસંગીત આત્મા આધારિત છે. અંતમાં પ્રત્યેક લાવ લોકજીવને ધજ્જરને ચરણે જ ધર્યો છે.

લોકજીવનની ચિંતનધારામાં મૃત્યુની વેદના એ માત્ર તત્પુરતા પ્રસંગ જેટલું જ મહત્ત્વ પામી છે. લોકજીવને તો અવિનાશીના અજર તત્ત્વને જ ગાયું છે. ન્યાં શબ્દ, કાવ્ય અને સંગીત એકાકાર બન્યાં છે ને સતસ્વરૂપના અજવાળે જીવનની નાવ હંકારી છે. ને સંસારનાં સારઅસારનાં સંતોનાં ઓસડ અહોરાત પીનાર લોકજીવન મરશિયાની કણ્ણુતામાં કેમ કરીને વિરામે ?

આમ-છંદો ગીતો ને રાગોનો આખો ઐતિહાસિક ક્રમ વધું સંશોધન માગી રહ્યો છે. અહિં ગયા અંકથી લોકસંગીત અંગે જે લેખો અપાઈ રહ્યા છે તેને લોકગીતો ને લોકસંગીતની મર્યાદા છે. યથા શક્તિ-મતિ અભ્યાસ અને અનુભવના નીચોડરૂપ એ જરૂર છે પણ સાગરસમા અગાધ આ વિષયની વિચારણા માટે તે રજૂ થઈ રહ્યા છે. હું જે જે પાસાં-ઓનો નિર્દેશ કરી રહ્યો છું તે ઉપરાંત અનેક પાસાંઓ હજી અણરૂપશ્યાં છે. હું જે વિચારો રજૂ કરી રહ્યો છું તે અંગે પણ વધુ પ્રકાશ પાડવા જેવું ન્યાં હોય ત્યાં એના તદ્દવિદોને આમંત્રણ આપું છું. લોકગીતોના એક પ્રકાર ‘મણીઆરા’ અંગે હવે પૂછી વિચારણા કરશું. આ અંકે એક આખો છે.

સીતાહરણ

કંઠસ્થ : શાખાબદ્ધેન ના. પરમાર

સંગ્રાહક : ખોડીદાસ પરમાર

સીતાહરણ

મધ્યકાલીન ગ્રામલોકોમાં અક્ષરજ્ઞાન ભણે નહોતું પણ કોઠાસૂત્ર અને હઠાપણુ તો લલીલાનનું હતું. તેઓ માત્ર અભણ હતાં પણ અખૂંત નહોતા. એટલે જ આપત્રમાણુ હૈયાઉકલત અને કોઠાસૂત્રથી તેઓએ રામાયણ, મહાભારત કે પુરાણો જેવા ગ્રંથોના શ્રવણ પ્રસંગ ઉપરથી પોતાની શક્તિ પ્રમાણે અને સમજના આધારે લોકગીતોની સાદી, સહેલી અને લાઘવતાભરી સુંદર રચનાઓ કરી છે. આવાં લોકગીતોની રચનાઓ તો અનેકાનેક થઈ હશે. પણ ને કાળનો મોટો ગ્રામ-સમુદાય મુખપાઠી હોવાથી આવા ઘણાં લોકગીતો કંઠસ્થ થઈને પરંપરાગત રીતે સચવાઈ રહ્યાં છે, અને ઘણાંય બૂઝાર્થ પણ ગયાં હશે. આ રચનાઓમાં રામાયણ કે પુરાણોના મોટા ભાગે આનંદના કે મર્મને ચોટ લાગે તેવા પ્રસંગોને ઉપાડીને લોકનારી-ઓએ તેની સ્ત્રીસહજ ગમે તેવી મૌલિકરૂપની રચનાઓ કરી છે. આવાં લોકગીતોમાં કથાસાર સાથે અમુક રીતે ચિત્રરૂપની દૃશ્યસંવેદના પણ આપણે અનુભવીએ છીએ. સાદાઈથી ને દ્રઢકમાં, એક બે લીટીઓમાં એકાદ પ્રસંગને વર્ણવતાં, તો કોઈવાર લાવ, લાગણી અને જે તે પ્રસંગના ભાવરૂપને અનુરૂપ થઈને ગવાતાં આવાં લોકગીતો લોકસાહિત્યમાં આખ્યાન જેવાં જ છે.

આ લોકગીત (ધોળ) રામવનવાસથી શરૂ થઈ, કપટી મૃગ, સીતાહરણ, સીતાની શોધ અને લંકાદહન સુધી વિસ્તાર પામ્યું છે. આ લોકગીતમાં સ્ત્રીમાનસનું પ્રતિબિંબ સીતાની હઠમાં દેખાય છે. પોતાને કલ્યાણરા કંથ નથી તેવો ધોળો કરીને સીતા રામને મૃગ લેવા મોકલે છે. તે પછી લદમણ પણ જાય છે અને રાવણને લાગ મળે છે. સીતાને હરી જાય છે. પણ બળવંતા હડમાન આંતે સીતાની શોધ કરી, લંકા બાળીને આવી પહોંચે. અહીં સુધી આ લોકગીતનો પદ પથરાયો છે.

જે'ગા (કે'ગા, કૈ'કેયી) કરોધમાંથી બાલિયાં રે,
રામ લખમણ વન્ય જાય.

પેહું તે વન રામે મેલિયું રે,
બીજલે વન્ય હાથ્યા જાય.

ત્રીજું તે વન રામે મેલિયું રે,
ચોથલે મઠી મોઝા થં.

અમરો ને ડમરો સીતા વાવતાં રે,
વાવે છે દાડમ્ય ધરાખ.

રામ તે રાવણનો મુઠવ્યો રે,
વન સંપત્તિ સરી સરી જાય.

સરંતા સીતાએ દીઠિયો રે,
રામ મુને કાંસળી શીવરાખ્ય.

સાવ રે સોનાની સીતા કાંસળી રે,
આમડાની શી લાગી રહ્ય ?

ને રે બાપુ, ને બાંધવો રે,
ને માંરે કયાગરો કંથ,

કોણ શીવરાવે મુને કાંસળી રે,
કોણ લડાવે મુને લાડ ?

રામ શીવરાવે તમને કાંસળી રે,
લખમણ લડાવે તમને લાડ.

કડકડતાં ભાખડ રામે લીડિયાં રે,
તરસકિયાં બાંધ્યાં છે તીર.

પેલે તે તીરે મરવ્યો મારિયો રે,
મારંતા નાખી કાળી ચીહ.

ધોડયે તે ધોડયે લખમણ દેરીડા રે,
માયો છે તારેલો વીર !

ઘેલી તે સીતા ઘેલું બોલ્યમાં રે,
રામ માર્યા નવ જાય.

મઢીની ફરતી આણ્યું દોરિયું રે,
આણ્યુંની આર્યનો દેશે પગ.

રસિના વેહે રાવણ આવિયો રે,
ભિક્ષા દિયોને સીતા નાર્ય.

થાળ ભરીને વનફળ લાવિયાં રે,
ભિક્ષા દિયોને મારાજ.

સૂટી તે ભિક્ષા અમે નૈ લીએ રે,
ગુરુ જીને બેઠે ગાળ્ય.

મઢી ફરતી આણ્યું મેલીયું રે,
મઢી આર્યનો મેલાય પગ.

આણ્યું ઉપર મેલી પાવડી રે,
પાવડી ઉપર મેલો પગ.

આંધે ચડાવી રાવણ લઇ ગિયો રે,
રોતી રહજતી સીતા નાર્ય.

કાવડય કરીને મરવ્યો લાવિયા રે,
નાખ્યો છે મઢીની મોર્ય.

મઢીએ કળેળે કાળા કાગડા રે,
મઢી દીઠે છે ઉહડ સટ.

રામ રૂવે ને લખમણ વિનવે રે,
રોવોમાં રામ ચંદર વીર.

સીતા તે સરખી પરણાવશું રે,
સીતા ઠેરવશું નામ.

ઘેલા તે લખમણ, ઘેલું બોલ્યમાં રે,
ઘેથંઘેથં નો હોય સીતા નાર્ય.

રૂંડા મલક મો વાંદરો રે,
ઠણ ઠણ ઠેકંતો જાય.

અંગૂઠી દીધી રામના હાથની રે,
પેરો સતી સીતા નાર્ય.

કોના મોકલ્યા તમે આવિયા રે,
કોણે દીધાં છે એંધાણ ?

રામના મોકલ્યા તે અમે આવિયા રે,
લખમણે દીધાં છે એંધાણ.

ઠણ, ઠણ ઠેકે વાંદર ઠેકે રે,
લંકા બાળી ધરે જાય.

x x x x

(શ્રી બ્રહ્મવિદ્ય પદ્યોના અંતે છપાતાં લોક-
ગીતો ગુજરાત રાજ્ય લોકસાહિત્યમાળા મણકો ૮
અને ૧૨માં અગાઉ અપાયેલાં છે.)

પ્રતાપનંદનો રાસ

બહાલે મોરલી લીધી છે હાથ, વજડે છે ઘેરી રે
આવી જિભા છે જમુનાને તીર, પીતાંબર પેરી રે

બહાલે પેચાં છે કૂલડાંના હાર, આંધ્યા છે બાબુ રે
એને હોકે છે કાનો માંઈ, કુંડલિયા કાબુ રે

બહાલે મૃગલાં પમાડ્યાં મોહ, બંસીને નાદે રે
હરિ ગાય છે સુંદર ગીત, મધુરે સાદે રે

હરિને હેતે કરીને હાથ, જાલ્યાના હેવા રે
સખી પ્રતાપનંદનો નાથ, રમવા જેવા રે

વાવ ઘરાદની પડોશી વામડની સરઘદના ખાંભા જેવું ચંદુર નામે ગામ. રામબાઈ ખાટીનું ચારણનું ખોરડું ને ઘરમાં જોગમાયા જેવી આઈ સોનબાઈની શિલ્પિસિદ્ધિ.

આગલે પચાસેક ભેંસું, સાઠ સિતેર જાણું, ઘેટાં બકરાનો પાર નહિ. રોટલો મોટો, ગામ ગઢવીને પૂછીને પાણી પીએ.

મન મોટું, અંગે નરવાઈ. ઓઘે અવતાર તાળવે સોપારી રાખી જાંઘે માથે ભૂંજર તપ તખ્તા દોષ એને આઈ સોનબાઇ જેવું માણસ મળે. પણ શેર માટીની ખોટ.

રામ ગઢવી પચાસેક વરસ છાંડી ગિયા, સોન-બાઈને પાંત્રોસેક વરસ માથેથી સરી પડ્યાં ને જોગ-માયાએ સામું જેવું. નવમે મહિને દીકરાનો જનમ થયો રામ ગઢવીએ સાધુ આલસુનાં દુઃખ ભગવાને સુદામાનાં ભાંગેલાં એમ ભાંગ્યાં. ગામને ધુવાડાબંધ લાપસીનાં જમણ કરાવ્યાં.

સુખી ઘરનું ફરજંદ. યાત્રાં યાત્રાં બાળક એક વરસનો થયો, પણ વરસ માટું બેઠું. આપાદ કાવણુ પણ ફેર પાડ્યા વગર ત્રયા, મેદની હલબલવા લાગી. ધરતી ચાકડે થયી. ઝાકમાં માલનાં મડદાં પડવા માંડ્યાં, વાલની વીટીએ રામગઢવીએ દોરને ખવડાવી દીધી

આસોષ કોરોધાકોર ઊતરી ગયો પ્રાગવડનાં પંખીની જેમ મેમાન માંડ્યાં ઊતરવા. રામ ગઢવી આઈ સોનબાઈને બે વરસનો બાળક પહેર્યો લુગડે રહ્યા. દિવસ પલટયો. ઘરમાં ધોળો ધૂંસો ય ન મળે,

મનુષ્ય તડકે જેમ જળ વિના માછલી, પી ગયો રૂધિર ને આગલી પાછલી; કાઠું પિત્તળ તાંબુ ધાત ન રહી કલી, કમરમાં લંગોટી ને હાથમાં કાચલી

ઘરોઘર રાંકે થઈ બીખ માગે ઘણી, ઘરા પર રહ્યો નહિ દોષ કેનો ધણી; ગણતરી કરેં તો વાત ન આવે ગણી, દોષ દોષો હવે કેમ નલે રાદણી.

જેળનાં નગારાં, કાળનાં ગડગડે, પછુંગ નો આલથી એક ફેર પડે; દોર ગો ભેંસને કયાંય ન રહ્યા ધડે, સોવાણી મેદની ચડી જેમ સૂપડે.

હુનિયા તણી તો માઠી આવી દશા, ખલકની દોરથી એમ પ્રભુ ખસ્યા; વળી નરનારને ઘણા પડિયા વખા, બોકાસાં નાખતાં મેલાં જંગલ ખચ્યાં.

લીંબુ દો દો જેની મૂછ પર લટકતા, ચાલતા મરડમાં ઠરડમાં ચટકતા; જિંધા ધડ હાલતા કોઈને નહિ અટકતા, ભૂંડે હાલે ચિયા દેશમાં લટકતા.

એક દી જનમ ભોમકાની ધૂળ માથે ચડાવીને બેય માણસ બાળકને લપને હાલી નીકળ્યાં. સોરઠ ઉપર નજર સાંધી. પાંચાળમાં તેદી આસુદ-ઘરમાં બોજ ખાયરે રસોડું ઉપાડેલું. એની ડેલીએ કરજ, કાંડિયાવાડ ને ગુજરાતના દુકાળિયાંની પીસ લાગે છે. એમ આસુદપરને સારગે છોકરા માથે બેય માણસે રગ માંડ્યાં.

રામ ગઢવી સુ વાળું માણસ. અફીસના બ ધાણી, ભેળી ભૂખ. એમ હાલતા હાલતા અઠવાડિયું ઊતરી ગિયું. બેય માણસ ભૂખે એક બીજાને ભરખવા સામું ગોતાં લોપ એવાં થઈ રિયાં.

આંજળીમાંથી દૂધ આવે તો ઘાનેલામાંથી દૂધ આવે. બાળક પણ કંઠપાણુ થઈ ગિયો છે.

ઉતાવળો વાવડો વાવ તોય આઈનો દેલ

આમતેમ લથડિયાં ખાય છે. એમ પંદરેક દિવસે આણંદપર નજરમાં લીધું. એકધારી લાંઘણથી બેયના અંગ તરવાઇ ગયાં છે.

બરાબર આણંદપરના સીમાડાની ધારે જેય માણસ પોગ્યાં. એમાં ગઢવીની મતિ કાળનાં ખપ્પરમાં ઝડપાણી. ખધા (ભૂખ) કાંધે ચડી બેઠી ને બાળકને ખાઈ જવાની કાળમતિ થઈ.

આગળ હાથ્યાં જતાં સોનબાઈના હાથમાંથી બાળકને ઝોટવા મરણ ધડીની દોટ મેલી. આઈ પાછું વળીને જુએ ત્યાં ગઢવીની આંખમાં કાળને ભાળ્યો. કાળી ચીસ પાડીને આઈએ કેડમાં બાળકને દબાવીને દોટ મેલી.

મારગને કઠિ એક મોટો ઘોર આવ્યો. એને ફરતાં ગોળ કુંડાળે જેય ચડી ગયાં. આઈની ધા ભગવાને સાંભળી હોય એમ પાંચેક ઘોડેસ્વાર આવી ચડયા ને ચારણની રમત પારખી હાંકલ મારી. હાંકલ ભેળા એકબાજુ ચારણ ને બીજી બાજુ આઈ ભૂખને થાકથી ઊથલી પડયાં.

બાનમાં આવતાં ચારણને થોડી ખરચી આપી ધમકાવીને કાઢી મૂક્યો. આઈને આણંદપર લઈ ગયા. ભોજ ખાચરે એમાં સાક્ષાત જગદંબાનું સ્વરૂપ જોયું. પોતાને રસોડે રોજ બેક હજાર દુકાળિયાં જમે છે,

ત્યાં આઈને રોજ સૌએક માણસને ખીચડું પીરસવા વિનંતી કરી, જેથી સે પુરાય.

એક દીને સમે અનાજ ખૂટતાં રોજડાં મારીને ખીચડી ભેગાં ભોજ ખાચરે દુકાળિયાંને ખવરાવેલાં.

બીજા ભાદરવે રાંકાટને ખીચડું પીરસતાં લઘર વઘર ચારણને આઈએ પંગતમાં ભાળ્યો. લીંબકાને રોજીને આઈએ માંડયું ખીચડું પીરસવા.

ચારણ ખાધે જાય, આઈ પીરસ્યે જાય. ત્યારે ભોજ ખાચર કહે “મા ! આજ કાળનું મોટું ભાગ્યું કે થું ?”

આઈની આંસુધારે એટલું જ બોલાણું કે “ચારણ !”

ભોજ કહે “બાળકખાઉ કાળમૂખો ? કાઢી મેલો એને !”

ત્યારે આઈ કહે : આપા ભોજ !
હબરીને સર દોપ, હુળ સર દેયે નહિ;
કીં રંધાયે રોજ, લડ રસોયે ભોજલા !

જે કાંઈ પાપ યાય છે ઈ તો પેટ કરાવે છે.
એમાં ચારણનો દોષ નથી. જો પેટ પાપ ન કરાવતું હોય તો નકળંક (નિષ્કલંક) ભોજ ખાચરને રસોડે-ગંગાજળીઆ હિંદુને ત્યાં નીલ ગાય-રોજડાં કદી રંધાય ખરાં ?

પ્રાચીન ગીત

રૂંડો જમુનાજીનો આરો, કદમ્બ કેરી છાયા રે;
ત્યાં કાંઈ બેઠાં રાધાજીનાર, કસુંબલ ઓઢી રે.
એને કસુંબલે કસળી કોર, પાલવ રૂંડો બળકે રે;
ત્યાં કાંઈ આવ્યો કાનુડો દાણી, છેડો લીધો તાણી રે.
હસ સાહ કરે દીનોનાથ, ન બોલે નારી રે;
બોલો બોલો રાધા ગોરાંનાર, અબોલો આ શાને રે.
બહાલે હીરના હીંચોળા બંધાવી, હીંચોળેલ અમને રે;
હવે અંતરમાંથી વીસારો, ઘટે નહિ તમને રે.
બહાલે ફૂલના પછેડા ઓઢાડયા, બહાલે મારે હમને રે;
હવે જેચી લ્યો છો મા'રાજ, ઘટે નહિ તમને રે.

શ્રી ખટ્ટાન્દરસેલ (માનવ તાર લાવી) નામના પુસ્તકમાં લખે છે કે અણુસત્તાધારી એક પણ માણસમા ગાડપણ આવશે અને આ શક્તિ છૂટી થશે તો આ પૃથ્વીના ગોળાને અગળે વર્ષ પચાત જીવસૃષ્ટિ વગરનું ફક્ત ફરવાનું રહેશે, આમ યત્નાની પાછળ હશે માનવીનું અહમ્.

“આત્મવત્ સર્વ ભૂતેષુ” આ મહાવાક્યનો અર્થ એ કે જીવ પ્રાણી માનવો આત્મા સરખો છે. બીજા આત્માને સુખી કરવો એ પૂન્ય અને દુઃખી કરવો એ પાપ છે. બીજા મારે માટે નથી પશુ હું સૌને માટે છું આવી વાત ફક્ત હિન્દુ ધર્મ કહે છે. માણસ આટલું આચરણ કરે અને ખાલી જગ્યા ખોજીએ, કણ્ઠી મૂકવા કામ; પછી કયાંયે જમકર્તા વિના, ઠાણું ન મળે ઠામ. એટલું દૃઢ રીતે માની અને ચાલે તો માળા પાક, પૂજા કે વ્રત કર્યું કરવાની જરૂર રહેતી નથી, માણસ જ્યારે પાપકર્મ કરવા તૈયારી કરે અગર વિચાર કરે ત્યારે નકારનો અવાજ અવશ્ય થાય છે. આ અંતરનો અવાજ આવે છે આ જાનઅનુભવની વાત છે. આ અવાજ શુદ્ધ હૃદય અને સાફ દિલ હોય તેમ જ સાલગવા ને કાન તૈયાર હોય તો જ સંભળાય છે. માણસ એક પછી એક ખરાબ કામ કરતો થઈ જાય પછી હૃદયમાં અવાજ બીકતો નથી અગર સાંભળાતો નથી.

ધર્મરતે સાથે માનીને ચાલે અને આત્માના અવાજને ઓળખતાં શીખે એ અવાજ ધર્મરતો છે એમ માનો. એટલું શીખવવાને સમજાવના માટે મહાન માણસોએ કેટલી મહેનત કરી? આટલું સમજાવવા માટે જગતમાં લખાયેલાં પુસ્તકો ભેળાં કરીએ તો ગિરનાર જેવડો મોટો ઢગલો થાય. આને ખાતર અનેક મહાપુરુષોની જિંદગીઓ ખપી ગઈ છતાં આટલું કેમ નથી સમજાવું? ત્યારે શ્રી શુદ્ધ ભગવાન કહી ગયા છે કે, આ સમજવું હોય તો

વૃજ્ઞાનો નાશ કરો, મહાન શાંતિ અનુભવો. આ એક જ નિર્વાણનો માર્ગ છે. સર્વ સુખો એમાં જ સમાયેલાં છે. સદ્ભાગ્યે એટલું સારું છે કે, ખુદ ધર્મરતે બદલે ધર્મરતો અવતાર જે મનાય છે એવા માણસોની મૂર્તિ પધરાવી આપણે પૂજ્યે છીએ. એટલે ધર્મર નર છે, માદા છે કે નાન્યતર છે એ કંઈ જાતિનો છે તે વાદ ભ્રમો નથી થયો. નહીતર એ વિવાદમાં માર્યાક્રપાત અને લોહી રેસાત. નિરીશ્વરવાદમાં અમુક માણસો અનાદિથી માનતા આવ્યા છે, અને માને છે. એવા, એક ચારવાકમત પાંચ હજાર વર્ષથી ચાલ્યો આવે છે, પણ એનું બહુ ચાલે એમ નથી. આ વિશ્વમાં એક અમોઘ શક્તિ કામ કરી રહી છે તેમાં શંકા જ નથી. સાકાર નિરાકારના મતભેદથી જે અનર્થો થયા છે એટલું ખરાબ નિરીશ્વર વાદની નથી થયું.

વેદ અને ગીતા બંને જ્ઞાનનાં પુસ્તકો છે એવો આપણે પ્રત્યક્ષ જાણીએ છીએ, જોષએ પણ છીએ, પણ વેદ નામનો ઉચ્ચાર કંઈક નર જાતિનો ભાવ પેદા કરે એવું, એટલે એને બનાવેલ એક મોટા ગૃહસ્થ જેવો, અને એક મહાંત મહાશય ત્યા ખેંઠા ત્યારે ગીતા શપ્દનો ઉચ્ચાર અને ભાવ સ્ત્રી જેવો થાય, એટલે એની મૂર્તિ બનાવી ૧૬ વર્ષની નવોદા જેવી, અને એક ભાષ્યએ એનું ચલાવ્યું. આ જોવું હોય તો અમદાવાદમાં છે. બંને ભવ્ય મંદિરો છે.

શ્રી. દયાનંદ સરસ્વતીને સૂરજમલ જટ મારવા આવ્યો ત્યારે સ્વામીજીને કોઈને સલાહ આપી કે આપ કોર્ટમાં ફરીયાદ કરો અને સૂરજમલને જેલમાં પૂરાવો. ત્યારે સ્વામીજી બોલ્યા : ભાઈ ! હું તો જગતમા છોડાવા આવ્યો છું, મારો ધર્મો લોકોને છોડાવવાનો છે ત્યાં આ બિચારા અજ્ઞાનને ખંધાવીને શું કરું? એ જ રીતે ભગવાન શુદ્ધ અને હજરત મહમદ પેગંબર જે જગત ઉદ્ધારવામાં જીવન ખરચી ગયા એના અવશેષો શુદ્ધ ભગવાનનો

દાંત અને હજરતઆલે શાંતિની પ્રેરણા મેળવવા લોકોએ સંધર્માં. એ જ દાંત અને એ જ બાલનો અત્યારે પ્રપંચી રાજદ્વારીઓ ગેરઉપયોગ કરી લોકોનાં માથાં કપાવી લોહી રેડાવી પોતાનો સ્વાર્થ સાધે છે એ આપણે ભ્રષ્ટ્રએ છીએ, છતાં લોકો નથી સમજતાં.

શુદ્ધિમાન લોકો ધર્મને નામે, સમાજને નામે, રાષ્ટ્રને નામે લોકોને ઝેર પાચે છે. નશો કરાવે છે અને પછી પોતાનો સ્વાર્થ સાધે છે. વચ્ચે કોઈ ગાંધી બાપુ જેવો કોઈ મહાપુરુષ આવે છે ત્યારે પ્રકાશ પડે છે, પણ થોડા વખત પછી ન્યાંના ત્યાં. કોઈ દિવસ કોઈ કેકાણે તૃષ્ણાનો નાશ ન થાય ત્યાં સુધી સુખ નથી, શાંતિ નથી એનો દાખલો અત્યારનું અમેરિકા છે. જગત ઉપર કદી ક્યારેય ન હતી એટલી સમૃદ્ધિ અત્યારે ત્યાં ભેગી થઈ છે, છતાં લોકોમાં શાંતિનું નામ નિશાન નથી. ૩૩% લોકોને જાંઘની દવા લેવી પડે છે, વધારેમાં વધારે ખૂન આ સુખી દેશમાં થાય છે. ત્યાં જનારા કહે છે કે ત્યાં માણસ ચાલતો નથી પણ દોડે છે. તેમ જ ક્યાંથી અને ક્યારે અણુભેજ આવશે એની ખીકમાં ખેડા છે, અને આડશો જાળી કરવા મથી રહ્યા છે. તૃષ્ણાની તૃપ્તિ નથી, સંતોષ નથી ત્યાં એમ જ ચાલવાનું. પ્રભુએ જન્મ આપ્યો છે, મોજ કરી લે, પ્રેમ કરી લે, ભલામ કરી લે, થોડા વખત પછી હતા ન હતા થઈ જવાનું છે એવો વિચાર ત્યાં કોઈને આવતો નથી.

દેવદા મહાયુદ્ધ પહેલાં જપાન ખૂબ આગળ આવ્યું. સમૃદ્ધિ પણ સારી મેળવી. યુરોપ અમેરિકાના દેશોને ટકકર મારે તેવી પ્રગતિ એક એશિયાના નાના દેશે કરી પણ સંતોષ ન થયો. તૃષ્ણા એથી પણ અગળ વધી. એશિયાનું સામ્રાજ્ય જમાવવાની તૃષ્ણા જાગી. છેવટે અણુભેજનો માર ખાઈ નીચે પડ્યું. સને ૧૯૨૨ માં પૂ. બાપુએ દેશભરમાં અહિંસક સત્યાગ્રહ શરૂ કર્યો, પણ લોકો બાપુનો આદેશ ન ઝીલી શક્યા. દેશમાં ચીરીચીરા જેવાં તોફાનો થયાં. સત્યાગ્રહ પાછો ખેંચવો પડ્યો. બાપુને ખૂબ રંજ થયો

અને બોલ્યા કે 'ઓ પ્રભુ! હું ભૂલું છું.' આખા યુરોપને ધ્રુજવનાર કૈઝરને છેવટે હોડાનડમાં લાકડાં સીરવાં પડ્યાં. જગતને એક વખત ચકાવે ચડાવનાર આખા 'યુરોપનો તાજ પહેરવાના અભિલાષી નેપોલિયનને છેવટે સેન્ટહેલીના ટાપુમાં કેદ થવું પડ્યું તો માથે ઇચ્છા પૂરી કરનાર હું કોણ? ઓ પ્રભુ હું તો તારું ક્ષણજીવી હથિયાર છું, તને ગમે તેવો બનાવ અને તારી ઇચ્છા મુજબ મને વાપર' આનું નામ ખરું જ્ઞાન.

આજત વખતે નામરોષ થઈ જવું અને ભાર લગવાનું ઉપર નાખી દેવો, અહંમ જાઓ થવા ન દેવો એટલે નિરાશાનો ધક્કો મટી હળવો થઈ જાય, હતાશ ન થવું પડે. પણ આનું તો બાપુ જેવા વિરલ જ કરી શકે. અત્યારના વિજ્ઞાને માણસને સત્ય હકીકત સમજવાની વિશેષ સગવડ આપી છે. કુદરતના નિયમને અનુસરી પુષ્કળ શોધો થઈ, એમાંની જે અત્યારના આરોગ્ય પર અસર કરતી દવાઓ છે જેનાથી માનવોનું આયુષ્ય વધ્યું છે. આપણી જેવી દંઠ માન્યતા છે અને શાસ્ત્રો પણ કહે છે કે માણસના જન્મની સાથે અમુક વર્ષની આયુષ્યનો પટો નક્કી થઈ જાય એ વાતને વિજ્ઞાને ખોટી પાડી છે, દા. ત. આજથી ૨૦ વર્ષ પહેલાં દિન્દુસ્તાનની સરેરાશ આયુષ્ય ૨૩ વર્ષની ગણાતી, એ વધીને અત્યારે બમણી થઈ છે. એમ માનવામાં આવે છે કે વિજ્ઞાને મેલેરિયાને નાથ નાખી, ક્ષય જેવા અનેક અસાધ્ય રોગોને સાધ્ય બનાવ્યા. એના ઇનામ તરીકે ઇશ્વરે હજુ તો આયુષ્યબમણી કરી છે, પણ માણસ સંયમ નિયમ જાળવતો થાય તો હજુ પાંચ પચીસ વર્ષની આયુષ્ય લગવાનું જરૂર વધારી આપે. ઘણાં વર્ષો પહેલાં વાંચેલું કે જગતમાં માણસની દૂંકામાં દૂંકી જિંદગી ભારતમાં છે. એટલે સરેરાશ ૨૩ વર્ષ જીવી શકે છે. જ્યારે લાંબામાં લાંબી જિંદગી ઓસ્ટ્રિયા લંગરીમાં છે. એટલે ત્યાં સરેરાશ ૬૬ વર્ષ માણસ જીવે છે. તો શું લગવાનું બધા દૂંકી આયુષ્યવાળાને દિન્દુસ્તાનમાં જન્મ આપતો હશે અને લાંબી જિંદગીવાળાને ઓસ્ટ્રિયામાં મોકલતો હશે? આમ વર્ગવારી લગવાનું કરતો હશે? ના. ખરું એ છે કે શરીર એ આપણને

કુદરતે આપેલી અક્ષિય છે. તેને જાળવવાની જવાબદારી માણસની છે. શરીરને સંયમનેા અભાવ ખોટા વ્યસન કે અપુરતા ખોરાક ને પ્રતિકૂળ હવાપાણી હોય તો શરીર જલદી ધસાય જાય, વહેલું માંદું થાય અને મરી જાય. પદો વહેલો ખલાસ થઈ જાય. એ જ શરીર જે કુદરતી કાનૂન સમજીને ચાલે તો લગવાન આયુષ્યના પદામાં વધારો કરી આપે. આ છે કુદરતી કાયદાનું રહસ્ય.

એક એવી પણ માન્યતા છે કે માણસના જન્મની સાથે જિંદગીમાં સુખ દુઃખ કે વૈભવ વિલાસ આવે એ જે લગવવાના હોય તેને પદો મળી જાય છે. જૂના વખતમાં લાગ્યશાળીને અમુક હાથી અને ઘોડાગાડીનો પદો મળતો ત્યારે હાલમાં મોટર અને એરોપ્લેનના પદો લગવાન કરી દેતા હશે. લગવાન પણ સમયને અનુસરીને ચાલે છે. ભારતમાં એક પત્નીવ્રતનો કાયદો આવ્યા પછી ગમે તેવા પુણ્યશાળીને પણ એકથી વધારે સ્ત્રીઓ પુણ્યના લાભમાં લખવાનું લગવાને બંધ કરી દીધું છે. ખરેખર પૂન્યશાળી લોકોએ આ પ્રશ્ન ઉપર અક્ષરાતીત લગવાન આગળ અપીલમાં જવું જોઈએ. લગવાન ઉપર પણ અક્ષરાતીત લગવાન છે એમ અમારા જાનનગરવાળા પ્રજામાં લાઇએ કહે છે. તો તેમના આચાર્યોની લાગવગથી ત્યાં અપીલમાં જઈ શકાતું હોતું જોઈએ, તો એ લાભ કેમ ન લેવો !

સુખ અને દુઃખ એ તો મનનું કારણ છે. એ જ રીતે પૂણ્ય અને પાપ પણ મનની માન્યતા જ હોય તેમ લાગે છે. સિદ્ધરાજ શ્રદ્ધાળ આંધવામાં પૂન્ય માને છે, જ્યારે અલ્પહિંસા તોડવામાં પૂન્ય માને છે. અમુક ધર્મો દારૂને મહાનિષેધ ગણે છે, ત્યારે અમુક ધર્મો દારૂને ધાર્મિક કાર્યમાં પણ જરૂરી ગણે છે. અમુક ધર્મ અહિંસા પરમોધર્મ એમ મનાવે છે, ત્યારે અમુક ધર્મો હિંસામાં માનતા નથી. હિંદુ ધર્મ આત્મવત્ સર્વ ભૂતેષુ માને છે; જ્યારે ખ્રીસ્ત ધર્મો ફક્ત માણસને મારવો એ જ હિંસા માને છે, બાકીના જીવપ્રાણીઓને મારવાની લગવાને છૂટ આપે છે, માણસને મારે સંધળી જીવ સૃષ્ટિ સર્જાય છે તેવું

માન્ય છે. એક જ ધર્મમાં પણ પૂન્ય પાપના મત-ભેદો ચાલે છે. દરેક સંપ્રદાયના વાડોલિયાવાળાની પૂન્ય પાપની માન્યતા જુદી છે; પણ ‘અમને આપો તો જ પૂન્ય થશે’ તેમ સૌ કહે છે, આ પ્રશ્ન ઉપર ઇશ્વર પણ આ બાબતને ગોઠાવો કાયમ રાખવા માગતો હોય તેમ લાગે છે. હું તો માનું છું કે આ ધર્મોથી દૂર રહેવું એ જ સાચો ધર્મ છે. ધર્મનો મૂળ આશય માણસમાં માનવતા લાવવાનો છે, પણ જ્યારે ધર્મમાં ઝનૂન લાગે છે કે સ્વાર્થ લાગે છે ત્યારે એ જ ધર્મ માનવતાથી વિમુખ બની જાય છે. અમૃતનું ઝેર બની જાય છે. અત્યારે દરેક ધર્મ-સંપ્રદાયની આજ સ્થિતિ થઈ છે.

એક દિવસ એવો હતો કે માણસ માણસને પકડીને ગુલામ તરીકે વેચી નાખતો, એમાં જરાય અધર્મ ન થતો — ન મનાતો. ઇશુ અને મહમદ જેવા પવનગરોએ માલીકે પોતાનો ગુલામને સારી રીતે રાખવાની લલા-મણ કરી છે. પણ ગુલામ પકડવામાં કે વેચવામાં દોષ નથી માનેલો; જ્યારે હિન્દુધર્મ તો ગુલામીનો હિમાયતી છે. જૂના વખતમાં આખી અનાર્થ પ્રજાને ગુલામ બનાવનાર આર્યો હતા. એ અનાર્થોને કુદ નામ આપી દરયુ બતાવી અત્યારસુધી કચડતા આવ્યા છે. અનાર્થો ઉપર આર્યોની સેવા કરવાનું ઇશ્વરી ફરમાન છે તેમ હિન્દુ માને છે. આત્મવત્ સર્વ ભૂતેષુ માનનાર હિન્દુઓને ગુલામીમાં કંઈ અનુગતું નથી લાગ્યું. તેમ જ હિન્દુ પુરુષ તો મર્ધા પછી પણ પોતાની સ્ત્રી પરની માલીકી નથી મૂકતો. મરનારની સ્ત્રીને પતિની પાછળ બળવાનું કે બાળી મૂકવાનું હિન્દુધર્મ કબૂલ રાખે છે. સ્ત્રી મરતા ત્રીજે દિવસે બીજી સ્ત્રી કરનારો પુરુષ પોતે મરે તેની પાછળ પોતાની સ્ત્રી બળી મરે (સતી થાય), એવી અપેક્ષા રાખતો આવ્યો છે. ધર્મ એને અનુ-મોદન આપે છે. અત્યારે પણ પુરુષની ગુલામી એ જ હિન્દુસ્ત્રીનો ધર્મ મનાય છે. બળવાન કે ભુદિમાન માણસ જે મનાવે એ ધર્મ. લગવાન એમાં કંઈ વાંધો નથી લેતા.

સાઈ થજો અંગ્રેજોનું, નહીંતર આપણે તો

પુરૂષ પાછળ સ્ત્રીને બાળવાનું પૂરૂષ હજી લેતા જ હોત. પણ હવે પશ્ચિમની હવા પ્રજાનેસમાં આવી છે. સુધરેલા કહેવાતા આધુનિક સ્ત્રી પુરૂષોએ આ હજારો વર્ષના અન્યાયનો બદલો લેવા અને દેવાનો નક્કી કર્યું હોય તેમ લગે છે. શહેરોમાં કાર્યક્રમ શરૂ ગઈ ગયો છે. ભગવાન ખુશ થતા હશે, હસતા હશે. ગાંધીજી કહે છે કે સત્ય એ જ ધર્મ છે. વિનોબા દરિદ્રનારાયણમાં માને છે. રજનીશજી પ્રેમમયી ધર્મરત્નું રત્નપત્ર બતાવે છે. આ બધાનો અર્થ અને વાત એક જ છે. જ્યારે સ્વાથી સંપ્રદાયવાળા પોત પોતાની અતુલ્યતા પ્રમાણે ધર્મરત્ના ઘાટ ઘડે છે, અને એવી જ ઉસ્તાદીથી સમાજની સામે મૂકે છે. આણસમણુ અને અંધશ્રદ્ધાળુ સમાજ અંબાઈ બધ છે, એટલે ઝૂકી પડે છે. અને પોપજીને સરળતાથી ચરવાનું મળે છે. અનર્થની આયુધ્ય વધે છે. (પોપજી એટલે આપણા પુરોહિતો)

૧૯૬૬માં તુલશીસ્થામમાં યોજાયેલી શ્રી, રજનીશજીની શિબિરથી આજ સુધી એમનાં પ્રવચનો સાંભળતો આવું છું. અત્યાર સુધી સાંભળેલાં ધાર્મિક પ્રવચનો કે પારાયણો કે ભાષણો અને વાંચેલાં પુસ્તકોમાં જે નહોતું મળ્યું તે એમાંથી મળે છે. ખાસ કરીને આત્મ યોજ અને સત્યની શોધ ઉપરનાં તેમનાં વ્યાખ્યાનોથી. એમની વાત અને વાણી એવી અસરકારક છે કે માણસને જીવન જીવવાની સાચી દિશા સુઝી જાય. માણસ ધર્મના નામે અધર્મમાં ફરતો હોય એવાને સાચી દિશા સૂઝાડનાર મને તો શ્રી રજનીશજી પહેલા જ મળ્યા. જે હું મારા પર પડેલી એમની અસર ભળવી શકું તો હું અદ્યક્ષ છું પણ સાચે માર્ગે છું એમ જાણી મને સંતોષ થયો.

શ્રી રજનીશજી કહે છે કે તમે બીજાને ગુરૂ ન બનાવો. બીજાના કૃવાનું પાણી લાવી તમારા કૃવામાં નાખશો તો સૂકાઈ જશે, અગર તો બગડી જશે. તમારામાં બધું છે. માટે તમે તમારા અંતરમાં અંતર-યોજ કરી જ્ઞાન મેળવો. મહેનત કરી અંતરનો કૃવો બાંધો ખોદો, અંદરથી જ્ઞાનની સરવાણી ફૂટશે. એ જ સાચું જ્ઞાન છે. એ પામશો ત્યારે જ તપને તૃપ્તિ થશે. એ તૃપ્તિ કોઈ અલૌકિક હશે. આંતરયોજમાં

ધ્યાનને વિશેષ મહત્ત્વ આપે છે. શ્રી રજનીશજીના સાનિધ્યમાં દરરોજ એ વખત ૧૫ મીનીટ ધ્યાનનો અનુભવ કર્યો ખૂબ શાંતિ અને તૃપ્તિનો મને. જાતે અનુભવ થયો. ઘેર આવી એ જ રીતે ધ્યાન કરવા છતાં ત્યાંના જેવી શાંતિ-તૃપ્તિ ન મળી. એ જ મહાન પુરૂષની છાયાનો પ્રભાવ હશે તેમ લાગે છે.

કુરાનમાં લખે છે કે, તમારા નિયંતાની આજ્ઞા છે કે તમે તેના સિવાય બીજા કોઈની પૂજા ન કરો. અનેકને માની તને પેદા કરનારના ભાયાત બિલા ન કર. પોતાના મા બાપ સાથે સદાચારથી વર્તો. મા બાપ બુદ્ધી થયાં હોય તો લેશ પણ તેને માહું લાગે તેવું ન કરો. આ છે કુરાનનું ફરમાન. એમ જ હિન્દુ ધર્મમાં પણ ઋષિમુનિઓ ગીતાના ગાનાર શ્રીકૃષ્ણ, બુદ્ધ ભગવાન કે એવા સમથોએ અત્યાર સુધી બે ધર્મર નથી બતાવ્યા. એક જ મહાશક્તિ કામ કરે છે તેમ કહે છે. અને ખરું પણ એ જ છે, તો પછી આ પાણા એટલા દેવ અને તેનીસ કરોડ દેવતા કાઢ્યા ક્યાંથી? ફક્ત પોપજીઓના (પુરોહિતોના) માથામાંથી. એ બધું પોપની બુદ્ધિનું સર્જન છે. એને જેવું આવડ્યું તેવું નામ આપી ખાંભો ખોડી દીધો. મૂર્ખાઓનો સમાજ હાલી મળ્યો પૂજવા.

એક દાખલો આપું કે મહુવાની પહેલી બાણુ એક હતુમાન છે. તેનું નામ ભેંસલો હતુમાન છે. એક માણસને કોઈ ભેંસલો કહે તો ન ગમે, ત્યારે આ ભેંસલો હતુમાન તો આસપાસના ગાડા મોઢે લોટ લાડવા ખાઈને પડ્યો છે. એને ખોટું જ નથી લાગતું. બીજી રીતે પણ ભૂવાઓ હતુમાનને ભૂંડો લગાડવામાં કંઈ બાકી નથી રાખતા. હિન્દુઓની દેવીઓ ધૂણે, કોઈ અવગતિયો શરૂપૂરો ધૂણે પણ કોઈ દેવ ન ધૂણે. ત્યારે હતુમાનને તો બિચારાને ભૂતો કહે ત્યારે ધૂણવું પડે છે. લોડા માને છે કે હતુમાનજી હયાત છે, પણ ખોટી વાત છે. રાવણને રોજનાર હતુમાન હયાત હોય તો આ ભૂવાના તો બૂકા જ કાઢી નાખે ને !

આપણા હિન્દુ સમાજની આવી કઠંગી વિચિત્રતાનો તો પાર જ નથી. આપણા દેવો બધા ખૂબ જ દયાળુ. બહા વિષ્ણુ અને મહાદેવ, હતુમાન

ગણેશદિ દેવો છાપન ભોગ અને મીઠા થાળ જામે, તેમ જ લક્ષ્મીજી પાર્વતી કે સરસ્વતી વગેરે મહા-દેવીઓ તો પતિના પગસે ચાલનારી અને સાત્વિક ભોજન અને નિવેદ લેનારી, પણ પાછળ રહેનારી આ લોહીની પીનારીઓનું શું ! કોઈ પાડો ખાય, કોઈ બકરા ખાય કે કોઈ ફૂડાં જામે. કોઈ વાઘ ઉપર ચડે, કોઈ સિંહ ઉપર ચડે, કોઈ જાંટ લાંબને આવે, કોઈ શીતળા મા જેવી ગધેડું પણ રાખે. એને કોઈ વારે ? વળી બધીય વાંદિયું. એને કોઈ કહેનાર જ ન મળે. એટલે આ નિર્દોષ પણ પંખાડને કોણ બચાવે ? આ છે બધી મૂર્તિપૂજની મોકાણુ અને પોપની લીલાનું પરિણામ.

શ્રી. ગંગાજીને બાળકોના ભોગ અપાતા તે અંગ્રેજોએ અટકાવ્યા એમ ઇતિહાસ કહે છે. દક્ષિણમાં દેવદેવીઓને છોકરીઓ અર્પણ કરવાનો રિવાજ અત્યારે ચાલુ છે. અર્પણ થયેલ છોકરીનો મંદિરનો પૂજારી દીક પડે તે ઉપયોગ કરે છે. અત્યારે દક્ષિણનાં શહેરોના વેશ્યાવાડા આ દેવદાસીઓથી જ મોટા ભાગે ચાલે છે, છતાં ઇશ્વર બિચારો કંઈ નથી કરી શકતો. આ મૂર્તિનો ઇશ્વર છે ! ક્યારેક હું મંદિરમાં જઈ છું, મૂર્તિઓ જોઈ છું, પણ મને નમવાનું મન થતું નથી. અને એમ થાય છે કે કદાચ જો મૂર્તિમાં ભગવાન હોય તો એની મને દયા આવે છે. લક્ષ્મીના સંગથી ભગવાનને જન્મસાગ થઈ હોય તેમ મને લાગે છે. કાંડા જેવા સળિયામાં ભગવાનને પૂરીને ઉપર અલીંગનમાં તાળાં મારેલાં એ ભગવાનની દ્વંદ્વશા એ લક્ષ્મીના સંગનું પરિણામ છે. જો કે એ ભગવાનના ભગવા વોર્ડરો ભગવાનને ઘરેણાંમાંથી અને કપડાં વગેરેથી શણગારીને ખૂબ લાડકોડ લગાવે છે, પણ પાંજરામાં પૂરેલો ભગવાન સુખી તો નહીં જ હોય. આ ભગવાન કરતાં બહાર બેઠેલો પાણીનો પરોળિયો મને સુખી અને સ્વતંત્ર યુગ્મિજનમાં મુક્ત વાતાવરણ માણી શકતો હોય એમ લાગ્યું. જ્યારે આ કેદી ભગવાનનું એના ભગવા વોર્ડરો આગળ કંઈ જ ચાલતું નથી. આવું, સડું કે નહાવું બધું વોર્ડરની ઇચ્છા મુજબ ભગવાનને કરવું પડે છે. વોર્ડરની ઇચ્છા એ જ ભગવાનની ઇચ્છા.

આપણા હિન્દુધર્મના ધૂરધરાએ કાને દેવ માનવા અને એની સમવટ કેવી કરવી અને પોતાનું વર્ચસ્વ એમાં કઈ રીતે ગોઠવવું એમાં ઘણી જુદી વાપરી છે. જગતના દરેક દેશના લોકોએ પોતાના દેશની મોટી નદીઓ જેમ કે નાઇલ, ટેમ્સ સેન કે એમોઝોન જેવી મહા નદીઓને લોકમાતા તરીકે બિરદાવી છે, અને પોતાની કૃતધનતા વ્યક્ત કરી છે. જ્યારે આપણા લોકોએ ગંગા કે જમના જેવી નદીઓને પણ ભગવાનની રાણી કે પદરાણી બનાવી મોગલ નાયનારી કન્યા જેવો ઠાક સગવી, એની મૂર્તિ અને આરતીનું તત્ત બંધું કરી, હજારો ચોખ્ખા અને ગોરજ મથુરામાં અને બીજે નબી ખાય છે. જય-જમના ગૈયાને નામે ચક્રાચક ચૂરમા હજારો વર્ષથી આરોગે છે. ધરનાં છોકરાં ઘંટી ચાટે પણ આપણાં ધી ગોળ ખાતા આ આખલાઓ ધણપૂંટની જેમ ભાંજ પીને લડતા નજરે જોયા છે. આવાને ખવરાવવામાં પૂન્ય મનાય છે.

હવે આપણા ધર્મચાર્યોએ હદ તો એ કરી છે કે માનવ અને પશુપ્રાણીઓમાં નર માદાનો જનીય આવેલ-ઓથી વિશેષ કંઈ જ નહીં એને પણ દેવ મનાવ્યો. આ દેવનું નામ કામદેવ. એની સ્ત્રી રતી. આને તો વળી સૌથી રૂપાળા ગણ્યા. પણ તેએ એટલા સારા કે વાતને પલટો ખવરાવી કામદેવને મહાદેવ પાસે બળાવી મૂક્યો. નહિતર કામદેવનાં મંદિરો અને મહંત જમી પડ્યા હોત. છતાં પણ મિલાકું કાઢતાં જાંટિયું ઘાલ્યા જેવું તો થયું જ છે. કામદેવ ને બાળ્યો એટલે મહાદેવની લિંગપૂજા બંધી કરી વામમાર્ગી જેવાઓએ માર્ગ મોકળા કરી આપ્યો. જગતમાં કોઇપણ પ્રજા ધર્મમાં આવી બિભાસીત નહિ જ સ્વીકારે. જ્ઞાની માણસો શિવ એટલે કલ્યાણ-સ્વરૂપ એવી ઉચ્ચ કોટિની વાતો કરતા હોય છે, પણ સામાન્ય રીતે તો શિવ એટલે તો જંગાલિયત અને તેના પૂજારીઓ પણ દારૂ મટન કરનાર ગંજેરી લાંગેરી, અને ધનુરિયા એવા સર્વશુભપેન્ન અતીત હોય છે શિવની પૂજા હંમેશાં સકામ હોય છે. શિવ ભોળો કહેવાય છે, જલદી રીંછે છે. જેમકે શંકર ભગવાને રાવણને ચીદ ચોકડીનું રાજ આપ્યું,

રાવળજીમને હાસાર આપ્યું એવી લાક્ષણિક લોકો લલચાય છે. વળી શિવને સંહારક દેવ કહ્યો છે. એટલે એવી લાક્ષણિક લોકો ફસાઈ મૂક્યા છે.

મહાદેવની લીંગ પૂજા ઉપર અનેક અનર્થો થયા, છતાં આપણે અત્યારસુધી એ મૂર્તિની ચુંગાલ-ભાંધી છૂટી શક્યા નથી. જુઓ. આ સોરઠી સોમનાથ. જે જ્યોતિર્લિંગ મનાય છે તેને ગીઝનીએ ૧૦૨૪માં તોડ્યું. તેને બચાવવા દેજના લાખો માણસો ખપી ગયા. છેવટે એ સોમનાથના શિવ લિંગનો પથ્થર ગીઝનીની મસીદનું પગથિયું બન્યો. હિન્દુ માન્યતા પ્રમાણે ગણાતો વિશ્વનો સંહારક શંકર ગીઝનીને સંહારી ન શક્યો. પણ ગીઝનીએ શિવલીંગને સંહાર્યું. આમ થવા છતાં શ્રદ્ધા રાખી. ગુજરાતના મહારાજા કુમારપાળે ફરી સોમનાથનો પથ્થરો પથરાવ્યો અને મંદિર બાંધ્યું. અને તેને અલાઉદ્દીન ખીલજીએ ફરી વાર તોડી નાખ્યું. એ વખતે વીર હમીરજી ગોહિલ અને વેગડા બીલ જેવા લાખો વીર પુરોનાં બલિદાન અપાણાં. ત્યાર પછી પણ આઘમતા રખપુત યુગમાં ફરી સોમનાથ ઊભું થયું. એને પણ મહમદ બેગડે તોડ્યું. એ વખતે પણ શિવના નામ ઉપર મોટો માનવ સંહાર થયો.

હવે આટલું ઓછું હોય તેમ અત્યારના યુગનો સોમનાથ સરદાર શ્રી વલ્લભભાઈ અને જમ-સાહેબ જેવાની શ્રદ્ધાથી ઊભો થયો. કરોડ જેટલી મોટી રકમ ખર્ચાણી. આમાં દેશની પ્રતિષ્ઠાનું કદાચ કારણ હોય કે પંક્ષી શ્રદ્ધા જ કામ કરતી હોય. ત્રણ વખત સોમનાથ તૂટે છતાં મૂર્તિ ઉપરથી માણસની શ્રદ્ધા ન તૂટે એ પણ એક અજબ વાત છે. મૂર્તિની પૂજા પોપની લીલા અને માણસની આંધળી શ્રદ્ધાનાં અનિષ્ટોની આપણે ઘણી વાતો કરી. સમજવું અને વિચારવું હશે તેને તો આટલું બસ થશે.

મને લાગે છે કે હવે ઘણું વિચારામ્ન ગયું છે. આથી વધારે કહેવું એ એકની એક વાત કરી કરીને કહેવા જેવું થશે. પિષ્ટપેષણ નકામું છે. મારી સમજમાં એક જ વાત આવી છે કે માણસ સર્વ-શક્તિમાનને સર્વત્ર માને, પોતાના અને પ્રભુ વચ્ચેના એજન્ડોને વળાવી દે, પ્રભુને નામે લૂંટાવું બંધ કરે, આંતરખેાજ કરે, આંતરની સરવાણી મેળવે અને પ્રભુ મારામાં છે, હું તેમાં છું એમ દ્વંદ્વ માને, તૂણાનો

ત્યાગ કરી વિશ્વબંધુ બને. તજીને ભોગવે તો જ સુખી થાય.

તા. ૫મી સપ્ટેમ્બર ૧૯૬૫ના પાંચિક વાગ્યે મારા ઉપર બહાદુરસરનો હુમલો થયો. ખીન્ન દિવસના સવારના સાત સુધી એટલે કે ૧૪ કલાક હું બેઠાન રહ્યો. મારા સ્વજનો આટલો વખત ભારે દુઃખ ભોગવી રહ્યા હતા. પણ હું તો સુખદુઃખથી પર એવી જીવન મરણ વચ્ચેની અવસ્થામાં હતો. એટલે મને ખીલકુલ દુઃખનો અનુભવ ન થયો, અને મને મોટો લાભ એ થયો કે મરવા વખતે મહાદુઃખ થાય એવી જે ખીલ અને જમપુરીની જે ખીલ હતી તે જતી રહી. મોતના મોદામાં હું જઈ આવ્યો છતાં જમ જેવું કંઈ ન લાગ્યું. મરવામાં મહાદુઃખ અને જમપુરીનું તૂત આપણા ભૂદેવોએ જો ઊભું કર્યું ન હોત તો માણસ મોતથી આટલો બધો ડરત નહિ. હા, જેને અત્યારે આપણા સ્વજન માન્યાં છે એને છોડવાં પડે એ વિચોગનું દુઃખ થાય, પણ જન્મનું એ જવાનું છે, તો આપણે રહીએ અને સ્વજનો જય એનું વારંવાર દુઃખ સહન કરવું પડે એના કરતાં સુખરૂપ છોડી આપણે જવું ઘણું સહેલું લાગે છે. વળી આ દુઃખ ઘણું ટૂંકું હશે, કારણ કે મરણ વખતની બેથુદિ તે દુઃખ થવા નથી દેતી. એ અનુભવની વાત છે, અને અને મરણ પછી પણ કંઈ શેષ નહીં વધતો હોય, બધું અહીં પંચભૂતમાં મળી જવું જોઈએ. શ્રી મહા-ઋષિ ચારવાક એમ કહે છે. ઘણાં માણસોનાં મોત મેં જોયાં છે. એક મશીન જેમ ધીમે ધીમે ખેસી જાય છે, અગર તુરતમાં બંધ થઈ જાય છે એ જ રીતે માનવશરીર કે પ્રાણીશરીર છૂટી જાય છે. દીવા બળતો હોય ત્યારે આગ દેખાય છે. પણ બળતણ મળતું બંધ થાય અગર તો ફૂંક લાગે ફરી જાય પછી એ આગ એ પ્રકાશ ક્યાં ગયો. એ કોઈ શોધી નથી શકતું. મરણથી આપણું પણ એમજ થવાનું છે એમ હું પણ માનું છું. છતાં આત્મા જેવું કંઈ હોય તેને છૂટું પડી બીજે જવાનું હોય તો પણ ડરવાનું કે દુઃખી થવાનું કારણ નથી, શાસ્ત્રોના મત પ્રમાણે આપણાં પૂન્ય પાપનું વર્ગીકરણ કરી કોઈ જગ્યાએ જવાનું હશે તો આપણાં પહેલાંના આપણી કોટી ન, આપણા વર્તનના અને આપણા વિચારના માણસો ગયા હશે ત્યાં જવાનું મળશે. એટો બહુ જ સરસ થશે તેમ હું માનું છું. આમાં ખીવાનું કે રોવાનું ક્યાં આવ્યું? આ વાત પચીસસો વર્ષ પહેલાં સત્યવીર સોફ્ટીસ પોતાના શબ્દોમાં કહી ગયો છે. કમશ:

પાટણવાડાનાં લોકગીતો

(પ્રથમ કંઠે જળવાયેલી)

સં : કાનજી માલધારી

રામાપણ અને મહાભારતના પ્રસંગોને લોક-કવિએ એની કાલીયેલી આપામાં આલેખ્યા છે. એમાંના ઘણા દેશકાવ પ્રમાણે પરિવર્તિત પણ ભામે છે, તો કોઈ વખતે ભિન્ન ભિન્ન સામાજિક તબક્કાઓમાંથી પસાર થતાં તેમાં ભાષા અને ભાવનું અણદીકું સંક્રમણ પણ થતું રહે છે. આવાં ગીતો સાહિત્યના વિશાળ માર્ગ ઉપર પગદંડીની ગરજ સારે છે. ત્યારે ભાવક એના કણ કણની અનુભૂતિને સાક્ષી અને છે, ત્યારે પૂર્વેની બંધાયેલી કૃત્રિમ બિદરેખા ભુસાઈ જતાં વાર લાગતી નથી, માફત અને અપભ્રંશ શ્રીંગળીમાં આપણું લોકસાહિત્ય મુક્તપણે મહાલી ચક્રપું છે, એમ વ્યતાં એને કોઈ અમૂઢ પણ થી નથી, તેવી જ રીતે બહુજન સમાજની તળપટ્ટી તોળે હૃદયના સંસ્કારે શોભેલી વાણીથી લોકકવિએ આપણાં અંતરને પરિધ્વાવિત કર્યાં છે.

પાટણવાડામાં પુરુષકંઠે અઢળક લોકસાહિત્યના મહાભાષા ખજાના ભર્યાં છે. તેમાંની ઘણી સાખીઓ તો અંતરના ઊંડાણને સ્પર્શી જાય છે, જુઓ રાધા-કાનને ફૂલ મઢી માળા જેમ સાખીમાં લોકકવિ આલેખે છે :

રાઘવ કુળનો માંડવો, જાદવ કુળની જાન;
મથુરે પરણે રાણી રાજકા, ગોકુલ ખાળો કાન,
ખમ ખમ વાળ્યા ધૂધરા, ઝાંપલે આવી રે જાન;
માતાજસોદા લે ભામણાં, પરણી આયા ખાળો કાન

આ બાજુ રબારીઓમાં વિવાહ થાય છે, ત્યારે ખાજાં અને ખડિનું ભોજન અપાય છે એટલે એ સમાજવ્યવસ્થાને પણ લોકકવિ સાખીમાં વણી લે છે.

રાઘવ કુળનો માંડવો, જાદવ કુળની જાન;
જાણાં મોટાંને માંડવે, ખાણાં ખજાં ને ખાંડ.

આપણા લોકસાહિત્યમાં પૌરાણિક પાત્રોને તત્કાલીન સમાજ-વ્યવસ્થા પ્રમાણે લોકકવિએ નિરુપ્યા

છે તે વાત સાચી છે, પણ આપણા મધ્યકાલીન આખ્યાનકારોએ પૌરાણિક પાત્રોની જનમનરંજન ખાતર જે વિકૃતિ કરી તે વિકૃતિ આપણા લોકકવિએ કરી નથી.

દેવાવત પંડિતે આગમ ભાષ્યાં, ધરતી ત્રંબા-
વરણી થયે, નદીએ નીર ખૂટયે, સાબર સાપને રેલે
હાલયે, સૂરજ નવ તવ નેજાવા નીચા આપરો, બેરીને
સાટે ભાપ પરણયે, પાપનો ફૂડો પોરો આવયે, ધર્મની
પડતી થયે.

લોકકવિ કહે છે કે પૂર્વમાં ઊગતા સૂરજને કાળ્યંજાની (કલિયુગ)ની “ચિલ્મ” નજરી થાસેથી પસાર થતું પડે છે, પરિણામે સૂરજને કાળ્યંજા સાથે સગ્રામ બેલવો પડે છે, એટલે સૂરજદેવ રક્તવરણા બને છે. કોમીનો ભાર ઊતારવા ભગવાન નકળંકરૂપ ધારણ કરયે. માતા ધરતી નારીરૂપે અજતરણે નકળંક-ધરાનાં લગ્ન થયે કંકુવરણાં કોરણ થડયે, નૂરના મેઘ વહયે જાંબુદીપની માઝમ શેરીએ નકળંક પરણી ઊતરશે. લોકકવિએ નકળંકનો વિવાહ બરાબર ચિતરી જણ્યો છે. રબારી કોમમાં વર-કન્યા બંન્ને મંચબફેરા ફરે છે, ત્યારે આ “ધોળ” પુરણો બાય છે. વાતાવરણ ભારે શોભીતું અને માદક બને છે.

નવાઈની વાત તો એ છે કે આ નકળંક વિવાહના રચયિતા તરીકે “ન્યુનિઠળ” એટલે કે પુનિ-ઠિરને આલેખવામાં આવ્યા છે :

વિવાહ-(૧)

હે નર નકળંકનો વિવો’ રે હોશે,
જાંબુદીપ મોજા ર
રે; જાંબુદીપની માઝમ શેરીએ....
તખત રચિયાં ચાર, રેતે રે તખત છાલાનાં જાણીએ.
કુદરતી હે સાર...રે
વિવા રે જોતરે સાબરમતિ તરણે;

મંગળ વરતાયાં રે ગોમતી પૂરવે
વણારસી, પશ્ચમ, ધર્મ વિવા થાય રે.

હે હરિનો માંડવો, હેતે રચિયો;
સૌ દેવ કરે દેહાર રે.

કનક તાંણ્યાં, અશમને થંભાં;
ત્યાં તો રણુ ખં ધાય રે.

તો રણુ લીલા કળીનાં જાવે,
ચંદર વરણાં તે જ રે.

હે ત્યાંથી હરિવર સીંમાડે આવશીં
સીંમાડે વધાયા રે.

ત્યાંથી હરિવર ગાંઠરે આયા,
પાણિયારે વખાણ્યા રે.

ત્યાંથી હરિવર તોરણુ હેઠ રે,
સાસુજીએ વખ્યાણ્યા...

સાસુજીની રિત્યો અપાઇ,
તે નર પરણે ત્યાંય રે.

હે માતા રે કુંતા ને સીતા, ધરુપતા
ચોથા હરચંદ ઘેર નાર રે.

રુખમણીજી તે ભરાવે મોતીડાંના થાળ,
સતીઓ રે સરવે લેળી થૈ ને,
વર વધાવવા જાય રે.

હે નકળંક મેંઘા કીં નર કરોડી,
એ નર આવે સાથ રે.

સાંમ રે વેદ અગુરવેદ કહીઓ,
તે નર પરણે ત્યાંય રે.

પાંચ કરોડીં ચે'ળાઠ રાજ,
આવશે હરની જાન રે.

સાત કરોડી હરચંદ રાજ,
આવશે મંડપ મોઝાર રે.

હરીને હાથે હીરલા ઝખકશીં,
ચંદરવરણાં તે જ રે.

નવ નવકરોડી, જયજીતળ રાજ,
લેળા અરજણુ-લીંમ રે.

સતિયાર સરવે ઝેઝઠાં હોંશીં,
વરતાશે જેજેકાર રે.

ધરતીમાતાને નર-નારણુ પરંજીશે,
હે નૂરનાં વહશે મેઘ રે.

આ વિવા'રે બોલ્યા 'જયજીતળ'
સાંભળે સંભળાવે તેનો વૈકુંઠ વાસ રે.

આ વિવા'રે ગાયા સતીઓ મંજીં,
એમનો હોળે અમરાપોર વાસ રે.

(૨) સીતાહરણુ : લંકાદહન

લોકગીતોનું ભાવવાહી આલેખન કંઠમાં
આવીને વસે છે, ત્યારે આનંદ ભય-હિલોળા શાશ્વતિના
હિંડોળે જૂલે છે. નારીના નિર્મળ કંઠે તો આપણને
ખૂબ 'પરવશ' બનાવ્યા છે, પણ પુરુષના કંઠે ઘેરાતી
રાતના દહને ધૂંટીં ધૂંટીંને રેલમહેલ આશાને સૌરભવંતી
બનાવી છે. આ ગીત તાળીઓ દઈને રમાતા રાસ
સાથે ગવાય છે. મેઘાણીએ એક ઠેકાણે જાપાનમાં
પણ તાળીઓ દઈને રમાતા રાસની નોંધ કરી છે;

સરસતી માતા શારદા વેંનવું,
રે ગણપત લાગું પાય;
ભૂલ્યો તે અક્ષર માતા આવળે,
મારે જાવું અઝોદા-માંય.

સરખી સાહેલીઓ જળ સંચરી,
તમે ક્રિયા છો ગાળાની નારી

જિંચી રે વેંણ્યાંના રા'મજી,
સતી સીતાનો ભરથાર.

રા'મે તે વનમાં ઢાળ્યો ઠીંકવો,
સીતા વાળે નેંક;

સીતાના વાવેલ ડમરા,
કાંઈ વાવેલાં ચંપાનાં ઝાડ.

હે રાવણનો પાળેલો મરઘલો,
ચરી ચરી જાય;

રે મનના મોજલેલા મરઘલા,
તારીખાણે રે વેંધાવું કાય.

મરઘો મારીને સીવડાવું કંચવો,
 પૂરે મારા દલની આશ;
 સાવે સોનાનો સીતા કંચવો,
 ચાં મઠાની દૂડી આશ.
 કુળમાં તે નથી કાકો પીતરેયો,
 માં માં નથી મો સાળ;
 નથી રે માડી જયો બંધવો,
 નથી ખાંતીલો ભરથાર.
 કુણ પુરે મારા દલની આશ ?
 રામે તે લાલાં-ભલકાં ભીડિયાં,
 તરકટ તાતાં તીર;
 ચે'લું તે ભલકું રામે સાંધિયું,
 અંપલાયાં જમનાનાં નીર.
 બીજું તે ભલકું સાંધિયું,
 વાજ્યું મરઘા-શરીર;
 પડતો તે મરઘો બોલિયો,
 ધાયે લખમણ વીર.
 હે લખમણ દીયરિયા નેકરાણ,
 તારા ભૈને પડી લીડ;
 એવો તો જોધો નાં જાણીએ,
 રામને પડે લીડ.
 લખમણ તે દીયરિયે ધમ જાણિયું,
 એકલડા કરશું રાજ;
 મઠી તો મેલીને ખાંર પગ દીધો,
 રામ બાજુ આજુ.
 લખમણે ભાલા-ભલકા ભીડિયા,
 તરકટ તાતાં તીર;
 જોગીડો જોયો ભિક્ષા લેવા,
 સતી સીતાને દાર.
 બાંધી તે ભિક્ષા આપે સતી,
 જોગી લેને લગાર;
 જટ રે દેજો ભિક્ષા સતી,
 મારો સંગ જાય કેદાર.
 જોગીએ માંડી પવન પાવડી,
 સીતાએ ધરીયા પાવ.

જો ઠ રે પવન પાવડી,
 બાવું લંકાગઢ મોઝાર.
 હે મરઘો મારીને વળગાડ્યો કાવડય,
 નાંર્યો મઠીની ખાંર;
 વન રે રાવેને રાવે વનનાં જાડવાં,
 રાવે પંખી-જના વર.
 પણ નાં રાવે વાડીનો હનવો,
 ધને સીતા લાયાની હામ;
 રામે રાવે લખમણ રીઝવે,
 તમે નાં રાવો થેલા રામ.
 સીતાથી ભલેરી લાવશાં,
 સીતા ધરશાં નામ;
 લખમણ બોડે કલશણો
 નાં સાચું એકકામ.
 નાં માર્યો વાડીનો મરઘલો,
 કે નાં રાખી સીતા નાર;
 ઘેર ઘેર સીતાનાં નેંપજે,
 જળ જળ નોંય કમળ.
 સીતા જી હતાં એકલ,
 રામજી જેના ભરથાર;
 પાનનુ બીડું ને સોનાનો ટકો,
 ફેરવ્યો સભાની મોઝાર.
 હુંકઃ કરી હનવો હુચિયો,
 બીડાં જડયાં જમણે હાથ;
 ચે'લી તે ફાળ હનવે મારી,
 કાંઈ પડ્યો લંકાની માંય.
 જોધ જોધ બાવન-બજાર,
 કાંઈ જોયાં ચોટાં ચાર;
 હે મનોહર રાવણની બાજમાં,
 સીતા બેઠાં રાય.
 આરે અંચૂઠડી રાંમની,
 ખાંચે પૈરતા જમણે હાથ;
 આરો તે આય હનવા,
 તારી વળજર કડું દેય.

અવળો તે હાથ સતીએ ફેરિયો,
હનવો વળજરનો થાય;
હે થડ ભીંચાં, ટોચ ને ચી,
કાંધ ભેવે રાવણવાળાં રાજ.
માળીડો નાઠો ફૂંકવા કરતો,
ધ્રો ડે રા વણુ -રાય;
એ ક જ ના વ ર એલું આયું,
લેળી ત મારી બાગ.
સાચું તે જોલ હનવા,
તારું મોત શને થાય ?
બાર તે ગામનાં લાવો ગોઠડાં,
તે ર ગામનાં તે લ.
અગ ન મેલો અંગ ડે,
જીવો હનવાનો ઠાઠ !
હેલકાં તે બાળી ને પરલકાં બાળી
બાળ્યાં રાવણવાળાં રાજ,
હેલકાંગઠમાં એક નાં બાળ્યાં,
બિલિખણનાં ઘર - બાર.

કંટેસરી (૩)

દાણવીલા અને ફૂણ ગોપીઓનાં પદો મધ્ય-
કાલીન યુગમાં નરસિંહથી માંડીને હ્યારામ સુધી ગવાતાં
આવ્યાં છે. ગુર્જરાનીએ પણ વાજતા ઢાલ સાથે
ગામના ચોકમાં સંગીતના સમન્વયે કાનુડાની આળ-
વીતરાઈને આલેખી છે. પ્રીત-નીગંજતી અંતરની
વાણીએ એને સદાકાળથી વધાવ્યો છે. આ 'કંટેસરી'માં
પણ ઈ ચોર જ છે. અમારી બાજુ આ ગીત પુરૂષો
ગાય છે. ગોળાકાર ફરતા જાય, ગાતા જાય ને ધ્રુવ-
પંક્તિ આવતાં અવાજ મોટો કરી ત્વરાથી ફૂંદડી
ફરે...ત્યારે શબ્દ અને નૃત્ય એકરૂપ થઈ જાય.

જમનાના જળમાં ના'વાનાં નીમ છે. છેલી
ગોપીકા ના'વા જતાં કાંઠે કંટેસરી^૧. વિસારે છે. લાખ
ટકાનો લાગ ગીતવામાં પાવરથી કાનુડો કંટેસરી ચોરી
લે છે. આગળ શું થાય છે તે જોવા હાલોને આપણે
ગોપાલકોના નેસડે જઈએ :

હેજળ જમનાનો મહિમા મોટો,
નાથ નાયાનાં નેમ,
નાઈ-ધોઈને નીસર્યાં ત્યાં રે
કંટેસરી વિસારી;
આલો આલો દિનાનાથ,
મારી કોટયની કંટેસરી.
હે પગી લાવો, પગ કઢાવો,
પગ બેસાડો ઠામ;
લીધી હોય તેનાં માનવી મરાવો,
તેનાં લંગાવો ગામ,
આલો આલો દિનાનાથ,
મારી કોટયની કંટેસરી.
હે પગી લાયા પગ કઢાયા,
પગ બેસાડ્યા ઠામ;
પીતાં બર પગલી એળખ્યા,
એળખ્યા દિનાનાથ !
અમે કોનાં લંગાવીએ ગામ ?
આલો આલો દિનાનાથ;
મારી કોટયની કંટેસરી.

પાટડી ગામનો સવળ સોની,
તેણે કંટેસરી ઘડી;
અઢી તોલાને અઢી વાલ,
આલો આલો દિનાનાથ,
મારી કોટયની કંટેસરી.
માતા તમારા કાનળ એ
આલી કંટેસરી ઘેર;
તમે તમારે મંદિર બેઠાં,
અમે થઈ છીએ જોટી.
આલો આલો દિનાનાથ,
મારી કોટયની કંટેસરી.
ગોપિયું સરવે લેળી શૈ,
ગોકળિયામાં આવી;
તમે આલો નકેવાત થાશે મોટી !
આલો આલો દિનાનાથ,
મારી કોટયની કંટેસરી.

૧. ડોકમા પહેરવાનો સોનાનો શણગાર.

શણુગાર (૪)

રાતની રૂંધી પળે શામળો રાધાનો શણુગાર
ચોરે છે. રાધા પાછો લેવા વિનવણી કરે છે. કાનજી
કહે છે કે; હે રાધા ! નારીનો શણુગાર 'કામન'ના
કંઠે સોહામણો લાગે.... અમે એવા શણુગાર ચોરીએ
ખરા ? જે તું ન માનતી હોય તો :

દેશ રે દેશાંના જોગીડા તેડાવો,
શેરીએ જોગટાં ચલાવો, રાધા જોવાને આવો...

સુંદરી નારનો શણુગાર,
અખળા નારનો શણુગાર...

રાધા, લીધો હોય તો અમે મરશાં
સુંદરી નારનો શણુગાર,
અખળા નારનો શણુગાર...
કામનની કોટયે સોહામણો.

દેશ રે દેશાંના લવારી તેડાવો,
શેરીએ થ'લે ધખાવો, રાધા જોવાને આવો....
સુંદરી નારનો શણુગાર,
અખળા નારનો શણુગાર...

રાધા, લીધો હોય તો અમે ખળશાં
સુંદરી નારનો શણુગાર,
અખળા નારનો શણુગાર...

કામનની કોટયે સોહામણો
લવારી શું કામે તેડાવો ?
તમે આવોને અમે લીજીએ.

મથુરામાં થ'લે ધખાયો,
તે દી ખળ્યા ન'તા દિનાનાથ.

સુંદરી નારનો શણુગાર,
અખળા નારનો શણુગાર...

તમે આવો ને અમે લીજીએ,
હે દેશ રે દેશાંના વાહીડા તેડાવો.

શેરીએ મણુઝર સીજવાડો, રાધા જોવાને આવો.
સુંદરી નારનો શણુગાર,
અખળા નારનો શણુગાર,

લીધો હોય તો અમે કરડો:

જે દી 'પિયાળાંની' વાટય,
, કાળીધર નાચ્યો' દિનાનાથ,
તે-દી- કરડયા ન'તા નાગ.

સુંદરી નારનો શણુગાર,
અખળા નારનો શણુગાર...

તમે આવો ને અમે લીજીએ.

હે દેશ રે દેશાંના કુંભારી તેડાવો,
શેરીએ જળરેડાવો, રાધા જોવાને આવો....

સુંદરી નારનો શણુગાર...
અખળા નારનો શણુગાર....

લીધો હોય તો અમે રૂખશાં.

સુંદરી નારનો શણુગાર,
અખળા નારનો શણુગાર,

કામનની કોટયે સોહામણો.

હે મથુરાં મેલી તમે ગોકળિયે હેડયા,
તે દી જમના ચારે પૂથ,
રૂખ્યા ન'તા દિનો નાથ.....

સુંદરી નારનો શણુગાર,
અખળા નારનો શણુગાર....

કામનની કોટયે સોહામણો;
તમે આવોને અમે લીજીએ.

(૫)

(કાનુડો ખળાર કનડે છે, સાથે સાથે ઘેર પણ જ પડે નથી)
હે પેલી ગોવાલણ હેડી પાણી,
સુંદરવર શાંભળિયા !

હે પેલા કાનુડે જતાં જણી,
સુંદરવર શાંભળિયા !

હે વાંધે સૂતા મંદરિયાં ઊઘાડયાં,
સુંદરવર શાંભળિયા !

વાંધે ખાધાં ચોડાં, ઢાળ્યાં ઘણાં,
સુંદરવર શાંભળિયા !

૧. સતાવો ખીજવાડો

હે પેલી ગાવાલણ પાણી લરી આવી,
સુંદરવર શાંભળિયા !

ઘોડો ઘોડો યાડોશણુ ઝેયો,
સુંદરવર શાંભળિયા !

હે મારે સદાયનો ચોર આયો હાથ,
સુંદરવર શાંભળિયા !

લાવો લાવો નાડી, લાવો નેતરં,
સુંદરવર શાંભળિયા !

પેલા કાનુ ડાને બાંધો તાંણી,
સુંદરવર શાંભળિયા !

ઇ ને બાંધો આંખળિયાની ડાળ્ય,
સુંદરવર શાંભળિયા !

ઇ ને બાંધો સરોવરની પાળ્ય,
સુંદરવર શાંભળિયા !

હે નરસૌયો સાંભી શાંભળો,
સુંદરવર શાંભળિયા !

વાલો ગોપિયો ર મા ડી રાસ,
સુંદરવર શાંભળિયા !

રણની કંધાડે આવેલા વઢિયાર તરફથી સૂકા વાયરા વાય છે. ત્યારે પાટણવડાની ભોમકા દુકાણે વરતવા જતા માલધારીના મોઢાં જેવી અણોલરી બને છે. સરસ્વતી અને રૂપેણુ વચ્ચે આવેલો આ પ્રદેશ એનાં લોકસંસ્કારે સૌરાષ્ટ્ર સાથે ઘણું જ સામ્ય ધરાવે છે. ચાંદાના રેલમછેલ ઝોકાર અજવાળે કોઈ નેસડામાં રાતનાં રૂપ પ્રકટે છે. રાત નવલખી બને છે.

ચાંદા તારી નરમળ રાત્ય,
ચાંદો ઊગે ને હરણ્યુ આથમે.

ઢાલો ગ્યા'તા ભેશીડાંને હાટ,
ભેહડા ભેવરાવે ભારે મૂલનાં.

રો', રો' ઢાલા આળુની રાત્ય,
આળુનો વાસો આપણે ઘેર.

વાસો તે વસિયો ચ્યમ જાય,
ઘેર ઘડિયાં લગન વૈ જાય.

ચાંદા તારી નરમળ રાત્ય,
ચાંદો ઊગે ને હરણ્યુ આથમે.

ઢાલો ગ્યા'તા સોનીડાંવાળે હાટ,
સાંકળાં વસાવે ભારે મૂલનાં.

રો' રો' ઢાલા આળુની રાત્ય,
આળુનો વાસો આપણે ઘેર.

વાસો તે વસિયો ચ્યમ જાય,
ઘેર ઘડિયાં લગન વૈ જાય.

ચાંદા તારી નરમળ રાત્ય,
ચાંદો ઊગે ને હરણ્યુ આથમે.

ઢાલો ગ્યા'તા મોચીડાંને હાટ,
મોજડી સીવડાવે મોંઘા મૂલની.

રો' રો' ઢાલા આળુની રાત્ય,
આળુનો વાસો આપણે ઘેર.

વાસો તે વસિયો ચ્યમ જાય,
ઘેર ઘડિયાં લગન વૈ જાય.

લોકકવિ ઊગતા ચાંદાનું આવેબન કરતાં કરતાં ઊગતા જોબનની કાલી ઘેલી વાત કરે છે. જીવતરમાં એક ધન્યપણ આવે છે. આશાના અવતાર સમી ઈ ઘડીને આપણે ઝંખતા હોઈએ છીએ...તો પછી જરાયે વિલંબ શી રીતે થાય? ઘડિયાં લગન લેવાય છે. ઢોલાને જરાકે ખોટીપણું પાલવતું નથી. અંતરને અગોચર ખૂણે પણ પ્રીતના પડહોંકાર દે એવું સુખદ આ લોકગીત છે.

આમાં જીવાન હૈયાના મનની વાતને લોકકવિ અનુમોદન આપે છે. આમાં પ્રજાજીવનનો નિખાલસ આવેખ 'જિમિ'ના સમન્વયે વધારે રૂપાળો બન્યો છે.

મહામાનવ સ્વ. ડૉ. આંબેડકર

રાધવજીલાલ લેઉઆ (અધ્યક્ષ : ગુજરાત વિધાન સભા)

અમારી જુવાનીના દિવસો દરમિયાન ડૉ. અંબેડકર અને તેના વિચારો પાછળ અમે કાંઈક ગાંઠા હતા, અને તેમાં વળી તે અમાગ કાયદાની કોલેજના અપ્રતિમ એવા પ્રોફેસર પણ હતા. તેમના જેવા તિસણ મેઘાવી અને વિચારની રજૂઆત કરવાની અસામાન્ય કૃષ્ણતાવાળા પુરૂષો જવદલે જ પાકે છે, અને તેથી તેમના તેલચિત્રનું અનાવરણ કરવાનો મને મોકો મળ્યો તેથી હું મારી જાતને ઘણી જ ધન્ય માનું છું.

વિધિની કેવી વિચિત્રતા ગણાય કે, જે માણસની હયાતી દરમિયાન તેની સિદ્ધ થયેલી વિદ્વતા છતાં તેને આ દેશની કોઈ યુનિવર્સિટીએ માનદ પદવી માટે યોગ્ય ન માન્યા. તેને અમેરિકાની કોલંબિયા યુનિવર્સિટીએ ખાસ આમંત્રણ આપીને તેમને એલ. એલ. ડી. ની ડિગ્રી આપી અને આપણે તેના મરણ બાદ તેનું નામ રસ્તાઓને જોડ્યું, તેનાં બાવલાં મૂક્યાં, તેનાં ચિત્રો મૂક્યાં. જ્યારે જ્યારે મને આ જિવાનું મળે છે ત્યારે ત્યારે હું અંતમુખ થઈ જાઉં છું. મને એમ લાગે છે કે, આપણે આ જે કાંઈ કરીએ છીએ તે સદ્ગતની ઉચ્ચકોટિની વિદ્વતા, દેશપ્રેમ વગેરેની સ્મૃતિમાં કરીએ છીએ કે કોઈ નાના રાજકીય હેતુથી પ્રેરાઈને કરીએ છીએ? આ પ્રશ્ન આપણે સીએ આજે પણ આપણી જાતને અંતમુખ કરીને પૂછવા જેવો છે. જે તેવો પ્રયાસ કરીશું તો મને શ્રદ્ધા છે કે, આપણને કોઈક નવો જ જવાળો મળશે.

ડૉ. અંબેડકરને યાદ કરું છું ત્યારે મારી નજર આગળ બે મહાન ગુજરાતીઓ તરી આવે છે એક છે વડોદરાના મહાન રાજવી શ્રીમંત સયાજીરાવ ગાયકવાડ અને બીજા આપની આ સંસ્થાના એક વખતના મહાન નેતા સરદાર વલ્લભભાઈ. સયાજીરાવને કોણજણે કોણે ક્યારે શીખવ્યું કે, રાજા તરીકેની તેની ફરજ પોતાની નિર્જાળમાં નિર્ગળ એવી પ્રજાની પ્રથમ સેવા કરવી એ છે. અત્યજેઘાર અને અસ્પૃશ્યતા

નિવારણ એ આ મહાપુરૂષના જીવનમંત્રો બન્યા. એક ગરીબ મહારના દીકરાને જેણે સુબઈ યુનિવર્સિટીની ત્રીજા વર્ગની જ ડિગ્રી મેળવેલી હતી, તેને પોતાના રાજ્યમાં અમલદાર બનાવ્યો, એટલું જ નહીં પરંતુ બીજા ત્રણ અમલદારો સાથે તેને અમેરિકામાં વધુ અભ્યાસ માટે મોકલ્યો.

ડૉ. અંબેડકર મને કહેતા કે, ત્યાં તેણે રોજના અઢારથી બાવીસ કલાક વાચન કરેલું. ખાવાનું અને અને સુવાનું પણ ટેબલ ઉપર જ રહેલું. તેને વિશ્વવિખ્યાત મહાન અમેરિકન ચિંતક પ્રોફેસર જોહન ડ્યુઇના હાથ નીચે અભ્યાસ કરવાનો મોકો મળ્યો, અને તેના પરિણામે સુબઈ યુનિવર્સિટીના આ એક થર્ડ ક્લાસ ગ્રેજ્યુએટમાં મહાન પરિવર્તન આવ્યું. પરિણામે એક ઉચ્ચ કોટિના વિચારક, સંશોધનકાર અને વિદ્વાન પુરૂષની ભારતને ભેટ મળી. તેઓ જ્યારે અમેરિકામાં ભણતા હતા ત્યારે તેની સાથે અહીંથી ગયેલા ત્રણ વિદ્યાર્થીઓ ત્રવં અનુભવતા કે આવા મહાન વિદ્યાર્થીના તેઓ મિત્રો હતા.

ત્રણ વર્ષ માટે અમેરિકા ગયેલા આંબેડકરે સવા બે વર્ષમાં અભ્યાસ પૂરો કરી એમ. એ. અને પી.એચ.ડી.ની ડિગ્રીઓ પ્રાપ્ત કરી, નવ મહિના હજી બાકી હતા એટલે લંડન યુનિવર્સિટીમાં દાખલ થયા અને એમ. એસ. સી. ની ડિગ્રીની ચાગુ થીસીસ અધૂરી મૂકી વડોદરા પાછા આવ્યા. સયાજીરાવે નોકરી સારી આપી, પણ જમાનો જ એવો. એક પારસી કંટ્રાક્ટરે મકાન આપ્યું. તે મકાન બીજા સરકારી અમલદારોના દબાણના પરિણામે ખાલી કરવું પડ્યું. જે સહાધ્યાથીઓ અમેરિકામાં એટલા બધા નિટક હતા તે કોઈ એક રાતનો આશરો આપવા માટે પણ સમર્થ ન ગીવડયા. ડૉ. અંબેડકરે એક વખત મને કહેલું કે જીવનમાં વડોદરાના સ્ટેશનના પ્લેટફોર્મ ઉપર તે જેટલું રડ્યા છે, એટલું જીવનમાં ક્યારેય

પણ રહ્યા નથી. આવી માનસિક યાતનાઓ સહન કરવા છતાં વિદ્યાવ્યાસંગ એવોને એવો જ તીવ્ર રહ્યો. ફરી લંડન ગયા. એમ એસસી. અને ડી. એસ સી. ની ડિગ્રીઓ મેળવી બેરિસ્ટર થઈ પાછા આવીને વકીલાત શરૂ કરી. આ બંને ડિગ્રીઓ માટે પસંદ કરેલા વિષયોના પરિણામે Development of provincial Finances in India અને Problem of the Rupee ના સંશોધન ક્ષેત્રનાં કિંમતી પુસ્તકો જન્મ્યાં.

સવાજીરાવે ડો. આંબેડકરમાં રહેલા વિદ્વાન પુરૂષને બહાર લાવવાનું કામ કર્યું, તો સરદાર વલ્લભભાઈએ તેની વિદ્વતા અને કુશળતાને દેશના ઇતિહાસના ઘણા મહત્વના પ્રસંગે કસોટી ઉપર મૂકવાની અણમોલ તક આંબેડકરને આપી, પોતાના પક્ષના નહિ એવા, અને પોતાના તેમજ પોતાના ગુરૂના કડક ટીકાકાર એવા આંબેડકરને આવા સ્થાન ઉપર લાવવાની હિંમત સરદાર વલ્લભભાઈ સિવાય બીજે કોઈ કરી પણ ન શકે. આ દેશમાં કાયદા પંડિતો અને બંધારણ નિષ્ણતો ૧૯૪૭ થી ૧૯૫૦ના કાળમાં ઓછા નહોતા, છતાં સરદારે આ નિર્ણય લઈને તેમના મનની ઉદારતા અને મોટાઈનું એક ઘણું ઉજ્જવળ દ્રષ્ટાંત પૂરું પાડ્યું છે.

આપણી પરંપરા એવી છે કે, મનુષ્યના મરણ સાથે તેના દુર્ગુણો આપણે તેના શરીર સાથે બાળી દઈએ છીએ, અને તેના સદ્ગુણોને જ માત્ર આપણે યાદ કરીએ છીએ. આ વાત સામાન્ય મનુષ્યો સંબંધમાં સાચી લેખાય, પરંતુ જે મનુષ્યોએ ઇતિહાસના મહત્વના પુરૂષો તરીકે સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે, તેના સંબંધમાં આ ધારણ લાગુ પાડી શકાતું નથી, અને તેથી જ રામકૃષ્ણ, મહાવીર, ગૌતમબુદ્ધ, શિવાજી, અકબર, ઔરંગઝેબ, ગોાખલે, તિલક, ગાંધી વગેરે સૌના નિર્ણયોને આપણે પ્રશ્નગોપાત ચકાસીએ છીએ, અને તે યોગ્ય પણ છે, અને તેથી ડો. આંબેડકરના જીવન-કાર્યના કેટલાક મહત્વના અંગો તપાસવાની મારી ફરજ આજના આ ઘણાં મહત્વના પ્રસંગે મારે બજાવવી જ રહી.

ડો. આંબેડકર સ્વલાવ અને માન્યતાથી સંસ-

દીય લોકશાહીના પુરસ્કર્તા હતા એમ કહેવું કઠણ છે. હા, એક એવી વિશિષ્ટ પ્રકારની તાલીમ તેમને મળેલી કે જેના પરિણામે તેણે સંસદીય લોકશાહી સમજાવવાનો અને તેને ચલાવવાનો ઘણો મુદ્દર પ્રયાસ કર્યો. તેમની સાથેના બે વર્ષના મારા ઘણા નિકટ સહવાસ દરમિયાન તે અમને જુવાનીઓને ઘણી વખત કહેતા કે, આ દેશમાં સંસદીય લોકશાહીને બદલે કમાલ આતાતુર્ક જેવી Benevolent ડિક્ટેટરશીપ” વધારે કામચાલ નીવડે. તેમને તે વાતમાં શ્રદ્ધા પણ હતી. અને તેથી તેણે રચેલાં મંડળો, સંસ્થાઓ વગેરેમાં તેના એકલાને જ અવાજ હંમેશાં નિર્ણાયક રહેતા. પરંતુ જે લોકોની સેવા અર્થે પોતે આ બધું કરતા તે લોકોના ઉત્કર્ષ માટે તેનું દિલ પૂર્વપણે ભરાયેલું હોવાથી તેના થંકાસ્પદ ગણી શકાય એવા નિર્ણયો પણ સાચા જ ગણવામાં આવતા.

ભારતના કાયદા પ્રધાનપદનું રાજનામું આપીને તેઓ મુંબઈ આવ્યા. રાજનામું જે સંજોગોમાં અપાયેલું તે પ્રશ્ન હું ચર્ચીશ નહિ, પરંતુ તેમના પ્રશંસકો અને અનુયાયીઓએ તેમને અભૂતપૂર્વ માન આપ્યું. તે સભામાં તેમણે બોલતાં એવી મતલબનું કહ્યું કે, બંધારણ ઘડવાનો મને જથ્થા ન આપ્યો. તેણે એમ કહ્યું “I was merely a hack એટલે કે હું તો માત્ર એક વૈતરો હતો. એટલે આ બંધારણ તેમણે તેમની પોતાની ઇચ્છા સુજબનું નહિ પણ બીજાઓની ઇચ્છાને વાણી આપવા માટે ધ.યું હતું. એટલે તેનો અર્થ એ થયો કે, જેમને આ બંધારણની જોગવાઈઓમાં ઉંડો અને સાચો રસ હતો તેતો બીજા હતા અને ડો. આંબેડકર તો માત્ર એક વૈતરાની માફક વેઠ કરતા હતા. બંધારણ ઘડવાના દરેક તબક્કામાં ડો. આંબેડકરે પોતાનું સંપૂર્ણ વ્યક્તિત્વ રેડ્યું હતું. બંધારણ સભામાં તેણે કરેલી રજૂઆત આજે વાંચીએ ત્યારે પણ તે દિવને લય-મચાવી મૂકે એવા દેશપ્રેમથી ભરપૂર ભરેલી આપણને જેવા મળે છે. છતાં ડો. આંબેડકરે પોતે આપેલી અભિપ્રાય પણ આપણી પાસે જ પડેલા છે, તે પણ બૂલવા સરખું નથી.

હું લો કાલેજમાં ભણતો હોય ત્યારે તે

અમારા પ્રિન્સીપલ્સ હતા અને અમે ગુરુ શિષ્ય આવી શકે એટલા નિકટ પણ હતા. તેણે એક વખત મને કહ્યું કે, આજે મેં ઝીણને કહ્યું કે ધર્મના નામે કે જ્ઞાતિ કે કોમના નામે સંસ્થા સ્થાપો તો તે કોઈપણ દિવસે બહુમતિમાં ન આવે, અને તેથી દેશનું રાજ્ય તમારા હાથમાં ન આવે. કહેવાનો હેતુ એ જ હતો કે રાજકીય પક્ષો ધર્મ કે કોમના પાયા ઉપર રચવા ન જોઈએ અને તેથી જ ૧૯૩૭ ની ચૂંટણીઓ વખતે તેણે ઇન્ડિપેન્ડન્ટ લેબર પાર્ટી નામના પક્ષની રચના કરી અને તેમાં જોડો મળ્યો. દલિતો વગેરેના પ્રશ્નોમાં રસ ધરાવતા હતા એવાઓનો સાથ મેળવ્યો.

તે જ દિવસે દરમિયાન તેણે નાસિક જિલ્લાના ચેવલા નામના ગામમાં એક જગી જાહેર સભામાં જાહેર કર્યું કે, હું હિન્દુ જન્મ્યો, તેમાં મારો કોઈ ઈલાજ નહોતો પણ હિન્દુ તરીકે મરવું કે કેમ એ મારા હાથની વાત છે. આને પરિણામે દેશમાં મોટો ખલલજાટ થયો. અનેક ધર્મના આગેવાનોની તેના ઘેર લાંબી લંગાશે લાગવા લાગી. સૌ પોતપોતાના ધર્મની આકર્ષક વાતો રજૂ કરવા લાગ્યા. શીખ લોકોએ તો ડો. અબિડકરને અગાજીથી ખાતરી આપવા માટે મુંબઈમાં ખાલસા કોલેજ પણ કાઢી. વ્યક્તિગત રીતે મારો અનુભવ એવો થયો છે કે ડો. અબિડકર એ એક સરળ ધાર્મિક વૃત્તિવાળો પુરૂષ હતા. તે કોઈ કોઈ વખત અમને કહેતા કે “મને ખબર નથી પડતી કે હું કેમ ધાર્મિક વૃત્તિવાળો છું. કદાચ મારી મા ધર્મનિષ્ઠ હતી તેથી આપું હશે.” સરૂઆતથી જ તેને ભગવાન બુદ્ધ પ્રત્યે કાંઈક અનુરાગ હતો. જીવનમાં પોતે કમાએલા પૈસાથી પહેલી મુસાફરી કરવાની અનુકૂળતા મળી ત્યારે તેણે મગધ અને ગયાના વિસ્તારો જ્યાં ભગવાન બુદ્ધનાં પગલાં છે, તે સ્થાનોની યાત્રા કરેલી. મારા એક અભણ કાર્પેટર મિત્ર જે અબિડકરને ઘણાં વરસથી ઓળખતા હતા, અને તેના પ્રત્યે ઘણી જ ભક્તિ રાખતા હતા તેણે મને તે દિવસોમાં કહેવું કે, આ માણસ હિન્દુ ધર્મ છોડશે તો બોદ્ધધર્મનો જ અંગિકાર કરશે. આ ખ્રિસ્તીઓ, મુસ્લિમો, શીખો વગેરે નકામા મહેનત કરે છે.

વિધિની વિચિત્રતાનો અનુભવ આપણને સહુને

ક્યારેક ક્યારેક થાય છે, અને તેથી જે માણસે ઝીણને મહેલું મારેલું તેણે જ થેયુલ્ડ કાન્સ્ટસ ફેડરેશન નામનો રાજકીય પક્ષ આજ ન્યાતના જ ધારણ ઉપર રચ્યો. જે કે તે વખતે તેની દલીલે વળી નવું સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કર્યું હતું કે બે મોટા પક્ષો હતા હોય ત્યારે આવા કોઈ નાના પક્ષના હાથમાં Balance of power આવે છે.

આ પ્રમાણે તેણે ઉપરે અલગતાવાદનો આધરો લીધો. હરિજનોએ અલગપણે પોતાનું સંગઠન સાધવું જોઈએ, અલગ રહેવાથી તેમની શક્તિની કિંમત ચૂકવવામાં આવશે અને તે કિંમત તેમના માગ્યા મુજબની મળશે એ પાયો આ અલગતાવાદની મુખ્ય ભૂમિકા છે. મહાત્મા ગાંધીએ ૧૯૧૭માં સર્વેન્ટસ ઓફ ઇન્ડિયા સોસાયટીના સભ્યોને જણાવેલું કે અંતરજની સાચી સેવા તેમને અપનાવવામાં છે, તેમને જુદા પાડીને સમાજના બીજા વર્ગ સાથે લગવવામાં નથી. થાંતિથી જે વિચાર કરીએ તો ગાંધીનો આ માર્ગજ સાચો માર્ગ છે, તેમાં હરિજનોનું તો કલ્યાણ છે જ પણ સમગ્ર સમાજનું પણ તેમાં કલ્યાણ છે. પણ આ માર્ગ આચરવા ઘણા જ કઠણ છે. કારણ તેમાં કામ કરવાનો બોજો હરિજનો એકલા ઉપર આવવાને બદલે સવર્ણ સમાજ ઉપર મુખ્યત્વે આવે છે. જે લાભો અને અનુકૂળતાઓ હરિજનો ભોગવી શકતા નથી અને અન્ય લોકો ભોગવી રહ્યા છે, તેવા લોકોને આ લાભો અને અનુકૂળતાઓ છોડી દેવાનું સમજવવું કેટલું કઠણ છે, તે તો આ કામમાં પડેલા સૌ કોઈ જાણે છે. અને તેથી જ આર્વા અલગ સંગઠનોની કિંમત ચૂકવવા આપણે તૈયાર થવા છીએ. અબિડકરને તેની આખી હયાતી દરમિયાન તેના આ અલગતાવાદી વિચારોને કારણે રાજકીય પુરૂષોએ બરપૂરપણે વખોડ્યો. પણ આ વખોડવા-વાળાઓએ તો તેનું તે જ કર્યું. જે અબિડકરની અલગતાવાદી વિચારસરણી યોગ્ય નહોતી તો શ્રી જગજીવનરામે જે ચલાવ્યું તેમાં અલગતાવાદ આપણને કેમ દેખાયો નહિ ? આ બધા પ્રશ્નો ઘણી કાળજીથી વિચારણા માગે છે.

અબિડકરના જીવનનું એક ચિરસ્થાયી કાર્ક તે કદાચ જાહેર રીતે તેણે બોદ્ધધર્મનો સ્વીકાર કર્યો તે

ગણાયે. બૌદ્ધ-ધર્મ અંગે હું જે કંઈ વાંચી સમજું શક્યો છું તે ઉપરથી મારા મન ઉપર એવી છાપ પડી છે કે તે ધર્મ એ લડાકુ : Militant ધર્મ નથી. અન્ય ધર્મો પ્રત્યે પણ ગૌતમને કોઈ દ્રોષ નથી. તે તો સૌને મોહમાંથી નીકળી પ્રેમ તરફ જવાનું સતત કહ્યા કરે છે. ડૉ. આબેડકરે તેના મોટી સંખ્યાના અનુયાયીઓ સાથે જ્યારે આ ધર્મનો અંગિકાર કર્યો ત્યારે તે વખતના આ નવબોદ્ધોમાં શી લાગણી હતી? એ લાગણી લડાઈની હતી. નમ્રતાની નહોતી અને તે દિવસોમાં આવા એક મિત્રે તો મુંબઈમાં મને કહેલું પણ ખરું કે આ ધર્મનો સ્વીકાર કરવાથી આ ધર્મ પાળનારાઓના એક વિશાળ સમુદાયમાં અમે દાખલ થઈએ છીએ, અને અમારી મુરકેલીના દિવસોમાં તેઓ અમારી પડખે આવી હિંદુ જૂલમગારો સામે લડશે. ડૉ. આબેડકરે આ વાત સીધી કે આડકતરી રીતે પણ ક્યાંય કહી હોય એવું જણાતું નથી. પરંતુ જે બનાવ કેવી કેવી લાગણીઓનો જન્મદાતા બનતો હતો તેનું જ આ માત્ર સૂચક છે.

બૌદ્ધધર્મનો સ્વીકાર થવા છતાં સામાજિક અસમર્થતાઓ થાણુ જ રહી. સરકારે શેડ્યુલ્ડ-કાસ્ટસ ઓર્ડરમાં ફેરફાર કરવાની ના પાડી અને પરિણામે નવબોદ્ધો સામાજિકપણે અસમર્થ છતાં બંધારણે અર્પેલા રક્ષણથી વંચિત રહ્યા.

ધર્મના સમજપૂર્વકના માલનથી માણસનો વિકાસ થાય છે, પણ આ બાબતમાં તેવું બન્યાનું કંઈ જણાતું નથી. ડૉ. આબેડકરનું આ પગલું માનવી વિકાસમાં મદદરૂપ નીવડ્યું છે કે કેમ તે તો ભવિષ્યનો ઇતિહાસકાર કહેશે, પરંતુ એક વાત તો સ્પષ્ટ છે કે આ બનાવે એક નવો પ્રશ્ન પેદા કર્યો છે.

આબેડકરે આ દેશમાં એક મહત્વના અન્યાય પ્રત્યે ઉગ્રતાપૂર્વક ધ્યાન ખેંચ્યું. તે અન્યાયને નિર્મૂળ કરવા માટે જીવનભર બહાદુર લડવૈયા તરીકે તે લડ્યા. દેશમાં અને ખાસ કરીને હરિજનોમાં એક એવી લડાયક મનોભૂતિનો જન્મ પણ આપ્યો. પણ તેથી પ્રેમ વધ્યો ખરો? એ પ્રશ્ન સહેજે ઉદ્ભવે છે.

આબેડકર એ એસંખ્ય વર્ષો સુધી જનસમાજ ન ભૂલી શકે એવો વિશિષ્ટ પ્રકારનો મહાન વિકાન

હતો. તેણે જે જે પુસ્તકો લખ્યાં છે, તેમાં દરેકમાં તેણે જૂની વાતોને નવા દ્રષ્ટિકોણથી જોવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. હિંદુઓના જ ધર્મશાસ્ત્રોના આધાર લઈને તેણે બતાવ્યું છે કે શુદ્રો એ હલકા નહોતા પણ હારેલા બળવાન યોદ્ધાઓ હતા. ભારત દેશના લશ્કરના ઇતિહાસની ઘણી મહત્વની બિનાઓને તેણે પોતાનાં પુસ્તકોમાં પ્રકાશમાં આણી છે, અને લડાયક અને બિન-લડાયક કેમોની અંગ્રેજોએ ઊભી કરેલી કલ્પનાને તેણે તોડી છે. તેણે જે માત્ર વિચારક અને ચિંતક તરીકે પુસ્તકો જ લખ્યાં હોત તો પણ જગતના ઇતિહાસમાં પોતાનું સ્થાન કાયમ કપ્યું હોત. જે જે કામમાં તેણે હાથ લંબાવ્યો, તે તમામ કાર્યોને તેણે દીપાવ્યાં છે.

બહારથી આટલા બધા રૂક્ષ અને કડવી વાણી-વાળા દેખાતા આબેડકરની નજીક જેઓ ગયા છે, તેમને તે એક પ્રેમાળ પતિ, પ્રેમાળ પિતા અને ઉચ્ચ કોટિનો માર્ગદર્શક દેખાયો છે. તેણે જીવનમાં વિવિધ પાસાંઓમાં ઘણા ઊંડો રસ ધરાવ્યો હતો. હરિજન જુવાનોને સૌને તે એક જ શિખામણ આપતા, કે જીવનમાં જે કંઈ કરવાનું આવે એ એવું ઉત્કૃષ્ટ કરો કે તેમાં તમને પ્રથમ સ્થાન મળે, પ્રથમ સ્થાનનો કુદરતી અધિકારી એવો આ મહાન જીવ બીજાઓ બીજા નંબરના સ્થાન ઉપર રહે એવી ઇચ્છા પણ કેવી રીતે કરે? તેના સદ્ગુણોની કથા ઘણી લાંબી છે, એટલી જ આલ્લાદક છે. નાનપણમાં અર્ધંગ એવી બાઈ સાથે લગ્ન થયું હતું. જે સમાજમાં તે જન્મ્યા હતા તે સમાજમાં અસુગમતી પત્નીને છોડવાનું ઘણું જ સહેલું જ નહીં પરંતુ સામાન્ય હતું. પત્નીનો કોઈ સહારો તેને તેની ચિંતાઓમાં કે વિટંબણાઓમાં મળતો નહોતો છતાં તેને જીવનપર્યંત જીવનસાથી તરીકે નભાવી, એટલું જ નહીં પરંતુ તેને ગૌરવપૂર્વક રાખી ઉદાત્ત હિંદુ જીવનનું ઉમદા ઉદાહરણ પૂરું પાડ્યું. વાંચન શોખ ઉપરાંત લલિતકળાઓ પ્રત્યેની અભિરુચી ઉત્તમ પ્રકારની હતી. એવા આ મહામાનવને યાદ કરતાં મારું મન આનંદવિભોર બને છે.

(તા. ૧૪-૪-૭૦ના રોજ અમદાવાદ મ્યુનિ. કોર્પોરેશનના હોલમાં ડૉ. આબેડકરના તૈલચિત્રનું અનાવરણ કરતી વખતે આપેલું પ્રવચન)

રાધાજીનું રસણું : મણિયારે

જેરાવરસિંહજી જાદવ

નિમાણેલ મોર જેવા શ્રી કૃષ્ણ અને ઢળકતી દેહ્ય જેવાં રાધાજી વચ્ચે નિર્મળ પ્રેમની સરિતા ખળખળ નાદે વહે છે. રાધાજી વાતવાતમા “તમ પર વારિ જઈ” “મહારાજ !” કહીને પોતાની પ્રેમની લાગણીને રમતી મૂકે છે. શ્રી કૃષ્ણને એક દિવસ વિચાર આવે છે કે “રાધાનો પ્રેમ અધૂરા થકા જેવો તો નથી ને ? અંતરનો પ્રેમ છે, કે ખોટો ડોળ કરે છે ? પ્રેમનો અતિરેક ક્યારેક દંબમાં પણ પરિણમતો હોય છે. ચાલ પારખાં તો લેના દે !” એમ વિચાર કરીને એક દિવસ—

“પ્રભુજી ચાલ્યાં દુવારકા,

રાધાજી લે છે હઠ.

તમ પર વારી જઈ મહારાજ.”

આકાશમાં ભેસના ડેવા જેવાં કાળાં ડિળાંગ વાદળા હોડાહોડ કરી રહ્યાં છે. ઝેરી નાગણુ જેવી વીજળી ધરતી સુધી લાંબી થઈને સળાવા ઈઈ રહી છે માથે પારે મેઘ ઝગુંબી રહ્યા છે. રાધાજી શ્રી કૃષ્ણને આ શુભાં બહારગામ ન જવા દેવા માટે હઠ કરે છે અને કહે છે.

“આની સરવરિયાં નીતરતી મેઘલી રાતમાં જે નારીનો ભરથાર વિદેશમાં હોય એનું જીવતર એજે ગયું ગણાય પ્રભુ આ શુભાં તો પિયુએ નારીની સાથે જ રહેવું જોઈએ તમારા વિના તો એક પણ પણ એક વર્ષ સમાન બની રહે. મારાજ ! તમારા વિના મને ખાવાનું નો લાવે ને રાતે સોડ્ય પણ કરવા ધોડે ભગવાન તમને નહિ જ જ્યા દઈ”

શ્રી કૃષ્ણ રકઝક કરીને છેવટે પંદર દિવસનો વદાસ કરે છે પણ રાધાજી યોદ દિવસની જ રમ આવે છે. શ્રી કૃષ્ણ રાધાને પોતાની પવિત્રી, અંગૂઠડી અને રમાલ આપી રથ જોડીને ચાલી નીકળે છે

“આથેરેક જઈને અલોપ થયા,
ને લીધો દુવારકાનો પંથ,”

જરાજર યોદમા દિવસે શ્રી કૃષ્ણનો સંદેશો આવ્યો.

“હુ ઘેર આવું છું. અંગૂઠડી, પવિત્રી અને રમાલ લઈને સામેયામાં આવી રહેજો.”

રાધાજીએ કાવકાં થઈને જવાબ મોકલ્યો:

“શગમોતીનો થાળ ભરીને પ્રભુને વધાવવા સામેયામાં આવું છું. રમાલ, અંગૂઠડી અને પવિત્રીની ફિકર અત્યારે શું કામ કરો છો ?”

જવાબ પહોંચ્યો ના પહોંચ્યો ત્યાં તો ભગવાનનો બીજો સંદેશો આવ્યો કે, “મેં આપેલી ચીજો સભારીને શોધી કાઢો, પછી સામેયાં કરો.”

ચતુર રાધાજી બહાનાં બતાવે છે: “મહારાજ ! હું સરખી સાહેલીઓમાં રમવા ગયેલી ત્યાં એ ચીજો કોણ જાણે ક્યાં પડી ગઈ : પ્રભુ, આ ગરીબડી ગાય જેવી રાધાને શા માટે સતાવો છો ? સહિયારો સાથે હમચી ખૂદતાં ખૂદતાં કયાક ખોવાઈ ગઈ છે” શ્રી કૃષ્ણે પ્રત્યુત્તર વાલ્યો :

“ધૂળ-કુંકણિયા તેડાવો, ને ધૂળ રે કુંકાવો,
રમાલ, અંગૂઠડી, ને પવિત્રી ઝટ લાવો.”

રાધાજી કહે છે.

“કદાચ ગાયને ખાણુ દેતાં દેતાં પડી ગઈ હોય પણ એ નહિ જડે તો હું મરી જઈશ, માટે તમારી લાડકી રાધાનું મોં જોડું હોય તો અમથડીએ ઘેર આવો.”

શ્રી કૃષ્ણ આ સાંભળીને ઉતાવળા ઉતાવળા ઘેર આવ્યા. અંગૂઠડી, પવિત્રી અને રમાલનો સંપોજો ભેદ તે પામી જ ગયા હતા પણ રાધાજી પર શંકા લાવીને સીધુ તો પૂછી બેસાય નહિ, એટલે હિડાળે હીંચતાં હીંચતાં ભગવાને મલકાઈને કહ્યું :

“રાધાજી ! ગઈ રાતે મને સ્વપ્ન આવ્યું હતું.
જાણે તમારી ખાનડી સવારના પાણી ભરવા નીસરી.

ત્યાં સરોવરની પાળે. આંખાનાં છાંયડે મણિયારાએ હાથીદાંતના રૂપાળા ચૂડલાના હાટ માંડ્યા હતાં. તે જોઇને હરખાતી હરખાતી ખાનડી ઘેર આવી. તેણે તમને કહ્યું કે, “રાધાયા” સરોવરપાળે મણિયારો આવ્યો છે. એની પાંદે એવા મનના ચૂડલા છે કે જેની જોડ્ય જડવી મુશ્કેલ છે. તો ચાલો, આપણે સરોવર પાણી જમએ ને ત્યાં ચૂડલા મૂલવીએ.” ચૂડલા માટે તમારો જીવ લલચાશે.

“સોના ઇંદોણી રૂપા ખેડણું,
રાધાજી પાણી નીહ્યાં,
ખેડાં મેલ્યાં સરોવર પાળ,
ઇંદોણી વળગાડી આંખાડાળ.

ત્યાં મણિયારો તાડૂકી ઉઠ્યો :
“આધી રહેજે, અલી ઢેઢી,
અલડાશે મારાં હાટ :
લલા લલા મણિયારા.”

શ્રી કૃષ્ણએ વાત આગળ ચલાવી ;

“આ સાંભળી રાધાજી, તમે ગુસ્સે થયાં અને મણિયારાને તડ દબને સંભળાવી દીધું :

“જરા વિચાર કરીને ખોલ. હું તો અધર પર મોરલી નચાવતાં કનૈયાની રંગભીની રાધિકા છું.” એટલે મણિયારાએ વિવેક કંઈયો :

“ઓહોહો ! મેં તો તમને ઝોળખ્યાં જ નહિ. તમે અહીં સુધી ધકકો શા માટે ખાધો ? ચાલો, હું આપના મહેલે આપવા આવું છું.”

પછી તમે ઘેર આવ્યાં. મણિયારાને આવતાં વાર લાગી તમે એની રાહ જોવા લાગ્યાં—

જાંચે ચડું ને નીચે ઊતરું,
જોઈ મણિયારા તારી વાટ.”

“જવ જવ નાથ ! સાવ જૂઠડા ! આ અવતારે એવું કેમ અને ? હું સરોવર પાણી જતી હૃદય ? તમને તમારી રાધા પર પણ વિશ્વાસ નથી આવતો ? શ્રી કૃષ્ણ કહે છે, “પણ રાધા ! હું ક્યાં

કહું છું કે આ વાત સાચી છે ? આ તો અમરેતું સ્વપ્ન આવ્યું હતું, કહેતાં આગળ ચલાવ્યું :

“પછી તો મણિયારો તમારા રંગમહેલમાં આવ્યો.” તમે લક્ષ્મરિયાળા રાતાચૂડલા જોઇને આનંદથી નાચી ઊઠ્યાં. મણિયારો કહે : “હું ચૂડલા વેચતો નથી. તમારે એ પેરવા જ હોય, તો ચાલો આપણે ચોપાટ-ખાજી રમીએ.”

ચોપાટ ખાજી પથરાઈ ગઈ. શરત મૂકાઈ કે મણિયારો હારે તો રાધાને રૂપાળા ચૂડલા પેરવા અને રાધાજી હારે તો રમાલ, અંગૂઠડીને પવિત્રી મણિયારાને આલી દે. તમને ધીલીર વિચાર તો થયો કે પરાધા પુરૂષ સાથે કંઈ બાજીયું તે મંડાતી હશે ? પણ તમારી દષ્ટિમાં તો ચૂડલા રમણે ચડ્યા હતા. એટલે તમે મણિયારા સાથે ખાજી રમવા ખેડાં. પણ મણિયારો કહે : “હું પરદેશી પરાણુઓ છું. દૂરદૂરથી ચાલતો ચાલતો આવ્યો છું. થાકીને લોથ પોથ થઈ ગયો છું. મારે હજુ નહાવું છે. નાહીને ચોપાટ માંડીએ.” ખાનડીએ જિનું પાણી કરી આપ્યું. ત્યારે મણિયારાએ લાડ શરૂ કર્યા.

“હાથે નહાવાના મારે નીમ છે.
રાધા નવરાવે તો નહાવું જી.”

‘રાધા, તમને હું યાદ આવ્યો હોયશ પણ ચૂડલા પાછળ ઘેલાં બનેલાં મારાં રાધારાણીએ પોતાના સગા હાથે મણિયારાને ચોળીને નવરાવ્યો...

આ સાંભળતાવેંત રાધાજીના મોઢે મશ વળી ગઈ. ચોરના પગ હંમેશાં માટીના જ હોય છે. રાધા કહે “પ્રભુ, બધું તમારું સ્વપ્ન. મારાથી હવે નથી સંભળાવું. મારું સર્વસ્વ આપ જ છે.” છતાં શ્રી કૃષ્ણએ તો આગળ ચલાવ્યું :

“તમે જાજી માંડવાની અધિરાઈ બતાવી ત્યારે મણિયારો ખોલ્યો :

“જમ્યા વિના કંઈ રમત જમતી હશે ?”

અને તમે ચૂડલાની લાલચે જાતજાતનાં પકવાન બનાવીને મણિયારાને સોનાના થાળમાં પીરસ્યાં. ત્યાં મણિયારો ખોલ્યો :

“હાથે જમવાના મારે નીમ છે,
રાધા જમાડે તો જમીએ છ”

“હવે મસ કરો, પ્રભુ !” રાધા જોડ્યા.
“મારે તમારુ સ્નનુ નથી સામળુ” પણ શ્રીકૃષ્ણએ
તો હા કહેજે જનામ આપ્યો

“હે રાધા ! સામળાનુ તો હવે આવે છે
મણિયારો તો જમીને હિ ડાળ-ખાટ સૂતો એણે
સૂતા સૂતા કહ્યુ પણ ખરુ કે..”

ત્યા તો રાધાએ રૌદ્ર રૂપ ધારણુ કર્યું
“તમને કંઈ નાક, કાન છે કે નેવે મૂક્યાં છે ? આજ
તમને થયુ છે શુ ?”

છતા શ્રીકૃષ્ણએ તો વાત ચાલુ જ રાખી
“પછી મણિયારાએ સૂતા સૂતા કહ્યુ ય
ખરુ કે..”

“શુ કંઈ ?” કહેતા રાધાએ સાદ ફાટી ગયો
કૃષ્ણ ભગવાને મરખીને જવાબ દીધો

“હાથે હીચવાના મારે નીમ છે,
રાધા હીચોળે તો હીચીએ છ”

—અને કામળુગારા ચૂડના માટે તમે મણિયારો
રોને હળવે હાથે હીચકા પણ નાખ્યા થોડીવાર રહીને
મણિયારો જાગ્યો અને ચોપાટની રમત મગર્ધ.

“પેલો પાસે મણિયારે ખખડાવીને નાખ્યો.
ખીજે રમાલ અગૂહડી ને પવિત્રી લઈ ગયો”

સ્વામીના મુખે પોતાને લાઠનકપ હકીકત
સાક્ષીને રાધાએ તો ચુસ્ત થઈને મહેન છોડીને ચાલી

નીકળ્યાં કુળ પર આરસની એક દેરી જોઈ રાવાળએ
પોતાના અંતરને નિર્મળ બનાવવા આ દેરીમા એસી
તપ આદ્યુ ત્યા આકાશમા ગગડા યમો એક
વાદ્યુ આણુ ખસ્યુ અને રૂપરૂપના અપારસમી હીરના
ચીર પહેરેલી સોળ વરસની સુદરી ફૂનદડે રમતી અને
ઝંઝરનો ઝમકાર કરતી નીસરી રાવાળએ સ્ત્રીસહજ
ઈર્ષ્યા અને ઉત્ક્રાંધ્યો તેને રોડીને પૂછતા તેણે જણાવ્યું કે—
“જોકુળથી આવ્યા, ને મથુરામા જાવા.

જાણુ સામળિયાને મહેલે”

આ સાક્ષીને રાધાએ તો અગડે આગ
ભરી “ચાલ જઈને ભગવાનની ખબર લઉ, કે તમે
કેટલા ઊંડા પાણીમા છો ?”

એમ વિચાર કરીને ધૂનાપૂવા થતા રાધાએ
સુદરીની પાછળ પાછળ મહેલમા આવ્યા આવીને
જુએ છે તો સોળ વરસની સુદરી શ્રીકૃષ્ણ પોતે જ
હતા !

મૂઝવણના વમળમા ઘેરાયેલા રાધાએ કંઈ
જ રસ્તો ન સૂઝતા મે હાથ જોડીને સ્વામી પાસે
ભૂલની માફી માગે છે “સ્વામીનાથ ! મારી ભૂન થઈ
ગઈ માફી આપો આપનુ સ્વપ્નુ સાચુ છે”

“હ્યો આ તમારી અગૂહડી, પવિત્રી અને
રેશમી રમાલ ! શરમના રોડા પડેન રાધાએ ગાલ
ઉપર ટપની ભારતા શ્રીકૃષ્ણે કંઈ

“તો શુ મણિયારાના વેશે તમે પોતે જ
મને જોળીને ભરમાવી ? ‘તમ પર મારી જાઉં,
મહારાજ’ ?” કહેતા રાધાએ ભગવાનને વળગી પડ્યા
(મારા માનુશ્રી ગયાયા પાસેથી સામળનુ)

સાજણુ ઘોડો શણગારિયો,
દોરી કાઢ્યો ડેલા ખાંર,
વજ્રેગણી ખોળા પાથરે,
સજણુ, ઘેરે શિયાળો ગાળ.
ઘેરે શિયાળો ગાળ તે આડયુ,
અમો તમારા જીવનની નાડયુ.

તે પેલાં તૌને અમને બરછીએ માર,
સજણુ ઘોડો શણગારિયો, દોરી કાઢ્યો ડેલા ખાંર,

સાજણુ વેળાવી હું વળી,
આડા દીધા વન્ન,
રાતે નાવે નીંદરા,
ને દીએ ન લાવે અન્ન.

દીએ ન લાવે અન્ન તેં અણોહરાં,
નાખવા બાણુ તે કાઢવા કાળજ સોસરા,
આખ્યુ ની જોળખાણુ ને મુંદરા મળી,
સાજણુ વેળાવીને હું તો વળી.

પ્રાચીન ઋતુગીત

ભાયા. માછણિના કુંડળિયા)

રતુભાઈ ગઢવી

ઋતુઓનું ચક્ર ચાલ્યા જ કરે. શિયાળાની ઠંડીની મોજ માણતો માનવી ઉનાળાની રાહ જુવે, અને ઉનાળાના તાપ તપીને માનવી મેઘની ધ્રુજા કરે. આમ માનવીના જીવનમાં ઋતુઓનું વૈવિધ્ય રસ અને ઉત્કંઠા જગવે, અને એમાંથી ભર્મિ ઉદ્ભવે. અને ને ભર્મિ કવિના હૃદયમાં ભગે તો તેમાંથી ઋતુગીત સર્જાય, તો સામાન્ય માનવી ભર્મિવશ થઈને નેડકણું કહેવતો કે ઉખાણું સર્જે.

આમ કવિશ્વરો આદિકાળથી ઋતુગીતોનું સર્જન કરતા આવ્યા છે. આપણું પુરાણોમાંયે ઋતુગીતો કે ઋતુવર્ણનો ઠેર ઠેર મળે છે.

ચારણી સાહિત્યમાંયે ઋતુગીતોનો ચિપુલ ફાલ ભૂતકાળમાં ભિતરેલો છે. જેનો મારી પાસે સારો એવો સંગ્રહ છે.

લોકગાયરે એસનારો, માલધારી અને જંગલમાં પ્રકૃતિને ખાળે નેસ બાંધીને રહેનારો ચારણ કવિ કેવી રીતે ઋતુગીતો ગાયા-રચ્યા વગર રહી શકે?

ભૂતકાળમાં તો ચારણોની ચારેય શાખાઓને સૌરાષ્ટ્રમાં માલધારીપણું ગમતું, પ્રકૃતિનો ખાળો ગમતો, એ કુદરતને કેમ ન ગિરદાવે?

સવાલ છે : પણ એ ચારણી ઋતુગીતોનું પ્રાચીનપણું કેટલું ?

પ્રગટ થયેલ ચારણી ઋતુગીતોનો એક માત્ર સંગ્રહ સ્વ. શ્રી. મેઘાણીજીનો છે. એ પછી ચારણી સાહિત્યમાં ચાંચ બોળવાના પ્રયાસો હવે જ થઈ રહ્યા છે.....પણ આમાં કેવળ સાક્ષરોનો જ દોષ નથી. ડિંગળ ભાષાની કઠીનતા, સંશોધકોની અપરિચિતતા એ બધુંયે બાદ કરીએ તો પણ આમાં ચારણોનો એ દોષ છે. ચારણો સદા ખીન્નઓથી અલિપ્ત જ રહેતા આવ્યા છે. પોતાના સાહિત્યના ક્ષત્રિયો સિવાય ખીન્ન કોઈ જાણુવા માણુવાના અધિકારી નથી,

આવી-જ વૃત્તિ કેળવતા આવ્યા છે, અને ભૂલે ચૂકેય ને કોઈ સાક્ષર તેમની પાસે આવ્યો તો તેને કોઈ પણ રીતે 'દાદ ન આપવાની અને ઊંઠાં ભણાવવાની વૃત્તિ એવી વિકસી છે કે સાક્ષરો ચારણોથી ભડકતા રહેલા. અને ચારણો સાક્ષરોથી ભડકતા તે હાથ મૂકવા ન દેતા. સ્વ. મેઘાણીભાઈને પણ એવા અનુભવ થયેલા કહેવાય છે.

એટલે જ આજ સુધી સ્વ. મેઘાણીજીનાં ચારણી ઋતુગીતો સાક્ષરોને મન લક્ષમણ રેખા જ ગણાયાં. અને એના જ ઉલ્લેખો થતા રહ્યા છે.

વર્ષો પહેલાં 'મુંબઈ સમાચાર'ના દીવાળી અંકમાં કોઈ લેખકે 'નેમીનાથ રાજમતીના મહિના' નામે ઋતુગીત આપતાં એ ગીતને અકબર શાહના સમય જેટલું પ્રાચીન ઠરાવતાં એવું વિધાન કરેલું કે : "ચારણી ઋતુગીતો કેવળ ૨૦૦ થી ૨૫૦ વર્ષ જૂનાં છે. એ પહેલાંનાં મળતાં નથી."

યાદદાસ્તને આધારે આ હકીકત લખું છું, મુ. સં. નો દીવાળી અંક મારી પાસે અત્યારે નથી. નહીં તો સાલ-પાનું આપત, પણ મેં ખરેખર વાચેલું અને મને તે આજેય ખરાબર યાદ છે.

પણ હકીકત જુદી છે. જેમ સૌરાષ્ટ્ર યુનિ. માટે ચારણી સાહિત્યનું સંશોધન કરતાં 'નાગાજીજી જેઠવા' જેવી ૧૦૦૦, વર્ષની પ્રાચીન ગણાય તેવી ચારણી સાહિત્યની કૃતિ મેં મેળવી તેમ ૬૦૦ વર્ષનું જૂનું ગણાય તેવું અત્રે રજુ થયેલું ઋતુગીત પણ મેં મેળવેલું છે.

આ ઋતુગીત જેમ સૌ. યુનિ. ના હસ્તપ્રત ભંડારમાં છે તેમ મારા પોતાના અંગત હસ્તપ્રત સંગ્રહમાં પણ છે,

રાવળ જામના અવસાન પર મહાકવિ ઇસર-રાસજીના કાકા કવિશ્વર આસાજીએ 'રાવળજામની

બારમાસી' નામે ઋતુગીત રચ્યું છે, જે મારી પાસે હસ્તપ્રતોમાં છે. તેમ કવિશ્વર ઇસરદાસજીએ પણ પશુ પોતાના 'ગંગા અવતરણ' નામે ગ્રંથમાં ત્રણ સવૈયાનું એક ઋતુગીત આપેલું છે જે પણ મારી પાસે છે. આ બન્ને રચનાઓ અકબરશાહના સમય પહેલાંની છે, કેમકે જામ રાવળની ત્રીજી પેઢીએ જામ સતોજી થયા. તેની સાથે અકબરને ભૂયર મોરીનું મહાયુદ્ધ થયેલું તે પ્રસિદ્ધ ઐતિહાસિક હકીકત છે.

એટલે એવો દાવો બરાબર નથી કે ચારણી ઋતુગીતોની પ્રાચીનતા કેવળ ૨૦૦-૨૫૦ વર્ષની જ છે. ચારણી સાહિત્યથી અજાત હોવાનું એ પરિણામ છે.

અત્રે રજૂ થતાં ઋતુગીતના કર્તા કૃષ્ણાજી નાપે ચારણ કવિ છે એમની શાખા રોહડિયા છે પેટા શાખા હાહણિયા છે. ઋતુગીતનું કાવ્યતત્ત્વ જોતાં કૃષ્ણાજી ઉત્તમકોટીના કવિ જણાય છે. સંભવ છે કે સંશોધન કરવામાં આવે તો લવિષ્યમાં કૃષ્ણાજી હાહણિયાની બીજી પણ રચનાઓ મળી આવે.

ઋતુગીતનો છંદ ઝ ઉલટ પ્રકારનો કુંડળિયો છે. આ પ્રકારના કુંડળિયામાં પ્રથમ એક દુહો હોય છે, અને ચાર, ચરણો તેરથી પંદર માત્રાનાં હોય છે. અને દુહોનું અંતિમ ચરણ ઉલટાવીને પહેલા ચરણમાં પ્રથમ મૂકવામાં આવે છે. આ પ્રકારના કુંડળિયાનો પ્રયોગ મહાકવિ ઇસરદાસે પોતાની અમરકૃતિ 'હાલો ઝાઝાં રા કુંડળિયા'માં કરેલો છે.

આ કુંડળિયાની ભાષા ડિંગળી છે. બગસરાની ગાદીના મૂળ પુરૂષ દરબાર ભાષાવાળાએ બગસરાને સર કરી ત્યાં ગાદી સ્થાપી એ પ્રસંગે કવિ કૃષ્ણાજીએ આ કાવ્ય રચના કરી છે.

આ ઋતુગીત દ્વારા કવિએ શત્રુનારીઓનો વિરહ પણ વર્ણવ્યો છે. સાથે એ વિરહના કારણજન્ય એવી કાઠી વીર ભાષાવાળાની વીરતા પણ કવિએ રૂઢી રીતે વર્ણવી છે.

ચારંભનો પુષ્પિકા લેખ આ પ્રમાણે છે :
“કુંડળિયા ભાષા માહણીના. કવિતા હાહણિયો ફસનો.”

અંતર્નો પુષ્પિકા લેખ નથી.

કાવ્યને કવિએ ભાષાવાળાના શત્રુઓની વિધવા વિરહિણી નારીઓને મુખે મૂક્યું છે. જેથી રસ અને ભાવ બન્ને સારી રીતે પુષ્ટ થયા છે. અને કાવ્યમાં રાચકતા આવી છે.

કાવ્યમાં બગસરાનું મૂળ નામ 'બામેણી' હોવાનું જણાય છે. સંભવ છે કે બગસરા નામ પાછળથી પડ્યું હોય. ચારણી ડિંગળી ભાષામાં 'બગસ' નો અર્થ દાતાર - આપનાર એવો થાય છે. જે ઉર્દુના 'બક્ષ' શબ્દનું જ ડિંગળીનું અપભ્રંશ છે. આજે પણ અમારા રાવળદેવો નામ માંડતી વેળા પોતાને મજેલ બક્ષિસોની 'મોંધ કરતી વખતે 'બગશે' એમ લખીને પછી મજેલ રકમ-ધરણીની મોંધ કરે છે. એટલે બામેણીનું બગસરા રૂપાંતર દરબાર ભાષાવાળાની દાતારીને કારણે પણ થયું હોય. બગસ એટલે દાતાર. રા એટલે નું. 'ર, રા, રી, રો, રૂ' એ ડિંગળી ભાષામાં છઠ્ઠી વિભક્તિ છે. એટલે બગસરાનો સ્પષ્ટ અર્થ દાતારનું એવો થાય. એટલે સંભવ છે કે ભૂતકાળમાં બામેણી બગસરા એમ બોલાતું હોય. પણ પાછળથી બામેણી નીકળી ગયું. અને બગસરા રહી ગયું તેમ બને. તેના નામ સાથે ભાષાણી જોડાઈ જતાં બગસરા ભાષાણી કહેવાયું હોય.

દરબાર ભાષાવાળા રાવળજામ માફક ચર દાતાર અને કવિ પંડિતોને આશ્રય આપનાર હતા.

અત્રે થોડું જનકુખ વ્યક્ત કરી લઉં. થોડાં વર્ષો અગાઉ કોષ્ટક સંસ્થાએ એવો કરાવ કરેલો કે બગસરાને ભાષાણીને બદલે મેઘોણીનું કહેવું. મને લાગે છે કે એ યોગ્ય નથી. એ રીતે આપણે સ્વ. શ્રી મેઘોણીજીનું સાચું સ્મારક નહીં કરી શકીએ. એથી દરબાર ભાષાવાળાને અન્યાય થાય છે, અને મેઘોણીજી ગુજરાત સૌરાષ્ટ્રના મટી કેવળ બગસરામાં જ કેદ થઈ રહે છે. સાચી જરૂરત તો એ છે કે સૌરાષ્ટ્ર યુનિ દ્વારા ચાલતાં ચારણી સાહિત્ય-લોકસાહિત્યના સંશોધનને મેઘોણીજીનું નામ લગાડવામાં આવે, અને યુનિ. દ્વારા થતાં ચારણી-લોકસાહિત્યનાં પ્રકાશનોને મેઘોણી પ્રકાશન નામ આપી લોકભોજ્ય ભાષામાં

લોક માટે પ્રગટ કરવામાં આવે. સાથે-સાથે બીજી
આવૃત્તિ, પંડિત ભોગ્ય બનાવે. હવે આપણે કુંડળિયાની
મગ્ન માણીએ.

ઘણુ વરસે અખંડ ધરે, કરિ સર મોર કિંગાઈ
આવી રતિ અપાઠ રી, કંથ ન આવો કાંઈ
કંથ આયા નહીં કહે એમ કાંમણી
વીર હર સરસિ કાંઈ વેદિ બયે વણી
કરે મહાર મિ મોર કિંગાઈઆ
આધયો સઘણુ પણ નાહ ધરે નાઇયા....૧

શત્રુઓની નારી કહે છે; હે સખી, આલમાંથી
ધરતી પર મેઘ વરસે છે, પહાડની ટોચે મોર ટૂંકે છે.
આમ અપાઠી ઋતુ આવી, પણ પ્રિય એવા પતિ કાં
ન આવે ? વીરાવાળાના વીર પૌત્ર કે વંશજ સામેનું
ધોર યુદ્ધ વર્ણવ્યું બધ તેમ નથી, તેથી જ પતિ
પાછા ન આવ્યા એમ શત્રુની પત્ની કહે છે.

મેઘ દર્શનથી મત્તા થઇને મોર મહાર રાગને
આલાપી રહ્યા છે. હે સખી, સરસ એવો આ વરસાદ
આવ્યો. પણ મણુ પતિ તો પાછા ધરે આવ્યા જ
નહીં.

સાવણુ આયો રે સહી, મધુરા વરસે મેઠ
આપઈયાં રિયણી લવે, નહીં સરંગા નેહ
નેહ સરંગા ટળે દેહ જળે નારિયાં
ખિજડ બાએણી રા નરાં ધરિ બારિયાં
ભાંજિયા ભાઇયે થાટ ભેડકે ભડે
સંભરે સરવ સાવણુ તણે સરવડે...૨

સખી, સાવણુ માસ આવ્યો છે. મીઠો મીઠો
મે વરસે છે. સારી રાત બપૈયા “પિયુ પિયુ” પોકારે
છે, પણ હાય, મારે માટે હવે રંગીલો સ્નેહ માણવાનું
રહ્યું નથી.

સુરંગી સ્નેહ માણવાનું રહ્યું. હવે તો
(વિધવા થયેલી) મારા જેવી નારીઓની કાયા
વિરહાગ્નિથી સતત સળગતી જ રહેવાની, કેમકે
શત્રુઓની (કાઠીઓની) તરવારે અમારા પતિઓને
ધરની બહાર કરી દીધા છે. મતલબ કે પરલોકે
મોકલ્યા છે.

હે સખી, વીર ભાયાવાળાએ સંગ્રામ કરીને
અમારાં દળને ભાંગી-કાપી નાખ્યું છે. આ વરસતાં
શ્રાવણનાં સરવડાંમાં આજે એ બધું યાદ આવે છે.
ભાદ્રવડે ઘણુ ગજણાં, વિણિ સજણાં વિહાઇ
વર પામે વે સતીયાં, જેમણુ રેયણુ ન બઈ
રિઅણુ જાવે નિ કિ દીહ કરતાર દેન
વેનીવાળા તણે હુઆ ઝંખા વદન
સનેહે સાદડે સંભારે સજણાં
ગોરી ઉં ભાદ્રવે દેખિ ઘણું ગજણાં....૩

હે સખી ! આ ભાદ્રવા માસની ભારે ભારે
મેઘગર્જનાઓ સ્નેહી (પતિ) વગર મને વરવી લાગે
છે, કેમકે પતિ વગર જેમનવંતી નારીઓની રાત્રી
વીતતી નથી. રાત્રી દુઃખમય રીતે લાંબી થઇ
બધ છે.

સહિયર ! જેમ રાત્રી વીતતી નથી તેમ એ
ભરપુર જેમનવાળી નારીઓના દિવસો પણ પસાર
થતા નથી. પરમેશ્વર ! તે કેવા દિવસો દીધા ! હવે
તો વીર વાળાઓના દુઃસ્મરનાં મુખ પરબળનાં કલકે
ઝાંખા-ગમગીન થયાં છે.

આ રીતે ભાદ્રવા માસની મેઘ ગર્જનાઓ
સાંભળીને (ભાયાવાળાના) શત્રુની નારીઓ સ્નેહ
ભરેલા સાહે પોતાના સ્નેહી પતિઓને સ્મરે છે.

આસો આશા લધીયાં, આયો અખવે એમ
વળા દન સોભાગવંત. વણું નવલા પ્રેમ
પ્રેમ રા વિછાહા એમ અરિત્રી પડે
ઝૂંખિયા કાંઈ ભાયા તણે ઝૂંપડે
પ્રસણુ હર આય રૂં કિયું સોઈ પાઈયા
એમ કરતાં સખી, આસો યે આઈયો....૪

સાહેલી ! આસો માસ તો આશા પૂરનારો જ
આવ્યો છે. સુખ-સૌભાગ્યના દિવસો પાછા વળ્યા છે,
અને સ્નેહ પણ નવલો નવલો વધે છે. એમ લોકમાં
કહેવાય છે.

પણ એ બધા સૌભાગ્યના દિવસો અને સ્નેહ-
ભર્યા રાગરંગ તો ભાયાવાળાના ધરે (ઝૂંપડે) જે
ઝળૂંખી-વરસી રહ્યા છે. જ્યારે અમારે એના શત્રુઓની

શ્રીઓને તો શ્રેયીના- વિયોગના- વસના દિવસો, આવ્યા છે.

વાળાઓના શત્રુઓના વંશનેએ પોતે કરેલી શત્રુતાનું ફળ આ રીતે મેળવ્યું છે. હે સખી ! આમ દુઃખના નિસાસા નાખતાં, અસિ સારતાં આસો માસ પણ આવી ગયો.

કાતી આયો કામિણી, છાતી લગી ભાયે પડિચડિયા પ્રજપતિ સું. ફળિ પડિયા તણિદાયે દાયે તણિ પડે ફળ હુઓ દહવટીઆં પ્રજે કુંળં સજે ખાગ ઝટ પછટીઆં પરખ દીવાળિ રા ધરા ધરિ વાયરે કારિતક પ્રજ ખામેણી રી નહ કરે...૫

હે સુંદર સખી ! આ કારતક માસ પણ આવ્યો. પણ વીર ભાયાવાળા છાતીમાં મેખ માફક ખોડાઈ ગયા છે. એ ત્રણે પરખના પતિ-વાળા વીર સામે જે યુદ્ધમાં ચડ્યા, એમને સહુને સંત્રામમાં પડવાનો જ લાગ મળ્યો.

આ રીતે અમારા પુરૂષો ભાયાવાળા સાથે સંત્રાપે ચડતાં એમનો અને અમારો (અર્થાત શ્રીઓનો) સર્વનાશ થઈ ગયો કેમકે શર એવા એ ભાયાવાળાએ સામેથી ફેાજ સજીને તરવારના ધાવો મીંક્યા.

દીપોત્સવીનું મહાપર્વ ધરોધર જળવાય છે, પણ ખામેણીની રોકવ્યાકુળ પ્રજ આ સુંદર કારતક માસમાં દેવ દીવાળીનું પર્વ જળવતી નથી.

સહી એ આયો માગસર, વાયુ ઓતર વાઉ ઈણિ રતિ કંથ ન આઈઆ, તે રહા પ્રજ રાઉ પદમણી રોસિ પ્રજ રાઉરી એમ પણિ અરિ ગિઆ વઢણિ તે નાઇયા આંગણિ વાયુ અતરાધરૂ શિયાળુ વાઇઓ આઈયા નહીં વર માગસર વાઇયો....૬

સાહેલી ! આ મગસર માસ આવ્યો ઉતર દિશાનો ઠંડો વાયુ વાયો, પણ ત્રણે પરખનો નાથ એવો ભાયાવાળો રૂઝો હોવાથી અમારા કથ તો આ ઋતુમાં ધરે આવ્યા જ નહીં.

પદમણી નારીઓ પ્રજરાજ ભાયાવાળાના-રોપને વર્ણવતાં બોલી : “જે વેરીઓ વીર ભાયાવાળા સામે યુદ્ધ કરવા ગયા તેઓ ફરી પાછા કયારેય પોતાને આંગણે આવ્યા જ નહીં.”

આ ઉતર દિશાનો ધુળવી નાખનારો ઠંડો ઠંડો પવન વાયો, અને માગસર મહિનો પણ પાછો આવી ગયો, પણ અમારા યુદ્ધમાં ગયેલા પતિઓ તો પાછા આવ્યા જ નહીં.

પોસ પ્રગટયો વદિ પદમણી, હલે ઉલટું હેમ કંત વહણા દીહડા, કુહું નાખેસાં કેમ કેમ દંન નાખેસાં એમ અરિ ત્રી કહે વળી રતિ શિયાળુ શિત તાતું વહે ધરા સૂની હુઈ ઘરે ના'યા ધણી પોસ બીહામણો આઇયો પદમણી. ...૭

શત્રુઓની જ્યેષ્ઠવંતી પદમણી પત્નીઓ કહે છે. પૃથ્વી પર હેમાળો ઉલટયો હોય એવો આ પોપ માસ ધરતી પર પ્રગટયો. હે સખી ! મારે પતિ વગરના આ દિવસો કેમ કરીને વિનાશવા !”

વેરીની નારીઓ વિમાસણ કરતાં કહે છે ! “શિયાળાની ઋતુ છે. બધુંકર રૌત્ય વહી રહ્યું છે. અને હું પતિ વગરની છું. તો આ દિવસો કેવી રીતે વિતશે ?”

આ પદમણી ! ધરતી સ્નેહીઓ વગરની થઈ ગઈ છે. સંત્રામમાં ગયેવો પતિ પાછો ધેર આવ્યો જ નથી અને આ એકલવાયાંપણીનો ભય ઉપખવતો બિહામણો એવો પોપ માસ બેસી ગયો છે.

નાહે માહ અનેક નર, અધ છૂટયા અનંત ઈસે સચંગે દીહડે, કાઈ ન આવો કંત કંત આવો ઘરે વસંત આગિમ કિયો. ઉતરે શિયાળો ઉનાળો આવિયો સજળે મંજન કરે પાપ જળિયા સહી આઇયો માહ પણ નાહ આયા નહીં....૮

પોતાનાં વિપુલ પાપો જે પ્રજાળવા અનેક નર આ મહા મહિનામાં માધ સ્નાન કરે છે. આવા સુંદર દિવસો છે, તો હે પતિ ! તમે (સ્વર્ગમાંથી)

આ પૃથ્વી પર પાછા કાં ન આવે ?

નાથ ! હવે તો પાછા આ પૃથ્વી પર તમારે ગૃહે આવે. જુઓ ! શિયાળો ઊતરી રહ્યો છે, ઉનાળો ખેરી રહ્યો છે અને ઋતુરાજ વસંતનું પણ આગમન થઈ રહ્યું છે.

ત્રાંખા કુંડીના પવિત્ર જળે (સજળે) સ્નાન કરવાથી સઘળાં પાપો બળી જાય છે એવો આ પવિત્ર માહ માસ આવ્યો. પણ હે સ્વામી ! તમે તો આવ્યા જ નહીં.

ફાગણુ આવ્યો. રતિ ફરી, હોળી કરિ હમલ વલિખે તલિખે વરવનાં, સુઢરી મંઢરી સદલ સાલ મંઢરિ હુઆ કહે ઇમ સંઢરિ કળહંતે ભાધયે ઘાત ઇહિડી કરી વળે ઘર વેરીયાં ભાંજવા વેળિયો ખાગે મછરાજરો ફાગ ઇમ ખેલિયો...૯

ફાગણુ મહિનો આવ્યો અને ઋતુ ફરી ગઈ, લોકો હોળીના રંગરાગની ધમાલમાં પડ્યા, ત્યારે ભાયાવાળાના શત્રુઓની નારીઓ પતિ વિયોગે વ્યાકુળ થઈને તડપવા માંડી અને તેમને ઘરો શલ્ય-રૂપ-દુઃખદાયક થઈ પડ્યાં.

શત્રુની નેપનવંતી રૂપવાન સ્ત્રીઓ કહે છે : રણ ભૂમિમાં લડાઈમાં વીર ભાયાવાળાએ અમારા પતિઓનો એવો તો સંહાર કર્યો કે, જેને લઈને આજે અમને અમારાં ઘર જ એકલવાયાંપણાંની વેદના આપનારાં થયાં.”

સાગરની ભરતી માફક માછાવાળાનો શરવીર પુત્ર ભાયોવાળો સર્વત્ર દુશ્મનોનાં ઘરોને ભાંગવા ફરી વળ્યો. અને એ રીતે એ રંગીલો કાઠીરાજ તરવારને બળે રંગભીનો ફાગ ખેલ્યો.

અખ ચાહે મખ જોએવા, સખ ટળિયું સંસારિ આવ્યો ચૈત્ર ઉમંગ કરિ, નર વણિ ઝૂરે નારિ નારિ ઇમ આખવે આધ્યા કંત નહ જોયણ ગાંગેર અળ કોપિયો વડો ગ્રહ મીત વણિ સાંમળા ઝાંમળા હૂઆ મખ અંદવહની તણે ચૈત્ર ચાહંત અખ...૧૦

શત્રુની સ્ત્રીઓનાં નેત્રો પતિનું મુખ જોવા ઇચ્છે છે, પણ તેમને માટે હવે આ સંસારમાં સર્વ પ્રકારનાં સુખો લોપ જ પામ્યાં છે. ઉત્સાહપૂર્વક આ ચૈત્ર મહિનો આવ્યો, પણ ભાયાવાળાના દુશ્મનોની પત્નીઓ તો પતિ વગર ઝૂરતી જ રહી.

ત્યારે એ નારીઓ મૃત પતિને ઉપાલંભ આપતાં કહે છે : “હે પતિ ! તમે પાછા આવ્યા જ નહીં, એથી લાગે છે કે, આકાશ પાતાળ અને પૃથ્વી પર કોઈ મહાન ગ્રહ તમારે શિરે કોપ્યો હશે.”

સ્નેહી-મિત્ર વગર એ નારીઓનાં મુખ સ્થામ અને ઝાંખાં થઈ ગયાં. એવી એ ઝાંખી થયેલી ચંદ્ર-વદની નારીઓ આ ચૈત્ર માસમાં હવે જે આ લોકમાં નથી એવા પોતાના પ્રેમીઓનાં મુખ જોવા ઇચ્છે છે :

રતિ મતી વિશાખરી, વધિ વેલિ રસ ધ્રાખ વહિ આવો પ્રી વેડવા, સાખ ત્રીઆ અખ સાખ

સાખ ત્રી માણુવા કંત આવો સહી રૂખ સહી પાખલી વેલિ વીરહી કસંમ જોહો ઉઘડ ભમર કીલા કરે સાઈ ધણિ ખસંમ વિસાખ રા સંભરે...૧૧

વૈશાખની મસ્ત ઋતુમાં વેલપર રસાળ દ્રાક્ષ પાકી છે, તો હે પ્રિય ! તમે ફરીથી આ લોકમાં નેપનવંત નારીઓનો અને આત્મફળોનો રસ માણુવા આલ્યા આવો.

નાથ ! તમે ચોક્કસ પરલોકમાંથી આ રૂપવાન રમણીઓને માણુવા ફરી પાછા અત્રે આવો, કેમકે એ નારીઓની સ્થિતિ જેનો વૃક્ષરૂપી આધાર કપાઈ ગયો છે, એવી વેલીઓ જેવી છે.

ઘણાં ફૂલો ખીલ્યાં છે, અને એના પર રસ ભોગી ભ્રમરો યુગ્મરૂપ કરે છે. આવી આ વૈશાખી વસંતમાં (ભાયાવાળાના વેરીઓની) નારીઓને પોતાના (પરલોકવાસી) પતિ ફરી ફરીને, યાદ આવે છે.

વળિખિ જોરી વરવનાં, વામાં ચોળ વંદન વળિ ન સાજંણુ ઘર વસે, મળે ન કોહોળિ મંન

મન કોહોળે નિ કિં સયણુ બેસે મળે
આરિ વહિં ભાધયે સાખળે ઉજળે
થઈ બાબેણી સૂની ઘણાં દનીં થિઆ
ગોરીઉં વલખતાં માસ ખારે ગિઆ. ૧૨

શત્રુ નારીઓ વિરહાગ્નિથી તપીને લાકણીય
થયેલા મુખે વ્યાકુળ થઈને વિલાપ કરતી હતી, કેમકે
તેમના રનેહીજનો ધરમાં વસતા ન હતા, અને એથી
એ સુંદરીઓનાં મન કયાંય કોળતાં-અકુલ થતાં ન
હતાં.

એ નારીઓ સુખેથી શયન પણ કરતી ન હતી,
તેમ કોઈ સાથે મળતી પણ ન હતી, અને ખીમ્મો
સાથે બિઠવા-બેસવાનું પણ તેમને ગમતું ન હતું.
કારણ કે સખળ એવા કાઠીરાજ લાખાવાળાએ બિજળી
રીતે, સામી છાતીએ દુરમનોને આ લોકમાંથી પર-
લોકમાં મોકલી દીધા હતા.

આ રીતે ઘણા દિવસો લગી બાબેણી સૂની
રહી અને ગોરીઓના વિલાપમાં જ ખારે માસ
વીતી ગયા,

સજણ રિયો તો રાખિયે, લાગી તમારી માયા;
જોઈ માથે ઉતારા દૈયે, કરીએ છતરિયું ના છાંયા.
કરીએ છતરિયું ના છાંયા ને તમને વરિયે;
કલેજાં માગો તો હૌ મુખ ઉપર ધરિયે.
નમ્યો છે હી, ને દળી છે છાંયા;
સજણ રિયો તો રાખિયે, લાગી તમારી માયા

*

સાજણ વોળાવી હું વળી, જિલી વડલાની છાંય;
વડલો વરસે માતીડે, કાળ કોળાંખા માંય.
કોળાંખા ભાંગીને કટકો થિયો
પ્રીતનો માર્યો સાજણ પરદેશ ગિયો
ભાળી લોમ તો લાગે મળી,
સાજણ વોળાવીને હું રે વળી.

*

સજણ સપને આવિયાં, ઉદે ભરાવી બાથ.
જગીને જોઈ ત્યાં જતાં રિયાં, પલંગે પછાડું ઢાથ,
પલંગે પછાડું ઢાથ ને કાંઈ ન ભાળું.
વાલાં સજણ માટું મોમલે આસું રાળું.

આઠમાં કામ તે અધવચ રિયાં,
જગીને જોઈ તો સજણ જતાં રિયાં,

સાજણ સિવાડે ચરણિયો, ફરતી મુકાવે કોર;
ઉદે ટંકાવ્યાં આલલાં, ઉડે લખાવ્યાં બીણા મોર.

હેડે લખાવેલ મોર તે ખરા
ઈ સાજણ છે પાકા તેલના ધરા
બોલે મીઠું ને કહે છે ગોર
સાજણ સિવાડે ચરણિયો, ફરતી મુકાવે કોર

*

સજણે શીખું માગિયું
રૂઢાના રામ રામ કહે
પલમાં જોળા પાથયાં
ચડીને ચિયાં સવાર
ચડીને ચિયાં સવાર, તે જિભાં સલામું ધરે
સજણે શીખું માગિયું, રૂઢાના રામ રામ કહે.

*

સજણાં ચડયાં ચોરીએ
ચકલાં બાંધ્યાં ચાર
બાથમાં ઘાલી બેસારો માથરો
કોડે જમાડો કંસાર.

કોડે જમાડો કંસાર તે લગારક ચાખશે
પછે પીઠિયાળી વરમાળ ડોકમાં નાખશે.

લોકસાહિત્ય પરિવાર-મિલન બીજું : નાની સાણથળી

કાનજી ખારોટ

લીંતડિયું ચળશે ભુવણ, કેદી ચિત્રવ ચળશેના;
કેની કમધજ રા, કયું વડેરું કલ્યાણમલ !

જૂનાગઢ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ અધિ-
વેશનમાં શ્રી. રતુભાઈ અદાણીની ભાવનાથી શ્રી.
જયમલ્લભાઈ પરમારે લોકસાહિત્યકારોને નોતર્યા, ને
એક રાતે ભારતભરના ગુજરાતી સાહિત્યકારો-સાક્ષરો-
પંડિતો-વિદ્વાનો-વિદુષીઓ, ઇતિહાસજ્ઞો, પુરાતત્ત્વ-
વેત્તાઓ, રાજપુરુષો ને સોરઠના સુત્ર પ્રબળજનો સમક્ષ
જૂનાગઢના પુરાણ પ્રસિદ્ધ આંગણમાં, નરસિંહનગરના
મંડપના મંચ ઉપરથી લોકસાહિત્યકારોએ એની
કાલીઘેલી ભાષામાં એવી રજૂઆત કરી કે વિશ્વભરના
સાહિત્યમાં જેની ગણના થાય એવા આપણા સાક્ષર-
કવિઓ કાર્યક્રમ પૂરો થતાં ખેડકેથી ઊભા થઈ આ
લોકસાહિત્યકારોને અથમાં ઘાલી ભેટી પડ્યા. (શ્રી.
ઉમાશંકરભાઈ વગેરે) અને શ્રી. ઝીણાભાઈ દેસાઈ
જેવા ખોલી ઊઠ્યા કે ‘સાંભળો ! આજથી આપણા
શિષ્ટસાહિત્ય ને લોકસાહિત્ય વચ્ચેની દીવાલ તૂટી
પડે છે.’

ત્યાં તો લોકસાહિત્યના ભેખધારી શ્રી. જય-
મલ્લ પરમાર પોકારી ઊઠ્યા કે; “આજે અવેરચંદ
મેઘાણીનો આત્મા જ્યાં હશે ત્યાં અપાડ મહિનાના
કળાયલ મોરલા જેમ નાચી ઊઠ્યો હશે.”

આ બધી બાબતો ગુજરાતનાં દૈનિક છાપાં
ને ‘ભૃમિનવરચના’માં ચમકી બિટી.

એમાં ત્યારપછી દિલ્હીમાં ગાંધીજીની જન્મ-
શતાબ્દિ ઉપર ગાંધીદર્શન નામનું પ્રદર્શન ભરાણું.
ભારતના જુદા જુદા પંથકના સાંસ્કૃતિક કાર્યક્રમો
ત્યાં યોજાતા. એટલે શ્રી. રતુભાઈ અદાણીને મન એમ
થયું કે આપણા લોકસાહિત્યના કાર્યક્રમનું દિલ્હીમાં
ગાંધીદર્શનમાં પારખ્યું લઈએ. એથી દિલ્હીનું
નોતરું આવ્યું ને જયમલ્લભાઈની આગેવાની સહિત
કલાકારો પહોંચ્યા દિલ્હી. ત્યાં સફળતા મળશે કે કેમ

તેવી કલાકાર ભાષ્યોના મનમાં શંકા હતી ત્યાં તો
દિલ્હીમાં લોકસાહિત્યનો ડંકો દેવાણો.

ખેડય થઈ ને બીજ રોપાણું

હવે પરિવાર મિલનની ભુમિકા જૂનાગઢમાં
તૈયાર થઈ ગણાય. ખેડય દિલ્હીમાં થઈ. રતુભાઈએ
કહ્યું કે તમે કલાકારો લોકોના સંસ્કાર અને
આનંદ માટે કાર્યક્રમો આપો છો તો કોઈ કલાકારોના
આંગણે જ તમારા પોતાના નિર્મનંદ, જીવનના
ઘડતર અને લોકસાહિત્યની દોરવણી માટે ભેગા મળીને
શું કરવા પરિવારનાં મિલન ન યોગ્ય ?

કલાકારો કહે : જરૂર યોગ્ય.

હવે કેટલાક કલાકારો પોતાને ત્યાંથી પહેલ
કરવા તૈયાર હતા. રતુભાઈની ધચ્છા તો પોતાના
ઘેરથી જ શરૂઆત કરવાની લાગી પણ મેં કહ્યું :
“પહેલું મિલન ચલાળાનું સ્વીકારો.”

તમામ ભાણું મારા પ્રેમને આધીન બન્યા.
તારીખો નક્કી થઈ. એટલે લોકસાહિત્ય પરિવારનું
બીજ પણ દિલ્હીમાં રોપાણું.

લાલો રે ભાવનો મેળો

ચલાળામાં મારા સ્નેહી-સગા, હેતુ-મિત્રો
ગામ તથા પરગામના મળ્યા. પણ કેવા મળ્યા ?
ભલો રે ભાવનો મેળો. આ વાતો પણ “ભૃમિનવ-
રચના”માં આવી ગઈ છે. એવા મેળામાં બીજ જગ્યું
કિરપયું કરવું. ચલાળે પ્રમુખ, ઉપપ્રમુખ, મંત્રીઓ.
સભ્યો-સહાયક સભ્યો વગેરે નક્કી થયા. હવે આ
છોડને વાડ કરવી બાકી છે ત્યાં તો સાણથળી દર-
બાર પુંજવાળા કહે આ છોડને પહેલું પાણી મારે
જ પાવું છે. શ્રી. સુરગભાઈ વડ, શ્રી. અમરદાસજી
ખારાવાળા વગેરે સ્નેહના સુવર્ણ કળશમાં પ્રેમનાં
પાણી ભરી તૈયાર હતા, પણ આ છોડને દરબાર
પુંજવાળાના હંદયરૂપી પાતાળ ગંગાનાં પાણી મળ્યાં.

એટલે બીજી સમેલન નાની સાલુથળી મળ્યું,

દ પુનરાગા સો સગાના સગા અને હજાર
હેતુ મિત્રોમા સુનાસ અમારૂં પરિવાર મિનન જાહે
રતું રૂપ ન અપાન એવી આપસરજેની સાકળીથી
બધાયેલ એટલે દ પુનવાળા માટે તો ભારે વસ
માણુ થઈ પડી કોને નેતરે ને કોને રોકે ? મહે
માનુંની તો મર્યાદા બાધી દીધી પણ રાતના ગામગાનું
લેક થોકે થોકે ઊતરી પડે અને આવ્યા એટલે
દરબાર પુનરાગાને આખ માથા માથે

એકબાજુ પ્રેમથી ઊમટેલુ ગામ અને બીજી
બાજુ દરમર પુનરાગાના વિશાળ ગદના ધામ
નોખ નોખા ફળિયામા મઠપો તણાઈ ગયેલા મહે
માનુની સરભરા થયા કરે, એક એક માણસ નાની
મેટી માવજત કર્યા કરે, પણ હા હો ને દેકારાનું
નામ નહિ આરો રોજના આદર આતિથ્યનો સરકાર
અને માથે રામના ભાઈ લક્ષ્મણ જેવા નાનાભાઈ
દરમારના કુશળ સચાલન કચ્છમાથી આવેના શ્રી
વેલજીભાઈ ગજજર પોતાના કાર્યક્રમ વખતે ન રહી
શક્યા ને ખોતી ઊક્યા કે સૌરાષ્ટ્રની રસધારમા
વાંચેલુ પણ કદી નજરે નહિ દીઠલુ ઇ કારીકુળની
રીત ઈ ગઠ ઇ ઘોડાં, ઈ ઘર, ઇ પરાણુમત આજે
નજરે દીઠા

મણીઆરાની અપૂર્વ મોજ

શ્રી ગણેશ તો શરૂ થાય અમારા સુમાર
ભાઈની શરણુઈના મગત સુરોથી અને સુનેમાન
ભાઈના નોમતમાદનથી આ નોખત-શરણુઈ
અમારા મિલનના કાર્યક્રમનો આગવો ભાગ બની
ગયેલ છે પણ 'મિ દી ને બે રાતની લગાતાર મેડીલ
બમે હો ! અજોડ છે સુનેમાન જુમા તથા સુમાર-
ભાઈ એ બાપ ખેટાની જોડલી

એસી વરસના આ કલાધરની નોમત ઉપરની
દાડી કદી નમળી પડતી નથી જીવાન શરમાય એવું
એનું નોમત વગાડવાનું જેમ છે સાલુથળી દરમારની
ડેની ને મડપમા સુનેમાન જુમાની નોમત ઉપરના
ધાએ તો લોકોને ધાયલ કર્યા અરે એના મણી

આરાના ઢગના ગીત નોખત શરણુઈ સાથે ઊપડ્યા
ઉપાડતાં તો સાંભળનારાને એવા ભાવ થયા કે આપણે
તે સાલુથળીમા ખેડાઈ છીએ કે મારવાડના રણમા
ઊટ ઉપર ખેડાઈ છીએ કે પછી રણભૂમિમાં તર
વારોની તાળી પડે એમા આરી ગયા ? કે કોઈ
વિજેગણ પોતાનું હૈયુ ઠનવે છે એની સામે ઊભા
છીએ, કે કોઈ નવોદ્ય મણીઆરાની નાની એવી
હાટડીમાં ખેસીને હેમની શરણુાયુ જેની હાથની
કળાઈયુને મધ્યે હેમની દીવીમા એક હારે પાય
પાય જ્યોતુ પ્રગટી હોય એવિયુ હથેળીના આગ
ળિયુના ટેરવાથી પકડીને બનોયા વોરે છે કે થુ ?

કલાકારો નાચી ઊઠયા

વેલજી ગજજરે તો સામેથી છલાગ મારીને
પહોંચ્યા મચ ઉપર પેટી લઈને મણીઆરો ઉપાડી
લીધા પણ ભાઈ શરણુઈ ચોથી માગીથી વાગે
એટલા જ્યા અવાજે મણીઆરો ગાવો અને તે
નોખત શરણુઈ ઉપર અતિશય અધર ને વસમુ પણ
ઉપાડી લીધુ પછી દાદુભાઈ હાથ જાલ્યા રહે !
એજ પહોંચ્યા ને મણીઆરાની સગનમાં જમરા
કરસનમઠ ને બીજા ઘણા ખરા કલાકાર ભાઈઓ
પહોંચી ગયા પણ શુ જમાવટ થઈ ગઈ !

એક વખતના મણીઆરામા તો આર પાય
કલાકારો ને પ્રેક્ષકો પોતાની મેકકેથી જમા થઈ જાન
ભૂતી રહી ન શક્યા એટલે નાયના મડપા જિતુદાન
ને કરસન દીટોડો નેરા માડ્યા અને જિતુદાન તો
નાયતા જ રહ્યા હો ! મણીઆરાના લામી લે અને
એવા ભારે વજન હારે પાવરવો હોય ઇ જ પગલા
પાડી શકે ન નાભાઈ ભરવાડો હારે નાખનાની સગત
જિતુદાનને ભારે ખપ આતી મઠ દરમારથીના પુત્રો
દોડ્યા ને ગુનાયદાનીઓમાથી ગુલામજીના મેહ
વરસાવવા માડ્યા, આજો મડપ રસનરમેણ બન્યો
તારે તો એમ થયુ કે 'અરે છુટા સુનેમાન ડાગ !
લને અમે તારા સાથે અસ્તર્યા નોખત પછીતબનાની
સગત પણ દીન બવો એની જ રગતથી આપતા
રહ્યા લજનની ભારે જમાવટ કરીને અમારો ભાઈ
પ્રાણુ (પ્રાણુદાન વ્યાસ) ઊડી ગયો એટલે જિતુદાન

કહે “પ્રાણ ગયો.”

તપસાંની સોજત આપીને થાકેલા સુલેમાન-ભાઈ કહે “હવે તો સુલેમાન ગયો.” અમે બધા બોલી ભક્ષા કે સુલેમાન નથી ગયો ને પ્રાણુય નથી. એતો ચિરંજીવી બની ગ્યા.” સુલેમાન જીભાની નોખત શરણાઈ સાથે સાંભળવી એ એક જિંદગીનો દેહાવો છે. દ. પુનવાળાના આંગણમાં તે દેહાવો અમોએ ખરાબર લીધો.

કલા હવે કુંડાળાં લેદે

આવી મોજી અચાનક જ નીકળે. એમ બધેલા કાર્યક્રમમાંથી ન નીકળે, એમ બધેલા સાહિત્યમાંથી પણ રોજ રોજ રસની છોળું ન છૂટે. એટલે જ જયમલભાઈ પરમારનું કહેવું છે કે તમે ચારણ આરોઠો અને અને અન્ય કલાકારો પણ હજી કવિતા વાર્તા અને લોકગીતો વગેરેની જૂની ઘરેડમાંથી બહાર નીકળતા જ નથી. કુંડાળા બહાર નીકળવાના તમોએ સમ ખાધા છે. જ્યારે સાંભળીએ ત્યારે ધનાં ધ ઘોડાં, ધ ભેંસું, ત્રાડી મૃગલી, દુકાળ, દાતારી, એની એ શરવીરતાનાં વર્ણનોની દુનિયામાં જ રાચ્યા કરો છો. જે થોડા પ્રયંધો વર્ષોથી આપણી જૂની પેઢાથી કચાતા આવે છે તેના સિવાય બીજું કે બીજું સાંભળવા જેવું છે જ નહિ !

બીજા પ્રયંધો તપાસો

શ્રી જયમલભાઈ આવા પ્રયંધો નો આદર કરવાની સાથે કહે છે કે આવા પ્રયંધોની ખૂબીઓ વિશેષ સમજાય એ માટે હજી બીજા વધુ ચારણી પ્રયંધોને તપાસો, વાર્તા કવિતાનું કુંડાળું મોટું કરો, જૂના કુંડાળામાંથી બહાર નીકળી નજર કરો; આપણા વાદ્યોમાં ને વ્યાસ; કાલીદાસ ને ભવભૂતી, બાણ અને માધવ, હર્ષ અને જયદેવ, દાદુ દયાળ ને રાણા કુંભામાં રહેલી અદ્ભુત વસ્તુને તપાસો. નાકર ને ભાલણ, દયારામ ને પ્રેમાનંદ, શામળ ને નર્મદ, નાનાલાલ ને નરસિંહરાવને નીરખો, જૂનાગઢ સાહિત્ય પરિષદના આવતા ને જતા પ્રમુખો શ્રી. ઉમાશંકરભાઈ ને સુંદરમ તરફ નજર કરો. ચારણી પ્રયંધો સાથે પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યના પ્રયંધોની મશાલોના અજવાળે

પણ ઊભા રહો તો એક બીજા પ્રયંધોની તુલનાથી તમે ઉત્તમ ગણેલા પ્રયંધોનાં મૂલ્ય એમાં વધુ દર-શાશે ને દિવ્યતા અનુભવશો. ‘નવલખ કેથળિયું’ બંધાય તઈ’ એક ગાંધીડો કહેવાય.

દસ વીસ ફૂંકા દાખવ્યે, કવિયાં ન કહેવાય; ચૂવા હુંદે આમડે, નગારાં ન મઢાય. નવા ખજાના ખોળો

બીજું લોકગીતોના ગાયકોને પણ શ્રી. જય-મલભાઈ અવારનવાર કહે છે કે એલા ભાયું ! તમે બસ ઉતારા ઝોરડા, કાંપી ને કડકાં, નચડી ને ચૂંડલી, પાણીની હેલ્ય ને સોના વાટકડી; હાથ કાસમ તારી વીજળી ને પગલીના પાડનાર, સવા બસેરનું દાતરકું ને દાદા હો દીકરી વગેરે ગીતો જ્યાં કાર્યક્રમ યોજાય ત્યાં ઈ નાં ઇ ગીતોના હેવાયા સાંભળનારને રાખે છે; તો તમે પણ લોકસાહિત્યની નાની ખાડીમાંથી ત્રિશાળ દરિયામાં ઝંપલાવો. લોકગીતોનો તો દરિયો ધૂંવે છે. વળી પ્રાંત પ્રાંતના લોકગીતોનો પણ અભ્યાસ કરો. તેના તે આખ્યા કરશે તો સાંભળનારને અચ્છે પડી જશે. ગુજરાતમાં તો અપાર ગીતો પડ્યાં છે. એની ખૂબીઓ સોંતા ધૂળધોયા બનો. આપણે નમૂડીઆ નથી. શા માટે લોભ કરો છો ? આ ખજાનો ખૂટવાનો નથી. લોકગીતોનો નવો ફાલ પણ મેઘાણી જેવાએ આપ્યો છે.

નવાં બલિદાન નીરખો

હવે મારું પોતાનું મંતવ્ય એ છે કે અમારી વાર્તાકારોની પણ આવી જ સ્થિતિ છે. અમો પણ કુંડાળા બહાર નીકળતા નથી બસ ઈ જ કચારી ને કસુંબાનું વર્ણન; ઇ જ તરવાયું, ભાલાં, બરછિયું; ઇ જ નવોઢાના શણગાર; (દુખાણી ડોશી તો આવે જ નહિ) દિલ્હીનો બાદશાહ, માણવદરના ખાન કે દ. વાલેરાવાળા આવે, પણ સાથે સાથે દેશને ચરણે જેમણે પોતાની માયા નિહત ધરી દીધી હોય એવા પણ કોઈ આવે કે નહિ ?

૧૮૫૭ ના બળવા વખતે અનેક શરવીરો, પાક્યા, અને પછી તો અનેક સપૂતો, દાતારો, શરવીરો ને મહાપુરુષો પાક્યા, એનાં વર્ણનો વારતા-

ઓમાં વણાય કે નહિ ?

મારૂં કહેવું એમ નથી કે જૂના વાર્તાના જોરદાર પાત્રોને બૂની જન ઈ બધાયે તો તમારા પૂર્વજોને પાલ્યા છે પોખ્યા છે, જીવાધ્યા છે અરે એલનવાળા જેવાઓએ તો તમારા માટે પોતાના કાળજી કાઢી દીધા છે. દીકરાના લોહી દીધા છે

તો ઉગતા વાર્તાકારોને મારૂં કહેવું છે કે એકાગ્રમ, લાખોડુલાણી, જગદેવ પરમાર, નાગ બાચરને માગવાળો એવી એવી વાર્તાઓની સાથે આ જુગના અજવાળે પણ નજર નાખતા જાઓ. સીતાજી, દ્રૌપદી, હાડી રાણી, લટિયાણી અને જીન બાધની સાથેસાથ રઝિયા બેગમ અને લક્ષ્મીનાથ જેવી અને એનાથી ચડે એવી વીરનારીઓ તરફ નજર નાખતા જાઓ. મુગલાઈના પાછલા પેરથી આપણા દેશે અનેક નરપુગવો ને વીરનારીઓ આજ સુધી આપ્યા ક્યાં છે એમાંથી ઘણી બધી કુરબાનીની કથાઓ મેઘાણીભાઈએ વહેતી કરી છે, અને જૂના નવા શૌર્યની મિરદાવલીઓ પણ ખૂબ રચીને આપણને આપી છે. એ બધાના જીવન પ્રસંગો તમારી જ વાર્તા શૈલીમાં વણીવો હું ખીજને શીખામણ આપુ છું પણ મારે જાની ઘરેડ બધાઈ ગઈ છે શીખામણ દેવી સહેલી છે

લોકકાવ્યનો નવો સિતારો

મે એક વખત જયમલ્લભાઈને કહેન કે

“તમારા મનની મૂઝવણનું કંઈક સમાધાન થાય એવો એક કવિ સૌરાષ્ટ્રમાં પાડ્યો છે”

જયમલ્લભાઈ કહે “કોણ છે એ ?”

મે કહ્યું “દાદભાઈ ગઢવી”

જયમલ્લભાઈ કહે “તેડી લાનજો, જોડકણા ઘડી કાઢતો હશે !”

મે કહ્યું “ભાઈ ! ફાવે તો સ્વીકારજો આપણે કયા ઇનામ આપવું છે ?”

રાજકોટ ચારણ વિદ્વાનોના બહુમાન વખતે જયમલ્લભાઈને ઘરેથી બહાર નીકળતા જગનાથ પ્લોટ બહારના મેદાન પાસે આનંદિયુ નીચે, ફૂટ પાયરી

ઉપર મને કવિ ‘દાદ’ સામા મળ્યાને એમણે કહ્યું. “મારે જયમલ્લભાઈને મળવું છે”

હું પંજુ આ મોકાની વાટ જોતો હતો પણ જયમલ્લભાઈ મહેમાનોની એવી ધમાલમ્મા હતા કે કવિ દાદની કવિતા તો શું પણ વાતચીત સાંભળે એટલે એમને નખત નહતો મે કહ્યું “દાદભાઈ ! જયમલ્લભાઈ વેરથી બહાર નીકળી ગયા હશે. મળશે નહિ”

“ભારે થઈ” પોતે પાછા ફર્યા ઠરેલ સ્વભાવ મે કહ્યું “દાદભાઈ ! તમારી ને જયમલ્લભાઈની ચાર નજર બેળી કરી દઉં, ચાલો રાષ્ટ્રીય શાળામાં

નવા લોકગીતોનો ઉગમ

અમો બંને રાષ્ટ્રીયશાળામાં ગયા જતાં જ જયમલ્લભાઈ મળ્યા એટલે મેં તો મારી ઓળખાણ શ્રી ડોનરભાઈ માકડ અને પુરુષોત્તમ ગાંધી સાથે કરાવવા માંડ્યા મેં તો એમને વદન કરી જયમલ્લભાઈને લલ્યું કે - “ભાઈ ! આ કવિ દાદ આપની ઝખાનો કવિ”

બસ, કવિ દાદ ને જયમલ્લભાઈ પરમારનું આ પ્રથમ મિલન પછી તો આ બે ય પુરોનો ઘાટો સહવાસ ક્યારે થયો ઈ મને ખબર નથી હવે તો કવિ દાદ પોતાની કૃતિ રજૂ કરતા હોય ને શ્રી જયમલ્લભાઈ પરમાર કવિ દાદને દાદ આપતા હોય, ને પરમારનો આગેડ રૂપાળો દેહ ડોલતો હોય તે પણ જોવા જેવું છે હો આ !

આ સાણથળીના સમેનમાં કવિ દાદે અખિયાત કરી ખીજ બધી બેઠકોમાં અતિ આનંદ આપ્યો પણ બેઠકમાં રાતની ‘સરજ પાછળ રાત પડી ગઈ’ એ કાવ્યમાં બે હજાર માણસોને હલનચાલી નાખ્યું ચાનના ડો રાણા સાહેબે જયમલ્લભાઈ પરમાર પાસે લોળાબીને પૂછ્યું “વોલલાવાળો ઘડી ન રોકે એટલે શું ?”

જયમલ્લભાઈ કહે “ભાઈ ! સરજના સારથી અરણે ઘોડાને ઘડીએ ૧ રોક્યા વિના ઉપારી મેલ્યા ને સરજની પછવાડે રાત પડી ગઈ” સાહિત્યપ્રેમી

ડો. રાણા રંગમાં આવી અરધા ઊભા થઈ બેસી ગયા.
કરૂણ ભાવની કદપના

ખીનું કાવ્ય દાદે રજૂ કર્યું “ટેરવા”. કેદની
જોતાંતા વાટ મારે ઘેર મેમાન આવ્યાં એ એનો
ઢાળ છે. આ કાવ્ય સાણથળીમાં જ કવિએ બે કલા-
કમાં રચ્યું. સૌરાષ્ટ્રના છોટા વીળણુંદ એવા નાનજી
મીસ્ત્રીના વાયોલીન વગાડતી આંગળીઓનાં ટેરવામાંથી
કવિએ પ્રેરણા લીધી.

ધીરા ધીરા રે વગાડય, કાળજમાં વાગે છે ટેરવાં

ખીનકારનાં ટેરવાં કવિના કાળજ સુધી વાગવા
માંડ્યાં. એટલે જ કહે છે કે “હળવે હળવે ખળવ.
પછી તો કવિની કદપના ઊપડી ને અભિસારિકાની
આંગળિયુંને ટેરવે આવી. એનાં ટેરવાં પ્રીતમના
દારમાં ટકોરા દેવા માડ્યાં. ત્યાં તો પ્રીતમના ઓર-
ડાનાં કમાડ ને હૈયાનાં હાટ બેય ખૂલી ગયાં.

પછી તો ચાકળે અંદરવે ટેરવાંએ ભરેલા
મોરલાને ટહુકાવ્યા :

હસતાં ભિંત્યુએ, ચાકળે અંદરવે
માંડ્યું છાંડ્યુંમાં મલકાય,
ટોડલે ટોકે છે ટેરવાં.

તાણું વાણા જેમ ચોટયાં ગોકુળને,
ગો પી નાં હૈયાં ગૂંથા ય
વૃંદાવન ગૂંજે છે ટેરવાં.

હવે કાનનાં ટેરવાં ગોકુળિયામાં વચ્ચના તાણા-
વાણા જેમ ફેલાણાં ને ગોપિયુંના હૈયામાં ગૂંથાઈને
વૃંદાવનમાં ગૂંજવા લાગ્યાં. (ખંસરીમાં)

માતાનાં મીઠાં ટેરવાં બાળકનું માથું પંપા-
ળાને પોઢાડે છે. (કે પછી પતિનું ?)

જીવન જન્મજીવડીક મમતાને બોળલે
બાળક બની ને ઊંઘી જાય
માથડાં પંપાળે ટેરવાં.

વહાલસોષ પત્નીના હાથને ટેરવે સંસારના
પરિતપોથી તપ્ત એવો જીવન જન્મજી પતિ પણ
ઘડીક શાંતિ પામીને બાળક બનીને પોઢી જાય છે.

પણ ઉપમા તો જુઓ ! જીવનની જન્મજી મમતાને
બોળલે બાળક બની ને ઊંઘી જાય. કાં ? તો કહે
માથડાં પંપાળે ટેરવાં.

અને ત્યાંથી કવિ આવે છે જેનું વહેણ અંધ
પડ્યું છે એવી નદીઓના વેકરામાં. પણ ટેરવે કેવી
કરામત કરી ?—

ફૂકી ગયાં હોય નદિયુંના વેન દાદ
તોય અંતરમાં નીર ઊભરાય,
વીરડા ગાળે છે ટેરવાં.

જેના રનેહ સુકાષ ગયા હોય તેના અંતરતળનાં
પાણી તો હૃદયના સ્પર્શથી જ ઊભરાવીને રનેહના
વહેણ સજીવન કરાય ને !

પણ પછી તો કવિ દાદે કરૂણા રસમાં ઝગોળી
દીધા. લાડકી દીકરીને સાસરે વળાવતી વખતની
માવતરના હૃદયની વેદના કવિએ કાલ્પી દીધી. કવિ
પોતાના લાખીની દીકરીને સાસરે વળાવીને સાણથળી
આવ્યા હતા ને અંતર ઠલવાણું એક ગીતમાં :

કાળજ કેરો કટકો મારો ગાંઠથી છૂટી ગયો,
મમતા રૂવે જેમ વેળામાં વીરડો ફૂટી ગયો—કાળજ.
ખાંધતી નંદ અંબોડલો હોય મર ને છૂટી ગયો,
રાહું થઈ ઘુંઘટડો મારા ચાંદને ગળી ગયો—કાળજ
છખતો નંદ જે ધરતી ઉપર, પગ ત્યાં થીજી રયો
હુંગરાજેવો ઉંખરો લાગ્યો, માંડ રે બોળુંગ્યો.
—કાળજ.

પિતા કહે છે કે આતો મારો કાળજ કટકો
ગાંઠથી છૂટી ગયો. અમારી મમતાના અશ્રુ-વીરડાનાં
નીર ઊભરાઈ પડ્યાં. દીકરી આંગણમાં છૂટે કેરો ઊડતી
એને અંબોડો ખંધાઈ ગયો. ધ તો દીક પણ આ
ઘુંઘટપટ રાહુ થઈને મારા ચાંદને ગળી ગયો. એનાં
હરણી જેવા પગને ઉંખર હુંગર જેવો લાગ્યો. બે
બાંધુએ બાવડાં ઝાલ્યાં ત્યારે તો મારી દીકરી માંડ
ઉંખર બોળુંગી શણ.

એક ચીંધીએ ત્યાં દસ કામ કરતી, “બા !”
“બાપુ !” કહેતાં જેનો સાદ સુકાષ જતો એવી
અમારી દીકરી રડતી, રોવરાવતી વેલ્યમાં બેઠી.

પાદર આખું ત્યાં તો :

આંખલી પીપળા ડાળ બોલાવે,

તું એક વાર સામું જો !

ધૂમકા દેતી જે ધરામાં,

(ઈ) આરો અણોહરો-કાળજ.

કવિ જડ વસ્તુને જીવન આપવામાં કેવો પાવરધો છે ? આ વૃક્ષની ડાળાઓ પણ લળા લળાને એની બહાલસોધ સખીને વિદાયની વેદનાના અવાજે કહે છે કે “ખડેન ! એકાદ વાર તો અમારા સામું જોતી જા !” જે નદીના ધૂનામાં ધૂમકા દેતી ધ નદીનો આરો આજે અણોહરો-ઉદાસીન બની ગયો છે.

દીકરીને સાસરાના ગામનો મારગ લાંબો થઈ ગયો. એની વેલ્ય અમારા જોતાં જોતાં ગામની ધાર જિતરી દેખાતી બંધ થઈ ત્યાં તો અમારો સરજ રૂખી ગ્યો' ધ દહા અમારી થઈ.

ડગલે ડગલે મારગ એને,

સો સો ગાઉનો થ્યો;

ધારયા' હેડી જિતરી જાંડી,

(મારો) સૂરજ રૂખી ગ્યો-કાળજ.

હું ટાઈ ગ્યો મારો લાડ ખળને,

દાદ હું જોતો રેથા;

જાન ગઈ નિજ ઘર ને,

હું તો, સૂનો માંડવડો...કાળજ.

કવિ દાદની ટૂંકી સમજૂતી સાથેનું આ ગીત આરંભાર જિતરી ગયું. રાતે સભામાં એક હગ્ગર માણસ હશે. જેણે દીકરીને સાસરે વળાવેલ હશે ધ રજુ રજા, જેને આપણે પણ એક દી દીકરીને આમ વળાવવી પડશે ધ વધુ રોયા, અને જેને દીકરિયું નહિ હોય એને પણ એમ થયું થશે હશે કે અરેરે! ભગવાને એક દીકરી દીધી હોત તો અમેય એને વળાવીને આંખનાં આંસુ મૂંછ માથેથી ટપકાવી ને રડત. કોઈ કોઈની સાથે વાત કરી શકે નહિ, સૌ એકબીજા સામું જુએ. અરસ પરસ બીની આંખચુંમાં આંસુડાં ગાલે રડ્યા જાય. આ હું લખું છું ત્યારે મારી દશા પણ એ જ થઈ રહી છે. આમ કવિ દાદે સાણથળાએ કર્ણ રસમાં રૂપાડ્યાં.

ગદગદ કંઠે મેં શ્રી. જયમલ્લભાષને પૂછ્યું કે “લાઈ! આખું મેં શકુન્તલા વિશે -શુજરાતીમાં કાંઈક વાંચ્યાનું જોહાણ આવે છે.”

ત્યારે જયમલ્લભાઈ કહે “હા, કપવન્નપિ સ્નાન કરી ને પાછા વળતા હતા અને શકુન્તલા સાસરેવાસ જતાં વિદાય લેતી હતી ત્યારે કપવન્નપિથી ઉપાતી વેદના હોઠે આવી ને બોલી જાહેલા કે:

યાસ્યચ શકુન્તલેતિ દ્વદયં સંસ્પૃષ્ટ મૃત્કણ્ડયા
કણ્ઠઃ સ્તમ્ભિત વાપ્પ વૃત્તિક લપ્સિન્તાજડં દર્શનમ્
ચેક્લવ્યં તાવદીદશમહો સ્નેહદરણ્યૌકસઃ
પીડયન્તે ગૃહિણઃ કથં નુ તનયાવિશ્લેપદુઃસ્મિન્નૈઃ

શકુન્તલા આજ જશે એ વિચારે જ હૃદય એવેન બની ગયું છે. આંખમાં જિભરાનાં આંસુને રોકવા જતાં કંઠ ભરાઈ આવ્યો છે. બધીય ધન્દી-યોનું દર્શન જાણે ધૂંધળું બની રહ્યું છે. અરે મારા જેવા વનવાસીની રનેહની વિકળતાને કારણે જો આ દયા થઈ રહી છે તો પછી પોતાની પુત્રીઓ વળાવતા સંસારીઓને પુત્રી વિયોગે કેવી વેદના થતી હશે ?

શકુન્તલાને વિદાય આપતાં કપવન્નપિ આશ્રમની વનરાષ્ટ્રને કહે છે કે :

મો મો : સંનિહિતાસ્તપોવનતરવઃ

હે આશ્રમનાં આત્મીય તપોવનનાં તરંગો !

પાતું ન પ્રથમં વ્યવસતિ જલં સુપ્ત્વાસ્વપીતેષુ યા નાદત્તે પ્રિયમણ્ડનાપિ ભવતા સ્નેહેન યા પલ્લવમ્ આલે વઃ કુસુમપ્રસુતિ સમયે યસ્યા ભવયુત્સવઃ સેયં યાતિ શકુન્તલ્યા પતિગૃહં સર્વૈરુજાવતામ્

તમે જ્યાં સુધી પાણી ન પીધું હોય ત્યાં સુધી જે મહેલાં પાણી પીતી નથી, પોતાને પલ્લવોનાં આલુ-પણુ પ્રિય હોવા છતાં તમારા પ્રત્યેના રનેહને કારણે જે પલ્લવો ચૂંટતી નથી, તમને જ્યારે ફૂલ ફૂટે છે ત્યારે જે હિસાર મનાવે છે, તેવી આ શકુન્તલા પતિગૃહે જઈ રહી છે એને તમે સૌ અનુતા આપો

તપોવન છોડતાં વેલીતરંગોના વિરહથી શકુન્તલાના પગ ઊપડતા નથી. ત્યારે એની સખી

પ્રિયંવદા શકુન્તલાને કહે છે કે માત્ર તારી જ એ દશા નથી. તપોવનની પણ એ જ દશા થઈ રહી છે.

उद्गालितदर्भकवला मृगाः परित्यक्त नर्तना मयुराः
अवसन् पाण्डुपुत्रा मुन्यन्त्यक्षुणीव लता :

આમ જો આ હરણાના મુખમાંથી દર્ભના કાળિયા પહાર પડી રહ્યા છે. આ મયુરોએ નાચવું છોડી દીધું. અને આ જો આ વેલીઓ પીળા પાન ખેરવીને અશ્રુઓ સારી રહી છે.

विभूरी पडतां शकुन्तला रसती रसती पगलां
भांडे छे त्तारे व्यथित कपयन्सपि कहे छे के:

उत्पन्नमोर्नयनयोरुपरद्वष्टुतिं
वाष्पं कुरु स्थिरतया विस्तानुचन्धम्
अस्मिन्नलक्षितनतोन्नत भूमिभागो
मार्गे पदानि खलु ते विपमीभवन्ति

આમ જો, સંભાળીને ચાલ. આ તારી જાંચકેલી પાપણામાં આંખો આંધુથી ડંધાઈ રહી છે. તારા પગ લગ્નડિયાં ખાય છે ને ધરતી ઘડીક જાંચી ને ઘડીક નીચી ચાલી આવે છે. દવે મનને મજબુત કરીને આંધુના પ્રવાહને રોકી લે. (ઉંઘર તો હુંગર થયા)

ત્યાં કપયન્સપિતો દિગ્ધ્ય શારંગરવ કહે છે કે:

भगवन् भोदकान्तं स्निग्धो जनोनुगन्तव्य इति श्रूयते !
तदिदं सरस्तीरम् अत्र संदिश्य प्रतिगन्तुमर्हसि।

ભગવન્ જળાશય સુધી રનેલીજનેને વળાવવા જવું એવું સાંભળ્યું છે. આ સરોવરકાંઠો આવ્યો. (‘આજે આરો અણોહરો!’) અહીં સંદેશો દઈને આપ પાછા વળો.

ઓ હો હો હો ! ક્યાં કાલિદાસને ક્યાં અમારો દાદ ! એની સરખામણીયે ન હોય. પણ ચલાણાના અમારા રનેલી નંદલાલ જોષીના દિલમાં એવો ભાવ ઊભરાઈ આવ્યો કે “ભાઈ ! કાલિદાસ તો વિશ્વનો શ્રેષ્ઠ કવિ, પણ આ દાદ પણ આપણા પંચકના લોકસાહિત્યને નાનકડો કાલીદાસ પાકે એવા ભાવ મને ઊભરાઈ રહ્યા છે હો !”

યાનના ડો. રાણા સાહેબને થયું કે અતિ

કર્ણારસ છવાણો છે તો કવિ દાદ હીરણુ હલકાળો બોલે તો ઠીક. કવિ દાદે સાણુથળીની સલા વચ્ચે હીરણુ નદી વહેવડાવી. આ કાવ્ય ‘ઊર્મિ’માં આવી ગયું છે. કવિ ચલાણે પણ બોલેલ. આ કાવ્ય કવિ દાદ બોલે ત્યારે મને એમ થાય છે કે હું હીરણુ નદી હોઉં ને કવિ દાદ દરિયો હોય તો હું તેને જ જમને મળું. પણ મિયાંકે પાંચ મેં જૂતિયાં કહાંસે ? હું નહિ હીરણુનાર, દરિયો નહિ તું દાદવા; (નકર) વેંડા તુને વરમાળ, કંઠમાં રોપત કાનજી.

આમ કંઠ, કાંડાં, કાવ્ય કહેણી ને ટેરવાંના પંચાનનનો જમેલો જમતો રહે. જેમ કાંડાં સુલેમાન ડાડાના તેમ ટેરવાં નાનજી મીસ્ત્રી ને હાજી ધશાનાં નાનજી મીસ્ત્રીના ટેરવાંમાંથી સૂરનાં મધ ઝરે છે તો હાજીભાઈનાં ટેરવાંમાંથી રંગની મસ્તી જમે છે, ખેયની જમાવટે ઐતાઓનાં કાળજડાં વીંધ્યાં.

કાહે સુરકો સર લાગ્યો, કાહે સૂરકી પીર,
કાહે સુરકો પદ લાગ્યો, તન મન ધૂનત શરીર.

ખન્ને કલાકારો અમારા મિલનના કંઠને ગરમાવે છે. નટવા હાજીભાઈ તો એકવાર વસ્ત્ર ઓઢીને નાચ્યા ત્યારે જ એને સોધરી વળી.

કામણુગારા કંઠના કલાકારો

મિલનના થી ગણેશ નોખત શરણાઈથી મંડાય, પછી પટ માંડીને એને અંત સુધી સમદરનાં મોજાંની જેમ લહેરાતો રાખવાની કલા પાથરે છે અમારા કંઠના કામણુગારા લાખેણુ કલાકારો લાખા-ભાઈ ગઢવી, કરશન પઢિયાર, દાદુભાઈ ગઢવી, છતુદાન ગઢવી, અમરદાસજી ખારાવાળા, તખ્તદાન રોહડિયા, બાપલભાઈ ગઢવી અને સાણુથળીમાં તો અંજરથી વેલજી ગબજર પણ આ વખતે પહોંચી ગયેલા.

હુહા હંદનાં મોજાં સાણુથળી સોંસરવા ફરતા ગાઉ ગાઉની સીમ સુધી હેલારા દેવા માંડેલાં. એક એક ચક્કર એક એક રસનું લેવાય. શ્રુંગાર પૂરો થાય કે વીરરસ ઊપડે વીરરસ પૂરો થાય એટલે સ્તવને ઊપડે. મોતીના દાણાની જેમ એક એક શબ્દ વીણી લેવાય એવી લે બંધાઈ ગયેલી. આ વખતે તો અમારા

શરણાધના ખચોળિયા સુંદરીના સૂરે સૂર મેળવતા નવયુવાન ભજનિક પ્રાણે પણ હંદગાનમાં સાથ પુરાવ્યો ને ગીતોમાં સાથ પુરાવ્યો સૂરની પાછી અધેશના નામી કલાકાર યશવંત ભટ્ટે.

લોકગીતા જપડે ત્યારે તો ગામડાંને પાધર સાતમ આઠમના તહેવાર મંગણા હોય એવા હીલોળા જપડે. લાવની તો ધ્રુવકિયું બહે.

સુરની સંગત અને લાવ

લાખોલાખ દુહા હંદ કે લોકગીતોમાં જામે ત્યારે કંઠમાં મેરલી ઘુંટાતી લાગે. લાખોલાખ ક્યારેક ગાય છે કે ‘જુજરાતને યાદ હેમુ આવશે.’ પણ લાખોલાખ અને શ્રી. પુષ્પાબહેન છાયા સાથે ગાય છે ત્યારે હેમુ ગમ્મી ને દીના ગાંધર્વની જોડણીની યાદ આવે છે. સૌરાષ્ટ્રમાં પડેલી એ ખોટ આ આ બે કલાકારોએ પૂરી છે. સાંજુચલીમાં ખીજ રીતે આ બે કલાકારોએ સાથે ગાયું કે ‘પેલા પેલા જુગમાં હું રે હતી પોપટીને તમે રે પોપટ રાજ રામના’ ત્યારે સંસારના સાર પછીની અસારતાના વૈરાગ્યમાં ઓતાઓને તરબોળ બનાવી દીધા.

શ્રી. પુષ્પાબહેન છાયાએ સુરદાસના ભજનમાં ટાંચણી પડે તો સંભળાય એવું વાતાવરણ કરી દીધું. પુષ્પાબહેનને જોતાં તો એમ થાય કે આવાં નાજુક ને મુલાયમ શરીરવાળાં બહેન હજારો માણુસોને ગાંધને ચકિત કરતાં હશે? પણ પુષ્પાબહેન છાયાને રૂબરૂ સાંભળવાં તે જીવનનો એક લહાવો છે.

આનાંદ સંમોહા

કરસનભાઈ પઢિયારના ગળામાં લોકગીતો એવાં આપે છે કે પોતે ને લોકગીતો એક ચંપળ્ય છે. હીલોળોને લાંબે ગળે ક્યારેક ગાય ત્યારે વાજાંત્રાવાળા તાનમાં આવી જાય ને કરસનભાઈની હલકથી રોનક જમી જાય. સાંજુચલી એક મળનું લોકગીત લાવ્યા. પ્રિયતમા પોતાના વાલમને કેવાં લાડ લડાવે છે?

દીએ ઓઢતી પીળાં પીતાંબર,
રાતે ઓઢતી રેશમ ચીર-હોમારા વહાલમા

લાવસી રાંધતી ને પિયુને જમાડતી,
ઝીણુ ઝીણુ કોળિયે જમાડતી-હોમારા વહાલમા
સાકર લઈને દૂધમાં ઘોળતી,
હસી હસી પિયુને પીવરાવતી-હોમારા વહાલમા
વીંઝણો લઈને વાહર ઢોળતી,
પિયુજીને નીંદરમાં લાવતી-હોમારા વહાલમા
ચુકિત ને ચાતુરી

ત્યારે જિતુદાનજી જીવરા કલાકાર છે. એને ફંવાડે ફંવાડે જીવ છે. અમારા પરિવારનું પોતે રમકડું છે. પોતે રંગીલો ગાયક છે લોકગીતોમાં અતી રંગ જામે એટલે એને એવા તો ઉંકરાટા આવે કે નાચવા માટે કાર્યક્રમમાં એવી યુક્તિઓ લાવે કે આ જીવાન ક્યારે આવું ચિંતન કરતો હશે એવા આશ્ચર્યમાં ગરકાવ કરી દે. દુહા હંદ ગીતો ને રજુઆતથી દરેક બેઠકોને જિતુદાનજીએ ઓપ આપી દીધા

ભરચક ભાવોદ્રેક

સાંજુચલીમાં કચ્છના કલાધર વેલજી ગુજ્જરે નવી જ હવા જમાવી. ચલાણાના કાર્યક્રમમાં વેલજીભાઈ આવી ન શક્યા તે ખોટ ગઈ. નોખત માથે મણીઆરો વાગતો હતો ત્યારે પોતે રહી ન શક્યા. અને ગાવા લાગે ત્યારે અંગે અંગમાંથી લાવ ઉભરાય. ‘હું’ તો કાગળિયા લખી લખી થાકી, કાનુડાના મનમાં નથી’ એમાં ગોપીનો વિરહભાવ ખડો કર્યો. દુલેશય કારાણીનું ‘દિલ્હી લાંગી’ એ ગીત લાવીને રમુજ ખડી કરી દીધી દુહા છંદ ગીત એમાં પણ ઓછા ઊતર્યા નહિ વ્યવસાયી કલાકારો વચ્ચે બેસીને મેદાન મારી ગયો. વાહરે વેલજી ગુજ્જર! અને પરિવારનું ત્રીજું મિલન અંજાર ઉપાડી ગયો, સૌરાષ્ટ્રમાંથી સીધો ઢેકડો મરાવીને.

સાચાં સાગરનાં મોતી

યશવંત ભટ્ટ અમારે લગભણીના છોડ જેવા કલાકાર છે. સૂરમાં, સાજમાં સંગતમાં જરાક ફરક પડે તો ખલાસ. પણ ઉમરની અસર એમના મન ઉપર થઈ છે એટલી કંઈ ઉપર નથી થઈ. સૌરાષ્ટ્રનાં તળપદાં ભજનોના ઢંગના અદ્ભુત કલાકાર છે. એના

ગળાની વળી અજબ મીઠાશ છે. એમણે ગાયું
“નેતાં રે નેતાં અમને જડિયાં રે, સાચાં સાગરનાં
મોતી,” એ ગાતાં જ લાગ્યું કે યશવંત જેવું મોતીકું
સમદરને તળિયે ગોતણું કરતાં જ લાવે. કાયમ હડફે
ન ચડે. એમનાં લજનોએ લે લગાડી દીધી. એમના
લજન-લાવ ને કંઠનો યશ હજી એવો જ ઝળકતો છે.

પ્રભુ વિરહની વ્યાકુળતા

દોઢાક જેટલા ડીલના અમારા પ્રાણલાલ
વ્યાસના ગળાની ગળખની પહોંચ છે. ઠંડી પડતી
મહેદીલામાં કે લાંગતી રાતનાં એનાં લજન ગળખનો
ગરમાવો લાવીને રસની સરવાણિયું રેલાવે છે. સાઠ-
ત્રણ સપ્તકની પેટી ખલાસ થાય પણ પ્રાણનો સ્વર
તો કુંજડીની જેમ આલને ભેદતો જાય પણ મીઠાશ
ન મેલે. આદમી છોટો છે પણ એના લજનનો ઢંગ
મોટો છે. “નેપીડા નેશ જુવાને, કે દાડે મળશે
મને થેલો કાન” એ લજન ઊપાડ્યું ને શ્રોતાઓને
હલમલાવી નાખ્યા.

લેહક ને વેધક

શરીરની તેવડ કરતાં નેનાં અંતરની તેવડ
જખરી છે એવા તખતદાન દુહા છંદ અને વૃંદગાનમાં
નેડાનેડ રહ્યા. કહેણીની રજુઆતમાં દ્રોપદી વસ્ત્રા-
હરણમાં દ્રોપદીના આર્તનાદથી શ્રોતાઓને અદ્ધર
ઉપાડી લીધા. એમની તખિયત નેતાં જયમલ્લભાઈ
જાંચે સાહે ઉપાડ કરવાની તખતદાનને ના પાડતા
રહ્યા, પણ તખતદાનજી તો “મારી રતેન ખેલાં તો
હૈડાં ફાટે ને મરી” રહી ન શકે. તખતદાનજીના કંઠમાં
પણુ સારું લૂણુ છે.

નાચરે નાનકા રાત ને દી

આ વખતે અમારે બાપલભાઈને કંઠ યુંદાના
ઠળિયાની જેમ શરદી ચોરી પડેલી તે એમની મોજ
ન લૂંટી શક્યા. છતાં બાપલભાઈ થોડો તુસખો
ખતાવ્યે જ રહ્યા.

ચલાણામાં આખ્યાન કરતાં કૃષ્ણે ધોડીને
સુદામાજીને બથમાં લઈ લીધા એવું ચિત્ર હૃદયચક્ષુ
સમક્ષ ખડું કરનાર અંમરદાસજી ખારાવાળા સાણથળી

આવ્યા ત્યારે કથાનો આર બેઠું વધુ થઈ ગયેલો.
હોવાથી થાકેલા હતા. છતાં પોતાની આગવી રીતે
વિવેચન સાથે એક લોકગીત ગાઈ ગયા.

અમારા નેડીદારમાંથી કોઈ ગાઇ વગાડી કે
નાચી ન શકે એવું થાય ત્યારે છોકરું અણમણું
થાતાં માવતર અણમણું થાય ને જે લાગણી થાય
એવી લાગણી અમને ઊપડે કે :

આજ મારો નાનકો નાચ્યો નથી,
પગની ઘૂઘરી વાગી નથી.

મિલનમાં દરબાર ડાયરો અને ચારણ ડાયરો
પણુ હતો. ડો. રાણુસાહેબ સાથે થાનથી વાસુકિ
મંદિરના મહંત સાહેબ ને માનભાઈ ગઢવી વગેરે પણ
આવેલ. સનાળીથી કવિ શ્રી. મેકરણભાઈ લીલા પહેલે
દિવસે સમયસર આવી પહોંચેલા ને પહેલે જ દિવસે
અમારા સૌના આગ્રહથી એમણે શૃંગાર રસની જમાવટ
કરી દીધી. ખીજે દિવસે કવિ શ્રી. કાનજીભાઈ લીલા
પણુ આવી પહોંચેલા.

શૃંગાર ને વીરરસ

કાકી દરબારો અને જયમલ્લભાઈ જેવા તેમના
સ્નેહીઓ શ્રી. મેકરણભાઈને શૌર્યરસના કવિ કહે છે.
એમના પિતા શ્રી. ગણુભાઈ લીલા તથા પૂર્વજો
અદ્ભુત વાર્તાકારો હતા. રાગઓની કચારિયુંમાં વાર્તા
માંડે ત્યારે હોંકા ઠરી જાય, અરે ખીડીની ઘૂંટ લેવાય
નહિ. ધીંગાણાની વાર્તા માંડે ત્યારે હથિયાર લઈ
કોઈથી બેસાય નહિ. કોઈ હથિયાર લઈ બેસે તો
સારાવાટ નહિ, વાપરે જ. કવિતા પણ એમની દિલ
ડોલાવણુ. એ જ પ્રણાલિકાના શ્રી. મેકરણભાઈ
ખીજે દિવસે પણ સૌના પ્રેમભર્યા આગ્રહથી મંચ
ઉપર આવ્યા.

વીરાસન વાળી બેઠા ને વાર્તા ઉપાડી શૌર્ય-
રસની. ચિતોડગઢ રાણા લખણસિંહને તેના બાર
પુત્રોના બલિદાનની ને બાવીસ હજાર કનિયાણીઓના
જોઈદરની. પણ શ્રી. મેકરણભાઈએ સાણથળી લોક-
સાહિત્ય પરિવારના મંચ ઉપર ધીંગાણું બેસતું
ચિતોડ ખડું કર્યું. ભગવાન રૂદ્ર ને મહાકાળીને

પુત્ર ગણેશ ગોતાવવામાં અકાળી દીવા આહાહાહા!
અગતની ખાઇમાં પોતાના શિયળ સાચવવા બાંસ
હાજર રજપુત પુત્રાઓ પત ગયા જેમ પડી હશે
કેવો કપરો કાળ હશે ? અને રાણાના એક કુવરને
રાજપુતોએ યાવ માટે લાગવાનું કહ્યું ત્યારે કુવરે
કહ્યું કે મારા પગની પાની પડી ત્યાં મારા પગની
આગળી નહિ પડે-મારી પેનીએ આગળી નથી ઊભી
એટલે પાછો પગે લાગ્યું નહિ આ શમ્ભો મહારાણાના
કુવરના મુખમાંની ઉચ્ચાર કરારી મેકરણુભાઈએ
કમાન કરી સલામાથી પડકાર થવા માંડ્યા વાહ
મેકરણુભાઈ ' નાહ મેકરણુભાઈ ' એવો શ્રી
મેકરણુભાઈએ રંગ જમા થો

ભજ મન રામનામ સુખદાઈ

શ્રી રામભાઈ રામનામરાજાની રામાયણની
છટામધ રજુઆતમાં મગળાયરણના વિવિધ પ્રકારો
સાલગના મળ્યા પાસરૈયરની સુદરતા નથા
પોતાને બહુ જ પ્યારી રામસકિતનું પોતે નિરૂપણ
કર્યું શ્રોતાઓને લકિતભાવનીના કર્યા

ડો ઉમેદસિંહ રાણા કલા કરે કે પોતે કના
કાર નથી પણ એમની હાજરી, એમનો પ્રેમ કના
કારોને એકધારે ઉત્સાહપ્રેરક રહ્યા કરે છે ને મિલનમાં
મોજ ઊભરાવે છે

અમિયન આખવાળા શ્રી સુગરભાઈ રૂનો
લાલ આ વખતે ન મળ્યો ચનાગામાં "મા મને
વીરડો થાતું મને એ ગીતે આનંદ આપેનો આ
કવિહૃદય સાહિત્ય-ઉપાસકો ઈ ઈચ્છા ચલાગા પછી
પોતાના આગણે જ મિલન મોનાવવાની રહ્યા કરી
છે, છતાં અંધ મિત્રોની લાગણીને માન આપી પોતાનો
આગ્રહ જતો કરતા રહ્યા છે

મનસાગરના મેળા

મહાનાગા વૈદ્ય મોટાભાઈની મિનનમાં હાજરી
ન હોય તો મિનન ઘણી રીતે અધુરું રહે હું એમને
મેમણના દેહમાં ક્ષત્રિનો ઇવ રહેનો ગણુ છું, પણ
સેવાભાવ અનન્ય દોકડના છોટા ખેંચવાના હોય,
તબલા મેળમાં લાવવાના હોય તમનાની સગન કરવાની

જરૂર ઊભી થાય ત્યાં મોગભાઈ હાજર જ હોય
મોટાભાઈ ન હોય તો મંજરાના સાથની આ વખતે
ખોટ જ વરતાત ખૂબ કહ કાઢ્યો અમે એમનો
આ વખતે પાછા લીછના રસ જેવા

શ્રી નારણભાઈ ગદીએ રામણ મદોદરી
સવાદ સ્વચ્ચનામાં ઉત્સાહપૂર્વક રજૂ કર્યો ત્યારે
શ્રી પ્રમુદાન ગદીએ બીજો દિવસે વિવિધતા પીરસી

મૂળ માણવાવના પણ હાન અમરેલી રહેતા
નાનાભાઈ ખારોટે ગામડી સતાર ઉપર પદરેક મિનિટ
જુદી જુદી ગતમાં પરજ લગડી, સારસ મોરલી
વગેરે ચાનના મીઠા ચાપવા દીધા અને સમજદાર
શ્રોતાઓની પ્રશંસા મેળવી

સોખત જે જ સુદ-લી

આ વખતના અમારા મિનનનો વિશેષ આનંદ
તે શ્રી ઉપેન્દ્રભાઈ ત્રિવેદી અને શ્રી પુબામહેન
છાયા જે ચલાળાથી મિનનમાં પરીવારેલા પણ ત્યાં
હાજર નહિ શકેલા જે સાણુધગીમાં આવી પહોંચેના
તે હતો ઉપેન્દ્રભાઈ જેના ગુણીજન સાથે મેડા હોય
પછી કલાકારના કમળો ખીને એમાં શી નવાઈ
સુનેમાનભાઈને તો પોતાના વિવિધ તાનની ગતો
પીરસનાની ખૂબ મોજ આવી ઉપેન્દ્રભાઈ પણ ગાડા
ગુણીજન છે કલાની વિવિધતા કે કલાની ખૂબી
રજૂ થતા ઉત્સાહપ્રેરક પડકાર અને અગડોનન ચાતુ
જ હોય એકધારી મોજ છૂટપા કરે

ચનાળાના કનાપ્રેમી શ્રી નાથાનાલ ચંદારણુ,
શ્રી નંદનાન જોષી શ્રી જયતીનાથ ઝાટકિયા પડ
ગાળે ને પહોંચ્યા વગર રહે ? એ બંધાનો અને દ
પુખવાળાનો પ્રેમ એમને મેચી આપેનો અમરેલીથી
દકુભાઈ, ધારીથી ડો જસાણી વગેરેએ પણ આન
દમાં લાગ લીધો ને બીજો દિવસે બગસરાનો ડાવરો
પણ રાતના કાર્યક્રમમાં લાગ લેના આવી પહોંચેનો
ચનાળા નહિ આવી શકેલા દીવના દરબાર જેક
સુરભાઈ પણ દ પુખવાળાના પ્રેમના આગ્રહે એ સી
વરસની ઉમરે દીવના સાળાના આચાર્ય દાદાભાઈ
વાળા સાથે આવી પહોંચેલા એકબીજાને પ્રેમથી એક

ખીજ ભેટતા એનાં અનુપમ દૃશ્યો સાણથળીમાં ખડાં થતાં હતાં. શરદાયામથી કેથુબાઈ પણ આવી મળેલા.

મિલનની મોજ-એકે હળરાં

સાણથળી રામદેવીરના પુત્રરીએ 'હાલોને અંજર મુંજ બેલીડા' એ લજન જમાવ્યું એનો ઉલ્લેખ કર્યા વગર કેમ જ રહેવાય ? હજી સવારે જ અમે સૌએ વેલજી ગળજરનું અંજરનું આમંત્રણ સ્વીકારેલું. ભજનમાં સાથ આપવા પરિવાર । સૌ કલાકાર લાઇઓ મંચ ઉપર પહોંચી ગયા અને એકરસ બન્યા. મિલનની મોજ જ એ છે. ખીજે દિવસે રાતે સાણથળીની ભજનમંડળી લાઇ પોલાની આગેવાની નીચે ભજનની જમાવટ કરી ગઇ.

શહેરોમાં પાણીના રેન્ડ ઉપર નળ એક અને દમયંતિયું ઝાઝી એવાં દાખો સરખાય છે એવું અમારે સાણથળીમાં પણ બન્યું. કલાકારો સામટા અને માઇક એક. પણ ખીજ કાર્યક્રમોમાં માઇકની જરાક અગવડથી મોઢાં મરડી જાય એવા અમારા કલાકારો એક માઇક ઉપર ભારે ગોઠવાઇ જતા. માઇક પણ સૌને સમાવી દે એવું ચલાળા મથુર મંડપ સરવીસવાળા કલાગ્રેમી લાઇ પ્રવીણ મકદાણુંનું. સૂર અને શબ્દને એકબા પકડીને શ્રોતાઓના કાનરૂપી પરિયામાં પીરસે જતું હતું. નહિ સીસોટી, નહિ તતગટ કે નહિ ધરધરાટ. રીસાવાનું તો નામ નહિ. જયમદલબાઇએ એને માટે અભિપ્રાય આપેલો કે અરધા હિંદુસ્તાનમાં મેં કાર્યક્રમો ગોઠવ્યા છે. પણ કંઈ જ કમીના વગરનું આવી મુંદર સરવીસ આપતું માઇક મેં લાગ્યે જ બેયું છે. એકે હળરાં નિવડ્યું. હાસ્ય વિનોદના હિલોળા

એક કાર્યક્રમ જમતો મિલનના રીતસરના મિલનમાં અને ખીજ ડાયરા જમતા કાર્યક્રમ ન હોય ત્યારે દ. પુનવાળાની ટેલી, કચેરી, ગેસ્ટહાઉસ અને મંડપો તાણેલા ગઠનાં ડ્રજિયાંઓમાં. પાંચ પંદર વીસ પચીસનાં જૂથો જામ્યાં હોય અને સાદિત્ય-સંગીતની મોજી હુંડાતી હોય. કાર્યક્રમ આપતી વેળા કાંઈ 'ખડુ' થઇ ગયું હોય એની એકબીજા એકબીજાની ફીલમું ઉતારે. એમાં પછી કોઇ નાના મોટાનું માફ

ન લગાડે. આવો રંગીલો ડાયરા મળ્યો હોય પછી હાથ ઝાલ્યો રહે ?

એમાંય કમાલ કરી ચલાળાના રમુજી કલામંજો. ત્યાં એકા હોય ત્યાં રમુજની છોળો ઉડાડે. ખપોર તો માથે દે. કચેરીખંડ પાસેની બેઠકમાં તો મનરુખલાઇ ભટ્ટ ને નટુભાઈ બેસી; પી. સી. મકદાણી, એમી ને પતુભાઇ અલક મલકની ઉતારે. અનુકંણુકલાની રમુજમાં એવા પાવરધા કે આબેહુણ ચિત્રો શબ્દ, ઉચ્ચાર, અભિનય અને અંગલંગ દ્વારા ખડાં કરે. લાગવત લોકરામાયણ ને લવાઇમાં રજૂ થતા વિસંવાદો ને વિરોધાભાસોને પકડી પકડીને પેટ પકડીને હસાવે; અને પાછા બુદ્ધિમાની સાથે. આકાશવાણીના વિવિધ મથકે રજૂ થતા કેટલાક સંગીતના કાર્યક્રમો તો આ કલાકાર મિત્રોના કંઠના ઉચ્ચાર અને અભિનય સાથે સાંભળવા એ એક લહાવો બની જાય.

ગોકુળિયું નાનું સાણથલી

આમ દ. પુનવાળાનું સાણથળી એક ગોકુળિયું બની ગયું હતું. આ યુગમાં પુનવાળા, નાનાભાઇ અને ગામસોડો વચ્ચેના લાગણી અને ગ્રેમ જોતાં જણાયું કે અહીં દરબાર અને ગામસોડો એકબીજાના મુખપટ્ટાના સાચા સાથી બનીને છવે છે. સાંભળેલું કે પેઢી દર પેઢીથી આવા સળંધો જળવાતા આવે છે તે અપોએ નજરે દીઠું.

દરેક કલાકાર અને મહેમાનની સતત ચિંતા બનને લાઇ અને એમનો પરિવાર શેવ્યા કરે છતાં અણસારેય વરતાવા ન દે. બધું આપમેળે થયા કરતું લાગે. રાજવંશી જોરડું એટલે ખાવાપીવાની તો કોઈ ચીજની શું કમીના હોય ? ટંકે ટંકે અન્નકોટની વિવિધતા પીરસાય. વળી દારીકુળની સાંજોપાંચ પરાણુગતની છાકમછાળ ડાડે.

પાછી એટલી જ વ્યવસ્થા, એટલાં જ સાધન સ્થગડ ને એટલી જ સ્વચ્છતા તથા શાંતિ. અવાજ એક માત્ર કલાકારો ને મહેમાનોના આનંદ પ્રમોદ અને વાતુંના ગલ્યાનો. માણસોમાં જ નહિ પણ સમગ્ર વ્યવસ્થામાં એટલો જ વિનય, વિવેક ને નમ્રતા.

નવા જમાનાએ આમાંથી ઘણા ગુણો અપનાવવા જેવા લાગ્યા.

દ. શ્રી. પુંજવાળાએ પોતાને ત્યાં વાર્તાનો કે સાહિત્યરસનો કાર્યક્રમ અમારા સૌના અત્યંત આગ્રહ છતાં નહિ આવેલ. પોતે અચ્છા વાર્તાલેખક અને વાર્તાકથક છે. રાજકોટ આકાશવાણી ઉપરથી એમની વાર્તાઓ અવાર નવાર લહેરાય છે.

કે દી ચીતર ચળશેના

બે દિવસના કાર્યક્રમને અંતે રાતના ત્રણેક વાગ્યે દ. પુંજવાળાએ પોતાને આંગણે આવેલા કલાકારો અને મહેમાનોનો આભાર માન્યો તે ઉચ્ચ સાહિત્યના અંગ જેવો અને લોકવાર્તાથી ચડી જાય એવો હતો.

આભાર માનતાં પોતે બોલ્યાં કે “કલાકારો કાંડે ધા નાખીને મિલનમાં આવે છે.” પણ હું કહું છું કે પોતે પણ.

જેડે તેડે થાય નહિ, કીરત હંદાં કામ; ટાચે તનની ચામ, (તઈ) રાણારતન નીપજે.

જ્યારે શરીરની ચામડી તૂટે ત્યારે જ લોહી નીકળે એવા છે.

લોકસાહિત્ય પરિવારની બેઠકનો મંડપ નાખેલ તે વિશાળ મેદાનને પાકી દીવાલ ચણાવવી હતી તે તો કાચી રહી એમ પોતે કહ્યું. પછી કહે કે વધી નહિ, અને હુલો બોલ્યા :

“ભીંતડિયુ ચળશે ભુવણ, કે દી ચિત્રવ ચળશેના; એમાં ઇંડરિયા, કયું વડેરું કલ્યાણમલ !

“ગમે એવી પાકી દીવાલું એક દી પડી જશે, પણ મારે આંગણે લોકસાહિત્ય પરિવાર મિલનનું ચીતર ચીતરાણું ઇ નહિ જાય. અરે આપણે બેઠા છીએ ત્યાં લોકવાયકા એવી હતી કે અહીં જૂત થાય છે. હું તો માનતો નહિ પણ હવે તો જૂત થતું હશે તો પણ લાગી ગયું હશે ને કાં એની મુક્તિ થઈ ગઈ હશે.”

અમને સૌને દ. પુંજવાળાએ એવા પવિત્ર ગવથા અમે એવા સત કે પવિત્ર હોઈએ ઇ તો અમારું મન ને પ્રભુ જાણે, પણ દ. પુંજવાળાની લોકસાહિત્યની પવિત્રતામાં રહેલી શ્રદ્ધા અને અમારા પ્રત્યેનો એમનો પ્રેમ એ બોધાયતો હતો.

એમને ગાંડાઈમાં ગુણ લાખ્યો.

આગળ જતાં પોતે એવું બોલ્યા કે. “મારી આસપાસ એક સર એવો નીકળતો હતો કે વરસ મોળાં છે ને દરબાર આવું ખરચ કરીને ગાંડાઈ કરે છે. એનો અર્થ એવો નીકળે કે હું બીજાની જેમ અવળી રવાડીએ ચડી દારૂ માંસ કે જુગાર વગેરેમાં ખરચ નથી કરતો પણ આપણા દેશના એક સંભાળવા જેવા વર્ગને મારાથી જનતું પ્રોત્સાહન આપું છું” ને એવી સંસ્કૃતિ પાછળ ગાંડા છું. તો ભલે મને ગાંડો ગણો.”

મારું કહેવું એમ છે કે આપની માન્યતા બરાબર છે, પણ આદુકાળથી આપનું બોરું જ ગાંડું છે એમાંથી બે પુરૂનો તો મેઘાણીલાઈની કલમે રસ-ધારમાં અમર રહ્યા દાનેશ્વરી દ. વાલેરાવાળો ને મરદ માણસિયાવાળો. બેયનુ એક મજબુ ગીત છે :

ગજઢાળણ સિંહ ભારથે ગાંડા,

ફેા ને ગાંડા તૂ રૂ ફેર;

ગણીએ મેહ વરસતે ગાંડા,

પણીએ ગાંડા ને તપરે.

ગજજીંઘાઈ પીએ અતિ ગાંડા,

દત્ત ગાંડા અતિ લાખદીએ;

ગઢપતિ બીઆ અકરમી ગાંડા,

(આતો) કરમી ગાંડા જગતકહે.

ભારતે ગાંડા અરિયાં દળ લંજણ,

સાવ ભલ ને મોજ છકેલ;

મૂળરો વાલગ જેતારો માણો,

ગાંડા થઈ ફેરે તરવેલ.

ડાયા જૂ પ સાંભળો ફળ,

કહો ગાંડા રી ત્રવડ કીયો;

ગાંડા ડાયા એ જ ગણાશે,

સોહડ લડવાલગ અને માણસિયો.

પરિવારની રિત્યું.

એમ લોકસાહિત્ય પરિવારનું મિત્રન આપને આંગણે ચોટ આપ થોડા ગાંડા બન્યા હોતો ભલે બન્યા.

આપે બીજી એક વાત કરી કે: “ચલાણાનું મિત્રમંડળ કેવું માયાળુ ને સદેખું છે : સાણથળીનું સંમેલન ચલાણાથી સવાયું બને એવી શુભેચ્છા દરદારી સાધન સરંજામ તથા માણસોની સેવા લેવાની જરૂર

જણાય તો બોલાવજો એમ ચલાળાના મિત્રોએ મને જણાવતાં અધિક આનંદ થયો.”

એ તો આપ ચલાળે પધારી જે સુવાસ ફેલાવી પ્રેમ પાથરી ગયા એનો જ એ પ્રભાવ છે. આવાં મિલનો કોઇ હરિકાષ્ઠનો વિષય નથી. શ્રી. રતુભાઈ અદાણીએ કહ્યું તેમ આપણે ખાલી મોજ માણવા માગતા નથી. આપને ત્યાં તો આ આપની શાન પ્રમાણે મહેમાની આપો જ, પણ આર્થિક રીતે સંકટાશ ભોગવતો કળાકાર પોતાને આંગણે પરિવાર મિલન ભરી અડવંતી દાળ ને રોટલા પીરસે ને બોંય પધારીએ સુવાડે તોય ત્યાંનું મિલન કે કાર્યક્રમ નયજો ગણાય નહિ એવી આપણે રિત્યું રાખવી છે.

આપણા કલાકાર ભાઈ બહેનો કેટલાક તો મારી જેમ ધંધાદારી છે. પણ કલા પીરસતી વખતે નથી કોઇને ઇર્ષા કે નથી દ્રોષ. એકબીજા એકબીજાનું સુંદર કામ જોઇ અનહદ પોરહાય છે, પડકાર કરે છે. ને કદાચ કોઈ કલાકારમાં વખતે ખામી જણાય તો ખીન્ને ખચર ન પડે તેમ ખામી પૂરી છે. આ જ આપણું અહોભાગ્ય છે. કોઇ કળાકારની કળા નયજો જ્ય તે આપણા અંતરને રચતું નથી. આવી વૃત્તિ આપણી સર્વની રહેશે ત્યાં સુધી પરિવારની ભાવના નહિ તૂટે ને અર્ધાં મિલન સફળ બની રહેશે.

સાધના શિબિર

શ્રી. રતુભાઈ અદાણીએ પરિવાર મિલનનું સમાપન કરતાં કહ્યું. તેમ આ તો સાધનાની શિબિર છે. આભાર તો કાંઈક લઈ ને પાછું વાળવાની લાગણી હોય ત્યાં મનાય. એટલે શ્રી. રતુભાઈ દ. પુંજવાળાને કહે તમારો આભાર નહિ માનું. કારણ કે દ પુંજવાળાએ જે પ્રેમ દીધો જે આનંદ પ્રગટાવ્યો એનો રતુભાઈએ આનંદ જ વર્ણવ્યો. દીકરાનાં લગન થાય ત્યારે જે ઉત્સવ મનાવે એના કરતાં વધારે ઉત્સવ મનાવ્યાનો રતુભાઈએ આનંદ પ્રગટ કર્યો. અને એ આનંદમાં દ. પુંજવાળાની સુન્નતા અમીરાત, આવડત સાહિત્યપ્રેમ તથા પરોણાગતનો સમાવેશ થઇ જતો હતો.

શ્રી. રતુભાઈએ ખૂબ વિસ્તારથી દષ્ટાંતો આપી ને લોકસાહિત્ય પરિવારનું ધ્યેય સમજાવ્યું.

એમણે કહ્યું કે આ પરિવારને રાજકારણ સાથે કરો સંબંધ નથી. એની કોઇ ખોટી શંકાઓ કરશે નહિ. પરિવારમાં જે છે અને પરિવાર બહાર જે છે તેમની વચ્ચે કોઇ ફરક નથી. માત્ર થોડા મિત્રો એક સાધના લઈને જોડા છે. એમાં કોઇનું કાંઈ લઈ લેવાનું નથી. જો હોય તો સાધના દારા જો કાંઈક મળશે તે સમાજને પાછું વાળવાનું છે. એટલે બહાર રહેલા મિત્રો ને વડિલો પરિવારને આશીર્વાદ આપે કે જેથી પરિવારમાં બળ ને ઉત્સાહ પુરાય ને સમાજની વધુ સારી સેવા કરી શકે.

પરિવારનું જ્ઞાનસત્ર

શ્રી. રતુભાઈએ જણાવ્યું કે લોકસાહિત્ય સાથે લોકસાહિત્યકારોનું સ્તર કેમ જાયું આવે એ માટેનો આ એક નત્ર પ્રયાસ છે. લોકસાહિત્ય એટલે ખાલી મનોરંજનનું સાધન નથી. પણ જીવનમાં ઉતાર્યા જેવી વસ્તુ છે એની લોકોમાં અને લોકસાહિત્યકારોમાં જગૃતિ આવે એ માટેનો આ એક પ્રયાસ છે. લોકસાહિત્યકારને એમ થાય કે અમે કાંઈ તમારાગીર નથી અને લોકોને એમ થાય લોકસાહિત્યકાર એટલે કોઈ સોંધું બચ્ચર રમકડું નથી પણ સમાજ સુધારક છે. સાધુ સંતો બ્રાહ્મણો શ્રમણો વગેરેએ સમાજ સુધારણાનું કામ લગલગ છોડી દીધું છે ને ગતાનુગતિક રૂઢતાને પકડીને બેસી ગયા છે. આજે સમાજની સ્થિતિ ઘણી ખરાબ છે. ચારેકોરથી વીંખાઈ રહ્યો છે. વેર ઝેર છબાંથી ખદબદી રહ્યો છે. કોઇ સમજ વગરની દોટ દઈ રહ્યો છે. ત્યારે લોકસાહિત્યકારોએ એ સમાજના આચાર્ય બનવાનું કામ ઉપાડી લેવું ઘટે છે. સમાજને ફરીથી સંસ્કારવંતો બનાવવાનું વિપુલ બળ લોકસાહિત્યમાં પડ્યું છે. પણ લોકસાહિત્યકાર એ સંસ્કારની સાધના કયાં પછી જ સમાજ ને કાંઈક આપી શકે.

શ્રી. રતુભાઈએ પરિવાર પાછળનો જે હેતુ સમજાવ્યો, તેનો સાર હું જે સમજ્યો તે ઉપર મુજબ આપો છે. અને એ માટે અમે દર એ મહિને એ દિવસ મળીએ તેમાંથી એક આપો દિવસ ને રાત અમારા જ નિગ્નનંદમાં મસ્ત રહી લોકસાહિત્યના વિકાસ માટેની જાનચર્યા વગેરે કરવાનું પાણું દરાવ્યું છે. ખરેખર અમારું લોકસાહિત્ય પરિવાર મિલન એક મોટું જ્ઞાનસત્ર જ બની રહે છે ને એક પછી એક પંથકમાં એનો પ્રચાર આપોઆપ થાય છે.

ધરધોડા કુંવર અપચળા

(અદ્ભુતરસની લોકકથા થોડા હળવા રૂપે)

જયમલ્લ પરમાર

કનકાવતી નગરીમાં રાજ-અજિતસિંહ રાજ કરે. રાજને લગવાને રૂંદે હાથે બે દીકરા દીધા છે. મોટા દીકરાનું નામ પાડ્યું રૂપસિંહ અને નાના દીકરાનું નામ પાડ્યું રામસિંહ. દેવના ચક્કર જેવા બેય કુંવર રાતે ન વધે એટલા દીએ વધે છે અને દીએ ન વધે એટલા રાતે વધે છે. આજકાલ કરતાં કુંવર દોડવા લાગ્યા અને પાયમે વધે તો પાટીપેન લાઇને લાણુવા લાગ્યા. જ્નેનજેતામાં તો કુંવર ખાર વરસ વટાવી ગયા અને નગર બહાર નીકળી શિકાર ખેલવા લાગ્યા.

એક દિવસ સવારને પહોર બેય કુંવર મહેલને ઝડુખે ખેડા છે અને તીરકામઠાં લઈ ધાર્યા નિશાન પાડી રહ્યા છે. ત્યાં તો બેયને કાને રૂમા...રૂમા... એવો ઝળકાર સંભળાયો. સામે જુએ તો નગરશેઠના દીકરાની વડુ ઝીણા પદમણી સોળ સાહેલીઓના સાથમાં તળાવેથી પાણી ભરીને ચાલી જાય છે. સરખી સાહેલીઓ તાળીઓ દઈ હસતી રમતી જાય છે અને ઝીણા પદમણી હળવે હળવે પગલાં માંડતી મલકાતી મલકાતી ચાલી જાય છે. પગમાં ઝાંઝર ઝળકે છે. અને માથે મોનાનું ખેડું સરજના અજવાળામાં ઝળાં ઝળાં થાતું ધરતી માથે સરજ હાલ્યો જતો હોય તેવું લાગે છે.

આવું રૂંદું ખેડું જોઈને રૂપસિંહ કહે : 'વાહ રે ખેડું વાહ ! આડાવળાં તો ઘણાં નિશાન પાડ્યાં, પણ લયું ખેડું હલે નહિ અને બારોબાર ગવોલી હાલી જાય તો નિશાન પાડ્યું પરમાણુ !' આમ કહેતાં તેણે તીરને છોડે રાખના દાણા જેવડી ગવોલી ચડાવી.

રઠ લીધી રાજવીર, રઠ ન છોડે રાય,
મમતે ચડયા મહીપતિ, મરઉથલપાયલ થાય.

'હાં...હાં...લાઇ ! અજીને ખેડે આપણાં નિશાન ન હોય....' એમ કહી રામસિંહ વારવા જાય તે પહેલાં તો રૂપસિંહની ગવોલી વીજળીના ચમકારાની

જેમ છૂટી અને બારોબાર ઝીણા પદમણીના બેડાને આરપાર વીંધી ઘોપટ ચાલી ગઇ. 'બૂંડી કરી, લાઇ !' એમ કહી એ જ ઘડીએ રામસિંહે તીરડા માથે મીણુની ગોળી ચડાવી અને 'હે મોરલીધર ! પાડ્યું નિશાન ખૂરીને સહાય થાજે !' એમ કહી ગવોલીને વહેતી મૂકી. મીણુની ગવોલી બેડામાં સાંધની આરપાર પડેવાઇ ગઇ.

પણ બગવાનને કરવું છે તે એ જ ઘડીએ ઝીણા પદમણીને ઠેસ લાગી અને મીણુની ગવોલી હેડે દોરાવા સાંધ રહી ગઇ. સાંધમાંથી મોતીડા જેવું પાણી ટપક ટપક હેડે પડવા લાગ્યું અને ઝીણા પદમણીનાં હીરચીર ભીંજવા લાગ્યાં ઝીણા પદમણી સામે નજર કરે તો તીરડા લઇને રાજના કુંવર મહેલના ઝડુખામાં ખેડા છે અને એક લાઈ હસી રહ્યો છે.

એને થયું : 'અરર ! હું નગરશેઠની દીકરાવડા રાજના કુંવર આજ મારી આજવીતરાઈ કરે તો કાલ ગામના ગરીબ ગુરખાની વડુદીકરીઓ બહાર કેમ નીકળી શકશે ?' આમ વિચારી ઝીણા પદમણીએ ઘેર જઈ ફળિયે ખેડું પછાડ્યું અને ઓસરીને ખૂળે દૂટિયું વાળીને સૂઇ ગઇ.

સાસુને ખબર પડતાં લાંબે શ્વાસે દોડી આવ્યા અને વહુને પૂછવા લાગ્યા : 'અરે વહુ ! તમે અણોહરાં કેમ ? તમને કેઇએ આડી જીલ કચરી હોય તો એની જીલ ખેંચાવુ અને આંગળી વીંધી હોય તો આંગળી વઢાવુ. મારી દીકરાવહુને શાં દુખ ?'

વહુ કહે : 'બાઇજી ! કીધું કહેવાય નહિ અને મનમાં સહેવાય નહિ એવાં દુઃખ. કહે, કેમ કહીએ ?'

સાસુ કહે : 'કહેવાય તોયે કહે, અને ન કહેવાય તોયે કહે. કાંઇક મારગ નીકળશે.'

વહુ કહે : 'બાઇજી ! વરતી ચુનો કરે તો હેડમાં પુરાય પણ રાજના કુંવર અમારી આજવીતરાઈ

કરે તો કેને કહીએ ?

સાસુએ તરત નગરશેઠને બોલાવ્યા. નગરશેઠને બધી વાત કહી. નગરશેઠને પ્રગથી તે માથા સુધી ઝાળ લાગી ગઈ. પણ કરે શું ? તરત નાતના મોવડીઓને ભેગા કર્યા. શેઠને ઘેર પહોર થાતાં તો પદમાશા ને પેમાશા, રૂપાશા ને થોલાશા, નેમચંદને લટકચંદ, મટકચંદ ને માખીચંદ ભેગા થયા અને ‘અરરર, ભૂંડી કરી ! ભારે કરી !’ એમ બોલતા વળતે દીએ ઉઘાળા ભરી ગામ છોડવાનું નક્કી કર્યું.

ખીજે દિવસે વહેલી સવારે દરવાજા ઉઘડે તે પહેલાં દરવાજે ગાડાંની હડય લાગી અને ‘ભાઈ પોળિયા ! દરવાજા ઉઘાડય !’ એવા પોકાર પડ્યા. ચકળવકળ આંખે પોળિયો નજર કરે તો ગામનું મહાજન ઉઘાળા ભરીને ઊભું છે.

પોળિયો કહે : ‘ગામનું માજન ઉઘાળા ભરે અને મારાથી રાજાજીની રજા વિના દરવાજા ઉઘડે નહિ.’ આમ બોલી ઉઘાડે પગે પોળિયો મહેલે પહોંચ્યો અને ‘રાજાજી ! સૂતા કે જાગો !’ એવા હેઠેથી પોકાર દીધા. અર્ધા ઊંઘતા ને અર્ધા જાગતા રાજાએ ઝડુ-બેથી ડોકું કાઢ્યું ત્યાં પોળિયો ચાલી અખડાવતાં બધી વાત કરી.

‘હે, મારું માજન ઉઘાળા ભરે છે ?’ એમ કહી માથે ફટકું બાંધી ઉઘાડે પગે રાજા દરવાજા પહોંચ્યા અને નગરશેઠને પૂછ્યું : ‘મારા રાજામાં શાં દુઃખ કે માજનને ઉઘાળા ભરવો પડે ?’

નગરશેઠ કહે : ‘મહારજ ! પેટને કોષ પોગ્યું છે ? અમારી પાસે વાત કરાવવી રહેવા ઘો.’

રાજાએ જક કરતાં નગરશેઠે બધી વાત કરી. વાત સાંભળતાં તો રાજાનાં રૂંવાડે રૂંવાડાં ધગી ઊઠ્યાં, નાખોરાં ફૂલી ગયાં અને હોઠ ધ્રુજી ઊઠ્યા. ચહેરો તો ધગાવેલ તાંબા જેવો લા...લ ધૂમ. રાજાએ રાડ નાખી : ‘હાં... કોષ હાજર છે કે ?’

અડખેપડખે નોકરચાકર ઊભેલા તે આગળ આવ્યા અને બોલ્યા : ‘હાં બાપુ ! એક કહેતાં એક-વીસ હાજર છે !’

‘જાઓ ! આ ને આ ઘડીએ બેય કુંવરને

કાળો ઘોડો ને કાળો પોષાક આપી દેશવટે કુમેકલી ઘો ! કહેજો કે બાર વંરસ સુધી આપને એમનાં કાળાં મોં ન બતાવે.’

તરત જ મહેલે વાત ગઈ અને બેય કુંવર કાળા પોષાક પહેરી હથિયારપટિયાર સજી કાળે ઘોડે બેસી આથમણે દરવાજેથી દેશવટે હાલી નીકળ્યા.

ત્રણ સતાં જે નર ચઢે, પેસે પંચાં હોય :
અણહોની હોહી નહિ, હોની હોય તો હોય :

દણાં...દણાં...દણાં...કરતાં દેવાંગી ઘોડા વા વેગે દોડ્યા જાય છે.

લાંબી નળિયારાં ને દૂંડી ફળિયારાં,
છલકતી છાતીવાળા ને અડી સુમેરીવાળા,
વાટકીએ પાણી પીએ ને
થોડા પાણીમાં માછલું તરફડે એમ ઠેકે ઠેકે
આકાશમાં વાતું કરે,
અગાડીના ચાવતલ ને પછાડીના તોડતલ,
લાંબી લાંબી કેશવાળી ને દૂંડી દૂંડી, કાનસૂરી
ઝરનાં ઝરાં ને અઢાર અઢાર હાથ માથે ઢાળ્યા
માંડતા સગડ ન થવા દે

એવા ઘોડા કુંવરોને બાજક જેવી પીઠ માથે ઉપાડીને વનને મારગે હાલ્યા જાય છે.

હાલતાં હાલતાં સાંજ પડી. સામે જુએ તો વનરાવન જમી પડ્યું છે. ઘાટી ઝાડીઆં અને ઝંટી વનરાધ્યાં લેલૂંબ લાગી પડી છે. ઝાડવે ઝાડવાંની ડાળીઓ સામસામી અટવાઈ પડી છે અને જાતી આલને આવરી રહી છે. સૂરજનાં ત્રાંસાં ફિરણુ પણ પાછાં પડે છે અને વાયરો અડખેપડખે આંટા દીએ છે.

એવા વનમાં રૂપસિંહે એક વડલા હેઠે પગલ નાખ્યો.

‘આ તો વનરાવનનું કામ ! જાગતો પોરો સારો !’ એમ કહી રૂપસિંહ સૂતો અને રામસિંહ હાથમાં ભાલો-તલવાર લઈ પહેરો ભરી રહ્યો છે.

આગે અરજણુ તણો, માઠાનો તો નીમ
પાંડવો પાછા હેઠે, ભારથ લાજે ભીમ.

કાળી ઘેર રાત ધમકારા કરતી ચાલી જાય

છે અધારના પોટના તૂટી પડ્યા છે ત્રમ ત્રમ ત્રમ તમરા બોની રહ્યા છે અને જગલી પશુઓની અરડકિયુ ગમમમમ ગમમમમ કરતી કાનના પડદા ચીરી રહી છે

આવો એક પહોર અને બે પહોર વીત્યા અને મધરાતનો વખત થયો ત્યાં સુ. સુ. સુ. એવા સુસવાટા સભળાયા રામસિંહે તરવારે હાથે દીધો અને અગૂંઠે બિભો તૈયાર થઈને નજર કરે છે તો સૂપડ મથ્યો કાળો એવાણુ નાગ પાણીના રૈલાની જેમ હાથે બળ છે સૂપડા જેવડી ફેણુ માથે ઝળા ઝળા થાતો મણિ આર આર ગાઉ માથે અજવાળા પાથરી રહ્યો છે

ચાર ગાઉ માથે નાગે મણિને હેઠે મૂક્યો અને અજવાળે અજવાળે ચારો કરવા હાલી નીકળ્યો 'અહાહાહા ! શુ રૂપાળો મણિ છે ? આમ કહી રામસિંહે તીરના ફળા તોડી ઢાલ માથે ચોડ્યા માથે ડીડી હાલે તો બિભે બિભી વેતરાઈ બળ એમ ફળાને ઢાન માથે ચોડી દીધા અને ઢાલને મણિ માથે મૂકી દીધી

ઢાલ મૂકતા ભેગાં તો અધારા ધમ્ધ થઈ ગયા અને ફૂ. ફૂ. કરતો નાગ ચારો પછાડી પાછો વળ્યો આવીને જુએ તો મણિ માથે કાંઈક પડ્યું છે નાગે ચાર ચાર હાથ બીજીને ઢાન માથે ફેણુ પછાડી કે તીરના ફળેફળાં સોસરમોસર નીકળી ગયા અને ફેણુ ચાળણીની જેમ રમરજ વેતરાઈ ગઈ તરફ તરફ થાતો નાગ ધડીપલમા પ્રાણુ છાડી ગયો

રામસિંહે બિભીને મણિને માથે બાધી દીધો અને પાછો આવીને વડલા હેઠે જરાક આડે પડ્યો થયો પાછલી રાતની ઉંઘે જે ઝપાટો દીધો કે રામ સિંહ એ જ ધડીએ બીધી ગયો

આ બાણુ ત્રીજો પહોર વીતી ચોથો પહોર બેઠો તોય નાગ પાછો ન ફર્યો એટલે નાગણી ધણીની ગોતમા નીકળી આવીને જુએ તો નાગની ફેણુ રજ રજ વેતરાઈ ગઈ છે અને નાગ મરેલો પડ્યો છે 'અરરર ! મારા ભોરી ગને મારનાર કોણ ?' આમ વિચારી અડખેપડખે નજર ફેરવે તો માનનીના પગવા

દીઠા પગને પગને ચાલતી નાગણી પય ગાઉ માથે આવીને જુએ તો વડવા હેઠે મે માનનીઓ સત્તા છે

'આમાથી મારા ધણીને મારનાર કોણ ?' એમ વિચારી નાગણી રૂપસિંહની છાતીએ ચડી કાન માટે તો રૂપસિંહ સનામણીની છાતી કરીને પડ્યો છે અને પહોર પહોરના શ્વાસ લે છે બિતરીને નાગણી રામ સિંહની છાતી માથે ચડી તો છાતી ધડક ધડક થાય છે અને પળમા પાય વાર શ્વાસ લે છે 'આ જ મારા ધણીનો મારતલ !' એમ કહી નાગણીએ રામસિંહના જમણા પગના અગૂંઠાને એવો ડખ દીધો કે પોતે અનળી પડી ગઈ અને ઝેરની કોથળી કલવાઈ ગઈ રામસિંહનું આપુ અગ લીનું કાય થઈ ગયું અને નાગણી સરસર કરતી પાણીના રૈલાની જેમ હાની ગઈ

પહોર રાત વીતતા સવાર પડી અને રૂપસિંહ જાગ્યો આડોઅવળો થતા સનાપહોર દી ચડ્યો તોય રામસિંહ ન બઠ્યો એટલે રૂપસિંહે જગાડવા માટે રામસિંહને માથેથી પછેડી ખેંચી, જુએ તો ભાઈનું મઠ પડ્યું છે અને મઠુ આપુ લીલું કાય થઈ ગયું છે 'અરરર ! આ નાગનો ડખ' એમ કહી રૂપસિંહ માથા ફૂટવા લાગ્યો અને પછાડી ખાવા લાગ્યો 'ભાઈ, ભાઈ મારા ! એક વાર તો જવાબ દે !' પણ કોણ બોને ?

કલપાત કરતા કરતા રૈલો ઢળ્યો એટલે રૂપ સિંહને થયું 'નાગનું ઝેર ઉતારનાર કોઈ મજે તો લાન ને તપાસ કરુ. એમ વિચારી રામસિંહના દેહને વડના થડની બખોનમા મૂકી રૂપસિંહ ઘોડે ચડીને ચાલી નીકળ્યો 'કોઈ નાગનું ઝેર ઉતારનાર ! નાગનું ઝેર ઉતારનાર ! નાગનું ઝેર ઉતારે એને મારો માથાનો મુગટ આપુ, હૈયાનો હાર આપુ !' એમ પોકાર કરતો અને વન ગજવતો રૂપસિંહ ઘોડાને હાકતો ચાલ્યો જાય છે

દેશવટો હાદે દીધો, તે દી ભેળા હતા બે ભાઈ, હરિ કરતા સરવે બન્યું, વછા પડ્યા વનમાય

ચાલતા ચાલતા એક દિવસ બે દિવસ અને ત્રણ દિવસ વીત્યા ત્યાં એક ગામને પાદર આવીને

ઊભો રહ્યો. આ તો લાલસિંહ ધુતારાની ધુતારનગરી. નગરીની આસપાસ ચાર ચાર ગાઉમાં લાલસિંહનાં ધુતારા આંટા દે છે. ધુતારાએ રૂપસિંહને દીકો કે 'આવો, આવો લાઇ ! ઘણે વરસે દેખાણુ ?' એમ કહી ધોડાની વાથ ઝાટી અને નગરીની વચ્ચે દરબારમાં જઇ ને ઊભા રહ્યા.

ત્યાં તો 'અહોહોહો ! જમાધરાજ આવ્યા... મોટા મહેમાન આવ્યા...' એમ કહેતો, ખડિયા કાન અને આડી આંખ, 'નનકું' નાક અને દૂંઝી ડોકવાળો ખાંઠકો લાલસિંહ ધુતારો દરબારમાંથી દોડ્યો અને રૂપસિંહને યથે ઘાલીને ભેટી પડ્યો. રૂપસિંહને દોરીને લાલસિંહ ધુતારો દરબારમાં લઇ ગયો અને પગલે પગલે ધુતારી કચેરી 'ખમ્મા... ખમ્મા... જમાધરાજને !' એમ બોલતી ગઇ.

બેસતાંવેંત ધુતારે વાત કરી: 'અરે જમાધરાજ ! ખસ આટલી જ ખીત કે ? અઢાર વરસ પહેલાં સાત દહાળી પડેલી ત્યારે તમારા દાદા અહીં આખી કચેરી સાથે આવીને રહેલા અને અમે ચાર ગામ ઘરાણે મૂકીને ગજસંપત સેવા કરેલી એ તો હીક, પણ જતાં જતાં અમારી કુંવરી સાથે તમારાં લગન કરેલાં એવ વાત તમે વીસરી ગયા કે ?'

'કેવાં લગન અને શી વાત !' એમ રૂપસિંહ વિચારે છે. ત્યાં તો ધુતારે કચેરીને ડાહું કે હાં... કરો કસુંખા તૈયાર. તરત જ આરસની ખરલ માથે માળવી, કોંટાઇ, ચીનાઇ અને મિસરી એવાં ચાર જાતનાં અફીણુ કસર...ક ! ભુટા...ક ! કસર...ક ! ભુટા...ક ! છુંટાવા લાગ્યાં.

ઘડીપલમાં રેડિયા કસુંખા કાઢ્યા અને જયફળ અને જાવંતરી, તજ તાલ અને તમાલપત્ર નાખી કસુંખાની અંજ ગિઓ ભરી.

બાપ પીએ તો બેટાને ચડે,
બેટો પીએ તો બાપને ચડે,
કાકો પીએ તો ભત્રીજાને ચડે,
હીડી પીએ તો હાથી બાઝે,

સાંસો પીએ તો સાવજ બાઝે... એવો કસુંખો ધોએ ભરીને હેતુમિત્રને રંગ છાંટી કચેરીમાં પિવાવા લાગ્યો.

રેકઝક કરતાં તલનો ત્રીજો ભાગ, રાઇનાં દાણા જેટલો કસુંખો હેકો પડ્યો હોય તો ધરતી ચીરી શેશનાગને માથે જઇ પડે, એવો શેશનાગના માથાનો કસુંખો, રૂપસિંહે લાલસિંહ ધુતારાને પાયો અને લાલસિંહ ધુતારે રૂપસિંહને પાયો ત્યાં તો રાત પડી. આ બધી ધમાલમાં રૂપસિંહ પોતાના લાઇની દવાની વાત તો ભૂલી ગયો.

એવે વખતે બાનડીએ આવીને સંદેશો દીધો કે: 'દીકરી જમાધરાજની મહોલે વાટ જુએ છે. જમવા મોકલો.'

રૂપસિંહને બાનડી મહોલે આવી ત્યાં તો 'આવો, આવો, આવો' એવા ત્રણ ત્રણ આવકાર દેતી

ધુતારાની દીકરી

બનીઠની, વાળેવાળે મોતી ઠાંસી,

હામકામ મૃગલોચના,

ઠાકરિયો વીંછી, જાણે હેમનાં પાટિયાં માથે ખળકયો જય તેમ આવીને ઊભી રહી.

જાણે રેશમનો કટકો,

જરીનો જર,

કાંળનો વેરી અને લખણનો કાળ,

એવી અસ્ત્રીએ રૂપસિંહને ખમકારા દેતાં પલંગે પોઢાડ્યો અને 'સ્વામીનાથ ! આપને માટે લાવતાં ભોજન કરીને અખણ્ડી આવું.' એમ કહી ચાલી ગઇ.

ત્રણ ત્રણ દિવસરાતના ઉગ્મગરાથી થાકી ગયેલો રૂપસિંહ દોલિયા માથે આડો થયો કે આંખ મળી ગઇ. ત્યાં તો બાનડીએ ધુતારાને રીડ દીધી કે 'દોડ રે દોડ દીકરી ! શિકાર ઝોલે ગયો છે.' સાંભળતાં જ ધૂતણા દોડી અને હીરની દોરીએ આખા દોલિયા માથે રૂપસિંહને જકડો જકડ બાંધી દીધો અને રૂપસિંહની છાતી માથે કટાર લઇને ચડી બેઠી.

રૂપસિંહ આંખ ઉઘાડીને તજર કરે ત્યાં તો રંગ બદલી ગયો છે અને ધૂતણા બોલી રહી છે: 'હે માનવી ! તારા ઇષ્ટદેવને સમરી લે ! આ ધરતીનો હવે તું ઘડીપલનો મહેમાન છો.'

'સમો વરતે એ સાવધાન !' એમ વિચારી

રૂપસિંહ ખડ ...ખડ ખડ હસી પડ્યો ધૂતણાએ પૂછ્યું 'એલા ! મોત ટાણે કેમ હસ્યો ?'

રૂપસિંહ કહ્યું 'તારા જેવી જ એક અટ્ટી હતી હતી તો પદમણી, પણ માનની હારે વેર કરીને વસતા કેરી હારી ગયેલી એ યાદ આવતા જરા હસી પડ્યો.'

ધૂતણા કહે 'એની અટ્ટી વળી કોણ હતી? વાત તો કર ?'

રૂપસિંહ કહે 'તું મારી જાતીએ મેળ, ને મારાથી વાત કેમ થાય ?'

ધૂતણા ગમે તેમ તોય અટ્ટીની જાત

કાચા વહાણ કુલજળ, જીને વહાણી વાત, પ્રાણણને લોજન બહુ, ગધાને વહાણી લાત

એમ અટ્ટીને વાત વહાની એટલે ધૂતણા ચટ જાતીએથી હડે જાતરી અને સામે સાગમાચીએ જમને બેરી એટલે રૂપસિંહ વાત શરૂ કરી—

એક વખત દટની શહેરમા શામ પટવો નામે સોદાગર રહે સોદાગરને એકની એક દીકરી દીકરીનું નામ હીરણા હીરણુ આગલે અવતાર ઇદરના ઘરની અપસરા હતી પણ નાટાર ભમા આડ ધ્યાન જતા ઇદ્ર રાગએ શાપ દીધો અને મરતલોકમા શામ પટવાને ઘેર દીકરી રૂપે અવતરી હીરણુના રૂપનો કોઈ પાર નહિ મરતલોકના માનવીની નજર પડે તો નજર ફટકે એવા એના રૂપ અને સાલગે તો કાન ફટકે એવા એના ઓન એના હીરચીર કદી દિવસનાં તો ધોવાતા નહિ હીરણુ કદી માનની સામે નજર કરતી નહિ દિવસે જ ધે અને રાતે ઇદરના ઘરનું તોડ આવે એટલે નાટાર ભમા જાય

એક વખત દિલ્હીના બાદશાહનો શાહજાદો પૂનમની મધરાતે ફરવા નીકળ્યો ફરતો ફરતો તળાવની પાળે આવીને જુએ તો ધોખી લૂગડા ધૂએ છે શાહજાદો પૂછે છે અરે હે ધોખી મધરાતે મજૂરી કા કર ?

ધોખી કહે 'સાહેબ ! આ તો હીરણુ પદમણીના હીરચીર હીરચીરમા પદમણીના પરસેનાની

સુગંધ દોય દિવસે ધોહિ તો એની મધેગ ધે ભમ રાના ભૂર આવે અને મને પી ખી ખાય'

શાહજાદો ધા થી એકચીર ઉપાડ્યું અને નાકે માંડ્યું ત્યા તો વાહ ચીર વાહ !' એમ રણુકારા મોની ગયા શાહજાદો તો ચીર ઉવાડતો અને સકે લતો જાય છે અને વાહ ચીર વાહ !' મોનતો જાય છે જસ પરણુ તો આ હીરચીર પહેરનારીને જ પરણુ !' એમ કહેતો શાહજાદો દૂટનમૂટન ખાટની માથે ધોડાકારમા જમને સૂતા એક દિવસ એ દિવસ અને ત્રણ દિવસ થાતા તો ડીન કાટા જેવું થઈ ગયું

ખાટલી વાત કરીને રૂપસિંહ બોલ્યો 'અરે હે ધૂતણા ! મારું મગું દોરીએ બી સાય હું વાત કેમ કરું ?'

ધૂતણાએ જીડીને ગળાના દોર દીસા કર્યા એટલે માનસિંહે વાત આગળ ચલાવી

ત્રીજે દિવસે બાદશાહને ખબર પડી એટલે ધોડારમા આવીને પૂછ્યું અરે મેદા ! દિલ્હીના તખતના આવતા ધણીને શા હુ ખ કે દૂટનમૂટન ખાટનીએ પડ્યા ?

શાહજાદો કહે વાહ ચીર વાહ ! આ ચીર પહેરનારીને પરણુવા તો હા નહિ તા ના

બાદશાહ કહે અરરર ! શામ પટવા દિલ્લો સાતગર આપણે તુરક એની બેટીના માગા કરુ તો મારા તખત લાગે એમ કહી બાદશાહ ચાનતો થયા

શાહજાદો તો નાહ ચીર વાહ 'લવે છે અને હીરચીર જીથેડે સકેને છે ત્યા ખીરબલ આરી પહોંચ્યો શાહજાદોને તો રોમેરોમે હીરણુ બ્યાપી ગઈ છે શુધસાન રહી નથી અને વાહ ચીર વાહ !' એવા લવાગ હાને છે ખીરબલ કહે જાક રે જાક શાહજાદો 'હું તને હીરણુ અપાવું લવારો કયે' ગાડો થઈશ તો ત્રણ કતીકા મારી તને કાઢી મૂકશે ને છોકરા વાસે ધૂળ ઉડાડશે

ખીરબલ ! તું મારો જવાધાર ' એમ કહી શાહજાદો પડે પડ્યા જાય ત્યા ખીરબલ હીરણુને મહેને ચાલ્યા

આટલી વાત કરીને વળી રૂપસિંહ બોલ્યો :
‘અરે હે ધૂતણા ! મારી જાતી દોરીએ ભીંસાય.
હું વાત કેમ કરું ?’

ધૂતણાએ બિડીને છાતીના દોર ઢીલા કર્યા
એટલે રૂપસિંહ વાત આગળ ચલાવી.—

ખીરબલ આવીને હીરણને મહેલે બિડો રહ્યો.
જુએ તો સોનેરી સેજ બિછાવી, ગુચ્છેગુચ્છે ફૂલના
તકિયા માંડી, બાલબાલ મોતી ગ્રોઇ, થાળમાં મુક્તા-
ફળનાં મોતી-મૂકી હીરણ બેઠી બેઠી રમત રમે છે.
હીરણનાં રૂપના ઓછાયા પડતાં હમ્મર હમ્મર હીરણના
દેહ દેખાય છે. એ ધડી-તો ખીરબલ ‘આ હીરણ કે
આ હીરણ ?’ એમ શું ચવાતો ફરતા ફરતા આંટા
મારતો રહ્યો ત્યાં હીરણે-ફૂલના બોલે આવકાર
દીધા : ‘આવો ભાઈ ખીરબલરાજ ! આજ અમારાં
ઘર પાવન કર્યાં ?’

બોલને રણકારે ખીરબલે સાચી હીરણને જોઇ
અને સામે જવાબ દીધો : ‘બહેન ! દિલ્હીનાં તખ્ત
ઉગે. તારો આધાર લેવા આવ્યો છું.’

હીરણ કહે : ‘એવી શી આફત કે દિલ્હીનાં
તખ્ત ઉગે ?’

ખીરબલ કહે : ‘શાહજાદો તારું નામ લેવે.
ગાંડો થાશે તો જગ જાણશે કે હીરણે જન્મ કર્યાં.
કાં શાહજાદો હાથ પકડ ને કાં જાદુગારીનાં ઓઢણાં
ઓઢ.’

હીરણ કહે : ‘ખીરબલ ‘હું’ અપસરા. શાહજાદો
કાળા માથાનું માનવી. હું માનવીનાં મોં ન જોઉં.
અમારો મેળ કેમ મળે ? જતાં જો જા, શાહજાદોને
કહેજે કે એને ત્યાં સાત રાત ચોપાટ રમવા આવીશ.’

ખીરબલે જઇને શાહજાદોને કહ્યું : ‘ઊક રે
શાહજાદો ! હીરણ તારે મહેલ સાત રાત ચોપાટ
રમવા આવશે. કરામત હોય તો એને હાથ કરજે,
નહિ તો હાથ ધસતો રહેજે.’

આટલી વાત કરી ફરી રૂપસિંહ બોલ્યો :
‘અરે હે ધૂતણા ! મારું પેટ દોરીના બંધે ભીંસાય.
હું વાત કેમ કરું ?’

ધૂતણાએ બિડીને પેટના દોર ઢીલા કર્યા

એટલે રૂપસિંહ વાત આગળ ચલાવી—

સાંજ ! પડી એટલે હીરણ હાથમાં રત્નજડિત
ફાનસ લઇ, ઝાંઝરના ઝમકાર કરતી શાહજાદોને મહેલે
આવીને બિડી રહી. શાહજાદો અધીં આંખ ઉઘાડી
ન ઉઘાડી ત્યાં તો પદમણીનાં રૂપ જોતાં એની નજર
ફટકી અને ‘વાહ રૂપ ! વાહ રૂપ !’ એમ લવતો
બિછાને ગોટપોટ થઈ ગયો.

‘માર્જા માનવી તો ગાંડાં જ રહ્યાં !’ એમ
બોલી હીરણે પોતાને હાથે ચોપાટ બિછાવી, ડાબે
જમણે હાથે સામસામા દાવ નાખી, ચારબાજ રમીને
પહેલો પહોર વીતતાં હીરણ હાલી ગઇ.

આમ એક રાત, એ રાત અને ત્રણ રાત
ગોટપોટ વીતી ત્યારે ખીરબલે પૂછ્યું : ‘કાં શાહજાદો ?
હીરણનાં રૂપ કેવાં ?’

શાહજાદો કહે : ‘સામે નજર મંડાય તો રૂપ
જોઉં ને ?’

ખીરબલને થયું કે આ ગાંડિયાનું કરવું શું ?
હમણાં સાત દિવસ વીતી જશે ને હાથ ધસતો રહેશે.
ખીરબલ કહે : ‘સામે નજર ન મંડાતી હોય તો
આવતી કાલે એની વાંસે વાંસે હેડી આંખે હાલ્યો
જા. કાંઈ મારગ નીકળે તો તારાં નસીબ.’

ખીરબલે દિવસે હીરણ ચોસરબાજ રમીને હાલી
નીકળી એટલે શાહજાદો હેડું ધાલીને પાછળ હાલ્યો.
હીરણે ઘેર જઈ કનકના થાળમાં સાત લાકુ મૂક્યા.
છતનન છતનન નેપુર વગાડતી હીરણ તળાવને કાંઠે
આવીને બિડી રહી ત્યાં તો ઘરરર કરતું દેવલોકમાંથી
વિમાન ઊતર્યું. વિમાનમાંથી જ અપસરા ઊતરી.
એટલે સાતે જણીએ એકઐટ લાડવા ખાઇ, તળા-
વમાં માથામેળ નહાવણું કરી, શણગાર સજા, વિમાને-
પગ માંડ્યો ત્યાં ઘરરર કરતું વિમાન દેવલોકને મારગે
ઊડ્યું.

શાહજાદો આ બધી વાત ખીરબલને કરી
એટલે ખીરબલ કહે : ‘આવતી કાલે તું એ વિમા-
નમાં બેસી જજે. દેવલોકમાં જે કાંઈ જુએ એ
હીરણને કહેજે. કાંઈક મારગ નીકળશે.’

આટલી વાત કરી વળી રૂપસિંહ કહ્યું :

‘અરે હે ધૂતણા ! મારા પગ દોરીએ બી સાથ વાત કેમ કરું ?’

ધૂતણાએ પગના દોર દીલા કર્યા એટલે માન સિ હે વાત આગળ ચલાવી—

બીજે દિનમે જેવું વિમાન બેતરુ કે શાહ જાદો વિમાનને પગથિયે ભરાઈ બેઠો હીરજી નકાવણ કરી વિમાને પગ દીધો કે ઘરરર મરતુ વિમાન બડ્યું અને એક ધડીમા દેવનોકમા આવીને બધું રચું

શાહજાદો જુએ છે તો મોતીના મહેલ વચ્ચે મોરના સિંહાસન માથે ઇંદ્રાગ બેઠા છે ડાબજમણે અપસરા નાચે છે સંગીતના સૂરે પવન પડી ગયો છે વીજળી થભી ગઈ છે અને મેઘ મધરો ચર્ચ ગ્રયો છે ઇંદ્રના મસ્તકે માથે મહાર મેઘાડ મર કરીને બોલો છે વસ ત પ મો નાખે અને ફાગણ ફેલડા ફગોળે છે

મે પડી વીતી અને હીરજી નાટાર ભા કરના બાબી થઈ છનનન છનનન છમકારા કરતી થેઇ થેઇ પગલીએ હીરજી નાચવા લાગી પણ દેવનોકનો મોનિયો તબલચી ઝોને ગયો અને હીરજીના પગ આડઅનળા જવા લાગ્યા હીરજી ઘણીયે આખ તાજે પણ મોનિયો નજર કરે તા ને ?

આવો લાગ જોઇ ને શાહજાદો મોનિયાની આડો ‘ભરાતને મેસી ગયો અને તમલા બેચી વગાડવા લાગ્યો તાલ મેળમા આવતા થાપેથાપે હીરજીને રોપેરોએ શર ચડ્યું અને નાગર બે મહલને માથે લીરો

‘વાહ ! તમનચી વાહ !’ એમ પોકારી ઇંદ્રે તમલચીને માથે મોતીનો દડો ફેંક્યો ત્યાં તો નટનો સમય થતા શાહજાદે નટની થાપ મારી હીરજી નટની છાયા ધુમાળી તમનને થાપે થાપે જાણે સરવર માથે ગિરિ નાચવા લાગ્યો હીરજીએ ખુશ થઈને પોતાનો રૂમાલ તબલચી માથે ફેંક્યો

તમલચી રંગે ચડ્યો બધું વાનીને તમના વગાડો જાન છે અને હીરજીએ ઇંદ્રાસનને ચકડોંગે ચડાવ્યું છે ‘વાહ નાગરજા ! વાહ તમનચી !’ એમ પોકારી ઇંદ્રે હીરજીને સોળ શણગાર ભેગ દીધા

અને તમલચીને કેડેથી કાઢી કટાર ભેટ દીધી હીરજીએ પણ પોતાનો નવસરો હાર કાઢીને તમલચીને માથે ફેંક્યો

આમ કરતા રાતના ચાર પહોર વીત્યા અને ગગન ત ગાવવે આવીને બેરન મચાળ્યો એટલે હીરજી પગે લાગીને વિમાને ચડી શાહજાદો પણ વિમાનમા ભરાઈ ગયો અને ઘરરર વિમાન તળાવની પાળે હીરજીને ઉતારીને પાણી વળ્યું

મહેને પહોચી શાહજાદે ખીરબલને દેવનોકની બધી વાત કરી ખીરબલ કહે ‘આજ રાતે હીરજી આવે ત્યારે સામી નજર ન મડાય તો કાંઈ નહિ પણ આ મોતીનો દડો, રૂમાન કટાર અને નવસરો હાર એની સામે મૂકી દેજો અને કહેજો કે ‘અપસરાના નાટાર ભમા માનવીની થાપ હોય તો ઇંદ્રાસન લાજે કે શોભે ?’

સાજે હીરજી આવીને બાબી રહી કે શાહજાદે આડી નજરે મોતીનો દડો, રૂમાન કટાર અને નવસરો હાર મૂકી કહ્યું ‘અપસરાના નાટાર ભમા માનવીની થાપ હોય તો ઇંદ્રાસન લાજે કે શોભે ?’

‘આ જોન કાને પ તા હીરજીને તબલચી અને શાહજાદો એક છે એવો ખ્યાલ આ થો કે નીચું જોઈ ગઈ અને બોલી અપસરા હારી અને માનવી જાણે આજથી તમે મારા સ્વામીનાથ અને હું તમારી અસ્ત્રી’

આટલી વાત કરી ત્યાં બધા બધ દીલ્લા થઇ જતા રૂપસિ હે જનાગ દીધી અને ખાંદીએ દાગેલી પોતાની તરનાર ઉપાડી

લાખા હુવારની સજ કપડા,
મોનિયા વાઢાળાની વાર કરેલ

માથામા ફણકાની ટોચ તો લાજ ખાવાનો દહશરો હરકારના મેળામા દૂવળા સાધુના હાથનું ખીચડીનું તામપ તર જેમ લોકકા હાથની થપાટે અઢાર હાથે જઇ પડે તેની તરવાર ઉપાડીને રૂપસિ હે ધૂતણા માથે જનાગ મારીને કીટુ અરે હે ધૂતણા હવે તુ તારા છપ્પેવને યાદ મરી લે આ ઘરતીની તુ વગે બેઘડીની મહેમાન છે !’

કમશ

કુમકુમ સિલ્ક મિલ્સ

આદર્શક ડિઝાઇન અને સુમેળ રંગોવાળી

ચુનદી જતોની અગારી વિશિષ્ટતાઓ

આઈ સિલ્ક, નાઇલોનના કેન્સી કાપડ જનાવનારા, નાયલોન શર્ટિંગ,
પાલવજારી સાડી, બિન્દર સાડી, ફેન્સી કોલ તથા નાયલોન ઓશી
અને બ્રોકેડ વગેરે,

શ્રી કુમકુમ - સિલ્ક મિલ્સ

સુવરણગઃ આચારી, કુલી-૭૦ : બુખર્ડ

Industrial Services Corporation

ટેક્સટાઇલ ઓક્રીલીસ-કેમિકલ્સ
તથા ઇલેક્ટ્રીક મોટર્સ અને સ્ટાર્ટર્સ

INDUSTRIAL SERVICES CORPORATION

Bharat Industrial Estate, Block No. 521. 5th Floor,
Tokersey jivraj Road,
Sewree, BOMBAY-15 D. D.

તંત્રીઓ :
ઈશ્વરલાલ મો. દવે
જયમલ્લ પરમાર

ઓગસ્ટ-૧૯૭૦
સળંગ અંક ૪૮૫

દિખા દે તૂ હૈ કયા ઓ કાન્તિ !

વિશ્વ—જીવનકા અવિચલ ધર્મ ?
પ્રગતિ કા ધ્યેય ? નિયતિકા મર્મ ?
જીતકી આત્માકા નર્તન—
કી તૂ અભિનવ ભવિષ્ય—સર્જન ?
સૃષ્ટિકા નીરા મનોરંજન ?
લોકકા યા તૂ દુઃખ ભંજન ?
કાલ ભોરવ મૃદંગ પર ધમ ?
પ્રકૃતિકે નૃત્ય—તાલકા સમ ?

દૂર કર દેવી હમારી જાતિ
દિખા દે તૂ હૈ કયા ઓ કાન્તિ ?

યુગોયુગ સંચિત પીડા કે
વંચના કે પ્રતારણા કે
દાહ કે એકત્રિત બલ સે
તોડ કર બાંધ રૂઢિ છલ કે.

બકાતા ઉત્પીડન કે ગ્રામ
પ્રતિષ્ઠિત સ્વાર્થ શાંતિકા ધામ
નચાતા તુંગ નુરંગ અથાહ
વહી તૂ જીવન—સરિત પ્રવાહ

સ્વયં બની જાતી ફિર જો શાંતિ
દિખા દે તૂ હૈ કયા ઓ કાન્તિ !

હૃદયકી ધાકત જગ-વપુ મેં
કહે કોઈ કસાં કર ન તુરહેં
શુદ્ધ કર દોષિત રક્ત પ્રસાર
કરે જો નવશોણિત સંચાર
સત્યકા કર નવીન ઉત્સાહ
ન રે શિવકા ફેલા વિસ્તાર
નથી સુંદરતા કા શૃંગાર
સજાતી તૂ નૂતન સંસાર
હટાતી ઉબ મિટાતી કલાંતિ
બતા દે તૂ હૈ કયા ઓ કાન્તિ ?

પતન ઉત્થાન પદ્મ્ય મેં
કલહ ધુંધરું , કર દુતલય મેં
નૃત્ય કરતી અદૃશ્ય કિં ઓર
ચલી તૂ કિસ ભવિષ્યકી ઓર
બની ભીષણ આકર્ષક કાંતિ
બતા દે તૂ હૈ કયા ઓ કાન્તિ !

૧૯૩૩-૩૪માં અમે સાપ્તરમતી જેલમાં. મારી કોટરી ને ભગતસિંહના સાથીદાર ભુસાવલ ભોમ્પા કેસના કેદી શ્રી. ભગવાનદાસની કોટરી વચ્ચે એક દીવાલ. રાતનાં અંધારાં ઊતર્યો રાષ્ટ્રજગૃતિનાં અને કાંતિનાં ગીતો અમે સામસામા લલકારીએ. એમાંથી શ્રી. ભગવાનદાસે જ રચેલું આજે ય પ્રશ્નાર્થ બની રહેલું કાંતિનું ગીત અહીં આપ્યું છે. આજે તેઓ ઝાંસીની કોઈ કોલેજમાં પ્રોફેસર છે.

ગામ નવરચના

તંત્રીઓ : ઇશ્વરલાલ દવે : જયમહલ પરમાર

વર્ષ : ૪૧ ઓગસ્ટ '૭૦ અંક ૫ સળગ અંક : ૪૮૫

ભિર્મિ નવરચનાનાં સર્વ લખાણો કૌપી-શબ્દથી રક્ષિત છે

- ૧ યુજ્જ્ઞાત ચેત હવે તો ચેત..... સંપાદક ૨૮૭
- ૨ ચંદી ગયા સફરે..... ... ૨૮૮
- ૩ નફ્ટ ! બેથરમ ! બેહથા ! .. સંપાદકીય ૨૮૯
- ૪ ગોલ્ડન મર ગાડી ફરે કાનજી ભારોટ ૨૯૭
- ૫ અનેક ઇશ્વરવાદનાં અનિષ્ટો... નાજભાઈ ન. વાળા ૩૦૦
- ૬ શિવ - ભીલડી..... ખોડીદાસ પરમાર ૩૦૪
- ૭ આઈ રૂપેણ... અમરદાસજી આરાવાળા ૩૦૬
- ૮ રૂપેણ કંઠાનાં લોકગીતો... પ્રવીણકુમાર એ. ગઢવી ૩૦૮
- ૯ વારતાની કચમત .. કવિ મેકરજી ગયુભાઈ લીલા ૩૧૩
- ૧૦ વધુ બોલ યુદ્ધાઓ..... મણિભાઈ વોરા ૩૧૭
- ૧૧ ઈ મારો સોરઠ દેશ..... કાનજી માલધારી ૩૨૧
- ૧૨ ખેતસિંહ અને કેશરભા... કાલિદાસ સોલંકી ૩૨૩
- ૧૩ લોક સંગીત :
કેટલાક નવા વિચારો ... હરેશ બક્ષી ૩૨૪
૧૪. ૨૧. રણજીતરામની આર્પદષ્ટિ... ઈન્દુલાલ ગાધી ૩૨૭
૧૫. જનનાનો કવિ-ગાવક મેધાણી : જયમહલ પરમાર ૩૩૧
૧૬. મોઢીમા... .. બેશવરસિંહ જાદવ ૩૪૩
- ૧૭ ઘરઘોડા કુંવર અપયળા... જયમહલ પરમાર ૩૪૬

ગ્રાહકોને —

* દર માસની પહેલી તારીખે અંક પ્રગટ થાય છે.

* કોઈ પણ મહિનાથી ગ્રાહક થઈ શકાય છે.

* ગ્રાહકોને અંક પંદર દિવસ સુધી ન મળે તો તે વિભાગની પોસ્ટ ઓફિસે તપાસ કર્યા બાદ કાર્યાલયને જણાવવું અંક સિલિકમાં હશે તો મોકલારી

* સરનામું બદલાયાની ખબર અકતી પ્રસિદ્ધિ પહેલાં પંદર દિવસે ગ્રાહકે ગ્રાહકનંબર સાથે કાર્યાલયને પહોંચાડવી.
‘ગિર્મિ-નવરચના’ના લવાજમના દર
વાર્ષિક-દેશમા રૂ. ૧૦-૦૦
વાર્ષિક-પરદેશમા રૂ. ૨૧-૦૦

લેખકોને—

* મેખ, વારતા કે કવિતા વગેરે ન સ્વીકારાતા પરત મેળવવા ઇચ્છનારે જરૂરી ટિકિટ સાથે જ ખીડવી.

આ માસિકમા પ્રસિદ્ધ થતા વિચારો જ તે લેખકોના હોય છે. તંત્રીઓ તે વિચારમા સર્વજ્ઞ હોય તેવું માનવું નહિ.

પ્રકાશકોને—

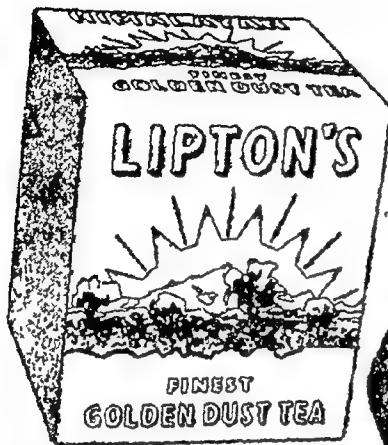
* બદલાનાં સાપ્તાહિક, પાસિક કે માસિક વગેરે તથા અવલોકન માટેના પુસ્તકો નીચેના સરનામે મોકલવાં.
એજન્ટોને—

* ‘ગિર્મિ-નવરચના’ના વેચાણ અને ગ્રાહકો અંગેના પત્રવ્યવહાર નીચેના સરનામે કરવો.

ભિર્મિ-નવરચના કાર્યાલય
૧૩, જાગનાથ પ્લોટ
રાજકોટ (જિ રાજકોટ)

પ્રકાશક : ઇશ્વરલાલ મો. દવે : મુદ્રક ને માલિક : જયમહલ પરમાર : ૧૩, જાગનાથ પ્લોટ, રાજકોટ.
મુદ્રણસ્થાન : સુરેષ મુદ્રિકા, ડૉ. યાજ્ઞિક રોડ કન્યા છાત્રાલય સામે : રેનકોર્સ, રાજકોટ-૧

લીપ્ટનની હિમાલયન ગોલ્ડન ડસ્ટ ચા

હિંચી જાતની
શુકી ચામાં
ખિનહરીફ

આ ચા યોગ્યતા બેઠકા સમયમાં તમને પહેલું
સોડા પવાળી સોનેરી હાંસની જાણ વધુમાં વધુ
આજ્ઞા પૂરા પાડે છે તમે તેની લહેજના
માણી સ્વમેલ તમારા અનિદિઓને ખુબ આ ચાથી
કેતાર કરો તમને આ પીવાની ખોખરી મળા
આવરી, તમારા પ્રહેખાને ખુબ આનંદિત થશે,
તેના પ્રમાણની બીજી બધી ચામાં લીપ્ટનની
હિમાલયન ગોલ્ડન ડસ્ટ ચા અનોખા છે

લીપ્ટન એટલેક

સારી ચા

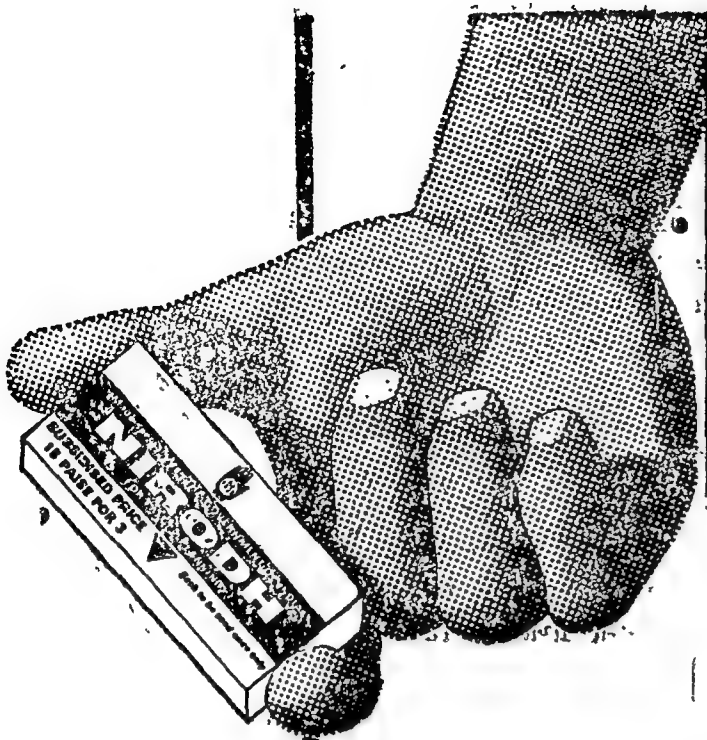
“ભારત સિલ્ક મિલ્સ” ના કાપડનો જ આગ્રહ રાખો

* સુંદર નવીનતાભરી ડિઝાઇન અને સુમેળ રંગોવાળી
ચુનઢી જાતોની અમારી વિશિષ્ટતાઓ *

આટ્ સિલ્ક
નાઈલોન શર્ટિંગ
પાલવંજરી સાડી
પ્રિન્ટેડ સાડી
ફેન્સી ક્ષોક
નાયલોન બ્રોશ
વગેરે

ધી ભારત સિલ્ક મિલ્સ (પ્રાઈવેટ) લિ.
સુંદર બાગ, કુંભો - ૭૭ : ગુજરાત.

ફકત
પૈસા ખર્ચીને
તમે તમારું
કુટુંબ
મર્યાદિત
કરી
શકો છો !

નિરોધ

કુટુંબ નિયોજન માટે
ઉચ્ચ જાતના
રસાયણોથી બનાવેલું સાધન
પૈસાના

સરકારી સહાય હેઠળ જોડી કિંમત

બાળકોના જન્મ વચ્ચે
અંતર રાખવા.

આજેતો, બાળકો નસીબબેગે નહિ
પણ ઇચ્છીએ ત્યારે મેળવી શકાય
છે. ઇચ્છો ત્યારે જ બાળકો
મેળવવામાં નિરોધ તમને
મદદ કરે છે.

માતા તથા બાળકની
તંદુરસ્તી માટે.

કોઈકે કહે છે કે થોડો ઉછેર માટે
બાળકને પ્રથમ ત્રણથી ચાર વર્ષની
ખાસ સંભાળની જરૂર પડે છે.
બાળકના જન્મબાદ સ્વાસ્થ્ય પાછું
પ્રાપ્ત કરવામા માતા પણ સમય
માગે છે. નિરોધ વાપરીને તમે
નવા બાળકનો જન્મ થતો સુલભી
રાખી શકો તેમ છો.

નિરોધ (કંચેમ) પુરૂષો માટે ઉચ્ચ
જાતના રબ્બરમાંથી બનાવેલું
સાધન છે. નિરોધ જગતભરમાં
વપરાય છે. કારણકે તે સાદું અને
સલામત સાધન છે તેમજ
વાપરનારાઓની તખ્તીયત પર
ખરાબ અસર કરતું નથી. નિરોધ
હવે દેશભરમાં બધે મળે છે,

પરચૂલ વસ્તુભંડારો, કરીયાણાની
દુકાનો, દવા તથા રસાયણોની
દુકાનો આમ વેપારીઓ તથા
ખાનની દુકાનોમાં નિરોધ વેચાય છે.

ગુજરાત સ્ટેટ કો-ઓપરેટીવ લેન્ડ ડેવલપમેન્ટ એન્ડ લિ.

(રજીસ્ટર્ડ ઓફિસ : અમદાવાદ)

૪૮૬, આશ્રમ રોડ,
નવરંગપુરા,
અમદાવાદ-૬.

સહકાર, લવન
ટેમરલાઇ રોડ,
રાજકોટ.

ગુજરાતના ખેડૂતોને જમીન વિકાસના કામ માટે
૩૧. એક અબજ અને ચાર કરોડનું ધીરાણ કરેલ છે.
અત્યાર સુધીમાં કરેલ ધીરાણની વિગત.

	સંખ્યા	કરોડ-લાખ.
[૧] નવાકુવા	૧,૪૮,૪૩૮	૩૩.૩૮
[૨] જૂના કૂવા	૩૧,૦૯૯	૨.૮૪
[૩] ઓઈલએન્જન ઈલે. મોટર્સ	૧,૩૪,૮૯૦	૪૭.૬૪
[૪] ટ્રેક્ટર્સ	૩,૧૫૩	૫.૭૦
[૫] અન્ય	—	૧૪.૪૪

સભ્ય સંખ્યા : ૭,૩૧,૦૬૪

બેન્કની શાખાઓ : ૧૮૧

મગનભાઈ ર. પટેલ
ઉપપ્રમુખ.

હરિપ્રસાદ હ. ત્રિવેદી
આઈ. એ. એસ. રીટાયર્ડ
મેનેજિંગ ડિરેક્ટર

ઉદયભાણુસિંહજી
યુવરાજસાહેબ ઓફ પોરબંદર,
પ્રમુખ.

ધીરાણ-વસુલાતનું સંકલન ન કરીએ તો
સહકારી પ્રવૃત્તિ ઉણપવાળી લાગશે

: ચિતરંજન રૂગનાથ રાજ

દેશની કાયાપલટ કરવાના કાર્યમાં આર્થિક
અને સામાજિક ક્રાંતિ અનિવાર્ય છે. જે સહ-
કારી પ્રવૃત્તિ દ્વારા શક્ય બનાવી શકાય તેમ છે.

હિના તાલુકા સહકારી ખરીદ વેચાણ સંઘ લિ.

(રજ. નં. ૧૪૫૬ તા. ૨૫-૬-૧૯૫૬)

જીનીંગ ટ્રેક્ટરી એન્ડ ઓઈલ મિલ

દેવવાડા રોડ, હિના (જૂનાગઢ જિલ્લો)

સલાસદ સંખ્યા=૬૦ મંડળીઓ : રોશનડોળ રૂ ૨૩૨૬૪૨/-

ઓર્ડર વર્ગ-અ

ચંદ્રશંકર લાભશંકર જાની
પ્રમુખ.

સાબરમતી આકૃતિઃ સાબરમતી આકૃતિઃ સાબરમતી આકૃતિઃ સાબરમતી આકૃતિઃ સાબરમતી આકૃતિઃ

રાષ્ટ્રિય એકતા

“ચાલો આપણે ભૂલો જઈએ કે, ‘હું’
 હિંદુ છું,’ ‘તું મુસ્લિમ,’ અથવા ‘હું’ ગુજરાતી
 છું,’ ‘તું મદ્રાસી’. ચાલો આપણે ‘હું’ અને
 ‘મારું’ ને સમગ્ર ભારતીય રાષ્ટ્રિયતામાં એક-
 રૂપ કરી દઈએ. સાથે દૂબલાને કે સાથે તરવાને
 આપણો બહુજન સમાજ કૃતનિશ્ચય બનશે
 ત્યારેજ આપણે ખરેખરા સ્વતંત્ર થઈશું.”

— ၁၆၆ —

ગુજરાત રાજ્યના માહિતી નિયામક દ્વારા પ્રકાશિત

ગ્રામીણ રાષ્ટ્રીય ગ્રામીણ રાષ્ટ્રીય ગ્રામીણ રાષ્ટ્રીય ગ્રામીણ રાષ્ટ્રીય ગ્રામીણ

ਐਕਟਾ ਰਾਇੰਦ੍ਰ ਐਕਟਾ ਰਾਇੰਦ੍ਰ ਐਕਟਾ ਰਾਇੰਦ੍ਰ ਐਕਟਾ ਰਾਇੰਦ੍ਰ ਐਕਟਾ ਰਾਇੰਦ੍ਰ ਐਕਟਾ ਰਾਇੰਦ੍ਰ ਐਕਟਾ

—: ભારતીનાં નવા પ્રકાશનો :—

પાનદાની	પી. એફ. પંચાલ	૬-૫૦
કાવ્ય પરિભલ	ડાહ્યાભાઈ પટેલ	૬-૫૦
ભવાટવિનાં ભેરૂ	બળદેવપ્રસાદ પુરોહિત	૧૩-૦૦
બે નારી બે રૂપ	હંસા પટેલ	૧૦-૦૦
અન્નાણ્યો ટાપુ	શ્રીકાંત ત્રિવેદી	૨-૫૦
અમૃતકુંભની શોધમાં	લિખુભાઈ ગોહિલ	૪-૦૦
હિતસવી	ડાહ્યાભાઈ પટેલ	૯-૦૦
શમણાં નંદનવનમાં	નિર્મળાબેન ભટ્ટ	૬-૨૫
મૃગતૃષ્ણા	રમેશ પટેલ	૮-૦૦
સાહેલી	રમેશ પટેલ	૮-૫૦
સોમનાથને જોળે ૧-૨	ટી. પી. સૂચક	૧૭-૫૦
એક માળાના વીસ મણકા	રામભુલાઈ કડિયા	૬-૫૦
નીલ સરોવર નારંગી માછલી	ડો. બિપિન કે. પરીખ	૭-૫૦
વેલ પિયાસી	શાંતિ આંકડિયાકર	૫-૫૦
આચમન	પ્રેમશંકર હ. ભટ્ટ	૬-૦૦
એક ફૂલ હજાર શૂળ	‘સુહાણી’	૧૧-૦૦
કિશોર ગ્રંથાવલિ પુ. ૫	દિનુભાઈ જોષી	૧૬-૦૦
સાહસ ગ્રંથાવલિ પુ. ૬	નવનીતભાઈ સેવક	૧૮-૦૦
સંતના સાન્નિધ્યમાં	દાદુભાઈ પટેલ	૫-૨૫
કર્મચંડાળ	સુધાકર પટેલ	૬-૦૦
ઝેર પીધાં અમૃત જાણી	કૃષ્ણપ્રસાદ ભટ્ટ	૬-૫૦
તળાવતીરે તરસ્યા	સુહાસી	૬-૫૦
વિધિનાં વમળમાં	બળદેવપ્રસાદ પુરોહિત	૬-૫૦
ગંજેરી	રમેશ પટેલ	૧૦-૫૦
જલપરી	નવનીત સેવક	૩-૦૦

ભારતી સાહિત્ય સંઘ પ્રા. લિ.

૬૪, ફર્નો-ડીઝ બિઝ., ગાંધીરોડ : અમદાવાદ-૧.

ચિહ્નિયાં યુગ ગઈ ખેત, ગુજરાત ચેત હવે તો ચેત !

આજે ત્યારે સત્તાના રાજકારણમાં ગુજરાતને હોમી દેવાની હાર્યા જુગારીની શ્રી. મોરારજીભાઈની ચાલ સામે ગુજરાત ધરતીકંપના આંચકા અનુભવી રહેવ છે ત્યારે આ સ્થિતિની આગાહી ૧૯ મહિના પૂર્વે 'ઊર્મિ'એ કરેલી. લગભગ બે વરસથી 'ઊર્મિ' ગુજરાતને ચેતવતું આવ્યું છે. પણ 'ઊર્મિ'નું 'ગળું' કેટલુંક ? એનો અવાજ કેટલાક કાને પડેલો ? ઉલટ પલે એ કારણે ગુજરાત અને મુંબઈમાંથી 'ઊર્મિ'એ ૩૦૦ થી વધુ ગ્રાહકો ગુમાવ્યા છે અને 'જરા બુદ્ધિ' હેઠાણે રાખીને લખવા'ના કેટલાક પત્રો મળ્યા છે તે વધારામાં. જે જે પંથકમાંથી 'ઊર્મિ'એ ગ્રાહકો ગુમાવ્યા છે તે જ પંથકમાંથી શ્રી. મોરારજી દેસાઈની ગુજરાતને ગરદન મારવાની સત્તાભૂખ સામે આજે અવાજ ઊઠી રહ્યા છે, ત્યારે ૧૫ મહિનાથી 'ઊર્મિ' ગુજરાતને ચેતાવવા સાવચેતીના જે સૂર ઊઠાવતું તેનાં થોડાં અવતરણો અહીં આપ્યાં છે.

—સંપાદક

ગુજરાતમાં લાય લગાડશે

જે ઇંદિરાજીનું જૂથ શ્રી. મોરારજીને તોડવા મથી રહ્યું છે તે શ્રી. મોરારજીનું જૂથ પાટીલને મેદાનમાં ઉતારી રહ્યું છે. અને આમ કેંગ્રેસી રાજ્યોમાં જ્યાં એક ગુજરાતમાં નથી સળગ્યું ત્યાં પણ સત્તાની-ભૂખ લાય લગાડી રહી છે. ગુજરાતને હોમાયે જ છૂટકો. એમાંથી કોઈ ચાવી થકે તેમ નથી. કારણ કે કેંગ્રેસનું નાવ સત્તાના 'રાજકારણ'માં ધુમરાવે ચડ્યું છે. રાષ્ટ્રને વિધાતક એવા એવા વિચાર અને નીતિવાળા પક્ષો સાથેનાં અનિષ્ટ જોડાણ એ આતર્યાલ્ય સત્તાના વ્યાપારનું જ આત્મઘાતક પરિણામ છે. રાષ્ટ્રની ધરી આમ કડાકા કરી રહી છે.'

એપ્રિલ અંક-૧૯૬૯

જો જો ગુજરાત એકલું ન પડી જાય !

...અને ગુજરાત હોમાઈ ચૂક્યું છે. લયતો છે કે...ગુજરાત એકલું ને એકલવાયું બની જશે. વ્યક્તિ વિશેષના જેમ લાભ હોય છે તેમ ગેરલાભ પણ ઘણા હોય છે. સરવાળે સહન તો અંતે પ્રજાને જ કરવું પડે છે...શ્રી. મોરારજી ભાઈના સીધી નિકટના સાથી પાટીલના રાષ્ટ્રીયકરણના ઉઘાડા વિરોધથી એ પુરવાર થાય છે કે મોરારજીભાઈ કઈ ખાજી ખેલી રહ્યા છે ?

એપ્રિલ અંક ૧૯૬૯

સત્તા ને સિદ્ધાંતના ગાડી

શ્રી. મોરારજીભાઈના સત્તા અને રાજકારણના ખેલથી જગત અને ગુજરાત અજાણ નથી. સગા ભત્રીજાને હાથે ચૂંટણીમાં માર ખાઈને પાછલા ભાર-લેથી પાછા પ્રધાનપદે આવી ગયેલા. ગાંધીવિચાર સરણીના ભારતમાં આગ્રહી રાજપુરુષ ગણાયા ને એક એક ગાંધી વિરોધી સરકારી પ્રવૃત્તિને તાંત્રે આખર સુધી થતા રહ્યા, સિદ્ધાંતો સામે એમણે સત્તાનું જ મહત્ત્વ રવીકાપું છે. શ્રી. મોરારજીભાઈ સત્તા અને ગાંધી-વાદનો સૌથી મોટો વિસંવાદ બની રહેવ છે. સૌને હડદાવીને પોતે અંત સુધી અલિપ્ત રહેવાની ચાલ ખેલતા ગયા છે.

દેવની જમ એ પોતાને માથે કદી દોષ લેના નથી. એ એમની કુશળતા ગણાઈ છે. પણ મધ્યયુગની રાજપુતી જેવો એમનો હકાગ્રહ કાળનાં પરિબ્રજોને પામવા દેતો નથી, એટલે કેકે હેકાલે ચડી જાય છે ને ગુજરાતને પણ ચડાવી દે છે.

લોકશાહી નહિ, ખપે છે મોરારજી ?

ગુજરાતમાં તો પુરવાર થઈ ગયું કે ગુજરાતની સંસ્થા કેંગ્રેસની, એના આગેવાનોની નિષ્ઠા રાષ્ટ્રવક્ત્રી નથી, પ્રજાવક્ત્રી નથી અને ગુજરાતવક્ત્રી પણ નથી પણ વ્યક્તિવક્ત્રી છે. આ વ્યક્તિનિષ્ઠાને કારણે જ રાષ્ટ્રના રાજકારણના ક્ષેત્રે રાજકીય પ્રોક્તાનું સરિષામ દેવાળું

[અનુ. પૃષ્ઠ ૩૫૦

ચડી ગયા સફરે

વાતડિયુ વૈયાના ઘેરા વળે, કાળજ કેરે કણસલે ચાંચુ ભરે
 હાગ્યા ઉપર ડામ દિયે એમ ખીજમાં ખટકાં ભરે;
 પતંગ હાર્યે પડ્યાં પનારાં, ઠોડિયાં કથની કરે. વાતડિયુ.
 મોઢે શરમના શેરડા ફૂટ્યા ને તારલા હાંસી કરે;
 રાત સવારે રડી પડી ઈ કેને અરબુ કરે વાતડિયુ.
 ભોળાં હરણાં ભઠકી ગિયાં ધ તો જતાં ફાળું ભરે;
 ભેલા વાળા ભેતાં રિયા કે મરને કમોતે મરે. વાતડિયુ.
 આ કાંઠેથી જીપડી નીકળ્યાં, શઢને સાખદો કરે;
 એલે કાંઠે કોઇ એાળજે નહિ એમ ચડી ગયાં સફરે વાતડિયુ.
 અંતર વલોવે ઉતાવળા થઈ, ખોટા ઉધામા કરે,
 નવનીત નાવે હાથ નકાચું છાશમાં માખણ તરે. વાતડિયુ.
 સૂતા એાળામાં માયડાં મૂકી તોય છરિયું ફેરવે ગળે;
 ઠાકર કેને ઠપકો દેવો ! વાડયુ ચીભડાં ગળે. વાતડિયુ.
 ભૂપત હોય ધ બને ભિખારી તર્યે વાંદરાં આયુધ ધરે;
 ‘દાદ’ ફૂલડાં ફૂળવા લાગે ત્યારે પથરા સિધુ તરે. વાતડિયુ.

દાહુદાન પ્ર. ગઢવી

આવે એક તરબૂચ ચોરું. હાથમાં રામપાતર, બગલમાં પાવડી અને લુગડામાં એક લંગોટી. તરબૂચ ચોરું તો ખરું પણ સંતાડે શેમાં ? પછી ઘડીક બગલમાં, ઘડીક રામપાતરમાં અને ઘડીક પીઠ પાછળ ફેરવ્યા કરે, પણ તરબૂચ અછતું થોડું રહે ?

અવિભાજિત કેંગ્રેસ વખતે રાષ્ટ્રપતિની ચૂંટણીની વાતથી શ્રી. મોરારજી દેસાઈ, નિજલિંગપ્પા અને કામરાજ વગેરે સ્વતંત્ર પક્ષ, જનસંઘ અને કેંગ્રેસના મોવડીરૂપે ત્રિપક્ષી જોડાણની સંતલસ કરી રહ્યા હતા. પણ તરબૂચ છતું થઈ ગયું ને આજની ઘડી સુધી એ સંતલસ આગળ વધારતા રહીને એને સંતાડવાની કોશીશ કરતા રહ્યા.

ત્રિપક્ષી જોડાણના લણકારા

હુપાવવાની કોશીશ કરતા રહ્યા તેમ તેમ લોકોની શંકા વધતી ગઈ કે કયું કં ખોટું થઈ રહ્યું છે. ખોટું ન થઈ રહ્યું હોય તો હુપાવવાની શી જરૂર ? સીન્ડીકેટની મહાસમિતિના ઠરાવ પહેલાથી આ મોવડીઓનાં જનસંઘ અને સ્વતંત્રપક્ષના આગેવાનોનાં એકસરખાં નિવેદનો ઇંદિરાજી અને એની સરકાર વિરૂદ્ધ બહાર પડ્યા માંડ્યાં. એમાં શ્રી. મોરારજી, નિજલિંગપ્પા, કામરાજ અને પાટીલનાં નિવેદનોમાંથી ત્રિપક્ષી જોડાણના લણકારા ઊઠતા હતા.

સાથીદારોની અને લોકોની શંકા મજબૂત થવા માંડી ત્યારે ત્રણેય પક્ષોના મોવડીઓ શાસક કેંગ્રેસ, સામ્યવાદી પક્ષ અને મુસ્લિમ લીગનું અગ્રગટ જોડાણ થયાની, સામ્યવાદી હિંસાની, કોમવાદની ને ઇંદિરાજીની આપખુદીની કાગારોળ શરૂ કરીને કહેવા લાગ્યા કે ‘દેશ ખતરામાં છે, લોકશાહીને બચાવો.’

અવિભાજિત કેંગ્રેસનાં ફરજંદ

નકસલાખટની પ્રવૃત્તિ પૂરાં ચાર વરસથી ચાલે છે. હેલાં બે વરસથી એ વધુ વકરી છે. કોમી

હુલ્લો પણ થયા જ કરતાં હતાં, બંગાળમાં ને કેરલમાં સામ્યવાદી સરકારો હતી જ. મોંઘવારી ને મેરોજગારી વધતી જ જતી હતી ત્યાં સુધી તો અવિભાજિત કેંગ્રેસ કેન્દ્રમાં શાસન ઉપર હતી. અને શ્રી. મોરારજી અને એમના ધણા સાથીઓ પ્રધાન મંત્રણમાં જ હતા. કોમવાદ સામે અવાજ તો સંસ્થા કેંગ્રેસના શાસનવાળા અમદાવાદમાં કોમી હુલ્લો થયું ત્યાર પછી જ વધુ જોર પકડતો થયો. પાછો એ અવાજ બેસી ગયો એ મહારાષ્ટ્ર રાજ્યમાં થયેલા કોમી હુલ્લો પછી પાછો ઊંચો આવ્યો.

કયું આલ તૂટી પડ્યું છે ?

એ સિવાય હેલાં બાર મહિનામાં બંગાળની અને કેરળની સામ્યવાદી સરકારોને તૂટી પડતી ઇંદિરાજીએ બચાવી નથી. નકસલાખટની પ્રવૃત્તિ સામે પગલાં ભરવા બંગાળમાં ઇંદિરાજીની સરકારે અટકાયતીધારો દાખલ કરવા ધાર્યું ત્યારે સ્વ. જન. કેંગ્રેસે જ તે દાખલ ન થવા દીધો. કારણ કે પરિસ્થિતિ વધુ વણસે તો જ ઇંદિરા સરકારને બદલાવ કરીને વિરોધનું વધુ બળ પેદા કરી શકાય. ત્યારે દેશના કયા વિચાર વાણી કે વર્તન ઉપર કાપ મૂકાયો છે ? સિવાય કે ૧૪ બેન્કના રાષ્ટ્રીયકરણ ઉપરાંત વ્યાપાર ઉદ્યોગ ઉપર જે કાંઈ નિયંત્રણો લદાયાં ને બીજાં વિચારો રહ્યાં છે તે સિવાય ? અવિભાજિત કેંગ્રેસના દસ મુદ્દાના કાર્યક્રમોમાં આ નિયંત્રણોનો સમાવેશ થાય છે. બહુ બહુ તો એમ કહી શકાય કે એવાં રાષ્ટ્રીયકરણ માટે કે નિયંત્રણો માટે પરિસ્થિતિ પાકી નથી. આ પરિસ્થિતિ વિવાદાસ્પદ કદાચ રહે. પણ લોકોની ધીરજને અંત આવી રહ્યો છે એ કારણે નકસલાખટોને વધુ બળ મળી રહ્યું છે, તે પરિસ્થિતિની અવગણના દેશનું હિત ધરાવનાર કોઈ કરી જ કેમ શકે ? અને એ બધાં પાપની ભાગીદાર અવિભાજિત કેંગ્રેસ જ રહેતી આવી છે,

ઈરાદા છુપાવવાનાં કારણો

વિચાર, વ્યક્તિત્વ અને સત્તા સાથે જ ચાલે છે. કોઈપણ વિચારને સત્તા ખાતર કે સ્થાન ખાતર સ્વીકારી લેવામાં આવે તેથી વ્યક્તિના યુગભૂત વલણોમાં બ્યારે ફેર નથી પડતો ત્યાં જ સત્તાનો સંઘર્ષ પેદા થાય છે. આ સંઘર્ષને પરિણામે ઈંદિરાજીને ઉચલાવર્તા શ્રી. મોરારજી અને મોવડી મંડળ ઉચલી પડ્યું. આ પરબળ અને ત્યારબાદ સત્તા હસ્તગત કરવામાં એક પક્ષી એક સાંપડી જતી નિષ્ફળતાના ઝનૂનને છાવરવા મહાન-સૂત્રોનો અંચલો ઝોટવામાં આવ્યો.

સીન્ડીકેટનું મોવડી મંડળ આ ત્રિપક્ષી જોડણી પાછળ રહેલી સત્તાબુખની બદસૂરતી લોકોથી છુપાવવા માગતું હતું. જેથી લોકોમાં અપ્રતિષ્ઠન બની હલકા ન દેખાય. જોડણી પાછળની યોજના શાસક કેબિનેટથી છુપાવવા માગતું હતું, જેથી કરીને યોજના આકાર લે તે પહેલાં તેને નિષ્ફળ ન બનાવે. પોતાના સાથી-દારોથી છુપાવવા માગતું હતું, કારણ કે એકાએક સંસ્થા કેબિનેટનો ધર્મ પલટો થતાં આંચકો ન લાગે. રાજકીય સાંપ્રદાયિકતા વચ્ચે સૂઝ

રાષ્ટ્રીય સ્વયંસેવક સંઘનો જન્મ મુસ્લિમોના હિંદુ વિરોધી ઇરાદાથી ઝનૂન અને ખ્રિસ્તીઓ તરફથી અચરાતી હિંદુ વટાણ પ્રવૃત્તિના પ્રત્યાધાનમાંથી થયો છે. એમાં હિંદુ સિવાયનો કોઈ નાગરિક દાખલ નથી થઈ શકતો. જનસંઘ એનું રાજકીય સ્વરૂપ છે. દેશના બધારણીય માળખામાં બંધ બેસીને રાજકારણમાં આક્રમક વધવા કોઈ પણ કોમ માટે જનસંઘની નીતિ ને સિદ્ધાંતમાં માનનારા માટે છૂટ રાખી છે. એમાં કોઈ મુસ્લિમો જોડાયા હોય તો તે પાકીસ્તાનના ઇરાદાથી રાજ્યમાં જોગેન્દ્રનાથ મંડળ જેવા એક હરિજન પ્રધાનને લીધેલા પ્તેના જેવું જો છે.

સ્વતંત્ર પક્ષનો જન્મ મૂડીવાદ અને સામંત-શાહીના બચાવની ભાવનામાંથી થયો છે.

કેબિનેટનો જન્મ દેશહિતના વિચારમાંથી થયો છે. છેલ્લાં ૫૫ વરસથી તે રાજકીય રીતે ગમે તેટલી આગળ પાછળ ગઈ હોય તો પણ એના વિચારનું

સંચાલક બળ ગાંધીજીની વિચારસરણીનું રહ્યું છે. વર્તનમાં એ ગાંધીજીની વિચારસરણીને પોતાની નજીકાઈથી ભણે પહોંચી શકી ન હોય, પણ રૂઢિઓથી ગાંધીવાદી અને વિચારથી કેટલેક અંશે અરુપિત એવી સમાજવાદી રહી છે. રૂઢિનું પ્રાણલય સંપ્રદાય કરતાં પણ વિરોધ હોય છે. ભારતમાં દરેક પક્ષ એકબીજા પક્ષો માટે વિધર્માઓની સૂઝ કેળવતા રહ્યા છે.

નેહરુજીએ કેબિનેટને જે એક સમાજવાદી ઘાટ આપવા પ્રયત્ન કર્યો તેની અને નવા વિચારોની અસર નીચે નૂતન કેબિનેટીઓનો એક સમૂહ પણ ખરો. આ બધા કશી જ પ્રગતિ ન કરી શક્યા હોય તો પણ એમનું માળખું ગાંધીનાદી અને સમાજવાદીનું છે. સમાજવાદી અસરતળેના તો વળી ગાંધીવાદીઓ કરતાં પણ વધુ મૂળ જનસંઘ અને સ્વતંત્ર પક્ષ પ્રત્યે ડુંગરી બેઠા છે. હવે એકાએક આ બધાનું ધર્મોત્તર કેમ કરીને થાય ? જો કે એક મોટો વર્ગ તો સંતોગો પ્રમાણે સૂકાન ફેરવનારો જ હોય છે, સ્વતંત્ર પક્ષ અને કેબિનેટમાં આ વર્ગ વધુ મોટો છે.

રાજકીય ધર્મોત્તરો

જગતમાં ધર્મોત્તરો થતાં જ આવ્યાં છે. ભારતમાં પણ લાલચ અને સત્તાના બળે ધર્મોત્તર ન થયાં હોત તો દોહ પાકીસ્તાન જેટલા મુસલમાનો ભારતમાંથી ન મળત, એ જ રીતે લાખોની સંખ્યામાં દેશી ખ્રિસ્તીઓ ન મળત. એનો અર્થ એવો પણ નથી કે બધાએ ધર્મોત્તર સ્વીકારી જ લીધું. કેટલાકે ધર્મનિષ્ઠ રહીને પ્રાણ અર્પણ કર્યા છે, કેટલાકે છટકી ગયા છે તે કેટલાકે બચી ગયા છે. ધર્મ પલટો ન ઇચ્છનારો વર્ગ ભારતમાં ન હોત તો ભારતમાં આટલા બધા હિંદુઓ બાકી ન બચ્યા હોત.

મુસલમાનયુગમાં જે રાજકર્તા કોમોએ ધર્મોત્તર કર્યું એની પાછળ રાજ્યના ભોગવટા અને સત્તાની લાલસા જ હતી. છેલ્લે એવું એક રાજકીય ધર્મોત્તર પોતાના ઠીક ઠીક સમૂહ સાથે ડો અભિ-ઉકરે કરેલું. પણ એમાં સીધી સત્તા લાલસા ન હતી પણ સત્તાની સમતુલા બનતા અને અરુણેયોની સામાજિક હાડમારીમાંથી જાંચે જાકવાનો વિચાર

મુખ્ય હતા. સીન્ડીકેટના મેમ્બર્સને દેશના ખીજ નંબરના આખાથે મોટાપક્ષનું, ધર્મોત્તર કરાવવું હોય ત્યારે ઓછા આઘાત અને ઓછા આંચકા લાગે તેવી હુશિયારીથી જ કરાવવું રહ્યું. ત્યાં જુઠ્ઠો આશ્રય લેવો જ પડે. એટલે કેમવાદી અને સામ્યવાદી બાધડો ભૂમો ફરી 'લોકશાહી બચાવો'નો અંચળો ઓઢીને સંસ્થા કેંગ્રેસના મેમ્બર્સને એની મહાસમિતિમાં જોડાણ માટેનો મોઢમ અર્થવાળો ઠરાવ પસાર કરાવી લીધો. વિરોધ બઢયો ત્યારે સૌ જુઠાં જુઠાં અર્થઘટન કરીને ફરી ઇન્દિરાજી પાસેથી સત્તા એટવવાના ઇરાદાને જાવરવાના પ્રયત્નો કરવા માંડ્યા. એકનો એક મેમ્બર્સ જુઠે જુઠે વખતે જુઠા જ અર્થો ઘટાવવા માંડ્યો, કારણકે સાચી વાતને દબાવવી હતી.

ઠરાવ પહેલાં જ રંધાઈ ચૂકેલું

સંસ્થા કેંગ્રેસના કાર્યકરો ને લોકો વિમાસણમાં પડ્યા. સ્પષ્ટતાએ મગાવા માંડી ને ગૂંચવાડ વધતા ચાલ્યા. પણ જનસંઘના શ્રી. બલરાજ મધોક ને સ્વતંત્ર પક્ષના શ્રી. મસાણીનાં નિવેદનોથી ગૂંચવાડ દૂર થઈને બિલોરી. કાચની જેમ કળાષ આવ્યું કે મહાસમિતિના ઠરાવ પહેલાં ઘણું ઘણું રંધાઈ ચૂક્યું છે ને કહ્યો થઈ ગયો છે. મહાસમિતિના આર્થિક ઠરાવના કાર્યક્રમમાં ત્રણેય પક્ષોનું એમની નીતિરીતિ અને એમના કાર્યક્રમોનું જોડાણ થઈ શકે એવી પૂરી સંભાવના ને ત્રિપક્ષી વિચારણા પછી જ તે ઘડ્યો હતો.

ઠરાવનો એક અર્થ ઘણો સ્પષ્ટ છે કે રાષ્ટ્રીયતા, લોકશાહી, બિનસાંપ્રદાયીકતા અને સમાજવાદ એ ચારેય સિદ્ધાંતોમાં માનતા હોય તેવા પક્ષો સાથે મોરચો રચવો એમ નથી, પણ એ ચારમાંથી કોઈ પણ એક સિદ્ધાંતમાં માનતા હોય તેવાઓનું જોડાણ રચવું. લોકશાહીનાં પોપટવાક્યો તો સામ્યવાદીઓ સહિત સૌ ભણે છે. એટલે બારણાં બધાના માટે ઉધાડાં રાખ્યાં પણ એમાં સ્વતંત્રપક્ષ અને જનસંઘ સિવાય કોઈ ન જોડાય એવું જ ઠરાવનું ઘડતર થયું.

ઠરાવનું આંતરિક સ્વરૂપ

સંસ્થા કેંગ્રેસ તરફથી મુસ્લિમ લીગને પણ

આમંત્રણ અપાયું છે. એ જનસંઘના ભારતીયકરણ સાથે કેવી રીતે બંધ થેસે? સામ્યવાદીઓને પણ આમંત્રણ અપાયું. એ સ્વતંત્ર પક્ષના મુક્ત વ્યાપાર, મુક્ત ઉદ્યોગ અને મુક્ત ખેતીના મૂડીવાદી સિદ્ધાંતમાં કઈ રીતે ભળે? એવું જ પ્ર. સ. પક્ષ અને સંસો રાનું કહી શકાય.

૧૯૭૨ ની ચૂંટણી મુધી ઇન્દિરાજીની સરકાર ચાલુ રહે તો પછી એ આ બધા સત્તા ભૂખ્યાઓને ભારે પડી જાય. અને આજની જેમ સંસદમાં લઘુમતિમાં જ રહે તો આ બધાની સત્તાભૂખ કયાંથી સંતોષાય? એટલે પ્રગટ અપ્રગટ ઇરાદો ચૂંટણી પહેલાં જ ઇન્દિરાજીની સરકારને ઉઘલાવવાનો છે. ઇન્દિરાજીની સરકાર ઉઘસે ને બહુમતિ ત્રિપક્ષી જોડાણવાળા નવા મોરચાની રહે તો પ્રજા સમાજવાદી પક્ષ, સંયુક્ત સમાજવાદી પક્ષ અને સામ્યવાદીઓનો તો ખાત્તો ખોલી જાય. ત્યારે 'લોકશાહી બચાવો' મોરચાનો ફાંસીનો ગાળિયો પોતાના ગળામાં સામે ચાલીને આ બધા પક્ષો શા માટે ભેરવે?

ત્યારે ડી. એમ. કે., અકાલીદળ અને અપક્ષોને પોતાને પક્ષે વાળવાની એક સંભાવના પણ ત્રિપક્ષી જોડાણના પક્ષોની ખરી. અને સત્તા હાંસલ કરી શકે તો શાસક કેંગ્રેસમાંથી પણ આ જોડાણમાં આવી ભળે એવી પણ ધારણા.

છાપરે ચડીને જોઈયું

મહાસમિતિમાં શ્રી. જશવંત મહેતાનો મુધારો ન સ્વીકારાયો ત્યારે બાવાનું તડખૂચ છતું થઈ ગયેલું. તડખૂચ સંતાડવાનું લંગોટીનું કેટલુંક ગળું? ઠરાવ પસાર કરાવી દેતાં મેમ્બર્સ મંડળ અતિ ઉત્સાહમાં આવી ગયું. અને આ મેમ્બર્સ મંડળની ગંગા કેટલી પાતાળે ચંપાણી છે તેનો તાગ આવવા માંડ્યો.

કામરાજે કહ્યું: સિદ્ધાંતોને ઘડીક નેવે મૂકીને પણ લોકશાહીને બચાવો.

સંજય રેડીએ કહ્યું કે: નકસલાઈટનો સફાર લાઇને પણ આંધ્રની ઇન્ડીકેટ સરકારને ઉઘલાવો.

નિજલિંગપ્પાએ કહ્યું: અમે તો લોકશાહીને બચાવવા સામ્યવાદીઓ કે મુસ્લિમલીગને પણ મોરચામાં જોડાવા આમંત્રણ આપીએ છીએ,

આમ ઇંદિરાજી પાસેથી સત્તા ચૂટી લેવાનો અને ગમે તેવા સિદ્ધાંતોનો બોગ આપીને પણ વેર વાગવાનો ધરાદો છતો થઈ ગયો. ઇંદિરાજીને ઉચલા વીને નવું પ્રધાનમંડળ રચવાની વાતો પણ સર થઈ ગઈ વડા પ્રધાન શ્રી મોરારજી, ગૃહપ્રધાન જનસંઘના શ્રી બલરાજ મધોદક કે શ્રી બાબુભાઈ અને નાણા ખાતું સ્વતંત્ર પક્ષના શ્રી મસાણીને

સી-ડીકેટની મહાસભિતિનો મહોર મારેલો કરાવ ત્રિપક્ષી જોડાણ માટે અનિવાર્ય હતો કોઈક દરખાસ્ત તો દરેક પક્ષને વિચારવા માટે જોઈએ જ ને ! એટલે જનસંઘ અને સ્વતંત્રપક્ષને જોડાણ માટે આગળ વધવા મહાસભિતિનો કરાવ જરૂરી હતો બાકી તો બધું રંધાઈ ચૂકેલું

જોડાણ માટેની શરતો

આ રંધાઈ ચૂકેલું છે એ વાત જનસંઘ અને સ્વતંત્રપક્ષના કરાવો અને ઉદ્દ્યોગોધનોમાંથી બહાર આવી જનસંઘના સંમેલન, ઉદ્દ્યોગોધનો અને પત્રકાર પરિષદમાંથી ચોખ્ખું સમજાયું કે સાલિયાણા નાણુદી અંગે કોઈક વચસો રસ્તો કઢાશે દસ મુદ્દાનો કાર્યક્રમ ફેરફાર માંગે છે હાલ સસદ પૂરતું જોડાણ રહેશે ને ત્યારમાદ સસદ બહાર એનો પિસ્તાર થશે આ જોડાણમાં એક નેતા એક શિસ્ત અને સમાન ભૂમિકા માટે લઘુત્તમ કાર્યક્રમ રહેશે

સ્વતંત્રપક્ષે મહાસભિતિના આખા કરાવને હર્ષના અતિરેક સાથે સ્વીકાર્યો એટલું જ નહિ પણ બંધી રીતે આગળ વધવા શ્રી મસાણીને સપુણ સત્તા આપી દીધી પણ આ ત્રિપક્ષી જોડાણ પાછળ શું ચાલી રહ્યું છે તે તો રામજીની સ્વતંત્ર પક્ષને મળેલી શીખામણમાંથી જાણવા મળે છે રામજીએ એક નેતા એક કાર્યક્રમ, અને ચૂટણી ચિહ્ન સ્વીકારી લેવા કહ્યું રામજીએ કહ્યું કે આપણા સિદ્ધાંતો જળવાતા હોય તો સરના કેંગ્રેસમાં મળી જવામાં કોઈ જોખમ નથી

સૌ સૌની ગતમા

ત્યારે જનસંઘની નીતિ અને સિદ્ધાંતો જળવાય, સ્વતંત્ર પક્ષની નીતિ અને સિદ્ધાંતો જળવાય

અને સરના કેંગ્રેસની નીતિ અને સિદ્ધાંતો જળવાય અને છતાં ત્રિપક્ષી જોડાણ થાય એ કેની રીતે અને ? દેખીતી રીતે જ રામજીના ઉદ્દ્યોગોધનાથી સ્પષ્ટ અર્થ ઊઠે છે કે સરના કેંગ્રેસના શ્રી, મોરારજી અને કામરાજ સાથે સ્વતંત્ર પક્ષની પૂરી તડખેડ થઈ ગઈ છે કે સ્વતંત્ર પક્ષના સિદ્ધાંતો જળવાય એવા ફેરફાર સરના કેંગ્રેસના સિદ્ધાંતો અને કાર્યક્રમોમાં કરાશે અને સમય પાકેલો જણાય ત્યારે સ્વતંત્ર પક્ષે સરના કેંગ્રેસમાં ભળી જવું રામજીએ એમ નથી કહ્યું કે પોતે બદલી ગયા છે કે સ્વતંત્ર પક્ષ બદલી ગયો છે એમણે તો એમ કહ્યું કે “હવે કામરાજ અને મોરારજી બદલી ગયા છે” નિઃશ્વસિ મળ્યા તો બદનેતા હતા જ પોતે બદલી ગયાની રામજીની વાતનો મોરારજીએ ઈન્કાર નથી કર્યો પણ બીજી રીતે લખને માથે જ ચઢાવી લીધી છે કારણ કે રામજી એનું રાજકીય પરિવર્તન જાણે છે

ત્યારે સ્વતંત્ર પક્ષનું બાહ્ય માળખાનું અસ્તિત્વ ન રહે તેમ આખી સરના કેંગ્રેસને સ્વતંત્રપક્ષના સિદ્ધાંતની બનાવી દેવી અને સ્વતંત્ર પક્ષનું ઊરની ચૂટણીમાં અસ્તિત્વ બૂસાઈ ગયું તે પહેલાં એનું સરના કેંગ્રેસમાં રૂપાંતર કરી દબને સરના કેંગ્રેસને જ સ્વતંત્રપક્ષ બનાવી દેવાની રામજીની એ અદ્ભૂત ચાલ છે

બીજી બાજુ જનસંઘ પણ સમજે છે કે ‘ઊરની ચૂટણીમાં પણ કોઈ એક રાજ્યમાં કે કે દ્રમા બીજા કોઈ પક્ષ સાથેના જોડાણ સિવાય સત્તાચાને આવવું શક્ય નથી તો સરના કેંગ્રેસ અને સ્વતંત્ર પક્ષનું બળ સામે ચારીને મળતું હોય તો આજે જનસંઘનો જેમણે બિનકોમી કહીને સ્વીકાર કર્યો છે અને જનસંઘના સહકાર માટે જેણે પોતાની નીતિ અને સિદ્ધાંતોમાં બાંધછોડ કરી છે તેની પાસે આવતીકાલે જનસંઘના વધુ સિદ્ધાંતોનો પણ સ્વીકાર કરાવી શકાશે એટલા માટે ન્યુનતમ કાર્યક્રમની ભૂમિકા ઉપર એક શિસ્ત અને એક નેતાની શરત રાખી છે મસાણીએ તો જિંદને જિંદને આવા જોડાણનો આશાવાદ પ્રગટ કરી નાખ્યો છે જનસંઘનો ધરાદો પોતાનું પૂરું વ્યક્તિત્વ જાળવીને

સંસ્થા ફ્રેંચિસ અને સ્વતંત્રપક્ષને હંદપ ન કરી જવાય તો પૂરો ઉપયોગ કરી લેવાની છે.

ધર્મસાહી ધર્માતર

આવો તડપૂચ સોંતો પકડાણો બ્યારે શ્રી. મોરારજીએ ગુજરાત પ્ર- સમિતિના ઠરાવમાંથી જનસંઘ ને સ્વ. પક્ષનાં નામો પડતાં ચૂકાવીને જાહેર કર્યું કે પ્રદેશ સમિતિનો ઠરાવ મહાસમિતિના ઠરાવનું સમર્થન કરે છે ને મારી યોજનામાં આગળ વધવામાં મને ક્યાંય બાધકર્તા નથી. અને તરત જ નિજલિંગપાએ જાહેર કર્યું કે લોકોના હિત ખાતર દસ મુદ્દાના કાર્યક્રમમાં પણ ફેરફાર કરવો પડે ને સાલિયાણોનો પ્રશ્ન તો તદ્દન નજીવો છે ત્યારે.

અહીં પાછી ધર્માતરની વાત આવે છે. ઔરંગઝેબના કાળમાં મરાઠા સરદારો મુસલમાન થવા માંડ્યા ત્યારે કોઇકે પૂછ્યું કે “તમે શું કરવા મુસલમાન થાઓ છો ?” ત્યારે એના જવાબમાં એક સૂત્ર પેદા થઇ ગયેલું કે “ધર્મસાહી ધર્માતર” “અમે તો ધર્મની ખાતર ધર્માતર કરીએ છીએ. અમે ધર્માતર કરીએ જેથી હિંદુ ધર્મને અમે ખત્યાવી શકીએ.”

એમ સી-ડીકેટનું મોવડી મંડળ ધર્માતરના ઇતિહાસનું પુનરાવર્તન કરી રહ્યું છે કે અમે તો લોકહિતના ધર્મખાતર ધર્માતર કરી રહ્યા છીએ.

ગુ. પ્ર. સ. ક્યાં ધોરતી હતી ?

આટલું બધું રંધાઇ રહ્યું હતું, રંધાઈ ચૂક્યું હતું ત્યાં સુધી ગુજરાત સંસ્થા કેંગ્રેસ ક્યાં વસતી હતી ? હિન્દુસ્તાનમાં કે હિન્દુસ્તાનની બહાર ? મહાસમિતિના ઠરાવ પહેલાં ઘણા સમયથી આખું જગત જાણતું હતું ને ગુજરાત સંસ્થા કેંગ્રેસ નહોતી જાણતી ? ગુજરાત સંસ્થા કેંગ્રેસ અશુધ છે ? અશુદ્ધિશાળી છે ? નાની કીકલી છે તે છેવટ સુધી કાંઇ ગતાગમ જ ન પડી ? કે પછી શ્રી. મોરારજીએ ઊંઘતાં વેચી ? કે પછી મોરારજીને વેચાયેલી જ છે ? કે પછી પગ નીચે રેલો નહોતો આવ્યો લાગતો ? આજે હિતુભાષની

બહાદરીનાં બાણો દિલ્હીથી ફૂંકાવા માંડ્યાં છે તે મહાસમિતિની બેઠક વેળાએ અને તે પછી પણ હિતુભાષ મનુભાષ પંચોળીની જેમ પરદેશ સીધાવ્યા હતા ? શ્રી. મોરારજીના પેટનો પાર ત્યારે નહોતો પામ્યા ? હિતુભાષને વિશ્વાસમાં લીધા વગર શ્રી મોરારજી પોતાની યોજના આગળ વધારી રહ્યા હતા ? કે પછી ગુ. સી-ડીકેટના શાણપણ પાછળની તમામ નખખાઇ-ઓથી મોરારજીભાષ પોતાની યોજનામાં મુસ્તાક હતા ?

ગુરૂ લોલી શિષ્ય લાલચુ

અખખારો બોલે છે કે સી-ડીકેટની મહાસમિતિમાં ઠરાવ આવ્યા પૂર્વે જ ગુજરાતના કેટલાક પ્રધાનો સહિતના સભ્યો સાથે શ્રી. મોરારજી સાથે થોડી ચડલડ પણ થયેલી. આ ચડલડ એમ ખતાવે છે કે ઠરાવ પાછળના લગ્ય અપવિત્ર નેડાણની જાણકારી ગુજરાતના આગેવાનોને કાને પહોંચી ગઇ હતી અને ગુજરાતના કેટલાક આગેવાનોની લાગણીને તૃણવત ગણીને શ્રી. મોરારજી પોતાની યોજનાને આગળ વધારવાનો નિરધાર કરીને બેઠા હતા.

જે ગુજરાત પોતાના ખીસામાં છે એમ મોરારજી ન માનતા હોય, મૂડીભર ગુજરાતી આગેવાનો અણસમજી ને લેખામાં લીધા જેવા નથી એમ ન માનતા હોત તો શ્રી. મોરારજી શ્રી. જસવંત મહેતાનો સુધારો જરૂર સ્વીકારી લેત. પણ ગુજરાતના પ્રધાનો અને આગેવાનોને શ્રી. મોરારજી વસવાયાંથી (રાખ્યા રહે અને કાઢ્યા જાય) વિશેષ ન માનતા હોય ત્યારે જ આપું આપખુદ પગલું ભરી શકે. ગુજરાતની નખખાઇ એ જ મોરારજીનું બળ છે.

ગડગડ ઘાટનાં ગજવણું

એટલા પછી પણ ગુજરાતના હાજર રહેલા સભ્યોમાંથી કેમ કોઇએ ત્યારે વિરોધ ન ઉઠાવ્યો ? પૂરા બળની ખાત્રી ન હોય તો એકલા પડીને ઉથલી પડાય એ કારણે ? ફેંકાઈ જવાય એવી રાજકીય બુદ્ધિથી ? એમાં મોરારજીની આમન્યા હતી કે સરા-જાહેર ભીરતા ? કયો સિદ્ધાંત એમાં કામ કરતો હતો ?

એ પછી મહાસમિતિની બેઠકમાંથી પાછા ફર્યા

બાદ જે વળુભાષ અને હિતુભાષ આજે ગાજવા માંડ્યા છે તે કરાનના અર્થઘટનમાં લખવાલા શા માટે હતા ? કાંઈક ખોટું કરી આવ્યું ના ગાજવા શા માટે માટે ગળના હતા ? અને પરસ્પર વિસવાદી અને વિરોધાભાસી નિવેદનો શા માટે કરતા હતા ? કોનાથી ડરતા હતા ? મોરારજીથી, સરથા કોંગ્રેસના સાથીઓથી કે પ્રમુખથી ? કઈ બાજુ સ્થાનની સનામતી છે એ નકમી ક્યાં પહેલા બેમાથી એકેય બાજુ ન બોલતા ગણગણ ઘાટે બોલાય એમને ?

‘એકસરખા અપ્રમાણિક’

જેમણે દિલ્હીમાં લાખી જીલ્લો અને મોગં જડમાને માથે લોકાની નાગફણી જડી રાખેલી તેવા એએ જનસઘ અને સ્વતંત્રપક્ષ સાથે જોડાણ થશે તો રાજીનામાં દેવાની જાહેરાતો કરીને ધ વવાદ મેળવી લીધા. પણ કરાવ પહેલા ખૂબ અજાણ્યાપણા બધા પછી જનસઘ ને સ્વતંત્ર પક્ષના નામ મોરારજીને કહ્યો પડતા શા માટે મૂકવા દીધા ? ત્યારે રાજીનામાં વાળાઓની બહાદરી પાળી કયો વેપાર એડવામાં રોકાઈ ગયેની ? ત્યારે નહોતી ખબર કે મોરારજી મૂરખ બનાવી રહ્યા છે ? લોકોએ અને અખબારોએ આ સ્થિતિમાં મુકાયેલા જોડાણ વિરોધી કાર્યક્રમને ઘણા દુખ અને કષ્ટક્રમ સાથે ‘અપ્રમાણિક કહ્યા છે

સત્યના સ્વાગ નીચેનું જૂઠું

એટલા પછી ત્યારે કરાનમાથી નામ પડના મૂકવા અંગે શ્રી. વળુભાષ જૂઠું મચાવ કરી રહ્યા હતા કે ‘કરાવ લામે ન થઈ જાય તે માટે જનસઘ ને સ્વતંત્રપક્ષના નામ પડતા મૂકવા છે ત્યારે વળી ઠાકોરભાષએ કહ્યું કે કેટલાકનું મન રાખવા માટે નામ પડતા મૂકવામાં આવ્યા છે, કરાવ લામે થઈ જાય તેટલા માટે નહિ એથી તો જોડાણનો વિરોધ કરનાર ઠાકોરજીએ મેસી ગયેલા તે કાંઈક બીજા આવ્યા ત્યારે પણ શ્રી ઠાકોરભાષને શ્રી મોરારજીનું નામ લેવામાં કઈ કુત્રીન ઘરની લાજ આગર લૂટાઈ જતી લાગેની ?

નાદારીનું નગ્ન પ્રસ્થાન

અને ખીજી જ ક્ષણે પત્રકારો સમક્ષ શ્રી

મોરારજીએ કહ્યું કે આ કરાવ મહાસંમિતિના દર વનુ અને મારી મોજનાનું સમર્થન કરે છે ત્યારે પણ જોડાણ વિરોધી બડકમદારોની જીલ્લમ સીવાઈ ગયેની ? કરાવમાં જો પ્રગટપણે જ જનસઘ-સ્વ પક્ષના જોડાણનો વિરોધ રહેલો હોતો, શ્રી મોરારજી એ કરાવના એક પક્ષકાર હતા તો પછી ખીજી જ ક્ષણે પત્રકારો સમક્ષ શ્રી મોરારજીએ પોતાનું સમર્થન કરાવતો જ કરાવ પસાર થયો હોવાનું કેમ જાહેર કર્યું ? એનો અર્થ તો એ થયો ને કે કરાવ પસાર થતી વેળા શ્રી મોરારજીના અને જોડાણ વિરોધી એના બેયના દિનમાં પાપ હતું ? ગુજરાત જેવા પ્રદેશનું રાજ્ય કરતી આખી સરથા એના સર્વેશ્વરી માંડીને નાના કાર્યકર સુધી આટલી બધી અપ્રમાણિક હોઈ શકે ? અને તે એક સાથે સૌ પોતાની જાતને સિદ્ધાંતને નામે, બાંધીને નામે, લોકોના હિતને નામે, ગુજરાતને નામે સામેથી અપ્રમાણિક પુરવાર કરે કે જોઈ દ્યો, અમ સૌ કેવા બીર, ડરપોક, કેવા કાવર ને કેવા અપ્રમાણિક છીએ !

કા કોઈની જાડી ન ફાટી ?

કરાવ ઘડનારા, ધણવનારા અને એને પસાર કરનારા અને પછી એના વિવિધ અર્થઘટન કરનારા માથી કોઈને શરમ ન આવી ? કોઈને ઠાકણીમાં પાણી લાંબને ખૂડી મરવા જેવું ન લાગ્યું ?

એ તો ઠીક પણ કરાવ ઘડનાર મૂકનાર ને પછી પસાર કરાવનાર શ્રી વળુભાષએ શ્રી મોરારજીનું અર્થઘટન થયાર્થ હોવાનું કહ્યું ત્યારે ધ કોઈ મહાદેવી આવી જાડી કેમ ન ફાટી ? કરાવ એ નિર્ણય કઠરાય, કાગળ એ લામણી યક્ત કરી કહેવાય બધા હાથ રીતે કરાવને જ ધ્યાનમાં લેવાય કાગળની કોઈ કિમત ખરી ?

બહાદુરીના બેશરમ બજાર

અને હવે જ્યારે બગાડમાથી મહીસુરમાથી મિહારમાથી, કારમીરમાથી એમ ચારેકોરથી સરથા કોંગ્રેસની અદ્યતી વિરોધ બની રહ્યો છે ઠા. રામ સુભગસી જે સરથા કોંગ્રેસ છોડી જવાની ધમકી આપી,

મહીસુરના મુખ્ય પ્રધાન શ્રી. વીરેન્દ્રપાદીલે સીન્ડીકેટની પાલમિન્ટરી ઓર્ડેના પ્રત્યેક સભ્યને અગાઉથી વિરોધનાં પત્રો પણ લખી નાખ્યા છે ત્યારે અખબારોમાં બહાદુરીનાં બલુગાં ફૂંકવામાં આવી રહ્યાં છે કે વખુ-ભાષ્યે વિરોધ કર્યો, હિતુભાષ્યે વિરોધ કર્યો માટે સીન્ડીકેટના મોવડીઓની ત્રિપક્ષી જોડાણની યોજના અટકી પડી છે.

નફ્ટ રાજકારણ

રાજકારણમાં આટલી અપ્રમાણિકતા, આટલું જૂઠું, આટલો દંભ આજ સુધીના ભારતે કદી નથી ભાળ્યાં. સંસ્થા કેંગ્રેસે અને ખાસ કરીને ગુજરાતની સમગ્ર પ્રદેશ સમિતિએ બધી જ મર્યાદાઓ મેલી દીધી છે. એમનું રાજકારણ મેશરમ અને નફ્ટ બની ગયું છે. ભૂંડા લાગવાનો ભય છાંડી ગયું છે, વચનભંગ ગણાશું, અવિશ્વાસુ ગણાશું, અપ્રમાણિક ને જૂઠા ગણાશું, સગવડીઆ સિદ્ધાંતવાદી ગણાશું, દંભી ગણાશું, સત્તા ભૂખ્યા ગણાશું એવી શરમ શુદ્ધા છૂટી ગઈ છે. લોકો ઠેકડી ઉગાવે છે એની લગીરે લાજ શરમ નથી રહી.

ફૂટનીતિ ને કિનાખોરી

આટલું ઓછું હોય તેમ ગુજરાતની સીન્ડીકેટમાંથી જોડાણ વિરોધી પ્રધાનો અને એના સાથીદારો ઉપર ઇન્ડીકેટ સાથે લાગી ગયાના આક્ષેપો અને નિંદા શરૂ થઈ ગયાં છે. તાકી-તાકીને પ્રધાનોને ઉગાડવાની ઉધાડી ચાલ ખેલાઈ રહી છે. અને શ્રી. મોરારજી એમના માથે રહેમ રાખીને એવા પ્રધાનોનું ખોટું આદ્યું જતું કરવાનું કહી રહ્યા હોય એના અખબારી પ્રચાર શરૂ થઈ ગયા છે.

પીપળ પાન ખર્ચતાં હસતી કુંપળિયા,
અમલીતી, તમ લીતશે, ધીરી આખંડિયાં !

ક્યાં જતું ગુજરાતના શાસનકર્તાઓનું રાજકારણ પછાણું છે ? અને એ ક્યાં જઈ ને પહોંચશે ? જે ઇન્દિરાજી સામે થઈ રહ્યું છે જે જીવંત મીનીસ્ટ્રી સામે થતું હતું એ જ હવે જોડાણ-વિરોધી પ્રધાનો સામે થઈ રહ્યું છે. કોઈકના ઘરમાં દારૂના શીશાં છુપાવી-ભરાવી ને પછી એને

પકડાવીને અદનામ કરવાની આ રમત ગુજરાતમાંથી જ શ્રી. મોરારજી દિલ્હી લઈ ગયેલા, એ દડો પાછો ગુજરાતમાં ઉછાળવામાં આવી રહ્યો છે. વચન જોઈ જોઈને પાધડી ફેરવનારા આ બહાદુરોના આંતરિક સત્તા-કલહનાં હવે બહાણિયાં ખોલવા માંડ્યાં છે. એમનું તો જે થવાનું હશે તે થશે, પણ પ્રજા જીવનનાં મૂલ્યોનો ભયંકર હાસ થઈ રહ્યો છે તેનું શું ?

સિદ્ધાંતનિષ્ઠાની ઠેકડી

અમે ધ્રાંગધ્રા જેલમાં હતા ત્યારે વગર ગુને અમને મારવા કેવી રીતે ? એટલે સાવ શાંત બેઠા હોઈએ તો પણ એમ કહેવામાં આવે કે “એલા કેમ ખારીમાંથી ડોકાં કાઢતો હતો ?” અમે કહીએ કે “અમે જાણ જ નથી થયા.” ત્યારે ફોજદાર ખીમ્મતને કહે “જૂઠું બોલશ ?” એમ કહીને અમને લમઢારવામાં આવતા.

એમ ઇન્દિરાજીની સરકારને ઉચ્ચવાવવા “લોક-શાહી ભયમાં છે.” એવું ફૂડ જીભું કરવામાં આવ્યું. એકવાર ‘લોકશાહી ભયમાં છે’ એમ જીભું કરવામાં આવે પછી એને બચાવવા સાધનોની શુદ્ધિ-અશુદ્ધિનો ખ્યાલ છોડીને હવે બધાં જ શસ્ત્રો અજમાવવાની નીતિને લોકોના હિતમાં મનાવવામાં આવી રહી છે.

એમ કહેવામાં આવી રહ્યું છે કે મહાત્મા ગાંધીથી માંડીને સૌ દેશના સંજોગોને લક્ષમાં લઈને સિદ્ધાંતો છોડતા જ રહ્યા છે. એટલે લોકશાહી માટે સમાજવાદનો સિદ્ધાંત પણ છોડી દેવાય તો એમાં કશું જ ખોટું નથી. કારણ કે લોકશાહી બચાવી લેવાય છે. આ તર્ક ત્યાં સુધી ખેંચી જઈ શકાય કે જેમ સમાજવાદનો સિદ્ધાંત છોડી દઈ શકાય તેમ થોડા માણસોને લાગે કે લોકશાહી દેશના હિત માટે છોડી દેવી જોઈએ તો લોકશાહી પણ છોડી દેવાય.

સમાજવાદ એ કાર્યક્રમ નથી પણ લોકશાહીનું અવિલાન્ય અંગ છે. સમાજવાદ વગરની લોકશાહી મૂડીવાદી ને સામંતશાહી પ્રથાનું પોપણું કરે. લોકશાહી વગરનો સમાજવાદ સરમુખત્યારશાહી લાવે. પ્રજાજીવનનાં મૂલ્યોનું શું ?

લોકોમાં અશક્તિઓ તો પડી જ છે. પણ

ચોક્કસ ધ્યેયને લક્ષ્યમાં રાખીને જ પક્ષતા આખ્યાના આગળ વધે છે. પણ આગળ વધતાં વારંવાર પડી જાય એને નીતિ ન બનાવાય એ જ રીતે પરિસ્થિતિ જોઈને પાવડી ફેરવાય, સત્યને જૂઠું ને જૂઠુંને સત્ય બનાવાય, અપ્રમાણિકતાને રાજની કૃતનીતિનું અંગ બનાવાય, સિદ્ધાંતહીનતાને નીતિ મનાવાય નિહાની ઠેકડી ઉડાવાય તો પછી પ્રગ્નને ત્યાગ, સ્વાર્પણ, વચન પાલન, જીવનનિષ્ઠા, સમર્પણ વ્યવહાર શુદ્ધિ, સમાજ નિષ્ઠા, શૌર્ય, ધર્મ અને નીતિ અંગે આપણે કયું માર્ગદર્શન આપશું ? પ્રગ્ન તો હજી સુધી આ બધા રાજપુરુષાને નજરમાં રાખીને જ આગળ ચાલે છે તો પછી પ્રગ્ન પાસેથી આપણે કંઈ અપેક્ષા રાખી શકશું ? હા, જૂઠું, પાખંડ, લાનચ, લાનસા અને કાપરતા સિવાય ! મુઝીએ કે કાપરતા ખ ખેરી નાખીને નિહરતા પૂર્વક પોતાની નિષ્ઠા ને નિરધાર માટે ન્યોમ્માવડ કરવાનું બળ આગેવાનોમાં આવે.

શ્રી મોરારજી દેસાઈને થયેલા પડકાર

સરસ્યા કેંગ્રેસની સફળ બોર્ડે વધુ સહકાર માટે ડરાવ કર્યો તે પછી શ્રી આબખાથી અને મસાણીના નિવેદનો જ બનાવે છે કે સહકારથી ને મોરખાથી વિશેષ એવી કોઈ જોડણીની જ વાત હતી કેટલાકને ઈ દિરાજના પ્રધાન મંડળમાંથી રાજીનામા અપાવીને હવે જનસઘ અને સ્વતંત્રપક્ષ નીચે એને કામ કરવાનું કહો ત્યારે ડો. રામચંદ્રભટ્ટની અને જયસુખભાઈ હાથી જેવા માટે તો ધરતીનો છેડો જ આવી રહે ને ! આજે તો દેશમાં ‘જોડણી’ના જલસાની ઠેકડી ઉડાવાઈ રહી છે.

મહેસુર અને ગુજરાતને હાથમાંથી ન જવા દેવા અત્યારે એ જોડણી કીતમાં મુકાનાં હવે મોરારજીએ પાવડી ફેરવી એ માટે અદરથી સાચો વિરોધ જાડી રહ્યો છે. જોડણી માટે જેણે તૈયારી કરીને ડરાવ પસાર કરાવ્યો તેનું શું ? હજી જોડણી પ્રમાણે રિયલિટમાં છે રખે કોઈ ભમણમાં રહેના ! અને ખરેખર ગુજરાતને કારણે જોડણી અટક્યું હોય તો મોરારજીભાઈએ પોતાનામાં ગુજરાતને અવિશ્વાસ પ્રગટ થતો હોય રાજનાયુ દષ્ટિ દેવું જોઈએ જોડણી દેશના હિતમાં ખાનતા હોય તો ગુજરાતને પડતું મૂકીને આગળ વધવું જોઈએ, નહિ તો શ્રી મોરારજી ગાંધીજીનું નામ પડાવી ખાનારા ‘સર્વોચ્ચભી’ તરીકેની જ આમર રણશે આજે તો ચોરની મા કોડીમાં મો ધાતીને રોષ રહી છે માણસોએ મહાત્માને પણ છોડી દીધેલા.

કોઈને કોઈ રીતે સમાજમાં મહત્વનું સ્થાન

પ્રાપ્ત કરનારા આગેવાનો એકવાત ભૂલી જાય છે કે ગમે તેવી નમળી-નોભથી લાલચથી કે પછી હેંધા દુબળાપણથી-નબળી પ્રગ્ન એના પગ હેડે રેનો નથી આવતો ત્યાં સુધી જ આગેવાનથી દોરવાર છે કે પાછળ પાછળ ચાને છે અને મહાત્મા ગાંધી પાછળ પણ છેવટ પ્રગ્ન નહોતી ચાલી પાછળ ચાવનામાં સ્વાર્થ હતો ત્યાં સુધી જ ચાલી આવો આગેવાનો અતિ તતીલા હોય છે ત્યાં જેમાંથી એમણે બળ મેળવ્યું હોય છે એ જ એના સામાજિક મૃત્યુનું કારણભૂત બને છે પણ તત છૂટતો નથી.

સીન્ડીકેટમાં આજે આ પ્રશ્ન ઉપર જે આતરિક મોરચા મડાઈ ગયા છે તે બનાવે છે કે સિદ્ધાંતને નામે, ચોકશાહી બચાવના નામે સ્વાર્થનો અને મહત્ત્વકાક્ષાઓનો હવે સંઘર્ષ જમી પડ્યો છે. ડો. રામચંદ્રભટ્ટની ગળું નેતાપદ જતું હતું, ગુજરાત અને મહેસુરના પ્રધાનોને પોતાના રાજ જતાં હતાં અને મોવડી મંડળ તથા એમના તરફદારો અશોક મહેતા, તારકેશ્વરી વગેરેના હાથમાંથી કિન્નો લેવાનો કામિયો અને ભારતની ભાવિ સત્તાના દોર હાથમાંથી છૂટી જતા હતા જનસઘ આથી ઉંચકેરાઈ ગયો છે ને સ્વતંત્રપક્ષમાં નિરાશા વ્યાપી ગઈ છે.

હવે હેમાળો હાકલ દે છે

સૌથી વધુ તો સીન્ડીકેટના મોવડી મંડળે સીન્ડીકેટમાં પડેના બન્ને ભાગોનો વિશ્વાસ યુમાવ્યો છે સત્તા અને સચાનનનો દોર પ્રદેશના આગેવાનોના હાથમાં ચાલ્યો ગયો છે સભ્ય છે કે ગુજરાત અને મહેસુરને પ્રાદેશિક રીતે વર્તવાની છૂટ આપીને પણ જોડણીની યોજના આગળ વધે ગુજરાત હવે ત્રિપક્ષી જોડણીમાં ભળી શકે તેવું રચ્યું નથી મોવડી મંડળના હિતમાં છે કે તેમણે હવે રાજનામાં આપી છૂટા થઈ જવું જોઈએ હવે કોંગ્રેસના સિદ્ધાંત પણ જળવાય છે ને ત્રિપક્ષી જોડણીનું પણ જળવાય છે એવી શ્રી મોરારજીની હુશિયારી ચાને તેમ નથી શ્રી મોરારજીને જેમ ભોગવતાં પણ ન આનંદયુ તેમ ગુજરાત એમની વિરુદ્ધમાં જાનરવા છતાં છોડના પણ નહિ આવડે કામે અનુનને લૂટ્યા પછી અનુને પણ નહોતો આપકાત કર્યો કે નહોતું ગાડીર છોડી દીધું પણ એ બધાને હેમાળે ગળતા તો આનંદયુ હતું કોંગ્રેસનું ડરફેર પૂરું થતા હવે સીન્ડીકેટની યાદ રચળી મડાણી છે મોવડી મંડળને હવે કોઈ દેમાં જાનો મારગ ચીધે તો માર

“એ ગોલણવાળા ! જુઓ, તો ખરા આ સુધરીનો માળો ! છે તો નાનું એવું ચકલ્યાંની જાતનું પંખીડું, પણ એની કરામત કરાફાત કહેવાય.”

“વીસળદેવજી ! એને ઇશ્વરે હૈયા ઉકલત દીધી હોય.”

“ગોલણવાળા ! હૈયા ઉકલત તો ઇશ્વરે માનવીને ય ક્યાં ઝોઢી આપી છે ? નજર તો કરો ! ક્યાં અદ્ભુત મનુષ્ય દેહ અને ક્યાં નાનું એવું ચકલું ! આ માળામાંય ખચ્ચાને રહેવાની જગ્યા અલાયદી, પોતાને વસવાનું જુદું, વળી પોતાના ચણુનો ચારો રાખવાનું સ્થાન પણ ગોઠવ્યું હોય એમ લાગે છે. વળી આ પંખી એવે કેકાણે માળો બાંધે કે બારેય મેઘ ખાંગા થાય તોય એને જરાય આંચ આવે નહિ. ખીજાં જીવજંતુ, પણ પંખી અતિવૃષ્ટિથી પારવારું દુઃખી થઈ જાય ત્યારે આ સુધરી કિલ્લોલ કરતી હોય.”

અણહીલપુર પાટણનો રાજા વીસળદેવ વાઘેલો ને તળાજા ઝાંઝમેરનો ધણી ગોલણવાળો એય સરસ્વતી નદીને તીરે શિકારે ચડેલ. એયની રાંગમાં ફુંગરનાં હાલતા ટૂક જેવા ઘોડા ને શિકાર ખેલતાં ખેલતાં ખજૂરિયુંની ધાટી ઝાડીમાં આડા અવળા હાલ્યા જાય છે. એમાં વીસળદેવની નજર ખજૂરીવૃક્ષના તારિયાં ઉપર સુધરિયુંના લટકતા માળા ઉપર પડી. એટલે પોતે ઘોડાની પીઠ ઉપર સડકે જીભા થઈ એક માળો તોડી લીધો. માળો ખાલી હતો. માળો હાથમાં લઈ વીસળદેવ વાઘેલો ગોલણવાળાને ખતાવે છે ને નાના એવા પંખીની અદ્ભુત કારીગીરીનું આશ્ચર્ય વતાડે છે કે :

“ગોલણવાળા ! કાળા માયાનો માનવી ખીજું ધણું કરી જાણે પણ એનાથી આવો સુધરીનો માળો ન ગૂંથાય હો !”

“પાટણપતિ ! ક્યાં મનુષ્યના પગના અંગૂઠા જેવડું પંખીડું ને ક્યાં પોતાની શુદ્ધિથી સરગાપુરી

સરજે એવો માનવી ! એની તોલે ચકલું બિચારું શું ?”

“તંચે કોઈ આવો માળો ગૂંથી દયે ખરું ?”

“એમાં શું ! હું ગૂંથી દઉં.”

“ગોલણવાળા તમે ?” વીસળદેવ આશ્ચર્યથી ગોલણવાળા સામે જોઈ રહ્યા.

“હવે એમાં કંઈ મોટી વાત ?”

“ગોલણવાળા ! વાતું કરવાથી આવો માળો ન ગૂંથાય. આ સુધરીને ય કયે છે કે મહિનો પંદર દિવસ માળો ગૂંથતાં લાગે છે.”

“વાઘેલારાજ ! આવો જ માળો આઠ દીમાં ગૂંથી દઉં, પછી શું ?”

“અને આઠ દીમાં ન ગૂંથાય તો શું કરો ?”

“તો તો હાથનાં કાંડાં કાપી નાખવાં પડે.”

“હા-હા-હા-હા ” વીસળદેવ હસી પડ્યા ને એલ્યા :

“એવો વાદ ન કરો ગોલણવાળા ! ક્યાં ચકલીની ચાંચ ને ક્યાં મનુષ્યના હાથની આંગળિયું ! પંખીની ચાંચ જેવું કામ આપણાં ટેરવાં ન કરી શકે એટલે એવી પતરાજી છોડી દ્યો.”

પણ વાળો પાછો ન વળે.

ગાડારા પૈ જેમ ગડે, કથન બિચારા કેલું; ન ફરે હાથું નાગરા, વાળા થારા વેલું.

પાટણ શહેરમાં વાત પરવરી ગઈ કે તળાજા ગોલણવાળાથી આઠ દિવસ સુધીમાં સુધરીનો માળો ન ગૂંથાય તો પોતે પોતાના હાથનાં કાંડાં લાંગી નાખશે.

વીસળદેવ વાઘેલો તો પોતાની પટરાણી નેત્રમ ખારૈયાણીને પણ વાત કરી કે ગોલણવાળો સુધરીનો માળો ગૂંથવાના છે. આથી રાણી નેત્રમહેને પણ

ગોલણવાળા જેવા ચતુર પુરુષને નીરખવાના કેસ
નમ્યા છે.

હવે ગોલણવાળાના રહેવાસ કરતા પાટણપતિના
ચોપા પહેરા ચડી ગયા ને માળો બનાવવા માટે ઘાસનાં
જેવાં જોડાએ તેનાં તણખલાં, અજૂરી વગેરે ઝાડ-
પાંદના રેસા વગેરે પૂર્ણ પાડવામાં આવે છે.

ગોલણવાળાએ સુધરીના માળાનો બારીકાઈથી
અભ્યાસ કરી પોતાની આંગળિયું ને નખથી માળાની
ગૂંથણી આદરી દીધી. પણ અડવાડિયામાં તો અસલ
સુધરીના માળાને ટોચો મારે એવો માળો ગોલણવાળાના
હાથને ટેરવે રચી દીધો.

આડને જમણે તો વીસળદેવે જાણેલાની કવેરીમાં
આવી બે ય માળા હાજર કર્યાં. વીસળદેવની સભા
ચક્રિત થઇ ગઇ. અસલ માળો કયો ને નકલ કયો
એ કોઈ વરતી શક્યું નહિ. જાણે બેય માળા સુધરીની
ચાંચની કરામતના લાગ્યા.

આ બેય માળા સહ વીસળદેવ રાણી નેત્રમદેના
આવાસમાં આવ્યા ને કહે: “રાણીજી! આમાં એક માળો
પંખીની રચના છે, બીજો માનવીના હાથની કૃતિ છે.”

નેત્રમદેએ બેય માળા ત્રીજીવટે જોયા. જાણે
એક જ બીજાના બે રમકડાં. મનમાં થયું કે ‘વાહ રે
ગોલણવાળા તારા હૃદયડા! હવે તો તને જોઈ તઈ’
જ છવને જ પ વળશે.’

જીવ્યા કરતાં જોયું લલું, પૂરે મનની આશ;
આંખા પેં ઉમરો લલો, ફૂળે જે ખારે માસ.

રાણી નેત્રમદેએ વીસળદેવ પાસે હઠ લીધી
કે: “ઈ પુરુષને મારે નીરખવો છે જોણે સુધરીનો
માળો ગૂંથ્યો.”

રાખને રાણીની હઠથી હારવું પડ્યું ને નેત્રમદે
મહેલે ગોલણવાળાને નોતર્યા. વીસળદેવના મનમાં
એવો ય પોરહ થયો કે ભલે નેત્રમ પણ જાણે કે
ગોલણવાળા જેવા તો મારા ધણીના તાબેદાર ખંડિયા છે.

નેત્રમદેએ વાળારાખને ઝવખાથી રા આંગણમાં
થોડે ચડી આવતો દીકો ત્યાં તો નેત્રમદેનું મન પણ

ગૂંથાવા મંડ્યું. રૂપમાં પણ ગોલણવાળો એટલે
બીજો માધવેનાળ.

રાણીએ વીસળદેવની હાથે જ ગોલણવાળાને
જુગતે જમાડીને રમ દીધી પણ ગોલણવાળાને
ઉતારે ખાનગીમાં પોતાની વિશ્વાસ દાસી સાથે
કહેરાવ્યું કે :

ગોલણ માળો ગૂંથિયો, મન ગૂંથાણો મોય;
નર અવરાંસુ ન્હોય, નેટો હવે નેત્રમ હટો.

હે ગોલણવાળા ! તેં તો પંખીનો માળો
ગૂંથ્યો પણ એવું જ મારું મન તારી હાથે ગૂંથાઇ
ગયું છે. હવે આ નેત્રમના સનેહ બીજા હારે ન હોય,
સુધરિયું સગા, કોઠે માળા કરતિયું;
(એવી) ગૂંથણ ગોલણિયા, તારી તળાબ ધણી.

સુધરિયું જાડથી માળાની જે ચતુર્ધાં ભરી
ગૂંથણ કરે છે એવી હે તળાબના ધણી ગોલણવાળા
તારી ગૂંથણ જે દીધી શરૂ થઇ એમાં મારું મન
ગૂંથાવું આવ્યું છે ને ત્યારથી હું તને મારો સગો
ગણું છું.

ગોલણવાળો નેત્રમને સામું કહેવરાવ્યું કે
“ખારેયાણી ! રેવા દેજો. વીસળ રૂંડશે. પાટણ જેવા
રાજવૈભવ તળાબની ટેકરીમાં નહિ પાવો.”

ત્યારે નેત્રમ જવાન વાળે છે કે :

વીસળ વારીજી વઢા, મળી હું ખીર માન;
ગોલણ હંસ સમોગણાં, કરો ઝંઝવા કાન.

અરે હે ગોલણ ! વીસળ તો વારી કહેતાં
ખાણી છે ને હું દૂધ છું. આ તો ખાણીમાં દૂધ પડ્યું
છે. માટે તું હંસ બનીને નીર ક્ષીરને નોખાં પાડ.

એટલું કહેવરાવતાં ય ગોલણવાળો માનતો
નથી. ત્યારે નેત્રમદે ફરી વાળાને વીનવે છે કે :

અમે ગોલણના ગરામ, ગોલણ ગણકારે નઈ;
દી ભાગ્યે કરખાર, વાળા હું વિનિતિયું કરે.

તો ય ગોલણ નથી માનતો ત્યારે છેવટનાં વેણ
નેત્રમદે કહેવરાવે છે :

હું મોતી ને તું હંસ, ભાવે લોગવ્ય ને લલા; વાયરીનો હોય વંસ, તો ગણું ન ધોજો ગોલણા.

અરે હે ગોલણવાળા ! હું મોતી છું ને તું તો હંસ ગણાય. વેળા વહી જાય છે વાળા ! માટે ચૂગી લે, ચૂગી લે ! પણ વાયરી કહેનાં જો ખગલીનો કેવો (વંશ) હો તો તો મારે ધોજો ધરવાનો જ નથી રહેતો.

આ દુહાનાં વેણુથી ગોલણવાળો ખાણુની જેમ વીંધાઈ ગયો ને રાણી નેત્રમટેને કહેવરાવ્યું કે ખારૈ-યાણીજી ! ત્યારે આવી જઓ તળાજે. પણ તમને અહીંથી તો નહિ તેડી જઈ, કારણ કે વીસળદેવ મારો મોટરો છે.”

થોડા દિવસ વીત્યા ન વીત્યા ને રાણી નેત્રમટે જનાના બહાને વીસળદેવ વાધેલા પાસેથી રજા લઈને તળાજા આવી ગોલણવાળાના દરબારમાં સમાઈ ગયાં.

વીસળદેવને આ જાણ થતાં તો પગથી માથાલગી અગનઝાળ લાગી ગઈ. મોટી સેના સજી તળાજાને ઘેરી લીધું ને ગોલણવાળાને કહેવરાવ્યું કે :

“ગોલણવાળા ! ખારૈયાણીને પાછી સોંપી દે, તારો ગુનો માફ કરું.”

ગોલણવાળે કહેવરાવ્યું કે “વીસળદેવજી ! મેં નેત્રમનું હરણ નથી કર્યું” મારે આંગણે આવેલ સ્ત્રીને તો હું કેમ સોંપું ?”

વીસળદેવે સામું કહેવરાવ્યું કે : “તો તળાજાનો, તારો ને નેત્રમનો નાશ થશે !”

ગોલણવાળે જવાબ વાળ્યો કે : “વાધેલા રાજા ! હું બધુંય સમજું છું. પણ શરણે આવેલાને ક્ષત્રી કેમ સોંપે ? એમાંય હું વાળો, લીધેલા પણનો

વળ ન છોડું.”

ત્યારે વીસળદેવ કહેવરાવે છે કે “ગોલણવાળા ! તારું ને તારા માણસોનું ખળું કરીશ ને ઉપર જૂતેલાં ગાડાં ને સાંતીનાં હાલરાં જોડાવીશ !”

ત્યારે ગોલણવાળો ઉત્તર મોકલે છે કે :

અધખૂડી અધ વાલ, ઊભા ધર આલાં નહિ; મૂઝ્યા પછી માલ, ગોલણ મર ગાડાં ફરે.

અરે વાધેલા ! હું જીવતાં તો નેત્રમ કે તળાજાની ખૂડીવા (ભાલાની લાકડીના છેડાની ગોળાઈ જેટલી) ધરતી કે અર્ધાં વાલ જેટલું ધન પણ તારે હાથ નહિ પડે. બાકી મારા મરી ગયા પછી તું તારે મારા માથે ગાડાં ફેરવજો ને !

વાટાઘાટ પૂરી થઈ. વાધેલા ને વાળા વચ્ચે ઘેર ધમસાણ મચ્યું. પાટણની સામટી ફોજે તળાજાનું પાડયું ને ગોલણવાળા ને એના માણસોને જીવતાં જાલી લીધા. પછી એ બધાને ભોંય નાખીને બળદ જોડેલાં ગાડાં ને લોઢાની ધારવાળાં રાંખુંવાળા સાંતીનાં હાલરાં એમના માથે હાક્યાં. પણ ગોલણવાળો કેવો અણનમ ને વળજર જેવો વરતાણો !-

રાંપડિયું રાયું, (વાળાની) રાખહિયું રાયું નઈ; પંડય ભોંયે પડતે, વાળે વળ મેલ્યો નઈ.

ગોલણવાળાના મોઢા માથે વાધેલાએ રાંપનું હાલરું હાક્યું ત્યારે લોઢાની રાંપ ભાંગી ગઈ પણ મોઢાના દાંતની રાક્ષસીમાં તરડ સુદાં ન પડી. એવા વળજર દેહના વાળાનું પંડય પડયું પણ વાળારાજે પણ ન મેલ્યું. વાળે વળ ન મેલ્યો.

નેત્રમટે ખારૈયાણીએ કહેવાય છે કે જળ-સમાધિ લીધી.

*

સાંધયું સાચી રહું, બાજ બાજ રે ઢોલ;
પંચન મેં મેરી પત રહે, સખિયન મેં રહે બોલ
ઢોલ વજતાં હે સખી પતિ આવો મુજ લેણ;
વાગાં ઢોલાં હું ચલી, પતિરો બદલો દેણ.

નાબભાઈ નથુભાઈ વાળા : રે. ચાડિયા (જિ. અમરેલી)

માણસની પ્રગતિ જિંદગીના સાક-પાસક વર્ષની ઉંમરે પૂરી થાય છે એમ મને લાગ્યું. પછી જીવવાનું મળે તો આનંદથી જીવવું, પણ માયા મમતાનો તાત્કાલિક પાતળો કરતો જવો એ વધારે સારું છે. શાંતિથી સમય ગુજારવો પણ એક મુસાફરની જેમ બીસ્તરા બાંધી રાખવા વધારે સારા. વૃદ્ધાવસ્થાનું શરીર એટલે જૂનું મચીત. હવે સમારકામ તો ચાલુ જ રહેવાનું, છતાં અટકી જ પડશે ત્યારે મોજથી મરવું એટલું જરૂર થીજી દેવું. આ રીતે મોતની ઓળખાણ કરી લેવાથી મોતની ભયંકરતા મટી જાય છે. એક બીજી વાત પણ સમજવાની છે કે આવા વિચારોથી જીવન નીરસ ન બની જાય તે ખાસ જોવાનું રહે છે. જીવન નીરસ બની જાય તો આપણું શ્રેષ્ઠ જીવન આપણને પોતાને અને આપણા લાગતા વળગતાને ભારરૂપ બની જાય છે. માટે છેવટ સુધી કલ્પેલવું જીવન જીવવું છતાં ખેલ પૂરો થયા પછી મોહ ન થવા દેવો એનું નામ જ્ઞાન+મોક્ષ.

હવે જીવન પૂરું થયું, માણસ મરી ગયો, પછીથી મરનારને જીવતા સંબંધીઓ સાથે સંબંધ રહી શકે છે એવું હંબજ ઊભું કચીને પાખંડી કથંકાડીઓ મરનારના નામે જીવનારને લૂટે છે. આવી લૂંટ જાતના બધા જ ભાગોમાં બધા જ ધર્મોમાં થાવી રહી છે. દરેક ધર્મના સ્વર્ગો અને દોષો જુદાં છે, પણ લૂંટ તો સરખી જ ચાલે છે. મરનારનાં સર્ગો સ્નેહીઓ જ્યારે લાગણીવશ હોય છે ત્યારે જ કથંકાડી બ્રાહ્મણો અને ગોરલોકો મરનારને સ્વર્ગે પહોંચાડવાની શરતે અને બાને ભયંકર લૂંટ ચલાવે છે. નાનું મરણ હોય, ઘરમાં રડવા ફૂટવાની ધમાલ ચાલી રહી હોય એ જ વખતે યમરાજનો ભાઈ (ગોર) બીલકુલ નિષ્કુર ભાવે જોટલું લૂંટાય એટલું લૂંટવા દોડાદોડી કરતો હોય ત્યારે ખરેખર એ દુષ્ટને ગોળીએ દેવાનું મન થાય એવો ક્રોધ થઈ આવે છે. છતાં સમાજને મરણિયાત કે

ફરજિયાત લૂંટાવું પડે છે. દરેક સમજદાર માણસે પોતાના વારસને કહી દેવું જોઈએ કે ‘બાઈ! હું મરણ પછી તમારાં નેવાં ઉપર બેસવા આવવાનો જ નથી, માટે મારા નામે મારા ખાતર આવા દુષ્ટોને એક દોકડો પણ ન આપશો.’

વર્ષો પહેલાં અમારા એક સંબંધી નાની ઉંમરમાં ગૂજરી ગયેલા. ગૂજરનારનાં માબાપ હયાત હતાં. પત્ની હતાં. મરણ કુટુંબને અને સ્નેહી સંબંધીને ભારે આઘાત કરે તેવું હતું. આવાં મરણમાં ગરૂડ પુરાણ વાંચવામાં આવે છે. આ પુરાણ એટલું ભયંકર અને કરૂણ હોય છે કે જામે તેવા માણસનું હૃદય ધ્રુજી જાય, ધીજળી જાય. સ્નેહીના મરણના ધાથી માણસ કચલો થઈ ગયો હોય, મરનાર ઉપરની મમતા ઊભરાઈ જતી હોય એ જ વખતનો લાભ લઈ ભૂદેવ ગરૂડ પુરાણ ઉમેળે છે.

ભટ્ટ બ્યાખ્યાનાકાર જેવા હતા યમદૂત જીવને લઈ જતા હોય, રરતામાં અનેક દુઃખોમાં પ્રાણી ત્રાહી-મામ પોકારતો હોય; લોઠાના ગોખરૂ ઉપર ચાલવું, લોહી પડેલી નદીઓમાં તરવું દુઃખવું, અંગારા ઉપર ચાલવું, ઉપરથી અંગારા વરસવા, આવા અનેક દુઃખોનું ભટ્ટ એવું તાદ્રશ્ય સ્વરૂપ અને આસાનીથી વર્ણન કરતો ત્યારે મરનારનાં માતાપિતા અને પત્નીને લાખો વીંછીની વેદના થતી હોય એવું એમના ચહેરા ઉપરથી લાગતું. ત્યારે ભટ્ટજી આ બધી વેદનાથી જીવને છોડાવાનું બીડું ઝડપતા, અને જીવને છોડાવવા સહત અપાવવા માબાપ અને પત્ની પાસેથી જત જતનાં દાન પ્રાણીને પહોંચાડવાની શરતે પડાવતા ત્યારે ગોરબાપાના મુખ ઉપર લાગણીનું એકપણ ચિન્હ ન હોઈ આ બધું જોઈને મારું મન આ ચોપાં સજગાવી દેવાનું અને ગોરબાપાનું ગળુ પકડી દાબી દેવાનું મન થતું.

મરનાર જીવ ઉપર જમલોકો જે જીવલમ ગુજરતા અને હજુ ગુજરવાના છે એવી વાત ગોર-

મહારાજ વાંચતા એને સાચી માની શ્રોતાજનો અને ખાસ કરીને મરનારના અંગત માણસો જે દુઃખ અનુભવતાં એની અસર બીલકુલ ગોરના મુખ ઉપર કે વર્તન ઉપર ન હતી. કારણ કે એ તો આ બધાં ગપને સમજતો, અને પોતે લઈ બેઠેલા આ બધામાં વધારે પ્રગતિ અને વધારે સફળ થવા કોશીશ કરતો. જીવતાંનાં સુખદુઃખ જોવા કરતાં મરનારને વધારે સામગ્રી સપ્લાય કરવાની ખૂબ કાળજી કોશીશ ગોરબાપો કરતો. આવા સમયે આવી સમજાવવાની ખોટી લૂંટ કરનાર ગોર મને તો એટલે. દુષ્ટ લાગે છે કે એને રાક્ષસ કે પીશાચ કહેતાં પણ સંતોષ થતો નથી. આ પ્રથાનો સંપૂર્ણ ઉચ્છેદ થવો જોઈએ. આ બધું ખોટું છે એવું જાણવા છતાં પોતાની આજીવિકાને ખાતર મરનારના દુઃખી સંબંધીઓને આવી કથા વાંચી સંભળાવી વધારે દુઃખી કરી પોતાનું પેટ ભરવું એથી બીજી અધમતા શું હોઈ શકે ?

મોત ભયંકર છે, યમ ભયંકર છે, મરનારને યમદૂત લઈ જાય છે. આ બધી લૂંટારોઓએ લૂંટ ખાતર ઊભી કરેલી કલ્પના છે. એ કલ્પના મન સાથે મજબુત રીતે બંધાઈ જાય તો મોત ખરેખર ભયંકર થઈ જાય. પણ દઢતાથી મજબુત મને આ બધું કાઢી નાખીએ તો મોત હજવું થઈ જશે, મિત્ર બની જશે. સાંભળ્યું છે કે શ્રી સહજનંદ મહારાજ માણસોને સમાધિ કરાવતા અને અક્ષરધામ કંલાસ વૈકુંઠ ગૌલોક અગર યમપૂરી માણસને સમાધિમાં બતાવતા. દરેક માણસ સ્વર્ગ, યમપુરી અગર પોતાના માનેલા ગુરુઓએ પઠાવેલા પાઠ પ્રમાણે વિચાર અને કલ્પના કરતો જ હોય છે. આ વિચાર કરતો માણસ મહારાજ પાસે જાય ત્યારે એની કલ્પનામાં એક ચિત્ર જે એણે પૂર્વે સાંભળ્યું હોય કે કલ્પ્યું હોય તેવું તેના મનમાં રમી રહેલ હોય જ. પછી ત્રાટક જવો કંઈ કીમિયો અજમાવી સમાધિ કરાવાય. સમાધિ થાય ત્યારે એનું માનસિક ચિત્ર સહેજે દેખાય, એ જ રીતે આપણે યમ અગર તો યમપુરીની કલ્પના કરી રાખેલ હશે તો મોત વખતે જરૂર એ ચિત્ર ખડું થઈ જવાનું અને દુઃખી કરવાનું. પણ આ વિચાર ખંખેરી જ નાખો. એવું કંઈ છે જ નહીં તો જરૂર શાંતિથી મરી શક્યું અને જમ કે જમપુરી જોવાનો વખત

નહીં આવે.

જમકે રશિયામાં સોવિયેટ સત્તા પહેલાં સોએ સો ટકા પ્રજા ભૂતપ્રેતમાં માનનારી હતી. સોવિયેટ સત્તા આવી, એમણે ભૂતપ્રેતની વાત કે વિચાર કરનારને ભારે સજા કરવાનું ફરમાવ્યું, એટલે પ્રજાનાં મનમાંથી ભૂતપ્રેત ગયાં. એટલે રશિયામાંથી પણ ગયાં. એ જ રીતે યમ અને યમપૂરી પણ જાય.

હવે સાચી વાત તો એ છે કે શરીર પંચભૂતનું છે. શરીર ચાલુ રહે ત્યાં સુધી કુદરતી રીતે તેમનું સમારકામ ચાલુ રહે છે. શરીર ચાલતું બંધ થાય એટલે પંચભૂત પોતપોતાનો ભંજાર ખેંચી પોતપોતામાં મેળવી લે છે. પાછળ શૂન્ય રહે છે. આ છે મરણનું પરિણામ. પળે પળે નવનિર્માણ, નવસંજન થયા કરે છે. જૂનો ભંજાર અનંતમાં સમાય છે. આ છે કુદરતનો ક્રમ. તે અનંત કાળથી ચાલ્યો આવે છે. અનંતકાળ ચાલ્યા કરવાનો છે. સ્વર્ગ અને દોઝખ, પૂર્વ-જન્મ અને પુનઃજન્મ આ બધું કલ્પનાની લીલા છે. વિશેષ પ્રત્યક્ષ સાબીતી કંઈ નથી મળતી. આ બધાની જીવન દોરી શ્રદ્ધા ઉપર છે. બુદ્ધિશાળી ઉરતાદ લોકો શામ, દામ, અને ભયથી હજારો વર્ષથી માનવજાતનો કબજો કરીને ખેસી જયા છે તે હજુ કેટલો સમય ચાલશે એ કહી શકાય નહીં.

રાહુલ સાંકૃયાવતનનું લખેલું ‘વોલ્ગાસે ગંગા’ નામનું પુસ્તક મેં વાંચ્યું; એમાં પ્રવાહન નામના પોપને એમની પત્ની લોપા પૂછે છે કે ‘આ બધી તમારી લીલા ક્યાં સુધી ચાલશે ?’ ત્યારે પ્રવાહન કહે છે કે ‘મૂંઝાવાનું કાંઈ કારણ નથી. અમારા ગપનાં ઝાડનાં મૂળ એટલા ઊંડાં છે કે હજી સો પેઢી ચાલશે.’

આ ક્યાં સુધી ચાલશે તેનો આધાર માણસને સાચી સમજ આવે એના ઉપર છે. સાચી સમજ ન આવે ત્યાં સુધી ઈશ્વરના નામે રાજ કરવાના જ છે. કદાચ કોઈ મારા જેવાની આંખ ખૂલેલી જાય એનાથી પોપદેવનાં ઘી કેળાં મટવાના નથી.

(દુઝે નવલખ ગાય, કહાં એક ભેડ વસુકી !)

છતાં માણસે નાસીપાસ થવાની જરૂર નથી. સમાજ સુધારવો એ આપણા જેવા નાના માણસનું

કામ નથી. એ મોટું કામ કોઈ ગાંધીબાપુ જેવા મોટા સમર્થ પુરુષ કરશે હું કહું એવો ખોટો અલ્પ રાખી મહેનત ન કરવી અધારાને ગાળો ન દેવી પણ આપણે આપણું કોડિયું પ્રગટી લેવું આપણા લાગતા વળગતાને મળજીતરીતે કહી દેવું કે હું 'આજે મરું' કે સો વરસ પછી મરું, પણ મર્યા પછી તમારી આથા નહીં રાખું તમારાં તેવાં ઉપર ખેસવા હું નહીં જ આવું. તમજ તમારી વચ્ચેથી જઈશ ત્યારે મારો કાંઈ મારસ્તિયો મૂકીને જવાનો નથી હું બાર દઈને કહું છું કે મારા નામ ઉપર પ્રેમ હોય તો મારી પાછળ ખિલકુલ લૂટાશે નહીં મને ખાતરી છે કે હું અનત માંથી આવ્યો છું અને અનતમાં મળી જવાનો છું કુદરતીરીતે મારું જે રૂપાંતર થયું છે એ મૂળ રિયલિટીમાં જ ફેરવાઈ જશે એથી વિશેષ કંઈ જ નથી

હું જાઉં છું હું જાઉં છું ત્યાં આવશે કોઈ નહીં,
સો સો દીવાલો બાંધતા ત્યાં ફાવશે કોઈ નહીં

(કલાપી)

ગોરનાં ગપ

પહેલું ગપ્પુ ભૂતપ્રેતનું, બીજું દેવને દેવી,
ત્રીજું ગપ્પુ પથ્થરા ઠાકર, ખરીવાત છે એવી
ચોથું ગપ્પુ પુનર્જનમનું, પૂર્વ જનમ પણ એવું,
એવી નથી કોઈ આવક ભાવક, ચોકસ માની લેવું
મર્યા પછી કોઈ મળ્યું નથી, બની પ્રેત કે ભૂત,
આ બધું છે બ્રાહ્મણબાઇનું જોડું તૂટે તૂત
થમ નથી થમ પૂરી નથી, નિર્ભય થઈને રહેવું,
આ બધા છે ગોરના ગપ્પા, વધુ નથી કાંઈ કહેવું
સ્વર્ગ મહી સપ્તાય કરીને, ભલો ઉપાડ્યો ભાર
સાચી વાતો સમજ્યા ત્યારે વરસે છે અગાર
ગોરબાપાતો ગજબ કરે છે, મર્યા પછી પથ્થરેવું,
સો પેઢી ચલાવ્યે રાખ્યું, હજી કેટલુંક દેવું !
મરણ હોય કે પરણ ભલે હો, ગોર કુદાવે ઘોડો,
ગીત ગાઓ કે રડી મરે પણ અમારું દર હોડો
સાચું જોડું સમજો નહીં ને ધરમને નામે ઘોડો
કર જોડીને કરું વિનતી, હવે તો આ ગપ છોડો !

મને યાદ પણ નથી એટલા સમયથી ઈશ્વર અને નિરીશ્વર સબધી હું વિચાર કરતો જ આવ્યો છું એ સમયમાં હું નાસ્તિક ન હતો તેમ આસ્તિક પણ ન હતો શરૂઆતમાં મારા મન ઉપર આર્થ-સમાજની સારી એવી અસર પડેલી એ વખતના ચાર વાક મતનું મેં મળ્યું એટલું સાહિત્ય વાંચ્યું તેમજ ઈશ્વરના ઇન્કાર જેવાં નાસ્તિક મતનાં પુસ્તકો વાંચ્યાં આપણાં પુરાણો શાસ્ત્રોનું સામાન્ય વાંચ્યું અને સાંભળ્યું, તેમજ શબ્દરાત્રી દૂરાન અને બાઈબલનો નવો કરાર અને બોલ્ડ ધર્મનું છૂટક સાહિત્ય વાંચ્યું. ઈશ્વર નિરીશ્વર સબધી વિચારો આવ્યા જ કરતા નિરીશ્વરવાદ સબધી વાંચ્યું વિચાર્યું પણ એ વાત ગળે ન ગિતી તેથી ધીમે ધીમે નિરીશ્વરવાદના વિચારો ઓછા થતા ગયા મારું મન ઈશ્વર તરફ ઢળતું ગયું છેવટે હું સપૂર્ણપણે નિરીશ્વરવાદી મટી ગયો ઈશ્વરવાદી આસ્તિક થયો, પણ પછીથી ઈશ્વર સાકાર કે નિરાકારની ગડમથલ ઊભી થઈ. એ જ વિચારો આવ્યા કરતા હું આસ્તિક થયો પણ શાસ્ત્રોમાં છે એ બધું સાચું માનું એવો શ્રદ્ધાળુ આસ્તિક હું ન થયો એટલે આ થું હતો, કેમ હતો એવી વિચાર ગૂંચ ઊભી થાય ત્યારે ફેટવીએ રાત અને એકાંતનો સમય એ ગડમથલમાં જાય. કોઈ વખત સહેજેય ઉકેલ આવી જાય, અને કોઈને પૂછતાં કે વાંચતાં મનનું સમાધાન થઈ જાય. અગર એ વલ્લ ઉકેલ્યો કોણે વખત જતાં મનમાં શમી પણ જાય

ઘણા સમય અને વિચારને અંતે પરિણામ એ આવ્યું કે સાકાર ઈશ્વરવાદ તો મને નિર્ઈશ્વરવાદથી પણ વધારે ભદતર જણાવા લાગ્યો, અને મૂર્તિ અને મૂર્તિપૂજા ઉપર તો મને નફરત પેદા થઈ આવું મારું માનસ થયા પછી મને કંઈક નિરાધારી લાગવા માંડી આ વખતે નિરાકાર ઈશ્વરનું અવલબન માણસ થી રીતે કરી શકે એ મને સૂઝ ન હતી એટલે મારા મનમાં એ પણ એક મૂઝવણ ઊભી રહેતી ઘણા વખતથી આ મુશ્કેલ ગડમથલ હતો, પણ પ્રભુ દયાળુ છે આનો ઉકલ મને જુનાગઢમાંથી નીકળતા 'ખારા બાપુ' માસિક પત્રમાંના શ્રી કેદારનાથજીના લેખ 'ઈશ્વર નિષ્ઠાની પ્રાપ્તિનો ઉપાય' એ લેખમાંથી મારી સમજ પ્રમાણે મને મળી ગયો. મારા મનનો મોટામાં

મોટો પ્રશ્ન પતી ગયાનો મને આનંદ થયો અને સંતોષ થયો.

શ્રી કેદારનાથજીના લેખનો સાર એ છે કે ઈશ્વરનિષ્ઠ થવા માટે મનની દ્રઢતાની બહુ જ જરૂર રહે છે. જ્યોત મન સિવાય અને મન ઉપરના સંપૂર્ણ કાબુ સિવાય ઈશ્વરનિષ્ઠા ટકશે નહીં. કેવળ ઈશ્વરનું નામ લેવાની ચેષ્ટા કરવાથી ઈશ્વરનિષ્ઠ નહીં થઈ શકાય, અગર વિધિનિપેથમાં મગ્યા રહેવાથી ઈશ્વરનિષ્ઠ ન થવાય; અગર મારામાં ઈશ્વરનિષ્ઠા છે એવું માનવાથી પણ અર્થ નહીં સરે. પણ હું જ ઈશ્વર છું, હું ધારું તો પણ ઈશ્વરથી અળગો રહી શકું તેમ નથી. હું એ જ છું એ મારાથી અળગો નથી એવી એમકારી થાય એ જ ઈશ્વરનિષ્ઠા છે. એનો અર્થ કાઢવાની કોઈ જરૂર નથી. ઈશ્વરનિષ્ઠા જાગૃત થાય અને જાગૃત રહે તો તે વૃદ્ધિ પામે છે. એટલે માણસ ડગલે ને પગલે ઈશ્વરના કાયદા પાળે તો થઈ જાય છે. એનાં કોઈપણ કામમાં ઈશ્વર એનો વગર માગ્યો સાક્ષી સામે ઊભો દેખાય છે. આ રીતે માણસની વૃત્તિ ઈશ્વરમય બની જાય તો પછી કંઈ કરવાનું બાકી ના રહે. આવી દૃઢતા આવે એટલે એ જીવ ઈશ્વર ને શરણે જ રહે છે. એ ઈશ્વરનું નામ માણસ પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણે રાખી શકે છે. મને રામનામ ગમે છે. આ જ સ્થિતિમાં માણસ ખોટું કંઈ કરી શકતો નથી. જેમ માલિકની સતત અને ચક્રોર નજર હોય તો ચોર ચોર જ મટી જાય છે. એમ ઈશ્વરનિષ્ઠ માણસ ખોટો વિચાર જ કરી શકતો નથી. એનાં મન વચન અને કર્મ ઉપર પ્રભુનો પાકો પેરો લાગી જાય છે.

ઈશ્વરનિષ્ઠા માણસના વહેવાર અને વેશભૂષા જેમના તેમ રહે છે, પણ અંદરથી સંપૂર્ણ પલટાઈ જાય છે. આવી ઈશ્વરનિષ્ઠામાંથી બને તેટલી બાંધછોડ કરાવવા લુચ્ચું મન તો યુક્તિપ્રયુક્તિ અજમાવ્યા જ કરે છે. અને ક્યેં જ રહેવાનું, પણ મનને પળેપળ પરાજિત કરવાની તાકાત મેળવી સતત જાગૃત રહે એ જ ઈશ્વરનિષ્ઠ રહી શકે. મનના હુમલા અને છેતરામણામાંથી બચવા પણ ઈશ્વરનો જ ઓથ લેવો જરૂર છે. ઈશ્વરને મંદિરમાં પૂરી મનફાવે તેમ મહાલવાની વધારેમાં વધારે સગવડ મૂર્તિપૂજામાં છે. મૂર્તિપૂજાનો અર્થ જ એ કે ઈશ્વરને વ્યાપક મટાણી પરીમિત

માનવો અને માનવને મનગમતી રીતે વર્તવાની છૂટ મેળવવાની એ કોશિશ માત્ર છે. ખરેખર આ પણ પાપી મનની અને બુદ્ધિની ચાલબાજી માત્ર છે.

ઈશ્વરનિષ્ઠ માણસ મનની આ દગાબાજીને તુરત ઓળખી જાય છે. અને પોતાના ઈશ્વરનિષ્ઠ વિચારોમાં પાછો ફરી જાય છે. જે રીતે ‘દેવા ઉપરની કેદારના પાકા કાળા પહાણ, દોરીએ છેદાય છે એ લેવું’ એંધાણ’ એ રીતે ધીમે ધીમે માણસની કચાશ દૂર થઈ ઈશ્વરનિષ્ઠા પરીપકવ થતી જાય અને એક વખત એવો જરૂર આવે કે મનની ડગમગ મટી જાય અને ઈશ્વરનિષ્ઠા સ્થિર થાય. આવી સ્થિરતા પ્રાપ્ત કરતાં સુધી ડગલેને પગલે મન સાથે લડવાનું રહે છે. આટલું જાણવું અને એ દિશામાં આગળ વધવા મહેનત કરવી એ આપણું કામ છે. સફળતા મળવી કેટલી મળવી એ હરિને હાથ છે. શ્રી કેદારનાથજીનો લેખ વાંચવા વિચારવાથી મારી નિરાધારી તો ટળી જ છે. “સકલપદારથ હે જગમાહી, રામ પ્રતાપસે દુર્લભ નાહી.”

ઉપરનું લખાણ વાંચીને કોઈને એમ લાગશે કે, એક નાના માણસે બહુ મોટી વાત કરી છે. પણ એવું કંઈ નથી. એક એક સ્વતંત્ર વિચારનો માણસ જે કંઈ વિચારે તે જ મેં વિચાર્યું છે. અને મનનના અંતે જે કંઈ સાચું લાગ્યું તે લખ્યું છે. આટલું કોઈ મુક્ત માણસ વાંચે વિચારે તે સમાજના લુંટાફુંટાઓ પોતાના સ્વાર્થ ખાતર યુક્તિપૂર્વક ઊભા કરેલા દેવી દેવલા અને યમ કે યમપુરીનાં કલ્પિત ભય અને ખોટા ખ્યાલોમાંથી મુક્તિ મેળવી માણસ અભય અને ઈશ્વરનિષ્ઠ બની શકે તેવા વિચારો છે.

આ લખાણ સૌ કોઈ વાંચશે પણ જેટલી જેનામાં દૃઢતા અને સ્વતંત્ર વિચારવાની શક્તિ હશે હશે એટલો લાભ લઈ શકશે. આ વિચારો પચાવવા મુશ્કેલ છે. પણ ખોટા ખ્યાલો દૂર કરી જીવન જીવવા જેવું બની જાય અને મુક્ત જીવનમાં મદદ કરે તેવું છે. યમ અને યમપુરી આ ભવ અને પેલો ભવ, પૂર્વ જન્મ અને પુનરજન્મની કદરનાઓ કાઢી નાખી નકર સત્ય સૂઝી જાય તો મોતનો કલ્પિત ભય મટી જાય. મોત હળવું ફૂલ થઈ જાય. માણસે દૃઢરીતે માની લેવું જોઈએ કે હું અગમ્યમાંથી આવ્યો છું. અગમ્યમાં જવાનો છું. એમાં દુઃખ, શોક શો કરવાનો હોય ! આટલું દૃઢ સમજાઈ જશે તો બસ થશે.

શિવ-ભીલડી

કંઠરથ : શાન્તાબેન ભા પરમાર

સ ખોડીદાસ પરમાર

છેલ્લા ત્રણચાર સૈકામા ગુજરાતના મધ્યમ-વર્ગના માનનીની આતરેયણાઓ ધર્મને પથે વધારે દૃઢ અને સક્રિયતરની થતી જતી દેખાય છે એકેધરવાદ, સુદીવાદ અને ખીમ વાગ્યોની સામે ભાગવત લકિતમા પણ લોકો વધારે તરબોળ બની ગયા છે મધ્યમવર્ગના નરનારીના ભાગવત-વૈષ્ણવ સરકારે તેમજ કથા, આખ્યાન દ્વારા ધર્મના બે શબ્દો સાબળવા અને તે રીતે પ્રભુનું સ્મરણ થાય છે તેની લોકોમા માન્યતા હતી તેથી તે કાળના ગુજરાતી કવિઓએ સરકૃતમા વર્ણવેલ કથા, આખ્યાન, ઉપાખ્યાન વગેરેને પોતાની ગુજરાતી ભાષામા તેને ઉતારવા અનેશ પ્રયત્નો કર્યા છે તે કાળે આખ્યાન રૂપ ખૂબ જ પ્રચાર પામેલું સામાન્ય રીતે ભાલણે જ આખ્યાનને પૂર્ણરૂપ આપ્યું છે તેમ છતાં ભકત નર સિંહના સુદામા ચરિતમા આખ્યાનરૂપના ઘણાં એ ઘણાં તો મળી જ રહે છે એટલે આખ્યાનનો આછો-પાતંગો પ્રવાહ ભાલણ પહેલાથી શરૂ થયેલો જોઈ શકાય છે છતાં સાચી રીતે આખ્યાનના રૂપધની શરૂઆત તો ભાલણે જ કરી, તેથી વિદ્વાનો ભાલણને આખ્યાનોની શરૂઆત કરનાર કહે છે તે ભાલણે “હર-પાર્વતી સવાદ” નામે એક જળગમ”ધ કાવ્ય આપ્યું છે આ કાવ્ય ખરેખર તો લોકકલ્પનામ કિત જ છે, આ કાવ્ય લખાયું છે તે પ્રસંગ શાસ્ત્રમા ક્યાંય વર્ણવેલ થયો નથી કદાચ તે કાળે આ લોક-જનસમાજમા પ્રચલિત અને પ્રખ્યાત રૂપનું લોકગીત હોય અને

તેના ઉપરથી જ ભાનણે થોડું ઘણું ઉમેરીને રચના કરી હોય તેવું પણ બન્યું હોય તો શું ખમર ! વળી શિવ પાર્વતીના ભવાઈના વેશમા પણ આ જ પ્રકારને મળતો - શિવ પાર્વતીનો વેશ ભજવાય છે, તેથી ભાલણે “હર પાર્વતી સવાદ” એ તે કાળે કોઈ પ્રચલિત લોકગીત ઉપરથી આધાર લઈને રચ્યું હોય તેવું ન બને ? ગુજરાતીમા ભાલણનું મૌનિક પ્રદાન તો છે જ છતાં મોટાભાગનું તેણે સરકૃત ઉપરથી ગુજરાતી રૂપે કરેલું છે પણ તેમાય વચ્ચે વચ્ચે ક્યાંક તેણે પોતાનું મૌલિક ઉમેરણું તો જરૂર કર્યું જ છે, છતાં જે તે કૃતિઓ માટે તેણે છાયા તો કોઈકની લીધી જ છે તેથી જ આપણે કહેવું હોય તો જરૂર કહી શકીએ કે આ “હર પાર્વતી સવાદ” (કે શિવ ભીલડી સવાદ) પણ ભાનણે કંઠરથ લોકરચના ઉપરથી કેમ ન લીધો હોય ?

અહીં રજૂ થતું શિવ ભીલડી સવાદ નોકગીત (રાસડો)મા નખરાળી નારી કામચિત્તેતા શિવનેય ચ્યુત કરે છે પોતાના રૂપ અને ચાચદામા લુપ્ત કરીને શિવ જેવા સાદત મહાદેવને પણ તે મોહમા જકડે છે તેનું અહીં સુદર નિરૂપણ છે જે કે આ કલ્પના ગ્રામજનસમાજની જ છે આ લોક આખ્યાન જેવું લોકગીત ગ્રામનારીઓમા પણ ઉજાણાવણુંની નારીનું પ્રદાન હશે, તેમ આ ગીતના ધાર, રૂપ અને પ્રસંગ ઉપરથી કહી શકીએ છીએ

શિવ-ભીલડી

ઉગમણાં વાશીદા વાળે આઘમણી રજ જોડે જ રે.
કાખમા સૂડલો ને હાથમા સાવરણો, ભીલડીનો વેહ લીધો જ રે.
રમણુમ કરતી નીહરી ભીલડી તપ સોડાવા હાલી જ રે
આખડી ખાલી પૂસે મા'દેવજી ક્રિયા પુરુષ ઘેર નારી જ રે.
રમણુમ કરતી રૂડી રાણી ભીલડી, કથ'ને શભુજીની સેવા જ રે

લીલાને પડતો મેલ્ય રાણી લીલડી, ક્ય'ને શંભુજીની સેવા જ રે.
તમારે શિવજી નડી જટા તે દેખીને અમે ડરીએ જ રે.
નડી જટા દૂર કરાવું, બાલ ચોટી રખાવું જ રે.
તમારે શિવજી ભગવાં લુગડાં, તે દેખીને અમે ડરીએ જ રે.
ભગવાં લુગડાં દૂર કરાવું, દોરંગી વેતરાઉં જ રે.
તમારે શિવજી ટાઢા દૂકડા, તે દેખીને અમે ડરીએ જ રે.
ટાઢા દૂકડા દૂર કરાવું, શેરાપુરી રંધાવું જ રે.
તમારે શિવજી લાલીઓ ઘોકો, તે દેખીને અમે ડરીએ જ રે.
લાલીઓ ઘોકો દૂર કરાવું, લાલ સોટી રખાવું જ રે.
તમારે શિવજી પાદ્ય જૂંપડાં, તે દેખીને અમે ડરીએ જ રે.
પાદર જૂંપડા દૂર કરાવું, લાલ મેડીયું ચણાવું જ રે.
તમારે શિવજી ગંગા પારવતી, તે દેખીને અમે ડરીએ જ રે.
પારવતીને પિયર વળાવું, ગંગા તમારી દાસી જ રે.
પારવતીએ સવરૂપ પલટયું, લીલડીનો વેહ છોડ્યો જ રે
એ કર, નેડી ઊભાં પારવતી લોળા મા'દેવ તમે બોલો જ રે.*

x x x

* આજ રાસડો જુદા જુદા પાઠ ભેદે પણ મળે છે. જુઓ લોકસાહિત્યમાળા મણકો ૯ માં, પાન. ૧૫૦ ઉપર “શંકર લીલડી”. તેમજ લોકસાહિત્યમાળા મણકો ૧૦ માં, પાન ૩૦ ઉપર “લીલાંરાણી”

શિવજીનું નેગીડાપણું

નેગીડાપણું રે શિવજી, તમારું મેં જાણ્યું રે.

લોળા લોળા શંભુ તમને, વિશ્વ વખાણે રે;
મૂળની વાતું રે તમારી, કોઈ નવ જાણે રે.

નેગીંદરપણું શિવજી, તમારું મેં જાણ્યું રે,
જટામાં ઘાલીને શિવજી, આ ક્યાંથી આણ્યું રે!

કોઈ લાવે કેડે ઘાલી, કોઈ લાવે હાથે ઝાલી;
માથામાં ઘાલીને શિવજી, ક્યાંથી તમે આણી રે.

પીળી પટોળી ને, અંગે છે ગોરી રે;
શીદને છુપાવો શિવજી, છતી થઈ છે ચોરી રે.
ના રે માનો તો શિવજી, જટાયું છોડાવું રે;
જટામાંથી નીકળે તો, ફરી ના બોલાવું રે.

લભૂતિ ચોળીને શિવજી, વાળ્યો આઠો આંક રે;
એવાં તમારાં લખણુ નેતાં, પાણી ન પાઉં ટાંક રે.

આકડો ધતૂરો શિવજી, વિજયાના લોગી રે;
મહેતા નરસિંહના સ્વામી, તમે બૂના નેગી રે.

જેની નાટી ધોઈને પીવરાવતાં આંધ્ર ભાગે એવા નાજેશીના પવિત્ર પુરૂષ સુમરા વર લખમણ જનિનો અવતાર લેખાતા.

એક દી પરભાતના પોરે ઢોર આઠવાનું ટાણું ને સુમરો વર પાદરમાં આંટા દયે, એમાં એક વેલકું દેખાયું. અજણ વેલકાને જોતાં પોતે આવકાર આપવા સામે ચાલ્યા.

વેલકામાં એક ચારણ આઈ ખેઠેલાં. પણ આઈ-એ અણસારે ઓળખી લઈને આશીર્વાદ આપતાં કહ્યું:

“ભાપ સુમરો વર કે ?”

“હા, આઈ ! આ ખોળિયાને માણસ સુમરો વર કહે છે. પધારો ! પધારો !”

આઈ કહે: “ભાપ સુમરા ! કચ્છમાંથી આવું છું. ત્યાં દુકાળથી ઢોરદાખર અને રોગચાળાથી સંખ્યાંધીઓ પરલોક સીધાંવાં છે. કોઈ માનો જણ્યો ભાઈ મળે એવા વીરને ગીતવા ફરતી હતી, ત્યાં ટીંબી ચૂકીને છેલણા આવી ત્યાં સમાચાર મળ્યા કે માજણવાનું હેત જીવું હોય તો જાઓ નાજેશી, એટલે આવી છું વીર !”

સુમરો વર કહે: “આઈ ! બહુ ક્ષમા કરી અમારા ઉપર.”

સુમરો વર આઈને ઘેર લઈ આવ્યો. ખાંતેથી આઈની આગતા સ્વાગતા કરી. સુમરા વરના ઘરમાં પણ ભાઈ જોગમાયા જેવાં. આવ્યા ગિયા ને ઉલટ વાધે. ઉતારા પાણી ને જમાડયા પછી જ આઈનું નામ પૂછ્યું. ત્યારે આઈએ કહ્યું કે: “માર્જ નામ રૂપેણુ છે.”

આઈ નામ પ્રમાણે જ રૂપ રૂપનાં અંબાર હતો. વખતને જતાં વાર લાગતી નથી. બે પાંચ કરતાં મહિનાક દિવસના દનિયા વહી ગયા ત્યારે આઈ રૂપેણુ કહે:

“વીરા ! સુમરા વર જતા ભાઈને ઘરે બહેનને શું નૂટો હોય ! પણ મનખા દેહ મળ્યો છે તો કાંઈક

સકારજ કરવું એવી તૃણ રહ્યા કરે છે. કાંઈક ઝૂંપડી જેવો જોગ કરી દે તો કાંક મેનત કરી ખાઈ.”

“આઈ ! આ ઘરમાં જ કાંઈ રાખ છાથ છે તે આપના જ આશીર્વાદ છે. આશા રહીને આપને જ કાંઈ પૂન્યદાન કરવા હોય છે આપ ખુશીથી કરો.”

“ભાઈ સુમરા ! દેહ ધરીને હાથપગ હાલતા હોય ને બેઠાં બેઠાં ખાપ એનો જનમ અકારજ જય. એટલે ગામને પાથર કાંક ઝૂંપડીનો જોગ કરી દે. ”

સુમરા વરનો અને આખા કુટુંબનો આગ્રહ છતાં આઈનું મન ન માન્યું. એટલે સુમરા વરએ આઈને ગામની બહાર મજની મટૂલી બનાવી દીધી. અનાજ વાસણકુંસણુ ને ચીજ વહત પરાણે વસાવી દીધાં ને ભેંસતા આરાની ટાંકે અધમણ દૂધ આપની એક ગાય પણ આઈની ઝૂંપડીએ બાંધી દીધી.

આઈની આવડતે ઝૂંપડી સજીવન ધઈ ગઈ. સીમ ખેતરમાં આઈ જાતે જ ગાય માટે ઘાસચારો લેવા જાય. ધીરે ધીરે આઈની મટૂલી આવ્યા ગિયાને આશીર્વાદ રૂપ ધઈ ગઈ. અભિયાગતને આઈ પડકારનાં છોકરાની જેમ જળવે. આઈની સેવાની ફેરમ ફરતાં ગામોમાં ફેલાઈ ગઈ. બે પાંચ ગાઉનો ફેરો ખાઈને સાધુ સંતો આઈની ઝૂંપડીએ મહેમાન બનવાનો લલાવો લ્યે. સાધુડાં તો લીધાનાં હરણ કહેવાય. માલ-પૂડા મળે તો મહિનો ૫ કાઢી નાખે. ઉતાવળ જતું તો નહિ જ. એને ક્યાં અણુદોષો આટી જતાં હોય !

આમ વરસ ઉપર વરસ અલગલગાટિયાં ખાવા માંડ્યાં. એમાં એક જાવો યામા ઊધરાવતો ઊધરાવતો નાજેશી આવી ચડ્યો. પણ આઈની સુવાસથી અમથો અમથો બળનરા કરવા માંડ્યો. અકવાડિયું ચોકમાં ધૂણે ધખાચ્યો. પછી અડીંગો લગાવી ગામ પાસેથી ધારી રકમ પણ લીધી. પણ વાત વાતમાં આઈની પ્રથ સા સાંભળીને ભાવને સવાઈ આઈ થાની ચાનક ચડી ગઈ.

આઈની ઝૂંપડી સામે જ બાવે ઝૂંપડી બાંધી. પણ સેવા સત્કાર કાંઈ અમથા થાય છે? આઈ બહાર ગયાં હોય ત્યારે આઈની ઝૂંપડીએ પહોંચી જાય ને ચીજ વસત ઉપાડી જાય. પણ આપું તે ક્યાં સુધી અછતું રહે? લોકો આવીને આઈને વાત પણ કરે કે “આપની ગેરહાજરીમાં બાવો કાંક ખાખા ખોળા કરતો હોય છે.”

આ સાંભળીને આઈ મલકી ઊઠીને કહે કે: “ભાઈ! ઈ તો બહુ સારું કહેવાય. સાધુ મા’રાજ માગવા આવે એટલે તો આપણે દેવાનું જ હોય છે. પણ ચોતાની મેળે લઈ જાય ઈથી રૂડું થું?”

આઈની ઉદારતા બાવાને ફાવતી આવી ગઈ. સુમરા વડે પણ હવે આ લોકમાં નથી. આઈ કાળી મજૂરી કરીને આવ્યા ગિયાને જળવે છે. આઈને ઝૂંપડેથી કોઈ ભૂખ્યું તરસ્યું પાછું ફરતું નથી.

બાવાને આઈનો ચડ વધતો જાય, પણ આઈ તો જાત મહેનતથી સાધુસંતોને જળવે છે ને બાવાની તો જીભ જ હાલે. એને તો મોટા મેંત થાવાનાં સ્વપ્નાં. બાવે જોયું કે આઈની અરધી ઉપાધિ તો આ ગાય ઓછી કરે છે, એટલે બાવે ષ એક ગામ બાંધી. પણ દેનારે વીણીને જ આપેલી તે હરાડી આડોઆંક.

બે પાંચ દી તો માગી ભીખીને બાવે ગાયને નીરણપૂજો કર્યો. પણ રોજ રોજ માગવા જાય એટલે પછી ગામનાં માણસ પણ મોઢાં મરડે. એટલે પછી ગાયને સીમમાં ચરવા બાવો છોડે. ગાય પણ બાવાના જ બરની તે રાતે કોઈકના ઊભા મોલ ચરી આવે ને પ્રાગડ વાસે બાવાની ઝૂંપડી ભેળી થઈ જાય.

ગામને કપાણ થઈ પડી. બાવાની હરાડી ગાયને વરાંહે રાતવાહાના ઉજગરા ખેંચવા પડે. એમાં કોઈકના ઊભા મોલમાં ગાય પડી ને વાસુ ગયેલું કોઈક ખીજાણું તે ગાયને સારી પેઠે લમઢારી. બાવે જાણ્યું કે ગાય હાથમાંથી જશે. એટલે બીજી દી ચરવા ન છોડી. ગામમાં તો બાવે બારમું કરી મેલેલું. એટલે

ગાય રાત બધી ભૂખી ભાંભરડા પાડતી રહી.

બીજી દી આઈ સીમમાંથી નીરણ વાઢીને સવારે ઝૂંપડીએ ભારી મૂકી કાંક ચીજ વસત લેવા ગામમાં ગયાં. બાવાને તો આટલું જ જોતું, તે ભારી ઉપાડી ને ચોતાની ઝૂંપડી ભેગી કરી દીધી. આઈ આવીને જ્યાં જુએ ત્યાં ખડની ભારી જ ન મળે. આઈ મુંઝાણાં. પાસે રમતાં છોકરાંવને પૂછ્યું કે: “એલા આઈથી ખડ કોણ લઈ ગ્યું?”

ત્યારે બાવાજીની બીજી થોથવાની જીભે છોકરાં કહે: “આઈ! અમારું નામ ન આપતાં, ખડ તો ઓલ્યો બાવો ઉપાડી ગ્યો છે.”

બાવે આઈનો ઓલ્યા જુગનો વેરી પાકેલો તે આઈને કંઠ ત્રાણ લાવી દીધેલાં. આઈ કહે: “એને હું થું કહું? ભલે લઈ ગ્યો, એ પાપીઆનું મોઢું બાળો.”

આટલું કહેતાં તો થાવાકાળ છે ને બાવાને મોઢે કાળી બળતરા ઉપડી. કોઈ રીતે ન સહેવાય. દોડતો આવી ને આઈના પગમાં આળોટી પડ્યો;

“જોગમાયા બચાવો, આઈ બચાવો, મેં મર જઈંગા!”

ગોકીરો થાતાં ગામલોકો ભેગા થઈ ગયા. “બળું છું, બળું છું” કરતાં બાવો ઊભો થઈને ફરી પડ્યો તે ત્રાણ છૂટી ગયા.

આઈને વસમાણ થઈ પડી. “અરરર! મારાથી સહેજે બોલાઈ ગયું ને બાવે તો બળીને ત્રાણ છાંડ્યા. હું દેવ મટીને ડાકણી થઈ. હે સૂરજ નારણ! મેં નિષ્પાય ભાવે બાવાને કહ્યું હોય અને મારા મનમાં જરાય ડંખ દોય ન હોય તો મને પણ આગ ઊઠો.”

ત્યાં તો આઈના પંડયમાં અગ્નિ પ્રગટ્યો ને આઈ સતી થયાં. આજે ગામના પાદરમાં આઈનો પાળિયો છે ત્યાં લાપસીનાં નિવેદ ધરાય છે ને બાવાને રોટલો ને ડુંગળી મુકાય છે.

રૂપેણકાંઠાનાં લોકગીતો

સંપાદક : પ્રવીણકુમાર ખે. ગઢવી

મધ્ય-પ્રદેશનો એક આદિવાસી બોલી ગયો છે. “If you want to know the story of my life, then listen to my Karma” જો તમારે મારું જીવન જાણવું હોય તો મારાં કર્મ (એક પ્રકારના નૃત્યગીત) ને સાંભળજો x’ આદિવાસી હૃદયની આ નિખાલસવાણી આપણને ઘણું કહી જાય છે ખરું પૃષ્ઠો તો માનવ-જંજનાનું નિરંતર ગાન આપણી લોકવાણીમાં ગૂંચાયું છે.

સાગરતીરે જઈને, એક કવિ-હૃદય તરીકે જેમ આપણે કાંઈ પડેલાં છીપલાંમાંથી સાગરનું સંગીત પામી શકીએ તેમ લોકવાણીમાંથી પણ આપણને એની પાછળ ઘૂસવતા માનવ-જીવનના સાગરનું સંગીત સંભળાય છે. અવિરત સંગીત રચતાં જીવન-સાગરનાં હરેક મોજાંને આપણી બળુકી લોકવાણીએ ઝીલ્યાં છે.

[૧]

રૂપેણતીરનું આ ગીત છે તો મેળાનું. શ્રાવણ-માસની અમાસે મોઢેરાની પવિત્ર ભૂમિપર, પ્રસિદ્ધ કલાકૃતિ સૂર્યમંદિરના પ્રાંગણમાં મેળો ભરાય. મોઢેરાનો મેળો એટલે રૂપેણકાંઠાનાં માનવીઓનો મનમેળો અને સાથે સાથે રંગરંગી મનઝૂલડાં જેવાં લોકગીતોનો મેળો. મેળો માણવા ઠાકરડા ઓઓ એક બીજાને ખંભે હાથ મૂકી, ટોળે વળી આવી રહી હોય ત્યારે આ ગીત એમના રંગીલા મનોભાવોને વાચા આપે છે : મુઢેરાનો મેળો મારી બેનડીઓનો..... ઇનો સસરો ઇમ કેસે વઉ નથ જલું મેળે..

છાનોમાનો રેજે ખાડું ચારી ખાળે ! જરૂર જૈ’શ મેળે !.....મુઢેરાનો મેળો ઇની સાસુ ઇમ કેસે વઉ નથ જલું મેળે . છાનીમાની રેજે કંઠોડાં વેણી ખાળે !

x The Folk-Songs of Maikal Hills-P. 14

જરૂર જૈ’શ મેળે !.....મુઢેરાનો મેળો. ઇનો જોઈ ઇમ કેસે વઉ નથ જલું મેળે...

છાનોમાનો રેજે હોળ સેડી ખાળે ! જરૂર જૈ’શ મેળે !.....મુઢેરાનો મેળો.

-ગીત પર મેળો દેરાઈ રહ્યો છે. એ મેળાની આસમાની (Romance) પર સંસારનો નિર્મળ વિનોદ ગૂંધોને નારીએ એની કલા-શક્તિની ઓળખ આપી છે. આ ભાવનાં વિનોદ ગીતો અનેક મવાલાં છે, પણ મેળાના ઉમંગમાં આવેા વિનોદ ક્યાંય ઘૂંટાયો નથી !

‘મૂળાનું તો શાક કયું’, ને ડોસો કે’છે ફૂયા, ફૂયા ફૂયા શું કરો છો ? હમણાં કાલીશ ફૂયા;

વહું વાઘજુ રે, મારા ઘરમાં થી જા ! વહું વઢકણી રે, મારા ઘરમાં થી જા !+

-એ ગીતમાં હાર્ય છે પણ આવી હેલે ચડતી રંગ-મરતી નથી ! ‘મુઢેરાના મેળા’ વાળી નારી કોઈ વઢકણી વહુ નથી પણ મેળામાં જોખનિશાના પાલવને ફરકાવવા જ બતી કોઈ રંગીલી નવોઢા છે.

[૨]

(એ વી ન વો ઢા પિય રિ ચે થી, ટીલડી પહેરીને સાસરે ગઈઃ) સવાશેર સોનુ ને સવાશેર રૂપું; ઇની મારૂ ટીલડી ઘડાવો ! હો સૌયર મારી, ટીલડી મેણાં મારે સે ! ટીલડી પેરીને અમે સસરા ઘેર જ્યાં’તાં, સાસુડીએ માં મચકોડયાં !

હો સૌયર મારી ટીલડી મેણાં મારે સે ! અમ રે સાસુ તમે મોં મચકોડયાં ? નથ મારૂ સસરે ઘડાવી !

+ મણકો ૧૦-૫૫. ૧

હો સૌયર મારી, ટીલડી મેણાં મારે સે !
કાકે કરાવી, માર મામે મઢાવી,
વીરલે મોરલી મેલાઈ !

હો સૌયર મારી, ટીલડી મેણાં મારે સે !
ટીલડી પે'રીને અમે જેઠ ઘેર જ્યાં'તાં,
જેઠણીએ મોં મચકોડયાં !

હો સૌયર મારી, ટીલડી મેણાં મારે સે !
અમ રે જેઠણી તમે મોં મચકોડયાં ?
નથ માર જેઠે ઘડાવી !

હો સૌયર મારી, ટીલડી મેણાં મારે સે !
કાકે કરવી, માર મામે મઢાવી,
વીરલે મોરલી મેલાઈ !

હો સૌયર મારી, ટીલડી મેણાં મારે સે !
આખા ગીત પર 'ટીલડી મેણાં મારે સે !'
ની જોનનવંતી હલક હિલોળા લઈ રહી છે એટલે
પેલી સોરઠીવાણી યાદ આપ્યા વિના રહેતી નથી :

‘ હૈયે ટંકાવેલ મોર તે ઝળકુ કરે,
વાલાં સાજણનાં નેણુલાં ઢળકુ કરે...’*

હૈયે ટાંકેલ મોર પણ નેણુલાં જોવા બની જાય
છે. લોકવાણીમાં કોઈ static-ગતિવિહીન ન હોય,
નિર્જીવ ન હોય. એમાં તો ટીલડીને પણ મેણાં માર-
વાનું મન થાય. ને એમ, એક તો ટીલડી ઠમકારે
ઠમકારે મેણાં જોલતી હોય અને પાછી સાસુડી મોં
મચકોડે, એટલે રૂપેણુતીરની નારી જાલ્યા વિના રહે
ખરી કે ?

શ્રી. વસંત જોધાણી સંપાદિત એક ગીતને
અહીં યાદ કરવા જુવું ખરું. એમાંથી દાદા, મામા,
અને વીરલો સૂરત શહેરની બંગડી ઘડાવી દે છે, નવોઢા
સાસરિયે જાય છે ને સાસુજી મોં મચકોડે છે, તેથી
પટ દઈને નવોઢા કહે છે :

‘ x સુરતની બંગડી ખાર બંધવાની,
દા દે ઘડાવી ને મા મે મઢાવી,

વીરે મારે ચુનીઓ મૂકાવી, હો રાય ! સુરતની.
બંગડી પહેરી હું તો સસરા ઘરે ગઈ'તી,
સાસુએ મોં મચકોડયાં, હો રાય ! સુરતની.

કહો રે સાસુજી, કેમ મોં મચકોડયાં ?
નથી મારા સસરે ઘડાવી, હો રાય ! સુરતની.

—પછી તો એ જોઠ અને દિયરને ઘરે પણ
જઈ આવી. ત્યાં પણ એ જ રોડ અને મરતી ! અહીં
સુધી બન્ને ગીત સાથે ચાલે છે, પણ પછી આ
ગીતમાં જરા નવો રંગ ઉમેરાય છે, ને ધૂટાય છે.
આપણને તો સુકુમાર ભાવો હેલે ચડેલા ભાસે છે.

બંગડી પહેરી હું તો જળ લરવા ગઈ'તી,
જળમાં બંગડી ડૂબી, હો રાય ! સુરતની.

—લ્યો, જે બંગડી ખાતર એણે સાસરિયાને
ઠમકારે માર્યા હતાં, તે જ બંગડી જળમાં ડૂબી !
એણે તો જે જડી જાય તો બ્રાહ્મણો જમાડવાનું કહ્યું.
પણ પછી તો પહેલે પગથિયે જ બંગડી ઝખકી એટલે
પાછી એની એ મરતી !

મારી હતી ને મને જડી છે,
હવે શેની દખણા આણુ ? હો રાય ! સુરતની.

—આ બધી સુકુમાર, સુકોમળ ઊર્મિઓ છે.
એને તો માણી શકાય, વિવેચનના તાવડે ન ચડા-
વાય, નહીં તો રંગરંગી મનકૂલડા ચરમાઈ જાય ને ?

[૩]

અને આ ગીતમાંની નવોઢાને પણ ક્યાં રોડ
ઓછો છે ? એના સસરા ડોલતા ડુંગર જોવા છે, તો
સાસુડી સમદર લે'ર જોવી છે. જોઠ અપાઢીલો મેહૂલો
છે તો જોઠણી વાદળની વીજ જોવી છે. દિયર દેવળ-
સંગના દેરા જોવા તો દેરાણી દેરા માંયલી પૂતળી
જોવી છે. એવો સુખથી હર્યોભર્યો એનો સંસાર છે.
એના જીવનમાં મીઠપ છે, ને એ મીઠપને વાચા મળે
છે આ સાદા શબ્દોમાં :

હું તો વહેલી ભડી પરલાતમાં રે !
લાન ભૂલીને મે'કું નાંખ્યું ભાતમાં રે.
મારા સસરાને રાખું મોટા માનમાં રે.
મારી સાસુને સમજાવતી સાનમાં રે !

* પરક્રમા, પૃ. ૩૦

+ મણકો ૧૦, પૃ. ૨૬૩

હું તો વહેલી ઊઠી પરભાતમાં રે,
લાન બૂલીન મેંહું નાખ્યું ભાતમાં રે !
મારા જેઠજીને રાખું મોટા માનમાં રે,
મારી જેઠાણીને સમજાવતી સાનમાં રે !

હું તો વહેલી ઊઠી પરભાતમાં રે,
લાન બૂલીન મેંહું નાખ્યું ભાતમાં રે !
મારા દેરજીને રાખું મોટા માનમાં રે,
મારી દેરાણીને સમજાવતી સાનમાં રે !

મીઠા સંસારની નવોઢા છે એટલે આવું ગાય
છે. નહિતર તો એ પણ આવો મર્મ મારત .

× તુવેરની ઢાળ કરી, ને ડોસો કે' છે માંખો
માંખો માંખો શું કરે છે ? ફેડીનાખીશ આંખો'

અને એમ તો સાસુ-સસરો પણ સાનમાં
સમજત નહિ' ને કામે ગાત કે :

વહુ વાઘણ રે, મારા ઘરમાંથી જ
વહુ વઢકણી રે, મારા ઘરમાંથી જ

લોક કવિની ક્યમત ત્યાં છૂપાઈ છે. એનો
ધર્મ તો માત્ર ગાવાનો. એની નજરમાં ક્યાંય સુગ નથી
એની નજર તો માત્ર જીવતા જીવન પર છે.

[૪]

પણ એકવાર સાસુજી સાનમાં ન સમજ્યાં.
છેલ-છબીલી ઢાંકણી વહુએ ફેડી નાખી. સાસુએ
વનવાસ દીધો. વનમાં બેઠી બેઠી જણે નવોઢા ગાય છે :

છેલ-છબીલી મારી ઢાંકણી,
માંય ભમ્મરીયાળી ભાત ભે,

સાસુએ ફેડી ઢાંકણી,
વહુએ વેઠ્યા વનવાસ ભે.

પાળે બેઠું એક પારેવડું,
વીરા સંદેશો એક લે જાને ભે,

મારા હાદને જઈ એમ કેળે,
તમારી દિયરીનાં મેણાં ભાંગે ભે.

હાહા આયા એમના ગરાસંદાર,
સવાસો ઝોટડીઓ લાયા ભે,
લ્યો, લ્યો, વેવાણો ઝોટડીઓ,
મારી દિયરીનાં મેણાં ભાંગે ભે.

શું રે કડું તમારી ઝોટડીઓ,
મારી ઢાંકણીનાં તોલે ના આવેભે !

-પછી તો કાકા, મામા અને વીર પણ આવ્યા.
તોયે સાસુજી ન ચીઝ્યાં. આખરે હસમુખા બનેલી
આવ્યા. જતના કુંભાર !

પાળે બેઠું એક પારેવડું,
વીરા સંદેશો એક લે જાને ભે,
મારા બનેલીને જઈ એમ કેળે,
તમારી સાળીનાં મેણાં ભાંગે ભે.

બનેલી આયા એમના કુંભારી,
સવાસો ઢાંકણીઓ લાયા ભે,
લ્યો, લ્યો, વેવાણો ઢાંકણીઓ,
મારી સાળીનાં મેણાં ભાંગે ભે !

-લોકકવિ આપણને નિર્મળ વિનોદ ભણી
ખે ચી ગયો. નહિંતર દીકરીનાં મેણાં ન ભાંગત અને
ગીત કડુસુરસ ભણી વહી જત. 'પાળે બેઠું' એક
પારેવડું એ સંઘગાનની કપી છે. સાસરેથી પિયર
સંદેશો મોકલવો હોય તો લોકગીતમાં એ કપી આવે
જ. પછી ભલે એ રૂપેણકાંટો હોય કે પાંખ :

'ઉડદા તે જાઈ', કાવાં જોડદાં જાઈ',
જોડદાં જાઈ' મેરે પિયોકડે...x'

[હિ કાગ, ઊડતો ઊડતો, બેસતો બેસતો મારે પિયરિયે જાને !]
-એ છે લોકવાણીની પ્રવાહિતા અને સંઘર્ષિની તાકાત !

એક ગીત નળકંઠમાં ગવાય છે એમાં સામ્ય
માત્ર બન્નેની વસ્તુમાં જ છે. બાકી બન્નેની મસ્તી
જુદી જુદી છે :

*કાંકરિયાળો ફૂલો રે,
મેં તો શુભાખ લેતાં ગાગર નંદવી !

સમરા મોરા, ગાગર નંદવી !
સાસુડી જખ મારે રે,

મેં તો શુલાખ લેતાં ગાગર નંદવી !

—એમાંની નવોદા વનવાસ વહે તેવી નથી, કે
પારેવડા સાથે સંદેશ મોકલાવે તેવી નથી. ગીતમાં તો
માત્ર નારીહૃદયની મસ્તી હિલોળા લઈ રહી છે.

[૬]

બેનીને ત્યાં વીર આવ્યો. વીર રોકાતો નથી,
તેથી બેની કહે છે; જો જો કાંઈ બોલતા ! 'તમો રે
આડી ચૂપ સે જ રે...'

ખાર ખાર વરસે માર વીરાજી આયા,
શુ લઇને વધાવા જઈશ જો,
તમો રે આડી ચૂપ સે જ રે !

ડાખા તે હાથમાં રાગ દીવડો જ રે,
જમણા હાથે વાયણાં લઇશ જો,
તમો રે આડી ચૂપ સે જ રે !

રો'તો વીરાજી ઢાળું ઢાલિયા જ રે,
જવ તો હેંચોળા-ખાટ જો,
તમો રે આડી ચૂપ સે જ રે !

નાનાં બેનીખા અમે નૈં રહીએ જ રે,
મર સંગ ચાલ્યો જાય જો,
તમો રે આડી ચૂપ સે જ રે !

રો'તો વીરાજી રાંધું લાખસી જ રે,
જાત તો કઢિયલ દૂધડાં જો,
તમો રે આડી ચૂપ સે જ રે !

નાનાં બેનીખા અમે નૈં રહીએ જ રે,
માર સંગ ચાલ્યો જાય જો,
તમો રે આડી ચૂપ સે જ રે !

રો'તો વીરાજી માથાં ગૂંથું જ રે,
ચાલો તો છૂટેલ વેલ જો,
તમો રે આડી ચૂપ સે જ રે !

મારા ગીતમાંથી બહેન સુખી સંસારની નારી
છે. એને સુખ-દુઃખના ઉભરા નથી ઠાલવવા. એને

તો માત્ર વીરને રોકવો જ છે. પ્રેમાળ હૃદયની એ
ભાવના છે તેથી જ આખા ગીત પર 'તમો રે
આડી ચૂપ સે જ...'નું મનોહર આવરણ છવાઈ ગયું
છે ને ?

ખીજાં અનેક ગીતોમાં વીર આવે છે, સાથે
ગીત પણ ચાલે છે :-

× ખાર ખાર વરસે રે બેની જોયા તમારા દેશ !
વીરા ધોરીને ખાંધીશ વચલે ઓરડે
નીરીશ નીરીશ નાગરવેલ, નીરીશ શેરડી
વીરા મેડીએ ઢાળીશ ઢાલિયા.....'

બંને ગીતનાં ભાવ-ઝરણાં કેવાં ખળખળ
નાદે, સાથે સાથે વહી રહ્યાં છે ? પણ ગીતમાંની
બહેનને માત્ર વીરાને રોકવો જ નથી, સુખ-દુઃખના
ઉભરા ઠાલવવા છે....ગીત તો વહી રહ્યું છે :

આવો બેની બેસો બેસણે રે...

કહો તમારા સુખ-દુઃખની વાતો રે...

બહેનની આંખોમાંથી શ્રાવણ-ભાદરવો વરસવા
માંડે. સુખ-દુઃખની વાતો ચાલે, ગીતમાં ઘેરો કરુણરસ
ધોળાતો જાય ને કથાગીત તો ખળખળ નાદે વહે જ
જાય.

જગતભરનાં લોકગીતોમાં બહેનનું હૃદય
આલેખાયેલું છે. શ્રી. દેવેન્દ્ર સત્યાર્થી તો લખે છે,
'એમ તો સમગ્ર દુનિયામાં બહેનીનું હૃદય લોક-
ગીતોનું વસ્તુ (plot) બન્યું છે. પ્રત્યેક ભાષામાં
બહેન-ભાઈની સ્નિગ્ધ, શાંત પ્રેમ ધારા, ગામની
પડખે વહેતી નદી જેવી લાગે છે. *'

[૬]

આ ગીતમાં પણ એની ધારા વહી રહી છે
અને વધુ ઉત્કૃષ્ટ ઊર્મિઓનાં સંવેદન આપી જાય છે :

વીરા મારા વાડામાં ચણોઠડી,
વીરા, ચણોઠડી વઢાવો, તીનાં પાટિયાં પડાવો,
વેલડી ઘડાવો, મારા આણલે આવો !

× ગુજરાતનાં લોકગીતો મધુભાઈ પટેલ, પૃ. ૧૬૦

× ધીરે બહો ગંગા, પૃ. ૮૯

વીરા, કડલાં પે'રૂં તો શરમું લાગે,
મારૂં સાંકળાંની જોડ, સાંકળાંની જોડ !

વીરા, મારા આણુ લે આવો !

વીરા, હાંહડી પે'રૂં તો શરમું લાગે,
મારૂં દૂધિયાંની જોડ, દૂધિયાંની જોડ !

વીરા, મારા આણુ લે આવો !

વીરા, નથડી પે'રૂં તો શરમું લાગે,
મારૂં દામણીની જોડ, દામણીની જોડ !

વીરા, મારા આણુ લે આવો !

। [૭]

થોડા વિનોદની આછી છાંટવાળા આ ગીતમાં
કોઇ કન્વાને આણુવાનું રટણ લાધ્યું છે.

આણુલાં આણુલાં શું રે કરો,
તમે આણુલાં જેવડાં થાઓ !

કે આણુલાં ના આવીયાં...

સસરા માથે શલ્યા પડી,
સાસુડીને ડસિયો નાગ !

આણુલાં આણુલાં શું રે કરો,
તમે આણુલાં જેવડાં થાઓ !

કે આણુલાં ના આવીયાં...

જેઠ અમારો જોગી ખચો,
જેઠાણી જોગીડાને જાય !

આણુલાં આણુલાં શું રે કરો,
તમે આણુલાં જેવડાં થાઓ !

કે આણુલાં ના આવીયાં...

દેર અમારો દડે રમે ને,
દેરાણી પાણીડાંની હાર !

આણુલાં આણુલાં શું રે કરો,
તમે આણુલાં જેવડાં થાઓ !

કે આણુલાં ના આવીયાં...

સોપારી માથે સડો પડ્યો ને,
લવીંગડે મેલી આગ !

આણુલાં આણુલાં શું રે કરો,

તમે આણુલાં જેવડાં થાઓ !

કે આણુલાં ના આવીયાં..

છે તો વિનોદ ગીત. આ ગીત ગાતી વખતે
એક ખાસ પ્રકારનું કેકડા-નૃત્ય પ્રયોજાય છે. નૃત્ય કરતાં
કરતાં સામસામા અથડાઈ જવાય તેવી હાસ્યની ઊંચો
બેઠો ! વાઘરણ બાઈઓએ આ કન્વેઝનું ગીત ગાયેલું:

નાના મોટા નું મારું કાસલડું રે,
પાણીડાં લરવા જઈં તો મારી સંગાથી આવે,
રોંઢવું જાલી જાલી રૂવે કે જો મારું કાસલડું રે !

નાના મોટા નું મારું કાસલડું રે,
દયણું છડવા જઈં તો મારી સંગાથી આવે,
સાંચેલું જાલી જાલી રૂવે કે જો મારું કાસલડું રે !

નાના મોટા નું મારું કાસલડું રે,
દયણું દળવા જઈં તો મારી સંગાથી આવે,
ધંદુડી જાલી જાલી રૂવે કે જો મારું કાસલડું રે !

નાના મોટા નું મારું કાસલડું રે,
દોટલા ઘડવા જઈં તો મારી સંગાથી આવે,
છેડલો જાલી જાલી રૂવે કે જો મારું કાસલડું રે !

—આવાં અનેક સાંસારિક ગીતોમાંથી નારીનું
અસ્થુ' શબ્દ-ચિત્રણ આવેખી શકાય તેમ છે અહીંની
લોકવાણીમાં ર્યાનિક લોકસંસ્કૃતિ વસી છે. “આવી
લોક સંસ્કૃતિ એ કોઈ કદપના વિહાર નથી પણ વાસ્તવ
ભાવ ઉપરનો જીવનનો જ આધાર છે. લોકસમા-
જનું સાચું ને સમૃદ્ધિવંત ચિત્ર છે. અણુ અણુ સૌંદર્ય
મંડિત એ સંસ્કૃતિ લાગણીના ઉદર્ભાકરણનું કારણ છે.”
એવા શ્રી. જયમલ્લ પરમારના શબ્દો યાદ રાખવા
જોવા છે

અને મારે તો એટલું જ કહેવું છે કે લોક-
વાણીમાં ઉઘાડા મુકાયેલા માનવમનની મ્હેંક માણે તો
ખરા !

*

૧—કાસલડું=નાની ઉમરનો ધણી: આ શબ્દ હાલ
વપરાશમાં નથી.

* આપણી લોકસંસ્કૃતિ. પૃ. ૩૯/

વાવડી ગામના કાઠી ગીરાસદાર રામવાળા બહારવટે ચડ્યા પછી છેલ્લું ગામ બગસરા, ભાયાણી, પાસે ખીજડિયા નામનું ગામ ભાગ્યું. એમાં એક પટારો પગની પ્રાટુથી ભાંગતાં રામવાળાને પગની પેનીમાં લોઠાની ચૂંક વાગી. પોતે પહેરેલ પગરખાને એ વખતે તેલ ચોપડેલ. એટલે ખીજડિયું ગામ ભાંગી થોડું ઘણું હાલતાં રામવાળાનો પગ પાકી પડ્યો. પગ સૂજીને થાંભલો થઈ ગયો. ચાલી શકાય નહિ. એ વખતે જુનાગઢ સ્ટેટનું સોરઠ ભેંસાણુ ગામની બાજુમાં નાના ગુજરિયાના કાઠી દરબાર કાળુભાઈ ખુમાણનો રામવાળો આસરો લીધો. થોડા દિવસ ગુજરિયાની ખજુરિયુંનાં ઝૂંડમાં પગની અસહ્ય પીડા સહન કરતાં કરતાં દિવસો વીતાવતા હતા. રામવાળાની આખી ટોળી પેસે ટકે ખરચીખૂટ થઈ ગઈ. નાણાં ભીડ વરતાવા લાગી.

આ વખતે મોટી કુંકાવાવ પાસેના મોટા ઉજળાના કાઠી ચીરસદાર જૈતાભાઈ બસિયા ગુજરિયા ગામના કાઠી દરબાર કાળુભાઈ અને રામવાળાને મળવા ગયા. અને વાતવાતમાં બાતમી આપી કે આકડે મધ ને માખિયું વગરનું એવું ગામ. અમારા ઉજળાને સીમાડે ગોંડલ સ્ટેટનું એકલું ને અટૂલું વાવડી નામનું ગામ છે. ગામ ખૂબ બરેતું (પેસો ટકે સુખી) સહેજે જ દશ પંદર હજાર રૂપિયો દાગીના મળી જાય તેવું છે અને તમે ખરચીખૂટ છો, રામભાઈ બીમાર છો તો ખરચી મળી જાય તેવું છે.

રામવાળાની ટોળીનાં માણસો બાહર વગડયે ઠાકરની આરતી પૂરી થતાં વાવડી ગામ ઉપર ઠાકરની આરતી પૂરી થતાં વાવડી ગામ ઉપર ખાબક્યા. બંદૂકોના અવાજથી વાવડી ગામ ઘેરાઈ ગયું. હમમ... હમમ... ધુવાંધોર બંદૂકો છૂટી. નાનકડા ગામના ગામડીઆ માણસો ભય ને ગભરાટના માર્ગે અવળા સવળા અંધારામાં ભાગી જઈ વોકળા, ખાતરાવાડિયુંમાં સંતાઈ ગયા.

માલદારને પેસે ટકે જે પટેલનું ઘર લૂંટવું હતું તેની જ ભેની મારી ડેલી ઉઘાડી રહી ગઈ. બે ત્રણ જુવાનો બજારમાં ટેલવા લાગ્યા અને બે ચાર જુવાનો જે માલદાર પટેલ હતા તેની ડેલીમાં અંદર ગયા. હાથમાં ઉપર ભરવાની દેશી બંદૂકોના જોટા, ભરાઉદાર ઘુસભી, મોઢે દાદિયું ભાળતાં ભેસત ખવાઈ જાય એવા કરડા જુવાનો. જુવાનો પટેલની ડેલીમાં પગ મૂકતાં પટેલનાં ઘરનાં બધાં સ્ત્રી, પુરુષો ભાગી ગયેલ. અંદર રેણાક ઘરમાં પટેલના દીકરાની જુવાનજોષ વડુનો સુવાવડનો ખાટલો જોયો. સુવાવડીબાઈ ખાટલામાં નાનકડા ખાળકને પોઠાડી સૂતેલ તે બેબાકળી બેઠી થઈ ગઈ.

બહારવટીઆના એક જૂવાને પટારાની ટૂંચિયો મારી. પેંરેલાં ઘરેણાં કાઢી આપવા કહ્યું. જુવાન પટલાણી બાઈએ બધી હીંમત ભેળી કરી જવાબ દીધો: “બાપુ, મને સુવાવડ છે. બે ચાર વાહા (દિવસો) થયા છે. અમારા ઘરનાં બધાં માણસો ભેનાં માર્યાં ભાગી ગયાં છે. હું સુવાવડી બાઈ ક્યાં ભાગીને જાંવ? અને પટારાની ટૂંચી અમારા વડુવાડ માણસો પાસે બાપુ ક્યાંથી હોય? ક્યો તો બાપુ આ મારા કાનની ત્રોટિયું કાઢી દવું!”

ખહારવટીયાના એક જુવાન ગોલણવાળો કહ્યું કે: “ભાપુ! આ ઘર લૂંટાય નહિ. બાઈ સુવાવડી છે. આ ઘર લૂંટયે, અકેકાર થઈ જાય આપણને કદવા ખાઈ જાય. સૂરજ દાદો દુભાઈ જાય. રામવાળાના ખહારવટીને કાળી ટીલી ભેસે. આ બોનની સોનાની કાનની ત્રોટિયું પણ આપણને ન ખપે, કોઈ લે એને સૂરજની સાત ધરાઈ છે. (સૂજના સોગન)

“આમ તો આપણે આ ભવ આવી દેશ્યા ભોગવીએ છીએ. અહિંથી તલીં રખડવું પાટકવું, નિંદર હરામ, એક ઠેકાણેથી બીજા ઠેકાણે જમવું ને ભોગવું પડે છે. નિરદે. ડાવી ખાવું, પીવું, સવું, બેસવું, ડોકોય નથી.

એમાં બાપલા આ ચુવાવડી બાઈના ખાટવાની કડુવા ખાઈ જાય. સરગાપરમાં આપણે નેહો ન રહે. ધરમરાજના દરબારમાં આપણે ન્યાય તોળાય ત'ઈ પરભુ મોહુ' ફેરવી જાય.

“આ ઘર પટેલનું પૈસાદાર છે પણ આપણે અપયુક્ત થયાં. આ ઘરનું પાણીનું રીપું આપણને અગરાજ કહેવાય. કાઠીના દીકરા માટે આ કુદરતવાળો આવું ન સાંખે” એમ કહી ગોલસુવાળે પોતાના બગલ-થેલામાંથી પોતાની હાથખરચીના થોડાધણ પૈસામાંથી રાણીછાપના રૂપયા પરચીસ ચાંદીના કાઠી ખાટવામાં સૂતેલ નાનકડા બાળકના પડખામાં હળવેક દઈ મૂકી પટવાણી બાઈને હૈયાધારણ આપી. મરદાઈ ભરેલાં પાછાં પગલાં ભરી ડેલી બહાર બધા જીવવાનો નીકળી ગયા.

ગામમાં બીજાં એક બે ઘર લૂટી બહારવટી આના જીવવાનો વાવડી ગામથી ભાગી છૂટ્યા.

એ વખતે ગોંડલ રાજ્યમાં ટેલીફોનની સગવડ નહિ. વાવડી ગામનાં માણસો ભેનાં માર્યાં અમુક માણસો ભાન ભૂલી એકાદ ગાઉ કુંભાજીની દેરડી નામના ગામે નીકળ્યા. બેબાકળા થઈ ભાગી છૂટેલ માણસો દેરડી ગામે આવતાં ભાનમાં આવ્યા. ગામમાં પોલીસ પટેલ ગેટે જાહેર કયું કે: “અમારું ગામ બહારવટીઆએ ભાંગ્યું છે, અમે ભાગીને અહીં આવેલ છીએ.”

એક પોલીસ પટેલ તથા એક પસાવતા દેરડીના ભેના માર્યા વાવડી ન જતાં રાતો રાત સીધા પસાવતો ફોળી નારણભાઈ થોડે ચડી ગોંડલ ભેળો થઈ, ત્યાં પોલીસ વડા અધિકારીને વાવડી ગામ ભાંગ્યાની જાહેરાત દીધી એ વખતે પોલીસ અધિકારી શ્રી. મણિચંદ્ર વિશ્વનાથ હતા.

પ્રાગડતા દોરા ફૂટતી વખતે સવારના પહોરમાં સનાળી ગામના ચારણ સ્વ. ગગુભાઈ લીલાની ડેલી આગળ પરચીસ ત્રીસ અરબી થોડાં હમસી ખૂંદવા લાગ્યાં. સોલજરી જીનની કડી બાજી. ખાખી લીલાસમાં સજ થયેલ એક ઘોડેસવાર બાલનો ચિતો ફૂટે એટલી ઝડપે થોડા ઉપરથી ઠેકડો મારી નીચે ઊતર્યો. ચૂછના આંકડા

ભરકુંમાં ગયેલા. માથે ખાખી સાફો બાધેલ. આંખમાં હીરના તોતણા લાલ લાલ જડાઈ ગયેલ. ખંભામાં ચીવોલોર આસટા ખાઈ રહ્યો છે. બીજ સાથેના ઘોડેસવારો પણ ફટ-ફટ નીચે ઊતરવા લાગ્યા.

પથેલા ઘોડેસવાર જે ઊતર્યા તેમણે હાકલ કરી “ગગુભાઈ ઘેર છે.”

આવો અવાજ સાંભળી ગગુભાઈ લીલા ડેલી બહાર આવ્યા. ત્યાં તો ગોંડલ રાજ્યના પોલીસ અધિકારી મણિચંદ્ર વિશ્વનાથને ભેળાં ગગુભાઈ લીલા બોલી બિઠ્યા: “એહો હો, અટાસુમાં કંઈ બાજુથી? ભારે કામ કયું”. પધારો... પધારો.”

અને મણિભાઈએ બધમાં ઘાલી ગગુભાઈ લીલાને મળ્યા. હેતના સાગરજીભરાણા એવી મહોમન.

ગગુભાઈ લીલા મણિચંદ્ર ભાઈને ટૂંકા નામથી મણીભાઈ કહી સંબોધતા. સ્વ. ગગુભાઈ લીલાની નાનકડી ઓફિસમાં ગોંડલ પોલીસ અધિકારીએ નીચે પાથરેલ ગાલીયા ઉપર આસન લીધું. બીજ ઘોડેસવારો બહાર ઊભા રહ્યા. પોલીસ અધિકારીનો એક માનીતો માણસ અંદર આવીને બાજુમાં બેઠો.

ગોંડલના પોલીસ વડા અધિકારીએ વાત શરૂ કરી. “ગગુભાઈ! અમારું બાજુનું ગામ વાવડી આજ રાતે ભાંગાણું છે. અમોને રાતે જાહેરાત આવી છે. વાવડી જવું છે. તમારે કાંઈ અગવડતા ન હોય તો અમારી સાથે આવવાનું છે. એટલે અહીં તમોને મળવા આવ્યા છીએ.”

ગગુભાઈ લીલાએ કહ્યું: “રાતે ટાઢા પહોરના બંદૂકના અવાજ સંભળતા હતા ખરા.” મણિભાઈએ ખબર અંતર પૂછી વાત ફેરવી ને શરૂઆત કરી કે: “ગગુભાઈ! વરસ પાણી-ઉપજ પાણી કેવાંક છે?”

ગગુભાઈ લીલાએ કહ્યું: “મણિભાઈ! દેવાવાળો મોટો સમરથ છે.” આમ કહી વાત વાતમાં વાતનો વડકો ઊપડ્યો.

“એક વખત અકબર બાદશાહના વખતમાં ખાનખાનાને (અબ્દુલ રહીમ) હિંદુસ્તાનની સરહદ પેશાવર રહેવાનું થયું.”

ખાનખાના દુરશાજી આઠા શાખના ચારણે જવાબ વાળે છે.
કવિના પરમ મિત્ર હતા.

ચારણ કવિ દુરશાજીને ખાનખાનાને મળવાની ઈચ્છા થતાં ખાનખાના પાસે મળવા ગયા.

ઠાહરે ઠાહરે મોગવ સિપાહીઓના ઉઘાડી તેગે પહેરા લાગી ગયા હતા. અબ્દુલ રહીમ ખાનખાન છાવણીમાં તંબુ નાંખેલ ત્યાં ખીનખાખના ગાદી તકીઆ ઉપર બીરાજમાન થયેલ. છેટેથી કવિરાજને ભાળતાં ચારે પદલા ઝાટકી ઊભા થઈ કવિરાજ દુરશાજીને બથમાં લઈ મળ્યા. દુરશાજી આઠાએ દોહો કહ્યો:

“ખાનખાના નવાખની”

“ખાં ડે આ ગ ખરંત”

“પાણી વાળા પ્રજળ્યા,”

“ઝોળા લે ઉગરંત.”

એક બીજાનાં હૈયાં ખોલી ખબર અંતર પૂછ્યા અને ખાનખાનાની બાજુમાં ગાદી તકીઆ ઉપર કવિરાજ દુરશાજી આઠાએ આસન લીધું.

ખાનખાનાના ગાદી તકીઆની બન્ને બાજુ ચાંદીના સીકકા ભરેલા લોઢાના સડા બે ભરેલા ગેયા અને ગરીબ ગુરૂબાંને ખાનખાના મૂઠીઓ ભરી ભરી દાન આપતા જેતાં કવિરાજ દુરશાજીએ દોહો કહ્યો.

નવાખ ઐસેં કહાં શીખે
ઐસી દેની દૈન,
જયું જયું કરે જિંચે કરે
તયું તયું નીચે નૈન!

હે નવાખ ખાનખાના! આપું દાન દેવાનું ક્યારે કોની પાસેથી શીખ્યા? જ્યારે જ્યારે તમારો હાથ દાન દેવામાં જિંચો થાય છે ત્યારે ત્યારે તમારાં નૈન-આંખો નીચે નમી જાય છે? વાતનો તુકકો ઊપડયો. ઉપરનો દોહો ગગુભાઈ લીલાએ કહ્યો એ સાંભળતાં બાજુમાં બેઠેલ મણિભાઈ પોલીસ અધિકારીનો માનીતો માણસ ગોઠણીઆભર થઈ ગયો. છાતી ફૂલી ગઈ. રૂંવાડાં અવળાં ઊભાં થઈ ગયાં. ગગુભાઈ લીલા સામે ઝેકીટથે જેઈ રહ્યો. ખાનખાનાનો પ્રત્યુત્તરનો દોહો ગગુભાઈએ ઉપાડયો: ખાનખાના

દેન હાર તો ઔર હે
લેજત વો દિન રૈન,
લોક ભરમ હમ પેં ધરે
યાતે નીચે નૈન.

કવિરાજ! દેવાનાળો પ્રભુ-ખુદા કોઈ ઔર છે. એ દિવસરાત હાથીને હારો ને કીડીને કણ આપી રહ્યો છે. હું શું આપી શકું? લોકો ભરમથી હું આપુ છું એમ ધારે છે. એટલે હું નીચે જેઈ શરમાઈ જઈ છું, હું મીસકીન માણસ શું આપું? આપવાવાળો ખુદા મોટો છે.

એમ કહી ગગુભાઈએ આભની સામે આંગળી ચીંધી. મણિભાઈનો માનીતો માણસ વારતાના તુકકામાં તરખોળ બની ગયો. આભ સામે મીટ માંડી મનમાં ખુદાની દુવા માગવા લાગ્યો.

ત્યાં ગગુભાઈ લીલાના કાકાના દીકરા રાજસિંહ-ભાઈ અંદરથી ચા લઈ આવ્યા.

વરચે મણિભાઈ ખોલી ઊઠ્યા: “ચા હું પીતો નથી. ખીજ માણસોને આપો.”

ગગુભાઈ કહે: “કેમ આપ ચા પીતા નથી! શું કારણ છે.?”

મણિભાઈ કહે: “ગગુભાઈ, જુવો! આ પાસેના ગામ કુંભાજીની દેરડી ગામે હકમીચંદ શેઠની દુકાનમાં આજથી ચાર મહિના પહેલાં ઘરફેડી ચોરી થઈ હતી. ચાર પાંચ હજારનો માલ રેશમી કાપડ સુતરાઉ તથા રોકડા રૂપીઆ ગયેલા. ત્યારથી એ ચોરી ન પકડાય ત્યાં સુધી મારે ચાની અગડ છે. ત્યાં વળી આ વાવડી ગામ ભંગાણું. અધુરામાં પૂરું આ મોટી આફત આવી પડી છે. આમાં ચા કેમ ભાવે?”

બાજુમાં બેઠેલ મણિભાઈનો માનીતો માણસ માળિયા મિયાણા ગામનો મિયાણો જુવાન હતો. એનું નામ ઝોસમાનભાઈ.

ગગુભાઈ લીલાના વારતાના તુકકાથી એમને મોજના હિલોળા છૂટેલા.

ઓસમાનભાઈએ મણિભાઈ સામે જોઈ કહ્યું :
“સાહેબ ! આ ગઢવીજનો ચા પીધા સિવાય કેમ ચાલે ?”

મણિભાઈ કહે : “ઓસમાન તને ખબર છે કે, દેરડી કુંભાજી ગામની ઘરફોડી ચોરી હાથ આવે, મુદ્દા-માલ મળે તે વિના કેમ બની શકે ?”

ઓસમાનભાઈ કહે : “સાહેબ ! આ ગઢવી-જના વારતાના નુકાથી મારે મોજના હિલોળા આવે છે. આમનો ચા પીધા વિના ચાલે સાહેબ !”

મણિભાઈ કહે : “ઓસમાન, એ બની શકે નહિ.”

ઓસમાન ગામેતી કહે : “સાહેબ ! ગઢવીજનો ચા આપ પી લિયો. આ વાતના નુકાથી મારા કપ-જનાં બુટાને તૂટવા માંડ્યાં છે. આમની વાણી કહેવાની છટા કોઈ અદ્ભુત છે. એમનો તો ચા પીવો જ જોવે. એ માથું માગે તો આપવા તૈયાર થઈ જઈએ એવી એમની વારતા કહેવાની કરામત છે. આપ મહેરબાની કરી ચા પી લિયો. કુંભાજીની દેરડીનું ખાતર (ઘરફોડી) તો મારી મુઠીમાં છે. આપ ચા પી લિયો. એક શરત છે કે વચ્ચે ગઢવીજ રહે ને ખાતર પાડનારને સજા માફ કરવી જોવે. એ શરત છે. મણિભાઈએ કબુલ કર્યું.”

“પણ ઓસમાન ! ગુન્હો માફ. મને ખાતર (ઘરફોડીની) ની સાબીતી થવી જોઈએ.” એમ કહી મણિભાઈએ ચા પીધા.

ઓસમાન ગામેતી કહે : “સાહેબ ! એ ખાતર પાડનાર હું પોતે જ છું. એ ઘરફોડી કરીને પછી હું આપ પાસે નોકરીમાં રહ્યો છું. અને આપની મહેરબાની મેળવી. આજે મને આ ગઢવીજની વાત

ઉપર મોજ આવ્યો. મારા દિલની વાત કહી દીધી. એ ઘરફોડીનો મુદ્દામાલ એક દરબારનાં દીકરીના લગ્ન પ્રસંગે વપરાઈ ગયો છે. મારી પાસે હવે તો ફક્ત ડબલ ધોડાની બેસકીનો એક રેશમી તાકો છે. આ ગઢવીજ વચ્ચે, છે. હવે મારો કે જીવડો આપના હાથની જાજી છે. મારાથી વારતા સંભળી રહેવાણું નહિ, મોજના હિલોળા છૂટ્યા ને આપને વાત કરે દીધી. હવે ગઢવીજ મારા જેવું કામકાજ કેન્દ્રે. હું ઓસમાન ગામેતી.”

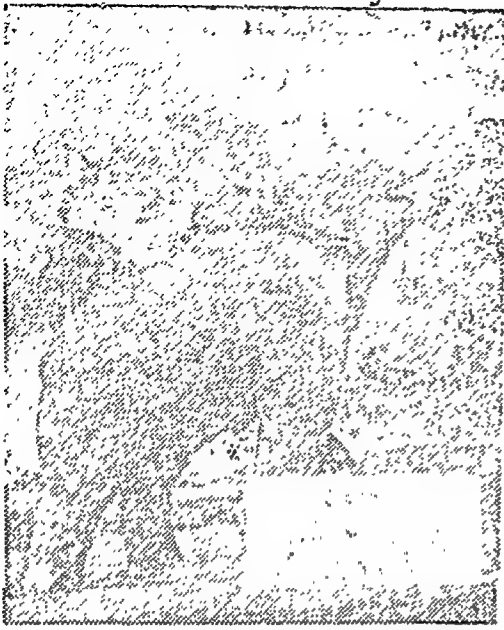
ગઝુભાઈ હીલા કહે : ઓસમાન ગામેતી ! તમાગ જેવા મરદોની દિલની મહોબતને નિખાલસતા-નોજ હું ચાહક છું. રંગ છે જવામદ ! ભવે ઓસમાન ગામેતી ભલે !”

મણિભાઈ જ્યાં સુધી ગોડલ રાજ્યમાનોકરીમાં રહ્યા ત્યાં સુધી ઓસમાન ગામેતીને પોતાના અંજ-રક્ત તરીકે રાખ્યો અને ગુન્હાની માંડવાળ કરી. રંગ છે મરદોની નિખાલસતાને. આવી ફવ. ગઝુભાઈ લીલાની વારતાની કરામત હતી.

કામન લાવણુ કવિ વચન
ચીત હરને ઠો ઠોર
(પણ) બેધુકો મેન બેધવો,
વો કામન કવિ ઔર.

* નોંધ : વાવડી ગામ ભંગાણું તેમાં માણસો પકડણું એટલે પછી રામવાળા નાના ગુજરાયાથી બીવખા દ. શ્રી કાંચડવાળા પાસે ચાલ્યા ગયેલા. ત્યાં તેમના બગીચામાં અમુક વખત રહેલા. ત્યાંથી જિરનારમાં બોરિયા ગામે ગયેલા. સરકારી હબાવ થતાં ત્યાં મગણ.

દોરંગાં સાથે નવ બેસીએ
એમાં પત્ય પોતાની જાય-દોરંગાં,
કુંડાં રે કપટી ને લોલી લાલચુ
પારકે દુઃખે ન દુલાય-દોરંગાં.
ઘડીક રંગ ચડે ઘડીક ઉતરે
ઘડીક વેરાગી બની જાય-દોરંગાં.
ઘડીક શુદ્ધ ને ઘડીક ચેલકા
ઘડીક પીર યેને પુલખ-દોરંગાં.

ચુડવા - પથરનો હાથી
ફોટો : મણિભાઈ વોરા

મારા બે પ્રવાસો-

(ચુડવા)

સૌરાષ્ટ્રમાં માણવદર તાલુકામાં સરદારગઢ પાસે ચુડવા ગામ છે. આ ગામે પથરનો એક વિશાળ હાથી છે એ સાંભળેલ, જેવાજણના કેળવણી બધિકારી શ્રી રાણાભાઈ ગોરશિયા સાથે ૨૪-૨-૭૦ ના બિપડયો:

ચુડવા થાળામાં ઊતર્યા. આચાર્ય શ્રી કાન્તિલાલ વોરા મારા સંગેાત્ર બંધુ નીકળ્યા. ઝાલાવાડથી બસો વર્ષ પૂર્વે ઝાલા રજપૂતો સાથે આવેલા ઓદીચ્ય ક્ષાલણ છે. તેમના મદદનીશ શિક્ષક શ્રી યુસુફભાઈ મલેક છે, જે ૫૮ વર્ષ પૂરાં કરી બે ચાર માસમાં નિવૃત્ત થશે. યુસુફભાઈની મુલાકાતે મારો આ પ્રવાસ ધન્ય બન્યો.

સાંજે ગામની પરવાડે ઊભેલ પથરનો હાથી જેવા ગયા. કોઈ મહાન દેવમંદિર અથવા રાજમંદિરના મુખ્ય દ્વારે રાખેલ બે હાથી પેદ્રીનો આ એક છે. અથવા કોઈ મહાન પુરુષનો માનીતો હાથી ગત થયા

હાંક પાસેના પાટણમાં મળી આવેલી વધુ બૌદ્ધ ગુફાઓ

મણિભાઈ વોરા

ભાદ સ્મૃતિ રૂપે મૂકાયેલ પણ હોઈ શકે છે. કાંધે બેઠેલ માવત તૂટી ગયાની નિશાની છે, મૂંઢ પણ થોડી ખંડિત છે. ઊભવાની અદા મનોહર છે. ચૂનાના પથરનો બનાવેલ ભેંશ જવડો આ હાથી, આજુ-બાજુના ગામલોકોથી હાથણી તરીકે પૂજાય છે. હાથણીની માનતા મનાય છે. અમે ત્યાં હતા અને એક દેક્ષી મોટર આવી. ઉતાવળે શ્રીફળ વધેરી હાથણીને પગે લાગ્યા. બાજુમાં પડેલા નાળિયેરના છોલાનો ઢગલો અને લાકડાના હાથ પગ, જે હાથણીને ચડાવાય છે, જોતાં શ્રદ્ધાળુ લોકોમાં હાથણી કેટલી બધી પૂજારથાને છે તેનો ખ્યાલ આવે છે. પાસે થોડાં સોલંકીકાળના શિલ્પાવશેષો પડ્યા છે.

અહીંથી ગામને ફરતો એક આંટો માર્યો. ગામની વાવળે એક વાધેલાપુગની વિશાળ નાળવાળી વણગારી વાવના અવશેષો છે. ગામમાં ઝાલાઓનો ગઠ છે જે ઓસમના ડુંગર પરના ગઠ જેવો પણ નાનો છે. છોર્ણદુર્ગ-હાંક કૃતિયાણાના જૂના માર્ગ પર ચોકી તરીકે આ કિલ્લો હોય એમ લાગે છે.

રાત્રે એક ભજનિક સાધુ અને સરપંચ શ્રી ઝાલા થાળાએ આવ્યા. બેકસુંદર ભજનોથી રાતની ચડઆત થઈ જૂનવાણી વસ્તુઓની વાતોએ વળગ્યા. પથર પુગનું એક સાધન, સો વર્ષ જૂનું લાકડાનું એક ગુમ્મર અને ચુડવામાં જ લખાયેલી બસો વર્ષ જૂની એક પોથી શ્રી યુસુફભાઈએ બતાવ્યાં. યુસુફભાઈ ગામડાની પ્રાથમિકશાળાના શિક્ષક છે.

સવારે ગામની સીમ અને પૂર્વમાં જૂનો ટીંબો છે તે જોવા ગયા. 'દેવળિયા ટીંબા' તરીકે લોકો એને ઓળખાવે છે. રસ્તામાં શ્રીયુસુફભાઈ જંગલની વન-સ્પતિને જોતા જાય અને સમગ્રવતા જાય. ટીંબા ઉપર શિવ હનુમાનની નાની દહેરી છે. બાજુમાં એક મૂળ

દાર પરનું, બન્ને બાજુથી કોતરેલ શિવ પરિવારનું સુંદર ચિત્રપ ધરાવતું ઉદ્ગમ પહેલું છે.

થોડા પાળિયા, ગામના પાદરમાં ના પી દહેરીઓ અને જ્યાં ત્યાં પહેલાં સોલંકીકાલીન શિલ્પાવશેષો જેઈ શાળાએ પાછા ફર્યા.

શ્રી યુસુફભાઈ ધારણ જેલું ભણાવે છે. પચાસ બાળકોના તે ગુરુ છે. વર્ગમાં અ, બ, ક, વિભાગ કરી થોડા પી રીતે સમય અને શિક્ષણ આપે છે. I. Q. કે Plan, Project નામ આપ્યા વગર કુદરતી રીતે એનો ઉપયોગ થઈ રહેલ છે.

બાપા, ગણિત, ગમ્મન, વાતચીત, સામાન્ય જ્ઞાનમાં બાળકો ખુબુ તેવાર લાગ્યાં, ગામમાં ફરવા નીકળીએ તો 'યુસુફભાઈ' કહીને ગામના

પાટણની બીરુચુકા : પ્રવેશ દાર - ફોટો : નરોત્તમ પલાણી

બાળકો સામે આવતાં જોયાં !

એક દશ વર્ષની જ્યા નામની બાળા, મુંગી અને બહેરી. માબાપે શહેર-ડોક્ટર કરી જોવા આખર યુસુફભાઈનાં હાથ નીચે એસાડી. છેલ્લા ત્રણ માસમાં ક, ખ, ગ, ઘ, ઉચ્ચાર અને અક્ષર ઓળખતાં, તેમજ

પાટણની બીરુચુકા દ્વરથી : ફોટો : નરોત્તમ પલાણી

૧, ૨, ૩, ૪, સંખ્યા સમજતાં, બતાવતા શીખી ગઈ છે ! બાળકોના બાપા યુસુફભાઈએ કમાલ કરી છે તે નજરોત્તમ જોયું.

શાળાના અગિયારમાં પચાસેક કુટુંબમાં જીવતી વનસ્પતિઓ જેઈ. પાદરની અને સીમની ઓપાધઓને યુસુફભાઈએ એકઠી કરી છે: ઉદરકતી, ઊંટકટો, આવળ, મીંદી-આવળ, કીડામારી, કુવાર, ભોરી ગણી, રતવે-લિયો, ભાંગરો, જેડીમધ વગેરેની ચમરખીઓ લગાવેલી છે અને એમાંથી બનેલાં ઓસડિયાની ડબીઓ પણ ત્યાં રાખેલી છે. શાળામાં ચાલતી આ પ્રવૃત્તિથી તો હું છઃ થઈ ગયો.

આ સાલ ગુજરાત રાજ્ય વિજ્ઞાન મેળામાં ભાવનગર મુકામે યુડવા શાળાને પારિતોષિક તથા પ્રમાણપત્ર મળ્યાં. મુખ્યત્વે માધ્યમિક શાળાના આ મેળાવડામાં પ્રાથમિક

શાળા યુડવા માન લઈ આવી ! યુસુફભાઈએ મૂકેલા વનસ્પતિ વિભાગે આપુર્વેદ કોલેજને પણ આકર્ષી.

યુસુફભાઈ ધારણ પહેલું ભણાવતા પ્રાથમિક શાળાના મદદનીશ શિક્ષક છે ! ! હું ધન્ય થયો ! !

પાટણ (ઢાંક પાસે)

ચૂનાના પથ્થરની ખાણોથી પ્રખ્યાત પાટણ.

આલેચના ડુંગરાઓના પૂર્વ ટેકરાઓમાં જમજેધપુર અને ઢાંકની વચ્ચે આવેલ છે. ઘોડીધાર અને રાવટો નામની બે ટેકરીઓ વચ્ચે ઊંચા ધડા પર વસેલું, ડુંગર પર અવલંબન રાખતી કોળી, ચારણ, રબારીની વસ્તીવાળું આ ગામ પ્રાચીન છે.

ઢાંકની જૈનગુફાઓ અને તેની ઉત્તરે જિંઝૂવડી-ઝરની બૌદ્ધગુફાઓ અને પથ્થરની ખાણો છે. એ ભાગના પ્રવાસ પછી લાગુ પડે પશ્ચિમના ડુંગરાઓમાં પણ પ્રાચીન સમયમાં આવે જ વસવાટ હોવો જોઈએ અને એ જિજ્ઞાસા સંતોષવા માટે ૧૦-૬-૭૦ના અમે મિત્રો : શ્રી નરેન્દ્રભાઈ પલાણ, શ્રી નથુભાઈ વાઢિયા અને હું ઊપડયા.

જમજેધપુરથી ચારેક ગાઉ ઉપર પાટણ છે. આ ચાર ગાઉ નાની નાની ટેકરીઓ અને પલાણ વૃક્ષોથી રમ્ય બનેલા છે. પાટણના પાદરમાં સતી નાગબાઇ આમનું થાનક છે. ઘણી પ્રસિદ્ધ જગ્યા છે. ભજનાનંદી સ્વ. પ્રેમભિક્ષુજી મહારાજે તો રામધૂનથી આ ભાગને ગજવી મૂકેલા એ સાબળું. રાવટાની

જોયવડી વાવ : ફોટો : મણિભાઈ વોરા

જેવું કરેલ લાગુ. કદાચ આ જગ્યાએ પ્રાચીન ગુફાઓ હશે. પથ્થર ખોદી કાઢવાની પ્રવૃત્તિ અને ચોરને નિર્મૂળ કરવાની ભાવનાથી એવાં સ્થાનોનો નાશ થયો હોય તેમ સંભવે છે. હાલ કોઈ નિશાન મળતું નથી

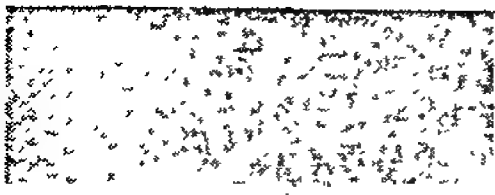
પાટણની ઉલાણે-રાવટાના દક્ષિણ ઢાળ પર નાની કુદરતી બખોલો અને કંઈક માનવ સર્જિત ભોંયરાનાં એંધાણ છે. એક માનવ સર્જિત ગુફા તો તૂટેલી સ્થિતિમાં ચોક્કસી દેખાય છે. લોકો કહે છે કે અહીં રાજમહેલનાં ભોંયરાં હતાં. સાણા અને ઇંટવાના બૌદ્ધવિહાર પાસેથી મળતી માટીની પાકી ઈંટોના જેવા જ ઈંટ ટૂકડા અમને અહીંથી મળેલ છે. આ સ્થાન ચોક્કસ જિંઝૂવડીઝરના બૌદ્ધવિહાર જેવું જ હશે, જોના કાળક્રમે નાશ થયેલ છે. વળી આજુબાજુ પ્રાકૃત્યાલુક્ય કાળના શિલ્પાવશેષો પણ પડેલા છે.

નીચેના ભાગમાં પશ્ચિમ તરફ એક ઝરચાલી

ચારણબાઇ નાગબાઇનું સ્થાનક : ફોટો : મણિભાઈ વોરા

ઉત્તરબાજુ પથ્થરની ખાણો છે અને પૂર્વમાં 'ઓરડા-વાળી' ઝર છે. જ્યાં કુદરતી ભેખડોની ઊંડાઈ આડે પથ્થરની વડી ચણી ચોરલોકોએ ઓરડા

ચારણો અને ચારણોના પાળિયા
ફોટો • નરોત્તમ પલાણ્ય

જવ છે, એની સાથે પડખે ઉત્તરાભિમુખ આબાદ બીજગુફા આવેલી છે આ ગુફામાં વચ્ચે દ્વાર અને બન્ને બાજુ બારીઓ આવેલી છે બારી નીચેના ભાગમાં ઝિંજૂવડીઝરની ગુફા જેવી જાળીની ઝાંખી કોતરણી દેખાય છે. બારી અને બાર વચ્ચેના સ્તંભ પણ કંઈક કોતરણી પામ્યા છે. આ ગુફામાં જમણી બાજુ ૫' x ૫' ની, સામી બીજે આસનવાળી એક ગુફા છે.

આ ગુફા આડે પણ વડીઓ ભાધી રખારીઓએ વસવાટ કર્યાનાં નિશાન છે.

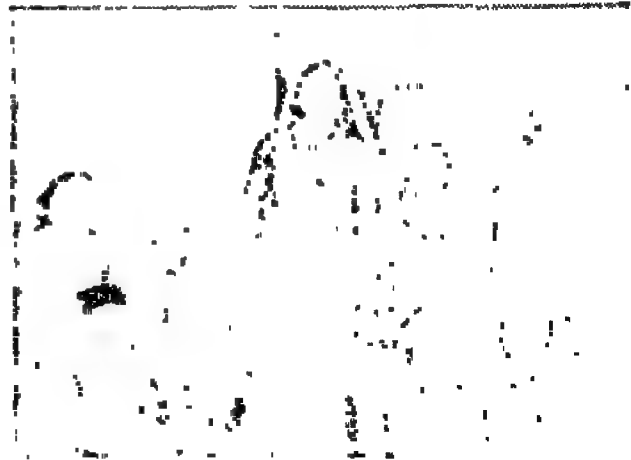
પાટણમાં પણ બીજી સદીની બીજી ગુફાઓ ભેતી ઠાંક, ઝિંજૂવડીઝરના સાધકોનો જ આ વિસ્તાર હશે એ સાબિત થાય છે

પાટણથી અગ્નિકોણે દક્ષિણ તરફ દોઢ ગાઉ પર હરસાઝરના ચોવા ચારણની સુંદર ઝોંક છે અહીં 'લાખીઆઈ' કરીને સો વર્ષ ઉપરના એક વૃદ્ધ ચારણઆઈ રહે છે જે સતી નાગજાઈનાં વચન અને ભૂઈ છે.

આ નેસથી પૂર્વમાં પોણા ગાઉ પર ભોચવડી વાવ અને રખારીનો નેસ છે. પોતાના વફાદાર કૂતરાની વાદમા આ નેસના ચારણે અને કુતિયાણાના શાહુકારે વાન બધાવી કે સમરાવી તથા વાવમાં કૂતરાની આકૃતિ ચૂકાવી. આજે કૂતરાની આકૃતિ રહી નથી પણ ભોચવડી પ્રાચીન વાવ છે સાતમી કે આઠમી સદીની આ વાવ ઉપર ચૈત્ય કમાનપુત્ર સુદર શિલ્પ આવેલું છે, ઠાકની ઝિવણી, મુજેશ્વરી વાવ જેટલી જ, કદાચ તેનાથી પણ જૂની આ વાવ છે

આસપાસ ડુંગરમાં ઠોઈ રથજે આ વાવ જેવું અને જેટલું પાણી નથી ચારણ રખારીની વરતી અને બાજુમાં નિશાન છે જમનગર, રાજકોટ અને જૂનાગઢ-ત્રણે જિલ્લાની સરહદ અહીં ભેગી થાય છે.

ભોચવડીથી વાયવ્યે એક ગાઉ પર ટપકેશ્વરની જગ્યા છે અહીં આવેલા કુદરતી લીંગ ઉપર કુદરતી રીતે ઉપરના ખડકમાંથી આજે પ્રખર ઉનાળામાં પવ ટીપુ ટીપુ પાણી ટપકે છે અને લીંગ ઉપરના ખાડામાં હેલાડા, ચકલાં પાણી પીતાં નજર આવે છે ટપકે શ્વરનું લીંગ અને ઉપરથી પડતા પાણીનો ખડક ઊર્ધ્વસ્તંભ તથા અધોસ્તંભ છે ચૂનાના પથ્થરમાં જૂના ખડકોનાં પોલાણમાં આવી રચના થાય છે આદિત્યાણા પાસે કારીખપરના ભોચરામાં પણ આ

આઈ લાખીઆઈ સાથે ચારણ કુટુંબ
ફોટો • નરોત્તમ પલાણ્ય

ટપકેશ્વર : ફોટો : નરોત્તમ પલાણી

જેઈ શકાય છે.

પાસે એક કુદરતી સુંદર ગુફા છે, જેની ઉપર ઓરડી જેવું બાંધી લીધેલ છે, સામે પાકા ખડકની બીજી સાંકડા મોઢાની ગહન ગુફા છે. એક સાધુ રહે છે. જુદા જુદા અંતરે અગાશીઓ પાંધી જગ્યાને સમવડભરી બનાવવા પ્રયત્ન થયો છે. કુદરતી એકાંતની આ ઘણી જ શાંતિ આપે એવી જગ્યા છે, પણ જગ્યાને બાંધી વિકસાવી પ્રખ્યાત કરવાના પ્રયાસથી કુદરતી સૌંદર્ય હણાયું છે.

આલેચની ડુંગરમાળાનું આ ભાગનું સૌંદર્ય ચોમાસામાં ખાસ માણવા જેવું લાગ્યું. અમે તો ઉનાળો અને બળબળતો બપોર માથે લઈને આ પ્રવાસ માણ્યો.

નોંધ : પાટણના પ્રવાસમાં તાતા કું. ના પાટણ ખાણ ઉપરના મેનેજર શ્રી વી. સ્મી. યાજ્ઞિકનો ઉમાભર્યો સાથ અમને સાંપડ્યો.

ઈ મારો સોરઠ દેશ

રાયકા તારી વા'વેગી સાંઠણિયું કિયે રે મલક લોળાંભી;
અલેવનની આણાંતની કળાયું કિયે રે ઓરડે કોળાંખી ?

હાલ્યને, રાયકા ઓલ્યે મલક; ન્યાં સાંઈ-એલલની વાતું.
મર ને ઊડતી મનવેગી-પવનવેગી, હવે તો નથી રહેવાતું !

ઓલ્યે અવતાર ઈ મલકના અમે માનવી ન્યાં ઊભી મારી ખાંભી;
ખરલ ઘૂંટ્યા કસુંખામાં હજી ય રૂડાં ગોરાંદેની કળાયું કોળાંખી !

ઈ ઝંખુ મારા સોરઠ દેશને ગર્યના ગાળે ગાળે વીજેગી-વાતું વળાંભી;
રાયકા તારી વા'વેગી સાંઠણિયું કિયે રે મલક લોળાંભી ?

રંગભીના રેવતે ચડતા અમે, હેમરથી ખાયું રે ભીડતા એકલ;
ક્યારિયુંમાં કસુંખા ઘૂંટતા અમે, લાખ-પસાવ દેવીપુતરોને દેતલ.

સાંભરે મને ઈ મારો સોરઠ દેશ, ન્યાં અલણદે-નાગમહેની વાતું;
હાલ્યને ! રાયકા ઈ મલક, હવે તો મન મારું મૂંઝાતું !

-કાનજી માલધારી

મરદાનગીનાં મૂલ્ય

કાલિદાસ સોલંકી

અવનનું મંગલિક પર્વ લગ્ન છે.
લગ્ન સમો હર્ષ નહિ ને મૃત્યુ સમો શોક નહિ.
ગૂંજરીના લાલે શોભતા ચાંદલા જેવો લાલ-
પ્રદેશ.
આમ વેરાન પણ આમ નંદનવન જેવો.
તેમાં આવેલા હડાળા ગામમાં લગ્નની મોત્સમ
પુરબહાર ખીલી હતી.

ઐત્રી પૂર્ણિમાનું પ્રભાત હતું.
શહનાઈના મંગલધ્વનિ ગૂંજતા હતા.
દોલ અને ત્રાંસાની લુગલુગધી માદકતા
પાયરતી હતી.

ભરજોતનમાં હિલોળા લેતા દરબાર ડોડુભાનો
વરધોડો નીકળ્યો હતો.

સાજન-માજન મોકળા અને વરધોડામાં મહા-
લતું હતું. રંગીન કંપનાતી પાંખે ચડીને વરરાજ
વિહરતા હતા.

જન કન્યાને માંડવે જવા તૈયાર થઈ.

... ... પણ ત્યાં તો બુગિયો ક્રબૂકા જાડ્યો !

ગામમાં ધાડ પડી હતી. હિલોળા લેતા મનુષ્ય
પાક ઉપર જેમ તીડ તૂટી પડે એમ ધાડપાડુઓએ
ગામ ભેળ્યું. આડેધડ લૂંટ ચલાવી, ગામનું પશુધન
હાંકી પાધરમાં આવી ચૂક્યા હતા.

બુગિયાની દાંડી સાંભળી વરરાજ ડોડુભા
વિદ્રવલ થઈ ગયો ! એની નશીમાં લોહી દોડવા લાગ્યું.
એને થયું : મારે એકે ગામ લૂંટાય ? દુશ્મનો
હાથમાંથી જશે કે શું ?

—ને એણે ઘોડીને એડી મારી

ઘોડી ધરતો ઉછેર હતી. નામ એનું લક્ષ્મી,
પણ લાડમાં એને સો લખી કહેતું. ભારે જાતવાન

પ્રાણી. ધણી માટે વફાદારી પણ એની નસમાં ખાંડી
ખાંડીને ભરેલી.

એડી વાગતાં લખીને જાણે પાંખો ફુટી !
વરધોડામાં મલપતું સાજન-માજન મોં ફાડીને
જોઈ રહ્યું ! રસાળકંઠે ગવાતાં ગાણાં અટકી પડ્યાં !
“એ જાય...! એ જાય....!” થઈ રહ્યું.

તરવરિયો અસતાર અને લખી પલવારમાં
અદસ્ય થઈ ગયા !

ડોડુભા અને ધાડપાડુઓ ગામના ગોંદરે ભેટ-
ભેટિયાં થઈ ગયા.

ગિરની વનરાઈમાં જેમ સાવજ ગરજે એમ
ડોડુભાએ દુશ્મનોને પડકાર્યાં.

ડોડુભા એટલે ડોડુભા ! રૂપમાં કામદેવનો
અવતાર અને શૌર્યમાં શંકરનો. કેરીની ફૂલ જેવી
એની ભમ્ભરિયાળી વાંકડીમાં ઘોરાયેલ કેશરિયો રંગ
દુશ્મનોને ડારવા બસ હતો. ધરતી માથે જેમ વીજળી
ત્રાટકે એમ એ શત્રુદળમાં ત્રાટક્યો ! નાનો નાનો પણ
રાખનો દાણો ! એકાકી તોય સિંહ ! વિદ્યુતના ચમકાર
જેવી એની તલવારે લીલુડાં માથાનો મિનાર ચપ્પો !

ડોડુભાએ એક ફૂતરી પાળી હતી. અજબ
નિમકહલાલ પ્રાણી ! પોતાના માલિકનું પગેડું શોધતી
એ આવી ચડી ! ક્ષણવારમાં એ મામલો પારખી ગઈ.
“તોખાહ ! તોખાહ !” પૂકરી લાગતા દુશ્મનોને એણે
આતર્યા ને બચકાટ્યા ! સંકટ સમયે એ માલિકને
પડખે જોબી રહી.

કાળ-ઝાળ ને વિકરાળ થયેલા રથવાયેલા
એક દુશ્મને ડોડુભા પર ધા ઝીંક્યો. ડોડુભા ઘોડી
પરથી ગળડ્યો !

પોતાનો માલિક ધોંગાણામાં ખપ આવી
ગયો જાણી લખીએ પાદ-પ્રહારોથી દુશ્મનોનો ખુરદો
બોલાવી દીધો.

સમરાંગણમાં કફનની સોડ તાણીને ડોહુલા
સૂતો છે. માલિકની સંભાળ રાખતી, આર્તસ્વરે
વિલાપ કરતી કૂતરી પાસે બેઠી છે ત્યાં લખી ઘર
ભણે નાહી ! માર્ગમાં એણે ડોહુલાના બાયોતોને વહારે
આવતા જોયા. લખી એ આદમીઓના લગ્નમાં મોઢે
જેતી યુદ્ધભૂમિ ભણે દોરવા લાગી ! ભણે કહેતી ના
હોય : “મૂઓ ! મોડા પડ્યા ! મૃત્યુટાણે ય જંકા
દીશતા મારા માલિકનું અંતિમ દર્શન કરવા તો આવો !”

વીર ડોહુલાની શૌર્યવંતી આ યશગાથા અમર
બની ગઈ ! શહાદતનાં શોણિત પુનિત બની ગયાં !

લખી અને કૂતરી માલિકની પાછળ માથાં
પટ્ટી મૂક્યાં.

આ વાતને આજે પાંચસો વર્ષ થયાં છે.
આજે પણ ભાલ પ્રદેશમાં આવેલા હજળા ગામના
સિમાડે વીર ડોહુલાનો સિંદૂર ત્રયકતો પાળિયો
પૂજ્ય છે. વહુવારુઓ એમની મર્વાદા જળવે છે.
મરદો અદ્ય રાખે છે. આસ્થાવાળા આદમીઓએ
ચાંદીનાં છત્ર ચડાવ્યાં છે. લગભગ પાંચેક દિવોગ્રામ
ચાંદીના છત્ર પાળિયા પર ઝૂકેલી પીલુડાની ડાળે સોહે
છે. પાસે જ પેલાં નિમકહલાલ પ્રાણીઓ : થોડી લખી
અને કૂતરીની ખાંભીઓ ખોડાયેલી છે. ! *

* આ મર્દાંગી ભરી કથાના પ્રસંગથી
ગુજરાતી સાહિત્યને “હજળાની કૂતરી”નો રૂઢપ્રયોગ
મળ્યો. પૃષ્ઠ : ૩

ખેતસિંહ અને કેશરખા

સૌરાષ્ટ્રની ધીંગી ધરા.

તેમાં નવરંગી ચૂંદડીમાં સોહતી ટીલડી
સમું કુંદણી.

લીંબડી ઠાકોરનાં પૂર્વજ ઝાલા ખેતસિંહ ત્યાં
રાજ કરે.

ધીંગી ધરાનો ધીંગો આદમી. નશોમાં ખાંડી
ખાંડીને મર્દાંગી ભરેલી. સાક્ષાત કામદેવનો અવતાર !

ભડાના સરવૈયા ભીમની રાજકુંવરી કેશરખા
એમના ગાગરબેડિયાં પૂજે. મનથી વરી ચૂકેલાં.
અંતરનો આરાધ્યદેવ ઝાલા ખેતસિંહ.

—પણ વિધાતાએ અવળા લેખ લખ્યા હતા !

ભીમે સરધારના વાઘેલા ગોધાજ સાથે
કેશરખાને વળાવ્યાં !

એક મ્યાન : એ તલવાર !

શે નભે ?

વાઘેલા ને સરવૈયાની ફાળ્યું ચડી.

બાર બાર વરસ સુધી લડાઈ ચાલી !

ખેતસિંહ અજળ પરાક્રમ દાખવ્યું. એની
શિહોરી તલવારે લીલુડાં માથલડાંને મિનારો ખડક્યો.
શત્રુદળ તોખાહ તોખાહ પૂકારી ઊઠ્યું !

કાળ—કાળ ને વિકરાળ દુશ્મનના કોષ ધાએ
ખેતસિંહનું માથું ઊગડી દીધું !

સર પડ્યું પણ ધડ લડ્યું !

કોષ જૂદી જ માટીમાંથી ઘડાયેલ ખેત-
સિંહના ધડનું ભેંકાર આક્રમણદુશ્મનો જીરવી ન શક્યા !

ખેતસિંહનું શિવલષ્ટ કેશરખા ચિતાએ ચડાયાં.
આ પ્રેમ-શૌર્યની યશગાથા અમર બની ગઈ !
કુંદણીમાં વીર ખેતસિંહ અને સતી કેશર-
ખાનાં સ્મારક છે.

વાઘેલાની જાન, આવી તળાવે ઉતરી;
ત્યાં ખતીસો ઝાલ, ખેતસી થોડા ખેલવે,
થંડીઝથી છૂટા પડી, કડયે લટકે કેશ;
જાણે અંદન લટકીયો, વળ દઈ કરી કેશ !
મન મોટું બાઈ તણું, અંતર ઉપજ્યું વા'લ;
તનડામાં તું હી તું હી, વાહરંગીસો ઝાલ !
બાઈએ બાની મોકલી; સુણ ખેતા મકવાણુ;
વડું તો ઝાલા તુજને, નહિ તો છોડું પ્રાણ !
કડયે કટાણુ ધુ'ખણુ, ભમ્મર લાહું હાથ;
વડું તો ઝાલા રાણુને, બીજા લાહ ને બાપ.
ભડધીએ પડ્યું લગાણુ, વાઘેલા નાહ તાહી;
રણમાં કોપ્યો રાણુ, ખડગ ધરીને ખેતસી.
કુંદણીએ કનકા તણુ, ખેલે નરંદા;
દુશ્મન દળ લગાડીને, રણમાં હંદા.
ખરી ખત્રીવટ દાખવી, મરદાને મકવાણુ;
સર પડ્યું ને ધડ લડ્યું, રંગ હો ઝાલા રાણુ !
કુંદણી ગઢનો કેશરી, મહાખળી મકવાણુ;
પરાક્રમ કરી પડ્યો, રણમાં ખેતો રાણુ !

—ઠાલિદાસ સોલંકી

લોકસંગીત : કેટલાકે નવા વિચારો

હરેશ બક્ષી

લોકસંગીતનો જન્મ ઉછેર ગામડાંઓમાં થયો. આંજી દે એની શહેરની આધુનિકતા ગામડાં સુધી નહોતી પહોંચી ત્યાં સુધી લોકસંગીત કાયદરૂપ નહોતું. વારતહેવારો, પ્રસંગે, સામાજિક રીતરિવાજો, સારીનરસી રૂઢિઓ, શૌર્યકથાઓ, ખીજ વાર્તાઓ, જીવનચરિત્રો, ભક્તિભાવ, ધર્મચેતુ ગુણગાન વગેરે મુદ્દાઓને સંગીતનો સાથ મળતાં લોકસંગીત કૃત્ય-કાવ્ય. આનન્દમાં કે દુઃખમાં આમજનનું મોજું હેયું સંગીતના સૂરમાં પહોં જતું. કવિ, સંગીતકાર, ગાનાર કે ગવરાવનારનું કંઈ જ મહત્ત્વ ન જાળવ્યા છતાં બધાનું માન રહે તેવું લોકસંગીતનું ખમીર. બધાને ખચર હોય, બધાને ગમી જાય અને પાદ રહી જાય તેવું સરળ અને સ્વચ્છ સાહિત્ય. અને બધા ગાઈ શકે તેવી મધુર અને સરળ સ્વરરચના. શહેરનો વિકાસ અને વિજ્ઞાનની પ્રગતિ ગામડાંમાં પહોંચ્યા પહેલાંના સમયમાં સાચું, શુદ્ધ લોકસંગીત સાંભળવા મળતું. સમૂહમાં ગવાય અને વ્યવસ્થિત તાલિમ પામ્યા વગરના લોકો ગાય; છતાં તેમાં અદ્ભૂત શાસ્ત્રીયતા અને મનોરંજકતા મળે.

ધીમે ધીમે સમય બદલાવા માંડ્યો. વિજ્ઞાનના વિકાસની માફક અસર શહેરોમાં દેખાવા માંડી. ઉદ્યોગો અને વાહનવ્યવહાર વધવાથી ગામડાં અને શહેરો વચ્ચેનું અંતર ઘટી ગયું. ગામડાંઓ ઉપર શહેરોની એસર જામવા લાગી. વિજ્ઞાને રેડિયો આપ્યો, ફિલ્મ આપી, રેકોર્ડ આપી. ત્યાર પછી ટેપ રેકોર્ડર, ગ્રામોફોન, ટેલિવિઝન વગેરે અનેક સાધનો આવ્યાં. આ બધાંનો ઉપયોગ કેમ કરવો તે નક્કી કરવામાં બહુ સંભાળ રાખવી જરૂરી હતી. આ સાધનો કરોડો માણસોને આવરી લેતાં હોવાથી તેનો ઉપયોગ નક્કી કરતી વખતે ખૂબ સૂઝસમજ અને લાચી નજર હોવી અનિવાર્ય હતી. રેડિયો, ફિલ્મ કે રેકોર્ડ મારફત લોકસંગીત રજૂ થાય તો સાચું હતું, પણ એ લોકસંગીત સાચું છે કે નહિ, સાચું છે કે બનાવટી,

અસલી છે કે નકલી—આ બધું બરાબર ચકાસવા પછી જ તે જનતાને કાને પડે તો ઠીક, નહિંતર પારાવાર નુકસાન થઈ જાય.

આમ લોક સંગીત પોતાના જન્મસ્થાનનો નાનો વિસ્તાર છોડી શહેરમાં અને દેશમાં પ્રચાર પામવા લાગ્યું ત્યારે અનેક પ્રશ્નો ઊભા થયા. જેવા કે (૧) સાચું લોકસંગીત કેને કહેવાય ? તે અસલી છે કે બનાવટી એ કંઈ રીતે જાણી શકાય ? (૨) લોકસાહિત્ય મૂળ સ્વરૂપમાં રજૂ થાય છે કે પાછળથી બદલી ગયેલું છે એ કઈ રીતે નક્કી થાય ? તેના શબ્દો આજકાલમાં લખાયા હોય અને તે જૂનાં સાહિત્ય તરીકે રજૂ કરવામાં આવતા હોય ત્યારે જૂનાંનવાંના ભેદ પારખવાની કસોટીઓ તૈયાર કરી શકાય ? (૩) એ જ પ્રમાણે લોકગીતના ઢાળો સાચા અને અસલ છે. તે નક્કી કરવા માટે શો રસ્તો છે ? (૪) લોકસંગીતનાં અને લોકસંસ્કૃતિના વાતાવરણમાં ન જાણ્યાં હોય તેવા (શહેરના) ગાયકો લોકસંગીત બરાબર ગાઈ શકે ? (૫) શબ્દો મૂળ રાખીને, ઢાળ બદલીને ગાવામાં આવતું ગીત એ લોકગીત કહેવાય ? (૬) ઢાળ મૂળ રાખીને, શબ્દો બદલીને ગાવામાં આવતું ગીત એ લોકગીત કહેવાય ? (૭) લોકસંગીતના નવા ઢાળ બનાવી શકાય ? અને આવા નવા ઢાળોને લોકસંગીત કહેવાય ? (૮) ગામડાંમાં જિહ્વેલા લોકસંગીતના બધા જ કલાકારો સાચું ગાય છે એમ કેમ માની લેવાય ? (૯) નવું લોકસાહિત્ય લખાય તેનું શું સ્થાન ગણાય ? (૧૦) લોકસંગીતના સાથ માટે હારમોનિયમ વપરાય તે યોગ્ય છે ? યોગ્ય ન હોય તો હવે કંઈ ઉપાય રહ્યો છે ?

આવા અનેક પ્રશ્નોના જવાબ શોધતાં પહેલાં, આજના સમયમાં લોકસંગીતનું સ્થાન યોગ્ય અને જરૂરી છે કે નહિં તે નક્કી કરી લેવું જોઈએ. માત્ર જૂનું છે અને ખૂબ ખેડયેલું છે માટે લોકસંગીતને આજે પણ ઉરોજન આપવું એવી દલીલ બરાબર

નથી. આ બાબત વિશે સ્વ. શ્રી મેઘાણીના વિચારો ખુબ મનન કરવા જેવા છે. એ વિચારો તેમનાં પુસ્તક “ચારણી સાહિત્ય”ના ત્રીજા પાનાં ઉપર ૨૦૭ થયેલ છે: “‘ચારણ અને ચારણી સાહિત્ય’ એ વિષય પાસે પણ ગુજરાત અને તેનાં નૂનન આત્મભાનમાં કોઈ ફાળો આપવાનો ન હોત તો કેવળ પુરાતનતા જ એને આંહીં સ્થાન ન અપાવી શકત. માટી ચાહે તેટલી જૂની હોય, કદાચ વેદવાચાથી સંધરાયેલી હોય, તો પણ આજના ગુજરાતી આત્મભાનના કડાયામાં ઉકળતા ધાતુપુંજમાં એને ન નાખી શકાય....ગુજરાતનાં મૂર્તિવિધાનમાં જે રસાયણ અપ લાગે તેને જ આજની ભટ્ટી ઉપર સ્થાન હોઈ શકે...માત્ર વિપુલતા કે માત્ર પુરાતનતાને હિસાબે આપણા નવવિધાનમાં નિરર્થક છે...” આ વિચારો લોકસંગીત કે કોઈ પણ ગ્રામીન રચનાને એટલા જ લાગુ પડે છે.

સંસ્કારધનની દૃષ્ટિએ લોકસંગીત આજનાં સંસ્કૃતિ છવનમાં મહત્વનો ફાળો આપે છે. શાસ્ત્રીયતા તેમ જ મનોરંજન માટે લોકસંગીત ગૌરવલયુ સ્થાન લઈ શકે તેમ છે. આ કારણોસર આજ પણ લોકસંગીત ઉત્તેજન પામવા લાયક છે. તેથી જ તેના ઉપર વિચાર કરવો જરૂરી છે. અગાઉ જોઈ ગયેલા પ્રશ્નોના ગંભીરતાપૂર્વક વિચાર માત્ર શહેરના “લદ્ર” સંગીતરસિકોએ જ કરવાનો છે તેવું નથી; તેમના પહેલાં તો લોકસંગીતના ગાયકોએ એ બાબત વિચારવાનું છે. લોકસંગીત અંતે તો તેઓની મારફત ટકવાનું છે. તેથી એ ગાયકોએ જ એ પ્રશ્નોના જવાબ વિચારી તેને વ્યાવહારિક બનાવવા રહ્યા. આવા અગત્યનાં કાર્યમાં લોકસંગીતના વિદ્વાનોનો તેમને જરૂર સાથ મળશે. આ વિદ્વાનો, લોકગાયકો અને શહેરના સંગીતરસિકો સાથે મળી ધણું કરી શકે.

તે ઉપરાંત એક ખુબ મહત્વની વાત વિચાર માગી લે છે. ફિલ્મ સંગીતની અસર એટલી બધી જાડી પ્રસરી ગઈ છે કે માત્ર શહેરો જ નહીં પણ ગામડાંઓમાં પણ ફિલ્મી ગીતો ઘેર ઘેર વાગે છે. નવી લોકપ્રિયતાની દૃષ્ટિએ ફિલ્મ સંગીતની આ મોટી સિદ્ધિ ગણાય. પણ એ સિદ્ધિ મેળવવા માટે

ફિલ્મી ગીતો ઘણી વાર ખુબ નીચી કક્ષાની, હલકી લાગણીઓ ઉશ્કેરે છે. ફિલ્મ સંગીત સાથે લોકસંગીતની હરિકાઈ છે જ નહિ; આવી હરિકાઈ થાય તો પણ ફિલ્મ સંગીત બધાને હરાવી શકે. લોકસંગીત આવી હરિકાઈમાં ઊતરે તેવું બનવું જ ન જોઈએ, કારણ કે ફિલ્મ સંગીત જે ધોરણો અને મૂલ્યો અપનાવી લોકપ્રિય બને છે એ ધોરણો અને મૂલ્યો પ્રત્યે લોકસંગીતકારને ધૂણા થવી જોઈએ. લોકસંગીત મૂળભૂત રીતે જ એટલું સરળ અને લાલિત્યપૂર્ણ છે કે તેમાં કંઈ જ બાંધછોડ કરવાની જરૂર નથી. આમ છતાં કેટલાક ગાયકો નક્કી અવાજ, ખેડુદી નાણુકતા અને કૃત્રિમ ઢંગથી લોકસંગીત ગાય છે. આમ કરવાથી લોકસંગીત પોતાનું પોતાપણું ગુમાવી દે, નક્કી થઈ જાય અને હલકું પડે એની ચિન્તા આવા ગાયકોને નથી. આમ “સુધરેલાં” લોકગાયક થવાથી સંગીતનો નાશ થાય છે. ગાવામાં, ઢંગમાં અવાજમાં સુધરેલા થવાની જરૂર નથી; ત્યાં તો જૂનવાણી જ રહેવામાં ભલીવાર છે. સુધરેલા થવાની જરૂર છે વિચારોમાં. વિચારોની આપણે કરી લોકસંગીતના મૂળભૂત સિદ્ધાન્તોને વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિથી સમજવા અને સમજવવા; લોકસંગીતકાર તો એ સિદ્ધાન્તો સમજવતાં સમજવતાં તેનું ગાયન દ્વારા પ્રત્યક્ષ દૃષ્ટાન્ત પણ આપવા શક્તિમાન છે. આજના જમાનામાં તો વિજ્ઞાનની જ, વૈજ્ઞાનિક સિદ્ધાન્તો મારફત જ શ્રોતાઓ પ્રત્યક્ષ સુધી પહોંચી શકાય છે. એ સાથે પ્રત્યક્ષ પ્રયોગ લોકસંગીતના ગાયનમાં કરી બતાવીએ તો શાસ્ત્રની સાથે મનોરંજન ભણે-સોનામાં સુગન્ધ ભણે તેમ. આમ નવું જ્ઞાન મેળવી લોકસંગીતકાર તેમજ શ્રોતાઓ “સુધરે” આધુનિક થાય; અને સાહિત્ય, દાળ અને ઢંગમાં “જૂનવાણી” રહી સાચું સંગીત સાચવે અને સંભળાવે.

બીજો એક મુદ્દો એ છે લોકસંગીતકારની નવી પેઢી જામી કરવાનો. હાલના બાણીતા લોકગાયકોમાં દરેક વારસાડે નવા બેતણુ સારા ગાયકોને તૈયાર કરે તો ખુબ મોટું કામ થાય. જૂની વિદ્યાનો પ્રવાહ ચાલતો રહે, શુદ્ધ રહે અને અખંડ રહે. આ માટે કંઈક વિચાર થયો હશે જ; કદાચ ન થયો હોય તો તાત્કાલિક આ દિશામાં કંઈક કરવાની જરૂર છે.

ત્રીજી બગલની વાત છે શ્રીતાવર્ગ તૈયાર કરવાની. સાંભળનારાઓ તો સમય આપવા તૈયાર છે જ. લોકસંગીત લોકોને કાને ખૂમ પડતું થવું જોઈએ. અને લોકો ખૂબ સાંભળે તે સાથે સાચું અને સારું સાંભળે તેની તકદારી રાખવી જોઈએ. આગળ જણાવ્યા મુજબ આધુનિક પદ્ધતિ અને વિચારો પુરાણા ઢંગની સાથે સુમેળ સાધે તો લોકસંગીત ઘણું લોકપ્રિય થશે. આમાં રેડિયો, રેકોર્ડ અને ટેપરેકોર્ડર ઘણા મોટા ફાળો આપી શકે. રેકોર્ડની માફક ગીતો ઉતારેલી તૈયાર ટેપ વેચાતી મળી શકે તેવી વ્યવસ્થા થવી જોઈએ. શાસ્ત્રીય સંગીતમાં ગીતો અને આલાપોની સરગમ લખાય છે, તેમ લોકસંગીતનાં ગીતોનું મોટા પાયાપર સ્વરાંકન થઈ લોકો સમક્ષ મુકાવું જોઈએ. સ્વરલેખનનાં અનેક બંધનો છે, અનેક ખામીઓ છે. સરગમ લખવાથી ગીતની ખૂબીઓ બતાવી શકાતી નથી. પણ એકબાજુ આ ખામીઓ આપણે જાણીએ અને સરગમનો ઉપયોગ કરનારને જણાવીએ; બીજી તરફ ખૂબ સાંભળવા મળતાં ગીતોની જ સરગમ બહાર પાડીએ, તો નુકસાન ન થાય એ રીતે છાપેલાં સ્વરાંકનો દ્વારા લોકસંગીતનો પ્રચાર થઈ શકે. ઉપયોગ કરતાં આવડે તો લાધાનો દરેક શબ્દ મંત્ર છે અને દરેક વનરૂપિત ઔપધ છે, એવી જ સરગમની અને

બધાં સાધનોની વાત છે.

આ ઉપરાંત, હાલના સારા લોકસંગીતકારોએ પોતાની કલામાં જે કંઈ અસલ અને શુદ્ધ હોય તે ટેપ કરાવી રાજકોટ જેવાં શહેરમાં એક ટેપ લાઇબ્રેરી જામી કરવી જોઈએ. લોકસંગીતમાં ઘણા પ્રકારો છે તે બધામાં જે સારું સારુ હોય તે આ રીતે સચવાય તે જરૂરી છે. નવા ગાયકો એ સાંભળી સારાંનરસાંને બેઠ સમજે અને સંશોધન કરતા અભ્યાસીઓને પણ ખૂબ મદદ થાય.

અનંતમાં, લોકસંગીતના ક્ષેત્રમાં સંશોધનની ખૂબ જરૂર છે. જે ભૂતકાળમાં હતું અને આજે ખોવાઈ ગયું છે તે મેળવવા, જે આજે છે તેને જરૂર હોય તો શુદ્ધ કરવા અને સમજાવવા, તેમ જ પ્રચારકાર્ય માટે અને માર્ગદર્શન માટે સંશોધન અનિવાર્ય છે. જે અભ્યાસીઓ વૈજ્ઞાનિક રીતે સંશોધન કરી લોકસંગીતની સેવા કરવા ઇચ્છના હોય તેઓને લોકસંગીતના ગાયકો મોકળાં મનથી સર્વ પ્રકારે સાથ આપે તો લોકસંગીતનું ભાવિ ઘણું ઉજ્જવળ થશે.

આશળ જણાવેલા પ્રશ્નોનો વૈજ્ઞાનિક દષ્ટિએ વિચાર હવે પછી કરશું.

સંકેત

બેડલા માથે બાર રે ધણેશ નંદલાલ વાતું કેમ ઠરિયે.

સાવ સોનાનો મારે શિરધડુલો, હાથ સોનાની ઝારી રે;
રાધાજી પાણીડાં નીસર્થો, સોળ વરસની નારી રે.

લટકે આલું, લટકે જાઉં, લટકામાં સમજાવું રે;
એક ઘડી તમે ઉભા રે'જો, બેડું મેલી પાછી આલું રે.

એક ઠેકાણું એવું બતાવું, ત્યાં જઈ ઉભા રે'જો રે;
તન મનની વાતડિયું કરશું, હેતે હરિ રસ પીજો રે.

સાવ સોનાનો મારે પાવજતોડો, હાથ સોનાનો ચૂડો રે;
બહે મળ્યો મે'તા નરસીનો સ્વામી, શામળિયો વર રૂડો રે.

લગભગ પાંચ દાયકાના લાંબા ગાળા પછી ગોપકાવ્યોની નકલ હાથ પર ચડી. સને ૧૯૧૪માં પ્રગટ થયેલો આ વિશિષ્ટ કાવ્યસમુચ્ચય સુરતના રાષ્ટ્રીય કાર્યકર અને તે વખતના ‘પટેલખંધુ’ માસિકના તંત્રી કલ્યાણજી વિઠલભાઈ મહેતાએ તથા ઉમરેઠના ચુનીલાલ રામચંદ્ર શેલતે સંપાદિત કર્યો છે. તેની કિંમત ફક્ત આઠ આના છે. અંગ્રેજી કવિતા સાહિત્યમાંથી અવનવા દૃષ્ટિકોણથી નવા નવા કાવ્ય સમુચ્ચયો બહાર પડે છે. મારી પાસે એવા બે વિશિષ્ટ પ્રકારના કાવ્ય સંગ્રહો Sea Anthology અને City Anthology છે. સાગર-કાવ્ય સંગ્રહ અને નગર-કાવ્યસંગ્રહ. કવિતાના આ બંને વિષયો પર સોનેટ કાવ્યો માગવામાં આવ્યા હતા અને તેના સર્વોત્તમ કાવ્યો માટે ધનામે મુકકર થયાં હતાં. એમાંથી સારાં કાવ્યોની વીજીણી કરીને આ બે સમુચ્ચયો થોડા જ વખતમાં તૈયાર થઈ બહાર પડ્યા હતા. આપણે ત્યાં સમુચ્ચયો કરવાની આ રીત અંગીકારવા જેવી છે, પરંતુ આપણે ત્યાં કાર્યપદ્ધતિ ખામીવાળી છે, કામ કરનાર ઓછા છે, જાંચી કવિતાનો રસભોગી વર્ગ નજીવો છે અને પ્રકાશકનું પીઠબળ તે જ કારણે મળતું નથી. આવા સમુચ્ચય પાછળ દૃષ્ટિ, વૃત્તિ, શ્રમ અને ધન જોઈએ. વધુ દુઃખની વાત તો એ છે કે કહેવાતા નવીનો જૂના સોના જેવા લોકસંગ્રહને ભૂલી જાય છે. પોતાના નવા એલ્યુમિનિયમ ધાતુના અલંકારને વખાણ્યા કરે છે ! જૂનાં લગ્નગીતોને અને નવાં લગ્ન-જોડકણાંનું સરખાવી જોશે તો આ કથન સમજશે.

આ સમુચ્ચયમાં કવિ શ્રીનાનાલાલનાં ‘કેટલાંક કાવ્યો’માંનાં ગોપકાવ્યો રજૂ થયાં છે એ એનું સદ્ભાગ્ય લેખાય. પરંતુ આજે યે સારામાં સારી શાળા, કન્યા-શાળામાં કવિશ્રીના અનુપમ ઊર્મિગીતોને ઝિલાતાં મેં સાંભળ્યા નથી. રાસસંગ્રહોમાં અને રાસમાં અને રાસના ઉપક્રમોમાં નવીન કવિઓનાં જોડકણાં મેં બહુવાર

સાંભળ્યાં છે. આપણા પાઠ્યપુસ્તકોમાં પણ કાવ્યો અને ગીતોની પસંદગી કવિતાની દૃષ્ટિએ હલકી કે ખામીભરી હોય છે. અહીં આ વિષયમાં ઊંડા ઊતરવા કારણ નથી, માત્ર વસ્તુસ્થિતિનો નિર્દેશ છે.

ગોપકાવ્યોનું આ ધન જૂનું સોનું છે. સમુચ્ચય વિશિષ્ટ ગુણધર્મનો છે, શિષ્ટ ને સંસ્કારી છે, સમૃદ્ધ છે. વળી એમાં ખેતી, કુદરત વગેરેનું ગ્રામજીવન હોઈ આ જમાનાને ખાસ અનુકૂળ છે. લોકસાહિત્યની, ભક્ત કવિઓની અને તે સમયના કવિઓની કૃતિઓ એમાં રજૂ થયેલી છે. આ સમુચ્ચયને વળી સ્વ. રણજીતરામ વાવાભાઈ મહેતાની પ્રસ્તાવનાનો મોટો લાભ મળ્યો છે, અને એ આ પુસ્તકનું જન્મરું આકર્ષણ છે. આજની નજરે મૂલવીએ તોપણ એ પ્રસ્તાવના કેટલી બધી સાચી નીવડે છે તે જાણવાનો આનંદ લેવા જેવો છે. જાણે લવિષ્ય ભાખતા હોય તેમ લેખક પ્રસ્તાવનાની શરૂઆત આમ કરે છે—

‘આપણા ગુજરાતના ઉદયની ઉષા ઝળઝળવા માંડી છે. નવું ચેતન, નવો તનમનાટ, નવો ઉત્સાહ, નવો આગ્રહ સ્થળે સ્થળે પ્રવર્તતા જાય છે.’

જરાક આગળ વધતાં જણાવે છે કે—

‘વ્યક્તિની ઉન્નતિ વ્યક્તિ માટે જ નથી. તરેહ તરેહના સંબંધવાળા વ્યક્તિઓના સમૂહ માટે જ નથી, પણ દેશની સમગ્ર ઉન્નતિ અર્થે જ છે. તેમ દેશ સંસાર સાચક કરતી પ્રત્યેક ઉન્નતિ વિના દેશની ઉન્નતિ પણ નથી.’

આ વિચારો સ્વ. રણજીતરામ ઇ.સ. ૧૯૧૪ માં નોંધે છે એટલું યાદ રાખીને આપણે આગળ ચાલીએ તો એમનું આર્ષદર્શન કેટલું તીવ્ર છે તે સમજશે. જુઓ—

‘આ યુગના બે મોટા મંત્ર છે : દેશભક્તિ અને લોકાધિપત્ય. જે દેશમાં જન્મ થયો હોય તેની સંસ્કૃતિ ખીલવવા, તેની સુખ-સમૃદ્ધિ વધારવા

ત્રેરનાર બાળ તે દેશભક્તિ જેમનાથી દેશ અસ્તિત્વમાં આવે છે તે પ્રત્યેક વ્યક્તિ આ બાળથી પ્રભાવિત હોય, અને દેશની સાચેસચી ઉન્નતિ આણુના એ બાળ વાપરવું હોય, તો પ્રયત્ન માત્રની ત્રેરણા હૃદયે હૃદયે જન્મની જોઈએ, અને તેનો નિર્વાહ સર્વેએ એકલા અને સાથે મળીને કરવો જોઈએ પોતાનું અને સર્વનું ભાગ્ય ધડવાનું આમ પોતાના તેમજ સર્વમા સમાયલા પોતાના હાથમા આવવું એ લોકાધિપત્ય'

ભાગ્ય ધડવાની સત્તા સર્વના હાથમા છે અને એવી શક્તિ મેળવવાનો તેમજ તેનો ઉપયોગ કરવાનો સર્વ દેશજનને આ જન્મ હક છે, ધર્મ પણ છે એમ લેખક સ્પષ્ટ કરે છે પણ તે સાથે જરૂરી ચેતવણી પણ આપે છે -

‘ધર્મ’ અને હક હોવાથી સત્તા એકદમ પ્રત્યેકના હાથમા આવી જતી નથી એને પ્રયાસથી, આહુતિથી, ચોખ્ખતાથી મેળવવી પડે છે’

આ ધર્મ અને હકનું ભાન થવા, તેનું પાલન કરવાની વૃત્તિ થવા અને પાર જિતારવા આ વિદ્વાન લેખક કેટલું તો ગૂઢસૂક્ષ્મ સૂચન કરે છે !

‘જરૂર પડ્યે પોતાની વાસનાઓની આહુતિ આપવા, અને આ સર્વમા (આત્મપ્રાત) અમાનુષી સત્તા મેળવવા જ્ઞાનસ પન્ન થવું ધટે છે’

અને ત્યારબાદ કહે છે કે ‘શિક્ષણ વિના જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ નથી’ આખી પ્રસ્તાવના આવા જીવેરાતની રત્નકણિકાથી પથરાયેલી પડી છે, જેનું સાચું મૂલ્ય આકાશને આપણે હજી પૂરા શક્તિમાન કે દષ્ટિવાન પણ થયા નથી આગળ જતા ખેડૂતનું જીવન કેના પ્રકારનું છે એ સમજાવનાં કાવ્યો ટાકાને તેના ઊજળાં લક્ષણો બતાવે છે અને જણાવે છે કે-

‘ખેડૂતનું જીવન ‘સ્વર્ગસુદર’ છે એના સ્વર્ગમા બે દાનવો છે-રાજપુરુષો તરફથી વેઠવી પડતી હાડમારી અને કુદરત તરફથી ખમવા પડતા કેર આમ આસુરી સપતથી હેરાન હેરાન થવા છતાં તેનું દેવત્વ સહેજ પણ ઝાણુ થતું નથી પ્રકૃતિ માના રોદ રૂપ ધારણ કરી ખેડૂતને પાકમાન કરે છે તેમ સૌમ્ય રૂપે ન્યાય

પણ કરે છે’

રાજપુરુષો રાજભાગ માટે એને કનડે છે તો એની નાનાવિધની આપત્તિઓના પ્રતિકાર પણ તેઓ જ રોધે છે અને તેથી કરીને પ્રકૃતિના ચ ચત્ર પ્રસાદ પર ખેડૂતની આબાદીનો આધાર રાખવો પડતો નથી એમ વધુ પડતી સમદષ્ટિ નોધે છે જેના નિરતર સહવાસમા ખેડૂત પોતાનું જીવન ગાળે છે તે પ્રકૃતિ વિશે કહે છે કે-

‘પ્રકૃતિ પ્રભુનું મહામંદિર છે આ મહામંદિરમાં એ જીવન ઉચ્ચ લક્ષણોથી પ્રકાશિત રહે છે એ સ્વાભાવિક છે’

ગામડાંની વાત આવે ત્યારે એના ઘડછાયામા શહેર પણ સહેજે આવી ભગે કાવ્યોમાંથી કેટનાક ઉપયોગી અવતરણોમા શ્રી બ ક ઠાકોરના ખેતી કાન્યમાંથી આ બાણીતી ચાર પંક્તિઓ જિતારી છે

‘શહેર ને શહેરી રાગો,
ને કતાયેલા શહેરી તન,
ટૂકા જીવન, નિર્બળ કલુષિત,
શિથિલ બિચારા શહેરી મન,
શહેરી ગરીબી, શહેરી સુસ્તી,
વ્યથા શહેરી તાણી જ જાળ,
શહેરી પાપો, શહેરી બૂઠાણા,
શહેર તણા કલહો ક ગાળ’

ગામડાના જીવનનો ગુણુપક્ષ રજૂ કરવા જતા તેને અવગુણુપક્ષ બૂલી જવાય, અને શહેરી જીવનનો અવગુણુપક્ષ રજૂ કરવા જતા તેનો ગુણુપક્ષ બૂલી જવાય એ સ્વાભાવિક જેવું છે, પણ પ્રસ્તુત પ્રસ્તાવના-કાર એને બૂલ્યા નથી એ કહે છે કે આ જમાનામા ખેડૂતનું કુટુંબ વધતું જાય અને વશપરપરાની જમીન સર્વનું પોષણ કરવા અસમર્થ નીવડે ત્યારે નગર સિવાય બીજો કયો આશરો છે ? પણ હવે જે એ કહે છે તે વધુ મહત્ત્વની વાત છે

‘પ્રજાની મહત્તા જેના વડે છે તે સર્કૃતિ નગરમા જ ખીને છે એ સર્કૃતિ પરત્વે અભિમાન પ્રત્યેક દેશજનમા હોવું જોઈએ વિશ્વની ઘટનામાં

જેમ ગામને સ્થાન છે તેમ નગરને પણ છે.’

‘ખેડૂતની કૌશી’ નામે એક સારા કાવ્યમાં તેના લેખક ‘રનેહ જ્યોતિ’ ખેડૂતને ભણવાની જરૂર નથી એ મતલબે ગાય છે કે-

‘ખેડૂતનું’ ભણવું ખેતરમાં જ સાચું,
વાંચ્યે-લખ્યે નહિ શીખે હળ જોડવાનું;
એ રોટલો જ સુખનો દિવસે કમાઈ
સાંજે ઘરે કઠી નિરાંત ભજે પ્રભુને.’

જ રીતે શ્રી બ. ક. ઠાકોરે ખતાવેલા શહેરી દુર્ગુણ ઘણે અંશે સાચા છે તેમ આ કાવ્યમાંના આ અવતરણમાં પણ વસ્તુ સ્થિતિનો તથ્યાક્ષ છે જ. ફેશન પરસ્ત ભણેલી સ્ત્રીઓ રસોઈ કરવાનું ઓછું જણે તેમ શહેરવાસી ભણેલો ખેડૂત હળ જોડવાનું ભૂલી જશે. આવા અપવાદ ભલે જૂજ હશે, પણ છે તો ખરા જ. પણ પ્રગતિશીલ દષ્ટા રણજીતરામ ‘રનેહ જ્યોતિ’ની ઠીક ધૂળ ખંખેરે છે તે સાથે ભવિષ્યનો ખેડૂત કેવો જોઈએ તેની મીમાંસા પણ સારી કરે છે :

‘.....અમારે તો અમારા ખેડૂતો વિદ્યા-સંપન્ન જોઈએ છીએ. પુરાણા કાળનાં હળ રગસિયા-પણાથી જમીનમાં ઘસડતા અને બળદનાં પૂછડાં આમળતા ખેડૂતને વીજળીથી અને વરાળ અને સૂર્યતાપથી વીધાનાં વીધાં જમીન ખેડતાં અને પૃથ્વીના ઉદરમાં સમાયેલી સમૃદ્ધિમાત્ર મનુષ્યના ઉપયોગ માટે બહાર આણતા જોવા અમે તો ઉત્કંઠિત છીએ. અમારા ખેડૂતો પટાવાળા કે સિપાઈથી ડરે એવા નહિ પણ લોકલખોડ, મ્યુનિસિપાલિટી અને ધારાસભામાં વિરાજી પોતાનો દેશધર્મ બજાવે એવા જોઈએ છીએ. પૃથ્વીનો પટ વિશાળ છે. સાહસ, બુદ્ધિ અને મહેનત માટે સર્વને અવકાશ છે. અમારા ખેડૂતો એમનાં ગામડામાં જ ભરાઈ ન રહેતાં પૃથ્વીપટ પ્રસારે અને શુજરાતનું દૂધ દીપાવે તો જ એમના સાદા પરોપકારી જીવનની મહત્તા...વિદ્યા અમારો શ્વાસ અને પ્રાણ છે. એ વિના અમારું મૃત્યું છે...સંતોષ, વૈરાગ્ય, વૈભવશૂન્યતાના લહાવા ઘણાં વર્ષ લીધા. હવે તો લોહીના ટીપે ટીપે અસંતોષ બિજાવે જોઈએ.

જાંચું સ્થાન લેવાની પ્રબળ આકાંક્ષાથી પળપળ જિંદગી ઉત્તેજિત થવી જોઈએ....’

અહીં આપણને સ્વ. વિઠ્ઠલભાઈ પટેલ, દરબાર શ્રી ગોપાળદાસ અને વલ્લભભાઈ પટેલ સહેજે યાદ આવી જાય છે. વિશેષમાં એ કવિ શ્રી નાનાલાલનું અવતરણ ટાંકે છે:

‘દૂધલડાં દહોશું પીશું ને પાશું,
મટુકી ભરી લઈશું જબને માટ.’

અને તેનો સત્યાર્થ સમજાવે છે કે-

‘અમારે સુખી થવું છે અને બીજાને કરવા છે. અમારા દેશની કીર્તિ’ ઝળકાવવી છે. અમારા લોકોને સુખી, સમૃદ્ધ અને સંસ્કારી કરવા છે. પ્રભુની વાંસળીમાં આ અનહદ નાદ વાજે છે, એ નાદ સાંભળી અમારાં હૈડાં હળકવાં જોઈએ. એ નાદના ભેદો સૂણી, સમજી, આચારમાં મૂકવાના છે.’

આખી પ્રસ્તાવના લેખકની આષ દષ્ટિનું આલેખન છે, તે સાથે એ જેટલું ‘નિષ્પક્ષપાતભર્યું’ ને સ્વતંત્ર, તેટલું જ સરસ વિવેચન છે. કવિતાની દષ્ટિએ પણ એમની વેધક દષ્ટિ કેવી છે તે જુઓ.

‘પણ પ્રકૃતિ ચેતનમય દેવી જેવી જીવનમાં વિરાજતી હોય એવો અનુભવ આ સંગ્રહના કાવ્ય નથી કરાવતા. પ્રકૃતિ મનુષ્યજીવન-વ્યવહારની ભૂમિકા હોય, પશ્ચાદ્ભૂમિ હોય એવું લાગે છે.’

પ્રકૃતિ અને મનુષ્યજીવન બન્ને પ્રભુના નિવાસ-સ્થાન મહામંદિર છે. તેમનો આદર પણ ભક્તિનો એક અગત્યનો પ્રકાર છે.’

અહીં આપણે આ વિહંગાવલોકન બંધ કરીએ. પ્રસ્તાવના પૂનામાં ૩-૧૦-૧૯૧૪ અને માણેકઠારી પૂનમે લખાયેલી છે. મહાશોકની વાત એ છે કે આવા તેજસ્વી રણજીતરામનું જીવન સાગરનાં મોજામાં ઝડપાઈ ગયું અને લાંબું ન જીવી શક્યા.

પૂરા પંચાવન વર્ષ ઉપર આ સંગ્રહના સંપાદકોએ અને તેની પ્રસ્તાવના લેખકે જે શ્રમ, ઉત્સાહ અને પ્રતિભા ખતાવ્યાં છે તે ધન્ય અને

પ્રેરનાર બાળ તે દેશભક્તિ. જેમનાથી દેશ અસ્તિત્વમાં આવે છે તે પ્રત્યેક વ્યક્તિ આ બળથી પ્રબલિત હોય, અને દેશની સાચેસાચી ઉન્નતિ આણવા એ બળ વાપરવું હોય, તો પ્રયત્ન માત્રની પ્રેરણા હૃદયે હૃદયે જન્મવી જોઈએ, અને તેનો નિર્વાહ સર્વેએ એકલા અને સાથે મળીને કરવો જોઈએ. પોતાનું અને સર્વનું ભાગ્ય ધરાવતું આમ પોતાના તેમજ સર્વમાં સમાધિલા પોતાના હાથમાં આવવું એ લોકાધિપત્ય.’

ભાગ્ય ધરાવતી સત્તા સર્વના હાથમાં છે અને એવી શક્તિ મેળવવાનો તેમજ તેનો ઉપયોગ કરવાનો સર્વ દેશજનને આ જન્મ હક છે, ધર્મ પણ છે. એમ લેખક રૂપરૂ કરે છે પણ તે સાથે જરૂરી ચેતવણી પણ આપે છે.—

‘ધર્મ અને હક હોવાથી સત્તા એકદમ પ્રત્યેકના હાથમાં આવી જતી નથી. એને પ્રયાસથી, આહુતિથી, યોગ્યતાથી મેળવવી પડે છે.’

આ ધર્મ અને હકનું ભાન થવા, તેનું પાલન કરવાની વૃત્તિ થવા અને પાર ઊતારવા આ વિદ્યાન લેખક કેટલું તો ગૂઢસૂક્ષ્મ સૂચન કરે છે !

‘જરૂર પડ્યે પોતાની વાસનાઓની આહુતિ આપવા, અને આ સર્વમાં (ઓતપ્રોત) અમાનુષી સત્તા મેળવવા જ્ઞાનસંપન્ન થવું ઘટે છે.’

અને ત્યારબાદ કહે છે કે ‘શિક્ષણ વિના જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ નથી.’ આખી પ્રસ્તાવના આવાજવેરાતની રત્નકણિકાથી પથરાયેલી પડી છે; જેનું સાચું મૂલ્ય આંકવાને આપણે હજુ પૂરા શક્તિમાન કે દષ્ટિવાન પણ થયા નથી. આગળ જતાં ખેડૂતનું જીવન કેવા પ્રકારનું છે એ સમજવતાં કાવ્યો દાંડીને તેના ઊજળાં લક્ષણો બતાવે છે અને જણાવે છે કે—

‘ખેડૂતનું જીવન ‘સ્વર્ગસુદર’ છે. એના સ્વર્ગમાં બે દાનવો છે—રાજપુરુષો તરફથી વેઠવી પડતી હાડમારી અને કુદરત તરફથી ખમવા પડતા કેર. આમ આસુરી સંપત્તિથી હેરાન હેરાન થવા છતાં તેનું દેવત્વ સહેજ પણ ઝાંખું થતું નથી. પ્રકૃતિ માતા રૌદ્ર રૂપ ધારણ કરી ખેડૂતને પાવમાત્ર કરે છે તેમ સૌમ્ય રૂપે ન્યાલ

પણ કરે છે.’

‘રાજપુરુષો રાજભાગ માટે એને કનડે છે તો એની નાનાવિધની આપત્તિઓના પ્રતિકાર પણ તેઓ જ શોધે છે અને તેથી કરીને પ્રકૃતિના ચંચલ પ્રસાદ પર ખેડૂતની આત્માદીનો આધાર રાખવો પડતો નથી. એમ વધુ પડતી સમદષ્ટિ નોંધે છે. જેના નિરંતર સહવાસમાં ખેડૂત પોતાનું જીવન ગાળે છે તે પ્રકૃતિ વિશે કહે છે કે—

‘પ્રકૃતિ પ્રભુનું મહામંદિર છે. આ મહામંદિરમાં એ જીવન ઉચ્ચ લક્ષ્યોથી—પ્રકાશિત રહે છે એ સ્વાભાવિક છે.’

ગામડાંની વાત આવે ત્યારે એના પડછાયામાં શહેર પણ સહેજે આવી ભળે. કાવ્યોમાંથી કેટલાંક ઉપયોગી અવતરણોમાં શ્રી ય. ક. કાકોરનાં ખેતી કાવ્યમાંથી આ જણીતી ચાર પંક્તિઓ ઊતારી છે:

‘શહેરો ને શહેરી રાગો,
ને કંતાયેલાં શહેરી તન;
ટૂકાં જીવન, નિર્બળ કલુષિત,
શિથિલ બિચારાં શહેરી મન;
શહેરી ગરીબી, શહેરી સુસ્તી,
વ્યર્થ શહેરી તણી જન્મળ;
શહેરી પાપો, શહેરી જૂઠાણાં,
શહેર તણાં કલહો કંગાળ.’

ગામડાના જીવનનો શુશ્રુષુપક્ષ રજૂ કરવા જતાં તેને અવશુશ્રુપક્ષ ભૂલી જવાય, અને શહેરી જીવનનો અવશુશ્રુપક્ષ રજૂ કરવા જતાં તેનો શુશ્રુષુપક્ષ ભૂલી જવાય એ સ્વાભાવિક જેવું છે, પણ પ્રસ્તુત પ્રસ્તાવના-કાર એને ભૂલ્યા નથી. એ કહે છે કે આ જમાનામાં ખેડૂતનું કુટુંબ વધતું જાય અને વંશપરંપરાની જમીન સર્વનું પોષણ કરવા અસમર્થ નીવડે ત્યારે નગર સિવાય ખીજે કયો આશરો છે ? પણ હવે જે એ કહે છે તે વધુ મહત્ત્વની વાત છે.

‘પ્રજાની મહત્તા જેના વડે છે તે સંસ્કૃતિ નગરમાં જ ખીજે છે. એ સંસ્કૃતિ પરત્વે અભિમાન પ્રત્યેક દેશજનમાં હોતું જોઈએ. વિશ્વની ઘટનામાં

જેમ ગામને સ્થાન છે તેમ નગરને પણ છે.’

‘ખેડૂતની ડોશી’ નામે એક સારા કાવ્યમાં તેના લેખક ‘રનેહ જયોતિ’ ખેડૂતને ભણવાની જરૂર નથી એ મતલબે ગાય છે કે—

‘ખેડૂતનું’ ભણવું ખેતરમાં જ સાચું,
વાંચ્યે-લખ્યે નહિ શીખે હળ જોડવાનું;
એ રોટલો જ સુખનો દિવસે કમાઈ
સાંજે ઘરે કરી નિરાંત ભજે પ્રભુને.’

જે રીતે શ્રી બ. ક. ઠાકોરે ખતાવેલા શહેરી દુર્ગુણ ઘણે અંશે સાચા છે તેમ આ કાવ્યમાંના આ અવતરણમાં પણ વસ્તુ સ્થિતિનો તથ્યાસ છે જ. ફેશન પરસ્ત ભણેલી સ્ત્રીઓ રસોઈ કરવાનું ઓછું જાણે તેમ શહેરવાસી ભણેલો ખેડૂત હળ જોડવાનું ભૂલી જશે. આવા અપવાદ ભલે જૂજ હશે, પણ છે તો ખરા જ. પણ પ્રગતિશીલ દષ્ટા રણજીતરામ ‘રનેહ જયોતિ’ની ઠીક ધૂળ ખંખેરે છે તે સાથે ભવિષ્યનો ખેડૂત કેવો જોઈએ તેની મીમાંસા પણ સારી કરે છે :

‘.....અમારે તો અમારા ખેડૂતો વિદ્યા-સંપન્ન જોઈએ છીએ. પુરાણ કાળનાં હળ રગસિયા-પણાથી જમીનમાં ઘસડતા અને બળદનાં પૂછડાં આમળતા ખેડૂતને વીજળીથી અને વરાળ અને સૂર્યતાપથી વીધાનાં વીધાં જમીન ખેડતાં અને પૃથ્વીના ઉદરમાં સમાયલી સમૃદ્ધિમાત્ર મનુષ્યના ઉપયોગ માટે બહાર આણતા જોવા અમે તો ઉત્કંઠિત છીએ. અમારા ખેડૂતો પટાવાળા કે સિપાઈથી ડરે એવા નહિ પણ લોકલખોડ, મ્યુનિસિપાલિટી અને ધારા-સભામાં વિરાજી પોતાનો દેશધર્મ બજાવે એવા જોઈએ છીએ. પૃથ્વીનો પટ વિશાળ છે. સાહસ, બુદ્ધિ અને મહેનત માટે સર્વને અવકાશ છે. અમારા ખેડૂતો એમનાં ગામડામાં જ ભરાઈ ન રહેતાં પૃથ્વીપટે પ્રસરે અને ગુજરાતનું દૂધ દીપાવે તો જ એમના સાદા પરોપકારી જીવનની મહત્તા...વિદ્યા અમારો શ્વાસ અને પ્રાણ છે. એ વિના અમારું મૃત્યું છે...સંતોષ, વૈરાગ્ય, વૈભવશન્યતાના લઘાવા ઘણાં વર્ષ લીધાં. હવે તો લોહીના ટીપે ટીપે અસંતોષ ઊછળવો જોઈએ.

જિંદગી ઉત્તેજિત થવી જોઈએ....’

અહીં આપણને સ્વ. વિદુલભાઈ પટેલ, દરબાર શ્રી ગોપાળદાસ અને વલ્લભભાઈ પટેલ સહેજે યાદ આવી જાય છે. વિશેષમાં એ કવિ શ્રી નાનાલાલનું અવતરણ ટકે છે :

‘દૂધલકાં દહોશું પીશું ને પાશું,
મટુકી ભરી લઈશું જમને માટ.’

અને તેનો સત્યાર્થ સમજાવે છે કે—

‘અમારે સુખી થવું છે અને ખીજાને કરવા છે. અમારા દેશની કીર્તિ ઝળકાવવી છે. અમારા લોકોને સુખી, સમૃદ્ધ અને સંસ્કારી કરવા છે. પ્રભુની વાંસળીમાં આ અનદદ નાદ વાગે છે, એ નાદ સાંભળી અમારા હૈડાં ઢળકવાં જોઈએ. એ નાદના ભેદો સૂણી, સમજી, આચારમાં મૂકવાના છે.’

આખી પ્રસ્તાવના લેખકની આપ દષ્ટિનું આલેખન છે, તે સાથે એ જોટલું ‘નિષ્પક્ષપાતલર્થ’ ને સ્વતંત્ર, તેટલું જ સરસ વિવેચન છે. કવિતાની દષ્ટિએ પણ એમની વેધક દષ્ટિ કેવી છે તે જુઓ.

‘પણ પ્રકૃતિ ચેતનમય દેવી જેવી જીવનમાં વિરાજતી હોય એવો અનુભવ આ સંગ્રહના કાવ્ય નથી કરાવતા. પ્રકૃતિ મનુષ્યજીવન-વ્યવહારની ભૂમિકા હોય, પશ્ચાદ્ભૂમિ હોય એવું લાગે છે.’

પ્રકૃતિ અને મનુષ્યજીવન બન્ને પ્રભુના નિવાસ-સ્થાન મહામંદિર છે. તેમનો આદર પણ ભક્તિનો એક અગત્યનો પ્રકાર છે.’

અહીં આપણે આ વિદગાવલોકન બંધ કરીએ. પ્રસ્તાવના પૂનામાં ૩-૧૦-૧૯૧૪ અને માણેકઠારી પૂનમે લખાયેલી છે. મદારોક્તની વાન એ છે કે આવા તેજસ્વી રણજીતરામનું જીવન સાગરનાં મોગમમાં ઝડપાઈ ગયું અને લાંબું ન જીવી શક્યા.

પૂરા પંચાવન વર્ષ ઉપર આ સંગ્રહના સંપાદકોએ અને તેની પ્રસ્તાવના લેખકે જે શ્રમ, ઉત્સાહ અને પ્રતિભા બતાવ્યાં છે તે ધન્ય અને

અનુકરણીય છે. તત્કાલીન નવા કવિઓની કૃતિઓ પ્રમાણમાં કાવ્યતરંગે કાચી છે. એક જ વિષયનું એક પક્ષી સેવન અચારકામી બની જાય છે, જાણી શકેલી પ્રેરણાનો રસ પૂરેપૂરો જાંચે પહોંચતો નથી, અને વ્યક્તિગત કવિની શક્તિ-અશક્તિની મર્યાદા પણ ખરી જ. પૂરી સહૃદયતાની એકરસતા વગર જાંચી પ્રેરણા અલભ્ય છે. આજે જાંચી પ્રેરણા લભ્ય છે તો ત્યાં સહૃદયતાનો અભાવ વર્તાય છે. વળી સાચો કવિ કવિતાના એક જ અંગને વળગી રહી શકે નહિ, પરંતુ સહજે એ તરફ ખુશીથી ઢળે છે. ગાંધીજીના આદર્શ તપ અને ભોગ પછી પણ પ્રત્યક્ષ સક્રિય જીવન વગર સાચી આમજીવનની કવિતાવૃત્તિ જાગી જાય નથી. તેમાં જે તે કવિઓનો દોષ કાઢી શકાય નહિ. ૧૯૨૦ થી આપણો સ્વાતંત્ર્ય-સંગ્રામ શરૂ થયો. પૂરાં સત્તાવીશ વર્ષોનો એ બીપણ યુદ્ધકાળ હતો, અને આજેય તેવો નહિ પણ ખીન્ન રૂપે તેવો જ ચાલે છે. દરમિયાન શહેરો અતિ ગીચ અને અતિ

મોઘા થયાં છે. હવે જો ખેતી સુધરે ને વધુ પાક પાકે તો શહેરોને બહુ સહેલાઈથી આજો બનાવી શકાય અને છૂટાજવાયાં મિત્રસલામત થામેને ગ્રામો-દોગને અંગે કર્યા જેવાં બનાવી શકાય. આમ થવું આજે પણ અતિ જરૂરી છે. શહેરો અને ગામડાંનો બેવડો ટ્રાસ ચાલુ છે તે જાણે આપણા રાષ્ટ્રજીવનની મીલુજતી બે છેડે બળતી હોય એમ લાગે છે. આપણી સરકાર આવી કંઈક વ્યવસ્થા કરવામાં આગળ વધશે ત્યારે સાચું દેશજીવન અને સાચું પ્રકૃતિ જીવન મળતું થશે; અને ત્યારે જ નવી કવિતામાં નવા જીવનનાં નવી પ્રેરણા ને નવા પ્રાણ 'પૂરોશો...આજે તો' વળી પાછું પોડિયતું 'પાંડુપણું' કવિતાનાં દેહમાં ઘર કરી જતું જણાય છે 'જીવનસંવેદના' ખૂબ જાંડી રહે છે અને પ્રેરણા ખૂબ જાંચી રહે છે તેની ના મંધી; પણ વિરાટ ભાવચિત્રનાં દર્શનો ઝીલતી સો હવે જ થનારી છે. ત્યારે જ મહાકવિનો મહાકાવ્યધુગ બેસશે.

પ્રાચીન બજનો

મહી ઢળશે રે મારાં ગોરસ ઢળશે
જી જાવા ધોને રે
મોહન મહીડાં ઢળશે !

હાથમાં ચૂડી ને માથડે મૈયારાં રે
કંકણ ચૂડીએ મારાં કાંડા બળકે
જી જાવા ધોનેરે-મોહન.

આ કાંઠે ગંગા ને ઓલે કાંઠે જમુનાજી
વચમાં સરજૂ રે કેરા બહેણાં બળકે
જી જાવા ધોનેરે-મોહન.

જમુનાને તીરે વાલો મોરલી વગાડે રે
ધુધુણુ દૈશ માં મારાં મહીડાં ઢળશે
જી જાવા ધોનેરે-મોહન.

રંગ રસિયા રે મારાં દિલડામાં વસિયા
જી આંયાં રહી જાવ ને...
મોહન રંગના રસિયા.

ક્રીયાં તેરા ડેરા ને ક્રીયાં તેરાં ત'બુડાં;
કેડનાં કંટારાં'યે તમે કેણી પેરે કંસિયાં
જી આંયાં રહી જાવને...મોહન.

જમુનાને તીરે વાલો ગૌધેન ચારે રે
બુખડે મોરલિયાં હુંદા સેંસા રચિયા
જી આંયાં રહી જાવને...મોહન.

બાઈ બીરાં કે' છે પ્રભુ ગિરધરના 'ગુણ
તમને દેખીને 'મારાં મેણાં 'હસિયાં
જી આંયાં રહી જાવને...મોહન.

જનતાનો કવિ-ગાયક મેઘાણી

[એમની ૭૪મી જન્મજયંતી પ્રસંગે]

જયમદલ પરમાર

ભારતની આઝાદીનું મંગલ પર્વ ઓગસ્ટ માસ અને મેઘાણીભાઈની જન્મજયંતી આકર્ષિક રીતે એક બન્યાં છે. આઝાદી અને આઝાદીના કવિ યોદ્ધા મેઘાણીના ઉદ્ભવના સમાન માસ પાછળ કેમ જાણે કુદરતનો કોઈ સંકેત હોય !

સંવત ૧૯૫૩ના શ્રાવણ વદ પાંચમનો એટલે કે સને ૧૮૯૭ના ઓગસ્ટની ૧૮ મી તારીખે મેઘાણીભાઈનો જન્મ એટલે કે આ એમની ૭૪મી જન્મજયંતી છે. આજે તેઓ આપણી વચ્ચે હોત તો કદાચ આજના પીડિત ભારતની 'યુગવંદના'ને બદલે 'યુગવેદના'નો એક લઘ્ય કાવ્યસમુચ્ચ આપણને મળ્યો હોત. પણ મેઘાણીભાઈ જન્મ્યા ઓગસ્ટ માસમાં અને ૧૯૪૭ના ઓગસ્ટમાં આજના સ્વાધીન ભારતી ધૂધળા ઉપાનાં અજવાળાં લાલ્યા પહેલાં જ પોતાનું યુગકાર્ય પૂરું કરી તેઓ પરલોક સીધાવ્યા.

અને છતાં, ત્રેવીસ વર્ષ પહેલાં હતા તેટલા જ બદલે તેથી વધુ જાજરમાનરૂપે મેઘાણીભાઈ આપણી વચ્ચે જ છે.

માનવ જીવનના કયા આધિકારમાં મેઘાણીના કસુંબલ રંગનાં પ્રતિબિંબ નથી ઊઠતાં ?

જનેતાના વાત્સલ્યભાવમાં, બહેનીના હાલરમાં, વીરોના બલિદાનોમાં, સ્વાધીનતાની કળરોમાં, શહીદોના નિઃશ્વાસોમાં, પીડિતોની અશ્રુધારામાં, રાજકીય રીતે નવસ્વાધીન ભારતના નવસ્વપ્નોમાં, લૂખ્યાં કંગાલોમાં, લકતોના તંજુરમાં અને એકરંગાં ને ઉજળાં માનવીઓમાં આજે પણ એ જ કસુંબલ રંગ મલકી રહ્યો છે, લલકી રહ્યો છે. મેઘાણીભાઈનું અવતારકાર્ય પૂરું થયું; પણ જે યુગને એમણે આત્મવિલોપન સાથે વંદના કરી એ યુગનું કાર્ય તો હજી અધૂરું જ છે. મેઘાણીભાઈએ જે શહાદતને બિરદાવી એની એહુ હજી ધખ્યા કરે છે:

વીર ! તારી ચિતામાં ધધખતી વરાળ.
નવ નવ ખડે લાગિયું હોજી
વીર ! તારી નહિ રે અંધે પ્રાણજાળ
ઠારેલી લલે ટાઢિયું હોજી.

૩૯ વરસ પહેલાં લંકામાં ગોળમેજી પરિષદમાં ભારતના જ મહાન ગણાયેલા બેટાઓએ ભારતમાની જે અપ્રદશા બેસાડેલી એના કરતાં સ્વાધીન ભારતમાં આજે એથી પણ વધુ વિપરીત દશા છે. તે દિવસની મેઘાણીભાઈની વેદના કદાચ આજે વધારે ઉગ્રભાવમાં વ્યક્ત થઈ હોત; કારણકે આજે તો ગાંધીજીના જ બેટાઓના હાથે મા ભારતી પીંખાઈ રહી છે:

ચીર પાંચાળીના એંચવામાં
નહોતા પાંડવોએ દીધા હાથ.
આજે અધિકાઈ મેં દેખી
બેટાઓએ માતને પીંખી

કેમ કરીને મેઘાણી ભુલાય ? એકબાબુ નકસ-લાઈટોના હાથે ગાંધીજીના નામ સાથે જોડાયેલ વસ્તુ માત્રનો વિનાશ વેરાઈ રહ્યો છે; ત્યારે ખીજ બાબુ જે હિંદુ-મુસ્લિમ એકતા માટે ગાંધીજીનું ખૂન થયું તે એકતામાં જ ભારતીયકરણને નામે આગ ચાંપનારાઓ સાથે ગાંધીજીની જ કોંગ્રેસના એક લાગનું આજે આત્મવિલોપન થઈ રહ્યું છે. મેઘાણીના કાળે પણ 'ગાંધી ન જોઈએ' એવા પડકારા ભારતીયજનોમાંથી જ ઊઠતા હતા. આજે પણ એ પડકારા ખીજરૂપે ઊડી રહ્યા છે. મેઘાણીએ તે દિવસે લવિષ્ય લાગેલું કે પછી દેશ માથડાં ઢાંકીને ગાંધીને પોકારશે:

ધાઓ ધાઓ ધેનુપાળ !
એવા તે દી ઊઠશે હાહાકાર,
સાડુળા ને સાંઠ માતેલા
દૂંગે દૂંગે લાગશે લેળા.

સ્વરાજ હાલ્યું આવતું હતું ત્યારે જતાં જતાં

મેઘાણી આગમ લાખતો ગયેલ કે:

દૂરે દૂરે તથાપિ

વિજય ગજવવાનું હજી દૂર ટાણું;

પૂરું ઊંચું ન માનું

સકલભયહરા મુક્તિનું રમ્ય બહાણું;

ઓ મારા રંઠ પ્રાણ !

મદછક ન થજે : રાત પૂરી ન વીતી

જો જો હો માત મારી !

વિજય તણી સુરાખ્યાલી આજે ન પીતી !

ક્યાં છે આજે પીડિતોનો કવિ ? શોષણ બંધ થઈ ગયાં ? દમન પૂરાં થઈ ગયાં ? કંગાલિયત ગઈ કાલની યુજરી બની ગઈ ? મેઘાણીએ જ્યાં રીયાતી માનવતાના ખલબદાટ જોયેલા એ ચિત્રો ભૂંસાઈ ગયાં ?

વળેલો કેડ ભાંગેલો સૌકાના દુખ:ભારથી; જીલો છે ટેકવી કાયા કોઠાળી કરમાં લઈ, જાંઠા ડોળા ધગધગ થતી ભોંયમાં શું જીએ છે !

મોઢે એને શતયુગ તણી શૂન્યતા ઘૂંઘવે છે. ગાલે ચીરા : નયન ફરતી દાઝકાળી પડેલી; સૈકાઓના સિતમ ઢગલે કેડય વાંકી વળેલી.

હરિયાળી ક્રાંતિ કોના માટે થઈ છે ? આવા ખેતમજૂરો ને જીલડો, આદિવાસીઓ અને અરણ્યોની શબ્દનીસરણી ઉપર નહિ ? અરે નાના ખેડૂતોને ભોગે મોટા ખેડૂતો માલેતુજર નથી બન્યા ? હરિયાળી ક્રાંતિ કોના માટે અને કોણ એનાં ફળ ભોગવે છે ?

દેશના વશપ્રધાન એક મહિલા છે ત્યારે પણ આ દેશની માલેતુજરી અને સત્તાના અમલમાં નારીઓ પીંખાતી બંધ પડી કે પછી નારીઓને પીંખવાના રૂપાળાં સાધનો ભયાનક હદે જઈ રહ્યાં છે ? મેઘાણી એ જ દારૂચુતાની વાચા બની ગયેલો :

પ્રિયજનની સેવાને કારણિયે સરજેલી ના ની ની પુણ્ય વ તી કાયા;
એરે કાયાનાં આજ દુનિયાના ચોકમાં
સોં ઘે રાં હા ટ ઠાં મં ડા યાં.

સ્વરાજનાં ત્રેવીસ વરસમાં વેસ્થામંદિરો વધ્યાં

કે ઘટયાં ? સ્વરાજ પહેલાં સ્ત્રીઓનાં સોંધાં હાટ્યાંની માનવતાના દર્દથી પીઠાઇને સર્વે કરનારા બધા ક્યાં સંતોષ થયા ? મેઘાણી ગાઇ ગયા એ સ્થિતિ વધુ નથી વણસી ?

તમે પૂરી અમ પુત્રીઓને બોળી સાવિત્રીઓને કોમળ કળીઓને છેક વેશ્યા મંદિરીએ દૂકડા સેદીને કાજ, વેચે વનિતાઓ લાજ એવા તમ રાજ્યના પ્રતાપ શેવીસરીએ,

હાય એ સહુ આશા અમારી, સૂતી હત્યા પધારી, એને ફાધરે બિંજાડી નયનો અમ લાવ્યાં.

પણ ક્યા કૂપાલો કંપે છે ? ક્યા રક્ષપાલો કંપે છે ? પરતી રોટીના ભક્ષનારા કોણ થડકો ખાય છે ? જેલમાં મળવા આવેલી સ્ત્રીની પાસે વેદના દાલવતા એક કેદીને મુખે મેઘાણી ગાઈ ગયો કે:

બરધીઆને કાંધ હવે કેમ છે હો ભાઇ !
(મારા) બરધીઆને કાંધે હવે કેમ છે ?
રે'તા બૂખ્યા કે રાતના ધરાય 'રે ?

અને અખખારોએ થોડા જ દિવસો પહેલાં કચ્છમાં હજે જૂતેલાં માનવીઓના ફેટા આપવાની મગ માણી. જ્યાં ધરાયેલા તો હીક પણ બૂખ્યો ય બળદ નથી મળતો ને માણસ હજે જૂતે છે. ૩૦-૪૦ વરસ પહેલાંની રાજશાહીમાં આવાં દુખો ઉપર પ્રજા ફીટકાર વરસાવતી. એ કશું ક્યાં છુપાઈ ગઈ ? મડદાલ દોરોને નીરણૂળો આપવામાં જ માનવતા બંધાઈ રહી ? કે પછી:

અમે માનવીને પણ સમ નયવીએ,
'પ્રભુ' શબ્દ બોલીને પંખી પહવીએ,
પુરા અંધને સ્વર્ગ-આવી અપવીએ.

અમે ગાડી ધમતકંટ તણા
મઢાંડી ખરા લોકમકંટ તણા.

અમે દેશમુક્તિની માંડી દુકાનો
કિશાયત દરે વેચીએ બ્રહ્મજ્ઞાનો
પ્રભુધામ કેરાં જીડવીએ વિમાનો ?

દેશ દાસત્વના એ બધા થાંલસાઓનાં ટેકા

બની રહ્યા છે આપણા પ્રધાનો ને રાજપાત્રો. અને પાપગામીઓના એવા પ્રવાહો પુણ્યગંગાની પ્રતિષ્ઠા પામી રહ્યા છે.

ગાંધીજી આવ્યા અને ગયા. સ્વાધીનતા આવી અને પરાધીનતા ગઈ છતાં મેઘાણીએ ગાયેલી એ જ દશા આજે ઊભી છે :

ભડીઉં જલે રે બળતા પો'રની હોજી
ધમણું ધમે રે ધબતા પો'રની હોજી

બન બન અંગારે ઓરાણા,
કસળી ને કારીગર ભરખાણા;
કોડ નર જીવંતા બકાણા,
તોય પૂરા રોટા નવ શેકાણા,
-હો એરણુ બેની !

વડાપ્રધાન સુધીના સૌ કહે છે કે શ્રીમંતો વધુ શ્રીમંત થયા છે ને ગરીબો વધુ ગરીબ થયા છે ત્યારે એમની વેદનાની વાચા બનનારો મેઘાણી આપણી પાસે નથી. વેદના વધુ તીવ્ર બની છે. એટલે જ મેઘાણી ભૂલાતો નથી.

પ્રકૃતિ સૌંદર્ય અને કલ્પનાવિહાર પાછળ મેઘાણી માનવધર્મ નહોતા ચૂક્યા. પણ માત્ર એણે વેદના જ નથી ગાંધ, જીવનની મહત્તા જ્યાં કોઈ વ્યક્તિ કે ઇતિહાસને આલિંગીને ઊભી હતી ત્યાં મેઘાણીની કવિતા જીવનના પરમભાવોને ઉપાસતી ઊભી જ હતી. એટલે જ એમણે જનતાના હૃદયનો અને કંઈનો કબજો મેળવેલ.

જે કાળે બ. ક. કાકોરશૈલી કવિતાની નવી શૈલીની પ્રતિષ્ઠાનાં શિખરો સર કરી રહી હતી એ કાળે એક માત્ર મેઘાણી યુગની નવજાગૃતિના, નવા-વિચારોનાં સ્પર્દનો ઝીલીઝીલીને એને લોકવાણીના સામર્થ્ય વડે લોકઠાણોમાં કવિતાને ખોળે ખેલાવી રહ્યો હતો. પદ્યમાં જ નહિ, ગદ્યમાં પણ એ કવિતા રેલાવી રહ્યો હતો. મેઘાણીએ એ લોકભોજ્ય શૈલીમાં નવસંસ્કારવતી ને પ્રાણુવાન ન બનાવી હોત તો આજે એ શૈલી ખોવાઈ ગઈ હોત. ગુજરાતી કવિતાના ક્ષેત્રે મેઘાણીની એ ઐતિહાસિક દેન છે.

હકીકતમાં તો કવિતાના મરણદીપણા સામેની, અર્થઘનતાને નામે વિહરતી દુર્બોધતા સામેની, ચિંતન-પ્રધાનતાને નામે સુગાળવાપણા સામેની, કલ્પકતા અને સૌંદર્યલક્ષિતાને નામે કૃપમંડુકતા કેળવ્યે જતી કવિતા સામેની એ બગાવત હતી. એ બગાવત હતી : કે વિદ્વતા અને પાંડિત્યને નામે તમે કરોડોજનોની આશા, આકાંક્ષા, વેદના અને નાના માણસમાં રહેલી આત્માની ભવ્યતાની અવહેલના નહિ કરી શકો. લોકને નામે સૂઝ કેળવનારા તમે જ અસ્પૃશ્યો બની રહેશો. એક જ ડાંગે ને એક ડચકારે તમે કવિઓ અને કવિતાને નહિ હાંકી શકો.

અરે ગાંધીજીની જ્યારે ખોલખાલા, વીર ભગત-સિંહને ફાંસીને માચડે ચઢાવવાની તૈયારી, ત્યારે એ ક્રાંતિકારીઓનો રસ્તો હિંસક હોવાને કારણે ભગત-સિંહ વગેરેને ફાંસી ન આપવાની સરકારને વિનંતી કરતો ઠરાવ સુધ્ધાં કરાંચીની કોંગ્રેસ નહિ કરી શકેલી. જવાહર જેવા ઝઝકી ગયા હતા. ત્યારે કોંગ્રેસથી જ ઘેરાયેલા અખબારમાં ખેડેલા મેઘાણીનો ચારણુ-આત્મા બંડ પોકારી ઊઠ્યો અને એ વીરનરોની શહાદતને ભરપેટે બિરદાવી :

વીરા ! તારે નો'તા રે દોખી ને નો'તા દાવ
તરસ્યો થે નો'તો રક્તનો હોજી.

વીરા ! તારી છાતી થે છલ્યો ભવ્ય ભાવ
મા ભૂમિ કેરા ભક્તનો હોજી,
વીરા ! એ તો ફાંસી રે નહિ, ફૂલમાળ :

પે'રીને પળ્યો પોંખણુ હોજી,
વીરા ! તારું વદન હસે ઉજમાળ
સ્વાધીનતાને તોરણુ હોજી.

પ્રત્યેક ક્ષણનું પરિવર્તન, પ્રત્યેક પલનો સંઘર્ષ જો એના હૃદયના તાર હલાવી ન નાખે. તો એ ચારણુ શેનો ? માનવજીવનને રૂંધતી પાળો સામે એ સદાય ઝૂઝતો રહેલો. વતનના જ નહિ, રાષ્ટ્રના જ નહિ પણ વિશ્વભરના શોષિતો અને પીડિતોનાં દુઃખોથી એનું હૃદય દ્રવ્યા કરતું. એ મુકતાત્મા જેમ કવિતાની સાંપ્રદાયિકતામાં નહિ પુરાયેલ તેમ આંધળી

રાષ્ટ્રીયતાની સંકુચિતતાનાં ખંધનાં એની સંવેદનાને પગે કદી બેઠીઓ નહિ જની શકેલા એ તો મુક્ત માનવતાનો શાયર હોતો.

એ કોઇ નવતર વાગ કે નવતર કુંડળાનું અભિમાન ધારનારો આદમી ન હતો, પણ કરોડો માંહેનો એક હતો. લોકો વચ્ચે જ-લોકોની વેદના અને સુખદુઃખોનો જ એનો ઉછેર હતો, એટલે એ લોકમય જ હતો. એને લોકમય જનવાનું રહેતું નહતું. એમા અપ્રમાણિકતા કે આડંબર ને અવકાશ જ ન હતો. નરદમ સમ્પ્રાપ્ત.

ભર્મિલ હતા, આવેશશીલ હતા, ઉગ્ર પણ હતા. પણ હજાર વરસની શુભાશી અને હજારો વરસથી પીડાતા માનવપ્રાણને જકડી રહેલી જડતાની બેઠીઓ તોડવા માટે એ ભર્મિલના, એ ઉગ્રતા, એ ઉત્કટતા ગુણ જની રહેલી, અવગુણ નહિ જેવો રોગ અસાધ્ય એવો જ એનો ઈલાજ હોઇ શકે કદાચ મેઘાણીભાઈની ભર્મિલતા, આવેશ અને ઉગ્રતા એ યુગનો જ આવિર્ભાવ હોતો.

પ્રમથવનના હિલોળાથી જેમ એમનું હૈયું હીચોળાતું એમ જ પ્રમથવનનાં દુઃખોથી એટલું જ ઝલુઝલી ઊઠતું. લોકજીવન સાથેનું આદરું તાદાત્મ્ય છતાં સર્જનનું માંગસ્ય એ કદી વિસર્જા નથી એટલે જ આઝાદીકાળની પચ્ચીસીના એ એક ચારણ હતા એ જેમ યુગનો સલકાર હતા તેમ યુગનો ચિત્કાર પણ હતા.

એમનો વત્સલ, કશુ અને વીરરસ, એમની નિર્ભિકતા, એમની ધીંગી ને મસ્ત ફોલી, એમની પદરચનાનો નાદવૈભવ, વર્ણસમાધ અને લયકલ્પોલ આધુનિક યુગના એક ચારણના જ લક્ષણો છે નવોદિત ચારણોમા ખૂટતા જે નવયુગના સ્પદનો, નવી વિચારધારા, માનવજીવનનાં નાન મડાણ, ભર્મિઓના નવા ઉન્મેષો તે એમણે જૂની વાણીમાં નવાપ્રાણરૂપે પૂરીને એક ચારણનો આદર્ પૂરો પાડ્યો છે.

હું એમને એટલા માટે પણ એક ચારણ કહું છું કે એમણે વીર નરનારીઓને, કર્મવીરોને અને કર્મવીરોને કોઇપણ પ્રકારની અપેક્ષાથી રહિત

નિર્બાળ લાવે બિરદાવ્યા છે. એટલા માટે. લગભગ બધા જ વર્ગો અને વ્યક્તિઓથી તેઓ નિરાળા જ રહેતા. એ જ રીતે એક ચારણોનાં ખીમ લક્ષણોમા એમણે ફક્ત એવી પ્રસૂતામાંથી સેવી નથી કે હું એક લગ્ન-પ્રતિષ્ઠ કવિ-લેખક અને મારાથી કોઇ મિત્રની મજૂરનાં કોઈકુખી બાઈનાં, કોઈ રાંક બેઠૂતનાં કે કોઈ નાનકડા પ્રસંગનાં કે નાનકડા માણસનાં ગીતો કેમ રચાય ? કેમ ગવાય ?

સત્યાગ્રહકાળનાં એવાં એમનાં ગીતો લગભગ બધાં પ્રગટ થઈ ગયાં છે. પણ કેટલાંક અતિપ્રાસંગિક તદ્દન પ્રસંગનિર્મિત હોઇને તેમણે અથસ્થ નથી કરેલા એવાં અથસ્થ નહિ થયેલાં થોડાં ગીતોમાં પણ એમની એ મહત્તા દેખાશે એમાં મેઘાણીનો પત્રકાર આત્મા નહિ પણ રોનિક આત્મા-નોકાતમા ભોલોતો હતો ૩૫-૩૫ વર્ષ પર રચાયેલાં એવાં કોઈ કોઈ ગીતની કેટલીક કડીઓ કંઠસ્થ રહી ગઇ છે ને કેટલાંક ગીતો તો હજી એવાં જ યાદ રહી ગયાં છે.

મેઘાણીભાઈની કવિતાનું એક અંગ હાસ્ય, કટાક્ષ, રમુજ અને વ્યંગનું એ ગીતોમાં પૂરખહારમાં ઝાંકી ઊઠતું. એના કટાક્ષગીતોમાં મેઘાણીભાઈ જેવી વેધકતા તો લાગ્યે જ-કોઇ, કવિ, લાભી શક્યો છે. સેંકડો લાપણો ને નિવેદનો જે કામ ન પાર પાડી શકતા તે મેઘાણીભાઈનું એનું એકાદ ગીત જ રામચાણુ પુરવાર થતું.

આવાં ગીતો તત્કાલીન-દબ કે આડંબરને બેદી નાખીને વસ્તુનું સાચું સ્વરૂપ પ્રગટ કરતા, દમન અને હિંસાની નિરર્થકતા બતાવી દેતાં, સત્યાધિકારીઓના હથિયાર શ્રુતાં બતાવી, એની હાસ્યાસ્પદતા પૂરવાર કરતાં, જેને ઉદ્દેશીને એ ગીતો રચાતાં એમને એમના દુર્વર્તન માટે આંચકો ખવડાવી દેતાં, સામાજિક આબરૂનો ભય પેદા કરી દેતાં, એકાદ ગીત દ્વારા જ સત્યના સ્વાંગ પહેરીને હોરાના જૂઠાના પડદા ચીરાઇ જતાં લોકો છેતરાતા અટકતા, નવી રીતે વિચારતા પણ થતા અને નવો ઉત્સાહ અને બળ પણ મેળવતા.

જામનગરમાં જામ રણજીતનો કાળ પોતે કિકેટમાં રાત દી રચ્યા પચ્યા રહે વિશ્વભરમાં કિકેટમાં

નામ કાઢ્યું, પણ જામનગરની પ્રજા દોષણ દુઃખ દર્દોમાં પડેલીઃ અધિકારીઓ ને લીધા પટેલની વારિયું. જીવા સત્તાના ડેલાનો લયંકર જુલમ. અખ્યારોમાં પોકાર પડ્યા, સત્યાગ્રહો થયા. ઠેક ઇંગ્લેન્ડ સુધી રાડ પહેંચી પણ રાજ્યોને તો પોતાના રાજ્યના જુલમે છાવરવાના જ હતા. અને જામ રણજીતની ક્રિકેટની બાહોશીનાં ગીતો મુંબઈ સુધી ગાજે, પછી મેઘાણી-ભાઈએ એવી પ્રશસ્તિઓ સામે એનું ચર્ચરીછંદમાં પ્રતિકાવ્ય રચેલું;

આવો રં લોકરૂંદ ગાઓ ચર્ચરી છંદ
રાજ રણજીત સંગ ક્રિકેટ જેલે
સત્તાની સંગ ફૂડ ક્રિકેટ જેલે.

રાજ તો ઇશ અંશ, સૂરજ આંદાના વંશ
રણજીત તો ખાસ કંસમારના કુટુંબી

એ જો ના ખોલે જૂઠ
એ જો ના કંરે ફૂડ
તો તો ચડવંશતણી કીરતી જાય ફૂલી.

ગીત ઘણું લાંબું હતું. એમાં બધા જુલમોને છાવરવાની જામ રણજીતની હોશિયારી ઉપર માર્મિક પ્રહારો કરેલા. ઉપરની કઠીમાં બે શબ્દોમાં એ મર્મ રહેલો છે. એક ચડવંશના કુળભાણ ઉદ્ધારક તરીકે તેમની પ્રશસ્તિઓ રચાતી હતી તેના ઉપર, બીજા પ્રહાર સ્તુતિ-નીંદા પ્રકારનો છે. 'કંસમાર' એટલે યદુકુળના કૃષ્ણ. કૃષ્ણના વંશની જામરણજીતને પ્રતિષ્ઠા પહેલાં આપી ને પછી કૃષ્ણના ફૂડકપટનો વારસો પણ ઓઢાયો છે. જામરણજીતનાં પ્રશસ્તિગાન ચર્ચરી છંદમાં જોડાતા. એનો જવાબ પણ મેઘાણીભાઈએ ચર્ચરી છંદમાં જ આપ્યો છે. પ્રૂથ-લોકપ્રિય બનેલું એ ગીત.

એ જંરીતે રાજકોટ સત્યાગ્રહ વેળાએ 'સર પેટ્રીક કેડલ' દીવાન હતા. અને આ કેડલે 'ગાંધીજી, સરદાર અને રાજકોટની પ્રજાને રાજરમન અને કાયદાની ગૂંચમાં અટવાવવા અનેક ખેલ ખેલેલા. એ વખતે બિકાનેર નરેશ ક્ષરંગ ગાંસિંહ રાજવી મંડળમાં મોવડી સમા અને બહુ ફરકા જણાતા. રાજકોટ

સત્યાગ્રહ સફળ ન થાય એ માટે સર ગંગાસિંહે કેડલને ઘણી સુફિયાણી સલાહો દીધેલી, નહિ તો સત્યાગ્રહની સફળતાની આંચ સમસ્ત દેશીરજવાડાને લાગી જાય તેમ હતું. પણ દેશી રાજ્યોની જાગૃત પ્રજા સર ગંગાસિંહની હુશિયારીથી છેતરાય તેમ નહતું. એના ઉપરનું કટાક્ષ ગીત મેઘાણીભાઈએ મિથિત મારવાડી ભાષામાં અને બિકાનેર અંગેના જ એક પ્રખ્યાત ગીત 'તરકારી લેલો, આઈ રે માલનિયા બિકાનેર સે' એ એ ઢાળમાં લખેને સર ગંગાસિંહને રાજકારણની હુશિયારી વેચવાવાળી કાછિયણની ઉપમા આપીને જોડેલું. મૂળ ગીત પણ 'ફીરંગીઓ ઉપરના કટાક્ષનું જ છે:

તરકારી લેલો, આઈ રે માલનિયા બિકાનેર સે,
શકકર કંઠકા કોટ બનાયા, મૂલીકા દરવાજા
ગાજરંકી તો તોપ બનાઈ, લડેફીરંગી રાજા રે
તરકારી લેલો.

આવાં કટાક્ષ ગીતોમાં પણ મેઘાણીભાઈનું કવિતાકૌશલ, નાદવૈભવ, વર્ણસંગાઈ, શબ્દવૈભવ અને મર્મ પૂરબહારમાં ખીલી નીકળતા.

હુશિયારી લે લો, આયો મેં રાજ બિકાનેરકો
ફિશિયારી લે લો, આયો મહારાજા બિકાનેરકો

માકો તો મેં રખ્યો સલામત
થારો કેડલ ટાળું
બખરદાર ડર કુણુંદો થારે
મેં ખોંખારો માફ

હુશિયારી લે લો, આયો મેં રાજો બિકાનેરકો
ફિશિયારી લે લો, સખસે મેં ડાયો બિકાનેરકો

ગંગાજીરે નેર કિનારે
'અશો ખુખારો ખાશું'
રાજકોટરી ગાંધી સેના
'બી.જી.શે 'કે'આ શું'?

હુશિયારી લે લો, આયો છાગાળો બિકાનેરકો
ફિશિયારી લે લો, મૂછડ શુચ્છાળો બિકાનેરકો

આ અંધાર ગલી મેં આપણ
ભેળા રે સખ ચલણો

હિલભે મિલભે હાકલ કરભે
 દિલમે' બેશક ડરભે

હુશિયારી લે લો, આયો મેં આપુ બિકાનેરકો
 ફિશિયારી લે લો, સસ્તે મેં આપુ' બિકાનેરકો

સબ રાયા મેં હું બખતરિયો
 બ'કો દોલામાર

અકકલ હીભે જિંદ રસાલો
 જિંદુ' ગૌરવ માર

સરકારી થેલો, વહેનારો આયો બિકાનેરકો
 ફિશિયારી લે લો, આયો મેં રાયો બિકાનેરકો.

રાજકોટ સત્યાગ્રહ પૂર બહારમાં ચાલતો હતો. સારાએ સૌરાષ્ટ્રમાંથી સત્યાગ્રહી લાઈ બહેનોનાં ટોળે ટોળાં જાતરે જતાં હતાં. આ સત્યાગ્રહને જોર કરવા ગુજરાતમાં સત્યાગ્રહીઓ ઉપર દમન ગુમરાવામાં પંકાયેલા એવા ખાનસાહેબ નામના એક પોલીસ અમલદારને રાજકોટ રાજ્યે રોક્યા. મોરબી સત્યાગ્રહમાં પણ એણે ખૂબ જુલમ ગુમરાવેલો. રાજકોટના સત્યાગ્રહીઓને હેરાન પરેશાન કરવામાં એણે બાકી નહિ રાખેલી. પણ મહિલા સત્યાગ્રહીઓને એ કેમ પહોંચી વળે ? તે દિવસે સૌરાષ્ટ્રમાં સ્ત્રી પોલીસની ભરતી નહિ. એથી એણે આજી નદીને સામે કાંઠે પગલ રાખીને રહેતી આમળીઓની સ્ત્રી પોલીસ તરીકે ભરતી કરેલી. પછી મેઘાણીબાઈ ચગવામાં બાકી રાખે ? ભારે ગીનને લગાવ્યું, ને એ એક જ ગીતે ખાનની હુશિયારીના કાંકરા કાઢી નાખ્યા. ગોતી કાઢ્યો એક મરદાધને બિરદાવતો રાસડાનો ઢાળ. એ ઢાળનો ઉપયોગ મેઘાણીબાઈએ 'બીડીયુંવાળો' એ ગીતમાં કરચુરસમાં કરેલો. અને ખાન સાહેબનો ખરડો ફાડી નાખે એવો ગીતરૂપી કામળિયો ફટકાર્યો :

વેળા રેહોય તો વાંચજો રે મારો કડકો કાગળિયો
 ખાં સાહેબ, કટકો કાગળિયો

જંગલહાદર તમે જોરમાં રે'જો
 પેટની પીડાયું કયાંય નો કે'જો

મૂંછને બે બાજાં ધૂંચળા દેજો
 ફેર થોડે ચડિયો ! વેળા રે.

રાજભે થોડાક નર મુંઝાણા
 નારિયુનાં ત્યાં તો ખાબક્યાં ધાડાં
 ઓરતું બીચ તું બીકતો ધોડાં
 દૂબળો પાતળિયો. વેળા રે.

ખાન તુંમાં દીડી એક તાબુબી
 લડ છે ને લેળી લેજ્ય ખૂબી
 આમડી ફાજને કીધ તું ઊલી
 અંજણે અંગડિયો. વેળા રે.

કોળી ડફેર આડોડિયા ચાડા
 કાંટીઆં લોકનાં જૂથ સૌ જડાં
 તારી નજર એની પાર ગૌ લાડા
 ચામડયુ-દો ચડિયો. વેળા રે.

કાલ મંડાશે જંગ યુરોપી
 બાખડશે રોગી ટોપીએ ટોપી
 કૈક જોદાઓની લાજ ત્યાં લોપી
 જૂંજને મોખડિયો. વેળા રે.

કૈક જરમર તે દી અંકડી બશે
 ફાજ તારીના એ ફાકડા થાશે
 રાજ અંગેજોનું આબાદ રે'શે
 ફેર પીછે વલિયો. વેળા રે.

રાજકોટ સત્યાગ્રહ દરમિયાન ૧૪ આના હાઉસ-ટેક્સ નાખવામાં આવેલો. લોકોએ આ ટેક્સ ભરવાનો ઈન્કાર કર્યો. પછી આ ૧૩-૧૪ આનાની રાજ તરફથી જપ્તિ મંડાણી, મોટા મોટા અમલદારો આ જપ્તિ કરવા સાથે જાય. લોકો પૈસા ન આપે તેના ઘરમાંથી કોષ્ટ્રની ગાગર, કોષ્ટ્રનાં બર્કડિયાં વગેરે ઉઠાવી જાય. અને આવી ગાગર, બર્કડિયાંની જપ્તિઓનાં હાવરાં નીકળે. લોકો ફરિયો બોલાવે. એને ઉદ્દેશીને મેઘાણીબાઈએ ગીત રચ્યું. અને આવાં ગીતો પાછાં સત્યાગ્રહોના મંચો ઉપરથી છૂટથી લલકારાય. પોલીસો દાંત કાટે ને જગત હસે. અમલદાર જપ્તિમાં ગાગર ઉપાડે. કદી શાકની થેલી પણ ન ઉપાડે તેવા. પછી

ધાણીભાઈ એને નયવ્યા વગર રહે ? દાળ ગોત્યો
‘જ્યાગ લેલો ખખરિયાં હમારી ર’ એવો નાયતો
ઝૂલતો ચગાવણુ :

દેખો દેખો ખહાડુરિયાં હમારી રે
લાયે લાયે ગગરિયાં તુમારી રે
અખ તો છોડો નગરિયાં ખુમારી રે !

ગગરીકા નાય કરને
આયે હેં દૂર સેં
પધરી હમારી ભર દો
ખે ઇજજતકી ધૂર સેં

ભર દો ભર દો ભોતલિયાં હમારી રે !
કૈસે કટેગી રતિયાં હમારી રે !
છોડો છોડો નગરિયાં ખુમારી રે !

x x x

ખાવાને ઘેર પહેલાં
પહોંચ્યા અમે શું કામ ?
કાંકે અમેય ખાવલાં
ખાસા ભિખારી રામ—

લેશુ લેશુ લકડિયાં ઠઠાડી રે,
ગાગર કાગર બકડિયાંને ઘાળી રે.
દેખો દેખો ખહાડુરિયાં હમારી રે !

x x x

મોટાને માલહારો
અમથી નથી ખીતા
ખાવાને બંધ કરશું—
અમે પાણી પણ પીતા

તેર જ તેર જ આનાની ઉઘરાણી રે
તોયે છાતી ના જરી ગભરાણી રે
જપતી લઇને ત્રાંખાની ગાગર આણી રે
દેખો દેખો ખહાડુરિયાં અમારી રે !

ગાગરના શુભ ઘણા છે.
સમજે નહીં ગમાર
ગાગરના મરમ કેટલા
શાણા કરો વિચાર—

નશુ નશુ ગગરિયાં લઈ પાણી રે
લેશુ લેશુ લલ્લતિયાં એ માણી રે.

x x x

ગાગરનો નાય નાચી,
સ હું ને રી ઝા વ શું
પનઘટથી આવી ઘેર પછી
ના ઈ ના ખ શું !

ઘડકે ઘડકે છે છતિયાં હમારી રે
તોયે જપતી લે નયે જખ મારી રે
લાયે લાયે ગગરિયાં તુમારી રે
દેખો દેખો ખહાડુરિયાં હમારી રે !

*

પ્રસંગે પ્રસંગનાં એવાં એમણે ધ્યાન ગીતો
રચેલાં, અને એ ગીતોએ જનજીવાળને જાગ્યર ટેકો
આપી દીધેલો. ગીતો પાંખાળાં બનીને સૌરાષ્ટ્રભરમાં
ગાજતાં રહેતાં. કેટલ ઉપર એમણે ત્રણ ચાર ગીત
રચેલાં. એ જ રીતે રાજકોટ કોડીના અંગ્રેજ રેસિડેન્ટ
ગીગ્સનની રમનને પણ એમણે ગીત દ્વારા જ ખુલ્લી
પાડેલી, ગીગ્સન રમતોનો શોખીન હતો. પણ
વોલીબોલની રમત એને વિશેષ પ્રિય હતી. અને
રામજો અને પ્રગતને પણ રમાડ્યા જ કરતો. એના
ઉપર વેધક પ્રદાર કરતાં મેદાણીભાઈએ ગીત રચ્યું :

ચલો છોકરાં રમત શીખાડું
સોરઠમાં રમવાની રે.

વોલીબોલની રમત જ રમવા
હું સોરઠમાં આવ્યો રે.

સોરઠ દેશ રમતનો શોખીન
મનમાં ભારી ભાવ્યો રે—ચલો છોકરાં.

અનંત કાણુંવાળી કાળી,
નળી આંદી જડે છે રે.

એવાં નળીદાર કલ્લેમ
સોંધા ખૂબ પડે છે રે—ચલો છોકરાં.

કૂંકે કૂંકે ખૂબ કૂંગાતા
ખુજળા દડા પડ્યા છે રે.

ઠાંસે. ઠાંસે ઉછળે. હોંશે.
પવને પેટ ભયાં છે. રે—ચલો છોકરાં
વોલીબોલ વિનાની તમને
એકે નોય. અનુકૂળ રે.
કાઠી કુળ, ચદુવંશીનાં કુળ
આજ રમતમાં મશગુલ રે—ચલો છોકરાં

*

રાજકોટ સત્યાગ્રહ વખતે ઠાકોર શ્રી: ધર્મેન્દ્ર-
સિંહજીને રાજકોટમાં લાગ ન લેવા દેવાની જ
દીવાનોની કરામત. ઠાકોર સાહેબ દિવસે સૂઈ રહે ને
રાતે બેઠે. રાજથી અને પ્રજાથી એમનો વિચ્છેદ થઈ
ગયેલો. એમને પોઠાડી રાખવામાં જ દીવાનોની
ચતુરાઈ. આ તો બધું બહુ લાંબું ચાલેલું ને બાપુના
સૂઈ રહેવાના—સૂતેલા રાખવાના કારણે ધણા રોમાંચક
પ્રસંગો પણ બની ગયેલા એ દુઃખદ સ્થિતિનું,
માનવધરતીની વેદનાને હાસ્યરૂપે વાચ્યા આપતું હાલરહું
મેઘ.ણીલાઈએ રચ્યું. દીવાનમુખે ગવાતું હોય તે
પ્રકારે. ગીતના એક સ્વતંત્ર પ્રકારે પણ આ હાલરહું
ટપી શકે તેવું છે :

પોઠા બાપુ ! પોઠા બાપલા રે ! પોઠા નિરાંતે નાથ !
ધીંગી ધરાના નાથ તમારે. શાના હોય ઉચાટ ?

હોલોલોલો. હાલાં રે વાલાં,
નિરાંતે પોઠજો વાલા,
હોલોલોલો હાલાં, રે હાલાં,
વાલાજીને ઘોડિયાં વાલાં.

x x x

વહાણું નથી વાયુ બાપલા રે ! કૂટયું નથી પરલાત,
કૂતરાં એતો અમઘાં ભસતાં એને નાહિન કેરાત.

પોઠા તમે, રાજવી ફડા !
ભસે એતો કૂતરાં ફડાં.

x x x

પોઠા મારા પરમેસરા રે ! રાંકના રાખણહાર !
ગોલકીનાં એ તો લોક કરે છે ઠાલો રે કકળાટ.

બાપુ ! હાથ લાંબા તમારા
જેર ત્યાં શું કરે બચાડાં ?

ફંદો મા'મારા બાપલા, રે ના પોઠા રે રાજ રામ
ધતો, આબો, બોલો હાંચીવાળો, સાધુડો, બેલા
ગામ,

હાલ્યો ધતો, હમણાં બશે,
માગી લોટ ફાકતો બશે.

x x x

સુંદરીયું ના સાયબા રે ! તમે, આલમના આધાર,
કીડીયુના તે. કુંજર, સામે કટક કેટલી વાર ?

હાકોટા, બસ, છે બાપુ !,
નિરાંતે, પોઠજો, બાપુ !

x x x

આલ પોઠયા પોઠી પૃથ્વીને બોલ્યો પોઠયો
વિશંભર, નાથ.

સૌ સંગાથે પોઠા રે સ્વામી ! બધું છું હું તમ કાજ
પછી કેની બીક તમારે
ધણી કેનો ધાક તમારે,

x x x

કાંઈ નથી; પોઠા રાજવી ! એતો અમથું ઠાલે આલ,
ધરતી ખાલી ધણધણે; આતો કાગડાના કકળાટ.
બેઠો છું—હું કાગ ઉડાડું,
નથી બાપુ કાંઈ બીકાળુ.

x x x

આલને ઠાલવા દેવાપડી એતો, કાગને બોલવા
દેવ,
ધાન વિહોણી. આ ધારતીને, તેમ ભૂખ્યા
ભડભડવાની દેવ.

ધણી, ધરતીના ધીરા !
રક્ષે, તુને રામજી વીરા !
હોલોલોલો. હાલાં રે હાલાં,
વાલાજીને ઘોડિયાં વાલાં.

x x x

એ જ રીતે લીંબડીનો હીજરત વખતે લીંબડી
ઠાકોર સાહેબના કુમારોએ આખો, પ્રથમ પોતાના ડહા-
પણથી ચૂંથી નાખ્યો. માત્ર-પ્રથમ જ નહિ, આખું

‘હો’બડીમું રાજ ચૂંચી નાખ્યું તે હજી સુધી ‘હો’બડી ઠેકાણે
નથી ખડ્યું. ત્યારે ઠાકોર સાહેબ શ્રી. દોલતસિંહજીને
‘ઉદ્દેશીને બહુ કરણભાવે આગાહીઓ ઉચ્ચારતું’ ગીત
‘રચેલું’. ‘ભારે વસતું લાગે તેવું’, ‘બળુકાળખોલ ખોલતા
‘હોય તેવું’. અને બધું ‘બન્યું’ પણ એવું જ. ગીતનું
મથાળું હતું ‘દોલુભા દીકરાવાળા, લખ રે લવના
રહી ‘બશે ઓરતા’. મને સ્મરણ છે ‘ત્યાં સુધી
મેઘાણીભાઈએ ‘હો’બડીના ચોકની બહેરસલામાં આ
ગીત ગાયેલું’ મણ ખરં.

પણ મેઘાણીભાઈને આપન વે દ્રાક્ષિક નહતો.
સમાજમાં ન્યાં ન્યાં એમણે વિસંવાદો, વિરોધાભાસો,
આડંબરો ને ‘દલ’ નેયા છે ત્યાં ત્યાં એમણે સ્વેદક
પ્રહારો કર્યા છે. રાજકારણમાં પણ શેખી કે પતરાળને
તેઓ સહી શક્યા નથી. ૧૯૩૯ ની સાલમાં બીજું
વિશ્વયુદ્ધ ચાલે ત્યારે બંગાળનું કેંગ્રેસ મળેલું ગરમદળ
ખૂબ ઉસ્કેરાઈ ગયેલું અને અંગ્રેજ ‘સરકાર સામે
લડી લેવા આખરીનામું’ આપવાનાં પંડકાર છ બાર
મહિને કર્યા જ કરે. આખરીનામા માટે ત્યારે
‘અલ્દીમેટમ’ શબ્દ વપરાતો.

‘સરકારને અલ્દીમેટમ આપવા પહેલાં દેશને
તૈયાર કરવો પડે. બંગાળના ગરમદળને એમ લાગે
કે દેશ તો લગભગ માટે ‘હજીહણી રહ્યો છે.
ગાંધીજી જવાહર અને અન્ય નેતાઓ બહુ સમજ-
પૂર્વક આગળ વધવા માગતા હતા. જે કે એ
આખરીનામું—અલ્દીમેટમ ૧૯૪૨માં અંગ્રેજ સરકારને
અપાયું, પણ માત્ર દોઢ જ વરસમાં પ્રજાજીવાણનાં
વળતાં પાણી થઈ ગયેલાં. ૧૯૪૪માં તો
તાજિયા સાવ ટાઢા થઈ ગયેલા. જે ઝૂંઝ્યા તે
બહાદુરીપૂર્વક ઝૂંઝ્યા. પ્રજામાં પણ બગૃતિ હતી,
પણ સ્વરાજ મેળવવા માટેના જરૂરી સ્વાર્થાણની તૈયારી
ન હતી. સુલાષયાણુ પણ ખૂબ ઝૂંઝ્યા. પણ જે
બનવાતું હતું તે જ બન્યું. સ્વરાજ કેમ મળ્યું એ
તો હવે આખું જગત બાણે છે.

ત્યારે વાત વાતમાં ‘સરકારને અલ્દીમેટમ
દેવાના પહેાંચ વગરના પંડકારથી બંગાળ પ્રત્યેના,
ગરમદળ પ્રત્યેના સંપૂર્ણ આદર, છતાં તેવડ વગરના
પંડકાર પ્રત્યે વ્યંગપૂર્ણ વાણીમાં ને બંગાળી ભાષામાં

મેઘાણીભાઈએ એ વખતે એક ચોટદાર કટાક્ષગીત
રચેલું, કાળ એવો ઉખાલયો હતો કે આવાં ગીતો
‘નેકાતાં ને કાળજે લાગી કંઈ ચડી બેસતાં. આજે ય
એ ગીતની કેટલીક કડીઓ યાદ છે :

આમાદેર આંગલા દેશેર,

એ ઇંજે તુતન કાજી કોરમ,

દિયે દાઉ એકટિ ખાસા,

લગ્યા ચોડા આલ્દીમેટમ

દિયે દાઉ શિશ્રી દાઢા,

બાર છ માશેર આલ્દીમેટમ

આલ્દીમેટમ દેખોર પોરે

બધો શશુર બાડી

બાધો બાંટી માછખાના

આર એકટા બાઉલ હાંડી

સંધ્યા બેલાય ધૂમળો ઘોરે

ધૂમળો ભોરે પોરે હુપૂરે

સ્નાન સેરે એક બેશ પુરે

માખવો માથાય તેલ પોમેટમ

દિયે દાઉ આલ્દીમેટમ

આમાદેર કુંજલોરા કોકિલ ડાકે આલ્દીમેટમ

આમાદેર સકલ બેલાય છૂટળે ગોલા આલ્દીમેટમ

આમાદેર સુક્તિ આર ના દૂર

દિયે દાઉ આલ્દીમેટમ

આમાદેર સકલ સૂરેર સૂર

સારંગમ આલ્દીમેટમ

આલ્દીમેટમ આર પોમેટમ

આલ્દીમેટમ સોરયાલીઝમ

આલ્દીમેટમ મેસ્મેરીઝમ

ઉફ ! કિ ચમત્કાર એઈ રીધમ

મિલલો આમાર ગાને

આર કિ બાકી ? વાહ ! અથીઝમ

બાજલો બાઉલ-તાને

તાન દિયે ગાઉ ગોગોનલોરા આલ્દીમેટમ

મૂષક ચેઆઉ બીડાલ મ્યાંમ્યાઉ ! આલ્દીમેટમ

ખાસા એક આલ્દીમેટમ.

આ ગીતમાં બગાળ શબ્દ તો એક નિમિત્ત માત્ર છે બાકી આજના તમામ પક્ષોની મોરચા બાજના સૂત્રો આદીમેટમ જેવા ચમત્કાર કરી દેખાડવાના જ નથી ? એ સૂત્રોમાંથી આદીમેટમની બાગો કાઢી નાખો એટલે એમની ડેમોક્રસી, સીકયુ લારીટી ને સોસ્યાલીઝમમાં મેરમેરીઝમ સિવાય બાકી જાંદગીના ચૂ ચૂ અને બિલાડીના બાકિ બાકિ અવાજો જ બાકી રહે છે ને ! માત્ર ચોક્કસ પક્ષોના આગેવાનોના મોઢામાંથી એ ચૂ ચૂ ને બાકિ બાકિ સામસામા ધૂરકે છે એટલું જ

જનામ ઝીણા બાટવા મામે માલેતુજર મેમણે પાસેથી ફાળો ઉધરાવવા આવેલા મેઘાણીભાઈની તબિયત નાદુરસ્ત હોતા તેઓ થોડા દિવસ માટે આશુ આરામ કરવા ગયેલા માધીજી અને જ ઝીણાની વાટાઘાટો તો ચાલ્યા જ કરતી હતી એમાના એકાદ પત્રમાં માધીજીનું વલણ રાષ્ટ્રહિત સાથે સુસંગત નહિ હોવાનું વાચતા મેઘાણીભાઈ આશુથી આરામ પડતો મેલીને રાણપુર દોડ્યા આવ્યા. જે માધીજી માટે એમણે ગીતાજ્ઞિઓ અર્પણ કરેલી અને જે માધીજીએ એમને રાષ્ટ્રીય શાયરનું બહુમાન કરવું બિરદાવેલું, એ જ માધીજીના વલણ ઉપર એમણે સખત ટીકાઓ કરતા બેથી, તથા અઠનાડિયા સુધી અગ્રણેયો લખેલા 'ફૂલજાન' ત્યારે સામાહિક હતું મેઘાણીભાઈ કદાચ ભૂલતા પણ હોય, ઊર્મિલ પણ બની જતા હોય પણ જનજીનનું હિત એ કદી ન ભૂલતા એ સલાય સમઠિ-નિષ્ઠ હતા

મૃત્યુપારની અમરતા ઉપર મીટ માડવાની વેળા એમના દૂક જીવનકાળ દરમિયાન બહુ ઓછી મળેલી પણ જે એમણે સિદ્ધ કર્યું તેની તુલના થઈ શકે તેમ નથી એમના જીવન કર્તવ્યની સાચકતા જ એમણે કવિતાવડે જે જનજીવન જાગૃત કર્યું, બળ પૂર્યું, આગળ વધાર્યું અને વ્યક્તિ તથા સમાજના જૂનવાણી બોળિયામાં નવો આશુ પૂર્યો એમ રહેતી છે એમની તુલના બીજી રીતે થઈ શકે નહિ પ્રાચીનમાં અર્વાચીન ભાન પેદા કરવાની એમનામાં નિસર્ગોદત શક્તિ હતી પછી એ રચય સર્જન હોય કે અનુસર્જન હોય સ્વનિર્માણ હોય કે પ્રતિનિર્માણ

હોય કાળે એમની પાસે જે માગ્યું તે એમણે દિલ્લોરી વગર આપ્યું છે એ જ રીતે એમણે જે સિદ્ધ કર્યું તેવું અને તેટલું કોઈ સનાતનરંગી કવિતાનો કવિ કરી શકે કે કેમ તેવી તુલના કરવી પણ ખોટી છે મેઘાણીની તુલના મેઘાણીના યુગકાર્યથી થાય અને સનાતનરંગી કવિતાની તુલના સનાતનરંગી કવિતાના તોલે ત્રાજવે જ થાય બેયને એક તોલે ને એક ત્રાજવે તોળાય જ નહિ

એના કરતા એમ કહી શકાય કે અદ્યતન પ્રસંગને પણ મેઘાણીભાઈ કાવ્યની થોડી ઊંચેરી ભૂમિકા ઉપર લખ ગયા છે ને ત્યાગ, બલિદાન, મણુ સાધ ને સાલિકતાના જીવનમૂલ્યો તરફ પોતાના વાચકને વાળ્યો છે

લોકોની વેદનાથી એ સંવેદિત થતા માનવ હતો એ કવિ ન થયા હોત તો પણ એ પદ્યમાં નહિ તો ગદ્યમાં નખત અને ગદ્ય કે પદ્યમાં ન નખી શક્યા હોત તો વિશ્વના એક અદના માનવી તરીકે રીબાતી માનવતાના દેશી પરદેશી તંત્રો, સમૂહો, વર્ગો અને વ્યક્તિઓ સામે આખર સુધી ઝૂંઝૂંયા હોત કવિતા તો એમની સંવેદના ભાવના અને જે જીવનની ઉપાસનાનો તેઓ સરકાર પામેના, અને જે સરકાર યુગના નવોદિત ભાવોથી રિકસિત થયેનો તેની વાહક બનેલી

શક્તિ હોય, શક્યતા હોય તો કવિ અને એની કવિતા એકાંગી કે વ્યક્તિગત વિકાસ જરૂર સાધી શકે, પણ મેઘાણીભાઈએ પોતાનો વિકાસ સમગ્રિના વિકાસમાં જ જોયો અને તે પણ સભાન પણ નહિ, એમના માટે એ જ સદંજ સ્વાભાવિક હતું એથી એમના ક્ષેત્રમાં એ મહાન બની ગયા એ જનતામાં જીવ્યા અને જનતામાં સમાઈ ગયા જન જનના હૈયેથી આજે પણ એટલા માટે જ હોકારા ઊઠે છે જ્યાં સુધી જનજીવનમાં વસનભાવ, વીર અને કૃષ્ણભાવ રહેશે, જ્યાં સુધી માનવતાનું સંવેદન રહેશે ત્યાં સુધી તો મેઘાણી નહિ જ ભૂલાય

જેમ સહાદતને એમણે બિરદાવી તેમ જીવનની મહત્તા જ્યાં એમણે જેમ ત્યાં પણ એને પોતાના

યુગકાર્ય' રૂપે જ બિરદાવી છે. જેમ ગાંધીજીને અને રવિશંકર મહારાજને તેમ વીર જતીનને અને ભગત-સિંહને. એ જ રીતે સ્વ. શ્રી. ઠક્કરબાપાને અને સ્વ. ફૂલચંદલાઇને પણ.

સૌરાષ્ટ્રમાં સ્વ. ફૂલચંદલાઇ જેવો અગ્નિ-પુરુષ બીજો પાક્યો નથી, કે બીજાનાં પાપ પણ એમાં પડીને ભક્ષ્ય થઈ જાય. એવો આગ જેવો પવિત્ર પુરુષ વઢવાણને ટીંખે પાક્યો અને એ કર્મવીરનો પૂરો લાભ યુજરાત પામે તે પહેલાં એમનું દેહાવસાન થયું. સૌરાષ્ટ્રનાં દેશી રાજ્યોની પ્રજાજન્યુતિ અને જીવન-જહાંગીરી સામે જે સત્યાગ્રહો ખેલાયા તેનો એ આદિ પુરુષ હતો. પણ અસીધારા વ્રતે જીવનારો તપસ્વી. મૃત્યુ પહેલાંના થોડા દિવસ પૂર્વેની એમની એક તસ્વીર જોઇને મેઘાણીના હૃદયમાંથી જે કાવ્ય સર્જાયું તે ખરેખર અદ્ભુત છે. કાવ્યનાં ઉત્તમ લક્ષણો 'માંહેનું પણ તે એક ગણી શકાય તેવું છે. અણુલ-કલામ આઝાદને અંજલિ અર્પિતું કાવ્ય પણ એમણે 'એકતારા'માં ગ્રંથસ્થ કર્યું છે ને ફૂલચંદલાને અંજલિ અર્પિતું કાવ્ય ગ્રંથસ્થ કરવામાંથી કેમ બાકી રહી ગયું હશે ? મેઘાણીલાઇની મર્યાદામાં એમનાં કાવ્યોનું જે મૂલ્યાંકન થાય તેમાં મેઘાણીલાઇના ઉચ્ચકોટિના કાવ્યમાંહેનું એક તે બની રહે તેવું છે. એ અંજલિ કાવ્યમાં પણ ફૂલચંદલાઇ તો નીમિત્ત બની રહે છે, કારણ કે એ કાવ્યમાં જીવન અને મૃત્યુની પેલેપારની અમરતા ઉપર મેઘાણીલાઇની મીટ મંડાયેલી છે. એમાં એક સાધકનું સૌંદર્ય વિલસે છે. એ આખું કાવ્ય અમારા પુસ્તક "કાઠિયાવાડના ઘડવૈયા"માં સંઘરાયેલું છે:

ભોગાવાની રેતના હે તપસ્વી !

વીરા ! તારી આ છબીને મથાળે
માંડેલા છે શબ્દ કે 'માત સાથે
તું' ખેડે છે જીવવાનું ધીંગાણું !
જૂઠું ! જૂઠું ! હું કદાપિ ન માનું,
એવાં બુદ્ધિ નો'ય ટંકાર તારાં
આયુધોના: તું સિપાહી અનોખો;
સંકેત્યા તે ક્યારના સૌન્યવેશ.

ને આ જૂની ગોદડી બિંદગીની,
ગંધાતી ને ત્રાગ-ત્રાગે જળેલી,
એને કાળે વિકસે કાગ ખાધો !
તારા એવા નો'ય કંગાલવેડા.

ને મૃત્યુની એવડી શી મળલ,
કે તું જેવા વીર સું બાથ લીડે !
મૃત્યુ તો છે ગીધડાંનું કુટુંબી,
લોચા તોડે ફક્ત એ તો શયોના.

ભોગાવાની રેતના હે તપસ્વી !
રા'ની રાણી દેવડીની ચિતાને
બેઠો છે તું તાપતો હે જતિ શા !
વર્ષોથી ? - ના, ના, યુગોથી અકેલો.

એ ધૂણીનો દેવતા ખેર કેરો
શાતા દેતો સોરઠી કૌતરોનાં
શીતે થીજ્યાં ખેચરો જૂથરોને,
એ માંહેલું કોહલું એક મૃત્યુ.

ભોગી ! - એવો બોલ હું વાપરું છું,
માની લેતો ના અલંકાર કાળે;
તારા માંના દર્શને દર્શને મેં
જોયો જાણે બાળેડો ગોપીચંદ.

આત્મરૂપી ઈશ્વરી સુંદરીને
પૃથ્વી-પાટે ધૂમવા કોડ જાણે
છૂપા વેશે, એટલા કાજ ઓઠી
આછી તારી દેહડી-ચૂંદડી શી.

સ્વર્ગગાના સોરઠી શુભ્ર ઘાટે
તાજે સનાને નિતરન્તી પ્રશીતા
વેળી જાણે સૂકવે ભોગમાયા,
એવી તારી પાવની હેમ-કાયા.

મિથ્યાગર્વી, દંભી, દર્પી જનોનાં
ડંકાસુ વાતોડયાં ટોળલાંને
કાને મીઠી બાજતી અંજરી સું
શે ભૂલું એ મોકળું હાસ્ય તારું !

તારી વિદ્યા તું મહીં ગાપવીને
જીવ્યો છે તું ધાવણા બાળ જેવો;

ગ્લાનિ કેરા હોજ ને હોજ લાઈ !
 પી જૈને તે 'કે' કહે કયાં શમાવ્યાં ?
 બોલન્ટો તું તે છતાં મૌનમગ્ન,
 ભાસ્યો ભાઈ ! ત્યાગમાં રાગલગ્ન,
 ભસ્મે છાયા ભેખને ભીતરેથી
 લે'રાતી રી ભોગ કેરી ગુલાબી !
 'શૂરા જગો !' એહ માંગલ્ય-ગીતો
 ગાતો દીઠો ગદલીએ રાજમાર્ગે,
 દીઠો બ'દી, ત્રીશના 'ધોમ તાંપે
 રસ્સી કેરાં દી'ડલા કાંતતો તું.
 દીઠો મૂંગા બોલકા સોરઠીડા
 કેરી બાંગે 'ગાજતી મંદિલોમાં,
 જ્યાં દીઠો ત્યાં એકરંગી જ દીઠો,
 દોરંગાને યે સદા વંદનીય.

તારી હાંસી-હામ ઠેંગી, 'ઉડાવે !
 તારી ભક્તિ શત્રુઓનેય ભાવે;
 ધોકાપંથી ! એમ કે'નાર કૈંક
 તારે માથે ખીજ લાવી શકે ના.
 'કથાધારી' ! કયાંક 'તું કામ મોડે' !
 પારે 'બેઠી માવડીની 'તું હાક ?
 મૃત્યુમંથે વાટ-ભૂલેલ વીરા !
 આ બોલાવે, ઘેર-જવા અધીરો ?
 'રોકાવાતું' કાલેને કાણુ 'કું'શે ?
 આંહી આજ્ઞા રાતવાસા જ કેરી.
 આડા વે'લાં બીઠીને પ્રાતવેળા
 તથે નહેવું-આપણે 'સર્વ' યાત્રી

૧૯૪૭ માં અમે મેઘાણીસાહેબને અંગ્રજિ અર્પણું 'ઝવેરચંદ મેઘાણી-સ્મરણાન્નલિ' નામનું એક પુસ્તક પ્રકાશન કરેલું. એમાથી શ્રી શશીન ઓઝાનું અંગ્રજિ અર્પણું એક કાવ્ય 'બદી' આપ્યું છે :

સૌરાષ્ટ્રના મોહક જૂતકાળનાં; અંતસ્તલે જઈ કંઈ 'વર્ષ' કાઢ્યા;
 ઢઢાળીને ગૌરવ રાષ્ટ્રવીરતા, કયાં સૂકામાં રસધારછાંટણાં !

ખૂંદી ખૂંદી દેશ તણા ખુણેખુણા, કેા જામ હેયે લયલીન થાતી;
 સૌરાષ્ટ્રના ગીત સમૃદ્ધિ-દીપમાં, સુચેતના નૂતન તૈલ સ્ત્રી'બ્યાં

દૌર્બલ્ય ને દૈત્ય વિષે દળાયલી, અશ્રુ, રીસો, હાથ થકી વીંટાયલી;
 સૃષ્ટિ તણી ચીતરી ભાવ-જંખના, કરી ખરી પીડિત યુગ-વંદના !

લખી લખી વાસ્તવ સુખલાલની કથા, થયા કલાન્ત છતાં નહિ તમે;
 ભદ્રા તણી પાછળ દોટ મૂકતે, ધર્યો નહિ અંતર અધ્વ ખેદને !

અંધાર ! અંધાર ! થકી ન અન્ય, પેખ્યુ ન્યારે નેત્ર એ થઈ નિરાશ;

આંજી ત્યારે જ્ઞાન-અંજન-શલાકા, અમને ખતાવ્યા
 જલત દીવા ઉર માણસાધમા !

ખતાવતો એ દીપ ગૂલ થઈ ગયો ! પ્રકાશ સ્થાનો તણું મૂલ દઈ ગયો !
 સોરઠી સંસ્કૃતિ કેરે હેયેથી કંદના વહી !
 પહાડના બાળની વાંસે ધરિત્રી ચે રડી રહી !

“મોંઘીમા,” મોંઘીમા ! વાવવાળી વાડીએ ધોમાંયક ધીંગાણું થઈ જાયું.” દાયમાના જોરાગના એક સવરમૂછિયા જીવાનડે હાંફળા ફાંફળા આવીને મનુભાઈ દાયમાના માના કાને વાત નાખી : મોઢા પર દુઃખની એક પણુ રીંછડી રમવા દીધા વિના મોંઘીમા બોલ્યા :

“બેટા ! મારો મનુ ધીંગાણામાં પાછો તો નથી પડ્યો ને !”

“ના મા, મનુકાકાએ તો રંગ રાખી દીધો. રાધાને છઠ્ઠીનું ધાવણુ એકાવી દીધું.”

સગા પેટના દીકરાની વડાઈ સાંભળીને મોંઘીમાની જાતી હરખથી ફૂલી રહી... “પણુ દીકરા ! ધીંગાણું શીદ કારણુ થયું ?” મોંઘીમા વાનના થડ કને આવ્યા.

“મા, રાધા કણુખી હાયે” આપણી વાડીના શેઠાની તકરાર હાલતીને !”

“હા આપ ! ઈં તો મનુના આપા પાસા થયા ઇ મોયને” કળિયો હાલતો આયો છે.” મોંઘીમા ભૂતકાળને વાગોળતા વચ્ચે જ બોલી બેઠ્યા.

જીવાને ગાડાના પૈડા ધોડયે વાતને આગળ ચલાવી. “વાડીએ” શેઠા દૂકડા આવીને રાધો ને ઇનો છોકરો કાનો મારા મનુકાકાને એલ ફેલ બોલવા માંડ્યા. કણુખીની કોખાડ બોલસા હાંભળતાં વેંત જ પાણુકો પડતાં બણુણુ દેતી મધપુડાની માખીઓ જાડે ઇમ મનુકાકાના તેપન કરોડ રંગાડા સણુણુટ દબને બેઠાં થઈ જ્યાં કાળના ભર્યા જે હડીકાદી છે ને.. ધોડીને રાધાને લાકડીનો વરામનો ઘા ઝીંક્યો ને ઇની બાંગ ફાડી નાખી. ઇં તો આપડો બેવડ જ વળી જાયો. આપને મેથીપાક પડતો લાળીને કાનો હામો થિયો ને છૂટા હાથની મારા મારી જમી પડી. મનુકાકાએ ઇનેય હારીપેટ દીખી નાખ્યો.”

“રંગ... દીકરા રંગ તુને !” મોંઘીમાનો હરખ હીલોળા લઈ રહ્યો. ત્યાં જીવાને વેણુ વડે વાતને પાછી સાંધી.

...“પણુ મા, મારા મનુકાકાને ધાના એન એન-સરકા થઈ જાય છે. પગે ય હારી પેટે વાગ્યું છે.”

“વાગવાની તો કંઈ ફકર્ય ને.” મરક મરક થતાં મોંઘીમા બોલ્યા : “ઇ તો ઇને હું આક દીમાં હાળેનરવો કરી દૈશ. ભડનો દીકરો ઝાઝા દી પડે નો રિયે આપલા !...જો મનુ ધીંગાણામાંથી હરરીને પાછો આયો હોત તો માઈ મોત બગડી જત ઇ તું બણુશ ?”

કાઠિયાવાડની ખમીરવંતી ધરતીને માથે બિભેલા કપૂતરના ઇંડા રોખા ખસ ગામની આ વાત છે. પચ્ચીસેક ઉનાળા તપી ગયા હશે આ વાતને માથે. ખસ ગામમાં મનુભાઈ દાયમા નામના મકરાણી જેવા રજપૂત રહે. જગીને બિલા થતા જીવાનની શીંધલા થેટારોખી કાયામાં ભગવાને નવરા પડીને રૂપ અને બળ બેય ખાતે ખાતે ભર્યા હતાં. ઘરે પાંચ પાંચ ભગરી ભેંસુ દ્વજતી હતી. વહેલા પરાદિયે પાંચે ભેંસુના ગોરહાંની જાથું મંડાતી રમઝમ રમઝમ રમઝમ. આ ભેંસુનાં, ઘી દૂધ બિલા-ગળે ખાઇને બિહરેલા મનુભાઈના પંડમાં રજપૂતાઈ રણુકતી હતી. ક્ષત્રિયવદ ને જીવાની રંગાડે રંગાડે ટંકાઈ રહી હતી. કોઈનો ટૂંકારો કે વહરું વેણુ સાંભળતાં જ મનુભાઈ કાળના માર્યા ત્રણુ ત્રણુ વળ ખાઈ જતા. ગરીબ ગુરખાંની સદાયે વહાર કરનાર મનુભાઈ ઝાંડ અને આડોડિયોને કદી કમકોર્ચ વગર છોડતા નહીં. એથી ગામમાં સાચું—ખોટું કરનારા તેમનાથી આંચકો ખાતા.

કામજુગારો ફાગણુ બેઠો ને વસંતી વાયરાની લેરખિયું ઝકોળા, લેવા માંડી. કાલાની વીઅણુ ઉકલી જતાં મોળાપાતળા ધરની છોકરીના પંડ ઉપર લીંદરડાં લખડે એમ ધરતી માથે આવેલા ખેતરુમાં

સુકી ભક સાકિયુ જીભી છે ઘઉંનો વાઢ મગણો છે મનુભાઈની વાવવાળી વાડીમાં ઘઉં વઢાય છે પરગામથી આવેલા પાચ પદર ઉધડીઆ પછેડીની ફાટુવાળીને ઝપાટા મોઢે ઝોળિયા વારે છે મામના વહવાયા વહિ વેરાતા ઘઉંનો સોનો કરે છે મનુભાઈ ઘઉંની ખળી દૂકડા જિલા રહીને જાલ્યમા ઘઉંની ફાટુ નખાવે છે મે ચાર દાડિયાં જાલ્ય માથે ઘઉં ખૂદે છે વાડીને ઘડીને જામેના ખેતરમા રાધો અને કાનો મેય બાપદીકરો સાકિયુ ખોદે છે જાલ્ય ભરાની ધરે કરાવીને મનુભાઈ રાધા પટલના ખેતર જાણી ગયા વાતમાં વાત નીકળતા શેઢાના ખૂટની વાત નીકળી મનુભાઈ ખોલ્યા

‘આપણા ખેતરની હાથી હાત આંક ઝોળિયા શુ લેવા મારામા વાવો છો ? વરહોવરહ વહમત કરી જાવ છો ઈ ઠીક નથી’

રાધો ઠાવકુ મો કરતોક ને ખોલ્યો ખેતર વચ્ચે ખૂટ જ આ છે ? પચ્ચી વરહથી હુ વાતુ છુ, ઇ જ હાટે તો વાતુ છુ’

મનુભાઈ ખોલ્યા ‘મડિયો પાણી ખપ્પ જીયો હોય પછુ સુનાકસી તો મે ને ?

‘સુનાકસીની સાખિતી શુ ? ઈ તો વાહેથીય નખાય’

રાધાને અવજાય ઝાઝ કરતો જોડને મનુભાઈથી ન રહેવાયુ રાના તુ ખાલી ખોટો હક ઠાકી ખેલાડના મક્તનો થૂક શીદને ઉગાડય ?

રાધો પાણી પછાડતો ખોલ્યો ‘યાં આ તાણે તમારા બાપદાદાએ આવીને દિયાદાન કરી દીધું છે ? મારી ભો છે ઈ તો હુ ખેડનાનો જ’

‘તારી ભો હોય તો મને ખૂટ ખતાય ને’

‘પૂછડામા જીયો તમારો ખૂટ’

રાવાતુ આ વેણુ સામળીને મનુભાઈનો રીકાટ બદલાવા માંડ્યો ‘મારા બાપાએ તેને હરા મણમાં થોડાક જ ઝોળિયા લખી દીધા છે ? બળ પછાડ મારતુ હોય તો ઝોણુ ઈ ભો માથે સાહ પાડી જોજો મનુભાઈનો ગજવેલરોખો મારકણો સાદ રણકી જડયો

ખીજે દી રાધો ને એનો દીકરો વટના માર્યા

સાંતી લખને ખેતરે આવ્યા રાધાનો સરાહ તો ચર્ધ માતો નથી ઝોણે તકરારી ભો લણી જેવું સાંતી વાળ્યુ એના જ મનુભાઈએ શિકાર કરવા સાખદા બનેલા સાદુળાની પેડે હડી કાઢીને રાવાના તુગડા જેવા માથામા ફૂફ દબને કુલિયાળી ઝાગ બફડાવી રારો કાળો બોકાહો નાખી ગયો બાપને માર પડતો ભાળીને કાળ જેવો કાનો હાથમાં કળિયાની રાપ લખને દેડ્યો ને મનુભાઈના માથે ધા કરી લીંગે મનુભાઈએ લાકડીના સહારે દસ શેરિયા રાપના ધા ઝીલવા માડ્યા બાપને પડેલા ભાળીને કાનાના પડમા ઝનનનો રાફસ હડિયાપાટી લેવા માંડ્યો લાકડી માથે રાંધિના ધડધડ વાવ ઝીલતા મનુભાઈ લાગ મળ્યે કાનાને આટતા જાય છે માથેથી સોટિયા વા સૂરજ ખરયો ત્યાં સુધી આ ધીગાણુ આલ્યુ મનુભાઈના ભરાવદાર પડ પર રાપના અગણિત સરકા ગયા કાનાના લમણામા લાકડીનો ધા પડતા તે તમર ખાઇને ઉધા કાન પડ્યો

મનુભાઈની કમળકૂલ સરખી કાયા માથેથી લોહીની બજુડિયુ વછૂટતી હતી જાણે કે મુનાને રમીને નો આવ્યા હોય ! તેઓ વાડી વચ્ચાજે જામેની લીમડાના ઝાડ નીચે જઇને ખેડાને ચત્રમ સગાવતા સગાવરતા પાણીનો લોટો ભરી લાવવા કરશનને ટીકો કર્યો ત્યાં તો અડખે પડખેના ખેતરમાં કામ કરતા સૌ ખેડૂતો દોડી આવ્યા અને મનુભાઈને ઠપકો આપવા લાગ્યા ‘ભલા માણસ ! એકલા પડે બે જાણુ હાયે’ બાખડાતું હશે ? અમને બકારવા તા’તો ખરા ! એક રીડ દીધી હોત તોય અમે વલા આવેત

મનુભાઈ પાણીનો લોટો મોઢે માંડતા માંડતા ખોલ્યા ‘આમા આ મોટા પાળ હાયે’ ધીગાણુ આદરવાનું હવે ? આ તો હાથમાં લાકડી રમાડતો જાલ્ય ભરાવવા આવેલો ઇમા કારમુક ધીગાણુ શે ગ્યુ, એટલે રાંધના બે ટસકા પડી જ્યા છે

તોફાની દરિયાનો લુવાળ ઝોસરે એમ ધીગાણાનો જુસ્સો ઝોસરતાં મનુભાઈને રાપના ધા કળવા માડ્યા તેઓ કેસ બાધીને ઘરભણી જવા સાખદા થયા પડે કળતર વધવા માંડ્યું ધરતી માથે

એક પગ મંગાતો જ નહોતો. આ જોઇને ઊભેલા-
માંથી એક આંધડ વયનો આદમી બોલ્યો :

“મનુભૈ ! હાલીને ઘરે જવાનો મમત હેઠો
મૂકો. પછેડીની ઝોળી કરીને તેમને ઝપટમોઢે ઘર
ભેગા કરી દેવી. ઘરે જઈને હડડાટ કંઈક દવાદાર
તો થાય ને !”

ઝોળીમાં બેસીને ઘેર જવાની વાતથી જાણે
કે મનુભાઈનું સ્વમાન હણાયું. તે બોલી ઊઠ્યા :
“આંધ મોત આવશે તો હસતે મોઢે કાળને મારે”
વયો જમ્મશ પણ ઝોળીમાં બેસીને ઘરે તો નહીં જ
જાઉં.”

એક લીડિયાએ ઠપકો આપ્યો અને સોઝે
ખૂબ ભીંહ કરી. ત્યારે મનુભાઈ મહાપરાણે ઝોળીમાં
બેઠો. બે સાથીઓ લોહી નીતરતી ઝોળી લઈને તાજ
પળોટેલા ગોઘલા ઘોડયે દોડાદોડ કરતા ઘેર આવ્યા.

મોંઘીમા તો દીકરાની વીરતાને વધામણાં
આપવા ડેલીની ખારસાખ કને ઊભાં હતાં અને
ઉગમણી દશ્યેથી આવનાર સૌ કોઈને ધીંગાણાની
ખમ્ખમ પૂછતાં હતાં ત્યાં મનુભાઈની ઝોળી આવતી
લાગીને મોંઘીમાના માથે જાણે હીમ વરસ્યું. એમના
હૈડે ફાળ પડી કે નકકી નો થવાની થઈ જઈ લાગે
છે. ઘડીભરમાં તો અમંગળ વિચાર એમના મનમાં
આટો દબને વહી નીકળ્યો. ત્યાં તો મનુભાઈ ઝોળી-
માંથી સડડાટ દેતા બેઠો થયા. દીકરાને ઝાઝું વાગ્યું
નથી એ જોઈને એમના મનને ટાઢક વળતાં મોંઘીમા
પોલાદી સાહે બોલ્યાં-: “બેટા મનુ ! ઝાઝું લાગ્યું
તો નથી ને !”

“ના મા ! તમ જેવાના રૂડા પરતાપે હાજો
હમો છું.”

“મોંઘીમા ! વખત વલ્લો જાય છે. ઝટ લઈને
ઓહડિયાં કરો. રાધો ને ધનો છાકરો તો સીમમાંથી
ઢહડા કરતા કરતા આવે છે, અમે વળી યાં હતા તે
મનુભાને ઝોળીમાં નાખીને ઝટ ઘરે લાવ્યા” એક
સાથી હરખભેર બોલી ઊઠ્યો. સાથીના આ વેણ
મોંઘીમાને છાતીએ દાતરડાના ડામની જેમ ચોટી
ગયા. એ ખરાડી ઊઠ્યાં :

“અલ્યા મનુ ! ઓલ્યા કણખીને એટએટલું

વાગ્યું છ તોય તરણ ગાઉ માથેથી ઢહડા કરતા
આવે છે ને તું રજપૂતનો દીકરો થઈને ઝોળીમાં
ઘરે આવ્યો ? દીકરા ! તેં મલકમાં ચંઈ ઉજળા
મોઢે ફરે એનું નો રે’વા દીધું ; તેં તો ખાપ !
મરનારનું મહણ લખવ્યું.” એટલું બોલતાં તો
મોંઘીમાનો સાદ ફાટી ગયો. “વાડીએ પાછો જ આવે
ત્યાંથી તારા પંડે વયો આવ્ય. પછી જ આ ડેલીનું
કમાડ ઊઘડ્યો.” એમ કહીને મોંઘીમા ખટાક દબને
ડેલીની સાંકળ ભીડતાંકને ઘરમાં જતાં રહ્યાં.

માનાં ઝાંછાં વેણ સાંભળીને મનુભાઈના
માથે જાણે વીજળી ત્રાટકી. વટના કટકારોખા
મનુભાઈ મન કાઠું કરીને વાડી લણી ચાલી નીકળ્યા.
ગામવાળા સો બોલી ઊઠ્યા : “મોંઘીમાએ ભારે
કરી નાખી” નેવાના છાયા બે અછોડવા આધા
ખસ્યા નો ખસ્યા ત્યાં તો મનુભાઈ વાડીએ આંટો
દબને ઘેર આવ્યા. ડેલીએ જઈને સાદ લીધો. “બા !
ખારણું ઉઘાડો” ઓશરીના ઝેરે વાટ જોઈને બેઠેલાં
મોંઘીમા દીકરાનો અવાજ સાંભળીને હરખભેર
દોડતાં ડેલીએ આવ્યાં, ને વીરપુત્રનાં વધામણાં લીધાં.
દુખણાં લેતાં લેતાં એમની દસેય આંગળિયુંના રૂપાળા
ટચાકડા ફટ્યા.

દીકરાને ખાટલો ઢાળીને ઘરમાં સુવાડ્યો.
વાણિયાની હાટડિયેથી દસેક નાગિયેર મંગાવીને
ફોડ્યાં ને મનુભાઈને બે કળસ્યા ભરીને અમૃતરોષુ”
પાણી પાડ્યું. પછી ઘરની પછીતે આવેલા વાડામાં
જઈને બોજો ભરીને અરણીનાં પાંદડાં વીણી લાવ્યા
ને ઓશરીની રાવટીમાં બેસીને જીણાં જીણાં વાટી
તપેલીમાં ભર્યા પછી ઘરમાં જઈ મનુભાઈના ધા
ઉપર લગાડ્યાં ને ધોયેલો સાડનો ફાડીને પાટા
ખાંધ્યા. મોંઘીમાના હાથનો ખનાવેલો શેર શેર ધીની
શીરો રોજ પેટમાં જતાં મનુભાઈ પંદરેક દિવસ
પડે રહીને અરણા પાડા હાર્યે આખડે એવા સાજ
નરવા થઈ રહ્યા. ત્યારે મોંઘીમાએ “દીકરાને નખ-
માંનોય ધા ને રુડાય ત્યાં લગી ઘી દૂધ ન ખાવાની
લાંબેલી બાધા” માતાના મઢે જઈને છોડી.

[વિખકના તાજેતરમાં પ્રગટ થનાર ‘મરદાઈ
માથાં સાટ’ લોકકથા સંગ્રહમાંથી]

(અહમુત રસની લોકકથા હળવા રૂપે)

જયમદલ પરમાર

તલનાર ઉપાડીને રૂપસિ હે ધૂતણા ઉપર છલાય
મારીને કહ્યું 'હે ધૂતણા ! તુ તારા ઇષ્ટદેવને યાદ
કરી લે

તરત ધૂતણા રૂપસિ હને પાયે પડી અને મોલી
“અરે દે રાખ ! અઢાર વરસની ઉંમરમા મે અ રશે
રાવરાખને મારીને આ મડેવમા ગપત કર્યાં પણ તમે
માગ માથાના નીકળ્યા આજથી તમે મારા રસમી
નાથ અને હુ તમારી અન્ની મારી કરામતે પાય
પાન્થાડી ફૂલ થાય એટલુ વન માગ્યાને બેયુ કર્યું
છે એ આજથી તમારુ સમગજને ’

ધૂતણાએ તરત લાલસિહ ધુનારાને મોના મો
અને ઘડિયા લગન લેનારથી રૂપસિહ સાથે ફેરા ફરવા
મેડી ચોથો ફેરા પૂરો કરી રૂપસિદે મોડે છનાગ
દીધી અને ધૂતણાને કહ્યું “મારે તો બાર વરસનો
વનવાસ આ હજી મારા બાપની ભોમકા મારાથી
અહી ન રહેવાય પાછો ફરુ ત્યા સુધી સતધરમ
પાળજે બારમે વરમે આવીને તેડી જઈશ

એમ કહીને રૂપસિહ હાની નીકળ્યો હાલતો
હાલતો મધરાતે ચંદ્રાવતી નગરીને દરવાજે બોમો રહ્યો
પરોડિયુ થાતા પરોળિયે દરવાજા ઉઘાડ્યા ને જેવુ
રૂપસિહ દરવાજામા ડગલુ દીધુ કે ‘અમ્મા અમ્મા’
કહેતા વજર-પ્રધાને રૂપસિહને આવકારા દીધા આ
નગરીનો રાજ ગર્ભ રાતે મરણ પામેનો ગાદીનો કોષ
વારસ ન હોનાથી રાજાએ મરના મરતા કહેતુ કે
વળતી સવારે દરવાજામા પહેનો પગ માડે એને ગાદીએ
બેસારજો અને મારી કુવરી ચંદ્રાવતી પરણાવજો એ
પ્રમાણે રૂપસિહે ડગ દેતા એને વાજતે ગાજતે મહેલે
લઈ ગયા એને ચંદ્રાવતીની ગાદી સોંપી અને ચંદ્રાવતી
સાથે લગન કરી દીધા રૂપસિહે રાજકાજ હાથમાં
લીધુ અને અક્કલહોશિમારીથી રાજ ચલાવવા લાગ્યો

આ બાજુ વનમા રામસિહનું શુ થયું ?

આ વનમાં થઇને લાખા વણુઝારો પોતાની
ખપોડ લઇને દિવની મારગે હાલ્યો જય વનમાં
વનાં રાન પડી અને વડની અખેપડએ લખપોડનો

પડાવ નાખ્યો વડની ફરતા ચાર ચાર ગાહિમા વણુ
ઝારાના હાથી હલકે છે, જીટ આકળે છે ઘોડા હણુ
હણુ છે અને મળદ બાબરે છે

લાખા વણુઝારાને એકની એક દીકરી નામ
રભાવતી રભાવતીને લાખો ખોટના દીકરાની જેમ
જાળવે છે અને પાલખીમા પોડ સાથે ફેરવે છે
રભાવતીને અખડ કુવાગ્ગના નીમ રભાવતીની પાલ
ખીની પડમે મોળ સાહેલીઓનો સાચ રાત દિવસરમે છે

ખીજે દિવમે સમારના પહેરમા રભાવતી
પાલખીમાંથી જતરી સોળ સાહેલીઓ સાથે રમવા
નીકળી આનીને ૧૪ હેડે જુએ તો જનલે થાલના
રોખા હોય એની વડવાઇએ જામી મઠ છે રભાવતી
સોળ સાહેલીઓ સાથે વડવાઇએ વડવાઇએ વર વરની
રમન રમવા લાગી રભાવતી અને સાહેલીઓ સામ
સામી દોડે છે અને વડવાઇને મથ ભરી ‘આ મારો
વર ! આ મારો વર !’ એમ કહી જોમી રહી જાય
છે ઘડી બેવડી રમત રમી ત્યા સાહેલીઓએ રભાવતીને
રમણે ચડાવી અને વડવાઇ લુનવાડી દીધી હમણા
માથે દાવ આગ્યો કે આવશે ૧-એમ નિચારતી
રભાવતી વડના થડે દોડી અને થડને બાથ ભરી
મોલી “આ મારો વર”

પણ આમ મોલી ન મોની ત્યાં એ ઝમકી
અને સામે નજર કરે તો પોતાની બથમા થડની
બખોનમાં એક માનનીનું મડ બેસુ છે, “હશે, જીતવા !
મારા નસીમમાં મૂએ વર માંડ્યો હશે !” એમ કહી,
ચૂંદડીનો છેડો છેડો કરી રભાવતી રામસિહનું મડ
ખોળામા લઇને બેસી ગઇ

સાહેલીઓએ દોડીને લાખા વણુઝારાને વાત
કરી લાખો વણુઝારો સાસલયો આવીને કહે બેટા !
જોમી યા, જોમી યા મૂઆ મડા હારે મારી લાખેણી
દીકરીનાં લગન હોય ? કહે તો તને રાખના કુવર
સાથે પરણાવુ અને કહે તો શાહસોદાગરને ઘેર પરણાવુ
રભાવતી કહે ‘માપુ ! રામ રામ લખે એક

વારે જીલ કચરાઈ ગઈ અને દહે ફરી જોશું તો મારું નામ લાજે. સાત દિવસ વાટ જોઈ. જો મરું હોકારો ન દે તો મારે સતી થાવું. મને અગતકાટ દઈને તમે દાલી નીકળજો.” આમ કહી ઘીનો દીવો સળગાવી રંભાવતી “સ્વામીનાથ ! સ્વામીનાથ !” ન્ખતી વગડમાં જોડી છે.

એક રાત, બે રાત અને ત્રણ રાત અખંડ જગતી રંભાવતી જોડી છે ત્યાં એ વનમાં બે બ્રાહ્મણ નીકળ્યા; એક બાપ અને બીજો બેટો. બાપ આંધળો અને દીકરો દેખતો. દીકરો બાપને દોરતો જાય અને કાશીને મારગે હાલ્યા જાય.

વનમાં જોલાશ સાંભળીને બાપ બેટાને પૂછે છે: “અરે હે દીકરા ! આ વનમાં આપણે સાત વાર નીકળ્યા. પણ એકેય વાર આપણે માનવી બાળ્યો નહિ અને આ જોલાશ શાનો ?”

બાપ-દીકરાને જોલાતાં સાંભળીને લાખો વણઝારો દોડ્યો આવ્યો. માંડીને બધી વાત કરી. બ્રાહ્મણના પગ ઝાલીને કરગરવા લાગ્યો: “મદારાજ ! તમે બ્રહ્માના પૂતર. મારી દીકરીનો ચૂડો અખંડ રહે તેવું કરો.”

આંધળો બ્રાહ્મણ કહે: “કાશીની સાતસાત જોપ કરી. પશુપંખીનાં મૂઆં મળાં કરવાનું હતું જાણું. પણ માનવીના મળાં જોઠાં કરતાં મને ન આવડે. છતાં જોવા દે. જેવાં તારી દીકરીનાં નસીબ.”

આમ કહી આંધળો બ્રાહ્મણે રામસિંદના મગ માથે હાથ ફેરવ્યો. પગ, પેટ, હાથ અને મોઢા માથે હાથ ફેરવતો ફેરવતો જેવો તાળવે હાથ મૂક્યો ત્યાં એ થંબી ગયો. જીવ હજી તાળવે લવકારા મારે છે.

“અરે ! આ તો નાગજીનો ડંખ. નાગજીને જોલાવવા દે !” આમ કહી એણે ખડિયામાંથી ચાર કોડીઓ કાઢી ઉગમણી, આયમણી, ઓનરાદી અને દળાણાદી ફેંકી. ઘડીપણ વીતી ત્યાં ફું...ફું...ફું... કુંદાગ મારતી કાળી એઆણ નાગણી દળાણાદી દિશાએથી આવી પહોંચી. નાગણીના કુંદાગ સાંભળીને બ્રાહ્મણ જોલ્યો: “ફટ રે ફટ તુમરી ! નને આર જોજન વનખંડીમાં ચારો ઝોઝો મળ્યો કે માનવી જેવા માનવીને ડંખ દીવો ?”

નાગણી જોલી: “મદારાજ ! જૂએ ડંખ નથી

દીવો, દુઃખે ડંખ દીવો છે. આ જીવાને મારા રવાની-નાથને મારી મારું જોવાનાં બાંધ્યું. પછી ડંખ ન દઈ તો શું કરું ?”

“પણ તારું જોવાનું અખંડ કરી દઈ તો ?”

“તો, મારી ઝપટ પાછી ખેંચું અને મરું મરું જોડું થાય.”

તરત નાગણીએ નાગનો મરેલ દેહ બ્રાહ્મણ પાસે મૂક્યો. મંતરીને જેવું બ્રાહ્મણે નાગ માથે અંજલિ પાણી છાંટ્યું કે સૂપડા જેવડી ફેણ ડાલાવતો બોરીંગ જોડો થયો.

તરત નાગણી રામસિંદના મગને ચાર આંટા મારી અંગૂઠે ડંખ માંડ્યો, જામણી દોરે ચસ...ક કરી બધું એર ચૂસી લઈને, ઝખી દારેથી ફર... અગીની કાથળી દાખી. રામસિંદ આગસ મઠીને જોડો થયો. અંખે પડે ‘આ બધું’ શું થઈ રહ્યું છે તે ચકળ-વકળ આંખે જોવા લાગ્યો. લાખા વણઝારા અને રંભાવતીના દરખતો પાર ન રહ્યો. લાખે વણઝારે માંડીને બધી વાત કરી.

એને એ વખતે ઘડિયાં લગન લીધાં વનમાંથી આલાલીલા વાંસ વાંદી, ધૂળની ઢગલી મૂળી ચોરી કરી અને આંધળા બ્રાહ્મણે રંભાવતી અને રામસિંદનાં લગન કરાવ્યાં. લગનના ચાર ફેરા પૂરા કરી રામસિંદે પોતાના ઘોડા માથે હજંગ મારી. રંભાવતીએ ઘોડાની વાથ જાલી પૂજ્યું: “અરે દે સ્વામીનાથ ! પરણીને પૂરાં જીઠ્યાં ચે નહિ ત્યાં કાં દાલનાં થાગ્યાં ! અમારો વાંક, શો શુનો ?”

રામસિંદ કહે: “ અરે દે સતી રાખી ! વાંક અમારા નસીબનો. આ દહ મારા બાપની ભોમકા. મારે માથે આર વરસનો વનવાસ. મારાથી અહીં રહેવાય નહિ. તમે તમારો સનધરમ પાળનાં પિતા સાથે ફરજો. આરમે વરસે આવીને તેડી નાંખો.”

આમ કહી રામસિંદે પોતાને ને જોડી મારી કે દળ્યાં દળ્યાં દળ્યાં કરતો મોઢો વડી પલનાં વન વટારીને આંધો નીકળી ગયો.

દાલનાં દાલનાં રાત પડી ત્યારે રામસિંદ રંભાવતી નમરીને દરવાજા નાચીને પગો રવો. ન્ખે તો દરવાજો અંખ પડેલિયા નાચ પડેલો ને રે. રામસિંદે રાત દીધી: “અરે દે પડેલિયા ! દરવાજા ઉપાડ.”

પરોળિયા કહે : “દરવાજાની કૂંચી મહારાજની મહોલાતે. કૂંચી આવે ત્યારે સવારે દરવાજા ઉઘડે. અત્યારે તો અહીં જ રાત કાઢો.”

રામસિંહે ઘોડાનું જીન છોડી દરવાજા બહાર લાંબાવ્યું. લાંબાવતાં ભેગી ઊંઘ આવી ગઈ. ફરતા-ફરતા પરોળિયા રામસિંહના અંગ માથે નજર માટે છે અને અમૂલ ધરેણું ભેષ અંદરોઅંદર વાતો કરે છે : “આ જો હાથ કરીએ તો આખા જનમારાનું દાળદર ફીટી જાય.”

થોડી વારમાં રામસિંહ નસકોરાં બોલાવવા લાગ્યો કે પરોળિયા એને માથે તૂટી પડ્યા. આખે અંગેથી ધરેણું ઉતારી લીધાં. હાથપગ કાપી રામસિંહનો પોટલો બાંધ્યો અને આવે આવે એક ખાણમાં નાખી આવ્યા.

વહેલી પરોડે દરવાજા ઊઘડ્યા અને એક કુંભાર ગધેડો હાંકી માટીખાણે માટી ખોદવા આવ્યો. ખાણમાં આવીને જ્યાં કોદણીનો ઘા કરે ત્યાં પડખે અવાજ સંભળાયો. કાન માંડીને સાંભળે તો કોઈ દુઃખનું મારું માનવી કણસતું હોય એમ લાગ્યું. અવાજે અવાજે કુંભાર ખાણમાં આવ્યો જઈને જુએ તો એક જુવાન આદમી ગોટપોટ પડ્યો કણુરયા કરે છે.

કુંભાર પૂછે : “અરે હે માનવી ! તુ કોણુ છે ?”

રામસિંહ કહે : “લાઇ ! વખાનો માર્યો માનવી છું; લૂંટારા લૂંટીને હાથપગ કાપી અહીં નાખી ગયા છે. દુઃખ સહન નથી થાવું. આ કરતાં મને નદીમાં નાખી દે તો મારો વહેલો અત આવે. ભગવાન તારું ભણું કરશે !”

કુંભાર કહે : “અરે લાઇ ! દુનિયામાંથી હજી દયા ક્યાં મરી પરવારી છે કે તને જીવતે જીવ પાણીમાં નાખું ? હાલ્ય મારે ઘરે. મારે એકેય દીકરો નથી તે તું જ મારો દીકરો !”

ગધેડે નાખીને કુંભાર રામસિંહને ઘેર લઇ ગયો. રામસિંહને ખાટલે નાખ્યો અને હાથેપગે

ભીની માટીના પાટા બાંધ્યા. સાત દિવસ પાટો બાંધ્યા ત્યાં તો ખરરર ઝાડને પાંદડા ફૂટે એમ રામસિંહને હાથેપગે આંગળાંનાં ફડસવાં ફૂટ્યાં અને બીજા સાત દિવસ જતાં તો આખેઆખા હાથપગ આવી ગયા. રામસિંહ હરતો ફરતો થઇ ગયો અને કુંભાર બાપને કામ કરાવવા લાગ્યો. કુંભારે એનું નામ પાડ્યું તળશી.

તળશી ભેતભેતમાં કુંભારનું કામ શીખી ગયો અને ચાકડેથી કામના ઢગલા ઉતારવા લાગ્યો. કામે કામે નખની નકશી ફરે અને માણસ મોઢામાં આંગળાં નાખી જાય એવાં ચિતરામણુ કરે. તળશીની તો કાંઈ કારીગરી ! કાંઈ ચિતરામણુ ! એમ કહેતાં મામ આખાનાં માણસ તળશીને નિંભાડેથી કામ લઈ જાય છે અને કુંભારને ઘેર સાંજ પડતાં પૈસાના ઢગલા થાય છે, થોડાક મહિના ગયા ત્યાં તો કુંભારનું ઘર અભરે ભરાઇ ગયું.

આ જ નગરીમાં મોટોભાઈ રૂપસિંહ રાજ થઇને રાજ કરે છે. પણ રામસિંહને આ વાતની કાંઈ ખબર નથી. એ તો કુંભારને ઘેર ઘડા ઘડે છે અને આનંદથી દિવસો ગાળે છે.

પણ નસીબ બે ડગલાં આગળ ને આગળ.

થયું એવું કે આ નગરીના બે શેઠિયા નામે ઝવેરચંદ અને સુરચંદે લાખલાખનાં વહાણુ ભર્યાં અને જવાની બેપ કરવા તૈયાર થયા. પણ વહાણુ કાંઈક અવજોગમાં બધાયાં હશે તે સવળા વાવરા થાય નહિ અને વહાણુ ખારા બહાર નીકળે નહિ. ખારવા સદા આમ ચડાવે, તેમ ચડાવે પણ વહાણુ હલે કે ચલે.

શેઠિયાએ જાણા જોશીને બોલાવ્યા અને જોશ જોવડાવ્યા. જોશી કહે કે દરિયાલાલ કોપાયમાન થયા છે. દરિયાલાલ ખાર વરસના ભૂખ્યા છે. બત્રીસાનો ભોગ આપો. તો જ વહાણુ હાલશે.

શેઠિયાએ જઈને રાજને જાણ કરી. રાજએ હુકમ દીધો કે “જાઓ, મામમાંથી બત્રીસો મળે એને પકડી આવો અને દરિયાલાલને ભોગ ધરો.”

શેઠિયાનાં અને રાજનાં માણસ આખા ગામમાં ફરવા લાગ્યાં. ફરતાં ફરતાં કુંભારને ઘેર આવીને બુઝે તો તળશી બેઠો દાતણુ કરે. એનું તાલકું તેજ કરે છે અને હાથપગમાં પદમકમળની રેખાઓ છે. “આ રહ્યો ખત્રીસો, પકડો એને.” એમ કહેતાં રાજનાં માણસોએ તળશીને પકડ્યો અને પરખારો દરિયાને કાંઠે લઇ ગયા. તળશીને તો વહાણને કૂંવાથાંબે બાંધ્યો. કપાળમાં ટીકું તાણ્યું. ગળામાં કરેણુનો હાર પહેરાવ્યો. પડખે ઘીનો દીવો કર્યો અને ચાર જોડ્ય શ્રીફળ વધેરીને મારો તરવાર તોળીને બોલો રહ્યો.

રામસિંહ કહે : “પણ મને નિર્દોષને મારો છો શું કામ ?”

શેઠિયા કહે : “શું કરીએ ભાઈ ! વહાણ ચાલતાં નથી. ખત્રીસાનો ભોગ દીધે વહાણ હાલે એવા જોષીના જોષ છે.”

રામસિંહ કહે : “પણ મને માર્યા વગર વહાણ હલાવી દઉં તો મને છોડો ?”

શેઠિયા કહે : “તો તને મારવાનું અમારે કામ જ ક્યાં છે ?”

તરત રામસિંહે વહાણને મોરે જઇને પોતાની ટચલી આંગળીએ તરવાર માંડી દરિયાને લોહી ચડાવ્યું અને બોલ્યો : “હે દરિયાલાલ ! તું ધરતીનો ધણી ! જે તારામાં સત હોય તો વાયરા સવળા કરજે અને વહાણુ વહેતાં મૂકજે.”

આમ કહેતા બેગાં તો હ હ હ હ હ કરતાં દરિયાનાં મોજાં બિમટયાં અને વહાણુને ઉપર ઉપાડી લીધાં. ઘડીપળમાં વહાણુ ખારા બહાર નીકળી ગયાં અને જવાને મારગે હાલતાં થયાં. શેઠિયાને થયું કે “આ માણસ કોઇ જાદુગારો તો નહી હોય ? આપણાં વહાણુ મધદરિયે અટકે તો શું કરીએ ? લઇ લો એને પણ સાથે.” આમ વિચારી રામસિંહને સાથે લઇ લીધો અને જવાના મારગે હાંડી મૂક્યાં. ત્રણ મહિના થાનાં તો વહાણુને જવાને ખારે ભુટકાડી દીધાં.

જવાના રાજને એક કુંવરી, કુંવરીનું નામ હંસાવળી. હંસાવળીને સ્વયંવરથી પરણવાનાં નીમ. ખરાબર આ જ વખતે હંસાવળી માટે સ્વયંવર રચાયો છે અને દેશદેશના રાજા હંસાવળીને વરવા આવી પહોંચ્યા છે. શહેર બહાર મંડપ રચાયો છે અને

આખું ગામ સ્વયંવર જોવા બિમટયું છે. શેઠિયા પણ ખારામાં વહાણુ નાંગરી સ્વયંવર જોવા આવીને બસા રહ્યા. સાથે રામસિંહને નોકર તરીકે લઇ લીધો છે. શેઠિયા મંડપમાં જઇને બેઠા અને રામસિંહ બેઠક પાછળ બેઠો રહ્યો.

મંડપની વચ્ચે હાથણી સૂંઠમાં કળશ લઇને બેઠો છે અને હાથણી માથે તેજનાં ધિંચ જેવી હંસાવળી બેઠી છે. ગોરમહારાજે મંત્ર લણી શુભ ચોદડિયું પોકાર્યું કે હાથણી મંડપમાં હાલી નીકળી. રાવરાજને મૂકી, સામંત પટાવતને મૂકી, શેઠ-સોદાગરને મૂકી, ડોલતી ડોલતી હાથણી મંડપમાં આડા-અવળા આંટા મારવા લાગી અને બેઠક પાછળ બૂંડભૂખ નોકરના વેશે બેઠેલા રામસિંહ પાસે આવીને બેઠો રહી. રામસિંહની અડખેપડખે ચાર આંટા ફરી હાથણીએ રામસિંહને માથે કળશ ઢોલ્યો.

“હાથણી ભૂલી ! હાથણી ભૂલી !” એવા મંડપમાં પોકાર થયા. “અરે ! આવા નોકરને માથે તે કળશ હોય ? હાથીને લાવો, હાથીને લાવો.” એવા રાવરાજએ રીડિયા પાડ્યા. માણસોએ મળીને રામસિંહને મંડપ બહાર કાઢ્યો અને હાથીને શણુગાર સળવીને મંડપ વચ્ચે બેઠો રાખ્યો.

હંસાવળી આવીને હાથી માથે બેઠી અને ગોરમહારાજે મંત્ર લણીને શુભ ચોદડિયું પોકાર્યું કે હાથી મંડપમાં ફરવા નીકળ્યો. હાથીએ પણ રાવરાજ મૂક્યા, સામંત-પટાવત મૂક્યા, શેઠ-સોદાગર મૂક્યા અને ડોલતો ડોલતો મંડપ બહાર આવીને બેઠો રહ્યો. આવીને જ્યાં માણસનાં ટોળાં વચ્ચે રામસિંહ બૂંડભૂખ વેશે બેઠો હતો તેના અડખેપડખે ચાર આંટા ફરીને રામસિંહને માથે કળશ ઢોલ્યો.

“હાથી ભૂલ્યો ! હાથી ભૂલ્યો !” એવા ફરીથી રાવરાજએ રીડિયા નાખ્યા. પણ હંસાવળી કહે : “એ જ મારા સ્વામીનાથ. ઇંદ્રરાજનું વાહન ગજપતિ ગણેશરૂપ મારું બૂંડું વાંછે નહિ.” એમ કહી રામસિંહને વરમાળ આરોપી.

એ ને એ વખતે ઘડિયાં લગન લેવાયાં. રાવરાજ, સામંતપટાવત અને શેઠસોદાગર રામસિંહના જાનૈયા બન્યા અને સાંજ પડતાં ધામધૂમથી વિવાહ થયા.

(આવતા અંકે પૂરે)

૫૪ ૨૮૭ થી ગાહી ચેત ચેત ગુજરાત ચેત
કાઠ્યું છે. પોતાની વ્યક્તિવશી કૃપમંદૂકતાને કારણે
અવગતા કેળવીને એકલું પડી ગયું છે. આ એકવ-
તાનાં પરિણામ તો આખા ગુજરાતે—ગુજરાતની પ્રજાને
ભોગવવાનાં ? અને તે વ્યક્તિવશીતાને કારણે જ !

ગુજરાત કોંગ્રેસની વ્યક્તિવશીતા તૂટે નહિ,
આ ગૂઢાણપ મટે નહિ, કલ્પનાલીનના ખસે નહિ,
અભવાસનીયતા આવે નહિ, પ્રજાવશીતા કેળવાય નહિ
અને રાજકીય પ્રોડતા-પામે નહિ ત્યાં સુધી આ જ
દશા રહેવાની. આગળના જમાનામાં રાજ મરે ત્યારે
રાજ આખું રંડાપો ભોગવે એવી દશામાં ગુજરાત
કોંગ્રેસ માથે આવી પડી છે.

સંસ્થા કોંગ્રેસનું બુદ્ધામંડળ શ્રી. મોરારજીને
અને ગુજરાતને હોગીનું નાળિયેર બનાવી રહેલ છે
અને મોરારજીની સત્તાબુજનો ભારે લાભ તેઓ
પોતાની રાજ્યમતમાં ઉઠાવી રહ્યા છે.

સપ્ટેમ્બર અંક ૧૯૬૬

આપખુદીનું એકચક્રી શાસન

શ્રી. મોરારજીમાઈએ સત્તાદ્વારા સેવાનો
ગાંધીવાદને નામે એક નવો તરીકો ઊભો કર્યો છે.
આ તરીકો ગુજરાતમાં શ્રી. મોરારજીના વારસદારોમાં
ઊતરી આવ્યો છે. પરિણામે સત્તાદ્વારા થતી સેવા
માટે સિદ્ધાંતોમાં સાટાખત થતાં જ આવે છે. સરદાર
સાહેબ જતાં ગુજરાતનું એકચક્રી શાસન શ્રી.
મોરારજીના હાથમાં આવ્યું. એમને પડકારનાર કોઈ
ન રહ્યું. ક્રેધી આખી ગુજરાત કોંગ્રેસ સત્તાદ્વારા
સેવાના નવતર મીઠાળ અને શ્રી. મોરારજીના હાથે
સ્વભાવને કારણે ઊભી થયેલ આપખુદ શાસનને
અનુકૂળ આવે એવા ઢાંચામાં ફળતી ગઈ. જે વડિ-
લશાહી રાજકારણ કોંગ્રેસની ઉચ્ચક્ષાએ સર્વોપરી બની
બેઠેલું એ વડિલશાહીથી ગુજરાત કોંગ્રેસ શ્રી. મોરાર-
જીની પ્રતિષ્ઠા—૨૦૦૨ સ્ટેમ્પ બની રહી.

શ્રી. મોરારજી કદી કાર્યકર કે મૌનિક હતા
જ નહિ. સીધા સેનાપતિ બની ગયેલા. પરભારી
આગેવાની મળી જતા આપખુદ સ્વભાવથી શાસન
એનો સ્વભાવ બની ગયો છે. એટલે ગાંધીજીના

વિચારો પણ શ્રી. મોરારજીના બીજામાં ઢળીને એનો
સ્વભાવથી રજેટાઈને જ બહાર આવે છે. એ કદી
પડકાર ખમી શક્યા નથી. શબ્દનો, વિચારનો, સિદ્ધાં-
તનો કે સત્તાનો પડકાર થતાં એ તરત ઉગ્ર પ્રત્યા-
ઘાત પાડે છે. એમાંથી એની અસહિષ્ણુતા જોર કઠી
બિટી છે. શ્રી. મોરારજીની હાથે આપખુદ ને અડિ-
વલ પ્રકૃતિ હંમેશાં સિદ્ધાંતનું સ્વરૂપ લઈને જ
આવે છે.

હું તોરો મહારી ને તું માફ માફ

ગુજરાતના રાજકારણને પોતાને ફાવતું આવે
તે રીતે સાફ કરવામાં સિદ્ધાંતને નામે એમણે રાજકારણનાં
બધાં શસ્ત્રો અજમાવ્યાં છે ને પોતે નિરાશા ને નિરાશા
લેણ એવો દેખાવ કર્યો છે. શ્રી. મોરારજીની આ
શાસનભૂમી વૃત્તિએ ગુજરાત કોંગ્રેસને મદારીના
મોકડા જેવી કચી મેલી છે. આ સાસર-પ્રણાલિએ
કોંગ્રેસના કાર્યકરોને સત્તાના લાલચ, લોભી ઓશિયળો
ને પામર બનાવી મૂક્યા છે. ઉપરથી નીચે સુધીના
સૌને ગોરવલીન, તેજલીન, અને લાચાર બનાવી મૂક્યા
છે. પરિણામે કાર્યકરોનો વિચાર વિકાસ અટકી ગયો
છે. વિચાર જડતા પ્રજાની આકાંક્ષા ન પામી શકે, પણ
મુગતાં પરિભ્રમણી એવી ફરજ પડતી હોવાથી દંભ
અને પાખ ડા પેદા થાય છે.

મુંબઈ ગુજરાતના દ્વીભાષી રાજ્યમાં મહારાષ્ટ્રને
અણખપતા હોઈ જવાહરલાલ નેહરુએ એમને કેન્દ્રમાં
બોલાવી લીધા દ્વીભાષીમાં ગુજરાતને સિદ્ધાંતને નામે
માર ખવરાવ્યો, કામરાજ યોજના સાથે અને પછી ત્રણ ત્રણ
વાર ઉલ્લાસ. પગલે પગલે માર પડ્યો છતાં એણે કદી
દુરાગ્રહ ન છોડ્યો, સત્તાભૂખ ન છૂટી અને એમનું
દુર્ભાગ્ય તે ગુજરાતનું દુર્ભાગ્ય બનતું રહ્યું ગુજરાત
કોંગ્રેસની અધિબી કદમબોશીથી ગુજરાતને ગરદન
મારવાની દશાએ પહોંચાડ્યું.

શ્રી. મોરારજીના દુરાગ્રહે ને પરાજયના જનુને
દોરડે ગુજરાતનાં હિતોની ગરદન શા માટે જકડી
રાખ્યાં છે ? ગુજરાતનાં હિતો ભારતભરમાં ફેલાયે
છે તે રખે ભુલાય ! શ્રી. મોરારજીની હાયાંજુગારીની
મનોદશાને નાંખળે ગુજરાતનું નાવ જોડીને ગુજરાતની

પ્રજા મ.ટે કઈ સિદ્ધિ હાંસલ કરવાની છે ?

જો સખ ગુજરાતને શા માટે ?

ગુજરાત સંસ્થા-કોંગ્રેસ ગાંધીનિષ્ઠ છે ? ગુજરાતનિષ્ઠ છે ? રાષ્ટ્રનિષ્ઠ છે ? સિદ્ધાંતનિષ્ઠ છે કે મોરારજીનિષ્ઠ છે ? જો મોરારજીનિષ્ઠ હોય તો ગુજરાતની પ્રજાએ વહેલું વિચારવું જોશે કે ગુજરાતનું હિત શામાં છે ? ગુજરાતની સમસ્ત પ્રજાના ગળામાં શાસનની શક્તિ વિનાનો-ચિસ્તના દોરડાનો ગાળિયો પરાવી દેવો છે ? ગુજરાતના કયા ગુનાસર ? એ સખ ગુજરાતે શા માટે સહન કરવી ?

ગુજરાત કોંગ્રેસ જો શ્રી. મોરારજી પ્રત્યેની નિષ્ઠાને એટલે કે સત્તાની નિષ્ઠાને જ વળગી રહેવા માગતી હશે તો એણે કોંગ્રેસના સિદ્ધાંતોમાં ન માનનારા પક્ષો સાથે અપવિત્ર જોડાણ કરવું જ પડશે. તો પછી સિદ્ધાંતનિષ્ઠાનો દંભ અને ચિસ્તની તલવારો સમણવાનો પ્રશ્ન જ ક્યાં રહે છે ? આત્મધાતને કેડે જતી ગુજરાત ! ચેત હવે તો ચેત !

ડિસેમ્બર અંક ૧૯૬૯

ગુજરાત કયે માર્ગે ?

ગુજરાત આજે જે માર્ગે ધસડાઈ રહ્યું છે તેમાં એક માત્ર શ્રી. મોરારજીની સત્તાની મહત્વાકાંક્ષા સિવાય બીજું કંઈ કારણ હોઈ શકે ? એ સત્તાભૂખ અને એમાંથી પેદા થયેલું નિષ્ફળતાનું ઝનૂન ગુજરાતને ખાડામાં નાખશે. ગુજરાતનો ભાવિ મો પ્રશ્ન બધી જ પ્રકારનાં દંદ વચ્ચે, સંઘર્ષો વચ્ચે સર્વોપરી બનવો જોઈએ. પક્ષ નહિ, જૂથ નહિ, સત્તા નહિ, સ્થાન નહિ પણ ગુજરાતની સ્થિરતા, સુદૃઢતા, પ્રગતિ અને વિકાસને અનુલક્ષીને જ ગુજરાતે પોતાનો માર્ગ નક્કી કરવો રહેશે. આ તો બધો સત્તાનો સંઘર્ષ છે. ગુજરાતની સ્થિરતા, સુદૃઢતા કે સલામતીનો હરળીજ નહિ.

એપ્રિલ અંક ૧૯૭૦

ગૂમરાહ ગુજરાત

વડાપ્રધાનપદના જુગારને પાટલે ઈંદિરાજીને ઉઠાડી મેલવાના ઉઘાડા કોભાડ પહેલાંથી જ શ્રી. મોરારજીએ ગુજરાતને હોડમાં મૂકી દીધેલું. ઈંદિરા-

જીને ઉથલાવતાં શ્રી. મોરારજી તો ઉથલી પડ્યા અને ગુજરાતને પોતાની મહત્વાકાંક્ષાની આગમાં હોમી દીધું.

શ્રી. મોરારજી પોતાની રમતમાં હતા એટલે સ્વતંત્રપક્ષ સાથે હાથ મિલાવ્યા પછી ગુજરાતમાં કોંગ્રેસ સરકાર માટે કેઈ પડકાર ન રહે. પણ એમાં ધારી કામચાબી ન મળી. ગુજરાત સ્વતંત્ર પક્ષ અવળો ઊડ્યો.

શ્રી. મોરારજી દેસાઈની જનસંઘ સાથેની વાટાઘાટો ચાલ્યા કરે છે. જો સ્વતંત્ર પક્ષ, જનસંઘ અને સંસ્થા કોંગ્રેસનો મોરચો રચી શકત તો ઈંદિરા સરકારને પડકાર આપી શકાય અને આગામી ચૂંટણી સંયુક્તપણે લડી શકાય. પણ સખજો નબળાને ખાવ એમ સ્વતંત્રપક્ષની સામંતશાહી ને પૂંજવાદમાં અને જનસંઘની સંગઠન અને વ્યવસ્થા શક્તિમાં સંસ્થા કોંગ્રેસને ભૂંસાઈ જવાનું, ઓગળી જવાનું જ રહે છે. એમાં ગુજરાતની સંસ્થા કોંગ્રેસે તો પોતાનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ ગુમાવવાનું જ રહે છે.

મે અંક-૧૯૭૦

સિદ્ધાંતહીન સહયોગ

સંસ્થા કોંગ્રેસ, જનસંઘ અને સ્વતંત્રપક્ષ અકલ્પ્ય ઝડપે ઈંદિરાજીને ઉથલાવવા સહયોગ સાધી રહ્યા છે. જે કોંગ્રેસને, જનસંઘ કોમવાદી ને સ્વતંત્રપક્ષ મૂડીવાદી લાગતો હતો તે હવે ગળ્યા સાકર જેવા લાગે છે. એક રાતમાં અભિપ્રાય બદલી ગયા.

પક્ષ પલટાનું બુમરાણ મચાવતા એમનો પક્ષોનો સત્તાની ભાગીદારી અને આગામી ચૂંટણી મારેનો આ સહયોગ પક્ષપલટાનું અને સિદ્ધાંતહીનતાનું સૌથી મોટું સ્વરૂપ છે. આવા સહયોગમાં સમાન કાર્યક્રમની ભૂમિકા પાછળ કયા વિચારનું માધ્યમ અથવા સૌંદર્યિક કે વૈચારિક એકતા રહેલી છે ? સિવાય કે સત્તાની લાલસા ! ગુજરાત સંસ્થા કોંગ્રેસ એવો સહયોગ ન સધાયાના ગમે તેટલા ગયાવ કરે પણ એ સહયોગ તો સધાઈ ચૂક્યો છે. આવા સહયોગને પરિણામે સ્વતંત્રપક્ષે ને જનસંઘે સમાજવાદી અને બિનસાંપ્રદાયિક ગણાતી સંસ્થા કોંગ્રેસનું બળ પોતાને પક્ષે મેળવ્યું છે ને સંસ્થા કોંગ્રેસે પાયાના સિદ્ધાંતોનું સત્તાની ખાનર બલિદાન આપ્યું છે.

બદલામાં સંસ્થા કેંગ્રેસના સવેશ્ય તરફથી જનસંધને સર્ટીફિકેટ મળ્યું કે તે કોમી નથી અને સ્વતંત્ર પક્ષ સમાજવાદની ઘણી નજીક આવી ગયો છે. ગુજરાતે વિચારવાનું રહે છે કે શ્રી. મોરારજી પછાતે ગુજરાતની કેટલી બરબાદી બેસાડવી છે ?

જૂન-અંક-૧૯૭૦

કોમ્પાદનો હાથે સંસ્થા-કેંગ્રેસ

આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે હિન્દુરાષ્ટ્રવાદીઓ પણ ગાંધી વિચારસરણીના સામ્યવાદીઓ જેટલા જ વિરોધી છે. એ કારણે હિન્દુરાષ્ટ્રવાદીઓએ ગાંધીજીનું ખૂન કર્યું. હિંસક સામ્યવાદીઓ હવે ગાંધીજીનું ખૂન કરવા બહાર પડ્યા છે. અને હિન્દુરાષ્ટ્રવાદ અને મુસ્લિમોના ભારતીયકરણની જોડાદ પોકારનારા પણ ગાંધી વિચારોનું ખૂન કરીને સામ્યવાદીઓનું જ કામ કરી રહ્યા છે. આમ ગાંધીવાદને ગાંધીજીની વિચારસરણીને ભારતની બે પ્રમુખ શક્તિઓ

તરફથી માર પડી રહ્યો છે. છતાં ગાંધીજીના અનુયાયી તરીકેનું અભિમાન લેતા સંસ્થા કેંગ્રેસના આગેવાનો આ હિન્દુરાષ્ટ્રવાદીઓ સાથે સત્તાની ભાગીદારી માટે હ.થ મિલાવી રહ્યા છે ને એ રીતે ગાંધીજીની વિચારસરણીને સુરંગ ચાંપનારી પ્રવૃત્તિને ઉત્તેજન આપી રહ્યા છે. પછી સિદ્ધાંતોને વળગી રહ્યાનાં ગમે તે બહાનાં આપે કે છરાવો કરે ને નિવેદનો કરે. પછી 'લોકશાહી બચાવો' અને 'ભારત બચાવો'નાં જોડાણ માટેનાં ગમે તે બહાનાં આપે પણ પરિણામ તો ગાંધીવાદીઓના હાથે જ ગાંધીવાદને નષ્ટ કરવામાં આવી રહ્યાં છે. ગુજરાતની સંસ્થા કેંગ્રેસના આગેવાનો ગમે તે નિવેદનો કરે પણ આવતા દિવસોની એમાં આગાહી છે કે સંસ્થા કેંગ્રેસ લોકશાહીને નામે જનતાનું શોષણ કરનારી સામંતશાહી ને પૂંજીશાહી તથા બીજા બાજુ હિન્દુરાષ્ટ્રવાદીઓના પક્ષકાર જ બની રહ્યા છે.

જુલાઈ ૧૯૭૦

*

સાભાર રવીકાર

નવજીવન પ્રકાશન મંદિર : અમદાવાદ : નાં પ્રકાશનો

ગાંધીજીનો અક્ષર દેહ : ગાંધીજીનાં લાપણો, લખાણો ને પત્રો વગેરેનો સંગ્રહ, કુલ લાગ ૧ થી ૧૬. પહેલો બીજો લાગ એક જ ગ્રંથમાં છે. એમ કુલ ગ્રંથ ૧૫. પ્રત્યેક ગ્રંથની કિંમત રૂ. ૧૬/૫૦. મહાત્મા ગાંધી શતાબ્દીગ્રંથ : સંપાદક : ડૉ. સર્વપલ્લી રાધાકૃષ્ણન : સહસંપાદક : આર. આર. દિવાકર; કે સ્વામીનાથન. અનુવાદક : નગીનદાસ પારેખ અને યશવંત શુક્લ : પૃષ્ઠ ૩૦૬ : મૂ. સાડાચાર રૂપિયા. ગાંધી ગૌરવ : લે. યોગેશ્વર (ગાંધી ગૌરવ ગાથા પદ્યમાં) પૃષ્ઠ ૩૪૦ : મૂ. દસ રૂપિયા શ્રી. કિશોરલાલ મશરૂવાળા એક અધ્યયન : લે. કેતકી બલસારી : પૃષ્ઠ ૩૮૫ કાચું પૂઠું : મૂ. આઠ રૂપિયા. બહુરૂપી ગાંધી (અનુ બંદોપાધ્યાયકૃત 'બહુરૂપી ગાંધી' નો અનુવાદ) અનુવાદક : જિતેન્દ્ર દેમાષ્ટ : પૃષ્ઠ ૨૪૧ કાચું પૂઠું : મૂ. સાડાચાર રૂપિયા. ગુજરાતના શિરછત્ર સરદાર : સંપાદક : મુકુન્દભાઈ કલાધી : કાચું પૂઠું ૧૨૨ : મૂ. એક રૂપિયા.

ગુજરાત રાજ્ય મહાત્મા ગાંધી જન્મ-શતાબ્દી

ઉજવણી સમિતિનું પ્રકાશન

ગાંધીજીની દિનવારી : સંગ્રહક : ચંદુલાલ લાલભાઈ દલાલ : પાકું પૂઠું. પૃષ્ઠ ૭૬૨ : મૂલ્ય પાંચ રૂપિયા.

નવજીવન પ્રકાશન મંદિરના 'ગાંધીજીનો અક્ષરદેહ'ના પંદર ગ્રંથો અને ગુજરાત રાજ્ય મહાત્મા ગાંધી જન્મશતાબ્દી તરફથી પ્રગટ થયેલ 'ગાંધીજીની દિનવારી' એમ કુલ ૧૬ ગ્રંથ ગુજરાત સરકારના માહિતિ ખાતા તરફથી સમાવેશનાથે મળ્યા છે.

કુમકુમ સિલક મિલ્સ

આકર્ષક ડિઝાઇન અને સુમેળ રંગોવાળા
ચુનંદી જતોની અસારી વિશિષ્ટતાઓ

આર્ટ સિલક, નાયલોનના ફેન્સી કાપડ બનાવનારા, નાયલોન શર્ટિંગ,
પાલવજરી સાડી, પ્રિન્ટેડ સાડી, ફેન્સી ફોકે તથા નાયલોન બ્રોશ
અને બ્રોકેડ વગેરે.

ધી કુમકુમ સિલક મિલ્સ

સુદરળાગ, આચારોડ, કુલો-૭૦ : મુંબઈ

Industrial Services Corporation

ટેક્સટાઇલ ઓકઝીલરીઝ-કેમિકલ્સ
તથા ઇલેક્ટ્રીક મોટર્સ અને સ્ટાર્ટર્સ

INDUSTRIAL SERVICES CORPORATION

Bharat Industrial Estate, Block No. 521. 5th Floor,
Tokersey jivraj Road,
Sewree, BOMBAY-15 D. D.

[illegible]

૧૪૨૯૮

કોર્મિ અને ગવરનર
નવે-૬૯ ધી ઓગ-૩૦
સોગા અંક ૪૭૬-૪૮૫

૧૪૨૯૮

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ અંથાકય
અમદાવાદ - ૬